

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1962

V. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Főszerkesztő:

MOLNÁR ERIK

Szerkesztik

az Intézet Igazgatóságának megbízásából

BARTHA ANTAL, LACKÓ MIKLÓS és R. VÁRKONYI ÁGNES

Szerkesztőség: Budapest, I. Úri u. 51-53. — Telefon: 160-098

Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

Molnár Erik : Az SZKP XXII. Kongresszusa és a szocialista patriotizmus 1

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

V. I. Dorzsenok : A munka termelékenységé a korai feudalizmusban 8

Heckenast Gusztáv : Lányi Pál (A magyarországi korai kapitalizmus történetéhez) 18

Pogány Mária : A kialakuló kubikosság munkaviszonyai 37

Jemnitz János : A II. Internacionálé 1912-es rendkívüli Baseli Kongresszusa 61

SZEMLE

Vita az abszolutizmus kérdéseiről (*R. Várkonyi Á.*) 89

HATÁRAINKON TÚL

International Review of Social History (1959—1960) (*Jemnitz J.*) 102

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA 118

A TÖRTÉNELMI SZEMLE 4. (1961.) ÉVFOLYAMÁNAK
TARTALOMJEGYZÉKE

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>Barta István</i> : Adatok a gácsi posztógyár reformkori történetéhez.....	113
<i>Bartha Antal</i> : A honfoglaláskori kovácmesterség társadalmi háttérének kérdéséhez	133
<i>Benczédi László</i> : Bányavidéki várórségek folyamodványai Esterházy Pálhoz 1668—1681	155
<i>T. Dziekoński</i> : A lengyelországi eneolitikus rézkohászat és közép-európai kapcsolatai	1
<i>Endrei Walter</i> : Textilipari szabadalmak Magyarországon a nyugat-európai ipari forradalom idején	76
<i>Endrei Walter</i> : Az automatagépek programvezérlésének eredete	107
<i>Faller Jenő</i> : Adatok a bányabeli robbantás fejlődéstörténetéhez	56
<i>Győrffy György</i> : A magyar őstörténet néhány kérdéséről	417
<i>Hegedűs Zoltán</i> : A diósgyőri Központi Kohászati Múzeum és a soproni Liszt Ferenc Múzeum vasbucáinak kohászáttörténeti vonatkozásai	94
<i>Juhász Gyula</i> : A Teleki-kormány külpolitikája a „furcsa háború” idején	476
<i>Kerekes Lajos</i> : Olaszország, Magyarország és az osztrák Heimwehr-mozgalom 199	
<i>Mayer Mária</i> : A XIX. századvégi kárpátukrán agrárnépesség társadalmi szerkezetének statisztikai ábrázolása	330
<i>Mészáros Károly</i> : Az 1919 tavaszi parasztmozgalmak	442
<i>Molnár Erik</i> : Ideológiai kérdések a feudalizmusban	261
<i>R. Péter Katalin</i> : Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbágyság ellen 427	
<i>Sándor Pál</i> : Újabb adatok a paraszti földbirtoklás kérdéséhez a XIX. század első felében	180
<i>Sándor Vilmos</i> : A technika fejlődése Magyarországon	305
<i>Varga János</i> : A nemzeti nyelv szerepe a polgári fejlődésben Magyarországon 284	
<i>Zolnai László</i> : Buda középkori vízművei	16
<i>Zsilák András</i> : Az OK(b)P magyar csoportjának szerepe a Vörös Hadsereg egységeinek szervezésében (1918—1919)	347

SZEMLE

A feudális kori magyarországi vaskohászat historiográfiája (<i>Heckenast G.</i>)	123
A Magyar Tanácsköztársaság történetének forrásai a magyar állami levéltárakban (<i>L. Nagy Zs.</i>)	369
Ankét a „Szovjetunió Kommunista Pártja története” új kiadásáról	217
A népi demokratikus korszak kutatásának állásáról (Vita a népi demokrácia történetével foglalkozó munkaközösségben)	361
A tudomány- és technikatörténet a stockholmi történészkongresszuson (<i>Makkai L.</i>) 129	
Az árpádkori Sopron topográfiájának kérdéséhez (<i>Surányi B.</i>)	220

1848 Széchenyije (A Tudományos Tanács vitaüléséhez) (<i>L. M.</i>)	524
Vita a jobbágyháztartások vizsgálatának módszertani kérdéseiről (<i>R. Péter K.</i>)	364
Vita Mályusz Elemér „Thuróczy János krónikája” c. művéről (<i>Surányi B.</i>)	515

HATÁRAINKON TÚL

<i>A. I. Danyilov</i> : A történettudomány elméleti-módszertani problémái további tanulmányozásának néhány kérdéséről.....	378
A korafeudáliskori kutatás néhány kérdése a Szovjetunióban (<i>Bartha A.</i>)	279
A német—magyar viszony az utolsó háborús évben és az európai biztonság. Megjegyzések Andreas Hillgruber tanulmányához (<i>Ránki Gy.</i>)	373
<i>Cseprakov</i> : Lenin imperializmus-elmélete és a kapitalizmus általános válságának új szakasza	531
Past and Present (<i>H. Haraszi É.</i>)	543
Új adatok Marx Károly és Engels Frigyes együttműködéséről (<i>L. I. Golman</i>)	226
Külföldi vendégeink	380, 545

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	223, 381
---	----------

MOLNÁR ERIK

Az SZKP XXII. Kongresszusa és a szocialista patriotizmus

Az SZKP XXII. Kongresszusa, illetve a kongresszuson elfogadott párt-program a párt előtt álló központi feladatok közé sorolja a dolgozók kommunista öntudatának erősítését, s ezen a körön belül a proletár nemzetköziség és a szocialista hazafiság fejlesztését. A program a proletár nemzetköziséget és a szocialista hazafiságot nem választja el egymástól. Ellenkezőleg, abból indul ki, hogy „a szocialista világrendszer kialakulásával a szocialista társadalom tagjainak hazafisága a saját hazájuk és a szocialista országok közössége iránti odaadásban és hűségben ölt testet” — ideszámítva természetesen a dolgozók nemzetközi szolidaritását is, amely a program szerint „szerves része a szocialista nemzetköziségnek”. A program tehát a szocialista hazafiságnak olyan gondolatára támaszkodik, amely összeforr a proletár nemzetköziség eszméjével.

A szocialista hazafiságnak ez a felfogása minőségileg különbözik a hazafiság feudális és burzsoá formáitól. Az utóbbiak osztályellentmondásoktól szagatott társadalomban, hatalmi és nemzeti ellentétektől tépett világrendszerben jönnek létre, és tartalmuk elválaszthatatlanul összefonódik a kizsákmányolás, a hatalmi és nemzeti ellentétek rendszerének ideológiájával. Ezzel szemben a szocialista társadalom nem ismeri az antagonista osztályellentmondásokat, és a szocialista világrendszer kiküszöböli a mága körében a hatalmi és nemzeti ellentéteket. A szocialista hazafiság gondolata éppen ezért fonódhatik össze a proletárnemzetköziség eszméjével. A proletár nemzetköziséggel egybeolvadó szocialista hazafiság mindezek következtében alapjában különbözik a burzsoá vagy feudális hazafiságtól, amely antagonista rendszerek terméke, és éppen ezért nem lehet más, mint nacionalista.

A proletár nemzetköziséget és a szocialista hazafiságot az ellenséges ideológiákkal, elsősorban a burzsoá nacionalista hazafisággal és a feudális hazafiság maradványaival vívott kemény küzdelemben, az utóbbiak kíméletlen leleplezésének útján lehet csak kifejleszteni. Ezért a pártprogram hangsúlyozza, hogy „kérelhetetlen harcot kell folytatni a nacionalizmus és a sovinizmus minden megnyilvánulása és maradványa, a nemzeti korlátoltság és kivételezettség tendenciája, a népek múltjának idealizálása és a történelmükben előfordult társadalmi ellentmondások elkenése, az ósdi szokások és erkölcsök ellen”.

Marxista történettudományunk eddig is központi feladatának tekintette, hogy a történeti valóság bemutatása által hozzájáruljon népünk társadalmi tudatának neveléséhez, a proletár nemzetköziség és a szocialista hazafiság fejlesztéséhez. Ezen a téren ért is el eredményeket. A XX. kongresszus óta azt is felismerte, hogy munkája megjavításának feltétele a dogmatikus szel-

lem leküzdése. De el lehet-e mondani, hogy, mint a pártprogram megköveteli, az internacionalizmussal összeforrott szocialista hazafiságot élesen szembeállította volna a burzsoá és a feudális korszak nacionalista hazafiságával? El lehet-e mondani, hogy kérlelhetetlen volt a nacionalizmus minden megnyilvánulásával és maradványával szemben? Hogy cseppet sem idealizálta a magyar nép múltját a történetben előfordult társadalmi ellentmondások elhomályosításának árán? El lehet-e végül mondani, hogy történetírásunk a dogmatizmus minden kölöncétől megszabadult?

Mindezt aligha lehet elmondani. Inkább azt kell megállapítani, hogy történetírásunk a feudális és a burzsoá korszak népi mozgalmainak, ezek hazafias tetteinek leírásával buzdított hazaszeretetre, s ezzel engedményt tett a burzsoá nacionalizmusnak, amely az osztályviszonyoktól független hazafiság álláspontját képviseli. Ez pedig szükségképpen maga után vont a magyar nép történetét is jellemző osztályellentmondások letompítását és ezzel a magyar nép történetének bizonyos fokú idealizálását. Történetírásunk ahelyett, hogy kiemelte volna, elhomályosította az internacionalista szocialista hazafiság és a nacionalista feudális-burzsoá hazafiság alapvető különbségeit, midőn folytonosságot állapított meg a hazafiság e két gyökeresen eltérő formája között. Nem abból indult ki, hogy a szocializmus először adott a magyar dolgozóknak olyan hazát, amelyért minden áldozatot érdemes meghozni, hanem méltónak nyilvánította a hazafias áldozatkésztségre a kizsákmányoló feudális-burzsoá társadalmat is.

Abban, hogy ezt az álláspontot történetírásunknak a mai napig sem sikerült teljesen leküzdnie, nagy szerepe volt és van a dogmatikus magatartásnak, amellyel most a XXII. kongresszus radikálisan szembefordult. Történetírásunknak ez az iránya szorosan kapcsolódott Rákosi Mátyás történeti tételeihez, akit az 50-es évek elején Sztálin legjobb magyar tanítványának neveztek. Rákosi Mátyás arról beszélt, hogy a magyar nemzetet ezer esztendőn keresztül nemcsak munkájukkal tartották fenn, hanem fegyverrel a kezükben védték a munkások és a parasztok. A magyar történetet nemcsak osztályharcok, hanem a nép által vívott függetlenségi és szabadságharcok sorozatának tekintette. Szerinte 1848-ban megvalósult a nemzetegység, a magyarság összefogása a középnemességtől a parasztságig, ha ez a nemzeti összefogás belső osztályellentmondásokban is szenvedett.

Az ilyen felemás ideológiával a kispolgárokat nem lehet megnyerni, de a munkásokat el lehet veszíteni. Történeiszek azonban Rákosi Mátyás tételeit sem a magyar történet tényeinek elemzésével, sem a történeti tényeket általánosító marxista elmélet segítségével nem ellenőrizték, hanem hitre elfogadták, vagyis dogmaként kezelték. Annál is inkább így jártak el, mert ugyanazt a szellemet lehelték Révai Józsefnek egyébként értékes történeti munkái is. Ezekhez a dogmákhoz, amelyeket a személyi kultusz akkori légkörében még el is túloztak, idomították azután a történeti tények elvi rendszerezését. Így vált pl. a nemzeti függetlenség védelme, amelyet feltétlenül azonosítottak a társadalmi haladás érdekével, önmagában a történeti cselekvés értékmérőjévé. Kétségtelen, hogy történeiszek jöhiszeműek voltak, s azt hitték, hogy kuruckodó szabadságharcos írásaikkal a pártos történetírás marxista kötelességének tesznek eleget. 1956 azonban megmutatta, hogy hova vezet az, ha a nemzeti függetlenség gondolatát, a burzsoá nacionalizmus módjára, abszolutizálják, és nem kapcsolják össze a legszorosabban a proletár nemzetköziség eszméjével.

Az ilyen szellemű történetírás beleütközik a marxizmus osztályharcos történeti elméletébe. Beleütközik a marxista magyar történetsszemléletnek a Tanácsköztársaság idejére viszonyuló hagyományaiába is, amely minden fogyatékosága mellett sokkal következetesebben érvényesítette a proletariátus osztályálláspontját, mint történetírásunk az 50-es évek elején. Károosságát most már maga a magyar történet bebizonyította. De dogmatikus tételei vagy ezek maradványai ma is továbbélnék nem egy történészünk nézeteiben. Amikor a magyar történetírás újabb erőt merít a XXII. kongresszus határozataiból a dogmatizmus elleni küzdelemre, erejét elsősorban ennek a dogmatizmusnak a leküzdésére — mely nacionalista tendenciáival a revizionizmus felé hajlik el — kell fordítania.

Az érintett dogmák alapján a magyar történetet csak azon az áron lehetett megírni, hogy leegyszerűsítették — s egyúttal eltorzították — a történeti valóság bonyolult képét. Vegyük pl. a honvédő paraszt alakját, amely ebben a történetírásban a feudális korszak történetének, a magyar történet leghosszabb korszakának valódi hőségévé vált.

A feudális kizsákmányolás rendszere évszázadokon át megfelelt a társadalmi haladás érdekének, mert biztosította a termelőerők fejlődését. Ezt azonban se a kizsákmányoló urak, se a kizsákmányolt parasztek nem tudták. Ebben a korban, amelyben az újat is a régi helyrcállítása címén követelték, maga a társadalmi haladás fogalma is ismeretlen volt. A parasztek csak azt tudták, hogy kizsákmányolják őket, gyűlölték a kizsákmányoló urakat és harcoltak velük, kizsákmányolásuk csökkentéséért vagy kizsákmányolásuk növelése ellen. A paraszti osztályharc is haladó jellegű volt, mert sikere esetében odavezetett, hogy a parasztek termelőerői nem csorbultak, vagy egyenesen gyarapodtak. Az osztályharc forradalmi kitörései azonban a parasztek szétszórtsága, szervezetlensége, tudatlansága következtében vereséget szenvedtek. Az utóbbi körülményekben a termelőerők éretlensége jutott kifejezésre, az a tény, hogy a termelőerők nem érték meg el azt a színvonalat, amelyen a feudális termelési viszonyokat felválthatták volna a magasabb rendű burzsoá termelési viszonyok. Ha idegen ellenség tört az országra, amely rabolt, pusztított, fosztogatott, a parasztek az ellen is harcha szálltak, hogy megvédjék a létfenntartásukat szolgáló termelési eszközöket. Ez a magatartásuk is egyezett a társadalmi haladás érdekével.

Mindebben a parasztekot anyagi érdekük vagy osztályérdekük mozgatta, amelyet a marxizmus az emberi cselekedetek történeti hajtóerejének tekint. De, mondja Engels, „mindennek, ami az embereket mozgatta, fejükön kell keresztülmennie”. Az emberi fejnek pedig az a sajátossága, hogy az anyagi hajtóerőket eszmei hajtóerőkké alakítja át, amelyek a maguk részéről is az emberi cselekedetek indító okaivá válnak. A feudális osztálytársadalomban azonban a parasztek nem voltak képesek önálló eszmei rendszert, önálló ideológiát kidolgozni. Az ideológiát készen kapták az uralkodó osztálytól, amely azt, többé-kevésbé öntudatlanul, saját osztályuralma, illetve a parasztság alávetése érdekében formálta meg.

Az az ideológia, amelyet a magyar uralkodó osztály a parasztságnak átadott, vagy inkább a parasztságra rákényszerített, hosszú ideig nem tartalmazott semmiféle hazafias vagy nemzeti elemet. Ezek az elemek a magyar parasztság ideológiájában, hitelesen megállapíthatóan, csak a XVII. századtól kezdve jelentek meg. Ekkor is úgy, hogy a hazafias és nemzeti motívumokat kimutathatóan az úri osztály vitte be a parasztság tudatába. Éspedig

belevitte abból a célból, hogy a közös hazára — a nemesi haza továbbfejlesztett formájára — és a nemzeti, vérségi közösségre való hivatkozással maga mögé állítsa a parasztokat, abban a harcban, amelybe a Habsburg-uralom ellen belesodrótak. Nem a források hiányosságának tudható be, hogy a parasztság ideológiájában a XVII. századig nem találunk hazafias és nemzeti elemeket. A forrásokból nagyon jól ismerjük azokat az eszméket, amelyeket az úri osztály, kezdetben és kizárólagos ideológia gyanánt, rákényszerített a parasztságra. Ez a fejlettebb országokból átvett keresztény vallási ideológia volt, amely azt tanította, hogy a parasztok, isten parancsa értelmében, feltétlen hűséggel és engedelmességgel tartoznak uraiknak. Ismeretes, hogy az ilyen jellegű vallási ideológia általában is jellemezte a középkort, amikor, Engelsszel szólva, „a tömegek . . . lelkét kizárólag vallással táplálták”.

A keresztény vallási ideológia bevonult tehát a magyar parasztok tudatába. Ennek az volt a következménye, hogy amikor a „hitetlen” besenyők, tatárok vagy törökök támadása megsemmisüléssel fenyegette a parasztok létfenntartási eszközeit, az ezek védelmére indított harcban nemcsak a létfenntartási érdek, hanem keresztény hitük is ösztönözte őket. Az urak viszont, akiknek feudális hatalmát a támadás veszélyeztette, a paraszttömegeket nemcsak önérdekükre, hanem keresztény kötelességükre való hivatkozással is mozgósították a harcra. A további következmény pedig az volt, hogy a parasztok anyagi vagy osztályérdeke az urak elleni harcban is a vallás ideológiai köntösébe öltözött, és osztálycéljaikat a vallásból merített ideológiai érvekkel igazolták. Így volt ez Dózsa parasztháborúja idején, és közismert Engels megállapítása, aki szerint ebben a korban, általában is, a tömegeknek „saját érdekeiket vallásos öltözetben kellett bemutatni, ha nagy vihart akartak előidézni”.

Később, a Bocskai—Rákóczi korban, a helyzet bonyolultabbá vált. A parasztok úri elnyomása fokozódott, s ezt még megtették a zsoldosok sanyargatásai és az állami adókizsákmányolás. Ha ilyen körülmények között egy-egy feudális nagyúr, Bocskai vagy Rákóczi Ferenc — az ő nevükhöz fűződő események tárják fel legjobban a rejtett lényegbeli összefüggéseket — személyes körülményeitől hajtva mozgalmat indított a Habsburg-rendszer ellen, az elviselhetetlen viszonyok között élő parasztok nyomban fegyvert fogtak és rátörték a gyűlölt urakra és zsoldosokra. Az urak, akik zúgolódtak ugyan a Habsburg-rendszer ellen, de különben nem moccantak volna, hogy a Habsburg-hatalom védelmét a parasztokkal és a törökökkel szemben el ne veszítsék, kénytelenek voltak a mozgalomhoz csatlakozni, hogy birtokaikat a parasztok dúlásaitól megkíméljék. A mozgalmak célját azután az élükre sodort úri osztály szabta meg. Miben állott ez a cél? A Habsburgoktól az urak rendi szabadságaik tiszteletben tartását, alkotmányos biztosítását követelték, amin egészen világosan kizsákmányoló hatalmuk épségben tartását értették, mind a Habsburgokkal, mind saját parasztjaikkal szemben. De a Habsburgoktól nem tudtak és — egyetlen reménytelen kísérletet nem számítva — nem is akartak elszakadni, előbb a török veszély, azután a Habsburgok túlereje és mindvégig a parasztháború fenyegetése miatt. A felkelt parasztok egy dolgot akartak, terheik könnyítését, vagy ha lehet, megszüntetését. A mozgalmak az urak szempontjából hol többé-kevésbé teljes sikerrel, mint Bocskai idejében, hol kompromisszummal végződtek, mint Rákóczi korában. A parasztok viszont vagy üres kézzel kerültek ki a mozgalomból, mint a Rákóczi-korban,

vagy pedig helyzetük, a mozgalom úri sikere következtében, még rosszabbodott is, mint a Bocskai-korban.

Ebben az időben a vallási ideológia szerepe már csökkent. Szerepét a közös haza és a nemzeti közösség ideológiája kezdte pótolni. Ezt az ideológiát terjesztették most a fegyverbe kényszerült urak a parasztok között, hogy maguk mögé állítsák őket, s ennek az ideológiának a jegyében vezették őket az idegen Habsburgok és német zsoldosaik ellen. De a parasztok anyagi érdekei, amelyek az állami túladóztatás és a zsoldos uralom megszüntetését követelték, szintén a haza és a nemzet kuruc ideológiájának köntösébe öltöztek. S mint ez a vallási ideológiával történt, csakhamar a parasztok osztályharcos, az urakkal szembenálló érdekei is megtalálták ideológiai kifejezésüket a haza és a nemzet eszméjében.

Az elmondottakat igazoló történeti anyagot másutt már részletesen ismertettem, most felesleges volna elismételgetni. Tegyük fel azonban a kérdést: milyen elméleti következmények folynak az itt röviden vázolt, hiteles történeti anyagból? Ez az anyag először megmutatja az ideológia történeti szerepét, azt, hogy az emberek nemcsak osztályérdekeik közvetlen hatása alatt cselekednek, hanem tetteiket eszméik is befolyásolják. Megmutatja továbbá az ideológia függését az uralkodó osztály érdekétől, amely a társadalom uralkodó ideológiáját formálja, de azt is, hogy az így létrejött ideológiát az elnyomott osztály előbb-utóbb felhasználja saját érdekei kifejezésére. Végül az anyag megmutatja, hogy az ideológia öntudatlanul is kifejezheti az osztályérdekeket, s ebben az esetben — a marxizmus terminológiája szerint — hamis tudat, amely nem ismeri a saját gyökerét.

Amikor a feudális uralkodó osztály magáévá tette a keresztény vallási ideológiát, vagy amikor kidolgozta a közös haza és a nemzeti közösség gondolatát, nem tudta, hogy ezek a feudális rend fenntartásához fűződő osztályérdekei, a feudális társadalom osztályviszonyait tükrözik vissza. Azt hitte, hogy a feudális osztályrend isten akaratának kifejezése, s hogy magának a közös hazának és a nemzeti közösségnek fogalmából következik a kizsákmányolt és elnyomott parasztság hon- és nemzetvédő kötelessége. Hasonlóképpen, amikor a parasztok a vallási, hazafias vagy nemzeti feudális ideológiát saját osztályérdekeik kifejezésére és igazolására használták fel, nem voltak tudatában annak, hogy ezeket az eszmei rendszereket az őket elnyomó uralkodó osztály érdekei hozták létre.

Ezért a feudális ideológia előbbi vallási, hazafias vagy nemzeti formái nem egyebek, mint a hamis tudat különböző történeti formái. De ez nem akadályozza annak, hogy meghatározott ideig, vagy meghatározott körülmények között haladó szerepet ne játsszanak. Marx azt mondta, hogy az anyagi összeütközések a történelemben általában úgy jelennek meg, mint harc ama „jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai formák között, amelyekben ez az összeütközés az emberekben tudatossá válik, melyekben azt megvívják”. A történetileg cselekvő emberekben tehát általában nem válnak tudatossá összeütközéseiknek valódi, anyagi hajtóerői, hanem anyagi harcukat általában hamis tudat- vagy ideológiai formákban vívják meg. Így van ez egészen a szocializmus történeti korszakáig. Ebből az következik, hogy a történelemben a haladás erői is hamis tudatformákba burkolóznak. Ez azonban egy cseppet sem változtat haladó jellegükön. A magyar parasztság osztályharca saját urai ellen, vagy küzdelmei a törökök pusztító támadásai ellen, vagy akár a Habsburgoknak őket anyagi összeroppanással fenyegető adó- és zsoldosrendszere ellen,

nem veszítik el haladó jellegüket azért, mert a parasztok ezeket a harcokat hamis tudatformákban, a hamis vallási ideológiának vagy a közös feudális hazá és a nemzet vérségi egysége hamis ideológiájának jegyében vívták meg.

Térjünk most vissza történetírásunk dogmatikus vonásaira. Engels hiába fejtette ki, hogy a történetben „az is fontos, hogy mit akar a sok egyes ember”, mit akarnak tehát elsősorban a tömegek. Az, hogy a tömegek mit akarnak, történetileg hogyan cselekednek, ideológiájuktól is függ. Azt a kérdést azonban, hogy miként alakult a tömegek ideológiája, hogyan gondolkodtak a valóságban az uralkodó osztályt és az elnyomott osztályt alkotó tömegek, történetírásunk figyelmen kívül hagyta, szinte nem is tekintette a történeti kutatás tárgyának. Átlapozhatjuk tucatjával az ebben az időben írt tanulmányokat és könyveket, a hamis tudatnak még említésével sem találkozunk bennük. De ez még a kisebbik baj volt. A történetet, persze erős egyszerűsítéssel, közvetlenül is le lehet vezetni az osztályérdekekből, s ezt történetírásunk nem mulasztotta el. A torzítás ott kezdődött, hogy az ideológiát, amelyet nem kutattak a történeti valóságban, fejből megkonstruálták a dogmák követelményeinek megfelelően.

Az alapvető — a múltat idealizáló — dogma úgy hangzott, hogy a magyar parasztok, fegyverrel kezükben, ezer éven át védték a nemzet szabadságát és függetlenségét. Láttuk, hogy az agyongyötört parasztoknak eszük ágában sem volt, hogy fegyvert fogjanak a feudális állam függetlenségének védelmére. Ahhoz, hogy az állami függetlenséget értékeljék, előbb saját, egyéni függetlenségüket kellett volna elnyerniök. Még kevésbé harcoltak az ország rendi szabadságáért, amely saját szabadságuk tagadása volt. Minden harcuknak alap-motívuma nyomorult helyzetük megvédése, és ha lehet, megjavítása volt. Minthogy azonban a dogma megtette a parasztot az ország függetlensége és szabadsága legfőbb örénék, történetírásunk megkonstruálta ehhez a megfelelő paraszti ideológiát. Abból a dogmából, hogy a paraszt az ország függetlenségéért és szabadságáért harcolt, levonta azt a következtetést, hogy a paraszti ideológiát kiemelkedően jellemezte a hazaszeretet. Így az izzóan gyűlölt urak hazája — a kizsákmányoló és elnyomó feudális társadalom — egy csapásra átváltozott a parasztok forrón szeretett hazájává. Hogy miképpen szerethette forrón a paraszt azt a hazát, amelyről a késői feudális kor költője, Vörösmarty Mihály ezt írta: „Neve: szolgálj és ne láss bért — Neve: adj pénzt és ne tudd mért — Neve: halj meg más javáért — Neve szégyen, neve átok: Ezzé lett magyar hazátok” — ezt a kérdést már nem tették fel, vagy ha feltették, sikertelenül próbálták a megmagyarázhatatlant megmagyarázni.

Rákosi Mátyásnál a honvédő paraszt alakját kiegészítette a hazaáruló úr alakja. Ezzel azután a történet logikája, amely az érdekek logikája, teljesen feje tetejére állott. A paraszt, akinek a haza semmit sem adott, a hazát makacsul védelmezte, az úr, aki a hazától mindent megkapott, a hazát következetesen elárulta. Az úri hazaárulás dogmája sok fejtörést okozott. Hunyadi János alakját mégcsak megmagyarázták azzal, hogy osztályának fölébe emelkedett. De mit lehetett tenni a kapzsi, pénzsóvár, jobbagysanyargató, osztályszellemét híven képviselő Dobó Istvánnal, Losonczy Istvánnal, vagy Zrínyi Miklóssal, akik bátran, életüket is feláldozva védték hazájukat — s ezzel együtt persze vagyonukat és hatalmukat?

Láttuk, hogy Rákosi Mátyás szerint 1848-ban megvalósult az osztályokat átfogó nemzeti egység. Ezt a sémát vette alapul történetírásunk, amikor a

Rákóczi-korszak elemzésénél elsősorban az urak és a parasztok összefogását, a nemzeti összefogást hangsúlyozta. Azt lehet mondani, hogy ezzel maga is áldozatul esett az akkori úri osztály parasztfogó demagógiájának. Ez vezetett arra, hogy történészeink az egész Rákóczi-korszakról idealizált képet festettek. Az urak valójában rászedték a parasztokat, amikor a fegyvert fogó jobbágyoknak kénytelen-kelletlen szabadságot ígértek. Ígéretüket éppoly kevésbé teljesítették — amikor hajlandók lettek volna erre, akkor már késő volt —, mint ahogyan a szatmári békében csak a saját kiváltságaik fenntartásáról gondoskodtak. Így működött és ilyen eredménnyel járt az úgynevezett kuruc nemzeti összefogás. Ilyen körülmények között valósággal gúnyzámba megy nemzeti összefogásról beszélni.

A személyi kultusz annyiban is ráütötte bélyegét ezeknek az éveknek a történetírására, hogy egész korszakokat nem az osztályt alkotó tömegek, hanem az osztályból kiemelkedő vezető személyek törekvéseivel jellemezték. Azt az egész korszakot például, amelyet Boescai és Rákóczi nevei határolnak, jellemezte volna a nemzeti abszolutizmusra való törekvés, mert ilyen tendenciákat ki lehet talán mutatni Bethlen Gábornál, Zrínyi Miklósnál és Rákóczi Ferencnél. Azt viszont figyelmen kívül hagyták, hogy a nemesi osztály zöme mind a királyi Magyarországon, mind Erdélyben szembehelyezkedett az ilyen törekvésekkel, hogy a nemességben nem volt számottevő házisa az abszolutista törekvéseknek, s hogy ennél fogva az egész feudális nemzeti abszolutizmus szükségképpen utópista egyéni tervkovácsolás maradt.

A magyar történet haladó hagyományai — legalább is azok, amelyek a feudális korból erednek — nem ideológiai hagyományok. Ezek általában a hamis tudat körébe tartoznak. A magyar történet feudáliskori haladó hagyományai elsősorban a dolgozó nép valóságos erőfeszítéseire és küzdelmeire kapcsolódnak, ha ezek hamis tudatformákban fejeződtek is ki. Ezeknek a hagyományoknak történetformáló erejét nem növeli, hanem csökkenti, ha olyan képzelt vonásokat vetítünk vissza a múltba, amelyek, mint a tömegek valódi hazafisága, csak a szocialista társadalom sajátjai lehetnek. Ha az osztálytársadalmakat, vélt ideológiai hagyományainak alapján, közelebb hozzuk a szocialista társadalomhoz, ezzel csak a szocialista társadalmat vesszük közelebb az osztálytársadalmakhoz. Elmossuk azt a tényt, hogy a szocialista társadalom az első, amely a kizsákmányolást nem ismeri, elhomályosítjuk azt, hogy az igazi hazafiságnak csak a szocialista társadalomban lehetnek gyökerei.

V. I. DOVZSENOK

A paraszti munka termelékenységének kérdései a korai feudalizmusban

Греков В. Д., Тихомиров М. Н., Юсков С. В. és mások* meglehetősen teljességgel ábrázolták munkáikban a korai orosz állam falusi népességét alkotó alapvető csoportok társadalmi-jogi helyzetét. Ennek ellenére a korai orosz állam parasztságának problémája még mindig nem tekinthető megoldottnak, még mindig meglehetősen homályos a szmerdek és a zakupok gazdasági életéről, vagyoni helyzetéről kialakult kép.

Hosszú időn keresztül csupán írásos emlékek szolgáltak forrásul a probléma megvilágításához. Az írásos emlékek azonban — mint ismeretes — igen szűkszavúan tükrözik a mongol hódítás előtti korai orosz falvak gazdasági életét. Az írásos emlékeket sok tekintetben kiegészítő régészeti leletek nem kerültek kellő mértékű felhasználásra a falusi lakosság gazdálkodási módjának és gazdasági helyzetének elemzésekor. Megjegyzendő, hogy a korai orosz erődített és nem erődített települések területén végzett ásatások nyomán olyan leletek kerültek napvilágra, amelyek alkalmasak arra, hogy a legékezebben szóló irodalmi emlék sorainál is világosabban és hitelesebben tükrözzék a falu életét. Jóllehet ma még kevés a többé-kevésbé teljes egészében feltárt erődített és nem erődített települések száma, a probléma tudományos fontossága arra indít bennünket, hogy a legcékezebb lehetőség is felhasználjuk a megoldás irányában történő előrehaladás érdekében.

A korai orosz állam területén végzett ásatások eredményei azt bizonyítják, hogy a mongol hódítás előtti orosz állam egész területét a falutelepülések sűrű hálózata borította.¹

Az ó-orosz parasztok, a szmerdek lakóhelyeül az erődítés nélküli falutelepülések szolgáltak. E települések általában a folyók vagy a patakok mentén, településre alkalmas lankákon, a művelésre alkalmas sík terület közelében helyezkedtek el. Az ilyen falvak határait majd minden esetben természetes választóvonalak, folyók, patakok, völgyek vagy dombvonulatok képezték. A legkisebb település területe 0,5 hektár körül jár, a nagyobbak elérik a 10

* В. Д. Греков: Киевская Русь. М. 1953. В. Д. Греков: Крестьяне на Руси. М.—Л. 1946. М. Н. Тихомиров: Крестьянские и городские восстания на Руси в XI—XIII. вв. М. 1955. С. В. Юсков: Очерки по истории феодализма в Киевской Руси, М.—Л. 1939.

¹ В. К. Гончаров: Посад і сільські поселення коло Райковецького городища. АП, т. 1. К, 1949, 31. 1.; В. И. Довженко: Селища и городища на Руси и Россаве. КСИА. вып. 5. К. 1955. 51. 1.; М. Ю. Браичевский: Слов'янські пам'ятки Середнього Поросся АП. 1952. 58. 1.; Федоров Г. Б.: Работы славяно-Днестровской экспедиции КСИИМК. вып. 44. М. 1952. 85—86. 1.; А. В. Успенская, М. В. Фехнер: Поселения древней Руси, Очерки по истории русской деревни X—XIII. вв. Труды ГИМ. вып. 32. М. 1956. 14—15. 1.; А. В. Седов: Первые результаты археологического изучения русской деревни Смоленской области. Смол. 1957. 283. 1.

vagy még annál több hektár kiterjedést is. Megjegyzendő, hogy a nagyobb kiterjedésű települések elsősorban a déli területekre jellemzőek, míg északon a települések legtöbbször alapterülete nem haladja meg a két hektárt. E tényben is tükröződik az a különbség, amely az orosz állam déli és északi körzeteinek gazdálkodási feltételeiben megvolt.

Számos korai orosz erődítés nélküli település területén folytak ásatások, így pl. a Gnilopjati folyó mentén, Rajkoveck erődített település közelében,² a Dnyepernél, a Lenin vízierőmű területén, a volt Kicskasz falu mellett,³ a Rosz mellett Szahnovka faluban, Gyevics-gora erődített település mellett,⁴ az Oka mellékfolyója vidékénél, a Lebedki falu melletti Cone folyónál⁵ és egyéb helyeken, ahol lakó- és gazdasági épületek, termelő eszközök és felszerelési tárgyak kerültek napvilágra. Az ásatások eredményeképpen meglehetősen konkrét elképzelést alkothatunk a szmerdek gazdálkodásáról.

Jelentős régészeti anyag került napvilágra a Gyevics-gora közelében elterülő nem erődített település feltárása során, Szahnovka községben. Itt 32 olyan, másfél méternyire a földbe sülyesztett házát sikerült feltárni, melyek alapterülete 15—20 négyzetméter körül járt. Az egyik épületben ekevasat, kaszát, baltát, malomköveket, két halászhorgot, hálónhezéket és egyéb tárgyat találtak. Egy másik lakóhelyiségben két kasza, egy balta és néhány nyílhegy, míg a harmadikban egy ekepapucs, két kasza és két kulcs volt. A negyedik lakóhelyiségből egy ekevas, két csoroszlya, kasza és kovácsszerszámok kerültek elő (két üllő, kiskalapács és harapófógó). E helyiség lakója minden jel szerint a falu kovácsa lehetett.⁶ Kétségtelen, hogy a településeken feltárt házak a szmerdek lakóhelyei voltak, s a feltárt szerszámok a szmerdek gazdálkodását és életmódját tükrözik.

Figyelemre méltó a Knyazsja-gorai lelet, amely ekepapucs, sarló, véső, feszítővas és néhány más tárgyból állt.⁷ A tárgyak rongyba voltak becsavarva és minden valószínűség szerint háborús veszély idején rejtette el itt azokat valamely környező településhez tartozó szmerd, aki maga is az erődben keresett menedéket. Ez a feltételezés teljesen helyénvaló, mivel a feudális úr erődített udvarában — mint amilyen a Knyazsja-gorai erődített település volt — háborús veszély esetén nem csupán az állandóan ott élők tartózkodtak, hanem a környező falvak lakói is, akik menedéket keresve egyidejűleg harcosokként a védelemről is gondoskodtak.

A nem erődített települések feltárása során napvilágra került régészeti leletek megerősítik az írásos források adatait a szmerdekről. Idézve az évkönyveknek azt a részét, amely a hercegeknek 1103-ban Kiev alatt, a Dolobszkoje tónál tartott tanácskozásáról szól, említés történik a szmerdről, annak feleségéről és gyermekeiről, a szmerdnek ekéből, lóból, szérúból és egyéb „birtok”-ból álló vagyonáról. (A „birtok” alatt elsősorban munkaeszközök értendők.)⁸

² В. К. Гончаров: Посад і сільські поселення коло Райковецького городища. АП. т. I. К. 1949. 31. 1.

³ П. Смолицhev: Археологічні розкопки на території Дніпрельстан в с. Кичкаси. Зб. Днепропетровського історикокраєзнавчого музею т. I. ДН. 1929. 167. 1.

⁴ Архив АИ. АН. СССР. в Ленинграде, д. 65/1901. О раскопках В. Гез в Сахновке.

⁵ Т. Н. Никольская: Древнерусские селища. Лебедка. СА. т. 3. 1957. 76. 1.

⁶ Архив ИА. АН. СССР. в Ленинграде, д. 65/1907. О раскопках В. Гезе в Сахновке.

⁷ Н. Беляшевский: Раскопки на Княжей горе в 1891. К. 1892. 16. 1.

⁸ Повесть временных лет. М—Л. 1950. 183. 1.

A szmerd olyan önállóan gazdálkodó termelőként jelenik meg előttünk, aki a gazdasági élet alapvető ágát képező mezőgazdaságban a szükséges termelő eszközök birtokában volt. Az ilyen gazdaságot a korai orosz írásos források udvarnak vagy füstnek nevezik.

A szmerdek gazdaságai, azaz udvarai képezték a területi faluközösségeket, amelyek — minden valószínűség szerint — egyes nagy települések, vagy több kisebb, egymáshoz közel fekvő településből álló csoport formáját öltötték. A faluközösségekhez nem csupán az egyéni gazdaságok tartoztak, hanem feltételezhetően a patriarchális családok kollektív gazdaságai is. Sajnos a kievi orosz állam idején kétségtelenül létező patriarchális család-közösségek gazdaságai a régészeti leletekben nem tükröződnek.

A szmerdekre vonatkozó régészeti leletek sorában számunkra különösen jelentőséggel bírnak a földműveléshez szükséges eszközök, amelyek nem csupán arról tanúskodnak, hogy a földművelésnek vezető szerepe volt a „füst”-önként mért gazdaságokban, hanem lehetővé teszik azt is, hogy bizonyos mértékben meghatározhassuk a „füst” földműves jellegű termelésének kapacitását.

A talajmégmunkálás különböző fázisaiban — a természeti-földrajzi viszonyoktól és a talaj jellegétől függően — az ó-orosz paraszt a legegyszerűbb, csúszótalpak nélküli keskeny ekevasat, a tökéletesebb széles csúszótalpas ekevasat, a talajszintet alávágó és félrehányó ekét, a legegyszerűbb egyfögű és többfögű boronaekét, valamint a tökéletesített kétfogas boronaekét alkalmazta. A korai orosz források sajnos nem őriztek meg utalást e szerszámok termelékenységére vonatkozóan. Ismeretesebb viszont a legprimitívebb földműves szerszámokkal a XVII—XIX. században elért eredmények. Szerkezeti téren ezek az eszközök nem sokban különböztek korai társaiktól. Feltételezhetjük, hogy a termelékenység terén sem sokkal haladták túl a korai orosz eszközöket, ugyanis a feudalizmus korszakát a földművelési technika tartósan változatlan jellege jellemzi.⁹

A XVII. századi oroszországi s a XIX. századi ukrajnai paraszt szerszámok segítségével egy nap alatt mintegy 1/5 gyeszjátyina földet művelt meg.¹⁰

Feltételezhetően körülbelül ekkora területet művelhetett meg egy napi munka során az ó-orosz szmerd is. A földművelési eszközök termelékenységének szem előtt tartásával nem nehéz hozzávetőlegesen megállapítani azt a területet sem, amelyet a szmerdeknek egy ekével és a munkát biztosító vontatóerővel felszerelt családja megművelhetett. Ismeretes, hogy a korai orosz állam éghajlati viszonyai mellett a mezei munkák tavaszi és őszi ciklusai hozzávetőlegesen két-két hónapig tartottak. Ennek az időszaknak legalább kétharmadát, azaz mintegy 40 napot a paraszt a szántással töltötte. Ilyen módon az ekével vagy a boronaekével évenként 40 napon át dolgozó paraszt — naponta 1/5 gyeszjátyinát szántva — évente hozzávetőlegesen 8 gyeszjátyinát művelhetett meg.

Az említett terület meg is felel annak a földmértéknek, amely a korai orosz forrásokban ekealja néven szerepel. A korai orosz államban — mint egyébként más országokban is — a megmunkálendő földet nem geometriai mértékkel, hanem a megmunkáláshoz szükséges munka mennyiségével mérték.

⁹ Lenin Művei, 3. k. IV. kiad.

¹⁰ С. Струмилин: К истории земледельческого труда в России. Вопросы экономики, 1949. № 2. 56. 1. Киевский областной исторический архив, фонд. II. д. № 13. за 1855.

Az ekealja jelentette azt a földmértéket, amelyet e szerszám segítségével egy gazdaságban egy év folyamán képesek voltak megművelni. Erről tanúskodnak a földmértékek nevei is: eke, ekevas, később pedig a boronaeke. A nyugati szlávoknál ekealjának nevezték azt a paraszti gazdaságot is, amely egy eke használásához szükséges igavonó erővel s egy ekével megmunkálható földterülettel rendelkezett.¹¹

Az ekealjához tartozott az a földterület is, amely az adott esztendőben nem került megmunkálás alá, hanem parlagon hevert. Tehát ha egy gazdaság évenként 8 gyeszjátyna földet művelt meg és vetett be, a kétnyomásos rendszer figyelembevételével mintegy 16, háromnyomásos rendszer esetén pedig hozzávetőlegesen 12 gyeszjátyna földdel rendelkezett. Minden valószínűség szerint tehát ekkora volt a kievi orosz állam idején egy parasztgazdaság, azaz egy „füst” átlagos földterülete, amelynek megműveléséhez elegendő mennyiségű földműves szerszámmal rendelkezett.

Ilyen kiterjedésű gazdaságot azonban csak ideális termelési feltételek esetén bírhatott a szmerd. A valóságban igen sok gazdaság híján volt e kedvező feltételeknek. A szmerd földhasználatát csökkenthették a következő tényezők; egyrészt a feudális földesurak nem egy esetben magukhoz ragadták a szmerd földjének egy részét, hogy azzal saját gazdaságukat növeljék; továbbá a szmerd földhasználatát korlátozta az is, hogy munkaidejének egy részében köteles volt a feudális földesúr gazdaságában robotot teljesíteni, s végül földhasználatát korlátozhatta a szükséges munkaerő, az igásállat és az eszközök hiánya is. Számos olyan paraszti gazdaság létezhetett tehát — elsősorban a feudális földesúr gazdaságában végzendő robotmunkára kötelezettek között —, amelyek bevetett területe nem érte el az egy ekealját. E gazdaságok földterülete következésképp nem ekealjban méretett, hanem annak tört részében.

Megkísérelhetjük hozzávetőlegesen meghatározni az egy ekealjáról begyűjtött szemestermény mennyiségét is. E célból a „Ruszkaja Pravda” ún. Karamzin-féle póteikkelyeiben található adatokhoz folyamodhatunk, amelyek tartalmazzák két ekealja föld tizenkét éven át rakott keresztjeinek a számát. Eszerint az egyik ekealja területén az egyik esztendőben ötven asztag rozst arattak.¹² Sztrumilin akadémikus úgy véli, hogy a korai orosz asztag 52—60 kévéből állt, a kicsévelt rozst mennyiségét pedig hozzávetőlegesen 0,64 csetverty-re teszi.¹³ Egy ekealját 16 gyeszjátynának, egy csetvertyet pedig 8,7 pudnak számítva (egy pud = 16,38 kg) a szerző egy gyeszjátyna termését 26 pudban határozza meg.¹⁴

Véleményünk szerint Sztrumilin akadémikus számításaiba hiba csúszott, minek következtében igen alacsonynak ábrázolja a kievi orosz állam mezőgazdasági terméshozamát. Sztrumilin akadémikus az egy ekealjáról begyűjtött termény mennyiségét elosztotta az ekealját képező terület gyeszjátynáinak a számával, holott csak azt a földterületet kellett volna számításba vennie, amely az adott esztendőben termést szolgáltatott, azaz nem volt parlagon. Fentiek következtében a tényleges terméseredmények másfélszer vagy kétszer magasabbak lehettek annál az értéknél, amelyet Sztrumilin akadémikus

¹¹ Б. Д. Греков: Киевская Русь М. 1953. 40. 1.

¹² Памятники Русского права. М. 1951. 209. 1.

¹³ Egy csetverty = 209,91 l.

¹⁴ С. Струмиллин: К истории земледельческого труда в России. Вопросы экономики 1949. № 2. 50. 1.

meghatározott, azaz gyeszjátýinánként a 40—50 pud körül mozgott. Ez a terméseredmény egyébként majdnem, ill. teljesen megfelel az Oroszország központi területein a XVI. században elért termésátlagoknak.¹⁵

Megjegyzendő, hogy a Sztrumilin akadémikus által a kievi orosz állam idejére feltételezett alacsony terméshozam mellett lehetetlen lett volna még az egyszerű újratermelés megvalósítása is a földművelés területén, mivel a begyűjtött termés nem fedezte volna a fogyasztók természetes szükségleteit, valamint a gazdaság fenntartásával — vetés, állattartás stb. — kapcsolatos termésigényt.

Egy paraszti gazdaság (egy füst) — amennyiben földhasználata egy ekealjára terjedt — évenként átlagosan 8 gyeszjátýinát vetett be, amelyből 4 gyeszjátýina őszi, 4 gyeszjátýina pedig tavaszi vetés volt. Ha az őszi vetésűek (rozs) terméseredményét átlagosan gyeszjátýinánként 40—50 pudra tesszük, akkor egy ilyen gazdaság évenként átlagosan 160—200 pud őszi gabonát arathatott. Hozzávetőlegesen hasonló volt a tavaszi vetésűek terméseredménye is.

A paraszti gazdaság termésének alapvető része a szmerdnek és családjának természetes szükségleteit fedezte. A kievi orosz állam idején — a későbbi korok paraszti családjához mérve — egy paraszti család átlagosan hét főből állhatott.¹⁶ Ha a XIX. századból ismert, s a paraszti családokban szokásos fogyasztási normákat vesszük alapul, azaz 20 pud őszi, ill. tavaszi gabonára tesszük egy paraszti családtag fogyasztási normáját,¹⁷ akkor kiderül, hogy a szmerd családja évenként átlagosan 140 pud gabonát használt fel táplálkozás céljára. Egy ekealját kitevő földterület bevetéséhez hozzávetőlegesen 70 pudra volt szükség, gyeszjátýinánként 8 pudot tételezve fel. A termés egy részét a hiányzó gazdasági felszerelés pótlására, ill. állattartásra fordították. Végeredményben a korai orosz államban élő paraszti természetes szükségleteinek kielégítésére, továbbá az egyszerű újratermelés megvalósítására a termés kétharmadát használta fel. A fennmaradó — s az egyharmadnál kevesebbet kitevő — rész képezte a paraszti gazdaság terméktöbbletét. Ez a rész tette lehetővé a feudális szolgáltatások teljesítését, továbbá a feudalizmus idején lehetséges bővített újratermelés megvalósítását.

A terméktöbbletet eredményező földműves munka termelékenységi színvonala ösztönözte a feudális földbirtokos urakat arra, hogy saját földesúri gazdálkodásra térjenek át.

Itt elérkeztünk a korai orosz földműves népesség másik — zakupok néven ismert — csoportjához a problémájához. A zakupok élete és tevékenysége a feudális földesurak gazdaságához kapcsolódott.

A kievi orosz állam idején a forrásokban „grad”-oknak nevezett megerősített udvarházak képezték a feudális gazdaságok központjait. Az udvarházi erődtített települések — szinte szabályszerűen — a falvak által övezve, azok közelében, avagy közvetlenül a falvak területén helyezkedtek el. Az erődtített településeket mindig a természetes környezet által védelmezett helyeken

¹⁵ Н. Рожков: Сельское хозяйство в Московской Руси в XVI веке. Ученые записки Московского университета, вып. 26. М. 1899. 55—57. 1.

¹⁶ Л. Н. Мерес: Производство и потребление хлеба в крестьянском хозяйстве. Сб. Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. т. I. СПб. 1897. 74. 1.

¹⁷ Уо. 70. 1.

találjuk. Az erődített települések sok esetben szinte csodálatos mesterséges megerősítése a reáfordított munka hatalmas mennyiségéről tanuskodik.

Az erődített települések — udvarházak — területe nem nagy; az esetek többségében néhány ezer négyzetméter, s csak ritkán haladja meg a fél hektárt. Ekkora terület csupán a feudális udvar elhelyezkedését szolgálhatta. Az erődített települések belső elrendezését annak gazdasági és egyéb igényei szabták meg. Jellemző az egyes épületeknek az erődfallal párhuzamosan történő elhelyezése, továbbá az egyes épületek kapcsolata az erődítéssel. Az épületek végeredményben egységes erődítési, továbbá lakhelyül és gazdasági célokot szolgáló komplexumot képeztek.

Megjegyezni kívánjuk, hogy hasonló jellegűek a nyugat-európai középkori udvarházak, kastélyok is.¹⁸

Számos ilyen típusú erődített település területéről napvilágra került tárgyak különböző oldalról világítják meg e települések lakóinak életét. Igen gyakoriak a földműveléshez szükséges eszközök, továbbá a különböző kultúrnövények magvai. A Knyazsja-gorán hat ekéhez való ekevasat és csoroszlyát, néhány ekepapucsot, három ásót, három csákányt, mintegy húsz kapát, tizennyolc sarlót, öt kaszát, rozs-, köles-, hajdinakása és zabszemeket találtak.¹⁹ A Gyevics-gorai lelőhelyen hét ekepapucs és ekevas, nyolc kasza és négy sarló került elő.²⁰ Igen sok földműves szerszám volt a rajkovecki erődített településen, köztük négy ekevas és csoroszlya, tizenhárom széles ekepapucs, öt darab keskeny ekepapucs, száztizenhárom sarló, harminckét kasza, hat lapát, nagy mennyiségű búza, rozs, árpa, borsó, kender, mák, mustár- és uborkamag került elő.²¹ A kolodjásinszki erődített településről négy ekepapucs és ekevas, nyolc sarló, huszonegy kasza, három lapát és jelentékeny mennyiségű búza, rozs, árpa, borsó, köles, kender és mák került elő.²² A gorodszki erődített település lelete három ekepapucs, négy sarló, egy kasza és egy lapát.²³ A Sepetovka város melletti Gorodiscse faluban az 1957—1958 évek során végzett ásatások alkalmával tizenhat földmégmunkáló szerszám — ekevas és ekepapucs —, százhetvenegy sarló, hetvenhat kasza, harminckét lapát, továbbá nagy mennyiségű búza, rozs, zab, köles és borsószem került elő. Az ásatások 1959—1960. évi folytatása során ugyancsak földműves szerszámok és magvak kerültek napvilágra.²⁴ Földműves szerszámokat és kultúrnövényektől származó magvakat találtak egyéb erődített településeknél végzett ásatások során is. Úgy véljük, hogy az idézett példák eléggé meggyőzően bizonyítják azt, hogy a fenti erődített települések feudális udvarházai a földműves gazdaságok központjai voltak, és hogy az erődített települések lakóinak fő gazdasági tevékenységét a földművelés képezte.

A feudális földesúr gazdasága a függő helyzetben levő lakosság munkáján alapult. A szmerdek — amint láttuk — saját gazdasággal rendelkeztek s külön falvakban laktak, jóllehet feudális kötelezettségek terhelték őket, a feu-

¹⁸ *Аgriculture в памятниках Западного Средневековья*. М—Л. 1936. 107. 1.

¹⁹ *Н. Беляшевский*: Раскопки на Княжьей Горе в 1891. К. 1892. 32—33. 1.

²⁰ Архив Института археологии АН. СССР. в Ленинграде, д. № 65. 1901. г.

²¹ *В. К. Гончаров*: Райковецкое городище. К. 1950. 144—146. 1.

²² *Р. А. Юра*: Древний Колодяжин. Автореферат кандидатской диссертации К. 1955. 9. 1.

²³ *А. Дмитриевская*: Звіт Городської експедиції за 1946. р. АП. т. I. К. 1949. Фонды Института археологии АН. УССР.

²⁴ *М. К. Каргер*: Отчеты о раскопках Галицко-Волынской экспедиции в 1957 и 1958. гг. Архив Института археологии АН. УССР.

dális földesúr gazdaságában teljesítendő robot avagy természetbeni szolgáltatás formájában.

A feudális földesúr udvarában a korai orosz lakosság más társadalmi csoportjai éltek, pl. a rabszolgák, bár a rabszolgáknak a termelésben betöltött szerepe meglehetősen korlátozott volt. Munkájukat elsősorban a feudális úr mindennapi életét körülvevő házimunkák során alkalmazták.

A feudális függésben levő lakosság csoportját képezték még a kézművesek, a rjadovicsok és a zakupok is. A „Ruszkaja Pravda” a zakupokat „rolejnij zakup” (ekés zakup) néven említi, utalva a földművelésben betöltött szerepükre.

A feudális úr udvarában és gazdaságában a fentiekén kívül megtaláljuk az uralkodó osztály képviselőit, a gazdaságok tulajdonosait; a nagy földesurakat, udvarnokait és más, a feudális hatalmi apparátust képező személyeket is.

A feudális földesúr udvarát lakó népesség szociális összetételét híven tükrözik a korai orosz erődített települések területén végzett ásatások során előkerült leletek, mindenekelőtt az erődített települések épületeinek elhelyezkedése, továbbá a helyiségekben talált felszerelési tárgyak.

A feudális földesúr udvarában élő népesség szociális összetételét a legvilágosabban a teljes egészében feltárt rajkovecki erődített település leletei tükrözik. Az ásatások egyébként fényt vetettek arra a tragikus végre is, amely 1241-ben, a tatár pusztítás nyomán bekövetkező tűzvész során érte a település lakóit. Lakóházak, gazdasági épületek, erődítmények maradványai, az életüket vesztett emberek és állatok csontjai, nagy mennyiségű különféle munkaeszköz, élelmiszertartalék, háztartási tárgy, ékszer és fegyver került napvilágra. Lényegében élénk tárult mindaz, ami az ellenséges támadás idején a településen található volt, ill. ami a talaj kultúrrétegében napjainkig fennmaradt.

A rajkovecki erődített településen huszonhárom, az árkot követő körben elhelyezkedő lakó- és gazdasági komplexumot találtak. A földsáncal övezett és sorban elhelyezkedő lakó- és gazdasági épületek gerendából készültek. A középpontban félig földbe süllyesztett, elsősorban munkahely-rendeltetésű épületek helyezkedtek el. Ugyanitt volt a háziállatok karámja és a szénakazlak. A földsánc és az árok mögött, a megerősített térségen túl található a vasolvasztók és a fazekas égetőkemencék.

A lakó-gazdasági komplexumban — minden jel szerint — a családok külön-külön helyezkedtek el. A lakó-gazdasági épületek legtöbbszörében talált földműves szerszámok bizonyossága szerint a lakosság elsősorban földműveléssel foglalkozott, és a korai orosz társadalom dolgozó rétegéhez tartozott.

Az erődített településen belül csupán egyetlen lakóépület vált ki a többi közül mind felépítését, mind berendezését tekintve. Ebből az épületből kard, sisak, buzogány került elő, mindez azonban olyan gazdagon díszítve, hogy inkább a hatalom jelképeként szolgálhatott, semmint fegyverként. Ugyanebből az épületből rézedény, brokát ruha maradványa, ezüst ékszer és a többi épületben talált mennyiséghez képest jelentős élelmiszertartalék került napvilágra. Minden jel szerint ez a lakóépület a gazdaság élén álló személyé volt, bár — feltehetőleg — nem magáé a feudális földesúré, az udvarház tulajdonosáé, mivel annak állandó jellegű itt-tartózkodásáról világosabban beszélő nyomok tanúskodtak volna (pl. több helyiség avagy olyan drága díszítmények, mint amilyenek a Knyazsja-gorán vagy a Gyevics-gorán található). A való-

ságot leginkább talán az a feltevés közelíti meg, hogy a rajkovecki erődített település gazdaságának élén az ó-orosz herceg-udvarnokok egyike állt helytartóként, s a földesúr herceg nevében ő irányította a gazdaságot és ő gyakorolta a lakosság feletti hatalmat.

Az udvarnokokon kívül az erődített településen éltek a földbirtok irányítását végző egyéb személyek is. Feltehetően az ő tulajdonukat képezték az olyan, viszonylag értékesebb tárgyak, mint pl. az ezüst nyakékek, fülbevalók, valamint a fegyverek (kardok és szablyák), amelyek az uralkodó osztály tagjainak és a hivatásos harcosok fegyverzetét képezték.

Az előbbiekből világosan következik, hogy a szmerdek saját gazdasággal rendelkező önálló termelőkként, különálló, egymástól független udvarokban éltek. A szmerdek gazdasági önállósága feltételezi az individuális állattartást is, a rajkovecki erődített település területén pedig közös karám és közös szénakazal állott. A legtermészetesebb tehát, ha a rajkovecki települést lakó földműves népességben a korai orosz állam másik társadalmi csoportját, a zakupokat sejtjük.

A korai orosz erődített települések földműves népességének a legtisztábban a rajkovecki település ásatási anyagában tükröződő életfeltételei teljesen megfelelnek azoknak a leírásoknak, amelyeket Vladimir Monomah „Usztav”-ja a Ruzskaja Pravda-ban tartalmaz a zakupok helyzetére vonatkozóan. A Ruzskaja Pravda e feljegyzései szerint a zakup a feudális földesúr gazdaságában dolgozik, az uraság látja el ekével és boronával, a zakup felel az uraság szerszámainak az épségéért; ha az eke vagy a borona a zakup hibájából elveszik, köteles megtéríteni azok értékét, ha viszont ez akkor történik, amikor a zakup az uraság parancsára távol volt, akkor a kárért nem felelős.²⁵ E cikkely olvasása közben akaratlanul is emlékezetünkbe idéződnek a korai orosz erődített települések lakóházaiban és gazdasági épületeiben talált földműves szerszámok és a viszonylag szegényes használati tárgyak.

A Ruzskaja Pravda meghatározza a zakupoknak az urasági állatállomány őrzésével kapcsolatos kötelességeit is.²⁶

A zakup teljes függőségben élt a földesúrtól s ez a függőség sok tekintetben a rabszolgához tette őt hasonlatossá. Sőt, a zakup rabszolgává is válhatott, ha szökési kísérleten érték.²⁷

A Ruzskaja Pravda szerint zakup csak két esetben távozható el a földesúr udvarából. Az egyik eset az, amikor a fejedelemez vagy a bíróhoz igyekezett, hogy panaszt tegyen urasága igazságtalan bánásmódja ellen, a másik eset pedig az, amikor útra kelt, hogy pénzre tegyen szert, feltehetően a földesúrnak járó adósságai megfizetésére.²⁸

Az elmondottakból következik, hogy a zakup állandóan a földesúr avagy a feudális udvart irányító személyiségek közelében tartózkodott. A zakupnak tehát a feudális földesúr udvarában kellett élnie.

A régészeti leletek igen lényegesek, mivel segítenek eligazodni az írásos forrásoknak a zakupokról szóló szerény adataiban. A lakoságnak ez a kategóriája — hosszas történeti viták után — végre konkrét vonásokat ölt, mivel a régészeti leletek meghatározott csoportja a zakupok lakóhelyének meghatározására, továbbá — a régészeti kutatások előrehaladásának mértékében —

²⁵ Правда Русская, т. I. М.—Л. 1940. 428. 1.

²⁶ Уо.

²⁷ Уо. 426. 1.

²⁸ Уо.

életük és tevékenységük mind több jelenségének megismerésére nyújt lehetőséget.

A zakup a korai orosz társadalom meglehetősen népes társadalmi csoportját képezte. Ezt bizonyítja az a nagy figyelem, amelyet a Ruzskaja Pravda e csoportnak szentel, de emellett szól azoknak az erődített településeknek a magas száma is, amelyek jelentős mértékben a zakup munkáján alapuló feudális gazdaságok központjait képezték. A feudális kizsákmányolás fokozódásával növekedett a zakupoknak a feudális gazdálkodásban betöltött szerepe. A termelők egy része elvesztette saját gazdaságát, és kénytelen volt a feudális földesúr szolgálatába állni.

A korai orosz társadalomban termelő munkát végzők között azonban mégsem a zakupok képviselték a döntő többséget, mint ahogy a termelés alapvető egységeit sem a földesúri gazdaságokban kell keresnünk. A korai orosz állam termelésében a döntő szerepet a saját gazdaságában dolgozó *paraszt, a szmerd játszotta*. A szmerdek művelték meg a föld túlnyomó többségét, a szmerdek szolgáltatták a termények zömét, a szmerdek képezték a termelők többségét. Állításunkat alátámasztja a korai orosz települések térképe, amelyen a szmerdek által lakott, *nem erődített települések túlnyomó többséget alkotnak*.

Megjegyzendő egyébként, hogy nem csupán számbeli fölényüknek köszönhető az a jelentős szerep, amelyet a szmerdek a korai orosz állam gazdasági életében játszottak, hanem döntő az, hogy a saját gazdasága megművelésén fáradozó szmerd tevékenysége gazdasági téren progresszívabb volt, mint a zakup munkája, melyet az utóbbi a feudális földesúr gazdaságában végzett. A feudális termelési mód feltételei mellett csupán a paraszti gazdaság biztosíthatta a munka termelékenységének növekedését. A jobbágyok által művelt földesúri gazdaságban semmi sem készítette a termelőket a termelés racionalizálására, több munka befektetésére. Marx ezzel kapcsolatban a következőképpen írt: „Pl. tegyük fel, hogy a földesúri robot eredetileg két nap volt hetenként. Ez a heti kétnapi robot azután állandósult, szokásjog vagy írott törvény által szabályozott állandó nagyság lett. De a hét többi napjának termelékenysége, amikor a közvetlen termelő magának dolgozik, változó nagyság, mely tapasztalatával együtt szükségszerűen fejlődik ... Itt tehát megvan a gazdasági fejlődés bizonyos lehetősége...”²⁹

A szmerd-paraszt érdekelve volt a termelés tökéletesítésében, abban, hogy erejét megfeszítve dolgozzék a gazdaságára fordított teljes munkaidő alatt. A feudális úr gazdaságában dolgozó zakupot viszont semmi sem ösztönözte arra, hogy növelje munkája termelékenységét. Tehát a feudális termelési mód mellett minél több termelő volt kénytelen a feudális földesúr gazdaságában dolgozni, ill. munkaidejének minél jelentősebb hányadát volt kénytelen a feudális földesúr gazdaságában eltölteni, annál lassabban tört magának utat a gazdasági fejlődés. A szmerd teljes munkaidejét a saját gazdaságában töltötte, s ezzel magyarázható az a viszonylag magas fokú gazdasági fejlődés, amelyet a korai orosz állam a mongol hódítást megelőzően elért.

²⁹ Marx : A tőke. III. köt. Bpest, Szikra. 1951. 860—861. l.

В. И. ДОВЖЕНОК

ВОПРОСЫ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ КРЕСТЬЯНСКОГО ТРУДА В ЭПОХУ РАННЕГО ФЕОДАЛИЗМА

Резюме

В предлагаемой статье автор сравнивает данные письменных источников и археологических находок относительно русского крестьянства эпохи раннего феодализма.

Автор устанавливает, что все увеличивающиеся в числе данные археологии делают существенно более точными установления письменных источников о двух больших группах феодального русского крестьянства, о смердах и закупках.

Данные археологии свидетельствуют в первую очередь о производственно-технических возможностях смердов и закупов, о тех возможностях, которые сделали возможной эксплуатацию упомянутых групп производителей.

Автор констатирует, что руководящая роль в феодальном сельскохозяйственном производстве принадлежала в первую очередь работающим в собственном хозяйстве смердам, которые, правда, также несли повинности помещикам, однако все-таки были гораздо более заинтересованными в работе на собственной земле, чем другой значительный слой русского крестьянства, закупы, которые работали в хозяйстве помещика и только в пользу помещика.

Согласно автору экономические и производственные возможности смердов не были одинаковыми, что привело к известному расслоению среди смердов. В то же время имущественное положение закупов, отражающее их социальное положение, являлось гораздо более однородным, хотя и среди закупов можно наблюдать имущественное расслоение.

Наблюдения автора в отношении крестьянского и помещичьего хозяйства приводят к результату, что согласно данным хозяйство крестьян-смердов оказалось в эпоху раннего феодализма более прогрессивным, чем помещичье хозяйство.]

V. I. DOVGÉNOK

LES PROBLÈMES DE LA PRODUCTION DE TRAVAIL PAYSAN AU HAUT FÉODALISME

Résumé

Dans son étude l'auteur fait une comparaison entre les données des sources écrites et celles fournies par les trouvailles archéologiques, données qui se réfèrent à la paysannerie russe au haut féodalisme.

Il constate que les documents présentés en abondance par l'archéologie rendent essentiellement plus précises les constatations qu'on trouve dans les sources par rapport aux deux grands groupes de la paysannerie russe: aux smerdes et aux zakoups.

Les documents archéologiques font témoignages, tout d'abord, des possibilités qui s'ouvrirent devant les smerdes et les zakoups dans le domaine de la technique de production, possibilités qui permirent l'exploitation des groupes producteurs susmentionnés.

Quant à la production agricole féodale l'auteur constate que le rôle dirigeant y revenait aux smerdes, encore, qu'ils s'acquittaient des prestations au seigneur, quant à leur travail, ils y étaient de beaucoup plus intéressés que ne l'était l'autre couche importante de la paysannerie russe, le zakoup qui ne travaillait que dans l'économie du seigneur et uniquement pour celui-ci.

L'auteur affirme que les possibilités économiques et de production étaient différentes au sein de la couche smerde, fait qui se trouvait à l'origine de sa différenciation. L'état de fortune reflétant les conditions sociales des zakoups s'avérait beaucoup plus homogène, bien que chez eux la différenciation des biens ait été également observable.

Les constatations que l'auteur de l'étude fait en connexion avec les exploitations paysannes et seigneuriales arrivent à conclure que l'exploitation paysanne-smerde se révélait au haut féodalisme plus progressive que celle seigneuriale.

HECKENAST GUSZTÁV

Lányi Pál

(A magyarországi korai kapitalizmus történetéhez)

A XVIII. század első harmadának történetével foglalkozó kutató gyakran találkozik Lányi Pál nevével. A gazdaságtörténész mint Gömör megyei bányavállalkozót és a Rákóczi-szabadságharc vasinspektorát, a politikai történet művelője mint megyéjének alispánját és többszörös országgyűlési követét, a tudománytörténet pedig mint Bél Mátyás egyik munkatársát tartja őt számon. Már ennyiből is kitűnik, hogy Lányi Pál a Rákóczi-szabadságharc és a szatmári béke utáni évtizedek történetének nem jelentéktelen alakja. Életrajzának megírására, sokoldalú tevékenységének összefüggő bemutatására azonban mind-egyeddig senki sem tett kísérletet.

Történetíróink tartózkodását Lányi működésének, pályafutásának önálló feldolgozásától, életrajzának megírásától számos ok magyarázza. Nem volt előkelő ősök leszármazottja, s családjának hamarosan magva is szakadt anélkül, hogy rokonságba került volna akár megyéjének vezető nemeseivel, akár a magyar arisztokráciával. Ezért a genealógiai kutatás nem figyelt fel rá. Bár a közélet különböző területein tevékenykedett, működése csak a gazdasági életben volt országos jelentőségű, s XVIII. századi gazdaságtörténetünk, különösen bányászat- és ipartörténetünk a magyar történettudománynak egészen a legutóbbi időkig elhanyagolt területe volt. Nem meglepő tehát, hogy régebbi, feudális szempontokkal terhelt történetírásunk nem találta érdekesnek, feldolgozásra méltónak Lányi Pál életrajzát. A Rákóczi-szabadságharc kimagasló katonai vezetőinek sorsa érdekfeszítőbb volt a gazdasági szervező munkájánál, s a szatmári béke utáni időszak politikai-közigazgatási vezetőinek tevékenysége jobban vonzotta a kutatók érdeklődését, mint a magyarországi iparfejlődés és a kohászati technológia modernizálásának problematikája.

Történettudományunknak az elmúlt másfél évtizedben végbement hatalmas fejlődése, a kutatás tematikájának társadalomtudományi megalapozása következtében előtérbe kerültek a gazdaságtörténet, a termelőerők fejlődésének kérdései. Így ma már egy Lányi Pál típusú életpálya feltárása vonzó témává lett. De még ma is szinte leküzdhetetlen akadályként tornyosulnak a kutatás elé a kedvezőtlen forrásadottságok. Lányi működésének emlékét nem őrzi összefüggő levéltári forrásanyag, s e róla szóló tanulmány megírását csak a szerencsés véletlenek találkozása tette lehetővé.

Lányi Pál személyére a Rákóczi-szabadságharc történetének kutatása közben figyeltem fel. Vasinspektorságát és országos salétrom-monopóliumát már régóta számontartja a szakirodalom, a kuruc fegyver- és lőszergyártás történetének feltárása során pedig fokozatosan kibontakozott előttem 1703 és 1711 közötti tevékenysége. Amikor az elmúlt években hozzákezdtem a magyarországi vaskohászat múltjának feldolgozásához, az Országos Levéltár Pénzügy-

igazgatási (Kamarai) Levéltárának Neo-Registrata Acta (NRA) sorozatában nagy számban találtam Lányi Pál 1711 és 1733 közötti vállalkozói tevékenységére vonatkozó iratokat. Végül ismét más munkálat, a magyarországi bányászat történetének levéltári forrásaira irányuló kutatás során, Gömör megye levéltárában bizonyos mértékig választ találtam Lányi Pál származásának és társadalmi felemelkedésének problémáira. Három különböző témakörben folytatott kutatás eredményei alapján tehetek most kísérletet arra, hogy felvázoljam Lányi Pál életútját, közszereplésének közel 40 esztendejét, s bemutassam gazdasági tevékenységét, amely a magyarországi ipartörténet kimagasló úttörői közé emelte őt.

Lányi Pál születésének évét nem ismerjük. Neve Gömör megye jegyzőkönyveiben 1695-ben tűnik fel,¹ mint az alispán helyett a computus (megyei adóelszámolás) befejezésére Eperjesre küldött bizottság tagja. Megyei tisztséget ekkor még nem viselt.² Mint az alábbiakból kitűnik, nem lehetett már egészen fiatal ember, és ha tekintetbe vesszük 1733-ban bekövetkezett haláláig szinte töretlen aktivitását, születését az 1660-as évek végére vagy az 1670-es évek elejére kell tennünk.

Származását régebbi történetírásunk nem tisztázta. Általában az 1609-ben nemesített Lány, másképp Török család leszármazottjának tartják,³ Korabinsky⁴ viszont „in den Adelstand erhoben”-nak nevezi, egy XVIII. századi kéziratos dobsinai krónika pedig elmondja, hogy apja is, ő is „alle beyde ihres nehms und handwerckhs fleischhacker waren”.⁵ Az 1702—1703. és 1724—1725. évi Gömör megyei nemességigazolási jegyzőkönyvből⁶ minden kétséget kizáróan kitűnik, hogy Korabinsky jól volt értesülve: a rozsnyói lakos Lányi Pál nemességét 1696. május 14-én Laxenburgban kelt és 1696. június 4-én Szepes megyében kihirdetett armálisával bizonyította. A nemességigazolási adatokból azt is megtudjuk, hogy Lányi felesége Dirner Barbara rozsnyói polgárlány volt, akinek családja 1595-ben szerzett nemeslevelet. A Dirner-család Rózsnyó előkelőségei közé tartozhatott, mert 1647-ben bírót is adott a városnak. Ebbe az armalista városi patríciuscsaládba nősült be az említett krónika szerint mészáros Lányi Pál, s még megnemesítése előtt, agilisként⁷ kezdte meg megyei pályáját.

¹ Rimaszombati áll. lt. (Csehszlovákia), Gömör vm. lt., 1691—1697. évi jegyzőkönyv. 269. fol.

² *Forgon Mihály*: Gömör-Kishont vármegye nemes családjai. Kolozsvár, 1909. II. köt. 63. l. tévesen állítja, hogy 1695-ben megyei főjegyző lett volna.

³ *Nagy Iván*: Magyarország családai. VII. köt. Pest, 1860. 26. l., *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. VII. köt. Bpest, 1900. 785. hasábj., *Forgon*: i. h. stb.

⁴ *Johann Matthias Korabinsky*: Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Pozsony, 1786. 608. l.

⁵ *Julius Lux*: Eine deutsche Sprachinsel im Karpatenraum, Dobschau. München, 1959. (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B. No. 13.) 20. l. — Lux Gusztáv, a legújabb Dobsina-monográfia szerzőjének testvéröccse, levélben volt szíves tájékoztatni arról, hogy bátyja kutatásai szerint Lányi Pál apja Sajógömörön volt mészáros. — Lányi Pál nevét általában Lani-nak írta. A vele foglalkozó iratok Lani-nak, Lany-nak vagy Lányi-nak nevezik, a család később már csak a Lányi alakot használta. Kétségtelen, hogy a név a „mészáros” jelentésű latin lanius szóból származik.

⁶ Rimaszombati áll. lt. (Csehszlovákia), Gömör vm. lt., 1702—1703. évi és nemességigazolási jegyzőkönyv. 63. ill. 88. fol. — *Forgon*: i. h. hivatkozik ezekre az adatokra, de nem ismeri fel, hogy az 1696-ban nemesített Lányi Pál azonos az 1711-ben megválasztott alispánnal, pedig a feleség neve ezt vitathatatlaná teszi.

⁷ Az „agilis” meghatározása: „maguk nem nemesek ugyan, de feleségük az, továbbá az ilyenek leszármazottai”. *Csapodi Csaba*: Szabadosok (libertini) 1514—1848. Századok 74/1940. évf. 420. l.

Házassága és első megyei megbízatása módot ad rá, hogy következtessünk társadalmi állására és felkészültségére. Fel kell tételeznünk, hogy jó módú, talán kifejezetten vagyonos család sarja volt, s legalábbis a későbbi gimnáziumnak megfelelő iskolai tanulmányokat végzett.⁸ Mindenesetre erős oldala volt a számvetés tudománya, s anyanyelvén, a magyaron kívül jól beszélt latinul és németül is. Határozott, biztos fellépése, a társadalmi érintkezésben tanúsított ügyessége képessé tette az ország katonai és politikai vezetőivel való eredményes tárgyalásokra, álláspontjának a legváltozatosabb körülmények közti érvényesítésére. Csak ilyen személyi tulajdonságok feltételezésével magyarázhatjuk, hogy még nem nemes korában egy az alispánt helyettesítő megyei bizottság (nyilván pénzügyi szakember) tagja lett, hogy az armálisának kihirdetését követő évben, 1697-ben, a megye helyettes jegyzőjévé és a hadsereg ellátásával kapcsolatos ügyeket intéző főbiztosává választották,⁹ s hogy ez utóbbi minőségében állandóan követségben járt különböző tábornokoknál, országos hatóságoknál, még Bécsben is ismételten megfordult. 1697 végén Gömör megye pénztárosa lett. Ekkor már évi 200 forint fizetést is kapott megyéje ügyeiben való fáradozásáért. Ezután éveken át volt főpénztáros és főhadbiztos, gyakran egyszerre mindkettő is; 1699. október 7-én táblabíróvá is megválasztották.¹⁰ De az újdonsült nemes a megyei közpályán ennél többet nem remélhetett: a megyei nemesség vezetői közé nem emelkedhetett. Földbirtoka nem volt, és egyelőre nem is törekedett birtokszerzésre. Érdeklődésével (és feltételezhetően a kezében levő tőkével) a bányászat felé fordult.

1696 táján tűnik fel Lányi Dobsinán, mint az ottani rézbányák társtulajdonosa,¹¹ és 1701-ben említi őt egy megyei összeírás először mint vashámortulajdonost, a conscriptio sorrendjéből következtethetően a Rozsnyó melletti Betlérén.¹² Ez a bányaművelő és vaskelátoló tevékenység nyitotta meg előtte a Rákóczi-szabadságharc éveiben a társadalmi és közéleti érvényesülés útját.

Az első kuruc csapatok 1703. augusztus 19-én bukkantak fel Gömör megyében. A megye nemessége még az őszi hónapokban csatlakozott Rákóczihoz, 1704 elején a megyében levő várak is a kurucok kezére kerültek. 1703 őszén állhatott Lányi Pál is Rákóczi mellé.¹³ Gömör megye több hámosa,

⁸ A régebbi irodalom Lányit mint jogtudóst is számontartja. (*Nagy Iván, Szinnyei i. h.*) A rendelkezésemre álló forrásanyagban ennek nincs nyoma, de hogy jogi tanulmányokat is végzett, nem lehetetlen.

⁹ Lányinak mint megyei főhadbiztosnak Bercsényi Miklós országos főhadbiztos volt a fölöttese. Talán ekkori kapcsolatuk alapozta meg Lányi Rákóczi-szabadságharc alatti karrierjét.

¹⁰ Rimaszombati áll. lt. (Csehszlovákia), Gömör vm. lt., 1691—1697. és 1697—1700. évi jegyzőkönyv, passim.

¹¹ „...a Dobschinensibus in societatem possessionis fodinarum assumptum esse in anno 1696...” — állapítják meg egy 1723-ban tartott tanúvallatás jegyzőkönyvében. OL. NRA. 1073/21. — Lányi előadása szerint még édesapja szerzett rézbányát Dobsinán a XVII. században. OL. NRA. 1221/19.

¹² Rimaszombati áll. lt. (Csehszlovákia), Gömör vm. lt., 1700—1702. évi jegyzőkönyv. 62. sk. fol. — Gömör megye 1706. évi összeírása (Nova Conscriptio pro anno 1706 in Valle Roznaviensi) szerint Betlérén „officinam ferrariam possidet dominus Paulus Lani”. Uo. Iratok, 1706.

¹³ Itt kell foglalkoznom azzal a számos történeti munkában fellelhető állítással, hogy Rákóczi Lányit 1703-ban a Gömör megyei vaskohók inspektorává nevezte ki. Minthogy erre a kinevezésre levéltári forrásadatunk nincsen, Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban. Bpest, 1959 (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 13. sz.) c. munkám 52. l.-jén kétségbevontam e kinevezés megtörténtét, de teljesen elutasítani nem mertem. Időközben a Kohászati Történeti Bizottság útján meg-

így a Nagyrócén éppen hámort építő Stempel András, aki az előző években Tiszolcon már tönkrement egyszer, vagy a csetneki Szabados Tóth Márton, aki állandóan adóssággal, pénzzavarral küzdött, beállt a kuruc seregbe.¹⁴ Lányi nem csapott fel katonának, hanem a kuruc államapparátusnak ajánlotta fel szolgálatait, amiből arra következtethetünk, hogy mint bányavállalkozó és hámosos nem küzdött anyagi nehézségekkel. Vagyona, társadalmi helyzete és megyei tisztsége lehetővé tette számára, hogy a kuruc szabadságharc köznemesi vezetőrétegéhez kapcsolódjék.

Eleinte aligha voltak határozott elképzelései arról, hogyan is érvényesüljön az új rendben. Mindenesetre tovább műveltette dobsinai bányáit, és üzemen tartotta 1703 óta már két kemencével dolgozó betléri hámorát.¹⁵ Emellett 1704. március 17-től a kuruc salétrom- és puskaporgyártás hadbiztos volt. E minőségében végzett munkájáról nagyon keveset tudunk: csak anny bizonyos, hogy alája tartozott a rövid ideig fennálló jolsvai, görgői, és valószínűleg a tornai portörő malom.¹⁶ Valószínűleg ebbe az időszakba nyúlik vissza fegyveresítő főhadbiztosi tisztsége is, amelyet 1708-ban, kuruc címeinek felsorolásában, első helyen említett.¹⁷

1705 tavaszán új szervezetet kapott a kuruc salétrom- és lőporgyártás. Bár a forrásanyagban erre még utalást sem találunk, az eredmény ismeretében fel kell tételeznünk, hogy az átszervezés előkészítésében Lányinak jelentős szerepe volt. A salétrom- és puskaporgyártó hadbiztosi tisztség megszűnt, a lőporgyártás kikerült Lányi hatásköréből, ezzel szemben 1705. március 7-én mint a nagykállói salétromfőző officina inspektorát említik, 1705. április 29-én pedig megkapta (és két éven át meg is tartotta) az ország valamennyi salétromfundusának és salétromfőző officinájának bérletét. Az erről szóló fejedelmi cessionális vizsgálata azt mutatja, hogy Lányi Pál országos salétrom-monopóliuma nem tőkés bérlet volt, hanem egy fiskális üzem, illetve egy katonai szempontból létfontosságú iparág szakszerű vezetésének biztosítója. A bérlő ugyanis nem fizetett semmit a monopóliumért, hanem ellátmányt (előleget, Verlagot) kapott az államtól, s a neki folyósított összegek felhasználásáról rendszeresen számot kellett adnia. A salétrom-monopólium egyetlen említésre méltó következménye egyébként a nagykállói officina kibővítése volt, Lányi tervei szerint és irányítása alatt.¹⁸

kaptam *H. I. Bidermann*: Das Eisenhütten-Gewerbe in Ungarn, und dessen früheren Annexen einschliesslich der Militärgrenze. Pest—Graz, 1857. c. munkájának fotokópiáját. (A könyvnek Magyarországon csak 94 oldalas töredéke található, a fotokópia a bécsi Nationalbibliothek példányáról készült.) Bidermann állítja először az irodalomban, könyve 165. l.-jén, Lányi 1703. évi inspektorságát, *Ladislauus Bartholomaeides*: Inelyti Superioris Hungariae Comitatus Gömöriensis Notitia Historico-geographico-statistica. Lőcse, 1806—1808. c. munkájának 436. l.-jára hivatkozva. Bartholomaeides azonban itt nem 1703-ról, hanem 1706-ról ír, Bidermann könyvében tehát az 1703-as évszám tollvagy sajtóhiba. Ezek szerint Lányi Pál 1703. évi gömői vasinspektorságát a téves adatok sorába kell utalnunk.

¹⁴ *Heckenast*: i. m. 26. l. — Selmechányai áll. lt. (Csehszlovákia), Bányászati osztály, Főkamagrófi lt. Ord. Index 1680—1712. Thot Martinus címszó alatt több irat kivonata olvasható az 1692—1698. évekből elélegkérésről és adósságokról.

¹⁵ Rimaszombati áll. lt. (Csehszlovákia), Gömör vm. lt., 1702—1703. évi és nemeségigazolási jegyzőkönyv. 69. fol.

¹⁶ *Heckenast*: i. m. 55—56. l. A forrásokból nem tűnik ki, hogy a Szepes vagy a Torna megyei Görgőről van-e szó; így lehetséges, hogy a görgői és a tornai portörő malom azonos.

¹⁷ OSzKK. Fol. Lat. 2096. p. 1.

¹⁸ *Heckenast*: i. m. 58—62. l.

A szabadságharc első éveiben Lányi nagyon különböző dolgokkal foglalkozott. Az eddig említetteken kívül 1705. április 25-én, tehát a salétrom-monopólium elnyerésével egy időben, kérésére megkapta Rákócztól a Torna megyei dézsmásságot és bordézsmásságot,¹⁹ és ez idő tájt kiszélesítette bányaművelését is: réz- (és feltehetően vas-) bányái mellett aszbesztbányát nyitott Dobsinán, s az aszbesztből éghetetlen papírost állított elő,²⁰ 1707-ben pedig „Rakoczon és dobschinai határon” társaival együtt „bizonyos cynabaris bányákat és haldokat” műveltetett.²¹ Vashámor-vállalkozását a jelek szerint nem fejlesztette. 1705/6-ban 1144 mázsa 27 font vasat, továbbá 1062 sínvasat bocsátott a szabadságharc hadiiparának rendelkezésére,²² ez megfelelt betléri hámorra egy évi termelésének. Csak nagy lassan ismerte fel, hogy ez az a terület, amelynek művelésére elsősorban hivatott. 1706 tavaszán ragadta meg a „nagy alkalmat”, amelyet vasinspektori tisztsége nyújtott.

Vasinspektori kinevezésének dátumát nem ismerjük. E minőségében 1706. július 13-án említik először, de az okirat szövege szerint tisztségét nem ekkor, hanem „már ennek előtte való időkben” kapta. A kuruc hadseregnek bizonyíthatóan 1704 decembere óta volt vasszállítója, nem saját hámorában készült vas szállítójaként 1705. március 22-én említik őt először. Ilyen tevékenysége azonban fegyveresítő főhadbiztosi funkciójából is következhetett. Amikor Lányi Pál a rozsnýói német evangélikus egyház protocollumának címlapjára felírta funkcióit, vasinspektori címét 1705 áprilisi salétrominspektori és 1707 novemberi bányászati bizottsági asszesszori címe közé tette. A kuruc hadsereg és államszervezet fokozatosan történt felépítését figyelembe véve vasinspektorsága 1704 második felétől kezdve bármely időponttól elképzelhető.²³ Mindenesetre tény, hogy egyéni érvényesülésre ezt a tisztségét csak 1706, a vastermelési válság kezdete óta használta fel.

Az 1706 tavaszától kezdve kibontakozó vastermelési válságnak a kuruc állam rézpénzinflációra alapított gazdaságpolitikája volt a főoka. A kuruc vezetők ezt kezdetben nem ismerték fel, s a keresletnek a háborús viszonyok miatti megnövekedését, valamint a vashámosok, illetve Verlegerek nyerészkedési vágyát okolták a bajokért. Ebben a helyzetben az ország vastermelői készleteik elrejtésével, árdrágítással, a vas külföldre csempészésével igyekeztek anyagi érdekeiket biztosítani, tehát szembefordultak Rákóczi számukra káros gazdaságpolitikájával. Lányi — bár a rézpénzinfláció és az egész nemesi

¹⁹ OL. Rákóczi-szabadságharc lt. II. 2. i. Prot. Inst. — Az ilyen jövedelemforrásokat később sem vetette meg: 1718-ban és 1720-ban Gömör megyében szedte be a dézsmát. Radványi áll. lt. (Csehszlovákia), Koháry-Coburg cs. lt. III. 3738.

²⁰ *Lux* : i. m. 60. l. foglalkozik Lányi aszbeszt-papírosával *Franz Ernst Bruckmann* : *Magnalia Dei* . . . Braunschweig, 1727. I. köt. 260. l. alapján. Bruckmann 1724-ben járt Dobsinán, s előadása szerint Lányi az aszbeszt-papír gyártásával 20 évvel azelőtt foglalkozott. Ezt az időmeghatározást alátámasztja Daniel Ernest Jablonski porosz udvari prédikátor 1705. dec. 29-én Ráday Pálhoz írott levele, amelyben megköszöni az ajándékba kapott „éghetetlen papírost”. Ráday Pál Iratai. I. köt. Bpest, 1955. 490. l. — Az aszbesztből készült papíros természettudományi kuriózum csupán, gyakorlati jelentősége nem volt, mert bár nem égett el a tűzben, de törékennyé vált, az írás pedig letörlődött róla. *F. E. Bruckmann* : *Historia naturalis curiosa lapidis tou Asbestou ejusque praeparatorum* . . . Braunschweig, 1727. 27. l.

²¹ OL. Rákóczi-szabadságharc lt. IV. 2. a. 1707. júl. 30. Lányi Pál levele Berthóti Lászlóhoz.

²² *Heckenast* : i. m. 28. l.

²³ *Uo.* 52. l. — OL. Rákóczi-szabadságharc lt. IV. 2. a. 1705. márc. 22. Ottlyk György levele Szakmári Jánoshoz. — OSzKK. Fol. Lat. 2096. p. 1.

gazdaságpolitika őt éppúgy sújtotta, mint a többi hámorost — fenntartás nélkül azonosította magát a kuruc államvezetéssel. Néhány évvel ezelőtt úgy láttam, hogy „itt a tőkés fejlődési tendenciák két útja villant fel egy pillanatra”, és „a nemesi államvezetést a tőkés fejlődés rovására is támogató”, valamint „a saját pillanatnyi érdekeiket a nemzeti függetlenségért harcoló nemesi állam fölélő tőkés elemek” ellentétéről beszéltem.²⁴ Feltételeztem ugyanis, hogy a Rákóczi-szabadságharc győzelme, Magyarország függetlenségének kivívása meggyorsította volna a kapitalista termelési mód kibontakozását hazánkban. Ezt a feltételezést azonban sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet. A XVIII. században nem jöhetett létre a független Magyarország, ezért nem helyes a tőkés fejlődést előmozdító független magyar állam meg nem valósult koncepciójából kiindulva értékelni és magyarázni Lányi Pál magatartását az 1706. évi vastermelési válságban. Sokkal célravezetőbb Lányi helyzetéből és az előtte ekkor feltáruló lehetőségekből kiindulni. Magatartására elégséges magyarázat lenne a kuruc államszervezetben elfoglalt helyzete is: országos főhadbiztos, salétrom- és vasinspektor volt, s tíz esztendővel megnevesítése után vitathatatlanul a szabadságharc köznemesei vezetőrétegébe tartozott.²⁵ Későbbi pályafutásának ismeretében azonban pillanatnyi önérdékét az államérdeknek alárendelő „hazafiassága” mögött alighanem üzleti megfontolásokat kell keresnünk. Lányi a válság kibontakozásakor felismerte a vasinspektorságban rejlő lehetőségeket.

Rákóczi 1706 tavaszán kezdett a vastermelési válság okozta problémákkal foglalkozni. Június 24-iki pátensében konfiskációval, ill. testi büntetéssel fenyegette meg Abaúj, Gömör és Szepes megye hámorosait, ha nem növelik a termelést, július 13-i pátensében pedig felhatalmazta Lányi Pált, „az hazában lévő vas hámorok” inspektorát, hogy „minden kemencétül hetenként négy-négy mázsá vasat foglaljon a közönséges szükségekre azon az áron, melyre a nemes vármegye által limitáltatott”, s ha valaki ezt a hámorosok közül megtagadja, annak egész vastermelését kobozza el; ha pedig egy vaskereskedő felvásárolta az inspektor elől az államnak limitált áron járó 4 mázsát, akkor az illető kereskedő egész vaskészletét konfiskálja.²⁶

Lányi szerepe e két fejedelmi rendelet kibocsátásában bizonyítható. Rákóczi levéltárában 1706. május 12-én 1574. szám alatt regisztráltak egy „Informatio et extractus Pauli Láni quoad negotium ferri” megjelölésű iratot,²⁷ amely sajnos nem maradt ránk. Fennmaradt azonban Lányinak egy másik beadványa, amelyben javasolja, hogy a renitens hámorosok vasát kobozzák el, és ehhez rögtön katonai asszisztenciát is kér. Más forrásból tudjuk, hogy Lányi a Gömör megyei hámorosoktól a heti 4—4 mázsát már a július 13-i fejedelmi pátens kibocsátása előtt is behajtotta.²⁸ A vasinspektor hatáskörének megállapítása tehát magának Lányinak az intenciói szerint történt.

Az 1706. július 13-i pátens fenyegető hatalmat adott Lányi kezébe üzleti konkurrencsei, a többi vashámoros fölött. Mivel a rézpenz-infláció és az ennek

²⁴ *Heckenast* : i. m. 106—113. l.

²⁵ Ennek jele volt az is, hogy az 1705-i szécsényi országgyűlésen beválasztották az angol és hollandi békeközvetítők meghallgatására és a szenátus felállítására rendelt bizottságba. Ráday Pál Irtai. I. köt. Bpest, 1955. 365. l.

²⁶ *Heckenast* : i. m. 108. l.

²⁷ Archivum Rákóczianum. II. Rákóczi Ferenc levéltára. I. oszt. I. köt. Pest, 1873. 23. l.

²⁸ *Heckenast* : i. m. 107—108. l.

következtében megindult bérmozgalmak miatt²⁹ a hámosok legális módon nem gazdagodhattak, sőt szinte kényszerítve voltak az állam rendeleteinek áthágására, a konfiskáció réme állandóan fejük fölött lebegett. A vaskereskedőkkel szemben alkalmazható áruelekobzás pedig a vasipar Verlegerei elleni fellépést tette lehetővé Lányinak, aki a legnagyobb, bár a legrosszabbul fizető vasfelvásárló, az állam nevében és képviselőjében szinte mint az ország összes vashámosainak Verlegere működhetett. A gazdasági és a gazdaságon kívüli kényszerítő eszközöket, a tőkét és a katonai segédletet egyaránt az állam biztosította számára, az ily módon megkárosított és visszaszorított konkurrenséktől elragadott haszon viszont Lányit mint magánvállalkozót gazdagította.

Ebben a számára rendkívül kedvező helyzetben látott hozzá Lányi vasipari vállalkozásának fejlesztéséhez. Nem betléri hámorát bővítette,³⁰ hanem új vashámort alapított Dobsinán.

1706. április 19-én Saller Márton³¹ dobsinai lakos Kayser Éliás és Jesztel Jakab társaságában bányajogositványt (Muthungot) szerzett a dobsinai bányabíróaságtól „in der Göllnitz oberhalb des Kayserischen Hammer . . . wo die Alte Maasz ist gestanden”, Lányi Pál, Bácsmegyey Ádám és önmaga számára.³² A vállalkozók itt hamarosan vasolvasztó kemencét építettek. Az üzem tényleges vezetője Saller lett, aki azonban Verlegerétől, Lányitól függött.³³ Az építkezés költségeit a családi hagyomány szerint elsősorban Lányi viselte,³⁴ de ezt a beállítást rögtön gyanússá teszi, hogy a kincstárral folytatott hagyatéki pörben hangzott el.³⁵ A hagyatéki pör irataiból egészen más kép bontakozik ki, mint az örökösök elbeszéléséből. Kayser Éliás, aki 1706-ban jelen volt a vasolvasztó alapjául szolgáló Muthung kiváltásánál, 1732-ben úgy vallott, hogy az olvasztó nem Lányi, hanem Rákóczi, és főleg az ország költségén épült.³⁶ Erre mutat Bácsmegyey Ádámnak, a kuruc tüzérség helyettes főkapitányának szereplése is a vállalkozók között, mert Lányival és Sallerral ellentétben Bácsmegyey nem volt bányavállalkozó. Nem volt bányavállalkozó a kuruc tüzérség főinspektora, Sréter János sem, aki 1709-ben Bácsmegyey helyén szerepel az

²⁹ Uo. 109—110. 1.

³⁰ A betléri hámor a kurucok Gömör megyéből való kivonulásáig, 1709 őszéig működött, s a szatmári béke után Lányi hamarosan ismét üzembe helyezte. OL. NRA. 1225/7. ad sub A. No. 6. sub B. ill. Rimaszombati áll. lt. (Csehszlovákia), Gömör vm. lt., 1715—1716. évi jegyzőkönyv, 98. fol.

³¹ Saller Márton József 1680 táján költözött Dobsinára Pálffy János németprónai uradalmából. (OL. NRA. 1225/7. ad sub A. No. 6. sub Q. jelzésű 1732. évi tanúvallatás, 13. kérdőpont.) Valószínűleg a bányászatban és kohászatban tevékenykedett, feltehetően jó eredménnyel, mert 1702-ben armálist szerzett. (Rimaszombati áll. lt., [Csehszlovákia], Gömör vm. lt., 1702—1703. évi és nemességigazolási jegyzőkönyv.) Később azonban, valószínűleg az 1710-es években „... alchymiam . . . per 7 annos tentaverit”, s ebbe tönkrement. (OL. NRA. 1225/7. ad sub A. No. 6. sub Q. Wasserbauch János dobsinai bíró tanúvallomása a 15. kérdőpontra.)

³² OL. NRA. 1225/7. ad sub A. No. 6. sub D. jelzésű Muthung-másolat a dobsinai bányakönyvből.

³³ „... existente Verlegero Domino Paulo Lányi. . .” OL. NRA. 1225/7. ad sub A. No. 6. sub Q. jelzésű tanúvallatás, 16. kérdőpont.

³⁴ „Constat ex actis officinam in praemisso vetusto more assignato loco (ti. Muthung útján — H. G.) anno statim eodem 1706 sumptibus imprimis Pauli Lani erectam sub inspectione praefati ejus socii Martini Josephi Saller” — mondják a leányági örökösök 1765. március 30-án (OL. NRA. 1472/22. sub A.), de az „aktákból” inkább ennek az ellenkezője tűnik ki.

³⁵ A fiscalis procurator nem is hitte el. OL. NRA. 1223/28.

³⁶ „... sumptibus Rákóczianis et potissimum regni certa fuerit domus fusoria, seu furnus ferrofusorius erectus. . .” OL. NRA. 1106/15.

üzem egyik vezetőjeként.³⁷ A döntő bizonyítékát annak, hogy a dobsinai vasolvasztót Lányi nem saját vagyonából, hanem az állam költségén építtette, Lányi 1707. évi vasinspektori számadásában találjuk meg. Eszerint „új hámor építésére kiadott Lányi 1645 frt. 60 den.-t, a belső berendezésre, üllőkért, szerszámokért 756 frt-ot, ácsoknak a hajtó (vizi) kerekekért és vályúkért 73 frt-ot”.³⁸ Ezek az adatok arra mutatnak, hogy a dobsinai hámor állami funkciót betöltő vállalkozók magánemberként szerzett bányajogosítványa alapján, államköltségen épült. A tulajdonviszony tisztázatlanságának színté kómikus kifejezője, hogy Lányi egy 1709-ben Bercsényihez írott levelének fogalmazványában „dobschinai aczély hutám”-ról beszél, az elküldött tisztázatlanban óvatosabban csak „itten dobschinai határon erigált aczély és bomba öntő hutát” mond.³⁹ A Bercsényivel folytatott levélváltás⁴⁰ során Lányi Sallert a tényleges helyzetnek megfelelően rationistájának (számadójának) nevezi, Bercsényi pedig megrója őt ezért, mondván, hogy Saller Lányinak nem rationistája, hanem társa, mert „azon dobsinai hutát . . . föl vévén”, egyenlő jussa van hozzá a hámor vállalkozónak, s ebben Bercsényinek formálisan igaza is van. Kiténik Bercsényi leveléből, hogy az üzemeltetéshez szükséges Verlag folyósítása Saller számára Lányi kötelessége volt, nem világos azonban, hogy Lányi saját pénzből fizette-e a Verlaget vagy állami pénzből. Valószínűleg mindkettőből, mert ha hadianyagot gyártott, a tűzértség ellátmányából vehetett fel pénzt — utólag. Tovább bonyolítja a kérdést, hogy a feldolgozandó vasércet Lányi bányáiból Gömör megyei jobbágyok állami fuvarkötelezettségük fejében szállították a hámorhoz, és hogy az üzem vezetője, Saller, aki egyszerre volt Lányi alkalmazottja és társa, fizetését (vagy annak legalább egy részét) az állami gabonadicából vette ki.⁴¹

Lányi Pál számára tehát a vasinspektori tisztség a vastermelési válság idején egyrészt félelmetes pozíciót jelentett üzleti konkurrencsei fölött, másrészt lehetőséget egy tisztázatlan tulajdonjogú üzem létesítésére, mindenesetre az állam költségén.⁴² Ha pozícióját meg tudta volna tartani, néhány éven belül az ország legtekintélyesebb vasipari vállalkozója lehetett volna.

Lányi azonban nem tudta megtartani pozícióját. A konkurens Verlegerek előbb megyéjében, majd a fejedelem előtt is őt okolták a vastermelési válság bekövetkezéséért. 1707 elején vizsgálat indult ellene. A közel egy esztendőig húzódó eljárás során kitűnt, hogy a válság oka nem a vasinspektor tevékenysége, hanem a szükségleteknek a háború következtében történt megnövekedése, a hadsereg hatalmas vasfogyasztása, valamint a rézpénzinfláció, amely kihívta a vashámosok ellenállását. Lányit rehabilitálták, sőt — vasinspektori tisztségének megtartása mellett — az 1707 végén kiküldött bányügyi bizottság tagjává is kinevezték. Látszólag tehát visszanyerte, sőt meg is szilárdította pozícióját, valójában azonban a kuruc szabadságharc hanyatlása következtében hamarosan kezdett kicsúszni lába alól a talaj. 1708 őszén a Habsburg-csapatok benyomultak a Garam menti bányavárosokba, s 1709

³⁷ Bercsényi Miklós levele Lányi Pálhoz. OL. NRA. 1225/7. ad sub A. No. 6. sub C

³⁸ A „vasinspektor” számadásaiból. Budapesti Hírlap, 1908. szept. 3. 22. l.

³⁹ OL. NRA. 1225/7. ad sub A. No. 6. sub B. (1709. szept. 20.) és OL. Rákóczi-szabadságharc lt. II. 6. a. (1709. szept. 24.)

⁴⁰ OL. NRA. 1225/7. ad sub. A. No. 6. sub B. ill. sub C.

⁴¹ OL. NRA. 1106/15.

⁴² A dobsinai hámoralapításban kétségkívül érzékelhető a kuruc állam részéről bizonyos protekcionista színezet, hasonlóan az ugyancsak Lányi Pál nevéhez fűződő 1705. évi salétrommonopóliumhoz. Vö. *Heckenast* : i. m. 61. l.

folyamán hadszíntér lett, majd el is vészett a kurucok számára Lányi pátriája, Gömör megye.⁴³

Rákóczi hontalanná lett hívét a nagybányai (csakhamar Munkácsra áthelyezett) pénzverde élére állította, s rábízta munkácsi vashámorait is. A nagyra törő vállalkozó a szabadságharc utolsó másfél esztendejében a fejedelem magán-gazdaságának tisztviselője lett, s bár a munkácsi lőszergyártás megszervezése az ő nevéhez fűződik,⁴⁴ aligha volt meglegedve sorsának változásával. Mégis megmaradt a fejedelem hűségén, sőt a szabadságharc bukásakor követte Rákóczit lengyelországi bújdosásába is. Az emigrációban azonban hamarosan felismerte, hogy a kuruc ügy végleg elbukott, s a császári amnesztiát elfogadva 1711 augusztusában hazatért Ráday Pál, Hellenbach János Gottfried, Sréter János, Keczer Sándor és más kiemelkedő szerepet vitt kuruc köznemesek társaságában.⁴⁵

Itthon első útja Dobsinára vezetett.

Amikor az előnyomuló császári seregek 1709 végén elfoglalták Dobsinát, többszáz szekér vasérc hevert feldolgozatlanul a vasolvasztó mellett. A császáriak nem folytatták az üzemeltetést, pestis dúlt Dobsinán, és Saller vigyázott a készletre. Lányi tüstént hazaérkezése után birtokbavette, most már mint vitathatatlan magántulajdonát, azt a vashámort, amelyet Rákóczi megbízásából és a kuruc állam költségén hozott létre. Jögeíme csak annyi volt, hogy ő állott a szabadságharc éveiben is a hámor élén. Az épületeket és a felszerelést renováltatta, s a következő években is a kuruc időkben odahordott nyersanyaggal dolgoztatott. Minthogy így sem bányászatra, sem fuvarra nem kellett költenie, hatalmas nyereségre tett szert.⁴⁶ Ezzel alapozta meg most ismét föl-felé ívelő pályáját.

Gazdasági helyzetének megszilárdítását szolgálta Lányinak hazatérése utáni politikai tevékenysége. A vasinspektorsághoz hasonló gazdasági pozíciót a megváltozott viszonyok között nem remélhetett. Ezért a megyei tisztségviselést használta ugródeszkának. 1711. november 26-án Gömör megye nemesei alispánjukká választották.⁴⁷

E számunkra meglepő választás okairól semmi bizonyosat nem tudunk. Pedig súlyos okok készíthették a megyegyűlést, ha egy birtoktalan armalistát emeltek a gömöri földesurak az alispáni székbe, méghozzá alig 15 évvel meg-nemesítése után. Az egyik ok valószínűleg a rendkívüli viszonyokban rejlett. A háborútól kiélt területen pestisjárvány pusztított, a megyét idegen katonaság szállta meg. Ilyen körülmények között az alispánság nehéz teher volt és különleges képességeket követelt. Lányinak pedig, ha birtoka nem is, vagyona volt, s tárgyalóképességét, politikai tapasztalatait — régebben a megye, újabban a szabadságharc szolgálatában — nem lehetett elvitatni. Emellett talán szerepet játszottak a választásban bizonyos kuruc illúziók is, hiszen köz-tudomású volt róla, hogy annakidején Rákóczi bizalmi emberei közé tartozott. Akiket ilyen illúziók fűtöttek, azok csalódtak. Lányi tudta, hogy a kurucságnak bealkonyult; tudta, hogy alkalmazkodnia kell az új rendhez, ha érvényesülni akar. Lehet, hogy szívesen vette volna Rákóczi visszatérését, de óvakodott

⁴³ Uo. 110—113., 130. és 133. l.

⁴⁴ Uo. 134—135. l.

⁴⁵ Uo. 28. l.

⁴⁶ OL. NRA. 1106/15.

⁴⁷ Rimaszombati áll. lt. (Csehszlovákia), Gömör vm. lt., 1711—1713. évi jegyző-könyv. 79. fol.

ennek előmozdítására bármit is tenni. Lakonikus rövidséggel jellemezte őt részegségében egy rozsnyói armalista kereskedő: „hamis hitű volt, hamis hitű lesz”.⁴⁸

Politikai álláspontja megfelelt a felső-magyarországi protestáns köznemesekének. Szinte szimbolikus jelenség, hogy első alispáni gesztusa egy protestáció benyújtása volt Ráday Pál birtokügyében és nevében.⁴⁹ De nem vagyunk csupán ilyen szimbólumokra utalva. Félreérthetetlenül tanúskodik fel-fogásáról, köznemesi realizmusáról és megalkuvásáról, de ennek korlátairól is, naplója az 1712. évi országgyűlésről,⁵⁰ amelyen Gömör követe volt.

A szatmári béke utáni évben megnyílt országgyűlésen híven tükröződtek a királyi hatalom és a rendek közötti erőviszonyok. A Rákóczi-szabadságharc elbukott, de a bukás király és rendek közötti megegyezés és kibékülés formáját öltötte. A rendek visszavonultak a királyi hatalom, az osztrák uralom elől, de sértetlenül megőrizték privilégiumaikat a jobbágyokkal szemben. Csupán a 13 vármegye követei tettek gyenge kísérletet a királyi hatalom némi korlátozására: felszólaltak az I. József-féle koronázási hitlevél „prout diaetaliter conventum fuerit” formulája ellen, mondván, hogy a rendi privilégiumoknak későbbi értelmezésüktől való függővétele József kiskorúsága miatt került bele a hitlevél szövegébe, III. Károly azonban nagykorú, így a rendek számára fenyegető értelmű formula bízvást elhagyható. Amikor azonban látták, hogy előterjesztésük semmi visszhangot nem kelt, elálltak javaslatuktól. A protestáns követek is tanúsítottak némi ellenállást a katolikusok agresszív magatartásával szemben, s Ráday Pál a vita hevében azt állította, hogy a Status Evangelicus nevében szól. Erre kitört a vihar, s a katolikusok „mit akar kegyelmetek, fel akarja ismét kegyelmetek kötni a kolompot” kiáltásokkal beléfojtották Rádayba a szót. Lányi mindkét ellenzéki akcióban részt vett, talán az egyik kezdeményező is ő volt, legalábbis erre utal, hogy Ráday lehurrogása után a megszeppent protestánsok négy követet küldtek kimagyarázkodásra a királyhoz, s az egyik közülük Lányi volt.⁵¹ Kiténik ezekből a mozzanatokból, hogy Lányi az országgyűlésen az ellenzékhez tartozott, de ez az ellenzék nagyon gyenge és bátortalan volt, semmiképpen sem tekinthető kurucnak. Hiba lenne túlzott következtetéseket levonnunk abból az apróságból, hogy Károlyi Sándorról írván kiszaladt Lányi tolla alól egy „Dominus Generalis”. Lányi nem törekedett politikai közszereplésre, sem mint alispán, sem mint országgyűlési követ. Politikai tevékenységét vasipari vállalkozásaiban kamatoztatta.

A szatmári béke alapján számára is biztosított amnesztia révén Lengyelországból való hazatérése után azonnal visszakapta betléri hámorát, és

⁴⁸ Lányi alispánsága idején nagyon sok nemes ellen indult eljárás az alispán szidalmazása miatt. A nemesek Lányi-ellenes kifakadásait eléggé megmagyarázza parvenű volta, de észre kell vennünk a kuruc nosztalgiát például a részeg Andrassy László kitörésében: „b. . . . a lelkét a vármegyének, kettőt-hármat megölök bennük, kiváltképpen Lányi Pált, aztán megtalálom Rákóczit”. Jellemző viszont, hogy ezek a kuruc nosztalgiák mindig csak borközi állapotban nyilatkoznak meg; a megyei nemesség, ha józan, a szatmári béke alapján áll. Uo., 1711–1713 és 1713–1714. évi jegyzőkönyvek, passim.

⁴⁹ Uo., 1711–1713. évi jegyzőkönyv. 82–83. fol.

⁵⁰ Lányi Pál gömői alispán naplója, az 1712. évi pozsonyi országgyűlésről. Közli: Thury Etele. Történelmi Tár, 1903. 395–413. 1. és 1904. 1–34. 1.

⁵¹ A négyes követség összetétele Lányi országos tekintélyéről tanúskodik: a reformátusokat Ráday Pál (Rákóczi volt kancellárja) és Komáromi György debreceni főbíró (a Pálffy János és Károlyi Sándor közti, a szatmári békéhez vezető tárgyalások egyik közvetítője), az evangélikusokat báró Hellenbach János Gottfried (Rákóczi volt főkamara-grófja) és Lányi képviselte.

— mint láttuk — tulajdonosként ült be az 1707-ben Dobsinán a kuruc állam költségén épült vashámorba. Ezenkívül azonban szemet vetett a dobsinai Antoni-hagyatéokra is.

Antoni alias Schwarzenberg Éliás dobsinai bányavállalkozó Losonczy Gyürky Pál jobbágya volt, a dobsinai armalista Remenik hámosos családból nősült. 1703. június 18-án 500 rajnai forinton váltotta meg magát és jobbágytelkét, de már 1706-ban meghalt. Gyermekei nem voltak, így özvegyének 1710-ben bekövetkezett halála után javai a kincstárra szálltak.⁵² Az Antoni-hagyaték az ingóságokon kívül két lakóházból, egy kocsmából, egy réz- és két vashámorból, valamint a hozzájuk tartozó bányarészekből, továbbá jobbágyföldekből és egy allodiumból állott. A császári csapatok Dobsinára való benyomulása után Meixner Ferenc kamarai biztos az Antoni-hagyatékot Streczius János György löcsei kereskedőnek adta. Hamarosan jelentkeztek azonban az elhunyt különböző rokonai, köztük nevelt fiai és Saller is. Az igénylők 1711. december 9-én megosztottak az örökségen. A Gölnic vizén fekvő, már Szepes megye földjén épült vashámor adósság fejében Grünblat Lajos iglói hámososé lett, a várostól délre, a Dobsina-patakon épült hámos és a rézolvasztó hámos Salleré. A barátságos osztozkodás alkalmából, mint alispán, Lányi közvetített a szembenálló felek között, ezért kapott a hagyatékból egy több mint 200 frt. értékű díszövet, és megvásárolhatta 696 frt-ért a Schwarzenbergen levő rézbányák Antoni tulajdonában volt $\frac{1}{8}$ részét. Saller nem boldogult a neki jutott vas- és rézhámor renoválásával, úgyhogy Verlegeréhez kellett fordulnia. Lányi 563 frt. 52 d.-t fektetett be Saller hámosaiba, és magának követelte immár az egész hagyatékot.⁵³ Igényét, hogy a vele szemben fennálló tartozások címén szerezhesse meg az Antoni-vagyont, a kamara 1713. június 7-én elutasította, néhány nap múlva, június 26-án azonban hozzájárult ahhoz, hogy Lányi 300 magyar forinton megvásárolja a hagyatékot. A kamara hozzájárulását azzal indokolta, hogy a hagyaték a különböző rokonok kezén tönkrement, s kincstári kezelésben tartása sem az egyes bánya- és kohóművek megromlott állapota, sem más kamarai birtokoktól való távolsága miatt nem volna előnyös.⁵⁴ Ennek az indokolásnak azonban ellentmond mind az Antoni-hagyaték 1711. évi aestimatiója, amely alkalommal csak a Gölnic vizén épült hámost 1200 frt-ra becsülték, mind az az 1714. április 11-én, az összes érdekeltek bevonásával létrejött megegyezés, amely az Antoni-hagyaték ügyét lezárta. E megegyezés szerint a hagyatékot végérvényesen Lányi kapta, de a rézolvasztót ideiglenesen át kellett engednie a kincstárnak mindaddig, amíg a kincstár saját rézolvasztója Alsó-Sajón föl nem épül; ettől függetlenül Lányi a bányáiban termelt rezet a dobsinai olvasztóban a kincstári kezelés időszakában is feldolgoztathatta.⁵⁵ A dobsinai rézolvasztóra tehát igenis szüksége volt a kincstárnak, nem beszélve arról, hogy Alsó-Sajó messzebbre fekszik a felső-magyarországi kincstári bányák központjától, Szomolnoktól, mint Dobsina. Az Antoni-hagyaték ilyen kedvező feltételekkel való megszerzésére valószínűleg alispáni tiszte és országgyűlési követsége révén nyílt alkalma Lányinak. Bizonyosan országgyűlési követként állott módjában az Antoni-hagyatéokra nádori adománylevelet szereznie, s ezzel végre földesúrrá lennie Dobsina városában.⁵⁶

⁵² OL. NRA. 1221/1—2. és 1223/27.

⁵³ OL. NRA. 1221/8., 1221/55., 1223/27.

⁵⁴ OL. NRA. 1221/4—5.

⁵⁵ OL. NRA. 1221/8—9.

⁵⁶ OL. UC. 161/6.

1714. január 15-én Lányi lemondott az alispánságról.⁵⁷ Nem tudjuk, ő akart-e szabadulni funkciójától, vagy a megye tőle, csak az kétségtelen, hogy jól kihasználta alispánságának két és negyed esztendejét. A hadsereg elszállásolásával és ellátásával kapcsolatos ügyekben ezután is ő képviselte a megyét, s rövid megszakításokkal hosszú éveken át volt Gömör megye pénztárosa. Országgyűlési követsége is végetért 1715-ben. E minőségében részt vett az 1715. évi regnicolaris conscriptio munkálataiban, mint az egyik, Vas megyét összeíró biztos.⁵⁸ 1716-tól kezdve néhány esztendőn át úgyszólván teljesen üzleti vállalkozásainak szentelhette magát.

A megyei repartíciók tanúsága szerint 1716 elején Dobsinán, Betlérén és Nagyszlaboson voltak vashámorai, 1716 végétől nagyszlabosi hámorát már nem említik, 1717-ben viszont a megyének tett szolgálatai fejében felmentik a hámorai után járó dica fizetése alól. Vállalkozásának súlypontja vitathatatlanul Dobsina, ahol 1724-ben 2 vashámorát írják össze „praeter massam”,⁵⁹ amely massa keletkezéstörténete a magyarországi vaskohászat múltjának eddig teljesen ismeretlen, új korszakot nyitó fejezete.

Lányi nevezetes massájának őse a Rákóczi megbízásából és a kuruc állam költségén épült, s a szatmári béke után Lányi által kisajátított és renováltatott vasolvasztó volt. Az üzem fejlődésének történetét elsősorban később, az 1730-as, illetve 1760-as évek elején tett tanúvallomásokból rekonstruálhatjuk, amelyek a lényegyet tekintve egybehangzanak, de éppen az 1710-es évek üzemtörténetének kronológiájában bizonytalanok. Nem tűnik ki belőlük egyértelműen, mikor indult meg az üzemben Lányi hazatérése után a munka, és hány évig folyt. A tanúk általában „két-három, vagy több” évet emlegetnek, s Petrovics Mihály rozsnyói polgár, aki 1715 óta állott Lányi szolgálatában, azt vallotta 1763-ban, hogy 1717 körül szüntették meg itt a munkát. A Lányi-örökösök ugyanezidőtájt úgy tudták, hogy Saller 1718-ig állt az üzem élén, amikor is Lányi panaszára a bíróság „propter malam administrationem” 5118 frt-ban marasztalta el. A különböző vallomásokat egybevetve legkorábban 1716-ban, legkésőbb 1718-ban történhetett, hogy az 1707-ben épült vasolvasztóban, minthogy nedves helyen állott és a nedvesség károsan befolyásolta a gyártási folyamatot, abbahagyták a munkát, s közvetlenül mellette, száraz helyen új olvasztót építettek. A régi épületeket lebontották, s minden használható dolgot, így a fűjtatókat és a szerszámokat átvitték az új üzembe. Az új olvasztó szintén a Gölnic vizén, közvetlenül a Pulszky-(azelőtt Kayser-) féle hámor fölött állott. Az olvasztóból nyert nyersvas feldolgozására Lányi közvetlenül a Pulszky-féle hámor alatt egy kovácsoló hámort (malleaturam majorem) és egy nyújtóhámort építtetett, 1718-ban vagy 1719-ben. A Lányi-féle üzemkomplexum így közrefogta a Pulszky-hámort, s bár a csetneki uradalom официálisai ismételten is úgy találták, hogy az olvasztó üzemeltetése nem gátolja a munkát Pulszky hámorában, valójában Lányi „a víznek folyását nem engedvén”, Pulszky „kintelenítettett az hámort félben hadni” s 1722. január 5-én Lányinak 1200 frt-ért eladni.⁶⁰

⁵⁷ Rimaszombati áll. lt. (Csehszlovákia), Gömör vm. lt., 1713—1714. évi jegyzőkönyv. 241. fol.

⁵⁸ Uo., 1715—1716. évi jegyzőkönyv. 149. fol.

⁵⁹ Uo., 1715—1716. évi jegyzőkönyv. 98. sk. fol., 1716—1720. évi jegyzőkönyv. 7. sk. és 76. sk. fol., 1722—1727. évi adókievetési jegyzőkönyv (Prot. Impositionum), 1724.

⁶⁰ OL. NRA. 1106/15., 1225/7. ad sub A. No. 6. sub A, sub G, H, I, K és sub Q. 35. kérdőpont, 1304/12., 1472/22. sub A.

Lányi ez üzemkomplexum felépítésével nagyjelentőségű technikai újítást akart meghonosítani Magyarországon.

A vasércet az ókorban és a középkorban kis bucakemencékben redukálták. A redukációs folyamat végén, a salak eltávolítása után, a kemence alján képlékeny, kovácsolható vasbucá maradt. A középkor folyamán lassan növelték a kemence méreteit, s így a redukció egyre magasabb hőfokon ment végbe. Amikor sikerült a vas olvadáspontját, az 1535 °C-t túllépni, a vasérc egyrészmár cseppfolyósnyersvasként jött ki a kemencéből, más része továbbra is bucává ülepedett az olvasztótér alján. A kemence olvasztóterének további növelésével sikerült a vasércet teljes egészében nyersvassá olvasztani. Az így előállított nyersvas magas széntartalmú volt; hogy megmunkálhatóvá tegyék, a fölösleges szénét újabb hevítéssel távolították el. A vasércet teljes egészében megolvasztó kemence a magaskohó, a benne előállított nyersvasból a frisstűzőn lett megmunkálásra alkalmas kovácsvas vagy acél. A magaskemencék a XV. században jelentek meg Nyugat-Európában. Magyarországon azonban még a XVIII. század elején is csak a vasércet részben megolvasztó, részben bucavassá redukáló aknakemencék, úgynevezett német hámorok, és ennél valamivel kisebb méretű tótkemencék működtek.

Lányi Pál 1718/19-ben a Pulszky-hámor fölött magaskohót akart építtetni. Ezért Stájerországból hozatott munkásokat, és stájerországi mesterrel, Frait Jánossal terveztetta meg a bevezetni szándékolt „operatio Styriaca”-t. Az új vállalkozás számára 3 évre immunitást is szerzett a csetneki uradalomnak járó census alól (később évi 25 majd 30 forintot fizetett, ami valamivel több volt, mint a Gömörben szokásos földesúri census), a megyei adót pedig később sem kellett megfizetnie. Az „operatio Styriaca” bevezetésével kudarcot vallott, vállalkozókedvét azonban nem veszítette el. Újabb munkásokat hívott be Stájerországból, és most már Szászországból is, s ez utóbbiak tanácsai és útmutatása szerint 1722-ben felépült a volt Pulszky-hámor munkás-szállásának helyén az első magyarországi magaskohó; a Pulszky-hámort a nyersvas újrahevítésére szolgáló frisstűzzé alakították át.⁶¹

Eközben Lányit megyéje ismét követként küldte az 1722/23. évi országgyűlésre. Követi ténylekedéséről most nem maradt fenn napló; hogy az országgyűlés munkájából részt kért, arról az 1715–1722. évi rendszeres bizottság

⁶¹ OL. NRA. 1472/22. sub A., 1225/7. ad sub A. No. 6. sub Q. 36—37. kérdőpont. Az 1600 °C-t kibíró építőanyagot a Zólyom megyei Valaszkáról hozatta.

Az eddigi szakirodalom *Bidermann*: i. m. 42. l. alapján egyöntetűen azt állítja, hogy az első magyarországi magaskohó 1680-ban épült Dobsinán, a Gölnic vizén. Bidermann megállapítása a dobsinai Fischer-család családi hagyományán alapul. Eszerint a magaskohó tervezője és építője a Szászországból bevándorolt Fischer Dániel volt. 1680-ban azonban nem épült hámor vagy vasolvasztó Dobsinán, s a forrásanyagban 1680 és 1722 között sehol nem szerepel magaskohó. A dobsinai „Hochofen” először Lányi Pálnak egy 1722. jan. 30-án kelt beadványában (Selmezbányai áll. lt., [Csehszlovákia], Bányászati osztály, Főkamaragrófi lt., Ord. 1722. Nro. 124.) fordul elő, utóbb a Lányi-örökösök hivatkoznak arra, hogy „Paulus Lani . . . artem ferri fusoriam primus in regnum magnis suis laboribus et expensis cum insigni publici emolumento induxerit promovitque” (OL. NRA. 1472/22.). Az időmeghatározástól eltekintve a Fischerek családi hagyományát igazolják a források. Egy 1763. évi tanúvallomás név szerint megemlékezik bizonyos Szászországból bevándorolt Fridericus Fischerről, aki Lányi hívására jött Dobsinára, s 1763-ban a városi masszában dolgozott. (OL. NRA. 1304/12.) Az 1680-as évszám is előfordul a Lányi-féle vasműre vonatkozó iratokban, de nem a Fischerek, hanem az ugyancsak Lányi szolgálatában állott Saller Dobsinára költözésének időpontjaként (ld. 31. jegyzet).

javaslatainak a vas- és rézbányászattal kapcsolatos paragrafusaihoz írott észrevételei⁶² tanuskodnak. Persze elsősorban nem az ország vasiparának, hanem saját üzemének fellendítése foglalkoztatta, s amíg a rendszeres bizottság javaslata kapcsán általánosságban felhívta az udvari kamara figyelmét néhány olyan ésszerű intézkedésre, amellyel javítani lehetne a magyarországi vas minőségét és növelni termelését, egyúttal konkrétan felajánlott az udvari haditanácsnak és a császári tüzérségnek 800 bécsi mázsás stájer minőségű vasat dobsinai kohójából a Duna mentén fekvő hadszertárak és erődítmények számára mázsánként 4 1/2—5 1/2 R. frt-os áron, mázsánként és mérőföldenként 3 kr. fuvardíjjal, amit 1723 folyamán szállítana. Kötelezte magát, hogy a nála megrendelt különféle vasárukat a megrendeléstől számított két hónap múlva leszállítja, s a vételárnak felét ekkor, felét fél év múlva kérte. A tekintélyes bevételt biztosító üzlet a császári szállító öntudatát és III. Károly protectionalisát is meghozta számára. Így nemesi lakóháza, majorsága, sörfőzője és kocsmája, valamint vasolvasztója, két háhora, malma és mészárszéke egyszerűsmindekkorra mentesült a katonai beszállásolás alól.⁶³ Ennyivel azonban nem érte be, s az országgyűlés végén 2400 frt-ért felkérte az udvari kamarától a csak 2100 frt-ra becsült dobsinai Rákóczi-féle portiót, amelynek jobbágytelkei Csetneken, Fekete-Lehotán, Kis-Szlaboson, Fekete-Patakon, Berdárkán, Felső-Sajón, Ohtinán, Petermányon, Gencsen és Dobsinán voltak szétszórva. Kérésének teljesítése akadályokba ütközött, s még egy követségre volt szükség, az 1728—1729. évi országgyűlésen, hogy 1730. január 30-án megkapja végre 5318 1/3 R. frt-ért a királyi adománylevelet a csetneki uradalom Rákóczi-Aspremont részére.⁶⁴ Lányi földbirtokos mivolta most már nem nádori, hanem királyi donáción nyugodott, s már nem az Antoni-sessió földesuraként, hanem mint a csetneki uradalom részbirtokosa törekedhetett arra, hogy Dobsina városát jobbágyközségévé süllyessze.

Lányi Pál küzdelme Dobsinával ekkor már közel 10 éve tartott. A küzdelem a leghevesebben az italmérs monopóliumáért folyt.⁶⁵ Lányi mint az Antoni-sessió földesura nem tartotta tiszteletben a város jogát az educillatióra, s alighanem az italmérésből származó jövedelem ösztönözte legerősebben Lányit arra, hogy királyi adománylevél segítségével kerekedjék a város fölé. III. Károly donációja azonban kifejezetten biztosította Dobsina italmérsi jogát, megtiltván Lányinak a városban és környékén az educillatiót. (A Gölnic menti hámorban viszont szabad volt Lányi számára a kocsmáltatás.) Lányi túltette magát a király tilalmán, s amikor Dobsina ezért a kamarai hatóságokhoz fordult védelemért, a megdühödött földesúr 1731. szeptember 24-én a csetneki úriszéken 40 botot veretett a dobsinai bíróra és két esküdtre.⁶⁶

⁶² OL. NRA. 1221/14.

⁶³ OL. NRA. 1225/7. ad sub A. No. 6. sub O—P.

⁶⁴ OL. NRA. 1221/20., 1221/22., 1224/46. A beiktatás 1730. júl. 24-én történt meg. (OL. NRA. 1221/34.)

⁶⁵ Alighanem téved *Ila Bálint*: Gömör megye. II. köt. Bpest, 1944. 217. l., amikor azt írja, hogy Lányi „a XVIII. század elején fokozatosan szinte monopóliumot szerzett a dobsinai bányászatra”. Lányi ugyan valóban a legnagyobb bányavállalkozó volt Dobsinán, de tőkeereje révén, és nem valamiféle monopólium segítségével. Lányi mellett kiemelkedő bányavállalkozó volt még Dobsinán az iglói Szontagh Gáspár, s rajtuk kívül állandóan három-négy vállalkozó tartott fenn Dobsinán vashámort. A monopólium, amelyről az NRA-iratokban az unalomig szó van, az educillatio monopóliuma. (Ila tévedését egyébként magam is átvettem: *Heckenast*: i. m. 28. l.)

⁶⁶ OL. NRA. 1221/53.

Az erőszakot vizsgálat követte, végül Lányi kénytelen volt kiegyezni a dobsinaiakkal, lényegében a királyi adománylevélben foglaltak alapján.⁶⁷

Az évtizedes villongás során a szembenálló felek elárasztották panaszaiikkal és beadványaikkal a hatóságokat. A szűklátókörű dobsinaiak a szomolnokai bányahivatalnál és a kassai kamarai adminisztrációnál instanciáztak jogaikra hivatkozva, a politikai dolgokban járatos Lányi a bányaművelésben és vaskohászatban kifejtett munkásságát, az osztrák államadósság visszafizetése szempontjából Bécs előtt érdekes réztermelését hánytorgatta fel, s minden dolgával egyenesen az udvari kamarához fordult. Dobsina nagyon sok kellemetlenséget okozott Lányinak, de kapcsolatai révén mindvégig Lányi volt fölül. A földesúr és a város harcából egy epizódot emelek itt ki, mint amely ügyességével és szellemességével jellemzi Lányi egész egyéniségét. Mivel a város területén nem nyithatott kocsmát, a város határától alig 50 lépésre felkért egy földdarabot bányaművelésre, s ezt a bányakönyvbe is beíratta. A dobsinai bányamester, tudván, hogy a szóbanforgó helyen semmi-féle érc nincs, bizonyára kárörvendve jegyezte fel a Muthungot, ám Lányi az ott megnyitott tárna művelését az első néhány öl után abbahagyta, s a pince nagyságú üregben „educillum omnium liquorum in maximum oppidanorum praejudicium erexit”.⁶⁸

A történettudomány nagyon sokat köszönhet Lányi és Dobsina vizsálynának. A tömegesen fennmaradt beadványok, vizsgálati és tanúvallatási jegyzőkönyvek őrizték meg számunkra a Lányi-féle magaskohó keletkezésének történetét, számtalan apró mozzanattal, életközeli epizóddal. Ezek az iratok tartották fenn az első magyarországi papírpénz emlékét is.

A papírpénz az európai gazdasági életben, szórványos középkori szükségpénzekről eltekintve, a XVII. század második felében tűnik fel Svédországban, majd a század végén, illetve a századfordulón Angliában és Franciaországban.⁶⁹ Ezekről az észak- és nyugat-európai papírpénzekről azonban Lányi Pál, az első magyarországi papírpénz kibocsátója, aligha értesült. A Habsburg-birodalomban és a német birodalom területén Lányi életében még nem volt forgalomban papírpénz. A papírpénz kibocsátásának ötletét tehát nem a fejlett hitel- és bankviszonyok teremtette pénzjegyek, hanem a pénzszegény Magyarországon gyakran felbukkanó, rézből, ólomból, fából készült szükségpénzek adhatták.⁷⁰

Lányi papírpénze poltura nagyságú (kb. 3 cm átmérőjű) kerek papírdarabka volt, amelyre rányomta nemesi címerét ábrázoló gyűrűspecsétjét, s ezt a papírpénzt bérfizetéskor 1 poltura értékben hozta fogalomba. Saját előadása szerint 1722. január 10-től december 26-ig összesen 224 frt. 15 d. értékben bocsátott ki papírpénzt. Ugyanezen idő alatt 7391 frt. 91 d. összegű munkabért fizetett ki különböző üzemeiben ezüstpénzben. A papírpénz kibocsátását 1723-ban is folytatta, annak ellenére, hogy Gömör megye alispánja felszólította őt a papírpénz forgalombahozatalának abbahagyására. 1724-ben

⁶⁷ OL. NRA. 1106/19.

⁶⁸ OL. NRA. 1221/40.

⁶⁹ *Kupa Mihály*: Kétszázéves a hazai papírpénz (1760—1960). Bpest, 1960. 10—11. l.

⁷⁰ Lányi az udvari kamarához intézett beadványában a dobsinai városi malomban használt fapénzre hivatkozik, továbbá a bécsi városi szegényházban, valamint a bányavidékeken sokfelé használatos, ehhez hasonló szükségpénzekre, amelyekkel különféle kézművesek élnek. OL. NRA. 1221/19.

egy megyei tanúvallatás foglalkozik még Lányi papírpénzével, azután többé nem említik.

A Lányi-féle papírpénzre Dobsina városa hívta fel a hatóságok figyelmét egyik beadványában. A városi tanács nem ismerte fel a dolog nagy horderejét, s a papírpénzkibocsátás feljelentésükben csak az educillatio körüli harc egyik mozzanataként kapott helyet. A szepesi kamarai adminisztráció ismerte fel, hogy ezzel kapcsolatban hamispénzverés vádját lehet emelni Lányi ellen, és a helyettes királyi jogügyigazgatótól kért szakvéleményt. Reviczky János helyettes királyi jogügyigazgató vizsgálatot javasolt annak megállapítására, hogy hamis pénz forgalombahozataláról, vagy a természetben fizetett munkabér egy formájáról van-e szó. A megtartott tanúvallatások ez utóbbit bizonyították.

Lányi munkásainak bérét általában készpénzben fizette, esetenként azonban természetben adott nekik juttatásokat, Lányi állítása szerint a munkások kérésére. A munkabér természetben történő kifizetésének eszköze volt a papírpénz, amelyet csak Lányi kocsmáiban és mészárszékén lehetett beváltani. Lányi azért adatott egységesen 1 poltura értékű papírpénzt munkásainak italtra vagy húsrá szóló utalvány helyett, mert kocsmái és mészáros alkalmazottai analfabéták voltak. Vitathatatlanul anyagi érdekei fűződtek ehhez a megoldáshoz, mert így biztosan eladhatta allodiumának és pálinkafőzőjének termékeit, tehát a természetben fizetett munkabér megtakarítást jelentett számára. Számos munkása panaszolta ezért tanúvallomásában, hogy a papírpénzt akaratauk ellenére el kellett fogadniuk. A papírpénzzel való bérfizetés tehát ebben az esetben a kizsákmányolásnak a korai kapitalizmus történetéből jól ismert módszerét, a természetben fizetett munkabért leplezte. Mint-hogy a papírpénzt csak étel és ital vásárlására lehetett fölhasználni, Lányi eljárása éppen kezdetlegességével bizonyítja, hogy a munkabér a munkaerő újratermelését szolgálja, s a munkaerő újratermelésének követelménye szabja meg a munkabér nagyságát.

Bár Lányi az általa forgalombahozott papírpénz kis mennyiségét hangoztatta, a tanúvallomások alapján megállapítható, hogy a papírpolturák használata túlterjedt Lányi bérmunkásainak körén. Vásároltak vele Lányi kocsmáiban és mészárszékén nem neki dolgozó munkások is, forgalmuk kiterjedt Dobsinára és a környező falvakra. Akadt olyan munkás, Pak Márton, aki Lányi papírpénzével akarta — más pénze nem lévén — állami adóját, a porciót fizetni.⁷¹

A Lányi-féle papírpolturát nyersanyaga emeli ki a különféle alkalmi szükségpénzek sorából, s teszi értékes pénztörténeti kuriózummá. Kibocsátásának időpontja azonban arra mutat, hogy nem csak egyszerűen kuriózum volt. Lányi akkor hozta forgalomba a papírpénzt, amikor magaskohóját üzembe helyezte. A technológiai újítás és a bérfizetésben bevezetett újítás aligha véletlenül történt egy időben. Az időpontok egybeesése csak még jobban kiemeli a tudatosan meghonosított korszerű vaskohászati eljárás és a bizonyára nem tudatosan anticipált modern fizetési eszköz alkalmazásának jelentőségét. Lányi Pál 1722-ben a korabeli magyarországi gazdasági élet leginkább előremutató alakjai közé emelkedett.

Ha nem is ilyen előkelő, de mindenesetre említésre méltó helyet töltött be Magyarország szellemi életében is. Gömör megye 1731. július 3-i közgyűlése

⁷¹ OL. NRA. 1221/17—19., 1223/27., 1073/22.

őt bízta meg a megye tudományos leírásának elkészítésével Bél Mátyás számára. Lányi Pál munkája ma már nincs meg, vagy lappang valahol, úgyhogy nem lehet megállapítani, milyen mértékben szolgált forrásul a Notitia még ma is kiadatlan Gömör megyéjének.⁷² Korabinsky ezenkívül még egy rozsnyói vonatkozású munkáját említi,⁷³ ez azonban valószínűleg a rozsnyói német evangélikus egyház Lányi által megkezdett jegyzőkönyvével⁷⁴ azonos.

Lányi Pál tevékeny élete 1733 nyarán ért véget. Ez év elején még Bécsbe utazott Lotharingiai Ferenchez, Magyarország helytartójához, Gömör megye megbízásából, s 82 napi távollét után április elején tért haza követségéből. Június 8-án még beadványt intézett a szepesi kamarai adminisztrációhoz, augusztus 8-án azonban már „néhai Lányi Pál úr”-ról ír Saygho János helyettes királyi jogügyigazgató.⁷⁵

Lányi Pál változatos, szinte izgalmas életútja egy sokoldalú tehetség egyéni érvényesülésének története. A sajógömöri mészáros fia a nemeslevél megszerzése, a megyei hivatalokban és bányavállalkozásokban megtett első lépései után a Rákóczi-szabadságharc viharában az ország gazdasági vezetői közé emelkedik, majd a szatmári béke után kissé meghajolva, de meg nem törve alispánsággal, országgyűlési követségekkel, tudományos munkával színezett vállalkozói pályát fut be, s mint előkelő középbirtokos, az első magyarországi magaskohó építtetője és tulajdonosa hal meg. Tartalmas életének egymást követő mozzanataiban egy színes egyéniség bontakozik ki. Életét felidézve szinte úgy tűnik, mintha korábban egyedülálló sors jutott volna osztályrészül. De ha figyelmünket Lányi Pál személyéről korára irányítjuk, egymás után bukkannak szemünk elé az analógiák. Nem-nemes bányavállalkozók, akik armálist vásárolnak, tehetséges alulról jött újnemesek, akik megyei és országgyűlési karriert futnak be, kereskedőtőkésék, akik bányákba és ipari vállalkozásokba fektetik tőkéjüket, földbirtokosok, akik kegyetlenül fellépnek jobbágyaik ellen, de ugyanakkor koruk haladó tudományának művelői, itt is, ott is felütik fejüket Magyarországon a XVIII. század első évtizedeiben. Nem áll elszigetelten a dobsinai magaskohó sem. Négy évvel utána, 1726-ban felépül Libetbányán a második, a 30-as évek végén Rhónicon a harmadik. Lányi Pál pályafutása csak egészében egyedi; egyes mozzanatai, különböző oldalai tipikusak. Így lesz Lányi a nem-nemesi származású kapitalista vállalkozó XVIII. századeleji magyarországi típusának különösen szembetűnő megtestesítője. Az ő korában azonban ez a típus még nem tud kibontakozni. Amíg a fejlődés nem tűzi napirendjére Magyarországon is a polgári átalakulást, a nem-nemes tőkésnek, hogy fenntarthassa magát, nemessé kell lennie, a vállalkozónak, hogy felvirágoztathassa vállalkozását, földbirtokossá. A kapitalista tendenciáknak ez a feudális eltorzulása adja meg Lányi Pál életrajzának elméleti tanulságát.

⁷² Rimaszombati áll. lt. (Csehszlovákia), Gömör vm. lt., 1728—1735. évi jegyzőkönyv. 188. fol. — Bartholomaeides i. m. I—II. l.

⁷³ „... Es hat ein gewisser Lány ... diese seine Vaterstadt genau nach allen vorgefallenen Veränderungen beschrieben, welche aber irgendwo steckt...” *Korabinsky* : i. m. 608. l.

⁷⁴ OSzKK. Fol. Lat. 2096.

⁷⁵ Rimaszombati áll. lt. (Csehszlovákia), Gömör vm. lt., 1728—1735. évi jegyzőkönyv. 271—273. és 286. fol. — OL. NRA. 1223/10. és 13.

Г. ХЕКЕНАСТ

ПАЛЬ ЛАНЬИ

(К истории раннего капитализма в Венгрии)

Резюме

Паль Ланьи, интересный и значительный деятель истории раннего капитализма в Венгрии, родился около 1670 г. О его происхождении и об условиях его образования известно очень мало. Его отец был мясником в с. Шайогемер, который в 1696 г. купил для себя и для своего сына дворянское звание. Еще до приобретения дворянского звания Паль Ланьи женился на дочери патриция г. Рожньо (Рожнява) и поступил на службу к комитату в качестве специалиста по финансовым делам. Ставший дворянином, он был в течение продолжительного времени военным комиссаром и казначеем комитата Гемер. Еще в юности он вложил свой капитал, происходивший по всей вероятности из торговли и аренды налогов в горное дело и в металлургию. Осенью 1703 г. он присоединился к освободительной войне Ракоци. В 1704 г. Ференц II Ракоци назначил его комиссаром производства селитры и пороха, а в 1705 г. передал ему в аренду все селитровые заводы Венгрии. В эти годы он занимался также производством негоряемой бумаги из асбеста. Назначенный в 1706 г. Ракоци всегосударственным инспектором производства железа, он осознал крупные возможности, которые раскрывались перед ним в черной металлургии. В качестве инспектора производства он сумел выступить как *Verleger* железодельательных мануфактур почти всей страны и государство предоставило ему капитал и вооруженные силы против его деловых конкурентов. В 1707 г. он построил железодельательную мануфактуру в г. Добшина на государственные расходы. Во время упадка освободительной войны Ракоци, когда территория комитата Гемер была занята армиями Габсбургов, князь поставил Ланьи во главе железодельательного завода и монетного двора в г. Мункач (Мукачево). После Сатмарского мира он эмигрировал в Польшу, однако еще в 1711 г. он принял амнистию императора и вернулся на родину. Он присвоил себе построенную в 1707 г. на деньгах государства куруцев железодельательную мануфактуру в Добшине с накопленными там припасами железной руды. Этот завод стал основой его предпринимательской деятельности в черной металлургии. Свою политическую деятельность он поставил также на службу экономических предприятий. С ноября 1711 г. до января 1714 г. он был вице-губернатором комитата Гемер, в это время он приобрел наследство умершего без наследника предпринимателя в горном деле в г. Добшина, Элиаша Антони: шахты, одну медеплавильную и две железодельательных мануфактуры, один трактир, а также земли крепостных крестьян и одно барское поместье. В то же время, в 1712—1715 гг. он был также депутатом своего комитата в государственном собрании, где он выступал одним из руководителей — чрезвычайно умеренной — протестантской дворянской оппозиции и приобрел от палатина дарственную грамоту на находящаяся в своей собственности наследство Антони. Во второй половине 10-х годов XVIII в. он опять приступил к постройке железодельательной мануфактуры в крупных масштабах в г. Добшина. Он призвал квалифицированных работников из Штирии, потом из Саксонии, и по совету саксонских металлургов в 1722 г. он построил первую в Венгрии доменную печь. Занятым здесь наемным рабочим он платил частью пущенные им самим в обращение банкноты. Это были первые банкноты в Венгрии. Банкноты Ланьи представляли собой по существу бонны, которые могли быть обменены на напиток и на пищу в его трактире и в его мясной лавке, таким образом они послужили для осуществления заработной платы в натуре. В качестве депутата на государственном собрании 1722—1723 гг. он приобрел охранительную грамоту от императора на свою доменную печь в Добшине, а бывший депутатом на государственном собрании 1728—1729 гг. он воспользовался случаем, чтобы приобрести дарственную грамоту на часть поместья Четнек. Таким образом он стал между прочим и помещиком г. Добшина. Капиталистический предприниматель превратил жителей центра своего завода в своих крепостных. На конце своей жизни он записал свое имя и в историю науки в Венгрии: в 1731 г. он составил для *Notitia Hungariae* Матьяша Беля главу о комитате Гемер. Он умер в г. Добшина летом 1733 г.

Паль Ланьи является особенно бросающимся в глаза олицетворителем типа капиталистического предпринимателя недворянского происхождения начала XVIII в. в Венгрии. Его карьера свидетельствует о том, что в феодальной Венгрии капиталист недворянского происхождения должен был стать дворянином, чтобы держаться, предприниматель должен был стать помещиком, чтобы приводить к процветанию свое предприятие.

G. HECKENAST

PÁL LÁNYI

(Contributions à l'histoire du capitalisme précoce en Hongrie)

Résumé

Pál Lányi figure marquante et intéressante dans l'histoire des débuts du capitalisme de Hongrie est né en 1670. Quant à son origine et les circonstances de son éducation nous n'avons que peu de documents. Son père, boucher à Sajógömör, acheta la noblesse pour lui-même et pour son fils en 1690. Avant d'avoir acquis la lettre de noblesse Pál Lányi épousa la fille d'un patricien de Rozsnyó et entra en service de comitat comme expert des finances. Après son anoblissement il s'acquittait pendant longtemps des fonctions du *bellicus commissarius* et du caissier du comitat de Gömör. Son capital provenant selon toute probabilité du commerce et de l'affermage des impôts il le plaça dès sa jeunesse aux mines et à la métallurgie. En automne 1703 il se rallia à la guerre d'indépendance de François II Rákóczi. En 1704 François II Rákóczi le nomma commissaire de la fabrication du salpêtre et du poudre et en 1705 il lui accorda en bail toutes les officines produisant du salpêtre. Pendant ces mêmes années il s'occupait de la fabrication du papier incombustible préparé d'asbeste. En 1706 nommé par Rákóczi inspecteur national de métallurgie il reconnut les grandes possibilités qui s'y ouvrirent devant lui. En qualité d'inspecteur de métallurgie il était en mesure d'agir comme le «Verleger» de toutes les fonderies du pays ayant reçu de l'État du capital et de forces armées pour pouvoir agir contre ses concurrents dans ses opérations commerciales. En 1707 il fit bâtir aux frais de l'État une fonderie à Dobsina. A l'époque du déclin de la guerre d'indépendance de François II Rákóczi, lorsque le comitat de Gömör fut occupé par les troupes des Habsbourg, le prince mit Lányi à la tête de la forgerie et de l'atelier monétaire de Munkács. Après la conclusion de la paix de Szatmár il émigra en Pologne, mais en 1711 il profita déjà de l'amnistie lui accordée par l'empereur et rentra en Hongrie. Avec le stock de minerais de fer y accumulé il s'expropria la forgerie de Dobsina édifiée en 1707 aux frais de l'État. C'est cette usine-là qui constituait la base de son entreprise sidérurgique. Son activité politique il l'avait mise également au service de son entreprise économique. De novembre 1711 jusqu'à janvier 1714 il était le sous-préfet du comitat de Gömör et pendant ce temps-là il s'est acquis l'héritage d'Éliás Antoni, entrepreneur minier, mort sans successeurs: des mines, deux forgeries de fer et une forgerie de cuivre, un débit de boisson, des terres serves et un alleu. Dans cette même période, de 1712 à 1715, il était le député de son comitat aux diètes, ou il devint un des dirigeants de l'opposition des petits nobles protestants caractérisés par une déférence extraordinaire et s'acquitt du palatin une lettre de donation pour l'héritage d'Antoni qui se trouvait déjà dans sa possession. Dans la deuxième moitié des années 1710 il entreprit à Dobsina une grande construction de fonderie. Ayant consulté les ouvriers qualifiés qu'il fit venir de la Styrie et de la Saxe il fit bâtir en 1722 le premier haut fourneau (Hochofen) de Hongrie. Les ouvriers salariés qu'il y occupait il les payait en monnaies-papiers, émis par lui-même. C'étaient les premières monnaies-papiers qui avaient circulé en Hongrie. Les monnaies-papiers de Lányi étaient, à vrai dire, des bons pouvant être convertis en boissons dans son débit et en viande dans son boucherie, bons appelés à régler les salaires en nature. Député à la diète de 1722—1723 il réussit à obtenir pour son haut fourneau de Dobsina une lettre de protection impériale, alors qu'à la diète durant de 1728 à 1729 il utilisa sa qualité de député d'obtenir une lettre de donation pour une partie du domaine de Csetnek. Il lui réussit de cette façon de devenir, entre autres, le propriétaire foncier de Dobsina aussi. Les habitants de la résidence de son usine l'entrepreneur capitaliste les rendit ses serfs. A la fin de sa vie son nom devint connu même dans le domaine de la science aussi. C'était lui qui rédigea pour l'ouvrage de Mátyás Bél intitulé *Notitia Hungariae* le chapitre relatif au comitat de Gömör. C'est en été 1733 qu'il est mort à Dobsina.

Pál Lányi, cet entrepreneur capitaliste du XVIIIe siècle est l'incarnation frappante du type connu en Hongrie au début du XVIIIe siècle. Sa carrière fait témoignage de ce que le capitaliste non-noble, s'il entend réussir, il lui faut devenir noble, l'entrepreneur, en effet, pour faire prospérer son entreprise doit devenir propriétaire foncier dans la Hongrie féodale.

POGÁNY MÁRIA

A kialakuló kubikosság munkaviszonyai

A feudalizmus korának a kapitalizmus korába való átmenete idején amikor az ellentétes társadalmi erők forradalmi összecsapásának előestéjét élte az ország, vette kezdetét a tiszai ármentesítés. 1846. augusztus 27-én Tiszadobon, Széchenyi István első ásónyomával indult meg a világ egyik legnagyobb folyamszabályozása, melyet nem ok nélkül emlegetnek második honfoglalásként.¹ E munkát megindulását súlyos és hosszú harcok előzték meg. Az udvari kamara a XVIII. század végétől, hogy a szállítás költségeit leszoríthassa, tehát összbirodalmi érdekből, a Duna szabályozását tartotta szükségesnek. A XIX. század elején és a reformkorban emellett egyre inkább hangot kapott, majd előtérbe lépett a Tisza-szabályozás. Az 1807:XVII. törvénycikk elrendeli, ha magánosok költségén „vízmű” épülne, a társulatba belépni nem akaró birtokosokat erre kényszeríteni nem lehet. Ezt a rendelkezést az 1836:XXXVI. törvénycikkely módosítja olyan értelemben, ha valahol már megindult a munka, a törvényhatóságok által kivetett költségeket mindenki köteles megfizetni, a „vonakodókat” pedig a „tisztai ügyvéd által, a törvényszék előtt indítandó perrel” kell fizetésre szorítani. Az 1840:X. törvénycikkely a költségeket az érdekelt közbirtokosságra veti ki a birtok jövedelme szerint.

Az 1830 s főleg az 1844. és 1845. évi árvizek után tarthatatlanná vált a helyzet. A megyék sorra küldik fel panaszait, egyéni, helyi érdekeiket tartalmazó terveiket a Helytartótanácsnak. Ezt a közhangulatot igyekszik kihasználni Széchenyi István, hogy sürgesse a Tiszavölgy rendezését; ő volt az első, aki egységes terv elkészítésének gondolatát vetette fel, mely túllépve a helyi érdekeken, az ország egészének gazdasági fejlődését tartotta szem előtt. Sugalmazására Vásárhelyi Pál kapott megbízást József nádortól a műszaki tervek elkészítésére. 1846. január 29-én Pesten, a Károlyi-palotában alakult meg a Tiszavölgyi Társulat.² A szabadságharc leverése után Ferenc József 1850. január 16-i nyílt parancsával indult meg újra a Tisza-szabályozás. Központi bizottságot neveztek ki az ügyek intézésére: a Centralkommission für die Theissregulierung-ot; 1856. október 9-én feloszlatták a fentemlített bizottságot, és létrehozták helyébe a Theissregulierung Inspectorat in Ofen nevű

¹ A védgátak hosszának fejlődése a következőképpen alakult: 1840: 450 km, 1850: 670 km, 1870: 2510 km, 1900: 5233 km. (*Trummer Árpád* [szerk.]: A Tiszántúl öntözése. Bpest. 1937. 4. l.) — Érdemes összevetni a világ nagy ármentesítésének adataival, a Loire völgye: 438 km, Hollandia: 1504 km, a Pó völgye: 2387 km, Magyarországon a Tiszaszabályozás befejezésekor: 6604 km (*Trummer* : i. m. 61. l.).

² A Tiszavölgyi Társulat megalakulására ld. *Mallekovics Sándor*: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota, II. Bpest. 1898. 888. l.

szervezetet, mely 1862-től magyar nevet kapott: Tiszaszabályozási Központi Felügyelőség.³

Az abszolutizmus idején meginduló hatalmas vízi munkálatok munkásgárdája a következő három összetevőből alakult ki:

1. az érdekeltségek természetbeni munkája,
2. a hatóságilag kirendelt közmunkaerő,
3. az érdekeltek pénzbeli hozzájárulásával és a kormány anyagi támogatásával toborzott munkáerőből.

A gazdasági cselédek, kik az egyre nagyobb ütemben kapitalizálódó földbirtokok munkáerejét képezték, nem szívesen dolgoztak lakóhelyüktől néha messze levő munkahelyen, kényszerből, ingyen. 1853-ban Gerometa Mihály, a Hevesi Társulat mérnöke ellen vádakhoz hoz fel a Társulat, hogy nem halad kellő ütemben a munka. Védekezésében a mérnök többek között előadja: „Azért sem ment a munka, mert cselédeket küldenek ki dolgozni, akik az ingyenmunkán egész nap semmit sem tesznek, s a fizetést a mérnökök rakják zsebre.”⁴ A munkának ez a fajtája nem is gyökeresedett meg a Tisza mentén. Ilyen hatalmas, lényegében kapitalista jellegű vállalkozást ennyire feudális munkarenddel nem lehetett végrehajtani. Ez az út nem is vezetett állandó munkásréteg kialakulására.

A fentebb említett második összetevő, a közmunka, korszakunkban hatalmas tényező az ármentesítés gyakorlati végrehajtásában. Ennek a fajta munkaszervezetnek már több évtizedes előzményei voltak, hisz 1846 előtt a vízszabályozási munkák szervezése és végrehajtása a nemesi megye hatáskörébe tartozott, ezért a megyék évi közmunka kontingensük egy részét fordították erre a célra. Az 1850. évi pátens rendelkezik a közmunka felhasználásáról is. A töltések emelésének költségeit a társulatokra hárította, az átmetszések kiadásait pedig az állam vállalta magára. Ennek következtében a társulatok csak szórványosan vehették igénybe a kirendelt megyei közmunkásokat, leginkább azokon a helyeken, ahol a védőgátat úgy képezték ki, hogy egyúttal kocsiútnak is megfeleljen.⁵ Az állami érdekeltségű átmetszéseknél azonban százas, ezres tömegekben dolgoztatták őket.

A közmunka kezdetben minden ellenszolgáltatás nélküli kényszermunka. 1857-ben a Felsőcsongrádi Tiszaszabályozási Társulat 100 köböl föld kiemelését vállalta el. Erre a munkára 976 lakost jelöltek ki, kik eddig „szakmájukat” nem dolgozták le. Felkéri a társulat a szolgabírói hivatalt, hogy a „Cs. k. Csenedőrség köztben jöttével egy városi szolgálata mellett a munkára kényszeríteni méltóztassék” a fent említett 976 lakost.⁶ A Hevesi Társulatnál 1854-ben október végéig 5327 fő ingyen közmunkás dolgozott a jení 78. számú átvágás munkálatain.⁷

³ Az adatok: *Matlekovics* : i. m. II. 889. l.

⁴ OL. Abszolutizmus kori lt. Centralkommission für die Theissregulierung (a továbbiakban: CTh.) Hevesi Társulat, 937/1853.

⁵ A Kákafoki Társulat 1858 májusában munkáerőhiányra való hivatkozással kéri a szarvasi szolgabírói hivatalt, hogy rendeljen ki részére közmunkáerőt. A szolgabírói hivatal ezt visszautasítja, mert „... a Szarvas-szentesi útvonalban eső társulati védgátnak, miután az csak a községé, nem pedig ország útnak tekintendő, fentartására s kiigazítására közmunka erő nem fordíthatatik”. (Szentesi Levéltár, Kákafoki Társulat Iratai [a továbbiakban: SzeL. KÁTÁI] 481. 1858. máj. 26-án Szarvason tartott közgyűlés jkv. 6. pont.)

⁶ SzeL. KÁTÁI. 2435/1857. A polgármester utasítása a szolgabírói hivatalnak.

⁷ OL. CTh. Hevesi Társulat. 630/1855. A jení 78. sz. átvágás 1855. III—IV. havi építési napló.

Hamarosan kiderült azonban, hogy ez az út teljességgel járhatatlan. A kényszerből, ingyen végzett hihetetlenül megerőltető munka nem vezetett el a kívánt célhoz: a felhúzott gátak nem feleltek meg a követelményeknek. Valamiféleképpen tehát közös nevezőre kellett hozni az egyéni érdekeket az ország érdekében, s így került sor a közmunkások díjazásának bevezetésére⁸. A Tokajtól Vajdácskáig terjedő átmetzés tervei 1865 októberére készültek el. „A kivitelezésre nézve megjegyzendő, mikép az I. és II. rétegnek kiemelése közmunkaerővel számítottatott azért minthogy az első két rétegnek munkáltatása könnyebben kezelhető lévén, rendesen nincs a víz állásától annyira feltételezve, mint a III. réteg... Továbbá: minthogy ezen munkálatokkal csakis a föld kiemelésében gyakorlott munkások által lehet végre hajtani, ennek kiemelése csupán pénzbe számítottatott.”⁹

Adatok híján természetesen nem tudjuk megállapítani a fizetett munkások és közmunkások arányát a tiszai építkezéseken. A közmunka kérdését inkább folyamatában kell tekintenünk. Az 1849 után kezdődő, több évtizedig tartó tiszai földmunkálatok elindulása természetesen csak a — mondhatni — évszázadok alatt kialakult gyakorlattal kezdődhetett. Olyan munka megindulásáról volt szó, melynek semmiféle tapasztalata, semmiféle más tradíciója nem volt, mint a már fentebb leírtak.¹⁰

A közmunka lassú elhalását elősegítették Geringer helytartó 1850. és 1851. évi intézkedései.¹¹ Ezek elrendelik, hogy egy gyalognap 15, egy igásnap pedig 40 pengő krajcáron váltható meg (1850. 6. §). Ha ezeket az összegeket összevetjük — a későbbiek folyamán tárgyalásra kerülő — kereseti lehetőségekkel, megállapíthatjuk, hogy azok jóval alacsonyabbak ugyan a kifizetett munkabéreknél, mégis lehetővé teszik bérmunkások mind nagyobb arányú foglalkoztatását. Később aztán, amilyen mértékben haladt előre a munka, amilyen mértékben halmozódtak a tapasztalatok, olyan mértékben szorult háttérbe, majd halt el a közmunka. Véleményünk szerint ez feltétlenül egyik elősegítője volt a kubikos réteg kialakulásának.

A kubikos réteg kialakulásának tipikus útja — a fentebb említett harmadik összetevő — az érdekeltek pénzbeli hozzájárulásával, a kormány

⁸ 1846-ban a szarvasi szőlőknél 850 ölet kitevő töltés építését határozta el a Kákafoki Társulat. A Társulat alakulásakor úgy döntöttek, hogy a töltést a szarvasi állami közmunkaerővel hajtják végre. A közmunkával való építés célhoz nem vezetett, mert mind a munka, mind a létesített gát minősége nem volt megfelelő. A lakosság kivezénylése is kényszerítéssel folyt, s ez a töltésnek inkább ellenséget, mint jóakarót szült. Szükséges volt a szarvasi lakosok kibékítése, ezért kubikölenként kiosztottak közöttük a szolgabíró jelenlétében 2 váltó forintot. Az elkövetkező munkálatokra pedig elhatározták, hogy ezután csak a társaság pénzével fizetett napszámosokkal fognak dolgoztatni. (SzeL. KÁTÁI. 2073. Szarvason tartott tanácsülés 1846. szept. 24.)

⁹ A tervrajzokat, valamint a költségvetést ld. Tiszaszabályozási Központi Felügyelőség (a továbbiakban TKF) II. folyamosztály, 1320/1856. A folyammérnök a TKF-nek. Nagytárkány, 1856. okt. 31.

¹⁰ „... A lakosság túlnyomó része teljesen járatlan volt az ilyen munkában, s a kivetett munkát másokkal végeztette nagyobb fizetésért. A földesgazdák kocsival hordták a gátba a földet, de ez így nagyon haladatlan munka volt... Aki már felét kidolgozta is, átadta a munkát szegény embereknek, átengedvén nekik az egész munkabért és heti eleseggel és pálinkával is bőségesen ellátta őket. Sokan még meg is toldották a föld kihordásáért járó fizetést, vagy egy részlet réti földet irattak át a helyettük dolgozókra.” (Ecserei Lajos: A magyar földműves nép munkája. Idézi Kotona Imre: A magyar kubikosok élete. Hazafias Népfőnt, 1957. 16. l.)

¹¹ Vö.: Magyar Korona Országot illető országos törvény és kormánylap 1850. I. évf. 75. l. és 1851. II. évf. 216. l.

anyagi támogatásával toborzott pénzes munkaerő. Ennek megértéséhez szemügyre kell vennünk, mi újat hozott, mennyiben volt progresszív és mennyiben regresszív a tőkés vállalkozók bevonása a tiszai ármentesítésbe.

Milyen okok kényszerítették a társulatokat, hogy a házi kezelés helyett vállalkozóknak adják ki a munkát? „Az 1854 szeptember 30-án Kemeccsén tartott társulati gyűlésre, a társulati birtokosságok személyesen és meghatalmazottjaik által meg jelenvén: a társulat, ... elhatározá előleges befizetések mellett a cs. k. központi bizottmányt és a magyar ministeriumot tetemes kölcsön adására felkérni, és eltérve a hosszas és eredménytelen házi kezelés és társulati munkáltatás eszméjétől, vállalkozóknak a töltésezési munkát kiadni.”¹²

Elsősorban tehát a munka siettetése, eredményessé tétele volt a cél. Az első vállalkozások azonban nem voltak sikeresek. Igen érdekes a forrásaink alapján első ilyen kísérletnek tekinthető Pauer Márton és Mayer József 1847. évi próbálkozásának sorsa. A mindössze 11 napig tartó munka után a vállalkozók felmondják a szerződést.¹³

Milyen módon, milyen társadalmi osztályból, rétegekből kerültek a Tiszavölgyére a vállalkozók? A Hevesi Társulat 1858. szeptember 10-i heti ülésén elhatározta, hogy a Szalók—Taskony, Roff, Gyenda-tiszabói gátak építését vállalkozásba adja ki. Elhatározta továbbá, hogy szeptember 23-án árcsökkentést tart, ennek idejét a „Hirlapban” is nyilvánosságra hozza.¹⁴ Az árlejtés volt egyik legelterjedtebb módja a vállalkozások létesítésének. Tudunk arról is, hogy egyes társulatok vasúti munkák vállalkozóival lépnek kapcsolatba, mert az ottani tapasztalatok igen gyümölcsözőnek bizonyultak.¹⁵

Nagyon kevés adatunk van a vállalkozók személyének, főfoglalkozásának megállapítására. 1852. október 1-én Taskonyban árlejtés után a Hevesi Társulat és három vállalkozó kötött szerződést a Mirhófokra építendő zsilip elkészítésére. A szakmunkák végrehajtását (pl. ács, kőműves munka) elvállalták Korponay Mátyás és Bartek Márton szolnoki építőmesterek (Bartek Mártonról forrásaink még azt is megmondják, hogy ácsmester), az anyag- és földmozgatást pedig Knécsy Vencel, a taskonyi uradalom gazdatisztje vállalta el.¹⁶

1856. május 26-án köt szerződést a Felsőszabolcsi Társulat Kussevich András pesti nagykereskedővel és munkavállalkozóval a töltésezés folytatására. Valószínű más ügyeivel lehetett elfoglalva Kussevich András, talán pesti üzletét vitte, talán a vasút körüli problémákkal foglalkozott, mert a szerződés aláírására meg sem jelent, csupán Benkár Dénes mérnököt küldte el mint megbizottját.¹⁷

¹² OL. CTh. Felsőszabolcsi Szekció 863/1856.

¹³ Pauer Márton és Mayer József vállalkozók 1 pengőforintért vállalták fel a munkát köbolenként a Hevesi Társulattól. Majd 20 krajcár emelést kérnek, a föld keménységére való hivatkozással, s ha ezt nem kapják meg, kénytelenek a munkával felhagyni. A Hevesi Társulat közli a vállalkozókkal, hogy ez esetben a letétbe helyezett 1200.— forint kaució a társulaté marad. A tetemes kár kikerülése végett a társulat hajlandó a megszerzett szerszámokat és elkészített faépületeket átvenni. (OL. Szalók-Szolnoki Egylet [a továbbiakban: Sz-Sz-E] heti ülések jkv. 1847. szept. 16-án tartott ülés 2. pont.) Úgy látszik, a vállalkozóknak még az 1200.— forintos kár is előnyösebbnek mutatkozott, mint hogy saját tőkéjükből fizessenek köbolenként 20 krajcárral többet a munkásoknak.

¹⁴ OL. CTh. Sz-Sz-E. Heti ülések jkv. 1858. szept. 10. 1. pont.

¹⁵ OL. CTh. Felsőszabolcsi Szekció 863/1856.

¹⁶ A szerződést ld. OL. CTh. Sz-Sz-E. 1852. okt. 1.

¹⁷ A szerződést ld. OL. CTh. Felsőszabolcsi Szekció, 863/1856.

Korponay Mátyás és Bartek Márton építőmesterek talán azok közé a ritka tegnapi volt céhmesterek közé sorolhatók, kik ideig-óráig alkalmazkodni tudtak a kapitalista úthoz. Mikor a munkát felvállalták, bizonyosan volt már néhány segédjük is, akikre a munka végzésénél számíthattak. Korponay valamiféle vagyonnal is kellett rendelkeznie, mert biztosítékul a munka elvégzéséig a Szolnok városi tanács által összeírandó javaira 260.— pengőforintot köt le. Knécsy Vencel útja, az uradalmi gazdatisztból tőkés vállalkozó, véleményünk szerint nem tipikus útja a vállalkozásoknak. Hogy a Tisza-mentén akadt egy-egy spekuláló szellemű uradalmi tiszt, az szinte kézenfekvő a „nagy lehetőségek” korszakában.

Tipikusabb és a kapitalizmus útjára jellemzőbb Kussevich András pesti nagykereskedő vállalkozása. Korszakunkban a hatalmas gabonakonjunktúra nemcsak a mezőgazdaság kapitalizálódását gyorsította, de nyilvánvalóan óriási tőkét is halmozott fel egyes nagykereskedők kezén. Ez a felhalmozott kereskedőtőke nyomul be a Tisza völgyére is.

Névelemzés alapján zsidó vállalkozóknak kell itélnünk Meisels Hermann¹⁸ beregi vállalkozót és a vele nyilván rokonságban levő, az állammal 1863-ban átvágásra szerződést kötő Meisels Salamon munkácsi lakost. Teasdale C. Vilmos budai lakos, ki szintén egyik vállalkozója az átmetszési munkáknak, angol származású mérnök. Reiser Lipót törökbecsei lakos a harmadik tagja a már fent jelzett 1863. évi átvágási munkának.

Forrásaink a töltésezekeknél megemlítik még Hammer Pál,¹⁹ Urbán és Martini vállalkozókat.²⁰

Egyetlen vállalkozót találtunk, ki többször is előfordul forrásainkban, több helyen is vállalt fel munkát. Weisz János 1858. október 16-án köt szerződést a Hevesi Társulattal a Szalók—Taskony, Tiszaroff, Gyenda-tiszabói töltések magasztására.²¹ 1859. május 2-án pedig, mikor az Örvény-Abádi Társulat önállóságát elismerik, 60 000 köböl föld megmozgatására hirdet pályázatot. A munkát Weisz János vállalta fel, és 1859. augusztus 1-én meg is kezdi a munkát.²²

A munka vontatott haladásának fő oka az volt, hogy nem állt elég tőke és munkákész a társulatok rendelkezésére. Így a tavaszi, nyári árvizek elrombolták az ősszel és koratavasszal épített és befejezetlenül maradt töltéseket, szinte felmérhetetlen károkat okozva a mezőgazdaságnak, de a társulatoknak is, mert újabb munka- és tőkebefektetésekre volt szükség az egyszer már felhúzott gátak helyén. Mivel a vállalkozások fő célja ennek következtében — mint fentebb láttuk — az volt, hogy a lassú és eredménytelen házi kezelés ütemét gyorsítsák, javítsák, az ösztönzésnek is ehhez kellett alkalmazkodnia. Így a társulatok a vállalkozókat a felvállalt munka befejezésének ideje szerint jutalmazták. Kussevich András pl., ha a felvállalt munkát 4 munkaév alatt fejezi be (a munkaév mindig augusztusban kezdődött és 6 munkahónapot jelentett), a társulattól 20 000, ha 3 munkaév alatt 30 000, ha 2 mun-

¹⁸ OL. CTh. Beregi Szekció, 100/1854. — A vállalkozásról forrásaink többet nem tartalmaznak, csak arra utalást, hogy Meisels Hermann vagyónát le kell kötni, melyet biztosítékként felajánlott arra az esetre, ha vállalkozása csődbe megy.

¹⁹ Hammer Pál vállalkozóra utalás: OL. CTh. Alsószabolcsi Szekció, 1103/1854. A vállalkozásról forrásaink bővebben nem tartalmaznak.

²⁰ Urbán és Martini 1854. jan. 21-én kötnek szerződést a Hevesi Társulattal a tiszaroffi töltés kiigazítására. A szerződést ld. OL. CTh. Hevesi Szekció 107/1854.

²¹ A szerződést ld. OL. CTh. Sz-Sz-E.

²² A középtiszai ármentesítő társulat történeti leírása, I. 78—79. l.

kaév alatt, úgy 40 000 forint „ösztöndíjat” kap (a szerződés 11. pontja). Ha ellenben 5 munkaév alatt végezné be, 20 000, 6 munkaév esetén pedig 40 000 forint veszteséget kell fizessen a vállalkozó (14. pont). Weisz János első, a Hevesi Társulattal kötött szerződése a következő hasznot fekteti írásba: ha a Szalók-taskonyi töltés 1 hónap alatt elkészül, a vállalkozó 10 000 forintot kap, de köteles a másik két töltést is ezzel párhuzamosan készíteni (a szerződés 9/a pontja). De Weisz Jánosnak nem csupán a fent említett „ösztöndíj” volt a haszna. Pénztárnaplóink ui. köbölenként 3 forint 36 krajcárt tesznek kiadásba, míg ő a munkásoknak 3 forint 12 krajcárt fizet ugyancsak 1 köböl föld megmozgatásáért. Ha csak szerényen, a megengedett hasznot számoljuk is, a szerződésben levő 20 000 köböl föld kitermeléséért és felhordásáért 8 000 forint különhasznot vághatott zsebre a mindössze 10 hónapnyi, 1858. augusztus 1-től 1859 júniusáig tartó munkálat során.

Nagyobb panamákra, nagyobb nyereségekre volt lehetőség az átmet-
széseknél. Feltárt forrásainkban azonban csak egy ilyen vállalkozói szerző-
dést találtunk.²³ Az állam 1863-ban az inség csökkentésére hatalmas munkát
szervez. A szerződésből megtudjuk, hogy Meisels Salamon munkácsi lakos,
Teasdale C. Vilmos budai lakos és Reiser Lipót törökbecsei lakosok nagy-
szabású üzletet kötnek a magyar államot képviselő Tiszaszabályozási Köz-
ponti Felügyelőséggel. A szerződés a tiszaszabályozási átvágások ki nem ásott
vonalaira s a kiásottak mélyítésére szól (mintegy 32 átmetszésre!). Felmérték
az összes hátralevő munkálatokat, s azokat négy szakaszba osztották: a
Szegeden felüli átvágásokat Meisels Salamon és Teasdale C. Vilmos, a Szegeden
aluliakat pedig Reiser Lipót készíti. A vállalkozók haszna pedig a következő-
képpen alakul:

Meisels Salamon és Teasdale C. Vilmos

az államtól kapnak kubikölenként	ebből ki kell fizessenek kubikölenként
I. réteg 2,— ft.	1,40 ft.
II. réteg 2,30 ft.	1,80 ft.
III. réteg 3,95 ft.	2,50 ft.

Reiser Lipót pedig

I. réteg 1,75 ft.	1,45 ft.
II. réteg 2,15 ft.	1,82 ft.
III. réteg 3,50 ft.	2,50 ft.

A bevégzett munkák kimutatásából kiszámíthatóvá vált a három inségi
vállalkozó — államilag engedélyezett — haszna. 1863-64 évek folyamán Meisels
122 063 ft. 71 kr., Teasdale 106 540 ft. 76 kr., Reiser pedig 22 226 ft. 03 kr. pro-
fitot nyert a sinylődők kizsákmányolásából.²⁴

Figyelemre méltó, hogy a vállalkozó haszna a III. rétegben a legnagyobb,
hol a felfakadó talajvíz miatt néha vízben kell ásni a földet, ahol a kubikos az
izmok legnagyobb megfeszítésére kényszerül, hogy a lépesőzetes állványon a
kiásott földet felhajtsa — abban a III. rétegben, ahonnan Nyugat-Európában
a földet gőzkotrógépekkel termelik ki.

²³ A szerződést ld. OL. TKF. 1212/1863.

²⁴ OL. Visszaállított Helytartótanács 1864-X-IV-15805 (1864-50850).

Érdeemes felfigyelnünk arra a jelenségre is, hogy szerződésbe foglalják a vállalkozó hasznát. Minden valószínűség szerint ez is a kialakult gyakorlatot rögzíti írásba. Azért tartjuk ezt szükségesnek hangsúlyozni, mert a forrásainkban feltárható többi vállalkozói szerződések nem tükrözik ilyen plasztikusan a tisztai ármentesítésben rejlő anyagi „lehetőségeket”. A többi vállalkozónak is több haszna kellett legyen, nemcsak az írásban rögzített, a munka elkészülésének gyorsasága szerint kijáró haszon, bár a kiindulópont valószínűleg ez lehetett, hiszen a vállalkozások eredeti célja épp a töltésezések, átvágások ütemének gyorsítása volt.

De találunk a vállalkozók között közönséges szélhámusokat is. Ilyen jellegűnek kell itélnünk Helfer Antal 1862. évi medertisztítási vállalkozását.²⁵ A forrásokból arra következtethetünk, hogy elvállalta az I. és III. folyamosztályhoz tartozó tiszameder fatönkeinek kiirtását. Tudnia kellett, hogy a III. folyamosztálynak rendelkezésére áll egy „Vidra” kotrógép, s ez lehetett alapja, hogy vállalkozásra határozta el magát. Hajókat is ígérhetett, de valószínű, hogy sem hajók, sem nagyobb tőke nem állhatott rendelkezésére, mert forrásaink panaszolják, hogy a várt hajók nem érkeztek meg, s a munkásokat sem fizeti rendszeresen. Helfer ui. a III. folyamosztály folyamfelügyelőjét kérte meg, hogy amikor sem neki, sem megbizottjának nincs ideje a munkások bérezésére, vállalja el azt helyette. A jelentés panasolja a TKF-nek, hogy a vállalkozó rendetlenül szokott pénzt küldeni, s emiatt a felügyelőnek sok a kellemetlensége. Ez az eset is csak erősíti azokat a feltevéseinket, hogy a nagy haszonnal járó tisztai ármentesítés a hatvanas évekre már „üzletnek” számíthatott a tőkés közvéleményben.

Ugyancsak jogos az a feltevésünk is, hogy a vállalkozók a kubikosok élelmezésével kapcsolatban is tetemes hasznot vághattak zsebre.²⁶ Az 1863. évi inségmunkára kötött szerződésben megengedik a vállalkozóknak, hogy „jó olcsó eledel, és ha szükséges, mérsékelt áron itallal a helyszínen” is elláthatják munkásaikat. A Felsőszabolcsi Társulat Kussevichnak azzal a kommentárral engedi meg ugyanezt, hogy így feltehetően a munkások száma szaporodni fog.

Az 1860. január 16-i császári pátenssel meginduló tiszavölgyi munkának tehát súlyos kezdeti nehézségekkel kellett megküzdeniük. A nyílt parancs elrendeli ugyan a munka folytatását, de szükséges anyagi fedezetet csak kis mértékben bocsát rendelkezésre. Bár az átvágások költségeit magára vállalta, mégis rengeteget takarított meg a kincstár a közmunkások tömegeinek alkalmazásával; a töltések pedig legnagyobbbrészt az érdekeltek befizetésének terhére épültek. A tőkehiány mellett alapvető probléma a munkaerő kérdése. Az Alföld nincstelen tömegei előítélettel, bizalmatlansággal fogadták a munkaalkalomként eléjük táruló tisztai építkezéseket. Jóformán semmi tapasztalat nem állott rendelkezésükre, csupán a hatósági erőszakkal kikényszerített derekakat roppantó kényszerrobot. A zsellérsorsra süllyedtek így zívesebben álltak be cselédnek a nagybirtokosokhoz, vagy pedig részesmunkák elvállalásával igyekeztek összehozni a télirevalót. S csak ha családjuk élelmét biztosítva látták, vállaltak munkát a Tiszának most már mindkét partjára kiterjedő ármentesítéseknél. Így a gátak építésére, átvágások készítésére a kezdeti

²⁵ Forrásaink nem tartalmazzák a vállalkozói szerződést. Ami rávonatkozóan irat található, csupán két jelentés az I. és III. Folyamosztály hivatali főnökétől a TKF-nek. Ld. OL. TKF. Központ, 19/1862.

²⁶ A hírhedt „jancsibankó” rendszerre ld. *Katona Imre* : i. m. 25. l.

időszakban szinte csak a szüret és tavaszi szántás közötti időben kerülhetett sor. S ezt a néhány hónapnyi időszakot is megrövidítette a néha hetekig tartó őszi eső és téli fagy. Az ősszel felhúzott, de teljesen el nem készült, meg nem erősített gátakat sokszor elvitte a tavaszi áradás, a tavasziakat pedig a nyári „zöldár”.

Ezt a tespedő házi kezelést élénkítette fel a tőke behatolása a Tiszavölgyére.

Nézzük az eredményeket. A Hevesi Társulat ármentesítésének II. korszaka 1851—1859-ig tartott.

1851—1858 között a házi kezelés elkészített	1858. október 26.—1859 június végéig Weisz János vállalkozó elkészített
19 844 köből 3 láb 7 hüvelyk	21 519 köből 3 láb 1 hüvelyk töltést. ²⁷

A Felsőszabolcsi Társulatnál pedig következőképpen alakult a töltésezés.

1846—1854 között a házi kezelés elkészített	1855. június 22. — 1855 őszeig Kussevich András vállalkozó elkészített
34 299 köből 34 láb	12 000 köből töltést. ²⁸

Sajnos, több társulatról pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre. Minden esetre jogos az a feltevésünk, hogy sokkal több, sokkal nagyobb számú lehetett a vállalkozások keretében végrehajtott ármentesítés, mint amennyi forrásainkban előfordul. A Tiszavölgy rendezése szempontjából tehát a vállalkozók megjelenését feltétlenül progresszívnek kell itélnünk.

Milyen hatással volt a tőkebehatolás a munkásokra nézve? A vállalkozók a társulatokkal kötött szerződésekben köbönként vállalják fel a munkát, s munkásaikat is — kivétel nélkül — teljesítményük arányában fizetik. Így már jobban érdeke lesz az Alföld ninestelen tömegeinek a munka, hiszen nagyobb keresethez jutnak. S ahogy egyre nagyobb méretekben áramlanak az eddig inkább csak robotot jelentő tiszai munkálatokhoz, úgy alakul ki fokról-fokra az állandó kubikos réteg.²⁹ A köbönként kiásott föld munkabére is valamelyest emelkedik a régebbihez képest.

Honnan és milyen módon gyülekezett össze egy-egy munkahelyre a Tisza-szabályozást végrehajtó hatalmas munkástömeg? Egy-egy töltésezés vagy átvágási munka megindulásakor legelső lépésként rendszerint a megfelelő faluban a társulatok dobszóval toborozták a munkásokat. Amíg ki nem alakult egy viszonylag állandó létszámú törzsgárda, addig évente legalább kétszer perdültek meg a dobok a falvakban. Először február-március táján,

²⁷ OL. CTh. Sz-Sz-E. Építési számadás, Szolnok, 1862. ápr. 1.

²⁸ Az adatok OL. CTh. 863/1856. Valamint: Tiszaszabályozási ügyek, Pesti Napló, 1856. jún. 26. — Szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a két forrás között kevés eltérés van. Levéltári forrásunk az 1846—1855 között tartó munka volumenét 5909 folyóólnek tünteti fel (a fentebbi adat köbőlben!), a Pesti Napló pedig ugyanerre az időszakra vonatkozóan 5879 folyóól töltésről számol be. A különbség 30 folyóól. Ez a különbség azonban nem befolyásolja vizsgálódásaink értékelését.

²⁹ Maga a kubikosmunkás elnevezés 1854-re kerül többhelyt szóba. (*Katona Imre* : i. m. 15. l.) — A kubikolás főhivatássá csak 1876 után vált (*Katona Imre* : i. m. 21. l.), addig a kétlakiaság jellemző erre a kialakulófélben levő rétegre.

mikor a föld fagya már annyira engedett, hogy lehetőség volt a munka megindítására, és ősszel, augusztus-szeptemberben, mikor a nagy mezőgazdasági munkának már vége, s folytatni lehetett az abbamaradt töltésezést. A dobolásért a társulatok rendszerint 10—12 krajcárt fizettek a helység dobosának vagy kisbírójának.³⁰ Egy-egy munkahely törzsgárdája a kezdeti időkben tehát a megfelelő helység lakosaiból tevődött össze. Létszámuk azonban a végrehajtandó munka nagyságához képest soha nem volt elegendő. Így került aztán sor a szomszédos községek, falvak lakosainak bevonására. Itt már természetesen nem dobszóval, mint az előbbieken láttuk, hanem a kubikos munkásarisztokráciának tekinthető munkafelügyelőket, töltésőröket, szerzőmőröket küldtek ki napidíj fizetése ellenében. A napidíj általában a megfelelő év gyalognapszáma volt. Távolság útiköltséget is térítettek. A Hevesi Társulat általában a következő helységekbe küldte ki embereit: Abádszalók, Csépa, Kenderes, Kisköre, Kisújszállás, Kunhegyes, Kunmadaras, Kunszentmárton, Sarud, Szentés, Tiszabura, Tiszainoka, Tiszafüred, Tizanána, Tiszaozsót, Tiszaukcs. ³¹

A Beregi Társulat már nem jelöli meg azokat a községeket, ahová toborzóit kiküldi. A töltésezési naplók, számvivői főkönyvek csak általánosságban jelzik azt a területet, ahonnan munkásokat várnak. Így pl. szó esik a Tisza mentén 20, a Borzava partján 25, Szatmár megyében 22 helységről; vagy egyszerűen csak ennyit említenek: az oroszok lakta vidéken keresik a munkásokat. De néha még a területet sem jelölik meg, csak a falvak számát.³²

Igen érdekes a toborzásnak az a fajta megoldása, hogy az összegyűjtött munkások száma szerint díjazták, fizetnek fejpénzt a kiküldött toborzóknak. Általában egy-egy munkábaállt emberért 1 krajcárt fizet a társulat.³³

Tudjuk, hogy a felvidéki nincstelenek nyáron ezrével érkeztek az Alföldre részsmunkát, részesaratást vállalni. Valószínűleg ez adhatta a gondo-

³⁰ „Roffi helység dobosának szentezéshez munkásokért 12 krajcár.” (OL. CTh. Hevesi Társulat 1858. évi töltésezési főkönyv, 61. sz. tétel.) — „Gyenda tiszabői munka kezdetének dobszóval kihirdetésére Varga Mihály t. bői kis bírónak 12 krajcár.” (Uo. 1856. évi töltésezési napló szept. 20. 149. sz. tétel.) — „A T. bői munka kezdetének kidobolásáért 12 krajcár.” (Uo. 38. sz. tétel) stb. — Érdemes összevetni a vasúti munkálatoknál kialakult szokásokkal. Debrecenben pl. úgy toboroztak munkásokat, hogy vasárnap dél előtt a Nagytemplom előtt dobolta ki a kisbíró a kínálkozó munkaalkalmat. (Debreceni Levéltár, Tanácsulási jkv. 1853. aug. 29/3688.)

³¹ „Nagykürüi tiszai átvágás munkálataihoz munkásokat meghívó 19. sz. igazgatói körlevélnek Kenderes, Kisújszállásra vitelért Vona Pálnak 1 ft. — 20. számú körlevélnek Kunhegyesre vitelért 30 kr.” (OL. CTh. Hevesi Társulat 1851. évi átvágási főkönyv, febr. 23. 2. sz. tétel. — Ld. még uo. III. 22. 64. sz. tétel, III. 29. 88. sz. tétel, III. 30. 100. sz. tétel stb.)

³² L. OL. CTh. Beregi Társulat számvivőjének főkönyve, 1852. júl. 11. 272., 297., 298., 351. sz. tétel; uo. 1854. jan. 25. 4. sz. tétel; uo. töltésezési napló 1856. ápr. 26. 19. sz. tétel, aug. 28. 53. sz. tétel, okt. 25. 68. sz. tétel; okt. 27. 70. sz. tétel.

³³ „Rofi töltés munkálata érdekében — ismét munkásokhoz Kunhegyesre, körlevelet vivő — s azokat házankinti feljáró Tatár Józsefnek — az általa összegyűjtött 100 munkásért — fejenként 1 kr. ígértetvén, illetősége 1,40 ft.” (OL. CTh. Hevesi Társulat pénznaplója 1851. évre márc. 30. 101. sz. tétel.) — Szabó Pálnak pedig 119 munkást sikerült toboroznia s ezért 1,59 forintot kap a Hevesi Társulattól. (Uo. jún. 7. 259. sz. tétel.) — „A szegődtetés és toborzás módszereit mindig a kereslet — kínálat törvényei szabták meg. A gazdasági fellendülés időszakában a vállalkozók *ügynököket* (hivatásos toborzókat) küldtek ki a kubikoslakta helységekbe, sok esetben így történt a bányászok, arató-, cséplő- és summásmunkások toborzása is. Ezek a vállalati megbízottak a toborzott munkások után *fejpénzt* kaptak gazdáiktól, és sok más illetéktelen haszonra is szert tettek, éppen ezért a nép csak *emberhajcsároknak* vagy *emberkereskedőknek* nevezte őket.” (Katona Imre : i. m. 31. l. — Kiemelés az eredetiben.)

latot a társulatoknak, hogy munkaerőhiányukat szlovák munkások toborzásával is csökkentsek. Jól tükrözi a munkaerőhiányt az a tény, hogy a bácsi átvágási munkálathoz Barsból toboroznak napszámosokat, szakmányosokat.³⁴ A Beregi Társulat a borsavai csatorna munkálataihoz — mint láttuk — 4 emberét küldi ki toborzókörútra a Tisza és a Borsava partjára, mintegy 50—60 helységbe. „...A gyalog szerbe dolgozó szakmányosok a munka tartósságától iszonkodtak... A kiküldött emberek meghívására százanként érkező gyalog szeresek szakmányt vállalni a munka nagyságától féltékben nem akartak, s csak igen kevés kivétellel ismét visszatértek.”³⁵ Ime, a toborzás első eredményei. Így a társulat kénytelen 1 köből föld megmozgatásának árát felemelni, s a felemelt ár tudatására ismét egy toborzót küld ki ezúttal a Felvidékre.³⁶

A toborzásnak megfelelően áramlanak azután egy-egy munkahelyre a mindig fáradhatatlanul vándorló kubikosok. Pontos adatok csak a Hevesi Társulat munkásgárdájáról állanak rendelkezésünkre, s az is csak azokból az esztendőkből, mikor a munkálat házi kezelésben készült, pontosabban, csak az 1851. esztendőből. 1851 márciusában a hatalmas ütemben újrameginduló, illetve az 1849-ben abbamaradt töltésezési munkákhoz — mint fentebb láttuk — toboroznak más falvakból is munkásokat. 1851-ben a Hevesi Társulat kötelekében összesen 558 ember dolgozott. Ebből 273 más faluból való; lakhely szerinti megoszlásuk a következő:

Abádszalók	2 munkás
Bánhalma	1 munkás
Gyenda	3 munkás
Karcag	4 munkás
Kenderes	11 munkás
Kisköre	11 munkás
Kisújszállás	28 munkás
Kömlő	1 munkás
Kőtelek	11 munkás
Kunhegyes	69 munkás
Kunmadaras	45 munkás
Nagykürü	15 munkás
Sarud	1 munkás
Szentes	11 munkás
Szalók	1 munkás
Szihalom	11 munkás
Tiszabura	19 munkás
Tiszabő	1 munkás
Tiszafüred	3 munkás
Tiszanána	23 munkás
Tiszaörs	3 munkás
Tiszaroff	4 munkás

³⁴ Rekeczki Mihály felügyelőt az 1856. évi szeptember 26-i heti ülés 207. sz. határozata értelmében Szencsére küldik (Bars megye, verebélyi járás!), hogy a 92. és 93. sz. átvágásokhoz szakmányosokat toborozzon. Útja 6 napig tart, erre az időre élelem megtérítés címén 12, kocsibér fejében 6,30, összesen mintegy 18,30 forintot számoltak el részére. (OL. Bácsi Társulat pénztárnapló, 1856. okt. 6. 454. sz. tétel.)

³⁵ OL. CTh. Beregi Szekció, 792/1852. Heti ülések jkv. Borsava, 1852. júl. 9. 1. pont.

³⁶ OL. CTh. Beregi Társulat számvivőjének főkönyve, 1852. okt. 9. 535. sz. tétel.

Nem soká maradnak azonban a más falvakból jöttek a Hevesi Társulat töltésezési munkáin. A 273 főből

1 hétig dolgozott	208 fő
2 hétig dolgozott	53 fő
3 hétig dolgozott	10 fő
4 hétig dolgozott	2 fő.

Amikor ezt az Alföld-szerte hömpölygő munkásvándorlást vizsgáljuk, figyeljünk fel ennek az áramlásnak egy kicsiny rész-adatára. 1851 június első felében a Hevesi Társulat a szelevényi töltés vizmosta oldalát tömegesíteti. A mindössze 2 hétig tartó munkán 60 ember dolgozott. Ezeknek lakóhely szerinti megoszlása a következő:

szelevényi lakos	31 fő
szentesi lakos	11 fő
nem lehet megállapítani	18 fő.

Ime, az első jel, mely arra utal, hol fog kialakulni a kubikos réteg egyik nagy központja. Nyáron, júniusban, mikor az egész Tisza-mentén jóformán leáll a munka, csak a legfontosabb karbantartásra, ár elleni védekezésre szorítkozik, mikor a kubikosok otthagyják az ásókat, talicskákat s a — szerintük — biztosabb megélhetést nyújtó mezőgazdasági munkákhoz sereglenek, akkor jelennek meg a gátakon a szentesi kubikosok.

Mielőtt arra a problémára próbálunk választ adni, hogy mennyire állandó, mennyire stabil a munkásgárdája a tiszai ármentesítésnek, néhány megjegyzést előre kell bocsátanunk. A továbbiakban közölt statisztikai adatok rendkívül hiányosak, egy-egy társulaton belül nem tudjuk a teljes folyamatot rekonstruálni. Ennek több oka van. Az első az, hogy néhány év pénztárnaplója vagy teljesen hiányzik, vagy hiányos; ilyen pl. a Hevesi Társulat 1852, 1853, 1854, 1855-ik évi naplója. Mikor pedig a társulatok vállalkozásba adják ki a töltésezést, az elszámolási naplók nem közlik a munkások névsorát, csak a vállalkozó részére kifizetett munkadíjakat. Így a Beregi Társulat kötelékében végzett töltésezést vállalkozók végezték 1851 szeptember—1852 októberéig, 1853 június—december, 1855 április—december, 1857 január—szeptember között; a Hevesi Társulatnál pedig 1859 március—december között. Hogy azonban a fenti időszakban mégis találunk névre szóló bérelszámolásokat, annak oka az, hogy a társulat a saját embereivel végeztet olyan napszámban fizetett munkákat (pl. gyepezés, nádvágás, töltésjavítás stb.), mely nem képezi vállalkozás tárgyát.

Feltárt forrásaink összesen 11 849 munkást jelölnek meg név szerint, mégpedig a Beregi Társulat „pénztárnaplói” 1850—1857 között, a Hevesi Társulatéi 1851—1859 között a már említett hiányokkal, valamint a Bácsi Társulat 1856. évi átvágási pénznaplója. Minthogy az említett területek — Bereg, Heves, Bács — magában foglalják a Tisza felső, középső és alsó folyását, korszakunkra vonatkozóan bizonyos általánosításokat is levonhatunk.

A munkásság állandóságát, illetőleg pontosabban: éppen nem az állandóságot, hanem a tiszai ármentesítésen dolgozók fluktuációját, mozgását, a kemény munka szokatlanságát híven tükrözi alábbi táblázatunk, mely a munkások munkaidejéről ad számot:

A munkások munkaidejének megoszlása

	Bereg	Heves	Bács	Összes munkásfő	%-ban
1—5 hétig tartó munkaidővel dolgozott	3711* ³⁷	703	3975	8389	70,80
Több hónapon át dolgozó munkások száma	359	—	1749	2108	17,80
Párban dolgozó munkások száma (1 hétig!)	18	—	—	—	0,15
Több éven át dolgozó munkások száma	732*	86	—	818	6,90
A munkaidő tartamát nem lehet megállapítani	—	—	516	—	4,35
Társulatonkénti munkásfők száma	4820	789	6240	11849	100%

*A csillaggal jelzett számok nem pontosak. A 3711 főből kb. 3500 fő, a 732 főből kb. 720 fő a munkanaplókban elszámolt teljesítményből való kikövetkeztetés, mert a pénztárnaplók nem közlik egy-egy banda tagjainak számát.

A munkások munkaidejére vonatkozó adatok részletező összeállításai — melyeket itt most nem közlünk — számos fontos következtetésre adnak lehetőséget. A legszembetűnőbb, hogy az ármentesítés meginduló szakaszában, az ötvenes években a Tiszavölgy rendezésének munkásai kb. 71%-ban egyszeri alkalomra összeverődött, sőt sokszor igen nehezen összegyülekezettek hal-maza, szinte minden rendszer és tervszerűség nélkül. Ebben az esetben még csak azt sem mondhatjuk, hogy a kubikolás a mezőgazdasági munkák függvénye — bár kétségtelenül van ilyen jellege —, hanem csupán annyit, hogy egy újfajta munka megjelenése, mellyel most próbálkoznak az alföldi nincstelének.

Már jobban a jövőbe mutat, a fejlődés útját jelzi a több hónapon, ill. több éven át dolgozó munkások kategóriája. Különösen a Hevesi Társulat pénztárnaplóit érdemes ebből a szempontból elemzés alá vennünk, mert az ott dolgozók mind egyedi munkások, s a nevek összehasonlításából érdekes következtetéseket vonhatunk le. (A Beregi Társulat naplói a több éven át dolgozó munkások kategóriájánál mindössze 32 nevet említene!) Igaz, első látásra keveset mondanak azok a számok, melyek bemutatják, hogy oszlik meg a Hevesi Társulathoz az ott több évig dolgozók munkaideje:

2 évig dolgozott	63 fő
3 évig dolgozott	14 fő
4 évig dolgozott	9 fő
	86 fő

Az első, amit itt meg kell állapítanunk, hogy — mivel jónéhány évből hiányzanak pénztárnaplóink — a fenti számok nem tükrözik híven a kialakulóban levő törzsgárda stabilitását. Így pl. a 4 évig dolgozók csoportjánál

³⁷ A 3711 főből kb. 3500 fő bandába tömörülve csak 5 napot dolgozott.

teljesen jogos lehet az a feltevésünk, hogy legalább 9 évet dolgoztak a Tisza partjain (1851-től 1859-ig) stb. A sokszor ismétlődő vezetéknevek pedig arra engednek következtetni, hogy egy-egy család több férfitagja, esetleg egész kiterjedt rokonság állhatott munkába a töltések karbantartásánál, kiknél — nyilván — a hajdan egy kézben levő föld szétaprózódott. Csak néhányat ezek közül. Szalóki lakosok: Lolé István, öreg Lolé József, Lolé József, Lolé Máté; Burai Albert, Burai Ábel, Burai Gáspár, Burai József, Burai Mihály. Tiszabői lakosok: Ollik (sic!) Antal, Olley Antal, Olley István, Olley (sic!) Márton, Olley Mihály, Ollé (sic!) Sándor, Olley Tamás. És így folytathatnánk még tovább.

S hogy korszakunkban mennyire a kétlakiság jellemzi a munkásokat, pontosabban megfogalmazva: mennyire a mezőgazdasági munkák függvénye az ármentesítés, szemléletesen bizonyítja a Bácsi Társulat átvágási munkáján 1856-ban dolgozó 6240 munkás munkaidejének hónapok szerinti kimutatása:

I. hóban dolgozott	234 fő
II. hóban dolgozott	162 fő
III. hóban dolgozott	149 fő
IV. hóban dolgozott	25 fő
V. hóban dolgozott	50 fő
VI. hóban dolgozott	155 fő
VII. hóban dolgozott	19 fő
VIII. hóban dolgozott	386 fő
IX. hóban dolgozott	1778 fő
X. hóban dolgozott	1449 fő
XI. hóban dolgozott	1269 fő
XII. hóban dolgozott	564 fő

Következő feladatunk választ adni arra a kérdésre, hogy a közös sors, a közös küzdelem miféle szövetkezésre vezetett, miféle szervezeti formát hozott létre az ármentesítés társadalmában.

A közös sors igen keserves volt, hiszen egy-egy kubikos sokszor hónapokra hagyta oda családját, s éjjel-nappal gyalogolva keresett munkát lakóhelyétől távol, s igencsak kérdéses volt, hogy a toborzó szavára, ígéretésére útnak indulók megtalálják-e számításaikat. S a közös küzdelem? Küzdelem elsősorban magával a munkával. Legyőzni az előítéleteket, a szó szoros értelmében „beletörni” az eddig ismeretlen, szokatlan dologba. Küzdelem a társulatokkal, mérnökkel, vállalkozókkal, sokszor egy-egy fél krajcáron kubikölenként.³⁸ Nyilván ilyesféle, s ehhez hasonló okok hozhatták létre a bandákat. Két fajtáját különböztetjük meg. A kezdeti formája az lehetett, mikor egy-egy faluból a munkavállalók együttesen indultak el a toborzott munkahelyre. A közös otthon, közös élmények biztonságot önthettek beléjük. S ha fizetésre, alkura került sor, mindig akadáhatott köztük egyvalaki, ki a többiek érdekét is képviselte. A másik fajtája úgy alakulhatott ki, hogy vagy az ármentesítésnek megfelelő faluból álltak össze az emberek, vagy a már munkában levők szövetkeztek, hogy fokozzák a termelékenységet, a keresetet. Egy-egy szelvényt együttesen vállaltak fel, s együtt is dolgoztak annak befejeztéig.

³⁸ 1859 februárjában a Kákafoki Társulat 1 kubiköért fizetett 1 ft. 4/3 krajcárt! (SzeL. KáTáI. 1859. febr. 23-án Szarvason tartott közgyűlés 18/4. pontja.)

A bandaszervezet nyomait valószínűleg a majorsági gazdálkodás kialakulásának korára kell visszavezetnünk. A feudalizmus idején eléggé elterjedt gyakorlat volt az, hogy egy falu (esetleg egy utca vagy „tized”) jobbágyait, zsellereit együtt rendelték ki robotra, és nem ritkán közösen tették felelőssé őket a megszabott munkamennyiség kielégítő elvégzéséért.³⁹ Mindez a megyei közmunkavégzés alkalmával együtt előzménye lehetett a társulásnak. Ebből a folyamatból alakul ki lassan a földmunkáknál,⁴⁰ részesmunkáknál, vándormunkáknál a szövetkezés, a banda; s ezt a kialakult szervezetet veszik át a kubikosok is. S hogy ez mennyire így igaz, mutatják adataink is. A Beregi Társulatnál pl. 1851 júniusában dolgozott a legtöbb banda, Bácsban pedig: 1856 júliusában.

A banda-szervezet a Tisza gátjainak építésénél szinte egyidős a negyvenes évek második felében, a Széchenyi lerakta alapokon meginduló ármentesítéssel. Forrásaink legelőször 1847. szeptember 25-én említik.⁴¹ Ezt azért tartjuk szükségesnek hangsúlyozni, mert az eddigi kutatások az ötvenes évekre teszik a kubikos banda kialakulásának idejét. A korakapitalista viszonyok készíthették erre az önvédelemszerű tömörülésre a kiszolgáltatott nincstelen tömegeket, kik — mint fentebb láttuk — az évszázadok alatt kialakult formát vették át. Egy-egy szemfülebb ember szószólója lehetett a köréje tömörülteknek, ő vállalhatta fel a munkát, ő alkudhatott egy kubiköl árára, természetesen csak igen kis mértékben, mert az árak már kialakultak, s eltérés csak 1—2 krajcár lehetett a szükséges munkaerő kereslete és kínálata közötti ingadozás szerint.⁴²

Néha, főleg a mezőgazdasági munkák szünetelése idején a társulatok úgy igyekeznek a béreket lenyomni, hogy árlejtést hirdetnek ki a folyamatban lévő munkálatokhoz, s azokat fogadják meg, akik a legkevesebbet vállalják el a munkát. Ilyenkor is a bandagazda tárgyal a társulatokkal, képviseli a többiek érdekeit.⁴³

Nem csoda ezek után, ha a társulatok arra igyekeznek, hogy lehetőség szerint leszereljék, a maguk oldalára állítsák a bandagazdákat. Ennek csak egy útja-módja lehetett: az anyagi érdekeltség oldaláról megfogni, megvesztegetés-szerűen lefizetni őket. Az ilyen jellegű vesztegetések vezethettek később arra, hogy egyes társulatoknál kialakulhatott a munkavállaló kubi-

³⁹ Vö.: *Szabad György*: A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1957. 79—80. és 224—248. l.

⁴⁰ „A törökök kiűzése után még egy évszázadnál tovább fennmaradt a déli határvidékek közelében a várépítési közmunkakötelezettség, de szervezete megváltozott. Hódmezővásárhely pl. az 1789. évi török háború idején a délvidéki városokban 600 főből álló *sáncsós bandát* tartott, s ezt bizonyos idő elteltével váltogatta.” (*Katona Imre* : i. m. 10. l. — Kiemelés az eredetiben.)

⁴¹ OL. CTh. Sz-Sz-E. 1847. évi pénztárnapló, szept. 25-i elszámolás. Elszámol 18. „csapat” munkásnak, a kiemelt és beépített kőből teljesítménye szerint.

⁴² „Első időben, midőn a tiszai munkálatok megkezdettek, minden vállalkozás abból állt, hogy egy csapat napszamos összeállt, s bizonyos kisebb mennyiségű kőből föld kiásását, vagy feltöltését elvállalta. Az ügy ezen stádiumában minden siker az osztályelnök, sőt jobbadán az osztályigazgató erélyétől függött, sőt függött magától a munkahelyek fekvésétől is, a szerint, amint munkáskéz jelentkezett vagy megszerezhető volt.” (Tiszaszabályozási ügyek, Pesti Napló, 1856. júl. 6. sz.)

⁴³ A Bácsi Szekció 1852 novemberében a jó időre tekintettel elhatározza a munka folytatását. Ezért árlejtést hirdetnek ki. A töltésezési munkát Kostyik János és társai vállalták fel 1 ft. 28½ krajcár fizetésért. (OL. CTh. Bácsi Szekció, 339/1853. 1853. febr. 6-i heti ülés jkv. 17. pontja.)

kosok között egy viszonylag jobban fizetett réteg. Az így összeszövetkezett banda tagjait nem a közös otthon, hanem a közös munkahely, az együttesen felvállalt szelvény megmunkálása kötötte össze. Érdekes ebből a szempontból elemzés alá vennünk a bácsi átvágás 1856. évi pénztárnaplóját. 1856-ban az átvágási munkák egész éven át tartottak. Az elszámolásnál mindig csak a bandagazda nevét említi fel naplónk, megjelölve mellette, hány emberre vonatkozik a kifizetésre került összeg. Kétféle csoportosulást különböztet meg. Egy kisebb létszámú (2—162 emberig, de túlnyomórészt 50 főig terjedő bandát, és egy nagyobb létszámú „szuperbandát”, melynek tagjai 28—374 fő között ingadoznak (túlnyomó az 50—100 fő közötti létszám). Itt a név és a létszám megjelölése után megjegyzi pénztárnaplónk: „banda gazda társai”. A fizetési különbségek a következők:

a köbolenkénti alsó és felső határ:

	bandagazdák	bandája	egyszerű banda
III. hó	.....		2 ft—2,24 ft.
IV. hó	.....	2 ft.—3,36 ft.	
V. hó	.....		2 ft.—4,36 ft.
VI—VII. hó	.....		2 ft.—4,36 ft.
VIII. hó	.....	2 — ft.	1,24—2 ft.
IX. hó	.....	2 ft.—4,40 ft.	1,24 ft.—2 ft.
X. hó	.....	2 ft.—4,40 ft.	2 ft.—3 ft.
XI. hó	.....	2 ft.—3,30 ft.	2,30 ft.—3 ft.
XII. hó	.....	3,30 ft.	1,35 ft.—5,36 ft. ⁴⁴

Fenti adataink igen jól tükrözik a nyári munkaerőhiány alkalmával nagymértékben felugró béreket, de tükrözik a már fentebb említett, minden valószínűség szerint jobban bérezett réteget is. Ezeket azért hívhatták „bandagazdáknak”, mert — mint láttuk — a gyakorlatban valóban kialakult a bandagazdák érdekeltté tétele, magasabb díjazása, s ezt a fogalmat átvitték olyanokra is, akik nem voltak bandagazdák, de az ő normáik szerint fizették őket.

Végezetül azonban még néhány megjegyzést kell tennünk a kubikosbandák szervezetét illetően.⁴⁵ Katona Imre egyik legfontosabb megállapítása, hogy a banda tagjai önkéntesen társultak. Széleskörű demokratizmus volt egyik jellemzője: egy-egy új ember felvételénél az egész tagság döntött. A közös kereseten napszám szerint osztottak, s ez alól a bandagazda sem volt kivétel, mert a kubikosok nem túrték maguk között a kiváltságosokat. Ez a rendszer elősegítette a munkateljesítmény fokozását, a magasabb keresetet, de harci szövetség is volt: bérharcok, sztrájkok idején a munkásszolidaritás nagyszerű példáit mutatták.

A köztudatban a „kubikos” fogalmához egy kicsit a hajlott hátú, tűző napon izmait megfeszítő, talicskát toló, a robusztusság felé hajló ember képe asszociálódik. Ehhez a képhez járul esetleg kiegészítésként a kemény földet ásó, csákányozó alakja, de már csak másodlagosan. Pedig a tisztai ár-

⁴⁴ Az 5,36 ft csak kivételes, egyetlen esetben fordul elő; a legtöbb a 2,30 és 3.—forintos elszámolás.

⁴⁵ Az ezután következő adatokat *Katona Imre* : i. m. 59—63. lapjairól vettem.

mentesítés, folyamszabályozás nem ennyire egysíkú, csak a nyers erőn, izom-megfeszítésen, gerinchajlásokon alapuló munka. Hisz a gátak felépítésével, átvágásoknál a vezérárok kiásásával távolról sem fejeződött be a munka. A folyó habja, a férgesek, kisebb áradások rongálják a gátakat. A frissen felhúzott töltéseket meg kell kötni fűzfákkal, néha gyeppel, gyeptéglával, s az elburjánzott gyomot pedig ki kell irtani. Ezeknek a szükségleteknek megfelelően differenciálódnak el egymástól a kubikosok munkanemei.

Elsősorban két nagy csoportot kell elhatárolnunk egymástól: 1. a szakmányban, 2. a napszámban fizetett munkát.

Az első csoporthoz, a szakmányban fizetett munkástípushoz asszociálódik a fentebb leírt kép. A munkanemek itt valóban nem határolódnak el egymástól. Az átvágásoknál a főhangsúly a földásáson, a kiemelt köbtér-fogaton és esetleg ennek elhordásán van. A töltésezéseknél is hasonló a helyzet. Szakmányban fizetik a kiemelt és beépített köbök számát, s valószínű ez a fogalom takarja a fizetési jegyzékek, pénztárnaplók „töltés készítés” fogalmát. Mindkét esetben földmozgatásról, ásásról, talicskázásról van szó. A gyakorlat nyilván azért alakította ki ennél a fajta munkánál a szakmánybérézést, hogy termelékenyebben, gyorsabban haladjon az ármentesítés; éppen ennél a kegyetlen, kemény munkánál, mely valóban alapja a sikeres Tisza-szabályozásnak. Az emberben néha — egy kis túlzással — olyan gondolat képzik meg, hogy az egész Tiszavölgyet egy hatalmas futószalaghoz hasonlítsa, mely kegyetlenül szalad, szalad, nem lehet kihagyás, mert akkor a kubikos családjának nem jut télen kenyér asztalára s fa a tűzhelyébe.

De a munkásság bizonyos fokig a töltésezéseknél is a végzett munkák minősége szerint elkülönült egymástól. Kialakul egy állandóbb, napszámban dolgozó réteg, mely rendszerint a megfelelő falvak lakosságából tevődött össze (így pl. a Hevesi Társulat esetében is). A szakmányosok sok esetben messzebből jönnek. Hogy e kétféle munkástömeg elkülönülése egymástól elég erős, bizonyítja a töltésjavításnak az a fajtája, ahol új földtömeg megmozgatására kerül sor. Sokszor vízemelkedés, árvíz idején kell hirtelen tömegesíteni a töltést, ekkor minden munkást, szakmányosokat és gyalogszereket egyformán ide rendelik ki a társulatok. Ilyenkor, mikor sürget a veszély, s egyként kell erejüket megfeszíteniük a hiányok pótlására, kerül arra sor, hogy a szakmányosokat köbölenként, a gyalogszereket pedig napszámban fizetik egyazon minőségű munka elvégzéséért.⁴⁶

Sokkal finomabban differenciálható, többretű, sokfajta munkát foglal egybe második nagy csoportunk, a napszámban fizetett munka. Itt már nem pusztán az erőkifejtésen, gyorsaságon van a hangsúly. A napszámban fizetés megtűr imitt-amott egy kis fellélekzést, természetesen nem sokat, mert a tegnap még napszámban dolgozó munkafelügyelők éber szeme ezt hamar észreveszi. Ide sorolódnak a több figyelmet, több ügyességet megkívánó munkafajták.

Így az átvágásoknál: torkolatszélesítés, a vezérárok elkészülte után a két végpont kinyitása: vagyis az a pillanat, amikor először kerül be a Tisza új medrébe. Talajvízlecsapolás, hogy a III. rétegből is ki lehessen emelni a földet. Kisebb jellegű töltések elkészítése, hogy a munkateret biztosítani

⁴⁶ Ld. többek között: OL. CTh. Beregi Szekció 29/1851. Komnenovich Sándor jelentése a Központi Bizottnak, Beregszász, 1851. dec. 3. „A folytonos esőzés miatt 900 ölnyi hosszban javítást igényelt az új töltés. Ezen kijavítás s amennyire lehetett begyepesítése vagy bevetése hol napszám hol szakmány által eszközöltetett.”

tudják az árvíz ellen. „Fasina”-kötőzés: vagyis a már összehordott vesszők, gallyak csomóba kötése, melyek erősítik a gátakat. Fa-, gazirtás, hogy megkönnyítsék az ásást. Szintezéshez karók faragása. Figuránsi munka. Szertári anyagok, eszközök (talicskák, ásók stb.) behordása. A töltésezéseknél pedig: rózsehordás s rakodás. Ha ma végigmegyünk a tiszai gátak mentén, mindenütt ott találjuk a rózsehalmokat, hogy árvíz esetén ezekkel erősítsék meg a töltéseket. Kubikgödörökből vízlecsapolás, csatorna ásással. Folyóhab-, férgék rongálta gátak kiigazítása, tömegesítése, egyengetése. Szárnytöltés készítése áradás ellen. Munkahely áradástól való biztosítása. Szertári anyagok behordása. Faültetés, fűvetés az elkészült töltés megkötésére. Töltésben maradt karók kiszedése. Gazirtás. Sövényfonás a töltés körül. Árvíz esetén éjjeli őrködés a gátak mentén.

Íme, megannyi eddig oly kevésbé ismert mozzanat, mely sokezer munkaórát, sokezer munkás erejét kívánta meg, s mely nélkül az ármentesítés sem lehetett volna sikeres.

Még egy mozzanatra fel kell figyelniünk. Már fentebb említettük, hogy a töltésezési munkáknál elkülönül egymástól a szakmányos és a napszámós réteg. Ennek oka pedig az, hogy a töltésezés rendszerint hosszabb, több éven át tartó munkafolyamat. Főleg az ármentesítési munkálatok megindulása elején, mikor még legszembetűnőbb a munkáshiány. Az átvágások azonban az állam költségén létesülő óriási munkástömegeket megmozgató, gyorsabb ütemű, egyszeri lefolyású munkálatok. (Mint láttuk, itt került sor leginkább a közmunkások alkalmazására is.) Ennél a — mondhatni — egyszeri alkalomra szóló, s főfolyamatában ásási jellegű munkánál nincs elegendő idő, sem ember, hogy szétválasszák a munkacsoportokat. Ha a fák szétkúszott gyökerei akadályozzák az ásást, a szakmányos kell kiírtsa, amit azonban órabérben számolnak el neki.

Hogyan alakultak a bérek, milyen kereseti lehetőséget biztosított a tiszai ármentesítés? Vizsgálódásainkat az előbbi, munkanemek szerinti csoportosításban hajtjuk végre.

Töltésezési szakmány

Bereg	1851. V.	1,—; 1,2; 1,6 ft.
	VI—VII.	1,12 ft.
	VIII.	1,12; 2,— ft.
	1853 XII.	1,12 ft.
	1854 II—III.	1,30; 1,40; 1,50 ft.
Alsószabolcs	1855 IX—X.	1,20 ft.
	XI.	1,30; 1,45 ft.
	1853	1,12 ft. (költségvetési tervben)
Heves	1851 III.	1,12; 1,20; 1,30 ft. ⁴⁷
	1858—1859	3,12 ft. ⁴⁸
Csongrád	1855 XII.	2,— ft.

Ha korszakunkra valamiféle átlagot próbálunk megállapítani, akkor a középpontban a kubikölenként fizetett 1,12 ft. áll, az ezen aluli oly kis mér-

⁴⁷ 1,12 forintnál csak akkor fizet többet a társulat, ha nagy a távolság a kitermelt föld és a töltés között, vagy pedig ha vizes a talaj.

⁴⁸ A Weisz-féle vállalkozás bére.

tékű, hogy elhanyagolható. Az ötvenes évek második felétől a munkabér lassan emelkedő tendenciát mutat, 2 forintot azonban csak két esetben látunk, ebből is az egyiket augusztusban, mikor még elfoglaltak az emberek a mezőgazdaságban.

Átvágási szakmány

		I. réteg	II. réteg	III. réteg
Felsőszabolcs	1855 VIII—IX.		1,20 — 2,24 ft.	
	X.		2,12 — 2,36 ft.	1,12 — 2,— ft.
	1857 (költésévetési tervben)	3,— ft.	3,30 ft.	
	1858 (terv végrehajtása)	3,— ft.	3,30 ft.	5,— ft.
Alsószabolcs	1852 IX.	1,24 — 1,30 ft.	1,42 ft. ⁵⁰	
	1853 I.	1,30 — 1,40 ft.	2,20 ft. ⁵⁰	
	1853 (költésévetési tervben)	1,40 ft. ⁵⁰		
	1853 (terv végrehajtása)	1,30 — 1,40 ft. ⁴⁹		
	1856 I.	1,48 — 2,36 ft.		
Bács	V.		3,36 ft.	4,36 ft.
	VI.	2,— — 4,36 ft. ⁴⁹		
	VIII.	2,— ft.		
	IX.	1,24 — 4,40 ft. ⁴⁹		
	X—XI.	1,20 ft. ⁴⁹		

Érdeemes összevetni az átvágásoknál és töltésezeséknél az azonos időszak maximum és minimum béreit.

Átvágási szakmány

Töltésezesési szakmány

1851		1,12—2,— ft.
1852	1,24—1,42 ft.	1,12—1,30 ft.
1853	1,30—2,20 ft.	1,12 ft.
1854	maximum: 2,20 ft.	1,20—1,50 ft.
1855	1,20—2,36 ft.	1,20—2,— ft.
1856	1,20—4,36 ft.	1,20 ft.
1857	3,——5,— ft.	1,20 ft.
1858		3,12 ft.

⁴⁹ Az elszámolások réteget nem jelölnek.

⁵⁰ A tervben megjelölik, hogy a földet 10—15 ölnyre kellett elhordani.

A különbség, mint látjuk, elég tekintélyes. Durva általánosítással talán azt vonhatjuk le, hogy ami a töltésezésnél maximális bér, az az átvágásoknál minimális. Nem csoda, hogy egy társulat keretén belül — ha mindkét munka egy időben volt folyamatosan — a munkások szívesebben mentek az átvágásokhoz a több kereset reményében.⁵¹

Nem ennyire éles a különbség a napszámban fizetett munkák között. Itt az egyszerűség kedvéért az adatokat mindjárt összesítve mutatjuk be:

<i>Átvágási napszám</i>	<i>Töltésezési napszám</i>
1851	24 — 30 kr.
1852	24 kr.
1853 30 kr.	
1854 30 kr.	24 kr.
1855 30 kr.	30 kr.
1856 36 kr. — 1,— ft.	30 — 36 kr.

Végül a kizsákmányolás fokozásának még egy formájára kívánunk itt rámutatni. Előfordul, hogy árvíz idején éjjel is őrködni kell a gátakra, nehogy a hirtelen és nagy erővel zúduló víztömeg valahol utat törjön magának. Ilyenkor a napszámosok közül bevonnak néhány embert, s rendszerint olyanokat, akik már az egész napot végigdolgozták a gáterősítéseknél. Fizetésük pedig $\frac{1}{2}$ napszám!⁵²

Végezetül szeretnénk valamiféle képet adni a Tiszavölgy rendezésének munkásarisztokráciájáról. Igen érdekes, hogy a szakmányban dolgozókból nem alakul ki ez a réteg; ez természetes is, mert a szakmányban dolgozók sokkal többet kerestek, s a kényelmesebb munka nem volt csábító. A napszámosok viszont a biztos és kevesebb fáradsággal járó kereset reményében vállalhatták el a havidíjas szertárnoki, munkafelügyelői, töltésőri állásokat.

A szertárosok közül — a rendelkezésünkre álló rengeteg adatból — talán a legtipikusabbat választottuk ki adatközlésre: Károly Ferenc személyét, a Hevesi Társulat kötelékéből. Rajta keresztül szeretnénk bemutatni, hogy alakul egy ilyen munkástípus munkamenete, miféle kedvezményeket kap a társulattól, mennyit keres egy év alatt.

1851-ben Károly Ferenc is mint napszámos tűnik fel forrásainkban. De nem sokáig, mert alig néhány nap múlva mint szergondnokot, munkafelügyelőt számolják el pénztárnaplónk.

⁵¹ Benkár Dénes, a már előbb említett Kussevich vállalkozó megbízottja 1855 szeptemberében beadvánnyal fordul a társulathoz, melyben kéri, hogy az átvágások elkészítésével is bízza meg a társulat. Indokolásának b) pontja szerint: „Mivel a töltésezési munka versenyzésben áll az át vágásokkal; sőt a munkások inkább tódulnak az átvágásokhoz — hol a munka könnyebb, a fizetés egyenlő; — a töltésezés szomszédjában ásandó minden át mettszések neki vállalat útján adassanak át.” (OL. CTh. Felsőszabolcsi Szekció, 863/1856.) — Igen érdekes, de inkább csak problémafelvetés jelleggel iktatjuk ide a vasutaknál és a Tisza-szabályozásnál fizetett kubikövek különbségét. 1853. aug. 29-én Debrecenben a dobolásra jelentkezett 3 ember huszad-harmincad magával a vasút mentén, az országútnál ásandó ároknak kubikölét 3,30 Ft-ért vállalták fel. (Debreceni lt. Tanácsülési jkv. 1853. aug. 26. 3688. pont.) A Szolnok-debreceni vasútépítésnél a díj 1854. dec. 21-én: 3,25 ft. (Debreceni lt. Községi tanácsülés jkv. 1854. dec. 21a pont.) E két adat arra enged következtetni, hogy a vasútépítésnél még a jobban fizetett átvágási munkákhoz képest is jóval magasabb volt egy megmozgatott köből föld ára.

⁵² Ld. OL. CTh. Hevesi Társulat pénztárnaplója, 1851. dec. 441., 443. sz. tételek stb.

1851

<i>Hónap</i>	<i>A munka neve</i>	<i>Kereset</i>
II.	3 nap gyalognapszám	1,30 ft. (napi 30 kr.)
III. 6.—13.	2 nap éjjeli gátórzés	—,48 ft. (napi 24 kr.)
III. 15-ig	12 nap gyalognapszám	6,— ft.
III. 15.—30.	15 nap szergondnok	7,30 ft.
III. 24.—29.	4 nap gyalognapszám	1,30 ft.
III. 1.—XII. 31.	havi fizetéses szerőr	100,— ft. (havi 10,— ft.)
III. 30.—IV. 5.	7 nap alkalmi munkafelügyelő	4,12 ft.
IV. 6.—13.	7 nap alkalmi munkafelügyelő	4,12 ft.
V. 3-án	7 nap alkalmi munkafelügyelő	4,12 ft.
IV. 1.—XII. 31.	naponta kétszer víz- mérce leolvasás	18,— ft.
V. 3.—10.	7 nap alkalmi munkafelügyelő	4,12 ft.
V. 11.—18.	7 nap alkalmi munkafelügyelő	4,12 ft.
XI. 3.—8.	4 nap gyalognapszám	2,— ft.
XI. 10.—14.	4 nap gyalognapszám	2,— ft.
XII. elején	3 nap éjjeli őrködés	—,45 ft. (napi 15 kr!)
XII. 1.—5.	5 nap gyalognapszám	2,30 ft.
		168,15 ft.

1852

I. 1.— X. 30.	havi fizetéses szerőr	100,— ft. (havi 10,— ft.)
XI. 1.—XII. 31.	havi fizetéses szerőr	30,— ft. (havi 15 ft.)
I. 1.—XII. 31.	naponta kétszer víz- mérce leolvasás	36,— ft. (havi 3 ft.)
I. hó	alkalmi munkafelügyelő	10,12 ft. (napi 36 kr.)
II. hó	4 nap alkalmi munkafelügyelő	2,42 ft.
IX. 3.—30.	szerszámkiadás munkásoknak	14,— ft. (napi 30 kr.)
X. 1.—30.	szerszámkiadás munkásoknak	15,— ft.
X. 1.—30.	30 nap gyalognapszám	15,— ft.
XII. 1.—29.	29 nap gyalognapszám	14,30 ft.
VI—XII.	havi pótlás címén	35,— ft. (havi 5 ft.)
		272,24 ft.

1853—54. évekből nem áll rendelkezésünkre pénztárnapló.

1855

I. 1.—XII. 31.	havi fizetéses szerőr	120,— ft. (havi 10 ft.)
III. 17.—IV. 18.	alkalmi munkafelügyelő	23,36 ft. (napi 48 kr.)
IV. 19.—30.	12 napi alkalmi munkafelügyelő	9,36 ft.
III. 1.—VI. 15.	„A nagy árvíz alkalmával éjjel nappali fáradozásért”	30,— ft.
III. 1.—VI. 15.	ugyanezért a heti ülések intézkedéséből jutalom	40,— ft.
		<u>227,12 ft.</u>

1856-tól eltűnik forrásainkból Károly Ferenc, más lesz a tiszabói szertárőr.

A legelső, ami szemünkbe tűnik, hogy míg egy napszámos napi munkájáért 30 krajcár napszámot kap, a munkafelügyelőnek ugyanennyi időre 36 krajcár az illetménye. De nemcsak ez az egyetlen különbség. Lehetősége van arra, hogy egy nap 2—3 napszámot is keressen. Ezt látjuk pl. 1851 március—áprilisában, mikor a havi fizetés mellett éjszakai gátórzésért, vagy alkalmi munkafelügyelői minőségében külön díjazást kap. 1852 októberében pedig szertárnoki működése mellett külön elszámolják a napi munkaeszköz kiadást, s ugyanezen idő alatt még mint napszámos is dolgozik a töltésen, nem is szólva arról, hogy emellett naponta kétszer a vízállásmérőt is le kell olvassa; tehát még a munkaidő kihasználása sem olyan feszített, mint a többi napszámosnál. A Hevesi Társulat munkásgárdájából is csak a Károly Ferenceknek üti jutalom a markát az igazgatókon és mérnökökön kívül.⁵³

Érdekes megfigyeléseket tehetünk, ha összehasonlítjuk más társulatokkal is, milyen szokás honosodott meg a szertárőrökkel kapcsolatban. A Beregi Társulatnál pl. vagy egy tisztviselő a főszertárnok, aki az igazgató és a mérnökök után a legnagyobb fizetést húzza, évi 500,— forintot (havi 41,40 ft.). Az aprólékos, fizikai munkát azonban a „szertári szolga” végezte el évi 96,— ft. (havi 8,— ft.) fizetéssel.

Megint más arculatú a munkafelügyelők csoportja. Két alfajtaját különböztetjük meg: a kialakult napszámnál magasabb napszámmal díjazott alkalmi, és a havi fizetéses munkafelügyelőket. Az indulás megint csak ugyanaz: mint napszámosok tűnnek fel forrásainkban, s aki egyszer társai fölébe kerekedett, s ellenőrzőjük lett, azt többé nem látjuk viszont a gátak mentén hajladozni, munkálkodni. Az első, az alkalmi napszámban fizetett csoport a gyakoribb. Nyilván a társulatok érdeke lehetett, hogy ne állandósuljon egy-egy munkafelügyelő, mert akkor már alkalom adódhatott arra, hogy összetűssek a munkásokkal. Ennek következménye aztán az, hogy tulajdonképpen élesen nem is határolódik el egymástól a fentebb elemzett kétféle típus. A forrásainkban levő rengeteg munkafelügyelő közül adatközlésre azt a Szabó Gerzsont választottuk ki, aki legtovább működött ebben a minőségben. Szabó Gerzson a Beregi Társulat munkafelügyelője.

⁵³ Csak érdekesség kedvéért iktatjuk ide, fenti állításaink igazolására, hogy osztották el maguk között a jutalmat az igazgatók és mérnökök: „Minden 15.000 köböl munkán túl ha a meghatározott évszakban 5.000 köböl feldolgoztatnék — minden 5.000 köb öltül a Társulati Igazgató valamint szinte a mérnökök is osztóndíjjal külön-külön 300 ft. pp. kapjanak.” (OL. CTh. Bácsi Társulat, 339/1853.)

1851	V. 16.—XII. 31.	102,30 ft. (havi 15,— ft.)
1853	VI. 13.—VII. 5.	15,— ft.
	IX. 21.—X. 31.	26,40 ft.
	XI.	20,— ft.
1854	I.	15,— ft.
	II. 22.—III. 31.	30,24 ft. (napi 48 kr.)
	IV.	24,— ft. (napi 48 kr.)
	V. 1.—17.	13,36 ft. (napi 48 kr.)

A gátörök — vagy ahogy forrásaink említik: „gátcsósz”-ök — munka-viszonyaival, kereseti lehetőségével nem kívánunk olyan részletesen foglalkozni, mint az előbbi két csoporttal. Forrásaink tanúsága szerint nem volt lehetőségük, hogy egyszerre többféle munkát végezzenek, nagyobb keresetet vágjanak zsebre, hisz óriási volt felelősségük, nehogy a gátaknak valami bajuk történjék. Elég volt, ha egy pásztor ráhajtotta a nyáját, mindjárt kár esett a töltésben. Fizetésük 1853-ig havi 8,— ft., 1854-től havi 10,— ft. Általában 3—5 évi folyamatos elszámolás után eltűnnek forrásainkból. Inkább körülményeikre figyeljünk fel: milyen lakást biztosítottak részükre a társulatok, hiszen éjjel-nappal ott kellett legyenek a töltések körül. „Az 5-ik pont alatt okadatolva terjesztetik elő, hogy mi bírta légyen rá a mérnököt a csósz háznak földszín felett, nem pedig putriképpen, mint határozva volt földszín alatti építésére, ebbeli intézkedésnek jóváhagyása kéretik, valamint az is, hogy a mostan tehetetlen öreg csósz helyett egy dolog tehető alkalmas egyén felfogadása jóvá hagyassék.”⁵⁴ S a mérnöknek ezt az „önkényes” lépését csupán az „menti”, hogy ha a társulat ragaszkodott volna eredeti tervéhez, s csak a fenti ülés után kezdi meg a putri építtetését, az egybeesett volna a mezőgazdasági munkákkal, s a megemelkedett napszámბérekkel együtt a putri építése is többbe került volna. De abban az időben, mikor nincs árvíz-veszély, s a szokásos gátkarbantartási munkálatokra kisereglenek a gyalognapszamosok, a töltésőr is köteles volt velük vállvetve dolgozni, mégpedig ingyen! S a tetejébe még jelentést is kap a társulat annak a munkának minőségéről, amelyet minden ellenszolgáltatás nélkül, ingyen hajtottak végre.⁵⁵

*

Dolgozatomat jelenlegi formájában vázlatnak tekintem. Problémakörrel csak jelezni kívántam kutatásaimnak azokat a területeit, amelyek, úgy hiszem, még figyelmet érdemlő adatokat szolgáltathatnak a magyar parasztság ez öntudatos rétege kialakulásának történetéhez.

⁵⁴ SzeL. KáTáI. 1851. jún. 2-án tartott tanácsülés jkv. 1775/7. pont.

⁵⁵ „A gátörök a faültetésnél magukat szorgalmasan viselték, s versenyt dolgoztak a napszamosokkal.” (Szolnoki Levéltár, Jászkiséri Ármentesítő Társulat irattára, 1859/1. A kiskörei erdőfelügyelő jelentése az egylet igazgatójának.) — „Patkó Orbánnak, a gátörnek, derogál a munka, fiaira bízza, kik pedig mezei gazdasággal lévén elfoglalva, a gát tisztítását annak idejében nem teljesítették. Úgy hiszem azonban, hogy a megdorgálás fog rajta.” (Uo. 855/1858.)

МАРИА ПОГАНЬ

УСЛОВИЯ ТРУДА ВОЗНИКАЮЩЕГО СЛОЯ ЗЕМЛЕКОПОВ

Резюме

Основным материалом источников предлагаемой статьи является материал документов *Centralkommission für die Theissregulierung*, сохранный в Национальном архиве Венгрии. Введением автор начертает организационные рамки урегулирования Тиссы и потом она рассматривает социальный состав рабочих, занятых на самых крупных в мире работах по водоотводу, начатых после 1849 г. В период до 1867 г. в работах по водоотводу наряду с бесплатной общественной работой феодального характера и параллельно с ней все большую роль играют оплаченные сдельной оплатой землекопы, происходившие из слоев крестьянской бедноты и батраков Большой низменности. Венгерское название землекопов «*kubikos*» является возникшим в середине XIX в. простонародным названием рабочих, занимающихся постройкой дамб и земляными работами (постройкой дорог, железных дорог, плотин и т. п.), и оно происходит от того, что землекопы получали заработную плату согласно кубическому размеру количества добытой ими ручным трудом и увезенной тачкой земли. Этот тип рабочих был создан внедряющимся в бассейн Тиссы капиталом. Разрушения весенних и летних наводнений принудили общества по водоотводу передать постройку дамб в аренду предпринимателям, потому что вследствие отсутствия капитала работы продвигались очень медленно. Хотя внедряющийся капитал обновил и ускорил темпы постройки плотин, высокая степень эксплуатации (прибыль составляет на многих местах 1 форинт 20 крейцеров — 1 форинт 50 крейцеров от кубического саженья!) предоставляла огромные прибыли предпринимателям. Оплаченный с выработки труд сделал нищие массы Большой низменности уже более заинтересованными в работе и они во все более возрастающем числе приходили к работам по постройке дамб при Тиссе, означавшим до того скорее только изнуряющий физический труд, напоминающий баршину. Однако не было легко получить рабочих по стам и по тысячам. Когда приступили к постройке какой-то дамбы или прорезу излучины реки, — первым шагом — начали вербовать рабочих в соответствующем селе. Но полученное таким образом число рабочих никогда не оказалось достаточным. После этого пришла очередь включения в работу жителей окрестных сел, а затем все более расширился круг селений, откуда на вербовались рабочие на основе аванса. Характерно для флуктуации среди слоя землекопов в начальный период то обстоятельство, что из числа подвергнутых исследованию 11 849 рабочих 70,8% работали только в течение 1—5 недель, и только 6,9% в течение некоторых лет. В дальнейшем статья рассматривает организацию отрядов (артелей) землекопов, подчеркивая их широкий демократизм. Расплаченные заработные платы отражают с одной стороны организацию труда: можно различать землекопов в крупном численном составе, находящихся на сдельной оплате, и меньшее число подсобных рабочих с почасной оплатой. С другой стороны заработные платы проливают свет и на недостаток рабочих: до конца 50-х годов XIX в. можно наблюдать медленное повышение заработной платы, потом получается застой, а в 60-х годах XIX в. — как это показали дальнейшие исследования автора — заработная плата медленно уменьшается. Наконец автор рисует картину рабочей аристократии урегулирования бассейна Тиссы: смотрителей работ, заведующих складом и сторожей дамб. С одной стороны они получали большую поденную оплату; а с другой они имели возможность приобретать — наряду со своей работой другого направления, расплаченной месячной платой — в течение одного дня поденную плату 2—3 дней.

M. POGÁNY

LES CONDITIONS DE TRAVAIL DES TERRASSIERS EN FORMATION

Résumé

Le principal matériel de sources se trouvant à la base de la présente étude est constitué par les pièces de la Centralcommission für die Theissregulierung conservées aux Archives Nationales de Budapest. Après une brève introduction esquissant les cadres organisés de la Régularisation de la Tisza, l'étude soumet à l'examen les composants de la garde ouvrière rassemblée autour du plus grandiose endiguement qui ait jamais existé. Dans la période allant jusqu'en 1867 les travaux de la régularisation effectués à titre gratuit en corvée publique occupaient de plus en plus fréquemment des terrassiers recrutés parmi les paysans pauvres et parmi les colons de la Grande Plaine hongroise, ouvriers recevant des salaires au rendement. Terrassier est la dénomination populaire formée au milieu du XIXe siècle et désignant les ouvriers élevant des digues et faisant du travail de terrassier (chemins, chemins de fer, digues, etc), dénomination qui atteste que ces ouvriers-là recevaient leur salaire d'après le volume (kubik) de terre qu'ils produisaient à bras et charroyaient par brouette. Ce type d'ouvrier devait sa formation aux capitaux qui se sont introduits dans la vallée de la Tisza. Les ravages causés par les inondations survenues au printemps et en été contraignirent les sociétés d'endiguement d'affermir aux entrepreneurs l'élevation des digues vu que les travaux, à défaut de capitaux, n'accusaient qu'un progrès insignifiant. Les capitaux y investis ont, en effet, rafraîchi et accéléré le rythme de la construction des digues, mais l'exploitation abusive qui y allait parallèlement assurait d'immenses profits aux entrepreneurs (sur une toise de kubik le profit se chiffrait par 1 florin et 20 Kreuzer, ou par 1 florins et 50 Kreuzer). Les masses sans moyens de la Grande Plaine attachaient un intérêt toujours croissant aux travaux effectués au rendement et se portaient en masses aux travaux d'endiguement de la Tisza, travaux auparavant redoutables effectués par eux en corvée. Ce n'était pourtant pas chose facile que de rassembler de centaines et de milliers d'ouvriers. Lors du commencement de l'élevation d'une digue et de la percée du méandre du fleuve, pour commencer, on fit battre le tambour dans le village situé dans les proximités des travaux. L'équipe ainsi recrutée ne s'avéra jamais suffisante. Puis c'était le tour des villages voisins pour prendre part aux travaux, ainsi le cercle d'où on recrutait les ouvriers, contre le chevaie, devint de plus en plus large. Dans la période initiale la fluctuation des terrassiers se caractérisait par le fait que parmi 11 849 ouvriers, sujets des investigations, ce ne sont que les 70,80 % qui aient travaillé de 1 à 5 semaines et d'entre eux ce ne sont que 6,90 % qui y travaillaient pendant plusieurs années. Dans ce qui suit l'auteur rend compte de l'organisation des troupes de terrassiers (bandes) tout en soulignant leur profond démocratisme. Le règlement des salaires reflète d'une part l'organisation du travail. On y distingue le grand nombre des terrassiers travaillant à forfait et des ouvriers auxiliaires dont l'effectif plus réduit fut payé à l'heure. Les salaires reflètent, d'autre part, le manque de la main d'oeuvre: jusqu'à la fin des années 50 les salaires accusent un accroissement modéré ce qui reste pour un certain temps en stagnation, dans les années 60 par contre, ceux-ci montrent — à la lumière des recherches, une lente régression. Finalement l'auteur entend brosser un tableau sur l'aristocratie ouvrière formée lors de la régularisation de la vallée de la Tisza: sur les inspecteurs du travail, sur les surveilleurs des outils, sur les gardiens des digues. Ceux-ci recevaient, d'une part, des salaires journaliers augmentés et, d'autre part ils étaient en mesure de gagner, outre leurs travaux d'autre genre et réglé en traitement mensuel, même deux ou trois salaires journaliers.

JEMNITZ JÁNOS

A II. Internacionálé 1912-es rendkívüli Baseli Kongresszusa

A II. Internacionálé történetében majd minden kongresszuson napi-rendre került az a kérdés, hogyan küzdjenek a háború veszélye, a militarizmus ellen. A megbeszéléseken rendszerint igen éles viták folytak, amelyek során megegyeztek abban, hogy a kapitalizmus háborúval jár, de már olyan kardinális kérdésekben, hogy vajon a háborús veszély ellen mi a teendő, sőt, hogy a munkásosztály egyáltalán felléphet-e a háború ellen, amíg a kapitalizmus fennáll — az egység megszűnt. E viták az Internacionálé és az egyes pártok életében sosem jutottak nyugvópontra. A baseli szinte az egyetlen kongresszus, ahol ez a belső megosztottság nem ütközött ki. A széthúzó véleményeket ugyanis összefogta egy nagyobb erő: maga a háború. Európa sosem állt még olyan közel a szakadék széléhez, mint ekkor. Igaz, ez ki is élezhetette volna azt a kérdést, hogy mit lehet tenni a krízis óráiban. A probléma fel is vetődött, a válaszok el is hangzottak — igen sokszor nem hangzottak el, ami szintén jellemző —, de mindez nem, vagy csak részben történt Baselen. Basel kollektív demonstrációnak indult, ahol el akartak kerülni minden disszonáns hangot. Az áramlatokat és felfogásokat közös nevezőre akarták hozni. De minden ilyen törekvésnek megvan az árnyoldala is. Basel egyfelől az Internacionálé legcsendesebb, legproblémátlanabb kongresszusa. Másfelől azonban rendkívül lényeges, hogy mi az, ami a közös, lecsiszolt platform magjává vált. Ünnepléses nyilatkozatot adtak ki, mégis módszerbelileg sok tekintetben Baselen lépett tovább az Internacionálé eddigi gyakorlatán. És végül még egyszer alá kell húznunk: Baselt nem szabad önmagában nézni, a Münster-templomban elhangzottakon kívül látni kell, mi történt ugyanekkor az egész nemzetközi munkásmozgalomban.

A Baseli Kongresszus történetének részletesebb bemutatását annál is szükségesebbnek véljük, mert egyetemi és pártoktatásunkban a brüsszeli és zürichi viták igen vázlatos jelzése, a Stuttgarteri Kongresszus határozatának ismertetése mellett csak a baseli Nyilatkozat kap helyet. Nagy elismeréssel szólnak róla, mint olyanról, amely megerősítette a Stuttgarterben elfogadott ismeretes határozatot, amely megállapította, hogy a nagyhatalmak közötti háborús ellentétek imperialista eredetűek, amelyeknek semmi közük a népek igazi érdekeihez. Éppen ezért a francia, német és angol munkásosztálytól várták a konfliktusok megakadályozását. Amennyiben pedig a katasztrófa mégis bekövetkezik — akkor Basel előre intette a kormányzóköröket, hogy a háború az 1870/71-es francia—porosz, és az 1904—5-ös orosz—japán háború példájára, proletárforradalommal fog zárulni. Az újabb magyarnyelvű munkák ezt a szurrogátumot szűrték ki Baseltől. A mintaszerű Nyilatkozattal azután szembehelyezik a két évvel későbbi kudarcot, és megállapítják

az árulást. Mindebben sok igazság van. A Nyilatkozat valóban jó, az árulás pedig szintén tény. Mégis, ez a beállítás túlságosan sommás, több kiegészítésre és mélyebb elemzésre szorul. A Nyilatkozatból kiemelt elvi megállapítások nyomán az olvasók az Internacionálé háború-ellenes munkásságáról egyrészt túl keveset, másrészt túl sokat tételezhetnek fel. Túl keveset, mert hiszen az Internacionálé pártjai állandó propagandamunkát folytattak a népek barátságáért; másrészt túl sokat, mert hiszen az árulás nem egy pillanat váratlan következménye volt (bármennyire is annak tűnt sokak számára), hanem egy folyamat gyászos végállomása.

*

1905, az első marokkói konfliktus óta Európa a „fegyveres béke” korában élt. Egymást követték a háborús krízisek: Bosznia okkupációja, az újabb marokkói válság, majd a tripoliszi háború. Az Internacionálé vezető szervei állandóan tanulmányozták, milyen újabb eszközöket foganatosíthatnak a béke védelmében.¹ A javaslatokat és módszereket azonban hiába dolgozták ki, a francia munkásosztály nem tudta megakadályozni az akkor már évek óta folyó csendes, de kitartó háborút Marokkó leigázására. Koppenhága után egy évvel pedig Olaszország üzent hadat Törökországnak Tripolisz meghódítására. Az olasz burzsoázia, az udvar és a klérus egyaránt szította a nacionalista, imperialista érzelmeket. Az olasz szocialisták magukra maradtak. Egy részük (sőt a szindikalisták egy része is A. Labriolával együtt) a sovinszta hangulathullám befolyása alá került. A szocialisták általános sztrájkot hirdettek, amely egy napig tartott, nem egyértelmű sikerrel, annál több áldozattal. A háború pedig tovább folyt anélkül, hogy most már valaki is hitt volna abban, hogy az olasz szocialisták meg tudják akadályozni.

A szocialista sajtóban és gyűléseken a távolabblátók már régen felvetették, hogy a béke oszthatatlan, a háborús mérgező góccok elválaszthatatlanok egymástól. Jaurès szüntelenül hangoztatta, hogy Marokkó, Bosznia annexiója és Tripolisz egységes láncot alkotnak.² Köztudomású volt az is, hogy az olasz—török háború óhatatlanul ki fog hatni a Balkánra, ahol a törökök még mindig nemzeti, osztály- és vallási elnyomás igája alatt tartották a macedónok, albánok, görögök, bolgárok és szerbek százezreit. Tudvalevő volt az is, hogy a Balkánon a nagyhatalmi törekvések ütközése³ szintén a háború irányába hat.

A Nemzetközi Szocialista Iroda végrehajtó bizottsága nyomban az olasz—török háború kirobbanása után nyilatkozatot adott ki, amelyben a Balkán vonatkozásában már előre jelezte a várható következményeket, bár ekkor még megőrizte reményeit: „Tiltakozunk tehát a háború ellen és egyúttal kifejezést adunk azon óhajunknak, hogy a török kormány levonván az eseményekből azon tanulságokat, amelyeket azok nyújtanak, igyekezzék a néprajzi ellentéteket kiegyenlíteni és a munkásosztály panaszain segíteni — hathatósan támogassa a balkán nemzetek közeledését addig is, amíg federációs szervezetté való szoros egyesülésük valósággá válik. Európa dél-

¹ Lásd a stuttgarti és a koppenhágai kongresszus vitaanyagát. 7° Congrès Socialiste International. Stuttgart. 1907. Bruxelles. 1908. Internationaler Sozialisten Kongress zu Koppenhagen. Vorwärts. 1910. — Vö. *Jemnitz János*: A háború és béke kérdése a koppenhágai kongresszuson. Történeti Szemle. 1960. 4. sz.

² Oeuvres de J. Jaurès. IX. 129, 132, 152 — 154. l.

³ E kérdés hatalmas diplomáciatörténeti, politikai, gazdasági háttérnek felvázolása nem tartozhat e cikk feladatkörébe.

keletjének nemzetei birtokában vannak az autonóm fejlődés minden kultúr-feltételének. Gazdaságilag össze vannak fűzve, kell, hogy politikailag is szorosabban kapcsolódjanak. A szociáldemokrácia tehát a maga egész befolyásával támogatni fogja ezen népek ellenállóképességét az európai hatalmak intrikáival és támadásaival szemben.”⁴

Az Internacionálé tehát már jóelőre mozgósított, de — éppen az olasz — török háború nem pusztán kedvező tapasztalatai nyomán — bizonyos keserű szájjal, rossz előérzettel. Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy a Nemzetközi Szocialista Iroda elnöke, E. Vandervelde a szocialista akciókról szóló beszámolóját azzal kezdi, hogy Orániai Vilmos nem túlságosan lelkes szavait választja mottóul: „nem szükséges remélni ahhoz, hogy cselekedjünk, sem győzni ahhoz, hogy állhatatosak maradjunk”.⁵ Mindez az elmúlt hónapokra vonatkozott, de ki állíthatja, hogy az elkövetkező konfliktusoknál a helyzet másként alakul? Az Internacionálé súlyos teherpróbák elé nézett. A perspektíva nem volt rózsás. Vandervelde ugyan nem hitt a közelgő európai háborúban (ezt részben a proletariátustól való félelemmel, részben a burzsoázia egyrészt idegenkedésével magyarázta), viszont tartott a kis konfliktusok elszaporodásától, amelyek összegezésükkel a militarizmust növelnék. A viharócot pedig, a NSZI (Nemzetközi Szocialista Iroda) nyilatkozatához hasonlóan, a Balkánon látta. Éppen ezért ő is sürgetően követelte, hogy Törökország mielőbb biztosítsa az autonómiát, a demokratikus reformokat a nemzetiségeknek.⁶

Az Internacionáléban a bizakodás és hit került szembe a lemondás hangulatával. Ez utóbbi az Internacionálé gerincét képező német és osztrák párt vezetői között vert gyökeret. Adler még a marokkói válság idején írja Bebelnek (1911. augusztus 11-én): a maga részéről elutasította Huysmansnak (a NSZI titkárának) azt a kezdeményezését (amely mögött az angol és francia szocialistákat sejtette), hogy hívják össze a NSZI plénumát, mert szerinte egyrészt a háborús veszély nem imminens, másrészt mert ez a szerv csak plátói tiltakozásának adhatna hangot, amelyet bármely népgyűlés is megtehet. Ekkor fejti ki Adler Bebelnek bizalmasan azt a gondolatot, amely az Internacionálé egész antimilitarista munkájáról adott értékelést: „A NSZI egész funkcionálása mint diplomáciai instancia nem nagyon szimpatikus. Mindig az az érzése az embernek, hogy olyan dolgokról beszél, amelyeket nem ismer, és olyan dolgokra akar befolyást gyakorolni, amelyekre nem tud. Ha mint bizottság nem tudunk többet tenni, mint bármely népgyűlés: tiltakozni, akkor jobb, ha ezt a tömegekre bízuk.”⁷

Ez a pesszimizmus a felszínen nem mutatkozott ilyen erősen. A tömegek mozgósítása folyik. A háborúellenes általános sztrájk gondolata, úgy látszik, újabb támogatást is kap. Tudvalevő, hogy az angol küldöttek már Koppenhágában is ilyen értelemben terjesztettek elő határozati javaslatot — akkor a Független Munkáspárt nevében.

Az 1912. január 24—26-án megtartott Labour Party kongresszus elé W. Walker terjesztett elő beszámolót arról, hogy az 1911 júniusában megrendezett Béke-kongresszuson a küldöttek nagy rokonszenvvel fogadták

⁴ A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1911. évben. Bpest. 1912. 50—52. l. Vö. Népszava 1911. nov. 4.

⁵ La Revue Socialiste 1911. dec. 485. l.

⁶ Uo. 492—494. l.¹

⁷ V. Adler : Briefwechsel mit A. Bebel und K. Kautsky. Wien, 1954. 537—538. l.

Keir Hardie általános sztrájk javaslatát, sőt, ha lett volna felhatalmazásuk, meg is szavazták volna.⁸ Ezután a kérdés egész jelentőségében a kongresszus elé kerül. Ben Turner elnöki megnyitóbeszédében pártolólág lép fel Keir Hardie javaslata mellett (erre eddig nem volt példa az angol Labour Party életében). Igaz, az antimilitarista akciójavaslatnak van ellenzéke, de végül is a kongresszus megszavazza, hogy kikérik a párt- és szakszervezeti tagság véleményét és a választ a NSZI felé továbbítják.⁹

Mindebből kivehető, hogy ebben az időben már nagyon élesen jelentkezett az Internacionálé életében a kétféle gondolkodás és beszéd. A nagy pártok vezetői közül sokan kilátástalannak ítélték a háború elleni harcot, az általános sztrájktól húzódoztak. A háborús veszély ugyanakkor ugyancsak elég befolyásos táborat alakított ki azokból, akik energikusabb lépéseket követeltek, és akik készek voltak kockázat vállalására is.

Az 1912-es év első felében a háborús feszültség alábbhagyott. Nem véletlen, hogy például Bebel és V. Adler levelezésében egészen 1912 októberéig nyoma sincs az aggasztó nemzetközi helyzetre való utalásnak. Nemcsak az ő levelezésükben tapasztaljuk ezt a hiányt. A vezető nyugati szocialista lapok, folyóiratok szükreszabott hirdetései mellett a kivételt a *La Revue Socialiste* szeptemberi példánya nyújtja, de itt a rendkívül érzékeny előjelzés mellett a belső, francia munkásmozgalmi problémák is abban az irányban hatottak, hogy a szocialisták éles kontúrokkal vázolják a nemzetközi helyzet aggasztó alakulását. Arról volt szó ui., hogy a szocialisták így támaszthatták alá igényüket a szindikátusokkal való békefront megkötésére, amelyet ezek mind ez ideig elutasítottak. M. Bigot az európai háborúra utalva mondja: „Ez teszi oly aktuális kérdéssé, amely joggal foglalja le valamennyi ország szakszervezetét és szocialista pártját”,¹⁰ majd hozzáfűzi mondanivalója lényegét: „Olyan súlyos perspektívával szemben, mint a háború, minden irányzatnak el kell tűnnie.”¹¹

1912 szeptemberében és októberének első napjaiban a balkáni események világosan a háború irányába mutattak. Ez az Internacionálé és pártjai előtt felvetette az állásfoglalás szükségességét. Milyen megoldásokat láttak a korszak szocialistái a Balkánon?

A véleményeket két nagyobb csoportra oszthatjuk. A balkáni szocialisták már évek óta hirdették az európai török birodalom szükségszerű bomlását, a balkáni népek demokratikus federációját; ezt a platformot már az 1908-as annexió másnapján elfogadták. A balkáni szocialisták első konferenciáját 1909. dec. 25—27-én tartották, amelyen D. Tucovics, a szerb szociáldemokraták legjelentősebb, baloldali velleitású teoretikusa tartott beszámolót. Felfogását a következő sorok szemléltetik: „Belső és külső események és válságok között tengődnek a balkáni államocskák s a délkelet-európai népek és néprészek . . . határok és mindenfajta gazdák választják szét őket; erejük kis részekre forgácsolódott. Ezek a részek külön-külön túl gyengék arra, hogy önmagukon segítsenek, közös erejüket pedig megbénította a kölcsönös viszálykodás, amelyet az érdekelt belföldi és külföldi reakciós tényezők szítanak. . . a Balkán a túl sűrű határvonalak betegségében szenved . . . vagy olyan fokra kell fejlődniök, hogy önállóan versenyképessé legyenek a

⁸ Report of the 12th Conference of the LP. 10—11. l.

⁹ Uo. 64, 98—101. l.

¹⁰ *La Revue Socialiste*. 1912. szept. 225. l.

¹¹ Uo. 227. l.

világ nagy gazdasági vérkeringésében, vagy pedig olyan területté változnak, amelyet a külföldi tőke kizsákmányol. A Balkán mélyen bevezett az európai kapitalizmustól való függőség vizeibe. A Balkán már fizeti az adót az európai kapitalizmusnak, akár az aránytalanul nagy állami adósságokra fizetett kamat címén, akár extraprofit címén, amit az őt elárasztó külföldi tőkének ad le.”¹²

Tucovics a bajok megjelölése után levonta következtetését a kivezető útra: „Különös szerep jut ebben a demokráciának, amely az egyetlen forma, amelyen át a balkán népek egymáshoz közeledésének útja vezet.” Hosszan taglalja, hogy a dinasztikus érdekek ezt az összefogást mennyiben akadályozzák, és szükségszerűen megteremtik az alá- és fölrendelés igényét, s az abból fakadó sérelmeket. Mindezek alapján megállapítja: „éppen ezért a balkáni államocskák demokratizálása nemcsak egy állami berendezési elv győzelmét jelenti, hanem egy sine qua non feltételt is, hogy ezt az elkerülhetetlen változást a külpolitikában végre lehessen hajtani.”¹³ A konferencia, amelyen a szerb, horvát, szlovén, bolgár, román, macedón, török, boszniai, hercegovinai szociáldemokrata küldöttek vettek részt, végül ilyen értelemben hozta meg határozatát, amely szerint a külföldi tőke leigázásától, illetőleg a hazai militarizmus elnyomása alól a népek csak akkor szabadulnak fel, ha konfederációba tömörülnek, amely minden népnek széles önkormányzatot biztosít.¹⁴

Hasonlóképpen foglaltak állást a balkáni szocialisták a második szófiai konferencián is, 1910 márciusában. Ismét elutasították a nagy hatalmak imperialista politikáját, lándzsát törtek a konfederáció eszméje mellett. Itt szó esett a status quo-ról is. Hangsúlyozták, hogy az a nagy hatalmi álláspont, amely a status quo-t kívánja biztosítani, azt jelentené, hogy a Balkánon megmarad a nacionalizmus, a monarchia, a militarizmus, az elmaradottság. Vagyis a status quo a népek fejlődésének állja útját, miközben őket a nagy hatalmak diplomáciai zsetonjává változtatja. A szocialista pártok értekezlete ugyanakkor nem mulasztotta el, hogy saját uralkodó osztályaik torzsalkodást szító nacionalista törekvései fölött pálcát törjön.¹⁵

A balkáni szocialistákétól tartalmilag is eltért a vezető nagy hatalmak szocialista pártjainak felfogása. A francia, angol, német és osztrák szocialisták abban egységesek voltak, hogy a Balkán háborúval fenyegeti Európát. Ezek a pártok általában békét akartak, s még inkább elvetették azt a gondolatot, hogy a lillei textilszövő vagy a ruhrvidéki bányász azért fogjon fegyvert egymásra, hogy eldöntse, hova fog tartozni Kumanóvó vagy Szkutari, megoldódik-e a macedónok sorsa vagy sem. A nyugati szocialisták minden áron békét akartak,¹⁶ de még inkább békét akartak a Balkánon. Éppen ebből következett, hogy a balkáni és európai szocialisták között bizonyos eltérés jelentkezett a balkáni ideális perspektíva megítélésében. Míg a balkániak Törökország visszaszorítását, a balkáni konfederációt szorgalmazták,

¹² Dimitrije Tucovics. Noviszad. 1950. Szakszervezeti könyvtár. 16. füzet. 23—25. l.

¹³ Uo. 26. l.

¹⁴ *Zsebokrickij*: Bolgarija nakanune balkanszkih vojn. 1912—3. Kijev. 1960. 208—209. l. Vö. *Dimitar Blagojev*: Szocsinyenyija. Szófia. 1957—8. 13. köt. 538—546. l.

¹⁵ Uo. 209—210. l. Vö: *Dimitar Blagojev*: i. m. 13. köt. 603. l.

¹⁶ Jaurès ezt nem egyszer a fenti szavakkal fejtette ki, megindokolva, hogy a béke csak a szocializmus, a munkásosztály javára szolgálhat.

addig a francia és német szocialisták egyaránt a határok status quo-ja mellett foglaltak állást.¹⁷

Jaurès a *Humanité* 1912. október 14-iki számában felveti, hogy a szocialisták nem elleneznének olyan háborút, amely a népek felszabadítását hozná magával. De ezt sem a szerb, sem a görög, vagy montenegrói király nem akarja biztosítani. Ugyanitt mint helyes állásfoglalást idézi az *Arbeiter Zeitung*nak azt a cikkét, amely sürgeti, hogy a világ támogassa Törökországot a megfelelő reformok meghozatalában.¹⁸ Jaurès hosszú időn át bízott az ifjú-törökök ígéreteiben, hogy Törökország a belső megújulás útjára lép. A haladó európai közvéleménytől ez idő tájt azt várta, hogy ilyen irányban mozdítsa elő a török fejlődést. A háborútól, összeütközéstől csak rosszat, még távolabb pedig katasztrófát várt. Előre megjósolta, hogy a balkáni nacionalista szenvedélyek felkorbácsolása, egy dinasztikus háború csak újabb összeütközésekre vezethet: „Hamarosan látni fogjuk, hogy nem érhetik el céljukat és nem oszthatják fel a legyőzöttet anélkül, hogy ne lépnének fel egymás ellen riválisként.”¹⁹

Jaurès minden idegszálával az európai békéért küzdött. Ezért hallatlan morális haraggal fordult szembe mindazokkal, akik ezt számára kicsinyesnek tűnő érdekek miatt veszélyeztetnék: „Így ilyen feltételezéssel egy apró állam királyától függ, amelynek kétszerte kevesebb lakosa van mint Lyonnak vagy Marseille-nek, hogy elszabadítsa a szörnyű háborút, amely vérfolyammal öntené el a Balkán-félszigetet, és amely lehetséges, hogy európai háborúvá változzék.”²⁰

Jaurès véleményében azonban ezúttal is jelentkezett a rá egyébként is jellemző törekvés, hogy az akadályokat kisebbnek lássa, mint amilyenek azok a valóságban. Míg egyfelől ő ábrázolta legsötétebb színekkel a háború borzalmaival, ő volt az, aki legkitartóbban ismételte a török reformok lehetőségét, a szocialista pártok vonatkozásában pedig a teljes egységet bizonygatta, holott ez nem volt meg: a balkáni szocialisták a status quo felbontása, az európai nagypártok (a bolsevikokat leszámítva) annak fenntartása mellett voltak. Jaurès hiába idézte a különböző államokban működő, sőt különböző felfogású szocialista pártok, frakciók nyilatkozatait, hogy a balkáni népek testvéri együttműködésére van szükség — ennek a mindenki által hangoztatott szólamnak kinél-kinél más volt az értelme; igaz, valamennyiük egyetértett azzal, hogy a török néppel és a török szocialistákkal is együtt kívánják megalkotni a federációt, de más dolog a federáció megteremtése Törökország visszalépése után, a török hegemonia megszűnése nyomán, és megint más Törökország keretein belül, egy demokratikus belső reform eredményeként. A francia, német, osztrák szocialisták ez utóbbira gondoltak, a balkániak az előbbire.

Amíg ezek a kérdések tisztán elvi síkon maradtak, nem tűntek elő annyira az eltérések sem és jelentőségük is kisebb volt. 1912 szeptemberében viszont már egymás után érkeztek a riasztó hírek a balkáni háborús feszültségről. Szeptember elején a szaloniki török szocialista szervezet kiáltványát közölte az európai szocialista sajtó. Ebben olvashatjuk: „Néhány nagy-

¹⁷ Ily módon a balkáni szocialista konferencia idevágó elmarasztaló sorai nem pusztán a nagyhatalmakat, hanem a nagyhatalmak szocialista pártjait is érték.

¹⁸ *Oeuvres de J. Jaurès*. IX. köt. 146—147. l.

¹⁹ *Humanité*. 1912. okt. 14. — *Oeuvres de J. Jaurès*. IX. köt. 148. l.

²⁰ *La Dépêche de Toulouse*. 1912. okt. 12. — *Oeuvres de J. Jaurès*. IX. köt. 141. l.

hatalom alattomos és érdekelt politikája, a szófiai Machiavellik intrikája, Montenegro veszedelmes játéka súlyos helyzetet hozott létre Törökországban.” A török pártszervezet elmarasztalja a balkáni országokban folyó nacionalista, háborús uszítást, saját kormánya felé pedig ezt mondja: „A török kormány előtt az a feladat áll, hogy egymással teljesen ellentétes érdekeket kell kibékítenie. De ez olyan feladat, amely felülmúlja a legjobb szándékú erőfeszítéseket is.”²¹

Az Internacionálé és pártjai érzik, hogy tehetetlenek a háború rohanó áradatával szemben. A Népszava 1912. szeptember 8-án szentel először vezércikket a balkáni eseményeknek „A háború fúriái” címmel. Ebben vázolja a nagyhatalmak ellentéteit és hangsúlyozza, hogy a Monarchia hadgyakorlatai bizonyítják Bécs imperialista igényeit. Néhány nappal később a lap leszögezi: „Elsősorban az osztrák—magyar diplomáciáé a felelősség, ha a Balkánon vér folyik . . . a világháború kísértete járja be Európát . . . és ha ez a perspektíva ma még nem bizonyosság is, de Európa és elsősorban a Monarchia népeire rettentő veszedelem az is, hogy egyáltalán nem rémkép ma csak beszélni is ennek az eseménysorozatnak a lehetőségéről.”²²

A Népszava mindezzel csak a proletárszolidaritást tudja szembeszegezni és azt az intő figyelmeztetést, hogy háború esetén a népek uraik ellen fogják fordítani a fegyvert. De hogy a háborút is meg tudják akadályozni, abban nem igen hisznek.

Valóban, nem is igen hihettek. A nagyhatalmi érdekelletétek alapján ekkor már a Balkánon dőlt el a háború sorsa. És a Balkánon a szociáldemokrata szervezetek nagyon gyengék voltak. Ezzel az Internacionálé vezetői számot vetettek. A háborúellenes küzdelemben leginkább bizó (és még inkább bízni akaró) francia pártban is tudták, hogy Törökországban csak Szalonikiben van nagyobb federáció, Konstantinápolyban csak kisebb csoportok működnek. Görögországban csak nemrég alakult meg a párt. Bulgáriában a szocialisták 490 000 választótól 25 000 szavazatot kaptak, és csak a pótválasztásokon tudták parlamentbe juttatni a szociáldemokrata párt jobboldali frakciójának, a „széles szocialisták”-nak vezetőjét, J. Szakasovot. Szerbiában 300 000 választó közül ugyancsak 25 000 állt ki a szocialista platform mellett.²³

A szocialisták ereje a Balkánon a fővárosokra és néhány ipari centrumra korlátozódott. Csak néhány esetben terjedt ki befolyásuk a paraszti rétegek egy részére (mint Bulgáriában). Ily módon ezekben az országokban sem a politika irányítását nem tudták elvitatni, de még a lakosság közvéleményének alakulását sem tudták megváltoztatni.

Holott a balkáni szocialisták elvi szempontból maximálisan eléget tettek azoknak a követelményeknek, amelyeket az Internacionáléban elvárhattak tőlük. A háborús válság idején sorra tartották tiltakozó gyűléseiket, küzdöttek saját országukban a nacionalista hangulatkeltés ellen, táviratokban értesítették testvérpártjaikat akcióikról.²⁴

²¹ Népszava. 1912. szept. 3. — Az Humanité közléséből veszik át.

²² Népszava. 1912. szept. 12.

²³ La Revue Socialiste. 1912. dec. 496—497. 1. E. Poisson, a cikk szerzője, a SFIO vezetőségének tagja tévesen írja itt, hogy a szerb szocialistáknak 7 parlamenti képviselőjük volt ekkor. A valóságban csak kettő volt a számuk.

²⁴ A bolgár tyesznyákok (a szociáldemokrata baloldali pártszervezet) küldte a magyar pártnak a következő táviratot: „A bolgár munkásság energikusan tiltakozik az

Ezek a jelenségek azonban elvesztek az általános balkáni hadikészülődés zajában. Szeptember közepétájt volt egy olyan periódus, mikor úgy látszott, hogy a háborús hullámok csitulnak. Szeptember végén azonban már a szocialista sajtó is arról írt, hogy a „háború a levegőben lóg”.²⁵

Bebel október 6-án ír V. Adlernek arról, hogy bár kedvezőbb hírek érkeznek a Balkánról, a békés rendezésben mégsem hisz nagyon. Bebel levele nemcsak a pesszimizmusa megítélése szempontjából érdekes, hanem a másik vitakérdésre is tanulságos fényt vet: „Összeütközés esetén a törököknek kívánom a győzelmet, de ezzel biztos nem lesz megoldva a Balkán-kérdés.”²⁶

A háborút tehát Bebel közelinek ítélte, hozzátéve: „és hogy utána mi jön, azt csak az istenek tudhatják”. Majd ismételten aláhúzza: „már hosszabb ideje arra a megítélésre jutottam az európai helyzetről, hogy a jövő év nyakunkra hozza az európai háborút”.²⁷ A helyzet ilyen alakulását annak tulajdonította, hogy Németország „ostoba” angolelleses politikájával olyan koalíciót hozott létre maga ellen, „amelyet néhány évvel ezelőtt mindenki lehetetlennek tartott”. Bebel reménykedett, hogy az angolok utolsó pillanatban kiugranak ebből a koalícióból és örül annak is, hogy Franciaország katonai erejét Marokkó köti le.²⁸

Bebel levelében utal arra a szüntelen angol–francia ostromra is, amelylyel a szocialisták a Nemzetközi Szocialista Irodától a nemzetközi kongresszus összehívását szorgalmazták (részben azért, hogy végre a Vaillant–Keir Hardie javaslatot tető alá hozhassák, amelyet Koppenhágában prolongáltak). A német és osztrák párt az összehívást ellenezte. A holland párt hivatalosan kérte, hogy a bécsi kongresszus összeülését 1913-ról halasszák el 1914-re. Az 1912 szeptemberi chemnitzi német pártkongresszus ezt a holland javaslatot magáévá tette. Bebel személyesen is ilyen értelemben írt Adlernek, mint aki feltétlenül az elhalasztás mellett van. Pedig világosan látta, milyen nagy tét forog kockán a Balkánon. Adlernek megírta, nem hisz abban, hogy a Törökország elleni háborút izolálni lehetne: „A dolgoknak megvan a maguk logikája, túl sok gyüanyag halmozódott fel.” A mostani háború pedig minden eddigig felül fog múlni az emberi és anyagi értékek elpusztításában. Egyben értesítette Adlert, hogy a Nemzetközi Szocialista Iroda ülésének egybehívásával egyetértett, de nem tudja, hogy családi körülményei miatt azon részt vehet-e.

Október 6-án egyébként a békében már valóban nagyon kevésé lehetett hinni. A Népszava szeptember végén körkérdezt intézett az érdekelt balkáni szocialista pártok vezetőihez arról, hogy milyen súlyosnak ítélik a helyzetet,

egész burzsoázia provokációja ellen, és aláhúzza szolidaritását a nemzetközi proletariátussal, a béke fenntartásával és a föderatív balkán köztársaságot követeli. — Kirkov. párttitkár.” — PI Archiv. A. XV. (1912) 6. — A távirat szept. 22-én érkezett, a Népszava szept. 24-én adott hírt róla.

²⁵ Népszava. 1912. szept. 28.

²⁶ V. Adler: Briefwechsel mit A. Bebel... 550. l.

²⁷ Uo.

²⁸ Ezen a ponton ismét szembeötlő az eltérés Bebel, Jaurès és az angolok között. Valamennyi párt állandóan ostorozza ugyan saját kormánya imperialista, háborús politikáját, de amikor az érzelmi elemek előtérbe kerülnek, akkor Bebel azt hiszi, hogy ezúttal a német kormány passzív, és annak örül, hogy a francia kormány akcióképtelen. Az antantot szeretné gyengébbnek tudni. Jaurès a francia kormányról tételez fel több jót, és bár ebben az esetben Berlintől általában mindenki higgadtságot vár, Jaurès szerint Bécs az, amely a cári kormány mellett leginkább hozzájárul a háborús légkör kialakulásához.

szerintük a Monarchia politikája mennyiben felelős azért, és végül mit tesznek, mit gondolnak a balkáni szocialisták. A körkérdésre Szakasov és Parvus választát közölték le. A válaszok szeptember 30-án keltek és egyaránt bizonyítják a létrejövő front két oldaláról, hogy a háborút elháríthatatlannak tartják. A két levél felfogása így is érdekes. Mindketten hangsúlyozzák, hogy a háború elszabadításában mekkora szerepet játszottak a nagyhatalmak. A rövid ideje Konstantinápolyban élő Parvus (aki részt vett az orosz forradalomban, a német szociáldemokrácia balszárnyához csatlakozott és később az első világháború idején tolódtott jobboldalra, a sovinszták közé) a török kormányról a felelősség tekintélyes részét elhárítja éppen ezen az alapon, a háború végeredményét pedig nyitottnak tekinti. mivel a török hadsereget erősnek tartja.²⁹

Szakasov ezzel szemben többet beszél a tarthatatlan balkáni állapotokról. Túrhetetlennek tartja, hogy a törökök a Balkánon a feudális rendszert tartják fenn, és így olyan nép gyakorolja a korlátlan hatalmat a többi felett, amely minden tekintetben a legelmaradottabb. Egy évszázad óta a Balkánon a fejlődés abban mutatkozott meg — írja —, hogy a legelőrehaladottabb területek elszakadtak a török birodalomtól. „... olyan ország ez, amely sem belső erejétől reformálódni nem tud, sem kívülről megreformálni nem engedi magát. Olyan ország tehát, amely kultúrát szomjazó és haladni vágyó nemzeteire és tagjaira csak csapás lehet.”³⁰ Mindezt az a Szakasov mondja, aki e levél megírásával (a dátum szeptember 30.) szinte egyidejűleg egyedül tiltakozik a bolgár parlamentben a háború ellen. De míg Parvus a háborúban nem lát semmiféle belső indokot, érvet, pozitív elemet, addig Szakasov összefoglalójáról ugyanez nem mondható el. A dinasztikus háborút ugyan elítéli, de a török uralom felszámolását láthatólag történeti előrelépésként könyveli el.^{30a}

Október 1-étől a Monarchia, a Munkapárt háborús készülődései láttán a magyar szociáldemokrata párt is fokozott lendülettel hirdette a magyar munkásoknak, hogy ehhez a háborúhoz nincs semmi közük, a beavatkozást csak az uralkodó osztályok érdekei indokolnák. Ezt magyarázzák a Népszava október 1., 2., 3., 4-i számának vezércikkei. A munkásságnak nem külső háborúra, hanem belső reformokra kell törekednie, sőt forradalomra. „Nincs olyan háború a kapitalista társadalomban, amelynek joga volna a nép támogatására, rokonszenvére számítani” — írják. Október 4-én pedig a Népszavában megjelenik a felhívás az október 6-iki tüntetésre. A felhívásban vastagon szedték: „békét akarunk kifelé és osztályharcot befelé”.

Október 6-án a szociáldemokrata párt kerületi pártszervezeteiben megtartották a háború-ellenes gyűléseket (a szónokok között ott volt Kunfi Zsigmond, Buchinger Manó, Weltner Jakab stb.). A gyűléseken azonos tar-

²⁹ Népszava. 1921. okt. 6.

³⁰ Népszava. 1912. okt. 4.

^{30a} A Népszava körkérdésére még egy válasz érkezett, nagyon is elkésve, okt. 19-iki keltezéssel, vagyis már a háború és a NSZI végrehajtóbizottság kiáltványa után. Ez a válasz Romániából jött, Ch. Racovsky-tól. E terjedelmes levél elsősorban a Monarchia háborús felelősségét vizsgálta és bizonyította. A Monarchia Balkán-expansziójának jó ábrázolása mellett a szocialista pártok viszonylatában csak annyit tudott mondani, hogy a szerb—bolgár és görög szervezetek „teljesen meg vannak bénítva”, és az európai háború, sőt Románia háborúba való belesodródásának megakadályozását is a nagy pártok, főként Ausztria—Magyarország szocialistáinak energikus felléptétől várja (Népszava 1912. okt. 23.).

talmú határozati javaslatot fogadtak el. „Minden érdekelt ország kulturális és gazdasági javainak védelme és az emberiség nevében tiltakozik a háború ellen, a pusztító, romboló nyers erőre való ezen apellálás ellen.” A határozat megállapítja, hogy mindezért a kapitalista rendszer felelős. Ezen belül „megállapítja azt is, hogy az adott helyzetben különös felelősség terheli e tekintetben Ausztria—Magyarország diplomáciáját, mert Bosznia—Hercegovina erőszakos annexiójával és kétszínű Balkán-politikájával, legutóbb is azzal, hogy reformokat követelve Törökországtól, az ugyanazon reformokat háborús ürügynek felhasználó országokat nem intette nyomtatékosan békére — közvetlen okozója lett a háborús helyzetnek.”³¹

A gyűlések határozata ezután még kiemeli, hogy a háború növelné a néptömegek gazdasági nyomorát, politikai jogfosztottságát. „Mindezek alapján felszólítja az ország minden jóérezsű, a kultúra kincseit féltő, a haladás követelményeit magukévá tevő népretegeit, hogy mindenütt követeljék nyomtatékosan a béke fönntartását, tiltakozzanak hangosan és minden rendelkezésükre álló módon minden olyan kísérlet ellen, amely akár más népeket, akár saját országuk népét a háború gyilkos pusztításainak akarja kitenni.”³²

A magyar szociáldemokrata párt és a Népszava volt Magyarországon az egyetlen nagyobb (és elsőként sikra lépő) erő, amely a Monarchia balkántervei és a háború ellen fellépett. De mint annyiszor, itt is tapasztalhatjuk ugyanazt az eltérést, amit Bebel, az európai nagy pártok és a balkáni szocialisták viszonylatában már szóvá tettünk. Az október 8-i Népszavában ugyanis a kitörőben levő háborúról szóló kommentár hozzáteszi, hogy a Balkán Szövetséghez tartozók részéről „a nemzeti egység és gazdasági felszabadulás”-ra való törekvés „meddő és céltalan”, hogy ezekben az országokban a dinasztikiakkal és „politikai kereskedőkkel” kellene leszámolni, addig pedig „nem nézheti a szociáldemokrata munkásság rokonszenvenvel azokat a mozgalmakat, amelyek egészen a háború szélére sodorták Európát”.

Október 9-én Montenegro hadat üzent Törökországnak, és, mint Bebel Adlernek írta, „megkezdődött a balkáni tánc”. Bebel egy tényezőben hisz még, amely a háború apályára vezethet: „a fegyverkezés olyan méreteket ért el, hogy hiányzanak az eszközök, hogy tovább folytassák”.³³

Bebel reményei, legalábbis balkáni vonatkozásban, hiúnak bizonyultak. Október 14-én a Balkán Szövetség tagjai ultimátumot adtak át Törökországnak, és négy nappal később megkezdődött a háború egyfelől Törökország, másfelől Szerbia, Bulgária, Görögország és Montenegro között.

Az Internacionálé, mint már azt hónapokkal előre sejtette, nem akadályozhatta meg a háborút. Az előállott új helyzettel szemben azonban nyomban rögzítette tiltakozását és kiáltványban fordult a szocialistákhoz. E kiáltványban, amelyet a Nemzetközi Szocialista Iroda Végrehajtó Bizottsága adott ki, megállapította a balkáni szocialista szervezeteknek „az elmaradott kapita-

³¹ Megjegyzendő, hogy a Népszava és a magyar szociáldemokrata párt balkáni háborús helyzet-elemzésébe jó néhányszor hiba csúszott. Szerintük ugyanis a Berchtold-jegyzőknek nagyobb volt a befolyása, mint azt a tényleges adatok mutatják; másfelől pedig úgy gondolták, hogy a Monarchia felsőbb vezető köreiből szintén akarták a háborút, amit ilyen egyértelműen nem lehet állítani, főleg azt nem, hogy a Balkán Szövetséget *háborúra sarkallták*.

³² Népszava. 1912. okt. 8. Magyarországon a háború ellen valóban szélesebb „békefront” állott össze, nagyrészt bel- és pártpolitikai okok folytán. E kérdéstről lásd Merényi László tanulmányait. — Kézirat.

³³ V. Adler : Briefwechsel. 551. l.

lizmus állapotában könnyen érthető gyengeségét”, ugyanakkor nagy elismeréssel szólt a balkáni szocialisták lelkes és példás háborúellenes fellépéseiről. Ugyancsak helyesléssel és méltánylással emlékezett meg az osztrák szociáldemokraták nyilatkozatairól is. Emlékeztetett végül arra, hogy a Nemzetközi Szocialista Iroda nyilatkozata már az olasz—török háború idején figyelmeztette az emberiséget annak várható következményeire, többek között a balkáni helyzet elmérgesedésére. Mindez európai háborúval fenyeget, a nagy véradó beszédéig pedig a háborús terhek növekedése következtében a tömegek gazdasági helyzete fog rohamosan romlani. A kiáltvány végezetül kifejezi reményét, hogy ha a kis balkáni szervezetek túlságosan gyengék is voltak, a nagy európai szocialista pártok elég erősek lesznek ahhoz, hogy az Internacionálé kongresszusai határozatainak szellemében biztosítsák a békét.³⁴

A kiáltvánnyal egyidejűleg látott napvilágot október 17-én „Törökország és a Balkán szocialistáinak kiáltványa” is. A kezdő sorok: „A Balkán-államok és Kisázsia munkálkodó népéhez! A Munkás Internacionáléhoz! A közvéleményhez! A háború elkövetkezése nagyon valószínű, és lehet, hogy mire soraink napvilágot látnak, már ki is tört. De mi, a Balkán-államok és a Közelkelet szocialistái, akiket ez a háború közvetlenül érint, szembehelyezkedünk a sovinizmus áradatával.” Ez a terjedelmes és elemző Kiáltvány elsősorban arra figyelmeztet, hogy a háború milyen pusztításokkal járna győztesre és legyőzöttre egyaránt. Majd hangsúlyozza, hogy a háború eredményeként a győztesek is elvesztenék függetlenségüket és teljesen a nagyhatalmak „karmai közé kerülnének”, a militarizmus erősödnék, a népi „közsabadságokat” elvesztenék, és végezetül a Balkán népei között kiélesednének a nacionalista gyűlölségek: „az egyes népek között törne ki a hegemoniáért való küzdelem”. A török győzelem „a vallási fanatizmusnak és a mohamedán sovinizmusnak vad kitoréseit idézné elő, fölidézné a politikai reakciót, hosszú időre visszavetné az államok belső szabadságát”.

A kiáltvány foglalkozott a balkáni burzsoázia azon érvelésével is, mintha a háború az illető népek nemzeti egységét teremtené meg. Ezzel kapcsolatban megállapította: „A szocialista pártok a nemzeti egységnek nem ellenségei. A nemzetiségeknek autonóm életre való joga csak következménye a Munkás Internacionálétól mindig hangoztatott nemzeti egyenjogúsításnak. Következése annak az álláspontnak, amely az osztály, faj és vallás kiváltságai ellen egyaránt harcol. Ámde azt kell kérdezni, hogy elősegíti-e ezt a nemzeti egységet az, ha a török területeket, szétosztják a kis Balkán-államok között?” Majd részletesen felsorolja a burzsoázia nacionalista igényei által kínált megoldásokat, amelyek mindenképpen egyes balkáni népek nemzeti elnyomását eredményeznék, akár szerb, akár bolgár, akár török vagy görög államkeretekről is lenne szó. Eppen ezért a kiáltvány leszúri a következtetést: „A polgárság és a nacionalizmus képtelen arra, hogy igazi és állandó nemzeti egységet teremtsen... A nacionalizmus nem szünteti meg az elnyomást, csak új nevet ad az elnyomónak és csökkenti talán az elnyomás mértékét. Igazi nemzeti egységet csak a politikai demokrácia teremthet meg, amely egyenlőséget teremt mindenki számára, fajra, vallásra és osztályra való tekintet nélkül.”

³⁴ Népszava. 1912. okt. 17.

A demokratikus, a népek érdekét szolgáló megoldás megghiúsításában a Kiáltvány ezután egyaránt elmarasztalja a kis Balkán-államok nacionalista burzsoáziáját, a dinasztikiakat, a nagyhatalmak imperializmusát és a török kormányt. A Kiáltvány ezen a helyen leszámol azokkal az illúziókkal is, amelyeket oly sokan — szocialisták között is — az ifjútörökökkel szemben tápláltak. „Ma már senki sem remélheti, hogy az ifjú-török uralom új politika megteremtésével véget vet ennek az anarchiának. Az egymást követő török kormányok nemcsak, hogy nem orvosolták a múlt hibáit, hanem még tetézték is azokat azzal, hogy a látszatparlamentarizmus segítségével olyan rendszert léptettek életbe, amely nemzeti egyéniségüktől meg akarta fosztani a népeket, amely túlságba vitt bürokratikus központosítással elnyomta őket, amely egyaránt mostoha volt a nemzetiségek jogaival és a dolgozó tömegek követeléseivel szemben.”

A mulasztások és tarthatatlan állapot azonban mégsem igazolja a háborús megoldást — írják. Az egyetlen kivezető utat a szocialisták jelölték meg az 1909-es belgrádi értekezletükön. És itt elismétli, újra programul adja a Balkán-federáció gondolatát: „Faji és vallási tekintet nélkül, demokratikus szervezetben egyesíteni kell a Balkánnak és a Közel-Keletnek valamennyi népét. Az európai kelet népeinek csak egy ilyen federáció adja meg az állandó nemzeti egység lehetőségét. Enélkül gazdaságilag és szociális értelemben sem haladhatnak, mert fejlődésüket folyton veszedelem fenyegeti.” — Mindehhez pedig követeli, hogy Törökország — saját fennmaradása, a konföderációba való beilleszkedése érdekében — nyomban biztosítsa a nemzeti autonómiákat, a helyi önkormányzaton alapuló közigazgatást, az agrárreformot, a népjóléti intézményeket, az adórendszer átalakítását stb. „Ez a mi programunk. Ennek megvalósításáért nemcsak a Balkán-államok proletárságának, hanem a nemzetközi szocializmusnak segítségére is számítunk”, — mert hiszen a béke ügye egyetemes és oszthatatlan, a Balkán háborúja európai pusztulásba torkolthat. A kiáltvány végső felkiáltása: „Le a háborúval!”³⁵

A balkán szocialisták és a Nemzetközi Szocialista Iroda Kiáltványával egyidejűleg (amelyet E. Vandervelde, E. Anseele, L. Furnemont és Cam. Huysmans írtak alá) látott napvilágot a német, az osztrák, a francia és a horvát-szlavon szociáldemokrata párt nyilatkozata is. Ezek között is érzelmi, megfogalmazásbeli eltéréseket tapasztalhatunk — miközben valamennyi egyet akart az alapkérdésben: a háború és a nagyhatalmak imperialista politikájának elítélését. A német szociáldemokrata pártvezetőség október 15-én hangsúlyozta, hogy a Balkánról európai háború fenyeget, hogy a háború lokalizálását nem bízhatják a már eddig is csődöt mondott diplomáciára. A népnek kell hallatnia hangját, ezért az embereknek készen kell állniuk a béketüntetésre. A Balkán miatt egy német proletár csontjait sem szabad összetöretni.³⁶

Az ausztriai szociáldemokrata pártvezetőség (az osztrák, lengyel, cseh, olasz, ukrán, délszláv szervezetek nevében) elsősorban a háború borzalmaival ecsetelte; majd felhívta a figyelmet arra, hogy a Monarchia keretei között a délszlávok testvéreit hogyan nyomják el; milyen gazdasági érdekközösségi kapcsolatokat lehetne kimunkálni a balkáni államokkal, ha azt a magyar és osztrák agrárius érdekek nem tették volna lehetetlenné (itt a pártvezetőség fenntartotta azt az elképzelését, hogy az agrár országokkal a Monarchia

³⁵ Népszava. 1912. okt. 17.

³⁶ Carl Grünberg : Die Internationale und der Weltkrieg. Leipzig. 1916. 45—46. l.

ipara cserélhette volna ki termékeit — ami egyébként nyilván nem ezeknek az országoknak fejlődését szolgálta volna). Az adott helyzetre a nyilatkozat következő sorai a legjellemzőbbek: „Szerbia nem lesz veszélyesebb, ha néhány szegény faluval bővül is. Az egész Szandzsák nem éri meg egy osztrák proletár csontjait.” Előrevetítik annak árnyékát is, hogy Bécs törökbarát magatartása a balkáni szlávokat Pétervár karjaiba kergeti. A zárósorok: „Egy jelszó lehet csak: a Balkán a Balkán-népeké.”³⁷

A francia visszhang bizonyos fókig eltért a német—osztráktól. Mert míg ezek elsősorban mint potenciális beavatkozó hatalmak jöttek számba és itt volt erős a nacionalista uszítás, amivel szemben a szociáldemokrata párt mindkét országban kiadta azt a jelszót, hogy a Balkán egy német vagy osztrák munkás csontjait sem éri meg, — a francia szocialista párt azt hangsúlyozta, hogy Franciaország a távoli Balkán, illetve Oroszország miatt nem kell, hogy idegen érdekekért bajba keveredjék. A másik, szocialista szempontból fontosabb eltérés az volt, hogy a francia pártvezetőség nyilatkozata a német—osztrákokéval szemben a stuttgarti, koppenhágai döntések végrehajtásáról is megemlékezett, mint olyanról, ami kötelezi őket.³⁸

Érdekes, hogy az ausztriai szociáldemokrata párt közös nyilatkozata mellett Horvátország és Szlavónia szociáldemokrata pártja külön kiáltványt is adott ki. Ebben néhány fogalmazás kidolgozása más színezetben tűnt fel. Így erősebb hangsúlyt kapott az a vélemény, hogy „igaz az is, hogy a Törökországban élő népek rabszolgasága már elviselhetetlen”. Kifejtették erőteljesebben azt a gondolatot, hogy a nemzeti autonómiájuktól megfosztott ausztriai délszlávok miért folytatnának „harcot a Szandzsákban és Novibazárban élő testvéreik ellen”. Végezetül leszögezték: Horvátország és Szlavónia munkálkodó népének nincs szüksége a balkáni hódításokra, és rábizzák a Balkán népekre, hogy saját maguk szabadítsák fel magukat.³⁹

Ugyanezt a gondolatot fejezi ki V. I. Leninnek a Pravda 1921. október 16-i számában megjelent cikke is, amelyben tiltakozik a nagyhatalmak intervenciói ellen és kifejti, hogy „talán egész Kelet-Európa számára üt az óra, amikor maguk a népek mondják ki szabad és döntő szavukat . . . Az élenjáró balkáni munkásság és az egész balkáni demokrácia kizárólag a tömegek öntudatosságának, demokratizmusának és öntevékenységének fejlődésébe helyezi reményeit.”⁴⁰

Még inkább világosságot vet a háború jellegére Lenin két nappal később megjelent cikke, amely azzal kapcsolatban íródott, hogy a pétervári városi tanács határozatában szolidaritást vállalt a balkáni államok „felszabadító háborújával”. Lenin erre válaszként írta: „Ilyen frázisok mögött rejtőzik a sovinizmus! Soha és sehol se érték el a »szabadságot« az elnyomott népek egyik népnek a másik nép elleni háborúja révén. A népek háborúja csak fokozza a népek leigázását. A balkáni szláv paraszt tényleges szabadságát, éppúgy mint a török parasztét csak az biztosíthatja, ha minden országon belül teljes szabadság lesz, s ha a teljesen és következetesen demokratikus államok föderációra lépnek.”⁴¹

³⁷ Uo. 79—82. l.

³⁸ Uo. 129—130. l.

³⁹ Népszava. 1912. okt. 20.

⁴⁰ V. I. Lenin Művei. 18. köt. Bpest, Szikra. 1955. 348—349. l.

⁴¹ Uo. 353. l.

A nemzetközi helyzetben bekövetkezett események természetesen visszahatottak az Internacionáléra is. Jaurès már október 8-án azt írta az Humanitében a balkáni szocialisták nagyszerű internacionalista kiállítását méltatva, hogy ezt az Internacionálé egészének támogatnia kell (ami a NSZI október 12-i már ismertetett Kiáltványában realizálódott is). Ezt megtoldotta azzal a kijelentéssel, hogy sajnálkozásának ad hangot, amiért az Internacionálé kongresszusa nem ült már össze Bécsben. „Mindenesetre ezt nem lehet tovább halogatni és már bizonyára azok is meggyőződtek az összehívás szükségességéről, akik a Balkán-háború előtt az elhalasztás pártján állottak — fűzte hozzá.⁴² Ez a szűrés kétségtelenül a német—osztrák pártvezetőségnek szólt, amely mind ez ideig az Internacionálé kongresszusa, a NSZI összehívása ellen volt.

Október közepén azonban a helyzet megváltozott, a NSZI plénumát október 28-ra Brüsszelbe összehívták. Maga Bebel is elismeri, hogy az ösztönzés erre nyugatról érkezett. Adlernek írt október 15-i levelében írja, hogy ezeket után a kongresszus összehívását nem lehet elhárítani, „nehéz lesz az angolok és franciák ellen védekezni. Embereinket erősen intettem, hogy ne hagyják magukat sarokba szorítani. Remélem, szekundálni fognak neked.”⁴³

Vagyis ezekben a napokban ismét felvetődött, illetőleg folytatódott a régi vita a német—osztrák és az angol—francia párt között arról, hogy mit tehet a proletariátus akut háborús helyzetben, az a vita, amely Koppenhágában élesedett ki leginkább, és amelyet akkor csak elnapoltak.⁴⁴

Bebel október 21-én további megjegyzéseket juttatott el V. Adlerhez. Levelében kitért arra, hogy a német párt részéről kik mennek Brüsszelbe, s hogy ezek támogatni fogják Adlert. Személyes véleményét illetően kifejtette, hogy nem hisz a háborúban, mert sem Franciaország, sem Németország, sem Nagy-Britannia nem óhajt fegyveres összeütközést. A Monarchia szándékaiban is kételkedett. A fő háborús gyűjtogatóként a cári kormányt jelölte meg (ezzel a Monarchiát indokolatlanul felmentette — J. J.). Végül is azonban hozzáfűzte: „egészében a helyzet olyan zavaros, hogy senki se tudja, mi lesz”.⁴⁵

Bebellel szemben, aki a bekövetkezett eseményekben berlini szemmel csak a rosszat látta, Lenin ugyanezen a napon megjelent cikkéből más szellemet érezhetünk ki (anélkül, hogy az alapkérdésben ellentmondásban lettek volna): „Ma már egyhangúlag elismeri az egész európai burzsoá sajtó is, amely reakciós és önző célokból a hírhedt status quo-t (a régi, változatlan állapotokat) védelmezte a Balkánon, hogy új fejezet kezdődött a világtörténelemben. Törökország leverése kétségtelen tény... a négy említett állam (Szerbia, Bulgária, Montenegro és Görögország — J. J.) szövetsége tényévé vált.” „A Balkán a balkáni népeké” — ezt már elérték. Lenin utal ezután arra, hogy a Balkánon eddig a középkor „igen számottevő maradványai” éltek tovább: így az abszolutizmus, a feudalizmus és a nemzeti elnyomás. Ezek felszámolására, a balkáni népek felemelésére a balkáni szocialisták nyújtották a legmegfelelőbb programot a demokratikus federáció révén, a demokratikus erők gyengesége folytán azonban ezt a tervet elutasították. A szövetség így dinasztii-

⁴² Oeuvres de J. Jaurès. IX. köt. 135. l.

⁴³ V. Adler: Briefwechsel. 552. l.

⁴⁴ Vö. Internationaler Sozialisten Kongress zu Kopenhagen. Berlin. Vorwärts. 1910. és nagy nyelven *Jemnitz János*: A háború és béke kérdése a II. Internacionálé koppenhágai kongresszusán. Történeti Szemle. 1960. 4. sz.

⁴⁵ V. Adler: Briefwechsel. 553. l.

kus és háborús jelleget öltött. „Bár ez a szövetség háború és nem forradalom útján valósult meg, mégis egész Kelet-Európában nagy lépéssel közeledtünk a középkori maradványok lerombolásához.”⁴⁶

A Balkán-háborút a nagyhatalmak militarista körői nyomban felhasználták a katonai költségvetések, kontingensek emelésére. Ez következett be Ausztriában, Nagy-Britanniában, Németországban egyaránt. A militarizmus térhódítása ellen a német szociáldemokrata és angol Labour Party parlamenti képviselők közös nyilatkozatot adtak ki. A két parlamenti frakció elutasította a katonai terhek megszavazását, minthogy ez a fegyverkezési verseny „gyűlöletes és végzetes” kiéleződéséhez vezet, amelyet nyomon követ az inség és végül „egy szörnyű háború veszélye”. Méghozzá német—angol viszonylatban egy olyan háború, „amelyet eddig a történelem még nem ismert”. A két frakció hangsúlyozta, hogy az angol és német népnek nincsenek egymással szemben érdekellentétei. A Manifesztum zárószorai: „Anglia és Németország munkásai! Akárhol jöttök is össze, gondolatok történeti hivatásotokra, agitáljatok és szervezkedjétek a népeknek egymás között való megértése és a béke érdekében.”⁴⁷

Ilyen előzmények után ült össze a NSzI október 28—29-iki ülése. (Ezen részt vettek Jaurès, Vaillant, Kautsky, Luxemburg, Haase, Plehanov, V. Adler, B. Glasier, Troelstra, Vandervelde, — magyar részről Garami E. és Weltner J.) Az értekezlet munkájáról közös kimerítő nyilatkozat adott számot.^{47a}

A nyilatkozat sok szempontból az eddig elhangzottak ismétlésének tűnhet, mégis megvan az az érdekessége, hogy a már korábban jelzett eltéréseket áthidalta, a bekövetkezett eseményeket meglehetősen részletességgel boncolta és így egy történeti folyamat analizését emelte végső soron közösen elfogadott határozat rangjára. A nyilatkozat érvényre juttatta az Internacionálé felfogását, hogy felismeri „a nemzeti egységre és autonómiára vonatkozó jogos igényei”-ket, de egyben arra is utalt, hogy adott helyzetben a nacionalista törekvések révén a dinasztikiak és a nagyhatalmak érdekében folyik a háború. Ezzel ismételten szembeállította a balkáni népek (beleértve a törököket is) demokratikus konföderációját. A diplomáciai háttér felvetítése után a nyilatkozat megjelöli a proletariátus előtt álló feladatokat: egyrészt, hogy gyorsítsa meg a szocialista forradalom diadalra juttatását, amely egyedül tudja hatékonyan biztosítani a békét, másfelől, hogy teljes energiával kísérelje meg minden adott esetben, minden pillanatban útját állni a háborús politikának.

A nyilatkozatban ezután következett az a pont, amely leginkább emlékeztetése tette: „hogy ennek a tiltakozásnak, ennek a háború ellenes akciónak teljes egysége és hatékonysága legyen, a Nemzetközi Szocialista Iroda elhatározta a rendkívüli nemzetközi kongresszus összehívását”. Végezetül a NSzI egyrészt figyelmeztette a munkásságot, hogy „a legközelebbi jövő a szocialista

⁴⁶ V. I. Lenin Művei. 18. köt. 369—370. l.

⁴⁷ Népszava. 1912. okt. 22. Vö. *Carl Grünberg* : i. m. 18—19. l.

^{47a} A NSzI okt. 28—29-iki ülésének van még egy igen figyelemreméltó mozzanata. A Nyilatkozat kidolgozása előtti vitában felszólalt R. Luxemburg, aki egyrészt azt hangsúlyozta, hogy ez a háború az új történeti fejlődés (imperializmus) talaján keletkezett, amikor hasonló háborúkra számítani kell. Éppen emiatt szorgalmazta a tömegakciók tételének elfogadását, külön megemlítve, hogy a pártoknak a legenergikusabb akciók, nem egyszer áldozatok meghozatalára kell felkészülniük, tekintettel a nemzetközi viszonyok várható alakulására. (Népszava 1912. nov. 2.)

és proletár pártokat valószínűleg igen súlyos feladatok elé fogja állítani”, másrészt a kormányokhoz szólt, amelyeknek „emlékezetébe kell idézni, milyen veszedelemmel jár a tüzzel való játék, és hogy ez a tűz lángbaboríthatja az egész kapitalista világot”.⁴⁸

Az október 28-i ülésén a NSzI ily módon döntést hozott a rendkívüli nemzetközi kongresszus egybehívására. Egyben azonban a kongresszus jellegét is meghatározta. Tiltakozó és nem vita-kongresszusnak kellett lennie, amelynek elsődrendű feladatává az kellett, hogy váljék, hogy kifejezze a nemzetközi proletariátus egységes békeakarátát, világgá kiáltsa, hogy a háborús helyzetben be fogja váltani a Stuttgartban és Koppenhágában hozott döntéseket, a kapitalista háborúra proletárforradalommal fog felelni.

Közben a háború szinte napok alatt új helyzetet teremtett és nyomában változtak a nemzetközi viszonyok, a feszültséget is apály-dagály szakaszok szakították meg. Az Internacionálé állásfoglalásai így nem egyszer elmaradtak az élet változásai mögött. Ez történt az október 12. és 28. NSzI Nyilatkozat közben is (nevezetesen megindult a háború és vereséget szenvedett Törökország), ez ismétlődött meg október 28. és november 24. között, a kongresszus munkájának kezdetéig eltelt időszak alatt.

É három hét alatt történetileg befejeződött az európai török birodalom felszámolása. Lenin a Balkán-háború érdemi részét már november 7-én lezárt-nak tekintette. Cikkének elején O. Bauert idézve helybenhagyja, hogy „Macedonia szempontjából az a körülmény, hogy Bulgária és Szerbia meghódította, polgári forradalmat, egy sajátos 1789-et vagy 1848-at jelent”. Hozzáfűzi, hogy természetesen ezt sokkal kevesebb véráldozattal, sokkal demokratikusabb vívmányokkal lehetett volna befejezni, ha a belső társadalmi feltételek ehhez adva lettek volna. Figyelmeztet a várható nehézségekre és megállapítja, hogy csak a parasztság gazdasági, szociális felszabadítása veheti elejét a nemzeti elnyomásnak, ami ellenkező esetben tovább is kísérteni fog.⁴⁹

Bebelnek november 14-i levele is azt tükrözi, hogy a háborút befejezetteknek tekinti a Balkánon.⁵⁰ A Balkán Szövetség katonailag kész helyzet elé állította a nagyhatalmakat, az intervenció részükről így nehezebbé vált; ugyanakkor azonban újabb feszültség volt tapasztalható a balkáni szövetségek között, másfelől pedig a Monarchia lépett fel igen agresszíven Szerbia és Montenegro ellen. A Monarchia akciói a háborús légkört így tovább is fenntartották. Végeredményben az európai nagysajtó európai konfliktussal november első napjaiban nem számolt ugyan, de mind Németországban és Ausztriában, mind Franciaországban a sovíniszta lapok támadó, hangulatkeltő cikkekkel teltek meg. Bebel november 14-én külön megjegyzi, hogy meglepi mind az osztrák kardcsörtetés, mind a német sajtó sovíniszta lármája.⁵¹

Hasonló észrevételeket tesz ezekről a napokról Jaurès is. Úgy gondolja, hogy Németország, a Monarchia, sőt Oroszország sem készül háborúra jelenleg, mégis a sajtó militarista, háborús cikkei elszaporodnak. A szocialisták feladata, hogy a népszerűtlenséget is vállalva, ezzel a kampánnyal szembeforduljanak.⁵²

⁴⁸ Népszava. 1912. nov. 1. Vö. *Carl Grünberg* : i. m. 19—20. l.

⁴⁹ V. I. Lenin Művei. 18. köt. 398—400. l.

⁵⁰ Valóban a bolgárok nov. 4-én már Drinápoly alatt álltak, és a török vereség olyan megsemmisítő volt, hogy a török kormány már nov. 3-án fegyverszüneti tárgyalásokat kezdeményezett. Nov. 9-én elesett Szaloniki is, a szerb csapatok elfoglalták Szkopljet.

⁵¹ *V. Adler* : Briefwechsel. 554. l.

⁵² *La Dépêche de Toulouse* 1912. nov. 15. *Oeuvres de J. Jaurès*. IX. köt. 179. l.

Jaurès rámutat, hogy a polgári sajtó nem riad vissza durva hamisításoktól sem. Az olyan tekintélyes lapok, mint a Temps és a Liberté, ezidőtájt arról közölt cikkeket, hogy a német és osztrák szociáldemokrácia nem hajlandó a francia munkásokkal közös frontot alkotva fellépni saját kormányai külpolitikája ellen.⁵³ Jaurès ezzel kapcsolatban megállapítja: „Mekkora cinizmussal használják ki a reakciósok, a háborús gyujtogtók (fauteurs de conflits) a legkisebb incidenst is, hogy a félreértést és rágalmakat szolgálják.”⁵⁴

A valóságban az Internacionálé pártjai mindenütt hatalmas agitációt folytattak a háború ellen. November 10-én és 17-én nagyszabású tüntető nagygüléseket rendeztek Európa különböző nagyvárosaiban, ahol rendre felszólaltak a testvérpártok szónokai is. Ezeknek a gyűléseknek egyetlen napirendi pontjuk a háború elleni tiltakozás volt. Így Berlinben Jaurès, Renner beszélt, Párizsban pedig Scheidemann, Londonban Frank (Budapesten K. Liebknecht és W. Ellenbogen). A német párt milliós példányban adott ki röplapokat és mint a Pártvezetőség az 1913-as jeni kongresszusnak jelentette, ezekben a hónapokban „a legkisebb faluban is megfoghatóvá tették, hogy mit jelent az imperializmus a proletariátus számára.”⁵⁵

A felháborodásnak nemzetközi hulláma alapozta meg a Baseli Kongresszusnak egy héttel későbbi összehívását. Baselnek kellett ezután a legmesszebbhangzó békekiáltássá válnia, de úgy, hogy ne csak betetőzése legyen az eddigi kampányoknak, hanem egyben új lendületet és perspektívát is nyújtson azoknak. A valóságban inkább a csúcsot jelentette.

A Baseli Kongresszusra 555 küldött érkezett (75 német, 50 osztrák, 127 francia, 32 belga, 20 orosz, 11 olasz). A kongresszust a beteg Vandervele helyett E. Anseele nyitotta meg, a NSzI nevében. Hangsúlyozta, hogy „a proletárság, amelyet máától kezdve minden embernek el kell ismernie a világ-béke hírnöke gyanánt, békét akar a Balkánon”. Tiltakozott az ellen, hogy Ausztria—Magyarország megfossa a balkáni népeket a nemzetválás lehetőségétől,⁵⁶ de méginkább az ellen, hogy a hatalmi érdekek általános háborúhoz vezessenek. Felszólalását azzal a felkiáltással fejezte be, hogy „az Internacionálé elég erős ahhoz, hogy parancsszóval forduljon a hatalmasokhoz és ha kell szavait tettekkel is fogja kísélni.”⁵⁷

A megnyitó mintegy jellemezte a kongresszus egész lefolyását. Elmaradtak a viták, a küldöttek impozáns békedemonstrációra készültek. A kongresszusnak ilyen jellegét növelte, hogy, az Internacionálé történetében először, hivatalos szervek is üdvözölték a megjelenteket, méghozzá a munkásmozgalom

⁵³ Ezt a híradást arra alapították, hogy a német és osztrák szakszervezetek a CGT-nek ilyen értelmű felhívására azt válaszolták, hogy ők a szocialista pártoktól elszigetelten nem lépnek fel politikai téren, vagyis a francia szakszervezeteket szocialista pártjaikhoz utasították. Ezt forgatta ki a polgári sajtó úgy, mintha a francia szakszervezetek antimilitarista fellépését a németek érdemben vetették volna el.

⁵⁴ L'Humanité 1912. nov. 12. — Oeuvres de J. Jaurès. IX. köt. 176—177. l.

⁵⁵ Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands abgehalten in Jena vom 14. bis 20. September 1913. Berlin. 1913. Vorwärts. 225. l. Ez a kijelentés ugyan már 1913 tavaszára vonatkozott, de éppen Scheidemann fejtette ki, hogy az antimilitarista kampányban a csúcsot Basel jelentette, vagyis a tömegekhez már 1912 őszén elért a szavuk.

⁵⁶ November közepétájt, mint arra utaltunk, kiélesedett a viszony a Monarchia és Szerbia között. A Monarchia háborús fenyegetéssel akarta útját állni Szerbia és Montenegro határossá válásának, illetőleg tengerre való kijutásának.

⁵⁷ Népszava. 1912. nov. 27.

számára ugyancsak idegen helyen, Basel többszáz éves Münster templomában, amelyet az egyházi hatóságok engedtek át a háborúellenes nagygyűlés céljára. A nagygyűlést a kongresszus második napján tartották. A megnyitót Blocher baseli szociáldemokrata kormányelnök tartotta meg: „Köszöntöm a külföldről idesereglett szocialistákat, büszkék vagyunk arra a tisztességre, amely ebből a kongresszusból városunkra és pártunkra származik . . . A mai gyűlésnek az a jelentősége, hogy megadja a kongresszus tárgyalásainak hátterét, jelképezve, hogy ezen a kongresszuson nem csupán húsz ország néhány száz megbízottja tanácskozik, hanem, hogy mögöttük százezrek és milliók állnak. A háború ellen akar tiltakozni, de nem azért mert félünk tőle, hanem mert undorral borzadunk vissza tőle.” Blocher szavait azzal zárta, hogy figyelmezteti azokat, „akik hetek óta léha játékot űznek a világháború veszedelmével”, hogy a háború a jelenlegi társadalmi rendszer összeomlását siettetné.⁵⁸

Blocher után a szónokok egymás után léptek a tribünre. Sorra ecsetelték a háború borzalmaait a német Haase, az angol Keir Hardie, a svájci Greulich, a bolgár Szakasov, az osztrák Adler és a francia Jaurès. A szónokok mondani-valója azonos volt. Tartalma néhány szóban összefoglalható: elítélték a háborút, rámutattak, hogy azt a kapitalizmus, a dinasztikus érdekek váltották ki, felhívták a népeket a béke védelmére és figyelmeztették a kormányokat, hogy az az európai háború szocialista forradalomba fog torkollni.

A viszonylag szűk tartalmi skála ellenére, az érzelmek és szenvedélyek a különböző szónokoknál más és más hangsúlyt kaptak, ami egyben visszahatott a tartalmi elemekre is. Haase a német párt nevében nem csillogtatott meg új gondolatokat, érzelmi hőfoka is átlagos volt. Ami beszédéből említésre-méltó, az inkább a már sokszor jelzett problémára való utalás: „Nem ismerjük félre hatásunk határait” — de mindjárt hozzátette: „Azonban azt is tudjuk, hogy nem lehet egy mozdulattal félretolni bennünket.”⁵⁹

Az angol szocialisták nevében Keir Hardie emelkedett szólásra. A balkáni kérdéseken túl, elsősorban a német—angol munkásság érdekazonosságát hangsúlyozta. Egy vonatkozásban azonban messze túlment a szokványos beszédeken. „Ha azonban a diplomácia a Balkán-kérdésben világháborút robbant ki, akkor a demokráciának szent kötelessége, hogy minden eszközt felhasználjon, amely a háború kirobbantását megakadályozhatja. Ha ehhez a politikai akció nem elég, akkor a munkásosztály nem fog visszariadni attól, hogy másik nagy fegyverét, a gazdaságit felhasználja, a nemzetközi háborúellenes forradalmi sztrájkot”.⁶⁰

Ezzel a kijelentésével K. Hardie nyilvánosságra juttatta, hogy az angol—francia delegáció továbbra is napirenden tartja általános-sztrájk javaslatát. A német—osztrák küldöttek ezzel kapcsolatban továbbra is némák maradtak. Nagyobb hatást keltő szónokuk, V. Adler más irányban haladt eszme-futtatásában. Ő inkább az emberek összefogását szerette volna elérni a háború ellen: „Furcsa érzést kelt bennem, hogy templomban beszélek és innen a templomból emelek vádat azok ellen, akik minden processziónál körülhordozzák a keresztet, hogy rossz keresztények és ellenségei az emberiségnek, mert rettenetes és ördögi gyilkossági terveket koholnak. A család ellenségeinek tartanak bennün-

⁵⁸ Ausserordentlicher Internationaler Sozialisten Kongress zu Basel am 24. und 25. November 1912. Berlin. 1912. 11—12. l.

⁵⁹ Uo. 12—13. l.

⁶⁰ I. m. 14. l. — Megjegyzendő, hogy K. Hardie beszédének ezt a részét a Népszava annak idején nem közölte.

ket és íme mi küzdünk európai családok százezreinek fönmaradásáért. Min-
ket a tulajdon ellenségeinek tartanak és íme mi védelmezzük az egész emberiség
tulajdonát, az évszázadok alatt felhalmozott kultúrkincseket.”⁶¹

Ennek a mindenkit csatasorba állításra való törekvésnek legnagyobb-
ben megformált szavai Jaurès szájából hangzottak el: „Még rövid idővel ezelőtt
a polgári lapok úgy csufolódtak, hogy ez a kongresszus csak szocialista parádé
lesz. De most ugyanezek a lapok is tele vannak a háborús veszedelem híreivel.
Az az igazság, hogy ma minden bizonytalanságban és zűrzavarban van. Még a
kormányok is félnek a háború végére láthatatlan következményektől, de
sohasem lehet tudni, hogy mikor lesz úrrá rajtuk mégis a háborús szándék és
ezért siettetnünk és erősítenünk kell a proletárság fölényes és egyhangú
akcióját. Amikor a menettel ideérkeztünk, harangok zúgása fogadott bennün-
ket, Schillernek a harangok szaváról írott nagyszerű költeménye jutott eszembe
és annak mottója: »hívom az élőket, siratom a holtakat, megtöröm a villámo-
kat!« »Én is hívom az élőket a gyilkossággal fenyegetett élet védelmére.
Magsiratom a megszámlálhatatlan holtakat, akik Európa keletének csata-
terein hevernek, rothadó tetemeiknek szaga úgy hat hozzánk, mint a gaztetten
érezett lelkiismeretfurdalás. És összemorzsolom a háborús villámokat, amelyek a
felhőkben cikáznak és vészit hirdetnek.«”⁶²

A templom elé akkora tömeg vonult fel, hogy több mint tízezer ember
kívülrekedt. Ezek részére négy rögtözött tribünről a bent elhangzottakhoz
hasonló tartalmú gondolatokat tolmácsolt az olasz, angol, francia, belga,
német, orosz mozgalom egy-egy vezetője (a magyarok nevében Buchinger
Manó beszélt a tömeghez). Az ünnepek csak késő este értek véget.

A kongresszus második napja azzal kezdődött, hogy német, francia és
angol nyelven felolvasták a küldötteknek azt a Nyilatkozatot, amelyet idő-
közben kidolgoztak. A Nyilatkozat jellege az Internacionálé korábbi kong-
resszusain elfogadottakétól annyiban tért el, hogy ez most nem alapelveket
rögzített, hanem igen részletesen elemezte a nemzetközi helyzet alakulását. A
különböző pártok teljes összhangban állapították meg a háború okait, sőt a
feszültség enyhítésének módjait is. Hangsúlyozták, hogy a balkáni népek
haladását továbbra is csak a balkáni demokratikus konföderáció tenné lehetővé,
az európai háború megkadályozásának fő gátját pedig az angol—német—fran-
cia proletariátus összefogásában jelölték meg. Majd a kormányokhoz fordultak:
„— óva inti valamennyi állam uralkodó osztályait, hogy a tömegnyomort,
amelyet a kapitalista termelőmód támaszt, ne fokozzák még háborús művele-
tekkel is. Nyomatékosan követeli a békét. Ne felejtsek el a kormányok, hogy
Európa mostani állapotában és a munkásosztály mostani hangulatában ön-
magukra nézve is veszélyes a háborúba bocsátkozás: emlékezzenek arra, hogy a

⁶¹ Népszava. 1912. nov. 27. — Adler felszólalásának igen jellemző részlete volt az,
amelyben a Monarchia vezetőit figyelmeztette, hogy a háborúval saját sírjukat ásniák meg,
„hiszen még a győzelmes háború is Ausztria felbomlását jelentheti, (a Népszavában ezt a
részét eredetileg vastagon szedték) hiszen a szétrobbantás veszedelme úgyszólván közel áll ehhez
a birodalomhoz”. Ugyancsak ilyen értelemben szólalt fel a lengyel szocialisták nevében
Daszynski, aki Ausztriát figyelmeztette, hogy ez a háború a Monarchia szláv elemeiben
még jobban elmélyítené a nacionalista ellenérzéseiket Béccsel szemben. — I. m. 17—18.,
21. l. Megjegyzendő az is, hogy Adler volt az, aki a kongresszuson leginkább kifejezésre
juttatta: a nemzetközi proletariátus nem biztos, hogy útját tudja állni a háborúnak.
Másképp viszont hozzászólt, hogy a háború során a tömegek megérnek majd a forradalmi
változásokra.

⁶² Népszava. 1912. nov. 27.

német—francia háborút nyomon követte a Kommün forradalmi kitörése; emlékezzenek arra, hogy az orosz—japán háború mozgatta meg az orosz birodalom népeinek forradalmi erőt és hogy Angliában és a kontinensen a szárazföldi és tengeri verseny, fegyverkezés az osztálykonfliktusokat hallatlanul kiélesítette és óriási munkabeszüntetéseket vont maga után.”⁶³

A Nyilatkozat befejező részében kifejezésre juttatja, hogy az Internacionálé mennyire átérzi saját felelősségének súlyát. A kongresszus megbízta a NSzI-t, hogy „az eseményeket fokozott figyelemmel kísérje és bármilyen történék is, az összeköttetést a proletariátus között fönntartsa és erősítse”. A proletariátus „tisztában van azzal, hogy ebben a pillanatban ő rajta fordul meg az emberiség egész jövője. Tehát minden erejével meg fogja akadályozni, hogy megsemmisíttessék a népek színe virágja . . . Legyetek éberek a béke őrzésében és gondoskodjatok arról, hogy a proletárság szenvedélyes békeakarata folytonfolyvást a fülükbe harsogjon a kormányoknak. Így állítsátok szembe a kizsákmányolás és tömeggyilkosság kapitalista világával a békének és a népek testvérisülésének proletárvilágát.”⁶⁴

A Nyilatkozatot francia nyelven Jaurès, németül Adler és angolul K. Hardie olvasta fel. Mindjárt néhány szót is fűztek a felolvasott szöveghez, amiből kitűnt, hogy a teljes demonstratív egység nem küszöbölte ki a mélyebben fekvő felfogásbeli eltéréseket. A Nyilatkozat azt mondta, hogy a proletariátus használjon fel „minden eszközt”, amit a feltételek kínálnak. Ez azonban laza megfogalmazás volt, amit különféleképpen lehetett magyarázni. Jaurès így kommentálta a határozatot: „Három lényeges vonása van ennek a kiáltványnak. Először meghatározza az Internacionálé valamennyi pártjának közös külső politikáját. Másodsor *ha nem is határozza meg az akció sajátos formáit, de nem is zárja ki az akció egyik formáját sem* (a kiemelés tőlem — J. J.), inti a kormányokat, hogy milyen könnyen teremthetnek forradalmi helyzetet a világháború felidézésével. Harmadsor, kifejezésre juttatja mozgalmunk egységét és hatalmát”.⁶⁵

Jaurès a 2. pont alatt ismét visszatért az általános sztrájk javaslat szorgalmazásához. Nem véletlen, hogy e kapu nyitvahagyására, a második tanulásra csak a francia és angol küldöttek mutattak rá. K. Hardie és Vaillant tették szóvá a proletariátus köteletségét a háborús veszéllyel szemben. Vaillant, kit Vive la commune! kiáltásokkal köszöntöttek, még élesebben fogalmazott: „A kiáltvány szerint nincs kizárva a háborúval szemben sem a forradalom, sem az általános sztrájk.” Vaillantnak ezeket a szavait viharos tapssal fogadták. Feltűnő ugyanakkor az, hogy Adler és Haase csak általánosságban szóltak a háború borzalmairól, a munkásság békeakarataról, és arról, hogy a történelem a burzsoáziát fogja a háborúért a vádlottak padjára ültetni. A német szónokok közül Bebel üdvözlő beszéde sem tűnt ki sem egyéni, sem elvi, harcias színezettel. Kivételként talán egyedül K. Zetkint említhetjük, aki a nők nevében beszélt, s akit az érzelmi telítettség szükségszerűen elvezetett a lendületes kiálláshoz: „Mi asszonyok türelmetlenül és szenvedélyesen imádkozunk: Szocializmus, jöjjön el a te országod! Nem hiába jártuk a mozgalom iskoláját. Itt vagyunk veletek, ha okosnak és bölcsnek kell lenni, de itt vagyunk akkor is, ha bátorságra lesz szükség . . . a nagy ideált, amelynek szolgálatában vagyunk,

⁶³ Népszava. 1912. nov. 27.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Uo.

csak akkor valósíthatjuk meg, ha nem húzódunk attól sem, hogy kockára tegyük életünket.”⁶⁶

A II. Internacionálé utolsó kongresszusát (mert hiszen az 1918 utáni szociáldemokrácia nem tekinthető az 1914 előtti szerves folytatásának) az I. Internacionálé egyik nagy harcosa, a svájci Greulich zárta be a következő szavakkal: „Tanácskozásunknak végére értem. Néhány szót akarok csak mondani. A katolikus misének van egy mondata, amely így szól: »várom a holtak feltámadását és az elkövetkezendő századok életét«. Ez a mondas kifejezi a reményünket is. Proletárok milliói még mindig távol vannak a mozgalmunktól. Ezek azok a halottak, akiknek fel kell támadniuk (viharos terszés). Fel fognak támadni és meg fogjuk látni az elkövetkező századok jobb életét is. És most oszoljunk szét azzal a kiáltással, amely magában foglalja egész kongresszusunk tartalmát: Háború a háború ellen!”⁶⁷ Greulich szavaival a kongresszus véget ért.

*

Baselben a magyar szociáldemokrata párt nevében 17 küldött jelent meg. Közülük néhányan önéletrajzi írásaikban emlékeztek meg élményeikről. Weltner Jakab 1927-ben megjelent könyvében⁶⁸ csak általánosságoknál marad, Buchinger Manó 1946-ban napvilágot látott írása⁶⁹ minden szempontból jelentősebb. Buchinger az általános háttér, az Internacionálé kongresszusának jellemzése után saját egykori leveleit idézi. A Münster templomi nagygyűlésről ezt írja: „szépségesebb, történetibb pillanatokat még soha nem éltem át”. Buchinger levele közvetlenül érzékeltetni tudja Jaurès beszédének hatását a magyar küldöttekre: „Beszédének francia részét a közöttünk álló Kunfi Zsigmond magyarázta nekünk, de őt sem tudtuk megérteni, mert ő is sirt, zokogott Jaurès beszéde alatt.”⁷⁰

A kongresszusnak volt még egy magyar vonatkozása. Vasárnap, november 24-én Budapesten ismét békenagygyűlést tartott a szociáldemokrata párt, amelyet a rendőrség a Tattersalban szétzavart. Több sebesülés történt. A hír eljutott Baselbe is. A kongresszus nyomban tiltakozását jelentette be, elfogadván a Greulich betérjesztette fogalmazást: „Míg mi itt tegnap a béke mellett tüntettünk, ugyanezt tették derék elvtársaink Budapesten. De az ő tüntetésük céljára nem szolgált a templom, nem állt rendelkezésükre a rendőrség, ellenkezőleg az *oligarchák, a reakciósak, akik Magyarországot kormányozzák a béke melletti tüntetésre vérfürdővel feleltek.* (A Népszava nov. 27-i száma a kiemelt részt eredetiben vastagon szedte — J. J.) A Kongresszus egyértelműleg megbélyegzi a szemtelen junkereknek ezt a gonosz erőszakosságát.” Buchinger könyvéből megtudjuk a határozat elfogadásának történetét is: „A vasárnapi tattersali összeütközés olyan megdöbbenést keltett idekűnn a kongresszuson, hogy rögtön tiltakozó határozatot hoztak anélkül, hogy mi a kongresszus tagjai közül erre bárkit is felkértünk volna.”⁷¹

A magyar küldöttek levelei különben általában elég szintelenek. A kongresszus emelkedett hangulata kisugárzott rájuk is, lelkesedtek is. Itt-

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Weltner Jakab: „Milliók egy miatt.” Bpest. Világosság. 1927. 258—260. l.

⁶⁹ Buchinger Manó: Küzdelem a szocializmusért. Bpest. Népszava. 1946.

⁷⁰ Buchinger: i. m. 217. l. — Vö. P. I. Archivum. Buchinger gyűjt.

⁷¹ Buchinger: i. m. 217. l.

honról azonban a budapesti összeütközésnél is sokkal nyugtalanítóbb híreket kaptak a Monarchia kardesőrtető fellépéseiről, ami láthatóan aggasztotta őket. (A kongresszus maga is azért rövidítette meg ülésezését, hogy az osztrák pártvezetők helyükön lehessenek.) Kunfi az Internacionálé hivatalos képeslapján csak ennyit írt: „Csak ilyen messziről látja az ember, hogy milyen jó lap a Népszava.”⁷²

A kissé szürke magyar visszhangból Buchinger néhány olyan sorát kell kiemelnünk, amelyek igen nagy horderejűek: „A kiáltvány, bár hangja nagyon éles volt, az egyes kongresszusi küldötteket nem elégitette ki. Emlékszem, hogy a kongresszus első napjának délelőttjén nagy vita folyt erről a végrehajtó-bizottságban. A küldöttek egy része, ezek között Luxemburg Róza valamilyen nagyobb cselekedetnek bejelentését, általános sztrájkot vagy ilyesmit követeltek a kongresszustól. Luxemburg azt mondta a bizottságban, hogy a kiáltvány csak egy nagyobbfajta vezércikk . . . A mindig szellemes és helytálló Adler Viktor is csak annyit tudott felelni a harcos asszonynak, hogy a jó vezércikk is valami . . .”⁷³ Sajnos erre az igen lényeges epizódra, vitára több forrást nem találtunk.

A baseli Nyilatkozat történetéhez hozzátartozik, hogy Ausztriában nem engedték meg nyilvános közlését. A szociáldemokrata párt ekkor szokásos módszeréhez folyamodott: a parlamentben interpellációban terjesztette elő (az interpelláció, ha a hivatalos közlésben megjelenik, a lapok számára már átvehető). A parlament elnöke először hozzá is járult az interpelláció benyújtásához, később azonban Stürgkh miniszterelnökkel folytatott megbeszélése nyomán ennek útját állta és az interpelláció bejelentésekor zárt ülést rendelt el. Hosszú huza-vona után (a dolog bíróság elé került) végül is december 20-án járult csak hozzá a parlament elnöke a baseli nyilatkozat felolvasásához.⁷⁴

A baseli nyilatkozatnak ily módon Ausztriában volt a legviharosabb sorsa. A háborús agresszív törekvések ellen is itt kellett folytatólagosan a legkitartóbban küzdeni. Néhány krízis után azonban a háborús feszültség elülni látszott. Harcias német nyilatkozatok ellenére, A. Bebel Adlerhez írt december 9-i levelében sokkal nyugodtabban nyilatkozott a béke megszilárdulásáról. December végi levelében (26-i) pedig igazolva látta korábbi megítélését, miszerint a háborút senki sem akarta komolyan. A fegyverkezés a megfélemlítést szolgálta, ami így is hatalmas összegekbe került, gazdasági visszaesésre, helyenként csődjelenségekre vezetett. Mégis, a krízis elmúltával örömmel írja, hogy a „nagy rumli” után a párt is kezd megnyugodni. A Balkán-háború decemberben már inkább a londoni tárgyalóasztalok között tombolt tovább. Bebel ugyan természetes „bizalmatlansággal” követte nyomon a diplomaták megbeszéléseit, de egyúttal mégis nyugvópontot és kényszerű realitást látott ezekben: „Az egyetlen vigasz, hogy az európai háború egy olyan katasztrófa-hoz vezet, amely mindent kérdésessé tesz.”⁷⁵

Igaz, 1913 tavaszán Németországban és Franciaországban új katonai adókat, reformokat vezetnek be, a katonai keretek felduzzasztása, a fegyverkezési verseny jegyében. Ez a munkáspártokat is új antimilitarista akciókra sarkallja. A pártokon (főként a német és osztrák párton) belül kiélese-

⁷² P. I. Archivum. A. XV. 1. (1912) 6.

⁷³ *Buchinger* : i. m. 219. 1.

⁷⁴ Victor Adlers Aufsätze, Reden und Briefe. IX Heft. Wien. 1929. 81—82. 1.

⁷⁵ V. Adler : Briefwechsel. 560. 1.

dik a vita, hogy milyen módszereket fogantathatnak a megajánlások ellen. Az 1913-as viták, kísérletek már nem szerves folytatásai Baselnek, de nem választhatók el teljesen attól. A tömegmozgalomnak, mint R. Luxemburg mondta, sajnálatosan Basel volt a csúcspontja. A viták azonban később tisztázásra vezettek a német párton belül: a jobb- és balszárny elvált egymástól, a Scheidemann-féle pártvezetőség a tömegmozgalom apályára hivatkozva nem készült nagyobb akciókra, míg a baloldal Németországban az általános sztrájk, a tömegakció lehetőségét (még hozzá konkrét azonnali alkalmazását) indokolta,⁷⁶ Ausztriában pedig a gyengébb baloldali áramlat az obstrukció felvetésével akart radikálisabb hangot adni a parlamenti frakció működésének.

A német baloldal felfogása kitűnően nyomon kísérhető a K. Zetkin szerkesztette Die Gleichheit hasábjain. A lap első balkáni jelentései nem térnek el hangnemben más szociáldemokrata írásoktól. A Baseli Kongresszus elé írott cikkben már előbukkan az a gondolat, hogy a munkások részéről egyaránt „balgaság” lenne háború esetén az uralkodó köröket biztosítani „a nyugalom megőrzéséről”, másfelől viszont az is, „ha még nem erős kézbe fognák a kardot”. Megnyugtatónak tartják viszont, hogy már a svájci pártban is vitatkoznak az általános sztrájk módszerének igénybevételéről. Vagyis ehhez kötik az igazán hathatós orvosszert.⁷⁷ A Baseli Kongresszust értékelő cikket a heti lap következő számában közlik le. Megállapítják, hogy a kongresszus „eseményszámba fog menni”. A kongresszus értelme — írják — a harcbehívás. A béke védelme nem lehet egy nap feladata. A lap részletesen ismerteti Zetkin baseli beszédét, külön kiemelve abból, hogy a háborúellenes mozgalom csak akkor lehet eredményes, ha nem riad vissza a forradalmi tömegakcióktól.⁷⁸

Ugyanezt a felfogást követve, a Gleichheit a jenai kongresszus előkészítése során továbbra is azt hangsúlyozza, hogy eredményeket csak „a harci szellem fokozásával”, offenzív tömegakciókkal lehet elérni.⁷⁹

Jelentősebb visszhangja volt Baselnek Franciaországban is. A szocialista párt lapja több cikkben foglalkozott tanulságaival. E. Poisson (a pártvezetőség tagja) decemberi értékelő cikkében megállapította, hogy a kongresszus a német—osztrák halogatás ellenére, francia—angol sarkallásra ült össze. Hangsúlyozta, hogy a kongresszusra azért is szükség volt, mert az Internacionáléban pesszimista hangulat terjedt el a munkásság ellenállóképességéről. Meglepőnek tartotta azt is, hogy sokan igazolhatónak ítélték a balkán államok hadüzenetét. Magáról a Baseli Nyilatkozatról szólva kiemelte, hogy első esetben hoz az Internacionálé olyan jellegű határozatot, amely nem elvi alaptételeket fektet le, hanem bonyolult nemzetközi politikai folyamatot elemez és véleményez. Külön foglalkozott a baseli előtti rendkívüli francia pártkongresszussal. A kongresszus szerinte rosszabb volt, mint amilyent vártak. Túlsok általános elvi vita folyt a küldöttek között, túl kevés konkrét határozatot hoztak. A kongresszus pozitívuma — írta —, hogy mind az hervéi „lázdó”, mind a guesdei doktriner álláspont ismét elszigetelődött, felülkerekedett a Jaurès—Vaillant-féle Nancyban és Limogesban elfogadott

⁷⁶ Az 1913 szeptemberi jenai kongresszuson a „női sarok”. Luxemburg és Zetkin mellett főként a hamburgi munkások küldöttei kérték számon a vezetőségtől az erélyesebb ellenállást. Protokoll über die Verhandlungen des Parteitagés der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands in Jena 1913. 347—373. 1.

⁷⁷ Die Gleichheit 1912. nov. 27.

⁷⁸ Die Gleichheit. 1912. dec. 11.

⁷⁹ Die Gleichheit. 1913. júl. 23.

álláspont,⁸⁰ sőt ezúttal a guesdisták is elmentek odáig, hogy a háború ellen elfogadhatónak találták az általános sztrájk eszközét.

Poisson cikkének másik részében a szocialista párt és a CGT háború-ellenes egységfrontjának lehetőségét elemzi. Megállapítja, hogy a múltban volt már némi közeledés. Most ezúttal ez elmaradt. A novemberi tömegkampányban a két szervezet párluzamosan, de külön-külön tüntetett. A kapcsolatok megromlását részben arra vezeti vissza, hogy a német és osztrák szakszervezetek túlságosan otrombán utasították el a CGT egyáltalán nem lebecsülendő javaslatait, közeledését. Emellett persze a francia anarcho-szindikalista doktrinának és néhány taktikai halfogásnak is megvolt a maga szerepe ebben. Mégis, a tömegek józan ítéletében bízva reméli, hogy a francia munkások belső háborúellenes egységfrontja meg fog szilárdulni.⁸¹

Magáról Baselről csak néhány szót szólt. De ezek között egy rendkívül figyelemreméltó gondolatra bukkanhatunk, amely lényegében tükrözte, milyen jelentőséget tulajdonít a francia párt a kongresszusnak. Poisson is elismétli a Nyilatkozat pozitív tartalmi elemeit, a haladást mégsem ebben jelöli meg. Teoretikai szempontból ugyanis kevés eltérést lát Stuttgart, Koppenhága és Basel között. Az előrehaladás abban van — írja —, hogy míg az előző kongresszusokon az ott kifejtettek csak szándékot, az 1912. novemberi nemzetközi egyidejű tüntető nagygyűlések már akciót jelentettek, megmutatták, hogy az Internacionálé valóban élő szervezet.⁸² Igaz, hogy a baseli tanácskozáson sem hagyták jóvá az általános sztrájk módszerének elvi tételét. Viszont Basel felidézte a Kommün, az 1905-ös orosz és az angol általános sztrájkok példáját, mivel elfogadta ezeknek elvi lehetőségét. Vagyis teoretikailag is egy kis lépést tettek előre, gyakorlatilag pedig akciókat tudtak nyelvbeütni.⁸³

A SFIO többi cikke már inkább a CGT renkívüli novemberi békekongresszusával, és a CGT — SFIO kapcsolatokkal foglalkozott. A szocialista párt állásfoglalásaiból mindenestre kitűnt, ha nem is tekintették minden szempontból kielégítőnek, sikeres előrelépésnek tartották a baseli tanácskozást.

A francia munkáosztály másik fő áramlata, az anarcho-szindikalisták is megértéssel fogadták Baselt. Kommentár nélkül ismertették a Nyilatkozatot, illetőleg a kommentár inkább az volt, hogy a baseli beszámolóval együtt ismerhették meg az olvasók a CGT párizsi, november 25-i kongresszusi Nyilatkozatát is. Ebben a CGT régi elképzelése mutatkozott meg, hogy háború esetén a behívottaknak azonnali katonai sztrájjal kell válaszolniuk, amit általános fegyveres felkelésnek, általános sztrájkknak, forradalomnak kell követnie.⁸⁴ A kongresszuson azonban kitűnt, hogy a CGT munkások körében is fellépett már a bizonytalanság érzése. A nacionalista beszűrődés is kimutatható volt Clouet kérdésfeltevésében, aki felvetette, mi történik akkor, ha más országokban a munkásság nem kész hasonló forradalmi fellépésre. A kongresszus azonban megtagadta az ilyen megközelítés jogosultságát.⁸⁵

A háborús diplomácia és a munkásság békefellépése oly nyilvánvalólag két ellentétes vágányon futott, hogy ennek kell tulajdonítani az anarcho-

⁸⁰ Erre vonatkozóan ld. Oeuvres de J. Jaurès VII. és IX. kötetét és magyar nyelven *Jemnitz János* : J. Jaurès születésének századik évfordulójára. Történeti Szemle. 1959. 3—4. sz.

⁸¹ La Revue Socialiste. 1912. dec. 511—513. l.

⁸² Uo. 524. l.

⁸³ Uo. 535. l.

⁸⁴ La Vie Ouvrière 1912. dec. 5.

⁸⁵ Le Mouvement Socialiste. 1912. dec.

szindikalisták megértő nyilatkozatait Baselről. Az összefogás gondolata érlelődött bennük is, a szocialista Internacionálé közelebb jutott a háborúellenes általános sztrájk gondolatához. A Le Mouvement Socialiste az általános béke-mozgalom megértésével szintén bíráló nélkül ismertette Basel munkásságát.

Az angol munkásmozgalombeli visszhangról csak a Labour Party 1913 januári kongresszusának jegyzőkönyve áll rendelkezésünkre. A pártvezetőség Baselről a kongresszus elé jelentést terjesztett be, de ebben csak általános elismerő szavakat találhatunk. Ezen túl csak az a kitételfigyelemreméltó, mely szerint a háború lokalizálásában az Internacionálé tömegakcióinak kimagasló szerepük volt.⁸⁶ A konferencia anyagi segítyt szavazott meg a bolgár és szerb szocialista pártnak, és kifejezte szolidaritását háborúellenes tevékenységükért. A konferencia ismét jóváhagyta a Keir Hardie—Vaillant-féle javaslat körözését a párttagság véleményének kitudakolására, de az érdeklődés homlokterében már nem a balkáni háború, hanem a német—angol kapcsolatok álltak, a militarizmus, a fegyverkezési verseny ellen irányuló küzdelem módszereinek, lehetőségeinek a német—angol munkásszolidaritás megerősítésének tisztázása.

V. I. Lenin véleményét N. K. Krupszkaja visszaemlékezéseiből tudhatjuk meg. Krupszkaja szerint Lenint „felhábortotta Kautskynak a »Neue Zeit«-ben megjelent, velejég opportunistá cikke”. Kautsky ugyanis azt fejtegette, hogy jelenleg hiba lenne, ha a munkások a háború ellen fegyveres felkeléseket, sztrájkokat szerveznének. Lenin ezeknek nagy szerepet tulajdonított. Krupszkaja hangsúlyozta, hogy a háború kérdésben már öt évvel ezelőtt megfelelő határozatokat hoztak. „Azóta azonban rohamosan elterjedt az opportunizmus.” Kautsky cikke ragyogó bizonyíték erre. A baseli kongresszuson azonban még egyhangúlag megszavazták a háború ellen tiltakozó kiáltványt, és népes háborúellenes tüntetést szerveztek. Csak 1914-ben derült ki, hogy az opportunizmus teljesen megfertőzte már a II. Internacionálét.⁸⁷

Lenin maga mindig elismeréssel szólt a Baseli Kongresszusról és az ott elfogadott határozatról. Krupszkaja szavai inkább Leninnek Kautsky magatartásáról alkotott véleményére vetnek fényt, mintsem magára Baselre. Lenin 1912 novemberi írásaiban a dumaválasztásokkal, az ott megválasztott munkásképviselők követendő politikájával kapcsolatban két helyen tért ki pár sorban a baseli összejövetel megítélésére. Hangsúlyozta, hogy a munkásképviselőknek „a balkán föderatív köztársaság jelszavát kell hirdetni” és leszegezte, hogy „okvetlenül csatlakozni kell a baseli nemzetközi szocialista kongresszus béketüntetéséhez. Háborút a háború ellen! A békéért! Ezek a munkások jelszavai.”⁸⁸

Néhány nappal később Lenin ugyanezeket a gondolatokat fogalmazta meg.⁸⁹ A határozatok pozitív tartalmát húzta alá, láthatóan élt benne a remény, az Internacionálé forradalmi balszárnyára jellemző hit, hogy a szerinte is példamutató határozatot a gyakorlatban is végre fogják hajtani a szükség óráiban.⁹⁰

⁸⁶ Report of the 13th Annual Conference of the Labour Party. 73. 1.

⁸⁷ N. K. Krupszkaja: Visszaemlékezések Leninre. Bpest, Kossuth Kiadó. 1959. 227—228. 1.

⁸⁸ V. I. Lenin Művei 18. köt. 416. 1.

⁸⁹ Uo. 423

⁹⁰ Lenin az 1914 augusztusi áruulás után a szociálsoviniszták ellen küzdve, azokkal vitatkozva és azokat támadva szinte lépten-nyomon a Baseli Kongresszuson elfogadott határozatot idézte, amely tiszta állásfoglalásával alkalmas fegyverül is szolgált a háború jellegének elferdítőivel szemben. 1914—15-ben írott híres cikkeiben a Baselt lekicsinylőkkel szemben hirdette: „Tévedés volna azt hinni, hogy a Baseli Kiáltvány csak üres szava-

A kudarc, mint Krupszkaja is mondja, csak 1914-ben derült ki. A csőd, a munkásmozgalom kudarca különböző tendenciák és ellentendenciák összeütközése nyomán következett be. Az internacionalizmus és béke erői még másfél évig küzdöttek a háború, a militarizmus és opportunizmus szellemével. Végül is alulmaradtak. Annak, hogy ez így történt, lehetett ugyan néhány jelét Baselen is tapasztalni (főként a pártvezetők akkor nem publikált bizalmas levelezése nyomán), végeredményben azonban Baseltől a kortársak mást olvastak ki, és nem minden alap nélkül. Arra, hogy az Internacionálé mégis miért bukott el, a jelenlegi szűk periodust és viszonylag szűk tematikát felölelő tanulmány nem kíván választ adni. Basel demonstratív jellegével ebben csak közbeeső stáció volt. Mint mozaikkocka azonban érdemes a tanulmányozásra, mert alapos vizsgálat után sok következtetést vonhatunk le az egész múról, magáról az Internacionáléről.

Basel hősie erőfeszítés volt. Jaurès vagy K. Zetkin szavai nemcsak akkor, a mi nemzedékünkben is elszántságra buzdítanak. Az értelemhez szólnak és egyszersmind könnyeket csalnak ki az emberek szeméből.

Jaurès és Zetkin szívükből beszéltek, amit mondtak, úgy is gondolták, de az Internacionálé már ekkoriban gyengülőben, sőt helyenként szétesőben volt. Megbénította mind a nacionalizmus, mind az opportunizmus. Az osztrák párt teljesen akcióképtelen volt ekkor. A pártvezetőség opportunizmusát alátámasztotta, hogy az osztrák szocialisták nemcsak nem számíhattak a cseh, a délszláv szocialistákra, hanem a csehekkel kifejezetten szembe is kerültek. A lengyel szocialisták tekintélyes részét orosz-gyűlölet hatotta át, az olaszok között osztrákellenes hangulat terjedt, a franciák és németek között ott volt Elzász-Lotharingia, az angolok és németek között a fegyverkezési és kereskedelmi verseny. A kor követelményeit csak a szocialista pártok balszárnyai értették meg, ezek azonban gyengék voltak. Basel éppen a pártok erőtlenségével vetítette előre a kudarc árnyékát.

ЯНОШ ЙЕМНИЦ

БАЗЕЛЬСКИЙ СЪЕЗД ВТОРОГО ИНТЕРНАЦИОНАЛА

Резюме

Базельский съезд и по мнению многих специалистов кроме Штутгартского съезда является единственным известным съездом, на котором деятели Второго Интернационала занимались проблемой войны. Это, однако, только частично соответствует действительности. Безусловно Базель отчасти подвел итоги позициям, занятым Вторым Интернационалом а с другой стороны он дал что-то новое, отличное от прежней позиции. Он подвел итоги в том смысле, что социал-демократические партии до 1914 г. во всех случаях выступали против националистической истерии и военной опасности, а с другой стороны он

lat, hivatalos frázis, komolytalan fenyegetőzés. Csak azok beszélhetnek így, akiket a Kiáltvány leleplez! Ez azonban hazugság! A Baseli Kiáltványban koncentrálódik a II. Internacionálé egész 1889-től 1914-ig terjedő korszakának gigászi propagandája és agitációs anyaga. Ez a Kiáltvány — túlzás nélkül — a világ szocialistáinak millió felhívását, újságcikkét, könyvét, beszédét foglalja magában. Aki hibának minősíti ezt a kiáltványt, az hibának nyilvánítja az egész II. Internacionálét, a szociáldemokrata pártok évtizedekre terjedő egész munkáját.” — V. I. Lenin Művei. 21. köt. 450. l.

дал новое именно вследствие изменившегося международного положения. Рабочий класс Европы еще никогда не находился так близко к мировой войне, ведь на территории Европы в течение почти четырех десятилетий не было войны между народами. Но со времени Копенгагского съезда в лице Марокко и Триполитании возникли очаги войны уже в близости Европы а в 1912 г. впервые после 1871 г. началась война в Европе, на фоне которой вырисовывались контуры блоков европейских великих держав.

Из числа партий Второго Интернационала французская и в меньшей мере английская партии продолжали настоять на выработке совместной и решительной позиции социал-демократических партий. Вследствие различных причин германская и австрийская партии более инертно относились к проблеме войны. Эта инертность проявилась в 1910—1912 гг., по вопросу о созыве Международного Социалистического Бюро со стороны таких руководителей партии, как Бебель, В. Адлер и Молькенбур. Острая военная опасность с одной стороны обострила расхождения между позициями германской и французской партий (всеобщая забастовка, провозглашение вооруженного восстания против войны), а с другой стороны эти разногласия именно в интересах единого выступления были оттеснены на задний план, они сравнительно мало стали известными общественности. В момент кризиса именно на основе этого аргумента был создан чрезвычайный Базельский съезд, созданный не для обсуждения проблем, а для демонстративного показа общей позиции, воли и силы. Базель именно в таком смысле занял свое место в истории, хотя в содержании отдельных выступлений, а также в откликах на эти выступления в социал-демократической печати можно наблюдать расхождения, показывающие более глубокие различия в концепциях (Вайян—Адлер).

Расхождения проявились и в обсуждении положения со стороны балканских социалистов и крупных европейских партий. Балканские социалисты с большой готовностью выступали против господствующих националистических настроений масс в своих странах, они требовали сотрудничества балканских народов, демократической федеративной республики. В то же время они считали исторически неизбежным и необходимым разложение турецкой империи на Балканах. Но в французской и германской партиях многие деятели, исходя из сохранения мира в Европе и ввиду того, что оттеснению Турции сопутствовали бы международная напряженность и конфликты между крупными державами, в течение продолжительного времени не поддерживали это решение. Из числа крупных партий только большевики встали со самого начала на сторону плана Федеративной республики, другие же поддерживали это только после изменения положения. Военно-монархическое решение осудилось, конечно, единогласно всеми социал-демократическими партиями.

Хотя Базель оказался демонстрацией за мир, принятое обращение — именно вследствие усилий Жореса — дало и историческую перспективу, ссылаясь на Парижскую коммуни и на русскую революцию 1905 г. оно предупредило правительственные круги великих держав, что начатой войной они сами посеют семена революции. И благодаря этому анализу Базельский съезд несмотря на все свои неточности и нерешительности (вытекающие из положения, вернее сопротивления германской и австрийской партий) по справедливости фигурирует наряду с Штутгартским как съезд, который пролил свет на положение и показал пролетариату Европы, какое поведение следует продемонстрировать в случае возможной империалистической войны.

J. JEMNITZ

LE CONGRÈS DE LA IIe INTERNATIONALE A BÂLE

Résumé

Le Congrès de Bâle est le plus connu et pour bien des gens, en dehors du Congrès de Stuttgart, l'unique congrès, où la IIe Internationale ait traité des questions de guerre, fait qui, d'ailleurs, ne correspond qu'en partie à la vérité. Ce qu'on peut constater, cependant, c'est qu'à Bâle on fixa, d'une part et une fois pour toutes les positions à prendre par la IIe Internationale et, d'autre part, ce Congrès apporta quelque chose de nouveau quelque chose de différent. Ces prises de positions le Congrès les fixa dans la mesure où les partis sociaux-démocrates s'opposèrent, jusqu'en 1914, dans tous les cas à l'hystérie

nationaliste et au danger de guerre, d'autre part ce Congrès présenta quelque chose de nouveau, précisément à la suite du changement de la situation internationale. La classe ouvrière de l'Europe ne s'est jamais approchée de si près de la guerre universelle imminente, vu que sur le territoire de l'Europe, pendant plus de quarante ans, il n'a pas eu lieu une guerre entre les nations. Mais depuis le Congrès de Copenhague, en effet, au cas du Maroc et de la Tripolitaine, les centres de guerre se sont formés dans les proximités de l'Europe, puis en 1912, la première fois depuis 1870, une guerre s'est déclenchée en Europe, guerre dont les arrières-plans ont nettement dessiné les contours des blocs formés par les grandes puissances.

Parmi les partis de la IIe Internationale c'étaient toujours le parti français et en moindre mesure le parti anglais qui sollicitaient la prise de position résolue à adopter par les partis sociaux-démocrates. Les partis allemand et autrichien, agirent, pour de différentes raisons, plus difficilement, fait qui se fit valoir en 1910—1912 en connexion avec les problèmes surgis par rapport à la convocation du Bureau Socialiste International de la part des dirigeants des partis, comme l'étaient Bebel, V. Adler et Molkenbuhr. Le danger de guerre imminent exacerba d'une part les contradictions qui existaient entre les partis allemand et français (grève générale, proclamation du soulèvement armé au cas du déclenchement de la guerre), d'autre part, ces divergences d'opinion furent, précisément pour une prise de position unanime, reléguées au second plan et n'étaient que rarement livrées à la publicité. Aux moments de la crise c'est également pour cette raison que fut convoqué le Congrès extraordinaire de Bâle destiné, d'ores et déjà, à manifester les opinions, les volontés et les forces communes. Bâle fit comme tel son entrée dans l'histoire, bien que dans le contenu de certains des discours, aussi bien que dans les répercussions provoquées par ceux-ci dans la presse contemporaine social-démocrate de l'époque on peut observer les divergences qui renvoient aux profondes différences des conceptions (Vaillant—Adler). Quant aux jugements de la situation formés par les socialistes des Balkans et par les grands partis de l'Europe des différences se font également valoir. Les socialistes des Balkans, eux, imbus de l'esprit de sacrifice s'opposaient à l'opinion publique nationaliste prédominante, tout en exigeant la coopération des peuples balcaniques, la république démocratique fédérative. En même temps ils considéraient historiquement inévitable et nécessaire l'effondrement de l'empire ottoman aux Balkans. Partant du maintien de la paix en Europe et constatant que la répression de la Turquie provoquerait une tension internationale et des conflits entre les grandes puissances, les partis français et allemand se refusaient pendant longtemps à faciliter cette solution. Parmi les grands partis ce ne sont que les bolchéviques qui se prononcèrent, dès le début, pour l'idée de la République Fédérative, les autres partis, eux, n'adoptèrent cette conception qu'après le changement de la situation, après l'accomplissement du fait. La solution touchant la guerre et la dynastie fut, bien entendu, rejetée par tous les partis.

Bien que le Congrès de Bâle fût une démonstration de paix, la déclaration adoptée, précisément par suite des efforts déployés par Jaurès, offrit également une perspective historique lorsque, tout en renvoyant à la Commune de Paris et à la révolution russe de 1905 il attira l'attention des cercles gouvernementaux des grandes puissances à ce que par le déclenchement de la guerre ce seront eux-mêmes qui provoqueront la révolution. C'est par ces analyses prophétiques que Bâle, malgré son attitude hésitante et passive (phénomène qui s'ensuivit précisément de la situation et de la résistance des partis allemand et autrichien) comparé à Stuttgart, s'avéra à juste titre comme un congrès qui précisa la situation et désigna la voie à suivre par le prolétariat au cas d'une guerre déclenchée par les impérialistes.

Vita az abszolútizmus kérdéseiről

Az abszolút állam problémája az utóbbi évek irodalmának, valamint a római és a stockholmi kongresszusokon elhangzott véleményeknek tanúsága szerint a XV—XVIII. század történetének egyik központi kérdése. A marxista történeti kutatás újabb eredményei és a polgári történetírásban képviselt álláspontok pedig nemcsak indokolták, de rendkívül időszerűvé és szükségessé tették az abszolútizmus elvi és történeti kérdéseinek megvitatását. Az MTA Történettudományi Intézetének I. magyar osztálya a kérdéssel foglalkozó, különböző munkaterületeken dolgozó történészek széleskörű közreműködésével és bevonásával rendezte meg a vitát, amely 1961. december 22., 23-án és 1962. január 12-én az Akadémián és a Történettudományi Intézetben zajlott le.

A vita eredeti célja az volt, hogy átfogó képet adjon az abszolút monarchia történeti szerepéről, társadalmi bázisáról és fejlődési szakaszairól, különös tekintettel a Habsburg-abszolútizmus sajátos vonásaira és a magyar történeti fejlődésben betöltött szerepére. Ennek jegyében a rendezőség két központi kérdés köré csoportosította a vita anyagát szolgáló alapreferátumokat. I. *Az abszolút monarchia főbb típusai* (Makkai L. : Általános bevezetés. Az angol abszolút monarchia; Köpeczi B. : A francia abszolút monarchia; Wittman T. : A spanyol abszolútizmus; R. Péter K. : A német fejedelemségek központosításának újabb irodalma; Niederhauser E. : Az orosz abszolútizmus; Perényi J. : A török birodalom központi szervezete.) II. *A Habsburg-abszolútizmus és Magyarország.* (R. Várkonyi Á. : A Habsburg-abszolútizmus a XVII. század második felében; H. Balázs É. : A felvilágosodott abszolútizmus a Habsburg-birodalomban; Incze M. : A Habsburg-abszolútizmus a Szent-Szövetség korszakában; Benda K. : A centralizáció társadalmi bázisa az erdélyi fejedelemségben; Heckenast G. : Az abszolútizmus problémája a kuruc szabadságharcokban.) Az ülést vezető Molnár Erik akadémikus a vitát megnyitó előadásában vizsgált az abszolútizmus marxista meghatározásának alapvető elméleti kérdéseire irányította a figyelmet. Ennek következtében a vitaülés nem statikus és minden vonatkozásban teljes kép kialakítására törekedett, hanem mélyebbre hatolt, azzal az igénnyel vizsgálta meg és elemezte a referátumok gazdag anyagát, a nyugati és közép-kelet európai országok abszolútizmusának történeti kérdéseit, hogy megragadja a fejlődésnek azt a központi törvényszerű mozzanatát, amelyből az abszolútizmus minden elméleti kérdése levezethető, és amely nyilvánvaló vagy rejtett, de a történeti összefüggésekben is reális alapja minden abszolútizmus létrejöttének és fennállásának. A vita menetének ilyen módon történt alakulása azonban azt eredményezte, hogy „a Habsburg-abszolútizmus és Magyarország” problémájával foglalkozó referátumoknak is elsősorban az alapvető elvi kérdésekre, az egyetemes összefüggésekre vonatkozó megállapításai kerültek előtérbe.

*

Az abszolútizmus kérdései a marxista történettudományban nem most kerültek először megvitatásra. Molnár E. kifejtette, hogy a szovjet történetírás a dogmatizmus elleni küzdelemben alkotta meg az orosz abszolútizmus alapjainak helyes elméleti képét. Amikor az abszolútizmus kérdését a szovjet történettudományban először megvitatták, a háború után, 1946-ban, a dogmatizmus virágjában volt. Az orosz centralizációt és abszolútizmust nem az orosz történet konkrét összefüggéseiből vezették le, hanem Marx és Engels más történeti tények elemzése alapján felállított tételeiből magyarázták, amelyeket dogmatikusan alkalmaztak az orosz történetre. Ennek alapján az orosz centralizációt és abszolútizmust, mint a centralizáció legmagasabb fokát és legtökéletesebb megvalósulási formáját, a polgári jellegű árutermetelés kezdeti szakaszával és a fejedelmek és a városok szövetségével hozták kapcsolatba. De már Baziljevics, aki ily módon dolgozta ki a szovjet történettudomány álláspontját, utalt arra, hogy a

centralizáció legfőbb szociális indítékát, a nemességnek a parasztsággal vívott osztályharca során az erős központi hatalmat igénylő szükségletében kell keresni. Az orosz történet 1949—51-i periodizációs vitáján Jaskov és mások már egyenesen a falusi osztályharca kiegyezéséből és ezzel kapcsolatos történeti tényekből vezették le a centralizációt. Végső soron azonban csak Szaharov tanulmánya (Voproszi Isztorii 1961. 9. sz.) tisztázta teljes történeti összefüggésében azt, hogy a XVI—XVII. században létrejött abszolútizmusba torkolló centralizációnál a polgári árutermelés nem játszott döntő szerepet, hanem kifejlődése a mezőgazdasági árutermelés fellendülésével, a termék- és árutöbbletet magáhozragadó nemességnek a parasztságot röghözködtő, robotolásra fogó és ellenállását megtörő tevékenységével függ össze.

A magyar történészek körében lezajlott viták, — amelyeket *Pach Zs. P.* tekintett át — az egyetemi tankönyv munkálatai kapcsán a rendiség és centralizáció, a centralizáció és az abszolútizmus egymáshoz való viszonyának, valamint az abszolútizmus alapvető jellegének és osztálytartalmának kérdései körül kristályosodtak ki. Ugyanakkor felmerült az 1848—1867-i periódus hagyományos korszakmegjelölésének: „az abszolútizmus kora” értelmezésének kérdése is. E vitákon az abszolútizmusban — főleg annak XVIII. századi szakaszában — a feudalizmus felbomlását előmozdító felépítmenyt, a burzsoá viszonyok kibontakozásának államtípusát felfogó állásponttal szemben az a vélemény alakult ki és kerekedett felül, hogy az abszolútizmus osztályjellegét tekintve feudális abszolútizmus.

A felvilágosult abszolútizmus marxista elemzése során — amint arról *H. Balázs É.* beszámolt — a magyar történészek a szovjet, német, cseh történészekkel közös megfogalmazáshoz jutva, hangsúlyozták annak szoros kapcsolatát a kapitalista fejlődésben elmaradt országokkal. A fiatal magyar marxista kutatásnak a nemzeti abszolútizmusra vonatkozó megállapításai viszont nem nyertek széleskörű nemzetközi alátámasztást. *Heckenast Gusztáv* véleménye szerint Klaniczay Zrínyi munkáinak elemzéséből, saját maga pedig a Rákóczi-szabadságharc államszervezetének vizsgálatából e tekintetben túlzott és megalapozatlan következtetésekre jutott.

Az abszolútizmus jellegének, keletkezési okainak marxista vizsgálatát a referensekné több kevesebb részletességgel a legtöbb esetben a polgári történészek idevonatkozó megállapításainak számbavétele és bírálata előzte meg. *Perényi J.* vázolta, hogy a XVIII. századi nemesi és polgári történetírásban, majd a francia felvilágosodás francia történetírásában és a XIX. század angol történészeinél hogyan alakult ki az abszolútizmust korlátlan monarchiának felfogó köznapi értelmezésből az abszolútizmusnak a XVII—XVIII. századi európai központosított államokra vonatkozó tudományos megfogalmazása. *Mályusz E.* kifejtette, hogy a polgári történetírásnak az a megállapítása, amely a rendiség és az abszolútizmus egymást nem kizáró, hanem kiegészítő jellegére vonatkozik, a hegeli dialektika elvének ösztönös alkalmazásával mintegy évszázadnyi kutatás eredményeként kristályosodott ki és ma is helytálló. Magyarországi vonatkozásban pedig különösen tanulságos *Felix Rachfahl* német történész Mátyás-tanulmánya, amelyet ennek az álláspontnak a jegyében értelt ki. *Köpeczi B.* felhívta a figyelmet arra, hogy már *Thierry* és *Guizot* más polgári történészekkel együtt eltúlozták az abszolút monarchiának „antifeudális” jellegét. *R. Várkonyi Á.* számbavette a századvég és századforduló osztrák és magyar polgári történetírásának (*Horváth M., Szalay, Thaly, Károlyi Á., Biedermann, Klopp, Redlich, Srbik, Mensi, Th. Mayer*) a Habsburg-abszolútizmusra vonatkozó megállapításait. A historiográfiai áttekintések azonban inkább csak történeti előzményeit idézték fel azoknak a véleményeknek és megállapításoknak, amelyeket a burzsoá történetírás újában képvisel. *Makkai L.* beszámolt arról, hogy a római és a stockholmi kongresszusokon a burzsoá történészek az abszolútizmus lényegét az abszolútista kormányzati rendszerben, a bürokratikus államapparátusban látják és keletkezését a XIV—XV. század nagy háborúiból vezetik le. *H. Balázs É.* viszont arra mutatott rá, hogy ez az állapot visszanyúlik a francia Lhéritier 30 évvel ezelőtt a Nemzetközi Történelem Bizottságán készített vitaindító cikkének felfogására és Lefebvre 1949-ben írott munkájára. A továbbiakban *Mousnier, Fritz Hartung, George Peabody Gootch, Franco Venturi* álláspontjára utalva kiemelte azok ellentmondásait, és felhívta a figyelmet *F. Valjevec* az abszolútizmus kapcsán is a német kultúrfőlény hangoztató szellemtörténeti módszerére. Hangsúlyozta azonban azt, hogy amikor a mai polgári történetírás II. Józsefet a felvilágosult abszolútizmus képviselőjének tekinti, nem áll távol a marxista állásponttól, de bár egyes képviselői, mint pl. *Henry Steele Commager* a társadalmi-gazdasági viszonyok elemzésére törekedzenek, mégis a marxista állásponttól merőben más kiindulópont alapján jutottak el ehhez a felismeréshez. *Köpeczi B.* *R. Mousnier* nézeteit ismertette és rámutatott arra, hogy koncepciója, amelynek alátámasztására a francia abszolút monarchia példáját választja, a strukturalizmus és a szellemtörténet furcsa keverékén alapszik. Az abszolút monarchiát *Mousnier* a

patriotizmusból, a külföld elleni háborukból, a királyi hivatalnokok ténykedéséből és az új gazdasági viszonyokból vezetni le, lényegét két osztály, a burzsoázia és a nemesség rivalitásában látja, és a királyi hatalom gyakorlásának különböző formái szerint periodizálja. Köpeczi felhívta a figyelmet arra, hogy Mousniernek legújabb munkájában kifejtett álláspontja haladást jelent a római kongresszuson képviselt felfogásához képest, egyes kérdésekben kétséglenül helyesen lát, de alapkonceptióját, hogy az abszolút monarchia sokkal inkább a burzsoáziára támaszkodott, mint a nemességre — elfogadhatatlannak tartja. *Wittman T.* kifejtette, hogy a nyugati történetírásban újabban divattá vált a XVI. századi, elsősorban II. Fülöp-féle spanyol állam reakciós szerepének igazolása. Rehabilitációját egyrészt vulgár ökonomista alapon, pl. ártörténetre építve, részben pedig úgy próbálják megvalósítani, hogy pl., mint a holland szociáldemokraták, az abszolútizmust a liberális-konstitucionális monarchia szükségszerű előkészítőjének tekintik. A spanyol történetírók azonban, köztük I. Vicens Vives elismerik, hogy a spanyol abszolútizmus bürokratikus államszervezete nem a régi helyébe lépett, hanem mellette épült fel. *R. Várkonyi Á.* utalt arra, hogy a Habsburg-abszolútizmussal foglalkozó legújabb polgári irodalom (Brunner, W. Treue, W. Hubatsch, Sir Charles Petrie, H. Hassinger, A. Ernstberger) főleg a bürokratizáló államszervezet és a Habsburgok kelet-európai hatalmának kiépítése szempontjából vizsgálja a kérdést és a merkantil-gazdasági rendszerrel kapcsolja össze. *R. Péter K.* részletesen ismertette F. L. Carstennek a német fejedelmi abszolútizmus kérdéseivel foglalkozó 1959-ben megjelent, hatalmas anyaggyűjtésen alapuló munkáját. Kiemelte azonban, hogy Carsten a rendek ellentéteit nem vezeti vissza osztályérdekekre, nem veszi figyelembe a reformáció és a parasztháborúk kapcsolatát, a XVII. században a német fejedelmeknél is megfigyelhető merkantilizmust, az abszolútizmus gazdasági és társadalmi alapjainak kérdését fel sem veti, s ezért következtései a felszínen maradnak és nem adnak választ a német fejedelmi abszolútizmus lényeges történeti és elméleti kérdéseire.

Molnár E. azzal vetette el a polgári történetírásnak azt az álláspontját, hogy Angliában sohasem volt abszolútizmus, Oroszországban pedig csak valamilyen keleti vagy ázsiai despotizmusról lehet beszélni, hogy „az abszolútizmus a politikai hatalom adott rendszere, és mint ilyenek *lényegét* a társadalmi osztályokkal szemben fennálló viszonya állapítja meg”. Kifejtette, hogy ebből a marxizmus számára egyedüli elfogadható szemléletből, a politikai hatalomnak az osztályokkal szemben fennálló viszonyból kiindulva megállapítható, hogy Angliától Francia-, Spanyol-, Törökországon és a Habsburgok birodalmán át Oroszorszáig az abszolútizmus mindenütt megvalósult.

Az abszolútizmus országoként számos eltérést mutató sajátosságait, kialakulásának és megerősödésének területenként változatos történeti körülményeit az egyes referátumok és hozzászólások gazdag, teljes részletességükben itt nem ismertethető tényanyag alapján térképezték fel, és az abszolútizmus általános jellegének megfogalmazásában aszerint, hogy melyik abszolút állam történetét vizsgálták, fejlődésének melyik szakaszát tekintették döntőnek, eltérő véleményen voltak.

Az angol abszolútizmus keletkezésének, virágzásának és bukásának másfél évszázadra összeszorítható folyamatában *Makkai L.* a legfőbb sajátosságot abban látta, hogy a központi hatalom, bár a XV. század végén megtörte a feudális oligarchiát és felszámolta a feudális széttagoltságot, a feudális gyökerű helyi önkormányzatot nem tudta háttérbe szorítani, hanem kompromisszumra lépett azokkal. Ennek ellenére a XVI. században az angol királyok hatalma szilárdabb volt, mint bármely európai uralkodóé, mert az angol társadalom emelkedő osztályai a tőkés polgárság és a tőkés termelésben érdekelt „új nemesség” a feudális anarchiát megfékező, a pápai beavatkozást felszámoló, az egyházi vagyont árubabocsájtó, ipart, kereskedelmet pártoló, merkantilista gazdaságpolitikát folytató uralkodóval teljesen azonosították magukat. Válságba akkor került és akkor bukott el, amikor az angol tőkés polgárságnak már nem volt szüksége a monarchia védelmére, sőt gyámkodása egyre terheesebbé vált számára.

Franciaországban, amint *Köpeczi B.* előadásában kimutatta, arra a látszólagos közvetítő funkciójára az államhatalomnak, amely az abszolútizmus sajátossága, azért volt szükség, mert az osztályharc a XV. század végétől kezdve egyre inkább kiéleződött. Ebből vezette le a királyi hatalom megerősödését, az abszolút monarchia kialakulását, amely a nemesség erőszakszervezete volt és látszólagos közvetítő szerepét is a nemesség érdekében fejtette ki, elsősorban a parasztság és a városi plebejus elemek, de másodsorban a burzsoázia ellen is. A burzsoá vezetőréteget azzal igyekezett megnyerni, hogy nemesekké tette őket. Főleg az ő soraikból, a taláros nemességből került ki a francia abszolút monarchia erős államapparátusának közigazgatási és pénzügyi személyzete (inspektorok, intendánsok, hadi biztosok). A francia abszolútizmusnak, mely a területi

és a nyelvi egység megteremtésével elősegítette a francia nemzettéválás folyamatát, tudatosan szolgálatába állította a tudományt és a művészetet, Köpeczi egyik jellegzetességét a kulturális életben játszott szerepében látja. *Molnár E.* a francia abszolút államhatalom kialakulásának történetét elemelve, Richelieu szavai, Philippe de Comines, XI. Lajos történészének munkája és a történeti valóság között lévő látszólagos ellentmondást feloldva bizonyította be, hogy a francia nemesség szubjektíve öntudatlanul, de objektív osztályérdekeinek hatása alatt cselekedve segítette XI. Lajost a királyi abszolútizmus megalapításában.

A *spanyol abszolútizmus* kialakulásának folyamatát megindító területi egység létrejöttékor, a XV. század végén — amint azt *Wittman T.* referátumában kifejtette — megvoltak azok a társadalmi feltételek — a városok gazdasági ereje, a kasztíliai városok 1480-i szövetsége, politikai súlya, a szabadparaszti tendenciák előretörése, a falusi háziipar erősödése —, amelyek később a nyugati típusú abszolútizmus legjellemzőbb vonásai közé tartoztak. Ugyanakkor a megerősödő központi hatalom korlátozta a városok önállóságát, és a paraszti árutermelésre, sőt az összes paraszti egzisztenciákra súlyos csapásokat mért. Fejlődésének végleges iránya V. Károly kormányzata alatt dőlt el, amelyhez lékést a kasztíliai és valenciai városok 1520 — 21-i felkelésének leverése, a királyi hatalomhoz kapcsolódó juhtenyésztők, vállalkozók szervezete, a Meszta paraszttok feletti hatalmának teljes kibontakozása adott. Az államhatalom az arisztokrácia hatalmát nem szorította intézményesen vissza, a kiscsémek tömegeit pedig azzal elégitette ki, hogy a mintegy másfélszáz évig tartó háboruszkodásban foglalkoztatta őket. A spanyol abszolút monarchia hatalmának tetőpontján, a XVI. században az abszolútizmus gyengülésével egyenes arányban törték előre a tartományi és rendi érdekek. Ez annál gyorsabb volt, mert a spanyol abszolútizmus közigazgatási szervei regionális talajban gyökereztek. A társadalmi ellentétek, amelyeket a nagy háborúk némiképp levezettek, a XVII. század folyamán a spanyol abszolútizmus hanyatlásának végső időszakában lángolnak fel. *Wittman* végül leszögezte, hogy a sajátosan fejlődő spanyol abszolútizmusra a *mediterrán abszolútizmus* elnevezést tartja legáltalálóbbnak.

A *német fejedelmi hatalom* megerősödése — amint arról referátumában *R. Péter K.* beszámolt — a XVI. században kezdődik, a XVII. században teljeseedik ki és az egyes fejedelemségekben meglehetősen eltérő mozzanatok során megy végbe. Hessenben pl. a városok erősödése, Szászországban a nemesség előretörése figyelhető meg, Württembergben a nemesség bizonyos rétegeinek, Bajorországban a városok és a nemesség egyes rétegeinek támogatásán alapul. Az abszolút fejedelmi hatalom a XVII. század végén, a XVIII. század elején jött létre. A referens Marx és Engels alapján emelte ki a német fejedelemségek kettős, a centralizációt és decentralizációt egyszerre képviselő szerepét. *Molnár E.* a német fejedelmi abszolútizmus történeti kérdéseivel Marx „A morális-kritika és a kritizáló morál” c. munkáját idézve foglalkozott és megállapította, hogy a német fejedelmi abszolútizmus nem a nemesség és a polgárság egyensúlyi helyzetén nyugodott, hanem egyedül a feudális nemességre támaszkodott és egyedül annak osztályérdekeit fejezte ki.

Az *orosz abszolútizmus* előzményei — *Niederhauser E.* előadásának fejtegetései szerint — a részfejedelemségeknek a XIV. században kezdődő felszámolására és az állami központosítás megindulását jelző központi kormányzateket ún. prikazok létrehozásának XV. századi gyakorlatára nyúlnak vissza. A korlátlan fejedelmi hatalom ideológiájának kialakulása IV. Iván nevéhez fűződik, aki egész tevékenységében a bojári ellenállás letörését tartotta szem előtt. Az abszolútizmus kialakulásának kora a XVII. század, amikor is felszámolják a feudális széttagoltság maradványait, és az amúgy is csonkán kialakult rendi képviselői monarchia átalakul abszolút monarchiává. A közigazgatásban, ügyintézésben a szolgáló nemsek kaptak a bojárok mellett egyre fontosabb helyet. A nemesség osztályuralmának kiteljesedése a felvilágosult abszolútizmushoz kapcsolódik, amely a XVIII. század első felében Péter cár tevékenysége során indul kibontakozásnak, megerősítését a kereskedőknek és a nemességnek az ellentéte s ugyanakkor a paraszttmozgalmak tették lehetővé és szükségessé, egyes gazdasági intézkedései pedig előkészítették a tőkés fejlődést. Az orosz abszolútizmus harmadik szakasza a XIX. század első fele, amikor a feudális rendszert védő abszolút állam vitathatatlanul a fejlődés gátjává vált. Következő, az osztálybázis bomlásával jellemezhető korszaka pedig a XIX. század második fele, amelyet a XX. század elején az abszolútista rendszer részleges majd teljes felszámolása követ. A több évszázadon végighúzódó orosz abszolútizmus egyik sajátosságát alapvetően feudális osztálybázisa mellett az előadó abban látja, hogy a burzsoázia mindvégig csak másodrangú szerepet játszott a nemesség mellett. Nagy jelentősége volt viszont a pravoszláv egyháznak, amely a legteljesebb mértékben az államhatalom oldalán állt a maga ideológiai fegyvereivel, amelyek elősegítették az abszolút hatalom fenntartá-

sát és osztályfelettségének látszatát. *Je. M. Koszacevszkaja*, a leningrádi egyetem docense hozzászólásában kiegészítette az előadást, utalt arra, hogyan periodizálta Lenin a forradalmi mozgalmat, ebből a szempontból hiányolta a dekabristák szerepének kifejtését. Nem értett egyet azzal, hogy a XX. század elején az előadó szerint a liberális nemesség és a burzsoázia is ellenzékivé vált, hiszen a polgárháborúban a cári reakció oldalán állt. *Bartha A.* utalt azokra az eszmei harcokra, amelyek a pravoszláv egyház reformációs kísérleteivel kapcsolatosak. Felhívta a figyelmet, hogy e törekvéseknek egyik irányzata a fejedelmi hatalom erősítését szolgálta, a cár központosítási törekvéseit, szemben a kolostori és bojári partikularizmussal, s ily módon szorosan kapcsolódik az orosz abszolútizmus kialakulásának politikai előzményeihez. A továbbiakban az orosz állam területi terjeszkedésének és a rendszeres adóztatás és az igazgatási apparátus kialakulásának kapcsolatairól beszélt, majd kifejtette, hogy a cári gazdasági és igazgatási politika teljesen feudális jellegű volt. A cári abszolútizmus gazdasági alapjában nagy szerepe mindvégig a cári magánbirtokot képező földbirtokoknak és a hódított területeknek volt, noha a XVII. század első évtizedeitől kezdve a kereskedőtöke exponensei is megjelentek.

A török „abszolútizmus problémája” címmel tartott előadásában *Perényi J.* leszögezte, hogy a török abszolútizmus nem hasonlít a nyugat-európai, sőt még a kelet-európai abszolútizmusra sem, mert osztálybázisa teljesen különbözik azoktól, s ezért megjelenésére nem is az abszolútizmus, hanem a despotizmus kifejezést használta. Véleménye szerint a török despotikus rendszer, bár egyes elemei már korábban megvoltak, a XV. század közepén jött létre. Alapját a központosított pénz- és hadügyi igazgatás, kizárólag a szultántól függő központi államapparátus és hadsereg jelentette. Magánföldbirtok Törökországban nem alakult ki, s ezért azok a jelenségek, amelyek a föld tulajdonjogából s a földbirtok koncentrációjából következtek be más európai országokban, itt vagy egyáltalán nem vagy erősen megváltozott körülmények között mutatkoztak. A szultán hatalmát tehát a nagybirtokos arisztokrácia, mivel nem fejlődött ki, nem is veszélyeztethette. Az uralkodócsaládon belüli viszálykodásnak pedig a szultán testvéreinek megölésével vették elejét. Véleménye szerint azonban a despotizmus fogalmát, mivel különféle válfajai a világ kétharmad részén kétezer éven keresztül megtalálhatóak, a töröknél sokkal szélesebb történeti anyagon kellene megvizsgálni. A XVII–XVIII. század a régi török birtok és társadalom átalakulásának kora, s bár körülményei még tisztázatlanok, annyi bizonyosnak látszik, hogy ebben a politikai és gazdasági tekintetben átmeneti korszakban sem beszélhetünk marxista értelemben abszolútizmusról. A XIX. században viszont, amikor megkezdődött a török reformkor, amikor az elnyomott tömegek osztályharcra rendkívül bonyolult körülmények között folyt és a szultán hatalma megnövekedett, már számolnunk kell az abszolútizmussal. Véleménye szerint az 1840–1918-i időt minősíthetjük majd abszolútizmusnak, „de csak akkor, ha a gazdasági és társadalomtörténeti kutatások annyira előrehaladtak, hogy tisztán láthatunk az osztályviszonyok tekintetében”. A török abszolútizmus bonyolult problematikájába világított be *Mályusz E.* is, aki hozzászólásában a rendiség és az abszolútizmus kapcsolatának összefüggéseiben tulajdonképpen Mátyás abszolútisztikus törekvései és II. Mohamed abszolútizmusa között a hasonlóságok ellenére a két államforma lényegbevágó különbözőségére hívta fel a figyelmet.

Az itáliai fejedelmi abszolútizmusok kérdésével *Surányi B.* foglalkozott hozzászólásában. Leszögezte, hogy az elbukó városköztársaságok helyébe lépő fejedelmi hatalom mindenütt általában abszolútisztikus formában jelentkezett. A folyamat rugóit Antonio Gramsci véleményét is idézve a városok gazdasági erejének megroppanásában és az ezzel kapcsolatban a XIV. század végén különösen kiéleződő osztályharcban látja. Kiemelte, hogy a fejedelmi abszolútizmus az állami fejlődés szempontjából előrehaladást jelent, viszont figyelemreméltó az a tény is, hogy a signorek hatalomrajutása a gyorsan fejlődő „koraszülött kapitalizmus” kudarcának következménye.

A Habsburg-abszolútizmus kialakulásának első szakaszát *R. Várkonyi Á.* magyarországi hatalmával kapcsolatban vizsgálta, mivel az abszolútizmus általános gazdasági és társadalmi jellegzetességei itt teljes ellentmondásosságokban mutatkoznak meg. Megállapította, hogy a Habsburg-állam társadalmi bázisát a XVII. század második felében az udvari arisztokrácia, a hivatalnoknemesség, a katonaság birtokadományokkal kielégített tisztikara és a klérus alkotta. Köreikben és csoportjaikban az állami jövedelmek megszerzéséért folyó harc Lipót uralkodásának idejére mindvégig jellemző. Az abszolútizálódó államhatalom közigazgatási apparátusának — amely mellett a helyi közigazgatás és igazságszolgáltatás rendi maradványai továbbéltek és amelynek helyi szervei is feudalizálódtak —, valamint zsoldoshadseregének eltartási terhei a rohamosan emelkedő adók útján a lakosságra, elsősorban a parasztságra hárultak. A referens kifejtette, hogy a hazai polgárság, amint azt a török háborúk idején egyre jelentősebb személylé növekvő Oppenheimer példája bizonyítja, elégtelen volt az abszolút államhatalom ránehezülő terhének

elviselésére. Magyarországon — ahol az abszolút államhatalomnak az arisztokrácia vékony rétegében ugyan erős támasza volt — a rendi küzdelmek és a rendekkel kötött kompromisszumok váltakozása mellett a parasztság és különböző félszabad elemek állandó mozgalma veszélyeztette Lipót abszolutizmusát. Végül leszögezte, hogy a Habsburg-állam Magyarországon a török kiverése után sem képes olyan államszervezeti, jogi viszonyokat teremteni, amelyek segítenék a polgári fejlődést. A nemességet pedig nem tudta kárpótolni állandónak és megdönthetetlennek vélt osztályuralma biztonságának fenn-tartásával.

A Habsburg-birodalom *felvilágosult abszolutizmusának* általános vonásai helyett *H. Balázs É.* II. József uralkodásának speciális jegyeit emelte ki. Kimutatta, hogy II. József, mikor 1765-i emlékiratában kifejti az összbirealmi centralizáció megteremtését hangsúlyozó uralmi elveit, messzemenően támaszkodik a hivatali apparátus vezetőire, de az abszolút uralkodó hangján meg is fenyegeti őket. Véleménye szerint II. József terveinek megvalósítását különböző közigazgatási és igazságszolgáltatási reformokkal kívánja elérni, ugyanakkor az új fiziokrata elvek érvényesülése a paraszt-kérdés és az adóügy rendezésében ismerhető fel legtisztábban. Ezek a reformok — főleg Magyarországon, ahol a polgárság meg sem értette, nemhogy támogatta volna — hangsúlyozta Balázs É. — a feudálizmus lassan bontakozó válsága és az élesedő paraszti osztályharc talaján jöttek létre és a feudális Habsburg-birodalom korszerű védelmét szolgálták. Az államhatalom nem szolgálhatta a közvetítő szerepet, mert a nemesség és polgárság még nem került megközelítő egyensúlyba sem, és ezért nem is küzdhetett egymással. A reformok ott, ahol megvolt az objektív feltételek minimuma, sikerrel jártak, Magyarországon viszont jórészt a Habsburgok megelőző gazdaságpolitikája miatt nem volt reális alapjuk. Ezért sürgette a józsefi rendszer egyik kiemelkedő képviselője, Zinzendorf államminiszter is Magyarország kereskedelmi szabadságának megvalósítását és az Ausztriát és Magyarországot elválasztó vámvonal eltörlését. A továbbiakban részletesen elemezte József reformtörekvéseinek osztálybázisát. Kimutatta, hogy Magyarországon csupán a hivatalnok garnitúra, a haladó értelmiség és a protestáns-nemesi polgári tömegek álltak mellette, de ezek is a 80-as évekre az ébredező nacionalizmus és a birodalom külpolitikája következtében elfordultak tőle. Felhívta a figyelmet arra, hogy a francia forradalom hatására a Habsburg-birodalom is nyíltan a feudálisokra támaszkodott. Végül Balázs É. megállapította, hogy a felvilágosult abszolutizmus lényegében feudális jellegű, társadalmi bázisa országoként az egyes országok gazdasági fejlettsége és osztályainak az árutermelésben elfoglalt helye szerint alakult, s ezért a magyar, cseh vagy osztrák történeszek közös sémával nem intézhetik el a jozefinus rendszert még le nem zárt problémáját.

A *Habsburg feudális abszolutizmus a Szent Szövetség korszakában* fennállását — amint azt *Incze M.* kifejtette — elsősorban nemzetközi feltételeinek és biztosítékainak köszönhető. Az 1815-ben Szent Szövetségre lépett hatalmak a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet korszakában feudális érdekeket képviseltek, s szövetségüket a fejlettség egyenetlen volta tette viszonylag tartóssá. Az így megvalósult „restaurált feudális abszolutizmusban” a nagyhatalmak együttműködését főleg az erre leginkább rászoruló Ausztria képviseli és népszerűsíti. A rendszert a polgári nemzeti fejlődés ásta alá, amely a 20-as évek válsága, majd az 1830-as párizsi forradalom és a német és olasz egység megvalósulása teljesen fel is bomlasztotta. A Habsburg-abszolutizmus politikájában az udvari klikk mellett az arisztokrácia és a nemességre támaszkodott. A soknemzetiségű monarchia társadalmi bázisa azonban súlyos ellentmondásokat hordott magában, ami a konzervatív arisztokráciának és a bürokráciát alkotó hivatali nemességnek, az osztrák-német polgárságnak ellentétes és eltérő érdekeiben nyilvánult meg. Gazdag és független burzsoázia a birodalomban nem alakulhatott ki, és a kapitalizmusnak itt „elsősorban szétbontó és nem egységesítő ereje érvényesült”.

Erdély fejedelmeinek centralizációs kísérleteit a XVI. század közepétől a XVII. század végéig *Benda K.* vizsgálta fel előadásában. Felmérte a fejlődésben Magyarországtól is jóval elmaradottabb Erdély társadalmi szerkezetét, és számbavette azokat a rétegeket és osztályokat, amelyek társadalmi bázisát képezhették a fejedelmek központi hatalmának. Kiemelte, hogy az uralkodót anyagilag és politikailag támogatni képes polgárságot a néhány megyei területen fekvő szabad városok kívül a zárt autonómiában élő századok képviselték. Hangsúlyozta, hogy „már Marx észrevette, hogy az idegen városok kiváltságai mindig gyengítik . . . a központosító törekvéseket”, és az erdélyi centralizáció egyik legsúlyosabb akadályá mindvégig a polgárság idegensége, ill. gyengésége volt. A fejedelmek főleg a szabad katonarétegekre támaszkodtak, melyek zömét a székelység alkotta. A fejedelmi hatalmat a rendekkel szemben legeredményesebben Bethlen Gábornak sikerült megszilárdítani, aki úgy alapozta meg centralisztikus hatalmát, hogy az ország gazdasági erőforrásait az állam számára biztosította, de a jobbágy-földesúri viszonyba ő sem tudott

belenyúlni. A centralizált fejedelmi hatalom, amely véleménye szerint „kedvezőbb külpolitikai helyzetben, zavartalan folyamatosság esetében . . . egy nemzeti abszolútizmus kialakulásához vezetethet volna”, Bethlen halála után megrendült. Majd a Rákócziak családi és fejedelmi birtokukon nyugvó uralmának összeomlása után a török és tatár hadaktól dúlt Erdély, mint a maga erejéből a feudális anarchiából kilábolni képtelen terület került a Habsburgok fennhatósága alá.

A magyar központosítási törekvések egyik fő kérdését, az abszolútizmus problémáját a kuruc szabadságharcokban Heckenast G. Zrínyi munkáihoz és a Rákóczi-szabadságharc államszervezetéhez kapcsolva vizsgálta. Megállapította, hogy Zrínyi életében még nem tűzte napirendre a történelmi fejlődés a magyar abszolút monarchia megteremtését, s ezért Zrínyi elméletét általánosított helyett csupán konkrét helyzetekre alkalmazva, szét-szórva fejtette ki, és még bizonytalan, hogy kortársai megértették-e rejtett mondanivalóját. A Rákóczi-szabadságharc történetében abszolútista tendenciákkal csak egy rövid, a szécsényi országyűlésig terjedő szakaszában számolhatunk. Ezek forrását Zrínyi elmélete helyett az előadó inkább a Habsburg-államapparátusban látta. Rákóczi magyar királlyá kiáltásának tervében viszont a Zrínyi koncepciójában tovább élő Mátyás-hagyomány érvényesült, de máig eldöntetlen, hogy a köznemesség az erőskezü uralkodó vagy a nemesi szabadság képviselőjét látta-e Mátyásban. Véleménye szerint Rákóczi kormányzói elveiről, amíg az abszolútizmus elméleti irodalmát jól ismerő Rákóczi szellemi fejlődését alaposan meg nem vizsgáljuk, végleges választ nem adhatunk. Kormányzói gyakorlatát viszont véleménye szerint az elmaradt hazai viszonyok, az örökös jobbágyság megszilárdult rendszere nem az abszolútizmus irányába befolyásolták. Abszolútista tendenciái „nem a magyarországi belső fejlődés előremutató jelei voltak, hanem a korszerű európai államszervezetből kölcsönzött, átmenetileg alkalmazott elemek”.

Benczédi L. az előadáshoz kapcsolódva a Thököly-felkelés államszervezetének egyes kérdéseivel foglalkozott. Rámutatott arra, hogy a bujdosó mozgalomban a korábbi nemesi vezetéssel szemben 1678-tól a hivatásos, korábban a végvári vonalban szolgáló katonaréteg került előtérbe, és az 1682 után kiépülő kuruc fejedelmi államszervezet feladata ennek a hadigépezetnek az ellátása és adminisztrálása volt. Mivel a nemesség Habsburg-ellenessége csak ideig óráig tartott, szükségszerű volt, „hogy a Habsburg-ellenes kuruc háború szervezésekor Thökölynek a hagyományos rendi politikai erők megfigyelésére is törekednie kellett”. A központosított kuruc államszervezet működését jellemezve megállapította, hogy a Habsburg-ellenes felkelések államszervezetének vizsgálatánál nem egyes külföldi, pl. a Habsburg-államszervezet bizonyos elemeinek átvételéből, hanem a mozgalmak mindenkori belső szükségletéből kell kiindulni. Köpeczi B. Heckenast megállapításaival vitázva a francia diplomáciai és publicisztikai anyag alapján beszélt Rákóczi kormányzásának abszolútisztikus tendenciáiról. Mályusz E. hozzászólásában sokoldalúan fejtegette, hogy a magyarországi rendiség és abszolútizmus kutatása a magyar fejlődés megismerésén túlmutató eredményekre vezethet. A forrásanyag terjedelme, rendkívüli gazdagsága és történetünknek az a sajátos vonása, hogy a változások, fordulatok szembetűnőek, hálás feladattá teszi a magyar központosító törekvések vizsgálatát, „mert az egész európai történettudományt érdeklő, a hazai határokon túlemelkedő eredményekre lehet eljutni”.

Az abszolútizmusnak a történelmi fejlődésben betöltött helyét a referensek és a hozzászólók valamennyien annak alapján jelölték ki, hogy az állam milyen osztályokra támaszkodott és mely osztályok érdekeinek érvényesülését segítette elő. Makkai L. vezető előadásában az abszolút monarchia történelmi szerepét „a feudalizmusból kinövő erővel, a kapitalizmus felé mutató polgári fejlődéssel” való összekapcsolódásában jelölte meg. Hangsúlyozva a kapcsolat ellentmondásosságát, kiemelte, hogy „az abszolút hatalomra törő uralkodó a maga harcát a feudalizmus megszilárdításáért feudálisok ellen vívja, viszont szövetkezik az antifeudális polgársággal. A feudális és antifeudális erők között lévő alapvető ellentmondás az abszolútizmus fennállási szakaszában nem oldódik fel, sőt épp a közöttük lévő feszültség „teszi lehetővé az abszolút monarchia létrejöttét”. Köpeczi B. számbavéve azt, hogy az abszolút monarchia kialakulásában nagy szerepet játszott a feudális anarchia felszámolásának szükségessége, és hogy az egyes főurak partikuláris nézeteivel szemben folytatott harcban született meg, a történelmi fejlődésben betöltött szerepét mégsem tulajdonította antifeudális jellegűnek. Wittman T. viszont éppen azzal különböztette meg a spanyol abszolútizmust a francia és angol abszolútizmustól, hogy ez gátolta a polgári fejlődést, és összeroppantotta a fejlődést hordozó osztályok és rétegek erejét. A Habsburg-abszolútizmus, amint arra R. Várkonyi Á. és H. Balázs É. referátumai rámutattak, mindvégig nélkülözte az erős polgári bázist, és az udvari arisztokráciára és a hivatalnok nemességre támaszkodott. Niederhauser E. pedig az orosz abszolútizmus egyik jellegzetességét a nemesség osztályuralmának nyers kifejezésében látta.

Molnár E. vitaindító előadásában kifejtette, hogy a szovjet tudomány már meghaladott dogmatikus nézetei éledtek fel abban a felfogásban, amely az abszolút monarchia gazdasági-társadalmi alapját az árutertermelés polgári fejlődésében, illetve az egyszerű árutertermelésnek a tőkés árutertermelésbe való átmenetében látja. Ezt az álláspontot a vitán — hangsúlyozta Molnár E. — Makkai L. képviselte az abszolútizmus klasszikus útját az angol és francia fejlődésben látó korlátozott formában. A mai magyar történeti irodalomban pedig Elekes L. „Az európai feudális államok központosításának némely kérdéséről” c. korábbi tanulmánya alapul hasonló nézeteken. A szerző véleménye szerint az abszolútizmus fejlett polgárság vagy annak szerepét betöltő társadalmi erő nélkül nem vezethető le, de az álláspont irrealitása már akkor is megmutatkozik — hangsúlyozta Molnár E. —, amikor a szerző a konkrét magyar fejlődést vizsgálja, és „az *elnyomó* magyar feudális abszolútizmus lehetséges társadalmi bázisát, ha feltévesszerűek is, többek között a parasztság felső határán elhelyezkedő rétegekben, tehát az *elnyomó* parasztságban keresi”. A továbbiakban Molnár E. rámutatott arra, hogy Marx és Engels nem általánosították a burzsoázia *erejére* támaszkodó abszolút monarchia esetét, hanem elemezték az abszolút monarchiának azt a fajtáját is, amely erejét a burzsoázia *gyengeségéből* meríti. Leszögezte, hogy Marx az európai abszolútizmusnak legalább kétféle típusát különböztette meg, „az angol — francia típust, amely a feudálisok és a burzsoázia egyensúlyi helyzetén alapul, és a német — spanyol típust, amelyet a feudálisok túlereje jellemez a fejletlen, fejlődésben megállított, vagy visszahanyatlott polgársággal szemben”. De a feudális abszolútizmus e kétfajta típusa nem lehet az elemzés végső eredménye. Hangsúlyozta, hogy a feudális abszolútizmus keletkezését és lényegét csupán a feudális nemesség és az árutertermelő polgárság fejlődéstörténetéből a két osztály egymáshoz való viszonyából, mellőzve a feudális társadalom alapvető ellentétét, a nemesség és a parasztság ellentétét levezetni nem lehet.

Pach Zs. P. annak a nézetének adott kifejezést, hogy Makkai megfogalmazásában elmosódik az abszolútizmus alapvetően *feudális* jellege, „az abszolút monarchia *átmeneti* jellegű, sőt akarva-akaratlan inkább *tőkésedő* jellegű államtipusként lép elénk”. A továbbiakban Anglia és Franciaország történetén vizsgálta meg a tőkés árutertermelésbe való átmenet és az abszolútizmus kronológiai kérdéseit, majd leszögezte, hogy Angliára és Franciaországra sem állítható, hogy a kapitalizmusba való átmenet korszaka egybeesik az abszolútizmus korszakával. Az átmenet korszakának legfeljebb kezdete esik az abszolútizmus korszakára, a tőkés termelésre való átmenet második szakasza hathatósabb felépítményt, burzsoá államot követel. A továbbiakban Marx és Engels fejtegetései alapján jelezte, hogy a nyugat-európai abszolútizmusok fejlődését sem lehet egy kalap alá venni. Bírálva Kőpeczinek a francia abszolútizmus periodizációját kellően nem hangsúlyozó fejtegetéseit, hivatkozva Ljubljinszkája a XVII. század eleji Franciaország történetével foglalkozó munkájára, hangsúlyozta, hogy az abszolút monarchia történeti szerepének haladó mozzanatai a fejlődés különböző szakaszaiban változnak. Ennek alapján szögezte le, hogy nem ért egyet azzal sem, ha az abszolútizmust egészében, fejlődési szakaszainak megkülönböztetése nélkül azonosítanánk a feudalizmussal. A továbbiakban a közép- és kelet-európai abszolútizmusok történeti szerepét vizsgálva megállapította, hogy ezek sem tekinthetők a tőkés termelésbe való átmenet vagy az átmenet megindulása állami felépítményének, hanem itt az abszolútizmus a feudalizmus bomlását feltartóztató, az átmenetet elhalasztó, a kései feudalizmust konzerváló államhatalomként jelentkezik. Véleménye szerint azonban a kérdés végső megválaszolása előtt a feudalizmuson belüli gazdasági fejlődést kell alaposan megvizsgálni.

Mályusz E. az abszolútizmus és a rendiség kapcsolatát fejtegette részletesen. Megállapította, hogy az abszolútizmus nemcsak kialakulásakor, hanem később is befolyásolja a rendiség. Mária Terézia korának magyar központi kormányzervei a rendi érdekek védelmezői. Az abszolútizmus, ha meg is törli a rendek hatalmát, a rendi ideológia tovább él. Kimutatta, hogy az ideológiának, elsősorban az egyházi ideológiának a rendiség kialakulásában is jelentős szerepe volt. Kiemelte a pápaság szerepét, amely nemcsak a hatalmi igényeket indokló érveket kovácsolta ki, hanem megteremtette a maga központi hivatalszervezetét is.

Hanák P. fontosnak tartotta Makkai kiindulópontját. Azt a véleményt viszont, hogy a feudális széttagoltsággal szemben megerősödő központi hatalom kibontakozása a polgári fejlődéssel való összekapcsolódásának tulajdonítható, csak azzal a fenntartással fogadta el, hogy a centralizált államhatalmat nemcsak a feudális széttagoltság erőivel kell szembe állítani. Véleménye szerint a vitatkozók azért jutottak különböző álláspontokra, mert az abszolút monarchia történeti szerepének megállapításánál részben azt tekintik döntőnek, hogy mi tette *szükségessé*, részben pedig azt, hogy mi tette *lehetővé* létrejöttét. Pedig véleménye szerint a kettőt szerves egységbe foglaló tényezők a döntőek, nem utolsó-

sorban az abszolutizmusnak mint felépítménynek a gazdasági alapjait kell mélyrehatóbban megvizsgálni.

Makkai L. kifejtette, hogy az abszolutizmust alapvetően feudális államtípusnak tartja, nem pedig valamilyen átmeneti formának a feudális és burzsoá állam között. Az abszolutizmus történeti szerepének pozitív oldalát viszont abban látja, hogy a feudális rend hatalma meghosszabbításának érdekében alkalmazkodni kényszerült a termelés új feltételeihez. Az abszolutizmus lényegét a fudalizmust védelmező s egyúttal a kapitalizmust fejlesztő ellentmondások történeti szerepében látja, és ezt az angol—francia fejlődésben legélesebben és legkorábban megmutatókozó lényegét, úgy látja, jogosan keresi más országok történetében is. Vitázva *Pach Zs. P.* véleményével úgy látja, hogy ha a kapitalizmust, vagy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakát az abszolutizmus keletkezése feltételének tekintjük, még nem tesszük az abszolutizmust átmeneti államformává. Az átmenet periódusát lényegileg a manufaktúra korszak kezdetétől a polgári forradalomig veszi, de eredeti elgondolását hajlandó úgy módosítani, hogy az abszolút monarchia korszaka a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet első szakaszával esik egybe. Kelet-Európában pedig, mivel az abszolút monarchia ott nem a XVI—XVII. században, hanem a XVIII. században a manufaktúra korszakban alakult ki, — véleménye szerint — ugyanez a törvényszerűség érvényesül. A különbséget a nyugati és keleti abszolút monarchiák között abban látja, hogy keleten hiányzott az erős hazai polgárság, de a kapitalizmus itt is jelen volt a nyugati kapitalizmus formájában, s a kelet-európai uralkodó osztályoknak a nyugati kapitalizmushoz való alkalmazkodásából született meg a felvilágosult abszolutizmus manufaktúra-alapító-merkantilista politikája.

A gazdasági alapok vizsgálata, amelyeken az abszolút államhatalom létrejött, a vita során két szempontból is szükségessé vált. Egyrészt választ kellett adni arra a kérdésre, hogy a gazdasági fejlődés melyik szakaszához kapcsolódik az abszolút monarchiák kialakulása. Másrészt viszont az abszolutizmus osztályalapjainak feltárásához szükséges, hogy világos kép alakuljon ki arról, hogy a rendek adómegajánlásától hatalmát függetlenített uralkodó honnan fedezi a hatalmas bürokratikus államapparátus és a zsoldoshad-sereg költségeit.

Makkai L. bevezető előadásában a tőkés gazdasági fejlődés előretörésének tulajdonította a döntő szerepet. Utalt a tőkés gazdálkodás útjára lépő polgárság és az állam között ideiglenesen létrejött érdekazonosságra: a polgárság pénze teszi lehetővé a feudális államhatalom legmagasabb fokú koncentrációját, ugyanakkor az állam merkantilista politikája segíti a tőkés polgárság megerősödését, és ezzel egyidejűleg hozzájárul „az egységes nemzeti piac és a tőkés gyarmatosítás fejlődéséhez is”. Véleménye szerint az abszolút monarchia feltételezi a kapitalizmust, mert ha a központi hatalom akkor alakul ki, amikor még a városokban a tőkés gazdálkodás nem bontakozott ki, akkor a középkori városi autonómiával együtt az éretlen kapitalista csírák is elpusztulnak, de befúlad a kapitalista fejlődés akkor is, ha a polgárság úgy tör ki a középkori városgazdaság gubójából, hogy nem védelmezi erős központi hatalom. Annak okát viszont, hogy az abszolutizmus kialakulása, fejlődési útjait Európa országaiban miért jelentkezik egymástól eltérő formációkban, véleménye szerint mindenekelőtt az abszolút monarchia társadalmi bázisul szolgáló osztályok különbözőségében kell keresni. Elsősorban a polgárság, főleg a tőkés polgárság fejlődésének útjait elemezte, de hangsúlyozta az abszolutizmus legfőbb hasonlósági vonalát, az udvari főnemességnek a polgári gazdasági tevékenység hasznának lefölözésében vitt tevékenységét is. A fejlődés különböző útjait, úgy látja, az határozza meg, hogy a kapitalizmus mennyire hatol be a falu társadalmába. Ahol ez sikeresen végbemegy, mint Angliában és Franciaországban, ott kialakul a polgári állam, ahol viszont a feudális osztály fenntartja a feudális kizsákmányolást — mint a kelet-európai országokban —, ott állandósul az abszolutista kompromisszum.

Az egyes abszolutizmusokkal foglalkozó előadások — amennyiben gazdaságtörténeti kérdéseket felvetettek — tényanyagukban és levont következtetéseikben részben differenciáltabban látták a kérdést, részben pedig eltértek a bevezető előadásban kifejtett nézetektől. *Köpeczi B.* felhívta a vitaülés figyelmét arra, hogy Franciaország termelési viszonyai még a XVIII. században is lényegesen különböznek Angliáétól. Ott már jelentkeznek a kapitalista mezőgazdaság csírái, itt viszont még mindig a feudális termelési viszonyok uralkodnak. Az ipari termelés fejlesztésére kevés lehetőség nyílt, és míg Angliában a nemesség is áttér a mezőgazdaságban a kapitalista termelésre és szövetkezik az ipari és kereskedőburzsoáziával, addig Franciaországban a nemesség lemarad a majorsági gazdálkodástól is, s a polgárság is igyekszik nemessé válni, tőkéjét föld- és tisztségvásárlásokba és az államnak, a parasztságnak és a nemességnek adott kölcsönökbe fekteti. Az állam merkantilista politikája támogatta ugyan az ipar és kereskedelem fejlesztését,

létrehozta a későbbi fejlődés alapjául szolgáló manufaktúrákat, de a kapitalista fejlődés elé tornyosuló feudális akadályokat nem számolta fel. *Wittman T.* elemezte azokat a lehetőségeket, amelyek Amerika felfedezésével és meghódításával, a világpiac központjának az Atlanti-óceánra való áthelyeződésével, a kincsképződés eddig soha nem látott forrásainak a feltárulásával a spanyol állam előtt megnyíltak. Majd rámutatott arra, hogy e kivételes lehetőségeket „a spanyol társadalom gazdasági élete nem tudta kihasználni a magasabb fejlődési fok, a manufaktúratermelés kibontakoztatására”, sőt az óriási kincsképződés más tényezőkkel együtt oda vezetett, hogy a tőke nem tudott behatolni az ipar szerkezetébe, mely érezhetően hanyatlott vissza a XVI. század folyamán. *R. Péter K.* röviden utalt rá, hogy valamennyi német fejedelemségre súlyos adósságok nehezedtek, és a fejedelmek által igénybevett hitelek nagyságáról arra következtetett, hogy azok valószínűleg a szabad birodalmi városok polgárságától származhatnak. *Niederhauser E.* kifejtette, hogy I. Péter felismerte az orosz abszolútizmus külső és belső megszilárdításának legalapvetőbb feltételét, az orosz gazdasági élet fejlesztésének szükségességét. „A XVII. század itt-ott megalakult manufaktúrái helyén, amelyek még nem hoztak lényeges változást a gazdasági élet struktúrájában, a XVIII. század első negyedében állami segítséggel, sőt éppenséggel állami kényszerrel létrehozott manufaktúrák már lehetővé tették korszerű hadsereg felállítását és a kor egyik legnagyobb katonai hatalmának, Svédországnak katonai legyőzését.”

A Habsburg-abszolútizmus lipóti korszakában az állam merkantilista politikája és a létrejött manufaktúrák — amint arról *R. Várkonyi Á.* beszámolt — nem a belső fejlődésből szervezen nőttek ki, hanem a holland, angol és francia példákat másoló teoretikusok — Becher, Schlosser és Höringk munkásságának eredményei. A manufaktúrák az alapításukhoz fűződött eredeti reményeket, az állam pénzükségletének kielégítését, nem váltották be. Csak a XVI—XVII. század fordulóján jelentkezik az a törekvés, hogy Lipót gazdaságpolitikáját a belső fejlődés felmérése alapján alakítsa ki. Mielőtt azonban ennek gyümölcsei beérhetek volna, az állam, amely az állambank felállításával sem juthatott belső pénzforráshoz, hatalmas külföldi, olasz, holland, angol kölcsönök felvételére szorult. *H. Balázs É.* rámutatott arra, hogy II. József fiziokrata reformjai ott bizonyultak gyümölcsözőnek és a kapitalista fejlődés hasznos alapozóinak, ahol erős polgárság, vagy tőkés polgári vállalkozásokba fektető nemesség állott a reformok mellett. „Kereskedelem, ipar nem olyanok, mint holmi rekruták, akik parancsszóra előlépnek . . .” — idézte Berzeviczy G. egyik 1788-ban elhangzott beszédjéből. *Incze M.* kifejtette, hogy Ausztriának a Szent Szövetség korszakában a külföldi, főleg az angol pénztőkések rendszeresen nagyszámú kölcsönöket nyújtottak, s ily módon kimutatható, hogy a fejlettebb tőkés államok gazdaságilag is érdekelve voltak a Habsburg-abszolútizmus fenntartásában.

Molnár É. vitainklító előadásában felhívta a figyelmet arra, hogy a termelőerők és az árutermeles fejlődésének az a meghatározott foka, amelyen az egyes országok abszolútizmusra létrejött, az egyik esetben alacsonyabb, a másik esetben magasabb volt. Nem értett egyet azzal az állásponttal, hogy az abszolút monarchia gazdasági alapja az árutermeles polgári fejlődése, annak a tőkés termelésbe való átmenete lenne. Kifejtette, hogy a XVI. századtól kezdve a német ipar és kereskedelem lehanyaglott és ahelyett, hogy pénzügyi szempontból a fejedelmek függöttek volna a polgárságtól, „a fejedelmek, kik pénzügyi erejüket külföldi segélyeknek köszönhették, anyagilag alávetették magát az elcsenevészedett polgárságot”. A feudális nemességet viszont a polgársággal szemben megerősítette a mezőgazdasági áru kivétel. *Pach Zs. P.* gazdasági elemzése *Molnár É.* azon véleményéhez kapcsolódott, hogy az abszolútizmus gazdasági alapjait a feudális termelési viszonyokban kell keresni. A kérdés lényegét viszont abban látta, hogy a feudális uralkodó osztálynak az a rétege, amelynek érdekeit az abszolút állam elsődlegesen képviseli, milyen gazdasági tevékenységet folytat. Olyan földesurakról van itt szó — mutatott rá —, akik bekapcsolódtak az árukereskedelembé, árutermelesbe, de oly módon, hogy szembefordultak az árutermeles fejlődésének paraszti-polgári tendenciájával. Az abszolút monarchia Kelet-Középeurópában teljes nyíltsággal az árutermeles fejlődésének feudális földesúri útját védi. A nyugati és kelet-középeurópai abszolútizmusok között az árutermeles az a mozzanat, amelyben problematikájuk érintkezik, de el is válik egymástól. A szétválás gazdasági síkon ma már nem is vitatott ténye a marxista történettudománynak. Nyugat-Európában a paraszti-polgári árutermeles fejlődik tovább, és megindul az egyszerű árutermelesből a tőkés árutermelesbe való átmenet. Közép-Kelet-Európában viszont a földesúri osztály egyes csoportjainak bekapcsolódása az árukereskedelembé, árutermelesbe, messzire kitolja a kapitalizmusba való átmenet megindulását, de kiváltja, jóval a tőkés termelésre való áttérés megindulása előtt, az abszolút monarchia létrejöttének szükségességét. *Hanták P.* véleménye szerint a vita megállapodhatnék abban, hogy a feudális centralizáció és később az abszolútizmus gazdasági alapja az akkori árutermeles, amely a XVII—XVIII. szá-

zadtól feltétlenül a tőkés árutermelés elemeit is magában foglalja. A továbbiakban felhívta a figyelmet arra a jelentős fejlődésre, amely a XII—XIII. századtól kezdve elsősorban Nyugat-Európa mezőgazdasági és ipari technikájában lezajlott. Kifejtette, hogy a technikai fejlődés és a mezőgazdasági művelés eszközei tették lehetővé a terméktöbblet növekedését, az árutermelés és árucseré kiszélesedését és ezzel a feudális járadék formaváltoztatását, a tőkefelhalmozást. Másrészt, hogy a termelés technikai fejlődése és bizonyos koncentrációja nélkül elképzelhetetlen az államigazgatás technikájának a koncentrációja. Véleménye szerint a technikai fejlődés teszi objektíve lehetővé a feudális állam centralizáló politikájának a realizálását, azt, hogy az abszolút állam az ország gazdasági forrásainak szuverén urává válik. Ha pedig számbavesszük az árutermelés és felhalmozás talaján kiélesedő hatalmi harcot a feudalizmus egyes osztályai és az uralkodó osztály egyes csoportjai között, akkor választ kapunk arra a kérdésre is, hogy a gazdasági alap miként teszi szükségessé az abszolút államhatalom kiépítését, a feudális rend védelmét. *Szűcs J.* azt fejtette ki, hogy az abszolutizmus gazdaságpolitikai teóriájához, a merkantilizmus rendszeréhez annak felismerése vezetett, hogy a tradicionális kincstári bevételeken túl az uralkodóknak a központi igazgatási apparátus és a hadsereg fenntartásához indirekt adók és egyéb, a külső és belső pénz-, ill. áruforgalom alakulásától függő források megnyitására és állandóan rendelkezésre álló és igénybevehető államhitekre van szükségük. Ismertette a merkantilizmus történeti kialakulását és elméletét és nyomatékosan hangsúlyozta, hogy ez a XVII. században egységes rendszer az adott kor objektív szükségleteit fejezi ki. Leszögezte, hogy a nyugat-európai abszolút monarchiák létrejötte nem magyarázható meg a XVI—XVII. századi nagy „világ gazdasági” változások nélkül. A spanyol monarchiát, amely első hasznélvezője és elődjé volt a kibontakozó új világgiaconak, — speciális jelenségnek tartja. Az angol abszolutizmus genesisétől viszont elválaszthatatlan a világgiacon talaján kialakult éles küzdelem. Utalt arra, hogy Anglia kereskedelmét még a XVI. század első felében itáliai, holland kereskedők és a Hanza-városok uralták, s az angol királyok genovai és augsburgi pénztőkésektől vettek fel kölcsönöket. Az állam belső anyagi forrásai csak úgy válhattak elégségesek az állam kiadásainak fedezésére, ha az ország kereskedelmi mérlege aktív alakul és legyőzi konkurrensait. A továbbiakban részletesen ismertette azokat az állami intézkedéseket, amelyek monopóliumok, gyarmatok, kereskedőtársaságok alapítása, vámpolitikai rendeletek útján az angol kereskedelmi hatalom alapjainak megeremítéséhez és Spanyolország kereskedelmi hatalmának megeremítéséhez vezettek, és a kereskedőtőke megeremítésével egyidejűleg megeremítették a XVII. századi angol vagyon alapját, a posztóipart. Mindebből azt, az abszolutizmus belső ellentmondásaira utaló következtetést vonta le, hogy az angol abszolutizmus kialakulásában és megeremítésében nyilvánvaló az állami gazdaságpolitika és a tőkeakkumuláció kölcsönhatása, ami együttesen a kapitalizmus feltételeit teremtette meg, ugyanakkor ennek az abszolutizmusnak rendkívül rövid élettartama éppen az angol tőke gyors előretörésével és a világgiacon versenyben elért sikereivel magyarázható meg. A merkantilista gazdaságpolitika Franciaország számára nem hozott olyan gyors sikereket, mint Angliának, mert késve kapcsolódott bele a világgiacon versenybe, és nem rendelkezett jelentős exportképes iparral. A francia merkantilizmust ezért jellemzi többek között a rendkívül aktív iparpolitika. Közös azonban az angol és francia abszolutizmus esetében az a körülmény, hogy a feudális állam szükségszerűen rá volt utalva arra, hogy a világgiacon kialakult versenyben aktív tényezővé váljék. Ebből viszont az következett, hogy az állam olyan körülményeket kényszerült teremteni, amelyekben az egyszerű árutermelés mellett a kapitalista termelési viszonyok csirái is létrejöhessenek. Hangsúlyozta azonban, hogy ennek ellenére még az angol abszolutizmus esetében is túlzás lenne a nemesség és polgárság egyensúlyáról beszélni, a vállalkozó tőkés nem szövetségese, hanem eszköze az államnak. Véleménye szerint tehát az abszolutizmus a feudalizmus legkoncentráltabb uralmi formája történetileg és logikailag a legszorosabb összefüggésben — kölcsönösen feltételes viszonyban — áll a túlsúlyban lévő feudális termelési viszonyok mellett előretörő tőkés viszonyok kezdetével. *Perjés G.* az abszolút monarchiák adminisztrációjának hatásossága és a hadsereg szempontjából vizsgálta meg az abszolút monarchiák gazdasági alapjait. Arra a következtetésre jutott, hogy az abszolút monarchiák lakosságának nagyrésze mezőgazdasági termelést folytatott, és a nemzeti jövedelmek és állami bevételek nagyobb része agrár eredetű volt. Részletesen ismertette Kingnek a korabeli Angliu társadalmi strukturájára vonatkozó adatait, amelyekből kiderült, hogy Angliában a XVII. század végén az agrártermelés az összjövedelem 74%-át tette ki. A továbbiakban pedig elemezte azokat a következményeket, amelyek az állami irányításban, a hadsereg ellátásában és mozgósításában a társadalom alapvetően agrárjellege miatt érvényesültek. Majd az állandó hadsereg létrejöttének különböző módozatairól beszélt. *Mályusz E.* annak a véleményének adott kifejezést, hogy az abszolutizmust nem szabad magában vizsgálva

közvetlenül összekapcsolni a termelési viszonyok változásával. „Az alapvető gazdasági fejlődés, a termelők fejlődése az egész társadalom életét befolyásolja, s mert az államhatalmat kezükben tartó tényezők — fejedelem és uralkodó osztályok — egymáshoz való viszonyát is meghatározza, megengedhetetlen egyoldalúságra vezetne beérni csak az egyik tényezőre gyakorolt hatásának a feltűntetésével.” Hangsúlyozta, hogy Molnár E. figyelmeztetését megszívvelve elkerülhető, hogy a felépítmény bizonyos jelenségeiből téves következtetéseket vonjunk le az alapra vonatkozóan. *Surányi B.* túl általánosnak tartotta azt az álláspontot, amely az abszolútizmus létrejöttét az árutermelés egy bizonyos fejlettségi fokához köti. Véleménye szerint az árutermelés fejlődésének egyik alapvető következménye, a pénzgazdálkodás megmutatja az abszolútizmus és árutermelés konkrét és közvetlen kapcsolatát. A kereszteshadjáratok kapcsán ismertette a pénzvagyon felhalmozódásában a feudális erők szerepét. Majd kifejtette, hogy a centralizáló államhatalom különböző pénzügyi bázisai egységesnek tekinthetők abban, hogy valamennyinek az árutermelés és a világkereskedelem az alapja és valamennyi csak ideig-óráig fedezi az állam szükségletét. A pénzügyi bázis véleménye szerint közös nevezőt jelent a nyugat- és kelet-európai abszolútizmusok esetében is. A nyugati országok piacainak az agrártermékek felvételére megnövekedett igényeiből vezette le azt, hogy miként válhatott a mezőgazdasági árutermelés is az abszolútizmus pénzügyi bázisává. Úgy látja, hogy az abszolútizmus az árutermelők érdekeit alapvetően feudális állam, viszont az osztályharc következménye az abszolútizmushoz vezető gazdasági és társadalmi fejlődésnek. *Makkai L.* vitába szállt azzal a véleménnyel, hogy a kelet-európai abszolútizmus a robotoltató földesúri árutermelés érdekeit védelmezi, mert a robotgazdálkodás általában a rendi monarchia politikai keretei között jött létre. A kelet-európai abszolút monarchiákban is megkezdődik a tőkés manufaktúrák alapítása, részben a majorkodó földesurak kezdeményezésére. *Pach Zs. P.* véleményét, amely a nyugati és keleti fejlődés érintkezését és szétválását az árutermelés mozzanatában véli megragadhatónak, azzal a módosítással látta elfogadhatónak, hogy az elkanyarodást a visszakanyarodás, a kapitalizmusba való átmenet kezdete követi, amely már az abszolút monarchia politikai keretei között megy végbe. A tőkés polgárság fejletlensége sem jelenti azt, hogy a kelet-európai abszolútizmus nem a polgárság elleni harcban született meg, mert a nyugat-európai kapitalista fejlődés erőteljesen éreztette hatását. Bár a kelet-európai abszolútizmusok a nyugati kapitalizmus aktív hatása alatt jöttek létre, a kelet-európai kapitalista fejlődés mégsem egyszerű importja a nyugati kapitalizmusnak. *Molnár E.* kifejtette, hogy az abszolútizmus politikai felépítménye a gazdasági rendszerek olyan szélsőségeit takarta, amelyek az angliai mezőgazdaságban előretörő kapitalista árutermeléstől az oroszországi robotoltató és lényegileg természetileg gazdálkodó feudális birtokok, sőt Törökországig terjedtek. Az a kérdés, hogy az abszolútizmusnak ez a gazdasági gyökérzet és politikai szerkezet szempontjából sokféle formája rendelkezik-e valamilyen közös gazdasági tartalommal. A választ abban látja, hogy a termelők többsége valamennyi abszolútista államban, még Angliában is, a parasztság volt, az uralkodó osztályt pedig, amelynek kizsákmányoló hatalmát az abszolút állam a parasztsággal szemben biztosította, a nemesi földbirtokosság alkotta. Ily módon az abszolútizmus létrejöttének és megerősödésének kérdései a nemesiségnek a parasztsággal vívott osztályharcára vezethetők vissza.

A feudális osztályharc mint az abszolútizmust létrehozó és megerősítő tényező mindvégig a vita központi kérdése volt, és az elemzés végső eredménye is ebben a megállapításban kristályosodott ki. *Molnár E.* vitaindító előadásában hangsúlyozta: a nyugati és a közép-keleteurópai országok abszolútizmusa a területi folyamatok eltérő változatai mellett is egyformán azért jöttek létre, mert a feudális uralkodó osztálynak az államhatalom erőteljes centralizálására volt szüksége ahhoz, hogy a kizsákmányolt parasztságot féken tartsa. Felhívta a figyelmet arra, hogy Angliában a nemesiségnek az abszolút államhatalomra volt szüksége, hogy fedezete alatt és támogatásával végrehajthassa a paraszttömegek erőszakos kiszájtítását. Németországban pedig a feudális abszolútizmus elismerése fejében a fejedelmek kiszolgáltatták a parasztságot a feudálisoknak.

Köpeczi B. kimutatta, hogy Franciaországban az abszolút államhatalom megerősödése idején megnövekedtek a parasztság terhei, és elesedett a parasztság és a nemesiség s a városi plebejus elemek osztályharcra, „tehát világos — állapította meg —, hogy az osztályharc kiéleződése hozta magával az abszolút monarchia kialakulását”. *Niederhauser E.* az orosz abszolút monarchiát ugyancsak az osztályharc kiélesedésére vezette vissza. *Wittman T.* pedig kimutatta, hogy a spanyol abszolútizmus kialakulása a parasztság és a városok osztályharcának megtörésével függ össze.

Pach Zs. P. kifejtette, hogy a közép-keleteurópai országokban az abszolútizmus világosan levezethető a „második Leibeigenschaft” viszonyai között kiéleződött földesúr —

jobbágyi osztályharc szükségleteiből, noha pl. Magyarországon a rendi állam kései újravirágzása mögött szilárdul meg az örökös jobbágyág rendszere, kétségtelen azonban, hogy nagykiterjedésű parasztfelkelésekkel szemben az abszolút állam fegyveres ereje a legeredményesebb támasz. Hangsúlyozta azonban, hogy a feudális renden belül fejlődő árutermelés, áru — pénzviszonyok kielezik, magasabb fokra emelik, bonyolultabbá teszik a feudális társadalomban folyó osztályharcot, és mindez a feudális államhatalom centralizációját, az abszolútizmus kiépítését teszi szükségessé. Az árutermelés fejlődése következtében a földesúr — jobbágy ellentét ritkán jelentkezik nyilvánvalóan és tisztán, összekapcsolódik a bonyolulttá váló osztályviszonyok más mozzanataival, az árutermelésben érdekelt különböző rétegek ellentéteivel. *Hanák P.* egyetértett abban, hogy a feudális állam fejlődésmenetét és lényegét elsősorban alapvető elnyomó funkciójának szemszögéből vizsgálhatjuk. Nem helyeselte azonban bárminemű egyenes arány felállítását, vagy közvetlen összefüggések keresését a paraszti osztályharc és a centralizáció között. Nyugaton véleménye szerint a parasztság megerősödésének tendenciája, közvetlen feudális függőség fellazulása teszi szükségessé a központi hatalom megerősödését. Keleten viszont ezt a szükségességet a földesúri árutermelés egész rendszerének fölülkerekedése, a robotrendszer szabályozásának követelménye jelenti. Véleménye szerint azonban egyoldalúság lenne kizárólag a paraszti osztályharcból levezetni a feudalizmust és szemet hunyni a központi hatalom és a nemesség, a nemesség és a polgárság egyes rétegei vagy éppen az árutermelő nemesség és más rétegek között folyó harc fölött. *Makkai L.* vitathatatlanak tartotta azt a tényt, hogy az abszolútizmus elsősorban a paraszti osztályharc visszaszorításának erőszakszervezete. Azt azonban konkrét vizsgálatok alapján kell majd elemezni, hogy a centralizáció és a decentralizációs harc hogyan függött össze a paraszti osztályharcral. Mindezeket megfontolva azonban kijelentette, hogy az abszolútizmust mégsem vezetné vissza egyszerűen az alapvető osztályharcra. Egyrészt azért nem, mert voltak olyan európai országok — pl. Magyarország és Lengyelország —, ahol rendkívül erősen elnyomták a parasztságot, mégsem jött létre abszolútizmus. Másrészt pedig a XVI. században a nyílt paraszti osztályharc esélyei a haditechnika ugrásszerű növekedésével visszaestek. Véleménye szerint az alapvető osztályharc nem önmagában, hanem a tőkés fejlődés útjára lépő polgárság antifeudális osztályharcával együtt játszik szerepet.

Molnár E. a vita során kifejtette, hogy az abszolút monarchiát a parasztsággal vívott osztályharcban a parasztság fölötti hatalmának megerősítése végett a nemesi földbirtokososztály építette ki. Felhívta a figyelmet arra, hogy ez a megállapítás, ha nem vesszük figyelembe a bonyolult történeti összefüggéseket, látszatra a történeti valóság leegyszerűsítésének és eltorzításának látszik. Amikor azonban az abszolútizmust a parasztság osztályharcából vezetjük le, számolnunk kell azzal, hogy az emberek — s így a nemesek is — osztályérdekeik hatása alatt az objektíven adott összefüggésekről öntudatlanul hamis szubjektív képet alkotnak. Az emberek — Marx szavait idézve — csínálják, de nem tudják a történetet. Ily módon tehát — állapította meg Molnár E. — az adott társadalmi korszakot sem lehet saját tudatából megítélni. Ennek ellenére azonban a emberek ismerik közvetlen vagy távolabbi osztályérdekeiket, és az a rugója cselekedeteiknek. A továbbiakban részletesen elemezte, hogy a XV. századi francia nemes osztályérdekeinek milyen bonyolult és ellentmondó szövődése hozta létre a feudális állam fejével és az egész feudális állammal szemben egyaránt hűséget követelő ideológiát. Kimutatta, hogy noha XV. Lajos idejében a kismenességnek nem a nemesség és a parasztság, hanem a király és a feudális nagyok közötti harcban kellett állást foglalnia, állásfoglalásuk objektíve a királyi hatalom megerősödését, a parasztság elleni harc korszerűbb formáinak létrejöttét eredményezte. Az abszolútizmus további fennállása és megszilárdulása alatt, noha a feudális uralkodó osztály tisztában volt azzal, hogy az állam védi a feudális kizsákmányolás rendjét, az abszolútizmus lényegét hamis szubjektív tudattal a korlátlan királyi hatalomban, a király személyi nagyságában látták. Végetül hangsúlyozta, hogy az abszolútizmus létrejöttének és fennállásának logikai szerkezetét az egyes társadalmi osztályok és osztálycsoportok magatartására vonatkozó konkrét történeti anyaggal kell még kitölteni. Az anyaggyűjtésnek azonban ki kell terjednie az egyes osztályok és osztálycsoportok ideológiájára is. A marxizmus történetiszemlélete ugyan az objektív összefüggésekre veti a fősúlyt, fejezte be *Molnár E.*, „de nem mellőzi a szubjektív történeti formákat sem, amelyek lepleiben az objektív összefüggések megjelennek”.

A vitailés végső eredményei abban foglalhatóak össze, hogy leszámolva a régebbi dogmatikus álláspont hibáival és vitába szállva a burzsoá történetírás legújabb nézeteivel, kialakította az abszolútizmus marxista megfogalmazásának alapvető szempontjait. A vitailés résztvevői megegyeztek abban, hogy az abszolútizmus gazdaság-és társadalomtörténetével foglalkozó kutatásoknak ezekből kell kiindulniok.

R. Várkonyi Ágnes

Határainkon túl

International Review of Social History

(1959—1960)

Alighanem az egyik legigényesebb nyugati történelmi folyóiratra hívjuk fel az olvasóközönség figyelmét — magyar nyelven első ízben. A folyóirat, mint neve is utal rá, szakfolyóirat, körülhatárolt témakörből közöl cikkeket. Érdeklődési köre, érthető módon, néhány kivételtől eltekintve, a XIX. és XX. századra összpontosul. Szinte valamennyi cikkét nagy anyaggazdagság és ugyanakkor elmélyült elemzőkészség, problémalátás és széles látókör jellemzi. A folyóirat szerkesztésének politikai, ideológiai platformjáról biztosat, általános érvényűt nemigen mondhatunk, de kitűnik a cikkek zöméből, hogy a szerzők, tehát a szerkesztők is szocialista platformon állnak. Ez az ismérv pontatlannak és ködösnek tűnhet, de mindjárt életteli telik meg, ha figyelembe vesszük a nyugati szociáldemokrata pártoknak a jelen helyzetre kidolgozott platformjait, amelyek sok esetben a szocializmusnak legalábbis részleges felfüggesztését tartalmazzák; történeti kiadványaik pedig — perspektívátlanúságukat és a jelenlegi „új útkeresést” a múltra visszavetítve — a szocialista munkásmozgalom történetét is hiábavaló erőfeszítéseknek vagy egyenesen elhibázott kísérletnek állítják be (elsősorban a nyugat-német szociáldemokratáknál találkozhatunk ilyen megítéléssel). Ilyen esetekben előszeretettel nyúlnak a történetírók Marx munkásságának vizsgálatához, hogy már ekkor, a XIX. század derekán megjelölhessék a „hibás nyomot”, ahol — szerintük — a munkásmozgalom útvészttöbe jutott. Marx—Engels és a munkásmozgalom történeti múltjának megítélése ilyen körülmények között bizonyos fokig választóvonalnak tekinthető a mai nyugat-európai szociáldemokrata mozgalomban a jobboldal és baloldal között. Egyéb erényei mellett tehát ilyen szempontból is feltűnő, sőt érdemteli, hogy a legrepresentatívabb nyugati szocialista intézet Marx és a szocializmus mellett vall hitet.

Ezek előrebocsátása után rátérünk az Intézet (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis) folyóirata 1959—1960-as évfolyamainak ismertetésére. E két évfolyam hat számának tartalma, még ha azt eleve az I. és II. Internacionálé korszakára, vagyis fél évszázad történetére korlátozzuk is, már tematikájában is színes, tartalmában pedig értékes, tanulságos. A következő nagyobb tematikai egységekbe tudnánk a tanulmányokat besorakoztatni: 1. Az angol munkásmozgalom az 1860-as években (e témakörből két cikk jelent meg, egyik Marx és Beesly kapcsolataival, a másik az 1868-as választással foglalkozik); 2. a francia jobboldali gondolkodás és áramlatok ideológiája, illetőleg a jobboldal megerősödése (erre vonatkozóan egy tanulmány az utóbbi jelenséggel, egy pedig Ch. Maurras ideológiájával és az Action Française-zel foglalkozik); 3. a spanyol munkásmozgalom az 1860-as évek végén (e témakörből két cikket közölnek); 4. a béke kérdéseivel foglalkozik két tanulmány: az egyik az 1867-es genfi békekongresszussal, a másik az 1917-es stockholmi kongresszussal; 5. a munkásság szociális viszonyait és a munkáskérdésnek a XIX. század végén s a XX. század elején történő kezelését ismét két tanulmány elemzi: az egyik az Egyesült Államokban a néger munkásság helyzetét, a másik a cári Oroszország munkás-szociálpolitikáját vizsgálja; 6. végül az egyéb cikkek közül egyet jelentőségénél fogva okvetlenül ki kell emelnünk: Julius Braunthal írását, amely az I. Internacionálé szervezeti erejének felmérésére vállalkozik.

Elsőként az 1917-es stockholmi kongresszusról szóló tanulmányról számolunk be. Hildamarie Meynell írása a folyóirat 1960. 1—2. számában jelent meg. A szerző alapkoncepciója szerint a „régis szocialista Internacionálé” majdnem hallatlan diplomáciai győzelmet ért el a konferencia összehívásával. Mert hiszen azt, hogy a hadviselő feleket semleges területen, semleges partnerekkel egy nem hatalmi tényező konferencia megtartására kényszeríti, siker számba kellett volna venni; annál is inkább, mert a szerző véleménye szerint a II. világháborúval szemben 1914—18 között a kompromisszum nagyon is lehetségesnek tűnt, minthogy a résztvevő felek nem törekedtek totális győzelemre.

Meynell hangsúlyozza, hogy a kompromisszumos tárgyalásokra még kedvezőbbé vált a helyzet az 1917-es februári orosz forradalom után. Már az 1916—1917-es kemény tél, a véreszetések a háborús fáradtság irányába hatottak. A pápai békeközvetítések, Károly király békepuhatolózásai ezt a hangulatváltozást még jobban kidomborították. A háborús lát már rég elmúlt, s az emberek már a békében kezdtek reménykedni. Reális alapot a béketárgyalásoknak az orosz februári forradalom adott. A forradalom győzelme után különböző okokból kifolyólag mind az antant hatalmak, mind a központiak sietve felvették a diplomáciai kapcsolatokat az Oroszországban megalakuló Ideiglenes Kormányra. A kapcsolatok felvételénél mindkét fél felhasználta szocialista pártjait, minthogy úgy gondolták — és joggal —, hogy ezek könnyebben szót tudnak érteni az 1917 februárjában hatalomra került politikusokkal.

Meynell ezután ismerteti, hogy 1917 tavaszán a szocialista konferencia gondolata mindkét táborban erőre kapott. A konferencia megtartása ellen a szerző véleménye szerint két erő hatott: az antant kormányoké és a szocialista forradalmároké, elsősorban a bolsevikoké, akik az 1917-es év folyamán mindinkább befolyásuk alá vonták az orosz munkásságot, majd 1917 októbere után a helyzet uraivá lettek. Meynell ehelyütt hangsúlyozza, hogy a bolsevikok kezdetől fogva szembefordultak Stockholmmal, egészen addig a pontig, míg az kudarcba nem fulladt.

A tematikus kitérő után a szerző visszanyúl a tavaszi időpontra, mikor Oroszország a diplomáciai tevékenység homlokterébe került. Tudvalevő, hogy antantkörökben ekkor abban bíztak, hogy a cári dezorganizáltság, a németbarát elemek kiszorítása után Oroszország még aktívabban fog fellépni a keleti fronton. Berlinben és Bécsben viszont ahhoz fűztek reményeket, hogy az Ideiglenes Kormányral sikerül megkötniük a fegyverszünetet, ami után teljes energiával fordulhatnak Franciaország és Nagy-Britannia ellen. Meynell széles dokumentációval bizonyítja, hogy mindkét fél a cél elérése érdekében felvonultatta szocialista munkásszervezeteit, politikusait az oroszok megnyerésére. Buchanan pétervári angol követ már március közepén arra kéri kormányát, hogy a Labour Party vezetői levélben forduljanak a Duma munkástagjaihoz (Kerenszkihez és Cseidzéhez), a német despotizmussal szemben vívott harc megértése végett. Márciusban angol—francia szocialista vezetők utaznak Oroszországba a helyzet tisztázására és befolyásolására. Meynell a dokumentumok alapján megállapítja, hogy nem érték el hatást, az imperialista kormányok „lakájainak” tekintették őket, a francia küldöttség pedig közeledett az orosz béketárgyalásokat követelő hangulathoz. A cikkből ezután is nyomom követhetjük a március—május közötti antant-missziók útját — és sikertelenségét, hogy a pétervári szovjetet a németellenes háború gondolatának megnyerjék.

Meynell ezután a központi hatalmak szocialistáival kapcsolatban helyesen szögezi le, hogy a kiindulópontot az orosz különbéke megkötése képezte, ami lehetővé tette volna, hogy Berlin teljes erővel lépessen fel az antant ellen. A Stockholmban való részvételt ezért hivatalos helyen is támogatták, bár itt eltérés volt a hivatalos szervek és Scheidemann között. Meynell szerint Zimmermann államtitkár keleti területeket követelt, míg Scheidemann annexió és kárptólás nélküli békét akart. Scheidemann a dán szocialisták útján felajánlotta a Pétervári Szovjetnek az annexió nélküli békekötést. E célból üdvösnek mondotta a stockholmi tanácskozásokon való megjelenésüket. A pétervári szovjet a javaslatot elfogadta.

A szerző részletesen leírja a zimmerwaldiak svájci tevékenységét, elsősorban azt, hogy miként érték el az orosz emigránsok hazatérésének engedélyezését. Majd 1917 tavaszának eseményeit a Nemzetközi Szocialista Iroda aktivizálódásának bemutatásával folytatja. Huysmans, az Iroda titkára felvette a kapcsolatokat a skandináv pártokkal, és azonnali értekezletet kívánt összehívni. Meynell itt egyszerűen a tények konstatálására szorítkozik, amikor leírja, hogy a holland akció hármass elutasításba ütközött. Április utolsó harmadában kosarat kaptak egyfelől az antant-szocialistáktól; másfelől a német spartakisták és a bolsevikok tagadták meg a részvételt olyan konferencián, ahol szocial-szoviniszta is jelen vannak.

Május folyamán Huysmans állandó jellegűvé építette ki a Holland-Skandináv Előkészítő Bizottságot, amelynek a pétervári szovjet küldötteinek megérkezése után Orosz—Holland—Skandináv Bizottsággá kellett kiszélesednie. A meghívót a bizottság szétküldte, de az antant országaiiban úgy fogadták, hogy ez Németország manővere az orosz különbéke biztosítására. A központi hatalmakkal viszont attól tartottak, hogy a konferencia a hátrószágot demoralizálná, és csak akkor egyeztek bele a részvétel engedélyezésébe, ha a különbékét valóban biztosítani tudják. Május elején kiderült, hogy a pétervári szovjet még akkori összetételében is forradalmasítólag hat: a stockholmi részvételt a „polgár-béke” (civil-peace), vagyis az osztályharc felfüggesztésének megszüntetéséhez kívánták kötni. Meynell ezután világos képet nyújt arról, hogy a pétervári

szovjet szereplése mint állítja előtérbe a zimmerwaldi előkészítő bizottság munkáját, hogy a Holland—Skandináv — jóval alacsonyabb igényeket támaztó — Bizottság veszt befolyásából.

Meynell cikkének leginkább kidolgozott része az angol kormány politikájának alakulását vizsgálja. Ez koncepciójának egyik sarkpontját érinti, nevezetesen azt, amely szerint Stockholm kudarcának egyik oka az antant kormányainak elutasító magatartása volt. Ebben kétségtelenül igaza van, és ezt meggyőzően bizonyítja is. Cikkéből kitérnik, hogy májusban a Lloyd George-kormány nem utasítja el Stockholm gondolatát. Meynell ezt azzal magyarázza, hogy egyfelől az angol—francia kormány nem akarta kiélezní viszonyát a pétervári szovjettel, Oroszország háborúban maradását nem akarta elvágni — másfelől 1917 tavaszán indult meg a német tengeralattjárók offenzívája, ekkor komoly veszteségeket okoztak az angoloknak — a blokád azt a lehetőséget is felvetette, hogy Anglia ellenállását megtörik. Május végén az angol kormány beleegyezését adja Henderson Oroszországba küldéséhez. Május végén a francia pártvezetőség ülésén a többség először Stockholm ellen lép fel, de az Oroszországból visszatérő Cachin és Moutet felszólalása után a stockholmi részvétel a jobboldal ellenére megszavazzák. Ez a hangulat megmarad 1917 júniusában is, mikor A. Thomas Oroszországból visszatérvén szintén Stockholm mellett nyilatkozik, nehogy a pétervári szovjet végül a németekkel jusson egyetértésre.

Meynell cikkében, a szigorú kronológiai sorrend betartása kedvéért, itt törés következik. Nem az antantkormányok és antantszocialisták ténykedését követi nyomon, hanem először néhány sorban utal a Holland—Skandináv Bizottság „maratoni előkészületei”-re május és november között. Ezután ismerteti a zimmerwaldisták 1917 április—júniusi tevékenységét. Kiemeli, hogy a pétervári szovjet erkölcsi erejéből kifolyólag Zimmerwald is mind nagyobb erőtényező lett. A szerző kimutatja a zimmerwaldisták között mutatkozó belső ellentéteket, hogy a többség ez idő tájt még pacifista vízeken evezett, míg a balszárny forradalmi fellépésre törekedett, nem akart hallani a jobboldali szociálszovinistákról. Meynell árnyaltan megvilágítja a baloldal előretörését a zimmerwaldi bizottságon belül. Az olvasókat megismerteti azokkal a tárgyalásokkal, amelyek 1917 nyarán a pétervári szovjet küldöttei és a zimmerwaldiak között folytak, s amelyek végül is megmutatták, hogy a két irányzat (Zimmerwald és a Nemzetközi Szocialista Iroda) együttműködésére nem kerülhetett sor — a péterváriak közvetítése nem sikerült.

Július végétől a péterváriak így aktívan bekapcsolódtak a konferencia előkészítésébe. Ekkor azonban fordulat állott be az erőviszonyokban. Az angol kormány júliustól kezdve elutasító álláspontot foglalt el Stockholmmal szemben, és ettől kezdve a konferencia Meynell szerint kudarcra volt ítélve — bár a nyugati „patrióta szocialisták” (Meynell kifejezése) el akartak jutni Stockholmba.

A szerző igen behatóan vizsgálja a Labour Party és az angol kormány július—augusztusi politikáját. Az olvasó széleskörűen dokumentált anyagból ismeri meg, mint döntött Henderson (a háborús kabinet tagja), a Labour Party és a francia SFIO vezetősége 1917 július végén a részvétel mellett. De közben a katonai helyzet megváltozott. A július 19-én megindított orosz offenzíva július 26-án összeomlott, és az antant párizsi katonai konferenciája július végén már úgy látta, hogy az oroszokra katonailag nem lehet számítani. Ugyanakkor az antant az új „keleti” arcvonalat a szaloniki hadsereg körül kívánta kiképezni. A tengeralattjárókkal szemben a kísérő konvojok eredményes védekezésnek bizonyultak, és végül ekkor kapcsolódott be a háborúba az Egyesült Államok hadiereje. — Ezután az antantkormányok nyíltan a konferencia ellen léptek fel. A szocialista pártok azonban még nem ejtették el a tervet. Henderson csak a konferencia egyhetes elhalasztását kérte. Az olasz szocialista párt július végi kongresszusa megszavazta a részvételt, a francia SFIO viszont augusztus elején már az előzetes feltételeket hangsúlyozta (nevezetesen azt, hogy a németek ismerjék el Németország háborús felelősségét — amit azok érdemben 1918-ig nem voltak hajlandók megtenni). Augusztus elején Henderson Párizsból visszatért Londonba, de itt kormány- és parlamenti körökben mind nagyobb felháborodással fogadják terveit. Henderson viszont kitart mellettük, mert — mint ahogy Meynell kiemeli — bár szükségesnek tartotta, hogy a háborút a győzelemig folytassák, ezt mindinkább politikai eszközökkel akarta elérni, másfelől pedig ennek érdekében Oroszországot is benn akarta tartani a háborúban. Ezt pedig a bolsevikok ellenében csak a mérsékelték segítségével lehetett biztosítani. A pétervári szovjet óhajának eleget kellett tennie. Az angol kormány végül is Hendersont kabinettagságáról való lemondásra kényszeríti, augusztus elején mind nagyobb akadályokat támaszt, az orosz polgári közvélemény és ideiglenes kormány kitérő véleményéről ad ki közleményeket, hogy a pétervári szovjet tekintélyét lerontsa. A Labour Party vezetősége még ekkor,

augusztus 9-én is Stockholm mellett lép fel. Hasonló határozatot hoz a bányászszakszervezet augusztus 9—10-i konferenciája is (itt azonban kijelentették, hogy csak a TUC és LP nevében indulhat delegáció; a szocialista szervezetek nevében, vagyis kisebbségi véleményen levők részéről nem). Az augusztus 10-i pártkonferencia ugyanilyen értelemben dönt. Henderson a kormány ellenében is kitart szándéka mellett. Ekkor a bányászszakszervezet augusztus 20-i újabb értekezletén, mivel attól tartottak, hogy kisebbségi elemek mégis részt vennének a hivatalos küldöttségben, kis többséggel megszavazzák a Stockholmot elutasító határozatot. Augusztus 21-én a LP újabb értekezletén a bányászok ellenszavazata miatt csak kis többséggel döntenek (1 234 000 — 1 231 000 ellenében) a stockholmi részvétel mellett. Ezután az angol kormány sokkal könnyebben léphetett fel adminisztratív úton a kiküldetés ellen. A vízumokat megtagadták. A hangulat megváltozott. Augusztus végére az antantszocialisták között már nem esik szó Stockholmról — a párizsi közös értekezleten már új jelszót hirdetnek meg: bizottságot küldenek ki, amely a háborús célokat van hivatva tisztázni. Vagyis a háború végigvitelét ezután már nem vitatták el.

Meynell megállapítja, hogy ezzel Stockholm sorsa — Londonban — eldőlt. Cikkének befejező részében azonban még kitekintést nyújt a zimmerwaldiak stockholmi tevékenységére, amely a III. zimmerwaldi konferencia összehívását célozta. A bolsevikok eleve azt követelték, hogy Zimmerwald ne álljon ki Stockholm mellett. Csatlakoztak ehhez a véleményhez a lengyel—litván szocialisták, a bolgár „szük” szocialisták és a svéd baloldaliak. A III. zimmerwaldi konferencia (1917. szeptember 5—12.) már érdektelen volt. Az antant szocialisták is más vonalon haladtak, a baloldalon pedig a néhány héttel később bekövetkező orosz októberi forradalom teremtett gyökeresen új helyzetet. A holland—skandináv előkészítő bizottság ugyan tovább ülésezett, és a tárgyalások átnyúltak 1918 első hónapjára is — de gyakorlati jelentőségük ezeknek már nem volt. Scheidemann és a központi hatalmak pártjaiból kikerült többi küldött ekkor még inkább csak az orosz különbség megkötését tartotta szem előtt. 1918 januárjában a bizottság munkája végetért, és Huysmans csatlakozott az antant országok szociáldemokratáinak irányvonalához, az angol Labour Party és TUC háborús céljaihoz. Ezzel a stockholmi kiegyezéses elképzelés eltemetődött. Meynell hozzáteszi, hogy az elvetélt konferencia még így is serkentőleg hatott a nemzetközi mozgalomra. Egyfelől ugyanis rászorította a szocialista vezetőköt, hogy kidolgozzák perspektivikus terveiket a háborús győzelem másnapjára, másfelől pedig rákényszerültek pártkoalíciós platformjuk feladására. Meynelllel szemben az olvasó joggal felteheti a kérdést, hogy vajon Stockholm nélkül nem került volna-e erre sor. Itt nyilvánvaló, hogy Stockholm ebben a folyamatban csak kisebb epizódot jelentett, amelynek önálló indítóereje aligha volt.

Ennyiben ismertettük a cikk tulajdonképpeni tartalmát, gondolatmenetét. Néhány észrevétellel, adalékkal, úgy hisszük, ki kell egészítenünk az elmondottakat és magát a cikket. A kiegészítés két fontos kérdést érint: Lenin és a bolsevikok felfogását, illetőleg a német—osztrák szocialisták szerepét.

E két kérdésre vonatkozó megjegyzéseink megtétele előtt ki kell térnünk a szerzőnek az egész korszakot értékelő felfogására. Meynell ugyanis, mint azt már ismertettük, abból indult ki, hogy az első világháború idején nagyobb tér nyílt a kompromisszumra, mint a másodikban. Ezzel a megállapítással csak fő vonásaiban érthetünk egyet, mivel egyfelől a második világháború idején is folytak békepuhatolozások, ha ezeknek jelentősége jóval alárendeltebb is volt, másfelől pedig 1914 és 1918 között nem véletlenül jutottak zatonyra a megegyezési kísérletek. Meynell a koncepciójával ellentétes irányú jeleket nem mérlegeli kellőképpen. Végeredményben a stockholmi konferencia csak két esetben járhatott volna eredménnyel. Vagy abban az esetben, ha a nagyhatalmak felelős politikusai, kormányai készek lettek volna bizonyos veszteségek árán is kompromisszum megkötésére, vagy ha őket a szociáldemokrata többségi pártok erre kényszerítani tudták és akarták volna. A lemondásra azonban, mint erre még később kitérünk, egyik fél sem volt hajlandó. A tárgyalások így eleve kudarcra voltak ítélve. Még inkább aláhúzta ezt az eleve elrendeltséget, hogy a másik oldalon a szociáldemokrata nagypártoknál sem volt meg a hajlandóság a kompromisszumra. A német többségi szocialisták, a francia párt, az angol Labour Party és szakszervezetek egytől egyig kiálltak kormányaik mellett, és az angolok bizonyos erejű nyomásától eltekintve egyik sem lépett fel, még ezekben a hónapokban sem, azzal az igénnyel, hogy a békét engedmények árán is kikényszerítse. (Nem beszélve arról, hogy visszaretentek a békének forradalmi módszerekkel való kivívásától.)

Mindez összefüggött a háború értékelésével, ami természetesen kihatott saját szerepük megítélésére is. Úgy gondoljuk, Meynell túlértékelt Scheidemann kiállását az annexiómentes békéért, mivel ez mind számára, mind az osztrákok számára az 1914-es

status quo ante-val volt egyértelmű, ami a háború körülményei között már irreálissá vált, a nemzeti függetlenségi erők ezt már nem tűrték volna el. Másfelől pedig Scheidemann és a központiak Belgiummal kapcsolatos álláspontja, miszerint mindegyik hadviselő fél egyaránt felelős, nagyon is összetett probléma. Német—osztrák részről ez a tétel nyilvánvalólag mentegetődzés volt, s minthogy egész álláspontjuk sovíniszta volt, ebben a vonatkozásban sem lehetett igazuk. Másfelől viszont az antant-szocialisták részéről is ugyanez az érzés jelentkezett, amikor ők csak a központiak felelősségét és bűnösségét kívánták elismertetni. Mindez azonban ismét csak azt bizonyította, mennyire elégtelenek voltak a feltételek a konferencia eredményességéhez.

Ezeket előrebocsátva térünk vissza a jelzett első kérdésre, a bolsevikok és Lenin álláspontjának megítélésére. Ezzel kapcsolatban a szerző szemléletmódját kell szövéstennünk. Meynellnél a kérdés úgy fest, hogy Lenin a III. Internacionálét akarta létrehozni, ezért nem volt hajlandó együttműködni a stockholmiakkal. Ebben sok igazság van, vagy talán az igazság jórésze is, de ha nem egészítjük ki a képet, akkor az ilyen magyarázat mégis torzít. Az ilyen magyarázatból ugyanis arra lehetne gondolni, hogy Lenin azért engedett el egy békeperspektívát, mert az akadályozta a III. Internacionálé felállítását, vagy ha ezt kiszélesítjük, a forradalom győzelmét. Az ilyen beállítás azonban nem tükrözi az igazságot. Meynell ugyanis nem szól egy szót sem arról, hogy Lenin egy pillanattig sem hitt abban, hogy Stockholm békét hozhat a népeknek. Meynell szüntelenül csak azt emlegeti, hogy Lenin és a spartakisták nem voltak hajlandók leülni a szociálszovíniszttal, hogy szakítani akartak a II. Internacionáléval. Az okokról nem beszél, és így az olvasó előtt inkább a szélsőséges összeférhetlenség, mint az elvi politika tűnhetnek az elutasítás okának. Meynell teljes egészében eltekint Lenin olyan soraitól, ahol megmagyarázza, miért nem jelentene Stockholm lényeges lépést előre. Lenin 1917 májusában már állást foglal az ilyen kísérletek ellen. Szövést, hogy Plehanov is, Scheidemann is békéről beszélnek, az sem kétséges, hogy háború után kölcsönösen megbocsátanak egymásnak, de amíg a háború tart, egy lépést sem tennének saját kormányaik ellen. (Lenin Művei 24. köt. 332—333. l.) Lenin az ilyen magatartástól féltette a forradalom és egyben a béke ügyét is. Meynellnek ezt a békével kapcsolatban idéznie kellett volna, és tényanyag alapján kellett volna igazolnia az ellenkezőjét, hogy Scheidemann pl. gyakorlatban is kész volt forradalmi akcióra a békéért a német kormány ellen. Ezt azonban nem tudta volna bizonyítani. A tények a II. Internacionálé jobboldalát és centrumát illetően Lenin igazolták, és éppen ezért nem szabad Lenin forradalom- és békepolitikáját egymástól elválasztani vagy szembeállítani. Ezt tanúsítja Lenin négy nappal későbbi, május 16-i írása, amelyben a péterváriak és egyéb annexióellenesek nyilatkozatairól megállapítja, hogy az nem tesz különbséget a szavakban és tettekben való annexióellenesség között, majd felháborodik, hogy a pétervári szovjet olyan hitet ébreszt, mintha az Ideiglenes Kormány hajlandó lenne lemondani a cári Oroszország már régebben biztosított hódításairól (i. m. 350. l.). Majd 1917 júniusában ugyanezt veti fel, és hangsúlyozza mind A. Thomaszal szemben Algériát, mind az Ideiglenes Kormányval szemben Finnországot illetően. Lenin igazságos, a népek függetlenségét követelő békét akart, amit csak forradalom eredményeként látott biztosítva. Látta, észrevette, hogy „imperialista békét” készítenek elő, hogy a burzsoá kormányok fennmaradása, a köztük végbemenő osztozkodás a népek reményét nem valósíthatja meg. Osztozkodást látott Stockholmban is, és jelentős részben ezért fordult szembe a konferenciával. Meynell pedig ezúttal sem tudta volna eltagadni, hogy Stockholmban ténylegesen az osztozkodás volt, és lett volna a fő téma. Minthogy azonban erről nem beszél, és minthogy ennek szerintünk az egész konferencia értékelésében nagy szerepet kell kapnia, ez a második pont, ahol kiegészítéssel kívánunk élni.

Mielőtt ebbe belebocsátkoznánk, meg kívánjuk jegyezni, hogy Stockholmról nemcsak a Meynell által megnevezett pártfrakcióknak volt ilyen rossz véleményük. A központi hatalmak tudvalevőleg már 1917 áprilisában, a februári forradalom után úgy döntöttek, hogy képviselőiket kiengedik Stockholmba, hogy a békefeltételeket tisztázzák, illetően az orosz különbékét nyélbeüссék. E nagyszabású akció érdekében, békeóhajaikat biztosítandó, ki kellett hogy engedjék a szerb küldötteket is az értekezletre. A katonai szervek ezt eleinte ellenezték, de végül is hozzájárultak azzal, hogy a küldöttek nem térhetnek onnan vissza. A bécsi szervek ezután az osztrák szociáldemokrata vezetőknel tudakozódtak, hogy kiket lehetne kiengedni. A küldöttekről az osztrák párt részéről V. Adler és K. Seitz adott felvilágosítást. Ezután fordultak a szerb szociáldemokraták két volt parlamenti képviselőjéhez (akik egyébként 1914-ig, sőt a háború kitörésekor is tiltakoztak a háború ellen), Kaclerovicshoz és Lapsevicshez. Az utóbbi azonban visszautasította a kiutazást. Erre vonatkozólag idézzük a vele tárgyaló követ jelentéséből: „legkisebb kedve sincs olyan emberekkel találkozni, akik a háborút folytató kormányokat

támogatják és miniszteri tárcákat fogadtak el". Lapsevics hozzátette, hogy szerinte Stockholm „semifajta szocialista eredményt nem hoz, legfeljebb platonikus értéke lehet”. (OL. Filmtár. W 96.) Ezután indult D. Lapsevics helyett D. Popovics, a Radnicska Novine volt szerkesztője, Kacleroviccsal Stockholmba.

A belgrádi követ jelentésének kelte 1917. június 6. A külügyminisztériumi akták közé került D. Lapsevicsnek néhány héttel későbbi (1917. augusztus 1.), a cenzúra által lefoglalt levele, amit ugyancsak Stockholm ellenzése hat át. Ebben barátjának, D. Glumacnak, aki a szarajevói betegsegélyzőnél tevékenykedett, személyeshangú levélben megírta, hogy a miniszteri szocialisták elárulták az eszmét. A szociálszocialisták mellett a centristákat is elmarasztalta, és felvázolta az igazi szocialista békeprogramot, amely tartalmazta a gyarmati rendszer, a feudalizmus felszámolását, a vámok eltörlését és széleskörű munkástörvénykezést.

Mindez csak színtolt, amely arra utal, hogy Stockholmmal szemben szélesebb körökben éltek fenntartással, mint azt Meynell feltételezi. A dolog lényegéhez az esztokodás tartozik, ami a bizottsági tárgyalásokon teljes eredménytelenséggel végződött.

A magyarnyelvű irodalomból ismeretes, hogy a magyar és osztrák delegáció a Monarchia egységének fenntartása mellett lépett fel (lásd Andics Erzsébet cikkét „Az 1919-es magyar proletárforradalom előtörténetéhez”. Századok 1949), de nem tűnt ki, hogy milyen összehangolt, széles megalapozott akcióba kezdett a Ballhausplatz Stockholmmal kapcsolatban. Az illetékes politikusok nagyon is fontosnak tartottak például a semlegesek és az úgynevezett szélesebb közvélemény megnyerését. A konstantinápolyi követ járja ki, hogy a török kormány delegációt engedjen ki (még pontosabban: küldjön és kiválasszon) Stockholmba. Pallavicini őrgrof 1917. május 12-i jelentésében beszámol Talaat pasával folytatott beszélgetéséről: „kifejeztem, hogy személyes meggyőződésem szerint nagyon fontos, ha a kormányok ennek a Békegyűlésnek az alkalmát nem engednék át teljesen a szocialistáknak, és ezért ajánlatos volna, hogy a török delegátusok, akik teljesen a török kormány kezében lennének, és onnan kapnák az instrukciókat, a konferencián részt vennének” (OL. Filmtár. W 96.). Pallavicini őrgrof Talaat pasával természetesen megegyezett abban, hogy a küldöttek szigorúan az integritás alapján fognak eljárni.

Nagyjában ezen az alapon zajlott le a központi hatalmaktól kiinduló delegációk munkásságának összehangolása, előkészítése. Igaz ugyan az, hogy szociáldemokrata körökben 1917-ben már nem sok reményt fűztek a katonai sikerekhez. A rendőrség már 1916 nyarán megidézti Buchingert és Garamit, mert azok állítólag hágai útjuk alkalmával pesszimiztikusan nyilatkoztak a háború katonai perspektíváiról. E távlatokat illetőleg nyilvánvalólag eltérés volt a német és osztrák küldöttek között is, ami részben azzal magyarázható, hogy V. Adler könnyebben lemondott a német területekről, Elzászról, mint Scheidemann, részben azzal, hogy Adler már nem látott reményt a győzelemre, míg Scheidemann még 1918-ban sem ingott meg a maga szociálszocialista álmaiban. Mind-ezen eltérések ellenére viszonylag egységesen léptek fel az integritás, a status quo ante elve mellett.

Az előkészítő megbeszélések során már kitűnt, hogy a nyugati és központi küldöttek nehezen fognak megegyezni a vitás területek felosztását illetően. A nyugatiak követelése között előtérbe került a háborús bűnösség kérdése, a kártérítés elfogadása, illetőleg Elzásznak Franciaország számára való átengedése. (Lásd Hadik gróf stockholmi követ és Fürstenberg herceg követéségi tanácsos folyamatos jelentéseit 1917 májusa és szeptembere között.) A németek ezekben a kérdésekben intranzigens magatartást tanúsítottak. (Elzász kérdésében csak az autonómiáig voltak hajlandók elmenni.) Így a kompromisszum lehetőségét szinte eleve kizárták. A bulgárok és osztrákok, bár rendszerint kitartottak a főerő, a német többségi delegáció mögött, kacérkodtak a népszavazás megoldásával. A központi javaslatok végül is 1917 nyarára teljesen kikristályosodtak és egyben megmerevedtek: az osztrák delegátusok a Monarchia integritása mellett kötötték le magukat, Szerbiának Montenegróval való egyesülésével kívántak kiutat biztosítani a tengerre, és Elzásznak autonómiát adtak volna Németország keretein belül. A cseh szeparatisták a Monarchiának konföderációvá alakítását pártolták, az antant megnyerése érdekében Elzászban népszavazást javasoltak, és elismerték, hogy Németországnak kártérítést kell fizetnie Belgium részére. A magyar delegáció fő vonalaiban az osztrák véleményt támogatta. Különösen kihívó volt a német többségi szocialisták platformja, akik örendelkezést követeltek a kongresszusi Lengyelország és Finnország számára (porosz és osztrák Lengyelországról hallgattak), és autonómiát javasoltak Írország, Egyiptom, Tripolisz, India, Marokkó, Korea népeinek. Vagyis felleptek az antant hatalmak gyarmati népeinek szabadságáért (jellemző, hogy az osztrák diplomaták Tunisz, Algéria, Tripolisz küldötteivel keresték az érintkezést. OL. W. 96), de teljesen szemforgató képmutatással, anélkül,

hogy saját gyarmataikról beszéltek volna. A német imperializmusnak felelt meg az a követelésük is, amellyel a gyarmatokon „nyitott kapukat” követeltek.

A német többségektől a függetlenek (centristák — az USPD) élesen elhatárolták magukat. Elfogadták, hogy Elzászban népszavazást tartsanak, valamint azt is, hogy Belgiumnak Németország fizesse a kártérítést. Ez is mutatja, hogy a kompromisszumos lehetőségekhez legalábbis az kellett volna, hogy a német függetlenek képviseljék a német munkásság zömét, sőt ne csak képviseljék, hanem reális hatalom legyen a kezükben. Erről azonban szó sem volt.

Éppen ebből kifolyólag azonban a kompromisszumos lehetőségek is légvárákká változtak. Jellemzőnek tartjuk, hogy nemcsak lemondásra nem készültek fel a központi hatalmak szocialistái, hanem a bolgár „széles” szocialisták egyenesen területi igényekkel léptek fel, egész Dobrudzsára rá akarták tenni a kezüket, Macedóniában és a Morava területén új felosztást szorgalmaztak. A román küldött rögtön visszautasította a bolgár többségiek igényeit (a szűk szocialisták internacionalista talajon álltak, de ők a bolsevikokhoz hasonlóan visszautasították a stockholmi osztozkodáson való részvételt). Az angol Labour Party két küldötte jelent meg az előkészítő megbeszélések idején Stockholmban, akik körvonalazták igényeiket: Németország térítse meg Belgium és Észak-Franciaország helyreállításának költségeit, biztosítsák a Monarchia népeinek szabadságát és Lengyelország függetlenségét. (A stockholmi követség összesítő jelentése Czernin külügyminiszternek. 1917. aug. 29. OL. W. 97.) Az elképzelések és igények annyira ellentétesek voltak, hogy kompromisszumot nem lehetett elérni mindaddig, míg az egyik fél meg nem győződött arról, hogy a játszmát elvesztette. De tekintve, hogy a központiak részéről a német többségiek magatartása volt az irányadó, akik még nem ébredtek rá vesztes helyzetükre, a kompromisszumra nem sok remény nyílt. Ezt kellett volna szerintünk Maynellenek is felvetnie, annál is inkább, mivel a tárgyalások egyik központi figurája és szervezője, a holland párt vezére, Troelstra erre nem egy ízben rámutatott.

Troelstra augusztus 27-iki, a sajtónak adott nyilatkozatában kifejtette, hogy az antant részéről még csak most készülnek fel a nagyobb harcokra, eddig csak vesztek. Vagyis utal arra, hogy békehangulat nagyon is összefügg a pillanatnyi erőhelyzettel. Beszélt arról is, hogy a konferencia csak akkor ülhet össze, ha az antant küldöttei is megérkeznek. A vízummegtagadás ezt veszélyezteti, de nem teszi lehetetlenné, és már itt utal arra, hogy ha a nyugati szocialisták tényleg el akarnak jutni, akkor ezt megtehetik (OL. W. 97—8). E kijelentését október elején megismétli, megtoldva azzal, hogy a nyugati delegáció elmaradása csak saját passzivitásuk eredménye volna. Troelstra ugyan rendszerint a központiak javára közvetít, de a központiak felé sürgeti a Belgiumról való hivatalos lemondást, a belső demokratizálódást, és hangsúlyozza az osztrálybéke-álláspont feladásának szükségességét. Troelstra tanácsait (OL. W. 97) a központi szociáldemokraták nem szívtelték meg, a kompromisszum ezen a téren sem halad előre. 1917 nyarán már nyilvánvalóvá vált, hogy Branting és Troelstra közvetítő akciói eredménytelenek, a kormányssocialisták eltántoríthatatlanok kormányaik védelme mellől. Éppen ezért 1917 őszétől kezdve Stockholmnak mindinkább csak az ad reális jelentőséget, hogy a központi szocialisták itt akarják előkészíteni az orosz különbéke nyélbeütését. Erről tudnak és ehhez hozzájárulnak az illetékes kormányok is (OL. W. 97), de ennek már semmi köze az „annexió és kárpótlás nélküli béke”-hez. Ez már tisztán a központiak taktikáját, a katonai erőfölény biztosítását szolgálta. Mindebből következik, hogy, az ismertetett tanulmány szerzőjével ellentétben, véleményünk szerint a központi küldöttek túlnyomó többségének tevékenysége Stockholmmal kapcsolatban a béke szempontjából negatívum mondható, s ez majdnem azonos erővel hatott az antant sovínisztikáival — a kudarc irányába.

*

Mint már jeleztük, több cikk foglalkozik a francia politikai élet jobbratolódásával, illetőleg a jellegzetesen jobboldali ideológiai áramlatokkal.

A legnagyobb igényű e cikkekből E. Weber tanulmánya, aki esszészerű feldolgozásában félévszázad tanulságait kívánja összefoglalni. Weber kizárólag a politikai eseményekkel foglalkozik, nem rijszolja meg a politikai áramlatok gazdasági hátterét. Ebből következik, hogy az olvasó számos esetben hiába keresi a jelenségek magyarázatát, az igazi okokat. Weber azt a dogmát támadja, mintha Franciaország története a nagy forradalomtól kezdve balratolódást mutatna. Hangsúlyozza, hogy nemcsak a baloldal erősödése jellemzi a III. Körtársaság történetét, sőt talán inkább a baloldal gyengesége a szembetűnő. A csalódást szerinte az kelti, hogy a XIX. század végén, a XX. század elején radikálisok, majd szocialisták kerültek politikai hatalomra. Weber viszont kiemeli,

hogy éppen ezek a pártok tolódtak jobbra, és ezért kormányrajutásuk nem bizonyít semmit. Végül lényegesnek tartja, hogy Franciaországban a sajtó és a propagandagépezet az aktív jobboldal irányítása alá került, ami természetesen visszahatott az egész politikai életre.

Weber kitér arra, hogy a századfordulós kormányok, amelyeket általában a polgári történetírás mint baloldaliakat tart számon, kifejezetten középpárti kormányok voltak. A polgári baloldaliság csak a 70-es évek monarchista kísérleteivel szemben mutatkozott meg. Miután azonban Mac Mahont megbuktatták, a politikai kérdések eltűntek, és szociális reformok kerültek előtérbe. Ezen a téren pedig a polgárság zömében egyöntetűen konzervatív, reformellenes álláspontot foglalt el. A radikálisok lekötötték magukat a magántulajdon elve mellett, és a XX. század elején éppen emiatt felbomlott a blokk a szocialistákkal. A radikálisok megmaradtak régi antiklerikális, szabadgondolkodó platformjuknál, de minthogy 1900 után a szociális reformok és a militarizmus került a gyakorlati politika homlokterébe, mindezekben a kérdésekben a radikálisok elvesztették baloldaliságukat. Weber véleménye szerint ugyancsak nem lehet a baloldalhoz számítani a „radikális-szocialistákat”, akik a politika viharaiiban mindig a jobboldallal haladtak együtt. A politikai élet átrétegződésének karakterét a szerző abban látja, hogy létrejön a centrum—jobboldal szövetsége (amelyben a húszad—harmincas években Poincaré és Tardieu a jobboldalt, a két renegátszocialista, Briand és Laval a centrumot képviselte). A jelszó is megváltozott. Míg a régi radikális hagyomány „a baloldalon nem ismert el ellenséget” — a húszad évektől már a jobboldalon nem láttak veszélyt. A képlet persze nem ennyire kristálytisza. A radikális hivatalos szóhasználat jóideig megmaradt jakobinusnak, forradalminak, amikor a gyakorlati politika már rég megváltozott. Tény az, hogy 1937—38-ban már a radikális párt lett a jobboldal trójai falova a Népfront ellen. De nemcsak a radikális párt lett végeredményben a baloldali pártból jobboldali erő. A szocialista párt színezete is nagy átalakuláson ment keresztül. 1920-ban a szocialista párt balszárnya levált. Később ugyan a jobboldal is kivált a pártból, a szocialisták pedig 1936-ban kormányt alakítottak, de szigorúan Népfront-alapon, melyet nem akartak áthágni a szocializmus irányába. Végül pedig a szocialisták is hagyták, hogy a radikálisok, Daladiéval az élen, állást foglaljanak a rend mellett, a forradalom ellen. Ebben a szituációban terjedt el a francia polgárság körében az „inkább Hitler, mint a forradalom” szemlélet. E. Webernek idevágó gondolatai sokszor igen érdekesek, elgondolkoztatók, végeredményben viszont, éppen mivel e pártok szociális keresztmetszetét nem rajzolja meg, mivel a pártok politikájának kialakítását minden esetben nem teszi vizsgálat tárgyává, logikai eredményei nem elég megnyugtatóak. Anélkül, hogy a jobbratolódás tendenciáját kétségbevonnánk, felvetődik bennünk a kérdés, hogy nem voltak-e ellentendenciák. A jobboldal megerősödésének megfigyelése kétségtelenül igazolható (és ennyiben Weber sok szempontból hasonló következtetésre jut, mint a marxista megfigyelők), a néptömegek aktivitását azonban mellőzi, ami éppen Franciaországban számos sikert könyvelhetett el — a baloldal javára.

Weber tanulmányában elég részletes beszámólót olvashatunk a francia sajtó politikai megosztottságáról. Ebből kitűnik, hogy a nagy lapok túlnyomó többsége a jobboldallal szimpatizált. (Az estilapok mind, a reggeli 5 nagy lapból 4.) A hetilapok közül csak egy rokonszenvezett a Népfronttal. Weber ezúttal rávilágít a lapok irányvonala és az azt befolyásoló gazdasági érdekek, személyes és családi összeköttetések összefüggéseire.

Weber több részletmegfigyelését kell még végezetül kiemelnünk. Úgy tűnik, igaza van abban, hogy a harmincas években a pártkeretek szétzilálódtak, mert a nagy kérdésekben a különböző pártfrakciók sokszor egymás ellen szavaztak. Finom meglátásra vall az a megjegyzése, hogy 1933 után azok a politikusok lettek németellenesek és háborúspártiak, akik korábban a német közeledést és a pacifizmust hirdették. Figyelemre méltó, hogy Franciaország volt az az ország, ahol Laval meg is fogalmazta a híres formulát: „a politikusnak baloldalon, lehetőleg a leghézsőbb baloldalon kell kezdeni”, hogy utána szép lassan „meghiggadjon”.

Weber tanulmányának befejező részében foglalkozik a társadalom szociális keresztmetszetével, számadataikkal. Kiemeli, hogy a konzervatívizmus irányába hatott, hogy míg 1866—1906 között a városi lakosság aránya gyorsan emelkedett (2,5 millió fővel), addig a következő 30 évben ez lelassúdott, a városi lakosság csak 190 000 fővel szaporodott. A mezőgazdasági, falusi lakosság pedig technikai felszerelésben elmaradt az amerikai színvonal mögött, de egyben konzervatívól fogott politikailag is. Weber hangsúlyozza, hogy 1866-hoz képest 1931-ben 1000 lakosra 85—85 proletár, illetőleg tőkés jut (a kereskedők száma 1906 és 1931 között 9-ről 11,5%-ra emelkedett). Szerepet játszott a francia társadalom előregedése is (a lakosság szaporodási problémáinak visszahatásában mi [J. J.] kevésbé hiszünk). Mindezek érdekes kiegészítésül szolgálnak a konzervatív tendenciákhoz anélkül, hogy a magyarázatot szerintünk érdemben megadták volna.

Az 1961. 1-es számban jelent meg Edward R. Tannenbaum az Action Française szociális platformját elemző írása. Az Action Française volt, mint ismeretes, a reakció rohamcsoportja, amely a Dreyfus-ügy kezdetétől legkövetkezősebben harcolt 1789, a forradalom és felvilágosodás szelleme ellen. A szerző elsősorban a gondolati elemeket vizsgálja, de pontos lábjegyzeteiből a szervezeti-mozgalmi adatok is világossá válnak. (Az Action Française-t 1899-ben alapították, és a felszabadulás évében, 1944-ben oszlatták fel. Legnagyobb befolyását 1910—1926 között érte el, ezután a klérus megvonta tőle támogatását. Ez meggyengítette ugyan, de még később is ki tudott vinni az utcára szervezett royalista csoportokat. A harmincas években a Tűzkeresztesek veszik át a jobboldal vezetését.)

Tannenbaum az Action Française platformjának vizsgálatát teljes egészében Maurras írásainak elemzésére szűkíti. Világos és közérthető stílusban mutat rá Maurras gondolatvilágának legényesebb jegyeire. Megállapítja, hogy Maurras kulturális nacionalizmusa volt az elsődleges, ami csak később szélesedett ki politikai platformmá. Maurras elméletének talpköve az antidemokratizmus. A minőség hanyatlását látja a demokrácia érvényesülésében, ami szerinte az anarchia elhatalmasodását is jelentené. Ezt megakadályozandó, fordul a monarchikus államrendhez, amely a család, a regionális autonóm szervek és az egyház segítségével gátat emelne a „romboló erőknél”. Illuzórikus ábrándvilágban él a középkori állapotokat illetően, amit szerinte négy ártalmas erő bomlasztott fel: a zsidók, protestánsok, szabadkőművesek és az idegen betelepülők. Ezek a romlás okozói, akikkel szemben a paraszti konzervativizmushoz kíván fellebbezni — részben a városok elnépesedése ellen. Maurrast Tannenbaum elhatárolja a modern fasiszta ideológusoktól, mint ahogy annak idején sem mosódott össze sem Boulangerrel, sem Deroulédel. Maurras ugyanis monarchista volt, és ha el is fogadta a rend helyreállítása érdekében az erőszak szükségességét, azt nem keverte össze az egyéni diktatúrával és a fasiszta tömegek szerepeltetésével, mivel ez is sértette volna a rendről alkotott elképzeléseit. Maurras a király mellett a vezetést a XVIII. századbeli francia vezetőrétegekből (a noblesse de l'épée, a noblesse de la robe), vagyis a hivatali bürokrata és katonatiszti rétegből alakította volna ki, de ezeket az 1900-as évek viszonyai között az értelmiségiekkel (noblesse de plume) is kiegészítette. A proletariátust illetően Maurras egyfelől az osztályegyháttműködést hirdette, szociális reformokat követelt (jellemző, hogy ezen a téren Bismarck „szociális olajsepp” politikáját tartotta követendőnek), másfelől az agrárlakosság felduzzasztásával kívánta orvosolni a városi bajokat. — Idáig a tanulmány. Történetileg mi csak azt a kérdést vethetnénk fel: elégséges-e az Action Françaiseit Maurrasra korlátozni, és eltekinteni a szervezet politikai ténykedésétől, a benne részt vevőktől, az egész mozgalom hatásától?

Mint már jeleztük, a cikkeknek egy másik köre a spanyol szocialista munkásmozgalom kezdeteivel foglalkozik. A folyóirat Casimir Marti két tanulmányát közli: az első a szocializmus és a munkásmozgalom viszonyát vizsgálja II. Izabella bukása idején, a másik az I. Internacionálé barcelonai szervezeteinek problémáit 1860—70 között. Tekintve, hogy a korszak történetére, a szocializmus spanyolországi úttörésére magyarnyelvű irodalom úgyszólván nincs, a viszonylag körülhatárolt korszak eseményeit és értékelését érdemesnek tartjuk az ismertetésre. II. Izabella abszolutizmusával két erő fordult szembe. A progresszív párté, amely a dinasztia megbuktatását tűzte ki célul, és a demokratáké, akik a monarchia rendszerét egészében meg akarták szüntetni (az izabellai diktatúra alatt a két párt, eltérő elvei ellenére is, megtalálta az együttműködés módját). A demokráta párton belül is több irányzat lépett fel. 1860-ban már vitára került sor a szocializmus értékelését illetően. A viták 1864-ben kiújultak, amikor Pi y Margall, a La Discusión szerkesztője lett, és vezércikkét közölte a tulajdonról, amelyben a szocialista elképzelések már markánsan jelentkeztek. Pi y Margall 1854-ben megjelent könyvében hangoztatta, hogy a forradalomnak nem szabad a politikai reformok felszínén fennakadnia, hanem szociális reformokat is nyélbe kell ütnie, amelyek a nép életének egészét érintik. 1864-es cikkében ehhez hozzátette, hogy a győztes forradalomnak a legyőzöttek bázisát, gazdaságukat kell kisajátítania. A középosztály (amelyen a burzsoáziát értette) az eddigi társadalmi átalakulást a maga hasznára aknázza ki, a demokráta forradalomnak az a célja, hogy a forradalom haszonélvezői közé bevonja a fizetéstől élők osztályát is — írja Pi y Margall. Együttal pontosan körvonalazza 1864 áprilisi cikkeiben az egyén és a kis közösségek autonóm tevékenységének határait, ami láthatólag már e korszak szocialistáinak vitatémáját képezte, és ahol már felsejlenek a későbbi anarchista, anarcho-szindikalista tanok. Mindenesetre Pi y Margall élesen elhatárolja magát a polgári liberális állásponttól, amely megtagadta az államtól a gazdasági életbe való beavatkozás jogát. Pi y Margall a földreform szükségességét is elismeri, sőt a földtulajdont a közösség rendelkezése alá vonná, bár egyéni művelésre engedné át utána.

Pi y Margall írásai ellen a demokrata párt egyik legbefolyásosabb vezetője, E. Castelar lépett fel. A „teljes szabadságot” védelmezte, és ennek nevében tiltakozott az állami beavatkozás igénye ellen. Természetjogokra hivatkozott, amelyeket szerinte a szocializmus tételei megsértettek.

C. Marti cikkének (amely rendkívül bő jegyzetapparátussal, részletes eredeti spanyol bizonyító idézetanyaggal van ellátva) második felében a szervezeti kérdésekre tér át. Öv attól, hogy a szervezetek erejét túlbecsüljék. Megállapítja, hogy 1864 után bizonyos türelmi korszak következett be, amikor munkásszervezetek alakulhattak, ha nem is legálisan. 1866 után, Prim tábornok felkelési kísérletei után a türelmi korszak végetért. Az 1860-as évek derekán a szocializmus eszméje a demokrata vezetők közül Pi y Margallon kívül másokat is magával ragadott. Egyúttal azonban egy újfajta irányzat erősödött meg a demokraták között, amelynek A. Gusart, az El Obrero szerkesztője vált legrepresentatívabb hangadójává. Gusart szembe fordult Castellar liberalizmusával, de Pi y Margall osztályharcos vonalát sem tette magáévá. Ehelyett a szövetkezetek alakítását, a mutuellizmust szorgalmazta. A szövetkezetekben a munka—tölke egyaránt részt venne, a jövedelmet egyenlően osztanák fel. (Sajnos a szerző nem utal az eszmei forrásokra, de mi nagyon is kiérezzük Saint Simon és a francia utópisták hangját.) J. R. Gales hasonló szövetkezeti eszmei hurokat pendített meg, a La Asociación c. lapban, de ő Gusarttal ellentétben az állami beavatkozást elmarasztalta. C. Marti a szellemi irányzatok bemutatása után megjegyzi, hogy e nézetek elterjedését, befolyását adatok híján nem lehet tudományosan felmérni. Lábjegyzetben közöl néhány korabeli számítást, amelyek alapján a szervezett munkásokat az összmunkásság 10%-ára becsüli.

C. Marti másik cikkében az I. Internacionálé barcelonai befolyását mutatja be. Már 1868 előtt, mint láthattuk, elterjedtek a szocialista gondolatok. A munkásság zöme ekkor politikailag köztársasági, szociális vonatkozásban szövetkezetpárti volt. Egyelőre a politika dominált, még az 1868 decemberi munkáskongresszuson is, amelyen 61 munkásszervezet képviseltette magát. C. Marti ezután részletesen foglalkozik azzal, hogy teremtette meg Bakunin kapcsolatát a spanyol mozgalommal, kik voltak a küldöttei, és mint léptek fel a köztársasági jelszavak rovására a szocialista forradalom megvívásának előtérbe helyezéséért. 1869-re, mikor Barcelonában megalakul az I. Internacionálé szekciója, ez decemberi nyilatkozatában már nemcsak szocialista meggyőződését juttatja kifejezésre, hanem ebbe már politikaellenes, anarchista hangok is elegyednek. A mozgalom azonban még ezután is támogatja a federális köztársaság követelését „a monarchia tyrannizmusa” ellen. A munkásszervezetek központi federációja csak az 1869-es baseli kongresszus után csatlakozik a bakunini irányzathoz. A szerző itt rávilágít, hogy a bakuninisták két centrális gondolata, az örökösödés eltörlése és az ellenállási kassza megnyitása mint hatolt be a spanyol mozgalomba. Foglalkozik a szövetkezetek szerepéről kialakított állásfoglalásokkal, majd megállapítja, hogy a bakunini szemlélet még ekkor sem lett teljesen hegemon ura a spanyol mozgalomnak. Az 1870-es kongresszuson ugyanis a küldöttek csak a szervezetek számára szavazták meg a politikától való elhatárolódást, az egyéni tagok részt vehettek politikai akciókban. (A szerző itt megjegyzi, hogy a politikai absztinenciát Barcelona küldöttei szavazták meg, a többi katalán város és falu küldöttei nem.)

Az I. Internacionáléval foglalkozik J. Braunthal írása is (1960. 2. sz.). Braunthal tanulmányában arra vállalkozott, hogy az I. Internacionálé szervezeti erejére vonatkozóan nagyobb világhosszú teremtse. Utal az 1870-es évekből szárnyrakelt legendákra, miszerint az Internacionálénak több száz ezer tagja lett volna. A francia bíróság 1870-ben 800 000 emberről beszélt, egy hónappal később a bécsi bíróság még ezt a számot is kevesellte, és egy millió tagról tudott. A legenda rekordját Braunthal szerint a londoni Times érte el 2,5 milliós becsülésével. Ezek az ellenséges számítások, de Braunthal szerint voltak jóakarató legendák is. Ezek közé sorolja R. Applgarth jelentését a Főtanácsnak, aki 95 000 angol tagról, C. de Paepe 64 000 belga és Cameron 800 000 amerikai tagról adott nyilatkozatot.

A legendák felsorolása után Braunthal a tényleges helyzetet ismerteti. Hangsúlyozza, hogy az Internacionálé milyen kevés pénzzel rendelkezett. A szervezeti keretek is bizonytalanok, az egyes nagy csatlakozott szakszervezetek egy meghatározott összeget fizettek be, ami nem volt a tagsághoz képest jelentős. Az egyesült asztalos szakszervezet pl. 9000 tag után 2 fontot, a kőművesek 4000 tag után 1 fontot fizettek. A szakszervezetek összes befizetéséről nincs kimutatás, de az egyéni tagsági befizetésekről az első hat évre vonatkozólag van. Ezek szerint (Braunthal pontos adatokat közöl) — a keretszámok 1865—1870 között 9 és 23 font között ingadoztak. Így érthetővé válik, hogy a jegyzőkönyvekbe olyan tételeket is felvettek, mint a levélbélyeg költségére szóló felhatalmazások.

Braunthal hangsúlyozza, hogy a taglétszámot még nehezebb meghatározni, mivel erre pontos statisztikák nem állnak rendelkezésre. Az egyéni tagság mindenesetre kicsi

volt. Angliában ezt 1870-ig 294-re teszi, és a francia, svájci tagsággal együtt sem hiszi, hogy meghaladta az ezer főt. A német egyéni tagok száma csekély volt. Bebel csak 1867-ben lett tag. A Der Vorbote azt javasolta, hogy már 3 tag esetén alakítsanak helyi szervezeteket — ami pedig e helyi szervezeteket illeti, utal arra, hogy a berlini csoportnak 1866 januárjában csak 6 tagja, a kölninek 17 és a stuttgartinak 9 tagja volt. Braunthal a német tagságra vonatkozólag Mehring becslését idézi, amely szerint Németországban az Internacionálénak sohasem több, mint ezer egyéni tagja. Ehhez képest igen jelentős az olasz munkások csatlakozása. 1869-ben egyedül Nápolyból 600-an csatlakoztak. Hivatalosan 10 000 tagról beszéltek a korabeliek, mások viszont ezt a létszámot 2000-re szállították le. B. Malon, aki a Kommün bukása után Olaszországba menekült, a szervezetek tucatjairól beszélt. — Braunthal az ismertetések után itt tartózkodik határozott becslés megtételétől. Ugyancsak erős szervezeteket mutattak fel a spanyolok, akik csak 1868 után tették meg az első határozott lépéseket a szocialista mozgalom megeremtésére. 1869-es jelentésükben mégis már 195 szekciót tudtak felmutatni mintegy 20 000-es tagsággal (ezek közül 38 szekció 7000 taggal Barcelonában működött). Az amerikai tagságot a források alapján 5000 főre lehet becsülni 1871-ben, de már a következő évben nagy visszaesés következik be. Mindezek a számok nagyon tanulságosak az Internacionálé történetéhez, tekintve, hogy így jobban megérthetjük, miért jelentettek a latin országok, különösen a bakunista olasz—spanyol szervezetek reális veszélyt a marxizmus érvényesülésével szemben.

Braunthal tanulmányának további részében azt elemzi, hogy az egyes szakszervezetek mikor, milyen létszámban, hogyan és miért csatlakoztak az Internacionáléhoz (anélkül, hogy itt is a teljességre igényt tartana). A hangsúlyt az angol szakszervezetekre, a genfi sztrájkra, majd a belga bányászok támogatására helyezi, amelyek az Internacionálé életében valóban nagy szerepet játszottak. Az ilyen sztrájkmozgalmak alkalmával az Internacionálé tagsága természetesen megsokszorozódott. Az Internacionálé szervezeti ereje ténylegesen azonban csak akkor növekedett lényegesen, mikor 1869-ben Eisenachban megalakult a Német Szociáldemokrata Párt. Az osztrákok hivatalosan nem csatlakozhattak, mivel ezt bírói úton megtiltották, a munkásszervezetek azonban így is tüntető rokonszenvéket éreztettek. A kormánykörökben — mint a szerző idézi — úgy látták, hogy 20 000 osztrák aktivistája van az Internacionálénak, akiknek befolyása további 150 000 emberre terjed ki. Braunthal végső összegezésében megállapítja, hogy az Internacionálé ereje nem taglétszámában rejtett, hanem abban, amit az egykori Times is meglátott: „kis testben nagy gondolat” volt.

A tanulmányok zöme az angol munkásmozgalom 1860—80-as évekbeli fejlődésével foglalkozik. A három e témakörbe vágó cikk jellegzetes módon egyaránt a munkásmozgalom radikális, nem szocialista befolyásoltságát, gyökereit vizsgálja. M. S. Wilkins az első szocialista szervezet, a Social Democratic Federation nem szocialista előtörténetét vizsgálja fel (1959. 2. sz.). Wilkins részletes alaposággal követi nyomon a Democratic Federation alakulásának eseményeit az 1880-as évek legelején, bemutatja a születés bábáit, és a szereplő személyek különféle platformjait. Nagyobb gondot fordít közülük H. M. Hyndman egyéniségének megmintázására, minthogy ő lett a szocialista mozgalom későbbi elindítója. A radikális platform a gyurmatoknak (Írország, Transvaal stb.) szolgáltatandó igazság mellett választójogi reformot és a földek államosítását követelte. Egyesek az írek függetlenségének megadását is szorgalmazták. Nem volt egyetértés abban, hogy taktikailag általában szorgalmazzák-e a választójog kiszélesítését, vagy lépjenek fel külön követelésekkel a nők érdekében. Egyhangúlag megszavazták a lordok házának eltörlését, de már ellenvélemény nyilvánult meg a köztársasági platformmal szemben. Wilkins hangsúlyozza, hogy az ellenvélemény lehangosabb képviselője H. M. Hyndman volt. Végül is a kialakított platform progresszív követeléseket tartalmazott: választójog, egyenlő választójogi körzetek, a lordok háza megszüntetése, a föld államosítása és ír törvényhozói függetlenség.

Wilkins megjegyzi, hogy az értekezlet résztvevői között Hyndman szétesztotta akkor megjelent könyvét, az England for All-t. A könyv a platform főbb szempontjait magáénak vallotta, de néhány követelés mégis hiányzott belőle. Így a föld államosítása (Hyndman földreformot követelt), a Lordok Háza megszüntetése (Hyndman itt megelégedett a felsőház reformjával, az örökletesség eltörlésével), valamint az ír törvényhozói függetlenség tétele. Más kérdésekben viszont Hyndman messzebb ment mint a többiek. Ő vetette fel a vasutak, üzemek, bányák állami ellenőrzésének szükségességét, amely előre mutatott későbbi szocialista fejlődésére. A szerző véleménye szerint semmi jele annak, hogy Hyndman e tételeket igyekezett volna a közös megbeszélésen is elfogadtatni. Mikor a Demokrata Federáció 1881 júniusában végül is megalakult, akkor ez semmiben sem lépte túl a radikális jelszavak mezsgyéjét. (M. S. Wilkins egyedül a földállamosítás

felvetésében lát ilyen túllépést. A marxista politikai gazdaságtan viszont még ezt a túllépést is elvitatja.)

A szerző tanulmányának befejező részében azt elemzi, miként lett Hyndman a Federáció vezetője, egyéni fejlődésében miként haladta meg a korábban jelentkező korlátait, az 1880-as években mint tette magáévá az ír Home Rule elvét, ismeri meg Marx munkáit, amelyekből minden ellenérzése mellett is sokat merít. Hyndman az 1880-as évek elejétől mind radikálisabb nézeteket hangoztat, és neki köszönhető, hogy a Demokrata Federáció kétéves tevékenysége után a szocialista elvek mellett kötötte le magát.

Az egyik legkitűnőbbben megírt, széleskörű kutatómunkára támaszkodó tanulmányt Royden Harrison tollából olvashatjuk a folyóirat 1959. 1. 2. számában. Harrison E. S. Beesly és Marx kapcsolatát mutatja be az olvasónak. Beesly az angol pozitívizmus egyik foje, egyetemi tanár, aki az 1850—60-as évek munkásmozgalmának tisztelt és elismert külső tanácsadója. Marxnak néhányszor harcostársa, sőt lehet mondaní, hogy baráti szálak szövődtek kettejük köré. A téma történetileg is, jelentőségében is érdekes, tanulságos, a cikk pedig a lehetőségeket messzemenően kihasználta.

R. Harrison először Beesly családi körülményeit ismerteti, azt az etikai morális nevelést, amit a szülői házból utra valóul kapott. Később Compe hatása alá került. 1859-ben nevezik ki a londoni egyetem történelem tanszékére. Ugyancsak Londonba kerültek Beesly pozitívista társai. Ugyanebben az időben éles osztályküzdelmekre került sor. A munkások a 9 órás munkanap bevezetését követelték, a tőkés kizárással válszoltak. A sztrájküzdelmekre a pozitivisták felfigyeltek, és azonosították magukat a munkásokkal.

Beesly a munkáskérdést morális-szociális elvi alapról közelítette meg. Az osztályharcot és versenyt nem tartotta üdvösnek, de mégis a szociális bajokat tekintette elsődlegesnek, nem pedig a politikai felszín viharait. A „legnépesebb és legszamosabb” osztály sorsának enyhítését szívén viselte. A gazdaságnak az egész társadalom felemelkedését kell szerinte szorgálnia, és a proletariátusnál a szociális gondolkodásra nagyobb morális erőt látott megnyilvánulni. A munkásoknak joguk van a művelődésre, és megfelelő életszínvonalra. Ebben az ideális társadalomban a politikai hatalom kisebb egységekre lenne decentralizálva, amelyekben a vezetést a morálisan átnevelt tőkésék gyakorolnák közvetlenül, szemben a Beesly korabeli állapotokkal, ahol a parlament közbeiktatásával az „immorális” tőkésék közvetve élnek a befolyásuk adta lehetőségekkel.

A szerző ezután rámutat, hogy Beesly az 1850-es évek végétől szoros kapcsolatokat tartott fenn az angol trade-uniónok vezetőivel, és ekkortájt a Bee-Hive-val is, amely ekkor még a trade-uniónok vonalát követte. A különböző országokban élő pozitivisták levélkapcsolatban álltak egymással, és részben e személyi kapcsolataikkal, részben elvileg is a nemzetközi együttes fellépés szorgalmazóiként léptek fel. Beesly tevékenysége más szempontból is üdvösen hatott a trade-uniónokra. Ő volt az, aki a gazdasági szervező munkájuk mellett, mint tanácsadó állandóan megkövetelte tőlük a politikai feladatok elvégzését is.

A politikai fellépés ideje az amerikai polgárháború éveivel érkezett el. Harrison megemlíti, hogy az amerikai követség részéről is Beesly-t keresték fel a célból, hogy az angol munkásközvéleményt mozgósítsák az intervenció ellen. E feladatot Beesly magára vállalta. Beesly ekkor nemcsak a szervezést látta el. A nagygyűlésen szóvátette, hogy az angol felsőbb körökben pusztán azért rokonszenveznek az amerikai rabszolgatartókkal, mivel azok is „gentleman”-ek. Ezzel Beesly az osztályszempontokat a külpolitikában is érvényesíteni igyekezett. Ezt követte az olasz egységmozgalom és a lengyel 1863-as felkelés, amelyek során ismét Beesly volt az, aki a nemzetközi szolidaritás gondolatát ébresztette. A lengyel felkelés formálisan is közelebb hozta az angol és francia munkásmozgalmat, és az első ilyen közös összefüvetelen az angol munkásság üdvözetét, amelyet G. Odger tolmácsolt, Beesly fordította le franciára.

Harrison hangsúlyozza, hogy a pozitivistáknak igen nagy szerepük volt az Internacionálé létrehozásában. Beesly foglalta el a nyitó ülésen az elnöki méltóságot, a főtanácsai tagságot azonban elhárította, mint ahogy későbbben is kitért hasonló felelősségvállalás elől, mindig csak az eszmei befolyásolást tartván feladatának. Harrison Beesly helyének körülhatárolása után Beesly és Marx személyes kapcsolatainak vázolására tér át. Mindjárt előljáróban idézi Beeslyt, aki mindig nagyra tartotta Marx szellemi termékeit, és büszke volt közös baráti kapcsolataikra. A szerző itt megállapítja, hogy e barátság nagyrészt abból a közös forrásból táplálkozott, hogy mind Beesly, mind Marx a szociális viszonyokat fogadták el determinálóknak, és mindketten, ha különböző kiindulási alapról is, de elvetették azt az irányzatot, amely a munkásságot a polgári vezetésnek kívánta alávetni.

Marx és Beesly közeledését előmozdította, hogy Marxnak nemzetközi polémiái során nagyobb sajtópublicitásra volt szüksége, amitől az angol sajtótöke ismételen megfosztotta. Beesly pozitívista kapcsolatai révén Marxnak segítségére sietett. Másfelől Beesly, ugyancsak az 1860-as évek második felében gyűléseken beszédeket tartott, ahol a polgári radikálisokkal való blokkpolitika felszámolását követelte, és helyette markáns munkásköveteléseket (szakszervezeti, sztrájkjogok, munkavédelmi törvények stb.) támasztott. Ezekben a gyűléseken Beesly olyan jelszót hirdetett meg, hogy a választásokon a munkásoknak olyan jelöltekre szabad csak szavazataikat adniuk, akik a szociális programpontokat magukévá teszik. Beesly ezzel végeredményben a független munkáspolitikának vált befolyásos szorgalmazójává. Harrison itt megjegyzi, hogy K. Hardie programja húsz évvel később sem haladja meg azt a szintet, amit Beesly korábban felállított.

A szerző megállapítja, hogy Beesly és Marx személyes barátsága nagymértékben a gyarmatosítással, illetőleg az ír kérdéssel szemben elfoglalt hasonló álláspontjuk révén mélyült el. A pozitivisták mindvégig kiálltak Írország függetlensége mellett, és részben ez volt az oka, hogy Beesly az 1880-as évek elején a Hyndman-féle Demokrata Federációval értett szót, ami egyúttal azt eredményezte, hogy a liberálisok nyomdokain haladó lib-lab szakszervezeti vezetőkkel megszakadt úgyszólván minden összeköttetése. Marx iránt érzett megbecsülését még fokozta, hogy a szakszervezeti incidensek idején, a polgári sajtó megbélyegzését vállalva, Beesly a munkások védelmére kelt.

Beesly történetírói, kutató tevékenységére Harrison csak röviden tér ki. Néhány munkája között említi meg Catilináról írt tanulmányát, amely Marx figyelmét is felkeltette. Beesly ebben igyekszik Catilinát rehabilitálni az olyan rágalmak alól, amelyeket a Cicero-féle „író emberek” (literary men) szórtak rá. Marxnak a tanulmány tetszett, bár több helyen bírálatokkal élt vele szemben. Az angol pozitivisták viszont ezekben a késő hatvanas években Marx politikai gazdaságtani munkái iránt mutattak érdeklődést.

A tudományos és méginkább politikai fegyverbarátságot ezekben az években a franciaországi események, illetve ezeknek különböző megítélése zavarta meg. A pozitivisták ugyanis rokonszenveztek III. Napoleon uralmával, ami kiváltotta nemcsak Marx, hanem a munkásszervezetek öntudatosabb rétegeinek rosszsallását is. Mindez a pozitivistáknak ismert francia orientációjával, francia szeretetével függött össze. A pozitivistákat megzavarta az is, hogy III. Napoleon szociális reformokat hozott, illetőleg ígért, míg a politikai ellenzék elhatárolta magát ezektől a törekvésektől. Marx viszont Napoleon bukását elkerülhetetlen előfeltételnek látta mindenfajta haladáshoz, ennek megfelelően az egységfrontot is elfogadta, sürgette Napoleon ellen.

A hatvanas évek végén a politikai érdeklődés méginkább Franciaországra irányult, olyannyira, hogy a pozitivistákat foglalkoztató kérdéseket, mint az ír, a szegénység, a szakszervezeti törvényeket is második vonalba szorította vissza. Beesly világosan látja, hogy a politikai ellenzék sikereinek esetén az újabb szakadás valószínűleg a munkásság és burzsoázia között fog végbemenni (ezt tanúsítják Franciaországról írott 1869-es cikkei). Az említett második vonalban Marx és Beesly között a baráti szálak továbbra is szorosabbra fonódtak. A barátság azonban csak 1870-ben mélyült el igazán, mikor a szeptemberi francia katonai katasztrófa után közösen mozgósították az angol közvéleményt a francia köztársaság védelmére, sürgették, hogy az angol kormány mérséklőleg hasson a porosz katonai-kormánykörökre. A pozitivisták szeptemberi kiáltványukban kijelentik, hogy Franciaországnak köszönhetik „a legnagyobb haladást a múltban, és innen remélik a legnagyobb haladást a jövőben” (greatest progress). Harrison ezzel a perriódussal igen behatóan foglalkozik. Idézi Beesly dícsérő véleményét az Internacionálé Marx által fogalmazott kiáltványairól: „csodálatos az okfejtésük és kitünő a szellemük”. Beesly ekkor jelenti ki, hogy meg van győződve az Internacionálé hasznosságáról, és csak azt sajnálja, hogy a múltban nem elég aktívan támogatta, mivel, mint megállapítja, a militarizmus terjedését csak a munkásság szociális gondolkodásának fejlesztésével lehet visszaszorítani. Megjegyzi, hogy bár Marx és az ő gazdasági elképzelései nem azonosak, abban megegyeznek, hogy a jelenlegi és elítélendő társadalmi viszonyok mindaddig fennmaradnak, míg a munkásosztály nem ébred erejének tudatára.

Azonos véleményen voltak 1870—71 telének sorsdöntő kérdéseiben is. Marxhoz hasonlóan ő is bizalmatlan volt az Ideiglenes Kormányval szemben, a munkások szempontjából pedig nem látott annak létrejöttében haladást. Az általános európai helyzetre való tekintettel azonban elhamarkodottnak ítélt volna minden szocialisztikus megmozdulást. Mint ismeretes, ez a vélemény, ha sokszor más megfontolás alapján is, de fő vonásaiban fedte Marx-Engels felfogását. Marx-Engels fel is használták a pozitivisták összeköttetéseit, hogy a valóságnak megfelelő ismertetéseket adjanak az Internacionálé tevékenységéről és a francia eseményekről. Az 1871-es év első heteiben az angol munkás-

mozgalomban a francia agitáció már olyan méreteket öltött, hogy sokan egyenesen háborús lépéseket követeltek a Francia Köztársaság védelmében. Az agitáció annyira egyszempontú volt, hogy azzal Engels nem értett egyet, az angol háborús intervenció helyett békeakciót követelt. Engels 1871 januárjában gyakorol bírálatot az Internacionálé Főtanácsában Beesly és a pozitivisták felett. Ebben megállapítja, hogy minden érdemük mellett a pozitivisták csak a munkásság életkörülményeinek megjavítására törekszenek, másfelől „ahhoz a politikai szektához tartoznak, amely szerint Franciaországnak kellene a világot uralnia”. Engelsnek erről a kitételéről, amelyet Harrison a Főtanács jegyzőkönyvéből idézett, a szerző megállapítja, hogy „karikatúra” benyomását teszi. Ebben talán van némi igazság, de az engelsi érvelési mód mögött az a tartalmi mag állott, hogy nem szabad a munkásmozgalom horizontját szigorúan Franciaországra szűkíteni. Harrison ugyanitt igazolja Engels másik vádját Beeslyék ellen, nevezetesen azt, hogy a németellenes, francia-barát katonai akció sürgetésével megosztották az angol munkástömegeket, mivel ezek a tömegek ilyen akcióra nem voltak készek. A szervezett munkásság egyöntetűen kiállt a Francia Köztársaság védelmében, a haladéktalan elismerés, az angol diplomáciai lépések megtétele mellett, ezt a határt azonban a munkásság zöme nem akarta túllépni.

Marx és Beesly barátsága a Kommün idején új fázisba lépett. Ez volt az angol szakszervezeti incidensek után a második eset, hogy Beesly az angol polgári közvéleménnyel, a sajtó dühös kirohanásaival került szembe. A pozitivisták megértették és méltatták, hogy a párizsi munkások akciója a munkások osztályharca volt a tőkésék ellen, hogy ez az az erő, amely a franciákat hozzá fogja juttatni a már régóta szükséges szociális reformokhoz. Ez a kiállítás annál értékesebb volt, mivel az angol munkásság zöme, mindenekelőtt a szakszervezeti vezetőség, a Kommünt vagy nem értette meg, vagy elmarasztalta, elhibáztottnak tartotta.

Igen érdekes az a levélváltás, amelyet Harrison 1871 nyaráról idéz fel. Marx Beeslyről alkotott felfogása abban kulminál, hogy a pozitívizmust mint tudományos és politikai irányzatot elutasítja, de Beeslyvel személy szerint kivételt tesz, mint aki csak rossz irányzatba keveredett. Beesly válaszlévelében tisztázní igyekszik az őket összekötő és elválasztó szálakat. Megállapítja, hogy mindketten szembefordulnak a polgári individualizmussal, egyetértenek, hogy a munkásság sokat szenved a polgárság antiszociális uralmától, végül abban, hogy a szociális kérdések fontosabbak a politikaiaknál. Igaz, szerintük a magántulajdon rendszerét nem kellene felszámolni. De amíg ez a kérdés ténylegesen a történelem napirendjére kerül, addig még bő lehetőség nyílik a közös együttműködésre.

A pozitivisták érdekes vonására hívja fel Harrison az olvasók figyelmét, amikor arra utal, hogy a volt utilitáriusokhoz és a leendő fábianusokhoz hasonlóan a pozitivisták is egyszerre találtak követőkre a rendszer híveivel és szolgálóival, valamint ennek ellenségeivel. Ez vonatkozik mind kül-, mind belpolitikai törekvéseikre. Röviden tér ki, de igen szemléletes anyagot közöl a szerző Beesly és a trade unionok viszonyának megromlására, amely a Párizsi Kommün bukása után kikristályosodik, mikor Beesly a vezetőket a tömegek kiárúsításával vádolja meg.

A Kommünt követő ellenforradalmi terror Marxt és Beeslyt még jóideig közel tartotta egymáshoz. (Közös intervenciók egyes kommunardok érdekében, gazdasági segélynyújtás megszerzése stb.) A hetvenes évek második felében a kapcsolat lazábbá válik. Néhány külpolitikai probléma azonban még továbbra is összetartotta ezt az akciószövetséget. Harrison ezek között említi Gladstone balkáni politikájának elutasítását, illetőleg az ír függetlenség napirenden tartását. (Marx és Beesly hasonló magatartásánál Harrison megjegyzi, hogy szempontjaik eltérőek voltak — a második kérdésben ugyan Beesly azért követelte a reformot, mert ezt az angol birodalom fennmaradása elengedhetetlen feltételének tartotta. Marx viszont abból az elvből indult ki, hogy „nem lehet az a nép szabad, amely másokat elnyom”).

Harrison hangsúlyozza, hogy az összetartó erő nemcsak a másodrendű kérdésnek révén jelentkezett. A szerző úgy gondolja, hogy mivel mindkét irányzat a fennálló társadalom kritikájából indult ki, és mint hogy sok vonatkozásban a bírálókat hasonló elemeket tett szóvá, sőt követelt meg, a szövetség így magától értetődő volt. A pozitívizmus értékes szövetségéről Marx korántsem volt ennyire meggyőződve. Harrison arra vonatkozóan idézi véleményüket, miszerint a pozitívizmus a tőkés viszonyok megreformálásával elégedett volna meg, hogy „babonásan hitt” a társadalmi tudományok gyógyító voltában, vagyis végeredményben egy túlságosan kései utópikus szocializmus jelentkezését látták benne. — Harrison Marx kedvezőtlen ítétele ellenére az adott történeti korszakban fenntartja véleményét a szövetség indokoltságáról és cikkének végén ismét összefoglalja azokat az azonos tartalmi jegyeket, amelyek ezt az értékelést alátámasztják, majd néhány sorban utal Beesly későbbi szereplésére; az 1890-es évek elején a szociáldemokratákat, az 1900-as években a Labour Partyt támogatja, kapcsolatba került, illetve bizonyos fokig tanítója

volt Hyndmannak, B. Baxnek, a fábíanusok több kiemelkedő tagjának, vagyis élete elválaszthatatlan a szocialista gondolat angliai elterjedésétől. Ez utóbbi vonatkozásra a szerző e tanulmányában nem tér ki, reméljük széleskörű gyűjtése alapján Beesly tevékenységének ezt az oldalát is meg fogja világítani.

A folyóirat R. Harrison tollából egy másik tanulmányt is közöl. Ebben a szerző igen bőséges eredeti forrásanyag alapján az 1868-as parlamenti választás munkásszolgalmi vonatkozásait dolgozza fel. Ismeretes, hogy ez volt az a választás, amelybe az I. Internacionálé és az angol munkásvezetők is aktívan befolytak. A választási küzdelem részletes lefolyása és a munkások szempontjából való értékelése azonban a magyarnyelvű irodalomban már sokkal kevésbé ismeretes. Harrison igen aprólékosan elemzi, mint jött létre a választási szövetség az angol munkásvezetők és a liberális párt között. Az 1868-as választásokon újabb rétegek jutottak első ízben szavazati joghoz, ami a választások kimenetelére a nagy pártok számára bizonytalanná tette. A liberális pártgépezetben egyesek, elsősorban a Gladstone-csoport (szemben a párt whig, még inkább a felső köröket képviselő, a munkásokat fokozott ellenérzéssel fogadó szárnyával), illetőleg néhány liberális nagytőkés a munkásvezetők ajánlközését elfogadta és őket anyagiakkal ellátva megbízta egyfelől a különböző választási körzetek hangulatának felmérésével, másfelől az új szavazók megnyerésével. Az első feladatukat kiválóan oldották meg, a másik vonatkozásban munkájuk kevesebb sikerrel járt. Mindezt még helyi vonatkozásban is megismerhetjük, sőt a szerző arra is gondot fordít, hogy Howell-Cremer és a többi küldött mint rendezte el az egyes körzetekben, hogy a leginkább posszibilis küldöttet léptesse fel, miként simították el a személyes ellentéteket, sőt nem egy ízben a munkások szociális követeléseit is miként tompították le, csakhogy a liberális jelöltek könnyebben, biztosabban révbe érhessenek. A részletes dokumentálás, elemzés után a szerző Engels sorait idézi, aki a választások után megállapította, hogy az angol munkásság vezetőit a liberálisok megvásárolták. Engels a munkásság vezetőinek taktikáját teljesen elhibáztottnak tartotta, mivel az 1867-es választójogi törvény lehetővé tette volna, hogy független munkáspolitikával lépjenek fel, és ne pusztán a liberálisok radikális szárnyát támogassák. Mint ismeretes, Beeslynek is hasonló volt az álláspontja, ő is határozottabb munkásplatformot kért számon.

Harrison megállapítja, hogy a választások forrásanyaga, amit, mint mondja, mindeddig senki sem elemzett módszeresen, meggyőz arról, hogy Engelsnek és Marxnak igaza volt, amikor Howell-Cremer és a többiek anyagi-politikai teljes elkötelezettségét hibásnak ítélte. Harrison nem áll meg a számlák és költségek bemutatásánál (sőt annál sem, hogy Howell magánleveleiből idézi legbelsőbb vágyainak oly jellemző kitételeit, amelyekből a polgári jólétre való törekvés és a karrierizmus ismérvei tűnnek elő). Harrison véleménye szerint az 1850—60-as évek munkásvezetőit nem szabad a korábbi chartista és a későbbi szocialista vezetők morális kategóriáival mérni. Howell-Cremer és társai ugyanis — mint hangsúlyozza — nem tagadták meg elveiket, mivel empirista alapokon álltak, gyakorlati részengedelmények kivívására törekedtek. Hittek Gladstone liberalizmusában, és ettől várták ezeket a reformokat. Ezután teszi fel a szerző a történetileg nagyonis indokolt kérdést: vajon más út nem volt-e, szükséges volt-e a munkás támogatást ennyire áron alul ígérni meg? Harrison véleménye szerint még Gladstonet és a Reform League vezetőit is meglepte, hogy a munkásigényeket mily kevéssé szorgalmazták velük szemben. Harrison láthatóan Beeslynek ad igazat, az ő platformját tartotta volna célirányosnak, hozzátéve, hogy Beesly nem állt magában, sokan mások is felléptek hasonló követelésekkel, mint pl. a skót munkások. Általában erős túlzásnak minősíti azt a véleményt, mintha az angol munkásság teljes egészében azt a gladstonei liberális elvet vallotta volna, hogy az államnak nem szabad a gazdasági természetű dolgokba beavatkoznia. A szabadkereskedelmi elvvel szemben a munkásság köreiben munkásvédelmi tüzei törvénykezés életbeléptetését igényelték. Harrison ezen a ponton mutatja ki, hogy a Howell-féle vezetők ily módon gazdasági és politikai vonalon ellentmondó helyzetbe kerültek. A liberálisokkal kötött egyezményük a szabadkereskedelem felé mutatott, az általuk képviselt munkásszervezetek azonban állami beavatkozást követeltek. Howellék paktuma elzárta a munkáskövetelések melletti hathatós kiállást. Az eszmei zsákutca mellett Harrison kiemeli, hogy a gazdasági támogatás is a liberálisok mellé állította őket. Howell-Cremer úgy látta, hogy pénzhez más úton nem juthatnak — pénzt pedig csak a fenti módon szerezhettek. Végeredményben ezt a politikát a történelem elítélte. Mint Harrison hangsúlyozza, Cremer-Howell erős liberális kormányt segített hatalomra, amely ezután a munkásság óhajait tudomásul sem vette. Az általuk megkötött paktumból a liberális párt sokat nyert, a munkásság semmit.

Végezetül csak néhány szóban hívnánk fel a figyelmet a folyóiratban megjelent néhány más cikkre. Világos, kerek egész pl. H. D. Bloch munkája, amely New-York

város néger munkásainak helyzetét vizsgálja. Bloch kimutatja, hogy a néger munkásságot az 1860—1910-es évek között a fehér bevándorlók mint szorították ki a különböző foglalkozási ágakból. Először körülhatárolja a néger munkásság helyzetét a rabszolgafelszabadítást követően, az úgynevezett foglalkozási plafont, ahová már akkor sem igen juthattak be. Később azonban az ír, német, majd az olasz, görög, szláv bevándorló hullám idején ez a plafon lényegesen módosult, kedvezőtlenebbé vált, mignem a néger munkásság 70%-a 1910-re házimunkás, cseléd lett (domestic or personal service).

Érdekes A. P. Campanella tanulmánya az 1867-es genfi békekongresszusról. Campanella e témakörön belül elsősorban Garibaldi részvételével foglalkozik, és minthogy a kongresszusnak olyan vonatkozásait emeli ki, amelyek alig érintkeznek a munkásmozgalommal, inkább a polgári radikális és liberális áramlat ellentéteivel foglalkozik, a cikk beható ismertetésétől itt eltekintünk. Más szempontból igen tanulságos Maximilien Rubel tanulmánya, amelynek az itt ismertetett évfolyamokban csak második része jelent meg. Rubel Marx jegyzetfüzetét dolgozza fel, abból mutatja ki, hogy egyes tanulmányaihoz milyen irodalmat dolgozott fel. Az itt közölt második részben a civilizációk története, a keleti kérdés, a spanyol forradalmak, illetőleg a diplomácia történeti tanulmányainak irodalomjegyzéke szerepel. Végül megemlítenénk néhány, főként ideológiai vonatkozású tanulmányt, amelyek ismertetése behatóbb vizsgálatot és bírálatot követelne meg (mint pl. o. „Marxizmus és bürokrácia” c. esetében), vagy azt a tanulmányt, amely a német munkásmozgalom kialakulásával foglalkozik. A magyar olvasók ezekben a kérdésekben járatosabbak, nagyobb történeti irodalomhoz juthatnak hozzá. Ez okból ismertettük a folyóiratban is nagyobb oldalszámban megjelenő angol—francia vonatkozású témákat. A folyóirat, mint az az ismertetésből kitűnik, magas színvonalat képvisel. A cikkeknek sosincs tisztán tényközlő jellegük, mindig nagyobb összefüggések megmutatására törekednek, és e nagyobb témák összefogása, széles horizontú kezelése sok szempontból példamutató. A folyóiratról összegezőként, minden érdeme ellenére megjegyeznénk, hogy a nagy ideológiai témáknál túlságosan az elméleti-politikai régiókba kerül, eltekint az osztályviszonyoktól, vagy legalábbis nem törekszik ezek megfelelően körülhatárolt, világos megjelölésére. A gazdasági, szociális viszonyok konkrét bemutatása magas igény, úgy érezzük mégis, ez az, ami a kutatómunka eredményességét, szocialista tartalmát egyaránt előrevinné.

Jemnitz János

Külföldi történeti folyóiratok repertórium

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK, 1959. II. RÉSZ.*

A repertórium beosztása

I. Marx—Engels—Lenin Elvi tanulmányok Egyetemes történet	II. Németország Olaszország Románia Skandináv országok Spanyolország, Portugália Szovjetunió Törökország Közel-Kelet Irán India Afganisztán Közép-Kelet Kína Korea Mongólia Japán Amerikai Egyesült Államok Amerika egyéb országai Afrika Ausztrália

Németország

- Angelov St.* : Joseph Ditzgen — a munkásosztály kiemelkedő filozófusa. NV 1959. 1. sz. 54—63. [Születésének 130. évford.]
- Braubach M.* : Aloys Schulte — harcok és csölok. HJ 78. (1959) 82—109. [Történetíró, 1857—1941.]
- Valjavec F.* : In memoriam Fritz Machatschek, 1878—1957. SoF 1959. 1. sz. 1—5. [1936—1951-ben a Súdostitut igazgatója.]
- Stökl G.* : Hans Koch (1894—1959). JGO 7/2. (1959) 117—146. [Nekrológ és írásainak jegyzéke.]
- La Baume W.* : Nekrológ Eduard Sturmrol, 1895—1959. ZfO 1959. 2. sz. 214—215. [Óskor tört., bonni prof.]
- Heitzer H.* : A XI. nemzetközi történetéskongresszus német előkészítő bizottságának létrehozása. ZG 1959. 3. sz. 681.
- Schrot G., Härtel G.* : A Német Történelmi Társulat ókori történeti szekciójának első konferenciája. ZG 1959. 8. sz. 1835—1838. [1959. okt. 12—15.]
- Walther H.* : A „Német—szláv névtudományi és településtörténeti kutatások” munkacsoport V. évi közgyűlése. ZG 1959. 6. sz. 1368—1370. [Lipese 1959. máj. 28.]
- Bengelstorff A.* : Új kutatások Mecklenburg szláv településeiről — a jelenkor feladata. ZG 1959. 6. sz. 1356—1362.
- Lehmann R.* : Adalékok az alsó-lausitzi vendek népese-déstörténetéhez és statisztikájához. ZfO 1959. 1. sz. 58—78.
- Stein E.* : A Német Történelmi Társulat III. kerületi szövetségének első konferenciája. ZG 1959. 5. sz. 1117—1120. [1959. márc. 13—14., Halle-ban]
- Hoffmann H. G., Weitendorf Fr.* : A „schwelmi kör” ötödik történetéskongresszusa 1959. január 24 és 25-én Wuppertalban. ZG 1959. 3. sz. 676—679.
- Köhler Fr.* : A Német Tudományos Akadémia Történet-tudományi Intézete jelenkortörténeti bizottságának első munkakonferenciája 1959. január 30—31-én Berlinben. ZG 1959. 3. sz. 664—669.
- Baudis K.* : A Német Tudományos Akadémia újonnan alakított jelenkortörténeti bizottságának első munkakonferenciája Berlinben (1959. január 30—31.) Am 1959. 1. sz. 23—25.
- Stoecker H.* : Konferencia a gyarmati felszabadított harc-rol és a tudomány feladatairól a Humboldt-egyetemen. ZG 1959. 2. sz. 388—389.

* A cikkek sorrendje az egyes országokon belül időrendben, az „Elvi tanulmányok” rovatban ábécé rendben.

- Schülfer G.* : A Német Történelmi Társulat 24. konferenciája Trierben. VI 1959. 3. sz. 220—222. [1958. szept. 25—27.]
- Fricke D.* : A nyugat-német történészszevetség 24. kongresszusa Trierben. NNI 1959. 1. sz. 214—215. A német történészek 24. konferenciája Trierben. GWU külsz. (1959) 3—72.
- Borchardt K.* : Jelentés a Társadalompolitikai Egyesület keretében működő gazdaság- és társadalomtudományi társaság 1958. okt. 7—10-én Baden-Badenben tartott üléséről. SW 1959. 1. sz. 71—73.
- Unger M., Kossok M., Frütze K.* : A Hanza történetével foglalkozó munkakonferencia Berlinben. ZG 1959. 5. sz. 1108—1115. [1959. apr. 1—3.]
- Heitz G.* : A Hanza történetével foglalkozó konferencia Lübeckben. ZG 1959. 5. sz. 1115—1116.
- Höhnel K.* : A Hanza-városok történetével foglalkozó társulat ülései. Am 1959. 4. sz. 124—125. [1959. apr.—máj.]
- Bartel W.* : A NDK és a Szovjetunió történész-bizottságának IV. munkakonferenciája Moszkvában. ZG 1959. 1. sz. 144—146. [1958. nov. 14—20.]
- A német-szovjet történészbizottság munkakonferenciája. Am 1959. 1. sz. 31. [1958. nov. 14—20.]
- Schützler H.* : Konferencia a Német Demokratikus Köztársaságban a német-szovjet együttműködésről a történettudomány területén. ZG 1959. 8. sz. 1832—1833.
- Winkler G.* : A német-csehszlovák történészbizottság VII. és VIII. ülése ZG 1959. 2. sz. 381—383.
- Köpstein H.* : A német-csehszlovák történészbizottság IX. ülése. ZG 1959. 6. sz. 1352—1353. [1959. jún. 8—11. Halle]
- A Német Demokratikus Köztársaság és a Csehszlovák Köztársaság történészbizottságának 9. konferenciája. Am 1959. 4. sz. 132.
- Franciaország és a Német Demokratikus Köztársaság történészeinek megbeszélése Lipcsében, 1959. június 1—3-án. ZG 1959. 5. sz. 1120.
- Köpstein H.* : Franciaország és a Német Demokratikus Köztársaság történészeinek első konferenciája. ZG 1959. 6. sz. 1345—1353. [1959. jún. 1—3.]
- Eberhardt H.* : A nyugat-német levéltárosok osnabrücker konferenciája. Am 1959. 6. sz. 210—211. [1959. szept. 22—27.]
- Blöss W.* : A levéltárosképzés kezdetei Németországban. A marburgi „Levéltáros iskola”, 1894. Am 1959. 2. sz. 52—59.
- Schetelich E.* : A Német Demokratikus Köztársaság állami levéltárigazgatásának tíz éve. Am 1959. 5. sz. 134—142.
- A Német Demokratikus Köztársaság állami levéltárigazgatásának és állami levéltárainak kiadványai. Am 1959. 5. sz. 187—188.
- Castellan G.* : A Német Demokratikus Köztársaság levéltárai. RH 1959. jan—márc. 56—80.
- Diezel R.* : Tapasztalatok a legújabb (1945 utáni) iratanyagállomány rendezési és jegyzékbe foglalási munkálatainál Németország levéltáiraiban. Am 1959. 3. sz. 68—75.
- Höhnel K.* : Városi levéltárak a Német Demokratikus Köztársaságban. Am 1959. 5. sz. 178—181.
- Schetelich E.* : Az állami levéltárigazgatás munkakonferenciája a Német Demokratikus Köztársaság tudományos és államilag vizsgázott levéltárosaival. Am 1959. 3. sz. 65—68.
- Lötze H., Enders G., Welsch H., Schmid G.* : A potsdamerburgi Német Központi Levéltár. Am 1959. 5. sz. 143—152.
- Schlechte H.* : A szászországi tartományi főlevéltár Drezdában. Am 1959. 5. sz. 164—168.
- Kluge R.* : A szász tartományi kormány iratállománya és annak feldolgozása a drezdai szász tartományi főlevéltárban. Am 1959. 4. sz. 110—115.
- Gringmuth-Dallmer H.* : A Magdeburgban lévő sachsen-anhalti tartományi főlevéltár története és felépítése. Am 1959. 3. sz. 87—91.
- Gringmuth-Dallmer H.* : A sachsen-anhalti tartományi főlevéltár Magdeburgban. Am 1959. 5. sz. 159—163.
- Eberhardt H.* : A türingiai tartományi főlevéltár Weimarban és a türingiai tartományi levéltárak. Am 1959. 5. sz. 174—178.
- Cordshagen H.* : A mecklenburgi tartományi főlevéltár Schwerinben. Am 1959. 5. sz. 169—173.
- Beck Fr.* : A brandenburgi tartományi főlevéltár Potsdamban. Am 1959. 5. sz. 153—158.
- Boelcke W.* : A Német Birodalom külügyi hivatalának sajtóosztályai és sajtógyűjteményei 1871—1945. Am 1959. 2. sz. 43—48.
- Eberlein A.* : A németnyelvű munkás- és szakszervezeti sajtó. Adalék bibliográfiai feldolgozásához. Am 1959. 6. sz. 202—205.
- Börnert G.* : Az üzemi levéltárak a Német Demokratikus Köztársaságban. Am 1959. 5. sz. 182—180.
- Steinmüller K.* : Hivatall könyvek hozzáférhetővé tétele német városi levéltárakban. Am 1959. 3. sz. 84—87.
- Dreher H.* : A Berliner Verlag sajtógyűjteménye. Am 1959. 2. sz. 48—50.
- Blaschke K.* : Levéltári térképállományok rendezéséről. Vitacikk. Am 1959. 3. sz. 82—84.
- Wächter Fr.* : Tapasztalatok és problémák térképállomány rendezésénél német levéltárakban. Am 1959. 3. sz. 75—81.
- Peinhart H.* : Az erfurti városi levéltár képanyagostálya. Am 1959. 4. sz. 118—122.
- Weiss W.* : A greizi Német Papírmúzeum. Am 1959. 2. sz. 50—51.
- Scheel H.* : A történettudományi munka koordinálásának kérdése a Német Demokratikus Köztársaságban. ZG 1959. 2. sz. 389—390.
- Wagner G.* : A történeti képzésről. GWU 1959. 2. sz. 94—100.
- Jürgensen K.* : Mellék tárgy vagy főtantárgy legyen-e a történelem. GWU 1959. 9. sz. 541—546.
- Höppner J.* : A müncheni Jelenkortörténeti Intézet és munkája a nyugat-német imperializmus militarista-klerikális urainak szolgálatában. ZG 1959. 2. sz. 346—367.
- Pasuto V. T.* : Az ún. „Ostforschung” — a nyugat-német revansizmus ideológiája. VI 1959. 3. sz. 60—76.
- Voigt G.* : Az Ostforschung módszerei. ZG 1959. 8. sz. 1781—1903.
- Turok V. M.* : A német marxista történészek folyóiratáról. (Zeitschrift f. Geschichtswissenschaft, 1957—1958) NNI 1959. 2. sz. 171—179.
- Petry L.* : Német kutatások a második világháború után az egyetemek történetéről. SW 1959. 2. sz. 145—203.
- Jilek H.* : Válogatott bibliográfia a Szudéta-vidék történetéhez és tájismeretéhez. ZfO 1959. 3. sz. 465—480.
- Romanova Je. D.* : Precariumok a Sankt-Gallen-lapátásig birtokain, 8—9. században. Szv XV. (1959) 66—87.
- Fiala Z.* : A cseh állam kapcsolata a német birodalommal a 13. század kezdetéig. SH VI. (1959) 23—95.
- Schmale J.* : Szerzetesség, lelkipásztorkodás és magánegyház. HJ 78. (1959) 38—63. [11. és 12. század.]
- Unger M.* : Clairvauxi Bernát és az 1147. évi, slávok elleni kereszteshadjárat. ZG 1959. 1. sz. 80—90.
- Classen P.* : A korai skolasztika történetéhez Ausztriában és Bajorországban. MIÖG LXVII/3—4. sz. (1959) 249—277.
- Thorndike L.* : Barbarossa elsőszülött fiának horoszkópja. AHR LXIV/2. (1959. jan.) 319—322.
- Dowiat J.* : Nyugat-Pomeránia terjeszkedése obodrita és velet területekre a 12. század második felében. PH 1959. 4. sz. 698—719.
- Zinczuk Ja. P.* : A nyugati slávok harca a német-dán feudálisok agressziója ellen a 12. század végén. UZISz XVIII. (1959) 250—291.
- Szacherska St. M.* : Ekbert dobryzski prépost 1235. évi oklevele és a lengyel területekre irányuló feudális német expanzió. PH 1959. 3. sz. 448—472.
- Walachowicz J.* : A sóregálé Nyugat-Pomerániában 1295-ig. CzPH 1959. 1. sz. 53—72.
- Maschke E.* : A késő-középkori német város szervezete és társadalmi erői, különösképpen Felső-Németországban. SW 46/3. (1959) 289—349; 46/4. 433—476.
- Stoob H.* : Kisebbs városok. A városkeletkezés formái a késői középkorban Németországban. SW 1959. 1. sz. 1—28.

- Schindler M.*: Buxtehude. Tanulmányok egy alapításon német város középkori történetéhez. SW Beih. 42. VII, 1—89.
- Bosl K.*: Történelmi rendszer és történelmi dinamika. Megjegyzések K. S. Bader „Das mittelalterliche Dorf als Friedens- und Rechtsbereich” c. könyvéhez (Weimar 1957). HJ 78. (1959) 140—144.
- Schoebe G.*: A német rendek a középkorban, az újkorban — és a történetoktatásban. GWU 1959. 3. sz. 138—146.
- Höss I.*: A későközépkori nemzeti egyház problematikája Szászország példáján. GWU 1959. 6. sz. 352—362.
- Oliveira Marques A. H.*: Hajózás Poroszország és Portugália között a 15. század elején. SW 46/4. (1959) 477—490.
- Galster G.*: Egy danzigi vlasztábla-kamatnapló a 15. századból. ZfO 1959. 2. sz. 231—259.
- Köpstein H.*: Friedrich Reiser német huszitáról. ZG 1959. 5. sz. 1068—1082.
- Grigorjan Ju. M.*: A kapitalista viszonyok kezdeteinek történetéből Németországban. A bányászat a 15. század végén és a 16. században. ZG 1959. 8. sz. 1743—1773.
- Dunken G.*: Két korabeli híradás a nagy német parasztháború idejéből. ZG 1959. 1. sz. 160—162.
- Zins H.*: Az 1525. évi parasztfelkelés Kelet-Poroszországban. SEER 90. (1959. dec.) 178—187.
- Jedin H.*: A németek a tridentin zsinaton, 1551/52. HZ 188/1. (1959) 1—10.
- Hauke K.*: Hans Schneider von Lindau, német építőmester a 16. században a „német Keleten”. ZfO 1959. 4. sz. 533—549. [Elbingben, Danzigban, Breslauban]
- Redlich Fr.*: A 17. századi német gyarmati uralom és kereskedelem történetének egy elfelejtett dokumentuma. SW 1959. 2. sz. 262—263.
- Winter E.*: E. W. v. Tschirnhaus, 1651—1708, a korai felvilágosodás úttörője. ZG 1959. 2. sz. 281—296.
- Lemke H.*: Nemzetközi Tschirnhaus-konferencia Berlinben. ZG 1959. 1. sz. 159—160.
- Gierowski J.*: Porosz és szász puccstervek Lengyelországra vonatkozólag 1715-ben. PH 1959. 4. sz. 753—767.
- Mertineit W.*: Nagy Frigyes várospolitikája Kelet-Poroszországban. ZfO 1959. 1. sz. 42—58.
- Kisch H.*: A textilipar Sziléziában és a Rajna-vidéken. Az iparosodás összehasonlító vizsgálata. JEH 1959. 4. sz. 541—564. [18. század második, 19. század első fele.]
- Dobbek W.*: J. G. Herder kora politikai életében. ZfO 1959. 3. sz. 321—387. [1744—1803.]
- Schütt H.*: A népesség fejlődése Elő-Pomeránia északnyugati részében 1767—1952 között. ZfO 1959. 2. sz. 215—231.
- Schuldbauer J.*: Céhlegény- és napszámosfelkelések a mecklenburgi városokban 1790-től 1800-ig. ZG 1959. 6. sz. 1256—1282.
- Szamarin R. M.*: Orosz—német irodalmi kapcsolatok a 19—20. században. VMU 1959. 3. sz. 55—60.
- Quante P.*: A népesség fejlődése Poroszország keleti tartományában a 19. és 20. században. ZfO 1959. 4. sz. 481—490.
- Dietrich R.*: Schiller mint történész és történetfilozófus. WAG 1959. 3—4. sz. 226—243.
- Hausherr H.*: Egy délporosz költségvetés 1800—1801-ből. SW 46/4. (1959) 512—525.
- Kalasznyikova Ju. M.*: Az agrárreformok előfeltételei Poroszországban a 19. század elején. VMU 1959. 2. sz. 153—182.
- Schmitt H. A.*: 1812: Stein báró, I. Sándor cár és a Napoleon elleni keresztshadjárát. JMH 1959. 4. sz. 325—328.
- Hielscher K.*: A lengyel uradalmi parasztek felszabadítása a porosz állam által. ZfO 1959. 4. sz. 561—566. [1823]
- Bobkov A. M.*: A „Bund der Geächteten” felbomlásának történetéhez, 1836—1837. NNI 1959. 5. sz. 92—109.
- Żywczyski M.*: A pozeni egyházi vizsálk 1837—1840-ben és a „kölni zavarok”. (Adalék a zavarok történetéhez és Metternich politikájának történetéhez.) APH II. (1959) 17—41.
- Jülek H.*: Német—szláv érintkezés a Vormärzben. ZfO 1959. 4. sz. 566—571. [A Prágában 1837—1848-ban megjelent „Ost und West” folyóiratról.]
- Prinz Fr.*: Hans Kudlich alakjához. I. ZfO 1959. 2. sz. 260—292.
- Mönke W.*: Az „igazi” szocializmus Németországban a 19. század negyvenes éveiben. SF 1959. 5. sz. 3—58.
- Born K. E.*: Társadalompolitikai problémák és törekvések Németországban 1843-tól a bismarcki szociális törvényhozásig. SW 1959. 1. sz. 29—44.
- Brachmann B.*: A német hivatali reform történetéhez. An 1959. 1. sz. 6—14. [19. sz. közepétől]
- Köllmann W.*: Iparosítás, belső vándorlás és „társadalmi kérdés”. A német ipari nagyváros keletkezés-történetéhez a 19. században. SW 1959. 1. sz. 45—70.
- Brunschwig H.*: Bismarck és a birodalom diplomáciája. RH 83/CCXXII. (1959) 311—330.
- Baumhauer A.*: Franz Freiherr von Roggenbach badeni államférfi és utolsó badeni külügyminiszter. GWU 1959. 8. sz. 461—478. [Bismarck kortársa]
- Sonnemann R.*: A monopolista fejlődésnek a német juncker-burzos állam által való előnyben részesítése (egy 80-as évektől vett példa alapján). ZG 1959. 3. sz. 661—663.
- Fricke D.*: II. Vilmos születésének 100. évfordulója és a nyugat-német sajtó. ZG 1959. 3. sz. 656—661.
- Fraudentät W.*: Német világpolitika. (II. Vilmos birodalmának problematikája.) WAG 1959. 1. sz. 1—39.
- Loth H.*: A keresztény missziók politikai együttműködése a német gyarmati hatalommal Afrikában. ZG 1959. 6. sz. 1937—1944. [19. század utolsó harmada]
- Gross H.*: Nemzetközi verseny a művelődésügy és tudomány terén. (Fejlődés a Szovjetunióban, az USA-ban, Nagy Britanniában és Németországban.) GWU 1959. 1. sz. 33—41. [Kb. a hetvenes évektől.]
- Lademacher H.*: A német szociáldemokrácia kezdeteihez, 1863—1878. IRSH 1959. 2. sz. 239—260.; 3. sz. 367—393.
- Kofalka J.*: Az Eisenachi szociáldemokrata párt megalakulása 1869-ben és az osztrák kérdés. ČUH 1959. 3. sz. 436—463.
- Fricke D.*: A szociáldemokraták rendőri üldözése Németországban a 19. század végén. NNI 1959. 4. sz. 92—101.
- Fricke D.*: A Reichsverband tevékenysége a szociáldemokrácia ellen alapításától az 1907-es birodalmi választásokig. ZG 1959. 2. sz. 237—280.
- Meyer G.*: A német Mezőgazdák Szövetségének sajtóarchívuma (1893—1945). ZG 1959. 5. sz. 1121—1123.
- Epstein K.*: Matthias Erzberger és a német gyarmati botrányok, 1905—1910. EHR 293. (1959. okt.) 637—663.
- Cambon J.*: Jules Cambon levelei Ludwig Nordheimhez, 1909—1914. RHD LXXIII. (1959. okt.—dec.) 289—304. [Hamburgi francia attaché — hamburgi kereskedő]
- Maehl W.*: Oroszország szerepe a német szocialisták politikájában, 1914—1918. IRSH 1959. 2. sz. 177—198.
- Sztrazsas A. S.*: A litván nép harca a német kolonizátorok és segítőitársai ellen 1915—1917-ben. VI 1959. 10. sz. 45—59.
- Janssen K. H.*: Változás a német felső hadvezetésben 1916-ban. VfZ 1959. 4. sz. 337—371.
- Fischer F.*: Német háborús célok, forradalmasodás és különbke Keleten 1914—1918. HZ 188/2. (1959) 249—310.
- Bartel W.*: Ismeretlen levelek Karl Liebknecht-hez abból az alkalomból, hogy a hadikölcsönöket elutasította a német birodalmi gyűlésben 1914. december 2-án. ZG 1959. 3. sz. 597—629.
- Wiegel K.*: Orosz szocialisták Karl Liebknecht mögött 1914-ben. ZG 1959. 3. sz. 1834—1835.
- Piazza H.*: Az orosz munkások harcolnak Karl Liebknechtért. ZG 1959. 4. sz. 857—869.

- Rosa Luxemburg néhány ismeretlen levele (Robert és Mathilde Seidelhez, 1895–1908). Publikálja: Z. Kormanowa. ZPW 1959. 1. sz. 63–90.
- Rosa Luxemburg és Julian Marchlewski levelezése a cseh Szociáldemokrata Párt vezetői tagjával, Antonín Němeccel. Publikálja: J. Valenta. ZPW 1959. 3. sz. 130–139.
- Lindau R.: A „Sozialdemokratische Korrespondenz” a baloldali „sajtószerve” volt-e? ZG 1959. 3. sz. 680–681. [1913-ban Rosa Luxemburg, Franz Mehring és Julian Marchlewski adta ki.]
- Hochfeld J.: Rosa Luxemburg marxista humanizmusa. CI 103. (1959. márc.) 67–76.
- Werfel R.: Rosa Luxemburg, Tragikus és hősi halálának 40. évfordulójára. ND 1959. 1. sz. 61–78.
- Conze W.: A Német KP hagyományainak megerősítése Mehringgel és Rosa Luxemburggal. HZ 188/1. (1959) 76–82. [Fröhlich P.: Rosa Luxemburg. Gedanke und Tat. Hamburg 1949. és Höhle Z.: Franz Mehring. Sein Weg zum Marxismus 1869–1891. Berlin 1956. c. könyvekről]
- Brjunyin V. G.: Az 1918. januári berlinisztrájk. NDVSN 1959. 1. sz. 117–131.
- Paetel K. O.: A „hamburgi nemzeti kommunizmus”. GWU 1959. 12. sz. 734–743. [1918-tól, egy hamburgi csoportról.]
- Ulbricht W.: Az 1918. novemberi forradalom Németországban NNI 1959. 1. sz. 9–28.
- Goroszkova G. N.: A németországi novemberi forradalom 40. évfordulója. VAN 1959. 1. sz. 128–130.
- Wilhelmus W.: Tudományos konferencia a novemberi forradalom lefolyásáról és Németország Kommunista Pártjának megalakulásáról. Elő-Pomerániában. ZG 1959. 2. sz. 378–381.
- Ruge W.: A Berlini Német Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkakonferenciája a novemberi forradalom 40. évfordulója alkalmából. ZG 1959. 3. sz. 674–676. [1958. november 28–29.]
- Otto W.: Előkészületek Lipszében a novemberi forradalom és a Német Kommunista Párt megalapításának 40. évfordulójára. ZG 1959. 2. sz. 376–378.
- Schetelich E.: Az állami levéltárak aktuális feladatai. A német levéltárak közreműködése a novemberi forradalom 40. évfordulójának és az 1958. évi választásoknak az előkészületeiben. Am 1959. 1. sz. 1–4.
- Robbe W.: Az 1918. novemberi forradalom által kitűzött feladatok Németországban és végrehajtásuk a Német Demokratikus Köztársaság területén 1945 után. Ww 1958. 7. sz. 929–945.
- Matern H.: Németország Kommunista Pártjának megalakulása fordulópont a német munkásmozgalom történetében. NNI 1959. 2. sz. 36–56.
- Matern H.: Németország Kommunista Pártja megalapításának történelmi jelentősége. Ein 1959. 12. sz. mell. 3–30.
- Denis J.: Németország Kommunista Pártja megalakításának 40. évfordulója. CC 1959. 1. sz. 97–100.
- Kolbe H.: Szaktudományi tanácskozás Berlinben 1959. január 22–23-án Németország Kommunista Pártja megalapításának 40. évfordulóján. ZG 1959. 3. sz. 669–673.
- Zelt J.: A Németországi Kommunista Párt orosz szekciójának tevékenységéről, 1920. VI 1959. 1. sz. 108–116.
- Ryder A. J.: A Független Szociáldemokrata Párt és a német forradalom, 1917–1920. BIHR XXXII/85. (1959. máj.) 109–112. [Disszertáció kivonat]
- Kolbe G., Zelt I.: A német kommunisták és a Magyar Tanácsköztársaság. VI 1959. 3. sz. 151–165.
- Vajda I.: A német–magyar kereskedelmi kapcsolatok a múltban és jelenben. DAP 1959. 4. sz. 386–392. [Főleg 1918 után]
- A német nép harca a békéért és a Szovjet-Oroszországgal való barátságért, 1921–1925. A dokumentumokat publikálja: L. R. Kleckij. IA 1959. 5. sz. 3–23.
- Az állam vezetésének kérdése a weimari köztársaságban. VfZg 1959. 1. sz. 85–111.
- Besson W.: Friedrich Meinecke és a weimari köztársaság. (A történetírás és a politika viszonyáról.) VfZg 1959. 2. sz. 113–129.
- Usakov V. B.: A Szovjetunió és a weimari Németország közötti kapcsolatok a nyugat-német történetírás ábrázolásában. ISZSZZSR 1959. 5. sz. 182–190.
- Davidovics D. Sz.: Az 1923-as hamburgi felkelés előtörténetének néhány kérdése. NNI 1959. 3. sz. 67–87.
- A Vörös Harcosok. Egy baloldali ellenállócsoport története Németországban. VfZg 1959. 4. sz. 438–460. [1929-ben alakult.]
- Angress W. T., Smith B. F.: Naplóléjegyzések Heinrich Himmler korai éveiből. JMH 1959. 3. sz. 206–224. [1914–1924]
- Finker K.: A Vörös Frontharcosövetség vitája a jobboldali szociáldemokrata vezérek hadügyi politikájával Németországban a kapitalizmus relatív stabilizálódásának éveiben. ZG 1959. 4. sz. 797–819.
- Deist W.: Schleicher és a német lefegyverzési politika 1932. június–júliusában. VfZg 1959. 2. sz. 163–176.
- Sontheimer K.: A „Die Tat” c. lap és köre a weimari köztársaság utolsó éveiben. VfZg 1959. 3. sz. 229–260.
- Hitler belépése a politikába és a Reichswehrbe. VfZg 1959. 2. sz. 177–227.
- Terveen Fr.: Hitler Eberswaldeben 1932. július 27-én tartott választási beszédéből. (Gyakorlati példa filmdokumentumok felhasználására a történettudományban.) GWU 1959. 4. sz. 215–226.
- Hitler 1932. december 4-i Reichenauhoz intézett levele. Közli: T. Vogelsang. VfZg 1959. 4. sz. 429–437.
- Borchardt K.: Az 1931 és 1938 közötti német valuta-és kereskedelempolitika új megítélése. SW 46/4. (1959) 526–540. [Megjegyzések Fr. C. Child The Theory and Practice of Exchange Control in Germany. Hague 1958. c. könyvéhez]
- Ruppel E.: Eugenio Pacelli nunciusi tevékenysége Németországban. ZG 1959. 2. sz. 297–317.
- Ottenga C.: Az 1933. júl. 20-án a Szentek és Németország között létrejött konkordátum. NRS 1959. II. sz. 181–205; III. sz. 382–457.
- Winiewicz J.: Az 1913–1939. közti lengyel–német viszony tanulmányai. SM 1959. 7–8. sz. 3–22.
- Jr.: Lengyel–német kapcsolatok az 1933–1939. években. KH 1959. 3. sz. 993–994.
- Kolodziejczyk Zd.: Az 1934. évi lengyel–német deklaráció hatása a Németország és Ausztria közötti kapcsolatok kieleződésére. SM 1959. 10. sz. 79–84.
- Gelberg L.: Az 1934. jan. 26-i lengyel–német deklaráció nullifikálása a Harmadik Birodalom által. SM 1959. 12. sz. 78–94.
- Schumann H., Nützsche G.: Gestapo-jelentések a Német KP antifasiszta harcáról az aacheni körzetben, 1934–1936. ZG 1959. 1. sz. 118–130.
- Simpson A. E.: Küzdelem a német gazdasági élet ellenőrzéséért, 1936–1937. JMH 1959. 1. sz. 37–45.
- Hantsch H.: A szudétánémetek kapcsolatai Ausztria egyetemével. DDr 1959. 3. sz. 145–153.
- Slapnicka H.: A szudéta-vidéki németiség állásfoglalása a csehországi „történeti államjoghoz”. ZfO 1959. 1. sz. 15–41.
- Šnejdárék A.: A szudéta-német náciák részvétele a müncheni tragédiában. Hist I. (1959) 241–266.
- Königer H.: Az 1938 májusi válság értékelése a nyugat-német történetírásban. ZG 1959. 1. sz. 60–79.
- Anderle A.: Nemzetközi tudományos konferencia a müncheni egyezmény 20. évfordulóján Prágában. ZG 1959. 1. sz. 140–144.
- Bodensieck H.: A nemzeti szocializmus külpolitikai érvelése az 1938-as müncheni egyezmény után. GWU 1959. 5. sz. 269–285.
- Siebert F.: A német–olasz „Stahlpakt”. Az 1939. május 22-i egyezmény létrejötté és jelentősége. VfZg 1959. 4. sz. 372–395.
- Hoefl K. D.: A német fasizmus agrárpolitikája mint a második világháború előkészítésének eszköze. ZG 1959. 6. sz. 1205–1230.
- Stasiewski B.: A nemzeti szocialisták egyházpolitikája Warthegeauban 1939–1945 között. VfZg 1959. 1. sz. 46–74.
- Wurl E.: Az 1939. augusztus 23-i német–szovjet meg-

- neamtámadási egyezmény történetéhez. DAP 1959. 8. sz. 882—895.
- Spira L.**: Húsz évvel ezelőtt: a német—szovjet megneamtámadási egyezményről. WZ 1959. 7—8. sz. 479—486.
- Ceampalov I. N.**: Az 1939. évi német—román gazdasági egyezmény megkötésének történetéhez. NNI 1959. 1. sz. 135—149.
- Teichová A.**: Titkos angol—német kiegészítési kísérletek a második világháború előestéjén. ZG 1959. 4. sz. 755—796.
- Adam von Trott és az USA belügyminisztériuma.** VfZg 1959. 3. sz. 318—336. [1939. szeptember]
- Melnyikov Ju. M.**: Az amerikai—német ellentétek szerepe a második világháború kibrobbadásában. VI 1959. 3. sz. 77—97.
- Novodran V. A.**: A hitleri Németország támadása Lengyelország ellen 1939-ben. NNI 1959. 4. sz. 19—35.
- Ryszka Fr.**: Vita a német magánjog bevezetéséről a megszállt területen (Dokumentumok). CZPH 1959. 1. sz. 95—123. [A náci megszállás idején]
- Döring H. J.**: Az 1940. májusi németországi cigánydeportálás indítékai. VfZg 1959. 4. sz. 418—428.
- Bălteanu B.**: Románia gazdaságának leigázása a hitleri Németország részéről, 1940—1944. S 1959. 6. sz. 5—34.
- Danáš J.**: A Hlinka-féle Szlovák Néppárt kapcsolatai a hitleri Németországgal az ún. szlovák állam létrejöttének előestéjén. HČ 1959. 1. sz. 53—73.
- Kiszljakov V. Sz.**: A Német Kommunista Párt harca az antifasiszta egységfront megteremtéséért a fasiszta diktatúra első éveiben. VI 1959. 12. sz. 75—93.
- Ryszka Fr.**: Néhány megjegyzés a német témákról. Német és lengyel munkák a hitlerizmusról és a III. birodalomról. KH 1959. 3. sz. 829—850.
- A Barbarossa-terv a hitleri Németország politikájában és hadvezetésében 1940—41-ben.** ZG 1959. 3. sz. 529—552.
- Hirszowicz L.**: A hitleri Németország külügyminisztériumának dokumentumai. KH 1959. 1. sz. 319—322.
- Wormser O.**: Németek a náci koncentrációs táborokban. RHDGM 36. (1959. okt.) 103—108.
- Kjung N. F., Talmant U. R.**: Szovjet emberek ellenállási mozgalma a hitleri Németország légereiben, 1941—1945. ISZSZSZR 1959. 5. sz. 39—55.
- Brodzskij Je. A.**: Az antifasiszta harc Németországban a második világháború éveiben. VI 1959. 7. sz. 49—68.
- Sztyepanov A. I.**: Könyvek az antifasiszta ellenállási mozgalmról Németországban a második világháború éveiben. VI 1959. 10. sz. 165—171.
- Adler-Bresse M.**: A történetírás a német ellenállásról. RHDGM 33. (1959. jan.) 49—57.
- Ryszka Fr.**: Az értelmiségiek és a hitlerizmus. (A németországi „konzervatív forradalom” vázlatja). KH 1959. 2. sz. 345—378.
- Kosthorst E.**: A nemzeti szocializmus és a német ellenállási mozgalom. GWU 1959. 5. sz. 286—296.
- Collenot R.**: A német ellenállás Hitler ellen, 1939—1945. RHDGM 36. (1959. okt.) 23—44.
- Castellan G.**: Ellenálló erők a III. Reich létrejöttének idején. RHDGM 36. (1959. okt.) 3—22. [Németországban]
- Michel H.**: A német „ellenállás” és az európai ellenállás. RHDGM 36. (1959. okt.) 87—102.
- Watt D. C.**: A szövetségesek és a német ellenállás, 1939—1944. RHDGM 36. (1959. okt.) 65—86.
- Schier W.**: A katonai ellenállás jogi szempontjai. GWU 1959. 10. sz. 602—620.
- Ersil W.**: Az 1944. július 20-i német katonai összeesküvés külpolitikai programja. DAP 1959. 7. sz. 743—748.
- Bracher K. D.**: Az 1944. július 20-i tragédia. RHDGM 36. (1959. okt.) 45—64.
- Paret P.**: A Hitler elleni merénylet következményei. A Lehrherstrasse-i börtön Berlinben, 1944—1945. BIHR XXXII/85. (1959. máj.) 88—102.
- Huza I.**: A román tengerészek hozzájárulása a német fasizmus szétzúzásához. S 1959. 6. sz. 101—110.
- Doernberg S.**: A német—szovjet történészbizottság tudományos konferenciája a német imperializmusnak a második világháború idején való szerepéről. ZG 1959. 1. sz. 147—151.
- Ulbricht W.**: A német imperializmus vereségének szükségesszerűsége a két világháborúban és az ebből következő tanulságok. Ein 1959. 3. sz. 361—377.
- Lunjow I. I.**: A reakciós történetírás eltorzítja a fasiszta Németország vereségének okait. DAP 1959. 3. sz. 304—316.
- Buzujev V. M.**: A Szovjetunió harca a Németországgal kötendő demokratikus békeszerződésért, 1945—1949. ISZSZSZSZR 1959. 2. sz. 54—72.
- Köhler Fr.**: A német békeszerződésért folyó harc 1945—1959. DAP 1959. 4. sz. 414—427.
- Urban K.**: Harc a munkásmozgalom újraegyesítéséért Brandenburgban (1945. máj.—1946. ápr.) ZG 1959. 7. sz. 1544—1576.
- Köhler Fr.**: Németország a fasiszta iga alóli felszabadulástól a Német Demokratikus Köztársaság megalapításáig. (Irányelvek a német történeti tankönyvhöz.) ZG 1959. 3. sz. 553—596.
- Krüger G., Otto W.**: Fritz Köhler tankönyvtervezéséhez: „Németország a fasiszta iga alóli felszabadulástól a Német Demokratikus Köztársaság megalapításáig (1945—1949)”. ZG 1959. 6. sz. 1309—1316.
- Benszer G.**: Megjegyzések a „Németország a fasiszta iga alóli felszabadulástól a Német Demokratikus Köztársaság megalapításáig (1945—1949)” c. makethez és tézisekhez. ZG 1959. 8. sz. 1774—1780.
- A népi demokratikus forradalom első szakaszának jellege a Német Demokratikus Köztársaságban.** Ein 1959. 12. sz. 1743—1748.
- Stulz P., Thomas S.**: A „Keresztény-Demokrata Unió” létrejötte és fejlődése Nyugat-Németországban, 1945—1949. ZG 1959. 1. sz. 91—117.
- Wirth G.**: A Keresztény-Demokrata Unió fejlődése 1945-től 1950-ig. ZG 1959. 7. sz. 1577—1601.
- Bednarek H., Griep G.**: Harc a berlini szakszervezeti mozgalom egységéért 1945—1948-ban és az 1948-as berlini szakszervezeti szakadás. ZG 1959. 7. sz. 1622—1639.
- Doernberg St.**: A kelet-németországi monopólióke gazdasági hatalmának megszüntetéséért folytatott harc történetéből (1945—1946). ZG 1959. 3. sz. 494—528.
- Krüger G.**: A nép döntése Szászországban — a néptömegek történelemalkotó erejének bizonyítéka. ZG 1959. 7. sz. 1602—1621. [A náciak és a háborús bűnösök üzemének népi tulajdonba adása, 1946.]
- Goroszkova G. N.**: A népi bizottságok a Német Demokratikus Köztársaság megalakulásának küszöbén, 1948—1949. NNI 1959. 5. sz. 24—40.
- Breyer R., Hinkel H.**: Közigazgatási tagolás és térségtervezés Lengyelországban és Kelet-Németországban 1945 előtt és után. ZfO 1959. 1. sz. 83—118.
- Neef H.**: A 3. német népi kongresszus. Dokumentáció. ZG 1959. 7. sz. 1640—1662. [1949. május 29—30. Berlin.]
- Németország Szocialista Egységpártja Központi Bizottságának tézisei a Német Demokratikus Köztársaság megalapításának 10. évfordulójára.** ZG 1959. 7. sz. 1445—1469.
- A Központi Bizottság Politikai Bizottságának tézisei a Német Demokratikus Köztársaság megalapításának tizedik évfordulójára.** Ein 1959. 9. sz. 1243—1263.
- Ulbricht W.**: A német történelem legnagyobb forradalma. ZG 1959. 7. sz. 1470—1473. [Az NDK 10. évéről.]
- Grotewohl O.**: A Német Demokratikus Köztársaság 10. éve. VI 1959. 10. sz. 3—19; 11. sz. 3—24.
- Grotewohl O.**: A Német Demokratikus Köztársaság megalapítása és fejlődése fordulópont a német nép történetében. Ein 1959. 10. sz. 1285—1282.
- Villon P.**: A Német Demokratikus Köztársaság 10. éve. CC 1959. 11. sz. 1125—1135.
- Badia G.**: A Német Demokratikus Köztársaság valósága és perspektívái. CC 1959. 6. sz. 622—633.
- Mitrofanov N. M.**: A Német Demokratikus Köztársaság harca a békéért és a szocializmus felépítéséért. VI 1959. 6. sz. 98—107.
- Gübler E., Semler H. J., Vieillard H.**: A német munkás-

- osztály harca Németország Szocialista Egységpártjának vezetése alatt egy egységes, békés, demokratikus Németországgért. ZG 1959. 7. sz. 1496—1519.
- Kozzev D.*: A szocialista építés problémái a Német Demokratikus Köztársaságban. NV 1959. 10. sz. 61—74.
- Doernberg St.*: A forradalmi átalakulás a Német Demokratikus Köztársaságban és szakaszai. Ein 1959. 6. sz. 801—816.
- Šedivý J.*: A Német Demokratikus Köztársaság a béke szilárd bástyája. NM 1959. 10. sz. 1044—1057.
- Schreckenbach H. J.*: Tudományos konferencia a Német Demokratikus Köztársaság jelentőségéről és történetéről. Am 1959. 6. sz. 205—207. [Berlin 1959. szept. 18—20.]
- Stănescu E.*: A Német Demokratikus Köztársaság történetészeinek konferenciája a 10. évfordulón. S 1959. 6. sz. 149—151.
- Ulbricht W.*: A német nép útja és célja. Ein 1959. 9. sz. 1169—1242.
- Rau H.*: A szocializmus győzelme felé vezető út a Német Demokratikus Köztársaságban. VE 1959. 9. sz. 84—93.
- Lorenz W.*: Az iskolaügy szocialista fejlődésének néhány kérdése a Német Demokratikus Köztársaságban. Ein 1959. 3. sz. 350—360.
- Rudolph R.*: A hétéves terv a Német Demokratikus Köztársaságban és a történettudomány. ZG 1959. 7. sz. 1474—1495.
- Schrot G.*: A marxista történettudomány fejlődése a lipcei Marx Károly Egyetemen. ZG 1959. 7. sz. 1663—1679.
- Filatinszkij Sz. Je.*: A Német Demokratikus Köztársaság és Ázsia és Afrika gyengén fejlett országai. PV 1959. 2. sz. 93—100.
- Villon P.*: A Német Demokratikus Köztársaság, a német kérdés megoldása és a nemzetközi feszültség enyhítése. CC 1959. 12. sz. 1233—1241.
- Peck J.*: A szétszakított Németország történetéhez. DAp 1959. II. Sonderheft. 5—47.
- Hertzfeld G.*: Két német állam — két külpolitikai vonal. Ein 1959. 10. sz. 1308—1324.
- Villon P.*: Enyhülés a német problémában? CC 1959. 3. sz. 168—186.
- Norden A.*: Útban a különállam felé. ZG 1959. 7. sz. 1520—1543. [Nyugat-Németországról.]
- Landgraf H.*: Birodalmi elnök — szövetségi elnök. A választási módról folytatott vitákból, 1919, 1948—1949. GWU 1959. 7. sz. 422—431.
- Tauber K. P.*: A német nacionalisták és az európai közösség. PSQ 1959. 4. sz. 564—589. [A „Nation Europa” szervezet a második világháború után.]
- Graus Fr.*: Az úgynevezett német hűségéről. Hist I. (1959) 71—122. [A „völkisch” németek kontinuitáskérdése a nyugat-német történeti irodalomban.]
- Büttner Th.*: „Nyugat”-ideológia és új karolingizmus az Adenauer-féle Kereszténydemokrata Unió szolgálatában. ZG 1959. 8. sz. 1803—1824.
- Hess H.*: A nyugat-német tengeri hajózás újraélesztésének finanszírozása 1945 után. Ww 1959. 4. sz. 581—590.
- Bahrt W.*: A politikai klerikalizmus mint a német militarizmus eszköze a háború előkészítéséhez. Ein 1959. 12. sz. 1733—1742.
- Bergner D.*: A politikai klerikalizmus ideológiája — a német militarizmus eszköze. Ein 1959. 8. sz. 1081—1078.
- Fricke D.*: Hamisítások a nyugat-német revansizmus szolgálatában az Odera—Neisse-békehatár ellen ZG 1959. 6. sz. 1317—1321.
- A fegyverkezés Nyugat-Németországban. BDW 1959. 19. sz. 1—23.
- Aptheker H.*: Az Egyesült Államok és Németország. PA 1959. 4. sz. 11—29.; 5. sz. 41—57. [A második világháború után.]
- Amerika nyugat-európai integrációs politikája a német imperializmus szolgálatában. BDW 1959. 20. sz. 6—12.
- Manfred A.*: Franciaország és a német probléma. MEMO 1959. 8. sz. 33—49. [A német militarizmus tájékedésének problémája.]
- Reinhold O.*: Az osztályerők fejlődése Nyugat-Németországban. Kom 1959. 9. sz. 108—118.
- Reinhold O.*: Az osztályerők fejlődése Nyugat-Németországban. Ein 1959. 4. sz. 537—552.
- Schumilin W.*: A munkásosztály struktúrája Nyugat-Németországban. Ww 1959. 7. sz. 1055—1069.
- Agartz V.*: Ideológiai és szociológiai változások a munkásmozgalomban Nyugat-Németországban. SM 1959. 9. sz. 3—25.
- Fricke D.*: A militarizmus és imperializmus előtti kapituláció programja. A Német Szociáldemokrata Párt új elvi alapprogramjához. ZG 1959. 8. sz. 1685—1715.
- Rosenzweig P.*: A német Szociáldemokrata Párt és a NATO-hadsereg. ZG 1959. 2. sz. 372—375.
- Stanek I.*: Az agrárviszonyok fejlődése a Német Szövetségi Köztársaságban. NM 1959. 7. sz. 722—738.
- A dolgozó parasztek helyzete Nyugat-Németországban az elmúlt gazdasági évben és az 1959-es „zöld terv”. BDW 1959. 6. sz. 5—9.
- Lemmnitz A.*: A tőkeakkumuláció és a munkásosztály elnyomódása törvénye a modern kapitalizmusban. A munkásosztály jelenlegi helyzete Nyugat-Németországban. WZHU VIII/1. (1958/59) 79—103.
- A nyugat-német közszékek pénzügyi nyomora. BDW 1959. 16. sz. 5—12.
- Nyugat-Berlin gazdasági nyomora és megváltoztatásának lehetőségei. BDW 1959. 9. sz. 1—24.
- A nyugat-német textilmunkások helyzetéhez. BDW 1959. 24. sz. 6—11.
- Ipari balesetek a nyugat-német gazdaságban. (1950—1958) BDW 1959 22. sz. 6—11.
- A nyugat-német kézműiparban foglalkoztatottak helyzete. BDW 1959. 8. sz. 11—13.
- A diákok helyzete Nyugat-Németországban. BDW 1959. 10. sz. 7—13.
- Muth H.*: A „fiatalság székeszise”. Történeti megfigyelések Németországban egy ifjúság-szociológiához. GWU 1959. 6. sz. 333—352.
- Górski K.*: A tudomány fejlődése a Német Szövetségi Köztársaságban (Bonn—Göttingen). KH 1959. 1. sz. 304—307.
- Hmelnickaja Je.*: Az állami monopolkapitalizmus fő vonásai a Német Szövetségi Köztársaságban. MEMO 1959. 1. sz. 82—98.
- Schmidt J. L.*: A háború utáni ciklus Nyugat-Németországban és a kezdődő gazdasági válság. WZHU VIII/1. (1958—1959) 31—53. [1948—1957.]
- Az állami monopolvállalkozások Nyugat-Németországban. BDW 1959. 13. sz. 1—23.
- Nyugat-Németország gazdasága 1959. elején. BDW 1959. 5. sz. 1—16.
- A nyugat-német gazdaság 1959 első felében. BDW 1959. 17. sz. 1—20.
- A tőkekoncentráció állása Nyugat-Németországban. BDW 1959. 3. sz. 1—20.
- A legnagyobb nyugat-német részvénytársaságok érdekerülete. BDW 1959. 3. sz. 21—36.
- Profitok és kizsákmányolás a nyugat-német közszékbányászatban. BDW 1959. 15. sz. 2—20.
- Válság és a nyugat-német részvényárfolyamok. BDW 1959. 4. sz. 1—2.
- A Német Iparintézet — a monopóliumok propaganda-centruma. BDW 1959. 12. sz. 7—13.
- A Flick automobilkonzern. BDW 1959. 11. sz. 1—16. [1915-től napjainkig.]
- A nyugat-német áruház-konzernek további expanziója. BDW 1959. 2. sz. 17—18.
- A német monopóliumok expanziója és az imperialista Eurafrika-terv. Ein 1959. 1. sz. 146—159; 2. sz. 240—249.
- A német monopóliumok expanziója Latin-Amerikában. BDW 1959. 21. sz. 1—20.
- Az „úgyvarmati” irodalom és publicisztika a Német Szövetségi Köztársaságban. DAp 1959. 11. sz. 1174—1183.
- Ettinger J.*: Nyugat-Németország és Afrika. MEMO 1959. 11. sz. 72—85.
- Kruglov L. E.*: A nyugat-német monopóliumok behatolása Afrikába. KSzIV XLI. (1959) 43—56.
- A német imperializmus tőkeexport-offenzívája. BDW 1959. 18. sz. 7—14.

Olaszország

- Venygyriktov A. I.*: Itália és Dalmácia [kulturális kapcsolatai a történelem során]. VIMK 1959. I. sz. 121—131.
- Geraszimova Ju. I.*: Új munkák az olasz—szovjet kapcsolatok történetéről (a „Rassegna Sovietica” folyóirat anyaga alapján). ISZSZSR 1959. I. sz. 221—228.
- Kotyelnyikova L. A.*: A városok politikája a falusi kommunák irányában Észak- és Közép-Itáliában a 12. században. SzV XVI. (1959) 3—22.
- Bernadszkaja Je. V.*: A modenai provincia faluközösségeinek történetéből. SzV XIV. (1959) 49—68. [12—15. század.]
- Batkin L. M.*: A guelfek és ghibellinek Firenzében (A 12. században és a 13. század első felében folyt társadalmi harc fő szakaszai és jellege.) SzV XVI. (1959) 23—48.
- Szokolov N. P.*: A velencei céhek a 13. és 14. században. SzV XV. (1959) 31—50.
- Marinesco C.*: Aragoniai V. Alfonz, nápolyi király kereskedelmi ügyei Flandriával, 1416—1458. RH 1959. jan.—márc. 33—48.
- Maddalena, de A.*: A Saminai levéltár: a gazdaságtól a művészettörténetig. Ann 1959. 4. sz. 738—744. [A Saminai és Pazzi toszkánai kereskedőcsaládok üzleti könyvei 1425—1874, és művészettörténeti források.]
- Nästurel P. Ş.*: Néhány megjegyzés a firenzei unió (1430) és Moldva kérdéséről. SoF 1959. I. sz. 84—89.
- Catalano Fr.*: Jegyzetek a reneszánszról. NRS 1959. III. sz. 464—477.
- Maland D.*: Az olasz reneszánsz-interpretáció kérdése. H 151. (1959. jún.) 115—123. [1453]
- Hartmann L. M.*: A görög kultúra jelentősége az olaszországi humanizmus számára. VV XV. (1959) 100—124.
- Chastel A.*: Lorenzo Medici legendája. RHMC 1959. júl.—szept. 161—180. [1469—1492.]
- Malarczyk J.*: Új dokumentumok Niccolò Machiavelli életrajzához. KH 1959. 4. sz. 1223—1225. [1469—1527.]
- Caraci G.*: A „józan ész” új történeti módszere. Amerigo Vespucci egy regényes életrajzának margójára. NRS 1959. II. sz. 206—241.
- Brulez W.*: Németalföld szárazföldi úton Itáliába irányuló exportja a 16. század közepén. Ann 1959. 3. sz. 461—491.
- Cicolini L. S.*: Fabio Albergati olasz utópista (16. század vége — 17. század eleje) társadalmi—politikai nézetei. SzV XIV. (1959) 69—91.
- Haskell Fr.*: Az olasz művészet piaca a 17. században. PP 15. (1959. ápr.) 48—59.
- Stanojević Gl.*: Velencei kapcsolatai a hercegovinai, brdai és montenegrói törzsekkel Kotor 1657. évi ostromától a moreai háború kezdetéig, 1684. IO IX—X. (1959) 205—238.
- Dollot R.*: Triszi és Franciaország. Egy konzulátus története. RHD LXXIII. (1959. jan.—márc.) 44—66. (ápr.—jún.) 137—164, (okt.—dec.) 315—339.
- Boyer F.*: Adolphe Thiers féltestvére Napoleon alkonzulja Girgentiben. RHD LXXIII. (1959. ápr.—jún.) 129—136.
- Aretin K. O.*: Eugen Beauharnais itáliai királysága osztrák uralom alá kerülése idején, 1814. ápr. MÖS 12. (1959) 257—288.
- D'Alessandro A.*: A római köztársaság agrár- és társadalompolitikája (új dokumentumok alapján). NRS 1959. I. sz. 102—115. [1849]
- Colapietra R.*: Garibaldi politikai gondolkodásáról. NRS 1959. I. sz. 1—30.
- Nyecler-Vitín V. Je.*: Kiemelkedő esemény az Itália egyesítéséért vívott harc történetében. (A nemzeti-felszabadító harc századik évfordulójára.) PIS 1959. 4. sz. 33—37.
- Nola C.*: Politika és háború, 1859—1860. NRS 1959. I. sz. 67—101.
- Halperin S. W.*: E. Visconti-Ventosa márkí és az 1870. júliusi diplomáciai válság. JMH 1960. 4. sz. 295—309.
- Berti D.*: Antonio Labriola és az olasz szocialista mozgalom. NNI 1959. 3. sz. 9—25. [1904-ben bekövetkezett haláláig.]
- Manzotti F.*: Leonardo Bissolati útja a radikalizmustól a szocializmusig. NRS 1959. III. sz. 345—381. [19. század vége.]
- Rosen E. R.*: Olaszország hadbalepése 1915-ben, mint a Giolitti-éra belpolitikai problémája. Adalék a fasizmus előtörténetéhez. HZ 187/2. (1959) 289—363.
- Vigezzi Br.*: 1915. májusának „ragyogó napjai” a prefektusok jelentéseiben. NRS 1959. III. sz. 313—344.
- Catalano Fr.*: A fasiszta korporációk és a dolgozó osztályok 1925 és 1929 között. NRS 1959. I. sz. 31—66.
- Magos G.*: Változások a magyar—jugoszláv—olasz viszonyban 1926—1927-ben. HZB XI—XII. (1958—59) 49—64.
- Debyser F.*: Az olasz diplomácia 1937—39-ben. RHDGM 34. (1959. ápr.) 27—38.
- Siebert F.*: A német—olasz „Stahlpakt”. Az 1939. május 22-i egyezmény létrejötte és jelentősége. VZG 1959. 4. sz. 372—395.
- Vukmanović G.*: A bari „nemzeti bizottság” és tevékenysége az 1942—1943. évi olasz megszállás ideje alatt. IZCG 1959. 3—4. sz. 151—162.
- Liszovszkij Ju. P.*: Az 1943—1945 évi olaszországi népi felszabadító háborúról szóló olasz történeti irodalom. NNI 1959. 4. sz. 127—133.
- Crispo R.*: Venezia Giulia problémája az 1943—1945. évi triszi folyóiratokban. NRS 1959. I. sz. 116—121.
- Amendola G.*: Az olasz KP harca a munkásosztály egységért. VI 1959. 5. sz. 101—122.
- Guyot R.*: Az olasz nép harca az ország politikai orientációjának radikális megváltoztatásáért. CC 1959. 4. sz. 318—333.
- Longo G.*: A mai Olaszország államgazdálkodása. MEMO 1959. 6. sz. 85—93.
- Grilli G.*: A Vatikán gazdasági pozíciói Olaszországban. MEMO 1959. 10. sz. 49—59.
- Sereni E.*: A társadalmi differenciálódás és az osztályharc az olasz faluban. MEMO 1959. 12. sz. 66—86.
- Rochefort R.*: Egy szicíliai latifundium: Corleone. Ann 1959. 3. sz. 441—460. [Történeti visszaillesztással.]
- Pugyina K.*: Olaszország és a Közép-Kelet. MEMO 1959. I. sz. 124—129. [Gazdasági kapcsolatok, 1954—1958.]

Románia

- Nekrológ B. T. Cămpinaról, 1923—1959. S 1959. 5. sz. 293.
- Nekrológ B. T. Cămpinaról, 1923—1959. SMIM III. (1959) 385—386.
- Russzev Je. M.*: A moldvai—orosz—ukrán—román kapcsolatokkal foglalkozó tudományos ülészak. ISZSZSR 1959. 2. sz. 247—248. [Kisinyovban, 1958. nov. 27—29.]
- Panaït I. és P.*: Tudományos ünnepi ülészak Bukarest 500 éves fennállása alkalmából. S 1959. 5. sz. 241—246.
- Dumajecz L.*: Helytörténeti tudományos ülészak Temesváron. S 1959. 3. sz. 253—255.
- Ofetea A.*: A román történettudomány fejlődése 1944. augusztus 23-a után. S 1959. 4. sz. 35—47.
- Ofetea A.*: A román történeiszek 1956—1958. évi munkájának áttekintése. VI 1959. 10. sz. 202—216.
- Constantinescu-Jasi P.*: A román történeiszek munkája 1958-ban. VI 1959. 12. sz. 196—208.
- Emerit M.*: Új társadalomtörténeti munkák Romániában. Ann 1959. I. sz. 168—170.
- Hristodol Gh.*: A kolozsvári Történettudományi Intézet tevékenysége 1959-ben. AIC 1—II. (1958—1959) 403—405.
- Bunea A.*: A kolozsvári egyetem „Románia története” katedrájának munkája 1959-ben. SBBH IV/1. (1959) 126—127.
- D. H.*: A kolozsvári egyetem „Egyetemes történet” katedrájának munkája 1959-ben. SBBH IV/1. (1959) 127—128.
- Halevy M. A.*: Bibliográfiái jegyzetek a románia-

- orientaliztika történetéből. SAO II/1959. 119—125.
- Guboglu M.**: A romániai levéltárakban, könyvtárakban és gyűjteményekben található keleti [török] iratanyag fontossága. SAO II/1959. 107—118.
- Pancrutz A.**: Az erdélyi szászok hozzájárulása a román történeti és nyelvészeti kutatáshoz. FVL 2. (1959) 19—44. [16—20. század.]
- Paraschiv I.**: A levéltárügy a Román Népköztársaságban. IA 1959. 2. sz. 184—196.
- Muresanu Al.**: A levéltárügy aktuális problémái Romániában. RA 1959. 1. sz. 35—43.
- Timaru C.**: Megjegyzések a levéltárosok szakmai képzéséről. RA 1959. 1. sz. 164—174.
- Ungureanu Gh.**: A levéltári szelektió és a szükségtelen anyag kiselejtése. RA 1959. 1. sz. 91—108.
- Paraschiv I.**: A levéltáros hozzájárulása a szocialista tábor országai közti kapcsolatok megszilárdításához. RA 1959. 1. sz. 44—57.
- Duzinchevici Gh.**: Erdélyi dokumentumok katalógus- és leltári céduláinak készítési technikája. RA 1959. 1. sz. 252—269.
- Duzinchevici G.**: A nagyszombati állami levéltár történetéhez. FVL 2. (1959) 75—96. [A levéltárosok helyzete 1646, 1681, 1817, 1841-ben.]
- Comănescu I.**: A bírói hatóságok állami levéltári állagai és levéltárai Romániában. RA 1959. 2. sz. 244—249.
- Szász C.**: Megjegyzések a baia-marei városi és a máramarosai prefektori levéltár rendszerezési módjairól. RA 1959. 1. sz. 270—282.
- Gonciarui G.**: A putnai „Ispravnică” és „Starostia” iratanyaga. RA 1959. 2. sz. 275—283.
- Mărcuș I.**: Látogatás a Magyar Népköztársaság állami levéltáraiban. RA 1959. 2. sz. 293—300.
- Corivan N.**: A párizsi külügyi levéltár Románia történetére vonatkozó dokumentumanyagáról. RA 1959. 2. sz. 215—224.
- Mănescu M.**: A román statisztika centennáriuma. RA 1959. 1. sz. 58—90.
- Ștefănescu L.**: A Román Párttörténeti Múzeum. S 1959. 4. sz. 365—375.
- Stoicescu N., Udrea Tr.**: Bukarest város történeti múzeuma. S 1959. 5. sz. 235—241.
- Lupu N.**: A szombati Brukenthal-Múzeum tevékenységéből. FVL 2. (1959) 164—170. [1943-tól napjainkig.]
- Petrovici N., Hălășan G., Iuga L.**: A tudományok szocializmus oktatása a felsőoktatási intézményekben. LC 1959. 3. sz. 62—71.
- Daicoviciu H.**: Új adatok és problémák az orástei (szászvárosi) hegyek dákjairól. SBBH IV/1. (1959) 7—22.
- Băreacăliu Al.**: Dácia és Dánia a középkori történetírásban és kartográfiában. SMIM III. (1959) 341—358.
- Mohov N. A., stb.**: A Moldva és Havaselve középkori történetére vonatkozó, szovjet levéltárakban levő dokumentumok. S 1959. 3. sz. 135—162.
- Vita** a román föld középkori civilizációjáról. S 1959. 6. sz. 133—136.
- Vita** a feudális járadék néhány problémájáról. S 1959. 2. sz. 187—201. [A Román Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében.]
- Ștefănescu Șt.**: Moldva „megalapítása” a román történetírásban. S 1959. 6. sz. 35—54.
- Crăciun I.**: Az erdélyi és bánati román krónikák. Előzetes fejtetetés. AIIC I—II. (1958—1959) 125—152. [15—19. század.]
- Dunăre N.**: A barcasági népi kultúra kutatása. FVL 2. (1959) 171—172.
- Alexandrescu-Dersca M.**: Ajdini Umur bég hadjárata a Duna torkolatánál (1337 v. 1338). SAO II. (1959) 3—24.
- Chircă H., Bălan C.**: Egy 1397—1398. évi felirat Turnu török megszállásával kapcsolatban. SMIM III. (1959) 359—364.
- Pall Fr.**: Új adatok a törökök 1438. évi erdélyi hadjáratairól. AIIC I—II. (1958—1959) 9—28.
- Năsturel P. Ș.**: Néhány megjegyzés a firenzei unió (1439) és Moldva kérdéséről. SoF 1959. 1. sz. 84—89.
- Panaitecu P. P.**: Ștefan cel Mare és Bukarest városa. S 1959. 5. sz. 9—23.
- Chircă H.**: Történeti-filológiai megjegyzések az 1459. szept. 20-i oklevélről. S 1959. 5. sz. 5—7.
- Totoiu I.**: Moldva legrégibb leírásáról. S 1959. 3. sz. 123—139. [G. Reicherstorffer: Chorographia Moldaviae, 1541.]
- Cernovodeanu P., Vătămănu N.**: Adalék Bukarest régi topográfiájához: a dimbovitai sziget, 16—17. század. S 1959. 6. sz. 115—132.
- Olteanu Șt.**: A kézműipar Bukarestben a 16—17. században. S 1959. 5. sz. 71—112.
- Manolescu R.**: A 16. századi bukaresti kereskedelem történetéről. S 1959. 5. sz. 25—69.
- Goldenberg S.**: Adalék a nagybányai kamara és pénzverde történetéhez. AIIC I—II. (1958—1959) 153—162. [16. század.]
- Gündisch G.**: Az 1556. évi szombati felkelés. FVL 1. (1959) 75—110.
- Goldenberg S.**: Társadalmi és vallási forrongás Kolozsvárott egy 1571. évi levél tükrében. AIIC I—II. (1958—1959) 371—373.
- Soukowska I.**: Kiadatlan dokumentumok a román—lenyegyi kapcsolatokról, 1589—1622. S 1959. 6. sz. 91—100.
- Simonescu D.**: Baltazar Walther krónikája Mihai Viteazulról a korabeli krónikához való viszonyában. SMIM III. (1959) 7—99.
- Göllner C.**: Marcus Schnuckabunck szász polgár diplomáciai küldetése Mihai Viteazul szolgálatában, 1597. FVL 2. (1959) 153—157.
- Ștefănescu Șt.**: A feudalizmus közös elemei a román fejedelemségekben és Oroszországban: a parasztok földhöz-kötése a 16. század végén. S 1959. 2. sz. 87—102.
- Olteanu Șt.**: A kézműipari ágak Moldvában a 17. században. SMIM III. (1959) 101—232.
- Stoicescu N.**: Malomzsilipkészítő orosz mesteremberek Havasalföldön és Moldvában a 17. században. SMIM III. (1959) 373—378.
- Șerban C.**: A 17—18. századi havasalföldi kézműipar történetéhez. S 1959. 2. sz. 131—147. [A cigányok mint aranyosok a kozial kolostor birtokán.]
- Prodan D.**: A vasfeldolgozás a hunyadi uradalomban a 17. században. AIIC I—II. (1958—1959) 29—124.
- Irimie C., Bielz J.**: Ismeretlen források a 17—19. századi erdélyi népiséletről történetéhez. FVL 1. (1959) 173—196.
- Irimie C.**: Újabb kutatások az erdélyi üvegfestészetéről. FVL 2. (1959) 140—142. [Szentképek, 17—18. század.]
- Leonte I.**: Havasalföld fejedelmi tanácsa 1601—1611-ben. RA 1959. 1. sz. 282—297.
- Părnuță Gh.**: Matei Basaraba két kiadatlan oklevele. RA 1959. 2. sz. 284—292. [1633, 1634.]
- Mioc D.**: Pénzügyi reform Matei Basarab uralma idején. S 1959. 2. sz. 53—86. [1633—1645.]
- Enea C.**: Az ukrán nép nemzeti felszabadító harca 1648, 1654-ben és Bogdan Hmelnyickij a román krónikákban, SBBH. IV/1. (1959) 23—44.
- Ciurea D.**: Moldva és Havasalföld egy 1699. évi „leírása”. S 1959. 6. sz. 111—114.
- Papacostea Ș.**: Az agrárviszonyok Havasalföldön a 18. század első felében. SMIM III. (1959) 233—321.
- Șerban C.**: A bukaresti céhek a 18. században. S 1959. 6. sz. 55—89.
- Limona E. és D.**: A szombati Ioan Marcu kereskedőház üzleti könyvei. RA 1959. 2. sz. 225—243. [18. század.]
- Siruni H. Dj.**: Nicolae Milescu spatarios szerepe az örmenyek Nagy Péterrel való kapcsolatában. SAO II. (1959) 207—216. [1701—1707.]
- Jiga C. T.**: Köleséri Sámuel dr. négy levele Constantin Brncoveanuhoz. AIIC I—II. (1958—1959) 375—378. [1709—1714.]
- Magyari A.**: Kolozsvár az 1703—1711. évi habsburg-ellenes szabadságharc első szakaszában. SBBH IV/1. (1959) 45—46.
- Tintă A.**: „Lotria”, a bánati nép Habsburg uralom elleni harcának egyik formája. S 1959. 3. sz. 169—191.
- Capesius B.**: Osztrák állampolgárok kényszertelepítése Erdélybe a 18. században. FVL 1. (1959) 111—144.

- Cselényi B.*: Erdélyi és havasalföldi nagybirtokosok örökségi pere Constantin Mavrocordat udvarában. SBBH IV/1. (1959) 57—66.
- Constantin F.*: A jobbágyparaszatok helyzete Havaselnén 1746—1774-ben. S 1959. 3. sz. 71—109.
- Ionaşcu I.*: Bukarest demográfiai és szociális képe 1752-ben. RA 1959. 2. sz. 117—145.
- Ionaşcu I.*: Egy 1770-ből való kiadatlant térképvezéssel Bukarestről. S 1959. 5. sz. 113—131.
- Dragomir S.*: Az erdélyi románok csatlakozása a római kat. egyházhoz. SMIM III. (1959) 323—339.
- Sabău I.*: Az 1789-es első francia polgári forradalom hatása az erdélyi parasztozalmakra, 1730. AIIC I—II. (1958—1959) 163—178.
- Sabău I.*: Társadalmi-politikai mozgalmak az Erdélyi Érc-hegységben 1790-ben. RA 1959. 1. sz. 236—251.
- Kovach G.*: A jobbágyok helyzete a német lakosságú községekben Arad megyében a 18. század végén és a 19. század elején. FVL 2. (1959) 97—114.
- Treiber-Netolicka L.*: A brassói viseletek 1700 körül, mint az osztálykülönbség kifejezői. FVL 2. (1959) 143—152.
- Surdu B.*: Új adatok a pociolai textilmanufaktúráról, 1793. AIIC I—II. (1958—1959) 379—382.
- Serban C.*: Egy Havasalföldről szóló (orosz) feljegyzés a 18. század végéről. SMIM III. (1959) 379—384. [A román—török és román—orosz viszonyról.]
- Ionaşcu I.*: Új statisztikai adatok Bukarest városáról 1810—1811-ből (moszkvai levéltárakból). RA 1959. 1. sz. 175—191.
- Ofetea A.*: Legenda Tudor Vladimirescu kivándorlásáról a bukaresti béke után, 1812. RA 1959. 2. sz. 77—83.
- Ofetea A.*: Fanariota megállapodás a román fejedelemségek kizsákmányolására. S 1959. 3. sz. 111—121. [1819]
- Csetri E.*: Adatok az 1821. évi népi felkelés erdélyi visszhangjához. SBBH IV/1. (1959) 67—79.
- Neamtu Al.*: Egy 1827. évi hivatalos jelentés egy román jobbágy újításáról. AIIC I—II. (1958—1959) 383—384. [Palade Constantin, Zalatnán.]
- Berindei D.*: A városépítés fejlődése Bukarestben a Regulamentul Organic idején és a fejedelemségek egyesülésének korszakában (1831—1862). S 1959. 5. sz. 133—158.
- Ungureanu Gh.*: Polgári rendi akták Moldvában a Regulamentul Organic idején 1832—1864. RA 1959. 2. sz. 58—76.
- Csetri E.*: Egy jobbágyfelszabadítási kísérlet, 1832. AIIC I—II. (1958—1959) 179—189. [Kelemen Benjamin, Wesselényi Miklós jószágigazgatója, és „Vélemény az emancipációról” c. irata, 1842.]
- Oprea P.*: Galac szabadkikötővé nyilvánítása és ennek közvetlen kihatásai. S 1959. 2. sz. 117—129. [1833—1859]
- Popa V.*: Néhány adat a „Románia” név felvételéről. SBBH IV/1. (1959) 81—90. [1833—1859]
- Nyíjakij V. V.*: A bolgárok összeesküvése a dunai fejedelemségekben és Orszország déli részén 1841—1842-ben. NDVSIN 1959. 2. sz. 121—140.
- Viták az 1848-as forradalom problémáiról. S 1959. 3. sz. 221—244.
- Apostol M.*: Történeti tanúságok. RA 1959. 1. sz. 233—235. [A román burzsoázia áruló szerepe az 1848-as forradalomban.]
- Lupaş I.*: Egy történeti epizód és katonai következményei Puchner tábornok kiadatlant leveleinek tükrében. AIIC I—II. (1958—59) 191—197. [Kolozsvár feladása 1848-ban.]
- Neamtu Al.*: Az egészségügyi viszonyok a zalatnai bánnyavidéken az 1848—49-es forradalom idején. RA 1959. 2. sz. 158—174.
- Berindei D.*: A „Szabadság induló” 1850-ban. RA 1959. 2. sz. 175—179.
- Maciu V.*: A Moldva és Havasalföld egyesítéséért folyó mozgalom szervezése 1855—1857-ben. S 1959. 1. sz. 43—76.
- Ştrbu T.*: Dokumentumok a buzáui unionista bizottság tevékenységéről, 1857. márc.—szept. RA 1959. 1. sz. 109—124.
- Adăniloie N., Vlad M. D.*: A néptömegek szerepe a román fejedelemségek egyesítésének megvalósításában. S 1959. 1. sz. 77—106.
- Ungureanu Gh.*: A moldvai parasztság és a román államok egyesítése. RA 1959. 1. sz. 125—134.
- Platon Gh.*: Parasztenzületek Moldvában a román fejedelemségek egyesítésének előestéjén. S 1959. 1. sz. 107—139.
- Vinogradov V.*: Az orosz diplomácia szerepe a román fejedelemségek egyesítésében. S 1959. 2. sz. 35—52.
- Corivan N.*: A román fejedelemségek egyesülése és az európai politika. S 1959. 1. sz. 159—190.
- Corivan N.*: A fejedelemségek egyesítésének végrehajtásáért folytatott harc és a diplomáciai manőver Európában. SCSII 1959. 1—2. sz. 37—80.
- Vianu Al.*: A francia—orosz viszony a román fejedelemségek egyesülésének kérdésében. S 1959. 1. sz. 191—210.
- Corivan N.*: A román fejedelemségek egyesítését ellenzők akciói Teodor Balş kajmakámsága idején. SCSII 1959. 1—2. sz. 119—140.
- Berindei D.*: Adalékok a moldvai ideglenes nemzetgyűlés (ad-hoc diván) történetéhez. A Baragon-féle jegyzőkönyvek. SCSII 1959. 1—2. sz. 141—150. [A kajmakam titkárnak feljegyzései az 1857-es jasi országgyűlésről.]
- Popovici V.*: A moldvai ideglenes országgyűlés (ad-hoc diván) és a társadalmi problémák. SCSII 1959. 1—2. sz. 1—36. [1857]
- Berindei D.*: Kiadatlant emlékezők a román fejedelemségek egyesüléséért vívott harc korából, 1857—1859. SCSII 1—2. sz. 187—194.
- Andronic Al.*: A román fejedelemségek egyesülése előtt írt orszonyelvű román történet. SCSII 1959. 1—2. sz. 200—208. [Sp. N. Palauzov: Ruminszkie goszpodarsztva Valahia i Moldavia v izstoriko-politiceszkoi otmenosien. Szpb. 1859.]
- Bodea C. C.*: Az eredeti okirat A. I. Cuza előzetes megválasztásáról az „Egyesült fejedelemségek” élére. S 1959. 1. sz. 263—274.
- Florescu G. G.*: Cuza fejedelem beiktatása és a fogadási ceremónia Konstantinápolyban. SAO II/1959. 71—88. [1859]
- Ofetea A.*: A román fejedelemségek egyesítésének történelmi jelentősége. S 1959. 1. sz. 21—41.
- Stoica Ch.*: A román fejedelemségek egyesülésének 100. évfordulójára. S 1959. 1. sz. 7—19.
- Sevjakov A. A.*: A román nemzeti állam 100. éves ünnepe. VI 1959. 6. sz. 208—210.
- Ja. A.*: Ünnepi ülésszak Románia megalakulásának 100. évfordulójára. NNI 1959. 3. sz. 177—178. [Moszkva, 1959. jan. 23.]
- Ofetea A.*: A fejedelemségek egyesülésének 100. évfordulója. LC 1959. 1. sz. 18—38.
- Apostol I.*: A Román Népköztársaság tudományos akadémiajának ünnepi ülése. S 1959. 1. sz. 305—308. [Az egyesülés 100. évfordulóján.]
- A Román Népköztársaság akadémiai történettudományi intézetének ünnepi ülései. S 1959. 1. sz. 309—318. [Bucureşti, Iaşi, Cluj.]
- A román fejedelemségek egyesülésének centenáriuma. SCSII 1959. 1—2. sz. 251—253. [Ünnepi ülésekről és kiadványokról.]
- Columbeanu S.*: Az egyesülési centenárium alkalmából Romániában megjelent kiadványokról. S 1959. 1. sz. 325—331.
- Porjeanu Al.*: Az egyesülési centenárium a külföldi sajtóban és kiadványokban. S 1959. 1. sz. 331—334.
- Stan A., Joachim A.*: „A román fejedelemségek egyesülése, 1859—1959” kiállítások. S 1959. 1. sz. 319—322. [A Hadtörténeti Múzeumban; az Irok Házában.]
- Fanescu M.*: Dokumentumok az Állami Levéltári Főigazgatóság által a román államok egyesítésének centenáriuma alkalmából rendezett kiállításról. RA 1959. 1. sz. 135—146.
- Constantinescu-Iaşi P.*: A román fejedelemségek egyesülése képzőművészeti ábrázolásokban. S 1959. 1. sz. 211—221.
- Pascu Şt.*: Moldva és Havasalföld egyesülésének visszhangja Erdélyben. S 1959. 1. sz. 141—158.
- Mesrobeanu A.*: A román fejedelemségek egyesülésének visszhangja az erdélyi sajtóban. SCSII 1959. 1—2. sz. 175—185.

- Bunea A.** : Havasalföld és Moldva egyesülésének visszhangja az erdélyi sajtóban. SBBH IV/1. (1959) 91—105.
- Angelescu C.** : Az egyesült román fejedelemségek alkotmányos fejlődése 1859 és 1862 között. SCS I 1959. 1—2. sz. 151—174.
- Berindei D.** : A. I. Cuza miniszteriumai, 1859—1866. A miniszterlisták. RA 1959. 1. sz. 147—163.
- Zane G.** : A román fejedelemségek gazdaságpolitikája az egyesülés idején és a külföldi tőke. S 1959. 1. sz. 223—261.
- Boicu L.** : Új adatok Vasile Alecsandri külügyminiszteri tevékenységéről. SCS I 1959. 1—2. sz. 195—200. [1859]
- Kiadatlan dokumentumok a román fejedelemségek külpolitikájáról az egyesülés korából, 1859—1861. Publikálta: D. Berindei. I. Vaslu. S 1959. 1. sz. 275—304.
- Negrufi E.** : A bérmunka Moldva mezőgazdaságában az 1864. évi törvény előtt. SCS I 1959. 1—2. sz. 81—118.
- Dörner E.** : Népi felkelés Új Szent-Anna (Sintana) községben az osztrák abszolutizmus idején. FVL 2. (1959) 158—163. [1860.]
- Giurescu C. C.** : Az 1863-ban szekularizált kolostori birtokok területe. S 1959. 2. sz. 149—157.
- Varga V. A.** : Adalékok a 19. század végi erdélyi munkásmozgalom történetéhez. S 1959. 3. sz. 25—52.
- Dörner E.** : Két dokumentum a 19. század végéről: Hogyan hatoltak be a szocialista eszmék Új Szent-Anna községbe. FVL 1. (1959) 205—207.
- Egyed A.** : Aratósztrájkok Erdélyben a 19. század végén és a 20. sz. elején. AIIC I—II. (1958—1959) 219—240.
- Seamojlov Sz. I.** : Románia felszabadulása a török iga alól az 1877—1878. évi orosz—török háború következtében. VI 1959. 2. sz. 84—101.
- D. G. I.** : Parasztmozgalom Smeeni-Buzáuban, 1873. szept.—okt. S 1959. 3. sz. 163—167.
- Göllner C.** : Az erdélyi százok haladó gondolkodása a 19. században. FVL 1. (1959) 7—74.
- Danciu M.** : A népi tömegek hangulata a memorandumper idején. SBBH IV/1. (1959) 107—124. [1892]
- Dan M.** : Haladó elemek Ioan Bogdan munkáiban. AIIC I—II. (1958—1959) 199—218. [A román szlavista munkásságának két korszaka: 1890—1900, 1900—1919.]
- Moraru M.** : Dokumentumok a romániai kinematográfia történetéből, 1904—1905. RA 1959. 1. sz. 227—232.
- Huruzeanu D.** : Az 1905—1907. évi első orosz forradalom hatása a romániai parasztságra és behatolása falura. S 1959. 2. sz. 15—34; 3. sz. 53—69.
- K. M.** : Munkásfelkelések Romániában 1907-ben. ČCH 1959. 4. sz. 794—796. [A történeti irodalom szemléje.]
- Okmányok a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatásáról a munkásmozgalomra Romániában. RA 1959. 2. sz. 3—45.
- Cheresteștu V.** : A Nagy Októberi Szocialista Forradalom eszméinek behatolása Erdély néptömegeibe. AIIC I—II. (1958—1959) 241—282.
- Göllner C.** : A „Die Wahrheit” és a „Der Kampf” nagyszabású szocialdemokrata lapok állásfoglalása a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal kapcsolatban. FVL 1. (1959) 208—209.
- Liveanu V.** : A munkásmozgalom Bukarestben 1917—1921-ben. S 1959. 5. sz. 159—185.
- Bunea I., Tomuța G.** : A munkásifjúság mozgalmi Erdélyben az 1917—1922. években. AIIC I—II. (1958—1959) 345—370.
- Gáll J.** : Az erdélyiek az oroszországi hadifoglyok forradalmi mozgalmában, 1917—1919. AIIC I—II. (1958—1959) 283—302.
- Mureșan H.** : A nők harca Erdélyben 1917—1919-ben. AIIC I—II. (1958—1959) 308—312.
- Kovács I.** : Adalékok az erdélyi parasztok harcához, 1918 őszén. AIIC I—II. (1958—1959) 313—344.
- K. M.** : Románia gazdasági és politikai története a két világháború között. ČCH 1959. 4. sz. 790—793. [A történeti irodalom szemléje.]
- Cimponeriu E.** : Hogyan kerítették kezükbe a román ipart a külföldi monopóliumok Románia burzsoá-földesúri uralkodó osztályának támogatásával. A Resicai Bányaművek Társaság megalkotása az első világháború után. S 1959. 2. sz. 103—116.
- Zaharia Ec.** : Az animal bányakatasztrófa, 1920. RA 1959. 2. sz. 146—157.
- Drăgan N.** : A tőkés nyereség dinamikája a medgyesi (mediási) „Westen” gyárban, 1923—1944. FVL 1. (1959) 145—172.
- Azenciuk V., Oprea A.** : A romániai ipar gazdasági fejlődése 1929—1933-ban. LC 1959. 5. sz. 63—77.
- Iosa M., Runescu M.** : A dolgozók akciói az 1933. január—februári harcok vezetőinek védelmére. (A craiovai per 25. évfordulójára). S 1959. 3. sz. 5—24.
- Vasilichi Gh.** : A Román Kommunista Párt — a vasutasok és kőolajipari munkások 1933. évi hósi harcának szervezője és vezetője. LC 1959. 2. sz. 33—46.
- Radulescu N.** : A vasutas és olajmunkás harcosok perének 25. évfordulójára. LC 1959. 7. sz. 79—87.
- Mikulicz S.** : A lengyel szanciós diplomácia hozzájárulása Titulescu bukásához. SM 1959. 7—8. sz. 104—123.
- Jazkova A. A.** : A politikai pártok harca Romániában az 1937-es parlamenti választások előkészítésének és lebonyolításának időszakában. NNI 1959. 3. sz. 123—135.
- Prineau J. P.** : A román vegyipar. EP 63. (1959. okt.) 65—73. [1938—1959]
- Sevjakov A. A.** : A Román Kommunista Párt harca az ország fasiszálásának politikája ellen, 1939—1941. VI 1959. 8. sz. 63—78.
- Csempalov I. N.** : Az 1939. évi német—román gazdasági egyezmény megkötésének történetéhez. NNI 1959. 1. sz. 135—149.
- Bălteanu B.** : Románia gazdaságának leigázása a hitleri Németország részéről, 1940—1944. S 1959. 6. sz. 5—34.
- Trandaf V.** : Új okmányok a zsilvölgyi munkások sztrájkjáról, 1941. RA 1959. 2. sz. 84—116.
- Az antifasiszta harcosok legyilkolása a ribljai börtönben. A 15. évfordulóra. (Gh. Gheorghiu-Dej elvtárs levele a Tirgu Jiu-i táborból). S 1959. 2. sz. 13—14.
- Liveanu V.** : A Román KP harca a munkáosztály egységéért. S 1959. 4. sz. 71—117.
- Udrea T.** : A parasztbizottságok szerepe a munkás—paraszt szövetség létrehozásában a Román KP vezetése alatt. S 1959. 4. sz. 237—280.
- Șt. L., C. G.** : Tudományos ülészak Románia fasiszta iga alóli felszabadulásának 15. évfordulóján. S 1959. 4. sz. 361—365.
- P. Al.** : Románia fasiszta iga alóli felszabadulásának 15 éve hazánk sajtójában és kiadványaiban. S 1959. 4. sz. 428—450.
- Constantinescu-Iași P.** : Románia felszabadulása a fasiszta iga alól és ennek történelmi jelentősége. S 1959. 4. sz. 21—33.
- Gheorghiu-Dej Gh.** : Románia fasiszta iga alóli felszabadulásának 15. évfordulója. S 1959. 4. sz. 5—20.
- Matei Gh.** : Románia fasiszta iga alóli felszabadulásának 15. évfordulója. VI 1959. 9. sz. 78—90.
- Matei Gh., Bălteanu R.** : A Román KP harca az 1944. aug. 23-i fegyveres felkelés előkészítéséért és megvalósításáért. S 1959. 4. sz. 119—143.
- Munteanu N.** : A Román KP által vezetett tömegakciók a fegyveres felkelés előkészítő időszakában. S 1959. 4. sz. 145—172.
- Dokumentumok a dolgozó tömegeknek a Román Kommunista Párt vezetése alatt a szovjetellenes háború és a hitlerista megszállás ellen, az 1944. aug. 23-i forradalmi akció megvalósításához való feltételek megteremtéséért folytatott harcáról. RA 1959. 1. sz. 3—34.
- Crefu N.** : A Román Kommunista Párt — az 1944. augusztusi fegyveres felkelés szervezője és vezetője. LC 1959. 8. sz. 15—27.
- Ardeleanu I., Petrova L.** : „Az 1944. augusztusi felkelés előkészítése és megvalósítása” c. kiállítás. S 1959. 4. sz. 376—383.
- Chiriță Gr.** : Adalékok a romániai népi forradalom első szakaszának kronológiájához, 1944. aug. 23. — 1947. dec. 30. S 1959. 4. sz. 325—359.

- Ciachir N., Loghin L.* : Román—szovjet fegyverbarátság az antihitlerista fronton. S 1959. 4. sz. 189—203.
- Leonida I.* : Az antihitlerista háború egy hősi epizódja. A páulisi csata. S 1959. 4. sz. 223—236. [1944. IX. 14—19.]
- Atanasiu V.* : Az I. román hadsereg harcai Csehszlovákia területén. S 1959. 4. sz. 205—224.
- Birdeanu N.* : A néptömegek harca Turnu Severinben a fasiszta katonai diktatúra megdöntéséért és a fegyveres felkelés győzelméért. S 1959. 4. sz. 173—188.
- Huza I.* : A román tengerészek hozzájárulása a német fasizmus szétzúzásához. S 1959. 6. sz. 101—110.
- Rusenescu M.* : A bukaresti néptömegek harca a Román Kommunista Párt vezetésével a néphatalom felállításáért. S 1959. 5. sz. 187—210. [1944—1945]
- Cicală I., Egyed A.* : A dolgozók harca a Román KP vezetése alatt Kolozsvár vidékének gazdasági helyreállításáért és az antihitlerista front támogatásáért [1944 okt.—1945 máj.] S 1959. 4. sz. 303—324.
- Necşa T.* : A helyi demokratikus hatóságok felállításáért való harc. S 1959. 4. sz. 281—302. [1944—1945]
- Iosa M., Daiche P.* : Az ipar fellendülése Bukarestben a fő termelőeszközök államosítása idején. S 1959. 5. sz. 211—230.
- Constantinescu-Jaşfi P.* : A román és a szovjet népek együttműködésének fejlődése és megerősödése. ISZSZSZR 1959. 3. sz. 37—45. [1944-től máig.]
- Paraschiv I.* : A szocializmus építésének vonatkozó levéltári anyag feltárása. RA 1959. 2. sz. 46—57.
- Mănescu M., Ipcovici I.* : Románia gazdasági fejlődése a felszabadulás óta eltelt 15 év alatt. S 1959. 4. sz. 49—69.
- Constantinescu N.* : Románia szocialista gazdaságának építése. MEMO 1959. 8. sz. 24—32.
- Moldovan R., Rausser V.* : A szocializmus építésének sikerei a Román Népköztársaságban. VE 1959. 8. sz. 67—74.
- Ionijă Gh.* : A Román Munkáspárt politikája a mezőgazdaság szocialista átalakításában. LC 1959. 8. sz. 40—52.
- Calimandric A., Unguraşu Gh.* : Bacău körzet fejlődése a néphatalom éveiben. LC 1959. 7. sz. 45—55.
- Trandaf V., Matei P.* : Az „Alexandru Sahia” (Mănăstirea) állami gazdaság története dokumentumokban. RA 1959. 1. sz. 192—226.
- Göllner C.* : A nagyszében—turnişori „Zorile” kollektív gazdaság történetéből, 1949—1959. FEV 2. (1959) 115—128.
- Tompa Şt.* : A kolozsvári körzet a néphatalom évi alatt. LC 1959. 8. sz. 88—98.
- Ţuqui P.* : A kultúrában bekövetkezett alapvető változások 5 éve. LC 1959. 8. sz. 53—67.
- Skandináv országok**
- Cserepnyin L. V. stb.* : Svédország levéltáraiban. VAN 1959. 10. sz. 82—84.
- Cserepnyin L. V., Sumilov V. N., Aleksandrova M. I.* : Dokumentumok a Szovjetunió történetéről és az orosz—svéd viszonyról a svédországi levéltárakban. IA 1959. 6. sz. 113—126.
- Górski K.* : A történettudomány Dániában. KH 1959. 4. sz. 1378—1381.
- Piekarczyk St.* : A feudalizmus kialakulása Svédországban a 13. század végéig. — Nézetek és következtetések. KH 1959. 3. sz. 780—821.
- Gurjevics A. Ja.* : A középkori Norvégia társadalmi-gazdasági fejlődésének néhány vitás kérdése. VI 1959. 2. sz. 113—131.
- Gurjevics A. Ja.* : A 12. század második felében és a 13. század elején Norvégiában folyó osztályharc problémái a norvég történetírásban. SzV XIV. (1959) 132—158.
- Gurjevics A. Ja.* : A norvég parasztság társadalmi—gazdasági történetének fő szakaszai a 13—17. században. SzV XVI. (1959) 49—76.
- Tawney R. H.* : Anglia kereskedelme a Baltikummal és Skandináviával. ECHR XII/2. (1959) 280—282. [1570 — 18. század eleje.]
- Nowak T.* : Kasper Kasprzycki, ismeretlen hős az 1655—1656. évi svéd háború idején. PH 1959. 2. sz. 225—247.
- Koprejeva T.* : Oroszország törekvése a Lengyelországgal való gazdasági szövetségre a balti-tengeri svéd uralom elleni harcban (Egy kurlandi konferencia összehívásának terve 1668-ban.) KH 1959. 1. sz. 52—71.
- Unger W. S.* : Kereskedelem a Szundon keresztül a 17—18. században. ECHR XII/2. (1959) 206—221.
- Majewski W.* : Kurpia lakosainak harca a svédek ellen a nagy északi háború idején, 1704—1708. KH 1959. 2. sz. 404—424. [Mazóvia keleti része]
- Sutoj V. Je.* : Az orosz, ukrán és lengyel nép közös harca a svéd betolakodók ellen. VAN 1959. 8. sz. 67—72.
- Kan A. Sz.* : A svéd történészek a poltavai csatáról. (A források és az utóbbi félszázad irodalmának áttekintése). ISZSZSZR 1959. 4. sz. 182—196.
- Desfeuilles P.* : A hajózás a Szund szoroson keresztül 1784-ben (a dán vámnaplók megvilágításában). Ann 1959. 3. sz. 492—520.
- Ernst J.* : A svéd vasérc gazdasági jelentősége a világban. SM 1959. 10. sz. 54—78.
- Spanyolország, Portugália**
- Korszunszki A. R.* : A feudális viszonyok fejlődése a gót Hispániában. (A nagybírtok kialakulása). SZV XV. (1959) 3—30.
- Proctor E. S.* : León és Castilla városok a spanyol curia regis törvénykezési ügyeiben a 13. században. EHR 290. (1959. jan.) 1—22.
- Robson J. A.* : A katalán flotta és a mór tengeri erők, 1337—1344. EHR 292. (1959. júl.) 386—408.
- Oliveira Marques A. H.* : Hajózás Poroszország és Portugália között a 15. század elején. SW 46/4. (1959) 477—490.
- Marinesco C.* : V. (aragóniai) Alfonz, nápolyi király (1416—1458) kereskedelmi ügyletei Flandriában. RH 1959. jan.—márc. 33—48.
- Wiesflecker H.* : I. Miksa és a habsburg—spanyol házassági és szövetségi szerződések 1495/96-ban. MIOG LXVII/1—2. (1959) 1—52.
- Kalinyina Z. P.* : Néhány adat a junta tevékenységéről a communerous felkelés idején, 1520—1522. PZI 1959. 5—11.
- Otte E.* : La Rochelle és Spanyolország. Diego Ingenios expedíciója 1528-ban a Gyöngy-szigetekre. RHES 1959. 1. sz. 20—80.
- Rambert G.* : Franciaország és Spanyolország gazdaságpolitikája a 18. században. RHMC 1959. okt.—dec. 269—288.
- Marti C.* : A szocializmus és a munkásmozgalom Barcelonában II. Izabella bukása után. IRSH 1959. 1. sz. 1—21.
- Marti C.* : Az I. Internacionálé Barcelonában, 1868—1870. IRSH 1959. 3. sz. 394—414.
- Jackson G.* : Az Azaña rezsim perspektívájában, 1931—1933. AHR LXIV/2. (1959. jan.) 282—300.
- Vidjaszov F. I.* : Amerikai—spanyol kapcsolatok a második világháború idején. NNI 1959. 2. sz. 96—112.
- Ibarruri D.* : A spanyolországi munkásmozgalom és a Kommunista Internacionálé. NNI 1959. 2. sz. 24—35.
- Andres E., Mancilla A.* : A nennzeti egyetértés politikája Spanyolországban. MEMO 1959. 11. sz. 62—71. [A Spanyol KP mozgalma a Franco diktatúra ellen 1956. június óta.]
- Perez M.* : A spanyol munkásmozgalmak mozgalma. PA 1959. 8. sz. 50—55.
- Franco és Salazar diktatúrája ellen.* CC 1959. 4. sz. 385—391. [A portugál és spanyol kommunisták közös nyilatkozata.]
- Fabian E.* : A nyugati imperialisták szerepe a spanyol nép antifasiszta harcának elnyomásában. NM 1959. 5. sz. 507—516.
- Juarez C.* : Az 1959. jún. 18-i sztrájk Spanyolországban. CI 106. (1959. júl.—aug.) 85—96.

Svájc

- Birnbaum N.*: A Zwingli-féle reformáció Zürichben. PP 15. (1959. ápr.) 27—47.
Mandreu R.: Franciák Franciaország kivül a 16—17. században. 1. Genfben: Az első protestáns menedék, 1549, 1560. Ann 1959. 4. sz. 662—675.
Domics M. Ja.: Az első általános politikai sztrájk Svájcban, 1918. NNI 1959. 1. sz. 47—63.

Szovjetunió

- Asszaturova M. I.*: A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Osztályának közgyűlése, 1959. márc. 24—25. VI 1959. 6. sz. 157—163.
Koroleva N. A.: A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének keretében működő történettudománytörténeti bizottságában. VI 1959. 9. sz. 202—207.
Batowski H.: A IV. nemzetközi szlavisztikai kongresszus Moszkvában, 1959. szept. 1—10. KH 1959. 1. sz. 307—309.
Hroziendik J.: A moszkvai IV. nemzetközi szlavisztikai kongresszus margójára. HÖ 1959. 1. sz. 166—168.
Antonov Ju. P., Nykolajev G. N.: Tudományos ülésszak N. K. Krupszkaja születésének 90. évfordulóján. VI 1959. 9. sz. 196—198.
 Konferencia a szocialista verseny kérdéseiről. (Leningrádi anyag alapján.) NDVSIN 1959. 3. sz. 165—166. [Leningrád 1959. május 18—20.]
Kirejeva R. A.: „A történettudomány története a Szovjetunióban” kézikönyv II. kötete kéziratának megvitatása a Történettudományi Intézetben. ISZSZSZR 1959. 3. sz. 228—231.
Bazsova A. P.: Belső-Ázsia Oroszországhoz való csatolásának progresszív jelentőségéről foglalkozó közös tudományos ülésszak, Taskent, május 28—29. VI 1959. 18. sz. 173—183.
Pjaskovszkij A. V.: Belső-Ázsia Oroszországhoz való csatolásának progresszív jelentőségéről. VI 1959. 8. sz. 21—46.
Bem Ju. O.: Belső-Ázsia Oroszországhoz való csatolásának progresszív jelentősége. VAN 1959. 8. sz. 103—108.
Iszkandarov V. I.: Kelet-Bukhara és a Pamir társadalmi-gazdasági és politikai rendszere Belső-Ázsia Oroszországhoz való csatolásának előestéjén. ISZSZSZR 1959. 4. sz. 126—137.
Halfin N. A.: Belső-Ázsia Oroszországhoz való csatolása és ennek progresszív következményei. (Az 1956—1958 között megjelent irodalom szemléje.) ISZSZSZR 1959. 2. sz. 196—199.
Halfin N. A.: Belső-Ázsia Oroszországhoz való csatolásának progresszív jelentőségéről tartott tudományos ülésszak. PV 1959. 5. sz. 284—286.
A. K.: A szovjet bizantinológusok kongresszusa. VIMK 1959. 2. sz. 199—204. [Leningrádban 1958. nov. 25—28.]
Russzev Je. M.: A moldvai—orosz—ukrán—román kapcsolatokkal foglalkozó tudományos ülésszak. ISZSZRSZ 1959. 2. sz. 247—248. [Kisinyovban, 1958. nov. 27—29.]
Ioffe A. Je.: Történeti konferencia Bakuban. VI 1959. 6. sz. 181—190. [Moszkvai és kaukázusotüli történetek]
 A Don-vidék és az Észak-Kaukázus történetészeinek II. egyetemközi konferenciája. NDVSIN 1959. 3. sz. 166—167. [Nalcsik, 1959. május]
 A Szovjetunió és a Német Demokratikus Köztársaság történetészei bizottságának ülésszaka. NNI 1959. 1. sz. 218—219. [Moszkva 1958. nov. 14—20.]
Bartel W.: A NDK és a Szovjetunió történetészbizottságának IV. munkakonferenciája Moszkvában. ZG 1959. 1. sz. 144—146. [1958. nov. 14—20.]
Doernberg S.: A német—szovjet történetészbizottság tudományos konferenciája a német imperializmusnak a második világháború idején való szerepéről. ZG 1959. 1. sz. 147—151.
Schützler H.: Konferencia a Német Demokratikus Köztársaságban a német—szovjet 10 éves együtt-

- működésről a történettudomány területén. ZG 1959. 8. sz. 1832—1833.
V. B.: Francia—szovjet történetészkonferencia. NNI 1959. 1. sz. 217—218. (Párizs, 1958. okt. 21—25.)
Truhanovszkij V. G.: Angol—szovjet történetészkonferencia. NNI 1959. 1. sz. 216. [London, 1958. szept.]
Volkov Sz. I.: V. I. Szemevszkij (Adalékok tudományos életrajzához.) ISZSZSZR 1959. 5. sz. 113—122. [Narodnyik történetész 1848—1916.]
Mogilnyickij B. G.: A. N. Szavin történeti nézeteinek módszertani alapjaiból. SzV XVI. (1959) 102—124. [Orosz polgári történetész, 1873—1923]
Arisztova T. F., Vavrik V. R.: F. F. Arisztov, 1888—1932. KSzISz 27. (1959) 87—93. [szlavista, orientalista]
 Nekrológ J. A. Koszminszkij akadémikusról (1886—1959) VI 1959. 9. sz. 221; VAN 1959. 9. sz. 98; NNI 1959. 5. sz. 198; ISZSZSZR 1959. 5. sz. 220—221; KH 1959. 4. sz. 1384—1385.
 Nekrológ I. G. Bljumin professzorról, 1897—1959. MEMO 1959. 7. sz. 157.
 Nekrológ A. I. Tyumenyev akadémikusról, 1880—1959. VI 1959. 9. sz. 222.
 Nekrológ I. N. Borozgyinról, 1883—1959. VI 1959. 12. sz. 215.
 Nekrológ A. I. Andrejevéről, 1887—1959. IA 1959. 4. sz. 246.
 Nekrológ M. V. Pokrovskijról, 1897—1959. ISZSZSZR 1959. 5. sz. 221.
 Nekrológ A. C. Merzonról, 1915—1959. ISZSZSZR 1959. 6. sz. 214.
 Nekrológ V. K. Dobrerről, NNI 1959. 4. sz. 181.
 J. Sz. Varga akadémikus 80. születésnapjára. MEMO 1959. 11. sz. 26—27.
 V. P. Volgin akadémikus 80. születésnapjára. VI 1959. 9. sz. 198—202; NNI 1959. 4. sz. 119—126.
 A. P. Kucskin prof. 70. születésnapjára. ISZSZSZR 1959. 2. sz. 252.
Protopopov A.: A szovjet történetészek külföldi kapcsolatai 1958-ban. NNI 1959. 1. sz. 211—212.
Protopopov A.: A szovjet történetészek külföldi kapcsolatai. VIMK 1959. 2. sz. 204—208.
Schatzman H.: A tudomány fejlődése a Szovjetunióban. CI 103. (1959. márc.) 48—58.
Iljicev L.: Az SZKP XXI. kongresszusa és az ideológiai munka néhány kérdése. Kom 1959. 2. sz. 18—33.
 Az SZKP XXI. kongresszusa és az új-és legújabbkori történet tanulmányozásának feladatai. NNI 1959. 3. sz. 3—8.
Kozjucsenko V. A.: Az SZKP XXI. kongresszusa anyagának felhasználása a legújabb kor történetének tanulmányozásánál. PIS 1959. 4. sz. 10—19.
Bem Ju. P.: A Szovjetunió Tudományos Akadémiája filialiáiban dolgozó történetészek, archeológusok és etnográfusok munkája 1958-ban. VI 1959. 6. sz. 190—194.
Szinyicin A. M.: A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének munkája 1958-ban. VI 1959. 5. sz. 198—207.
R. M.: Szovjet történetészek munkái 1958-ban és 1959 első felében. KH 1959. 4. sz. 1369—1376.
Jacuzskij V. K.: Történettudományunk néhány elmaradt részlegéről. ISZSZSZR 1959. 3. sz. 17—36.
Bem Ju. O.: A Szovjetunió Tudományos Akadémiája történettudományi osztályának 1959. évi tudományos-kutatási terve. VI 1959. 2. sz. 199—208.
Szinyicin A. M.: A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének hétéves tudományos-kutatási terve 1959—1965-re. VI 1959. 10. sz. 174—180.
Fedoszejev I. A.: A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Természettudomány- és Technikatörténeti Intézetének hétéves kutatási terve. VI 1959. 9. sz. 192—195.
Septunor I. M.: A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szlavisztikai Intézetének hétéves tudományos-kutatási terve, 1959—1965. VI 1959. 8. sz. 171—172.
Kucserenko G. Sz.: A szocialista eszmék történetének tanulmányozása. NNI 1959. 3. sz. 178—179. [A Történettudományi Intézetben]
Hajcsenko G. A.: A Művészettörténeti Intézetet a követ-

- kező hétéves terv idején. VI 1959. 10. sz. 181—184.
- Ju. B. :** A szövetségi köztársaságok tudományos akadémiai és akadémiai fililáké kutatómunkájának néhány eredménye és további feladatai a hazai történelem terén. (A koordinációs bizottság VII. ülészakán). ISZSZSZR 1959. 4. sz. 220—224.
- Az ukrán történészek kutatómunkájának terve az 1959—1965-ös hétéves tervidőszakra. NNI 1959. 5. sz. 191—192.
- Kecsakmadze N. N. :** A bizantinológia szovjet Gruziaiban. VV XV. (1959) 195—203.
- Szumbat-zade A. Sz. :** A történettudomány Azerbajdzsánban az SZKP XX. és XXI. Kongresszusa között, valamint fejlődési távlatai. VI 1959. 10. sz. 121—136.
- Bem Ju. O. :** A szocialista forradalom történetének tanulmányozása a Kaukázuson túlön. VAN 1959. 4. sz. 125—127.
- A kazahsztáni, belorusszai és moldáviai történészeknek az SZKP XX. Kongresszusa utáni munkái. ISZSZSZR 1959. 1. sz. 265—270.
- Danyilova L. V., Sziekov K. V. :** A Karel ASzSZK történészeinek kutatómunkája Karélia történetéről. ISZSZSZR 1959. 3. sz. 177—184.
- Kurilev Ju. I. :** A történettudomány a Mari Köztársaságban az SZKP XX. és XXI. Kongresszusa közötti időben és fejlődési távlatai 1959—1965-re. VI 1959. 10. sz. 189—192.
- Portal R. :** A Szovjetunió történetének tanulmányozása Franciaországban. ISZSZSZR 1959. 1. sz. 229—239.
- A Szovjetunióban 1956—58-ban a Szovjetunió történetéről kiadott könyvek és brosrak. ISZSZSZR 1959. 1. sz. 264. [Statistika]
- Dokumentumpublikációk a Szovjetunió történetéről 1958-ban. Bibliográfia, IA 1959. 2. sz. 234—241.
- Berjozkin A., Mezenov Sz. :** A Szovjetunió Kommunista Pártjának hősi története. (Az SZKP új tankönyvének megjelenéséhez.) Kom 1959. 10. sz. 53—65.
- Bradát Z. :** Az SZKP története új tankönyvének nemzetközi jelentősége. NM 1959. 11. sz. 1171—1185.
- Hvosztova K. V. :** A délszlávok 6—15. századi története a szovjet történeti irodalomban, 1950—1957. VV XV. (1959) 185—195.
- Genkin L. B. :** Könyvek a Szovjetunió városainak történetéről. ISZSZSZR 1959. 5. sz. 148—156. [Szemle]
- Belimov I. T., Szoszkin V. L. :** Szibéria és a szovjet Távol-Kelet történeti kutatásának néhány eredménye és távlatai. VI 1959. 10. sz. 35—44.
- Weber B. G. :** Új szovjet egyetemes történeti munkák. ZG 1959. 3. sz. 630—651.
- A szovjet munkásosztály történetének mélyreható tanulmányozásáért. Kom 1959. 8. sz. 56—65.
- Bajevszkij D. A., Gersberg Sz. R., Mitrofanova A. V. :** A szovjet munkásosztály történetének tanulmányozásáról. VI 1959. 12. sz. 3—22.
- Kafenzgauz B. B. :** Az orosz gazdaságtörténet problémái a szovjet tudósok munkáiban. ZG 1959. 5. sz. 1165—1179.
- Zapadov A. V. :** Az orosz hírlapírás története tanulmányozásának és oktatásának kérdéséhez. WMU 1959. 1. sz. 71—86.
- A szovjet társadalom történetére vonatkozó dokumentumok publikációjának feladatairól és néhány eredményéről (a XX. és XXI. kongresszus között). IA 1959. 1. sz. 3—10.
- Dokumentumpublikációk a Szovjetunió történetéről, 1958. IA 1959. 2. sz. 234—241; 3. sz. 213—215.
- Ivanov V. B. :** „A szovjet történeti enciklopédia” kiadásáról. VI 1959. 11. sz. 197—199.
- Pasuto V. T. :** G. Lowmianski lengyel akadémikus munkái Litvánia, Oroszország és a szlávok történetéről. VI 1959. 10. sz. 107—120.
- Ahtamdzjan A. :** A Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének kiadási terve. NNI 1959. 1. sz. 220.
- Vjatkin R. V., Mjasznyikov V. Sz. :** Dokumentumok az orosz—kínai kapcsolatok történetéről. (Előkészületben levő szovjet és kínai publikációkról.) VAN 1959. 10. sz. 103—104.
- Jazsborovszkaja I. Sz. :** A Szovjetunió és Lengyelország népeinek barátsága és együttműködése történetéből. (A Lengyel Népköztársaságban megjelent történeti irodalom szemléje.) ISZSZSZR 1959. 3. sz. 196—212.
- Geraszimova Ju. I. :** Új munkák az olasz—szovjet kapcsolatok történetéről (a „Rassegna Sovietica” folyóirat anyaga alapján). ISZSZSZR 1959. 1. sz. 221—228.
- Anfimov A. M. :** Néhány pontatlanság P. I. Ljascsenko „A Szovjetunió népgazdaságának története” c. művében. ISZSZSZR 1959. 3. sz. 224—225.
- Weiss H. :** Balti bibliográfia, 1958. Történeti irodalom Észtországról és Lettországról. ZFO 1959. 4. sz. 625—640.
- Szolovjov A. V. :** Fehér-, Fekete- és Vörös-Oroszország. JGO 7/1. (1959) 1—33. [Terminológiai magyarázatok.]
- Szmirnova L. I. :** A Szovjetunió történetének burzsoá meghamisítása. VI 1959. 7. sz. 166—175. [Konferencia az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiáján.]
- Marko K. :** A szovjet-ideológia arcúta „nyugati” szemzsből. JGO 7/1. (1959) 69—83. [Az irodalom szemléje.]
- Kulbakin F. D. :** W. Görlitz (Geschichtsschreiber mit roten Brillen, Die Welt, 1958. IX. 6.) cikkéről. NNI 1959. 1. sz. 124—134.
- Drobizsee V. Z. :** Sz. N. Prokopovics gazdasági „tanulmányai” és a mai reakciós burzsoá történetírás. ISZSZSZR 1959. 2. sz. 216—223.
- A „Voproszi Isztorii” 1960-ban. ISZSZSZR 1959. 6. sz. 212—213.
- Szemjonov I. I. :** A Voproszi Isztorii olvasókonferenciája. VI 1959. 7. sz. 201—207. [A Szovjetunió története tanszéken]
- Biron A. K. :** A Voproszi Isztorii olvasóinak konferenciája. VI 1959. 2. sz. 209—210.
- Grigorjev F. G. :** A Voproszi Isztorii olvasóinak konferenciája a Lenin Katonai-politikai Akadémián. VI 1959. 8. sz. 190—193.
- Szidorov N. K. :** A Voproszi Isztorii olvasóinak konferenciája Leningrádban. VI 1959. 8. sz. 183—190.
- A Voproszi Isztorii munkaterve 1959—1965-re. VI 1959. 8. sz. 207—213.
- Borisov P. A. :** A Voproszi Isztorii szerkesztőségének 1959—1965. évi munkájáról készített perspektivikus terv megvitatása. VI 1959. 11. sz. 182—185.
- Az „Isztorija SzSzsZsr” folyóirat 1960-ban. ISZSZSZR 1959. 6. sz. 213.
- Az „Isztorija SzSzsZsr” folyóirat olvasóinak konferenciája. ISZSZSZR 1959. 2. sz. 244—247.
- Pencskovszkaja Sz. M. :** Az Isztoriceszkij Arhiv folyóirat munkájáról. VI 1959. 10. sz. 184—186.
- Krajszkaja Z. V., stb. :** Az Isztoriceszkij Arhiv négy éve. ISZSZSZR 1959. 3. sz. 168—177.
- Majszkij I. M., Galkin A. A. :** A „Novaja i Novejszaja Isztorija” folyóirat 1957—1959. évfolyamairól. VAN 1959. 10. sz. 113—116.
- Neubauer H. :** Az Októberi Forradalomtól a jelenkorig. A szovjet történeti folyóiratok szemléje. JGO 7/1. (1959) 49—63.
- Verhoveny B. G., Najda Sz. F. :** Az ukrán történeti folyóiratról. VI 1959. 2. sz. 165—181. [Ukrainszkij isztoricsnij zszurnal, 1957—58.]
- Itkin M. L., stb. :** A szovjet történeti bibliográfia helyzete és feladatai. VI 1959. 6. sz. 195—203.
- Zilberman A. O. :** A kurrens történeti bibliográfia kérdéséhez. ISZSZSZR 1959. 4. sz. 218—219.
- Autokratov V. N., Nyefedova Sz. V. :** A levéltári irodalom bibliográfiája, 1957—1958. IA 1959. 5. sz. 232—240.
- Loginova A. I. :** A levéltári intézmények tudományos publikációs tevékenysége 1958-ban és az archeográfia néhány kérdése. IA 1959. 3. sz. 166—175.
- Anaskin I. A. :** Az OSzFSZK mlmsztertanácsának határozata a levéltárügy szervezeteéről. IA 1959. 3. sz. 221—223.
- Belov G. A. :** A szovjet levéltárak a történettudomány szolgálatában. NNI 1959. 2. sz. 127—131.
- Caplin V. V. :** A levéltári állag-komplexumoknak a Szovjetunió állami levéltárai közötti elosztási elvei. IA 1959. 4. sz. 184—193.
- Prokopenko N. R. :** A szovjet levéltárak munkájának

- néhány kérdése az elkövetkező hét év alatt. ISZSZZR 1959. 4. sz. 21—32.
- Grisanov A. G.*: A moszkvai és a moszkva-területi levéltárak szemléje. IA 1959. 3. sz. 223—224.
- Grebennyikov M. V., stb.*: A helyi pártlevéltárak munkája 1958-ban. IA 1959. 5. sz. 197—202.
- Grebennyikov M. V., Usztyinov V. M.*: A pártlevéltárak tudományos publikációs munkája a Komszomol történetéről. IA 1959. 4. sz. 194—198.
- Tarle G. Ja.*: A gyárak történetére vonatkozó anyagok összegyűjtése szervezésének koral tapasztalatai. ISZSZZR 1959. 2. sz. 170—172. [1920-as évek.]
- Marcinkovszkij M. I.*: A helyi gazdasági anyag a Szovjetunió története szovjet időszakának tanulmányozásánál (leningrádi anyag alapján). PIS 1959. 3. sz. 22—29.
- Krivosejn L. N.*: A levéltári anyag felhasználása népgazdasági célra. IA 1959. 3. sz. 186—194.
- Cserepnyn L. V., Sumilov V. N., Alekszandrova M. I.*: Dokumentumok a Szovjetunió történetéről és az orosz—svéd viszonyról a svédországi levéltárakban. IA 1959. 6. sz. 113—126.
- Cserepnyn L. V., stb.*: Svédország levéltáraiban. VAN 1959. 10. sz. 82—84.
- Weiss H.*: A szovjet-észti levéltárügy. ZfO 1959. 3. sz. 408—415.
- Baszskov E. G.*: A Szovjetunió népel történetére vonatkozó dokumentumanyag az USA levéltáraiban és könyvtáraiban. ISZSZZR 1959. 2. sz. 223—228.
- Baszskov E. G., Krivosejn L. N.*: Néhány dokumentum az orosz—jugoszláv kapcsolatokról a jugoszláv levéltárakban. ISZSZZR 1959. 6. sz. 200—203.
- Begyin V. V., Melamedova V. M.*: A Szovjetunió Központi Állami Levéltárában őrzött dokumentum-anyag Finnország történetéről. IA 1959. 4. sz. 198—204.
- Patlova N. A.*: A dokumentációs anyag értékelésének kérdései. IA 1959. 3. sz. 176—185.
- Goldenberg L. A.*: Kartográfiai anyagok általános rendezés elvénél kérdése a Szovjetunió történeti levéltáraiban. Am 1959. 6. sz. 189—195.
- Kononov Ju. F.*: Konferencia a levéltári anyagok mikrofilmeséről. IA 1959. 5. sz. 245—248.
- Az állami egyetemek történeti fakultásainak munkájáról. (Az „O prepodavanii graszdzankoi isztorii v skolah SzSZZR” határozat 25. évfolyomjára). VI 1959. 11. sz. 185—194.
- Sebanov A. F.*: A történeti oktatás átszervezése az egyetemeken. VI 1959. 9. sz. 36—43.
- Pocolockaja M. Ju., Szperanszkaja N. V.*: A történelem-tanítás módszereiről. PIS 1959. 3. sz. 30—34.
- Illerickij V. Je.*: Az állami iskola az orosz történetírásban. VI 1959. 5. sz. 141—159.
- Zemszkova A. A., Mitrojanov I. G.*: Az SZKP története tanulmányozásának néhány kérdése az egyetemen. VI 1959. 10. sz. 137—151.
- Az állami egyetemek történeti fakultásainak munkájáról. VI 1959. 7. sz. 182—201. [Moszkva, Leningrád, Kiev, Tartu, Turkmén Áll. Egy.]
- Az állami egyetemek történeti fakultásainak munkájáról. VI 1959. 10. sz. 192—200. [A kazáni, szarátovi, tadzsik és uszgorodi egyetemen.]
- Az állami egyetemek történeti fakultásainak munkájáról. VI 1959. 12. sz. 185—192. [Az azerbajdzsáni, baskiriai, gorkijji, kisinyevi egyetemeken.]
- Lavericev V. Ja.*: A moszkvai állami egyetem történeti fakultásának 1959—1965-re szóló tudományos munkatervéről. VI 1959. 10. sz. 172—173.
- Oszipova K. A.*: Bizantinológiai disszertációk megvédése Moszkvában 1951—1957-ben. VV XIV. (1958) 358—370.
- I. G.*: Magyarország történetének tanulmányozása az ungvári egyetemen. NNI 1959. 4. sz. 177.
- Bozsuk A. V.*: Az ungvári állami egyetem történeti és filológiai kara hallgatóinak diplomamunkái Magyarország történetéről és kultúrájáról. NZUDU XXXVIII. (1959) 156—158.
- A szovjet középiskola történetéből. A dokumentumokat publikálja B. I. Muszatov. IA 1959. 5. sz. 51—70. [1924—1926.]
- Gavrilov F. A., Tyimofejev K. A.*: Összoroszági konferencia a 8- és 10-éves iskolákban folyó történelem-tanítás kérdéseiről. VI 1959. 6. sz. 163—179.
- Nyikolajev N. A.*: A történelem-tanítás szervezése a 10-éves iskolában. VI 1959. 5. sz. 207—221.
- Szinyicin A. M.*: A történeti oktatás struktúrája és tartalma a középiskolában. VI 1959. 8. sz. 193—200.
- Cserepnyn L. V.*: A történelem-oktatás a középiskolában. ISZSZZR 1959. 2. sz. 24—33.
- A középiskolai történelem-tanításról. (L. V. Cserepnyn cikkének visszhangja). ISZSZZR 1959. 3. sz. 148—158.
- Korovkin F. P.*: A nyolcéves iskola történelemkönyveivel szemben támasztott módszertani követelményekről. PIS 1959. 2. sz. 42—52.
- Agibalova Je. V., Uhovszkaja P. L.*: Módszertani követelmények az általános iskolai tankönyvek tekintetében. PIS 1959. 3. sz. 35—41.
- Rahmanova I. P.*: Az új és legújabbkori történet középiskolai oktatásának tanterveiről. NNI 1959. 5. sz. 192—196.
- Latynin B. A.*: Néhány módszertani kérdés a belső-ázsiai öntözéses gazdálkodás történetének tanulmányozásával kapcsolatban. Sza 1959. 3. sz. 19—27. [I. e. 6. századtól i. sz. 4. századig]
- Voronyina V. L.*: A korai középkori város Belső-Ázsiában. Sza 1959. 1. sz. 84—104. [5—12. század.]
- Gumilev L. N.*: A tu-kiu-törökök altáji ága. Sza 1959. 1. sz. 105—114. [5—13. század.]
- Kizlaszov L. R.*: Tuva középkori városai. Sza 1959. 3. sz. 66—80. [8—9, 12—13. század]
- Szaharov A. M.*: A feudális formáció fejlődésének két stádiuma Oroszországban. VI 1959. 1. sz. 98—107.
- Kuznyecov I. V.*: A feudalizmus „felmenő” és „lelenő” szakaszáról Oroszországban. VI 1959. 11. sz. 79—92.
- Kasztanov Sz. M.*: A feudális immunitás eredetének kérdéséhez. NDVSIN 1959. 4. sz. 106—121.
- B. Ju.*: Tudományos elméleti konferencia Novgorod megalapításának 1100. évfordulóján. ISZSZZR R 1959. 6. sz. 208—209.
- Archihszckij A.*: Novgorod városának kronológiájáról Sza 1959. 4. sz. 107—127. [12—14. századi archeológiai leletek.]
- Voronyin N. N.*: Vlagyimir városának és környékének korai történetéből. Sza 1959. 4. sz. 74—81. [9—10. század.]
- Florovszky A.*: Az orosz—bizánci kapcsolatok történetének tanulmányozásához. III. BS 1959. 1. sz. 63—74.
- Talisz D. L.*: Az orosz—herszenezosi politikai kapcsolatok történetéből, 9—10. század. VV XIV. (1958) 103—115.
- Sangin M. A., Vinsnyakova A. F.*: Létezett-e „Külső-Rusz”? VV XIV. (1958) 97—98. [A „De administrando imperio” 9. fejről.]
- Polovoj N. Ja.*: Igor görögök elleni második hadjáratának és az oroszok Berdaa elleni támadásának dátumáról. VV XIV. (1958) 138—147. [943.]
- Petrov G. M.*: Irán első provinciája. KSzV XXXVI. (1959) 97—102. [A régi Gilján, az orosz—iráni érintkezés központja.]
- Adikov K. A.*: A Szerakhszvi Mervbe vezető középkori kereskedelmi út fő állomásai. Sza 1959. 4. sz. 212—227.
- Kuznyecov V. A.*: A késői alán kultúra az Észak-Kaukázusban. Sza 1959. 2. sz. 97—118. [10—12. század.]
- Hellmann M.*: Szent Vlagyimir a korabeli nyugati hagyományban. JGO 7/4. (1959) 397—412.
- Tyihomirov M. N.*: A kereszténység kezdeti Oroszországban. H 152. (1959. okt.) 199—211.
- Stokes A. D.*: Az orosz egyház helyzete (988—1037) SEER 89. (1959. jún.) 430—442.
- Selkovenyikov B. A.*: Űvegedények a 10—13. századi kievi államban. VV XVI. (1959) 114—126.
- Jakobson A. L.*: Az orosz—herszenezosi kapcsolatok történetéhez, 11—14. század. VV XIV. (1958) 116—128.
- Lazarev V. N.*: Új adatok a kievi Szófia-templom mozaikjairól és freskóiról. Jaroszláv családjának csoportképe. VV XV. (1959) 148—169. [1046]
- Levickaja V. I.*: A kievi Szófia templomban levő mozaik-

- kok technikai kivitelezéséről. VV XV. (1959) 170—184.
- Ribakov B. A.** : Feljegyzés Bölcse Jaroszláv haláláról. SZA 1959. 4. sz. 245—249. [Felirat a kievi Szófia-katedrálisban, 1054.]
- Scsapor Ja. N.** : A Russzkaja Pravda kéziratáról. IA 1959. 4. sz. 209—211.
- Szmírnov I. I.** : A „szmerd” megjelölés problémája a Russzkaja Pravdában. IZ 64. (1959) 255—302.
- Pavluszkova M. P.** : Orosz—magyar kapcsolatok a 13. század előtt. ISZSZSZR 1959. 6. sz. 149—155.
- Ledjajeva Sz. D.** : Katonai alakulatok elnevezései a régi orosz nyelvben (a 11—13. századi krónikák anyaga alapján). VMU 1959. 4. sz. 163—174.
- Francis E.** : Az orosz—bizánci kapcsolatok a 12. században és a Halicstől Al-Dunáig terjedő terület feletti uralom. BS 1959. 1. sz. 50—62.
- Kuzmina V. D.** : Tudósítás a palesztinai arabokról és arab kultúráról Danyil Igumen útnaplója. (Az orosz—arab kapcsolatok történetéből.) VIMK 1959. 6. sz. 82—87. [1106—1108.]
- Ribakov B. A.** : Egy bojár évkönyvről a 12. századból. ISZSZSZR 1959. 5. sz. 56—79. [Az 1199. évi kievi évkönyv 1146—1154-ig terjedő részletének írójáról.]
- Mongajt A. L.** : Abu Hamid al-Garnati utazása orosz földre 1150—1153-ban. ISZSZSZR 1959. 1. sz. 169—181.
- Davidovics Je. A.** : Az arany és az ezüst viszonya Bukharában a 12. században. PV 1959. 4. sz. 82—85.
- Bauer A.** : A rigai Albert püspök (1199—1229). ZFO 1959. 1. sz. 78—82.
- Szmírnov A. P., Fjodorov-Davidov G. A.** : Az Aranyhorda archeológiai tanulmányozásának feladatai. SZA 1959. 4. sz. 128—139.
- Cserepnyin L. V.** : Népi felkelések Moszkvában 1382-ben és 1445-ben. NDVSN 1959. 1. sz. 85—103.
- Csermenszkij P. N.** : A Rjazany-vidék történeti földrajzának néhány vitás kérdése. ISZSZSZR 1959. 2. sz. 172—174. [14. sz. végéig.]
- Alekszejeva T. I., Vasziljev B. A.** : Az orosz mescserek és a tatár misarek közti genetikai kapcsolat kérdéséhez. KSZIE XXXI. (1959) 3—13.
- Amburger E.** : Az oroszországi nagykereskedelem történetéhez. *gosti*. SW 1959. 2. sz. 248—261. [14—19. század.]
- Csehovics O. D.** : Új 14. századi forrás Bukhara történetéről. PV 1959. 5. sz. 148—161.
- Vakurov V. N.** : Az orosz szakmai szókincs történetéhez (14—16. századi feljegyzések alapján). VMU 1959. 4. sz. 175—190. [Vadászat, erdei méhészet]
- Zimin A. A.** : A földbirtoklás Oroszországban. VI 1959. 11. sz. 130—142. [15. század]
- Gardanov V. K.** : A „kormilsztvo” (táplálás) a régi Oroszországban. Sze 1959. 6. sz. 43—59.
- Klibanov A. I.** : Az orosz humanista gondolkodás forrásainál. VIMK 1959. 1. sz. 33—48. [15—16. század.]
- Stökl G.** : A reneszánsz és a reformáció visszhangja a moszkvai államban. JGO 7/4. (1959) 413—430. [15—16. század.]
- Malovist M.** : A balti országok gazdasági és társadalmi fejlődése a 15—17. században. EchR XII/2. (1959) 177—189.
- Dorosenko V. V.** : A mezőgazdasági termények ára Livóniában a 15. században. ISZSZSZR 1959. 2. sz. 158—169.
- Darszkij E.** : Egy középszálsai festőcél alapokmánya, 15. század. PV 1959. 3. sz. 106—109.
- Klibanov A. I.** : Maxim Gree életrajzának és irodalmi hagyatékának tanulmányozásához. VV XIV. (1959) 148—174.
- Buganov V. I.** : Az állami méltóságokat rangsoroló könyvek mint az orosz kultúra emlékei. VIMK 1959. 6. sz. 105—111. [15. sz. vége—17. század.]
- Kopanyev A. I.** : Az orosz állam lakossága a 16. században. IZ 64. (1959) 233—254.
- Kastanov Sz. M.** : A helyi közigazgatás Oroszországban a 16. század első felében. ISZSZSZR 1959. 6. sz. 134—148.
- Panyejah V. M.** : Új forrás a 10. századi holopok történetéhez. IA 1959. 4. sz. 206—209.
- Sztrunilin Sz. G.** : Oroszország belső piaca a 16—18. században. ISZSZSZR 1959. 4. sz. 75—88. [B. B. Kafengauz „Oroszország belső piaca a 18. század első felében.” M. 1958. c. könyvével kapcsolatban.]
- Kopiszkij Z. Ju.** : A kézműipar Belorusszia városában a 16. században és a 17. század első felében. ISZSZSZR 1959. 3. sz. 118—129.
- Kruusz M. I.** : A 16. századi „balti kérdés” a külföldi történeti irodalomban. VI 1959. 6. sz. 108—119.
- Fagyjev A. V.** : Az orosz—csecsenc kapcsolatok történetéből. VMU 1959. 1. sz. 219—227. [16—19. század.]
- Manykov A. G.** : A parasztek helyzete Oroszországban a feudális birtokokon a 16. század második felében. ISZSZSZR 1959. 4. sz. 137—146.
- Alsic D. N.** : Vlagyimir Andrejevics Sztarickij eskü alatt tett vallomási jegyzőkönyve és Retteggett Iván rank nem maradt végrendelete. ISZSZSZR 1959. 4. sz. 147—155. [1553—1554]
1559. évi körzeti rendelet Novgorodban. Publikálja: N. Je. Noszov. IA 1959. 4. sz. 212—217.
- Dokumentumok a molgyi útközetről, 1572. Publikálja: V. I. Buganov. IA 1959. 4. sz. 166—183.
- Az 1575. évi zemskij szobor és Szimeon Bekbulatovics beadványa a nagyfejedelmhez. A dokumentumokat közlésteszli: V. I. Koreckij. IA 1959. 2. sz. 148—156.
- Szergejev V. I.** : Jermak szibériai hadjáratainak kérdéséhez. VI 1959. 1. sz. 117—129. [1579—1582.]
- Stefánescu St.** : A feudalizmus közös elemei a román fejedelemségekben és Oroszországban: a parasztek földhözkötele a 16. század végén. S 1959. 2. sz. 87—102.
- Koreckij V. I.** : A 17. század eleji oroszországi parasztháború történetéből. VI 1959. 3. sz. 118—137.
- Ovesinnjikov R. V.** : A 17. század elején Oroszországban lezajlott NDZS háború néhány kérdése. VI 1959. 7. sz. 69—83.
- Merzon A. C.** : A területek közti piaci kapcsolatok fejlődése a 17. század második negyedében. (Velikij-Ustjuzg város anyaga alapján.) ISZSZSZR 1959. 2. sz. 118—138.
- Melnyik L. G.** : A velikij-ustjuzgi poszad kereskedő-lakosságának vagyoni rétegződéséhez a 17. században. NDVSN 1959. 3. sz. 81—100.
- Stoicescu N.** : Malomszilpikészítő orosz mesterműberek Havasalföldön és Moldvában a 17. században. SMIM III. (1959) 373—378.
- Novoszelcev A. P.** : Azerbajdzsán és Kelet-Örményország városai a 17—18. században. ISZSZSZR 1959. 1. sz. 87—108.
- Bregel Ju. E.** : Dél-Turkménia és Khoraszán ethnikai képe a 17—18. században. KSZIE XXXI. (1959) 14—26.
- Schoener R.** : Az 1623. évi angol—oros szövetség kérdéséhez. JGO 7/2. (1959) 182—195.
- Svitalski Zb.** : Ismeretlen adat Bogdan Hmelnyickij életéből 1648 előtt. (Kozák követtség az 1639. évi varsói országgyűlésen.) KH 1959. 3. sz. 855—858.
- Enea C.** : Az ukrán nép nemzeti felszabadító harca 1648—1654-ben és Bogdan Hmelnyickij a román krónikákban. SBBH IV/1. (1959) 23—44.
- Choulguine (Sulgin) A.** : A pereszjaszlavi szerződés és Ukrajna egyesülése a moszkvai fejedelemséggel. RH 83/CCXXII. (1959) 297—310.
- Lizlov G. M.** : Lengyel—oros kapcsolatok a zborovszki békétől az 1651. évi zemskij szoborig. KSZISZ. 27. (1959) 45—67.
- Manykov A. G.** : A poszad harca a feudális urakkal a 17. század második felében. VI 1959. 217—232.
- Alekszandrov V. A., Csizljakova Je. V.** : A vámpolitika Szibériában az orosz-oroszországi piac kialakulása idején (17. sz. második fele). VI 1959. 2. sz. 132—143.
- Buganov V. I.** : Az 1662. évi moszkvai felkelés kérdéséhez. VI 1959. 5. sz. 160—175.
- Buganov V. I.** : Vizsgálat az 1662. évi moszkvai felkelés ügyében. IZ 65. (1959) 278—302.
- Galaktijonov I. V.** : Oroszország és Lengyelország az andruszovói tárgyalások előtt. UZISZ XVIII. (1959) 191—249.
- Az andruszovói fegyverszünet történetéhez, 1667. A

- dokumentumokat publikálja: I. V. Galaktyionov. IA 1959. 6. sz. 83—90.
- Koprejeva T.**: Oroszország törekvése a Lengyelországal való gazdasági szövetségre a balti-tengeri svéd uralom elleni harcban. (Egy kurlandi konferencia összehívásának terve 1688-ban.) KH 1959. 1. sz. 52—71.
- Az 1679—1681. évi adóreform történetéhez. 1679. évi határozat a sztrelec-gabonaellátás portánkénti kiszabásáról. A dokumentumokat publikálja: I. A. Golubcov. IA 1959. 5. sz. 155—167.
- Rogov A. I.**: Új adatok a Szláv—görög—latin Akadémia halgatónak összetételéről. ISZSZSZR 1959. 3. sz. 140—147. [1687—1720]
- Az 1696. évi azovi hadjárat történetéből. A dokumentumokat közléteszi: G. M. Lifsic. IA 1959. 2. sz. 157—163.
- Loewenson L.**: Kikkel találkozott Nagy Péter Angliában. Moses Stinger vegyész és orvos. SEER 89. (1959. jún.) 459—468. [1698]
- Gorfunkel A. H.**: Giordano Bruno filozófiájának terjedése Oroszországban. VIMK 1959. 5. sz. 91—101. [17—18. század]
- Krutikov K. A.**: A szovjet—kínai kulturális és tudományos kapcsolatok történetéből. ISZSZSZR 1959. 4. sz. 9—20. [A 17. század végétől máig]
- Murazjev A. V.**: A moszkvai poszad lakossága a 18. század első negyedében. NDVSIN 1959. 4. sz. 97—105.
- Sepukova N. M.**: A magánbirtokos parasztek arányának változása európai Oroszország lakosságának összetételében (a 18. században és a 19. század első felében). VI 1959. 12. sz. 123—136.
- Kabuzan V. M.**: A népszámlálások (revíziók) adatai, mint az oroszországi lakosság történetének forrásai a 18. században és a 19. század első felében. 1718—1858. ISZSZSZR 1959. 5. sz. 128—140.
- Oroszország első népszámlálási táblázata 1718—1727. Publikálja: V. M. Kabuzan, N. M. Sepukova. IA 1959. 3. sz. 126—165.
- Burgess M.**: Vásárok és szórakoztatók a 18. századi Oroszországban. SEER 90. (1959. dec.) 95—113.
- Raeff M.**: Állami szolgálat, külpolitika, ideológiák. (Az intézmények szerepe az orosz nemesség szellemi fejlődésében a 18. században.) JGO 7/2. (1959). 147—181.
- Sulga I. H.**: Ukrán—magyar kapcsolatok a 18. században. NZUDU XXXVIII. (1959) 130—132.
- Djelap L.**: A zaporozsjei kozákok letelepítése a mai Vajdaságban a 18. században. ZDN 24. (1959) 122—130.
- Galperin A. L.**: Az orosz—kínai kereskedelem a 18. században és a 19. század első felében. PV 1959. 5. sz. 215—227.
- Wittram R.**: Az orosz birodalom és alakváltozása. HZ 187/3. (1959) 568—593. [Nagy Pétertől napjainkig.]
- Kriloza T. K.**: Az orosz diplomácia és a Boszporusz a 18. század elején, 1700—1709. IZ 65. (1959) 249—277.
- Kirillov V. V.**: A kőház-építés Péter uralkodásának kezdetén (Sz. Remezov „minta”-kőház építési tervzete Tobolszk számára a 18. század elején.) NDVSIN 1959. 2. sz. 105—120.
- Csernov A. V.**: Az 1705—1706. évi asztraháni felkelés. IZ 64. (1959) 186—216.
- Sutoj V. Je.**: Az orosz, ukrán és lengyel nép közös harca a svéd intervenciók ellen (A poltavai csata 250. évfordulójára). VAN 1959. 8. sz. 67—72.
- Sternberg J. I.**: Az 1703—1711-es felszabadító háborúban résztvevő magyar és ukrán parasztek közös harcának történetéből. NZUDU XXXVIII. (1959) 97—120.
- Beszkróvnij L. G.**: A poltavai győzelem. VI 1959. 12. sz. 41—57.
- Kan A. Sz.**: A svéd történészek a poltavai csatáról. (A források és az utóbbi félszázad irodalmának áttekintése). ISZSZSZR 1959. 4. sz. 182—196.
- Sirunij H. Dj.**: Nicolae Milescu spatarios szerepe az örvények Nagy Péterrel való kapcsolatában. SAO II. (1959) 207—216.
- Volkov M. Ja.**: A munkaerőpiac Jaroszlavban a 18. század húszas éveiben. NDVSIN 1959. 1. sz. 72—84.
- Radovszkij M. I.**: Az első kilométerkör az orosz—kínai tudományos kapcsolatok történetében. VAN 1959. 9. sz. 95—97. [Kínai küldöttség látogatása 1732-ben a pétervári akadémián.]
- Kemp B.**: Sir F. Dashwood naplója 1733-ban Szent-péterváron tett látogatásáról. SEER 90. (1959. dec.) 194—222.
- Gerskovics Z. I.**: Az orosz és francia felvilágosultak eszmei kapcsolatai a 18. században. VIMK 1959. 11. sz. 120—129.
- Razgon A. M.**: A kisárutermelés a 18. század második felében és a tőkés manufaktúra keletkezése. (Az ivanovói ipari körzet anyaga alapján.) ISZSZSZR 1959. 6. sz. 63—82.
- Gankovszkij Ju. V.**: Kereskedelmi kapcsolatok Afganisztán és Oroszország között a 18. század második felében. PV 1959. 1. sz. 142—143.
- Kazimir St.**: A habánok Szlovákiából Oroszországba történt emigrálásának kérdéséhez. (A 18. század második fele.) IS III. (1957) 368—374.
- Madariaga I.**: Az 1781. évi titkos osztrák—orosz szerződés. SEER 90. (1959. dec.) 114—145.
- Dancig B. M., Zsilenko V. I.**: Elfejtett részletek az orosz—marokkói kapcsolatok történetéből (18. század utolsó negyede). PV 1959. 1. sz. 86—93.
- Beljavszkij M. T.**: Az iskola és az oktatási rendszer Oroszországban a 18. század végén. VMU 1959. 2. sz. 105—120.
- Šerban C.**: Egy Havasalföldről szóló (orosz) feljegyzés a 18. század végéről. SMIM III. (1959) 370—384. [A román—török és román—orosz viszonyról]
- Virginszkij V. Sz.**: A repülés kérdése az orosz sajtóban a 18. század végén és a 19. század elején. (A léggömbök gyakorlati alkalmazásának 175. évfordulójára.) VIMK 1959. 2. sz. 127—132.
- Babinceva N. Sz.**: Az 1791. évi angol—orosz konfliktus történetéből. NDVSIN 1959. 2. sz. 98—104.
- Szaktareldze R. D.**: A „Kaukázusi titkos társaság” létezésének kérdéséhez. ISZSZSZR 1959. 5. sz. 126—127. [19. század első negyedében.]
- Kovalcsenko I. D.**: A mezőgazdasági termelés színvonalának dinamikája Oroszországban a 19. század első felében. ISZSZSZR 1959. 1. sz. 53—86.
- Voronkov I. A.**: A mezőgazdasági hanyatlás Belorussziában a 19. század első harminc évében. VMU 1959. 4. sz. 41—64.
- Ulascsik N. N.**: Parasztenzületek Litvániában a 19. század első felében. ISZSZSZR 1959. 1. sz. 155—168.
- A kelet-szibériai aranylelőhelyek munkásainak mozgalma a 19. század első felében. A dokumentumokat publikálja: A. Sz. Nagajev. IA 1959. 5. sz. 216—223.
- Büttner K.**: Herderi gondolatok Karamzin történetzemléletében. JGO 7/3. (1959) 237—270.
- Szamarin R. M.**: Orosz—német irodalmi kapcsolatok a 19—20. században. VMU 1959. 3. sz. 55—60.
- Krusius-Ahrenberg L.**: Finn separatizmus és orosz imperializmus a múlt században. HZ 187/2. (1959) 249—288.
- Vajnberg B. I.**: A horezni turkmén telepek történetéhez. 19. század. SzE 1959. 5. sz. 31—45.
- Bolhorityinov N. N.**: A diplomáciai kapcsolat felvétele Oroszország és az USA között, 1808—1809. (Dokumentumok). NNI 1959. 2. sz. 151—162.
- Romogyin V. A.**: Új forrás a kokandi kánáság történetéről. PV 1959. 3. sz. 110—113. [1810—1822]
- Schmitt H. A.**: 1812. Stein báró, I. Sándor cár és a Napoleon elleni keresztahadjárat. JMH 1959. 4. sz. 325—328.
- Sztyeckevics M. Ja.**: A bányászok helyzete 1820—1856-ban a Moszkva környéki bányavidéken. NDVSIN 1959. 2. sz. 61—74.
- Gyemihoczkij K. K.**: A gyári jobbágy munkások helyzete és harca a guszvci gyárakban 1822-ben. NDVSIN 1959. 4. sz. 82—96.
- Oroszország segítése a független görög állam létrehozásában, 1829—1831. A dokumentumokat publikálja: O. V. Vasziljenko. NNI 1959. 3. sz. 148—157.
- Bortnowski W.**: A Romanovok detronizációjának kérdéséhez, 1831. jan. PH 1959. 4. sz. 856—863.

- Jacunskij V. K.** : Lengyel kohász a Donyec-medencében a 19. század harmincas éveiben. KSZISz 27. (1959) 41—44.
- Scheibert P.** : A liberalizmus Oroszországban. JGO 7/1. (1959) 34—48. [1830-as évektől]
- Nyikolajev P. A.** : Az orosz hírlapírás a 19. század 30—60-as éveiben A. I. Herzen értékelésében. VMU 1959. 1. sz. 87—104.
- Kovaleszko I. D.** : A földesúri parasztok gazdasági és személyi helyzete európai Oroszországban a 19. század 40—50-es éveiben. NDVSIN 1959. 2. sz. 75—97.
- Nyijakij V. V.** : A bolgárok összeesküvése a dunai fejedelemségekben és Oroszország déli részén 1841—1842-ben. NDVSIN 1959. 2. sz. 121—140.
- Sapiro A. L.** : Könyvek a történeisz dekabristákról. VAN 1959. 5. sz. 133—136.
- Dmitrijev Sz. Sz.** : Ja. A. Linovszkij professzor és a mezőgazdasági múzeum létrehozása a moszkvai egyetemen 1846-ban. VMU 1959. 2. sz. 79—104.
- Fagyejev A. V.** : A kaukázusi hegyillatok gazdasági színvonalára a 19. század derekán. NDVSIN 1959. 1. sz. 55—71.
- Fagyejev A. V.** : Az Észak-Kaukázus bevonása a reform utáni Oroszország gazdasági rendszerébe. (A kapitalizmus horizontális fejlődésének problémájához.) ISZSZSZR 1959. 6. sz. 40—62.
- Furer L. N.** : A volgai hajózás fejlődésének történetéhez. ISZSZSZR 1959. 2. sz. 153—157. [19. század második fele.]
- Muhajev B. I., stb.** : A kamcsatka Petropavlovszk védelmének történetéhez, 1854. IA 1959. 2. sz. 242—244.
- Apollo A. G.** : A kereskedelmi viszonyok fejlődése Oroszország és Anglia között a krími háború után, 1856—1858. NDVSIN 1959. 4. sz. 67—81.
- Margolisz L. G.** : T. G. Sevcenko és A. P. Scsapov. NDVSIN 1959. 3. sz. 62—80.
- Altman V. V.** : Az Oroszországban az 1850—1860-as években fennállott forradalmi helyzet tanulmányozására alakított csoport munkájáról. VI 1959. 10. sz. 136—139.
- Gyementyev I. P.** : N. G. Csernisevskij és John Brown alkotmánya. VI 1959. 12. sz. 137—144.
- Baraboj A. Z.** : Miért bocskátottak el N. I. Pirogovot a kievi tankerület kuratóriai állásából. ISZSZSZR 1959. 5. sz. 106—113. [1858—1861]
- Vinogradov V.** : Az orosz diplomácia szerepe a román fejedelemségek egyesítésében. S 1959. 2. sz. 35—52.
- Vušković V. J.** : Matija Ban sikertelen politikai akciója 1860—1861-ben. IC IX—X. (1959) 381—409. [Ausztriával, Oroszországgal]
- Asurkov V. N.** : Tervezet „társaság” alakítására a tulai fegyvergyár igazgatására 1862—1866-ban. (A reform utáni orosz ipar történetéhez.) NDVSIN 1959. 3. sz. 46—61.
- Flaker A.** : A jogpárt és Oroszország. (Oroszország helye a jogpárt külpolitikai koncepciójában) HZB XI—XII. (1958—59) 105—119. [1860—1880-as évek]
- Gingyin I. F.** : A cári kormány gazdaságpolitikája a 19. század 60—80-as éveiben. VI 1959. 5. sz. 63—82.
- Budajev D. I.** : Változások a szmolenszki kormányzóság földhasználatában az 1861. évi reform végrehajtása következtében. NDVSIN 1959. 4. sz. 48—68.
- Taubin R. A.** : Sz. Sz. Rimarenko forradalmi demokrata. ISZSZSZR 1959. 1. sz. 136—154. [1839—1863]
- Bakujev B. P.** : V. I. Lunyin forradalmi demokrata életéről és tevékenységéről. ISZSZSZR 1959. 6. sz. 129—134. [1843—1913]
- Linkov Ja. I.** : Eszméleti és taktikai nézeteltérések a forradalmi demokraták soraiban a jobbágyrendszer bukásának korszakában. VI 1959. 6. sz. 47—68.
- Hajkina N. L.** : A zemsztyok szervezete a szamarai kormányzásban. NDVSIN 1959. 2. sz. 47—60. [1864]
- Kozmin B. P.** : A narodnyikok a felszabadító mozgalomban burzsoá demokratikus szakaszában Oroszországban. IZ 65. (1959) 191—248.
- Alezinszky G.** : A szocialista mozgalom Oroszországban a 19. században. Az agrárszocializmus (narodnyi-eszetzvo). A szocialdemokrácia megjelenése. RH 1959. júl.—szept. 81—112.
- Szokolov O. D.** : Az I. Internacionálé eszméinek terjedése Oroszországban. Újonnan feltárt anyaga. VI 1959. 1. sz. 201—203. [1874]
- Tvardovszkaja V. A.** : A „Zemlja i Volja” válsága a hetvenes évek végén. ISZSZSZR 1959. 4. sz. 61—74.
- Tvardovszkaja V. A.** : A „Zemlja i Volja” tagjainak szervezeti konferenciája, 1879. jún. NDVSIN 1959. 2. sz. 27—46.
- Sirokova V. V.** : A „Narodnaia Volja” tevékenységének értékeléséről. VI 1959. 8. sz. 47—62.
- Gross H.** : Nemzetközi verseny a művelődésügy és tudomány terén. A fejlődés a Szovjetunióban, a USA-ban, Nagy-Britanniában és Németországban. GWU 1959. 1. sz. 33—41. [Kb. a hetvenes évektől.]
- Roy P. Ch.** : Baba Ram Singh követsége orosz Turkesztánba, 1879. PV 1959. 4. sz. 77—81.
- Rinova I. V.** : A bolgár történeiszek művei az orosz—török háborúknak és Bulgária török iga alóli felszabadulásának 80. évfordulójára. ISZSZSZR 1959. 2. sz. 212—216.
- Szamojlov Sz. I.** : Románia felszabadulása a török iga alól az 1877—1878. évi orosz—török háború következtében. VI 1959. 2. sz. 84—101.
- Gorfunkel A. H.** : I. N. Uljanov feljegyzései a tantóli szemináriumokról és iskolai tanácsokról, 1883. IA 1959. 3. sz. 200—204. [Szimbirszki kormányzóság]
- Kraszavin V. P.** : Sz. M. Sztepanka-Kravcsinszkij kapcsolatai a „Munka Felszabadítása” csoport vezetőivel. NDVSIN 1959. 1. sz. 50—54.
- Oroszország külföldi kölcsönöknek konverziója 1888—1890-ben. A dokumentumokat publikálja: A. I. Sidorov. IA 1959. 3. sz. 99—125.
- Borzunov V. O.** : A szibériai vasútvonal munkásai 1891—1905-ben. ISZSZSZR 1959. 4. sz. 116—126.
- Arutyunjan G. M.** : Anglia és az örmény kérdés a 19. század kilencvenes éveinek derekán. NNI 1959. 6. sz. 82—97.
- Muhaszimova K. Z.** : A bokharai parasztok akciói az adóteher ellen a 19. század végén. PV 1959. 1. sz. 94—99.
- Gabarajev Sz. S.** : Koszta Hetagurov történetfelfogása. ISZSZSZR 1959. 6. sz. 123—128. [Az oszét irodalmi nyelv és irodalom alapvetője, forradalmi demokrata, 19. század vége.]
- Vrba P.** : L. Janáček első utazása Oroszországba 1896-ban. SS 1959. 4. sz. 464—472.
- Sz. Ju. Vitte kísérletei, hogy megnyissa az amerikai pénzpiacot orosz kölcsönökhöz. 1898—1902. A dokumentumokat publikálja: B. A. Romanov, B. V. Ananyics. IA 1959. 1. sz. 123—140.; 2. sz. 115—135.
- Brodskij R. M.** : Amerikai—orosz kapcsolatok a 19. és 20. század fordulóján. PZI 1959. 140—156.
- Lávin Ja. I.** : A nagyburzsoázia „képviseleti” szervezetei Oroszországban a 19. század végén és a 20. század elején. ISZSZSZR 1959. 2. sz. 95—117.
- Jakovlev I. I.** : Emlékezések V. I. Leninnről és a pétervári „Harc Szövetségről”. IA 1959. 6. sz. 96—107.
- Mihalutyina D. K.** : N. K. Krupszkaja — a lenini „Iszkra” titkára. VMU 1959. 4. sz. 25—40.
- Snyitman A. M.** : A lenini „Iszkrá” Moszkvába szállításának bulgáriai útja. NDVSIN 1959. 4. sz. 173—188.
- Sebalgjin Ju. N.** : A cári Oroszország állami költségvetése a 20. század elején (az első világháborúig). IZ 65. (1959) 163—190.
- Strakhovszky L. I.** : P. Lunyin az államférfi újraértékelése. SERE 89. (1959. jún.) 348—370.
- Anfimov A. M.** : Európai Oroszország agrárrendszerének jellege a 20. század elején. IZ 65. (1959.) 119—162.
- Az orosz—egyiptomi kapcsolatok a 20. század elején. A dokumentumokat közzéteszi: V. Sz. Ljapov, O. F. Szolovjov. IA 1959. 1. sz. 141—153.; 2. sz. 136—147.
- Abdullajev Z. Z., Agahi A. M.** : Új adatok orosz forradalmárok tevékenységéről Iránban a 20. század elején. PV 1959. 6. sz. 139—142.
- Lavericev V. Ja.** : Az ivanovo-voznyszenszki munkások:

- összetétele a 20. század elején, 1900—1914. NDVSN 1959. 3. sz. 33—45.
- Miniszteri rendelet Marx „A filozófia nyomora” c. művének betiltásáról Oroszországban. Közzéteszi: I. F. Kovaljov. IA 1959. 2. sz. 57—67. [1902.]
- Vaszina E. L.: A moszkvai szociáldemokrata szervezete az OSZDMP II. kongresszusának előestéjén. VMU 1959. 2. sz. 37—50. [1903]
- Brodskij R. M.: Az USA állástoglalása az orosz—japán háborúban és a portsmouthi tárgyalásokban. VI 1959. 2. sz. 144—155.
- Kuznyecov N. I.: A Vperjod és a Proletarij folyóiratok levéltári állagának dokumentációs anyaga. IA 1959. 3. sz. 195—199. [1904—1905.]
- Sztikalin Sz. I.: A moszkvai bolsevikok szatirikus lapja a „Zsalo”, 1905. VMU 1959. 1. sz. 133—146.
- Az OSZDMP KB illegális nyomdája Rzsev városában az első orosz forradalom időszakában. A dokumentumokat publikálja: I. F. Ugarov. IA 1959. 5. sz. 102—127.
- Szohany L. V., Szohany P. Sz.: Marx, Engels és Lenin műveinek terjesztése Harkov vidékén 1905—1917-ben. ISZSZZSR 1959. 2. sz. 145—150.
- Kjuzadzsjan L. Sz.: Az 1905—1907-es orosz forradalom hatása a kínai forradalmi demokratákra. VIMK 1959. 6. sz. 29—44.
- Hurezsevu D.: Az 1905—1907. évi első orosz forradalom hatása a román parasztokra és a falura való behatolásának útjai. S 1959. 2. sz. 15—34.; 3. sz. 53—60.
- Saurov I. V.: Az OSZDMP katonai és harcra szervezettéinek első konferenciája 1906. novemberében. IA 1959. 1. sz. 160—171.
- Vologyn A. I.: A machizmus elleni harc történetéből. VE 1959. 6. sz. 132—136. [1907—1912.]
- Az OSZDMP permi katonai szervezete, 1906—1908. K. I. Kirszanov 1934-ben írt emlékezései. IA 1959. 2. sz. 164—168.
- Bezszuzer I. V.: Az oroszországi osztályok és pártok harca a külpolitikai kérdésekben a boszniai válság előestéjén, 1906—1908. IZ 64. (1959) 136—185.
- F. A. Golovin emlékezései a II. állami dumáról. Publikálja A. Ja. Avreh, V. D. Jeszakov, V. Sz. Rogova. IA 1959. 4. sz. 136—165.; 5. sz. 128—154.; 6. sz. 56—81. [1907. febr.—jún.]
- N. K. Krupszkaja levelei M. V. Kobeckijhez. Publikálja: K. V. Sahnazarova. IA 1959. 1. sz. 36—49. [1908—1909.]
- Fomina V. A.: G. V. Plehanov néhány, N. A. Rubakin-hoz intézett kiadatlan leveléről, 1909—1916. VE 1959. 9. sz. 131—132.
- Bovikin V. I., Ginyin I. F., Turnovszkij K. N.: Az állami monopolkapitalizmus Oroszországban. ISZSZZSR 1959. 3. sz. 83—117. [A referátum megvitatása: uo. 231—235.]
- Škerović N.: Montenegro és Oroszország kapcsolataiból. Az 1910. évi katonai szerződés. IZCG 1959. 3—4. sz. 113—123.
- Jerusalimskij A. F.: A parasztmozgalom fejlődése 1910—1914-ben. ISZSZZSR 1959. 4. sz. 108—116.
- Az OSZDMP KB címjegyzéke, 1912—1914. Publikálja: V. T. Loginov, stb. IA 1959. 1. sz. 11—35.
- Az OSZDMP KB címjegyzékei, 1912—1917. Publikálja: V. T. Loginov, stb. IA 1959. 3. sz. 31—50.
- Az OSZDMP KB tevékenysége a „Pravda” irányításában, 1912—1914. A dokumentumokat publikálja: V. T. Loginov, G. V. Petrijakov. IA 1959. 4. sz. 39—56.
- A lengyel parasztmozgalom lapja, a „Zaranie” és a Zaranie-mozgalom egy cári dokumentum tükreben (1913). Publikálja: W. Stankiewicz. ZPW 1959. 4. sz. 65—68.
- Bovikin V. I.: Oroszország bankjai és hadilipara az első világháború előestéjén. IZ 64. (1959) 82—135.
- A „Promadmet” szindikátus politikája az első világháború előtt. A dokumentumokat publikálja: Je. I. Gyemesina. IA 1959. 3. sz. 86—98.
- Zabiello St.: A lengyel probléma az 1914. decemberében Moszkvában tartott szovjet—francia tárgyalások megvívástásában. SM 1959. 10. sz. 85—111.
- Arutyunov G. A.: A bakui munkások általános politikai sztrájkja 1914-ben. ISZSZZSR 1959. 3. sz. 130—139.
- Wiegel K.: Orosz szocialisták Karl Liebknecht mögött 1914-ben. ZG 1959. 8. sz. 1834—1835.
- Minc I. I.: Oroszország proletáriátusának forradalmi harca 1914—1916-ban. VI 1959. 11. sz. 57—69; 12. sz. 23—40.
- Kuznyecov I. V.: A legális bolsevik folyóiratok az első világháború éveiben. VMU 1959. 1. sz. 147—160.
- Zaleszkij Sz. A.: Az urádi bányáipar mozgósítása az első világháború éveiben. IZ 65. (1959) 80—118.
- Kirjanov Ju. I.: Katonák levelei, mint az első világháború alatti munkás-parasztszövetség tanulmányozásának forrása. ISZSZZSR 1959. 2. sz. 175—183.
- Orosz—bolgár forradalmi kapcsolatok az első világháború idején, 1914—1915. A dokumentumokat publikálja: M. A. Birman. IA 1959. 3. sz. 69—85.
- Machl W.: Oroszország szerepe a német szocialisták politikájában, 1914—1918. IRSH 1959. 2. sz. 177—198.
- Grebing H.: Ausztria—Magyarország és az „ukrajnai akció” 1914—1918. JGO 7/3. (1959) 270—296.
- Mirosnjykov L. I.: Angol—indiai csapatok Iránban, a Kaukázusontúl és Turkesztánban 1914—1920-ban. KCSIV XXXV. (1959) 12—18.
- Sztrazsasz A. S.: A litván nép harca a német kolonizátorok és segítőiraisk ellen 1915—1917-ben. VI 1959. 10. sz. 45—59.
- Fike Cl. E.: A Creel-bizottság és az amerikai Vörös-Kereszt befolyása az orosz—amerikai kapcsolatokra, 1917—1919. JMH 1960. 2. sz. 93—109.
- Mikesin N. P.: A Kommunista Párt tevékenysége az Októberi Forradalom előkészítésének és lefolytatásának időszakában. VI 1959. 1. sz. 130—144.
- Szalov V. I.: Hogyan hamisította meg a nyugat-német burzsoá történetírás a bolsevikoknak 1917. márc.—áprilisban követett taktikáját. VI 1959. 8. sz. 120—129.
- Trukan G. A.: Az oroszországi proletáriátus munkabéré az Októberi Forradalom előtt. ISZSZZSR 1959. 6. sz. 114—123.
- Oznobisin D. V.: Néhány új dokumentum az oroszországi Ideiglenes kormány és az USA kormánykörök kapcsolatairól. VI 1959. 1. sz. 197—199.
- Volobujev P. V.: Az állami monopolkapitalizmus Oroszországban 1917-ben (március—október). VI 1959. 9. sz. 44—63.
- Gaponyenko L. Sz., Poletajev V. Je.: Az oroszországi munkásmozgalom a forradalom békés fejlődésének időszakában, 1917. márc.—jún. VI 1959. 2. sz. 21—44.
- Utyankov A. Ja.: A bolsevikok a parasztküldöttek szovjetjének első oroszországi kongresszusán. VMU 1959. 2. sz. 17—36. [1917. máj.—jún.]
- Volobujev P.: Az Októberi Forradalom győzelme — a történelem törvényszerű fejlődésének eredménye. Kom 1959. 15. sz. 87—97.
- Hrisztov H.: Nemzetközi konferencia a Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetének és a szovjet társadalom fejlődésének tanulmányozásáról. IP 1959. 3. sz. 118—119. [Moszkva, 1958. dec. 16—18.]
- Thorez M.: A Szovjetunió sohasem volt még ilyen hatalmas és ragyogó. Az Októberi Forradalom 42. évfordulójára. CC 1959. 11. sz. 1086—1097.
- A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győztes zászlaja alatt. LC 1959. 10. sz. 3—14.
- Rothstein A.: Negyvenkét éve. JM 1959. 11. sz. 481—486. [Az Októberi Forradalom győzelméről]
- Csugujev D. A.: Az Októberi Forradalom történetéről szóló dokumentumok publikációjának kérdéséhez. ISZSZZSR 1959. 3. sz. 159—167.
- Grunt A. Ja., stb.: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulójára a moszkvai állami egyetem által kiadott cikkyűjtemények. VI 1959. 4. sz. 161—170.
- Gaponyenko L. Sz.: Az oroszországi munkásmozgalom megvilágítása az Októberi Forradalom 40. évfordulójára kiadott történeti irodalomban. ISZSZZSR 1959. 1. sz. 182—188.
- Bajevszkij D. A.: Dokumentumok a munkásközpontok szerepéről az Októberi Forradalomban. ISZSZZSR 1959. 5. sz. 141—148. [Szemle]

- Farszobin V. V.* : A Nagy Októberi Szocialista Forradalom történelmi eseményeiről szóló krónikákról. ISZSZSZR 1959. 2. sz. 188—195.
- Szalov V. I.* : Hogyan torzítja el B. Meissner a szovjet társadalom történetét. ISZSZSZR 1959. 1. sz. 240—249.
- Az OSZDMP KB titkárságának levelezéséből, 1917. A dokumentumokat publikálja: N. Sz. Vinogradov IA 1959. 5. sz. 214—216.
- A helyi pártszervezetek naplója, 1917. A dokumentumot publikálja: V. V. Anyikejev. IA 1959. 5. sz. 24—50.
- Volobujev P. V.* : Az orosz burzsoázia vállalkozói szervezetei Október napjaiban. IA 1959. 3. sz. 205—208.
- Manusevics A. Ja.* : Lengyel kommunista csoportok harca Oroszországban a szovjet hatalom győzelméért és megerősítéséért. KSzISz 27. (1959) 16—29.
- Dihan M. D.* : Aszen V. Hrisztev bolgár bolshevik forradalmár részvétele az Októberi Forradalomban és a polgárháborúban. IP 1959. 6. sz. 53—61.
- Bujorté D.* : Az Októberi Forradalom és a montenegrói emigráció. IZCG XV/1. (1959) 51—70.
- Vukidzević L.* : Emlékeim az Októberi Forradalomról. A proletár haza. ZDN 22. (1959) 129—145.
- Gimpelson Je. G., Seljubszkij A. P.* : A Nagy Októberi Szocialista Forradalom előfeltételei és sajátosságai Belső-Ázsiában. ISZSZSZR 1959. 5. sz. 3—20.
- Szojfer D. I.* : A katonatömegek harca az Októberi Forradalom győzelméért Turkesztánban, 1917. márc.—nov. IZ 64. (1959) 47—81.
- Nyemakov N. I.* : A lenini „Föld-dekrétum” és szerepe a munkás-paraszt szövetség megerősítésében. VMU 1959. 4. sz. 3—24. [1917. okt. 26.]
- A Közoktatási Népbizottság első rendeletei a színházak igazgatásáról, 1917. dec. Kiadásra előkészítette: V. D. Zeldovics. IA 1959. 1. sz. 50—60.
- A Központi Statisztikai Igazgatóság (CSZU) létrejötte. M. A. Szirinov professzor emlékezései. IA 1959. 6. sz. 91—95. [1918]
- Tytov Ju. P.* : A Katonai Forradalmi Bizottság és az Összoroszági Rendkívüli Bizottság (Cseka) harca az ellenforradalom ellen. („A Cseka történetéből, 1917—1921” c. dokumentum-gyűjtemény megjelenése alkalmából.) VI 1959. 9. sz. 157—164.
- Volkov F. D.* : A Szovjetunió külpolitikai dokumentumai. VI 1959. 2. sz. 156—165. [Az 1957-ben megjelent 1. kötetből, 1917. nov. 7.—1918. dec. 31.]
- Duszkievicz W.* : A Szovjetunió külpolitikája 1917—1957 között. SM 1959. 2. sz. 71—77.
- Mirovickaja R. A.* : Harc a szovjet köztársaság és Kína közötti diplomáciai kapcsolat felvételéért 1917—1924-ben. IZ 65. (1959) 3—24.
- Bajevszkij D. A.* : A szovnarhozok és a szakszervezetek szerepe a szocialista ipari termelés megszervezésében 1917—1920-ban. IZ 64. (1959) 3—46.
- Sztisov M. I., Selezov D. K.* : Szibériában 1917—1920-ban a szovjetek hatalmáért vívott harc története tanulmányozásának néhány kérdéséről. VI 1959. 6. sz. 120—136.
- Gáll J.* : Az erdélyiek az oroszországi hadifoglyok forradalmi mozgalmában, 1917—1919. AIIC I—II. (1958—1959) 283—302.
- Guszev K. V.* : A bolshevik megegyezése a baloldali eszerekkel. ISZSZSZR 1959. 2. sz. 73—94.
- A Vörös Hadsereg építésének történetéhez, 1918. január—május. A dokumentumokat publikálja: Sz P. Noszov. IA 1959. 6. sz. 43—55.
- A politikai-nevelő munka a Vörös Hadseregben, 1918—1920. A dokumentumokat publikálja: A. F. Gorlenko, Sz. M. Kljackin. IA 1959. 6. sz. 19—42.
- Hodosz A. M.* : A polgárháború Északnyugat-Kazahsztanban. NDVSIN 1959. 1. sz. 35—49.
- Mincz I. I.* : Az oroszországi amerikai intervenció, történet-hamisítójának újabb kirohanása. ISZSZSZR 1959. 2. sz. 239—243. [J. M. Tompson: Lenin's Analysis of Intervention c. cikkéről.]
- Smith G.* : Kanada és a szibériai intervenció, 1918—1919. AHR LXIV/4. (1959. júl.) 866—877.
- Kaskajev B. O.* : A dagesztáni szovjetek tevékenysége 1918-ban. ISZSZSZR 1959. 1. sz. 121—135.
- Krasztiny Ja. P.* : Harc a szovjet hatalomért Lettországban a fegyveres intervenció és a polgárháború idején, 1918—1919. VI 1959. 1. sz. 59—80.
- Liholat A. V.* : Az ukrán dolgozók harca a burzsoánacionalista ellenforradalom ellen 1919-ben. VI 1959. 2. sz. 59—83.
- Miscenko Sz. O.* : Szovjet Ukrajna dolgozóinak visszhangja az 1919-es magyarországi forradalomra. NZUDU XXXVIII. (1959) 40—44.
- Trojan M. V.* : A Magyar Vörös Hadsereg és a kárpát-ukrainai dolgozók közötti harc a nemzetközi imperializmus ellen 1919-ben. NZUDU XXXVIII. (1959) 34—39.
- Szergejev Sz. M.* : Tudományos ülésszak a Komintern 40. évfordulóján. (1959. márc.) VI 1959. 6. sz. 180—181.
- Najda Sz. F., Mutovkin N. Sz.* : Fontos mérőöldkő a SZKP történetében. (Az OK/b/P VIII. Kongresszusának 40. évfordulójára.) VI 1959. 4. sz. 46—74. [1919. márc.]
- Pocsanyin Sz. Z., Sztjar M. Je.* : A Belorussz SzSZK és a Belorussz KP megalakulása. VI 1959. 1. sz. 22—43. [A 40. évfordulóra]
- Bergman St. sb.* : Nyugat-Belorusszia Kommunista Pártja. ND 1959. 1. sz. 86—93.
- Szczyrba M.* : Nyugat-Ukrajna Kommunista Pártja. ND 1959. 1. sz. 79—86.
- Csugujevszkij L. I.* : A kínai nyelvű időszakos lapok a Szovjetunióban, 1918—1937. PV 1959. 4. sz. 71—76.
- Dokumentumok a szovjet—kínai barátságról, 1919—1928. A dokumentumokat publikálja: L. I. Zsarov. V. M. Usztynov. NNI 1959. 5. sz. 138—148.
- Eppstein F. T.* : Az „orosz kérdés” a párizsi békekonferencián 1919-ben. JGO 7/4. (1959) 431—478.
- Haton J.* : Döntő fázis az angol—szovjet kapcsolatok történetében az első világháború után: A kopenhágai tárgyalások, 1919. nov.—1920. febr. RHD 1959. jan.—márc. 67—81.
- Bem Ju. O.* : A szovjet idők archeográfiai kérdéseinek megvitatása az Archeográfiai Bizottságban. ISZSZSZR 1959. 3. sz. 226—228.
- Nyikolajev N. V.* : A SZKP és a gazdasági építés kérdései. VI 1959. 8. sz. 106—119. [1917—1957]
- Skaratan O. I.* : Változások a leningrádi gyári munkások társadalmi összetételében, 1917—1928. ISZSZSZR 1959. 5. sz. 21—38.
- Dolgorolov A. G., Kogyionov Sz. I., Butilkin P. A.* : A kolhozok szervezete és tevékenysége a szovjet hatalom első éveiben. ISZSZSZR 1959. 5. sz. 80—97.
- Drobiszev V. Z., Ignatyenko T. A.* : A szovnarhozok története (1917—1932) tanulmányozásának néhány eredménye. VI 1959. 11. sz. 93—108.
- Lavrentjev V. N.* : A szovhozok szerepe a szövetkezeti kolhoz tulajdon fejlődésében. VI 1959. 9. sz. 20—35. [1920—1959]
- Mangutov N. R.* : Az agrárviszonyok változásai Szovjet-Burjátiában a kolhozrendszer győzelme előtti időben. ISZSZSZR 1959. 6. sz. 30—39. [1918—1928]
- Sarapov G. V.* : Hogyan torzítja el a mai burzsoá történetírás a szovjet hatalom első éveiben a mezőgazdaságban végbement átalakulások történetét. VI 1959. 7. sz. 116—131.
- Sztrahov L. V.* : A Moszkva-területi népgazdasági tanács megalakulása 1918-ban. NDVSIN 1959. 4. sz. 28—47.
- Kaszjanykova V. I., Morozov L. F., Skarenkov L. K.* : A szovjet állam koncessziós politikájának történetéből. ISZSZSZR 1959. 4. sz. 33—60. [1918—1931.]
- Jefremenkov N. V.* : A kolhoz-építés a jekatyerinburgi kormányzásban 1919—1920-ban. NDVSIN 1959. 2. sz. 15—26.
- A gazdasági fronton. M. G. Rosal emlékezései. IA 1959. 5. sz. 168—178. [1919-től 2 évig gazdasági vezetőmunkán a kazáni kormányzásban és a Tatár Köztársaságban.]
- A jekatyerinburgi jezd kolhozai 1920 végén. A dokumentumokat publikálja: N. V. Jefremenkov. IA 1959. 5. sz. 71—101.

- Trifonov I. Ja.* : A Kommunista Párt harca a szmenovehóvistikák ellen. ISZSZSZR 1959. 3. sz. 64—82. [1920-as évek]
- Usakov V. B.* : A Szovjetunió és a weimari Németország közötti kapcsolatok a nyugat-német történetírás ábrázolásában. ISZSZSZR 1959. 5. sz. 182—190. [Szenle]
- A német nép harca a békéért és a Szovjet-Oroszországgal való barátságért, 1921—1925. A dokumentumokat publikálja: L. R. Kleckij. IA 1959. 5. sz. 3—23.
- Alescsenko I. M.* : A moszkvai munkásosztály a helyreállítási időszakban, 1921—1925. ISZSZSZR 1959. 1. sz. 109—120.
- Csmiga A. F.* : Az árpolitikai a helyreállítási időszakban. NDVSIN 1959. 2. sz. 3—14.
- Poljakova N. V.* : A textil munkások harca a munkatermelékenység emeléseért 1921—25-ben. VI 1959. 6. sz. 20—37.
- Azizbekova P. A.* : A Szovjetunió népeinek együttműködése Azerbajdzsán köljajparának helyreállításában, 1921—1923. ISZSZSZR 1959. 4. sz. 98—107.
- A szovjet—kínai nemzetközi szolidaritás történetéhez, 1924—1928. A dokumentumokat publikálja: A. I. Alekszejev, L. Je. Ankugyino. IA 1959. 4. sz. 80—98.
- 3000 kommunista mozgósítása falusi munkára, 1924. A dokumentumokat publikálja: L. I. Zsarov, A. V. Ovesarova. IA 1959. 1. sz. 61—85.
- A termelési értekezletek történetéből, 1926—27. A dokumentumokat közlésezi: L. Sz. Rogacsvszkaja. IA 1959. 2. sz. 91—114.
- Gubenko M. P.* : Dokumentumok a szegényparasztság mezőgazdasági szövetkezetbe való tömörüléseinek történetéből, 1927—1930. IA 1959. 5. sz. 202—212.
- Zak L. M.* : A VARNITSZO megalakítása és tevékenysége 1927—1932-ben. ISZSZSZR 1959. 6. sz. 94—107. [„A szocialista építés elősegítésére a tudományos és technikai dolgozók által alakított ösz-szövetségi társaság.”]
- Palant M. A.* : A szocialista verseny fejlődése a tömeges munkahősiesség az első öt éves terv idején. PIS 1959. 2. sz. 14—24. [1928—1933]
- Milajeva O. I.* : Az írástudatlanság felszámolása falun az első öt éves terv éveiben. NDVSIN 1959. 1. sz. 21—34.
- Karimov R. H.* : A szakkaderek és az egyetemi építés problémája Uzbekisztánban az első öt éves terv idején. ISZSZSZR 1959. 6. sz. 19—29. [1928—1933]
- Finarov A. P.* : Az iparvállalatok áttérése a hétértés munkanapra 1928—1932-ben. ISZSZSZR 1959. 6. sz. 107—114.
- A Szakszervezeti Tanács beszámoló jelentése az SZK/bj KB-ban a védnök társaságok falusi munkájáról, 1930—1933. Publikálja: I. J. Belonoszov, N. A. Ivnyickij. IA 1959. 1. sz. 86—122.
- A munkások újító tevékenységének tömeges fellendülése Kazahsztánban, 1930—1937. A dokumentumokat publikálja: V. Sz. Poznanszkij. IA 1959. 3. sz. 51—68.
- Alekszandrova T. Sz.* : Leningrád ipara 1933—1935-ben. IZ 65. (1959) 57—79.
- Levikin K. G.* : Kolhoz-kaderek képzése a második öt éves terv éveiben. ISZSZSZR 1959. 5. sz. 123—126. [1933—38]
- Bogatirenko Z. Sz., Szavina N. P.* : Dokumentumok a Szovjetunió 1936. évi alkotmányának létrehozásáról. IA 1959. 2. sz. 197—205.
- Havin A. F.* : A nehézipar fejlődése a harmadik öt éves terv idején, 1938—1941. ISZSZSZR 1959. 1. sz. 10—35.
- Fedorova M. I.* : A mezőgazdaság tervezése a harmadik öt éves terv éveiben. NDVSIN 1959. 1. sz. 8—20.
- Vigrabs G.* : A nyugati hatalmak és Németország magatartása a balti államokkal szemben 1939 tavaszán és nyarán. VZg 1959. 3. sz. 261—279.
- Schtülzer H.* : A Szovjetunió politikai tárgyalásai Nagy-Britanniával és Franciaországgal 1939 tavaszán és nyarán. ZG 1959. 8. sz. 1716—1742.
- Andrejeva M., Dmitrijeva K.* : Dokumentumok a Szovjetunió, Nagy-Britannia és Franciaország között 1939-ben lefolyt katonai tárgyalásokról. DAP 1959. 5. sz. 541—546.
- A Szovjetunió, Nagy-Britannia és Franciaország katonai misszióinak tárgyalásai Moszkvában 1939. augusztusában. Jegyzőkönyv a Szovjetunió, Nagy-Britannia és Franciaország katonai misszióinak 1939. augusztus 12-1 üléséről. DAP 1959. 5. sz. 546—550.
- Szovjet—angol—francia katonai tárgyalások Moszkvában 1939. aug. 12—21-én. A dokumentumokat publikálja: St. Zabiho. SM 1959. 7—8. sz. 124—154; 9. sz. 81—106.
- Spira L.* : Húsz évvel ezelőtt: a német—szovjet megemntámadási egyezményről. WZ 1959. 7—8. sz. 479—486.
- Wuri E.* : Az 1939. augusztus 23-i német—szovjet megemntámadási egyezmény történetéhez. DAP 1959. 8. sz. 882—895.
- Podjacsh P.* : A Szovjetunió lakossága. VE 1959. 5. sz. 33—42. [Statistikai adatok 1939. 1959].
- A hatkötetes „A Nagy Honvédő Háború története, 1941—1945.” kiadásáról. ISZSZSZR 1959. 6. sz. 211—212.
- Kirjajev N. M., Sztavickij I. V.* : Az SZKP sorainak gyarapodása és megerősödése a Nagy Honvédő Háború időszakában. VI 1959. 9. sz. 3—19.
- Szimjicin A. M.* : A szovjet nép hazafitúi mozgalma védelmi alap teremtésére a Nagy Honvédő Háború első időszakában. VI 1959. 1. sz. 44—58.
- Kac Ja. G.* : Leningrád „Októberi kerülete” a blokád időszakában (1941. okt.—1942. márc.) NDVSIN 1959. 3. sz. 18—32.
- Az utánpótlás megszervezése a Ladoga tó jegén, 1941—1943. A dokumentumanyagot publikálja: M. I. Tjaskih. IA 1959. 3. sz. 3—30.
- Perezogin V. A.* : A 42. hadsereg és a Leningrádért folyó harc a második világháborúban. IA 1959. 2. sz. 68—90.
- Szamszonov A. M.* : A partizánmozgalom 1942-ben. ISZSZSZR 1959. 3. sz. 46—63.
- Tyelpuhovszkij B. Sz.* : Gyökeres fordulat a Nagy Honvédő Háború menetében. VI 1959. 4. sz. 23—45. [Sztálingrád]
- Ciachir N., Lohin L.* : Román—szovjet fegyverbarátság az antihitlerista fronton. S 1959. 4. sz. 189—203.
- Constantinescu-Jasi P.* : A román és a szovjet népek együttműködésének fejlődése és megerősödése. ISZSZSZR 1959. 3. sz. 37—45. [1944-től máig]
- Vetrov M. V.* : Szovjet és bolgár csapatok harci barátsága a Nagy Honvédő Háború zárószakaszában. NNI 1959. 3. sz. 136—148.
- Dikov I. G.* : A szovjethatalom Moldáviában való létrejöttének néhány kérdése. VI 1959. 7. sz. 18—36.
- Caranov V. I.* : Moldávia nyugati körzetei mezőgazdaságának kollektivizálásáról. ISZSZSZR 1959. 5. sz. 97—106.
- Szlavin G. M.* : A szovjet—lengyel kapcsolat történetéből, 1945. jan.—május. VI 1959. 8. sz. 79—95.
- Kondakova N. I.* : A munkaszervezés társadalmi szemléi a vasiparban a Nagy Honvédő Háború idején. NDVSIN 1959. 4. sz. 18—27.
- Danyiljuk M. Z.* : Az ukrán kolhozparaszatok munkahőstette a Nagy Honvédő Háború éveiben. VI 1959. 6. sz. 3—19.
- Vasziljev A. F.* : Az uráli pártszervezetek harca az energiabázis megerősítésért a Nagy Honvédő Háború első éveiben, 1941—1942. VI 1959. 12. sz. 108—122.
- Lipatov N. P.* : Építőmunka a magnytogorszki kohászati kombinátban a Nagy Honvédő Háború éveiben. IZ 65. (1959) 25—56.
- Zelkin I. I.* : A kuznyeciki szénmedence 1942-ben. ISZSZSZR 1959. 6. sz. 88—94.
- Kumanyev G. A.* : A szovjet vasutak a Nagy Honvédő Háború első időszakában, 1941—1942. ISZSZSZR 1959. 1. sz. 36—52.
- Csernyavszkij U. G.* : A városok élelemellátása a Nagy Honvédő Háború éveiben. ISZSZSZR 1959. 4. sz. 89—98.
- Scegoljev K. M.* : Az evakuált lakosság részvétele a kolhozok termelőmunkájában Nyugat-Szibériában

- a Nagy Honvédő Háború éveiben. ISZSZSR 1959. 2. sz. 139—145.
- A tomszki tudós-tanács a Nagy Honvédő Háború éveiben. A dokumentumokat publikálja: T. N. Petrova. IA 1959. 4. sz. 57—79.
- Kjung N. F., Talman U. R.*: Szovjet emberek ellenállási mozgalma a hitleri Németország lágerjeiben, 1941—1945. ISZSZSR 1959. 5. sz. 39—55.
- Kaljuznaja N. K., stb.*: A Harkov-vidék gazdaságának helyreállítása történetéhez, 1943. aug.—1945. május. IA 1959. 2. sz. 244—246.
- Ljusin Sz. P.*: Sztálingrád helyreállításának megindulása 1943-ban. NDVSN 1959. 3. sz. 3—17.
- Marczenko H. V.*: Szovjet—magyar gazdasági kapcsolatok a második világháború után. NZUDU XXXVIII. (1959) 64—82.
- Buzujev V. M.*: A Szovjetunió harca a Németországgal kötődő demokratikus békeszerződésért, 1945—1949. ISZSZSR 1959. 2. sz. 54—72.
- Tumaszjan V. A.*: Moszkva város és terület munkásainak védőnői segítsége a falvaknak a mezőgazdaság fellendítésére az ötödik ötéves terv idején. NDVSN 1959. 4. sz. 3—17. [1951—1955]
- Jakovlev B. M.*: Az autógyárak munkásainak és mérnöki műszaki dolgozóinak kulturális-műszaki fejlődése az ötödik ötéves terv idején a Szovjetunióban. VMU 1959. 2. sz. 51—78.
- Turazundajev A.*: Az elmaradt népek szocializmusra való áttérésének lenini tana győzelmet aratott a Szovjetunióban. Kom 1959. 7. sz. 61—73.
- Olekasz P. I.*: A litván KP harca a mezőgazdaság szocialista átalakításáért. VI 1959. 5. sz. 44—62.
- Triomphe J.*: A szovjet mezőgazdaság (a XXI. kongresszus előtt). EP 54. (1959. jan.) 57—67.
- Klimov P. I.*: A kolhozfalu az SZKP KB szeptemberi plénuma után, 1953—1958. ISZSZSR 1959. 2. sz. 34—53.
- Sathina Sz. L.*: A moszkvai munkások részvétele a mezőgazdaság rohamos fellendítésében, 1953—1957. VI 1959. 11. sz. 40—56.
- Alekszandrov P. A.*: A mezőgazdaság szocialista átalakításának lenini terve és a terv megvalósítása a Szovjetunióban. PIS 1959. 1. sz. 32—41.
- Avraamov D. Sz.*: A kommunista munkabrigádok és az ifjúság nevelése. VF 1959. 10. sz. 132—137. [Történeti visszaillesztéssel.]
- Szultanov A. M.*: A szovjet ifjúság részvétele a szűz- és parlagfölked megmunkálásában, 1954—1956. ISZSZSR 1959. 6. sz. 3—18.
- Abroszkin P. I.*: A rosztovi szovnarhoz történetéből. VI 1959. 10. sz. 20—34. (1957—1959 és a terv 1965-ig)
- Friedmann G.*: A Hruscsov-éra és a reformok. Ann 1959. 93. sz. 417—440.
- Dadikin R. P.*: A szocializmus teljes és végleges győzelme hazánkban. VI 1959. 8. sz. 3—20.
- Jevdokimov V. I.*: A szocializmus teljes és végleges győzelme a Szovjetunióban. VF 1959. 11. sz. 16—26.
- Kazanskij P. A.*: A szocializmus teljes és végérvényes győzelme a Szovjetunióban. PIS 1959. 3. sz. 13—21.
- Arzumanjan A.*: A szovjet hétéves terv nemzetközi jelentősége. Kom 1959. 2. sz. 34—45.
- Perov G.*: A Szovjetunió hétéves népgazdasági tervének nemzetközi jelentősége. MEMO 1959. 1. sz. 3—17.
- Naumann R.*: A Szovjetunió hétéves tervének nemzetközi jelentősége. Ww 1959. 4. sz. 481—496.
- Rothstein A.*: A (szovjet) hétéves terv. LM 1959. 1. sz. 33—36.
- Nyeszmejanov A.*: A szovjet tudomány és a hétéves terv. PA 1959. 8. sz. 40—49.
- Aphtheker H.*: A szovjet hétéves terv és az USA hivatalos sajtója. VF 1959. 8. sz. 168—174.
- Konsztatyinov F.*: A kommunizmus építésének új szakasza. Kom 1959. 1. sz. 13—29.
- A külföldi történészek üdvözlik a kibontakozó kommunista építész tervét a Szovjetunióban. (Molnár Erik), VI 1959. 2. sz. 218.
- Obieskin G. D.*: A párt vezetőszerének növekedése a kommunizmus kibontakozó építésének időszakában. VI 1959. 11. sz. 25—39.
- Nyikolajev V. V.*: Az SZKP vezető szerepének fokozó-

dása a kommunizmus kibontakozó építésének időszakában. VF 1959. 10. sz. 3—12.

- Naumann R.*: A Szovjetunió kommunizmus felé való gazdasági fejlődésének tanulmányai. Ww 1959. 3. sz. 321—338.
- N. Sz. Hruscsov „A Szovjetunió népgazdasága fejlesztésének ellenőrző számai 1959—1965-ben” c. beszámolója téziseinek kongresszus előtti megvitatása. VE 1959. 1. sz. 3—152.
- Kapica M. Sz.*: A Szovjetunió és Kína baráti népeinek nagy barátsága. PV 1959. 5. sz. 39—49.
- Sztihter A.*: A Szovjetunió és az USA között a mezőgazdaságban folyó verseny néhány kérdése. MEMO 1959. 9. sz. 33—51.
- Reinecke H.*: A gazdasági verseny a Szovjetunió és az USA között. DAP 1959. 1. sz. 26—40.

Törökország

- Petroszjan Ju. A.*: Értékes publikációk a török levéltári anyagból. PV 1959. 1. sz. 158—159. [19—20. század.]
- Guboglu M.*: A szófiai V. Kolarov Állami Könyvtár török—keleti levéltáráról. RA 1959. 2. sz. 180—214.
- Guboglu M.*: A romániai levéltárakban, könyvtárakban és gyűjteményekben található keleti [török] iratanyag fontossága. SAO II. (1959) 107—118.
- Gumilev L. N.*: A lépcsőzetes vazallus rendszer a törököknél a 6—8. században. SZE 1959. 3. sz. 11—25.
- Francés E.*: A bizánci feudális urak osztályálláspontja a török hódítás időszakában. VV XV. (1959) 71—99. [13—15. század]
- Alexandrescu-Dersca M.*: Ajdini Umur bég hadjárata a Duna torkolatánál (1337 v. 1338). SAO II. (1959) 3—24.
- Chircă H., Bălan C.*: Egy 1397—1398. évi felirat Turnu török megszállással kapcsolatban. SMIM III. (1959) 359—364.
- Mutafcsieva V. P.*: A feudális hierarchia az oszmán katonai-hűbéri rendszerben (15—16. század). PV 1959. 3. sz. 91—95.
- Pall Fr.*: Új adatok a törökök 1438. évi erdélyi hadjáratairól. AIIC I—II. (1958—1959) 9—29.
- Guboglu M.*: Fr. Babinger „Mehmed der Eroberer und seine Zeit” c. monográfiájáról. SAO II. (1959) 217—237. [Az 1957. évi olasz ford. alapján.]
- Mehmet M. A.*: Az ottomán társadalom II. Mahomet szultán kanunnáméjának megvilágításában, 1451—1481. SAO II. (1959) 127—160.
- Ovetkova B. A.*: Konstantinápoly elestének problémája. (A szovjet és népi demokratikus folyóiratokban Konstantinápoly elfoglalásának 500. évfordulójával kapcsolatosan megjelent cikkek szemléje.) VV XIV. (1958) 247—259.
- Vlachovič J.*: A török uralom behatolása Szlovákiába. HČ 1959. 2. sz. 234—265.
- Polišenský J., Hruběš J.*: A török háborúk, a magyarországi felkelések és az 1620 előtti Csehország közvéleménye. HČ 1959. 1. sz. 74—103.
- Vinaver V.*: Dominik Andrijašević. GIDBII X. (1959) 365—383. [A török elleni montenegrói felkelések egyik szervezője, 16. század vége — 1632.]
- Krúvoa T. K.*: Az orosz diplomácia és a Boszporusz a 18. század elején (1700—1709). IZ 65. (1959) 249—277.
- Szerban C.*: Egy Havasalföldről szóló (orosz) feljegyzés a 18. század végéről. SMIM III. (1959) 379—384. [A román—török és román—orosz viszonyról.]
- Florescu G. G.*: Cuza fejedelem belkutatása és a fogadási ceremónia Konstantinápolyban. SAO II. (1959) 71—88. [1859]
- Spiljkova V. I.*: Monarchiaellenes összeesküvés Törökországban 1859-ben. PV 1959. 1. sz. 100—104.
- Szamojlov Sz. I.*: Románia felszabadulása a török iga alól az 1877—1878. évi orosz—török háború következtében. VI 1959. 2. sz. 84—101.
- Ránova I. V.*: A bolgár történészek művei az orosz—török háborúnak és Bulgária török iga alóli felszabadulásának 80. évfordulójára. ISZSZSR 1959. 2. sz. 212—216.
- Kornyijenko R. P.*: A törökországi munkásmozgalom

történetéhez. PV 1959. 2. sz. 121—127. [1922—1923.]

Miller A.: Törökország fejlődésének útjai. Kom 1959. 3. sz. 94—105.

Közel-Kelet

- Andreaszjan R.: A közel-Kelet és Közép-Keleten. MEMO 1959. 11. sz. 128—130.
- Pugyina K.: Olaszország és a Közel-Kelet. MEMO 1959. 1. sz. 124—129. [Gazdasági kapcsolatok, 1954—1958.]
- Lazarev M. Sz.: Anglia politikája Közép- és Délnyugat-Arábiában az első világháború éveiben. KSZIV XXXV. (1959) 19—34.
- Kuzmina V. D.: Tudósítás a palesztinai arabokról és arab kultúráról. Danyii Igumen utinaplója. (Az orosz—arab kapcsolatok történetéből.) VIMK 1959. 6. sz. 82—87. [1106—1108.]
- Chevallier D.: A keleti kérdés társadalmi vetületei: az 1858. évi libanoni agrárválság eredetéhez. Ann 1959. 1. sz. 35—64.
- Gdański M.: Az arab Közel-Kelet 1959 küszöbén. SM 1959. 2. sz. 20—44.
- Vychodil F.: A felszabadulási mozgalom új vonásai és az arab egység problémája. NM 1959. 8. sz. 825—839.
- Hirszowicz L.: A pánarabizmus. SM 1959. 4—5. sz. 91—108.
- Faris N. A.: A nyugat-ázsiai arab országok a 20. században. CHM V/1. (1959) 205—247.
- Fedcsenko A., Kollon L.: Irak és a nemzeti megújodás útjai. MEMO 1959. 7. sz. 44—55.
- Balta P.: Irak Fajsza emírtől Kaszem tábornokig. CI 103. (1959. márc.) 81—90.
- Khairy Z.: A két nemzeti forradalom Irakban. PA 1959. 10. sz. 48—54.
- Jefremov A.: Az agrárviszonyok Irakban. PV 1959. 5. sz. 112—122.
- Etzioni A.: A demokrácia alternatív útja: Izrael példája. PSQ 1959. 2. sz. 196—214.
- Hertzberg H. W.: Izrael tíz éves. (Teológiai megjegyzések az Izrael-problémához.) GWU 1959. 3. sz. 162—174.
- Durman K.: Az amerikai imperializmus harca a szíriai mandátumért 1919-ben. ČCH 1959. 1. sz. 70—105.

Irán

- Petrov G. M.: Irán első provinciája. KSZIV XXXVI⁴ (1959) 97—102. [A régi Gilján, az orosz—iráni érintkezés központja.]
- Bregel Ju. E.: Dél-Turkmenia és Khorasan etnikai képe a 17—18. században. KSZIE XXXI. (1959) 14—26.
- Lavrentyev A. K.: Az Angol—iráni Kőolajtársaság felszámolása. KSZIV XXXVI. (1959) 86—96. [A 30—50-es évek tárgyalásainak története.]
- Abdullajev Z. Z., Agahi A. M.: Új adatok orosz forradalmárok tevékenységéről Iránban a 20. század elején. PV 1959. 6. sz. 139—142.
- Ivanov M. Sz.: Új anyag a tebrizi szociáldemokrata csoportról, 1908. PV 1959. 5. sz. 179—183.
- Mirosnyikov L. I.: Angol—indiai csapatok Iránban, a Kaukázuson túl és Turkesztánban 1914—1920-ban. KSZIV XXXV. (1959) 12—18.
- Melnikov L. I.: Az iráni reakció katonai szövetsége az amerikai imperializmussal. PV 1959. 3. sz. 74—81. [A második világháború után]
- Ivanov M.: Milyen úton halad Irán? MEMO 1959. 2. sz. 42—58.

India

- Saposnyikova L.: Az összindiai történészkongresszus XXI. ülésszaka. PV 1959. 3. sz. 210—213.
- Krüger H.: Az Indiai Történeti Kongresszus 21. ülésszaka Trivandrumban. ZG 1959. 5. sz. 1089—1097. [1958. dec. 25—28.]
- Ter-Avaneszjan D. V.: A mezőgazdaságtudomány Indiában. KSZIV XXXI. (1959) 16—32.
- Alekszejeva L. A.: Marx jézetei India történetéről. PV 1959. 2. sz. 163—169.

- Ruben W.: A rabszolgák Indiában a bronz- és vaskorban. PV 1959. 4. sz. 122—123.
- Medvegyeva Je. M.: A földbirtokformák Észak-Indiában a 6—7. században (epigráfiai adatok alapján). PV 1959. 1. sz. 49—62.
- Csicszerov A. I.: Adalékok a kézműipari termeléshez India észak-keleti körzetében a 16—17. században. KSZIV XXXI. (1959) 33—44.
- Aretin K. O.: Kauniz herceg és az Osztrák-Keletindiai Kereskedelmi Társaság 1775-ben. SW 46. (1959) 3. sz. 361—377.
- Csicszerov A. I.: A májszuri vasolvasztó műhelyek társadalmi-gazdasági jellegzetességei a 18. század végén. PV 1959. 6. sz. 93—103.
- Wright H. R. C.: Az opiumtermesztők emancipálása Benareszben. IRSH 1959. 3. sz. 446—460. [18. század utolsó három évtizede.]
- Wright H. R. C.: Hogyan szüntette be Cornwallis az opium fokozott termelését Bihar tartományban (India). EcHR XII/1. (1959) 112—119. [18. század vége.]
- Prohorov Je. P.: India problémája az orosz sajtóban a 19. század negyvenes éveiben. VMU 1959. 1. sz. 105—118.
- Kedrova Sz. M.: A szociológiai és filozófiai eszmék Indiában a 19. század második felében. VIMK 1959. 5. sz. 110—122.
- Roy P. Cs.: Baba Ram Szingh követsége orosz Turkesztánba, 1879. PV 1959. 4. sz. 77—81.
- I. P. Minajev kiadatlan cikke indiai újtájról (1880. jan.—márc.). PV 1959. 3. sz. 96—105. [A brit gyarmati rendszerről.]
- Rajkov A. V.: Az angol—indiai hadsereg és a nemzeti felszabadító mozgalom Indiában 1905—1917-ben. PV 1959. 2. sz. 128—136.
- Bánüteanu Vl.: Rabindranath Tagore szemlélete és politikai tevékenysége. SAO II. (1959) 25—60.
- Kripalani J. B.: A gandhii eszmék és hatásuk az indiai életre. CHM V/2. (1959) 402—422.
- Mukimdzsanova R. M.: Az USA gazdasági behatolása Pakisztánba, 1951—1956. KSZIV XXXI. (1959) 57—67.
- Gankovszkij Ju. V.: Az 1955. évi közigazgatási reform Nyugat-Pakisztánban. KSZIV XXXI. (1959) 79—84.
- Jegorova M. N.: A munkásmozgalom néhány vonása Indiában. PV 1959. 5. sz. 93—103.
- Uljanova L. P.: Az államok pénzügyi jogai és helyzete az indiai szövetségben. KSZIV XXXI. (1959) 3—15.
- Zablockaja A. I.: Pakisztán ipari fejlődése. KSZIV XXXI (1959) 68—78.
- Halfin N. A.: Pustunisztán problémája. KSZIV XXXV (1959) 35—48. [Pakisztáni afgánlakta körzet.]
- Winnington A.: Tibet és Nehru miniszterelnök. LM 1959. 6. sz. 277—279.
- Lajalpurii Szingh Dzs.: A parasztság és a mezőgazdasági munkások helyzete Indiában. PV 1959. 2. sz. 101—110.
- Shea Th. W. Jr.: A gazdasági fejlődés korlátai egy hagyományos termelési viszonyok között élő vidéken. A malabari helyzet tanulmányozása. JEH 1959. 4. sz. 504—522. [India délnyugati partján fekvő körzet.]
- Malakar D.: Calcutta szegénygyevidéinek (taudii) társadalmi-gazdasági vizsgálat. RHES 1959. 4. sz. 428—469. [Visszatekintéssel a 19. század második felére.]
- Kondratjev V.: A mai India nemzeti burzsoáziája és ipari fejlődése. MEMO 1959. 8. sz. 61—72.
- Makszimov M., Maszlennyikov A., Rasztvannikov V.: Az agrárkérdés Keleten. MEMO 1959. 5. sz. 28—41. [Főleg Indiában.]

Afganisztán

- Davidov A. D.: A geológiai-földrajzi ismeretek fejlődése a független Afganisztánban. KSZIV XXXIII (1959) 69—78.
- Gankovszkij Ju. V.: Kereskedelmi kapcsolatok Afganisztán és Oroszország között a 18. század második felében. PV 1959. 1. sz. 142—143.

- Kuhtyjina T. I.*: A közoktatás 50 éve Afganisztánban, 1906—1956. KSzIV XXXIII. (1959) 128—132.
- Gurevics N. M.*: Afganisztán külkereskedelme a második világháború idején. KSzIV XXXIII. (1959) 3—15.
- Csernyahovszkaja N. I.*: Az afgán kormány gazdaságpolitikájának jellegéről, 1953—1957. KSzIV XXIII. (1959) 16—25.
- Golovin Ju. M.*: Az ipar fejlődésének néhány vonása Afganisztánban. KSzIV XXXIII. (1959) 28—36.
- Davidov A. D.*: Vízkészletek a mezőgazdaság számára Afganisztánban. KSzIV XXXIII. (1959) 37—68.
- Poljak A. A.*: Nurisztán (Kafirisztán). KSzIV XXXIII. (1959) 79—86.

Közép-Kelet

- Andreaszjan R.*: A közel- és Közép-Keleten. MEMO 1959. 11. sz. 128—130.
- Wint G.*: Délkelet-Ázsia a 20. században. CHIM V/2. (1959) 495—503.
- Nizamov A.*: A délkelet-ázsiai országok közelipara. MEMO 1959. 12. sz. 137—141.
- Ristelhueber R.*: Catroux tábornok két küldetése Közép-Keletre. 1919—1929. RHD 1959. jan.—márc. 82—88.
- Ferry de Ferréol*: Az első francia—vietnami szerződés eredetéről. Adran püspök ismeretlen tervezete és d'Entrecasteaux lovag instrukciójáról, 1785—1786. RHD LXVIII. (1959. okt.—dec.) 340—364.
- Csan Hiuü Lieü.*: A vietnami—kínai kapcsolatok történetéből. VI 1959. 10. sz. 78—82. [A 19. század közepétől]
- To Hiuü.*: A vietnami és kínai nép közötti rendíthetetlen barátság. VI 1959. 10. sz. 83—85.
- Vo Nguen Ziap.*: A vietnami nép felszabadító háborúja a francia imperialisták és az amerikai intervenciók ellen. (1945—1954). VI 1959. 4. sz. 75—86.
- Mazajev A. G.*: A Vietnami Demokratikus Köztársaság útja a szocializmushoz. PV 1959. 3. sz. 31—41.
- Vaszilov V., Zelencov V.*: Szocialista átalakulások a Vietnami Demokratikus Köztársaságban. VE 1959. 12. sz. 109—119.
- Van der Kroef J. M.*: A jávai messzianista várakozások eredete és kulturális tartalma. CSSH I/4. (1959. jún.) 299—323.
- Andrejev M.*: Az államkapitalizmus Indonézia gazdaságában. PV 1959. 6. sz. 21—34.
- Hadiprabovo M.*: A nemzeti iparosítás problémája Indonéziában. WZHU VIII/2—3. (1958—59.) 245—249.
- Leach E. R.*: Az öntözéses gazdálkodás Ceylonban a történelem folyamán. PV 15. (1959. apr.) 2—26.
- Kocsnyev V. I.*: Ceylon lakossága. SzE 1959. 2. sz. 80—97.
- Jersov Ju. A.*: Ceylon gazdasági együttműködése a szocialista országokkal. PV 1959. 6. sz. 80—86.
- Pavlov Ju. A.*: Kambodzsa gazdasági helyzetéről. PV 1959. 6. sz. 87—92.
- Pavlovszkij V. J.*: Thaiföld gazdasági helyzetéről. PV 1959. 1. sz. 70—77.
- Regyko I. B.*: Az angol—nepáli viszony a 18. század második és a 19. század első felében. KSzIV XXXV. (1959) 3—11.

Kína

- A történettudomány jelenlegi állapota Kínában. VI 1959. 1. sz. 207—212.
- Bräutigam H.*: Az új-és legújabbkori történelem elsőbbsége Kína történettudományában. ZG 1959. 3. sz. 651—656.
- A kínai akadémiai történettudományi intézetek munkájának rohamos fellendülését célzó öt éves tervéről. VI 1959. 1. sz. 213—218.
- Vu Pao-kang*: A kínai népi egyetem történeti-levéltári fakultása. IA 1959. 6. sz. 108—112.
- Trandaf V.*: Az új levéltárügy a Kínai Népköztársaságban. RA 1959. 1. sz. 305—308.
- Csien Szan, Pej Tung*: A levéltárak részvétele a népi Kína szocialista építésében. IA 1959. 5. sz. 179—185.
- Vjalkin R. V.*: A kínai kultúráról a Szovjetunióban kiadott munkák. VIMK 1959. 5. sz. 102—110.
- Vjalkin R. V., Mjasznikov V. Sz.*: Dokumentumok az orosz—kínai kapcsolatok történetéről. (Előkészületben levő szovjet és kínai publikációkról.) VAN 1959. 10. sz. 103—104.
- Zsuravljeva V., Oblan-Sor L. Ju.*: Kínáról 1958—59-ben a Szovjetunióban megjelent könyvek és cikkek bibliográfiája. PV 1959. 5. sz. 265—283.
- Fass J.*: Kína történetének tanulmányozása Csehszlovákiában. VI 1959. 11. sz. 216—217.
- Gorbacseva Z. I., Petrov N. A.*: A kínai kultúra frásos emlékei. (Az Insztyitut Vosztokovegyenyija gyűjteményéből.) VAN 1959. 9. sz. 90—92.
- Hou Vaj-lu*: Társadalmi utópiák az ókori és középkori Kínában. VF 1959. 9. sz. 75—86.
- Vinogradova N. A.*: Peking építészeti emlékei, 14—19. század. VIMK 1959. 1. sz. 132—150.
- Ping-ti Ho*: A társadalmi mobilitás Kínában, 1368—1911. CSSH I/4. (1959. jún.) 330—359.
- Bokacsanyin A. A.*: Csen He tengeri expedíciójának látogatása az afrikai országokban a 15. század elején. VIMK 1959. 6. sz. 87—96.
- Krutikov K. A.*: A szovjet—kínai kulturális és tudományos kapcsolatok történetéből. ISZSZSZR 1959. 4. sz. 3—20. [A 17. század végétől máig.]
- Radovszkij M. I.*: Az első kilométerkő az orosz—kínai tudományos kapcsolatok történetében. VAN 1959. 9. sz. 95—97. [Kínai küldöttség látogatása 1732-ben a pétervári akadémián.]
- Galperin A. J.*: Az orosz—kínai kereskedelem a 18. században és a 19. század első felében. PV 1959. 5. sz. 215—227.
- Dolinyina A. A.*: A bérmenta jellege a kínai faluban a 19. század kezdetén. PV 1959. 3. sz. 68—73.
- Franko W.*: Kína viszonya az Egyesült Államokhoz. HZ 188/1. (1959). 49—75. [1840-tól napjainkig.]
- Csan Hiuü Lieü*: A vietnami—kínai kapcsolatok történetéből. VI 1959. 10. sz. 78—82. [A 19. század közepétől]
- Csekanov N. K.*: A nien-csünök felkeltése 1853—1868-ban. VI 1959. 11. sz. 113—129. [A kérdés historiográfiája.]
- Csiang Ti, Csekanov N. K.*: A keleti nien-csünök felszabadító harca 1866—1868-ban. PV 1959. 4. sz. 48—61.
- Jovesuk Sz. M.*: A gyárpar fejlődésének sajátosságai Kínában 1861—1895-ben. PV 1959. 5. sz. 62—73.
- Schiffirin H., Pou-Key Sohn*: Henry George két kontinensen. Összehasonlító tanulmány eszmék terjedéséről. CSSH II/1. (1959. okt.) 85—109. [H. G. Progress and Poverty (1879) c. könyvében kifejtett társadalmi-gazdasági eszméinek hatása Angliában, Kínában és Japánban.]
- Ljicsic Sz. G.*: A követek konferenciája Pekingben 1900—1901-ben és az angol imperializmus harca kínai pozícióinak megerősítéséért. NDVSN 1959. 4. sz. 155—172.
- Kjuzadzszjan L. Sz.*: Az 1905—1907-es orosz forradalom hatása a kínai forradalmi demokratákra. VIMK 1959. 6. sz. 29—44.
- Petras V. V.*: Új dokumentumok az 1911—1923. évi kínai forradalomról. PV 1959. 1. sz. 125—136.
- Cedenbal Ju.*: A mongol és kínai nép rendíthetetlen barátsága fejlődésének és megerősödésének történetéből. VI 1959. 9. sz. 64—77. [20. század.]
- Mirovickaja R. A.*: Harc a szovjet köztársaság és Kína közötti diplomáciai kapcsolat felvételéért 1917—1924-ben. IZ 65. (1959) 3—24.
- Csugujevszkij L. I.*: A kínai nyelvű időszerű lapok a Szovjetunióban, 1918—1937. PV 1959. 4. sz. 71—76.
- Garusjanc U. M.*: Az antiimperialista harc mozgató erői 1919-ben Kínában. (A „Május 4” mozgalom 40. évfordulójára.) PV 1959. 3. sz. 16—30.
- Szenyin N. G.*: A „Május 4” mozgalom és az ideológiai harc Kínában. VF 1959. 7. sz. 48—55.
- Dokumentumok a szovjet—kínai barátságról, 1919—1928.

- A dokumentumokat publikálja: L. I. Zsarov, V. M. Usztyinov, NNI 1959. 5. sz. 138—148.
- A szovjet—kínai nemzetközi szolidaritás történetéhez, 1924—1928. A dokumentumokat publikálja: A. I. Alekszejev, L. J. Ankugyino. IA. 1959. 4. sz. 80—98.
- Vetrov B. V.: A munkásosztály helyzete és a proletármozgalom kezdetei Sanghajban, 1919—1921. NDVSIN 1959. 4. sz. 137—154.
- Kiszeljova M. O.: Antiimperialista mozgalom Sanghajban az 1932. januári események előtt. PZI 1959. 127—139.
- Jurjev M. F.: Hósi lap a kínai nép fegyveres harcának történetében. (A Kínai Vörös Hadsereg nagy hadjáratának 25. évfordulójára.) PV 1959. 6. sz. 68—79.
- A kínai nemzeti forradalmi hadsereg északi hadjáratának történetéből. A dokumentumokat publikálja: M. Sz. Kapica. IA 1959. 4. sz. 99—135.
- Pankina O. G.: A Kínai Népköztársaság sajtója 1944—1957-ben. VMU 1959. 1. sz. 177—192.
- Bogus Je. Ju.: Az USA politikája Kínában a második világháború éveiben. NNI 1959. 5. sz. 3—23.
- Kjuzadzsjan L. Sz.: Kína Kommunista Pártjának harca a burzsoá ideológia ellen, 1949—1959. VI 1959. 10. sz. 60—77.
- Clubb O. E.: Formoza és a közeli szigetek az amerikai politikában, 1950—1955. PSQ 1959. 4. sz. 517—531.
- Andrejev A.: A Kínai Népköztársaság 10 éve. Kom 1959. 14. sz. 23—32.
- Kremortat B. Sz.: Tudományos ülés a Kínai Népköztársaság 10. évfordulóján. VAN 1959. 12. sz. 90—91. [Az SztTA Sinológiai Intézetében, okt. 1.]
- Vjatkin R. V.: A Kínai Népköztársaság 10 éve. PV 1959. 5. sz. 22—38.
- Tagyevoszjan E. V.: A Kínai Népköztársaság tíz éve. PIS 1959. 5. sz. 13—25.
- Csou Hao-zsan: A nagy Kínai Népköztársaság építésének 10 éve. NM 1959. 10. sz. 1035—1043.
- Wandel P.: Egy nagy népi forradalom világtörténelmi jelentőségű győzelme. (A Kínai népköztársaság tízéves fennállása alkalmából.) Ein 1959. 10. sz. 1423—1438.
- Ivanov V.: A szocialista forradalom nagy vívmányai Kínában. NV 1959. 10. sz. 41—50.
- Szergiev A. V.: Nagy társadalmi átalakulások a Kínai Népköztársaságban. VF 1959. 9. sz. 14—28.
- Fedorenko N. T.: A szocialista kultúra fejlődése Kínában. VIMK 1959. 5. sz. 3—22.
- Csang-Hszin-min: A Kínai Népköztársaság sikerei a nemzeti kérdés megoldása terén. VI 1959. 11. sz. 70—78.
- Rahimov T. R.: Sikerek a nemzetiségi kérdés megoldásában a Kínai Népköztársaságban. PV 1959. 4. sz. 36—47.
- Szun E-fang: A Kínai Népköztársaság gazdaságának fellendülése és a Szovjetunió gazdasági segítségének nagy jelentősége. VE 1959. 9. sz. 67—74.
- Peskev Ju.: Kína a világ szocialista gazdasági rendszerében. VE 1959. 9. sz. 75—83.
- Kapica M. Sz.: A Szovjetunió és Kína baráti népeinek nagy barátsága. PV 1959. 5. sz. 39—49.
- To Hiu: A vietnami és kínai nép közti rendíthetetlen barátság. VI 1959. 10. sz. 83—85.
- Machen J. R. A.: A kínai szakszervezetek felemelkedése és növekedése LM 1959. 10. sz. 444—446.
- Vidal J. E.: A mezőgazdaság hozamának növekedése Kínában. EP 60—61. (1959. júl.—aug.) 48—60. [1956—1958]
- Mihejev V.: A kínai nép kimagasló sikerei. Kom 1959. 8. sz. 97—106. [Az 1958-as eredmények]
- Bettelheim Ch.: A gazdasági fejlődés a mai Kínában. CI 102. (1959. feb.) 39—60.
- Martinov A. A.: Nagy ugrás Kína szocialista építésében és ennek forrásai. PV 1959. 2. sz. 34—48.
- Aptheker H.: Ázsia, Kína és az Egyesült Államok. PA 1959. 6. sz. 34—45. [Az új Kína és az USA torz politikája.]
- Nachtigall H.: A dalai láma és a pancsen láma Tibet vallásában és történetében. GWU 1959. 11. sz. 680—696.

- Vidal J. E.: A feudális Tibet. EP 65. (1959. dec.) 55—77.
- Zsuravljev Ju. I.: A tibeti nemzetiségek és a Kínai Népköztársaságban élő tibetiek etnográfiai csoportjai. SzE 1959. 5. sz. 71—92.
- Winnington A.: A tibeti jobbágytartók lázadása. LM 1959. 5. sz. 213—218.
- Winnington A.: Tibet és Nehru miniszterelnök. LM 1959. 6. sz. 277—279.

Korea

- Kratochvil I.: A Koreai Népi-demokratikus Köztársaság sikerei a szocializmus építésében és Korea békés egyesítéséért vívott harcban. NM 1959. 9. sz. 967—979.
- Dominique V.: A gazdasági fellendülés a Koreai Népi-demokratikus Köztársaságban. EP 62. (1959. szept.) 58—65.
- Szoroko O. Sz.: Korea mai történetének meghamisítása a reakciós amerikai történészek részéről. VI 1959. 7. sz. 84—101.

Mongólia

- Kuntyikov I. N.: A levéltárügy a Monghol Népköztársaságban. IA 1959. 5. sz. 186—192.
- Hršel E.: A mongol nép győztes útja a szocializmushoz. NM 1959. 7. sz. 709—721.
- Tyítkov V.: Gyökeres szocialista átalakulások a Mongol Népköztársaság gazdaságában. VE 1959. 11. sz. 132—140.
- Cedenbal Ju.: A mongol és a kínai nép rendíthetetlen barátsága fejlődésének és megerősödésének történetéből. VI 1959. 9. sz. 64—77. [20. század]

Japán

- Haguenauer Ch.: A tokiói „Keleti Könyvtár” (Toyo Bunko) legújabb kiadványai. RH 1959. jan.—márc. 90—98.
- Haguenauer Ch.: A Japán történetéről 1955—1956-ban megjelent japán munkák eredményei. II. RH 83/CCXXII. (1959. 331—362.)
- Katkuza Sh.: A konfucianizmus a régi Japánban. CHM V/1. (1959) 41—58.
- Tanioka T.: A zsori rendszer a régi Japánban. Ann 1959. 4. sz. 625—639. [A föld hatvétkénti felosztása a parasztok között a középkorban.]
- Ejdusz H. T.: A „meidzi iszin” történelmi lényegéről. PV 1959. 3. sz. 145—149.
- Kublín H.: A japán kolonializmus fejlődése. CSSH II/1. (1959. okt.) 67—84. [A 19. századtól.]
- Sziga I.: Szen Katajama — a kommunista mozgalom kiemelkedő harcosa. (Születésének 100. évfordulójára.) Kom 1959. 17. sz. 80—88.
- Hirano Joszitaro: Szen Katajama és az antiimperialista mozgalom Japánban, 1931—1932. PV 1959. 6. sz. 35—43.
- Szen Katajama felszólalásai és beszédei a háború és az imperialista elnyomás ellen. (Születésének 100. évfordulójára.) Publikálja: L. J. Sramcsenko. IA 1959. 6. sz. 9—18.
- Johnson O. C.: Szen Katajama emlékére. PA 1959. 12. sz. 42—48. [1859—1933]
- Schiffirin H., *Pow-Key Sohn*: Henry George két kontinensen: Összehasonlító tanulmány eszmék terjedéséről. CSSH II/1. (1959. okt.) 85—109. [H. G. Progress and Poverty (1879) c. könyvében kifejlesztett társadalmi-gazdasági eszméinek hatása Angliában, Kínában és Japánban.]
- Hoselitz B. F.: A kisipar gazdaságilag kevésbé fejlett országokban. JEH 1959. 4. sz. 600—618. [Az európai fejlődés összehasonlítása a japán helyzettel, a 19. század végétől máig.]
- Ranis G.: A japán gazdasági fejlődés pénzügyi alapjai. EcHR XI/3. (1959. apr.) 440—454. [A 19. század utolsó negyedétől a 20. sz. harmincas éveikig.]

- Rosovsky H.*: Japán töképeződés. Az állami szektor szerepe. JEH 1959. 3. sz. 350—375. [A 19. század végétől 1955-ig.]
- Ando Y.*: A japán gazdaság fejlődési folyamata a 20. században. CHM V/1. (1959) 182—204.
- Silberman B. L.*: Yoshino Sakuzo politikai elmélete és programja. JMH 1959. 4. sz. 310—324. [20. sz. első fele.]
- Steiner Z. S.*: Nagy Britannia és az angol-japán szövetség létrehozása, 1901. JMH 1959. 1. sz. 27—36.
- Brodskij R. M.*: Az USA állásfoglalása az orosz—japán háborúban és a portsmouthi tárgyalásokon. VI 1959. 2. sz. 144—155.
- Esthus R. A.*: A Taft—Katsura megállapodás valóság vagy mese. JMH 1959. 1. sz. 46—51. [Az amerikai hadügyminiszter és a japán miniszterelnök tárgyalásai 1905-ben.]
- Goldberg D. I.*: A munkás- és szocialista mozgalom harmadik szakasza Japánban, 1907—1917. PV 1959. 6. sz. 44—50.
- Tate M., Foy F.*: Az angol—japán szövetség felmondása új megvilágításban. PSQ 1959. 4. sz. 532—554. [1921]
- Budkevics Sz. L.*: Japán—amerikai harc Délkelet-Ázsiáért a második világháború kezdetén. KSzIV XXXV. (1959) 49—61.
- Nosaka S.*: Japán ma. JM 1959. 11. sz. 487—494.
- Pirogov G.*: A mongolista bankok szerepe a mai Japán gazdaságában. MEMO 1959. 2. sz. 59—70.
- Toki Cujoszi*: A semlegesség kérdése és a politikai erők harca Japánban. PV 1959. 6. sz. 9—20.
- Az amerikai politika következményei Japánban. BDW 1959. 14. sz. 6—8.
- McNelly Th.*: A japán alkotmány — a hidegháború gyermeke. PSQ 1959. 2. sz. 176—195.
- Amerikai Egyesült Államok**
- Konetzke R.*: Alexander von Humboldt mint Amerika történetírója. HZ 188/3. (1959) 526—565. [1769—1859]
- Aptheker H.*: Mai irányzatok az USA beavoása történetírásában. VJ 1959. 11. sz. 109—112.
- Lukaszevskij J.*: Az amerikai történetírás szemléje. KH 1959. 2. sz. 621—642.
- Krilov N. N.*: Új könyv az Amerikai Egyesült Államok történetéről. VI 1959. 10. sz. 218—219. [H. Aptheker: The History of the American People. I. kötetéről.]
- Mihejev V. I.*: Kit szólnak az USA hivatalos szociológusai. VF 1959. 9. sz. 183—185.
- Baszakov E. G.*: A Szovjetunió népei történetére vonatkozó dokumentumanyag az USA levéltáraiban és könyvtáraiban. ISZSZSZR 1959. 2. sz. 223—228.
- Harper L. A., Goodrich C., LeDuc Th., Cochran Th. C.*: Újabb munkák Amerika gazdaságtörténetéhez 1789-ig, 1789—1860, 1860—1900, 20. század. JEH 1959. 1. sz. 1—75. [Az 1945 óta megjelent irodalom szemléje.]
- Hutchins J. G. B.*: Újabb munkák az Egyesült Államok kereskedeletörténetéről. JEH 1959. 1. sz. 103—121. [Az 1945 óta megjelent irodalom szemléje.]
- Amerikai bizottság a Duna-monarchia történetének tanulmányozására. DDr 1959. 2. sz. 106—108.
- Murphy G. S., Zellner A.*: A fokozatos növekedés, a munkaerő biztonsági szerep tantétele és az amerikai szakszervezeti mozgalom fejlődése. JEH 1959. 3. sz. 402—421. [A lakosság, a termelés és a munkaerő helyzete az USA-ban a kezdetektől máig.]
- Dorfman J.*: A szabadság és az állami beavatkozás elvei az amerikai gazdasági fejlődésben. JEH 1959. 4. sz. 570—583.
- Averkijeva Ju. P.*: Az észak-amerikai indiánok vasbányászatának történetéhez. SzE 1959. 2. sz. 61—79.
- Degler C. N.*: Starr és a rabszolgáság. JEH 1959. 2. sz. 272—277. [Ch. G. Starr „A rabszolgáság túladagolása” c. cikkéről. Összehasonlítás az ókori és a modern amerikai néger rabszolgáság között.]
- Degler C. N.*: A rabszolgáság és az amerikai faji előítélet leletkezése. CSSH II/1. (1959. okt.) 48—66. [17. század]
- Jefimov A. V.*: A négerkérdés az USA-ban. SzE 1959. 2. sz. 98—106.
- Lohr G.*: A négerkérdés az USA-ban. DAp 1959. 5. sz. 474—484.
- Orcibal J.*: John Wesley teológiai eredetisége és a kontinens vallási irányzatai. RH 1959. júl.—szept. 51—80. [1703—1791]
- Rotstejn A.*: Thomas Paine halálának 150. évfordulójára. VI 1959. 10. sz. 217—218. [Publicista, forradalmi demokrata, 1737—1809.]
- Brunel Chr.*: Thomas Paine, két világ polgára. PA 1959. 6. sz. 46—54.
- Soltow J. H.*: Skót kereskedők Virginiában, 1750—1775. ECHR XII/1. (1959) 89—98.
- Aptheker H.*: A történetírás és az amerikai forradalom. PA 1959. 7. sz. 23—34.
- Galloway G. B.*: Az amerikai bizottsági rendszer fejlődése a képviselőházban. AHR LXI/1. (1959. okt.) 17—30. [A 18. század végétől napjainkig.]
- Bolhovityinov N. N.*: A diplomáciai kapcsolat felvétele Oroszország és az USA között, 1808—1809. (Dokumentumok) NNI 1959. 2. sz. 151—162.
- Bolhovityinov N. N.*: Florida USA-hoz való csatolása. NNI 1959. 5. sz. 110—119. [1818—21]
- Van Klaveren J.*: A korrupció történelmi megjelenése. IV. Az Egyesült Államok speciális fejlődése. SW 1959. 8. sz. 204—231.
- Shortreed M.*: A rabszolgaelenes radikálisok, 1840—1868. PP 16. (1959. nov.) 67—87.
- Hoover E. D.*: A nagy- és kiskereskedelmi áruk az USA-ban a 19. században. JEH 1959. 3. sz. 298—316.
- Strassmann W. P.*: „Creative destruction” (hasznos pusztulás) és részleges elavulás az amerikai gazdasági fejlődésben. JEH 1959. 3. sz. 335—349. [1850—1914]
- Franko W.*: Kína viszonya az Egyesült Államokhoz. HZ 188/1. (1959) 49—75. [1850-tól napjainkig.]
- Padovre S. K.*: Ralph Waldo Emerson: az erkölcs hangja a politikában. PSQ 1959. 3. sz. 334—350. [1803—1882]
- Gyementyev I. P.*: N. G. Csernisevskij és John Brown alkotmánya. VI 1959. 12. sz. 137—144. [1853]
- Kelly A. H.*: Ellentétek a kongresszusban az iskolai elköltés tárgyalásán, 1867—1875. AHR LXIV/3. (1959. apr.) 537—563.
- Schramm P. E.*: Egy hamburgi kereskedő úti jelentése: Az Egyesült Államok 1872-ben. WAG 1959. 1. sz. 40—57.
- Gross H.*: Nemzetközi verseny a művelődésügy és tudomány terén. (Fejlődés a Szovjetunióban, az USA-ban, Nagy-Britanniában és Németországban.) GWU 1959. 1. sz. 33—41. [Kb. a hetvenes évektől.]
- Hoogenboom A.*: A Pendleton törvény (1883) és a közszolgálat. AHR LXIV/2. (1959. jan.) 301—318.
- Evans G. H. Jr.*: Az üzleti vállalkozók és fő funkcióik. JEH 1959. 2. sz. 250—270. [19. századvégi, 20. századi amerikai példák.]
- Brodskij R. M.*: Amerikai—orosz kapcsolatok a 19. és 20. század fordulóján. PZI 1959. 140—156.
- Sz. Ju. Vitte kísérletei, hogy megnyissa az amerikai pénzpiacot orosz kölcsönökhöz, 1898—1902. A dokumentumokat közléstesi: B. A. Romanov, B. V. Ananyics. IA 1959. 1. sz. 123—140; 2. sz. 115—135.
- Esthus R. A.*: A Taft—Katsura megállapodás valóság vagy mese? JMH 1959. 1. sz. 46—51. [Az amerikai hadügyminiszter és a japán miniszterelnök tárgyalásai 1905-ben.]
- Brodskij R. M.*: Az USA állásfoglalása az orosz—japán háborúban és a portsmouthi tárgyalásokban. VI 1959. 2. sz. 144—155.
- Wiebe R. H.*: A Morgan-ház és az amerikai kormány, 1905—1913. AHR LXV/1. (1959. okt.) 49—60.
- Weinstein J.*: Háborúellenes hangulat és a Szocialista Párt, 1917—1918. PSQ 1959. 2. sz. 215—239. [Az USA-ban.]
- Oznobisin D. V.*: Néhány új dokumentum az orosz-

- országi ideiglenes kormány és az USA kormánykörök kapcsolatáról. VI 1959. 1. sz. 197—199.
- Fike Cl. E.*: A Creel-bizottság és az amerikai Vörös-Kereszt befolyása az orosz-amerikai kapcsolatokra, 1917—1919. JMH 1960. 2. sz. 93—109.
- Martin L. W.*: Woodrow Wilson felhívása Európa népelehez: brit radikális befolyás az elnök stratégiájára. PSQ 1959. 4. sz. 498—516.
- Durman K.*: Az amerikai imperializmus harca a szíriai mandátumért 1919-ben. ČCH 1959. 1. sz. 70—105.
- Link A. S.*: Mi lett a haladó mozgalom sorsa 1920-ban? AHR LXIV/4. (1959. júl.) 833—851.
- Burks D. D.*: Az Egyesült Államok és az 1924. évi genfi protokoll: „Egy új Szent Szövetség”? AHR LXIV/4. (1959. júl.) 891—905.
- Mihajlov B. Ja.*: Az USA kongresszusának munkáselemlése politikája 1937—1938-ban. NNI 1959. 1. sz. 64—81.
- Adam von Trott és az USA belügyminisztériuma. VfZg 1959. 3. sz. 318—336. [1939. szeptember.]
- Melnjyikov Ju. M.*: Az USA és az 1939-es európai politikai válság. NNI 1959. 3. sz. 88—108.
- Melnjyikov Ju. M.*: Az amerikai-német ellentétek szerepe a második világháború kirobbanásában. VI 1959. 3. sz. 77—97.
- Budkevics Sz. L.*: Japán-amerikai harc Délkelet-Ázsiáért a második világháború kezdetén. KSzIV XXXV. (1959) 49—61.
- Bogus Je. Ju.*: Az USA politikája Kínában a második világháború éveiben. NNI 1959. 5. sz. 3—23.
- Vidjaszov F. I.*: Amerikai-spanyol kapcsolatok a második világháború idején. NNI 1959. 2. sz. 96—112.
- Lebegyev N. I.*: Az angol-amerikai stratégia „balkáni variánsa” a második világháborúban. NNI 1959. 5. sz. 41—60.
- Gomberg W.*: Az amerikai szakszervezetek részvétele az európai termelékenységi programban. (A meghidulás vizsgálata) PSQ 1959. 2. sz. 240—255. [A Marshall tervtől az ötvenes évekig.]
- Langr J.*: A monopólió hatása az ipari ciklus menetére az USA-ban 1947—1957-ben. NM 1959. 12. sz. 1302—1315.
- Aptheker H.*: Az Egyesült Államok és Németország. PA 1959. 4. sz. 11—29.; 5. sz. 41—57. [A második világháború után.]
- Klocozkoszkij L. L.*: Az USA és az ázsiai országok. VIMK 1959. 4. sz. 55—66.
- Aptheker H.*: Ázsia, Kína és az Egyesült Államok. PA 1959. 6. sz. 34—45.
- Clubb O. E.*: Formoza és a közeli szigetek az amerikai politikában, 1950—1955. PSQ 1959. 4. sz. 517—531.
- Mukimdzanova R. M.*: Az USA gazdasági behatolása Pakisztánba, 1951—1956. KSzIV XXXI. (1959) 57—67.
- Melnjyikov L. I.*: Az iráni reakció katonai szövetsége az amerikai imperializmussal. PV 1959. 3. sz. 74—81. [A második világháború után.]
- Gafurov B. G.*: Az USA gyarmati politikája Ázsia és Afrika országaiban a gazdasági „segítség” őrve alatt. PV 1959. 1. sz. 26—38.
- Bogoszlovskij V. V.*: Az USA politikájának ideológiai alapjai Afrikában. PV 1959. 6. sz. 152—162. Az amerikai politika következményei Japánban. BDW 1959. 14. sz. 6—8.
- Wright Th. P.*: A szabad választások az Egyesült Államok latin-amerikai politikájában. PSQ 1959. 1. sz. 89—112.
- Antjaszov M.*: A latin-amerikai országok és az USA kulturális egységének problémája. VIMK 1959. 3. sz. 99—112.
- Rjakin M. N.*: Az USA belpolitikája a második világháború után. PIS 1959. 1. sz. 42—52.
- Truman D. B.*: Az amerikai rendszer válságban. PSQ 1959. 4. sz. 481—497. [A második világháború után.]
- Foster W. Z.*: A kétpárt-rendszer működése Amerikában. PA 1959. 1. sz. 28—34.
- Cvilev R.*: A foglalkoztatottság az USA iparában a legújabb technikai gazdasági előrehaladás körülményei közt. MEMO 1959. 1. sz. 59—69.
- Wells R.*: A kaliforniai mezőgazdasági munkások. PA 1959. 8. sz. 1—11.
- Kalecki M.*: A gazdasági helyzet fejlődése az Egyesült Államokban 1956—1959-ben. SM 1959. 11—12. sz. 3—12.
- Dalin Sz.*: Az 1957—1958. évi gazdasági válság az USA-ban és ennek sajátosságai. MEMO 1959. 6. sz. 68—84.
- Lumer H.*: A gazdasági gyógyulás az USA-ban. PA 1959. 7. sz. 1—12. [1959]
- Lumer H.*: A mai gazdasági helyzet Amerikában. PA 1959. 1. sz. 16—27.
- Entow R.*: Az USA államadósságának növekedése. MEMO 1959. 12. sz. 129—136.
- Huberman L.*: A jövedelem megoszlása az USA-ban. CI 108. (1959. nov.) 78—86.
- Bleicken G. D.*: A nem-katonai védelem szerepe az amerikai kül- és védelmi politikában. PSQ 1959. 4. sz. 555—563.
- Vincer Ju.*: Francia-amerikai gazdasági ellentétek. MEMO 1959. 6. sz. 33—45.
- Kononyenko A.*: Angol-amerikai ellentétek a katonai politika terén. MEMO 1959. 11. sz. 51—61. Amerika nyugat-európai integrációs politikája a német imperializmus szolgálatában. BDW 1959. 20. sz. 6—12.
- Langlais P., Dessau J.*: Az amerikai gazdasági uralom összezsugorodása. EP 64. (1959. nov.) 6—22.
- Stihtyer A.*: A Szovjetunió és az USA között a mezőgazdaságban folyó verseny néhány kérdése. MEMO 1959. 9. sz. 33—51.
- Reinecke H.*: A gazdasági verseny a Szovjetunió és az USA között. DAP 1959. 1. sz. 26—40.
- Foster W. Z.*: Küzdelem egy munkás tömegpártért az USA-ban. PA 1959. 5. sz. 1—16.
- Lumer H.*: Az USA Kommunista Pártjának 40 éve. PA 1959. 9. sz. 1—8.
- A politikai határozat tervezete. PA 1959. 9. sz. 24—44. [Az USA KP 17. közgyűlésére, 1959. dec. 10—13. New York.]
- Határozattervezet a négerkérdésről az USA-ban. PA 1959. 9. sz. 45—60. [Az USA KP 17. közgyűlésére.]
- Lohr G.*: Az amerikai munkásmozgalom, történetének legnehezebb harca előtt. DAP 1959. 12. sz. 1221—1230. [Az AFL-CIO III. kongresszusa San Franciscóban 1959. szept.]

Amerika egyéb országai

- R. I.*: Új folyóirat megjelenése Brazíliában. NNI 1959. 3. sz. 181—182. [Estudios Sociais, 1958. közepétől.]
- Lavreckij I. R.*: A „The Hispano-American Historical Review” (Durham, North Carolina) 1956—1958. évfolyamainak szemléje. VI 1959. 12. sz. 94—107.
- Caraci G.*: A „józan ész” új történeti módszere. Amerigo Vespucci egy regényes életrajzának margójára. NRS 1959. II. sz. 206—241.
- Easterbrook W. T.*: Újabb munkák Kanada gazdaságtörténetéről. JEH 1959. 1. sz. 76—102. [Az 1945 óta megjelent irodalom szemléje.]
- Mandrou R.*: Franciaák Franciaországon kívül a 16—17. században. 2. Az Antillák és Kanada felé a 17. században, 1634—1715. Ann 1959. 4. sz. 662—675.
- Smith G.*: Kanada és a sziberiai intervenció, 1918—1919. AHR LXIV/4. (1959. júl.) 866—877.
- Kuznyecov V.*: Kanada fizetési mérlegének problémái a háború utáni időszakban. MEMO 1959. 12. sz. 122—128.
- Pena L.*: A kubai nép és a Batista despotizmus. PA 1959. 2. sz. 3—15.
- A marxizmus és a kubai forradalom. PA 1959. 10. sz. 43—47.
- Debien G.*: Új adatok San Domingóról. I. Az első gyarmati nemzetgyűlés, 1790. ápr.—aug. 2. A színesek felkelése, 1791. aug.—okt. AHRF 158. (1959. okt.—dec.) 247—363.
- Mintz S.*: A munkaviszonyok a cukorrépa-termesztésben Porto Rico-ban és Jamaicában. CSSH I/3. (1959. márc.) 273—280.

- Phelan J. L.* : Szabad és kényszermunka: Mexiko és a Fülöp szigetek, 1540—1648. CSSH 1/2. (1959. jan.) 189—201.
- Katz Fr.* : Ültetvénygazdálkodás és rabszolgaság. A sisal-azave termesztése a Yucatán félszigeten (Mexikó) 1910-ig. ZG 1959. 5. sz. 1002—1027.
- Chevalier Fr.* : A feudális birtokrendszer és az agrárforradalom előjelei Észak-Mexicóban a 18. század végén és a 19. században. RH 1959. júl.—sept. 1—18.
- Tomasek R. D.* : Brit-Guiana: a brit gyarmati politika egy esetének tanulmányozása. PSQ 1959. 3. sz. 393—411. [A guianai alkotmány felfüggesztése után, 1953.]
- Baldieri V.* : Paraguay gyarmatosítása és a jezsuiták teokratikus uralma. NRŠ 1959. II. sz. 254—286.
- Waddell D.* : Nagy-Britannia és a Bay szigetek, 1821—1849. RHES 1959. 1. sz. 59—77. [Honduras]
- Faivre J. P.* : A perul guano kivételének kezdetei, 1841—1849. RHES 1959. 1. sz. 113—136.
- Fuko R.* : A canudosi parasztháború. NNI 1959. 1. sz. 105—123. [Brazília, 1896. nov.—1897. okt.]
- Ribalkin I. Je.* : Polgárháború 1948-ban Costa Ricában. NNI 1959. 4. sz. 55—71.
- Barón Castro R.* : A lakosság fejlődése Spanyolországban. 1492—1950. CHM V/2. (1959) 325—343.
- Salas E. P.* : A spanyolországos irodalom rövid története, 1775—1905. CHM VI. (1959) 94—115.
- Lamer H.* : Latinamerika gazdasági válsága. PA 1959. 4. sz. 1—10.
- O'Connor H.* : A köljaj tragédiája Latin-Amerikában. CI 106. (1959. júl.—aug.) 72—79.
- Feliz D.* : Iparosodás és stabilizációs dilemmák Latin-Amerikában. JEH 1959. 4. sz. 584—599.
- Kalinyin A.* : Az államkapitalista szektor Latin-Amerika országaiban. MEMO 1959. 2. sz. 90—101.
- A német monopóliumok expanziója Latin-Amerikában. BDW 1959. 21. sz. 1—20.
- Wright Th. P.* : A szabad választások az Egyesült Államok latin-amerikai politikájában. PSQ 1959. 1. sz. 89—112.
- Antjaszov M.* : A latin-amerikai országok és az USA kulturális egységének problémája. VIMK 1959. 3. sz. 99—112.
- Jermolajev V. I.* : Az első munkásszervezetek és marxista körök a latin-amerikai országokban, 1870—1900. VI 1959. 1. sz. 81—97.
- Juarez Cl.* : A baloldali útja Latin-Amerikában. CI 101. (1959. jan.) 80—86.
- Pena L.* : A szakszervezeti mozgalom Latin-Amerikában. PA 1959. 12. sz. 33—37.
- Atperovics M. Sz.* : A nemzeti-felzabudító és demokratikus mozgalom fellendülése Latin-Amerikában a második világháború után. PIS 1959. 4. sz. 20—32.
- Jermolajev V. I.* : Argentina Kommunista Pártja—a III. Internacionálé első szekciója Latin-Amerikában. NNI 1959. 3. sz. 49—66.
- Afrika**
- Roemheld Fr.* : Konstantin Reitz. A nyugati kultúra elfelejtett előharcosa Afrikában. MÖŠ 12. (1959) 289—273. [19. század első fele.]
- Damman E.* : C. G. Büttner, az első berlini afrikánista. WZHU VIII/2—3. (1958—59) 237—239. [1848—1893.]
- Nyerszeuszov G.* : A Szaharától délre eső afrikai országok kultúrtörténetének tanulmányozása a Szovjetunióban. VIMK 1959. 3. sz. 202—212.
- Kossok M.* : A lípesei Marx Károly egyetem munkakonferenciája Afrika új- és legújabbkori történetéről. ZG 1959. 5. sz. 1101—1108. [1959. ápr. 17—18.]
- Markow W.* : Tudományos ülésszak Afrika új- és legújabb kori történetéről Lípesében. NNI 1959. 4. sz. 180.
- Hunton W. A.* : Az afrikai problémák tanulmányozása az Egyesült Államokban. PV 1959. 5. sz. 183—188.
- Laude J.* : A képzőművészet Fekete-Afrikában és a történelem. Ann 1959. 4. sz. 640—661. [Az ókortól máig.]
- Burian J.* : Az afrikai törzsek harca Róma ellen a római birodalom első századában (az afrikai prokonzulátus, Numidia). SH VI. (1959) 5—22.
- Bokcsanyin A. A.* : Csen He tengeri expedíciójának látogatása az afrikai országokban a 15. század elején. VIMK 1959. 6. sz. 87—96.
- Loth H.* : A keresztény missziók politikai együttműködése a német gyarmati hatalommal Afrikában. ZG 1959. 6. sz. 1337—1344. [19. sz. utolsó harmada.]
- Worsley P.* : A vallás és politika Közép-Afrikában. PP 15. (1959. ápr.) 73—81.
- Wrigley C. C.* : Keresztény forradalom Bugandában. CSSH II/1. (1959. okt.) 32—48. [A fejlődés a kelet-afrikai angol gyarmaton a keresztény misszionáriusok telettedése óta, 1877—]
- Bohannan P.* : A pénz hatása egy primitív fokon élő afrikai nép gazdasági életére. JEH 1959. 4. sz. 491—503. [A középígériai tiv népnél.]
- Falliers L. A.* : Despotizmus, osztálykultúra és társadalmi szabad mozgás egy afrikai királyságban. CSSH II/1. (1959. okt.) 12—32. [Baganda, Kelet-Afrika.]
- Nyikityina I. A.* : Az afrikai brit gyarmatok agrárfejlődése Lord Hailey megvilágításában. PV 1959. 4. sz. 155—159.
- Alekszandrovszkaja L.* : Az áru—pénz viszonyok fejlődése Anglia afrikai gyarmatain. MEMO 1959. 10. sz. 60—72.
- Szgyenko V.* : Új erő Brit-Afrikában. MEMO 1959. 11. sz. 131—136.
- Bogoszlovskij V. V.* : Az USA politikájának ideológiai alapjai Afrikában. PV 1959. 6. sz. 152—162.
- Etinger J.* : Nyugat-Németország és Afrika. MEMO 1959. 11. sz. 72—85.
- Kruglov L. L.* : A nyugat-német monopóliumok behatolása Afrikába. KSzIV XLI. (1959) 43—56.
- Mador Ju. P.* : A nigériai bányászok helyzete a második világháború utáni első években és az enugui események (1949. nov.). KSzIV XLI. (1959) 74—87.
- Newbury G. W.* : A francia politika fejlődése az Alsó- és Felső-Nigernél, 1880—1898. JMH 1959. 1. sz. 16—26.
- Silva, de J. G.* : Angola a 18. században. Ann 1959. 3. sz. 571—580.
- Favblée J.* : Madagaszkár a 19. században. Gazdaság-és társadalomtörténetének vázlata. CHM V/2. (1959) 463—494.
- Orlova A. Sz.* : A kameruni népek társadalmi fejlődési színvonala Afrika európai gyarmatosításának kezdetéig. SzE 1959. 5. sz. 56—61.
- Potychin I. I.* : Harc Kamerun egyesítéséért. SzE 1959. 5. sz. 62—70.
- Kaeman V. Ja.* : Tanganyika munkásszatyája a második világháború után. KSzIV XLI. (1959) 3—22.
- Kacman V. Ja.* : A tanganyikai népek nemzeti-felzabudító harca 1956—1958-ban. PV 1959. 2. sz. 111—120.
- Dancig B. M., Zsilenko V. I.* : Elfelejtett részletek az orosz-marokkói kapcsolatok történetéből (18. század utolsó negyede). PV 1959. 1. sz. 86—93.
- Az orosz-egyiptomi kapcsolatok a 20. század elején. A dokumentumokat publikálja: V. Sz. Lipatov, O. F. Szolovjev. IA 1959. 1. sz. 141—153.; 2. sz. 136—147.
- Potyemkin Ju. V.* : A francia imperializmus gazdaságpolitikája Észak-Afrikában, 1946—1956. KSzIV XXXV. (1959) 62—71.
- Koloszkov I.* : A francia gyarmati politika katonai stratégiai céljai Észak-Afrikában. MEMO 1959. 2. sz. 119—124.
- Prejean P.* : Tunisz gazdasága a függetlenség óta. EP 59. (1959. jún.) 49—65.
- Pasztuhov B. M.* : A francia—tuniszi kapcsolatok 1956—1958-ban. NNI 1959. 5. sz. 61—80.
- Caillé J.* : Az 1785. okt. 10-iranczia—marokkói fegyverszünet. RHD 1959. jan.—márc. 30—43.
- Lentin A. P.* : A marokkói nebézségek és Észak-Afrika jövője. CI 102. (1959. febr.) 91—95.
- Marx kiadatlan kéziratából. PV 1959. 1. sz. 3—17. [Algíréről a francia gyarmatosítás idején.]

- Taufel O.* : Az algériai francia kolonializmus gazdasági alapjai. NM 1959. 5. sz. 496—506.
Damien M. : A francia gyarmati rendszer aktuális problémái. EP 56—57. (1959. márc.—ápr.) 69—85.
Vermeersch J. : Az algériai probléma és a nemzeti érdek. CC 1959. 3. sz. 155—167.
Barbe R. : A társadalmi osztályok Algériában. EP 62. (1959. szept.) 7—23.; 63. (okt.) 22—45.
Landa R. : A francia burzsoázia az algériai zsákutcában. PV 1959. 5. sz. 211—214.
Martinov V. : A nemzeti felszabadító mozgalom Belga-Kongóban. MEMO 1959. 4. sz. 130—136.
Clain R. : Kongó szabadságharca. PA 1959. 8. sz. 56—58.
Martinov V. A. : A belga-kongói afrikaiak életviszonyai. SzE 1959. 3. sz. 73—88.
Genyin I. : Imperialista harc a Szahara kincseiért. MEMO 1959. 12. sz. 56—65.
Gavrilov N. : A munkaerő-vándorlás Nyugat-Afrikában. PV 1959. 3. sz. 82—90. [Az utóbbi két évtizedben.]
Spirit A. : Az afrikai nyersanyag a kapitalista világ gazdaságában. MEMO 1959. 8. sz. 134—142.
Pokrowszkij A. Sz. : Az urántermelés a Délafrikai Unióban. KSzIV XII. (1959) 23—42.
Madzozjeszkij Sz. : A „New Statesman” és Fekete-Afrika népeinek harca függetlenségükért. PV 1959. 4. sz. 131—135.

- Gyemkina L. A.* : A nyaszafeöldi afrikai nemzeti kongresszus harca az [angol középafrikai] Unióból való kiválásért, KSzIV XII. (1959) 57—73. [1953 után.]
Dubois W. E. B. : A felébredt Afrika. IM 1959. 2. sz. 81—84.
DuBois W. E. B. : A pánafrikai mozgalom. WZHU VIII/1. (1958—59.) 105—109.
Braginszkij M. I. : A munkásosztály helyzete és a szak szervezeti mozgalom Afrika gyarmati országai-ban. PV 1959. 5. sz. 104—111.

Ausztrália

- Bailey J. D.* : Skót kölcsonök Ausztráliának a 19. században. ECHR XII/2. (1959) 268—279.
Bramsted E. K. : Ausztrália külpolitikája a huszadik században. VZg 1959. 4. sz. 396—417.
Lebegyev I. : A külföldi tőke Ausztráliában. MEMO 1959. 6. sz. 138—141.
Roth H. : A „British Labour Church” mozgalom és Új Zéland. IRSH 1959. 3. sz. 361—366.
François Cl. : Guinea gyarmati helyzetének megszűnése, 1959. CI 105. (1959. jún.) 66—75.

A FELDOLGOZOTT FOLYÓIRATOK RÖVIDÍTÉSJEGYÉKE

AHR	The American Historical Review (Richmond—New York—London)	IRSH	International Review of Social History (Amsterdam)
AHRF	Annales Historiques de la Revolution Française (Paris)	ISZSZSZR	Isztorija SzSZSZR (M)
AIIC	Anuarul Institutului de Istorie din Cluj (Cluj)	IZ	Isztoriceszkije Zapiszki (M)
Am	Archivmitteilungen (Berlin, DDR)	IZCG	Istoriski Zapisi Istoriskog Instituta NR Crne Gore (Cetinje)
Ann	Annales (Paris)	JEH	The Journal of Economic History (New York)
AÖG	Archiv für Österreichische Geschichte (Wien)	JGO	Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (München)
APH	Acta Poloniae Historica (Warszawa)	JMH	The Journal of Modern History (Chicago)
AV	Arhivski Vjesnik (Zagreb)	KH	Kwartalnik Historyczny (Warszawa)
BDW	Berichte, Deutsches Wirtschaftsinstitut (Berlin, DDR)	Kom	Kommuniszt (M)
BIHR	Bulletin of the Institute of Historical Research (London)	KSzIE	Kratkije Szooobszenyija Insztituta Etnografii (M)
BS	Byzantinoslavica (Praha)	KSzISz	Kratkije Szooobszenyija Insztituta Szlavjanovegyenija (M)
CC	Cahiers du Communisme (Paris)	KSzIV	Kratkije Szooobszenyija Insztituta Vosztokovegyenija (M)
ČCH	Československý Časopis Historický (Praha)	LC	Lupta de Clasă (Bucureşti)
CHM	Cahiers d'Histoire Mondiale (Paris)	LM	Labour Monthly (London)
CI	Cahiers Internationaux (Paris)	MEMO	Mirovaja Ekonomika i Mezdunarodnije Otnosenija (M)
CzPH	Czasopismo prawno-historyczne (Poznań)	MIÖG	Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck)
CSH	Comparative Studies in Society and History (Hague)	MÖS	Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (Wien)
DAP	Deutsche Aussenpolitik (Berlin, DDR)	ND	Nowe Drogi (Warszawa)
DDR	Der Donauraum (Wien)	NDVSIN	Naucsnie Dokladi Viszej Skoli, Isztoriceszkije Nauki (M)
ECHR	The Economic History Review (London—New-York)	NM	Nová Mysl (Praha)
EHR	The English Historical Review (London)	NNI	Novaja i Novejszaja Isztorija (M)
Ein	Einheit (Berlin, DDR)	NRS	Nuova Rivista Storica (Roma—Napoli)
EP	Economie et politique (Paris)	NV	Novo Vreme (Szófia)
FVL	Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Cluj—Sibiu)	NZUDU	Naukovi Zapiszki, Uzsgorodskij Gyerzs. Univ. (Uzsgorod)
GDIBIH	Godišnjak Istoriskog Društva Bosne i Hercegovine (Sarajevo)	PA	Political Affairs (New York)
GNS	Godišnjak Filozofskog Fakulteta u Novom Sadu (Novi Sad)	Pensée	La Pensée (Paris)
GWU	Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)	PH	Przegląd Historyczny (Warszawa)
H	History (London)	PIS	Prepodavanje Isztorii v Skole (M)
Hist	Historica (Praha)	PP	Past and Present (London)
HČ	Historický Časopis (Bratislava)	PS	Pravně-historické Studie (Praha)
HJ	Historisches Jahrbuch (München—Freiburg)	PSQ	Political Science Quarterly (New York)
HS	Historické Štúdie (Bratislava)	PV	Problemi Vosztokovegyenija (M)
HZ	Historische Zeitschrift (München)	PZI	Pitanija Zagalnoj Isztorii (Lvov)
HZb	Historijski Zbornik (Zagreb)	RA	Revista Arhivelor (Bucureşti)
IA	Isztoriceszkij Arhiv (M)	RH	Revue Historique (Paris)
IC	Istoriski Časopis (Beograd)	RHD	Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)
IP	Isztoriceszki Prgled (Szófia)	RHDGM	Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale (Paris)

RHES	Revue d'Histoire Economique et Sociale (Paris)	UZIV	Ucsonie Zapiszki Insztyituta Vosztokovegyenija (M)
RHMC	Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)	VAN	Vesztnyk Akagyemii Nauk SzSzSzR (M)
S	Studii, Revista de Istorie (Bucureşti)	VDI	Vesztnyk Drevnyej Isztorii (M)
SAO	Studia et Acta Orientalia (Bucureşti)	VE	Voproszi Ekonomiki (M)
SBBH	Studia Universitatis Babeş-Bolyai (Cluj)	VF	Voproszi Filozofii (M)
SCSI	Studii şi Cercetari Ştiinţifice, Istorie (Iaşi)	VfZg	Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (Stuttgart)
SEER	The Slavonic and East European Review (London)	VI	Voproszi Isztorii (M)
SF	Studia Filozoficzne (Warszawa)	VIK	Voproszi Isztorii KPSzSz (M)
SH	Sbornik Historický (Praha)	VIMK	Vesztnyk Isztorii Mirovoj Kulturi (M)
SM	Sprawy Międzynarodowe (Warszawa)	VMU	Vesztnyk Moszkovszkovo Unyversityeta (M)
SMIM	Studii şi Materiale de Istorie Medie (Bucureşti)	VV	Vizantijszkij Vremennyik (M)
SMM	Sbornik Matice Moravské (Brno)	WAG	Die Welt als Geschichte (Stuttgart)
SoF	Südostforschungen (München)	Ww	Wirtschaftswissenschaft (Berlin, DDR)
SS	Slezsky Sbornik (Opava)	WZ	Weg und Ziel (Wien)
SW	Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden)	WZHU	Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin (Gesellsch. u. Sprachwiss. Reihe) (Berlin)
SzA	Szovjetszkaja Arheologia (M)	ZDN	Zbornik za Društvene Nauke (Novi Sad)
SzE	Szovjetszkaja Etnografia (M)	ZfO	Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a. d. Lahn)
SzV	Szrednyije Veka (M)	ZG	Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin, DDR)
SzVosz	Szovjetszkoje Vosztokovegyenije (M)	ZHIJA	Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije (Zagreb)
THJ	The Historical Journal (Cambridge)	ZPW	Z Pola Walky (Warszawa)
UIZs	Ukrajnszkij Isztoricsnij Zsurnal (Kijev)		
UZISz	Ucsonie Zapiszki Insztyituta Szlavjano-vegyenija (M)		

СОДЕРЖАНИЕ

Э. Мольнар: XXII съезд КПСС и социалистический патриотизм	1
---	---

СТАТЬИ И СООБЩЕНИЯ

В. И. Довженок: Производительность труда в эпоху раннего феодализма	8
Г. Хекенаст: Паль Лányи. (К истории раннего капитализма в Венгрии).....	18
М. Погань: Условия труда образующегося слоя землекопов	37
Ц. Йемниц: Базельский съезд Второго Интернационала	61

ОБЗОР

Дискуссия о вопросах абсолютизма (А. Р. Варконьи)	89
---	----

ЗА НАШИМИ ГРАНИЦАМИ

International Review of Social History (1959—1960) (Ц. Йемниц)	102
--	-----

РЕПЕРТОРИЙ ИНОСТРАННЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЖУРНАЛОВ	118
--	-----

INHALTSVERZEICHNIS

E. Molnár: Der XXII. Kongreß der KPdSU und der sozialistische Patriotismus	1
--	---

STUDIEN, BEITRÄGE

W. I. Dowshenok: Die Produktivität der Arbeit im frühen Feudalismus	8
G. Heckenast: Pál Lányi (Zur Geschichte des ungarländischen Frühkapitalismus)	18
M. Pogány: Die Arbeitsverhältnisse der sich herausbildenden Erdarbeiterschaft	37
J. Jemnitz: Der Baseler Kongreß der II. Internationale	61

RUNDSCHAU

Diskussion über die Fragen des Absolutismus (Á. R. Várkonyi)	89
--	----

JENSEITS UNSERER GRENZEN

International Review of Social History (1959—1960) (J. Jemnitz)	102
---	-----

REPERTORIUM AUSLÄNDISCHER GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHER ZEITSCHRIFTEN	118
---	-----

TABLE DES MATIÈRES

<i>E. Molnár</i> : Le XXII ^e Congrès du Parti Communiste de l'Union Soviétique et le patriotisme socialiste	1
--	---

ÉTUDES, COMMUNICATIONS

<i>V. I. Dovgénéok</i> : Les questions de la productivité du travail paysan au haut féodalisme	8
<i>G. Heckenast</i> : Pál Lányi (Contributions à l'histoire du capitalisme précoce)	18
<i>M. Pogány</i> : Les conditions de travail des terrassiers en formation	37
<i>J. Jemnitz</i> : Le Congrès de la II ^e Internationale à Bâle	61

REVUE

Discussion ouverte en connexion avec les problèmes de l'absolutisme (<i>A. R. Várkonyi</i>)	89
---	----

AU DELÀ DE NOS FRONTIÈRES

International Review of Social History (1959—1960) (<i>Par J. Jemnitz</i>)	102
--	-----

RÉPERTOIRE DES REVUES HISTORIQUES ÉTRANGÈRES	118
--	-----

CONTENTS

<i>E. Molnár</i> : The Twenty-Second Congress of the CPSU and the Socialist Patriotism	1
--	---

ARTICLES, COMMUNICATIONS

<i>V. I. Dovzsenok</i> : The Productivity of Labour in Early Feudalism	8
<i>G. Heckenast</i> : Paul Lányi (To the History of Early Hungarian Capitalism)	18
<i>M. Pogány</i> : Labour Conditions of Emerging Navvying	37
<i>J. Jemnitz</i> : Basel Congress of the Second International	61

NOTES

Discussion on the Questions of Absolutism (<i>A. R. Várkonyi</i>)	89
---	----

BEYOND OUR FRONTIERS

International Review of Social History (1959—1960) (<i>J. Jemnitz</i>)	102
--	-----

REPERTORY OF FOREIGN HISTORICAL JOURNALS	118
--	-----

A kiadásért felelős: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat beérkezett: 1962. II. 9. — Példányszám: 650 — Terjedelem: 12,9 (A/5) ív

---

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V. Alkotmány u. 21.

telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46

csekkbefizetési számla szám: 05.915.111—46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V. Váci u. 22.

telefon: 185-612

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, Budapest V. József nádor tér 1.

telefon: 180-850

Csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is)

Ára: 12,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1962

V. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Főszerkesztő:

MOLNÁR ERIK

Szerkesztik

az Intézet Igazgatóságának megbízásából

BARTHA ANTAL és LACKÓ MIKLÓS

Szerkesztőség: Budapest, I. Úri u. 51-53. — Telefon: 160-098

Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>Somogyi Éva</i> : A határörvidéki privilégiumok hatása a paraszti osztályharc alakulására a XVII. században	149
<i>Paulinyi Oszkár</i> : Tulajdon és társadalom a Garam-vidéki bányavárosokban....	173
<i>Benda Kálmán</i> : II. Rákóczi Ferenc török politikájának első évei (1702—1705) ..	189
<i>Hanák Péter</i> : Vázlatok a századelő magyar társadalmáról	210
<i>Zágoni Ernő</i> : A munkásegységfront problémái Magyarországon a Szovjetunió elleni háborúba lépés idején	246

SZEMLE

<i>Surányi Bálint</i> : Az I. Lajos-kori Ars Notarialis városi vonatkozású formuláinak eredetéről	275
Az abszolutizmus elvi kérdéseiről rendezett vita anyagából	285
Hírek	303

HATÁRAINKON TÚL

A történész és a jelenkor (A francia történészek 1961. december 8-i vitájának ismeretése)	304
Külföldi vendégeink	315

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	316
--	-----

SOMOGYI ÉVA

A határőrvidéki privilégiumok hatása a paraszti osztályharc alakulására a XVII. században

(Horvátországi parasztfelkelés 1653—59)

Tanulmányunk célja, hogy egy önmagában sem jelentéktelen parasztfelkelés kapcsán azt mutassuk be, hogy a különböző társadalmi és jogi helyzetű paraszti rétegek egymás mellett élése hogyan befolyásolja részvételüket a paraszti osztályharcban; hogy azok a területek, amelyeken egymás mellett élnek privilegizált szabad katonaparasztok és robotoló jobbágyok, hogyan válnak a parasztmozgalmak állandó központjaivá. Feladatunknak tehát nem elsősorban azt tekintjük, hogy a felkelés történetét részletesen ismertessük. A mozgalom történetéből csak azokat az eseményeket és jelenségeket elemezzük, amelyek bemutatják a különböző rétegek kapcsolatát s e kapcsolat befolyását a mozgalom céljaira és eredményeire.

1

A majorsági gazdálkodást az a törekvés jellemzi, hogy megcsontosítsa a társadalom kétoldalú polarizációját, a földesúr—jobbágy viszonyoknak sajátos, a második jobbágyságon alapuló rendszerét. Ez a folyamat objektíve abban a törekvésben jut kifejezésre, hogy megfojtsa a termelés azon faktorát, mely lehetővé teszi a kiemelkedést a „zweite Leibeigenschaft” rendszeréből, hogy elsorvassza a paraszti árutermelést. Létezik tehát egy ilyen harc a földesúri majorsági gazdálkodás és a paraszti árutermelés között, mely végső soron a fejlődés azon tendenciáinak küzdelme, melyek meghatározzák, milyen út vezet nálunk a feudális termelési mód végső válságához és megszüntetéséhez.

Azoknak az erőknek felmérése, amelyek szembenállnak a földesúri árutermeléssel, most nem célunk. Csupán annak megjelölése, hogy a majorsági gazdálkodás kialakulása és uralkodóvá válása nem eredményezi a társadalmi tagozódás leegyszerűsödését. Éppen ellenkezőleg. A XVI — XVII. század teremti meg a jobbágyság erős rétegződését. Szándékosan nem differenciálódásnak neveztük e folyamatot, bár legnagyobbbrészt valóban a mezővárosi vagy falusi árutermelésben való részvétel következményeként létrejött differenciálódásról van szó. De ugyanakkor a jobbágyság nem elhanyagolható hányada szakítja szét a második jobbágyság kötelekeit úgy, hogy annak legalábbis nem közvetlen oka a társadalmi gazdasági fejlődés adott volta. Gondolunk itt a katonai szolgálatért privilegizáltak széles rétegére.

Horvátországban a második jobbágyság rendszerének áttörése leggyakrabban ez utóbbi módon történik, tehát — közvetlenül — független a fejlődés szerves menetétől.

A horvátországi rendkívül nagy birtokkal rendelkező családok korán áttérnek az allodiális gazdálkodásra. Már a XVI. század közepén egyes leg-gazdagabb földesurak birtokain általánossá válik a röghözkötés, a robot meg-

növekedése. Egy 1558-as Frangepán-birtokra vonatkozó urbárium tanulsága szerint a nyolc nagy birtoktestből álló uradalomból hétben már megfosztották a jobbágyot a szabadköltözés jogától, s robotkötelezettségét heti hét napra növelték.¹

Az allodiális gazdálkodás megerősödését a hatalmas birtokokon túl a kedvező piaci lehetőségek — főleg a tenger felé — is segítik. Köztudomású, hogy a horvátországi nemesség aktívan részt vesz e korban nemcsak az árutertermelésben, hanem értékesítésében is. Ismert tény a Zrínyiek, Frangepánok és a Habsburgok közti vetélkedés a Földközi-tengeren; hogy Zrínyi Péter felesége, Frangepán Katalin maga is foglalkozik a tengeren túli árukkal való kereskedelemmel.² Rauch Dániel horvátországi harmincados 1655. évi emlékiratában így panaszodik: „... majd leginkább az úri és nemes rend vévén maga eleiben az kereskedést, ki fizeti meg az harminczadot”.

Hogy a XVII. század közepén már jelentős pénzüsszeggel rendelkezik a nemesség, mutatja, hogy újabb és újabb luxus-cikkeket, különböző posztóféléseket, aranyos és selyemszövetet hoznak be az országba, s e cikkek növekvő részét teszik ki a kereskedelmi forgalomnak.³

Ugyanakkor azonban az allodiális gazdálkodás kiszélesedésének gátat vet az a rendkívüli munkaerőhiány, amellyel küszködik lényegében nem csupán a földesúri majorság, hanem általában az ország gazdasági élete. Horvátország területe évszázadokon át valóságos hadszíntér. Különösen a Kulpa vonala s az attól délre eső területek. Lakosságát elhurcolják, vagy kénytelen elmene-külni Magyarország vagy Ausztria irányába, hatalmas, pusztá területeket hagyva maga után. S bár a tizenöt éves háború befejezése után állandó szervezett telepítés folyik, a munkaerőhiányt még részben sem sikerül pótolni.⁴ A földesúri vagy egyházi telken ülő parasztok egy része pedig nem kényszeríthető számottevő robotra, mivel katonai szolgálatot is teljesít. Ilyenek szép számmal vannak mind az új telepések, mind a régebbi jobbágyok között. (Ezekről alább részletesen szólnunk.)

Mégis a körülményekhez képest erőteljesen fejlődő majorsági gazdálkodás mellett nem beszélhetünk olyan méretű paraszti árutertermelésről sem, mint amilyen például a magyarországi.

A paraszti árutertermelésre azért is kisebb a lehetőség, mert azon ország-részen, mely ebben a korszakban Horvátország tényleges gazdasági erejét jelenti, a Száva—Kulpa vidéken a paraszti árutertermelés tipikus ágának (szőlő-

¹ *Бромлей: Крестьянское Восстание 1573 года в Хорватии.* Москва, 1959. 151—152. l. Bár Bromlej monográfiájának tárgya az 1573-ban lezajlott Gubecz Máté vezette felkelés, bőséges gazdaság- és társadalomtörténeti adatai és következtetései nagyban segítségünkre voltak a korszak speciális horvát viszonyainak megismerésében, s több helyen hivatkozzunk azokra.

² *Historija Naroda Jugoslavije* (a továbbiakban HNJ.), Zagreb, 1959. Szerk.: D. Durdev, B. Grafenauer, J. Tadić.) 714. l.

³ Emlékirat a harmincadok állapotáról 1655-ből. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* (a továbbiakban MGSz) 1898. 577—579. l.

⁴ Az 1630-as rakonoki urbáriumban a falvak egész sora újonnan telepített. A jobbágyok itt a szokásosnál hosszabb, nyolc—tíz évi mentességet kapnak. Mégis, az új településeken is a telkek közel fele deserta, ami jóval több annál, ami e korban annak következtében szokásos, hogy a jobbágy elveszíti igaerejét. Találkozunk olyan esetekkel, hogy jobbágyok libertinusságot kapnak jutalmul, mert gondoskodnak egy-egy falu telepítésének megszervezéséről. *Lopasić: Hrvatski urbani I. Monumenta Historico-Juridica Slavorum Meridionalium* (a továbbiakban MHJSM) V. v. Zagrabiae, 1885. 181—183. l.

művelés, marhatenyésztés) csak másodlagos a szerepük. A folyók medencéiben gabonatermelés folyik, s a bortermelés a földesúri allodiumon is háttérbe szorul.⁵ A marhatenyésztést pedig részben a földesúr vindikálja magának, részben pedig, mint látni fogjuk, a szabad katona-paraszság tartja kezében. Végül pedig: ami részben oka, részben következménye a paraszti árutermelés gyengeségének, az, hogy a horvátországi mezővárosoknak nem sikerül jelentős privilégiumokra szert tenniök.

2

Az ország gazdasági-társadalmi fejlődését alapvetően meghatározzák külpolitikai viszonyai: a török közelsége, az állandó támadások, területfoglalások. Már a XVI. század elejétől szabdalja meg e népterületet a török. Egy század múlva három megcsonkult megyéje — Kőrös, Varasd és Zágráb — már csak közös kongregációt tarthat. A kis területre zsugorodott, Kulpától és Szávától délre fekvő Horvátország lassan egybemosódik a szlapon területekkel, kiterjeszkedve a Dráváig, tehát magába foglalva a történeti Szlavóniát is. (Szlavónián ezután a Dráva—Száva közének török uralom alá került keleti megyéit értették.)⁶

A fő feladat a még megmaradt töredék terület védelme. S ez nem csupán azért ütközik nagy nehézségekbe, mert az udvarnak és az ország rendjeinek sem pénze, sem áldozatkészsége nem elegendő a feladat ellátására, hanem azért is, mert a megrikult lakosság nem képes arra, hogy önállóan alkossa az ország védelmi erejét.

Így következik be az, hogy a XVI. század második felében a törökkel szemben való védelmet szolgálva újabb területek kerülnek idegen kézre.

1578-ban Károly főherceg a stájer Mura-melléki Bruckba hívja össze a belső osztrák rendeket, akik magukra vállalják a horvát (károlyvárosi) és a szlapon (varasdi) határvidék katonai költségeit. Azonban ragaszkodnak ahhoz, hogy a határvidék igazgatása egy külön belső osztrák haditanács (a gráci) által történjék, s a bán katonai ügyekben a főherceg alatt álljon. Ez kezdetben a polgári és katonai igazgatás különválására, majd hamarosan arra vezet, hogy a bán a területen minden hatalmát elveszíti.⁷

Már az ország gazdasági helyzetét vázolván említettük az ország termelőerőinek rendkívüli megcsappanását. Amíg a szorosán vett Magyarországról inkább csak a nemesség és a városi polgárság menekül el a töröktől, Horvát-Szlavonországból a jobbágyság is. Egyszerre 8—10 falu is megindul. Musztafa budai pasa írja 1574-ben: „az iszpáhiák pedig sírnak, óhajtanak, éhel is meghalnak, mert nincsen mihez nyúlniok” — elköltözvén birtokaikról a jobbágyok.⁸

A pusztai területekre azonban már a XV. századtól, de főleg a XVI—XVII. században a Balkánról különböző népelemek menekülnek, hasonlóképpen a török elől. De Horvátországban úgy fosztogatnak, garázdálkodnak, mint üldözők, sőt nem ritkán török portyázó csapatok előőrseiként érkeznek ide.

⁵ *Bromlej*: i. m. 50—51. l.

⁶ E terület közjogi viszonyaira vonatkozóan lásd A magyar bírósági szervezet és perjog története. Szerk.: Varga Endre. (Soksz.) 93. l.

⁷ *Thallóczy Lajos*: Károlyváros s a horvát határőrvidék keletkezése. MGSz 1898. 371—372. l.

⁸ *Takáts Sándor*: Magyar küzdelmek. I. é. n. 43. l.

Ezek a balkáni, főleg szláv népelemek a horvátországinál primitívebb társadalmi körülmények közül szakadnak ki, s a közösség köztük éppen ennek, és nem etnikai azonosságuknak következménye. Hazájukban pásztorkodással foglalkoznak, s még lényegében vérségi kötelékeken alapuló közösségekben élnek. Az új területen többnyire folytatják korábbi életmódjukat, mely leginkább a mi hajdúinkhoz hasonló. S mint látni fogjuk, végül a XVI—XVII. századi magyar hajdúsághoz hasonlóan szabad (zsoldos) katonaelemmé válnak.

A források nagyon különböző neveket illetik őket: vlachoknak, uszkókoknak, martalócoknak stb. nevezik.

Bizonyos Herold János Bazil Ferdinándnak a törökkel 1556-ban folytatott hadjárata kapcsán ír a hajdúkról, s olyan embereknek jelöli meg őket, „akiket a mieink hajdúknak, az illirek uszkóknak, mások martalócoknak, mordáloknek és chymeritáknak(?) neveznek közönségesen”.

Bizarus Péter pedig az 1560-as években írja, hogy sokan vették be magukat Esztergomba olyan emberek, akiket közönségesen martalócoknak neveznek. „Ez az emberfajta pedig — folytatja — teljesen vad rablókból áll, gyilkossággal és kirablással nyugtalanítanak mindenkit, mivel vakmerőek, igen erős testűek, semmiféle dologtól és veszélytől nem félnek, őket a magyarok egy névvel hajdúknak, a dalmátok uszkóknak, a törökök és illirek martalócoknak nevezik.”⁹

„A különböző népek társadalmában, különböző nevek alatt szereplő, de hasonló jellegű és körülbelül egyazon időben hasonló történeti szerepet játszó pásztornép közös társadalmi fejlődésére utal. Valósággal délkelet európai fejlemény, a feudalizmus korszakának egy sajátos társadalmi képlete mutatkozik itt. Egyformán olyan rétegről van szó, mely valósággal kiesett a társadalomból.”¹⁰

Az elhagyott, pusztá jobbágytelkek, a rosszul ellátott végvárak, s a velük szemben olálkodó török csapatok egyfelől, másrészt a hazátlanul kóborló, fosztogató vlachok jellemzik leginkább az ország helyzetét.

Amikor tudatos törekvés indul meg arra, hogy a vlachokat valamiképpen az ország törvényeihez kössék, s ezzel megfékezzék őket, erre legalkalmasabb módnak az látszik, hogy bevonják őket az ország védelmi rendszerébe. S úgy tűnik, hogy ezzel egyben pótolható az elmenekült, elpusztított horvát jobbágyok katonai ereje is. Ez a törekvés a XVI. században indul meg, s teljességében a XVII. században bontakozik ki.

A XVI—XVII. században Magyarországra bevándorolt különböző neveket illetett, főleg szláv népelemek a feudálizálódás más, a mienktől eltérő útját járták korábbi hazájukban; társadalmi szervezetükben az ősi nemzetségi kötelékek sok vonását őrizték. Korábbi életmódjuk maradványait XVII. századi, horvátországi megtelepülésük után nyert privilégiumaik is fenntartják, amiről alább még szólni fogunk. Magatartásukat, szembenállásukat a nálunk honos jogtalansági rendszerrel éppen az határozza meg, hogy a feudálizálódás más útja, s bizonyos mértékig hátramaradottabb volta nagyobb szabadságot jelent, szembenállást a vérségi köteléken alapuló közösségek szabadságának s a menekülés és kóborlások idején minden kötöttségtől mentessé vált életmódnak a talajáról a nálunk kialakult, sőt virágkorát már túlélt feudális renddel.

⁹ Szabó István : A hajdúk 1514-ben. Századok (a továbbiakban Sz.). 1950. 188. l.

¹⁰ Szabó István : i. m. 194. l. Vö. Греков: Паница, Москва. 1951.

A következőkben megkíséreljük vázolni a már letelepített vlachok katonai szervezetét, s ezen keresztül társadalmi helyzetüket. Ez azonban megfelelő mennyiségű forrásanyag és az újabb jugoszláv irodalom ismerete nélkül valóban csak kísérletnek tekinthető.

A XVII. században Magyarországon is a végvári zsoldos katonaság hanyatlása következik be. Az állam nem tudja fedezni a honvédelem költségeit, s így a hadi feladatokat jobbágytelekre ültetett, katonáskodásra kötelezett szabad parasztok látják el, akik a katonáskodás fejében mentességet nyernek a szokásos jobbágyterhektől. A honvédelemnek ez a módja nemcsak az állam, hanem az egyes földesurak lehetőségeinek is inkább megfelelt. Azok a főurak, akik zsoldos hadsereg fenntartására nem lettek volna képesek, robotoló jobbágyaik egy részét szabad katona-parasztokká tették, vagy pusztá telkeikre nincstelen, katonai szolgálattal adózó bujdosókat fogadtak, tehát ilyen jellegű „jobbágyfelszabadítással” gondoskodtak birtokaik, s ezen keresztül az ország védelméről.¹¹

Horvátországban a vlachok katonai szervezetét és társadalmi helyzetét elsősorban nem az határozza meg, hogy katonai szolgálatukért kapnak-e zsoldot, vagy sem, hanem hogy az a föld, melyre települnek, földesúri tulajdont képez-e, vagy attól független terület. Így különböztetjük meg a vlachok két nagy kategóriáját: 1) azokat, akiknek telke már semmiféle feudális kapcsolatban nincsen sem magán-, sem egyházi földesúrral, 2) és a magánföldesúri és egyházi vlachokat.

1. Elsőnek az állam vállalkozik arra, hogy telket adjon a kóborlóknak, cserében katonai szolgálatra kötelezve őket.

A vlachokat korábban is művelt területekre telepítik. Részben kincstári birtokokra (mint Kapronca), részben olyan területekre, amelyek hosszú évek óta puszták lévén, amúgy sem hajtottak hasznot földesuraiknak. Egy 1628-as forrás említi, hogy a vlachokat kivezetve a török területről, letelepítik olyan erdőbe és más területekre, amelyek már nyolc éve, vagy annál is régebben pusztán állanak.¹²

Elképzelhető azonban, hogy a földesurak egyes esetekben lakott területeket voltak kénytelenek átengedni az államnak valamiféle kompenzáció fejében a védelem, saját birtokaik biztonsága érdekében.

A dubováci uradalom, ahol a XVI. század 70-es éveiben kezdik el Károlyváros építését, szintén magánföldesúri, Zrínyi-birtok. A dubováci uradalomhoz tartozó Gaz faluból két jobbágytelket hasítanak ki, ezen a területen épül fel a vár. (A telkek közül 4 deserta, 2 egész és 2 fél telek azonban lakott.) A kincstár 600 forint kisajátítási összeget fizet Zrínyinek. Hamarosan azonban a határvidéki igazgatásnak szüksége lesz az egész uradalomra.

Ekkor, Lopasić állítása szerint, a Zrínyiek 14 000 forintért átengedik a várbirtokot. Thallóczy kétségbe vonja Lopasić szavait, szerinte az a megegyezés születik, hogy míg a király nem kárpótolja a Zrínyieket hasonló értékű jószággal, évi 800 forintot fog nekik fizetni.¹³

¹¹ *Zimányi Vera*: Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. Sz. 1960. 292. l.

¹² *Lopasić*: Spomenici Hrvatske Krajine. Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium (a továbbiakban MSHSM) XVI. v. XCIV. sz. 146. l.

¹³ *Thallóczy Lajos*: i. m. 367—369. l. A dubováci urbarium kiadva: MHSJM. V. v. 118—125. l.

Számunkra mindebből az a lényeges, hogy a védelmi szervezet kialakítása érdekében, rendkívüli esetekben, még birtokvásárlásra is sor kerülhet a kincstár, illetve a végvidéki igazgatás részéről.¹⁴

A vlachoknak az a kategóriája, melyre az ismert 1630-as II. Ferdinánd-féle, majd 1667-ben megújított I. Lipót-féle statutumok vonatkoznak, ilyen, földesúrtól teljesen független, csupán katonai elvek alapján szervezett telepeken helyezkedik el.¹⁵

A vlach telepesek valamennyien önálló, s valószínűleg általában egyenlő parcellát kapnak, amelyen földműveléssel, de főleg állattenyésztéssel foglalkoznak. (Ökröt, lovat, disznót, bort, gabonát — amit a vlachok bírnak — szabadon adhatják, vehetik — mondja a statutum.) Telkük után katonai szolgálattal tartoznak. Ide értendők a várépítési és erődítési munkálatok, az erdőirtás, ami szintén a védelmet szolgálja.

Birtokukkal lényegében szabadon rendelkeznek. Ha valaki házát, földjét, telkét elzalogosítani, vagy valamilyen más tituluson valakinek átadni akarja, ezt a kenéz és két-három tanú jelenlétében megteheti. Ahhoz, hogy egyik területről a másikra költözzenek, tehát a hódoltságból a határvidékre, vagy egyik kapitányságból a másikba, a főkapitány tudta szükséges.

Zsoldot csak kisebb részük kap, nem a paraszti telek helyett, hanem azon túl. Ha ellenség támad, valamennyiöknek két-három óra alatt harcra képeseknek kell lenniök, nemcsak saját várukat kell védelmezniök, hanem szükség esetén távolabbi területekre, esetleg más tartományokba is vezényelhetik őket. Zsold nélkül török területen 14, másutt 8 napig kötelesek harcolni, ez időn túl zsoldot kapnak.

Az 1630-as, II. Ferdinándtól nyert privilégiumuk még tiszteletben tartja ősi — átmeneti társadalmi és osztályviszonyokat tükröző — szokásjogukat. De a részletes szabályozás első lépés e jogok megmásítására.

Falvanként kenézt és esküdteket választanak, kapitányságonként főkenézt és bírákat, akiket mind a területi parancsnok erősít meg. A választások évenként történnek, és a falvak magisztrátusainak megválasztásában a közösség minden tagja részt vesz. A főkenéz és bírótársai alkotják a kapitányság törvényszékét, ez a legsúlyosabb bűnesetek kivételével minden ügyben ítélkezhet. A főbenjáró bűnök a kerületi parancsnokság illetékessége alá tartoznak. Amint kialakulnak a felsőbb fórumok, a faluközösségi elemek háttérbe szorulnak, a kenézek hatásköre csak jelentéktelen ügyekre terjed ki.

2. A hadi szervezet átalakítása a XVI-XVII. században Bécs befolyásának növekedését, a báni hatalom és hatáskör megcsonkulását eredményezi.

A báni határvidék — Károlyvárostól Ivaniéig — az egyetlen terület, ahol a horvátoké minden funkció, de anyagi támogatást sem igen kapnak Béctől. A kulpai, amúgy is rosszul fizetett báni katonaság arra sem elegendő, hogy a portyázó török csapatoknak ellenálljon. A vidék erősségeit főurak vagy egyházi hatalmasságok várai képezik, s így természetesen adódik, hogy a védelem oroszlárn részét nekik kell vállalniok.

¹⁴ A határvidéki parancsnokság jelentős összegét fizet megváltásként a földesúrnak a Verbouzka Moraviae és Goimeria falvak elfoglalásakor is. (Ld. az alább részletesen ismertetett pert.) MSHSM. XVI. v. CII. sz. 157—161. l.

¹⁵ A vlachok első privilégiuma: Jura et privilegia Valachis in Regno Slavoniae inter Savum et Dravum degentibus, a Rege Ferdinando concessa. 1630. Kiadva: *Kukuljenić: Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Zagreb. 1862. I. 308—318. l. A privilégium 1667-es megújítása: *Statuta valachorum*. MSHSM XVI. v. CCVIII. sz. 324—332. l. Vö.: A magyar bírósági szervezet és perjog története. 98—101. l.

Az e területen kialakuló katonai rendszer sajátosságát az adja, hogy nem az állam, az ország rendjei közösen tartják a várakat, hanem magánföldesurak. Sőt, gyakran a kapitány is maga a feudális úr. Ebből természetesen következik, hogy bármennyire is privilégiumokkal rendelkeznek az itteni katonaelemek, privilégizált, a feudális kötöttségeken többé-kevésbé kívül álló közösségeiket veszélyezteti a feudalizálódás, közvetlenül pedig privilégiumaik megcsönkítése.

A vlachok olyan parcellán gazdálkodnak, melynek jobbágytelki eredete még világosan él. S ha fel is vannak mentve a jobbágyszolgáltatások alól, e mentesség nem jelent függetlenséget a feudális úrtól. Egy 1626-os rendelkezés meghagyja, hogy azok a vlachok, akik bűnügyekben eddig vagy a vég helyi kapitánynak vagy a földesúrnak voltak alávetve, ezentúl az ilyen ügyekben a földesúr és a kapitány együttes ítélete alá tartoznak.¹⁶

Azok a vlachok, akiket már az urbáriumokban is feltüntetnek, valószínűleg a földesúr magánhadseregéhez tartoznak. Egy 1558-as összeírás az inquilinusokkal együtt veszi számba őket, tehát a földesúr hűbéreseinek azon csoportjában, amely jelentős feudális szolgáltatással nem tartozik ugyan, de a feudális nagybirtok tartozéka.¹⁷ Az ilyen állapotban élőket állandóan veszélyezteti privilégiumuk megcsönkítésének réme.¹⁸

A földesúr törekvése, hogy katonái közül minél többet jobbágygyá tegyen. Hiszen annak ellenére, hogy alattvalóinak száma megnövekedett, nem tudja gyarapítani allodiumát, mert katona-parasztjait robotra nem kötelezheti.

Ezzel magyarázható a magán-vlachok igyekezete, hogy kimeneküljenek az egész közösségükkel a földesúri fennhatóság alól. E törekvésükben felhasználhatják azt az ellentétet és versengést, amely a horvát nemesség és a végvári kapitányok között (s természetesen az egyes horvát nemesi családok közt is) dúl a települő vlachokért. 1635-ben egy egész sor privilegizált település vlach, predaucius és szláv lakója tagadja meg az engedelmisséget urának, s falvaikat a körösi kapitány alá tartozónak mondják.¹⁹ Az 1659-es országgyűlés szintén olyan magán-vlachokról hoz döntést, akik kivonták magukat katonai és polgári tekintetben a földesúr joghatósága alól.²⁰

Kétségtelen azonban, hogy a földesurak nemcsak olyan módon jutnak tényleges jobbágyi állapotban élő vlachokhoz, hogy azokat fokozatosan fosztják meg kiváltságaiktól. Egyes földesurak eleve jobbágyi sorba telepítenek vlachokat. Ezek megtartják eredeti foglalkozásukat, de a korábban lényegében szabadparaszt elemekből adózó jobbágyok lesznek.

Tudunk arról, hogy a zágrábi püspökség, Zrinyiek, Dersffyék jószágain is megtelepülnek olyan vlachok, akik dézsmát és kilencedet fizetnek,²¹ a

¹⁶ MSHSM. XVI. v. LXXXIX. sz. 137. l.

¹⁷ *Bromlej*: i. m. 152. l.

¹⁸ Ilyen kísérletről számol be 1623-ban Péter zágrábi püspök levele, figyelmeztetve, hogy a vlachok jobbágy sorba süllyesztésének kísérlete könnyen válthat ki felkelést. Országos Levéltár (a továbbiakban O. L.) Canc. Litt. Privat. No. 200. Az 1541-ben az olajli földbirtokra telepedett „nemes és fölfegyverzett férfiak”, akiket a katonáskodás egyedüli feltétele mellett telepítettek le, egy 1646-os urbárium szerint — túl korábbi katonai kötelezettségeiken — településekként tizenkét forintot tartoznak fizetni. HNJ 719. l.

¹⁹ MSHSM. XVI. v. CIX. sz. 180. l.

²⁰ *Corpus Juris* (a továbbiakban CJ) 1659: 91.

²¹ CJ 1604: 14. tc.

Frangepánok puszta telkeiből legelőt alakítva csalogatják magukhoz a vlach munkáskezet.²²

Érdekes azonban az, hogy amint Magyarországon a hajdúk, Horvátországban is a hozzájuk hasonló eredetű, társadalmi helyzetű és funkciójú vlachok bekapcsolódnak az állattenyésztésbe olyan mértékben, hogy abból piacra is jut.

Már bevándorlásuk kezdeti szakaszán hallunk arról, hogy vlach pásztorok olyan jelentős állatkereskedelmet folytatnak, hogy egyes területeken vámmentességet is sikerül szerezniök.²³

Azok az adatok azonban, amelyek a vlachok nagyarányú legeltetéseiről szólnak, sokszor félrevezetők. Felhasználva ui. azt a lehetőségüket, hogy az év meghatározott hónapjaiban ráhajthatják nyájukat a közös legelőkre, bérért vállalják kereskedők állatainak jöltartását, mielőtt azokat a külföldi piacokra hajtánák, tehát ezekben az esetekben nincs szó a vlachok önálló árutermeletéséről.²⁴

Figyelemreméltó azonban az a per, amely Thersacz Miklós és Farkas, valamint Goimeria, Verbouzka és Moravica falvak vlach lakói közt folyt le.²⁵ Amikor elfoglalják a vlachok, mint új telepések az említett helységeket, kapitányuk 10 ezer forintot fizet a megváltásért. Azonban kevésnek bizonyul a falvakhoz tartozó rét és kaszáló, s áthajtják barmaikat a szomszédos, Frangepán-birtokot képező területekre. Amikor pert indítanak ellenük, felajánlják, hogy saját zsoldjukon, négyezer forintért megvásárolják a Bosiljevohoz tartozó cetingorai legelőt és a kamenskói kaszálót.

A földesúr az ajánlatot visszautasítja, s hosszú huzavona után 1649-ben zárul le a vita, azzal az egyezséggel, hogy évi száz rajnai forintért bérelik a vlachok a legelőt.

A három faluban mindössze 52 háztartást tartanak számon, amelyeknek 200 fegyverforgató férfit kell kiállítaniok. A falvakat környező legelőkön állítólag tizenhétcezer barmuk legel.

Kétségtelen, hogy ezek a vlachok olyan méretű állattenyésztéssel foglalkoznak, ami már számottevő árutermeletésnek tekinthető. Bizonyára nem a rendszertelenül kapott, amúgysem nagy zsoldjukból ajánlják fel könnyűszerrel a négyezer forintot a szükséges területek megvásárlására.

A per arra is következtetni enged, hogy a vlachok nemcsak azzal a földterülettel rendelkezhetnek szabadon, amelyet mint katona-parasztok letelepülésükkor kaptak. Elvileg annak sine akadály, hogy földet vásároljanak maguknak, tehát olyan birtokrészhez jussanak, ami most már valóban semmiféle feudális kötelezettséget (még katonait sem) ró birtokosára. A földesúr részéről olyan tiltakozás nem merül fel, hogy ő eleve jogtalannak találja a

²² Amikor a fosztogatásuikkal s dulásuikkal egyébként is sok bajt okozó uxor-havai vlachokat a Frangepánok egyik embere, Mandich Farkas megtelepíti ura birtokán, jutalmul négy jobbágyot kap. MSHSM. XVI. v. CLXXXVIII. sz. 300. l.

²³ *Bromlej*: i. m. 122—123. l.

²⁴ Az 1655-ös országgyűlésre készített zágrábi követi utasításban éppen azért panaszkodnak a rendek, mert a károlyvárosi végbeliek kereskedők lovait bérért legeltetik. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban OSZK). Kézirattár. Fol. Hung. 1045. ff. 8—9.

²⁵ MSHSM. XVI. v. CCVIII. sz. 324—332. l. A per lezártára *Tarczay Erzsébet* utal. A jobbágytörtenete Horvátországban 1650—1848. Bpest. 1913. 93. l. A vizsálykodás 1632-ben kezdődik. Vö: *Hóman-Szekfü*: Magyar Történet V. köt. é. n. 84—85. l.

vlachok földvásárlását. Egyszerűen szüksége van azokra a földterületekre, amelyekre a vlachok is igényt tartanak.

A feudális tulajdon és birtoklási viszonyok kizárólagosságának áttérése szempontjából az sem jelentéktelen, hogy az igényelt földkelet a vlachok végül mégis megszerzik maguknak olyan bérlet formájában, amelyre nem nehezedik semmiféle feudális kötöttség.

Láttuk tehát, hogy míg a vlachok egy kisebb hányada közvetlenül a földesúr hatalmába kerülve jobbágyvá lesz, s ezek számát a földesúr növelni igyekszik, a vlachok nagy többsége szabad katonaparaszt. A föld birtoklásával kapcsolatos — fentebb részletesen ismertetett — jogai: szabad végrendekezés, adás-vétel stb. olyan eredmények, melyeket másutt az árutermeleléből meggazdagodott parasztság (szőlőbirtokos stb.) vagy a parasztpolgári fejlődés útján elindult paraszti közösség, egy-egy mezőváros egésze szerez meg magának.²⁶ A föld birtoklásában élvezett nagyobb szabadság e korban az árutermelelé polgári irányba fejlődésének eredménye és elősegítője.

A mi esetünkben ilyesmiről nincsen szó. E szabadság végeredményben nem szerves fejlődés eredménye. A balkáni népek államisága a török hódításkor még jóval lazább, mint a mienk — tükrözve társadalmi elmaradottságukat —, s a hódoltság alatt, legalábbis az első időkben, a fejlődés szinte stagnál. Amikor az említett népelemek kiszakadnak e viszonyok közül, s végre nálunk megtelepülnek, társadalmi és jogi helyzetük tükrözi azt az utat is, amit hozzánk eljutva megtettek. A feudális falusi közösség kötöttsége és szabadsága, katonai hűbéresség és határőrvidéki privilégiumok határozzák meg társadalmi állapotukat.

A vlachok szereznek olyan jogokat, amelyek formailag hasonlóságot mutatnak azokkal, amelyeket az árutermelelé parasztság biztosít magának, ami jelenti a második jobbágyág egyre szorítóbbá váló kötöttségeinek áttörését, egy szabadabb, s gazdasági és társadalmi emelkedés nagyobb lehetőségét biztosító úton való elindulást, az úgynevezett parasztpolgári fejlődést.

Tartalmilag párhuzamos és ellentétes folyamatról van szó. A párhuzamosságot a vlachoknak a föld birtoklásával kapcsolatos jogaik adják, s hogy hasonló módon kapcsolódnak be az árutermelelébe, mint a mezővárosi parasztság egy jelentős része. (A marhatenyésztő parasztság ennek a felemelkedő rétegnek jellegzetes típusa.)

De a parasztpolgári fejlődéssel ellentétes folyamat megnyilvánulását látjuk, ha a határőrvidéki vlachok jogait nem a fejlődés egészéből kiszakítva vizsgáljuk, sőt ez esetben éppen a parasztpolgári fejlődéssel ellentétes tendencia kapja a döntő hangsúlyt. Többször mondtuk már: a szabad katonaparaszti réteg létrejötte eltér a fejlődés normális menetétől. De hogy létrejön egy ilyenfajta réteg, következik az árutermelelé és pénzgazdálkodás elmaradottságából, éppen abból, hogy a jelzett parasztpolgári fejlődés lehetőségei nagyon is korlátozottak. Éppen az, hogy kevés a feudalizmuson kívül álló erő (mely az állam legfőbb anyagi támaszát adhatná), okozza, hogy az ország nem képes korszerű zsoldos hadsereg fenntartására, s ezért születik meg — lényegében anakronisztikus módon — egy, a szorosan vett feudális osztályokon kívül álló szabadparaszti réteg. Azok az új kutatások,

²⁶ A mezővárosi földhasználatra vonatkozókat vö. *Makkai László*: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. Kelemen Emlékkönyv. Bukarest, 1957. A paraszti árutermelelére vonatkozóan általában: *P. Zs. Pach*: Das Entwicklungsniveau der feudalen Agrarverhältnisse in Ungarn. Études Historiques. Bpest, 1960.

amelyek pl. a dunántúli hajdúkra vonatkoznak, s amelyeket bizonyára újabb adatok fognak követni, mutatják, hogy a XVI. századi végvári korszak után a XVII. századra a szabad katona-parasztság védelmi rendszere jellemző, s ezzel egy új társadalmi réteg létrejötte.²⁷

A vlachok, szlávok, predauciusok stb. a társadalom egy olyan kategóriáját képezik, amely speciálisan a feudalizmus szülötte, s amely mégis bizonyos fokig „kívül” áll a feudalizmuson, helyesebben annak alapvető jobbágy–földesúr viszonyán. Ez az ellentmondás fokozódik azáltal is, hogy a szabad parasztság kialakulása éppen arra a korszakra esik, amikor a jobbágy-ság egészének feudális függése — a munkajáradék ismételt előtörése következtében — fokozódik. Így létrejöttük jelentősége nemcsak az osztálytagozódás bizonyos módosításában áll, hanem hogy szabadságjogaikkal, privilégiumaikkal új távlatot nyitnak a paraszti osztályharc számára.

3

A vlachok letelepítésének akciója csak félig járt sikerrel. Kétségtelen, a megtelepülés és szervezett élet a kóborlás, fosztogatás alapokát megszünteti, de egyszerre nem változtatja meg nagy tömegek magatartását a társadalommal, annak törvényeivel szemben. A vlachok szembenállása a társadalmi „renddel” egy olyan réteg életmódját jellemzi, amely aránylag hirtelen váltja fel szabadságát az osztálybilincsekkel.

A fosztogató vlachok és más határőrvidékiek a XVII. század közepén is rettegésben tartják a környéket. Kifosztják az Ausztriába igyekvő kereskedőket, elhajtják a jobbágyok legelő nyáját, betörnek a szomszédos birtokokosok pincéibe.²⁸

A kóborló, fosztogató vlachok nemcsak rablásaikkal károsítják a nemeseket, hanem azzal is, hogy gyakran magukhoz csalogatják a jobbágyokat, s hogy telepeik nagyrészt korábban is művelt területeken alakulnak, s a földesúr békés robotoló jobbágy helyett fenyegető fegyvereket lát birtokán.

Ez az oka annak, hogy a korban — legalábbis a parasztfelkelés kitöréséig, de még az 1655-ös erszággyűlésen is — a horvát közélet központi

²⁷ *Zimányi Vera* : i. m.

²⁸ E túrheterlen állapotok ellen már a zágrábi káptalan is tiltakozik, védelmet az uralkodónál keres a sziszeki kapitánnyal szemben. „A parancsnok kaszálóikat és a vár aljában fekvő legelőket saját hasznára bitorolja, s a káptalant és jobbágyait teljesen kizárja onnét, sőt embereinek állatjait, ha azok véletlenül a kaszálóra, vagy a várral szomszédos földekre tévednek, s a határőrök ott legelve találják, bár az ő földjük, behajtják a várba s ott tartják. Azonkívül jobbágyait főhatalma jogánál fogva különböző költött vádakért falvaikból megidézi, s ha így sikerült neki egyeseket várába csalni, azokat behöröngzi s csak súlyos bírság ellenében bocsátja el. Mikor pedig az egyik jobbágy a káptalannak ily idézésnek nem engedelmesskedett, katonákat küldött annak házába, kik ott elfogták és kegyetlenül megverték; két ökröt is elvezetett a paraszt istállójából, egyiket le is vágatta, de a másikat a jobbágy és családja kéréseire és könnyire s több káptalanbeli ember közbejöttére, szabadon bocsátotta . . .” . . . E napokban határőrök elfoglalták jobbágyaink szántóföldjeinek egyik darabját a Kulpán túl, mely után a jobbágyok nekünk szolgálmányokat s más jobbágyi terheket adni szoktak, s a földek egy részét árpával vetették be, a többi földekről pedig erővel tartják vissza s tiltják el jobbágyainkat. Következétesen arra törekszenek, hogy így minket jobbágyaink munkájától s szolgálmányaitól, s más szükségleteinktől, miket a földek után nyernünk kellene, megfosszanak, sőt amennyire tehetik, tényleg meg is fosztanak, s ezenkívül még fenyegetnek is, hogy több földet is el fognak foglalni.” *Vjestnik kr. zem. arhiva*. VII. 89. (Idézi: *Turczay Érzsébet* : i. m. 80. 1.)

kérdése a vlachok bekebelezésének követelése, hogy kivonják őket a gráci haditanács fennhatósága alól, s egységes horvát, báni hadsereget hozzanak létre.²⁹ A horvát rendek követelését az országgyűlésen elsősorban az az anyagi veszteség váltja ki, amit a vlachok elfoglalta telkek miatt szenvednek, s e követelésben jut kifejezésre az a törekvésük, hogy a báni hatalmat — mint a horvát rendi érdekek képviselőjét — korábbi jogkörébe állítsák vissza.

A vlachokkal kapcsolatos bonyodalmak egyre fokozódnak, sokrétűvé válnak. Privilegiumaik, fosztogatásuk s katonai szervezetük — mely az ország függetlenségének megcsönkítője lett — talán együttesen sem olyan jelentős, s nem ébreszt olyan félelmet, mint a sokasodó hírek, hogy jobbágyokat fogadva maguk közé, folytatják korábbi féktelenségüket. Úgy lászik a fegyverbarátság szorosabb a vlachok és a jobbágyok között, mint az ellentét az elszántott föld és elhajtott állatok miatt. S így lassan a portyázó határőrvidékiek nem általában a renddel, a törvénnyel (a feudális osztálytörvényekkel) fordulnak szembe, hanem a földesurral, a hozzájuk csatlakozó jobbágyok uraival, akik egyben a privilégizáltak jogainak megcsönkítésére is törekszenek.

Amikor 1648-ban Kaproncán tárgyalások folynak a végvidékiek bekebelezéséről, s ez ügyben együtt ülésezik a belsőausztriai és a horvát bizottság, váratlanul dördül fel a kaproncaiak két nagyobb ágyúja, mintegy jelt adva a felkelésre. S a jobbágyok és katonák együtt rontanak az ülésezőkre, a király és a káptalan embereire.³⁰ S az ilyen és hasonló események egyre gyakoribbá válnak.

S miközben az állandó dúlások lassan felkelésekké, a földesurakat kifosztó csapatok a földesúri nyomorgatás megtorlóivá lesznek, az ország egész közéletére az anarchia jellemző. Mikulich Sándor (a személynök Mikulich Tamás fia) embereivel nyílt fosztogatóra vetemedik. Draskovich (Zrínyi Miklós feleségének, Euzébiának apja) fegyverrel szerzi vissza leánya hozományát, Trakostyán várát, amikor Euzébia meghal.³¹

A kancellár és a nádor éppen azért sürgeti Zrínyi báni kinevezését, hogy az új bán véget vessen a Horvátországban uralkodó zűrzavarnak.

Ráttkay zágrábi kanonok szerint a főurak és a nemesek között elharpózott a gyűlölködés és az erőszak, a közvagyon megvetése és a magánhaszon kergetése. A zágrábi káptalan a rendesnél nagyobb gabonamérőt használ. A közigazgatás teljesen lezüllik. Chézell Boldizsár Zágráb megyei szolgabíró 300 forintot költ el a maga céljaira az ország adójából.³²

Pedig a határokon ólálkodó török csak a kedvező alkalmat lesi a betörésre, s kisebb támadásai sohasem szünetelnek. S az ország borzasztó gazdasági nehézségekkel küszködik. A báni bandériumnak s a végváraknak fenntartására nem elegendő sem a dica-jövedelme, sem a harmincad fele, amit az udvar e célra rendel. Az adózó porták száma — mutatva azt a jelentős romlást, ami a század második negyedében bekövetkezik a jobbágyok helyzetében — megcsappan. Míg 1629-ben Zágráb megyében 1700 portát írnak össze, 1655-ben már csak 1593-at.³³ (Pedig e korszakban a lakosság száma növekvő tenden-

²⁹ OSZK. Fol. Hung. 1045. ff. 8–9. O. L. Canc. Acta Dietae. 1655 : 23. Vö. *Fr. Vaníček* : Spezialgeschichte der Militärgrenze. I. Bécs. 1875. 78. l.

³⁰ O. L. Canc. Litt. Privat. 1648. No. 628.

³¹ *Klaniczay Tibor* : Zrínyi Miklós. Bpest. 1954. 231. l.

³² *Széchy Károly* : Gróf Zrínyi Miklós. Bpest. 1895–1902. I., 266–269. l.

³³ HNJ. 708. l.

ciát mutat.) Jellemző az is, hogy az az utasítás, amit 1655-ben készítenek a zágrábi adószedők számára, már részletesen szabályozza a töredék telkesek és zsellérek részesedését az állami terhekben.³⁴

A bán mindent megtesz, hogy növelje bevételeit. Követeli a kincstári birtokok rendezését, a porták ismételt felmérését, az újonnan telepített községek megadóztatását.³⁵ Bevonják az állami terhek viselésébe a Kulpán túli, a töröknek közvetlenül és állandóan kitett területeket.³⁶

E szigorú intézkedésekre azért is szükség van, mert a báni határvidék csak saját jobbágysági erejére támaszkodhat az ország védelmében, az udvar támogatására alig. Brekisevina erőd építésére, mely hosszú időn keresztül foglalkoztatja az országgyűlést is, a király mindössze 1000 forintot küld, holott a munkálatok 27 000 forintot emésztenek fel.³⁷

Az ország anyagi erejének végső megfeszítése a jobbágyokat utolsó filléreiktől fosztja meg. A helyzetet legjobban az a tény jellemzi, hogy a nemesesség tudomásul véve, hogy a jobbágyok képtelenek a dica megfizetésére, 1647-ben és 48-ban szünetelteti az adózást. Az 1649 júniusában tartott zágrábi rendi gyűlés még mindig úgy dönt, hogy nem lehet követelni az adóhátralék megfizetését. Ehelyett nagyobb számú robotost rendel ki a vég-helyek, de főleg az utak és hidak építéséhez.³⁸

Általában a munkajáradék speciális, a honvédelemmel, katonáskodással összefüggő terheinek rendkívüli megnövekedése jellemző, az állami és magánföldesúri követelések terén egyaránt.

4

Amikor 1653 nyarán ellenállhatatlan erővel felkelés robban ki a vidék egyik leghatalmasabb főura, Erdődy Imre birtokán, az események már senkit sem lephetnek meg.

Akiket egyre jobban gyötör a megkettőzött feudális teher, a munka és a harc, s azok, akiket a feudalizálódás veszedelme kerget ellenállásba, együtt fognak fegyvert. S nem hirtelen tör ki a mozgalom, valami pillanatnyi jogszegés megtorlásaként, nem egy meghatározható alkalom robbantja ki a visszafojtott elégedetlenséget. A hosszú idő óta tartó mozgalmak lassan szélesednek egy egész országrészt éveken át fegyverben tartó felkeléssé.

Az Erdődyek Horvátország legnagyobb birtokosai közé tartoznak, s uradalmaik vannak a Dunántúlon is. Másfél század alatt gazdaságuk annyira gyarapszik, hogy a XVII. század közepén már a Zrínyiekkel, Keglevicsekkel, Frangepánokkal vetekedhetnek.

A család politikáját — az általános horvát főúri politikával szemben — inkább a Bécshez való közeledés jellemzi. Lényegében ennek köszönhetik birtokaik rohamos megnövekedését is.³⁹

Maga Erdődy Imre, Varasd megye örökös ispánja, petrinjai kapitány, 1681 és 1687 között főtárnokmester. Aulikus ember, azon kevesek közé tartozik, akik a vlachok, szlávok, predauciusok bekebelezésére irányuló törekvéseknek

³⁴ O. L. Cam. Kukuljevics gyűjt. I. 122.

³⁵ Uo.

³⁶ 1647 : 55; 1659 : 85 tc. stb.

³⁷ 1638 : 14 tc. Vö. HNJ 709. l.

³⁸ *Klaniczay* ; i. m. 228. l. *Széchy* ; i. m. I. 290. l.

³⁹ HNJ. 717—718. l.

is ellene szegülnek a rendi gyűlésen,⁴⁰ elvakultságukban saját birtokosi érdekeiket is veszélyeztetve. Tagja lesz annak a törvényszéknek, amely ítélkezik a Zrínyi—Frangepán—Nádasdy-féle mozgalom résztvevői fölött. Általában hírhedt embere a kornak. A nagy felkelés kitörése előtt is állandó ellentétei, kisebb-nagyobb összeütközései vannak jobbágyaival.⁴¹ Erdődynagykiterjedésű birtokai közül Poszavina vidéke szenved legtöbbet a töröktől.⁴² S e terület életét jellemzi leginkább az a zűrzavar a társadalmi-jogi tagozódásban, s az a bizonyos bomlási folyamat az elnyomás kialakult rendszerében, amely e korszakban teljeseedik ki, s amit korábban már részletesen jellemeztünk.

A végekben osztrák zsoldosok, mellettük vlach szabad parasztok, s közülük félnapi járóföldre robotoló jobbágyok, akiknek gyakran kell felcserélni a kaszát kardra, s akiket a legnagyobb munka idején szólítanak a megrongálódott várfalak javítására.

Nem egyszerűen a feudális teher megnövekedése hajtja felkelésbe a parasztokat (az ország középső részében a tényleges földesúri követelések nagyobbak), s nem pusztán az, hogy kettős terhek és kötöttségek sújtják őket, hogy katonák és jobbágyok egyszerre és egyszemélyben, hanem ez a rendkívüli tarkaság a társadalmi tagozódásban, hogy ott a példa a könnyebb életre, amiért érdemes küzdeni.

Ezért válik e terület az évtizedes mozgalmak középpontjává.

1653 júniusában robban ki Erdődy Száva menti birtokain a felkelés. Az Erdődy-jobbágyok elmondják, hogy valamikor privilegiummal rendelkeztek, de ősi kiváltságlevelük a török dúlások idején elkallódott. Amikor a tizenöt éves háború folyamán elesett Petrinja és Sziszek, elmenekültek földjükről északra, északnyugatra, s három évig hazájuktól távol kóboroltak.⁴³

Amikor a nemesség megkezdi az újratelepítést, könnyítésekkel csalogatja vissza az évek óta erdőkben rejtőző, hazátlan kóborgókat. „Ekkor uraink — írják a jobbágyok — visszahívtak bennünket a Dunától, gyertek testvéreink, térjetez hűségünkre . . . És a parasztok örültek a testvéri uralomnak. S ha atyáik tudták volna, hogy uraik szőszegők lesznek, nem tértek volna vissza, s ma az egész vidék pusztaság lenne.”⁴⁴

A felkelő parasztok atyái valóban mentességet kaphattak a robot alól, s esetleg csak tizeddel kellett szolgálniok. Nem tudni, e privilégium átmeneti jellegű-e, tehát ahogy a telepítésekkor szokásos, meghatározott időtartamra vonatkozik-e, vagy tekintettel a speciális helyzetre, az állandó honvédelmi feladatokra, örökérvényűnek szánják-e — ez utóbbi legalábbis valószínű. A robotteher csökkentése állandó központi kérdése a felkelésnek, de félszázaddal a háború s az új berendezkedés után, a felkelés kitörésekor, a teljes mentességet már alig-alig említik, legfeljebb a határ közvetlen közelében fekvő falvak számára akarják megszerezni.⁴⁵

⁴⁰ *Klaniczay* : i. m. 247. l.

⁴¹ 1648-ban az Erdődy Imre birtokát képező Jazka (vagy Jaztrebarzka) mezővárosban tör ki felkelés, amelyhez azonnal csatlakozik a környék jobbágysága. A felkelésre vonatkozóan ld. O. L. Canc. Litt. privat. No. 605; 613. O. L. Erdődy es. Vöröskői lt. Series C. I. 6.—11. O. L. Erdődy es. Vöröskői lt. Antiqui elenchi.

⁴² Poszavina = Száva-mente. Itt, a Száva völgyében zajlik Erdődy jobbágyainak felkelése, mely az események előrehaladtával a folyónak Ivanic vonalától a Kulpaig tartó szakaszára terjed ki.

⁴³ O. L. Canc. Propos. et. opin. 1653. No 97.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

Egymás után írják a kétségbeesett leveleket a bánnak, de nemcsak kérnek, tesznek is. Erdődy Imre levele már harcokról számol be; feldúlják a parasztok a nemesi udvarházakat. Minden faluban előharcosokat állítanak, s kényszerítik a parasztokat s Erdődy még megmaradt libertinusait, hogy álljanak a felkelők pártjára.⁴⁶

A bán azt tervezi, hogy augusztus végére összehívja a rendi gyűlést (a horvátországi országgyűlést), hogy az döntsön a felkelés ügyében.

Mindez megrettentí Erdődyt. Összegyűjteni Zágrádba a fegyverben álló parasztokat, segítséget adva ezzel a felkelésnek?! — És megsérti ezzel a bán Erdődy földesúri jogait is. A földesúr és jobbágiai közt támadó ellentét a földesúr magánügye, saját joghatóságába tartozik, a maga úriszéke vagy családi fegyverei dönthetnek itt. S ha ez nem elég, az uralkodó a kulpai katonaságot küldje segítségére, és ne békéltető bizottságokat. Máskor is, a zágrábi káptalan felkelt jobbágyaival a kulpai katonák számoltak le — védi „igazát” Erdődy — most is őket kell igénybe venni⁴⁷ — írja a királynak.

Levelének meglesz az eredménye. A helyzet veszélyességétől megretten az udvar, s a kancelláriai leirat már fegyveres támadásra szólítja fel a bánt.⁴⁸

De Zrínyi elgondolása az, hogy minden ügyet az országos érdekeknek kell alávetni, a törökkel szembeni védelmet kell szolgálni mindenáron, még ha ez a nemességtől vagy a nemesi osztály egyes tagjaitól áldozatot is követel.

„Ez az ügy [a felkelés] tele van veszedelemmel és kockázattal . . . Azok a parasztok az ország legszélén laknak, ahol a Száva egyesül a Kulpával. Rajtuk túl nincsen semmi, csak a pusztá végek és a török várak . . . az egész országnak ez a legerősebb része, akár harci kedvüket, akár a katonáskodásra való hajlandóságukat tekintjük.

A veszedelmek pedig, amelyek az ő elidegenedésük vagy teljes romlásuk esetén fenyegetnek, a következők: ha elkeseredésükben sokan a törökhöz menekülnek, akkor az ország folytonos portyázásoktól és még nagyobb kártételektől fog szenvedni; ha pedig teljesen elpusztítjuk őket, akkor az egész szávai szakasz pusztává lesz és széles kapu nyílik a török betörése előtt. Az ország kénytelen lenne 6—700 katonát összeszedni, hogy megvédje ezt a kaput a betörésektől.”⁴⁹

Éppen ezért Zrínyi kezdetben tárgyal a felkelőkkel, s a megbékélés reményében a fegyveres támadást elodázní igyekszik.

Hogy Zrínyi a rendi gyűlés előtt megjelenő parasztokkal akar megegyezést találni, szinte azt jelenti a korlátolt osztályos társak számára, hogy paktál a felkelőkkel. — Ilyesmiről természetesen nincs és nem is lehet szó. Erdődy egyik embere által a felkelésről írt „Relatio” szerint, amikor Zrínyi júliusban hazatér Bécsből, a parasztok vezérei felkeresik őt: „azhol mit végeztenek legyen, ők tudják, elég ha mihént visszatértek onnéd, azonnal föllázasztották újobban az egész népséget”. A rendi gyűlést is csak az ő érdekében hívta össze a bán, „ott akarta removealni dolgokat”. E jelentés szerint Zrínyi azzal fenyegetőzik a zágrábi püspök előtt, hogy ha tudna, sem

⁴⁶ O. L. Canc. Propos et opin. 1653. No 59.

⁴⁷ O. L. Canc. Litt. Privat. No. 613. Vö. *Széchy Károly* : III. i. m. 22. l.

⁴⁸ O. L. Canc. Propos et opin. 1653: 59.

⁴⁹ O. L. Canc. Propos. et opin. 1653: 97. Kiadva: Zrínyi Miklós Összes Művei. (Szerk. Kluniczay Tibor). Bpest. 1958. A Zrínyi-levelek fordítását mindig e kiadás alapján idézzük. — Az idézett levél dec. 12-én kelt.

tesz Erdődy érdekében semmit, mivel „rebelliseknek azokat nem tarthatni, azkik igazságok mellett támadtak föl”.⁵⁰

Feltételezhető, hogy abban a levélben is, amelyet Erdődy György ír Batthyány Ádámnak, Zrínyi elleni vádaskodást kell keresnünk: „Azonban im öcsém Erdődy Imre uram is felküldött Ófölségéhez, s bizonyos oly dolgokat fog terjesztetni Ófölsége eleibe, az kit megértvén voltaképpen kegyelmed is, meglátja nyilván, s megtapasztalja, hogy az mi gonosz akaróink nem csak öcsém uram, s familiája kárával, s injuriájával, hanem közönséges törvényünk és szabadságunk sérelmével is mesterkednek abban ellene, nem tudom micsoda nagy zavarok eltávoztatásának színie és pretentusa alatt.” A továbbiakban kéri támogatását nem saját személyére vagy családjára, hanem a „közigazságra és nemesi szabadságra” hivatkozva.⁵¹

Néhány hónappal később névtelen feljelentést küldenek az udvarba Zrínyi, mint a parasztok cinkosa ellen.⁵²

„Titkos utakon kiviláglott, hogy gróf Zrínyi Miklós bán, ha nem is teljeséggel kezdeményezője, de legalábbis pártfogója és támogatója a mostani mozgalmaknak és a parasztok szlavóniai felkelésének.”

Mindez azt mutatja, hogy Zrínyi törekvése az ellentétek megoldására, időnként Erdődy rovására is, a felkelés fegyveres leverésének halogatása, az ország védelmi képessége megőrzésének érdekében, annyira idegen kortársai gondolatvilágától és olyannyira érthetetlen, hogy arra csak teljesen lehetetlen magyarázatot adhatnak.

Augusztus végén nyitják meg a rendi gyűlést, amely megválasztja a békéltető bizottságot. Itt kellene megegyezést keresni és találni Erdődy és a jobbágyok között.⁵³ Erdődy értelmetlen makacsságával gátolja a tárgyalás menetét, s hozzájárul ahhoz, hogy a megbeszélések meddő vitákba fulladjanak.

A problémát fokozza, hogy egységes urbáriumot semmiképpen sem lehet kidolgozni. A kötelezettségek terén korábban is voltak eltérések, s ez most még inkább fokozódik.

Az kétségtelen, hogy azok, akik ekkor részt vesznek a felkelésben, valamennyien jobbágyok, tehát az „öslakos” horvát parasztsághoz tartoznak (s nem új jövevények). Zömük most is elsősorban paraszt, aki földet művel, tizedet fizet és robotol, s ezen túl hozzájárul a honvédelemhez. Általában nem harcol, hanem az építkezési munkálatokban s az ehhez szükséges fuvarozásban vesz részt. A szolgálatok mértékét a település földrajzi helyzete, a töröktől való távolsága határozza meg.

⁵⁰ „Erdődy Imre uram feltámadott szávamelléki jobbágyaival való dolgának igaz relatioja.” O. L. Cam. Lymbus. Idézi: *Klaniczay*: i. m. 337. l. — Sajnos, bizonyára valamiféle átrendezés következtében az irat más levéltári állagba került, s így hosszas keresés után sem sikerült nyomára jutnunk. *Klaniczay* kétségbe vonja, hogy Zrínyi ez utóbbi kijelentést tette volna, bár, — mint látni fogjuk, — van rá másutt hiteles példa, hogy a bán hasonló módon nyilatkozik.

⁵¹ O. L. Batthyány missilis. 11 666. Meg kell jegyeznünk, hogy Erdődy György kéréme Batthyány Ádámmal, hogy támogassa őket a felkelés okozta nehézségek leküzdésében, nem lehetett teljesen eredménytelen. Ezt igazolja Erdődy Imre egy Batthyány Ádámmal címzett levele: „Noha ennekem az ő fölsége után való nagy emberekben eleitől fogvast sem volt egyekbenis nagioib bizodalmom mint Nagyságodban, experiálván mindenkor, de tavali legkiváltképpen rebellis jobbagim dolgában ugyan attiai szívvvel való gratiáját hozzám Nagyságodnak” . . . köszöni. O. L. Batthyány missilis. 11 686.

⁵² V. *Windisch Éva*: Feljelentés Zrínyi Miklós ellen (1654). Irodalomtörténeti Közlemények 1954. 319—322. l.

⁵³ A bizottság egész működésére vonatkozólag: O. L. Cam. Propos et opin 1653:97.

Ezért van az, hogy míg az általános követelés a robot heti egy-két napra való csökkentése, s havonta két nap hosszú fuvar, egyes, a Száva jobb partján fekvő falvak teljes mentességet követelnek.⁵⁴

Erdődy, bár a déliek (Száva jobb partján élők) követeléseinek jogosságát kénytelen elismerni, azon feltételek mellett, melyeket a falvak zöme szab, nem hajlandó tárgyalni, s a kétnapos vita minden lényeges eredmény nélkül zárul.

Hogy egyes községek rendkívül szilárdan ragaszkodnak jogaikhoz, nemcsak azzal magyarázható, hogy helyzetük veszélyesebb, s ezért korábban is kiváltságosak voltak. Ezek a községek a határ közelében fekszenek, s közvetlenül érintkeznek a valóban privilegizált, állandó forrongásban levő vlachokkal. Rájuk, az ő szabadságjogaikra hivatkoznak a bizottság előtt is. Feltételezhető, éppen azért, mert aktív résztvevői a határvidéki védelemnek, szervezettebbek. S mikor Erdődy velük szemben engedékenyebb, nemcsak azt méltányolja, hogy ők védik birtokát a pogány fosztogatásoktól, hanem fél fegyverüktől is, amit könnyen ellene fordíthatnak és fordítanak is jobbágyai.

A tárgyalások november elején folytatódnak. Ekkor már nyilvánvaló, hogy a helyzet mindjobban elmérgesedik. Erdődy újra és újra megváltoztatja álláspontját, a parasztok nem tudnak vele egyezséget kötni. Nyíltan fenyegetőznek, fegyverkeznek, s másokat is fegyverbe szólítanak.

Körülbelül december közepén Erdődy családi haderejével a parasztok ellen tör. A katonákat az egyik Erdődy gróf vezeti, de vállalkozása sikertelen marad. Húsz-harminc emberét veszíti el a harcok folyamán, s maga is alig menekülhet. A parasztok öntudatát ez az első komolyabb hadisiker nagyon megnöveli. Nyíltan felkelésre szólítják más földesurak parasztjait.⁵⁵ Valószínűleg ekkor csatlakoznak a zágrábi káptalan sziszeki jobbágyai is.

A tárgyalások ideje valóban elmúlt, de Zrínyi még most sem vonja össze a végeken állomásozó csapatokat; úgy a felkeléssel együtt zúzná össze a terület védelmi rendszerét is.

„Zágrába mentem, hogy közelebről megismerjem a terjedő veszedelmet. Azután rögtön megparancsoltam muraközi lovasaimnak, hogy kövessenek engem, egy kapitányomat pedig elküldtem a parasztokhoz. Ennek segítségével, részint fenyegetésekkel, részint barátságos szóval annyit elértem, hogy gróf Erdődy Imre parasztjai megígérték, hogy nyugton maradnak és lemondanak minden szövetségről más lázadókkal, amíg vagy az országgyűlésben, vagy másként valami biztos dolgot nem határozunk róluk. Erre visszavontam a katonaságot, amely inkább csak arra volt elegendő, hogy rémületet keltsen, mintsem hogy valamit véghez lehetett volna vinni velük.”⁵⁶

December végén ismét összeülnek Horvátország rendjei, hogy módot találjanak a poszavinaiak egyre erősödő mozgalma elfojtására. A gyűlés határozatai szinte példátlanok. Az engedelemre térő jobbágyoknak kegyelmet kell

⁵⁴ A hrastilnicai jobbágyok hangoztatják, hogy ők sem robotra, sem más jobbágyi szolgálatra jog szerint nem kötelezhetők, mégis hajlandók tizedet fizetni, s uruk asztalára évente egy kancsó bort küldeni. (Hrastilnicában egyébként van egy fa erődítmény, amelyet valaha zsoldos katonák védelmeztek, s most, hogy a katonákat elhelyezték innen, ennek a védelme is a parasztokra hárult. O. L. Canc. Litt. privat. 1657. No. 895.) — A szintén igen veszélyes helyen fekvő Dubravčak és Suša (vagy Zdencec) jobbágyai havonta egy napi gyalogos robotot ajánlanak fel és a méltányos tizedet.

⁵⁵ Zrínyi 1654. jan. 9-én az uralkodóhoz címzett levele. O. L. Canc. Litt. privat. 1654: 754. Kiadva: Zrínyi Miklós Összes Művei. II. 196—199. l.

⁵⁶ Uo.

adni. Ha Erdődy mégis valakit elfogna és meggyilkolna, úgy bánjanak vele mint közönséges gyilkossal; idézzék a megyei törvényszék elé és büntessék meg. Ha pedig a bizottság által megszabott engedményeket nem tartaná meg, birtokait kobozzák el, s adják örököseinek.⁵⁷

Nem becsülve le a parasztfelkelés okozta veszélyt, a parasztok erejét s azt a szorongatott helyzetet, amibe a nemesség a kettős ellenség — a török és saját jobbágyai — közt került, azt kell állítanunk, még e körülmények között is példátlanok az itt született határozatok. S mindez nem kis mértékben Zrínyi személyes befolyásának tudható be. Amit annál inkább hangsúlyoznunk kell, mert éppen ekkor, e tárgyalás eredménytelensége után kénytelen Zrínyi is — első ízben komolyabban — arra gondolni, hogy fegyverét a parasztok ellen fordítsa.

Az a gondolat, hogy Erdődy Imre jobbágyait ki kellene vonni az ő földesurasága alól, már korábban is felmerült. A parasztok kérésére — akik kezdetben hangoztatják, hogy ők csak Erdődy Imre ellen keltek fel — Zrínyi ajánlja ezt december 8-i, a királynak írt levelében. Cserélje ki Imre gróf földjét valamelyik másik Erdődy gróféval. Zrínyi már e levelében, számítva arra az értetlenségre, ami az udvarban fogja fogadni javaslatát, megjegyzi: „Elismerem, hogy ez nehéz orvosság, s hogy senki sem vesz szívesen ilyen megbizatást. Csakhogy a súlyos bajokat nem lehet enyhe eszközökkel megoldani.” Az udvar Zrínyi ajánlatára nem is reagál.⁵⁸ Most a rendi gyűlés már nemcsak mint szükségmegoldást említi e lehetőséget, hanem mintegy Erdődy megbüntetésének alkalmas módját.⁵⁹

Zrínyi meghívja a felkelők vezetőit a rendi gyűlésre. Harminc-negyven ember jelenik meg, s kezdetben sikeresen folynak a megbeszélések, de a parasztok hirtelen, látható ok nélkül, széteszlanak. A sziszekiek erejével megnövekedett felkelés egyre fenyegetőbb.

... Mivel az ügy egész állása megváltozott az Erdődy grófok meg gondolatlan vállalkozása folytán és mivel a parasztok úgy nekibátorodtak, hogy sem az országgyűlés, sem a bán, de még fölséged biztosainak tekintélye sem tudja engedelmességre szorítani őket, nem marad más hátra, mint hogy mielőbb erővel és szigorúsággal járjunk el velük szemben.”⁶⁰

⁵⁷ Széchy: i. m. III. 23. l.

⁵⁸ O. L. Canc. Propos. et opin. 1653: 97. Kiadva: Zrínyi Miklós Összes Művei II. 195—196. l.

⁵⁹ A decemberi rendi gyűlés eseményeit Széchy tárgyalja részletesen (III. 23—27. l.). Jellemző, hogy Széchy, mintegy mentegetve Zrínyit, azt írja, hogy az ő egyéniségének a felkelés azonnali fegyveres leverése felelt volna meg leginkább. Szerinte az uralkodó felelős azért, hogy a felkelés így elhúzódik. Széchy ugyanis általában meglehetősen egybemossa a vlachok, szlávok, prédauciusok kóborlásait a parasztfelkeléssel. Széchy számára központi kérdés a vlachok bekebelezése, és ezzel kapcsolatban az ország függetlenségének veszélyeztetettsége a bécsi politika következtében. Így, mivel a vlachok horvát fennhatóság alá kerülését az uralkodó megakadályozza, egyben úgy véli, a felkelés leverését is halogatni igyekeznek. — Egyébként tanulmányunk során Széchy rendkívül értékes adataira több ízben hivatkozunk. Széchy kutatásait főleg a Zágrábi Állami Levéltárban folytatta, s így számunkra másként hozzáférhetetlen forrásokkal ismertet meg. Könyvében liberális, erősen Habsburg-ellenes alapon történeti „objektivitásra” törekszik, de a milleniumi nacionalista szemlélet árad művéből. E vonatkozásban rendkívül elfogult az udvarral és a horvát nemességgel szemben (a horvát nemesség álláspontjáról), ami, mint a fenti példa is bizonyítja, gyakran helytelen következtetésekre vezet.

⁶⁰ Zrínyi idézett jan. 9-i levele. Az „Erdődy grófok meg gondolatlan vállalkozása” utalás a decemberi fegyveres összecsapásra.

S azok a hírek, amik a most kibontakozó sziszeki felkelésről érkeznek, sem lehetnek megnyugtatóak a bán számára.

Sziszek és környéke a zágrábi káptalan területe.⁶¹ Az a birtoktest, amelynek központja Sziszek, 190 háztartást foglal magában.⁶² A káptalani jobbágyok szolgáltatásait részletesen ismerjük. Helyzetüket nehezíti, hogy a várépítésről s általában a várvédelemmel kapcsolatos munkálatokról is nekik kell gondoskodniuk.⁶³

S itt, Sziszek várában állomásozik a határvidéki szabad katonaparasztok egy tekintélyes csapata, Patatich Péter parancsnoksága alatt. (Sziszek tulajdonképpen az alsó-kulpai végek egyik központja, s Patatich e végek alkapitánya.) Úgy látszik, itt valósul meg a tényleges szövetség a sokat emlegetett vlach szabad-parasztok és a jobbágyok között.

Figyelmünket e szövetségre Zrínyi egyik levele keltette fel, amelyben arról számol be, hogy a poszavinai felkeléshez csatlakozó sziszekiek majdnem czren vannak, s mindnyájan katonák.⁶⁴ 1000 fegyverforgató férfi — valóságos hadsereg ez. Ilyen tömeg fegyveres csak tényleges katonák közül kerülhet ki. S tudjuk, a káptalan elsők közt hívja a kóborló vlachokat birtokai s az ország védelmére, s Sziszek vára éppen egyik fő erőssége.⁶⁵

A sziszeki mozgalmakról szóló jelentések, a felkelők követelései is bizonyos kettősséget tükröznek; jobbágyok igényeit, akik sorsukon csupán enyhíteni akarnak, vagy kiváltságokat próbálnak szerezni; s privilegizáltakét, akik jogaik biztosításáért fognak fegyvert.

A felkelők 1653-as sziszeki programja: „az általános nehézségekről és a sziszekiegyéni nehézségeiről” elsősorban jobbágyi követeléseket tartalmaz.⁶⁶ Felhívják a figyelmet a jobbágyok kétszeres terheire. Itt és másutt is igyekeznek mentességet szerezni az építkezés, s általában a vár (Sziszek) fenntartásával kapcsolatos kötelezettségek (pl. a sziszeki katonák élelmezése stb.) alól.⁶⁷ Panaszkodnak a porkolábok erőszakoskodásai miatt, s a végváriak jogait követelik maguknak.

Másutt a két társadalmi réteg követelései együtt jelentkeznek. Patatich határozottan hivatkozik a sziszeki privilegiumokra, ugyanakkor véleményt nyilvánít a jobbágyok ügyében is, módosítja követeléseik egyes pontjait, befolyást gyakorol a parasztok cselekedeteire.⁶⁸

Nem véletlen, hogy erre az időre már megfogalmazódnak a jobbágyok határozott követelései: privilegizált katonák akarnak lenni, egyre többen és többen. S hogy az ilyen igények leggyakrabban és legkövetkezetesebben éppen Sziszekben jelentkeznek, az a vlachok befolyása közvetlen következményének tekinthető. 1653 végén vagy 1654 elején a sziszekiek Zrínyihez fordulnak, hogy az ő fennhatósága alá akarnak tartozni „hadi dolgokban”, tehát katonai vonatkozásban.⁶⁹

⁶¹ *Tarcsay* : i. m. 78—79. l.

⁶² HNJ. 723. l.

⁶³ *Tkalčić* : Monumenta Hist. Civit. Zágrabiensis. Vö. *Tarcsay* : i. m. 79. l.

⁶⁴ O. L. Canc. Litt. Privat. 1654: 754. Kiadva: Zrínyi Miklós Összes Művei. II.

⁶⁵ HNJ 707. l.

⁶⁶ HNJ 732—733. l.

⁶⁷ O. L. Canc. Propos. et opin. 23. fasc.

⁶⁸ O. L. Canc. Litt. Privat. 1654: 756.

⁶⁹ *V. Windisch Éva* : Feljelentés Zrínyi Miklós ellen (1654). 319—322. l.

A jobbágyi törekvések általános célját Petretich Péter zágrábi püspök is ebben látja.⁷⁰

Erdődy dubravčaki jobbágysai (akik, mint fentebb említettük, a poszavinai birtokok egyik legveszélyesebb pontján élnek),⁷¹ szintén azt kérik a bántól, hogy emelje ki őket a jobbágyi helyzetből, — mert nyomorúságuk nemcsak a maguk, hanem az egész vidék pusztulásához fog vezetni, — s tegye őket zsoldos katonává.⁷²

Látjuk, az elégedetlenség a jobbágyokat és a határőrvidéki katonákat együtt ragadja felkelésbe. Maguk is kijelentik, szövetséget kötnek a gróf jobbágyaival, mert törekvésük azonos: szabadulás a földesúri hatalom alól. Szövetségük jelképéül a sziszekiek egy lovat kapnak a poszavinaiaktól.⁷³

Ekkor a felkelés fő erejét már a káptalani alattvalók adják.⁷⁴ Szeptember 23-án Zrínyi fenyegető levelet intéz hozzájuk: „Miért van az, hogy minden emberi és isteni jog ellenére olyan engedetlenek vagytok uraitok iránt, sem nem szolgáltok nekik, amint kellene és amint kötelességetek lenne, sem a szolgáltatásokat nem adjátok meg, hanem mindenben szinte teljesen szabadok és függetlenek akartok lenni. És ami még súlyosabb és gonoszabb dolog, uraitok közül néhányat halállal fenyegettek. Hígyjétek el nincsen megbocsájtva annak halála, akit agyonvertetek és a rátok váró büntetés közel van, főképpen, ha észre nem tértek.”⁷⁵

S bár Zrínyi 1654 márciusában a királyhoz intézett levelében a poszavinai felkelés ügyét megoldottnak tekinti,⁷⁶ hiszi, hogy az Erdődy és jobbágyai közt ekkor létrejött szerződést a felek tiszteletben tartják majd, s így az időtálló lesz, mégis ez az esztendő még nem hoz békességet; a parasztfelkelés ereje növekszik, újabb és újabb területeket áraszt el.

Erdődy letovaniói jobbágysai megtagadják a robotot, amit uruk szőlőjében szoktak volt teljesíteni.⁷⁷

„Éz alkalommal is csak azt írhatom kegyelmednek, amit ezelőtt is, tudnia illik nekem mostis az rebellis parasztokat (!) elégh galibam vagion, mivel nem csak az alsó faluk, hanem csak nem mindenben mindjajan ellenkeznek” — írja Erdődy Imre György bátyjának. Birtokai az elmúlt években a parasztok mozgalmi következtében annyira tönkrementek, hogy soha úgy rendbe nem hozhatja azokat, ahogy kellene.⁷⁸

Erdődy ismét azt tervezi, hogy felmegy Bécsbe a királyhoz, hogy ott exkuzálja magát. Arra már másutt is utaltunk, hogy Erdődy politikáját, magatartását még a nemesség soraiból is többen rosszállóan fogadják, s mivel a király elsősorban Zrínyi leveleiből ismerheti Erdődy ténykedéseit, bizonyára maga is elítéli a poszavinai állapotokat, s azt, hogy immár egy esztenedeje — vitathatatlanul Erdődy hibájából — semmi megoldás sem születik.

⁷⁰ O. L. Canc. Litt. Privat. 1657: 895. Az 1657-es királyi bizottsági munkálatok egyzökönyve.

⁷¹ Ld. az 54. sz. jegyzetet.

⁷² O. L. Canc. Propos et opin. 1653: 97.

⁷³ O. L. Canc. Litt. Privat. 1654: 756. Petretich Péter levele Zrínyihez.

⁷⁴ A sziszeki felkelés megindulására O. L. Canc. Litt. Privat. 1654: 756.

⁷⁵ *Margulits Ede*: Horvát történelmi repertorium. I. 87—88. l.

⁷⁶ Zrínyi Miklós 1654. III. 24. levele. Zrínyi Miklós Összes Művei. II. 206. l.

⁷⁷ Szombathelyi Állami Levéltár (Sz. Áll. Lt.) Erdődy család Monyorókeréki levéltára. fasc. 49. n. 2370.

⁷⁸ Sz. Áll. Lt. Erdődy cs. Monyorókeréki lt. fasc. 41. n. 2066. Egyébként ebben bizonyos túlzás is lehet, ugyanis ezzel indokolja bátyja előtt egy új birtokvásárlási tervét.

Ez alkalommal ismét ügyes politikai manővernek látszik feleleveníteni a Zrínyi-ellenes vádakát, hogy a parasztokat azért nem lehet megalkuvásra bírni, mert a bán izgatja őket. „... mert én ennek [a felkelésnek] oka nem vagyok — írja Erdődy Imre,⁷⁹ — hanem az, a ki az én káromat magának akarja használni, s tudja az ördögh enél is több intentioi voltak. Érti most már püspök úr is a dolgokat, mivel az ő jobbágiai is már in motu vadnak, az káptalané pedig most is in rebellione persistálnak, sőt még az letovaniczi jobbágyaim is nem akarnak azt prestalni, a mit a memoria homine prestaltak, s az szállómet már nem is akarják munkálni, egy szóval valakinek in districtu confinario banali joszaga vagion periclitaltatik, az szerent az varasdi general districtusaban is. Ezt pedig bizony illj tam crario a pórok nem cselekednek, ha biztatojok nem volna.”

1654-ben csatlakoznak a felkeléshez az ivániéiak (szintén vlach katonák egyik központja) s a káptalanhoz tartozó stibrenceiek. Ekkor a felkelés már egész Poszavinára kiterjed Medvenictől Sziszekig.⁸⁰

1655 januárjában megkezdődnek az előkészületek a pozsonyi országgyűlésre.⁸¹ A rendi gyűlés Erdődy és a káptalan egy emberét Bécsbe küldi, hogy ott a király támogatását a felkelőkkel szemben megszerezzék. Ugyanakkor a parasztok is küldöttséget szerveznek, amelynek feladata, hogy a bán hozzájárulásával eljusson a királyhoz. Jelképezve a felkelés most már három ágának szövetségét, az 500 fős küldöttségben százan képviselik a sziszekieket, kétszázan az Erdődy-jobbágyokat, s kétszázan az ivániéiakat.⁸² Hogy mi lett e küldöttség sorsa, nem tudjuk. Tény az, hogy az országgyűlés ellentmondást nem tűrő határozatot hoz a felkelés fegyveres leverésére, és ennek végrehajtását a bánra és a végvári generálisokra (károlyvárosi és varasdi) bízta. „... és ha fegyveres ellenállás nélkül adják is meg magukat, vezéreiket mindamellet, a további lázadás okainak megszüntetése végett, halállal büntetni s mindnyájokat az ő régi állapotukba visszahelyezni” rendeli a 76. articulus.⁸³

Az országgyűlés artikulusa végeredményben papíron marad, bár Bábitsot, az Erdődy-jobbágyok vezetőjét, Zrínyi javaslatára elfogják.⁸⁴ A cél az lett volna, hogy példát statuáljanak, az uruk ellen felkelőket még mélyebbre taszítsák. — De nem ez történik. Ha jelentős könnyítéseket nem is, de szolgálataik feltétlen megszabását kivívják a parasztok, — s ez nem kis eredmény. 1656-ban a poszavinaihoz hasonló megállapodás jön létre a káptalan és jobbágyai között is. A Kulpa menti települések kivételes könnyítéseket kapnak veszélyes helyzetükre való tekintettel. A sziszekieknek, Gornja-drencinaiaknak és vurotiaknak havonta 4 nap robotot kell teljesíteniük falvanként. Az összes többi község havi 1 heti robottal szolgál. A Sziszeknél és másutt végzett erődítési munkálatokat beszámítják a robotba.⁸⁵ 1657 márciusában ismét megvizsgálják a poszavinaiak helyzetét.⁸⁶

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ HNJ 733—734. l.

⁸¹ *Széchy*: i. m. III. 58—60. l.

⁸² HNJ 734. l.

⁸³ CJ. 1655: 76. te.

⁸⁴ O. L. Canc. Litt. Privat. 1655: 713. A levél dec. 18-án kelt, Markó kiadásában tévesen szept. 18-a van. (*Markó Árpád*: Zrínyi Miklós levelei, Bpest, 1950. 48—49. l.)

⁸⁵ HNJ 735. l.

⁸⁶ O. L. Canc. Litt. Privat. 1657: 895.

Erdődy csak úgy látja biztosítottnak helyzetét, ha Bábicsot fogságában tarthatja s a legféltelenebbeket, miután minden tartozásukat megfizették, elűzheti földjéről.⁸⁷ A parasztok a királyhoz s Zrínyihez fordulnak Bábics szabadon bocsátásáért. A bán, a király utasítása szerint, kéri Erdődy Györgyöt, adja át neki Bábicsot. Helyesnek tartaná, ha megfelelő biztosíték ellenében szabadon engednék a parasztok vezérért, ezzel bizonyára engedelemre lehetne hajtani őket. Ilyen ígéretet kap is a bán a felkelőktől. De Erdődy megtagadja Zrínyi kérését.⁸⁸

1659-ben az országgyűlés megújítja az 1655. évi 76. törvényeiket.⁸⁹ Ismét a sziszekiek ellen szerveznek általános nemesi felkelést. A bán biztosítja Erdődy grófot, hogy a sziszekiek leverése után az ő jobbágyaira is sor kerül.⁹⁰

A poszavinai felkelésről 1659 áprilisából van az utolsó adatunk.⁹¹ Zrínyi itt a királynak referál a történekről. Elmondja, hogy Erdődy meggondolatlanul s a bán tudta nélkül parasztjai ellen vezette a károlyvárosi végbeli katonákat. Mindkét részről néhányan elesetek, s miután a katonák elvonultak, Erdődy jobbágyai a korábbiaknál még nagyobb dühvel törtek uraikra, házaikat felperzselték, még a gróf várát is.

A helyzetet veszélyessé tette, hogy a parasztok délre mentek a Kulpához, a török közelébe, akik lesve az ilyen alkalmat, azonnal gyülekezni kezdtek Biháónál és Kostanicánál.

Ismét felmerült a veszedelem, hogy a jobbágyokkal együtt a török támadás zúdul az országra. Bár a jobbágyok sem ekkor, sem soha korábban fenyegetéseik ellenére sem próbáltak szövetséget keresni a törökkel.⁹²

Zrínyi személyesen sietett a helyszínre, s lecsendesítette a káptalani és az Erdődy-jobbágyokat is, aminek láttán a törökök is szétszéledtek.

„Nem is élelt volna fel soha a zavargás, ha a földesurak nem adtak volna rá újabb okot” — írja a bán főrendtől megdöbbenő, de Zrínyi Miklóstól szokott éles objektivitással.⁹³

A sziszeki felkelés tovább tart a poszavinaiak leverése után is. Erre az utolsó fázisra jellemző, hogy a parasztok felfegyverzik és megerősítik magukat Greda faluban. Újból éledeznek a kapcsolatok a poszavinaiakkal és az ivaniéi vlachokkal, s tervek, hogy közös privilégiumot szereznek maguknak, s elérik, hogy a király megerősítse azt. A poszavinaiak leverése azonban megpecsételte a sziszekiek sorsát is. Zrínyi tárgyalást közvetít a káptalan és alattvalói közt, létrejön a megegyezés. Sziszek megbékél.⁹⁴

⁸⁷ O. L. Canc. Propos. et opin. 23. fasc.

⁸⁸ O. L. Canc. Propos. et opin. 1657: 20. Kiadva: Zrínyi Miklós Összes Művei. II. 259. l.

⁸⁹ CJ 1659: 107. tc.

⁹⁰ Zrínyi Miklós Összes Művei. II. 289—290. l.

⁹¹ O. L. Canc. Litt. Privat. Kiadva: Zrínyi Miklós Összes Művei. II. 291. l.

⁹² Még 1653-ban történik, hogy a békéltető bizottság Bábicsnak bántatlanságot ígér, ha nem fog újabb szervezkedésbe. Két nap múlva Erdődy offiálisai éjnek idején Bábics házára törnek, hogy megöljék őt. A poszavinaiak azt írják a bánnak; úgy látszik Erdődy a török prédájává akar lenni, mivel védelmet uraikkal szemben már csak a töröknél kereshetnek. O. L. Canc. Propos. et opin. 1653. No 97.

⁹³ Vö. az 50. sz. jegyzettel.

⁹⁴ A Historija Naroda Jugoslavije (735. l.) Erdődynek tulajdonítja a felkelés elfojtását. Szerinte 140 paraszt hal meg a károlyvárosiakkal való végső küzdelemben (köztük 22 sziszeki). A többiek Zeljeznóba menekülnek, s e helységeket a károlyvárosiak felégetik. Néhány nappal a nagy mézszárlás után Ivaniében fogták el a parasztok vezetőit.

1659 után még többször hallunk kisebb-nagyobb összeütközésekről Erdődy és jobbágysai között. 1662-ben Erdődy arra kéri a királyt, hogy tiltsa meg, hogy a parasztek gyülekezzenek.⁹⁵ Panaszkodik, ha csak egyetlen jobbágysát elfogatja, azonnal az egész község „feltámad”, sőt fenyegetőznek; ha a papok (a káptalan) fognának is el egyet a maguk jobbágysai közül, arra is felkeléssel válaszolnának.

Erdődy részéről ismét a jól ismert okfejtés: „Öcsém Erdődy Miklós úr fogottan fogatja a maga rebellis jobbágysait, s azokkal semmitsem gondolnak. Ebből tehát kitecik, hogy ezeknek az poroknak biztatások vagyon, s az is ex subordinatione vagyon, hogy az én jobbágysaim a cáptalan jobbágysainak succuráljanak”, „... mert elhidyje ke(gye)lmed ennek az rebellionnak az az auctora, a ki mindnjájunknak hereditarius ellensége.”

• 1671-ben királyi bizottság száll ki a gróf birtokaira,⁹⁶ hogy felülvizsgálja a parasztek szolgálat-megtagadásának okát. Az ellenállók csak tizedfizetésre hajlandók. Erdődy kénytelen olyan egyezséget kötni, hogy azok, akik nem hajlandók a korábbi szerződésekhez alkalmazkodni, elköltözhetnek birtokáról. Régi vágya Erdődynek az, hogy a lázadás vezéreit elűzhesse földjéről, de oly módon, hogy azok valamennyi tartozásukat róják le, s térítsék meg a földesúrnak okozott kárt is.⁹⁷

Most azonban örül annak, ha megszabadul tőlük, s hogy elősegítse elvándorlásukat, minden tartozásukat elengedi.

5

A felkelés sajátos szint kapott a korabeli osztályharcok történetében azáltal, hogy valóban módja nyílt a feudalizmus elleni közvetlen támadásra. A társadalom már megcsontosodott kétoldalú polarizációját törte meg a szabad parasztságért való küzdelemmel.

Míg nyugaton — mint erről már szölvünk — a szabad paraszti állapot a polgári fejlődés irányába ható s egyben annak termékeként kialakult társadalmi kategória, Délkelet-Európában — anakronisztikus módon — a létrejövő szabad parasztság zömét a katonai szolgálatukért felszabadítottak adták.

A horvát védelmi rendszer strukturájának megfelelően a parasztság négy jogi-társadalmi csoportját különböztettük meg. 1. A földesúri hatalomtól teljesen független, általánosan elismert privilegizáltak, a károlyvárosi és a varasdi haditanács katonái; 2. azok az új bevándorlók, akik katonai szolgálatra földesúri fennhatóság alatt álló pusztá jobbágy telkekre települtek; 3. a báni zsoldos katonák; 4. s végül a tényleges jobbágyok, akik szervezet és általában hivatalos kötelezettség nélkül vettek részt a végvidéki védelemben.

Többször hallottuk a felkelés folyamán, hogy Erdődy és Zrínyi is — ha fegyveres harcra gondolt — a károlyvárosi s a varasdi katonákat akarta a felkelők ellen vezetni, míg óva intett attól, hogy a báni zsoldosokat használják e célra, „... mert azok nagyrészt maguk is közülük [a felkelő jobbágyok közül] valók, a többiek barátaik, rokonaik és mindenféle kapcsolat fűzi őket össze egymással”.⁹⁸

A varasdi és károlyvárosi katonák a harcban a zsoldosok jellegzetes magatartását követték: fizetségért bármilyen harcban hajlandók voltak részt

⁹⁵ SzÁlt. Erdődy család Monyorókeréki lt. fasc. 41. No. 2075. 1662. okt. 9.

⁹⁶ HNJ 736. 1.

⁹⁷ O. L. Canc. Propos. et opin. 23. fasc. több darabja.

⁹⁸ Zrínyi Miklós Összes Művei. II. 194. 1.

venni. (Függetlenül attól, hogy ebben az esetben a szabadparaszti parcella töltötte be ugyanazt a szerepet a katonák magatartásának alakításában, amit általában a zsold szokott.) Őket bátran vezethették és vezették is generálisaik a parasztmozgalom ellen.

A felkelők: a magánföldesúri és egyházi vlachok, a tényleges jobbágyok és a társadalmilag e két réteg között elhelyezkedő báni zsoldos katonák voltak. Ez utóbbiak, mint Zrínyi idézett leveléből is kitűnt, szoros kapcsolatban álltak a tényleges jobbágyokkal; a Horvátországban még meglévő nagycsalád olyan tagjai lehettek, akiknek testvérei robotoló jobbágyok voltak, s maguk a közeli végekben kerestek megélhetést. Eredetükben a jobbágysághoz, törekvésükben a szabad katonaparasztokhoz kapcsolódó elemek.

A felkelésben résztvett e három többé-kevésbé pontosan kirajzolódó réteget a közös ellenség elleni harc fogta össze, a földesúr elleni küzdelem, akivel szemben a szabad katonaparasztoknak már meglévő privilégiumaikat kellett féltve őrizni, a jobbágyoknak pedig éppen e privilégium jelenthette az egyedüli lehetőséget a földesúrtól való menekülésre.

A felkelés sajátos jellegét a jobbágyok és privilegizáltak szövetsége adta.

A poszavinaiak követelése e szövetség következtében lehetett több, mint alkudozás a robot csökkentésén, a szolgáltatások pontos meghatározásán. Ezért tűzhatték célul, hogy a földesúrtól független paraszt-katonákká, zsoldosokká akarnak válni.

Э. ШОМОДЬИ

ВЛИЯНИЕ ПРИВИЛЕГИЙ ВОЕННОЙ ГРАНИЦЫ
НА ОФОРМЛЕНИЕ КЛАССОВОЙ БОРЬБЫ КРЕСТЬЯН В XVII В.
(КРЕСТЬЯНСКОЕ ВОССТАНИЕ В ХОРВАТИИ 1653—1659 В.)

Резюме

Социально-экономическое развитие Хорватии XV—XVII вв. в значительной мере определяется тем обстоятельством, что вследствие турецкого нашествия значительная часть ее территории опустеет. С конца XVI — начала XVII в. начинается обратная тенденция: на место хорватских крепостных, убежавших от турок в северном и северо-западном направлении придут с Балканского полуострова элементы славянской народности, которые в начале означают своим буйством не меньшую опасность, чем совершающие набеги турецкие отряды.

Эти элементы балканской народности идут по другому пути общественного развития, чем Венгрия, сохраняя в своей социальной организации целый ряд черт первоначального родового общества, они трудно входят в оформленный уже в Венгрии феодальный строй, закованный путами «второго издания крепостничества». Назначенные различными названиями (влахи, славяне, predaucius), эти различные элементы народностей связаны между собой не этническим тождеством, а тождественным общественным развитием, подобной исторической ролью.

Нуждаясь в рабочей силе и в обороне, под угрозой грабежей влахов, в XVI—XVII вв. хорватские сословия пытаются привязать иммигрированных влахов путем колонизации к законам страны. Таким образом оформляется слой свободных крестьян, должных взамен полученного надела только военной службой.

Поселенные пастухи — влахи принадлежат частью под ведомство комендатуры военной границы в Карольвароше и Варашде, вернее на верхней инстанции — военного совета в Граце. Их привилегия 1630 г., возобновленная в 1667 г. обеспечивает им сравнительно широкие права в связи с держанием земли (свободная купля-продажа и т. п.) и сохраняет остатки свободы родовой общины.

Другая часть влахов в военном отношении подведомственна отдельным помещикам и церковным организациям, и сознание крепостного происхождения их надела еще ясно. И хотя они тоже располагают правами, подобными правам крестьян — воинов военного совета в Граце, они находятся под постоянной угрозой ущемления их привилегии.

Вследствие влашской иммиграции происходит сильное расслоение в среде хорватского крестьянского населения, привилегии свободных крестьян — воинов, живущих в

непосредственном соседстве привязанных к земле крепостных раскрывают для классовой борьбы крестьян новую перспективу, стремление к завоеванию подобных привилегий.

В крестьянском восстании, разыгравшемся в 1653—1659 гг. на владениях графа Имре Эрдеди при Save и на владениях загребского капитула в Сисеке привилегированные крестьяне — воины в Сисеке и Иваниче борются вместе с крепостными капитула и графа Эрдеди, и пока эти последние стремятся к уменьшению повинностей и в отдельных местах к получению военных привилегий, крестьяне — воины борются в защиту своих привилегий, поддерживая крепостных.

После все возобновлявшихся в течение 6 лет боев восстание окончилось частичными результатами.

E. SOMOGYI

L'EFFET DES PRIVILÈGES DES CONFIN MILITAIRES SUR LA FORMATION DE LA LUTTE DE CLASSE PAYSANNE AU XVIIe SIÈCLE (LE SOULÈVEMENT DE CROATIE EN 1653—59)

Résumé

L'évolution économique-sociale de la Croatie aux XVe—XVIIe siècles était nettement définie par le dépeuplement survenu sur la majeure partie de son territoire à la suite de la domination turque. Des tendances contradictoires s'observaient ici à partir du tournant du XVIe et du XVIIe siècles: les serfs croates réfugiés de devant les Turcs au Nord et au Nord-Ouest cédèrent leur place aux éléments populaires slaves y arrivés des Balkans, éléments, qui par leurs marauderies marquaient, au début, un danger non moins notable qu'était la menace des troupes maraudeuses des Turcs.

Les éléments populaires slaves s'engageaient dans une voie d'évolution différente à la notre et tout en conservant dans leur structure maintes particularités de la communauté primitive des clans ne s'adaptèrent que difficilement au régime féodal — chargé de liens du «deuxième servage» — formé chez nous. Ce n'est pas l'identité ethnique qui constituait un lien entre ces éléments populaires aux différents noms (slave, valaque, predaucius, etc.), mais bien leur évolution sociale analogue et leur rôle historique identique.

À défaut de travail et de forces de défense les ordres croates menacés par les maraudeurs valaques s'efforçaient d'accorder aux Valaques, immigrés au cours des XVIe—XVIIe siècles aux lois du pays. Ce faisant ils donnaient naissance à une couche paysanne libre n'étant assujettie pour sa tenure qu'au service militaire.

Les pères valaques immigrés se trouvaient, en partie, sous l'autorité du commandement des confins militaires de Károlyváros et de Varasd, et à un degré supérieur, à celle du Conseil de Guerre de Graz. Les privilèges touchant la propriété foncière renouvelés en 1630, puis en 1667 assuraient des droits relativement larges (libre échange, etc.) et gardaient les vestiges des libertés connues par la communauté des clans.

Une autre partie des Valaques se trouvait sous l'autorité de certains seigneurs et des organisations ecclésiastiques, partie dont les parcelles gardèrent, en certains points, le caractère de la tenure servile. Bien que ceux-ci disposassent des droits semblables à ceux dont bénéficiaient les soldats-paysans étant sous l'autorité du Conseil de Guerre de Graz ils étaient constamment menacés par la perte de ces mêmes privilèges.

Par suite de l'immigration des Valaques une stratification accentuée se fit valoir dans la population paysanne croate et vu les privilèges des soldats-paysans libres vivant dans le voisinage des serfs liés à la glèbe, la lutte de classe paysanne se vit ouvrir de nouvelles perspectives pour déployer des efforts dans le but d'obtenir de semblables privilèges.

Au cours du soulèvement déroulé entre 1653—59 dans les domaines situés au bord de la Save du comte Erdődy et dans ceux de Sziszek étant dans la possession du chapitre de Zágráb, les soldats-paysans luttèrent côte à côte avec les serfs de ces mêmes domaines. Ces derniers entendaient atténuer leurs redevances serviles et s'efforçaient d'obtenir les privilèges dus aux soldats-paysans, ceux-ci saisirent des armes pour défendre leurs droits, ce faisant ils appuyèrent les serfs.

Après des luttes se renouvelant de temps à autre pendant six années le soulèvement finit par enregistrer des succès partiels.

PAULINYI OSZKÁR

Tulajdon és társadalom a Garam-vidéki bányavárosokban*

Tanulmányunk arra a kérdésre keresi a választ, minők voltak a tulajdonviszonyok, minő a tulajdon — a fekvőségek — megoszlása bányavárosainkban az egyes városok kialakulásának, az *alapításnak* a korszakában. A kérdést Beszterce-, Selmec- és Körmöcbánya példáján vizsgáljuk. A Garamvidéknek utóbb szövetségi kötelékben is tömörült hét bányavárosa közül e három volt a legszámottevőbb s egyszersemind a legrégebb multtal bíró is; a másik négy többé-kevésbé már csak ennek az élenjáró hármasnak a filiációja.

A kérdés vizsgálatának megvolt a maga különleges indítéka. A tulajdonviszonyok kezdeti formáiban, elsősorban a föld, a fekvőség birtoklásának a rendszerében reméltük történeti magyarázatát találni annak a sajátos jelenségnek, hogy a német jog kiváltságával német jövevények — hospesek — által alapított bányavárosainkban a német elem a maga uralkodó szerepét mind gazdasági, mind politikai vonatkozásban évszázadokon keresztül megtudta őrizni még azután is, amikor a városok lakossága az alsóbb rétegek — a kézművesek és a plebejusok — tömegeiben már a környező vidék őslakos nemémet — adott esetünkben — szlovák népességével töltődött fel.

Úgy tűnhetnék, hogy a telepések által magukkal hozott német jog ezt már önmagában véve kellőképpen megmagyarázza. Kétségtől eltekintve a jog lehetett hatékony eszköze akár egy túlélt struktúra fenntartásának is, amikor az már

* Közleményünk a kérdésre vonatkozó kutatások végső eredményeinek az összefoglalása. Amolyan műhelybeszámoló a rövidesen sajtó alá bocsátható nagyobb lélegzetű monográfiáról. Györffy Istvánnak közel négyévtizedes, teljesen önálló, a külföldi előzményektől független próbálkozása után munkánk egy újabb megkísérlése annak, hogy a feudális-kori hazai városfejlődésünk kutatásában átfogóbb rendszerességgel szóhoz juttassuk a topográfiai módszert, hogy a település alaprajzi képletének, az egyes helyrajzi elemeknek a függató megszólaltatásával pótoljuk az írásos emlékeknek szófukar, vagy éppen teljesen hiányzó vallomását. Mert írás ez is, csak nem papírra van vetve. A körzővel, vonalzóval rajzolt papírról mérőlánccal, csákánnyal, kubikos lapáttal a terepbe, a tájba véste bele a természetet vivő emberi kéz tudatos munkája. A német, a belga és németalföldi, meg a francia történetírás immár két emberöltő óta bevonta e kútfőt vizsgálódásai körébe és minden lépése meglepő eredményekkel tágitotta a feudális-kori város létének, főképpen a homálybavesző kezdeteknek az ismeretét. Hazai város-történetünk mai állásához képest eddig nem igen sejtett összefüggéseket tárt fel előtünk is e módszer következetes alkalmazása. Mire e sorok napvilágot látnak, nyomdakész lesz monográfiánknak a kézírata is. Megjelentetésére is egyik idegen nyelvű időszaki kiadványunk részéről megvólta a hajlandóság. De mert a kiadói tervbe való beiktatás még várthat magára, örömmel ragadtuk meg az intézeti folyóiratunk nyújtotta lehetőséget arra, hogy vizsgálódásunk eredményeit sommás formában addig is ismertté tegyük. — Beszámolónk egyébként, némi szerkezeti változtatástól és egy-két tovább fűzött gondolattól eltekintve, csaknem szószertint megegyezik annak a szlovák nyelvű előadásunknak a szövegével, amelyet e kétről 1960 júniusában a Magyar—Csehszlovák Történelmszövetség első ülésén tartottunk a szlovák történetkutatók körében.

nem fedte többé a tényleges erőviszonyokat. Ám akár úgy hozták magukkal készen német jövevényeink a gyakorlatot, akár beköltözésük után itt alakították ki mikrokozmoszuknak a hatalomszervezetét, kellett egy időpontnak lennie, amikor az összhangban állott az anyagi lét, a gazdaság adott társadalmi szervezetével. Más szóval: ha városaink gazdasági-társadalmi felépítésében egy időben az idegen német elem töltötte be az uralkodó osztály vagy legalább is az uralkodó réteg szerepét, akkor e városi közületekben a fejlődés egy bizonyos szakaszában adva kellett lennie a tulajdon olyan rendszerének, amely rendszer a termelési eszközöknek, mindenekelőtt a feudális formáció legfontosabb termelési eszközének, a földnek a birtoklását a város gazdasági és társadalmi képletén belül az idegen jövevények számára biztosította.

Utalt erre a törvényszerű összefüggésre maga a ténybeli valóság is. Kedvező kútfőadottságok mellett behatóan vizsgálhattuk bányavárosaink gazdasági és társadalmi struktúráját a XVI. század derekán. Nos, ez az elemzés rendkívül szélsőséges osztályrétegződést tárt elénk. A város hatalomszervezetét egy vékonyka, városoként három tucat családot számláló réteg tartja kezében. Megkülönböztetésül az egyszerű polgároknak és a polgárjog nélküli városlakóknak, a plebejusoknak százakra menő tömegétől, akik a városi lét előnyeit csak bizonyos korlátok között élvezték, ezt az uralkodó réteget a „teljes jogú polgárok” csoportjaként jelölhetjük meg. Bányavárosainkban ez a csoport a feudális kori város patriciátusának a megfelelője. Ám bányavárosainkban ennek az uralkodó rétegnek a személyi összetétele egészen sajátos helyrajzi kötöttségben jelentkezik. Ugyanezt a helyrajzi kötöttséget találjuk azoknál az előjogoknál, amelyek e kiváltságosakat akár gazdasági, akár politikai tekintetben a közönséges polgárok fölébe emelik. *Egyik is, másik is a gyűrűstéri, a főtéri háztulajdonnal van szorosan egybenőve.*

Bort bányavárosainkban csak a gyűrűstéri polgárok (Ringbürger, cives circulares) mérhettek, ők ennek a legjövédelmesebb földesúri haszonvételnek (kis regálé-jognak) a kizárólagos élvezői. A bányagazdaságban, a bánya- és a kohóiparban elfoglalt különleges helyzetükre utal az „urburariusok” (magyarul bányapolgároknak mondhatnók) személyi körének az azonossága a gyűrűstéri polgárokkal (cives circulares). E különleges helyzetük mibenlétét — úgy véljük — a német „Waldbürger” = „erdőpolgár” elnevezés konkretizálhatná. Az ismert forráshelyek ugyan egy alkalommal sem adják a szóhasználat szabados, egyértelmű fogalomtartalmát. Viszont nem zárják ki, sőt egyik-másik esetben egyenesen sejtetni engedik, hogy az „erdőpolgárok” egy kiemelkedő, különálló csoport a bányavállalkozók, a „Gewerken” közt. Úgyhogy ez ismét az urburariusokkal, a gyűrűstéri polgárokkal lenne azonosítható. Figyelemre méltó mozzanat az is, hogy ezeknek az „erdőpolgároknak” a fogalmát az európai bányajogok közül egyedül három városunk szokásjoga ismeri. A goslari „silvani” kategóriája annyira e város sajátos településtörténeti adottságaiban gyökerezik, hogy holmi filiációs átvételre nem gondolhatunk.

Politikai vonalon ezekhez a gazdasági előjogokhoz a város hatalomszervezetének a szilárd kézbentartása adja a párhuzamot. A hatalom letéteményese és gyakorlója a városbíróból és tizenkét esküdtből álló tanács. A szokásjog értelmező alkalmazásával a tanács szabályozza a városi közösség életét. Gazdálkodik vagyonával. Kezelője, gyakorta a maga javára is hasznosítva, az árvavagyonnak s a reformáció óta az egyháznak. Képviselője kifelé mind az egész közösségnek, mind e közösség egyes tagjainak. Polgáiraival szemben mind magánjogi, mind büntető ügyekben kizárólagos hatáskörrel gyako-

rolja a biráskodást. Élet és halál úra volt. Gesztiójára a város egyéb alkotmányos szerveinek, a külső tanácsnak, meg a község gyűlésének a bíráló vagy panaszló szón túlmenően nem sok érdemi befolyása volt. A gyakorlatban mindez a hatalom teljesen a gyűrűstéri polgárság kontrolja alatt állt. A bírói tisztet csak gyűrűstéri polgár viselhetette, s ez is csak azzal a megszorítással, ha már esküdt, a tanács tagja volt. Választani ugyan — még hozzá titkos szavazással — a bírót a község választja, — a városi község kötelekébe felvett és esküt tett polgárok összessége. De ez a választás hármás jelöléshez volt kötve. A jelölést pedig a gyűrűstéri polgárok ejtették meg. Hivatalból volt jelölendő a lelépett bíró, míg a két további jelöltet a tanács tagjai, az esküdtek közül szemelték ki. De a gyűrűstéri polgárok befolyása a tanácsban korántsem csak az általuk kiszemelt városbíró személyén keresztül érvényesült. A tanácshelyek többségét is gyűrűstéri polgárok ülték meg. Volt ugyan némi képviselőjük a külutcaikat, a suburbi-umokat lakó polgároknak is. Am mindössze két-három fő. Az esküdtek túlnyomó többsége gyűrűstéri polgár. Így például 1542-ben a körmeöbányai esküdtek közül hét volt kétségkívül az, két további külvárosi háztulajdonos, míg háromnál házuk helyrajzi fekvése egyelőre nem volt megállapítható. Még szembeszökőbb a gyűrűstéri polgárság túlsúlya Beszterce- és Selmechányán. Amott tíz, emitt kilenc a kétségkívül gyűrűstéri polgárok száma. A hatalomszervezetnek ezt a kisajátítását a gyűrűstéri háztulajdonosok részéről intézményesen biztosította a tanácsai tisztújításnak a szokásjogban gyökerező gyakorlata. A tanács tagjait, az esküdteket sem közvetlen, sem közvetett eljárással nem a város községe választotta, hanem az mindenkor maga egészítette ki önmagát, illetőleg újította meg évről évre a megbízatását. Besztercebányán a hivatalba lépő új bíró az első tanácsülésben egyszerűen felkérte az előző évi tanács tagjait, hogy lássák el továbbra is tisztüket; az időközben elhalálozás vagy más ok folytán megüresedett helyekre pedig az így újjáalakult tanács még ugyanabban az ülésben új tagokat választott. Selmechányán és a selmeci bányajoggal élő városokban viszont a bíró az előző évi tanács négy rangidős tagjával választotta meg a további nyolc tagot, — itt is persze rendszerint újraválasztván a régi tanácsosokat. Teljesen összehangzó ezzel a tanácsnévsorok vallomása. Az egyszer megválasztott esküdtek rendszerint életfogytiglan viselik tisztüket. S ennek megfelelően stabilitást, állandóságot mutat a gyűrűstéri polgároknak az 1542. évi összetételben tükröződő számbeli túlsúlya is.

A XVI. századi helyzetkép láttán szinte magától tolt fel a kérdés, hogy miként viszonyult ez a gyűrűstéri tulajdon a városhatár, a határbeli fekvések többi eleméhez. Minők voltak a lakótelepülés külvárosi peremének a tulajdonformái? Minők a külsőségeké, a szántóé meg a réteké? Minő az erdővezető? Nem igen volt lehetséges szabadulni a gondolattól, hogy történetileg, a fejlődés egy bizonyos korszakában adva kellett lennie a tulajdonviszonyok egységes zárt rendszerének, amely magábaölelte a határ egészét s amelynek a gyűrűstéri komplexum volt mindenütt uralkodó központi eleme.

Amennyire kézenfekvő volt a kérdés felvetése, annyira fogasnak bizonyult a konkrét megválaszolása.

A nehézség az írásos emlékek szűkszávságában rejlett.

A középkori város képletének a teljes kifejlése a feudalizmus delelőjére esett és meglehetősen felgyorsult ütemben ment végbe. Itáliában a X — XI., az egykori frank-birodalom területén — elsősorban Flandriában s Brabantban — a XI — XII. században, majd egy-két százados időlépcsővel később Európa keletén. Utóbbihoz számítjuk a német un. „nagy keleti kolonizáció” övezetét, az

Elba—Saale vonalától keletre eső térséget is. A középkori város történetének ez a két évszázad a legmozgalmasabb korszaka — telve gyorsan érlelődő, de mélyreható változásokkal. Hogy ennek a sokrétű mozgásnak viszonylagosan kevés és szűkszavú az írásos emléke, ez onnan van, hogy a rendszeres írásbeli ügyintézés nem egyidejű a várossalakulás e dinamikus fázisával, hanem hogy azt csak utólag hívják életre a már kialakult város szükségletei. A kettőt általában 2—3 emberöltő választja el egymástól. Ennélfogva a várossalakulás mozgalmas évtizedeinek már eredetileg sem lehetett valami sűrű írásos lecsapódása.

A városi írásbeliségnek ebben a kezdeti korszakában a tanácsí, a tanács nevében kelt oklevél volt úgyszólván az egyetlen terméke. Ezt meg csak esetlegesen, nagyobb horderejű vagyoni jogi kérdésekben állították ki, és az érdekelt feleknek adták át. Azt is úgy, hogy a kiállító tanácsnál semmiféle feljegyzés sem maradt róla. Ezzel szemben az írásbeli ügyintézés kiszélesedésével az a fő törekvés, hogy az érdemi elintézés hiteltérdemlő és időtálló formában magánál a városnál is írásban rögzíttessék. Ennek a korszaknak az ún. „városi könyv”, a „Stadtbuch” a jellegzetes és homloktérben álló terméke. Bányavárosainkban a XIV. század utolsó harmadában tűnik fel. S bár vezetése rendszeresség dolgában sok kívánnivalót hagy hátra, adatszolgáltatása már igen sokoldalú betekintést enged a város belső életébe.

Városaink alapítása — legalább is Beszterce- és Selmecbányáé — a XIII. század második felére esik. Így hát mintegy százszázéves időszakra nézve kellett valamiképp pótolni a hiányzó írásos emlékek vallomását.

A helyrajzi kutatástól vártuk az eredményes támogatást. Az alaprajz képbárájának az értelmezésétől, de még inkább az egyes helyrajzi elemek történeti elemzésétől. Utóbbi módszer nem egy esetben lehetővé tette, hogy a későbbi századok adataiból derítsünk némi fényt a régi múltra.

*

Számot vetve beszámolónk kereteivel, az analízisnek, a helyrajzi elemzésnek az aprólékos munkájára ez alkalommal nem térhetünk ki. Itt most az eredmények összefoglalásával kell beérnünk. Tesszük ezt abban a formában, hogy egy rekonstruktív képet mutatunk be arról, minők voltak a tulajdonviszonyok, minő a fekvőségek birtoklása városainkban alapításuk idején és létük első korszakában.

Mielőtt erre rátérnénk, szükséges, hogy egy-két alapvető kérdésben világosan körvonalazzuk elfoglalt álláspontunkat.

Az egyik kérdés: mi az *alapított* város?

Városszalapításról akkor beszélhetünk, amikor a városi lét előfeltételeinek a biztosítása időben egybeesik magának a településnek fizikai, anyagi felépítésével és amikor mindennek a cselekvésnek együttesen az a *tudatos* célja, hogy *egy városi* jellegű települést hozzon létre.

Előfeltételekről szözlöttünk. A feudalizmus formációjában a városi lét előfeltételei: 1) a szükséges területi körzetnek a rendelkezésre bocsátása; a „szükséges” itt nem csak a lakótelepülés házhely-komplexumát jelenti, hanem a külső határt is, amely elégséges kellett hogy legyen ahhoz, hogy a lakosság ellátását primér élelmiszerekkel biztosítsa; felmerülhetnek különleges igények is, pl. éppen bányavárosainknál a bányafa- és a faszén-szükségletet biztosító erdőállomány; 2) a létesítendő település mentesítése a feudális kötöttségek alól; más szóval: a földesúri jogoknak, a földesúri joghatóságnak (iurisdictio) az átruházása a létesítendő településre; a feudalizmus viszonyai közt ez lényec-

gében a városi önkormányzat tartalma; 3) alapvető előfeltétel a termelésnek bizonyos méretű társadalmi differenciálódása, amint az egyrészt a belső áruforgalom kialakulásában, másrészt abban érzékelhető, hogy a városiak zöme főfoglalkozása szerint többé-kevésbé elszakadt a földműveléstől — kézműves, napszámos, kereskedő.

A város fizikai felépítésének fő mozzanatai: a lakóközvet térségének a kijelölése; a terek és utcák kitűzése; a házhelyek kiosztása, a lakóházak és középületek felépítése; de éppen úgy a tulajdonviszonyok szabályozása, sőt még a hatalomszervezet kialakítása is.

Az *alapított* város alapvető vonása, hogy új település, ún. „nova planatio”. Ez még nem zárja ki egy régebbi előtelepülés létezését. A kettő viszonyát azonban az jellemzi, hogy az új nem a régieknek a fejlesztő továbbépítése, aminthogy a két lakóközvet sem esik soha egybe. A régiek település általában egyszerű paraszti település. Ennek sorsa rendszerint a részleges vagy teljes kisajátítás vagy a nem egyenjogú felszívódás. Másik változat az, amikor a régiek település már elindult a városfejlődés útján, már maga is félig-meddig városi jellegű. Ez esetben a két település idővel egyenjogúság alapján olvad egybe.

A céltudatos, tervszerű cselekvés, amely az alapított várost létrehozta, erősen tükröződik e települések alaprajzában is. Klasszikus példája a főtér szabályos négyszögét körülvevő sakktáblás utcahálózat, s általában a szabályos, szimmetrikus alaprajz. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az alaprajz szabályosságát a terepviszonyok messzemenően befolyásolhatták, sőt, hogy a tervszerű cselekvésnek a szabályos alaprajz nem is az egyetlen kifejezője. Megnyilvánulhat az másként is. Pl. a polgári magáningatlanok és a közületi tulajdon helyrajzi elkülönülésében. Ezt a példát idézzük, mert éppen ez egyik szembeszökő sajátossága bányavárosaink alaprajzában. A gyűrűstér házhelyeinek egész komplexuma eredetileg kizárólag polgári magántulajdon. A városi középületek, a plébánia-templom a temetővel és az ossariummal, hasonlóképpen a plébánia meg a városháza is egy a gyűrűstérrel kívül eső magasabb fekvésű tereplépcsőn nyert elhelyezést. A magaslati elhelyezés magyarázata, hogy ez a közületi komplexum, már eleve körfallal vagy legalább palánkkal övezve, volt hivatva veszély esetén a mendék-vár szerepét betölteni. Magának a lakótelepülésnek a megerősítése ugyanis későbbi keletű. Körmöcbányán a huszita-időkből való, Beszterce- és Selmecebányán meg csak a török veszély hozza létre. A gyűrűstérrel kívül állott Körmöcbányán a XV. századig a kamarai pénzverő is; emlékét az „Alter Kammerhof” elnevezés őrzi. Viszont e város plébánia-templomát már a XIV. században áthelyezik a főtérre, Selmecebányáét a városházával együtt a XV. században; Besztercebányáé máig megmaradt eredeti helyén; a városháza pedig csak a XVIII. században került mai főtéri helyére. Nincs kizárva, hogy Körmöcbányán a „vár”-komplexumban volt eredetileg a kamara comesének a lakótornya is.

Ezzel szemben magának a gyűrűstér négyszögének a szabályossága a terepviszonyok folytán Besztercebányán és Selmecebányán is erős csorbát szenved. Besztercebányán a lakótelepülés magvával választott tereplépcső platójának a szűk volta okozta, Selmecebányán meg a szűk völgyfenék meg a térkiképzést is alig engedte meg. A tér négyszöge itt is ott is, különösen Selmecebányán, utcaszerűen elnyúlik. Viszont ennek ellenére „Ring” az elnevezése (Selmeen Hauptmarkt — Oberring — Unterring), ami már önmagában arra mutat, hogy a „Ring” nemcsak helyrajzi, hanem jogi fogalom is.

A helyrajzi elrendezés tervszerűsége alapján három bányavárosunkat, Besztercebányát és Selmecbányát is, a fenti értelemben alapított városoknak tekintjük. Az utóbbi kettőnek van azonban előtelepülése is. Selmecbányán az ún. Óváros (Staré mesto). A városalapítást megelőzőleg ez volt az itteni bányaművelés telephelye. Valami castrum-féle, a kamarai tisztek székhelye, s közeli környékén egy bányászfalu. Az új város alább a völgyben települt, s idővel felszívta a régi települést. Besztercebányán a zólyomi várudalomnak volt a városalapítás előtt egy előre tolt igazgatási góca. Ugyancsak valami castrum-féle. A későbbi Mészáros-bástya körül ismert „Purgstettl” és a XIII. századi „pratun castri” őrzik emlékét. E körül a castrum körül részben a későbbi városhatár térségében, részben azon kívül ugyancsak már az alapítás előtt több jobbágyfiú telepedett meg. A Dernschwam által feljegyzett helyi hagyomány, de egyeseknél egykorú okleveles adat is őrzi emléküket. Ilyeneknek tartjuk a mai Rakolc-Rakitovec, Illésfalva-Elias, a két Perecsény-Pršanyval azonosítható „domus Chegued” és „Ivanszéke”, továbbá Szászfalu-Šásova, a Banos, valamint az Urpin első birtokosait. Ezek közül Szászfalu, valamint a Banos birtokosai és az urpiniai egyike-másika megegyezés alapján egyenjogú alapon betársultak a városalapítók közé. Ez alapon házhelyet kaptak ők is a Gyűrűstéren, míg külsőségként megtartották eredeti birtokukat, amely a társulás folytán a városhatár részévé vált; ők maguk viszont polgár mivoltuk mellett jobbágyfiú eredetük révén felemelkedtek az országos nemesek sorába.

Másik kérdés: Kik a városalapítás cselekvő részesei?

A kiváltságlevelek a királyt (illetőleg a földesurat) állítják előtérbe. És valóban, a városalapítás előfeltételei részben az ő elhatározásától függenek. Mi több, legtöbbször nem vitatható el tőle a kezdeményező szerep sem, a céltudatos gazdaságpolitikai elgondolás. Az alapító-levelek arengája ezt kellőképpen bizonyítja. Mégis, ha számbavesszük a város fizikai felépítésével járó munkát és gondot, a tetemes anyagi befektetést, amit a telepítés végrehajtása igényelt, nyilvánvaló, hogy a fejlődés igazi hordozói a betelepülő városlakók.

Harmadik kérdés lenne: kik voltak e városalapító telepések? Nem nemzetiségükre nézve. Társadalmi állásuk szerint. Különösen pedig, kik voltak az alapítás nagyszabású vállalkozásának a szervezői, irányító lebonyolítói? Kik voltak azok, akik döntöttek afelől, hogy a felépítés úgy menjen végbe, amint végbe ment? Erre a kérdésre azonban már vizsgáló-elemzésünk eredményei adnak feleletet.

*

Most pedig lássuk a rekonstruktív képet. Példának Besztercebányát vetjük, a források itt vallottak a legtöbbet.

Kiindulási pontunk az alapítás első mozzanata. A király, úgy is mint érdekelt földesúr egyfelől, és a városlakók, a magalakuló városi communitas másfelől, megegyeznek egymással az új város alapítása kérdésében. A király meghatározott összegű földbér, hadkötelezettség ellenében a communitas tulajdonába bocsátja a szükséges területi körzetet, az ahhoz fűződő iurisdictional egyetemben. A városhatárnak ettől a perctől kezdve a communitas a földesura: tulajdonosa a földnek és élvezője valamennyi földesúri haszonvételnek. A communitas azonban itt nem a városlakók, a városba költöző népesség összessége, valami megfoghatatlan embercsoport. Nem, távolról sem. A királlyal mint egyezkedő fél egy konkrét meghatározható csoport áll szemben. Vállalkozóknak a csoportja, egy vállalkozó-konzorcium, amelynek személyi köre

közelebről is meghatározható. Tagjai nem voltak mások, mint az ismert 36 gyűrűstéri teleknek az első tulajdonosai. Egyikük volt a konzorcium vezetője, a locator, s egyben a városnak az első, de tisztét életfogytiglan viselő bírása. Ismerjük névszerint is: András comes. A konzorcium hasznot ígérő vállalkozásnak tekintette a városalapítást, amely a befektetés busás megtérítését ígerte. Az is volt, még pedig kockázatmentes, hiszen a konzorcium egy, mintegy 37000 holdas határ örök- és teljesjogú tulajdonosává vált. Még hozzá oly vidéken, amely a földalatti kincs gazdagságával kecsgetett, és így még további rendkívüli profitot is ígért.

Lássuk most már, miként rendezkedtek be az új földesurak, miként szabályozták a tekintélyes birtok haszonélvezetét, amelyet társulva együttesen szereztek meg. Előre megjegyezzük, hogy a berendezkedés során kialakított tulajdonviszonyokat, az erdők kivételével, az egész vonalon a magántulajdonnak a legkövetkezetesebb érvényesülése jellemzi. Belsősnél és külsősnél egyaránt. Mutatja ez is, hogy profitéhes vállalkozókkal, a pénz embeveivel van dolgunk. Elsőnek a lakótelepülés helyét jelölték ki, még pedig a Garam és a Besztercepartok villájába eső utolsó tereplépeső eléggé szűk platóján. A konzorcium minden tagja az itt kiképzett téren kapott házhelyet és kizárólag csak a konzorcium 36 tagja. A középületek — mint említettük — külön nyartek tervszerű elhelyezést. A terepviszonyok folytán egyes telkek utcavonalát beljebb kellett vonni — innen a tér szabálytalan formája és leszűkülése az Alsó-utca felőli részen. Kiki egy házhelyet kapott. Egyetlenegy kettős telek volt — a lokátoré, a későbbi kamaraház, a mai Ul. Februárového vit'azstva komplexuma.

A telkek Besztercebányán igen tekintélyes kiterjedésűek voltak. Hosszúságuk pár száz méter.

Ezeknek a gyűrűstéri házhelyeknek a nagy négyszöge egyik oldalán a Garamra, helyesebben a Garam-mentén végig futó országútra ugrott ki. A többi három oldalon szorosan a telkek végében egy ún. allodialis övezet zárta körül. Minden gyűrűstéri házhely számára ebben az övezetben mértek ki egy-egy majorsági telket — allodiumot — az istállók, ólak és a szérúk számára. Ezek a belső majorok voltak az egyes gyűrűstéri polgárok által a külső-határbeli birtoktestükön űzött mezőgazdaságnak az üzemi centrumai. A Gyűrűstérről ezen az allodialis övezeten keresztül kivezető útvonalak mentén épültek ki utóbb a külvárosok.

A belsőséghez hasonlóan a külsőséget is egyéni magántulajdonként osztották fel maguk között a városhatár új polgári földesurai, a konzorcium tagjai. A felosztás nagyobb zárt birtoktagokban történt. Az egyik ilyen birtoktest volt a ma is ismert *Banos*, amelynek kiterjedése (több száz hold) fogalmat nyújt egy-egy ilyen polgári birtok nagyságáról. De fogalmat nyújtanak felőle a város határában utóbb, a XIV. században létesült jobbágyfalvak határai is. Mindegyik ilyen falu ugyanis egy-egy ilyen polgári birtoktagot alkotott. Állt ez szántóból, rétből, sőt helyenkint erdőből is. Az így kihatított birtoktesteken gyűrűstéri tulajdonosaik kezdetben sajátüzemű majorsági gazdálkodást vezettek be. A földeket másokkal, de a maguk számlájára műveltették. Ezeknek a külső majoroknak az emlékét őrzi Podlvice első névformája „Obermajorhof” és a máig fennmaradt „Majer”. A XIV. században e külső majorok egyik részét a tulajdonosok felszámolták, és jobbágyokat telepítettek a városi birtokaikra. Ugyanez a folyamat ment végbe Szászfalun is, amelynek, mint említettük, a konzorciumba betársult „filius iobhagionis”, félnemes volt az eredeti

tulajdonosa. A bányatelepek körül külön bányásztelepek alakultak. A legrégebbiek Óhegy-Staré Hory és Úrvölgy-Špania Dolina. — A hegyek nagy erdősegeit nem osztották fel egyéni tulajdonként. Ez közösségi tulajdon maradt, de ismét csak az alapító konzorcium, a gyűrűstéri polgárok tulajdona. Ők voltak annak kizárólagos hasznélvezői. Innen a „Waldbürger” elnevezés. A hatalmas erdőtulajdon elsősorban a bánya- és kohóipar faszükségletét szolgálta; a kohóiparnak a faszén ekkor az egyetlen tüzelő-anyaga. A hasznélvezet formája azonban kezdetben az volt, hogy minden gyűrűstéri polgárnak, ha bányavállalkozó és kohótulajdonos volt, egy-egy meghatározott erdőrészt osztottak ki faizásra. A konzorcium osztozkodott eredetileg a különböző földesúri hasznvételeken is. A lokator itt is külön elbánásban részesült. Neki jutott a malomjog, a két városi malom és a városi fürdő. A bormérés joga, mint láttuk, minden gyűrűstéri polgárt megilletett. A piaci bódékat Besztercebányán a XVI. század elején már városi tulajdonban találjuk. Egy körmöci példa azonban arra enged következtetni, hogy kezdetben még ezt is magántulajdonként osztották fel maguk között, s úgy adták bérbe a különböző árusoknak. Főként mészárszékekről volt szó.

Idáig mindenütt csak a városhatár új polgári földesurairól, a városalapító konzorciumról volt szó. Joggal szegzik nekünk a kérdést: igen ám, de egy város felépítéséhez nem volt elegendő a pénz, a felépítéshez, nemkülönben az úri réteg életszükségeinek a kielégítéséhez szükség volt dolgozó kezek százaira is: kőművesekre, ácsokra, kovácsokra, mészárosokra, szabókra, suszterekre. Nem is szólva a bányászokról, a kohómunkásokról és a szénégetőkről. Hol volt ezeknek a helye, a települési körzete, s minők voltak az életfeltételeik, minő a viszonyuk a város uraihoz. Hiszen nyilván voltak közöttük olyanok is, akik képesek voltak egy-egy kisebb lakóház felépítésére, igényt formáltak egy-egy háztelekre. A dolgozók egy része kezdetben meghúzódhatott mint bérlakó a gyűrűstéri háztelek belső udvarain épült lakókamrákban. Bizonyítják ezt már a XIV. századi adólajstromok. De kaphattak és kaptak házhelyet is. Ezeket a Gyűrűstérről kivezető utakat szegélyező belső majorok területéből parcellázták ki részükre, csakhogy igen sajátos, kimondottan feudális jellegű kötöttségek mellett. Ezek a külvárosi háztelek nem mentek át a házat építő polgárok tulajdonába. Ővük volt a ház, amit építettek, de a telket, azt csak örökbérletbe kapták. A főtulajdonosa ezeknek a telkeknek is a parcellázó gyűrűstéri polgár maradt, a rajta megtelepedő csak hasznélvező birtokosa volt. S ez is csak a falusi jobbágyokéval teljesen azonos szolgáltatások fejében. Fizetett telekbért (censust), tartozott meghatározott robottal, sőt még természetbeni ajándékszolgáltatással (csirkével, sajttal) is. Helyzete a falu jobbágyától csak abban különbözött, hogy személyében nem egy gyűrűstéri polgár, egy magánszemély iurisdictionja alá tartozott, hanem szabad polgár volt a városi tanács joghatósága alatt. — Ennek ellenére is nem csoda, ha anyagi kötöttségeik alapján a források még a XVI. században úgy szólnak róluk, mint „iobbagiones possessionati”-ról.

Ezek a kötöttségek egyben választ adnak arra is, hogy, legalább is részben, honnan vették a polgári földesurak a majorsági gazdálkodáshoz szükséges munkaerőt.

Az csak természetes, hogy ezeknek a külvárosi telkeknek semmi külsőségük nem volt, ha csak nem úgy kaptak bérbe egy-egy darab szántót vagy rétecskét birtokosaik. Még csak erdőhasználati joguk sem volt, nemhogy a kezdeteken, de még a XVI. század elején sem. Jellemző, hogy az a kiskertes

övezet, amely a legutóbbi időkig még szinte érintetlenül karéjozta a lakótelepülést, csak később, a XVI. század folyamán alakult ki, amikor az ispotály, illetőleg az annak vagyonát kezelő tanács az ispotály szántóinak s rétjeinek egy részét kertes bérletként adta ki a polgároknak.

*

Ez a rekonstruktív kép.

Megszoktuk, hogy minden műalkotásban egy alap gondolatot keressünk, amelynek kifejezője az ábrázolás. A társadalmi lét képleteinek a sokrétű összefüggései mögött hasonlóképpen mindig ott van az alapvető tartalom. Rekonstrukciónk a feudáliskori város egy ilyen alapvető vonását tükrözi. Még pedig azt, hogy végső kifejlése stádiumában a feudáliskori városnak az osztályképlete alapján véve feudális jellegű tulajdonviszonyokban gyökerezett. Kifelé éles, határozott negációja a feudalizmusnak, befelé még maga is feudális mikrokozmosz.

*

Vizsgálódásunk további summája, hogy a földtulajdonnak ez a sajátos megoszlása a városalapítást megvalósító szövetkezésnek a tudatos műve volt. Itt merül fel újra a megválaszolatlanul már fentebb is felvetett kérdésünk: kik voltak ennek a szövetkezésnek a tagjai? Nem az itt talált és a társulásba bevett két-három jobbágyfiú, hanem a zöm, a jövevények, a tulajdonképpeni kezdeményezők. Nem is a nemzetiségüket firtatjuk. Tudott dolog: németek voltak. Az Elbától keletre eső későbbi „új” Németországot a szláv őslakóktól vérrel-vassal elhódító, majd céltudatos telepítéssel ki is sajátító un. keleti német kolonizációnak egyik, mihozzánk már békésen áttüremelő hulláma, amelyet nálunk, de egyebütt is, pl. Csehországban, új otthonverésében gazdaságpolitikai, de főleg pénzügyi megfontolásokból a befogadó királyi hatalom is támogatott. Kérdésfelvetésünk nem népi hovatarozásukra vonatkozik. A városalapítók arculatán osztályhelyzetük gazdasági és társadalmi ismeretjegyeit keresi.

Magunk részéről városalapító társulásunk tagjaiban pénzvagyonnal bíró és pénzvagyonuk gyarapítására törekvő embereket látunk. *A kalmártölke képviselőit.* A máról-holnapra valósággal a földből kinövő városnak a fizikai felépítése abban a tervszerű elrendezésben, mint amiről városaink alaprajza tanúskodik, a különleges szakmai tudást, a fizetett mestermunkát feltételező munkálatoknak egész sorát ölelte fel. Kezdve a lakótelepülés körzetének s ezen belül a közösségi komplexumnak a kijelölésén, folytatva a főtér és az erről nyíló utcák kitűzésén, az egyes háztelkek és a hozzájuk tartozó majorok megkülső határbeli birtoktestek kimérésén, az építendő házak utcavonalának a megvonásán, majd az építkezéshez szükséges nyersanyagok, a fa, a kő, a mész kitermelésén s végezve a falusi építkezést mind méretekben, mind igényességben messze meghaladó gyűrűstéri házaknak és a középületeknek egyidejűleg lezajló felépítésén, — mindezt a munkát a földmérőnek, az ácsoknak, a kőfejtő-kőfaragóknak, a kőműveseknek s a kovácsoknak-lakatosoknak úgy kellett, hogy pénzzel fizessék meg az építetők. Pénzt emésztett az előkészítő tárgyalás, a királyhoz járás is. Nem különben az új „városi földesurak” majorsági gazdaságainak az élő és holt felszerelése, mégha a munkát hozzá a külvárosi házhelyek öröklőinek robotja biztosította is.

Hogy a városalapításba fektetett pénzvagyron mögött meglássuk a kalmárt, ehhez a feudáliskori város kialakulásának, illetőleg a kalmár tevékenységének, a kalmártólke mozgásának egy-két alapvető összefüggését kell megjelöntenünk.

A feudáliskori város, annak kezdeti képletei a gazdasági lét társadalmi munkamegosztásának két egymást keresztező ágán fogtak életet. Az egyik ág a közösségek közti munkamegosztás, amint az az egymástól messzi távolságokra eső idegen világok sajátos termékeinek a cseréjében jó létre. Itt fogtak életet a magas értékű, a drága luxusáruk cseréjét közvetítő kalmároknak a fogyasztó „úri” gazdagság oltalma alatt, a váraljakon meghúzódó települései. A másik ágon az egyes közösségeken belül a mezőgazdaságnak és a háziipar burkából kifeszülő kézműves ipari termelésnek a különválása megy végbe, tetéztve az utóbbinak a sokrétű osztódásával. Míg a közösségek közti munkamegosztás egyrészt a természeti környezet, másrészt a gazdaság-társadalmi fejlődés eltérő adottságaiban gyökerezett, emitt a különleges, a szakmai munka igényes tőkéletesedése volt a társadalmi munkamegosztásba torkoló differenciálódási folyamat kiváltója. Az egykor még játszi, hasznos voltában időtöltéssel is párosult ügyeskedés helyét az egész embert lekötő iskolázott „mesterség” foglalja el. Az ügyeskedőnek maga használatára barkácsolt készségei, eszközei vagy díszítőtárgyai termékfölösleggé, majd meg egyenesen a más szükségletére készült áruvá válnak. A társadalmi munkamegosztásnak ezen a másik tengelyán, ha kezdetben csak árnyalatokkal ütve is el a vidéki táj falusi környezetétől, újfent más képletek formálódnak: az egykori szolgasorsából kikíváncozó, és a különleges munka felszabadító ereje révén abból hovatovább ki is szabaduló kézműveseknek a dolgok természeténél fogva ugyancsak a váralját, a fogyasztó úri gazdagság és a kalmártelepülések szomszédságát kereső települési gócai. A két válfaj jelentkezése mintha független lenne egymástól. A kettő élete azonban a fejlődés sodrában gazdaságilag is, társadalmilag is mihamar szorosan egybefonódik. Szövetségesekké kovácsolja őket az azonos érdek, a közös harc a feudális földesuraság függéséből való teljes kiszabadulásért, a teljes személyi szabadságot biztosító városi lét, a saját joghatóság kivívásáért.

Am ez az egység súlyos, eredendő ellentmondással is terhes. A bontakozó városi lét két alapvető rétege, a kézműves mester és a kalmár közt már eleve mélyreható különbség áll fenn a gazdasági boldogulás, a vagyonosodás üteme és mérve tekintetében. A kézműves a termelő munka belső differenciálódásában kifejtett különleges munkájával gazdasági javakat, értéket termel, még pedig úgy, hogy e különleges munkája fokozott termelékenységével növekszik a többletterméke is. Minthogy pedig e többletterméket áru formájában értékesíti, ez számára is megnyitja a vagyonosodásnak, anyagi léte javulásának a lehetőségeit. Annál is inkább, mert a feudális kötöttségekből való fokozatos kiszabadulásával egyre inkább zsugorodik a többletterméknek az a része, amit hatalmi kényszerrel a földesúr tulajdonított el tőle. Mégis a vagyonosodás így nyíló lehetőségeinek megvoltak a maguk természetes korlátai. Korlátot szabott annak az értéktörvény spontán árszabályozó tevékenysége, miután áruvá váló többlettermékét ő maga csak a helyi piacon tudta értékesíteni.

Merőben más volt a helyzet a kalmárnál. A kalmár tevékenységének egyetlen célja pénzvagyónának a növelése. Ezt a lehető legközvetlenebb módon valósítja meg, a tevékenysége révén kialakuló forgalom végpontjain álló két

szélsőségnek, az áruvá váló többletermék termelőjének és fogyasztójának egyszerű, de annál kiadósabb megkopasztásával. A lehetőséget erre az adta meg, hogy oly társadalmak közt alakíthatta ki a forgalmat, amelyek mind együttvéve még nem emelkedtek a tőkés termelési módszertvonalára, viszont ezen az általános szintvonalon belül a gazdasági létnek különböző fejlődéslépcsőjét képviselték, s amellet igen nagy távolságokra estek egymástól. Közvetítő tevékenysége, a szállítás, raktározás, piacra vetés lebonyolítása valamelyest hozzájárul ugyan az áru belső értékének a gyarapodásához. Profitja mégsem ebben gyökerezik. Nyeresége ugyanis nem egyéb, mint a kezén átment áru belső értékének az eltulajdonított része. Egyik részét az eladó, másikat a vevő *részvételével* tulajdonította el. Amattól valóságos belső értékén alul vásárolta, emennek meg értékén felül adta el. Ezért is nagy ez a profit, mert a többletermék kettős eltulajdonításából jó létre. Először mint vevő, magától a termelőtől tulajdonítja el annak egy részét, de mint eladó megveszi a sápot a többleterméket hatalmi kényszerrel elsődlegesen eltulajdonító „úri” gazdagságon is.

A kalmár pénzének ebből a tőkés — uralmi kényszer nélkül kizsákmányoló — mozgásából táplálkozó pénzvagyongyűjtés messze felülmúlta a termelőfolyamat szférájában elérhető vagyontöbbletet. Gyorsabb s egyre gyorsuló volt az üteme és rohamosan sokszorozódó a volumene is. Mi sem természetesebb, mint hogy a vagyoni helyzet nem maradt hatás nélkül sem a felszabadulásért vívott közös harc menetére, sem a kialakuló városközösség osztályképletére. A kézművesség volt a harc tömegbázisa, de a kalmárság annak szervező irányítója. A harc sikeres befejeztével pedig az önálló városi közösség hatalomszervezetének a kisajátítója és uralkodó osztályrétege. Egyenlők voltak a városjog sáncain belül mindannyian a személyes szabadságban, de a hatalmat a kalmárság tartotta kezében.

Olaszországot ez alkalommal figyelmen kívül hagyva, ez volt a feudális-kori európai város kialakulásának a folyamata születése legszámottevőbb — időben és hatásban élenálló — kontinentális górának, Flandriának és az ehhez szorosan felzárkozó Rajnavidéknek az emporiumaiban.

Az Ibériai félszigetig elnyúló arab hódítás a Földközi-tenger nyugati medencéjének kalózkodó ellenőrzésével szétzúzta a nyugati tartományoknak a római birodalom egységében a távol kelettel kialakult hagyományos kereskedelmi kapcsolatait. Az arab kereskedelem a keleti áruk forgalmát az örök hadszíntérré vált Földközi-tenger helyett az orosz föld nagy folyamainak a felhasználásával, s ölelkező együttműködésben a szlávokkal meg a vikingekkel, a Keleti- és az Északi-tenger nagy vízi útjára terelte. A népvándorlás századai után kialakuló feudális Európában a normann pusztítások átvészélése után a kalmártőke telephely szerint egyfelől Itália, másfelől Flandria és az Alsó-Rajna térségében összpontosul. E koncentráció meghatározója egyfelől a tengerparti fekvés vagy legalább is a folyami úton elérhető tenger közelsége, másfelől azonban a mögöttes kontinentális körzeteknek a terménygazdaságból már kibontakozó, az egyszerű áruterelés szintjéig emelkedett gazdasági fejlettsége is. A kalmár persze nemcsak a tengert járta. Tenger melléki emporiumaiból hatékonyan kivette részét a hajón érkező áruknak a kontinens belseje felé való közvetítéséből is. S e tekintetben nem hanyagolta el Európa keletét sem, az alpesi tartományokat, meg a nyugati szlávok s a magyarok lakta területeket. Hiszen a fejlődésbeli szintkülönbség, amely az európai fejlődés gyújtópontjában álló hazájuk és e közösségek közt ekkor fennállott, ha mérsékeltebb volt is,

még mindig elégséges volt ahhoz, hogy biztosítsa számukra a minden más gazdasági tevékenységét felülmúló kalmárprofitot. Kezdetben csak mint szekerező vagy lovas vándor kereste fel a kalmár a szárazföld e távol piacait, s üzletei lebonyolításával visszatért nyugati otthonába. Ám a rendkívüli profit vonzott, s mihamar egyre élesedő, gyilkos verseny tette nehezzé a kalmár nyereségelhajzását. Ezt ellensúlyozandó, a gyöngébbje idővel véglegesen áttette szállását az addig távolból kiuzsorázott közösségekbe. Már a X. század, az Ottók kora óta a nyugati kalmárságnak valóságos kirajzása észlelhető a Rajná-tól keletre eső területekre. Először Ostfaliában tűnnek fel településeik. Majd Közép- és Dél-Németország szinte tucatszám alapított vásároshelyei (Marktorte) jelzik további terjeszkedésüket, miglen hullámuk átcsap az Elba—Saale vonalán, hogy innen továbbgyűrűzve átlépje a Kárpátok hegláncát is. Az csak természetes, hogy új hazájában a kalmár mindenkor azokat az életfeltételeket igyekszik a maga számára biztosítani, amelyekkel otthon rendelkezett. Így a nálunk elsőként feltűnő flandriai — latin — kalmárok a XII. században mind székesfehérvári, mind esztergomi vicus-aikban még nyilván beérték a királyi oltalom biztosította kalmárjoggal. Mire azonban a XIII. század második felében a nagy kirajzás éri el Magyarországot, sőt már korábban, az Elbán inneni települések idején is, az ó-német hazában már a kifejlett független város a kalmárnak szinte korlátlan hatalmi dominiuma. Érthető hát, hogy a német kalmártökének a Garam-vidéki bányavidéken megjelenő képviselői is ezt igényelték a maguk számára. Ezért bocsátkoztak a városalapítás nem csekély költséggel járó vállalkozásába. Így biztosítottak maguknak szabad kezet ahhoz, hogy a még töretlen gyep tabula rasa-ján a városi önkormányzat általánosan fogalmazott kiváltsága alapján a maguk érdekeire szabva formálják meg a létesülő városi közösség belső életét.

Első rátekintésre persze meghökkentően ellentmondásos a kép. Pénzvagyontát forgató, a rendkívüli profitot hajszólo kalmár a városhatár tekintélyes mezősségi birtoktömbjén gazdálkodó városi földesúr szerepében. Nem volt ám ez a kalmár valamiféle átváltása a földesúri életformára. Eszköz volt az csupán, alapozás, a kalmár tőkés bányavállalkozásának mindent latba vető alapozása. Kellett hozzá a város, hogy szabad levegőjével — Stadluft macht frei — gyűlőhelye legyen a földesúri kényszer kötelékeiből menekülő, de ugyanakkor a termőföldjét vesztett falulakójának és az így összeverődő városi szegénységgel egyszersmind munkaerő-reservoirja a részben már bér munkán alapuló bányüzem kevésbé igényes, a vájármunkára kapcsolódó munkarészegeinek. Kellett a saját kezelésű mezőgazdasági üzcm. Rajta alapult a gyűrűstéri kalmár-polgár háztartásának az autarkijája, mi több, a kezdeteken bányász- és kohóvállalata igaerő- és takarmányszükségletének a biztosítása is. Távolba néző számítás húzódtott meg a földesúri joghatóság kisajátítása és, ami ezzel szorosan egybefonódott, a föld kizárólagos tulajdona mögött. A földesúri haszonvételek, főleg a bormérés monopóliuma állandó és kockázatmentes lehetőséget nyújtott a gyűrűstéri polgárnak pénzvagyona egy részének kalmárkodó forgatására. A majorsági övezetben kparcellázott házhelyek örökbérlete révén tisztott a gyűrűstéri polgárság még erősen feudális ízű személyes függésben is tartotta a városlakó népesség dolgozó rétegeit. Végül az erdőség kizárólagos haszonélvezete egyeduralmukodóvá tette a kalmárt a bányagazdaság kohóipari szektorában.

Az a tény, hogy az alapítók gazdasági tevékenysége három városunknál súlypontilag a föld kincsének a kiaknázására irányult, egyáltalában nem érinti

azok kalmármivoltát. A kalmár tevékenységének egyetlen célja pénzvagyónának a növelése. Pénztőkéje mozgásának, igaz, az árukereskedelem a legsajátosabb formája, de korántsem az egyetlen. Eppen úgy megragadja a rendkívüli profitszerzésnek minden más módját is. Így veti rá magát a kalmártőke a fejlődés egy bizonyos szakaszában az uzoraüzletre. S így fedezi fel már a XIII. század második felében Európa-szerte a gyors gazdagodásnak a bányagazdaságban, főként a nemesfém-termelésben rejlő lehetőségeit is.

Alapított városaink kalmár-jellege, illetőleg a kalmár-tőke domináló szerepe döntő súllyal esik latba e városalapító vállalkozások történeti értékelésénél is. Erről itt csak annyit, hogy az alapítások időpontjában ez az értékelés nem térhet is ki az elől, hogy a termelőerők általános növekedéseként könyvelje el azokat, a későbbi fejlődés távlatában annál hatékonyabban mutatkoznak az idegen kalmártőke beágyazódásának a káros, fejlődést bénító hatásai is.

О. ПАУЛИНЫ

СОБСТВЕННОСТЬ И ОБЩЕСТВО В ГОРНОПРОМЫШЛЕННЫХ ГОРОДАХ ОКРЕСТНОСТЕЙ РЕКИ ГАРАМ (ГРОН)

Резюме

Предлагаемая статья является предварительным отчетом о результатах более обширной монографии. В ходе изучения социально-экономического расслоения горнопромышленных городов окрестностей реки Гарам, с немецким правом, а именно Шельмеванья, Бестерцебанья и Кермецбанья (сегодня Банска Штявница, Банска Быстрица, Кремница; по немецки Шемниц, Нейзоль, Кремниц) в XVI в. автор пришел к заключению, что все экономические и политические привилегии, которые выдвигают тонкий слой городского патрициата (т. наз. полноправных горожан) над массу простых горожан, появляются в особенной топографической связанности: они связаны с собственностью на дом на главной площади (Рингегентум). Путем применения топографического метода автор стремился раскрыть происхождение этих отношений. Особенности топографической фигурации и исторический анализ отдельных топографических единиц свидетельствуют о том, что во всех трех случаях имеем дело с *учрежденным* городом, подразумевая под этим такой город, в котором обеспечение предпосылок его существования как города совпадает по времени с физическим построением самого поселения и сознательная цель всех этих действий заключается в том, чтобы создать поселение городского характера. Предпосылки учреждения обеспечились в случае всех трех городов королевской властью, она могла даже быть его инициатором. Физическое построение города, однако, является делом иммигрированных немецких пришельцев, а именно консорциума предпринимателей под руководством локатора, членов которого, с включением локатора, следует отождествить с первыми собственниками 36 участков под дом на главной площади («Ринге»). Основное вещное содержание городской привилегии заключается по существу в передаче собственности на городскую околицу и помещичьей юрисдикции бывшим помещиком, венгерским королем новой городской общине. В случае этих городов, однако, эта община представляется определенным кругом лиц, консорциумом учредителей. Они становятся вместе собственниками городской околицы. На основе полученного королевской привилегией права самоопределения, новые «городские» помещики определяют всю внутреннюю организацию новой общины, как отношения собственности, так и организацию городской администрации совсем согласно своим собственным интересам. Их подход иллюстрируется автором на примере г. Бестерцебанья.

Земельная собственность, вся городская околица была распределена между членами консорциума в качестве вечной частной собственности; в этом отношении исключение представили в известном отношении только леса.

План поселения показывает резкое разграничение частных и общественных недвижимостей. На квадрате главной площади, «Ринга», несколько искаженном вследствие местных условий распределены участки под дом в равномерных полосах исключительно для членов консорциума; имелся только один двойной участок, который принадлежал локатору. Общественные здания, приходская церковь с кладбищем и с карнером, здание

Прихода и ратуша, защищенные забором, а в последствии каменной стеной, были помещены вместе на возвышенной местности. В случае опасности эта совокупность зданий исполняла роль крепости — убежища. К каждому дому на Ринге, а также к приходу принадлежала отдельная усадьба (Майерхоф, аллодиум), полоса которых с трех сторон обхватывала участки на Ринге; по четвертую сторону они выходили на реку Гарам. Пашни внешней околицы тоже распределились по целостным участкам в качестве вечной собственности. Размер отдельных таких внешних участков можно определить в несколько сот холдвов. Их собственники, рингбюргеры вели на этих участках в начале собственное хозяйство, а потом, во второй половине XIV в. в целом ряде случаев поселялись здесь деревни крепостных. В первой половине XVI в. эти деревни перешли частью в собственность города, частью в собственность горнопромышленной палаты. Обширные леса околицы представляли тоже собственность рингбюргеров, но в качестве неделимой собственности, из которой по временам выделялась определенная часть леса отдельным рингбюргерам для добычи рудничного леса и древесного угля, послужавшего топливом доменных печей. В этом заключается объяснение того, что несмотря на свободу горной промышленности более крупные горнопромышленные заводы и доменное производство остались на деле привилегией рингбюргеров.

Мещане, ремесленники и горнопромышленные рабочие не располагали полноправной собственностью на недвижимость. Правда, они могли приобретать участки под дом от собственников усадеб, лежащих по сторонам выходящих из главной площади («Ринга») дорог. Но эти собственники предоставляли участки под дом лицам, намеревающимся построить дом, только в качестве бессрочной аренды. Мещанин оказался собственником построенного на участке дома, но только держателем участка, имеющим право пользования, и от участка он был должен предоставлять заинтересованному рингбюргеру не только денежную аренду, а также барщину и регулярные подарки натурой (хлеб, сыр, домашнюю птицу и т. п.).

Рингбюргеры пользовались также помещичьими правами. Привилегией домов на Ринге оказалась торговля вином, а право мельницы и общественная баня были принадлежностями участка локатора; кажется, что первоначально и собственность на лавки распределялась между рингбюргерами и они дали их в аренду заинтересованным ремесленникам, речь шла главным образом о мясных лавках. В последствии эту собственность на лавки находим уже в руках города.

Орган городской власти, совет тоже присваивается рингбюргерами. Городской староста и члены совета тоже вышли из их рядов.

Автор считает членов учредительного консорциума представителями торгового капитала, что можно подкреплять также явлениями общеевропейского городского развития. Торговый характер имеет решающее значение с точки зрения исторической оценки учреждения этих городов. Если и в момент учреждения не возможно отказаться от признания того, что в общегосударственных масштабах создание этих городских общин означает увеличение производительных сил, в перспективе дальнейшего развития тем сильнее вырисовываются и вредные, парализующие развитие влияния внедрения иностранного торгового капитала.

O. PAULINYI

EIGENTUM UND GESELLSCHAFT IN DEN BERGSTÄDTEN DES GRANGEBIETS

Zusammenfassung

Die Abhandlung ist ein Vorbericht über die Forschungsergebnisse einer umfassenderen Monographie. Die früheren sog. niederungarischen deutschen Bergstädte im Grangebiet, und zwar Schemnitz, Neusohl, Kremnitz (heute Banská Štiavnica, Banská Bystrica, Kremnica; ung. Selmec-, Beszterce-, Körmöcbánya) und ihre wirtschaftlich-gesellschaftliche Schichtung im 16. Jahrhundert sind Gegenstand der Untersuchung. Der Verfasser stellt auf Grund seiner Forschungen fest, daß alle wirtschaftlichen und politischen Privilegien, die die zahlenmäßig schwache Schicht des städtischen Patrizier-tums (der sog. Vollbürger) über die Masse der Gemeinbürger stellten, in besonderer topographischer Bindung in Erscheinung treten, insofern sie dem Ringeigentum zugeordnet waren. Der Verfasser war bemüht, den Ursprung dieser Verhältnisse mittels der topographischen Methode aufzudecken. Die eigenartige Ausprägung der Grundrißformen und die historische Analyse der topographischen Einheiten bezeugen, daß es sich bei

allen drei Stadtgemeinden um Gründungsstädte handelt, worunter Städte zu verstehen sind, bei denen die Gewährleistung der Voraussetzungen des städtischen Lebens mit der faktischen Anlage der Siedlungen zeitlich zusammenfällt und diese Tätigkeit in allen ihren Belangen bewußt darauf ausgerichtet ist, eine Stadtsiedlung zu schaffen. — Die Voraussetzungen für die Gründung der drei Städte wurden von der Krone, der königlichen Macht gewährleistet, ja, diese kann sogar von sich aus die Gründungen angeregt haben. Die faktische Anlage der Städte aber war das Werk der zugezogenen Deutschen, und zwar der Mitglieder eines Unternehmerkonsortiums unter Leitung eines Lokators, wobei die Mitglieder, den Lokator miteinbegriffen, gleichzusetzen sind mit den ersten Eigentümern der 36 Hausgründe (Hofstätten) am Ring, dem Hauptplatz dieser Städte. Seinem Inhalt nach bestand das Stadtrecht in der Hauptsache eigentlich darin, daß die bisherige Grundherrschaft, der ungarische König, das Eigentum am Weichbild und die grundherrschaftliche Gerichtsbarkeit auf die neue Stadtgemeinde übertrug. Im Falle der erwähnten Städte wurde jedoch diese Gemeinde von einem bestimmten Personenkreis, von den Mitgliedern des Gründerkonsortiums insgesamt repräsentiert. Sie wurden in ihrer Gesamtheit zu Eigentümern der Ländereien des Weichbilds. Die neuen „städtischen“ Grundherren bestimmen auf Grund des ihnen mit dem königlichen Privileg zuerkannten Selbstbestimmungsrechtes, völlig ihren eigenen Interessen gemäß, die ganze innere Einrichtung der neuen Kommune, und zwar die Eigentumsverhältnisse nur so wie den Aufbau der städtischen Verwaltung. Wie die Mitglieder des Gründerkonsortiums hierbei vorgingen, das wird vom Verfasser am Beispiel Neusohls veranschaulicht.

Das Grundeigentum, das gesamte Weichbild teilen die Mitglieder des Konsortiums als privates Erbeigentum untereinander auf; in dieser Hinsicht machen sie nur mit dem Hochwald eine gewisse Ausnahme.

Im Grundriß der Wohnsiedlung zeichnet sich die strikte Trennung der privaten und kommunalen Liegenschaften ab. Am Ring, der im Falle Neusohls infolge der Geländeverhältnisse ein etwas verschobenes Rechteck darstellt, wurden ausschließlich den Mitgliedern des Konsortiums in gleichmäßigen Streifen Hausgründe zugeteilt. Es gab ein einziges Doppelgrundstück, das des Lokators. Die Kommunalbauten, die Pfarrkirche mit dem Totenacker und dem Kurner, die Pfarre und das Rathaus — vom Pfahl, später von Mauer umschlossen — wurden insgesamt auf einer höheren Geländestufe errichtet. Drohte Gefahr, diente dieser Komplex als Fluchtburg. Zu jedem Ringhaus, sowie zur Pfarre gehörte je ein Meierhof (Allod); diese Meierhöfe umschlossen den Komplex der Ringgrundstücke von drei Seiten. Andervierten Seite liefen die Ringgrundstücke bis zur Gran hinab. Auch die Außenflur wurde, jeweils in einem Beifang, in Erbeigentume aufgeteilt. Jeder dieser Grundbesitze durfte sich auf mehrere hundert Joch belaufen haben. Die Ringbürger, die Eigentümer dieser Grundstücke, betrieben auf ihnen anfangs Meiereiwirtschaft, bis schließlich in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts auf diesen Ländereien mehrere Bauerndörfer angesiedelt wurden. In der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts gingen diese Dörfer ins Eigentum teils der Stadt, teils der Bergkammer über. Die ausgedehnten Hochwälder der Stadt waren ebenfalls Eigentum der Ringbürger, wurden jedoch nicht aufgeteilt; vielmehr wurde jedem von Zeit zu Zeit ein bestimmtes Waldstück zugewiesen, damit er dort Grubenholz schlagen und — zwecks Gewinnung von Brennstoff für die Hütten — Kohle brennen konnte. Hieraus erklärt sich, daß trotz der Schürffreiheit der Grubenbetrieb größeren Maßstabes und die Verhüttung de facto ein Privileg der Ringbürger blieb.

Das Kleinbürgertum, die Handwerker und die Grubenarbeiter hatten an Liegenschaften kein Volleigentum. Sie konnten zwar von den Eigentümern der Meierhof-Grundstücke, welche die vom Ring auswärts führenden Wege säumten, Hausgründe erwerben, doch erhielten die Bauwilligen diese Grundstücke nur in Form von Erbpachten. Der Kleinbürger, der auf solchen Grundstücken bauen ließ, war zwar Eigentümer des Hauses, besaß aber das Grundstück nur als Nutznießer; als solcher war er dem betreffenden Ringbürger nicht nur Pachtgeld, sondern auch Robot und regelmäßige Naturalgeschenke (Brot, Käse, Geflügel) schuldig.

Die Ringbürger sicherten sich auch die grundherrschaftlichen Nutznießungen. Ein Privileg der Ringhäuser war das Schankrecht, während das Mühlrecht und der Nießbrauch des Stadtbades dem Grundstück des Lokators zukam. Auch am Eigentum der Marktbuden scheinen sich ursprünglich die Ringbürger geteilt zu haben, um es dann in dieser Form — hauptsächlich handelte es sich um Fleischerbuden — an die interessierten Handwerker zu verpachten. Später lag dieses Budeneigentum bereits in den Händen der Stadt.

Auch die Stadtobrigkeit, der Rat wurde von den Ringbürgern verkörpert. Aus ihren Reihen gingen der Stadtrichter und die Geschworenen hervor.

Der Verfasser hält die Mitglieder des Gründerkonsortiums für Vertreter des Handelskapitals, was sich auch mit den Merkmalen der allgemeinen Städteentwicklung in Europa stützen läßt. Hinsichtlich der historischen Einschätzung dieser Städtegründungen fällt ihre Bindung an das Handelskapital und ihre dementsprechende Ausprägung entscheidend ins Gewicht. Kann man sich in Anbetracht des Zeitpunktes der Gründung auch nicht der Anerkennung dessen verschließen, daß das Aufkommen dieser Stadtkommunen im Landesmaßstab das Wachstum der Produktivkräfte förderte, so zeichnen sich die schädlichen, der Entwicklung abträglichen Auswirkungen dieser Heimischwerdung des fremden Handelskapitals in der Perspektive der späteren Entfaltung der Produktivkräfte nur umso deutlicher und nachhaltiger ab.

II. Rákóczi Ferenc török politikájának első éve

1702—1705

Történetírásunk mindeddig kevés figyelemre méltatta a Rákóczi-szabadságharc külpolitikai törekvéseit. A kutatók szeme a fölkelők táborának belső életét igyekezett földeríteni, s elhanyagolta a magyar események európai hátterét, mindazt, ami az ország határain kívül történt, ahogy nem sokat törődött azokkal a próbálkozásokkal sem, amelyek a magyar és az európai politika törekvéseit egymással kapcsolatba akarták hozni. Pedig a magyar szabadságharc sorsa az általános nemzetközi erőviszonyoknak is függvénye volt, s a hazai események önmagukban való vizsgálata csak torz és egyoldalú eredményekre vezethet. Rákóczi diplomáciai erőfeszítései, az a tudatos törekvése, hogy a magyarországi fölkelést kiemelje elszigeteltségéből és bekapcsolja az európai nagypolitikába, a legszorosabban összefüggött a szabadságharc belső problémáival, ahogy a külpolitika eredményei vagy eredménytelensége visszahatott a hazai viszonyok alakulására. Ezeknek a külpolitikai elképzeléseknek, diplomáciai törekvéseknek a megismerése hozzásegít bennünket, hogy realisabb képet alkothassunk a fejedelem személyéről, és ahhoz, hogy jobban megközelíthessük a szabadságharc ellentmondásokkal terhelt, belső történetét.¹

¹ Tanulmányom hivatkozásaiban az alábbi rövidítéseket használom: 1. Levéltári vonatkozásban: A. Aff.Étr. = Archives du Ministère des Affaires Étrangères (Paris). Correspondance politique; O. L. Rákóczi-szabh. lt. = Magyar Országos Levéltár (Bpest). A Rákóczi-szabadságharc levéltára; Ráday Lt. = A Dunamelléki Ref. Egyházkerület levéltára (Bpest). A Ráday család levéltára. Ráday Pál iratai; St. A. Türkei = Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien), Staatenabteilungen, Türkei. — 2. A nyomtatott irodalom vonatkozásában: AR. = Archivum Rákóczianum, I. osztály (I—XII. köt.) és II. osztály (I—III. köt.); Fiedler = Aktenstücke zur Geschichte F. Rákóczy's und seiner Verbindungen mit dem Auslande. I—II. Wien. 1855—58. Kiadta Joseph Fiedler; Hammer = Joseph v. Hammer: Geschichte des Osmanischen Reiches. VII. Pest. 1831; Hurmuzaki = Documente privitoare la Istoria Românilor. Kiadta E. de Hurmuzaki. București; Legrelle = A. Legrelle: La diplomatie française et la succession d'Espagne. IV. Gand. 1892; Ráday P. iratai = Ráday Pál iratai. I. Bpest. 1955. Sajtó alá rendezte Benda K., Esze T., Maksay F. és Pap L.; Thököly naplói = Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai. Közli Thaly Kálmán. Bpest. 1873. Monum. Hung. Hist. II./24. — Meg kell említenem, hogy tanulmányom megírásánál nagy nehézséget jelentett, hogy a francia külügyminisztériumi levéltár fontos és gazdag anyagából mindössze néhány iratot ismerek teljes szövegében, barátaim jóvoltából. Egészen valószínű, hogy ennek az anyagnak a teljes feldolgozása a tanulmányban frottakat sok vonatkozásban kiegészíti, sőt részben talán módosítja is. Végezetül itt mondok köszönetet Köpeczi Bélának, aki — mint tanulmányom lektora — megjegyzéseivel, kiegészítéseivel segítségemre volt.

Az alábbi tanulmányban Rákóczi török politikájának kezdeti éveit, első periódusát kísérik figyelemmel. Ez a még a szabadságharc zászlóbontása előtt induló rövid időszak mintegy bevezetője, nyitánya az 1705 októberében Pápai János portai követésével meginduló közvetlen magyar—török tárgyalásoknak. Ebben az első időszakban a fejedelem még Thökölyt kívánja a portai tárgyalásokon előtérbe léptetni, s a török katonai támogatásról a francia diplomácia közvetítésével tárgyal csupán. Mindazok

Tudjuk, hogy a szabadságharc megindulását, majd kibontakozását nagyban segítette az általános európai politikai helyzet. A spanyol örökösödési háború egyrészt lekötötte a Habsburg-birodalom katonai erejét, másrészt pedig a császár hátában fegyverrel támadó kurucok természetes szövetségesevé tette XIV. Lajos Franciaországát. Amikor Rákóczi 1702-ben lengyelországi bújdosásában XIV. Lajos támogatásáért folyamodott, a francia és a magyar érdekeknek ebből az azonos Habsburg ellenességéből indult ki, s ugyanez a megfontolás készítette a Napkirályt arra, hogy hosszas vonakodás után 1703-ban a magyar fölkelés mellé álljon. Külpolitikai vonatkozásban Rákóczi ekkor és később is természetesen elsősorban Franciaországra támaszkodott, ami azonban korántsem jelenti azt, hogy Európa többi államát kirekesztette volna diplomáciai látóköréből. Éppen nem, sőt kezdettől fogva arra törekedett, hogy a spanyol örökösödési háborún kívülálló, de érdekeik révén Habsburg-ellenes hatalmakkal közvetlen kapcsolatot létesítsen, s népe ügyét ne kösse a francia politika járószalagjára. Diplomáciai terveibe így kezdettől fogva bevonta Európa északi katonai nagyhatalmát, Svédországot és a Magyarországgal délről közvetlenül szomszédos oszmán birodalmat.

Azt, hogy egy magyarországi Habsburg-ellenes fölkelés esetén a Porta magatartása döntő tényező lehet. Rákóczi és a körülötte csoportosuló nemesség egyaránt világosan látta. Ha a Porta a császár mellé áll, a két nagyhatalom együttes fellépése eleve bukásra ítéli a magyarországi fölkelést, ha viszont az oszmán hadak a magyarokhoz csatlakoznak, megsokszorozódik a kurucok ereje. Ugyanakkor főleg a magyarországi nemesség erősen idegenkedett a Portával való együttműködéstől. Magatartásuk kialakulásába nyilván érzelmi tényezők is belejátszottak, lényegében azonban az utolsó két évszázad keserves tapasztalatai formálták ezt az elutasító álláspontot. Rákóczi és Beresényi a Thökölyszabadságharc bukásának egyik legfőbb okát éppen abban látták, hogy Thököly „egyetlen katolikus fejedelemtől sem tudott támogatást szerezni, legalábbis állandó támogatást nem, s így kénytelen volt csak a törökre, a keresztény név természetes ellenségére támaszkodni, ami irtózatot váltott ki az ország előkelőiből, és általában minden katolikusából. Résztvettek a harcban, de borzongva és nyugtalan érzésekkel.”² Ez a megfogalmazás a „legkeresztényibb király”, XIV. Lajos számára íródott, ezért hangsúlyozza a katolikusok törökellenes voltát, valójában a protestánsok nemkevérsébe nyugtalankodtak a Porta magatartása miatt, s ahogy az események mutatták, ez a félelem egyáltalában nem volt indokolatlan. A Porta érdeke azonos volt a fölkelőkével abban, hogy céljaikat mindketten csak a császár katonai veresége árán érhetik el, viszont maga a cél azonos területek megszerzése volt, amennyiben a török

a kérdések azonban, amelyek a közvetlen portai tárgyalások során végülis megakadályozták a török—magyar együttműködést, már ebben a szakaszban is fölmerülnek, s ezeknek közelebbről való megtekintése a két ország közti későbbi diplomáciai kapcsolatok szempontjából sem jelentéktelen.

² Beresényi XIV. Lajoshoz írt emlékiratában, 1701 nov.: AR. I./XI. 425. l. — Rákóczi felfogását Lajos király is teljesen magáévá tette. 1704. ápr. 1-én Des Alleurs márkinak adott utasításában, miután ismertette a Zrínyiék történelmi szerepét és tragikus sorsát, ezt olvassuk: „Tekeli fust plus heureux lorsque quelques années après il se trouvant chef des mécontents et ses premiers progrès pouvaient luy faire esperer de devenir le liberateur de sa patrie. Mais il perdit l'affection de la plus grande partie de la nation et de la principale noblesse lorsqu'il eust recours à la Porte ottomane pour estre secouru par elle dans les entreprises qu'il n'estoit plus en estat de soutenir par ses forces.” (A. Aff. Étr. Hongrie, t. 10. fol. 35.)

Magyarországon kívánt terjeszkedni. Ahogy a török viszonyok egyik legjobb ismerője, Thököly egykori diplomatája, a különben kálvinista ládonyi Horvát Ferenc megfogalmazta az általános aggodalmat: ha a török felkötí kardját, „annak osztán az ídes Magyarországom bizony egy eceppet sem örüljön, mert akkor a Porta nem más kosarába, hanem a magáéba szedi az eperjet.”³

Rákóczi (vele együtt Beresényi is) teljes mértékben sztozott a felvidéki nemesség török iránti bizalmatlanságában. A Portával való szövetséget tehát sem egyéni meggyőződésből, sem a közvéleményre való tekintettel nem vállalhatta, de általános külpolitikai tervei is ellene szóltak. XIV. Lajos francia király ugyan uralkodása néhány kezdeti évtizede után visszatért elődei törökbarát politikájához, az európai udvarok zöme azonban élesen elkülönítette magát a „pogány”-tól. Ahogy később a francia király írta. Rákóczi és Beresényi „meg voltak győződve arról, hogy a Porta támogatása gyűlöletessé tenné vállalkozásukat a kereszténység előtt. míg, ha az ottomán birodalom segítsége nélkül fognak hozzá, elnyomott hazájuk feljszabadítóját fogják bennük látni”.⁴

Rákóczi tehát mindenképpen el akarta kerülni, hogy a Porta mellé álljon és érette szövetségként hadba induljon, ugyanakkor viszont a török katonai támogatásra komoly szüksége lett volna, különösen a szabadságharc megindulásának nehéz és bizonytalan heteiben. Ezért a fejedelem közbeeső megoldást keresett, olyat, amely nem jelenti a Porta hivatalos hadbalépését, mégis biztosítja a török támogatását, de úgy, hogy ennek ódiúmat az ország és a világ előtt nem neki kell vállalnia.

A török segítség kérdését — Beresényivel teljes egyetértésben — Erdélyre igyekezett korlátozni. Úgy gondolta, hogy míg ő lengyel, esetleg francia segítséggel megkezdi hadjáratát a Felvidéken a Habsburgok ellen, a török segítse elő Thököly visszatérését Erdélybe. Ennek a tervnek halvány körvonalai már 1700-ban kibontakoztak a Rákóczi körül tömörülő felvidéki nemesek tanácskozásain — Longueval sietett is róla jelentést tenni Bécsbe⁵ —, s Rákóczi elfogatása után a Lengyelországba menekült Beresényi Du Héron márkai var-sói francia követnek is több ízben említést tett róla.⁶ 1701 augusztusában azután Beresényi már részletesen kifejtette a Thökölyvel kapcsolatos terveket XIV. Lajos számára készített emlékiratában. Eszerint annak, hogy Magyarország lerázhassa az olyannyira gyűlölt ausztriai ház igáját, megvolna a lehetősége, ha XIV. Lajos szövetséget kötne II. Ágost lengyel királlyal (akit a magyarok uralkodójukká választanak), Itáliában teljesen lekötne a császári erőket, Thököly számára pedig lehetőséget teremtene, hogy Erdélybe nyomulhasson. Ebben az esetben ugyanis — mondja a memorandum — a magyar csapatok Verecke, Munkács felől, II. Ágost Szilézia, Morvaország irányából támadnának, és ezzel egyidőben Thököly délről nyomulna fel Erdélybe, nehogy a császáriak a fejedelemségben megvessék a lábukat. Thökölynek pénzt kellene juttatni, hogy török, tatár és román hadakat fogadhasson a Porta hallgatólagos engedélyé-

³ A levelet közli *R. Kiss István*: II. Rákóczi Ferencz erdélyi fejedelemmé választása. Bpest. 1906. 177. l. — Az egykor ugyancsak Thököly-párti Sándor Gáspárnak is az volt a véleménye, hogy a török segítségével nem szabad bízni. (AR. I./XI. 248. l.)

⁴ „Tous deux (Rákóczi és Beresényi) estoient persuadés que l'assistance de la Porte rendroit leur entreprise odieuse à la Chrestienté et qu'agissant sans le secours de l'empire ottoman on devoit regarder comme les libérateurs de leurs patrie opprimée.” XIV. Lajos utasítása Des Alleursnek, 1704. ápr. 1.: A.Aff.Étr. Hongrie, t. 10. fol. 35.

⁵ Ld. AR. I./XI. 220. l. 40. pont és 247. l.

⁶ Ld. Du Héron 1701. júl. 7-i és aug. 4-i jelentéseit: uo. 402. és 404. l.

vel. A Porta bevonásának az az előnye is megvolna, hogy így eleve lehetetlenné válnék, hogy a császár magyarországi területek felajánlásával maga mellé állítsa az oszmán birodalmat. Ha pedig Bécs, a karlócai békére hivatkozva, kifogásolná, hogy Thököly mellett török katonaság van, a Porta azt felelheti, hogy „azok csak afféle csavargók, szökevények, akiket a császár tetszése szerint elfogathat és megbüntethet, anélkül, hogy ezzel a békét megsértené”. A fejedelemség felszabadítása után az erdélyi hadak átjönnének Magyarországra — folytatja Beresényi —, de a török csapatok nem. Ezeket, ha feladatukat elvégezték, visszaküldik a birodalomba. XIV. Lajos lépjen tehát szerződésre Thökölyvel, ígérje meg, hogy segít neki trónja visszafoglalásában, Thököly viszont jelentse ki, hogy beéri Erdéllyel, s halála után a fejedelemség visszatér a magyar korona uralma alá.⁷

Sem Du Héron rábeszélése, sem Beresényi emlékirata nem érte el célját. XIV. Lajos a magyar fölkelés ügyét egyelőre nem látta támogatásra érdemesnek.

Rákóczi bécsújhelyi börtönéből való megszökése, majd Lengyelországba menekülése 1701 végén újabb lökést adott a fölkelés diplomáciai előkészítésének.

1702 nyarán a lengyelországi Brezán várából Rákóczi titkos követet küldött mostohaapjához, Thököly Imréhez, a Fekete tenger partjára, s felhívta a figyelmét rá, itt az alkalom, hogy mint Erdély törvényesen megválasztott fejedelme, visszaszerze az őt jog szerint megillető trónt. Ő maga, Rákóczi, Magyarországon kibontja a fölkelés zászlaját, Thököly ezzel egyidőben támadjon az idegen megszálló csapatokra Erdélyben; a kettős támadás megosztja és confundálja majd az ellenség erejét, s a császár hatalma össze kell, hogy omoljék. Hadjárataához szerezzé meg a Porta hozzájárulását és vegye rá a nagyvezért, hogy adjon katonaságot fejedelemsége visszaszerzésére, hiszen a birodalomnak is érdeke, hogy Erdély a császár kezéről elkerüljön, és visszatérjen a Porta szárnyai alá.⁸

Thököly örömmel fogadta az ajánlatot, mely megalázó helyzetéből kivézető utat mutatott, de — ahogy közölte a követtel — nincs abban a helyzetben, hogy a Portának javaslatot teheszen, s hogy magára vállalja a háború felidézésének vádját.⁹

Rákóczi így megbizonyosodván Thököly hajlandóságáról — amiről különben kétségei amúgysem igen lehettek —, 1702 őszén Du Héron márki közvetítésével maga is XIV. Lajoshoz fordult, s kérte, hogy mozgassa meg a Portát Thököly érdekében.¹⁰

⁷ Beresényi emlékirata XIV. Lajoshoz, 1701 júl.—aug.: uo. 409., 411—413. l.

⁸ Ferriol jelentése, 1702. jún. 8.: A. Aff. Étr. Turquie, t. 38. fol. 231. — Palugyay Lénárt debreceni harmincados későbbi följegyzése szerint Rákóczi követe a hegyaljai fölkelésben is részes zempléni nemes, Szentiványi Sándor volt. (Palugyay „Illuminaria relatio”-jának múlt századi másolata: Thaly Kálmán kuruckori kéziratgyűjteménye XXVIII. köt. 76. fol.: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Hung. 1389.)

⁹ „... ce gentilhomme ayant fait ses proposition au prince Tekely, ce dernier n'avait pas cru devoir en parler à la Porte, de crainte qu'on ne luy reprochât qu'il vouloit encore exciter une nouvelle guerre.” Ferriol jelentése, 1702. júl. 10.: uo. Turquie, t. 38. fol. 244.

¹⁰ „... qu'il seroit utile que le roi de France disposât par quelque moyen les Turques à donner du secours à Thököly.” Rákóczi Emlékiratai: Histoire des Révolutions de Hongrie... II. évf. 1737. V. 19. l. — Du Héron ez ügyben írt jelentését nem ismerem, de hogy a kérést továbbította, azt igazolják Lajos király alább ismertetendő intézkedései

XIV. Lajos, bár még mindig nem volt hajlandó a bújdosó Rákóczival közvetlen kapcsolatba lépni, a török bekapcsolódását szívesen látta volna, de ezt korántsem korlátozta volna Thökölynek adandó segédc csapatok küldésére. Isztanbuli követét, Ferriol márkit már 1702 márciusában utasította, hogy ismertesse a nagyvezérrel a francia seregek győzelmeit és mutasson rá a török hadidicsőség előtt nyitvaálló útra, melyre rálépve a Porta könnyűszerrel kiköszörülheti a korábbi háborúban kapott csorbát, maga a nagyvezér pedig babérral övezheti homlokát. „Európa általános háború küszöbén áll — olvassuk a Ferriolnak adott utasításban —, és most itt volna az alkalom, hogy a törökök visszaszerezzék hírnevüket anélkül, hogy a birodalmat olyan veszélybe sodornák, mint az előző háborúban. Nem azt mondom, hogy a háború újrakezdését kell nekik tanácsolni. De azt hiszem, nem volna hiábavaló ennek a háborúnak az előnyeit megmutatni nekik. Bizonyos vagyok benne, hogy már az is eredményt hozna, ha rászánnák magukat, hogy csapataik néhány hadmozdulatot tegyenek Magyarországon. A császárnak csak nagyon kevés katonája van most ebben az országban.”¹¹ 1702 őszén, talán részben Rákóczi előbb említett kérésének alapján, újabb utasítást küldött Ferriolnak. Jelentéséből értesült róla — olvassuk az utasításban —, hogy szeptember elején Hasszán pasa nagyvezért palotaforradalom távolította el és helyébe Daltaban Musztafa került. Magyarázza el az új vezérnek, hogy semmiesem hozhat oly nagy és könnyű dicsőséget számára, mint egy magyarországi hadjárat. A magyarok elégedetlenek a császár uralmával, az oszmán csapatok megjelenése kirobbanthatja az általános fölkelést, a császári haderő pedig a Rajnánál és Itáliában van elfoglalva. Mindez a Porta számára felmérhetetlen lehetőségeket kínál.¹²

Ferriol közbelépése a lényegyet tekintve mindkét alkalommal eredménytelen maradt. Daltaban ugyan kijelentette, hogy nem idegenkedik egy magyarországi háborútól, de ennél több nem történt.¹³

A török birodalom, amelynek politikai és katonai erejét Rákóczi éppúgy túlbecsülte ekkor, mint XIV. Lajos, óriási belső bajokkal küzdött. Az évszázados lassú hanyatlást a Köprülük vaskezű uralma a XVII. század második felében egy időre, látszatra, mintha megállította volna. A Bécs 1683-as sikertelen ostromát követő magyarországi háború azonban már teljes meztelenségében előtárta a birodalom gyöngeségét. Az 1699-es karlócai békében a Porta, hogy a teljes összeomlást elkerülje, megalázta magát a császár előtt, s a Temesköz kivételével lemondott Magyarország egész területéről. A teljesen korrupt kormányzat azonban a sorozatos janicsárlázadások, palotaforradalmak és pénztelenség közepette a béke éveiben sem tudta megállítani a lejtőre került birodalom züllesztését. A béke, mely leplezetlen beismerése volt a császár fölényének, gyűlölt volt a hadsereg és a fanatikus mohamedán tömegek szemében. Ezek a birodalom egykori nagyságát a hagyományos Habsburg-ellenességgel kapcsolták egybe, s II. Musztafa szultánban, a nagyvezérben és a többi főméltóságban, akik részben elpuhultságból, részben azonban a birodalom gyöngeségének a tudatában is a karlócai béke mindenáron való megtartása mellett voltak, árulót láttak. A helyzet csak romlott, amikor 1703 januárjában

¹¹ XIV. Lajos Ferriolnak, 1702. márc. 20.: A. Aff. Étr. Turquie, t. 38. fol. 178. ldézi *Legrelle* is, IV. 321. l.

¹² XIV. Lajos Ferriolnak, 1702. nov. 12.: *Legrelle*, IV. 322. l. és *É. Pillias*: *Études sur François II. Rákóczi*. Paris. 1939. 37. l.

¹³ *Legrelle*, IV. 322—323. l.

egy újabb palotaforradalom Daltabant is eltávolította, és Mohamed pasát ültette a nagyvezérségbe. Mohamed annakidején a Porta teljhatalmú megbízottja volt a karlócai békekötésnél, feltétlenül a béke híve volt, Ferriol nem is nevezte másként csak „béke-vezér”-nek.¹⁴ Kinevezése osztatlan örömet keltett a bécsi Haditanácsban, amely állandó rettegésben élt, hogy a Portán mikor kerekedik felül a háborús párt.¹⁵

1703 tavaszán a tiszaháti parasztság megindította Magyarországon a fölkelést, mielőtt Rákóczinak sikerült volna akár a francia király, akár a Porta segítségét biztosítania. Bercsényi Varsóból 1703 júniusában még azt írta XIV. Lajosnak, hogy a fölkelés megindításához „legalább tíz század román, tatár, vagy lengyel” zsoldbafogadása volna szükséges, és kérte a királyt, mozgassa meg a törököt, hogy adjon Thökölynek segítséget Erdély elfoglalására, de úgy, hogy „a magyaroknak ne legyen mitől tartaniok”.¹⁶ Néhány hét múlva a kuruc hadisíkerok alaposan rácăfoltak Rákóczi és Bercsényi aggályaira. Az év második felére a szerencsés hadműveletek meghozták XIV. Lajos támogatását is, a Porta azonban nem mozdult. Nem esodálkozhatunk rajta, ha az első hónapok harci zajában maga Rákóczi sem tudott a török segítség ügyével foglalkozni. XIV. Lajos szerencsecsillaga ekkor különben is fényesen ragyogott. A francia hadak valamennyi hadszíntéren fölényben voltak, Villars marsall fenyegetően közeledett a Duna völgye felé, s a fejedelmet az a reménység töltötte el, hogy a nyugatról előrenyomuló francia, és a keletről kibontakozó kuruc hadak Bécs alatt találkozva, együttesen térdre kényszerítik a közös ellenséget, Lipót császárt.¹⁷

A Portával kapcsolatos elképzelések így háttérbe szorultak, de azért Rákóczi nem mondott le róluk. Erdélyt továbbra is Thököly kormányzása alá kívánta bocsátani. Ez magyarázza azt, hogy bár a spontán kuruc mozgulások a fejedelemségben komoly eredményeket értek el, Rákóczi hosszú ideig sem maga nem ment Erdélybe, sem hadsereget nem küldött oda, hogy a szétszórt erőket összefogja, s 1703 teléig még kiáltványban sem fordult a fejedelemség népéhez. Igaz, hadseregére, személyes jelenlétére az ország nyugati szélén folyó harcokban nagyobb szükség volt. Nyilván ebből is következett, hogy Erdélynek a császári csapatok uralma alól való felszabadítását az erdélyiekre hagyta.¹⁸

1703 júliusában II. Musztafa szultánt janicsárlázadás távolította el trónjáról, s helyébe öccse, III. Ahmed került. Menekülnie kellett a nagyhatalmú főtolmácsnak, a karlócai béke egyik létrehozójának, Mavrocordatónak, a mufti pedig halállal bünhődött, amiért annakidején hozzájárult a birodalom dicsőségét megalázó béke elfogadásához. Az új nagyvezér, Ahmed pasa — úgy hírelt — a háborús párthoz tartozik.¹⁹

¹⁴ „Le vizir de la paix.” Ferriol jelentése, 1703. febr. 24.: A.Aff.Étr. Turquie, t. 40. fol. 12.

¹⁵ A Haditanács gratuláló levele Mohamed nagyvezérhez, 1703. febr. 28.: St. A. Türkei. Karton 176.

¹⁶ Bercsényi emlékirata, 1703. jún. 15.: AR. I./XI. 451—452. l.

¹⁷ Rákóczi levele Thökölyhöz, 1704 jún. eleje: Thököly naplói, 534. l. „... csak egyedül az bawáriai electornak coniunctióját várjuk, hogy felszabadulásunknak szerencsés végit elérhessük.”

¹⁸ Erdély társadalmi viszonyaira, a kuruc mozgalmak első szakaszára és Rákóczi erdélyi politikájára egymást kiegészítik: *R. Kiss* : i. m. bevezetés és *Várkonyi Ágnes* : A Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben. Századok, 1954, főleg 41. s köv. és 51. s köv. l.

¹⁹ Ld. *Hammer* : VII. 78. s köv. l.

Rákóczi úgy vélte, eljött az ideje, hogy a Portával kapcsolatos korábbi terveit valóra váltsa. Üzent Thökölynek (Szöllőssy Zsigmond volt a követe), hogy beszéljen az új nagyvezérrel, s vegye rá, hogy katonai segítséggel Erdélybe küldjék fejedelemsége elfoglalására.²⁰ Másrészt azonban azt is elhatározta, hogy maga is követet küld a végbeli pasákhoz és a Portára, hogy tájékoztassa őket fölkelése indokairól, s biztosítsa arról, hogy tiszteletben fogja tartani a karlócai béke által megszabott határokat. Ránk maradt Rákóczinak a temesvári pasához írt levele, az isztanbuli angol követség jelentéséből pedig arról értesülünk, hogy szeptember 6-án a Portára is megérkeztek követei, akiket — olvassuk a jelentésben — a pasák igen kedvesen fogadtak. Sutton angol követ később is azt jelentette, hogy „a Porta levélbeli érintkezésben áll a rebellesekkel”²¹. Érdemleges tárgyalások azonban nem folyhattak, mert annak valami nyoma maradt volna.

Ahmed pasa valóban nagyobb érdeklődést tanúsított Rákóczi iránt, mint elődje. A francia követőtől a magyarországi hírek után érdeklődött, s meghallgatta Ferriol fejtegetését, hogy a császár elleni fegyveres fellépés nemcsak könnyű hadidicsőséget ígér, hanem alkalmat ad a Portának az elvesztett területek visszaszerzésére is, amellet megnyugtatná a háborgó közhangulatot, s eltávolítaná a janicsárokat a fővárosból, ahol jelenlétük amúgysem kívánatos. Miután azonban mindezt érdeklődéssel meghallgatta, közölte Ferriollal, hogy a szultán mindenképpen meg akarja tartani a karlócai békét, tehát hadat nem indít, sőt, mivel a békeszerződés egyik titkos pontjában kötelezettséget vállaltak, hogy nem segítik a magyarországi rebelleseket, Thökölyt sem támogathatja. Különben is — mondotta — a nagyvezér — a birodalomnak mindenekelőtt belső ügyeit kell rendbehozni.²² A velencei követ értesülése bizonyult tehát igaznak, aki kezdetől fogva azt jelentette haza, hogy Ahmed nagyvezér nem fog háborút indítani. A reisz-effendinek is az a véleménye — írta Sorenzo követ a dogénak —, hogy a keresztényekkel kötött békét meg kell tartani, mert különben Isten megbünteti a birodalmat. „A pénznek ugyan nagy ereje van, de mindenre azért nem elég” — fejezte be jelentését a velencei követ.²³

Thököly tehát továbbra sem számíthatott a Porta fegyveres támogatására, s ezzel a száműzött fejedelem tisztában is volt. „Azok az átkozott régi portai miniszterek — írta Rákóczinak — annyira megszorították volt dolgomat az római császár kedvéért, hogy csak elő sem lehet hoznom nekik az Kegyelmed insinualta dolgot és Kegyelmeddel való coniunctiómat.” Biztatást

²⁰ A Szöllőssy által küldött üzenetre Thököly többször is hivatkozott válaszeveleiben. Ld. Thököly naplói, 525., 541. és 631. l. — A velencei követ ugyan úgy tudta, hogy Rákóczi a maga számára kérte Erdélyt és a török katonai segítséget (1703. szept. 12.: *Hurmuzaki*, IX./I. 403. l.), ez azonban, ahogy Thököly válasza mutatja, tévedés. — Talman, a császári ügyvivő ebben az esetben jobban volt értesülve. Abony a Haditanácsnak jelentette, tudomására jutott, hogy „zwischen dem Ragoczy und Tokeli die Repartition gemacht worden, dass dem ersten das Hungarn und dem anderen Siebenbürgen, sofern sie die angefangene Rebellion nach ihren Verlangen ausführen werden, verbleiben sollte.” 1703. dec. 3.: St. A. Türkei. Karton 176.

²¹ Rákóczi levele a temesvári pasához, 1703. szept. 3.: Ráday Lt. I./2—13. — „... some Deputys from Rakotzi arriv'd at Constantinople on the 6th and found a very favorable reception from the Ministers of the Port, wich looks as if they had some design of fomenting the Rebellion in Hungary.” Stepney jelentése 1703. szept. 26.: AR. II./I. 36. l. — A levélbeli érintkezésre: Sutton jelentése, 1704. jan. 18.: uo. 113. l.

²² *Legrelle*, IV. 327. l.

²³ Sorenzo jelentése, 1703. szept. 12.: *Hurmuzaki*, IX./I. 403. l.

ugyan eleget kap a Portától, meg Ferrioltól is, csak meg ne csalatkozzék bennük. De ha másként nem megy, arra is kész, hogy megszökik és úgy csatlakozik Rákóczihoz.²⁴

Ahmed pasa nem sokáig ült a vezéri székben. A szultán szembefordult az őt trónraemelő katonai párttal, és 1703. november 17-én a nagyvezért elfogatta, majd száműzte, hogy helyébe sógorát, Hasszán pasát, egy renegát móreai görögöt nevezze ki. Hasszán egyik első dolga volt, hogy elődje embereit lecserélje. Így Ali belgrádi pasa helyébe visszarakta a németbarátnak ismert szaloniki pasát, a boszniai beglerbég pedig a korábbi bécsi követ, Ibrahim pasa lett.²⁵ Talman, a császári ügyvivő, nagyon meg volt elégedve az új nagyvezérrel. Haditapasztalatokkal nem rendelkező, katonai babérokra nem is vágyó, elpuhult, a kényelmet szerető ember — írta róla a Haditanácsnak —, nagy szerencse, hogy ő került a birodalom élére. A francia követ pénzajándékkal próbálta őt a magyarországi háborúra rávenni, de semmit sem érhetett el nála, pedig már azzal is megelégedett volna, ha legalább Thökölynek megengedné, hogy Erdélybe törjön — jelentette ugyancsak Talman.²⁶ Értesülése szerint a Porta nem fog a háborúba beavatkozni, — „ha csak a magyar fölkelés végül is nem tűnik túl kedvező alkalomnak számára”.²⁷

Talman jól ítélte meg a nagyvezért, valóban nem vágyott harci babérokra. Ha azonban a jól jövedelmező nagyvezérséget meg akarta tartani, márpedig meg akarta, bizonyos fokig engednie kellett a hadsereg és a tömegek részéről megnyilvánuló nyomásnak. Bécsbe elküldte Ibrahim effendit, hogy ünnepélyesen jelentse be Ahmed szultán trónraléptét, egyúttal azonban tiltakozzék az ellen, hogy a magyar–török határon a császáriak erődítenek, s figyelmeztesse őket a karlócai béke idevágó rendelkezésére. Talmant minden alkalommal biztosította, hogy a békét csorbíthatatlanul megtartja, hogy a Portának nincs szándékában a magyarországi ügyekbe beavatkozni, ugyanakkor azonban Ferriolt meg Thökölyt is reménnyel éltette, sőt engedélyt adott rá, hogy a birodalomban élő fegyverforgató magyar emigránsok, több mint kétezer ember, Orlay Miklós vezetésével, hazatérjenek, ami az erdélyi kuruc hadaknak komoly erőgyarapodást jelentett.²⁸

Mindez nyilvánvalóvá tette, hogy a nagyvezér egyik irányban sem akarja elkötelezni magát, de lehetőségeit sem kívánja eljátszani. Ahogy az emigránsok hazaengedése tanusította, Rákóczi fölkelésével rokonszenvezett, Thököly fejedelmet viszont nem kívánta támogatni. Ennek talán az volt az oka, hogy Thököly névszerint megemlítésre kerülvén a karlócai békében, a Porta nem akart személye miatt a császáriakkal szembe kerülni. Akármi volt is azonban

²⁴ Thököly levele Rákóczihoz, 1703. okt. 30.: Thököly naplói, 319. l.

²⁵ Talman jelentése, 1703. dec. 3.: St. A. Türkei. Karton 176.

²⁶ Talman jelentése, 1703. dec. 3. és 1704. ápr. 9.: uo. Eszerint Ferriol „samt denen Tekelisten” rá akarta venni a nagyvezért, hogy avatkozzék be a magyarországi háborúba, „ist aber mit so schlechter Hoffnung in seiner Intention zu tentiren abgewiesen worden, dass er darüber ganz bestürzt, und heute er verzweiflet, die Porten zu einer öffentlichen Ruptur zu vermögen, geht seine Sollicitation aniezo allein dahin, dass auf wenigste dem Tekeli erlaubet werden möchte, wider Siebenbürgen zu agiren, . . . welche ich gehörigen Orthen auf alle Weise zu hintertreiben suche.”

²⁷ „Wann nur die hung. Revolution Ihr nicht endtlich gar zu favorabl anscheinen möchte.” Uo.

²⁸ „. . . wiewohl von allen Seithen stimulirt, in die hung. Troublen sich nicht melirt.” Talman jelentése, 1704. febr. 29.: uo. — Ld. még *Legrelle*, IV. 328. l. és Thököly naplói, 523. l. — Orlayra és a vele hazatértekre ld. *R. Kiss*: i. m. bevezetés és *Várkonyi Agnes*: i. m. 44. s. köv. l.

az ok, Rákóczi előtt egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy mostohaapját a Porta elejtette, s valóban csak egy lehetőség maradt számára, megszökni és magánosan csatlakozni a kurucokhoz. Az egyedül megjelenő Thököly viszont előnyt nem, csak terhet s kiszámíthatatlan politikai bonyodalmat hozott volna. „A magyar urak egyáltalában nem szeretik Thökölyt — írta Beresényi XIV. Lajosnak még 1701-ben — mert rosszul bánt velük jó szerencséje idején.” Thököly luteránus, a magyarok nagyobb része pedig katolikus vagy református — olvassuk tovább Beresényi véleményét —, s ezek attól tartanak, hogy a két felekezet rovására a maga hitsorsosait fogja előnyben részesíteni.²⁹ A Thökölyn mindinkább elhatalmasodó betegség is fejedelemsége ellen szólt, s a francia politika ebben az időben már egyre határozottabban azt az álláspontot képviselte, hogy minden szempontból jobb, ha Rákóczi maga ül az erdélyi trónra. Ezt különben Bonnac márki, a svédországi francia követ, meg is írta a fejedelemnek.³⁰ Azt is nyilván meggondolta Rákóczi, hogy mint erdélyi fejedelem egészen más eséllyel léphet fel a külföldi tárgyalásokban.

Bonnac márkinak már 1704 január elején megírta Rákóczi, hogy „Thököly ügyei rosszul állnak, úgyhogy ebben a vonatkozásban nincs mit remélnünk”.³¹ Nem sok idő kellett hozzá, hogy álláspontja határozottan Thököly ellen forduljon. Bonnachoz írt májusi levelében már azt olvassuk, hogy „Thököly kijövele csak zavart idézne elő, a nemesség csakúgy, mint az előkelők, nagyon megundorodtak eljárásától. Mindezt nem a nagyravágyás mondatja velem, mert biztosíthatom Önt, hogyha össze lehetne egyeztetni Ófelsége [XIV. Lajos] érdekeivel, kész volnék lemondani minden hatalomról Thököly javára. De látom, hogy főként Erdélyben az emberek gondolkozását annyira megzavarta, hogy attól kell tartani, hogy a Thököly-párt, amelyik eddig a legfőbb támaszom volt az országban, szembefordul velem.”³² Thököly ugyan később is egyre vissza-visszatért Rákóczi korábbi ajánlatára, de hiába. Ha ő kimehetne Erdélybe — üzenté mostohafiának —, akkor francia közbenjárás és támogatás nélkül is elérnék dolguk „hamarabb való végét”. Követeit azonnal elküldené a svéd, a lengyel, a tatár fejedelemhez, meg a francia udvarba, akik előtt nevének tekintélye van. „Unita virtus esset fortior”, és az ő vezetésével az erdélyi dolgok is szerencsésebben folynának, mint most, a generálisok alatt. „És amennyiben Isten őkegyelmét [Rákóczit] mind egészséggel s mind ifjúsággal megáldotta, egy magyarországi korona dolga forogván kezén, ennek

²⁹ Beresényi emlékirata, 1701 júl.—aug.: AR. I./XI. 412. 1.

³⁰ „Je doute qu'on puisse faire aucun usage du Comte Tekely. Ses longues infirmités et la misère qu'il a soufferte paroissent l'avoir mis hors d'estat de retourner à la guerre . . . Vous pouvez en écrire à mon ambassadeur à la Porte et je l'ay ordonné de parler sur ce sujet.” XIV. Lajos levele Bonnachoz, 1704. febr. 7. Idézi: *Fredr. Cygnaeus: Bidrag till de nordeuropeiska Folkslagens Historia*. I. Helsingfors. 1848. 207—208. 1. Ld. még Bonnac levelét Rákóczizhoz, 1704. júl. 4.: O. L. Rákóczi-szabh. lt. I. J. C. 39. fasc.

³¹ „Les affaires de M. Tekely sont en très mauvaise estat, en sorte que nous n'avons riens à esperer de ce costé la.” Rákóczi levele Bonnachoz, 1704. jan. 8.: A. Aff. Étr. Hongrie, t. 9. fol. 106.

³² „La sortie du Monsieur Tekely ne pourra que produire des confusions. Toute la noblesse aussy bien que les seigneurs se trouvent fort degoutez de son procédé. Ce n'est pas l'ambition qui me fait parler, puisque je vous assure que sy cela pouvoit s'accorder avec les interests de Sa Majesté, je serois prest de luy ceder toute mon autorité, mais je vois principalement en Transilvanie les esprits sy allarme de luy qu'il seroit à craindre que la faction de Tekely, qui m'est la plus favorable dans ce pays, ne me devint tout à fait contraire.” Rákóczi levele Bonnachoz, 1704. máj. 12.: uo. t. 9. fol. 249.

a játéknak őkegyelme lévén a munkása, én Erdélyből segítője lehetnék. Kire Isten segítse is, hogy Magyarországot ad pristinum florem inducálhassa.”³³ Rákóczi ugyan egyideig még habozott, hogy ha megválasztják is Erdély fejedelemévé, ne adja-e át Thökölynek élte végéig az uralkodást, de ez már csak másodlagos kérdés volt, 1704 elején megkezdte saját erdélyi fejedelemségének politikai előkészítését.

Thököly kirekesztése Rákóczi politikájában annyi változást hozott, hogy a fejedelem az eddig mostohaapja számára igényelt török zsoldoskatonaságot ettől kezdve saját hadseregébe kívánta volna beilleszteni. Az 1704 elején Isztanbulba induló Bay Andrásnak nyilván ennek lehetőségeit kellett volna Ferriol márkival megtárgyalnia, a temesvári pasa azonban feltartóztatta és a karlócai béke rendelkezéseire hivatkozva, nem is engedte tovább.³⁴ A francia orátor közbelépésére azonban a nagyvezér utasította a végbeli pasákat, hogy a Ferriolhoz menő követeknek szabad utat adjanak, s így Szent-Andrási János 1704 májusában eljutott Isztanbulba.³⁵ Rákóczi arra kérte Ferriolt, beszélje rá a Portát, hogy engedélyezze azoknak, akik zászlai alá akarnak állani, a birodalomból való eltávozást, és adjon megfelelő titkos utasítást a temesvári és a belgrádi pasának. A nagyvezér azonban elzárkózott a kérés elől, mondván, ha Rákóczi akar tőle valamit, forduljon közvetlenül hozzá.³⁶ Mivel pedig erre a fejedelem minden jel szerint egyelőre nem volt hajlandó, ezzel a francia diplomácia kezét is megkötötte.

Rákóczi nem látta szükségét, hogy a török Portával szorosabbra fűzze a diplomáciai kapcsolatot. Külpolitikai törekvései a győzelmei tetőpontján álló francia királlyal való szövetség létrehozására irányultak, amellet, hogy Svédországot szerette volna a magyar ügy számára megnyerni, magyar-lengyel-svéd-porosz szövetségi tömb kialakításán fáradozott.³⁷ A fejedelem követe, Ráday Pál azt fejtette ki XII. Károly előtt, hogy Rákóczi nem kíván a törökkel szövetségre lépni, s a független magyar királyság kettős hivatást fog betölteni: „a kereszténység védőbástyájaként” visszaveri az oszmánok támadásait, és gátként felfogja az ausztriai ház terjeszkedési törekvéseit.³⁸

A török—magyar diplomáciai kapcsolatok terén a kezdő lépést nem Rákóczi, hanem a Porta tette meg. Ferriol később saját diplomáciai ügyességének tulajdonította a nagyvezér hajlandóságát,³⁹ pedig ezt elsősorban a birodalom belső viszonyai, a hadsereg elégedetlensége kényszerítette ki. A császári megbízott már 1704. január 19-én azt jelentette, hogy a francia, de főként a magyar katonai sikerek híre valósággal lázba hozta a török főváros népét, s a hadsereg egyre hangosabban követeli a magyarországi beavatkozást. A francia követség újjong — olvassuk a jelentésben —, és mindenfelé azt terjeszti, hogy a rebellesek már Bécsset ostromolják. „Én mindent megteszek — írta Talman

³³ Thököly naplói, 560—561. l.

³⁴ Ferriol jelentése alapján *Legrelle*, IV. 331. l. (Bay András nevét rosszul olvassa és André-Bey-nek írja.) — Talman 1704. márc. 6-án azt jelentette, hogy Rákóczi két követe febr. 3-án kihallgatáson volt a szultánnál, erre azonban semmilyen más adatunk nincs, s valószínűleg téves értesülés. (*Hurmuzaki*, VI. 20—21. l.)

³⁵ *Legrelle*, IV. 331. l. A követ nevét ugyan Andrássy-Fileky bárónak mondja, de ez nyilvánvalóan valamilyen olvasási hiba. Ld. Thököly naplói, 527. l.

³⁶ *Legrelle*, IV. 331—332. l.

³⁷ Ld. Benda K.: *Le projet d'alliance hungaro-suédo-prusienne de 1704*. Bpest, 1960. *Studia Historica* no. 25.

³⁸ Rákóczi utasítása Rádaynak, 1704. jan. 27.: Ráday P. iratai, I. 122. l.

³⁹ *Legrelle*, IV. 320. l.

—, hogy a hírek hatását ellensúlyozzam, de az üres szavak pénz nélkül, ilyen veszélyes helyzetben nem sokat nyomnak.”⁴⁰ A nagyvezér és a pasák változatlanul kedvesek hozzám — olvassuk február 24-i jelentésében —, de ha a magyarokat hamarosan le nem verik, „attól lehet félni, hogy a katonaság és a köznép, amely napok óta egyébről sem beszél, mint a Magyarország elleni háborúról, akarata ellenére is békeszegésre kényszeríti a Portát”⁴¹ „Félek a katonaságtól és a köznéptől — ismételte meg pár nappal később —, mert a magyar rebellesek eredményeit túlságosan rózsás színben látja.”⁴² A helyzet kritikus volt, Boszniában fellázadtak a janicsárok és a háborút követelték, Isztanbulban is tüntetésekre került sor.⁴³ A portai angol követ már azt jelentette, hogy több ezer török katona ment a kurucok segítségére.⁴⁴ A bécsi Haditanácsot ideges félelem fogta el, s a portai hírekre vonatkozóan szigorú titoktartást rendelt el.⁴⁵ Talman is világosan látta, hogy a török hadbalépése a császári sereg teljes katasztrófáját jelentené: „Azok a német csapatok, amelyek most a magyarokat nem tudják megállítani, még kevésbé tudnának megállni a törökök ellenében.”⁴⁶

Az ideges hangulatot még fokozta, hogy január óta a Porta komolyan fegyverkezett. Talman csakúgy, mint Ferriol vagy a velencei követ, óriási arányú hadikészülődésekről számolt be, csak azt nem tudta egyikőjük sem. Morea vagy Magyarország megtámadására készülnek-e, vagy I. Péter orosz cár ellen, akivel, amióta az Azov környéki erődítményeket elfoglalta, feszült volt a Porta viszonya. Velence hatalmas összegekkel Morea felől akarta eltéríteni a pasák figyelmét, Ferriol tízezer tallért osztott szét, hogy kellő hangulatot teremtsen a magyarországi háborúra, s párezret Talman is latbavetett, hogy ugyanezt megadadályozza.⁴⁷ A nagyvezérnek és a muftinak, de a többi dívánuló pasának is jól jövedelmezett a háborús készülődés.

Április elején a császári megbízott már azt közölte, hogy négyezer janicsár indul Belgrádba meg Temesvárra, és hogy a török végvárak katonái közül egyre többen állnak Rákóczi seregébe. Sürgette, hogy küldjenek neki pénzt. „mert pénzzel itt mindent el lehet érni”⁴⁸ A Porta nem támogatja nyíltan a magyarokat — írta pár nap múlva Talman —, de utasítást adott a határmenti pasáknak, hogy ne csak ne akadályozzák, ha, valaki a kurucokhoz akar csatlakozni, hanem titokban segítsék is. Szigorúan tiltva van zászlót

⁴⁰ „Ich bemühe mich das möglichste zu thun, allein die lehren Worth ohne Geldt undt Character werden in diesen gefährlichen Umständen in die länge wenig ausgeben.” Talman jelentése, 1704. jan. 19.: St. A. Türkei. Karton 176.

⁴¹ „... zu befürchten seye, dass die Porten auch wider ihren Willen von der Miliz und gemeinen Volckh, welche von etlich Tag her von nichts, als von Krieg wider Hungarn redet, zum Fridtenbruchs werde benöthiget werden.” Talman jelentése, 1704. febr. 24.: uo.

⁴² „... fürchte ich die Miliz und das gemeine Volckh, welcher die Progressen der hung. Rebellen all zu favorabl anscheinen.” Talman jelentése, 1704. jan. 28.: uo.

⁴³ Savoyai Eugén I. Lipót császárnak, Nehemb generális péterváradí parancsnok jelentése alapján, 1704. febr. 21.: uo.

⁴⁴ Sutton jelentése, 1704. jan. 18.: AR. II./I. 113. l.

⁴⁵ Savoyai Eugén már idézett jelentése a császárhoz: uo.

⁴⁶ „Die Teütsche, welche aniezo denen Hungarn an keinem Orth zu resistiren vermögen, würden wider die Türken sich noch weniger gewachsen sein.” Talman jelentése, 1704. ápr. 9.: uo.

⁴⁷ Ld. *Legrelle*, IV. 319. l. és *Hürmuzaki*, VI. 61. s köv. l.

⁴⁸ „... etliche ... heimlich, ohne Vorwissen des dortigen Bassa sich denen Rebellen in Hungarn geschlagen haben.” Uo. — „Durch Geld allhier alles kann ausgerichtet werden”. Uo.

vinni magukkal, vagy Magyarországon turbánt hordani, hogy ha a dolgot fölfedeznék, a Porta mondhasza, mindez tudta és hozzájárulása nélkül történt, mert nincs módjában a végvári katonákat rács mögé zárni. Azt remélik, hogy ilyen módon Rákóczi a Boszniából, Szerbiából, Temesvár környékéről és Moldvából hozzá tódulókból nyole-tízezer főnyi erősítést kap. A temesvári pasa mindezt tudtára is adta Rákóczinak s biztatta, hogy ígérjen jó zsoldot.⁴⁹

Talman jelentése korántsem volt alaptalan. 1704 márciusában Isztambulban fölvonták a szultán hadisátorát, ami háborút jelentett. Március végén, amikor Ferriol. nem riadva vissza egy kis túlzástól, közölte a Portán, hogy Miksa Emánuel bajor választó csapatai „néhány napi járásra vannak Bécs-től”,⁵⁰ a nagyvezér kijelentette: az oszmán hadsereg kész Rákóczinak segítséget nyújtani.

Május legelején szultáni futár jelent meg Rákóczi táborában a Duna menti Ordason, s közölte a fejedelemmel, hogy a Porta szabad átjárást ad embereinek a határon, s kész fegyveresen támogatni őt a császár ellen.⁵¹ Nem sokkal később, május 25-én megérkezett Ferriol titkára, Michel is, aki már azt a hírt hozta, hogy a határon tízezer török áll készen, a fejedelem utasítását várva.⁵²

Rákóczit meglepte a dolgok ilyenét fordulata, öröme azonban nem volt gondtalan. A Porta segítsége, tízezer török harcos csatlakozása komoly erőgyarapodást jelentett volna a szabadságharc számára, — de biztosíték nélkül Rákóczi nem merte vállalni ezt a segítséget. Aggályait, kétségeit legjobban Bonnac márkihoz írt leveléből ismerhetjük meg. „Bevallom — írta a török futár érkezése után Bonnacnak —, hogy a Porta nyilatkozata kellemesen érintett és a király [XIV. Lajos] iránt érzett alázatos hálám mellett Önnek is lekötelezettje vagyok fáradságáért, amit érdekében oly sikeresen kifejtett; de ez nem akadályozhat meg abban, hogy meg ne mondjam, zavarban vagyok ebben a rendkívül kényes ügyben, mert az ajánlatot elfogadni épp oly veszélyes, mint elutasítani. Tudom, hogy ez a nemzet sem az adott szót, sem a jó-

⁴⁹ A nagyvezértől, a muftitól és a kancelláriától nyert egybehangzó értesülések alapján jelenti, „dass gedachte Porthen zwar annoch denen Rebellen öffentlich kheinen Succurs geben wolle, habe aber doch jungsthin an die commandierende Gräniz Bassen geheimbe Ordre abgehen lassen, dass dieselbe nit nur allein keinen Türkhen verhinderen von denen Gränizen sich zu denen Hungarn zuschlagen, sondern villmehr jedem darzue unter der Handt verhilfflich seyn sollen. Jedoch seye allen scharpf verbotten einen türkischen Fahn zu führen, oder in Hungarn mit einem Turbant zuerscheinen, damit, sofern die Sach mögte entdoeket werden, seye Porten verwenden kunte, dass es ohne ihrer consens und Vorwissen geschehen, noch in ihrer Macht gestanden jeden miessigen Gräniz Soldaten in Zaumb zu halten, wodurch zuerhoffen, dass der Ragoczy auf diese Weis auss Bosnien, Servien, Temesvar und Moldau an zuhauffenden Türkhen und andere Gesindl mit Acht bis Zehn Tausend Mann khönnen verstörecket und die Rebellion länger unterhalten werden, wie dann auch durch den Bassa von Temeswar solches dem gedachten Ragoczy auf das heimlichste hinterbracht und anbey angedeutet werden solte, das er in Hungarn und selbigen Gränizen desto grössern Anhang auss Türkhey an sich zuziehen publiciren lassen wolle, dass einen jeden, so sich zu ihm schlagen würden ein guettes Handgeld werde gereicht werden.” Talmann jelentése, 1704. ápr. 21.: uo.

⁵⁰ *Legrelle*, IV. 330. l.

⁵¹ „... on m'avertit que j'auray désormais non seulement la permission d'un libre commerce de lettres, mais aussy que la Porte estoit prest de m'envoyer du secours.” Rákóczi levele Bonnachoz, 1704. máj. 12.: A. Aff. Étr. Hongrie, t. 9. fol. 249.

⁵² Michel április 2-án indult Isztambulból. Május 15-én ért Somlyóra és 25-én jelentkezett Rákóczinál a dunapataji táborban. Útjára és küldetésére ld. *Legrelle*, IV. 332. és 334. l.; Debreczeni Péter levelét Buday Istvánhoz, 1704. máj. 15.: AR. I./I. 69. l. és Fierville levelét Bonnachoz, 1704. máj. 26.: A. Aff.Étr. Hongrie, t. 9.

indulatot nem tekinti, ha érdeke úgy kívánja, következésképp egy ilyen szomszédos hatalom támogatása könnyen olyan szolgaságba taszíthat bennünket, amely idővel vetekedik a német elnyomással.”⁵³

Mindezt megfontolva, Rákóczi mégis úgy gondolta, nem vetheti el a nagyvezér ajánlatát, de ahhoz, hogy elfogadhassa, biztosítékot kell kapnia arról, hogy a Porta nem kezd foglalásba Magyarország területén. Gyakorlatilag a megoldás az lehetne — írta Bonnachnak —, hogy XIV. Lajos közli a Portával, hogy őt országával egyetemben védelmébe vette, a szultán pedig adjon biztosítékot, hogy a magyaroknak nyújtott segítség színe alatt nem fogja birodalma határait terjesztetni. Ha a Porta ezt kész megtenni, kárpótlásul hajlandó ajándék címén meghatározott évi összeget fizetni. De még így is az volna a kívánatos, hogy a török csapatok ne önállóan, hanem a kuruc seregbe beillesztve vegyenek részt a hadjáratban, amit a szultán külön engedélyezne és amite ő kiáltványban adna tudtul seregének. Magyarország és Erdély számára egyformán 4—4000 janicsárt és 2—2000 lovast igényelne, ennyinek a zsoldját tudná fizetni. A zsoldosok átengedésénél is fontosabb volna azonban, hogy a Porta adjon szabad utat a birodalom területén át a francia csapatoknak. Nápolyból a Száván vagy Belgrádon át ezek könnyűszerrel egyesülhetnének a kuruc sereggel.⁵⁴

Rákóczi óvatossága a török segítséget illetően annál indokoltabb volt, mert Lajos király a maga és nem a magyarok érdekét tartotta szembe előtt, s hajlandó lett volna a töröknek Péterváradot meg a Bácskát átengedni, ha az egész oszmán haderő háborúba lép, ahogy Ferriol ezt már fel is ajánlotta

⁵³ ... je suis aussy embarasser dans une affaire sy delicate et autant dangereuse à accepter qu'à rejetter; je scay que cette nation est sujette à manquer à la parole et à la bonne foy lorsqu'elle trouve ses interests, et par consequent l'ayde d'une telle puissance voisine nous pouvoit bien mettre dans un esclavage, qui avec le temps rendroit celuy des Allemands.” Rákóczi levele Bonnachoz, 1704. máj. 12. — A fejedelem aggályaiiban környezete is osztozott. Pápai János, Rákóczi Magyar Kancelláriája igazgatójának Buday Istvánhoz Ordasról, 1704. máj. 12-én írt levelében olvassuk: „A török császár is minden jóra ajánlja magát, úgy hogy többet nem is kívánhatunk, — de ugyan csak török!” (AR. I./I. 69. l.)

⁵⁴ „Il me semble que cette proposition n'est nullement à rejetter, pourveu que Sa Majesté nous fasse la grace de nous garantir de l'esclavage par des assurances qu'elle nous fera rendre justice et qu'elle empechera qu'ils ne s'emparant de quelques pays ou forteresses contre leurs assurances, ce qui se pouvoit faire, sy Sa Majesté faisoit declarer à la Porte que m'ayant pris sous la protection avec tout le pays, ancien allié de sa couronne, le Grand Seigneur doit luy donner des assurances qu'il ne pretendra pas sous le pretexte des secours qu'il nous donnera, estendre ses limites, ny s'emparer des forteresses, moyennant quoy je trouve tout le royaume disposé de donner une gratification annuel à la Porte, sous le nom d'un present, pour flatter l'orgueil de cette nation, de quoy l'on conviendrait ensuite pour éviter la jalousie des princes chrestiens. Il seroit bon que ces troupes auxiliaires ne fussent envoyées icy que comme des troupes de moy et levée par la permission du Grand Seigneur, ce que je ferois publier par des manifestes publics. Nous n'avons pas besoin d'avantage que de quatre milles hommes de janissaires et deux milles hommes de cavalerie pour la Hongrie et autant pour la Transilvanie, parceque j'espère que par ce commerce vous serez en estat de me faire tenir des armes et de l'argent. Il seroit encore plus à souhaitter sy les Turcs donnoient passe aux troupes françaises qui se peuvent embarquer à Naples et traverser le Golfe; ma jonction seroit infaillible de quelque costé qu'on souhaitteroit, pourveu que le passage de Save ne les empeche pas, car autrement il faudroit prendre la route de Belgrade, que vous connoissez bien.” Rákóczi i. levele Bonnachoz. — Pár nappal később a porosz udvarban tárgyaló Ráday Pált már úgy tudósította Rákóczi a török segítségről, hogy „mind pénzen fogadott hadaim lesznek”. 1704. máj. 21.: Ráday P. iratai. I. 155. l.

a nagyvezérnek.⁵⁵ Ezen a ponton áthidalhatatlan ellentét állt fenn nemcsak a magyar és a török érdekek közt, hanem a francia politika és Rákóczi feltételei közt is.

Rákóczi Michel révén közvetlenül is XIV. Lajos elé terjesztette a törökkel való együttműködésre vonatkozó aggályait és feltételeit. — ebben már összesen csak 6000 gyalogos és 2000 lovas zsoldbafogadását kérte, viszont élelmet és lőszert igényelt a Portától⁵⁶ — maga pedig, félbeszakítva a tervezett dunántúli hadjáratot, július derekán megindult a Duna-Tisza közén dél felé, hogy a császár oldalán álló rác határőrök leverésével és Szeged elfoglalásával közvetlen összeköttetést teremtsen a temesvári pasával.

A török katonai segítségből mégsem lett semmi. A határon bevetésre készen várakozó tízezer törökről szóló hír nem bizonyult igaznak, s a nyár végére az is egyre nyilvánvalóbb lett, hogy a Porta korábbi kijelentéseivel ellentétben, még mindig nem szánta rá magát a háborúra. Talman ugyan többször is jelentette a Haditanácsnak, hogy a nagyvezér, miközben előtte barátságát hangoztatja, titokban a magyar ügyről tárgyal, és hogy a török katonaságból mind többen állnak a kurucok zsoldjába,⁵⁷ de ezek a hírek túlzottak voltak. Rákóczival közvetlen tárgyalásra nem került sor, és így a fejedelem nem is kapott engedélyt zsoldosok toborzására. A kuruc táborban valóban volt egy csapat, melynek legénysége törökökből állt, ez azonban tényleg önkéntes alakulat volt, s létszáma nem volt számottevő. Később, 1705 tavaszán, a Rákóczihoz küldött francia követ, Des Alleurs tábornagy ezeknek a kuruc seregben harcoló törököknek és tatároknak (akiknek Andrassy páter, a „dervis generális” volt a parancsnokuk) a számát mindössze százegyházyra tette.⁵⁸ Arról tudunk, hogy Rákóczi követei a temesvári meg a belgrádi pasa embereivel többször is tárgyaltak,⁵⁹ a kérdés általános rendezésére azonban nem került sor. Pedig Rákóczi egy ideig komolyan számított rá. Augusztusban a császáriakkal is részben azért kezdett Gyöngyösön béketárgyalásokat, hogy húzza az időt a török katonai segítség megérkezéséig, másrészt, hogy a tárgyalások hírével is siettesse a Porta elhatározását, — de hiába. A nagyvezér egyre jobban belebonyolódott az udvari klikkek újra fellángoló harcába, a magyar kérdés mindjobban háttérbe szorult, csak propagandacélból dobta be időnként a hadsereg vagy egynémelyik türelmetlen végbeli pasa megnyugtatóására, s valójában kínosan ügyelt rá, hogy a császárral újjat ne húzzon. Az isztanbuli császári ügyvivő, aki július elején még azt jelentette, hogy „a törökök és a rebellis magyarok közti érintkezés egyre erősödik s mind veszélyesebbé kezd válni”,⁶⁰ augusztus végén már azt írta: a nagyvezér határozot-

⁵⁵ *Legrelle*, IV. 330. l.

⁵⁶ Rákóczi utasítása Michelnek, 1704. aug. 1.: *Fiedler*, II. 453—454. l. és Michel memorandumuma XIV. Lajoshoz, 1704. aug. 31.: A. Aff. Étr. Hongrie, t. 9. fol. 345.

⁵⁷ Talman jelentése, 1704. jún. 3.: St. A. Türkei. Karton 176.

⁵⁸ *Fiedler*, II. 465. l. — Des Alleurs adatát megerősíti, hogy Fekete János hadifizetőmester 1706 folyamán is csak „két companiából álló török és tatárnak” fizetett zsoldot. (Idézi *Takács János*: *Közteljesítés II. Rákóczi Ferenc korában*. Zalaegerszeg. 1941. 50—51. l.)

⁵⁹ Ld. az angol követ jelentéseit 1704 augusztusából: AR. II./I. 369., 371. és 407. l.

⁶⁰ „... das commercium zwischen denen Türken und hung. Rebellen täglich zue zuenemben und gefährlicher zu werden beginne, . . .” A Haditanács fölterjesztése a császárhoz Talman 1704. júl. 3-i jelentéséről, 1704. júl. 27.: St. A. Türkei. Karton 176.

tan kijelentette előtte, „nem fordulhat úgy a helyzet, hogy a két birodalom közti barátság megbomoljék”.⁶¹

Pedig a kurucok részére ebben az időben egyszerre fontossá vált a török katonai segítség. 1704 őszére ugyanis lényegesen megváltozott a szabadságharc külpolitikai helyzete. Rákóczi követe üres kézzel jött vissza a svéd és a porosz udvarból,⁶² s a franciák augusztus 3-i höchstädti nagy csatavesztése még a reményét is elvágta annak, hogy a fölkelés XIV. Lajostól közvetlen segítséget kapjon. Rákóczi tisztán látta, hogy külső katonai támogatás nélkül a háborút nem tudja győzelemre vinni, ezért mindenáron segítséget akart szerezni, különösen, amióta tudomást szerzett arról, hogy I. Péter orosz cáar a császár szövetségét keresi.⁶³

Mindehhez járult, hogy főleg az erdélyi közvéleményt erősen nyugtalanította a Portával való viszony rendezetlen volta. Rákóczit a gyulafehérvári országgyűlés július 8-án Erdély fejedelmévé választotta, s az erdélyi „török párt” elvárta, hogy a szokott módon, ünnepélyes követséget küldjön a Portára és megválasztását athnáme-levéllel megerősíttesse. „Hallom, az Erdélyben levő némely urak s fő rendek sokan békétlenkednek, miért hogy eddig kellett az török Portát az mi kegyelmes urunknak önagságának praetereálni — írta Teleki Mihály Marosvásárhelyről —, mert ha in tempore nem requirátatik az török Porta Erdélytől, félő, az jövő nyáron porrá ne tegye Erdély országát, melyben hogy az német mesterkedik, bizonyosnak mondják.”⁶⁴ Barcsai Mihály pedig magának a fejedelemnek tolmácsolta a közvéleményt: „Erdélynek dolga eleitől fogván, úgy az erdélyi fejedelmek megtarttatások függött a török Portával levő jó correspondentiától.”⁶⁵ Később Des Alleurs is azt jelentette királyának, hogy az erdélyiek erősen nehézményezik, hogy Rákóczi nem rendezi dolgát a Portával.⁶⁶ Mindenfelé rémhírek bukkantak fel, hogy „a töröknek nagy keszületi volna Erdély ellen”, hogy „az jövő nyáron Szebent meg akarná szállani”, hogy Rákóczitól el akarja venni a fejedelemséget, s az egyik török császár azt is kijelentette volna: „az török császár tudja, kit tegyen fejedelemnek Erdélyben”.⁶⁷ A hangulat annyira ideges volt, hogy Des Alleurs a nagyobb veszély elkerülésére a közvetlen kapcsolatok

⁶¹ „Keine Conjunctionen capabl seye die zwischen beeden Reichen vertierende Freindschafft zu alteriren.” Talmán jelentése, 1704. aug. 31.: uo.

⁶² Rákóczi a svéd és porosz támogatás elnyerésére irányuló tárgyalásokon a Porta ajánlatára is hivatkozott, mondván, hogy ha nem kap segítséget az említett országoktól, kénytelen lesz elfogadni a „pogányok” szövetségét, ez pedig az egész kereszténységre nagy veszélyt hozhat. Ld. Ráday P. iratai. I. 155. és 156—157. l.

⁶³ Ld. a Michelnek adott már idézett utasítást: *Fiedler*, II. 451. l. — 1704 őszén már azt beszélték, hogy „a cáar harmincezer kozákkal indul a kurucok ellen”. Gyulai István levele édesanyjához, 1704. júl. 20.: A Román Tud. Akadémia Kolozsvári Levéltára. Gyulai—Kún lt. 30. fasc.

⁶⁴ Teleki Mihály levele Radvánszky Jánoshoz, 1705. febr. 22.: O. L. Radvánszky cs. lt. III. oszt. XXXI. csomag 52. sz.

⁶⁵ *R. Kíss* : i. m. 90—91. l.

⁶⁶ *Réflexions de M. Desalleurs . . .*, 1705 eleje: A. Aff. Êtr. Hongrie, t. 10. fol. 138.

⁶⁷ Teleki Mihály idézett levele Radvánszky Jánoshoz. — A császári Haditanács is utasította Talmant, hogy zavarkeltési célból próbálja meg a Portát rávenni, vegye pártfogásába Thököly fejedelemségének az ügyét. 1705. máj. 27-i utasítás: St. A. Türkei. Karton 176.

gyors felvételét javasolta a fejedelemnek.⁶⁸ Hiszen Forgách Simon generális már azt jelentette, hogy Erdélyben „generice a török protectiót sűrűn emlegetvén, szükséges kegyelmes urunknak arra igen vigyáznia, hogy önagysága híro nélkül is magokat annak ne submitálják, avagy az országba be ne hozzák”.⁶⁹

De talán mindennél súlyosabban esett a latba az a veszély, hogy a Porta, elfordulva Rákóczitól, megegyezik a császárral, és ellenségként jön Magyarországra. Láttuk, hogy ezzel a lehetőséggel Rákóczi és Bercsényi már 1702-ben számolt, 1704 őszén azonban konkrét formában fölmerült az aggodalom, hogy a bécsi udvar végső szorultságában felajánlja a töröknek az ország egyik részét, hogy megtarthassa a másikat.⁷⁰ A félelem talán nem is volt egészen alaptalan. Talman augusztusban azt jelentette, hogy a kaja a nagyvezér megbízásából felajánlotta a Porta katonai segítségét a rebellesek leverésére.⁷¹ Ferriol pedig tudni vélte, hogy a császári ügyvivő már oda is ígérte a Duna-Tisza között Kalocsáig, Szegeddel, Péterváraddal és Eszékkal.⁷²

Végeredményben tehát, amikor a franciák és a császáriak egyaránt Magyarország rovására tett ígéretekkel próbálták a Portát maguk mellé állítani, nem lett volna okos, ha Rákóczi ölbetett kézzel megvárja, hogy a lényegyet tekintve, az ország szempontjából majnem egyforma két rossz közül a nagyvezér melyiket választja majd. Különösen nem akkor, amikor a török katonai segítség nagyon hiányzott a kurucoknak, s a Portával való viszony rendezését egy számottevőnek mondható politikai csoport is egyre hangosabban követelte.

Mindezek az okok együttesen arra indították 1704 őszén Rákóczit, hogy elzárkózását feladja, és közvetlen kapcsolat kiépítése révén maga vegye kezébe a Portával való viszony rendezését. Ami azonban talán lehetséges lett volna nyár elején, őszre már elkésett bizonyos fokig. A hadihelyzet alakulása nagymértékben csökkentette a franciák, de a kurucok tekintélyét is a török kormányférfiak előtt, s a császárbarát udvari klikk megint előtérbe lépett. 1704. szeptember 28-án megbukott Hasszán pasa nagyvezér, és helyébe Kalailikosz Ahmed került.⁷³ Az új nagyvezér nem csinált titkot abból, hogy politikáját nem hajlandó a franciákhoz kötni: kicsinyes rendszabályokkal kellemetlenkedett Ferriolnak, hosszú időn át nem is engedte maga elé,⁷⁴ s a magyar ügyben minden tárgyalást megszakított. Alig három hónap után, 1704. december 25-én ugyan ő is megbukott, utóda, Baltadzsi Mohamed azonban lényegében ugyanazt a politikát folytatta, csak nagyobb ravaszsággal.⁷⁵ XIV. Lajos Rákóczihoz küldött követét, Des Alleurst, akit elődje hónapokon át várakoztatott a török-magyar határon a kísérletében levő francia tisztekkel együtt, átengedte Magyarországra, de ugyanakkor a végbeli pasákat szigorúan utasí-

⁶⁸ „Et si Monseigneur le prince Rakoczj veut bien permettre de luy dire mon sentiment sur ce sujet, je luy diray que je crois qu'il doit envoyer incessamment à Constantinople quelqu'un qui agisse de concert avec Monsieur l'ambassadeur de France à la Porte, pour faire cesser tous les bruits que les partisans de la maison d'Autriche font courir à cet égard pour découvrir à fonde les intentions de la Porte.” *Réflexions de M. Desalleurs . . .*, i. h.

⁶⁹ Forgách jelentése, 1705. febr. 6.: *R. Késs* : i. m. 224. l.

⁷⁰ Rákóczi levele XIV. Lajoshoz, 1704. jún. 15.: *Fiedler*, II. 441. l.

⁷¹ „. . . so viel Trouppen, als die Noth erfahren künte, zu Ihro Kayserl. Mayestät Dienste überlassen.” Talman jelentése, 1704. aug. 31.: *St. A. Türkei*. Karton 176.

⁷² *Legrelle*, IV. 333. l.

⁷³ *Hammer*, VII. 108. l.

⁷⁴ *Legrelle*, IV. 334. l.

⁷⁵ *Hammer*, VII. 113. l.

totta, hogy a császáriakkal jószomszédi viszonyt tartsanak. Mindez méginkább sarkallta Rákóczit, hogy rendezze a Portával való viszonyát, amíg nem késő.

1705 elején a fejedelem üdvözlő levéllel kereste fel az új belgrádi és a temesvári pasát, akiknek szava a magyar ügyekben fontos volt,⁷⁶ majd a Portára menő követét, Török Andrást is útra készítette. A követnek adott utasítás teljes bepillantást enged Rákóczi elgondolásaiba.

Török András feladata az volt, hogy az új nagyvezérnek a fejedelem szerencsekívánatait tolmácsolja és egyben jelentse Rákóczi erdélyi fejedelemmé választását. Jelentse ki, hogy a fejedelem nagy tisztelettel viseltetik a Porta és személy szerint a nagyvezér iránt, és ahogy eddig, ezután is arra fog törekedni, hogy a Portával jóbarátságot tartson és hogy Magyarországot olyan bástyává építse, mely felfogja a németeknek a török birodalom elleni rohamát. A Habsburgok leigázó törekvései ellen harcoló magyarok két évszázada mindig a Porta barátságát keresték — mondja az utasítás —, s azt el is nyerték; nem kételkedik, hogy most ő is el fogja nyerni. Az önálló, független Magyarország helyreállítása a Portára nagy előnnyel járna: északi határait a baráti magyar nemzettel szemben nem kellene nagy költséggel épített végvárakkal, sok pénzt felemészítő őrséggel biztosítani, s felszabaduló erejét a birodalom ázsiai terjeszkedésre fordíthatná. „A török birodalom előmenetele mindig ázsiai hódításain, az ottani tartományok kincsein és katonáin nyugodott.” Rákóczi nem kívánja, hogy a Porta háborút indítson mellette. A birodalom hagyományos barátságát kéri csupán, és engedélyt arra, hogy a határmenti népek közt pénzért katonákat toborozzon.⁷⁷

Mai ismereteink szerint bizonyosra vehetjük, hogy Török András nem jutott el Isztanbulba, de azt, hogy követsége miért maradt el, min hiúsult meg, pontosan nem tudjuk. Valószínűnek látszik, hogy a fejedelem egyrészt a császáriak 1705 elején mutatkozó hadifölénye által kialakult helyzetet nem ítélte alkalmasnak a tárgyalások megindítására, másrészt, mielőtt elkötelezi magát a Portának, még egy kísérletet akart tenni a svéd királynál, aki győztes hadaival ekkor Krakkó körül táborozott. Nem volt titok, hogy XII. Károly, miután leverte II. Ágost lengyel királyt, Péter cár ellen készülődik, és Rákóczi úgy gondolta, rábeszéléssel elérheti, hogy a Porta hadat üzenjen Oroszországnak, ami viszont lehetővé tenné, hogy a svéd haderő a császár ellen forduljon. Az utóbbi időben olyan értesüléseket kapott a Portáról, hogy az Azovi-tenger körüli határincidensek nagyon elmérgesítették az orosz—török viszonyt. a

⁷⁶ „Hogy Nagyságod levele által megkeresett, azzal kedves dolgot cselekedett, ebből megismérjük, hogy Nagyságod velünk barátságot kíván tartani, mely dolognak igen örülünk . . . Minthogy mitőlünk kívánja először a Fényes Porta a tudósítást, így Nagyságod mind az maga dolgainak előmenetelét, s mind az mi barátságunkat jobban meg fogja tapasztalni.” Hasszán belgrádi pasa levele Rákóczihoz, 1705 eleje: O. L. Rákóczi-szabh. It. I. 1.A/1. 19. fasc. — Vö. *Fekete Lajos: A Rákóczi-Aspremont levéltár török iratai. Levéltári Közlemények, 1935. 131. s. köv. I. és Karácson Imre—Thallóczy Lajos: Török—magyar oklevéltár 1533—1789. Bpest. 1914. 320. s. köv. I.*

⁷⁷ A Török Andrásnak adott instrukció: Ráday P. iratai. I. 226—230. l. A rünk-maradt fogalmazvány utólag és hibásan van keltezve, de az elmondottak és az utasítás tartalma alapján szinte teljes bizonyossággal datálhatjuk 1705 február—márciusra. Perényi József véleménye (*Századok, 1958. 822. l.*), hogy az utasítás 1704 elején íródott, nem indokolható. Perényi Ferriol márkinak egy 1704 márciusi jelentésére hivatkozik, mely arról szól, hogy „André-Bey”-t, Rákóczi követét a temesvári pasa feltartóztatta a határon és nem engedte tovább. Már említettük, hogy ez a hír Bay Andrásra vonatkozik, nem pedig Török Andrássra. Különben az utasításban Rákóczi hivatkozik erdélyi fejedelemmé történt megválasztására, ezt pedig 1704. július 8-a előtt nem tehetette.

birodalom aggódva figyeli Oroszország erősödését, és fegyverrel akarja elejét venni további terjeszkedésének.⁷⁸ Rákóczi úgy vélte, a nagyvezér kedvezően fogadja majd ajánlatát: ha a Porta hadat indít az oroszok ellen, ő, Rákóczi, ráveszi a svéd királyt, hogy szintén támadja meg a cárt. Ebben az esetben a svéd-török együttműködésért mindkét udvar neki lesz hálás. a közvetítés nemzetközi tekintélyét is növeli, arról nem is szólva, hogy siker esetén megakadályozza a császár és a cár szövetségét, svéd segítőcsapatokat igényelhet, és elkerüli a török főerőknek Magyarországra jövetelét.

1705 május elején Ráday Pált ismét a svéd királyhoz küldte, felajánlva, hogy hadbalépteti a törököt.⁷⁹ XII. Károly a törökkel szövetkezni nem volt hajlandó, viszont az ellen, hogy a Porta tőle függetlenül, de vele nagyjából egyidőben a cásra támadjon, s ezzel megossza az orosz haderőt, nem volt kifogása. Közelebbi ígéretet persze nem tett, de Rákóczinak ez is elegendő volt, s Ráday értesítésére 1705 júliusában megindította követét, a portai viszonyok régi ismerőjét, ládonyi Horvát Ferencet Isztanbulba, azzal, hogy „a muszka ellen való hadakozásnak dolgát nemesak kitanulja, de sürgesse is”. — „Nincs is kétségünk benne — írta Rákóczi Rádaynak —, hogy véghez ne vihesse, látván [a Porta] nagy hajlandóságát.”⁸⁰

Horvát 1705 augusztus elején indult Temesváron. Belgrádon át Isztanbulba, zsebében a nagyobb nyomaték kedvéért a portai főtollmácsnak vitt 4000 tallérral.⁸¹ Jóformán még oda sem ért, amikor a szécsényi országgyűlés utolsó napjaiban követ jelent meg Rákóczi táborában, bizonyos Ali bég. Bahsiszerájából, a török-vazallus tatár kántól hozott levelet Rákóczinak, de a nagyvezér titkos küldöttjének mondotta magát és szóban szövetségi ajánlatot tett a fejedelemnek. Megbízólevele ugyan nem volt, de ennek okát adta, mondván, hogy mivel Rákóczi hivatalosan még nem jelentette erdélyi fejedelemmé való megválasztását, nem illett volna a Porta méltóságához, hogy hivatalosan bocsássa hozzá emberét. Rákóczi érthetően nagy örömmel fogadta Ali bég közlését, s megragadta az alkalmat, hogy amit elmulasztott 1704 nyarán, azt most francia segítség nélkül véghezvigye: rendezze a birodalommal való viszonyát. Seregével útban Erdély felé. Magyaregregyről a Portára küldte Pápai Jánost, magyar kancelláriája igazgatóját.

Míg Horvát csak titkos megbízott volt, akinek feladata a Porta álláspontjának és hajlandóságának kipuhatólása, Pápai Rákóczi felhatalmazta,

⁷⁸ Ld. Ráday P. iratai. I. 375. l.

⁷⁹ Rákóczi utasítása Rádaynak, 1705. ápr. 20.: uo. 253. l.

⁸⁰ Rákóczi levele Rádayhoz, 1705. júl. 29.: AR. I./I. 381. l. A Horvátnak adott instrukció, amely azonban az orosz kérdést nem hozza elő (ez nyilván az előttünk ismeretlen titkos utasításban volt): uo. 376—377. l. — Des Alleurs később így összegezte Rákóczi elgondolásait XIV. Lajoshoz írt levelében: „Les raisons que le Prince Ragotzi a eu de demander que les Turcs entrassent en guerre avec les Moscovites, sont: 1° qu'il espère par la s'attirer la protection du roy de Suède qui a donné à connoître que sy le Prince Ragotzi pouvoit mettre ces deux puissances aux mains, il luy en marquait une grande reconnoissance; 2° parce que le roy Stanislas [Lesczyński] a promis à ce Prince de se déclarer pour luy aussitost que les Moscovites seroient obligez de porter ses armes hors de la Pologne; 3° que les Turcs seroient contrains d'envoyer leurs principales forces du costé de Moscou et qu'ils ne pouvoient avoir en Hongrie qu'un corps capable de défendre le royaume . . . Ces raisons m'ont toujours paru foibles, mais je n'ay pas voulu les combatre pour point laisser soupçonner que je n'agis pas directement pour les interest de la Hongrie.” 1706. jan. 30.: A. Aff. Étr. Hongrie, t. 11. fol. 357.

⁸¹ Horvát útjára ld. Ráday P. iratai. I. 444. l. A megvesztegetésre szánt összegre ld. Horvát Isztanbulból küldött jelentését, 1705. okt. 29.: O. L. Rákóczi-szabh. lt. 1. l. B. 13. fasc.

hogy „nemcsak tractálhasson, hanem egyszersmind végezhesen is”. A fejedelem baráti szövetséget ajánlott. Erdélyi fejedelemsége elismerését kérte, továbbá annak engedélyezését, hogy 8000 albán gyalogost és 4000 török lovast fogadhasson. A Porta hadbalépését nem igényli — olvassuk az utasításban —, sőt, Pápai mondja meg a nagyvezérnek, hogy ha a török Magyarországra jönne, ez azt eredményezhetné, hogy az egész kereszténység összefog a császár segítségére. Ha mindezt a Porta elfogadja, kérjen oly athnámét, melyben a szultán a fejedelmet, Erdélyt és Magyarországot oltalmába veszi és kijelenti, hogyha új királyt választanak, azt is megvédi; a karlócai béke által megszabott határokon túl nem terjeszkedik; ha az ország háborúba keveredik, a kívánt erővel megsegíti. Ezzel szemben Rákóczi kötelezi magát, hogy Magyarország részéről évi 40, Erdély részéről 30 ezer tallér ajándékot fizet, a császár ellen folytatja a háborút a teljes elszakadásig, s a Porta tudta nélkül nem békül meg. Végezetül — mondja az utasítás — Pápai beszélje rá a nagyvezéret, hogy hadával forduljon az orosz ellen, hiszen a cár már régen megtámadta volna a birodalmat, ha nem kellene a svéd királytól tartania. Ha a Porta hajlandó az orosz háborúra, a fejedelem ráveszi a svéd királyt Péter cár elleni hadjárata folytatására. Ha viszont a Porta mindezt nem fogadja el, Pápai jelentse ki, hogy akkor a magyarok meggondolják, ne béküljenek-e meg a császárral. Ha pedig követelöznek, mondja meg, hogy az is előfordulhat, hogy a némettel megbékülve, ellene fordulnak.⁸²

Pápai János október 28-án indult Erdélyen, Havasalföldön át, s pár nap múlva megindult Bay Mihály is a tatár kánhoz, hogy Rákóczi nevében támogatását kérje a Portán Pápai számára.⁸³ November 11-én Rákóczi csatát veszített Zsibónál s Erdélyt elözönlötte a labanc sereg. A szabadságharc katonailag kritikus helyzetbe került, a fegyveres segítség megszerzése immár létszükségletté vált.

Pápai követségével új, önálló fejezet kezdődött Rákóczi török politikájában. Ezt a politikát továbbra is a megoldhatatlan kettősség jellemezte: hogyan lehet úgy biztosítani a Porta támogatását, hogy a kurucokat segítő török katonaság ne válhasson a birodalom öncélú hódító vágyának eszközévé. A katonai helyzet fokozatos romlása Rákóczit egyre több engedményre kényszerítette, a végén már a török szövetség és beavatkozás kockázatát is kész lett volna elvállalni — a Porta azonban végül sem szánta el magát a háborúra. A további tárgyalásokat, a Porta belső züllésének útját ma még részleteiben nem tudjuk nyomon követni, ez csak a külföldi levéltári anyag feltárása után válik lehetségessé. Így csak utalunk rá, hogy Pápai követsége többéves tárgyalás után is eredménytelen maradt, a Porta sem ekkor, sem később nem lépett Rákóczival szerződésre, és nem adott a kuruc szabadságharcnak semmilyen segítséget.

⁸² Rákóczi utasítása Pápainak, 1705. okt. 26.☞ Ráday P. iratai. I. 442. s. köv. 1. — Az athnámé-tervezet szövegét ld.: Történelmi naplók. 1663—1719. Közli Thalý Kálmán. Bpest. 1875. Monum. Hung. Hist. II./27. 252—255. 1. (tívesen 1708-as évszámmal).

⁸³ Rákóczi utasítása Bay Mihálynak, 1705. nov. 10.: Ráday P. iratai. I. 460. s. köv. 1.

К. БЕНДА

ПЕРВЫЕ ГОДЫ ТУРЕЦКОЙ ПОЛИТИКИ ФЕРЕНЦА II РАКОЦИ. 1702—1705 гг.

Резюме

Предлагаемая статья рассматривает первый период внешней политики в отношении Турции князя Ференца II Ракоци, вождя крупной освободительной войны против Габсбургов в Венгрии, прежде всего на основе документов государственного архива в Вене и архива министерства иностранных дел в Париже. Ракоци и другие руководители борьбы за независимость стремились во что бы то ни стало избежать союзу с османской Портой и тому, чтобы османская армия появилась в Венгрии, потому что, не без причины, они боялись того, что Порта воспользуется этим случаем для завоевания территорий Венгрии, потерянных в Карловицком мире 1699 г. В то же время в борьбе против Габсбургов они очень нуждались бы в турецкой военной помощи. Поэтому Ракоци еще до начала восстания, в 1702 г. стремился при посредничестве Людовика XIV уговорить Порту, чтобы она оказала не официальную вооруженную поддержку Имре Текели, избранному князю Трансильвании, живущему в эмиграции в Турции, с целью захвата престола от императора. Однако в условиях постоянных мятежей янычар и дворцовых переворотов сменившихся друг друга великие визири цеплялись за мир, заключенный с императором и не были склонными оказать какой-то поддержки Текели. Весной 1704 г. однако, под влиянием французских успехов в войне за испанское наследство, а частью военных результатов восстания в Венгрии, великий визирь сообщил французскому посланцу в Константинополе, маркизу Ферриолу, что он намерен заключить союз с венграми. Людовик XIV с радостью принял это предложение, однако, в силу уже упомянутых причин, Ракоци принял бы этот союз только в том случае, если султан провозглашает, а французский король гарантирует, что Порта не произведет захват территорий в Венгрии в собственную пользу. Переговоры шли отрывочно, а после поражения французов при Гохштедте они совсем зашли в тупик. Междувременно в Венгрии все более укреплялись императорские армии. В Порте брала верх партия, благосклонная императору, и в начале 1705 г. Ракоци уже должен был бояться того, что Порта договорится с Венной, которая обещала ей всю Южную Венгрию в случае, если Порта нападет на венгров. С целью препятствовать этому и обеспечить турецкую поддержку для восстания, Ракоци решил начать непосредственные переговоры с Портой. Согласно его соображениям, если Порта согласна признать его князем Трансильвании (Текели между тем умер), разрешить ему нанять наемников, покупать боеприпасы и продовольствие, то он, хотя и не передаст территории, согласен платить Порте ежегодный «подарок» как со стороны Трансильвании, так и Венгрии. С другой стороны он хотел уговорить Порту объявить войну России. Ибо таким образом армии Карла XII, воюющие с войсками царя Петра I были бы частью освобождены, и Ракоци надеялся, что шведский король обратится ими против Габсбургов, а таким образом отведет императорские армии с Венгрии. Турецко-русская война сделала бы невозможным также использование турецких армий в Венгрии. Посланцы Ракоци отправились весной 1705 г. к Порте, их переговоры, однако, и в дальнейшем не привели к результату. Но этими переговорами статья уже не занимается.

K. BENDA

LES PREMIÈRES ANNÉES DE LA POLITIQUE PRATIQUÉE
PAR FRANÇOIS II RÁKÓCZI A L'ÉGARD DES TURCS

Résumé

S'étant fondé en premier lieu sur les documents conservés aux Archives d'État (Staatsarchiv) de Vienne et sur ceux gardés aux Archives du Ministère des Affaires Étrangères de Paris ignorés jusqu'à présent l'étude soumet à l'examen la première étape de la politique extérieure pratiquée à l'égard des Turcs par François II Rákóczi, chef de la grande guerre d'indépendance dirigée contre les Habsbourg. Rákóczi et les autres dirigeants de la guerre d'indépendance entendaient à tout prix éviter l'alliance avec la Porte ottomane et l'entrée de l'armée turque en Hongrie, car ils craignaient, et non sans raison, que le Porte ne saisît l'occasion de se récupérer ses conquêtes perdues en Hongrie lors de la paix de Karlovitz conclu en 1699. Cependant la lutte menée contre les Habsbourg sollicitait le secours militaire à fournir par les Turcs. Dans ce but Rákóczi, dès avant le déclenchement du soulèvement, entendait, en 1702, convaincre, par l'intermédiaire de Louis XIV, la Porte d'appuyer sur le plan militaire, mais d'une manière

non-officielle, Imre Thököly, prince élu de Transylvanie, émigré en Turquie, pour se récupérer son trône de l'empereur. Cependant les grands vizirs qui se succédaient, tenaient, parmi les insurrections continues des janissaires et des révolutions de palais, à conserver la paix conclue avec l'empereur, et ne se montraient point disposés à fournir un appui à Thököly. Mais au printemps de l'an 1704, partie, sous l'effet des succès remportés par les Français dans la guerre de succession d'Espagne, partie, en conséquence des résultats militaires accusés par le soulèvement des Hongrois le grand vizir informa l'ambassadeur de France, le marquis Ferriol, de ce qu'il était disposé à conclure une alliance avec les Hongrois. Louis XIV se réjouit de cette proposition, Rákóczi, lui, pour des raisons susmentionnées n'aurait accepté cette alliance qu'au cas, où le sultan aurait déclaré et le roi de France aurait garanti que la Porte renoncât à toute conquête sur le territoire de la Hongrie. Les négociations avançaient par saccards, et après la défaite essuyée par les Français à Hőchstädt elles s'arrêtèrent définitivement. Entretiens les troupes impériales se reprirent en Hongrie. Le parti, ami de l'empereur prit le dessus à la Porte et au début de 1705 Rákóczi avait à craindre que la Porte ne tombât d'accord avec Vienne qui lui promit toute la Hongrie méridionale au cas, où elle attaquerait les Hongrois. Pour y mettre obstacle et pour assurer l'appui des Turcs au soulèvement Rákóczi se décida d'engager des entretiens directs avec la Porte. Il pensait que si la Porte se montre disposée à le reconnaître prince de Transylvanie (Thököly ayant été mort entretiens) et à lui permettre d'engager des mercenaires et à acheter des munitions et des provisions, il ne lui céderait pas, en effet, des territoire, mais il serait prêt à payer un «don» annuel à la Porte tant de la part de la Transylvanie, qu'à celle de la Hongrie. D'autre part il s'efforçait de convaincre la Porte de déclarer la guerre à la Russie. Ce faisant les armées de Charles XII étant en guerre avec le tsar Pierre Ier auraient été en partie libérées et Rákóczi espérait que le roi les dirigerait contre les Habsbourg, fait qui amènerait le retrait des troupes impériales du territoire de la Hongrie. Une guerre turco-russe aurait également mis obstacle à l'entrée en Hongrie des forces armées turques. C'est en automne 1705 que les ambassadeurs de Rákóczi se rendirent à la Porte, leurs négociations n'accusèrent, toutefois pas de succès dans la suite, non plus. L'histoire de ces négociations dépasse le cadre de cette étude.

HANÁK PÉTER

Vázlatok a századelő magyar társadalmáról*

I. Népesedés és a lakosság összetétele

A népesedés eredményei és árnyoldalai

Magyarország és Horvát-Szlavónia — vagy ahogy a nacionalista nagyzás hivatalosan nevezte: a Magyarbirodalom — 325 411km² területén 1910-ben 20,886 487 lakos élt. A lakosság száma a kiegyezés óta kerekben egyharmaddal nőtt, ami a megelőző korszakhoz képest is, nemzetközi viszonylatban is gyors szaporodásnak számított, noha a 64,6-os népsűrűség csak közepes szintet ért el. A szaporodás egyharmados átlaga a kapitalizmus átalakító hatásának megfelelően területileg igen különböző, egyenlőtlen fejlődést takart.

A lakosság szaporodása

1869—1910

Év	Magyarország lakossága		Budapest lakossága		A városok lakossága		A vidék lakossága		Magyarország mai területére számított lakosság	
	száma	szaporodás %	száma	%	száma	%	száma	%	száma	%
1869	15 509 455		270 685		2 059 406		13 450 049		5 011 310	
1910	20 886 487	34,6	880 371	215	3 965 296	92,5	16 921 191	25,7	7 612 114	52

Év	A házasságkötések	A születések	A halálozások	A természetes szaporodás
	évi átlaga 1000 főre			
1880—1890	9,6	44,2	32,6	11,6
1900—1910	8,9	37,0	25,7	11,3

Amint a táblázatból látható, a korszakra a városiasodás nyomta rá bélyegét: ekkor bontakozott ki a városba özönlés mindmáig tartó áradata. A városiasodás olyan tüneményes eredmény ellenére, mint Budapest „kARRIERJE”, mégsem volt kielégítő. A lakoságnak csak ötöde élt városban, négyötöde még mindig vidéken, községekben. Városaink javarésze nem modern polgári város,

* A tanulmány a közeljövőben megjelenő Magyarország története új kétkötetes kiadvány egyik fejezete, amely a korábbi hasonló kiadványokban alig érintett kérdéskört tárgyal. Közlésével az új történeti összefoglalás jellegéről is tájékoztatást kívánunk adni. A kiemelt fejezetet, amely a gazdasági fejlődésről szóló részt követi, a szerző néhány helyen kiegészítette. (A szerk.)

hanem szélteben szétterült óriásfalú volt, mint az alföldiek zöme, Kecskemét, Nagykőrös stb.; vagy városi külsőt öltött agrárforgalmi központ, dzsentri szellemmel telített közigazgatási székhely, mint Zalaegerszeg, Kaposvár, Szekszárd, Nyiregyháza. A városok a felét sem szívták fel a mezőgazdaság szükség-toborozta tartaléksergének.

Táblázatunkból az is kitűnik, hogy a dualizmus korában — évi 1.1 százalékos átlaggal számolva — a természetes szaporodás mintegy másfél millió lélekkel meghaladta a tényleges szaporodást. A népszaporulat többlete? A „felesleg” itthon munkaadót nem, csak urat találván, elfolydogált a dús-kalászu hontól, idegenben keresett munkát és lelt hazát magának. A világháborúig a kivándorlási többlet — a ki- és visszavándorlók különbözete — másfél millió főre nőtt, ami nagyjából megfelel a természetes és a tényleges szaporodás közti különbségnek. Ez a veszteség a dualista Magyarország népesedésének egyik nagy passzívája.

A lakosságnek a tömeges kivándorlás ellenére is gyorsütemű szaporodása elsősorban a polgárosodásnak, a termelőeszközök és termelt javak gyarapodásának, a tudomány eredményeinek köszönhető. A polgári korszak, létfeltételeiből és érdekeiből következően, elődénél kulturáltabb életviszonyokat teremtett. Magasabb szintre fejlesztette az oktatást, az egészségügyet, a természet vak erői elleni védelmet. Az iskolák és kórházak túlnyomó része, a fertőző betegségek elleni szervezett védekezés, a himlő elleni kötelező oltás, a körorvosi és gyógyszerári hálózat: mindaz, amit *közoktatásügynek* és *közegészségügynek* nevezünk, a dualizmus korában épült fel és ki. Ekkor nyert polgárjogot, főként a munkásság harcai eredményeképpen, a szociálpolitika minimuma, az ipari munkások egészére, a mezőgazdaságiaknak csak töredékére kiterjedő betegség- és balesetbiztosítás, a gyermekmunka feltételeinek szabályozása. A századforduló után élénkült az uradalmakban a korszerű istálló színvonalát elérő cselédházak építése. Ehhez járult a polgárosodás s a tudományos haladás spontán hatása a gyógyítás, a testedzés, az öltözködési, táplálkozási és lakásviszonyok — korántsem általános és arányos — javulására. E tényezők a halálozási arány mintegy 20 %-os csökkenésében, az átlagos életkor néhány éves hosszabbodásában mutatkoztak meg.

Általános jelenségek voltak ezek a kor valamennyi civilizált országában, éppúgy mint a születések számának jelentős csökkenése. A civilizatórikus jelenségek hatását azonban Magyarországon a félfudális-tőkés rendszer erősen korlátozta. Hazánk a halálozási arány nagyságát tekintve még mindig az elsők között állt, Európában csak Spanyolország és Oroszország előzte meg. Az elhalálozások legnagyobb tétele — harmada — hiányos táplálkozásból, túleröltetésből, koraszüléshől és alkati gyengeségből, egyszóval a nyomorból eredt. Negyedét a fertőző betegségek, első helyen a tuberkulózis tette. Korszakunkban évente 70 ezer ember, az elhalálozottak 15%-a pusztult el tüdővészben, Magyarország e szomorú nevezetességei közé tartozó népbetegségben. Megdöbbenően szapora volt a csecsemőhalál: az újszülöttek negyede, a falvakban harmada nem érte meg az egyéves kort; az évente meghaltak közel fele 7 éven aluli gyermek volt. A táplálkozási viszonyok a városban, a polgári középrétegeknél, továbbá a birtokos parasztságnál javultak, a szegényparasztság zöménél azonban romlottak. A Földművelésügyi Minisztérium adatgyűjtése fényt derít a szegényparasztság nyomorúságos éttrendjére: többségük, főként a szlovák, kárpát-ukrán és román nemzetiségi vidékeken, rozs-, zab- és kukoricakenyéren vagy burgonyán élt, húsételhez hetenként egyszer ha jutott, cukrot ritka ünnepnap

ha látott. A hegyvidéken, de az Alföld zsiros földjein is több helyütt lépett fel járványszerűen az éhínség, a pellagra.

Hasonló kép tárul elénk a lakásviszonyok átlagos javulásának felbontásakor is. A dualizmus korában a lakóházak száma egy, a lakásoké másfél millióval növekedett. De ha a hatóságilag „lakás”-nak minősített épületet vagy szobát közelebről megtekintjük, azonnal szemünkbe ötlük, hogy a házaknak csak ötöde épült kőből, négyötöde vályogból vagy fából; a „szobák” nagyobb hányadát a konyhák, kamrák, pitvarok, sötét udvari, alagsori pincelyukak, egészségtelen, földes falusi odúk tették. Fürdőszobát — az összes helyiségek fél százalékát — elvétve találunk. Az istálló mellett szégyenkező „cselédházba”, a faluszéli vályogviskóba összezsúfolt cselédek és napszámosok mellett a főváros munkássága élt a legrosszabb lakásviszonyok között. A munkáskaszárnyák, alagsorok napfénytől és levegőtől megtagadott, nyirkos homályú szobakonyháiban átlag hat személy szorult össze. De őket még irigyelhette az albérlők, ágyrajárók, műhelyvackon meghúzódók százezres tömege.

A korabeli életviszonyok mellett a legkitűnőbb egészségügyi apparátus sem tehetett volna csodákat. A nagybirtokos-nagytőkés állam szociálpolitikája nem is ambicionálta a csodatevést. A háború előtt Magyarországon mindössze 6200 orvos, 2400 gyógyszerár, 462 kórház volt, vagyis százezer lakosra 30 orvos, 11 gyógyszerár, 240 kórházi ágy jutott, ami a nyilvántartott tüdővészések ápolására sem volt elegendő. A városban a magánorvosok, a kiváló specialisták — ha drágán is —, vagy a betegsegélyző — ha szűkösen is — ellátta a rászorultakat. A faluban talán éppen az egészségvédelem terén burjánzott legszívósabban a középkori babona és kuruzslás, a gondatlanság és gondozatlanság. 14 ezer község ellátása mindössze 1500 körorvosra nehezedett.

A hazai állapotok alaposan megokolják Európa egyik legmagasabb halálozási arányát. A „történelmi pellagrától”, az „ezernyi fajta népbetegségtől”, az úri igazgatás közönyétől pusztuló-sorvadó nép: ez volt a dualista rendszer népesedésének másik nagy passzívaja.

A nemzetiségi megoszlás

A népesedés további — döntően politikai tényezőktől befolyásolt — eredménye a nemzetiségi összetétel arányainak némi változásában mutatkozott. Négy évtized hol burkoltabb, hol erőszakosabb magyarosítása és spontán asszimilációja eredményeképpen — és bizonyos fokig a nacionalista statisztika részrehajlása jóvoltából — a magyarság aránya valamennyi nemzetiség relatív csökkenésével szemben megközelítette — a Horvát-Szlavónia nélküli területen néhány százalékkal meghaladta — a lakosság felét.

A magyar nacionalizmus valamiféle diadalmos hódításának, a soknemzetiségű összetétel érdemleges megváltozásának önmagában véve sem tekinthetjük e néhány százalékos eltolódást. Az elmagyarosítás voltaképpen a német és zsidó polgárság gyors asszimilációját foglalta magában, és nagyon kevésé érintette — leginkább a szórványokon, a városokban, egyes értelmiségi csoportoknál — a nemzetiségek népi állományát. Az adatok azt mutatják, hogy a magyarosítás nagyobb lármával, több megalázó zaklatással és gyűlölettel, mint tényleges eredménnyel járt. Magyarország a szétbomlás pillanatában éppoly soknemzetiségű ország volt, mint a kiegyezés megkötésekor.

A lakosság nemzeti és vallási megoszlása
1869 (1880*)—1910

Nemzet	1880*		1910	
	száma	a lakosság %-ban	száma	a lakosság %-ban
Magyar	6 445 487	41,2	10 050 575	48,1
Német	1 953 911	12,5	2 037 433	9,8
Szlovák	1 864 529	11,9	1 967 970	9,4
Román	2 405 085	15,4	2 949 032	14,1
Kárpátukrán	356 062	2,3	472 587	2,3
Horvát }	2 352 539	15	1 638 354	8,8
Szerb }			1 106 471	5,2
Egyéb	264 689	1,7	469 255	2,2

Vallás	1869		1910	
	száma	%	száma	%
Római katolikus	7 502 000	48,7	10 888 138	52,1
Görög katolikus	1 592 689	10,3	2 025 508	9,7
Görög keleti	2 579 653	16,7	2 987 163	14,3
Evangelikus	1 109 154	7,2	1 340 143	6,4
Református	2 024 332	13,1	2 621 329	12,6
Izraelita	552 133	3,6	932 458	4,5
Egyéb	57 399	0,4	91 748	0,4

* 1869-ben nincsenek adatok Horvát-Szlavóniára, ezért 1880-at vettük kiindulásul.

A nemzeti megoszlással bizonyos fókig egybeesett a vallási is, amennyiben a románok, szerbek és kárpátukránok zöme a nemzetinek tekintett saját egyházához, a görög keletihez, ill. részben a görög katolikushoz tartozott. A németek és szlovákok nagy része evangélikus volt, a magyarok pedig kétharmad-egyharmad arányban a katolikus és a protestáns vallások között oszlottak meg. A vallás a nemzetiségeknél — minthogy az egyházi autonómia nemzeti kereteket is adott, jogokat is védett — jelentősebb, a magyaroknál kisebb szerepet játszott, bár hatása érződött a konzervativizmus — liberalizmus ellentétében.

Magyarország a század elején különböző fejlettségű és sok szempontból eltérő szerkezetű nemzeti társadalmakra bomlott. Részletes vizsgálódásunk során, amennyiben az adatok elkülönítése lehetővé teszi, lényegében a magyar társadalommal kívánunk foglalkozni. A társadalom belső tagozódását először a foglalkozás szerinti megoszlás felől próbáljuk megközelíteni, ami természetesen a gazdaság strukturális arányainak megfelelően alakult.

A foglalkozási megoszlás

Magyarország tiszta nemzeti jövedelmét 1913-ban 6,7 milliárd Koronára becsülték. Ennek közel kétharmadát (62,4%) a mezőgazdaság adta, az ipar csak negyedét (25,2%), a kereskedelem tizedét. A kiegyezés időszakához képest,

igaz, a gazdaság fő ágai között az iparosodás irányában, az egyes ágazatok között a mezőgazdaságban a szentermesztéssel szemben az állattenyésztés, az ipari- és takarmánynövény termesztés javára, az iparon belül az élelmiszeriparral szemben a nehéz- és könnyűipar javára jelentékeny eltolódás következett be. Gazdaságunk százados „esipőficama” azonban csak javult, messze volt még a gyógyulástól.

A gazdasági struktúra változását követve, a mezőgazdaságból élők aránya 1869 és 1910 között a lakosság háromnegyedéről kétharmada alá (64%) csökkent, az ipari-kereskedelmi népességé egytizedről közel egynegyedre (23,3%) növekedett. A közalkalmazottak és szabad foglalkozású értelmiségiek 3,3%-ot, a házi eselédék és alkalmi munkások 6%-ot tettek. A polgárosodást jelző eltolódások ellenére Magyarország a század elején is túlnyomóan agrárország maradt, éspedig a mezőgazdaságból és iparból élők arányát tekintve az európai rangsor alján, nemcsak egy Anglia vagy Németország, de olyan agrárországok, mint Dánia vagy Olaszország mögött.

A foglalkozási főarányokat a kereső népesség foglalkozási viszonya szerint felbontva, a mezőgazdaságban kétmillió főnyi (35%) önállót — tízezer híján mind birtokos parasztot —, 12 ezer tisztviselőt és 3,5 millió (64%) munkást

Magyarország földbirtokviszonyai

1895*—1900**

Birtokkategória	A birtokosok**			A gazdaságok*				Egy gazdaságra eső hold
	főfoglalkozás	összes száma	%	száma	%	területe, hold	%	
1 h. alatt, szántó nélkül	273 234	373 474	17,85	294 475	12,33	92 479	0,25	0,31
1 h. alatt, szántó-földdel				268 474	11,23	139 532	0,38	0,52
1—5 hold	703 888	803 672	38,41	716 769	30,01	1 923 157	5,21	2,68
Együtt 0—5	977 122	1 177 146	56,26	1 279 718	53,57	2 155 168	5,84	1,69
5—20 h. }	817 942	872 331	41,69	843 916	35,34	8 713 209	23,64	10,30
20—50 h. }				205 181	8,59	6 012 080	16,31	29,30
50—100 h.	21 408	25 114	1,20	36 032	1,51	2 411 657	6,55	66,93
Együtt 5—100 h.	839 350	897 445	42,89	1 085 129	45,44	17 136 946	46,50	15,79
100—200 h.	6 613	8 659	0,41	10 275	0,43	1 403 452	3,81	136,59
Együtt 0—200 h.	1 823 185	2 083 250	99,56	2 375 122	99,44	20 695 566	56,15	8,7
200—1000 h.	5 126	7 190	0,34	9 592	0,40	4 260 337	11,56	444
1000 holdon felül	1 524	1 859	0,09	3 768	0,16	11 901 380	32,29	3,158
Magyarország össz.	1 829 735	2 092 299	100,00	2 388 482	100,00	36 857 288	100,00	15,43

* A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája IV. k. Bpest, 1900. 7*—8* lap (az adatok a Horvátország nélküli területre vonatkoznak).

** M. Stat. Közl. Új S. 18. köt. A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása, 9. rész adatai alapján.

kapunk. Az ipar-kereskedelm-forgalomban 640 ezer (31%) önállót — nagyrészt kisiparost és kiskereskedőt —, százezen felüli (5,6%) tisztviselőt és 1,3 millió munkást találunk. Hogy az „önálló” kategória a valóságban milyen eltérő helyzetű rétegeket takart, azt a földbirtokmegoszlás adataival mutathatjuk be legszemléletesebben.

Az önálló „földbirtokosok” két milliónyi tömegéből a nagyobbik felet tevő szegényparasztságnak csupán a földterület 5,8%-nyi vékony parcellacsikja, a 99%-ot meghaladó egész parasztságnak is csupán a föld fele jutott. A fél %-ot sem tevő 9 ezer tényleges földbirtokos viszont — a tiszta erdőgazdaságokat nem tartalmazó üzemgazdasági statisztika szerint is — csaknem a fél országot bírta.

A társadalmi tagozódás fő arányait érzékelteti a nemzeti jövedelem megoszlása is. A háború előtt az egy főre eső nemzeti jövedelmet 325 Koronára becsülték, ami csak fele volt az ausztriainak, kb. negyede (27%-a) a németországinak, hatoda (16%-a) az angliainak. A nemzeti jövedelem társadalmi megoszlását sokkalta nehezebb pontos, számszerű adatokkal felmérni, mint gazdasági összetételét. Gyér adataink nem bátorítanak többre, mint a bérből és fizetésből élők részesedési arányának becslésére. Számításaink szerint a keresők kétharmadát tevő munkások, napszámosok, cselédek a nemzeti jövedelemnek csupán egyharmadához jutottak, a 3,3%-nyi tisztviselő, értelmiségi mintegy 7%-át kapta. A külföldi tartozások, tőkebefektetések fejében évente több mint fél milliárd Korona (7%) kamat, osztalék áramlott ki az országból. Az „önálló” kategóriába soroltak — a kereső népesség 31%-a — tehát a nemzeti jövedelem 52%-án „osztottak”. Az „osztzkodás” mikéntjéről egzakt kimutatóval nem rendelkezünk, elveiről és arányairól fogalmat alkothatunk a fent közölt birtokmegoszlási táblázatból, vagy a kisiparos és a bankár évi jövedelme közötti több millió különbségből. Aligha tévedünk olyasféle becsléssel, hogy a nagybirtok és nagytőke fél százaléknyi gazdája, a szó szoros értelemben vett „felső tízezer” sajátította ki a nemzeti jövedelemnek legalábbis egynegyedét.

A foglalkozás, birtok- és jövedelemmegoszlás közelítő adatainak egybevetéséből nagy vonalakban már kirajzolódnak a társadalmi struktúra főarányai. Kitűnik, hogy a nagybirtokosok és nagytőkések számszerint elenyésző felső rétege alatt nagytömegű parasztság, viszonylag kis létszámú polgári közép-rétegek, még vékonyabb értelmiség, alattuk pedig 13 millió proletár — ezen belül a városi munkásságot háromszorosan meghaladó agrárproletariátus — helyezkedett el.

Ezek azonban csak számszerű arányok, statisztikai kategóriák, — az eleven, hús-vér társadalomról a csontváznál is kevesebbet sejtetők.

2. A társadalom szerkezete

A választófalak

A magyar társadalomban a nagy választóvonal az „urak” és a „kendek”, a művelt úri társaság és a parasztból, iparosból, munkásból, cselédből, szolgából álló „alsóbb néposztályok” között húzódott. Birtok és vagyon önmagában nem adott passzust az urak közé tartozáshoz, ehhez származás, rang vagy diploma is kívántatott. Átfogó ismérvnek talán a tisztí kardbojtra való jogosultság számi-

tott: ez tette párbaj- és szalonképessé, becsületszóval bíró, a gróftól vagy szolgabírótól is „úr”-nak titulált valakivé az embert. A két nagy tábor között úgy a századfordulón kezdett formálódni a gazdagparasztokból, „jobb” iparosokból, kiskereskedőkből, művezetőkből, kistisztviselőkből, tanítókból a felülről leereszkedően ugyan úrnak szólítottak, de annak még nem tartottak, alulról viszont már úrként süvegeltek, a „félurak” vagy úrfélék közbülső csoportja. Általános „úri” elismertetést azonban csak az ellenforradalmi korokban nyertek.

Az urak társadalma ismét éles vonalakkal mágnásra, dzsentrire, polgárra tagozódott és különült, habár a századvégtől a válaszfalakon már rések keletkeztek, s az elzárkózás az összemosódó átmeneteken keresztül oldottabbá vált. Úgyszintén alig áthágható válaszfalak emelkedtek a nép különböző elemei, a „kisgazdává” avansált birtokos paraszt és a sommás meg cseléd között. Az életforma és tudat korlátai — ha nem is ilyen mereven — a falusi szegény parasztot és a városi munkást is elkülönítették egymástól.

Honnan ez az anakronisztikus tagolódás, merev lefelé elzárkózás századunk küszöbén? Alapjában: a magyarországi kapitalizmusnak egy nemesi vezetésű, szárnyaszegett polgári forradalom utáni sokban különös fejlődéséből. A függő helyzetű ország porosz típusú tőkés fejlődése nemcsak gazdaságát, hanem — a nyugat-európaihoz képest — társadalmát is jócskán deformálta. A feudális társadalomszerkezet lassan bomlott fel, és hagyományos formáiba zárkózva sokáig inkább szimbiózisban, mint szerves egységben élt együtt a tőkés rendnek mellette, de jórészt nem belőle kifejlődő új osztályaival. Burzsoáziánk jellegadó rétegei nem a régi társadalom nemességéből vagy céhpolgárságából váltak ki, mint a Nyugaton, de nem is a parasztságból emelkedtek fel, mint a balkáni országokban vagy Oroszországban, hanem a feudális szerkezet nagy osztályain kívülálló, ill. bevándorolt elemekből. „Középosztályunk” gerince — ezzel összefüggésben — nem az új polgárság, hanem a nemesség lett. A felbomló parasztság felső rétegei nem a polgárrá, hanem az úri kisbirtokossá válás útján haladtak. Munkásosztályunk csak kis részben eredt a régi társadalom céhlegényeiből, az elenyésző számú hazai manufaktúra munkásaiból, még kisebb mértékben a földtelenné vált zsellérekből, hanem különböző félproletár és napszámos elemekből és nagyszámú bevándorolt szakmunkásokból olvadt össze.

A kapitalizmus kifejlődése a század utolsó harmadában lassacskán felbomlasztotta a feudális szerkezetet, a régi osztályokat a tőkés fejlődés alapján átformálta és bizonyos fokig összekapcsolta az új polgári elemekkel, anélkül hogy a társadalmi elkülönülés régi kereteit, tudati formáit ténylegesen feloldotta volna. Sőt, a feudális maradványok a társadalom nehezkesebb, kevésbé rugalmas szövedékében szívósabban éltek tovább, mint a gazdaság mozgékonyabb árupiaci hálózatában. Sajátos *kettősség* jellemezte tehát társadalmunk különböző emeleteinek lakóit: a feudális eredetű régi és az újonnan feltört osztályok — alapérdekeikben közös, mégis diszharmonikus — együttélése. Így a felső emeleten a századfordulóra két osztály osztozott a hatalomban: *a nagybirtokos osztály és a fináncburzsoázia*, bár a nagyobb rész és tekintély, az államapparátus kulcspozíciói, a hatalom látványos posztjai és jelvényei még mindig az előbbinek jutottak.

Az uralkodó osztályok

A nagybirtokos osztály a századforduló után, az emelkedő terményár és földjáradék konjunkturális éveiben gazdaságilag összeszedte magát, és politikai pozícióit is megszilárdította. Soraiba szép számmal kerültek polgári eredetű újbirtokosok, amint a hajdan neves arisztokrata családok elszegényedett sarjainak hivatalba vagy polgári pályára szorulása sem volt ritkaság. Az osztály mérvadó elitjét továbbra is a *latifundiális arisztokrácia* néhány-száz családja alkotta. Korszakunkra az arisztokrácia alkotóerői jóformán teljesen kimerültek. Vezetőszerepét rangja, vagyona és a Monarchia hatalmi rendszere biztosította, egyébként — a tudományban és közéletben érdemlegesen tevékenykedő pár tucat tagján kívül — a túlnyomó többség üres léha, élődsi életet élt. A mágnás, ritka kivétellel, személyesen keveset törődött gazdaságával. Birtokainak kisebb-nagyobb részét bérbé adta, de a „házi kezelésben” tartott uradalmat is, mégha külföldi utazások, fővárosi szórakozások, politikai, közéleti díszelgések, vadászatok, lóversenyek, dáriidők szünetében éppen birtokán tartózkodott is, gazdatisztjei igazgatták.

Az arisztokrácia politikai és társadalmi befolyása látszólag esorbíthatlanul mindenható volt. A főrendiháznak még reformja után is háromnegyede, a képviselőháznak a háború idején is hatoda, a kormánypártnak ötöde, a miniszterelnökök és miniszterek, a főispánok és diplomaták többsége, valamennyi parlamenti párt befolyásos része közülük került ki. Nem létezhetett valamirevaló vállalat, egyesület, a Hitelbanktól a Tudományos Akadémiáig, a vidéki ármentesítő vagy jótékonycélú társaságig arisztokrata elnök vagy védnök nélkül. Forgolódtak a művészi életben is, főként színházak körül, felbukkantak a radikális irányzatok soraiban is. Mint 1918-ban mondták: nálunk még forradalmat sem lehetett mágnás nélkül csinálni. E esorbíthatlanak tűnő tekintély azonban jócskán külsőség volt, a hagyomány és gerinc nélkül feltörekvő polgárság és a kopott címerű nemesség hajbókolásától, rangkórságától emelt dekoráció, neoklasszikus homlokzat, amely mögött a vezetőszerep létjogosultságát kétlő, vagy gúnyoló ellenérzések és szélessodró plebejus indulatok forrtak. Valóban, a hatalom kulcspozícióit hithizományként őrző arisztokrácia az egész korszakon át egy fél kézre való államférfit sem tudott produkálni. Legvagyonosabb, összmonarchiai kötöttségű körei mögött az udvar, más csoportja mögött a fináncatókés érdekeltségek állottak, de még legsajátosabb, önálló rétege is inkább követte-kihasználta az uralkodó áramlatokat, mintsem irányította-alakította a közvéleményt, amelyhez csak urasági, patrónusi, de emberi kapcsolatok nem fűztek. Tényleges hatalma nem dekoratív tisztségeiben, nem politikai vezérkedésében, hanem a nagybirtoktól függő százezrek feletti uralmában, udvari befolyásában, a kulissza-mögötti politikacsinálás rejtett fórumain, az exkluzív mágnás kaszinóban, az agrárpolitikát irányító OMGE-ben és Gazdaszövetségben testesült meg.

A nagybirtokos osztály szélesebb bázisát az ún. „ezerholdasok” alkották. A megjelölés nem szorosan vett birtoknagyságot, hanem birtokpolitikát, társadalmi jelleget takar. Zömmel a volt középnemesség birtokait és pozícióit nagyjából megőrző négy-ötezer családja: a *dzsentri felső rétege* tartozott ide. Egy részük, főként a tényleges ezerholdasok, gazdaságukat személyesen — és gonddal — kezelő, itt-ott mintagazdasággá is fejlesztő, tőkés földbirtokossá váltak. Közülük került ki az agrárius irányzat számos hangadója és híve. Többségük azonban nem tudott alkalmazkodni a modern tőkés mező-

gazdaság követelményeihez. Termelésük, gép- és állatállományuk jóval alatta maradt az adósságokkal terhelt birtokuk terjedelmének. Fő céljuk a dzsentri-birtok futóhomokjának megkötése volt. — nem gonddal-munkával, hanem az agrárius gazdaságpolitika számukra metszett karóival: földtehermentesítéssel, hitbizománnyal, állami támogatással.

Az „ezerholdasokat” nem övezte oly díszes tekintély, mint a mágnásokat, de nevüknek azért érces csengése volt. Mint a „nemzeti földbirtok”, a „nemzeti politika” bajnokai, a nagytőke megrendszabályozását követelő „gazdavédő” — gyakran már „fajvédő” — demagógiával ők képviselték hatásozabban a nagybirtok nyers érdekeit. Életmódjukat jobbadán a hagyomány szabályozta. Időmúlató úri passzióik mellett életük javát a birtokon töltötték, meg a helyi közéletben, a megyeszékhelyen, ahol a vezető helyeket széles atyafiságukkal, bizalmas embereikkel együtt szilárdan kezükben tartották. Erős középnemesi-dzsentri öntudat, gőg ágaskodott bennük, de ezért szívesen megmártóztak az arisztokrata társaság fényében, keresték kegyét, utánózták életmódját.

Budapesten, a nagyvárosokban, a gazdaság és politika központjában a hatalom felső polcára a nagybirtok mellé most már nemcsak áttételesen, hanem közvetlenül is felzárkózott a *fináncburzsoázia*. E társuralkodó osztály, miként a múlt század második felében felemelkedett burzsoá elődei, kisebb részben a hazai vagy betelepedett német nagyiparosokból, nagykereskedőkből, többségében a szerény terménykereskedő-pénzkölcsönző kezdetekből néhány évtized alatt bankárrá és nagyiparossá tollasodó zsidó polgáresaladokból — hovatovább tőkés dinasztikiából — tevődött össze. Nem több: ötven, szoros érdekszálakkal összefűzött család hódította meg a pénzviliág csúcsait, a magas arisztokráciával vetekedő roppant vagyonnal s még nagyobb tényleges gazdasági hatalommal, fejenként tucatnyi — nem névleges, de tevőleges — igazgatósági tagsággal, Wertheim-szekrényt megtöltő értékpapírokkal, bérházakkal, kitűnő külföldi összeköttetésekkel. Gazdasági hatalmával még mindig nem állt arányban politikai befolyása. Az államapparátus közvetlen irányítása ritkán nyilott meg számára, bár személyesen, vagy ügyvivői és ügyvédei útján a törvényhozásban és kormányzatban való részvétele aktívabbá, láthatóbbá vált. Befolyása mégis inkább közvetett volt: a kormánypárti vezető gárdán, az állami pénzügyek irányításán, sajtóvállalatain, gazdasági szervezetein keresztül érvényesült.

Társadalmi hatóköre, tekintélye a gazdaságinál és politikainál lényegesen korlátozottabb és kétesebb volt. A fináncburzsoázia ugyan „akié a jelen — azé a múlt” alapon erszényéből telően igyekezett asszimilálódni a vezetőréteghez. Bárói rangot, udvari tanácsosi méltóságot, nemesi előnevet, birtokot, kastélyt, rokonságot vásárolt, előkelő keresztszülőket szerzett magának, de azért az öntudatosan őrzött németes névhez ragasztott nemesi előnév — a Herzoghoz a csetei, a Deutsch-hoz a hatvani, a Weisshez a csepeli — mégiscsak groteszk, a díszmagyar és díszkard, amelynek helyes felcsatolását a főkönyv „tartozik” oldaláról véste emlékezetébe az új főrend, azért csak kómiikus maradt. Az újbárót a főúri és dzsentri társaság nem fogadta be teljesértékűnek; társadalmi súlya, tekintélye a közvélemény előtt is esökkentebb értékű volt névleges árfolyamánál. Felemás helyzetétől feszélyezetten, részben pedig a vagyonszerzők polgári öntudatától telten, a fináncburzsoázia benső társas körét főként a hozzá közelálló ipari és kereskedelmi burzsoázia, a nagypolgári értelmiség, a bőkezűen pártfogolt tudós és művészvilág felé építette ki. Befolyása is jobbadán a városi iparos és kereskedő rétegekre, értelmiségiekre, a Lipótvárosi

Kaszinó, a Lloyd Társaság, az 1902-ben alakult GyOSz (Gyáripárosok Országos Szövetsége) tagjaira, tehát a magyar társadalom egy vagyonos és művelt, de vékony és csekély súlyú rétegére terjedt ki. Bármennyire bankirodáiban, tőzsdéjén és kartelljeiben összpontosult a gazdasági élet irányítása, bármilyen súlyos szava volt a magas politika alakításában, a fináncburzsoázia nem játszott döntő szerepet a középrétegek tudatán, a közvéleményen uralkodó áramlatok formálásában.

A „középosztály” fejlődésének problémái

A nagybirtokos-fináncnökös uralkodó és az elnyomott osztályok között rendkívül vegyes közbülső rétegek torlódtak össze. Társadalmi elhelyezkedésük és tájékozódásuk egyik igen fontos, tudományosan még alig tisztázott problémája az ún. „középosztály” jellege, fejlődése. A nyugati országokban a polgári átalakulás idején „középosztálynak” — a születési és a pénzarisztokrácia „felső tízezerével” szemben — a felemelkedő burzsoázia derékhadát nevezték. Felső rétege — gyárosok, nagykereskedők, magasrangú vagy nagyjövendelmű értelmiségiek — a polgári forradalmat követő évtizedekben ténylegesen az uralkodó osztályhoz, szerényebb módú és állású elemei a középrétegekhez tartoztak. A polgári eredet, érdek- és tudatközösség sok szála azért összefűzte a „középosztályt”, amely felszíva az alulról jövőket és bő tartalékkal táplálva a felüllevőket, nagy vonásokban egységes nemzeti karakterrel és polgári tudattal rendelkezett. Magyarországon a néhány ezer nemesi földbirtokost, úri kisbirtokost, a nagyon hozzávetőlegesen 25—30 ezerre becsülhető iparos és kereskedő középburzsoát, vállalkozót, járadékost, földbérlőt és a mintegy negyedmillió — háromnegyedében magyar — értelmiségit a származás, rang, hagyomány, életforma és nemzetiség öles szakadékaival választották el egymástól. A szabad áramlás és kiválasztódás, szerves összekapcsoltság nélkül együttélő rétegekből a „középosztály” valahogy úgy formálódott, ahogy a csillagászok a tejútrendszer elképzelték: alaktalan, lebegő ködgomolyok, amelyek egy-egy szilárdabb mag körül forogva lassan sűrűsödnek. A magyartól távol és különálló testként haladtak pályájukon a nemzetiségi középburzsoáziák. Saját földbirtokos osztály és fináncburzsoázia híján ők alkották — a horvát kivételével — a nemzetiségek polgári vezető osztályát, maguk köré tömörítve a szórványos földbirtokos elemeket is. A magyar „középosztály” tömörítő magva, baljós csillaga a *lesüllyedt dzs centri* volt.

Magyarországon, mint ismeretes, a burzsoázia funkcióját betöltő liberális középnemesség a múlt század második felében fokozatosan reakcióba fordult. A 67-es rendszer megtámasztásában, a nép- és nemzetiségelnyomó politika uralkodóvá válásában nem egyszerően a hatalomra jutott burzsoázia tipikus, történelmi szerepváltásáról volt szó. Nyugaton a burzsoázia a polgári forradalom után — bár elnyomó-hódító tevékenysége fokozatosan erősödött — egy hosszú korszakon át pozitív szerepet játszott a gazdaság és kultúra fejlődésében; az ún. polgári „középosztály” sokáig az alulról feltörő, polgárosodó elemek gyűjtőmedencéje, a liberális elvek és jogok képviselője maradt. Nálunk a hanyatló birtokos nemesség nem szervezőjévé, serkentőjévé, legfeljebb haszonélvezőjévé, de legtöbb esetben kárvallottjává vált a tőkés fejlődésnek; nem olvadt bele, de éppen elzárkózott a polgárosodás általánosan terjedő áramlatától. Az 1849-ben már megmutakozó, de csak 1867 után beteljesedő

„szerepváltásban” a népellenesség haladó funkciók nélkül, újjáéledt vagy megerősödött feudális vonásokkal, polgárelenességgel párosult.

Miből adódott ez a történelmi megtorpanás és „visszafejlődés”? Elsődlegesen az egykori középnemesség objektív létfeltételeiből. Anyagi helyzetét, polgárosodásának lehetőségeit és korlátait, tudatát és életszemléletét a polgári átalakulást megelőző századokban a robotoltató jobbágygazdálkodáson alapuló sajátos kelet-európai agrárfejlődés, ezen belül a Habsburg-birodalom egyenlőtlen munkamegosztásában elfoglalt kényszerhelyzet, s a centralizáló Habsburg-abszolutizmussal szembeni hagyományos rendi-nemzeti ellentéte alakította ki. Az objektív adottságok, nem utolsósorban a Habsburg-abszolutizmus gazdaságpolitikája, már a XVII. századtól akadályozták a merkantil jellegű vagyonszerzést, általában a pénztőkék felhalmozását, az iparosodás főkéis formáinak kifejlődését, s még a XIX. század első évtizedeiben is az egyoldalú mezőgazdasági árutermelés és ezzel kapcsolatos kereskedelem medrébe terelték a hazai kapitalizálódás menetét. Eltérően Kelet-Európa több más országától, pl. Poroszországtól, ahol tágabb tér nyílt a junkerek üzleti vállalkozásai számára, vagy Csehországtól, ahol a nagybirtokos arisztokrácia tevékeny részt vett a manufaktúrák, gyárak alapításában, a pénzületekben, — nálunk a birtokos nemességet létfeltételei erősebben a mezőgazdasághoz, a mezőgazdaság feudális termelési viszonyaihoz, a vagyonszerzés, tőkefelhalmozás feudális eszközeihez kötötték. Ehhez járult, hogy a rendi alkotmány, a nemesi „nemzet” jogainak és kiváltságainak hagyományos védelme a nemesség tömegeinek szemében a politikát, mint a „nemzetfenntartás” fórumát, a hivatalt, mint a nemzeti küzdelem őrhelyét a gazdasági tevékenységnél becsesebbé, kívánatosabbá, az ország beléletében megőrzött — bármennyire is megtépzott — vezetőszerp pedig könnyebben elérhetővé tette. Így az objektív gazdasági adottságok, politikai tényezők és hagyományok hatására a magyar nemességben lassan megrögződött és nemzedékről-nemzedékre öröklődött az a tudat, hogy az úri lét egyedüli formája a földbirtoklás és hivatalviselés, a társadalmi értékrendszer mértékegységei a föld, rang és származás.

Történettudományunk sokoldalúan megvilágította, miért és hogyan szorította a XIX. század első felében a feudális-abszolutisztikus rendszer elmélyülő válsága a középnemesség jelentős részét a polgárosodás útjára, a burzsoázia funkciójának betöltésére, majd a forradalom vezető szerepének vállalására. A forradalomnak a szabadságharc alatt és következtében nemzeti és társadalmi vonatkozásban egyaránt radikalizálódó tendenciája azonban már ütközött a vezető osztály zömének érdekeivel: feudális eredetű anyagi és politikai hatalmának, nemzeti hegemóniájának biztosításával. A szabadságharc veresége, az ország önállóságának megszüntetése aztán még súlyosabban korlátozta polgárosodásának amúgy sem tág lehetőségeit.

A Monarchia egységes piacán kibontakozó kapitalizmus a magyar földbirtokosoknak — főként a nagybirtokosoknak — kétségtelenül előnyöket, kedvező értékesítési lehetőségeket is nyújtott. A földrajzilag vagy politikailag kedvező fekvésű birtokosok, a jobban gazdálkodó kisebbség, a vasútépítések és egyéb „gründolások” engedélyeinek „kijárói”, a részvénytársasági elnökök és igazgatósági tagok be tudtak illeszkedni az „új éraba”. De a többség — a forradalom előtt a feudális kötöttségek, a tőkehiány miatt — a forradalom után a feudális szolgáltatások elvesztése, a kapitalista konkurrencia miatt csak hiányosan, vontatottan, vagy sehogy sem tudott a tőkés gazdálkodás követelményeihez alkalmazkodni. Minthogy jövedelmei tetemesen megcsap-

pantak, életmódja, költséges úri passziói változatlanok maradtak, — csak adósságai növekedtek. S a süllyedők és elmerültek tömegében nem buzgott a képesség és készség a szabad verseny kardtalan és címertelen mezejére lépni, s a polgári vagyonszerzés új eszközeivel újraalapozni a veszendő gazdasági-társadalmi pozíciókat. A képesség és készség hiánya hovatovább elvve és erénnyé magasztosult, a polgári pénzszerzés és a pénzszerző polgárság lenézésévé, majd gyűlöletévé fajult. Így aztán a produktív, rentábilis gazdálkodásra képtelen, a versenyre gyenge, a tőkehalmozásra nem, de az adóssághalmozásra serény birtokos nemesi többséget az egykoron oly optimista hittel igenelt liberalizmus, a szabadverseny már a konjunktúra éveiben is megrendítette, a 70-es évek végétől kibontakozó, két évtizedes agrárválság pedig rohamosan tönkretette.

Az „alkotmányos érától” remélt anyagi restaurációhoz, a régi vezetőszerep visszaszerzéséhez fűzött illúziók úgy a 70-es évek közepe táján, a dualista rendszert ért sorozatos megrázkódtatások nyomán és a személyes gazdasági nehézségek növekedtével kezdtek foszladozni. Ekkor kezdett helyzetének megváltozása az egykori középnemesség zömének tudatában megvilágosodni. Ekkor tárultak fel előtte többé-kevésbé leplezetlenül hanyatlásának gazdasági okai, amelyeket addig a politikai helyzet, a szabadságharc veresége, az önkényuralom, a kiegyezés hullámverése elhomályosított. 1875-ben akasztotta szögre a közjogi ellenzéki ség bihari pontjait a középnemesség jellegzetes pártja, a Tisza Kálmán vezette balközép, hogy aztán 67-es alapon fuzionáljon a kormányzó Deák-párttal. Ez idő tájt kezdte kiszorítani a Deák- és Eötvös-féle liberális nacionalizmus türelmesebb nemzetiségi politikáját a mind erőszakosabb sovinszta elnyomás. Ekkor lépett fel először politikai irányzatként az antiszemitizmus. És mindezzel nyilván a legszorosabb összefüggésben: a 70-es évek derekán került a hazai forgalomba — és terjedt el tüneményes gyorsasággal — a „dzscentri” elnevezés.

Mi volt a jelentése és mi motiválta ennek az elmeszesedett angol kategóriának az „ősetől” időben is, tartalomban is olyan messze esett hazai átültetését? A „dzscentrit” kezdetben a „középnemesség” helyett, annak értelmében használta a reakcióba forduló osztály, amely a feudális időkre emlékeztető „nemes” megjelölés nyílt felújítását a liberális érában túlságosan nyersnek, reakcionárius zöngéjűnek — és ugyanakkor a régi kurtanemesektől, a kutya-bőrös csizmadiáktól és más pórnemeseiktől nem eléggé elkülönözőnek — találta. A „dzscentri” megjelölés, éppúgy mint régen a „középnemesség”, nem gazdasági értelemben vett, a vagyon és birtoknagyság által meghatározott osztályt jelentett. Beletartoztak „ezerholdasok” is, többszáz holdas közép-birtokosok és „fertálmágnások” is, de azok a hivatalba, tollforgatói pályára szorult értelmiségiek is, akik a hétszilvafás kúriát dúsabb lombú családfával köríthették.

Kezdetben, a 70-es — 80-as tized fordulóján a dzscentri gerincét, jellegadó magvát a tekintélyes középbirtokos, kisebb nagybirtokos családok adták. Az ő súlyosbodó anyagi gondjaik alkották a „dzscentri-mozgalom” kiindulópontját. A fogalom társadalmi tartalma azonban többévtizedes pályafutása alatt jelentősen módosult, kibővült. A századforduló idején többnyire az eladósodott, földjét, hitelét vesztett birtokosra alkalmazták az elnevezést, amely így a hanyatlással, az értékesökkenéssel asszociált mellékszöngét kapott. A haladó közvélemény egyenesen pejoratív, élesen elítélő értelemben használta a dzscentri megjelölést. A közvélemény, helyesen, a valóságos alaprendetendenciát

fejzte ki. Igaz, a századvégen egy vékony rétegben, főként a szabadságharcot és az abszolutizmus kori nemzeti ellenállást megélt idősebb nemzedékben pislákolni még a liberális hagyományok visszénye. A dzsentri a későbbiekben is adott még *egy* haladó politikusokat, alkotó művészeket. *Egyeseket* helyzetük romlása a politikai radikalizmusra, a demokrácia táborába hajtott. De ezek hovatovább kivételek voltak, elenyésző kisebbséget tettek a többség politikai és morális zülléséhez viszonyítva. A dzsentri zöm valóban elfordult a haladástól, még az elhalványuló liberalizmussal is szakított. Elutasította mind a tőkés szerző, mind a termelő munkát, nem értette meg korának sem polgári, sem szociális eszményeit. A *típus* a parazita lét hullámain mind lejjebb süllyedt, mindinkább jobboldalra sodródott.

Ebben az aspektusban szemléletesen megmutatkozik a magyar társadalomfejlődés eltérése a nyugatitól. Az ún. „középosztály” nálunk is, mint nyugaton, különböző vagyoni állapotú és pozíciójú rétegeket foglalt magában. Csakhogy nálunk a felső réteget nem a „beérkezett” nagyburzsoázia, hanem a fennmaradt középnemesség nagybirtokosai, az „ezerholdasok” és politikusaik, széles bázisát nem a demokratikus hagyományú középburzsoázia és értelmisége, hanem a deklasszálódó közép- és kisbirtokosok, nemesi hivatalnokok úri rendje, — utánpótlását pedig nem a tőkészerzéssel feltörő kispolgári és paraszti rétegek, hanem a dzsentrihez asszimilálódó úrhatnám polgárok adták. Vagyis „középosztályunk” nem emelkedő, polgári jellegű, hanem süllyedő tendenciájú, feudális eredetű volt. Ily módon a földbirtokos uralkodó osztálytól a középrétegekig mélyen lenyúló, azokat az uralkodó osztállyal összekapcsoló dzsentri társadalmi funkciója nem a polgári átalakulása megalapozása, egy új szemlélet lefelé közvetítése, hanem a nagybirtokos hegemonia védelme, a nemesi hagyomány, szemlélet átmentése és széleskörű terjesztése volt.

A „középosztály”-fejlődés e súlyos „társadalmi deficitje” nem a századvég dzsentrijének léha értetlenségében, hanem történelmünk — mondhatni — „ősrétegeiben” gyökerezett. Mint lappangó probléma már a reformkori közép-nemesség magatartásában is elő-előbukkant. Csakhogy akkor a polgárosodás üdvében bizakodó, dinamikus vezetőréteg üde fiatalsága elfedte a ráncokat, amelyek a kiábrándult-kiélt öregkorban a dzsentri testét-lelkét elborították. Mert a dzsentri voltaképpen a fiatal ősök elaggott fia, a reformkori közép-nemesség eltorzult negatív lenyomata volt, az apák erényei nélkül, de nagyra növelt, megsokszorozott hibáival, eltékozolt örökségével, de még őrzött presztizsével, — s az elévült örökség iránti szüntelen sirámos-haragos jussigényével. A századfordulón a képviselőházban, a gazdasági egyesületekben, az agrárius gyűléseken, a sajtóban, százfélé visszhangzott a jelszó: „Mentsük meg a történelmi középosztályt!”, amelyben a „középosztály” a fuldokló dzsentrit, a „megmentés” a földtehermentesítést vagy éppen állami földjuttatást, az olcsó hitelt, a szinekura állásokat jelentette, a „történelmi” díszítő jelző pedig már nem a nemzeti múlt haladó örökségének vállalását, hanem az ősök szerzette érdemek és elvesztette kiváltságok tőkésítésének, örökjáradékként kamatoztatásának igényét juttatta kifejezésre.

A fejlődésképtelen reakciót testesítette meg a *birtokos dzsentri alsó rétege*, a párszáz holdasoktól a „hétszilvafásokig” fokozatosan süllyedő „úri” közép- és kisbirtokosok. Az ország földjének még mindig jelentős hányadát, csaknem tizedét bírták, de gazdálkodásuk elmaradott volt, elmaradt a gazdagparasztság jórészenek színvonalától is. A vidéki élet sívárságába süppedt derékhadat csak

úr-volta és úri összeköttetései, nem gazdálkodása és kulturáltsága különböztette meg a módos parasztságtól, még kevésbé a polgári földbirtokosoktól és bérlőktől.

A dzsentri jóval nagyobb tömegének eltartója, befolyásának súlypontja a század végén már a hivatal, amely akárcsak a föld, nem a szakszerű termelés, ill. intézés eszköze, hanem a nép fölötti hatalom — bár megkopott — jelvénye. Az államapparátust a földbirtokos családok szoros érdekszövetségének, az úri atyafiságoknak sűrű hálózata fonta be: a minisztériumok felét-harmadát, a megyei közigazgatás háromnegyedét, a bírói és katonatiszti kar jelentős részét a dzsentri töltötte meg. A képviselőháznak, a pártoknak is közel fele még közülük rekrutálódott. A hivatalnok dzsentri elitje a politikai vezetőréteghez tartozott, ő határozta meg az éppen ezidőtájt külön társadalmi csoportként kijegecesedő köztisztviselő-katonatiszti réteg jellegét. Ezt annál könnyebben tehetette, mert a polgári értelmiség inkább az ipari-kereskedelmi magánhivatalokat s a diplomás pályákat foglalta el; a parasztság fiai aránytalanul csekély számban is csak a hivatalnoki és értelmiségi pályák alsóbb, díztelen posztjaira jutottak.

A dzsentri süllyedése a századforduló után a hivatal grádusain is folytatódott, sőt az alsó régiókban megindult a „felhígulás” folyamata. Elmagyarosodó német, szláv polgárok, értelmiségiek, nem nemes hivatalnokok, újbirtokosok befogadást nyertek az úri társaságba, s a be nem fogadottak széles rétegei is mércének tekintették, a maguk körében utánozták a dzsentri szellemű falusi és kisvárosi „intelligenciát”. A süllyedés tehát a dzsentri befolyásának inkább lefelé szélesedését, mint csökkenését jelentette.

Mi kapcsolta össze az anyagi alapjaiban széthulló földbirtokos és hivatalnok dzsentrit s a körütte keringő dzsentroid középosztályelemeket? Korszakunkban elsődlegesen a tudat és életforma közössége. Az „egységes nemzeti állam”, a „magyar birodalom” krédójában összezsenedülő sovinizmus, a külsőségekben megragadó, szólamokban hév hazafiság, a korábbi kedélyességből mind vérmesebbé puffadó antiszemitizmus, a földbirtok alázatos tisztelete, a cselédtartók antidemokratizmusa és a nem-úrinak, nem magyarnak bélyegzett szocializmus gyűlölete. Emellett az életforma uniformis keretei, tipikus „erényei”: a vidéki kávéház vagy kaszinó, mint szintér, a cigányzene és álmagyar nóták kurjongatása, mint hangulati aláfestés, a kártyacsaták és adósságok, párbajok, léha kalandok, huszáros virtuskodások, sikkasztások, mint „társasági” események. A politikai reakcióhoz szellemi sivárság, lelki restség párosult a dzsentri formálta „középosztály” századelei nemzedékében.

A dzsentri léte, vezető szinten fennmaradása sajátosan tükrözte a törtszárnyú polgári forradalom és félcsepejű polgárosodás ellentmondásait. Létét és fennmaradását a nagybirtok hegemoniájának, a dualista rendszernek köszönhette, sorsa a soknemzetiségű dualista államéhoz kötődött, — csakhogy ez az állam az érvényesülését korlátozó nagyobb egység, a Monarchia nem önálló része, a létfeltételeit szakadatlanul támadó-bomlasztó tőkés fejlődés kerete. A nagybirtok mellett a nagytőke uralmának megtestesítője is volt. A dzsentri védelmezte és kiszolgálta ezt az államot, de elégedetlenkedett közjogi és gazdaságpolitikai viszonyaival; hagyományos pozícióit, súlyát, anyagi helyzetét megtartani és javítani kívánta, de nélkülözötte vagy éppen elutasította ennek gazdasági megalapozását; mániákusan lelkesedett a „nemzeti államért”, a magyar szupremáciáért, de többsége közjogi ellenzékieskedésével gyengítette a Monarchia létfeltételeit, és szembenállt a modern tőkés

fejlődéssel. Objektív helyzetéből sajátos *kétlelkűség* fakadt: a lojális rendfenn-tartó és az ellenzéki kuruckodó magatartás. S az ellenzéki szerep éppoly fontos volt, mint az ispáni: a „bűnös kapitalizmus” sárkányölő lovagjaként, a „nemzeti eszme” bajnokaként fellépő dzsentri rendkívül nagy vonzóerőt gyakorolt a hozzá idomuló középrétegekre, a legszélesebb közvélemény irányítására. Ő termelte ki, ő képviselte és terjesztette leghatásosabban a magyar nacionalizmus uralkodó áramlatát: a függetlenségi szólamok áfiumával át-itatott konzervatív, antiszemita, szocializmusgyűlölő sovinizmust, a magyar „hivatásról”, magyar „impériumról” szótt ön- és közveszélyes illuzionizmust. Mint kormánypárti, a hatalom erejével, mint ellenzéki, a demagógiával, és akár kormánypárti, akár ellenzéki minőségében: a sovinizmus terrorjával bénítóan nehezedett a közéletre, a társadalmi haladás erőire.

A tulajdonképpeni *középpolgárság* és *polgári értelmiség* eredet és társadalmi pozíció szerint heterogén elemekből állott. Összetétele — miként a nagyburzsoáziáé is — a tőkés gazdaság sajátos struktúráját és fejlődésmenetét tükrözte. Számszerűen és vagyoniilag legerősebb rétegét a zsidó és német kereskedő, pénztőkés, földbérlet polgárság, a legműveltebbet a jórészt hasonló eredetű ún. „lateiner” értelmiség alkotta. Mindkét csoportban jelentős számmal voltak a magyar városi polgárság, ill. az egykori honorációr és nemesi értelmiség származékai is, de ezek társadalmilag alig keveredtek, gazdaságilag nem tudtak lépést tartani az új polgári elemekkel. Még régi, vagyonos polgárcsaládok is gyakran meghátráltak a tőkés versenyharc elől, földbirtokot vásároltak, fiaik hivatalnoki, értelmiségi pályára tértek.

A kapitalizmus előrehaladása tovább differenciálta, a gyarapodó ipari középburzsoáziával bővítette e középrétegeket, anélkül, hogy önálló társadalmi-politikai tudattal rendelkező szerves vegyületüket létrehozta volna. A vékonyerű magyar polgárságot a hagyomány ereje, az önállósághoz fűződő anyagi érdeke, nacionalizmusa a függetlenségi táborba, s ezen keresztül a „történelmi középosztály” közé vagy mögé sorakoztatta. Gyors ütemű volt a német polgárság asszimilációja, főként a magyar területeken levő városokban. A német polgárcsaládok fiai lassacskán magyar anyanyelvűvé váltak, nagy arányokban tódultak az értelmiségi és hivatalnoki pályákra. A zsidó polgárságot gazdasági tevékenysége hosszú időn keresztül a mezőgazdasági árutermeléshez, a nagybirtokrendszerhez kötötte. Életét elsődlegesen egzisztenciájának biztosítása, a vagyonszerzés, a minél sűrűlődsmentesebb asszimiláció töltötte ki. Elégedett, sőt hálás volt formális egyenjogúságának, asszimilációs készségének elismeréséért, s a maga részéről fenntartás nélkül elfogadta a földbirtokos osztályok vezetőszeropét. A heterogén hazai burzsoázia tehát ifjúkori „kicsapongásoktól”, radikális „kalandoktól” mentesen, a dualista Magyarország uralkodó rendjéhez idomulva nőtt fel. Amilyen jelentőssé vált gazdaságilag, olyan jelentéktelen tényező maradt a század végéig társadalmilag, és inkább mennyiségileg, mint minőségileg változtatott a magyar „középosztály” areculatán.

És itt beleütközünk az asszimiláció problémájába. Ki kell tértünk rá, mert nem térhetünk ki előle. A nacionalista társadalomszemlélet a népiesektől a különféle fasiszta irányzatokig az asszimilációban, különösképpen a „zsidóság térhódításában” jelölte meg a magyar társadalom bajainak, fejlődésbeli zavarainak fő, vagy egyik fő okát. A romantikus antikapitalista felfogás is, a fasiszmus is a „zsidóságot” tette felelőssé a magyar fejlődés korábbi, feudális eredetű torzulásaiért, a kapitalizmus törvényszerű következményeiért, de egy

füst alatt a „nemzetvesztő” forradalmiság, a radikalizmus miatt is. Elhallgatva a zsidó népeesség osztálytagozódását, ill. a magyarországi burzsoázia soknemzetiségű összetételét, a kapitalizmus objektív társadalmi ellentétei helyébe a „zsidókérdést” mint faji kérdést állította. Hogy az angol, a francia kapitalizmus humánusabb, tisztességesebb volt-e, vagy egy tiszta magyar „faji” kapitalizmus báránylelkűbb, szociálisabb lett volna-e, hogy a függő helyzetű agrárország megkövesedett feudális társadalmának vajon melyik rétegeből alakulhatott egy gyors felhalmozást realizáló burzsoázia, s hogy a kapitalizmus szükségszerű árnyoldalai mellett az ország polgárosodásának vívmányai is jórészt ehhez a burzsoáziához és értelmiséghez fűződtek, — ezeket a kérdéseket nem feszegette a nacionalista demagógia, amint a német, szláv és zsidó asszimiláció jelentős kulturális és politikai értékeiről is szeretett megfeledkezni.

Társadalomfejlődésünk történeti vizsgálata teljesen alátámasztja azt az elvi tételt, hogy a „zsidókérdés” alapján véve a kapitalista társadalom objektív ellentéteinek hamis tükröződése. E megállapítás azonban nem ment fel bennünket az alól, hogy a hamis tudat széles elterjedésének okait konkrétan ne kutassuk. Az a tény, hogy nálunk a kapitalizmus kifejlődésében, gazdasági szervezetében a zsidó burzsoázia, a polgári kultúra, polgári-demokratikus gondolatok élesztésében, terjesztésében a zsidó értelmiség jelentős szerepet játszott, a felszín jelenségeinél mélyebbre nem hatoló, egyszerű közzelfogás számára könnyen elfogadhatóvá tette azt a beállítást, amely az egész kapitalizmust „zsidó” kapitalizmusnak, a polgári kultúrát „zsidó” kultúrának tüntette fel. Erre az osztályellentéteket elmosó, nacionalista azonosításra főként a kispolgárság, az osztrák és magyar tőkétől nyomorgatott, pusztulásra ítélt kézműves kisiparosság volt fogékony, de hajlottak rá a zsidó bérlőtől, kocsmárostól, kereskedőtől, uzorástól megsarcolt szegényparasztok, a szervezetlen munkások is, akiknek a szocializmus tanításait nem ismerő ösztönös antikapitalizmusa nem a tőkés rendszert, hanem csak a közvetlen kizsákmányolót tekintette. Az agrárius földbirtokosok és a nem-zsidó burzsoák konkurencia érdekein átszűrte, torzított tudat. az új irányban „továbbfejlesztett” sovinizmus tehát zárt, fogékony tömegbázissal rendelkezett.

Érzékeny árnyalatokat mosnánk azonban egybe, ha csupán a tőkés versenyharcától és tőkés kizsákmányolástól támasztott ellentéteket, illetve ezek hamis tükrözését láttatnánk. Az asszimiláció, kivált a zsidóságé, egyáltalán nem volt probléma- és súrlódásmentes folyamat. A bevándorlás egy évszázadon át tartó, újabb és újabb hulláma vontatottá tette, gyakran keresztelte a reformkorban megindult asszimilációt. Nehezebben olvadó, szokásaiban, hagyományáiban idegen testeket — bizonyos fokig elkerülhetetlenül selejtes elemeket is — iktatott a társadalomnak a polgári átrétegződés során amúgy is megbolydult szervezetébe. S ami még károsabb, bár érthető: az elmagyarosodók a befogadottak kisebbségség érzetével — s emiatt gyakran túlbuzgalmával — a készen találthoz, egy fel nem bomlott feudális szerkezet uralmi viszonyaihoz alkalmazkodtak, a „történelmi” vezető osztályokhoz asszimilálódtak. Az ő hungarocentrikus nemesi világképüket, életformájukat fogadták el, utánogatták, és hosszú ideig még igényelni sem merészték a polgári tudatformálás jogát. Ez a felfelé tájolódó asszimiláns polgárság, minthogy az eredet, együttélés és közös antifeudális küzdelmek hagyományai sem fűzték a néphez, lefelé mereven elzárkózott, és ugyancsak hozzájárult a népi, paraszti elemek felemelkedésének eltorlaszolásához. A nagytömegű asszimilánshból és a vékonyabb magyar erekből alakult polgárságunk *nem vált* a feudális maradványok ellen,

a nemzeti önállóságért a néptömegekkel együtt küzdő *nemzeti burzsoáziává*. Ebben summázódott „középosztály”-fejlődésünk másik nagy „társadalmi deficit”-je.

A kapitalizmus formabontó áramlása csak a századfordulóra érte meg bizonyos változásokat. „Középosztályunk” dzsentri-centrikus naprendszerrel mellett ekkor kezdett egy másik, polgári eredetű és jellegű mag sűrűsödni. A megerősödött, nyelvében és kultúrájában magyarrá vált burzsoázia második vagy harmadik generációját már sokkal kevésbé fenyegette múltja, a földbirtok tekintélye, mint amennyire a társadalmi ellentétek kiéleződése, az agrárius-dzsentri reakció előretörése a feudális befolyás alóli emancipációra készítette. A fővárosban és a vidéki központokban a századfordulóra kialakult az ipari és kereskedelmi burzsoáziának a nyugati kultúrával rokonszenvező, itt-ott haladó gondolatokkal is kacérkodó vékony rétege. A művelt nagypolgárság európai szalonjaiban, védszárnyai alatt nőtt fel, majd a század első évtizedében tőle politikailag elszakadt az a radikális értelmiségi csoport, amely a régi kisnemesi, a keserves nehezen kiemelkedett, szűkkörű paraszti értelmiség legjobbjait, az elmagyarosodott zsidó lateinerek haladószellemű tagjait olvasztotta magába. A radikálisok számszerű és anyagi erejét messze felülmúló jelentőségét szellemi erejük, újat alkotó bátorságuk, a régi kereteket és tudatformát bomlasztó, a polgári demokráciát előkészítő, erjesztő tevékenységük adta meg.

A radikális értelmiség a dzsentri vezetéssel szemben minden tekintetben magasabbrendű ellenpólust, a hazai viszonyokkal elégedetlen, haladószellemű elemek gyülekeztető-tömörítő magvát alkotta. A *Huszdik Század*, a *Természettudományi Társaság* mind a poros akadémizmussal, mind a nemesi romantikus szemlélettel, vagy a vidéki „úri” társaság műveletlenségével szemben a természettudományos gondolkodás, a modern eszmék, a demokratikus bírálat fóruma; a *Galilei Kör* a *Szent Imre Szövetséggel* szemben a „Láz ifjú seregének” tábora; a *Nyugat* a dzsentroid-kispolgári, konzervatív-érzelgős *Új Időkkel* szemben a korabeli leghaladóbb kultúra, a New-York kávéház a cigányzenés borgőzzel szemben a szellem pezsgésének központja volt. De e későn és már megkésve kialakult polgári ellenpólus rendkívül szűk, városi bázissal rendelkezett. Befolyása a középrétegek töredékére terjedt csak ki, a dzsentri uralgó befolyását még a polgárság soraiban sem tudta megingatni. Ennek oka azonban nem „magyarságbeli” fogyatékoságában, nem „radikalizmusában”, hanem egyrészt éppen demokratizmusának korlátozottságában, másrészt társadalomfejlődésünk torzulásaiban, a burzsoázia zömének gerinctelenségében, a kispolgári és paraszti tömegek konzervatív és nacionalista kötöttségeiben rejlett.

A „középosztályhoz” hasonlult a szorosabban-lazábban hozzá kapcsolódó, az érintkező rétegekben belemosódó kispolgárság is. A kispolgárság a kapitalista társadalom állandóan bomló és feltöltődő, összetételében és hangulatában fölöttébb változékony, de életformájában nyárspolgárian konzervatív osztálya. Különösen ilyen volt Magyarorazágon, ahol a vegyes nemzeti-szerű összetétel is tagolta, a hazai mellett az ausztriai kapitalizmus versenye is elnyomta. Az ipari és kereskedelmi kamarákban nyilvántartott, szorosan vett kispolgári réteg a század elején 400 ezer önálló keresőt számlált, s a többi kispolgári helyzetű elemekkel együtt meghaladta a félmillió főt. A termelésben elfoglalt helye, vagyona, életformája élesen elválasztotta egymástól a nagyvárosi, a mezővárosi és a falusi kispolgárt, az iparos, a kereskedő és az alkalmazotti, altisztii réteget.

A kispolgárság közel háromnegyedét tevő, felerészt magyar kisiparos réteg számszerű növekedése ellenére hanyatlott, morzsolódott a tőkés versenyben. Túlnyomó része segéd nélkül, vagy egy-két segéddel dolgozó kézműves volt. Egy vékonyabb, de nem jelentéktelen városi rétege azonban a modern technika és gyáripár feltételeihez alkalmazkodva kisüzemi szinten fennmaradni és gyarapodni is tudott. A kisiparosság nagy tömegét antikapitalizmusa a polgári középosztálytól, kistulajdonosi mivolta a munkásmozgalomtól, erőtlensége és súlytalansága az önálló fellépéstől visszatartotta, és az úri ellenzék nacionalista demagógiájának széles bázisává tette. A kiskereskedelem éltető nedveit kevésbé szívta el a tőkés nagykereskedők fölébe iktatódnak a láncolata, s a belső piac és fogyasztás bővülése kedvezett fejlődésének. Így a — felerészt zsidó származású — kiskereskedő réteg lojálisabban kötődött a rendszerhez, de a finánciókkel és az agráriusokkal szemben ellenzékét alkotott. Falusi elemei befogadatlanul is az úri társasághoz idomultak, a második generáció azonban többnyire a városba, értelmiségi pályára húzódnak.

A tőkés termelési és a polgári állami apparátus kiépülése ugyancsak sokszínű és nagyszámú, kispolgári helyzetű kistisztviselői, alkalmazotti, altisztireteget teremtett, amely a felsőbbiség iránti tisztelettel, demokratikus öntudattól ment nyárspolgári szűklátókörűséggel az úri rend uszályában sodródott.

A parasztság polgárosodásának megrekedése

A társadalom széles talapzata, a többi osztályoktól külső jegyeiben is, a falun belül is elkülönülő, legszámosabb része a parasztság volt. A kétmillió parasztesalád s a három és fél millió agrárproletár kereső a lakosság kétharmadát, a parasztságból teljesen még ki nem szakadt városi napszámosokkal és házi cselédekkel együtt csaknem háromnegyedét tette. A tőkés viszonyok elterjedése felbomlasztotta a feudális társadalom e masszív maradványát, mélyebbre vájta az osztálytagozódásnak már a rendi társadalomban kialakult medreit. A századforduló után a felbomlás tendenciáját erősítette az egész parasztságot szorító, de elsősorban a szegényebb rétegeket sújtó eladósodás, az iparcikkdrágulás, a növekvő adóteher, különösen a magyar adórendszer kirívó aránytalanságát tetéző fogyasztási adófajták és a pótdók rohamos emelkedése. Ellentendenciaként a birtokos parasztságnak is kedvező agrár-vámemelés, terményádrágulás, továbbá a telepítés és parcellázás formájában megnyíló némi földszerzési lehetőség hatott.

A parasztság felbomlásának előrehaladásáról, századeleji stádiumáról, az egyes rétegek arányairól mai ismereteink alapján nem tudunk pontos képet rajzolni. A kutatómunkát, kivált az összegező igényűt, a források szétszórt-sága, részben használhatatlansága, a kutatási módszerek tisztázatlansága, a részletmunkák, helytörténeti mélyfúrások hiánya akadályozza. Használatos forrásaink, a különböző statisztikai felvételek túlságosan általános, a különféle elemeket egybemosó és a valóságos tagolódást gyakran elfedő kategóriákkal dolgoznak. Különösen a középparasztság és gazdagparasztság szétválasztása ütközik nehézségekbe az ilyen elhatárolást nem ismerő korabeli statisztikák alapján. A statisztikai alapozású kategorizálás két lényeges hibaforrást is rejt magában. Egyrészt, a holdak száma szerint azonos nagyságú birtok az ország különböző vidékein nem azonos jellegű gazdaságokat jelöl: az Alföld, a Délvidék, a Dunántúl termő talaján gazdagparaszti birtoknak

Az állat- és géppállomány megoszlása 1895-ben*

A birtok nagysága	A birtokok aránya 1000 %	A gazdaságok		Egy gazdaságra esik hold	Szarvasmarha		Ló		Sertés		Motorikus gép aránya %	Eke fagerendelyes aránya %	Eke vasgerend. többes kultiv. aránya %	Vetőgép aránya %	Aratógép aránya %
		száma- nak	terüle- tének		aránya %	1 gazd. esik db	aránya %	1 gazd. esik db	aránya %	1 gazd. esik db					
1 hold alatt, szántó nélkül } 1 hold alatt, szántófölddel }	17,85	12,33	0,25	0,31	1,90	0,35	2,33	0,14	4,68	0,88	1,68	1,02	0,73	0,17	0,38
1—5 hold	38,41	30,01	5,21	2,68	13,50	1,03	10,99	0,28	15,04	1,16	2,71	14,75	5,72	0,96	3,24
0—5 hold együtt	56,26	53,57	5,84	1,69	17,51	0,75	15,15	0,22	24,01	1,04	5,39	17,20	7,05	1,23	3,96
5—20 hold }	41,69	35,34	23,64	10,30	37,98	2,47	41,07	0,90	31,28	2,05	5,79	50,18	26,14	8,94	8,60
20—50 hold }		8,59	16,31	29,30	16,61	4,05	23,34	2,11	15,18	4,11	11,16	18,25	15,96	19,80	4,65
50—100 hold	1,20	1,51	6,55	66,93	4,84	7,38	6,84	3,54	4,67	7,20	9,02	4,43	5,94	13,75	2,54
5—100 hold együtt	42,89	45,44	46,50	15,79	59,43	3,00	71,25	1,22	51,13	2,61	25,97	72,86	48,04	42,49	15,79
100—200 hold	0,41	0,43	3,81	136,59	2,69	14,70	2,74	4,96	2,23	12,06	6,66	1,87	4,05	8,28	3,45
0—200 hold együtt	99,56	99,44	56,15	8,7	79,63	1,84	89,14	0,70	77,37	1,80	38,02	96,83	59,14	52,00	23,20
200—1000 hold	0,34	0,40	11,56	444	7,56	43,3	4,68	9,06	6,81	39,4	23,80	3,30	14,73	19,98	23,91
1000 holdon felül	0,09	0,16	32,29	31,58	12,81	186,8	6,18	30,51	15,82	233,1	38,18	4,77	26,13	28,02	52,90
Magyarország összesen	100,00	100,00	100,00	15,43	100,00	2,30	100,00	0,78	100,00	2,33	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

* A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája IV. k. Bpest 1900 adatai alapján összeállítva.

tekinthető az a 25—30 hold, ami a Felvidék vagy Erdély sziklás, kopár vidékén legfeljebb középparaszti gazdaságnak számít. Másrészt, a holdak száma szerint azonos kategóriájú birtok különböző gazdálkodási móddal, intenzitással művelt gazdaságokat fog össze. Vagyis a birtok nagysága önmagában, a gazdálkodási mód, az állat- és gépállomány, az egyéb jövedelmi források ismerete nélkül sok esetben nem ad felvilágosítást a gazdaság, ill. a birtokos hovatartozásáról. Mindezek következtében az alábbi vázlat csak nagy vonásokban közelítő képet adhat a parasztság társadalmi tagozódásáról, amelynek pontos kidolgozása még nagyon sok kutatómunkát igényel. Az alábbi táblázatok az állat- és gépállománynak az egyes birtokkategóriák közötti, ill. — egy későbbi időpontban — az állatállománynak a parasztgazdaságokon belüli megoszlásáról tájékoztatnak.

Az állatállomány megoszlása a 200 h alatti gazdaságokban 1911-ben*

A birtok nagysága	A gazdasággal bíró állattulajdonosok aránya %	A gazdaságok területének aránya %	Szarvasmarha %	Ló %	Sertés %
1 holdon alul	5,77	0,20	1,73	1,63	4,35
1—5 hold	33,94	8,00	19,99	13,66	20,81
5—10 hold	26,20	16,72	24,53	20,47	20,18
10—20 hold	20,78	26,64	26,07	28,09	24,44
20—50 hold	10,88	29,54	19,26	25,93	21,24
50—100 hold	1,84	11,44	5,39	7,20	6,09
100—200 hold	0,59	7,64	3,03	3,02	2,89

* Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 51. k. 1911. évi állatszámolás. II. k. alapján összeállította *Király István*: A parasztság felbomlásának néhány kérdése a XX. század elején e. tanulmányában. *Századok*, 1952. 2. sz. 438—440. l.

Korszakunkra már rég kialakult a vagyonos, kizsákmányoló felső réteg: a *gazdagparasztság*. A birtokosok száma hozzávetőlegesen 80—100 ezer volt. Statisztikáink sajnos a 20—50, ill. 50 holdon felüli kategóriák adatait adják, tehát a középparasztság módosabb részét a gazdagparasztsággal egybefoglalják. Ez a parasztság tizedét sem tevő réteg a paraszti földnek közel felét, az állatállománynak harmadát birtokolta. Gépet, pl. cséplőt csak a 20 holdnál nagyobb gazdaságban találunk. A gazdagparasztság a fejlettebb mezőgazdasági övezetekben már felhagyott az egyoldalú szemtermesztéssel, nagy gondot fordított a kapásokra, takarmánynövényekre, állattenyésztésre. Vezető szerepet vitt a tejszövetkezetekben, meg aztán uzsorával, kupeckedéssel, földbérlettel is foglalkozott. A korszakunkban megnyíló konjunkturális lehetőségeket jól ki tudta használni. A nagygazda szokásaiban, öltözködésében ugyan még nem szakadt el teljesen a paraszti közösségtől, amint a termelő munkától sem. Cselédeit maga igazgatta, olykor dologidőben közéjük állt, de életkörülményeiben, a földet halmozó összeházasodásban, társas érintkezésben rátartian elkülönült az alsóbb rétegektől.

A *középparasztság* számaránya korszakunkban valamelyest nőtt, mintegy félmillió birtokost tett. Statisztikailag a 10 és 20 hold közötti kategóriát tudjuk bemutatni. E réteg a parasztság birtok- és állatállományának mintegy negyedét mondhatta magáénak. Szarvasmarha- és sertéstartása a századforduló után gyarapodott, de igaerővel, szerszámmal továbbra is rosszul volt

ellátva. A konjunktúrából és áremelkedésből számára is csurrant-cseppent, főként a nyugati területeken és a városi körzetekben. Így az aprózódás továbbra is érvényesülő tendenciája ellenére, állattartással, a parcellázások során itt-ott elcsípett földdarabkákkal szívósan és szilárdan megkapaszkodott, de gazdasága számottevő fejlesztésére már nem futotta. Az egész család erejével, nyáridőben napszámossal is megdolgozott föld biztonságot és rangot adott a középparasztnak, vokst a képviselőtestületben és a választásoknál. Gazdaságilag nehéz, társadalmilag nyomott helyzetében mindez a függetlenség öntudatát élesztette benne.

A kisparasztság és a törpebirtokosok száma és földterülete a háború előtti két évtizedben jelentősen megcsappant. A 400—450 ezer főnyi kisparaszt és a közel egymillió törpebirtokos a parasztságnak több mint kétharmadát alkotta, de földjük csak egynegyedére, állatállományuk 40—45 %-ára szorult. A 465 ezer 5—10 holdas gazdaság csupán 310 ezer lóval és 270 ezer ekével, a 716 ezer 1—5 holdas gazdaság pedig 204 ezer lóval és mindössze 173 ezer ekével rendelkezett. Látható, hogy nagyobb részük ló és eke híján kölcsönigára szorult. Gazdálkodásuk évtizedekkel elmaradt, anyagi létük az adósság mértékétől és a termés szeszélyétől függően labilis, életük a hajnaltól késő estig végzett munkától agyonhajszolt volt. Korabeli becslés szerint egy öttagú tíz holdas parasztcsalád évi jövedelme kb. ezer Koronára ment, ami az adót és az újratermelés költségeit leszámítva nem sokkal haladta meg a napszámocsaládét, és egy szinten mozgott a városi munkáséval. Helyzetét a nincstelenekeitől a rendszeres munkaalkalmat, szűkös megélhetést biztosító, de erejét idegét könyörtelenül emésztő rabtartó: a saját föld, a kistulajdonosi lét drágabérű illúziója különböztette meg.

A félproletár törpebirtokos rétegnél ez a különbség is elenyészett: a népes család egyik-másik tagja rákényszerült az uraságnál, nagygazdánál végzett időszaki bérmunkára, cselédeskedésre. Ez a hatalmas tömeg a „birtokos” és a proletár lét mezsgyéjén hullámozott. Többsége korszakunkban is gyors ütemben süllyedt, anélkül, hogy véglegesen proletárrá, — más része szívósan küszködött a földdel és földért, anélkül hogy ténylegesen kisbirtokossá vált volna.

És legalul, urak, polgárok, parasztnak alatt az *agrárproletárok* milliós serege. Családtaggokkal együtt hatmillió lélek, a lakosság harmada, az agrárnépesség 45 százaléka itthon, akiknek a széles hazából egy talpalatnyi sem jutott — még egy úr szócska sem a nevük mellé, — és egymillió száműzött Amerika bányáiban, gyáraiban, akiknek csak a vágyódás maradt: segíteni az itthon szűkölködőket, összekuporgatni egy tanyára valót, — hogy aztán eltemetve a vágyakat többségük felolvadjon az Újvilág emberkohójában. A derékhadat, a hazai agrárproletariátus közel háromnegyedét, a napszámosok alkották. Ez az uradalomhoz, gazdához nem kötött, szabadon vándorló, de örökös létbizonytalanságban hanyódo munkás elem erősen elűtött Kelet-Európa más országainak agrárproletár típusaitól. pl. a fejlettebb osztrák és cseh tartományokra jellemző uradalmi és gazdacselédségtől. A vándor napszámos munkás a hazai tőkés fejlődés terméke, egyrészt a külterjes nagybirtokrendszeré, amely az agrárproletariátust csak részlegesen tudta foglalkoztatni, másrészt az elmaradt, egyoldalú iparosodásé, amely csak töredékét tudta városi munkássá megtelepíteni. E réteg a paraszti közösségből már kihullott földmunkásságtól a birtokszerzés lidércétől még csábított részesbérű sok változatot foglalt magában. A többség — legelősebben és leg-

nagyobb tömegben az alföldi mezővárosokban, nagyközségekben — különvált a birtokos parasztságtól, és a forradalmi eszmékre fogékony, lázadó öntudattal telítődött. Helyzetüknek a századvégen bekövetkezett romlása az új század első tizedében, a technikai fejlődés nyomán növekvő kizsákmányolás és gyérülő munkaalkalom miatt, a névleges bérek valamelyes emelkedése ellenére is folytatódott.

A napszámos örülhetett, ha évi kétszáz nap munkája akadt, s a családdal együtt öt-hatszáz Koronát kereshetett, ebben aratással a kenyérrevaló gabonát, egy hold tengeri harmadába-negyedébe kapálásával a hízónak való kukoricát. Ilyen szerencsés esetben favágással, alkalmi napszámmal kibírta a következő tavaszig. Ha a nyár rosszul ütött ki, akkor kölcsönökkel, koplalással nagy keservesen tudta kihúzni a végtelen telet. A vályogházak döngöltföldű szobakonyháiba zsúfoltan az élet állandó gondban, kísérltetben, várakozásban telt: várakozásban valami pénzes munkára, jó kisbérletre, valami nagy változásra, a messiás eljövételére.

Az uradalmi cselédnek, ha szolgálta, de biztonságosabb volt az élete. A gyermekkorban munkára fogott libapásztor csakhamar kisbéressé, majd legénybéressé serdült; ha megházasodott, felszaporodott családjának egy kamra meg egész évi munka is jutott, s ha hűséggel szolgálta az uraságot, a kasznárt, az ispánt, akkor idővel belső cseléd vagy öregbéres, vénkorára csősz is lehetett belőle. A némi készpénzből, aljatermésből, egy hold földből, sertés- és baromfitartásból, lakásból álló, mintegy négy—ötszáz Korona értékű konvencióból a szűkös, egyoldalú étkezésre futotta, de meg is kellett dolgoznia érte vagy 14 órát, nyáron vakulásig, nem is beszélve asszonya ingyen „robotjáról”, meg a kötelező „ajándékokról”. Helyzete és tudata a hajdani zselléretől csak abban különbözött, hogy az éves szerződés lejártá után elköltözhetett, ha elégedetlen volt a századforduló után romló feltételekkel, a tehén- és sertéstartás megvonásával, a konvenció föld csökkentésével, a basáskodó ispánnal, bérlővel. A zsellérsorban megöregedettek mellett a fiatalabb generációban már nyiladozott az öntudat. Itt-ott szervezkedtek, sőt sztrájkoltak is, könnyebben otthagyták a cselédeletet. Így a cselédség és napszámos munkásság között állandó volt a fluktuáció.

A felsorakoztatottak a fő gazdasági és társadalmi jegyekből alkotott típusok, amelyeket a valóság végtelen változata árnyalt. A parasztság nemcsak az alapvető osztálytagozódás szerint, hanem nemzetiség és polgárosodottság szerint, vidékenként és települési formánként — az egyazon kategóriájú rétegekben is — különbözött egymástól. A parasztság más nemzetiségű többségénél — a tőkés fejlődés hátramaradottságát jelezve — a kis- és középparasztság, a magyaroknál az agrárproletariátus és gazdagparasztság aránya volt nagyobb. A nemzetiségiiek általában a magyaroknál rosszabb természeti és gazdasági viszonyok között küszködtek. A sziklás peremvidékek keservesen kínlódták ki magukból a zabot, a krumplit. Amíg az Alföldön 100 művelhető hektarra 27, — a szlovák vidéken 38, Erdélyben csaknem 50 földműves jutott, s a gyenge terméseredmények miatt ezek is messze elmaradtak az alföldi, dunántúli, délvidéki parasztságok mögött. Nincs itt mód a történelmi és helyi sajátosságok számtalan változatának bemutatására. Csak érzékeltetésül idézzük: szinte korszakok és országok választották el az alföldi mezőváros civis nagyparaszttját a nyugati határvidék tőkémódi, főként német zsirosparaszttjától, ezt a Dél-Dunántúl úrféltévé kapaszkodó egykés basaparaszttjától; a makói hagymakertészt az alföldi tanyásgazdától, ezt a balatoni szőlősgazdától; a Dél-

vidék házközösségben élő szerb határőr-parasztját a székely góbétől, emezt a végtelen nyomorúságában a pravoszláv egyházhoz menekülő ruszin kispasztttól; a viharsarki földmunkást a dunántúli latifundium cselédjétől, mindkettőt a szlovák háziiparos vándormunkástól.

Az osztályellentétek minden vidéken, minden típusnál szembenálló táborra hasították a módos és a szegényparaszttságot. A falusi osztályharc a század első évtizedében szemmeláthatóan éleződött. Történettudományunk nem tisztázta eddig, hogy ebben a korszakban fennállott-e még — és milyen feltételek mellett — a nemzetiségileg, társadalmilag, helyileg sajátosan megosztott, rétegezett parasztság antifeudális egysége. A politikai fejlemények problematikusnak mutatják az egység megvalósíthatóságát; — az életforma és a konvenciók számos jegye viszont a még teljesen fel nem bomlott paraszti közösség kapcsolatáról tanúskodik. A kérdést mindenképpen a további kutatás van hivatva tisztázni.

A 14 milliós tömeg számszerű túlsúlya, még inkább lassú átalakulása, helyenként mozdulatlansága a feudális szerkezet szívós továbbélését tanúsította. A kapitalizmus, ha szoros gazdasági értelemben falusi burzsoáziára, kispolgárságra és proletariátusra bontotta is, társadalmilag nem formálta polgárvá a rétegeket. A feudális és polgári vonások, gazdasági és tudati elemek felemás keveredése, diszharmonikus kettőssége legjellegzetesebben a faluban, a parasztság fejlődésében tűnt elő. Nemcsak a falu társadalmi kettéhasadásában, a „középosztály” dzsentri és polgári elemeinek — mintegy gyarmati telepeseinek — a „bennszülöttektől” való merev elzárkózásában, hanem az egyes paraszti rétegek kettősségében is. A gazdagparaszt felhalmozott, de főként földet, kizsákmányolt, de jórészt a feudális cselédtartás és ledolgoztatás módszereivel, hatalom volt, de tizedrangú a nagybirtok szemétdombján. Polgárosodása során is döntően paraszti vonásaiban és méreteiben növekedett meg, emelkedése az úri birtokosság felé tendált, és csupán kis része közelített, egyes vidékeken, a tőkés farmer típushoz. A jogilag szabad, de társadalmilag lenézett, a jobbágyi tudathagyományok alól még alig emancipálódott közép- és kispasztság nagyrészt önálló őstermelő, és nem tőkés kispolgár volt. S a földtelenek, ténylegesen a legmélyebb proletársorban, a városi munkásnál anyagilag is, társadalmilag is elnyomottabban, görnyedt szellemi állapotban mozdulatlan, vagy kapálástól cséplésig, építkezésektől szezonmunkákig hányatottan, mégis oldhatatlanul a földhöz, szűkös megélhetésük fő forrásához kötözöttek. — nem tudtak kitörni a rendszertől eleverendelt helyzetükből.

A magyarországi „porosz” típusú agrárfejlődésben a parasztság zöme felül sem jutott túl a polgárosodás kezdeti szakaszán, alul is megrekedt a proletárrá válás átmeneti fokozatain. És ebben konkrétan megmutatkozik a nagybirtok rettenetes szorítása. A nagybirtok, eltorlaszolva a paraszti terjeszkedés és emelkedés ösvényeit, elszívva a polgárosodás gazdasági és politikai erőforrásait, húszmillió holdjával körülzárta, szinte betemette a parasztságot. S az ellenpólus: a rohamos városi fejlődés, messze maga mögött és magára hagyta a falut. A falu — város általános ellentét nálunk sajátos koloncokkal terhelődött: a polgárság és munkásság törzse nem a parasztságból eredt, utánpótlását is hosszú ideig alig merítették belőle. A város csak felszínesen alakította, sok vonatkozásban éppenséggel akadályozta a parasztság polgárosodását.

Mindezzel összefüggésben, az átlényegülési folyamatot erősen béklyózták a paraszti életforma szívósan megrögzött kötöttségei is. Elsősorban a földnek, mint a paraszti lét természeti alapjának, értékmérőjének, öncélú végcéljának

komor kultusza, amely a parasztság valamennyi rétegét áthatotta. Továbbá egy fejletlen munkamegosztáson és technikán alapuló, az újat nehezen befogadó munkaszervezet, s a ráépült zárt falusi közösség hagyományos konvenciói, amelyek a születéstől a halálig, az erkölestől a szórakozásig a paraszti élet minden mozzanatát még mindig kötelező erővel szabályozták, a közösség szigorú ellenőrzése alatt tartották, mégha e konvenciók a századfordulóra valamelyest fellazultak is. Emellett a tudatban fennmaradt közös vonások: az antifeudális gyökerű ürelenesség és bizalmatlanság mellett úrtisztelet és beletörődés, a 48-as haladó hagyományok ápolása mellett erős nacionalizmus. A szélső pólusokon az osztálytudat volt már az erősebb. A gazdagparasztot, ha ellenékben állott is a rendszerrel, a közös „gazdaérvék” a földbirtokosokhoz közelítette. A földtelen napszámos, ha gyakran meghunyászkodott is a hatalom előtt, forradalmas hittel szegődött a demokrácia és a szocializmus táborához. A közbülső rétegeknél azonban a feudális-vallásos hagyományok alázatával átitatott tulajdonféltés és -tisztelet paraszti konzervativizmusa keveredett a jobbagylázadások üszkétől táplált földéhség és emelkedésvágy paraszti demokratizmusával. Az előbbi, a nacionalizmussal együtt, az úri politika uszályában tartani elég erős, az utóbbi tartós demokratikus irányzatokat kitermelni gyenge volt a birtokos parasztság zöménél.

A paraszti fejlődésnek ez az ellentmondásos kettősége, a polgárosodásban alul-felül megrekedése nem holmi folklorisztikus érdekű különlegesség, hanem egész társadalmi fejlődésünk egyik központi kérdése volt. A századforduló után a parasztságnak vékony rétege, a falvaknak töredéke, a szerencsés fekvésűek, a tágabb határúak, a valaminő belterjes művelésre specializáltak még fejlődtek, de a nagy többségnek földjéből, árutermeléséből, erejéből csak a fennmaradásra futotta, az emelkedésre. új utakra térésre már nem, vagy éppenséggel a lassú sorvadás felé haladt. A paraszti fejlődés megrekedésének, hovatovább sorvadásának elhárításához, s ezzel egész társadalmunk széles alapon rendezett demokratizálásához az egész nagybirtokrendszert, a feudális örökséget széttrő forradalomra lett volna szükség. Ez azonban a sokszorosan megosztott parasztságból magából nem sarjadt, a polgárság gyenge demokratikus rétegétől nem tellett. Ha volt még megoldás, az, mint történelmünk más összehonyolódott csomóiban is, a proletárságtól jöhetett.

A munkásosztály összetétele és helyzete

Az ipari munkásság korszakunkban is gyors ütemben nőtt, erősödött. Száma 1910-ben meghaladta az egymilliót, a kereskedelemben és közlekedésben alkalmazott dolgozókkal együtt az egy és negyed, családtagokkal együtt a két és fél milliót, vagyis a lakosságnak már — és még csak — 13 százalékát tette. Különösen gyors, három évtized alatt közel ötszörös volt a nagyüzemi munkásság növekedése, amely 1910-ben túllépte a félmilliót, az egész ipari munkásságnak már — és még mindig csak — 52%-át alkotta. A munkásosztály kialakulásának fő vonásai — az ország jellegének megfelelő soknemzetiségű összetétele, a külföldi szakmunkások jelentős aránya és szerepe, a késői gyáripari fejlődésből adódó magasfokú üzemi és területi, elsősorban fővárosi koncentrációja — ismereteseek. A fejlődésbeli sajátosságok megértése végett mégis vissza kell kanyarodnunk iparfejlődésünk problémáihoz.

Miként hatott a függő helyzetű agrárország gyáriparának sajátos fejlődése a munkásosztály kialakulására, összetételére? Magyarországon rendkívül

gyengék, szűkkörűek voltak a gyáripart megelőző tőkés üzemformák, elsősorban a manufaktúra, a szétaprózott háziipart összefogó kereskedőtőkés vállalkozás. A túlnyomórészt falusi, mezővárosi kézművesipar is az árutermelés primitív fokán állott. Ebből következően csak elenyésző számban fejlődött ki az ipari munkásság elsődleges forrása: az előproletariátus. E fejlődésbeli hiányosságot mélyítette, tartósította az ipari forradalom sajátos képlete: az élelmiszeripar vezetőszerpe, a könnyűipar jelentéktelensége, az alapanyagtermelés, a vas- és gépipar viszonylagos fejlettsége. Az ipari forradalom klasszikus fejlődésmenetében a vezető ág, a textilipar, a fogyasztási tömegcikkgyártás nagyszámú betanított gépmunkást teremtett, s ezt a zömmel önálló egzisztenciákból deklasszált, mérhetetlen nyomorba süllyedt, forradalmi szellemű gépmunkásságot tette a proletár törzsgárda alapjává, a korai szocializmus s a születő marxizmus munkásmozgalmának tipikus hordozójává. Nálunk a csekély számú szakmunkást — molnárt, gépészt, előmunkást — s mellettük számosabb, de fluktuáló napszamos idénymunkást foglalkoztató élelmiszeripar, valamint a hasonló munkásigényű építő- és építőanyagipar a proletariátus számszerű gyarapodásához, még inkább stabil törzsgárdájának kialakulásához aránytalanul kis mértékben járult hozzá. A később, eléggé magas technikai szinten kibontakozó vas- és gépiparnak pedig elsősorban és állandóan jólképzett szakmunkásokra volt szüksége, akiket manufaktúra előzmények híján, a kis kézművesek zömének primitív szakképzettsége miatt hazai forrásokból hosszú ideig alig meríthetett. Ehhez járult, hogy a kapitalizmus csak egyes ágakban pusztította el, másutt, így éppen a gépiparban, a ruházati, javító és szolgáltató ágakban új lehetőséget teremtett a kisipar fejlődésének. Ezzel még inkább fokozta a szakmunkásszükségletet, amit egész iparunk nagyrészt külföldi, főként német és cseh bevándorlókból elégített ki.

Iparfejlődésünk tehát sajátos struktúrájának képmására olyan munkásságot formált, amelynek törzsgárdáját nem a betanított gépmunkás, hanem a jórészt külföldről toborzott, jobban fizetett szakmunkás alkotta, s ezek egy része is a kisiparban helyezkedett el. A szakmunkás törzset viszonylag csekély számú és súlyú gépmunkásság egészítette ki, és nagytömegű, változékony, kegyetlenül kizsákmányolt, részben nemzetiségi, részben magyar, városi és falusi napszamos elem vette körül. A munkás törzs utánpótlását elsősorban önmagából, továbbá a kis kézművesek, megtelepedett napszamosok szakmát tanult fiaiból merítette, akik számára a gyári munkássá válás nem jelentett süllyedést. Az agrárproletariátus városban szerencsét próbáló rajai általában megrekedtek az építkezéseknél, a téglagyárakban, cukorgyárakban, az idénymunkásságnál. Közvetlenül keveseknek sikerült — s nekik is emelkedést hozott — az ipari munkássá alakulás.

Munkásosztályunk illetén összetétele természetesen döntően befolyásolta a mozgalom fejlődését, és ennek jó néhány problémáját érthetőbbé teszi. A magyarországi munkásmozgalom vezető gárdáját és közvetlen bázisát a szakmunkás törzs alkotta. Ez a nemzetközi munkásmozgalom internacionalista hagyományain nevelkedett, többnemzetiségű összetételű, fejlett tudatú réteg korán megindította a szervezkedést és eszmeterjesztést. Ugyanakkor eredete, a hazai társadalmi problémákhoz messziről közelítő szocializmusa, a napszamos munkásságtól és parasztságtól való elszigeteltsége szervezkedését szűk szakmai keretekre, kezdetben főként kisipariakra korlátozta, akadályozta a sajátos hazai feladatok teljes felismerését, később pedig — a többségének viszonylag kedvezőbb helyzetéből fakadó reformizmusa — a vállalását.

Munkásmozgalmunk forradalmi irányú fejlődésének alapja az egész proletariátus nagyfokú kiszákmányoltsága, politikai jogfosztottsága volt, az újra és újra felülkerekedő reformizmus társadalmi bázisát viszont a vezető szakmunkás törzs alkotta.

Ez a kettős tendencia ütközött egymással a századforduló után is, amikor az iparfejlődés és struktúramódosulás a munkásosztály összetételében, helyzetében valamelyes változásokat idézett elő. Túlsúlyra jutott az erősen koncentrált nagyüzemi proletariátus, kiszélesedett — most már növekvő mértékben gépmunkásokból is — a munkás törzs, amely utánpótlását is javarészt a hazai forrásokból merítette. A munkásság egészében gyorsan magyarosodott. 1910-ben a külföldi honosok már a szakmunkások tizedét sem tették, a magyarok számaránya pedig országosan 60, Budapesten 80%-ra emelkedett, egyhatedre szorítva a német, ill. a szlovák nemzetiségűeket.

A monopolkapitalizmus időszakában a rohamos árdrágulás miatt romlott a munkásosztály anyagi helyzete. A névleges bérek ugyan — szakadatlan harcok eredményeképpen — mintegy 25%-kal emelkedtek, s az átlagkereset a háború előtti években heti 18—19, évi 900 Koronára ment. Emögött jelentős szintkülönbségek húzódtak: a fővárosiak az átlagosnál egyharmaddal, a szakmunkások — elsősorban a vasasok és nyomdászok — a tanulatlan napszámosoknál 80%-kal többet kerestek, s egy vékony, huszadnyi réteg, amely nagyjából a munkásarisztokráciának felelt meg, évi 1800 Koronát meghaladó keresettel valóban kivételezett anyagi helyzetben élt. A névleges bérek emelkedését azonban fölösen ellensúlyozta az élelmiszerek, iparcikkek, lakbérek, szóval a közszükséglet alapelemeinek sommásan 35%-os drágulása, meg a századelei gazdasági válság után sem felszívódó munkanélküliség. Így a reálbérek e másfél évtizedben — ha nem is elviselhetetlenül, de a nyugati országokénál nagyobb mértékben — mintegy 7—8%-kal csappantak meg, s a németországinak 70%-át, az angliainak felét sem érték el. A reálbérek csökkenése leginkább az alsó, szakképzetlen rétegeket sújtotta, de nem hagyta érintetlenül a szakmunkások ugyancsak napi gondokkal küszködő tömegeit sem. Egy átlagos munkás keresete nem is volt elegendő a család ellátásához. Az asszonynak, a nagyobb gyerekeknek is munkába kellett állnia ahhoz, hogy a legszűkebb létminimumon túl akárcsak 200 K-t, az összkereset 11%-át elspórolhassák ruházkodásra. A megélhetési gondok nehezülését jelzi a nőmunkások számának közel kétszeres, a gyermekmunkásokénak több mint kétszeres növekedése, együttesen az összmunkásság 40%-át tevő magas aránya.

S az iparosodás pezsgő áramában a munkásélet terhe egyebekben sem könnyebbedett. A munkaidő, amelyből egy évtized rohamai is csak egy órát morzszoltak le, a fővárosban tíz, vidéken, a bányászatban még mindig 12 óra volt. Amíg tőkés racionalizálásra, „termelő” befektetésre bőven futotta a nagyburzsoázia fölöttébb eredményes, korszakunkban legalább háromszorosra dagadó profithalmozásából, addig a munkavédelem, a szociális ellátás terén a legkicsinyesebb fukarság tette fullasztóvá a gyárak levegőjét. A kérlelhetetlen szigorral nem vádolható gyárfelügyelők a háború előtt az üzemek 90%-ában észlelték a balesetvédelem súlyos hiányosságait. Megakadályozni persze nem tudták a minden tizedik munkás épségét roncsoló, évente száz bányász halálát okozó balesetek négyeszeres emelkedését. S a cukorgyárak forró katalánában, a textil- és dohánygyárak, bányák tüdőt emésztő porában, a tégla- gyárak mocskában, a nyomdák, gyufagyárak, vegyeszeti üzemek mérges

gőzeiben, szellőztető és védőberendezések, mosdók és étkezdék híján, sápadt, vézna lányok, koravén, foghíjas asszonyok, szikkadt férfiak, tüdőbajosak, hurutosak, vérszegények robotoltak. Az ötezer gyár közül csak 109-nek volt mosdóhelyisége, 75-nek étkezdéje, és mindössze hétnek óvodája.

A munkásosztály összetételének módosulása, helyzetének romlása tükröződött a mozgalomban is. A napszámok szervezettsége, öntudatosodása ugyan nem volt olyan mélyreható, a gépmunkások arányának növekedése olyan jelentékeny, a szakmunkások életszínvonalának süllyedése olyan húsba-vágó, hogy a mozgalom már kialakult vezetőkáderének összetételét, politikai szemléletét alapjában megváltoztatta volna, de a változások elősegítették a mozgalom tömegmértévé szélesedését, radikalizálódását, a pártvezetéssel elégedetlen baloldali irányzatok újjászületését. A századforduló után a munkásszervezetek erőben gyarapodva terjeszkedtek. Olykor, dagály évadján a munkásság negyedét is tömörítették, egy-egy akcióban százezreket, az osztály nagy többségét megmozgatták. Nem volt ritkaság, de ezekre ment az önművelő, könyvolvasó, tanfolyamokra, szabadiskolákra járó, kultúrára szomjas s a politikában világos fejjel eltájékozódó munkások száma, s tízezekre az elvtársi családba összetartozóké, akik esténként, szünnaponként összejöttek az egyletben, vagy a mozgalomhoz hozzáértő Zöld Vadász, Fácán, Trieszti Nő vendéglőbe, s egy pohár sör, egy kugli- vagy kártyaparti közben beszéltek meg a munkásélet gondjait, a mozgalom ügyeit.

Nehezen élt itt az újfajta nép. Állandó küzdelemben, nemcsak a létért, az elnyomó rendszerrel szemben, hanem egy jobb létért és saját hibáival, fejlődésbeli fogyatékoságaival is viaskodva. Mégis ez a munkásosztály volt a magyar demokrácia táborának egyetlen szilárd, szervezett hadserege, reménye; benne rejtett az erő és lehetőség e viharsarokban egymásratorlódtott népeket, az évszázados szolgaságban meggörnyedt elnyomottakat majdan felszabadítani.

3. Erővonalak és frontok

Az osztálystruktúra a társadalom szilárd, tartós váza, de ellentmondásoktól hajtott mozgásának, eleven életének még nem teljes valósága. Amit eddig áttekintettünk, az egy rendkívül változatos, bonyolult organizmus legátfogóbb és maradandóbb ismerveiből elvont tagolás és tipizálás, inkább szociológiai látású keresztmetszet volt, és nem az érdekek harcának fő- és mellékhadszínterein szakadatlanul összeütköző, átcsoportosuló *politikai frontok* bemutatása. A társadalom politikai megoszlása végső soron az anyagi érdekektől meghatározott osztályérdekeken és az ezeket tükröző eszméken alapul. A társadalmi atomrendszer milliónyi egyéne azonban a maga egyedi pályafutása során többféle csoportoz, az elsődlegesen: az osztályon kívül nemzethez, valláshoz, települési, szakmai és egyéb közösséghez is tartozik. Érdekei gyakran ellentmondóak, döntését sokféle komponens alakítja, tudata befolyásolható, sokszor hamisan tükrözi objektív érdekeit. A politikai táborok, bár végső soron — legtisztábban az uralkodó és az elnyomott osztályoknál — az alapvető osztályérdekektől megszabott hadrendben képződnek, a felszín hullámozásában, fodrozódásában azonban — különösen a középrétegeknél — a személyes motívumokból, hagyományokból, tapasztalatokból leszűrt politikai és életszemlélet szerint, amit már nem kizárólagosan az osztályhelyzet formál. Ilyenformán egyazon osztályok, rétegek tagjai különböző pártokhoz,

szervezetekhez, irányzatokhoz csatlakozhatnak, amint a különböző irányzatok is több társadalmi rétegből, sokféle elemből tevődnek össze.

Különösen így volt ez a Monarchia függésrendszerében, a soknemzetiségű Magyarországon, ahol a társadalmi ellentétek politikai tükröződését homályosította, az osztályalapon való csoportosulást keresztelte a nacionalizmus rendező elve. A magyar társadalom különböző rétegeit, az uralmon levőktől a dolgozó osztályok egy részéig összefűzte a magyar hegemonia, a területi integritás „állameszméje”, de a kiegyezéssel rögzített függő viszony egyúttal két táborra is osztotta: a hatvanhetes és negyvennyolcas nacionalistákra. Mindkét irányzat szembenállott egyrészt az ugyancsak önállóságra törekvő nemzetiségi irányzatokkal, másrészt a különböző nemzetiségű demokratikus erőkkel, a munkásosztály és szegényparasztság öntudatos elemeivel.

A magyar nacionalizmus két tábora

A két tábor összetétele, súlya és egymáshoz való viszonya az imperializmus időszakában jelentősen megváltozott. A hatvanhetesek már nem fogták össze a kiegyezés valamennyi hívét, hanem amint a századforduló táján felvett „ortodox” jelző is mutatja, csak a fennálló viszonyok változatlanóságának védelmezőit, az osztrák — magyar imperializmusban az alárendelt társzerep elfogadóit. Ide tartozott az összmonarchiai jellegű arisztokrácia, a magas klérus, a fináncburzsoázia egész polgári uszályával. Ide kötődött a nagybirtokosoknak és a dzsentrinek az a része, amelyet a jövedelmező állás, a nagytőkés érdekeltségektől, a kormánytól vagy a dinasztiaától függő helyzet, a hagyomány és nem utolsó sorban az a belátás, hogy a magyar uralkodó osztályok hazai hegemoniáját, birtokállományának integritását csak az osztrák — magyar imperializmus keretében, a részérdekeket ennek alárendelve lehet biztosítani. — a dualizmus változatlan fenntartásának politikájához fűzött. Az „ortodox hatvanhetes”, „csatlós imperialista” tábor — bár a választásoknál általában sikerült a többséget kimerterkednie — egyáltalán nem gyakorolt a közép-rétegekre széleskörű, tartós befolyást.

Az „ortodox hatvanhetesség” a nemzeti igényeknek és a sovinszta céloknak egyaránt olyan korlátozását, a részérdekeknek annyi sérelmét vonta maga után, hogy a magyar nacionalisták többségét nem elégítette ki. A múlt század végétől fokozatosan szélesedett a „nemzeti” ellenzék fölöttébb tarka színképű tábora. Tartoztak ide konzervatív főurak, a klérus egy része: a néppárt támaszai; 67-es mágnások: Andrássy Gyula csoportja, akik nem a dualizmus közjogi berendezésével, hanem a parvenű nagybuzsoázia előretörésével a liberális gazdaságpolitikával elégedetlenkedtek. Itt tömörültek az agrárius nagybirtokosok hangadói, a „nemzeti intelligencia” előkelőségei: Apponyi pártja; a dzsentri és dzsentroid középosztály zöme: a függetlenségi pártfrakciók derékhada, akik gyökeresebb gazdaságpolitikai irányváltást, a kiegyezés „nemzeti” továbbfejlesztését követelték. Itt találjuk az iparos és kereskedő polgárságnak azt a részét, amely az osztrák verseny, a monopolista finánc-tőke és nagybirtok nyomása alatt gazdasági önállóságot, liberális reformokat kívánt, de a dualizmusból számára is csurrano előnyök, nacionalizmusa és a munkásosztálytól való féltelme miatt nem mert önállóan, radikálisan fellépni. Többségük a függetlenségi párt soraiban, kis részük Vázsonyi Vilmos 1900-ban alakult polgári demokrata cégérű — valójában szimpla liberális — pártjában, az iparkamarákban, városi képviselőtestületekben adott hangot ellenzéki-

ségének. Ide sorakoztak végül kispolgári és birtokos paraszti rétegek, a tényleges negyvennyolcasok — a függetlenségi frakciók széles tömegbázisa — amelyek radikális nemzeti és demokratikus vonzerő híján az úri ellenzék uszályában sodródtak.

A sokrétű ellenzéki nacionalista tábor osztályjellegét végső soron az agrárius nagybirtok határozta meg. Vezetőszerepét a dzsentri közvetítette és tette elfogadhatóvá a középrétegek, a parasztság számára. Ideológiájuk a konzervatív sovinizmus, a magyar imperializmus önálló igényeit kifejező „birodalmi gondolat” volt, amelyet a századelőn a „Nagymagyarországról”, a Mátyás birodalmának újjászületéséről, a Délkelet-Európát hódoltató magyar „hivatásról”, a „harmincemillió magyar” csodálatos jövőjéről fantáziáló röpiratirodalom és cikkáradat népszerűsített. Mindebben nagy buzgalommal segédkezett az elmagyarosodott német és — bár az antiszemitizmus ellen prüszkölve, de annál tüntetőbb sovénységgel — az asszimilált zsidó polgárság többsége.

Általános szólamokon, irreális illúziókon kívül azonban pozitív program nem fűzte össze az ellenzéki nacionalizmus, a „magyar imperializmus” táborát, csupán egy negatívum: a szabadelvű kormányzati irány elutasítása. Ez az ellentétes érdekeket elleplező, sokértelmű negatívum kizárt bárminő egységes társadalmi programot, még a Nyugaton divatos konzervatív szociálpolitikát is, még az Európa-szerte bevett mérsékelt választójogi reformot is. Lehetetlené tette, mint egyesítő elvet az Ausztriában, Németországban és másutt hatásos politikai katolicizmust, keresztényszocializmust, de a Franciaországban és egyebütt reneszanszát élő antiklerikális radikalizmust is. Még a gazdaságpolitika részleteiben sem jöhetett létre egységes platform az agrárvédelem, a közös vámterület földbirtokos hívei és polgári ellenesei között. Maradt tehát, mi volt: a közjogi sérelempolitika és a nemzetiségellenes sovinizmus. És itt akadt egy közös, minden réteget összefogó-megmozgató programpont: a hadsereg magyarosítása. A hatvanhetes agráriusok kormánybuktató sunyítása, a „magyar imperialisták” hatalmi igényei, az úri ellenzék népámító taktikázása találkozott ebben a középrétegek és a dolgozó osztályok legszélesebb tömegeinek a swaregelb militarizmus iránti gyűlöletével, vagyis a jobboldal a baloldallal, és mindaddig összemosódott, amíg a függő viszony és a szabadelvű kormányzati rendszer eltakarta az ellenzéki tábor alapvető belső ellentéteit. Minthogy az ellenzék élén megingatlan befolyással a nagybirtok, a dzsentri „középosztály” állott, a politikai küzdelmek fő frontvonalai 1906-ig a két nacionalista tábor, közvetlenül az uralkodó osztályok két imperialista irányzata között húzódtak.

A magyar demokrácia tábora

Mindebben nem csekély része volt a demokratikus tábor gyengeségének. A hazai fejlődésből nem születhetett demokratikus nemzeti burzsoázia, az értelmiség túlnyomó többsége a „magyar állameszme” fanatikus híve, a dzsentri „középosztály” tagja vagy foglya volt, a munkásosztály vezető rétege nem értette meg a nemzeti és az agrárkérdés jelentőségét. Ezek a „deficitek” azzal a következménnyel jártak, hogy a nemzeti önállóság és társadalmi haladás szövetségessé tehető tendenciái a hazai osztályerők tényleges csoportosulásában széthasadtak, ellentétbe kerültek egymással, ami a polgárosodásban megrekedt, konzervatív antikapitalizmusra fogékony kispolgári és paraszti töme-

geket nem a nemzeti eszmével üzérkedő ellenzék táborától, hanem a demokráciától és szocializmustól tartotta távol.

A századforduló gazdasági-társadalmi fejlődése valamelyest kiszélesítette, megerősítette a demokrácia táborát. Ehhez járult 1905 után egy sor fontos politikai változás: az ellenzéki nacionalizmus lelepleződése, meghasonlása, balszárnyának radikalizálódása; a parasztság önállósulása, a demokratizmus felé tájolóódó útkeresése; a nemzetiségek táborának politikai aktivizálódása. Ezek a fejlemények átrendezték a társadalom politikai-tudati megoszlásának hagyományos frontvonalait. Az első évtized végére a fő ellentét fokozatosan a magyar imperialista reakció és a demokrácia tábora között bontakozott ki. Az erőviszonyok mérlege azonban még mindig az előbbi túlsúlyát mutatta.

Társadalomfejlődésünk hiányait, torzulásait néhány évtized kevés volt kiigazítani. Itt élt a Dunavölgyében egymás mellett és ellenében több, rendellenesen fejlődött nemzeti társadalom, a magával vonszolt feudális maradványt megemészteni is, kivetni is tehetetlenül. Az ország népeinek, mint földjének a tavaszi esőre, a polgári forradalom befejezésére, polgári demokráciára volt szüksége. S az ezernyi ellentmondás legsajátosabbika: ebben a „robbanó” országban a polgári demokrácia erői vérszegények voltak, elégtelenek és ingatagok a polgári demokrácia megteremtésére. A radikális polgárság vékony rétege, ha engedményekkel közeledett is a nemzetiségekhez s reformprogrammal a parasztsághoz, a „magyar állameszme” ígézetében és társadalmi elszigeteltségében a soknemzetiségű ország demokratikus átalakításának tenni-valóit kiérett programmá feldolgozni, s a néptömegeket a reakció elleni harcra mozgósítani nem tudta. Önálló irányzattá formálódása a meglódult történelem követelményeihez képest végzetesen lassúnak, elkésettnek bizonyult. Pedig már a háború árnyéka vetült az országra, s az is fölöttébb kétséssé vált, hogy a dunavölgyi nacionalizmusok ellentéteit, a gyökeres, korszerű agrárátalakulást, a társadalomfejlődés súlyos torzulásait egyáltalán lehetséges-e itt polgári demokratikus alapon és keretek között rendezni.

E népek tökéletlen polgárosodásának, társadalmi és nemzeti ellentéteinek, bajainak feloldása a szocializmusra, a polgári forradalom befejezése és továbbfejlesztése a munkásosztályra várt. És váratott is magára mindaddig, amíg a mozgalom vezető szociáldemokrata gárdája, a reformista elmélet és taktika hibás körében forogva, távlatlan és bátortalan uszálypolitikában megrekedve, meghátrált a történelemtől kiszabott feladata elől. A hazai glóbusz szemhatáráról gyakran reménytelennek tűnt a küzdelem. A roppant nehézségek, sikertelenségek nem egyszer megtorpanásokra, megalkuvásokra indították a demokrácia táborának vezető gárdáját. Ilyen pillanatokban Ady is úgy érezte: „Fejünkre lassan-lassan nőnek — A beteljesedett végzetek . . . Mindenki mindenkiért beteg, beteg századokért lakolva.” A magyar társadalom lázító ellentmondásai, magas feszültsége azonban nem tűrte a megtorpanást. A radikális és szocialista vezetógárdát maga az objektív helyzet kényszerítette, hajtotta előre az újabb harcokra, nem hagyva tompulni a tudatot: az elnyomott milliók nevében, el nem évülő igazságokért emel szót. Amint Ady kifejezte a valóság e kettősségét:

A csuf halált itt vetették el
Soha-soha ki-nem-kelesre
És ma mégis a Duna-tájon
Legbujább a harag vetése.

IRODALOM

A magyar társadalom újkori fejlődésére vonatkozóan sem összefoglaló munkákkal, sem alapos monográfiákkal nem rendelkezünk. Történettudományunk a felszabadulás után sem fordított sok gondot a társadalomtörténet kidolgozására. Forrásaink és irodalmunk főként statisztikai, gazdaságtörténeti és szociográfiai jellegűek. Emellett a szépirodalmat, az emlékiratokat, visszaemlékezéseket, korrajzokat használhatjuk. Forrásaink természete, szétszórtsága és feldolgozatlansága miatt a századelő társadalomfejlődésének nem annyira összefoglalására, mint inkább vázolására, problémáinak jelzésére vállalkozhattunk.

A népesedésre, a lakosság összetételére, nemzeti és foglalkozási megoszlására és részben a társadalmi tagozódására vonatkozóan a *Magyar Statisztikai Közlemények* és a *Magyar Statisztikai Évkönyv* köteteit, elsősorban az 1900. és az 1910. évi népszámlálás anyagát tartalmazó köteteket használtuk. Értékes volt *Dr. Thüring Gusztáv*: Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben. 1—2. k. Bpest, é. n. M. St. Közl. 70. k. 2—3. sz. Ma is kiaknázható adattárul szolgálmak *Matlekorits Sándor*: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor. Bpest. 1897. 1—2. rész és az ő szerk. megjelent Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. Bpest. 1897—1898 kilenc kötete; továbbá: A Magyar Szent Korona országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása. Szerk. *Lóczy Lajos*. Bpest, 1918. — *Herman Ottó*: A magyar nép arca és jelleme. Bpest. 1902.

A társadalom egészére és egyes rétegeire vonatkozó tanulmányok gazdag forrását találhatjuk meg a korabeli folyóiratokban, főként a polgári radikális *Huszadik Század*-ban, a *Szocializmus*-ban, a „konzervatív-liberális” *Budapesti Szemlé*-ben, a konzervatív agrárius *Magyar Gazdák Szemléjé*-ben. E folyóiratokból, ill. írógárdájuk munkáiból említjük *Rácz Gyula*: Magyarország gazdasági és szociális állapota a XX. század első évtizedében. *HSz.* 1908. — ugyanőtöle: Társadalmunk osztálytagozódása és a magyar demokrácia kialakulásának útjai. *HSz.* 1909. — *Szende Pál*: Adóreform és osztálytagozódás. *HSz.* 1910. — *Bresztóczy (Beresztorszky) Ernő*: Osztályokra tagozódás Magyarországon. *Szocializmus*, 1906, ugyanőtöle: Magyarország fekete statisztikája. Bpest. 1907 és 1909, ugyanőtöle: Magyarország szociális térképe. *Szocializmus*, 1908, továbbá a konzervatív-katolikus *Teöcze Sarolta*: Tanulmányok a magyar társadalom életéből. Bpest. 1896 munkáját. A polgári demokrácia képviselőinek etárgyú visszaemlékezései közül említjük *Diener-Dénes, Joseph*: La Hongrie. Oligarchie, nation, peuple. Paris, 1927, *Hateany Lajos*: Uruk, polgárok, parasztok, Bpest. 1947 írását.

Az ellenforradalmi korszak társadalomszemléletének történeti összefoglalását *Szekfű Gyula*: Három nemzedék e. munkája adta meg. Őt követte *Weiss István*: A mai magyar társadalom. Bpest. 1930 könyve, amely sok vonatkozásban visszaütal a századforduló viszonyaira. A konzervatív szemléletet több vonatkozásban helyesen, demokratikus alapról, de nacionalizmusában mégis közös platformról bírálja *Németh László*: a Kisebbségben. Bpest. 1942 és A minőség forradalma, Bpest. 1940 kötetekben megjelent tanulmányaiban. Az ún. népiesek szemléletének demokratikus, antifeudális vonásai egyértelműbben kidomborodnak *Erdei Ferenc, Kovács Imre, Darvas József* 1930-as években írt szociográfiai és társadalomtörténeti munkáiban, vö. *Erdei Ferenc*: Magyar város (Bpest. 1939) és Magyar falu (Bpest. 1940). Használható adatokat tartalmaz még *Lakatos Ernő*: A magyar politikai vezetőréteg, 1848—1918. Bpest. 1942 és *Lajtor László*: Magyarország a század elején. Bpest. 1942.

Társadalomfejlődésünk marxista szemléletének lényeges vonásait *Révai József* fejtette ki, elsősorban a Marxizmus, népiesség, magyarság c. tanulmánygyűjteményében. Kifejezetten társadalomtörténeti érdeklődésű *Balázs Béla*: A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében. Bpest. 1958 munkája. Fontos társadalomtörténeti összefüggéseket tártak fel az egyetemi tankönyv-jegyzetek is: Magyarország az abszolútizmus és dualizmus korában, 1849—1918. 1—2. füzet. (szerk. Pach Zs. Pál és Hanák Péter), 3. füzet. (szerk. Hanák Péter és Sándor Vilmos). Értékes szempontokat és anyagot tartalmaz *Horváth Zoltán*: Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896—1914). Bpest. 1961. — *Czine Mihály*: Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Bpest. 1960. A gazdasági fejlődés feldolgozásán túlmenően a földbirtokos osztályok, a burzsoázia és a munkásosztály kialakulásához, fejlődéséhez is alapo zásul szolgálnak gazdaságtörténeti irodalmunk értékes monográfiái, *Lederer Emma*: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Bpest. 1952. — *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. Bpest. 1954. — *Berend Irán—Ránki György*: Magyarország gyár-

ipara az első világháború előtti imperializmus időszakában 1900—1914. Bpest. 1955. — *Sándor Pál*: A XIX. századvégi agrárválság Magyarországon. Bpest. 1958.

Az első fejezetben (Népesedés és a lakosság összetétele) az említett forrásokon túl, a kivándorláshoz A magyar szent korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899—1913. Bpest. 1918. M. St. Közl. Uj. s. 67. k., — A kivándorlás. A Magyar Gyár-
iparosok Országos Szövetsége által tartott országos ankét tárgyalásai. Bpest. 1907. — *Pavlik Ferenc*: A kivándorlás. Kecskemét. 1916; a lakáshelyzethez pedig *Forbát Imre*: A lakáskérdés és Budapest jövője. Bpest. 1906. — *Pásztor Mihály*: Az eladósodott Budapest. Bpest. (1909). — *Jellinek Henrik*: Adalékok a magyar gazdasági élethez. Budapest lakásügye. Bpest. 1920, továbbá A Huszadik Század és a Szocializmus etárgyú cikkeit használtuk. A nemzeti vagyon és jövedelem megosztására vonatkozóan *Pellner Frigyes*: Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona. Bpest. 1913. ill. Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. Bpest. 1916; a nemzetközi összehasonlításához *Clark, Colin*: The conditions of economic progress. 3. ed. London — New York. 1957 adatait vettük alapul.

A második fejezetben, a nagy- és középbirtokos osztály gazdasági és társadalmi helyzetéről nyújt tájékoztatást *Baross Károly*: Magyarország földbirtokosai. Bpest. 1903. — Magyar földbirtok. (szerk. Rédei Ferenc és Elek Emil) Bpest. 1903. — *Rácz Gyula*: A magyar földbirtokosság anyagi pusztulása. Bpest. 1906. — Az arisztokrácia és a földbirtokos nemesség életmódjára, politikai befolyására ld. *Asbóth János*: Három nemzedék. Bpest. 1873 és ugyanőtőle: Magyar conservatív politika. Bpest. 1875. — *Lippay Zoltán*: A magyar birtokos középosztály és a közélet. Bpest. 1919. — *Lakatos Ernő*: i. m., — egyes politikus arisztokraták emlékiratai, pl. *Dr. Gróf Apponyi Albert*: Emlékirataim. Ötven év. Bpest. 1922. — *Károlyi Mihály*: Egy egész világ ellen. München. 1923. Ide kapcsoljuk, minthogy a földbirtokos osztályok fejlődésével szervesen összefügg, a „középosztály” problémájának irodalmát is. Tanulmányunknak ez a része — bővebb formában — megjelent a *Valóság* 1962. 3. számában, A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához címen. A feldolgozásnál a már említettekén kívül nagy mértékben felhasználtam a korabeli vitairódmalmat, többek között *Pólya Jakab*: Az újabb agrár mozgalom és irodalom hazánkban. Bpest. 1884. — *Láng Lajos*: A társadalmi deficit. Bpest. 1881. — *Benzericz Albert*: A gentryről. Megj. Beszédek és tanulmányok. Bpest. 1905. — *Timoleon (Bekics Gusztáv)*: Legújabb politikai divat. Bpest. 1884. — ugyanőtőle: Társadalmunk és nemzeti hivatásunk. Bpest. 1884. — *Kozma Andor*: Az anti-szemitizmus lényege. *Budapesti Szemle*, 1901. 108. k., — *Münstermann Győző*: A középosztály önvédelme. Kolozsvár, 1904. — *Concha Győző*: A gentry. *Bp. Szemle*, 1910. — *Szicsi József*: A gentry. *Turul*, 1910. — *Szemere Miklós*: Gentry. *A Cél*, 1912. — *Tóth László*: A gentry társadalomtörténetéhez. *Turul*, 1939. — *Farkas Geiza*: Az úri rend. Bpest. (1913). — *Makkai János*: Urambátyám országa. Középosztályunk illemrendszerének és társadalmi viselkedésének szociográfiája. Bpest. 1942. — A marxista irodalomban behatóan foglalkozik a kérdéssel *Balázs Béla*: i. m., — *M. Kondor Viktória*: Az 1875-ös pártfúzió. Bpest. 1959. — Gazdag ölményanyagot nyújt a problémához a szépirodalom is. Elsősorban Mikszáth Kálmán regényeit, novelláit és karcolatait kell megemlítenünk, ill. a róla szóló marxista irodalomtörténeti tanulmányt, *Király Istrán*: Mikszáth Kálmán. Bpest. 1952.

Jóval szegényebb és közvettebb a nagyburzsoázia és a középpolgárus társadalmi elhelyezkedéséről, szerepéről szóló irodalom. Evonatkozásban *Pólya Jakab*: A pesti polgári kereskedelmi testület és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története. Bpest. 1896. — *Száray Gyula*: A magyar kamarai intézmény és a budapesti kamara története 1850—1925-ig. Bpest. 1927. — A Magyar Gyár-
iparosok Országos Szövetségének évi jelentéseire, különösen a XXV. évi összefoglaló jelentésére, Bpest. 1927. — A magyar közgazdaság és az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés tevékenysége 1904—1914. (szerk. *Dr. Szende Pál*) Bpest. 1914. — *Radnóti József*: Kornfeld Zsigmond. Bpest. é. n., — ugyanőtőle: Pesti pénzülgarehák. Bpest. 1929. — Huszontöt év a magyar közgazdaság terén. Lányz Leó munkássága, beszédei és dolgozatai (szerk. *Dr. Makkai Ernő*). Bpest. 1907. — *Krausz Simon*: Életem. Bpest. 1937. — *Éhen Gyula*: A polgár. Szombathely, 1905 munkákra utalhatunk. — A polgári radikális értelmiségre hasznos összefoglalás *Mérei Gyula*: Polgári radikalizmus Magyarországon. Bpest. (1947). — *Fukász György*: A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez. Bpest. 1960. — *Tömörny Mária*: Új vizeken járok (A Galilei Kör története). Bpest. 1960. Ady Endrére ld. *Révai József*: Ady. Bpest. 1951. — *Bóka László*: Ady Endre élete és művei. I. Ady Endre pályakezde. Bevezetés az Ady-kérdésbe. Bpest. 1955. — Az egész haladó politikai és szellemi áramlatra *Horváth Zoltán*: i. m.

A magyar „középosztály” fejlődésnek a nyugatival való összevetésére felhasznál-
tuk *A. R. L. Gurland*: Wirtschaft und Gesellschaft im Übergang zum Zeitalter der

Industrie. Megj. Propyläen Weltgeschichte. VIII. k. Berlin—Frankfurt—Wien, 1960, — Social England (Ed. H. D. Traill). V—VI. k. London. 1897, — G. M. Young : Victorian England. Portrait of an Age. London. 1936, — G. M. Trevelyan : English Social History. 3. kiad. London. 1946, — G. Duby—R. Mandrou: Histoire de la civilisation Française, XVIIe—XXe, siècle. II. k. Paris, 1958, — Max v. Boehn : Vom Kaiserreich zur Republik. Eine Kulturgeschichte Frankreichs im 19. Jahrhundert. München. 1921 munkákai.

A parasztságra vonatkozó viszonylag terjedelmes korabeli és későbbi irodalomból itt *Ecseri Lajos* : Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság, Bpest. 1898, — *Szeberényi Lajos Zs.* : A parasztek helyzete Magyarországon. Szociális tanulmány különös tekintettel az alföldi munkásmozgalomra és kivándorlásra. Bpest. 1907, — *Dániel Arnold* : Föld és társadalom. Bpest. 1911, — *Braun Róbert* : A falu lélektana. Bpest. 1913, — *Farkas Geiza* : A kigazda. Bpest. 1912, — *Illyés Gyula* : Puszták népe. Bpest. 1936, — *Kovács Imre* : A néma forradalom. Bpest. 1937, — *Féja Géza* : Viharsarok. Az Alsó Tiszavidék földje és népe (Bpest. 1937), — *Erdei Ferenc* : Parasztek (Bpest. 1938), ugyanőtöle : A magyar paraszttársadalom. Bp. é. n., — *Darvas József* : Egy parasztcsalád története (Bpest. 1939), — *Veres Péter* : Falusi krónika (Bpest, 1941), — *Eörsi Béla* : A magyar földműves szegénység kialakulása. Bpest. 1938, — *Kiss Lajos* : A szegény ember élete (Bpest. 1939), ugyanőtöle : A szegény asszony élete (Bpest. 1943), — *Szabó István* : A magyar parasztság története. Bpest. 1940 munkákat említjük. — A marxista tanulmányok közül főként *Király István* : A parasztság felbomlásának néhány kérdése a XX. század elején. *Századok*, 1952. 2. sz., — *Simon Péter* : A századforduló földmunkás- és szegényparasztmozgalmi 1891—1907. Bpest. 1953, — *Szuhay Miklós* : A parasztság felbomlásának egyes kérdései Magyarországon az első világháború előtt. Megj. Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867—1918 (szerk. *Pach Zsigmond Pál, Sándor Pál*). Bpest. 1956, — *T. Mérey Klára* : Adatok a déldunántúli uradalmak gazdasági eselődésének életviszonyaihoz a századforduló idején. Pécs, 1957, — *Katona Imre* : A magyar kubikusok élete. Bpest. 1957, — *Kardos László* : Jegyzetek a volt uradalmi eselődés kultúrájának és életmódjának alakulásáról (Szentgyörgy-pusztán). *Ethnográfia*, 1955. 1—4. sz. és *Kolossa Tibor* : Adatok az agrárproletariátus arányaihoz és összetételéhez az Osztrák—Magyar Monarchiában (1900). *Történelmi Szemle* 1959. 1—2. sz. feldolgozásokat használtuk.

A munkásosztály összetétele és helyzete c. rész nagy mértékben *Lackó Miklós* : Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867—1949. Bpest. 1961 monográfiáján alapul. Ezen kívül merítettünk még *Varga Jenő* : A magyar kartellek. Honnan származnak a milliók? Bpest. 1913 és *Rézler Gyula* : A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867—1914. 2. kiad. Bpest. 1945 ma is haszonnal forgatható munkákból, továbbá *Babits Andrá*s : A munkás élete a pécskörnyéki bányákban. *Dunántúl*, 1949 cikkből és *Berend—Ránki*, i. m. a munkásosztály helyzetével foglalkozó fejezetéből.

A *harmadik* fejezetnél saját korábbi tanulmányaink mellett főként *Dolmányos István* : Fejezetek a koalíció történetéből 1901—1904. ill. *Pölöskei Ferenc* : A koalíciós kormány bukása és a Munkapárt megalakulása c. kandidátusi disszertációkra támaszkodtunk.

П. ХАНАК

ОЧЕРКИ ВЕНГЕРСКОГО ОБЩЕСТВА НАЧАЛА XX В.

Резюме

Так называемая «Венгерская империя» имела в 1910 г. 20 886 487 жителей. В этом числе размер венгров составили 48,1%, в собственной Венгрии без Кроации-Славонии 54,5%. Таким образом венгры составили только половину населения, другая половина принадлежала к румынской, южнославянской, словацкой, немецкой, закарпатско-украинской и другим национальностям. Почти две трети населения (64%) были еще заняты в сельском хозяйстве, и торгово-промышленное население составило не полную четвертую часть (23,3%) населения. Две трети лиц, имеющих заработок, принадлежали к числу трудящихся, живущих как пролетарии, 31% составили «самостоятельные» экзистенции — включая и крестьянскую бедноту — и 3% — интеллигенция и служащие. Общество аграрной страны, обремененной феодальными пережитками, многонациональной, находящейся в зависимом положении, показало чрезвычайно сложный состав.

Предлагаемая статья занимается в основном венгерским обществом. Она исходит из того, что феодальный социальный строй разлагался медленно, замкнутый в свои традиционные формы он в течение продолжительного времени жил скорее в симбиозе, чем в органическом соединении с новыми классами капиталистического строя, образующимися наряду с ним, но по большинству не из него. На вершине общественной пирамиды, как гегемон власти находился класс крупных землевладельцев, медленно преобразовавшихся во второй половине прошлого столетия в капиталистических землевладельцев, без того, чтобы сбросить в хозяйстве, в политике или в образе жизни сильные пережитки феодального происхождения и характера. Его верхний слой составили по прежнему несколько сот семей крупнопомещичьей аристократии, им принадлежали блестящие позиции и знаки авторитета и власти, но созидательные силы этого слоя к этому времени уже почти полностью исчерпались, в его общественной и политической руководящей роли имелось много внешних элементов. Костяк господствующего класса землевладельцев составили консервативно и аграрно настроенные, хвастающиеся своим «национальным» характером «владельцы тысяч холмов», крупные и средние землевладельцы, в подавляющем большинстве дворянского происхождения. Характеристические слои венгерской буржуазии не вышли из рядов дворянства или цехового бюргерства старого общества, как в Англии, или в странах Западной Европы, но они не поднялись из крестьянства, как в балканских странах или в России, а вышли из элементов, стоявших вне крупных классов феодального строя, вернее иммигрированных. Эта буржуазия, — как ставшая компаньоном господствующего класса крупных землевладельцев крупная буржуазия, так и в подавляющем большинстве средняя буржуазия — приняла руководящую роль землевладельческих классов, она стремилась ассимилироваться к дворянскому сознанию и образу жизни, она не становилась национальной буржуазией. В связи с этим костяком венгерского «среднего класса» стала не поднимающаяся новая буржуазия, а обременяющаяся долгами в свободной конкуренции, падающее, теряющее имения бывшее среднее дворянство, т. наз. джентри. Из джентри вышло большинство образующегося слоя служащих, значительная часть интеллигенции. Его шовиннистическую идеологию, его образ жизни приняли, им подражали мелкобуржуазные средние слои, под его влиянием находились и крупные массы крестьян — собственников.

Верхний слой разлагающегося крестьянства постепенно переходил к капиталистическому хозяйству, он увеличивал свою землю, имущество, однако — не взирая на отдельные специальные районы — он ходил по пути становления мелким собственником — баринном. Среднее и мелкое крестьянство вело отсталое хозяйство под бременем экономических тягостей и социального гнета, оно осуществило незначительное накопление, большинство работало в качестве наемного рабочего — на собственной земле. Его нищета смягчалась дорого стоящей иллюзией мелкой собственности, «независимости». Бурно возрастающий в численном отношении аграрный пролетариат влачил жалкое существование в чрезвычайно трудных условиях, страдая от капиталистической эксплуатации, забремененной формами феодальных пережитков, от хронической безработицы — распространяющейся в среднем на половину года — и от барского произвола, он бунтовался, или эмигрировал из богатой страны. Мощностное поздне развивающейся в Венгрии индустриализации сумела втянуть в себя, завязать, преобразовать в городских рабочих только незначительную его часть. Таким образом разлагающееся крестьянство и наверху, и внизу застряло на переходных ступенях буржуазного преобразования, оно не сумело ни подняться до ступеня капиталистического фермера, ни стать массами промышленными рабочими. Таким образом оно представило в общем огромный феодальный пережиток, его более сильные слои собственников связывались боязнью собственности, консервативными и националистическими связями, низшие слои крестьянской бедноты и аграрного пролетариата были наполнены революционными традициями и боевой готовностью, но они не сумели создать из себя прочное, революционно-демократическое течение, руководящую силу.

Образование и состав рабочего класса Венгрии следовали особенностям хода промышленного переворота в Венгрии, строю промышленности. Он происходил только в малой части от подмастерьев старого общества, от рабочих незначительного числа отечественных мануфактур, еще в меньшей мере от безземельных батраков, а он сливался из иммигрировавших в большом числе квалифицированных рабочих, из потомков семей мелких ремесленников и из различных элементов полупролетариев и поденщиков. Состав, объективные условия рабочего класса сделали его предрасположенным к принятию идей интернационализма, социализма, однако эти объективные условия в то же время препятствовали осознанию и принятию специальных отечественных задач.

Одно из самых особенных противоречий многочисленных противоречий венгерского общества заключилось в том, что для своего развития страна очень нуждалась в завершении буржуазно-демократической революции, но силы буржуазной демократии оказа-

лись сравнительно слабыми, изолированными. Но вопиющие противоречия, несправедливости общества, полуфеодальная эксплуатация крупных землевладельцев и империалистического крупного капитала и шовинистический гнет постоянно толкали вперед, почти принуждали рабочий класс, крестьянскую бедноту, радикальную интеллигенцию к борьбе за возобновление, перспективы которого уже превосходили рамки буржуазной демократии.

P. HANÁK

ESQUISSE CONCERNANT LA SOCIÉTÉ HONGROISE DU DÉBUT DU SIÈCLE

Résumé

Le soi-disant «Empire hongrois» comptait en 1910 20 886 487 d'habitants dont la proportion des Hongrois se chiffrait par 48,1%, nombre qui dans la Hongrie proprement dite, sans y compter la Croatie, montait à 54,5%. Ce n'est que la demi partie de la population qui était de nationalité hongroise, l'autre partie se recrutait parmi les nations roumaine, sud-slave, slovaque, allemande, ukrainienne subcarpathique et d'autres. Près de deux tiers (64%) de la population s'occupaient de l'agriculture, la proportion de la population industrielle-commerciale n'atteignit pas le quart (23,3%) du total des habitants. Les deux tiers de la population active se composaient de travailleurs prolétariens, la proportion des existences «indépendantes» — y compris la paysannerie pauvre — s'élevait à 31%, tandis que 3% se recrutait parmi les intellectuels et parmi les employés de bureau. Chargée de vestiges féodaux la société du pays agrarien et multinational de situation dépendante présentait un tableau bien complexe.

La présente étude s'occupe dans son essence de la société hongroise. Elle part du fait que la structure sociale du féodalisme se désagrégait à pas lents; cette société encadrée dans ses formes traditionnelles vivait longtemps plutôt en symbiose que dissolue dans ses composés organiques avec les classes du régime capitaliste y développées parallèlement mais qui dans leur majeure partie ne furent point ses dérivations. Au sommet du pyramide social tout en détenant l'hégémonie du pouvoir se rangeait la classe des grands propriétaires qui, dans la deuxième moitié du siècle passé devient peu-à-peu propriétaire foncier capitaliste sans pourtant s'être débarrassée quant à son économie, à sa politique et à sa forme de vie des vestiges accentués de son origine et caractère féodaux. Son élite se recrutait dans la suite également parmi les quatre cents familles de l'aristocratie terrienne, c'est elle qui détenant les postes et les signes spectaculaires de l'autorité et du pouvoir, mais ses forces créatrices s'épanouirent, à cette époque-là, toutes entières, son rôle social et politique dirigeant recelait maints éléments formels. La charpente de la classe dominante terrienne — qui ne se répartit aucunement selon l'étendue des terres — se constituait de «propriétaires de latifundium» (dénomination lui donnée à l'époque) de conception conservatrice-agrarienne se vantant de sa qualité «nationale», propriétaires dont la majeure partie se composait de grands propriétaires et de propriétaires moyens nobles. Les couches caractéristiques de la bourgeoisie hongroise ne se détachèrent point de la noblesse et de la bourgeoisie corporative de l'ancienne société, comme c'était le cas en Angleterre, ou dans les pays de l'Europe occidentale, ni ne montait de la paysannerie comme aux Balkans ou en Russie, mais bien des éléments se trouvant en dehors des grandes classes de la structure féodale et des éléments immigrés. Cette bourgeoisie — que ce soit la haute bourgeoisie se rangeant en qualité de commenditaire aux côtés de la classe dominante grande-propriétaire, ou le gros de la bourgeoisie moyenne acceptant la direction des classes terriennes et s'efforçant de s'accorder à la conscience et à la forme de vie de la noblesse — ne devint point une bourgeoisie nationale. En conformité à ce que nous venons de dire l'essence de la «classe moyenne» hongroise ne fut point constituée par cette nouvelle bourgeoisie montante, mais bien par l'ancienne noblesse moyenne, le «gentry» endetté à la suite de la libre concurrence, sombrant dans la ruine et perdant successivement ses propriétés foncières. C'est lui qui fournit la majeure partie de la couche des employés en formation, aussi bien que la notable partie de la couche des intellectuels. Son idéologie chauviniste et sa forme de vie furent acceptées et imitées par les couches moyennes de la petite bourgeoisie et les grandes masses de la paysannerie terrienne subirent, elles aussi, son influence.

La couche supérieure de la paysannerie en désagrégation passa successivement à l'exploitation capitaliste, augmenta l'étendue de ses terres et ses biens, mais — exception faite de certaines zones — elle s'engagea dans la voie des petits propriétaires

nobles. La paysannerie moyenne et la petite paysannerie, elles, accablées des charges économiques et socialement opprimées pratiquaient une exploitation arriérée, ne réalisait qu'une modique accumulation, leur majeure partie trimait sur ses propres terres comme ouvriers salariés. La petite propriété, illusion chèrement payée de l'indépendance atténuait leur misère. Le prolétariat agricole, lui, dans des conditions extrêmement graves, abattu par l'expropriation capitaliste chargée de vestiges féodaux, par le chômage chronique durant, en moyenne, une demi année, accablé par l'oppression nobiliaire traînait une vie misérable, se révoltait contre son sort ou quittait ce pays si riche en épis. La capacité de l'industrialisation en Hongrie ne se développant qu'avec retard n'a su l'absorber et se l'attacher, ni le transformer en ouvriers urbains. De ce fait la paysannerie désagrégée s'arrêta, en haut et en bas, sur les degrés transitoires de l'embourgeoisement et n'était pas capable de s'élever au niveau du farmer capitaliste ni de former des masses ouvrières industrielles. Dans son ensemble elle constituait, donc, un immense vestige féodal dont les couches propriétaires plus aisées furent captivées par la sauvegarde de leur propriété et par des contraintes conservatrices et nationalistes, celles inférieures, par contre — la paysannerie pauvre et le prolétariat agricole — furent pénétrées des traditions révolutionnaires et d'esprit militant, couches qui en elles-mêmes ne se montraient pas susceptibles à représenter des tendances révolutionnaires démocratiques durables ni à former une force dirigeante.

Le développement et la conception de la classe ouvrière hongroise suivait le processus particulier de l'évolution industrielle et la structure de l'industrie. Elle ne se recrutait qu'en moindre partie parmi les compagnons de métier de l'ancienne société, parmi les ouvriers manufacturiers au nombre réduit, moins encore parmi les colons sans terres, mais bien parmi les fils des familles petites-industrielles et parmi les différents éléments semi-prolétariens et journaliers. Sa composition et sa situation objective la rendirent susceptible à assimiler les idées de l'internationalisme et du socialisme, mais ces mêmes données objectives l'entravèrent de reconnaître et d'assumer les tâches qui étaient à résoudre dans les conditions spéciales du pays.

Une des particularités les plus saillantes que recelaient les nombreux antagonismes caractéristiques à la société hongroise se révélait dans le fait que l'évolution ultérieure du pays aurait nécessité catégoriquement l'achèvement de la révolution bourgeoise démocratique, mais les forces de la démocratie bourgeoise s'avéraient relativement faibles et restaient isolées. Cependant les contradictions criantes de la société, ses injustices: l'expropriation subie de la part des grands propriétaires semi-féodaux et de la part des grands capitalistes impérialistes poussaient toujours en avant et contraignaient quasi la classe ouvrière, la paysannerie pauvre et les intellectuels radicaux de mener une lutte constante pour un renouveau, lutte dont les perspectives dépassaient déjà les cadres de la démocratie bourgeoise.

ZÁGONI ERNŐ

A munkásegységfront problémái Magyarországon a Szovjetunió elleni háborúba lépés idején

1941. június 26-án — néhány napos ingadozás után — a magyar uralkodó osztályok a német fasiszták oldalán Magyarországot bekapcsolták a Szovjetunió elleni agresszióba. A Szovjetunió elleni rablőháborúba való belépés sok tekintetben *új helyzetet* teremtett. Magyarország hadviselő féllé vált az emberiség legnagyobb ellensége, a német fasizmus oldalán. A nemzet halálos veszedelmbe sodrása nem türt további halasztást és tétovázást. Meg kellett akadályozni az uralkodó osztályok katasztrófapolitikájának végkifejlődését. A demokratikus, németellenes erők összefogásával azonnal harcot kellett indítani a háborúból való kiválásért, még a német fasisztákra váró totális vereség előtt.

A németellenes nemzeti szabadságharc sikerének és a nemzeti demokratikus forradalom győzelemrevitelének elengedhetetlen feltétele volt a munkásosztály harcra mozgósítása és vezető szerepének biztosítása. A történelmi helyzet által megkövetelt mozgalom nem lehetett csak a munkásosztály mozgalma, de *a hegemon szerepet csak a munkásosztály tölthette be*. A proletár hegemonia hatékony érvényesülésének viszont elengedhetetlen feltétele volt a munkásosztály egységes fellépésének biztosítása, a munkásegységfront létrehozása.

A Szovjetunió elleni háborúba való belépést követő közvetlen időben a lehetőségek a munkásegység megteremtésére kedvezőbbé váltak. A világtörténelem legigazságtalanabb háborújába való bekapcsolódás fokozta a már korábban megindult társadalmi polarizációt. Fokozatosan megnőtt az uralkodó osztályok politikájával szembeni elégedetlenség, erősödött a kiábrándulás és kijózanodás folyamata. Jelentősen szűkült az uralkodó osztályok politikai befolyása, valamint a nyilasok tömegbázisa, különösen a munkásosztály sorai-
ban. A háborús terhek fokozódása, a demokratikus szabadságjogok csaknem teljes felszámolása és a legális munkásszervezetek elleni támadások megsokszorozódása a munkásosztály egyrészt fokozatos kijózanodását, más részben a Szovjetunió iránti szimpátia növekedését, röviden *balratolódását eredményezte*. Erősödött a szervezett munkások szembefordulása a még a korábbiaknál is kapitulánsabb politikát folytató jobboldali szociáldemokráciával. Ez a balratolódás a szociáldemokrata baloldalt újabb — az egységfront szempontjából igen jelentős — előrelépésre, határozottabb kiállásra sarkallta. Ezek a mozzanatok összességükben *pozitív irányú változást bontakoztattak ki a munkásegységfront szubjektív feltételeinek állapotában*, s a korábbiaknál lényegesen kedvezőbb lehetőséget teremtettek a proletár hegemonia biztosítását szolgáló akcióegység megteremtéséhez.

A pusztán lehetőségek gyakorlati realizálása, aktív háborúellenes harcra változtatása azonban még igen sok munkát követelt meg a kommunista párttól. A KMP-nek ebből a szempontból egyszerre többirányú feladatot kellett meg-

oldania. Politikai vonalának továbbfejlesztésével, új jelszavak kiadásával és propagálásával *a függetlenség védelmének és az ország demokratikus átalakításának eszméjét el kellett fogadtatni a nemzet hazafias erőivel, mindenekelőtt a munkásosztállyal*. A szociáldemokrata baloldallal együttműködve le kellett küzdeni a munkásosztály soraiban a jobboldali szociáldemokrata vezetők által táplált káros kivárást és passzivitást, s a *proletariátus háborúellenességét az antifasiszta és függetlenségi akciók útjára kellett terelni*. Végül az előbbi feladatok sikeres megoldása érdekében *a pártot szervezetileg is alkalmassá kellett tenni a függetlenségi mozgalom kibontakoztatására és vezetésére*.

*

A kommunista párt Jugoszlávia megtámadása után számolt ugyan a Szovjetunió elleni agresszióval, de az még nem volt világos előtte, hogy a Jugoszlávia elleni támadás közvetlenül a Szovjetunió elleni hadjárat bevezetését jelenti. Nem számolt az események ilyen gyors kibontakozásával, s ezért a Szovjetunió elleni rablóhadjárat ilyen gyors megindulása a pártot bizonyos mértékig felkészületlenül és váratlanul érte. Ebből kifolyólag nem is mozgósította idejében a magyar dolgozókat a háborúbalépés megakadályozására, ami megkönnyítette a Bárdossy-kormány számára a hadiállapot kimondását.

A szovjetellenes német agresszió megindulása után, de még a magyar hadüzenet előtt a párt határozatot fogadott el arról, hogy Magyarország háborúba lépésének megakadályozása érdekében az eddigieknél fokozottabban kell követelni Magyarország elszakadását a német fasisztáktól, mert ha az ország továbbra is Hitler mellett marad, szintén vesztes állam lesz. Ezért a párt éles Bárdossy-ellenes agitáció megindításáról határozott. Ez alkalommal a párt újabb körlevélben hívta fel az ellenzéki pártok és a szakszervezetek vezetőit, a kormány egyes, a háborúbalépés ellen fellépő tagjait, a közélet és a tudomány kiváló képviselőit a katasztrofális lépés megakadályozására.¹ A háborúhoz való csatlakozás megakadályozása szempontjából azonban ez elkésett akció volt, s a tömegek korábbi mozgósításának elmulasztása miatt nem is járt a szükséges eredménnyel.

A Szovjetunió elleni hadbalépés tényvé válása szükségessé tette az előállt helyzet alapos elemzését és a feladatok újbóli meghatározását, a politikai irányvonal továbbfejlesztését. Eddig az a feladat állt a munkásosztály és forradalmi pártja előtt, hogy a német fasizmus térhódítása és az uralkodó osztályok háborús tervei ellen mozgósítsa a nemzet haladó erőit, megakadályozza Magyarország háborúba sodródását. Most a feladat megváltozott. Ebben a helyzetben már nem a háborúbalépés megakadályozásáért, hanem *az országnak a háborúból való kiragadásáért kellett harcban szállni*, azért, hogy a magyar nép a német fasizmus segédesapatából a népek szabadságjogáért harcoló erők egyik osztagává váljék. A magyar népet át kellett vezetni a demokratikus hatalmak, mindenekelőtt a Szovjetunió oldalára. Ezért széles tömegeket átfogó szabadságharcot kellett szervezni a német fasizmus és magyar csatlósai ellen.

A MKP Központi Bizottsága közvetlenül a magyar hadbalépés után 1941. június 28-án újrolag elemezte a kialakult helyzetet, s továbbfejlesztett

¹ Lásd: Pl. Arch.: II—o—4. Orosz Dezső—Skolnik József visszaemlékezése. Ezt a körlevelet a párt a SzDP, az FKGP és a szakszervezet vezetőin kívül a kormány tagjai közül Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek és Bércsizi Bárczy államtitkárnak, valamint a közélet és a tudomány kiválóságai közül Szentgyörgyi Albertnek, Ortutay Gyulának, Szekfű Gyulának stb. juttatta el.

a párt politikáját.² Megállapította az áprilisi ülés határozatának³ helyességét, de szükségesnek ítélte egyes pontjainak élesebb és világosabb megfogalmazását a hadbalépéssel előtűnő új helyzetnek megfelelően. Mindenekelőtt világosabban és félreérthetlenebbül kellett megfogalmazni a párt fő stratégiai jelszavát. A „Független, szabad Magyarországot!” jelszó újrafogalmazását az a körülmény tette szükségessé, hogy a rendkívül gyorsan népszerűvé váló függetlenségi jelszót a legkülönbözőbb politikai csoportosulások igyekeztek kisajátítani és saját céljaiknak megfelelően propagálni.⁴

A függetlenség jelszavával való visszaélés megakadályozása megkövetelte a KMP által meghirdetett függetlenségi politika fő jelszavának pontosabb újrafogalmazását. A Központi Bizottság ezért a párt fő jelszavát — stratégiai tervének megfelelően — „*Független, szabad, demokratikus Magyarországot!*” jelszóra fejlesztette.⁵ A demokratikus jellegnek a stratégiai jelszóban való propagálása a továbbiakban nemcsak a függetlenségi jelszó kisajátítását volt hivatva megakadályozni, de egyúttal azt is tudatosította, hogy a párt a függetlenség védelme mellett a fennálló rendszer megváltoztatására is törekszik.

A Központi Bizottság szükségesnek látta olyan új jelszavak kiadását is, amelyek az új helyzetből fakadó közvetlen feladatokra mutatnak rá. Határozatában megállapította, hogy bár a helyzet rendkívül súlyos, de nem kilátástalan. A kiút a *különbéke*. Az új helyzetben a különbéke követelése vált a párt legfontosabb taktikai jelszavává, s ennek kiharcolására szólította fel a magyar nép demokratikus erőit.⁶ Ekkor adta ki a párt másik fontos taktikai jelszavát — az „Egy katonát sem Hitlernek!” jelszót — is.

A Munkásosztály mozgósítása s a demokratikus, nemzeti függetlenségi front kibontakoztatása érdekében a Központi Bizottság elhatározta,

² Ez a határozat sajnos eredeti formájában és szövegezésében még mindig nem került elő. Tartalmát a párt akkori vezetőinek és harcosainak visszaemlékezéseiből ismerjük.

³ A KMP KB 1941 áprilisi határozatában dolgozta ki a függetlenségi politika konkrét programját. A párt határozatában közös harcra szólította fel a magyar társadalom németellenes, demokratikus, hazafias erőit a következő program végrehajtása érdekében: 1. Azonnali szakítás Hitlerrel. 2. A magyar ipar továbbfejlesztése és gazdasági kapcsolatok kiépítése a dunavölgyi államokkal és mindenek előtt a Szovjetunióval. 3. A dolgozó parasztság földhöz juttatása. 4. A nemzetiségi kérdések rendezése a teljes jogegyenlőség alapján. 5. Az alkotmány, valamint az állami és társadalmi rend demokratizálása. Az alapvető demokratikus szabadságjogok biztosítása. Az általános, titkos választójog bevezetése. A bíróságok népbíróságokká való átalakítása. Az iskola és az egész oktatási rendszer demokratizálása. 6. Néphadsereg szervezése. 7. A szociális intézmények széleskörű kiépítése. A párt célkitűzéseit a határozat egy egységes jelszóban is összefoglalta: — „Független, szabad Magyarországot!” —, mely a párt fő stratégiai jelszava volt. A párt a háború folyamán mindvégig következetesen kitartott áprilisi határozatának és programjának alapeszméi mellett, azoktól lényegesen nem tért el, legfeljebb az objektív helyzet követelményeinek megfelelően egyes részletkövetelésekkel kiegészítette, illetve továbbfejlesztette.

⁴ A függetlenség hangoztatásának leple alatt pl. a királypártiak egy független arisztokratikus monarchia megteremtésére gondoltak. Az uralkodó osztályok németellenes, nyugatbarát körői a függetlenség hangoztatása ürügyén az immár két évtizedes hagyományokkal rendelkező, sajátos magyar fasiszta diktatúrát szerették volna fenntartani. A munkások egy részének szeme előtt pedig teljesen jóhiszeműen egy független, szabad tanácsköztársaság megteremtése lebegett. (Ld.: *Kállai Gyula*: A magyar függetlenségi mozgalom. Bpest, Szikra, 1948, 77. l.) A munkásmozgalmon belül egyes pártellenes frakciók, tudatosan kártevő szándékkal, szintén a szovjet Magyarország jelszavát propagálták.

⁵ Ld.: PI. Arch.: II—o—4. Orosz Dezső és Skolnik József visszaemlékezése.

⁶ Uo.

hogy a politikai irányvonal egységes értelmezése céljából körlevelet intéz a párt tagjaihoz, körlevéllel fordul a közéleti vezetőkhez, s részletes röplapot ad ki a dolgozók számára.⁷ A párt tagjaihoz intézett körlevélről nincs tudomásunk. A közéleti személyiségekhez 1941 augusztusában a Központi Bizottság elküldte a határozatban szereplő körlevelet, amelyben a különbéke kikényszerítése érdekében létrehozandó „Nemzeti Függetlenségi Front” magteremtésére szólította fel a legális ellenzéki pártok vezetőit, s a németellenes politikusokat.⁸ A dolgozókhöz szóló röplap kiadására ekkor még nem került sor.⁹

A magyar uralkodó osztályok és a kormány berkeiben a KMP intó szavai süket fülekre találtak, sőt két hónappal a háborúbalépés után — ez alkalommal már a németek kifejezett kívánságára — még mélyebbre sodorták az országot a háború örvényébe.¹⁰ Az antifasiszta hazafias erők pedig még nem eszméltek teljes egészében rá a nemzetre leselkedő veszély igazi nagyságára. Ezért a függetlenségi front kialakulási folyamatának meggyorsítása érdekében 1941. szeptember 1-én a KMP Központi Bizottsága újólá foglalkozott a kormány által folytatott politika belátható katasztrofális következményével, s ezzel kapcsolatban a megoldásra váró feladatok meghatározásával. A párt határozatában¹¹ ismételten megállapította, a szovjetellenes háború súlyos terheket ró a magyar népre, fokozza gazdasági kifosztását, s a hadsereg idegen célok érdekében történő feláldozása az országot létének és függetlenségének legbiztosabb és legfontosabb védelmezőjétől fosztja meg. A határozat ismételten felhívta a figyelmet arra, hogy a háborus erőviszonyok alakulása a német fasizmus és csatlósainak vereségét teljesen bizonyossá teszi, s ez a körülmény Magyarországra nézve még az elsónél is súlyosabb Trianon veszélyét idézi fel, mert „annál biztosabban felosztják az országot a környező kapitalista országok, minél inkább legyengül Magyarország a Szovjetunió elleni háborúban”.¹²

A párt Központi Bizottsága ezért, a nemzet sorsáért érzett mély felelősségérzettől áthatva, elhatározta, hogy egész tevékenységét a következő megoldásra váró döntő főfeladatok alá rendeli: „*Magyarország fel-*

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ A széles tömegekhez szóló röplap kiadására egyrészt taktikai megfontolásokból, másrészt technikai okokból csak 1942 februárjában került sor.

¹⁰ A Szovjetunió elleni háború első két és fél hónapja merő ábránddá változtatta a német s vele együtt a magyar kormányköröknek a háború gyors befejezésébe vetett reményeit. Kezdték világossá válni egyes német katonai vezetők előtt, hogy ez alkalommal egy hosszú, keserves és igen sok áldozatot követelő háború vár rájuk. Ilyen körülmények között a német fasizták már nem csupán a magyar élelmiszerszállítások fokozására tartották igényt, de azzal a követeléssel is felléptek, hogy Magyarország az eddigieknél nagyobb katonai erővel vegyen részt a Szovjetunió elleni háborúban, a leigázott területek „pacifikálásában”. 1941 szeptember elején Hitler főhadiszállásán lezajlott tárgyalásokon Horthyék vállalták, hogy „megszállási szolgálatra” újabb hét dandárt vezényelnek „az európai keresztény kultúra védelmére” céljából a szovjet nép ellen. (Ld.: *Nemes Dezső*: Magyarország felszabadítása. Bpest, Szikra. 1955. 16. l. és *Saly Dezső*: Szigorúan bizalmas. Bpest, Anonymus. 1945. 394. l.)

¹¹ A határozatot lásd: PI. Arch.: A. IV. 4/1941/88. A tárgyalt időszakból ez a párt egyetlen határozata, amely ha nem is teljes terjedelmét, de egyes részeit tekintve, eredeti szövegében rendelkezésünkre áll. A határozat egyes részeit ugyanis több példányban sokszorosítva a párt körlevél formájában eljuttatta az ellenzéki politikusokhoz és a közélet vezető férfiainhoz. Ez a körlevél áll jelenleg a történészek rendelkezésére.

¹² Uo.

szabadítása a német imperializmus igája alól; a német hadsereg eltávolítása az országból; a Szovjetunió elleni indokolatlan háború megszüntetése."¹³ (Ki-emelés tőlem—Z. E.) A kommunista párt akkori konkrét célkitűzéseit a határozat három pontban foglalta össze: a) A céltalan szovjetellenes háború megszüntetése és a magyar honvédség visszarendelése az ország határainak védelmére. b) A lakosság élelmiszerral való ellátásának biztosítása oly módon, hogy csupán a tényleges felesleg szállítható ki az országból. c) A falunak áruval való ellátása, s ennek érdekében az ország iparának további fejlesztése.¹⁴

A nemzeti függetlenség kiharcolására és a háborúból való kiválaszása *elméletileg két lehetőség* állt a munkásosztály és pártja előtt: nyílt forradalmi harcban, polgárháború útján megdönteni a nemzeti függetlenséget kiárusító és agresszív háborús politikát folytató Horthy-fasizmust; vagy összefogva a haladó, hazafias, demokratikus erőket, széles, demokratikus függetlenségi tömegmozgalom útján megbuktatni a kapituláns kormányt, s olyan demokratikus nemzeti egységkormányt hozni létre, mely a tömegmozgalomra támaszkodva szembeszáll a német nyomással, kilép a háborúból, s védelmezi az ország függetlenségét.

Az első út ekkor *gyakorlatilag járhatatlan* volt a magyar kommunisták számára. A párt és a munkásosztály ekkor még nem rendelkezett elegendő erővel ahhoz, hogy nyíltan a rendszer megdöntésére törjön. A kispolgári és középrétegi tömegekben — de a munkások elmaradottabb rétegeiben is — bizonyos mértékig ekkor még éltek a Horthy-rendszerrel kapcsolatos illúziók. Ha a párt nyíltan a rendszer megdöntésére hívott volna fel, elszigetelődött volna a nemzet többi osztályától és rétegétől, amelyek ekkor még nem követték volna a munkásosztályt a Horthy-rendszer elleni nyílt forradalmi fellépés útján.

De a párt nem léphetett erre az útra azért sem, mert ezzel a taktikai vonallal lehetetlenné tette volna a németellenes nemzeti egység, a szabadságharc kibontakoztatását. Ilyen körülmények között nyílt forradalmi harcot, polgárháborút hirdetni, elkerülhetetlenül a nemzet németellenes hazafias erőinek megosztását eredményezte volna, hiszen a németellenes erők egy része nem lett volna hajlandó követni a pártot és a munkásosztályt ezen az úton, ellenkezőleg, e harcban a reakciót támogatta volna, aminek a függetlenségi mozgalom tömegbázisa látta volna a kárát. Révai József a párt II. világháború alatti politikai vonalát és taktikáját elemelve mutatott rá arra, hogy: „Ha egy nép szabadságharcot vív, vagy ha egy népnek szabadságharcot kellene vívnia, akkor polgárháborút hirdetni azt jelentené, hogy hátbatámadjuk a szabadságharcot, vagy hogy megakadályozzuk azt, hogy az a szabadságharc, amit ez a nép vívni akar, tényleg megindulhasson.”¹⁵

A párt ezekből a megfontolásokból kiindulva — bár a Horthy-rendszer megdöntésére törekedett —, taktikai megfontolásokból nem hirdetett nyílt harcot a Horthy-rendszer egésze ellen, hanem a németellenes nemzeti összefogás politikáját folytatta, s ennek *közvetlen céljaul a kapituláns Bárdossy-kormány megdöntését, egy demokratikus nemzeti egységkormány létrehozását, s*

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Révai József: Élni tudtunk a szabadsággal. (Bpest, Szikra, 1949. 433. l.)

ezen az úton a háborúból való kiválást jelölte meg. A párt szeptemberi határozata ki is mondta, hogy a nemzeti szabadságharc időszakában a párt tevékenysége „nem irányul a meglévő állami és társadalmi rend *erőszakos megváltoztatására*”.¹⁶ (Kiemelés tőlem—Z. E.) A hangsúly itt az erőszakos szón van, ami nem a rendszer megdöntéséért folytatott osztályharc elejtését, hanem csupán e harc során az adott időszakban a polgárháború eszközeinek elvetését jelentette. Nem véletlen, hogy a párt áprilisi, júniusi és szeptemberi határozataiban nem közvetlenül a Horthy-rendszer megdöntésének, hanem „csak” a Bárdossy-kormány felszámolásának jelszavát adta ki, mely a széles tömegek számára nemcsak érthetőbb, de elfogadhatóbb is volt.

Ez a jelszó lehetővé tette a Horthy-rendszer lényegét még fel nem ismerő, de a nemzeti függetlenség védelmében érdekelt tömegek politikai érettségének, aktivitásának fokozását. Ugyanakkor nem jelentett lemondást a párt közvetlen stratégiai céljáról sem. A nemzeti egységkormány létrehozását a párt a nemzeti demokratikus forradalom teljes győzelméért folytatott harc *részének, első lépcsőjének tekintette*. „Ez az előfeltétele a szabad, független, demokratikus Magyarország megteremtésének” — írta már 1940 szeptemberében Schönherz Zoltán.¹⁷ A nemzeti egységkormány létrehozása tehát nem a demokratikus átalakulás győzelmét, hanem annak első komolyabb sikerét, a forradalom teljes győzelemrevitelének fontos lépcsőfokát és feltételét jelentette volna. E célkitűzés lehetővé tette, hogy a harc folyamán a Horthy-rendszer iránt még illúziókat tápláló tömegek eljussanak annak felismeréséhez, hogy a nemzeti függetlenséget csak a fasiszta rendszer gyökeres kiirtása, a demokratikus forradalom feladatainak következetes megoldása útján lehet biztosítani. Az egységkormány létrehozását követi a párt elképzelése szerint a Horthy-rendszer gyökeres felszámolása, egyrészt és kisebbbbrészt e kormány, másrészt és főleg a tömegmozgalom segítségével.

A kommunista párt Központi Bizottsága abból kiindulva, hogy a nemzeti függetlenség kivárása és a katasztrófa elhárítása a nemzet egyetemének érdeke, félreérthetetlenül kifejezésre juttatta azon elhatározását, hogy kész együttműködni mindazokkal az osztályokkal, társadalmi rétegekkel és csoportokkal, amelyek felismerték azokat a veszélyeket, „amelyeket a német fennhatóság és a háború folytatása a magyar nemzet számára jelent, és mindazokkal, akik hajlandók a fenti célok megvalósítása érdekében harcolni, pártállásukra való tekintet nélkül.”¹⁸ A nemzeti összefogás megvalósítása érdekében nyomatékosan figyelmeztette az ország németellenes demokratikus erőit, hogy hagyjanak fel az egymás elleni káros harcokkal, egy hatalmas, elementáris erejű nemzeti függetlenségi frontba egyesítsék erőiket, kölcsönösen erősítsék, támogassák egymást.¹⁹ A kommunista pártot ne tekintsék ellenségnek, szervezeteit és tagjait ne üldözzék, ellenkezőleg, tekintsék e harc során szövetségeseiknek, hiszen a „*KMP egész tevékenységét, tömegbefolyását és szervezeti erejét a közös nemzeti célok megvalósításáig kizárólag a közös ellenség, a megszálló német hatalom ellen fogja fordítani*”²⁰ (kiemelés tőlem — Z. E.) és teljes erejével, befolyásával a dolgozó tömegek mozgósításával támogat minden. a

¹⁶ PI. Arch.: A. IV. 4/1941/88.

¹⁷ PI. Arch.: A. IV. 28/6.

¹⁸ PI. Arch.: A. IV. 4/1941/88.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

nemzeti függetlenség védelmét és a háborúból való kiválást célzó kezdeményezést és megmozdulást.

A Központi Bizottság határozata utasította a már korábban létrehozott illegális Függetlenségi Bizottságot, hogy a németellenes nemzeti egység megteremtése érdekében haladéktalanul lépjen érintkezésbe az ellenzéki pártok, sőt még a kormánypárt vezetőségével is. A párt jelenlegi célkitűzéseinek ismertetésével igyekezzen az egyes osztályok és pártok együttműködésének útjában álló akadályokat elhárítani, s indítványozza feléjük a különböző erők tömörítését, együttműködését „egy nemzeti alapon álló németellenes politikai mozgalom keretében”.²¹

Végül a párt határozatában azon reményének adott kifejezést, hogy a különböző németellenes pártok vezetői felismerik a nemzetre leselkedő veszély igazi nagyságát, a polgári politikusok felülemelkednek politikai előítéleteiken, osztálykorlátaikon, s felismerik a KMP javaslatának nagy politikai jelentőségét. „Az összes osztályoknak és pártoknak az együttműködése a végveszély elhárítására, a nemzetet legváltásosabb óráin segítheti át. Újabb Trianont háríthat el országunk feje felől, amely nemzeti létünk veszét is okozhatja.”²²

A KMP 1941. június 28-i és szeptember 1-i határozatai — mint látható — valóban a magyar társadalom akkori legalapvetőbb problémáira irányították a figyelmet. A KMP programjának továbbfejlesztésével és az új helyzetből fakadó feladatok pontos meghatározásával politikailag felkészült történelmi hivatása teljesítésére, a függetlenségi mozgalom megszervezésére, s abban a munkásosztály vezető szerepének biztosítására. A párt ez alkalommal is, mint a legtisztábban látó politikai csoportosulás, és a nemzeti függetlenség védelméért folytatandó harc kezdeményezője és irányítója jelentkezett a magyar politikai élet porondján.

A munkásegységfront és az antifasiszta, nemzeti, függetlenségi front megteremtését nem lehetett mindjárt a szervezési munkával kezdeni. A gyakorlati megszervezést első lépésként *politikai síkon kellett* előkészíteni. Ebből a szempontból a párt legsürgősebb feladata közvetlenül a háborúba lépés után az volt, hogy a haladó hazafias erőkkel, mindenekelőtt a munkásosztállyal megismertesse és elfogadtassa a függetlenség védelmének, az ország demokratikus átalakításának eszméjét, s az összefogás szükségességét.

A függetlenségi politika tömegméretekben való elterjesztésének szervezése és irányítása céljából a párt vezetősége 1941 júliusában egy háromtagú sajtó- és propagandabizottságot hozott létre Kállai Gyula, Dr. Földes Ferenc és Mód Aladár részvételével.²³ Közvetlen feladatuk a párt határozataiban foglaltak legális propagálása volt. A bizottság kezdeményezésével és irányításával augusztusban és szeptemberben széleskörű sajtóvita bontakozott ki a Népszava, Szabad Szó, Magyar Nemzet és a Független Magyarország hasábjain a függetlenségi politikáról, a munkásosztály, a parasztság és a középrétegek összefogásáról.²⁴

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Pl. Arch.: A. IV. 8/3.

²⁴ E vitával — tekintettel arra, hogy elsősorban nem a munkásegységfront, hanem a munkás-paraszt szövetség, valamint a középrétegekkel való összefogás problémakörére terjedt ki — minden részletére vonatkozóan nem foglalkozom. Csak azokra a mozgásterületekre tér ki, melyek az egységfront szempontjából is alapvető jelentőségűek voltak. Ezek: a KMP és az SzDP jobboldalának és balszárnyának állásfoglalása a függetlenségi politika és a nemzeti összefogás alapvető kérdéseivel kapcsolatban.

A vitát Kállai Gyulának a „Sorsközösség — sorskérdés” c., Kovács Imre helytelen nézeteit bíráló²⁵ s a széles nemzeti összefogás szükségességét hangsúlyozó cikke indította el.²⁶ Kállai Gyula 1848 történelmi példájára hivatkozva mutatott rá arra, hogy bizonyos helyzetekben, amikor a nemzeti függetlenség megvédése kerül előtérbe, harci közösség jöhet létre, és kell is hogy létrejöjjön az alsó és felső osztályok között, s hozzátette: „Ma is ilyen összefogásra van szükség, ha meg akarjuk állani a helyünket a jelenlegi világégésben és ha meg akarjuk menteni a nép lelkében izzó követeléseknek nemcsak a jel-szavait, de tényét is.”²⁷

A vita csakhamar a középrétegekkel való összefogás kérdésére is kiterjedt. Már Kállai Gyula előbb említett cikke is érintette a munkás-paraszt szövetségnél szélesebb társadalmi összefogás szükségességét is. Még félreérthetlenebb és konkrétabb formában jelentkezett e történelmi szükségesség Földes Ferenc „Értsük meg egymást!” c. cikkében. E cikk a párt álláspontjának megfelelően igen határozottan tette fel a kérdést: lemondhat-e a demokratikus függetlenségi mozgalmat kezdeményező és vezető munkásosztály olyan szövetségesekről, akiket objektív érdekeik kisebb vagy nagyobb mértékben, de ebbe a táborba kényszerítenek? Szabad-e a pártnak és a munkásosztálynak eleve lemondania olyan rétegekről, csoportokról, személyekről, akiknek a megnyerésére bizonyos lehetőség mutatkozik? A válasz szintén félreérthetetlen és határozott volt: „*Nem!* Nemcsak a parasztság körében, hanem a középosztályban is találunk rétegeket, amelyeket jelenlegi helyzetük, de régebbi gondolkodásuk is a közös cél felé hajtanak.”²⁸

A párt politikájának a sajtó hasábjain való nyílt jelentkezése széles visszhangra talált. A magyar nemzetre leselkedő veszély felismerése arra készítette a középosztály egyes képviselőit, hogy szintén hallassák hangjukat, s részt kérjenek a függetlenség védelmének feladatából. Szinte egyidőben jelentek meg a Magyar Nemzet „Egy osztály védelmében!”²⁹ és a Független Magyarország „Bocsánat, hogy a polgár beleszól!”³⁰ c. cikkei, amelyek a középrétegek németellenes, demokratikus érzelmű csoportjainak álláspontját tükrözték.³¹ Bár felajánlkozásuk nem kis mértékben abból az aggodalomból táplálkozott, hogy a függetlenségért folytatott harctól való távolmaradásuk esetén esetleg az új hatalom sáncain kívül rekedhetnek, a párt mégis azonnal pozitíven reagált rá: „... a munkásság és a szegényparasztság együtthalad a közös

²⁵ Kovács Imre cikkeiben elismerte ugyan a munkás-paraszt szövetség szükségességét, de egyrészt annak lehetőségét az ipari munkások paraszti eredetében látta, másrészt a szövetségen belül még mindig tagadta a munkásosztály vezető szerepét. Ugyanakkor — nem értve meg a történelmi helyzet követelményeit — a munkás-paraszt szövetséget a munkásosztály és a dolgozó parasztság összefogására korlátozta, kirekesztve belőle a kulákságot, holott a nemzeti függetlenség megvédése az egész parasztság mozgósítását követelte meg.

²⁶ Népszava, 1941. aug. 3.

²⁷ Uo.

²⁸ Népszava, 1941. aug. 17.

²⁹ Magyar Nemzet, 1941. aug. 24.

³⁰ Független Magyarország, 1941. aug. 25. Ez a cikk azon véleményének adott kifejezést, hogy a függetlenség és szabadság védelme, az új Magyarország megteremtése „már nemcsak egyik, vagy másik társadalmi réteg ügye, vagy éppen kiváltsága, hanem az egész nemzeté. S abból jogosan nem lehet kizárni senkit, aki ennek a hazának polgára.”

³¹ A középrétegek állásfoglalásával kapcsolatban lásd még: a Magyar Nemzet aug. 31-i, szept. 28-i, a Független Magyarország szept. 1-i és a Pesti Hírlap szept. 15-i számait.

célhoz vezető úton — írta Földes Ferenc — minden olyan társadalmi réteggel és csoporttal, amelynek érdeke és eszménye a magyar szabadság és függetlenség.³²

A vita során a kommunista párt álláspontjának képviselői nyíltan hangoztatták a proletariátus hegemoniájának szükségességét a nemzeti összefogás keretén belül. Kállai Gyula, Kovács helytelen nézeteivel szemben, nyomatékosan hangsúlyozta a munkás-paraszt szövetségen belül a proletariátus hegemoniájának szükségességét. „Komoly szociológiai megfontolások mondatják ki velünk, hogy nem az ipari munkásság szövetségese a parasztságnak, hanem fordítva: *a parasztság sorakozik fel történelmi igényeinek megvalósítása érdekében a sokkal fejlettebb viszonyok között élő, szervezettebb, iskolázottabb és egységesebb ipari munkásság mögé.*”³³ Vallották — s ezt egyetlen fórum sem merte nyíltan kétségbe vonni —, hogy a szabadság és függetlenség védelmét célzó társadalmi összefogás kezdeményezője a munkásosztály volt.³⁴ A széles nyilvánosság elé tárták, hogy csak a munkásosztály képes a maga osztálycéljait „egybekapcsolni az egész nemzeti élet új fejlődési útjáért folyó harcra”, hogy csak a munkásosztály képes „a nép alaptörvényeinek szószólója és a nemzeti élet vezetésének előharcosa lenni”.³⁵

A sajtóvita során — bár aktívan nem kapcsolódtak be a sorsdöntő kérdések megvitatásába — hallatták hangjukat a jobboldali szociáldemokraták is. Azonban még hazánk háborúbasodrásából sem voltak képesek levonni a szinte önmagától kínálkozó következtetéseket, sőt továbbra is kitartottak korábbi káros álláspontjuk mellett. Szerintük a nemzeti egységből egyetlen társadalmi osztályt és réteget — így a népellenes és nemzetvesztő politikát folytató nagybirtokos osztályt és a monopoltőkések csoportját — sem lehet kizárni, és „semmi helye, hogy firtassuk az egyes osztályok és rétegek közötti ellentéteket . . .”³⁶ Az általuk elképzelt és propagált nemzeti egység ezek szerint csak a külső ellenség ellen jelentett volna — legalább is szavakban — „frontot”, nem számolva azzal, hogy a függetlenségünket lábbal tipró német fasizmus elleni harc eredményességének elengedhetetlen feltétele éppen a belső székértolóikkal való könyörtelen és következetes leszámolás volt. Tartalmát és következményeit tekintve, az effajta „nemzeti egység” az uralkodó osztályok reakciós, népellenes törekvéseit szolgálta volna, s nem a dolgozó osztályok felszabadulási törekvéseit, társadalmi felemelkedésének ügyét.

³² Földes Ferenc: „Szóljon bele a polgár”. Közli: „Munkásság, parasztság, polgárság.” (Összeállította: Kállai Gyula. Bpest, a SzDP kiadása. 1942. 37—38. l.)

³³ Kállai Gyula: „Sorsközösség — sorskérdés” (Népszava, 1941. aug. 3.).

³⁴ Földes Ferenc: „Értsük meg egymást” (Népszava, 1941. aug. 17.).

³⁵ Kállai Gyula: „Sorsközösség — sorskérdés”. Az értelmiség legjobb, a néphez közelálló tagjai e vita során meggyőződhetek arról, hogy az ezerszer „hazafiatlan”-nak kikiáltott munkásosztály a nemzeti szabadság és függetlenség hű védelmezője s a függetlenségi mozgalom kezdeményezője. Eljuthattak, mint ahogyan néhányan közülük el is jutottak, annak felismeréséhez, hogy új Magyarország kivívásában és felépítésében döntő szerep vár a munkásosztályra. Darvas József írja a „Város az ingoványon” c. könyvében: „. . . a csírázó új függetlenségi mozgalom elindítóit éppen a baloldal emberei közül kerültek ki . . . Cikkemre rengeteg levelet kaptam baloldali munkásoktól, s ha volt is közülük szenvetélyesen tagadó írás, a legtöbbről a magyar munkásság történelmi szerepének öntudata sugárzott. Ha eddig nem is tudtam volna, ezek a levelek bizonyosan meggyőztek volna arról, hogy a »hazátlan bitanga« és »hazafiatlan« baloldali munkásságnak döntő szerepe lesz az igazi és szabad magyar hagyományok szellemében épülő új ország megteremtésében . . .” (59. l.)

³⁶ Népszava, 1941. aug. 24. Takács József: „Parasztegyeség — sorsközösség”

A szociáldemokrata mozgalom osztályharcos szárnya is állást foglalt a vitatott kérdésekkel kapcsolatban a Népszava 1941. augusztus 26., „Munkás-ság, parasztság, polgárság” c. szerkesztőségi cikkében. E cikk tanúsága szerint a demokratikus nemzeti összefogás osztálytartalmával kapcsolatos álláspontjukban is tapasztalható fejlődés. Míg a háborúbalépés előtt általánosságban beszéltek a dolgozó osztályok összefogásának szükségességéről, addig most már, a KMP szövetségi politikája elveinek megfelelően, részleteiben is meghatározták a demokratikus összefogás osztálytartalmát. Nemcsak megállapítják, hogy „a mai válságos, történelmi időben elengedhetetlennek tartjuk minden haladó, a magasabbrendű átalakulásért küzdő osztály, réteg és csoport együttműködését”³⁷, de helyes osztályalapról közelítik meg azt a kérdést is, hogy kikkel, mely társadalmi erőkkel haladhat együtt a munkásosztály. A baloldaliak a középosztálynak is csak azon egyedeivel tartották lehetségesnek az együttműködést, „akik vállalják a közös célokat és a közös munkát”.³⁸ Ezek a célok álláspontjuk szerint: „az egységes fejlődés, a szabadság légkörének megteremtése, az emberiség követelményeinek érvényesítése, az ország önállósága és függetlensége”.³⁹ Az összefogás céljának ilyen meghatározása ugyan még mindig homályos (ami a cenzúrával is magyarázható), de lényegében magában foglalja a megoldandó kettős feladat, a függetlenség védelmének és az ország demokratikus megújulásának célkitűzését.⁴⁰

Az álláspontjukat körvonalazó cikkből az is kiderül, hogy csak azok közös frontba tömörítését tartották lehetségesnek, akiket az érdekek azonossága kapcsol össze,⁴¹ s csak azokat szólítják a függetlenségi frontba, akik „hátsó gondolat nélkül, tökéletesen tisztázva a gondolatokat és az utakat, vállalva a nehézségeket és a küzdelmet, részt kérnek a közös munkából”.⁴²

A párt kezdeményezésére a legális sajtó hasábjain kibontakozott vita tulajdonképpen a függetlenségi mozgalom kibontakozásának kezdetét jelen-

³⁷ Népszava, 1941. aug. 26.

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Egész propagandatevékenységüket nézve azonban az összkép korántsem volt ilyen egyértelmű és pozitív. Egyrészt egyre világosabban ismerték fel a közvetlenül megoldásra váró feladatok követelményeit, másrészt azonban nem voltak képesek figyelmüket s ezen keresztül a befolyásuk alatt állók figyelmét teljes egészében erre összpontosítani. A kellenél több figyelmet és energiát fordítottak a háború befejezése utáni „holnap”-pal, a szocializmussal kapcsolatos nézeteik propagálására. 1941 augusztus végén a Népszavában külön cikksorozatot indítottak ezzel a címmel: „Új világ a régi helyén”. Ezen belül többek között ilyen „aktuális” cikkeket jelentettek meg: „Az ipari termelés rendje”, „Az új agrárpolitika feladatai”, „Áruforgalom a fogyasztók érdekében”, „A világgazdaság megszervezése”, „Állami beavatkozás és népi ellenőrzés”, „Falanszter vagy a termelőerők és az emberiség felszabadulása”, „Út a kollektívizmus felé” stb. . . . Ezek a cikkek nemcsak elterelték bizonyos mértékig a figyelmet a német fasizmus és belső támaszaik elleni harc közvetlen feladatáról, de a szocialista perspektíva túlzott hangsúlyozásával sem használtuk a demokratikus nemzeti összefogás ügyének.

⁴¹ Erdődy János: „Félreértés ne essék”. (Népszava, 1941. szept. 7.) Megállapították, hogy míg a munkásosztályt a parasztsággal a gazdasági és politikai érdekek teljes azonossága kovácsolja szoros szövetségbe, addig a proletariátus, valamint a polgárság és a középrétegek egyrésze között ilyen kapocs nincs. A polgárság megszűnt egészében haladó osztály lenni, a kispolgárság és az értelmiség pedig „nem találja meg a saját múltjához méltó hangját, nem tudja kitermelni magából sem a hivatott vezetőket, sem azokat a társadalmi erőket, amelyek megfelelő szerepet biztosíthatnának nekik a haladásért folytatott küzdelemben”. (Népszava, 1941. aug. 26.)

⁴² Uo. Ugyanezt a gondolatot fejezte ki a „Félreértés ne essék” c. cikkében Erdődy János is.

tette, s egyben a párt politikai vonalának nagyfokú népszerűségét is demonstrálta. A népünk lelkében élő — s az uralkodó osztályok által terjesztett nacionalizmussal szemben álló — igaz hazaszeretetet s az ország demokratikus átalakításának, szociális megújulásának vágya a fokozott terror és a reakciós ideológiai hadjárat ellenére, egyelőre ugyan csak elvi megnyilatkozások formájában, de már a felszínre tört. Az összefogás elvi felismerése pedig elengedhetetlen feltétele volt az együttműködés gyakorlati kibontakozásának. A párt politikai vonalának következetes propagálása meghozta első eredményeit.

A KMP a függetlenségi politika tömeges megértetése és elfogadtatása fontos módszerének tekintette *a haladó történelmi hagyományok ápolását* a munkásosztály soraiban. Ahhoz, hogy a munkások a küzdelem nemzeti jellegét megértsék, ismertetni kellett a magyar nép függetlenségi harcainak történetét. A munkásosztály elé kellett tární a magyar történelem sok évszázados tanulságát, hogy az ország függetlenségéért és szabadságáért folytatott küzdelem legáldozatkezsőbb harcosai mindig a dolgozó néptömegek voltak, s hogy ez a harc mindig elválaszthatatlanul összekapcsolódott az elnyomott tömegek felszabadulási törekvéseivel. A magyar történelem szabadságharcos hagyományainak ápolása megkönnyítette annak felismerését, hogy a tárgyalt időszakban is a nemzet összes hazafias, demokratikus erőinek összefogása vált szükségessé.

A párt e cél szolgálatába állította a Népszava hasábjain folytatott sajtópropaganda⁴³ mellett *a munkás kultúrcsoportok tevékenységét is*. Ezidáig a kultúrcsoportok tevékenységét a napi politikai harcoktól való elszakadás és a szűklátókörűség bizonyos mértékig szektás vonásai jellemezték, s előadásukat rendszerint illegálisan tartották meg.⁴⁴ A függetlenségi gondolatnak a munkásosztály soraiban való elterjesztése megkövetelte, hogy változtatva ezen a helyzeten, a munkás-kultúrcsoportok tevékenységét e cél szolgálatába állítsák. Kettős feladat várt ezzel kapcsolatban megoldásra. Egyrészt tartalmukat kellett megváltoztatni, összhangba hozni az aktuális politikai szükségletekkel, másrészt fel kellett számolni a tömegektől való elszakadottságukat, szűkkörűségüket, s el kellett érni, hogy előadásaikkal minél szélesebb munkástömegekhez szóljanak.

A kommunista párt sikeresen oldotta meg ezt a feladatot is. Sorra alakultak meg a vasasok, bőrösök, cukrászok munkás-színjátzó csoportjai, melyek előadásaikkal a magyar nemzeti szabadságharcos hagyományok és a magyar népi kultúra bátor ápolóinak és terjesztőinek bizonyultak. Előadásaikon főleg magyar klasszikus drámák és színművek — így többek között a Bánk bán és a Ludas Matyi —, legnagyobb költőink, Berzsenyi, Csokonai, Petőfi, Ady és József Attila versei, valamint Bartók és Kodály művei szerepeltek.⁴⁵ A nemzeti függetlenség és szabadság gondolatát ápoló előadásokat a széles nyilvánosság számára tartották.

A munkás kultúrcsoportok tevékenysége a függetlenségi gondolat terjesztése eredményes segítőjének bizonyult. Munkájuk hatása túlterjedt a mun-

⁴³ Ld. a Népszava 1941. aug. 20. „István király és Európa” (vezércikk) és 1941. szept. 14. (Egy régi háború emlékei. Látogatás a legidőszerűbb budapesti múzeumban. [Hadtörténelmi Múzeum]) és 1941. okt. 26. *Losonczy Géza*: „Négyszemközt a történelemmel. Látogatás a ceglédi Kossuth-Múzeumban” c. cikkei.

⁴⁴ PI. Arch.: II—0—4. Orosz Dezső és Skolnik József visszaemlékezése.

⁴⁵ *Kállai Gyula*: A magyar függetlenségi mozgalom. 1939—1945. Bpest, Szikra. 1955. 106. l.

kásosztály határain, s élénk érdeklődést váltott ki a középrétegek körében is. A polgári sajtó is kénytelen volt elismerni, hogy az ipari munkásság a magyar nemzeti kultúra részese és méltó terjesztője. „A munkásosztály a kultúra területén is a függetlenségi mozgalom élére állt.”⁴⁶

A KMP a függetlenségi politika elterjesztése, a harci szellem fokozása, valamint az egységes fellépés kialakítása és biztosítása érdekében a Szovjet-unió elleni háborúbalépés után fokozta szóbeli agitációs és propagandatevékenységét is a munkásosztály soraiban, főleg pedig a legális munkásszervezetekben.⁴⁷ Különösen a szakszervezetekben lendült fel az osztályharcos szellemű agitáció, melyben jelentős szerepet játszott a szociáldemokrata baloldal megerősödése és a kommunista politikához való közeledése is. A pártvezetőség és a Szakszervezeti Tanács által elrendelt gyülekezési tilalom ellenére a helyi szakszervezeti vezetők tudtával, sőt gyakran részvételével, napirenden voltak a féllegális, élesen háborúellenes összejövetelek és megbeszélések, olyannyira, hogy Peyer 1941 augusztusában a párttanács ülésén is kénytelen volt szóvátenni és fellépni ellene.⁴⁸ A kommunista párt a politikájával szimpatizáló szervezett munkásokból az illegális pártsejtek irányításával kiterjedt röpiratszóró és jelszófeszítő hálózatot (csoportokat) hozott létre. Segítségükkel a kommunista agitáció illegális formája is erőteljesen fellendült,⁴⁹ s a párt jelszavai mind gyakrabban jelentek meg a budapesti házak falain.⁵⁰ A kommunisták

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ A SzDP tevékenységének minden eddigig felülmúló korlátozása következtében az agitáció súlypontja fokozottabb mértékben a szakszervezetekbe helyeződött át.

⁴⁸ Peyer az 1941 augusztusában megtartott párttanácsi ülésen éles szavakkal bélyegezte meg azokat a különösen újonnan megválasztott szakszervezeti vezetőket, akik „azt hiszik, hogy nekik már senki sem parancsol”, és akik „különböző szélső baloldali agitációra a szakszervezeti helyiségeket odaadták, illetve megtúrták, hogy ott összejöveteleket tartsanak...” (Pl. Arch.: A. XVII.1/1941/84).

⁴⁹ Meg kell jegyeznünk, hogy 1941-ben a párt taktikai megfontolásokból illegális tevékenységben nem saját neve alatt jelentkezett. Az agitáció jelszavas formáját a párt nevének aláírása nélkül folytatta, az ellenzéki pártok vezetőihez, a közéleti férfiakhoz küldött körleveleket pedig „Független Magyarország Bizottság” aláírással látta el. (Ld.: Pl. Arch.: H—g—, Gács László visszaemlékezése.) A széles tömegekhez szóló önálló röpirattal a párt ekkor még nem jelentkezett. Két megfontolás készítette a pártot a függetlenségi mozgalomban betöltött szerepének tudatos elkonzspirálására, a kettős illegálitásban vonulásra. Egyrészt a Központi Bizottság ezúton kívánta megkönnyíteni a középrétegek és az egyes polgári csoportok bevonását a függetlenségi mozgalomba, nehogy a párt nyílt jelentkezése, vezető szerepének felismerése távoltartsa ezeket az ingadozó kommunistáellenes erőket. (Ld.: Pl. Arch.: Gy. 1955—1 BN. 57. A MKP Központi Vezetősége 1944. dec. 20—23-i ülésén Horváth Márton beszámolóját.) E taktika eredményeként a függetlenségi mozgalom látható vezetője a SzDP, ideológiai hangadója a Népszava volt, s ezért e rétegek valóban bátrabban közeledtek a függetlenség védelmének eszméje felé. Másrészt ezzel a taktikai lépéssel a Központi Bizottság a párt zavartalan szervezeti kiépítését kívánta biztosítani. A párt kettős illegálitásba vitelével el akarták terelni a nyomozó szervek figyelmét a párttól, ezúton akarták megakadályozni, hogy tudomást szerezzenek a párt létéről, s még a szervezeti kiépítés időszakában veszteségeket okozzanak az illegális szervezetnek. Alapjaiban ez a taktikai megfontolás is beváltotta a hozzáfűzött reményeket. A reorganizálást lényegében nagyobb lebukások nélkül sikerült befejezni. A párt nevének tudatos elkonzspirálása ugyanakkor negatív következményekkel is járt. Megnehezítette a munkástömegek részére a függetlenségi mozgalomban a KMP által betöltött hegemon szerep felismerését, s ideiglenesen bizonyos mértékig megkönnyítette a pártellenes frakciók csoportok azon törekvését, hogy álradiális jelszavakkal megzavarják a munkásosztály egy részének tudatát.

⁵⁰ A honvéd vezérkar főnöke 1941. júl. 9-i bizalmas tájékoztatójában arról tudatta a belügyminisztert, hogy az „utóbbi időben Budapest területén, de főleg a külterületeken a kommunista röpiratszórás és a kommunista jelvényeknek falrafestése mind gyakrabban előfordul”. (Pl. Arch.: A. IV.4/1941/58.)

a baloldali szociáldemokraták támogatásával egyúttal fokozott üzemi és házfő agitációt fejtettek ki a munkásosztály soraiban.⁵¹ Megélenkült a kommunisták tevékenysége a vidéki városokban is.⁵²

A függetlenségi politika különböző csatornákon történő terjesztésével és népszerűsítésével párhuzamosan a KMP politikai befolyásának növelése és a háborúellenes harc fokozatos kibontakozása céljából szükségesnek tartotta olyan *akciók* kezdeményezését és szervezését is, amelyek széles munkástömegek mindennapi érdekeivel és támogatásával találkozhatnak, s amelyek éppen ezért alkalmasak a kommunista politika iránti szimpátia fokozására is. E célból a Központi Bizottság felszólította a szakszervezetekben dolgozó kommunistákat, hogy kezdeményezzenek akciókat a munkások életkörülményeinek további rosszabbodása, a drágaság fokozódása ellen, az élelmezési viszonyok megjavításaért, az élelmiszer fejadagok felemeléséért, a munkások üzemi ellátásának biztosításaért, egyszóval a háború terheinek a munkásosztály vállára való áthárításának megakadályozásáért.⁵³ Utasította a párttagságot, hogy az akciókat egységfront alapon szervezzék, s ezekbe az akciókba igyekezzenek bevonni a szervezett és szervezetlen munkások mellett a keresztényszocialista, sőt a nyilas munkásokat is.⁵⁴

A fenti irányelvek a gyakorlati életben hamarosan realizálódtak. A párt a szociáldemokrata baloldal támogatásával akciókat indított a munkások kenyérfejadagjának felemeléséért, valamint a nehéz testi munkakategória olyan szakmákra való kiterjesztéséért, amelyeket eddig nem soroltak ide.⁵⁵ Mozgalmat kezdeményezett azért, hogy az egyes üzemek maguk biztosítsák saját munkásaik élelmiszerellátását, s megfelelő élelmiszerkészletekről

⁵¹ PI. Arch.: A. IV. 28/6. Dr. Róth Imre Endre visszaemlékezése.

⁵² 1941. júl. 2-án a kaposvári rendőrkapitány a következőket jelentette: „Azon magyar állampolgárok között, akik mint kommunista érzelműek ismeretesek hatóságunk előtt, élénk mozgolódás észlelhető.” (PI. Arch.: A. IV. 24/1941/10.) Ugyancsak a kommunisták megélenkült tevékenységéről számolt be 1941. jún. havi helyzetjelentésében a gyergyószentmiklósi rendőrkapitány is. (PI. Arch.: A. IV. 27/18.)

⁵³ A Szovjetunió elleni háborúba való belépés és a Németországba irányuló élelmiszerkivitel ugrásszerű megnövekedése következtében a munkásosztály gazdasági helyzetét is a fokozatos rosszabbodás jellemezte. A forgalmiadó kulesot a kormány az addigi 4%-ról 5%-ra emelte fel. (Magyarországi Rendeletk Tára, 1941 II. köt. 2058—2066. l.) Bevezették a hadfelszerelési adót, mely az eddig kivetett összadók 10%-át tette ki. (Uo. 2081—2084. l.) A megélhetési viszonyok fokozatosan rosszabbodtak. Az alapvető közszükségleti cikkek árai állandóan emelkedtek, s a kormány igen gyakran — főleg vidéken — még a rendeletileg megállapított fejadagokat sem tudta biztosítani. A vidéki rendőrkapitányok helyzetjelentéseiben szinte állandóan visszatérő mozzanat a drágaság növekedése és a közellátási helyzet rosszabbodása. „A lakosság gazdasági helyzete az elmúlt hó folyamán tovább romlott. A kereseti és megélhetési viszonyok súlyosbodtak. A fontos közszükségleti cikkek ára állandóan emelkedik” — jelentette 1941. júl. 13-án a nagyvárad rendőrkapitány. (PI. Arch.: A. XXII. 3/45/1941/16.) A kolozsvári rendőrkapitány szeptemberi jelentésében arról számolt be, hogy a drágaság újszólván óráról órára nő, amely jelenség „a város lakosságának minden rétegét most már alig elbírható mértékben sújtja”. (PI. Arch.: XXII. 3/45/1941/27.) Ezzel kapcsolatban ld. még: a PI. Archivumban A. XXII. 3/45/1941/10. és az A. XXII. 3/45/1941/16. jelzet alatt elhelyezett iratokat.)

⁵⁴ PI. Arch.: H—o—4. Orosz Dezső és Skolnik József visszaemlékezése.

⁵⁵ A MÉMOSz festő szakosztályának vezetősége a kommunisták kezdeményezésére pl. elhatározta, hogy bendványban és küldöttségileg követeli az illetékes minisztériumtól a kenyérfejadagok felemelését. Ezt a követelést az okt. 19-én megtartott közgyűlés teljes egészében magáévá is tette. (Ld.: PI. Arch.: Ész. III. 6/1941/2.) Hasonló követeléssel fordult 1941 okt. elején a közellátásügyi miniszterhez a textilipari munkások szövetsége is. (Népszava, 1941. okt. 2. „A textilipari munkások és a kenyérfejadag”).

gondoskodjanak, hogy az ellátás télen is — vagonhiány vagy egyéb akadályok esetén — biztosítva legyen.⁵⁶ Egy sor szakmában bérmozgalmat kezdeményeztek az árak és bérek korábbi arányának visszaállítása céljából.⁵⁷ A szakszervezetek alapot létesítettek a hadbavonult munkások családjainak segélyezésére, ami biztosította a munkásszervezetek és a bevonult hozzátartozói közötti kapcsolatok fennmaradását.⁵⁸ Ezen akciók sikerét jórészt az biztosította, hogy a baloldali szakszervezeti vezetők magukévá tették a kommunisták kezdeményezését, s vállalták azok megszervezését és legális irányítását. E gazdasági akciók során szélesebb területen bontakozott ki a két párt tagjainak együttes harca.

A napi akciók kezdeményezése és szervezése során a kommunista párt *szerves egységbe kapcsolta a munkások szociális helyzetének megjavításáért folytatott küzdelmet a függetlenségi, háborúellenes mozgalom követelményeivel.* E kapcsolat sikeres megoldása egyrészt a munkásegységfront létrehozásáért folytatott harc nagy emelője volt, másrészt a pártot és a munkásosztályt segítette a függetlenségi mozgalom élére emelni, növelte briliánsát és tekintélyét.⁵⁹

1941 második felében az eddigieknél fokozottabban bekapcsolódott a magyar nép felvilágosításába, a függetlenség védelme szükségességének propagálásába és a háborúellenes hangulat felszításába *a Szovjetunióban élő magyar kommunista emigráció is.* A moszkvai emigráció korábban — míg a kapcsolatok megléte ezt lehetővé tette — ideológiai és politikai síkon közvetlenül is az itthoni mozgalom segítségére volt. A kapcsolatok megszakadása után ez a támogatás az éter hullámain jutott el a hazai mozgalomhoz.

Magyarország háborúba lépése után az emigráció fokozta a magyar nép felvilágosítása érdekében végzett munkáját. A Kossuth-Rádió megszervezéséig a magyar nép felé irányuló agitáció fő eszköze a moszkvai rádió magyar nyelvű adása volt, amelyet a moszkvai emigráció szerkesztett. Az eddigi napi egyszeri adás számát 1941. jun. 27. után négyre, majd fokozatosan napi hétszeri műsorközlésre emelték.⁶⁰ Az adásokban nem csupán a világpolitika eseményeiről adtak a valóságnak megfelelő híu képet, de egyúttal behatóan foglalkoztak a magyar népre háruló feladatokkal is.

1941 őszén a Szovjetunióban élő emigráció, a Komintern határozatára, a szovjet kormány segítségével létrehozta a magyar függetlenségi mozgalom

⁵⁶ A Vasmunkás Szövetség 1941. szept. 7-én megtartott közgyűlésén a küldöttek éles hangon bírálták a hatóságokat a szociális törvények és rendeletek be nem tartása, a jelentősen megromlott élelmiszeri állapotok miatt, s követelték az üzemi ellátás bevezetését. (Ld.: Népszava, 1941. szept. 10.) Hasonló hangulat és követelések jegyében zajlott le okt. 19-én a Bőripari Munkások Szövetségének közgyűlése is. (Ld.: Népszava, 1941. okt. 21.) Október elején a Villamos Alkalmazottak Szövetségének küldöttsége — élén Tóth Mihállyal, a KMP KB tagjával — a vezérigazgatótól ugyancsak az alapvető élelmiszerek és közszükségleti cikkek központi, üzemi biztosítását követelte. (Ld.: Magyar Szakszervezeti Értesítő, 1941. nov. 1.)

⁵⁷ Bérmozgalmakra került sor — főleg a vidéki városokban, Pécsen és Debrecenben — a bányamunkások, vasmunkások, fások, szabók és bőripari munkások részéről. (Ld.: PI. Arch.: Baloldali összesítő jelentés, 1941. okt. 31. és Népszava 1941. okt. 21.)

⁵⁸ PI. Arch.: II—o—4. Orosz Dezső és Skolnik József visszaemlékezése.

⁵⁹ A csendőrség központi nyomozó parancsnokság 1941. júl. 11-i jelentése szerint a párt ilyen irányú tevékenysége „különösen a nincstelen és ellátatlan néptömegek között talált talajra, ahol a közellátás nehézségei nagyobb mértékben éreztették hatásukat”. (PI. Arch.: A. IV./1941/77.)

⁶⁰ *Máté György*: Szikrából lobban a léng. (Bpest, Művelt Nép Könyvkiadó, 1956. 114. l.)

fontos agitációs fegyverét, a *Kossuth Rádiót*.⁶¹ A Kossuth Rádió szeptember végén kezdte meg működését.⁶²

A Kossuth Rádió felvilágosító tevékenységét igen hatásos formában fejtette ki. Adásai mindig valamilyen eseményhez vagy hírhez kapcsolódtak, s rövid, de világos és igen agitatív cikkekben ezek kapcsán mutattak rá a magyar nép előtt álló feladatokra. Adásai így mindig aktuálisak és élők voltak, ami különösen nagy vonzó hatást gyakorolt a nép igazságra szomjazó rétegeire. A Kossuth Rádiót rendszeresen hallgatók állandóan tájékozottak voltak a legfrissebb eseményekről, s mélyen beleláttak az uralkodó osztályok politikájának lényegébe, átláttak hazugságaikon, fondorlataikon. A moszkvai magyar emigráció a Kossuth Rádió segítségével így — a harcra szólító felhívások mellett — állandóan friss agitációs érvekkel fegyverezte fel hallgatóit az irányított sajtó és rádió hazugságaival, szemfényvesztéseivel szemben.

A Kossuth Rádió tevékenységében és a Moszkvai Rádió magyarnyelvű adásaiban állandóan visszatérő probléma volt a háború rabló, igazságtalan jellegének leleplezése. Felhívták a magyar nép figyelmét Hitler Magyarországgal kapcsolatos terveire, az ország függetlenségének elvesztésére. Rámutattak arra, hogy „ez a háború nem a magyar nép háborúja”,⁶³ hogy a magyar katonák idegen érdekekért véreznék a szovjet fronton. Figyelmeztették a népet, hogy „Magyarország csak akkor lehet újra szabad, ha Hitler uralma megdőlt”⁶⁴, s ha a magyar nép is bekapcsolódik a szabadságszerető népek antifasiszta egységfrontjába. Igyekeztek felvilágosítani a fasiszta propaganda által félrevezetteket arról, hogy a fasiszta Németországgal szövetségben nemcsak a Hitler segítségével Magyarországhoz csatolt területeket veszítjük el, de önálló állami létünk forog kockán, s hogy a magyarok területeket csak a szövetséges hatalmakkal egységfrontban vívott harccal lehet biztosítani.⁶⁵

Rendszeresen foglalkozott a magyar emigráció a dolgozó nép gazdasági helyzetének alakulásával s az ország német részről történő gazdasági kirablásával. Adásaikban megállapították, hogy a kormány népellenes közellátási rendszere miatt a dolgozók helyzete fokozatosan romlik, s ezért aggodalommal néznek az 1941/42-es tél elé.⁶⁶ Feltárták a magyar nép előtt ennek igazi okát is: a kormány nemcsak a valóban feleslegként jelentkező élelmiszerkészleteket adja át a németeknek, hanem a nép szájából elvonja a legszükségesebb élelmiszereket is, csak hogy kielégíthesse az egyre növekvő német igényeket. „A náciak megkapnak mindent, mi pedig cserébe *ígéretet*. áru- és élelmiszerhiányt kapunk” — sugározta a Kossuth Rádió.⁶⁷

A Kossuth Rádió állandó agitációt folytatott a háború- és németellenes nemzeti összefogás létrehozása érdekében. Tudatosította hallgatóiban, hogy a

⁶¹ Szerkesztője Révai József volt, a szerkesztőbizottság tagjai pedig nagyjából azonosak voltak a moszkvai rádió magyar nyelvű adásának szerzőivel. (Ld.: PI. Arch.: Révai József visszaemlékezése.)

⁶² Programadó cikke és első adásai sajnos nem állnak rendelkezésre. Az első meglévő adás anyagának kelte 1941. okt. 29.

⁶³ PI. Arch.: Kossuth Rádió, 1941. okt. 29.

⁶⁴ PI. Arch.: MTI. Rádiófigyelő. 1941. szept. 8. A Moszkvai Rádió magyarnyelvű adása.

⁶⁵ „Nem szabad megengedni, hogy megint a magyar nép fizesse a számlát a németek és magyar csatlósáik bűneiért. *Le kell szakítani Magyarországot a tengelyhatalmaktól, amíg nem késő.*”

⁶⁶ Ld.: Uo. 1941. nov. 15.

⁶⁷ Uo. 1941. nov. 16.

magyar uralkodó osztályok saját elhatározásukból nem képesek az országot kiszakítani a fasiszta tömbből. Az országot a fenyegető katasztrófától csak egy „erőteljes, következetes, semmi áldozattól vissza nem riadó német-, náci-ellenes politika” mentheti meg.⁶⁸ Ennek érdekében azonban egyesíteni kell az összes nemzeti erőket, egy hatalmas függetlenségi frontot kell létrehozni. „Ebben a frontban politikai és osztálykülönbségre való tekintet nélkül *mindenkinek* ott a helye, akinek országunk *szabadsága, békéje* és függetlensége a szívében fekszik.”⁶⁹

A Szovjetunióban élő magyar kommunisták az éter hullámain, a Szovjetunió ellen folyó rablőháború akadályozására szólították fel a dolgozókat. Adásaikban rámutattak arra, hogy „ma a totális háború idején mindenütt harc tér. Katona a munkás is, aki Csepelen, Diósgyőrön, Ózdon, a Váci úti gyárakban dolgozik”.⁷⁰ Felszólították a munkásokat, hogy szórjanak homokot Hitler és magyar csatlósai háborús gépezetébe, lassítsák a termelést, szabotáljanak, ériék el, hogy a magyar gazdaság minél kevesebbel járuljon hozzá a rablőháborúhoz. A szabotázsakciók tömegessé tételét forszírozták.⁷¹

A rádió hullámain állandó harcot folytattak a magyar hadsereg megmentéséért. A dolgozók elé tárták a fronton lévő magyar haderő helyzetét, megalázottságát, a németeknek való kiszolgáltatottságát, zsoldos szerepét, a hadsereg igazi veszteségeit. Figyelmeztették a nemzetet, hogy Hitler Magyarország gazdasági kizsákmányolása mellett mind több magyar ágyútöltelékot követel örült tervei megvalósításához.⁷² „Elég magyar vér folyt már a német érdekekért! Vissza a magyar katonákkal az orosz frontról!” — követelte a Kossuth Rádió.⁷³ Rámutattak arra, hogy a magyar hadseregre a nemzeti függetlenség védelme érdekében az ország határain van szükség. A Kossuth Rádió központi jelszava volt: „Hozzák haza honvédeinket!”

A Kossuth Rádió adásaival, a háborúellenes és antifasiszta propagandával jelentős mértékben hozzájárult népünk felvilágosításához, a függetlenségi mozgalom kibontakoztatásához. Annak ellenére, hogy a kormány a legszigorúbb rendszabályokkal fenyegetőzött és súlyos büntetéseket helyezett kilátásba, idehaza elég széleskörű hallgatósága volt. A munkások egymásközött terjesztették, hogy „a Kossuth Rádió mondja meg este 10 órakor az igazságot”.⁷⁴ A baloldali érzelmű munkások felfogása szerint a moszkvai rádió és a Kossuth

⁶⁸ Uo. 1941. nov. 3.

⁶⁹ A Kossuth Rádió külön felhívással fordult az értelmiséghez, hogy politikai súlyával, nagy közvéleményformáló erejével segítse elő a néptömegek felvilágosítását, a függetlenségi mozgalom kibontakozását. (Uo. 1941. nov. 21.)

⁷⁰ Uo. 1941. nov. 12.

⁷¹ Valóságos szabotázs-iskolát indítottak a moszkvai rádió és a Kossuth Rádió hullámain. Szinte naponként oktatták ki a dolgozókat — mindenekelőtt a hadiüzemi munkásokat — a szabotázsakciók jelentőségére és fortélyaira. A moszkvai rádió magyar nyelvű adásában 1941. szept. 15-én a következő felhívással fordult a magyar néphez: „Magyarok! Ne hagyjátok magatokat! Rejtsétek el a gabonáitokat, siklassátok ki a német katonavonásokat, gyűjtsátok fel a benzinraktárakat, az arsenálokat! Zaklassátok azokat, akik rabságba hajszoltak benneteket! Buzdítsátok fiaitokat, hogy fordítsák fegyvereiket a német fasizmus ellen. Ösztökéljétek a katonákat, hogy álljanak a Vörös Hadsereg oldalára! Küzdjétek elszántan vezérünk és apánk, Kossuth Lajos Magyarországaért. Így a magyar szabadság ügye diadalmaskodni fog.” (PI. Arch.: MTI. Rádiófigyelő, 1941. szept. 15.)

⁷² Ld.: a moszkvai rádió 1941. szept. 9-i magyar nyelvű adását. (PI. Arch.: MTI. Rádiófigyelő.)

⁷³ PI. Arch.: Kossuth Rádió. 1941. nov. 14.

⁷⁴ PI. Arch.: Baloldali összesítő jelentés. 1942. márc. 20.

Rádió — mint arról az egyik rendőrségi jelentés is beszámolt — „követendő magatartásukra adnak irányelveket és utasításokat”.⁷⁵ Különösen a párttal közvetlen kapcsolatban nem álló kommunisták és osztályharcos szellemű munkások tekintették a Kossuth Rádió adásait irányadónak. Nemcsak megszervezték az adások csoportos hallgatását, de útmutatásait igyekeztek a gyakorlati életben is megvalósítani. Háborúellenes agitációt fejtettek ki, bérharcokat kezdeményeztek, a házak falaira és a kerítésekre a Kossuth Rádió által kiadott háború- és németellenes jelszavakat festettek, sőt, ha nem is tömegesen, de kisebb szabotázsakciókat is végrehajtottak.⁷⁶ Számukra a Kossuth Rádió jelentette az egyetlen felvilágosító fórumot, s ezért a Szovjetunióban a magyar szabadságért tevékenykedő kommunisták útmutatása nem maradt pusztába kiáltott szó, hanem a háborúellenes függetlenségi mozgalomban realizálódott.

A Kossuth Rádió népfrontos elvek alapján működő adó volt. Tevékenységének hatásosságát csökkentette, hogy taktikai megfontolásokból ebben az időben túlságosan elkonspirálták a munkásosztálynak a függetlenségi mozgalomban betöltött vezető szerepét. Adásaikban külön szóltak — nem is egy alkalommal — az ifjúsághoz, az értelmiséghez, de 1941-ben egyetlen alkalommal sem fordultak külön a munkásosztályhoz, nem foglalkoztak a munkásosztályra és pártjára háruló feladatokkal. E téren némi változás csak 1942 elején, főleg pedig tavaszán következett be.⁷⁷

A munkásosztály vezető szerepének tudatos elkonspirálása azt eredményezte, hogy a KMP Központi Bizottsága nem ismerte fel a Kossuth Rádió kommunista irányítását, nem tudta, hogy hullámain a moszkvai emigráció jelentkezik. Megnehezítette a tisztánlátást e téren az is, hogy a Kossuth Rádió mellett még másik három titkos magyar nyelvű, antifasiszta rádió is sugározott adásokat.⁷⁸

A munkásosztály vezető szerepének elhallgatása megnehezítette az eligazodást a négy titkos adó között. A párt Központi Bizottsága ezért — bár rendszeresen meghallgatta a többi adóval együtt a Kossuth Rádió adásait is, — tevékenysége szempontjából a moszkvai rádió magyar nyelvű adásait tekintette irányadónak, mert arról pontosan tudta, hogy kommunisták szerkesztik, s adásait az emigrációban élő kommunisták tanácsaiként fogta fel.⁷⁹

A KMP-nek a függetlenségi politika tömegméretben való elterjesztésére és saját politikai befolyásának növelésére irányuló erőfeszítése nem volt eredménytelen. *A munkásegység és a nemzeti függetlenségi front gondolata a szervezett munkások közt rohamosan terjedt, s 1941 őszéig túlnyomó többségük magáévá tette.*⁸⁰ A szociáldemokrata párt és a szakszervezetek munkástagsága erőteljesen

⁷⁵ Uo. 1942. febr. 13.

⁷⁶ Ld.: PI. Arch.: II—k—145. Krancz Pál visszaemlékezése.

⁷⁷ A Kossuth Rádió első ízben 1942. jan. 26-án „A magyar munkások és Hitler háborúja” c. adásában foglalkozott a munkásosztály szerepével.

⁷⁸ A Kossuth Rádió mellett működtek még a „Petőfi Rádió”, a „Szabad Magyarország” és az „Erdélyi Rádió” elnevezésű titkos adók, melyek nyugati országok területéről szintén naponta sugározták adásaikat. (PI. Arch.: MTI. Rádiófigyelő. 1941. dec. 15. Összefoglaló jelentés.)

⁷⁹ Ezzel egyidejűleg a Szovjetunióban élő magyar kommunisták felkészültek a frontpropagandára és a hadifoglyok közt végzendő antifasiszta nevelő munkára, sőt a partizánharcokra is.

⁸⁰ „1941 őszéig a nemzeti függetlenségi front gondolatát sikerült a munkásszervezetekben elterjeszteni” — írják visszaemlékezésükben Orosz Dezső és Skolnik József. (PI. Arch.: II—o—4.)

közlekedett a kommunista mozgalom felé.⁸¹ A munkásosztály soraiban a nemzeti függetlenség védelme és a társadalmi felszabadulás eszméje mellett erőteljes közhangulat keletkezett. Mindezek következtében jelentősen megnőtt a párt tekintélye, politikai befolyása. A KMP háború alatt kiadott jelszavai: „Le a Bárdossy-kormánnyal!”, „Azonnali különbékét!”, „Egy magyar katonát sem Hitlernek!”, „Le a drágasággal!”, „Több bért!”, „Földosztást!”, „Független, szabad, demokratikus Magyarországot!” — jóval szélesebb tömegekhez jutottak el, mint a korábban kiadott jelszavak az utóbbi 8—10 év alatt bármikor. Felfigyelt 1941 őszén a kommunista és baloldali szociáldemokrata propaganda eredményeire a kormányzat is. Szombathelyi Ferenc — aki a Szovjetunió elleni támadás megindulása után a vezérkar főnöke lett — a Bárdossy-per folyamán tanúvallomásában arról vallott, hogy: „... már 1941-ben olyan jelenségek mutatkoztak, amelyek alapján meg kellett állapítani, hogy a társadalmi béke és rend annyira meg volt bontva, a békepropaganda, a pacifista tevékenység oly erősen folyt, hogy itt feltétlenül biztosítani kellett a belső rendet”.⁸² A szervezett munkások nemcsak megértették és magukévá tették a KMP politikáját, de jelentős részük résztvett a párt által kezdeményezett napi akciókban is.

*

A függetlenségi politika népszerűvé válása a munkásosztály — azon belül is főleg a szervezett munkásság — soraiban kedvező lehetőséget teremtett a munkásegység, a kommunisták és szociáldemokraták közötti akcióegység megteremtésére.

A párt megnövekedett politikai befolyása azonban még nem párosult kellő mértékben a szervezeti befolyással. A párt szervezeti reorganizálása még éppen csak hogy befejeződött, a szervezeti megerősítés viszont még mint további feladat jelentkezett. Az illegális szervezeti hálózat kiépítése elmaradt a politikai befolyás gyors növekedése mögött. Nem rendelkezett még a párt elegendő mértékben alsó és középső funkciókkal a legális munkásmozgalomban, s az e posztokon lévő, túlnyomó részben baloldali érzelmű funkcionáriusokkal nem voltak még kielégítő kapcsolatai. A szervezeti vezetés lehetőségei ezért még jelentős részben korlátozottak voltak, ami akadályozta a megnövekedett politikai befolyás konkrét akciókra váltását. Ezért a pártvezetés szükségesnek találta — a munkásegységfront gyakorlati létrehozása érdekében — az illegális párt szervezeti megerősítését, irányító, vezető tevékenységének fokozását, valamint azt, hogy a kommunisták az eddigieknél fokozottabban törekedjenek a szociáldemokrata mozgalom alsó és középső funkcióinak meghódítására, illetve a tisztségeket betöltő becsületes szociáldemokraták támogatásának megnyerésére.⁸³ A munkásosztály aktív háborúellenes harcának kibontakoztatása, a munkásegység gyakorlati megteremtése erős, szervezetileg széles területen kiépített, a szociáldemokrata pártban és a szakszervezetekben sok-

⁸¹ PI. Arch.: A. XVII. 1/1941/46.

⁸² A SzDP vádat emel. (Bpest, 1946. 21. l.)

⁸³ PI. Arch.: H—o—4. Orosz Dezső és Skolnik József visszaemlékezése. Erről a törekvéstről számol be egy 1941. jún. 13-i csendőrségi jelentés is: „A kommunista munkásság körében a párt és szakszervezetek forradalmasítását tartják szükségesnek és hangsúlyoztatják, hogy meg kell szerezniök ennek érdekében a vezető helyeket is...” (PI. Arch.: Baloldali összesítő jelentés. 1941. jún. 13.)

oldalú kapcsolatokkal rendelkező, akciók szervezésére és lebonyolítására is képes kommunista pártot követelt meg.

A kiélezett történelmi helyzet, a feladatok megsokasodása és a párt fokozott védelme az egyre kíméletlenebbé váló terrorral szemben, mindenekelőtt a *pártvezetés megszilárdítását, rugalmasabbá, operatívabbá tételét* tette szükségessé. Létre kellett hozni és meg kellett szilárdítani a Központi Bizottságtól a sejtekig a pártszervezetek irányításának egységes rendszerét. Ez a munka már korábban megkezdődött, de befejezése a háborúba lépés után történt meg. Lényegében 1941 második felében épült ki teljesen a pártvezetés egységes rendszere és hálózata, mely irányította a párt tevékenységét az 1942-es lebukásokig.

A párt élén az öttagú Központi Bizottság állt, melynek három tagja képezte a Központi Titkárságot. Korábban lényegében minden kérdésben a Központi Bizottság, illetve a Titkárság kollektíven döntött, most viszont lehetlenné és különösen veszélyessé vált minden kérdés eldöntésére a legfelső vezető szervek ülését összehívni. Ezért a párt Központi Bizottsága 1941 második felében úgy határozott, hogy a Titkárság egyik tagját a központi szervek összefogásával, lényegében az első titkári teendők ellátásával bizza meg. Ezt a tisztséget 1942 végi letartóztatásáig Skolnik József töltötte be.⁸⁴

A Központi Bizottság az illegális pártmunkát az akkori területen három nagy területre tagolta: *a)* budapesti terület, *b)* észak-magyarországi (dél-szlovákiai) és *c)* észak-erdélyi terület. Mindhárom terület élén egy-egy területi bizottság állt. A Budapesti Területi Bizottság irányította a szakmaközi bizottságokat (ezek alá tartoztak a szakmai bizottságok, melyek az egyes szakszervezetekben működő pártsejtek irányító szervei voltak), a Szociáldemokrata Bizottságot (mely a SzDP területi szervezeteiben létrehozott alapszervezetek munkáját fogta össze), a Budapest-környéki Bizottságot (az újpesti, pest-erzsébeti és kispesti sejtek irányító szervét), az ifjúmunkás mozgalom kommunista vezetését biztosító OIB-ot és a Sport- és Kulturális Bizottságot. Ez utóbbi az MTE-ben, a TTE-ben és a Vasas Sport Club-ban létrehozott illegális kommunista sejtek vezetésére volt hivatott.⁸⁵ Ugyancsak 1941 második felében épültek ki a sejtvezetőségek is.⁸⁶

A párt erői növelésének és a vezetés folytonossága biztosításának fontos eszköze volt a bizottsági, kollektív vezetés követelményeinek a lehetőségekhez képest maximális alkalmazása a pártban minden fokon. A legfelsőbb vezetéstől az alapszervezetekig most már háromtagú bizottságok irányították a párt tevékenységét.⁸⁷ A kollektív vezetőszervek egységes rendszerének létrehozása két szempontból volt jelentős. Egyrészt növelte a közbeeső vezető szervek és a sejtek öntevékenységét, biztosította a munka folyamatosságát a felsőbb vezető szervekkel való kapcsolat megszakadása esetén is. Lehetővé tette a helyi adottságok figyelembevételét a párthatározatok végrehajtásakor, ami fokozta a propaganda és szervező munka hatékonyságát. Másrészt a három tagból álló vezető szervek létrehozása biztosította az adott pártszerv és alapszervezet működésének folytatását a bizottság vagy sejtvezetőség vala-

⁸⁴ PI. Arch.: H—s—21. Skolnik József visszaemlékezése.

⁸⁵ PI. Arch.: H—o—4. Orosz Dezső és Skolnik József visszaemlékezése.

⁸⁶ PI. Arch.: H—s—21. Skolnik József visszaemlékezése.

⁸⁷ Uo.

melyik tagjának lebukása esetén is.⁸⁸ Működésük csak akkor bénult meg, ha az elnyomó szerveknek sikerült egyidőben mindhárom tagot letartóztatni.

A Központi Bizottság az illegális párt szervezeti erejének növelése érdekében meggyorsította az illegális sejtek kiépítését, s a már működő sejtekben a tagok számának emelését szorgalmazta. A pártépítés eredményesebbé tételét szolgálta a tagfelvétel eddigi rendszerének megváltoztatása 1941 második felében. 1938 óta tagokat csak a legfelső pártvezetés vehetett fel.⁸⁹ Most viszont, figyelembe véve a megváltozott körülményeket és a megnövekedett feladatokat, a Központi Bizottság a tagfelvétel jogát az alapszervezeteknek adta át. Az alapszervezetek határozatait a szakmai, illetve a kerületi bizottságok erősítették meg, a Központi Bizottságnak csak a felvett tagok származását és foglalkozását kellett jelenteni.⁹⁰ A tagfelvétel új rendszere nemcsak könnyebbé és biztonságosabbá tette a pártépítés munkáját, de azzal a nagy politikai eredménnyel is járt, hogy növelte az alapszervezetek önállóságát és jelentőségét, ami a pártmunka más területeire is kedvező hatást gyakorolt.

A párt szervezeti megerősítését szolgálta a tagjelöltrendszer bevezetése is 1941 második felében.⁹¹ A tagjelöltrendszer lehetővé tette a párt szervezeti erejének bátrabb növelését, a munkástömegekkel való kapcsolatok kiszélesítését és az ismertebb kommunisták eredményesebb elkonzpirálását. A tagjelöltek ugyan nem vettek közvetlenül részt az alapszervezetek életében (pl. a sejtgyűléseken stb.), de elsősorban közülük kerültek ki a párt illegális akcióinak végrehajtói, a jelszófestő, röpiratszóró stb. akció-csoportok tagjai. A tagjelöltség ugyanakkor lehetővé tette azt is, hogy a sejtek meggyőződjenek a kiszemeltek párthűségéről, áldozatvállalásáról, politikai szilárdságáról és gerincességéről, elősegítette kommunistává nevelésüket, s azt, hogy a tagjelöltek még tagfelvételük előtt bizonyos tapasztalatokat szerezzenek az illegális pártmunka területén.⁹²

⁸⁸ A pártirányítás e rendszerének eredményességét még az elnyomó szervek is kénytelenek voltak elismerni. „Ez a rendszer tökéletesen bevált — olvashatjuk az egyik, csendőrnnyomozóknak tartott előadásban —, mert sajnos a nyílt nyomozások során mindig maradnak szabadon, az egyes szervekből funkcionáriusok, akik a szervezkedést a lebukás után tovább építik.” (PI. Arch.: A. IV. 4/1942/27.)

⁸⁹ A párt reorganizálása időszakában ez az intézkedés feltétlenül helyesnek és szükségesnek bizonyult, mert csak így vált lehetővé a párt gerincének kiépítése, spielik és provokatórök beépítésének megakadályozása. E rendszer fenntartása azonban az újjászervezés lényegébeni befejezése után, az új körülmények között a további pártépítő tevékenységet gátolta. A közbeeső vezető szervek létrehozásával a tagfelvételnek ez a formája túlzottan körülményessé vált. Túlsok fórumon ment keresztül a felvételre kerülők ügye, ami lassította és nehezítette a pártépítést. De nem felelt meg a régi rendszer a fokozott konspiráció követelményeinek sem. A felvételre kerülők neve és rövid életrajza ugyanis több kézen ment keresztül, s ez megnövelte a lebukások állandó veszélyét. (PI. Arch.: II—s—21. Skolnik József visszaemlékezése.)

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Uo.

⁹² A második világháború időszakában, amikor a kommunisták példátlan üldözésnek, s lebukásuk esetén embertelen kínzásoknak és fizikai megsemmisítésüknek voltak kitéve, különös jelentősége volt annak, hogy a munkásosztály legjobbjai közül is csak azok kerülhessenek be a párt tagjai sorába, akik előzőleg már bebizonyították rátermettségüket. Még a kommunista párt ellen kíméletlen hadjáratot folytató elhárító szervek is kénytelenek voltak elismerni, hogy csak az bizonyult méltónak a tagfelvételre, aki előzőleg „harcos lelkületét és bátorságát igazolta”. (PI. Arch.: A. IV. 4/1942/27. Előadás csendőrnnyomozóknak.)

A pártszervezetek fokozott kiépítése, a tagfelvételi rendszer módosítása és a tagjelöltrendszer bevezetése következtében az elismert párttagok száma megtöbbszöröződött, többszáz főre emelkedett.⁹³

Ma már szinte lehetetlen az illegális taglétszám alakulásának pontos rekonstruálása. Hozzávetőlegesen a tagok és tagjelöltek száma (a Magyarországhoz csatolt területeken tevékenykedő párttagok kivételével) az 1942-es lebukások előtt mintegy 400—450 fő lehetett.⁹⁴ Ez a szám ma már valószínűtlenül kicsinynek látszik, de e tényt nem lehet mai szemmel megítélni. Az illegális párt léte és fennmaradása követelte meg, hogy a tagfelvétel terén igen óvatosan és körültekintően járjanak el. Egyébként is nem a tagok száma volt a döntő, hanem a függetlenségi mozgalomban általuk betöltött szerep. Ez pedig sokszorosan felülmúlta az elismert párttagok számát. Jellemző, hogy a kommunista mozgalom elleni harcban oly járatos rendőri, esendőri és katonai elhárító szervek, a párt által betöltött szerepből ítélve, messze túlértékelték a párttagok számát, s azt mintegy 4000 főre becsülték.⁹⁵

A taglétszám azonban korántsem volt azonos a párt szervezeti vezetése alatt álló kommunisták számával. Az un. „fekete elvtársakat” — tekintve, hogy rendőri megfigyelés alatt álltak — a párt nem vehette be tagjai közé, nem vonhatta be a szervezetek munkájába. Jelentős részükkel, konspirációs szempontok miatt, semmiféle kapcsolatot nem tartott. A rendőri szervek előtt kevésbé ismertekkel laza kapcsolatokat létesítettek. Nem vonták ugyan be őket az illegális párt életébe, de egyes konkrét feladatok elvégzésére pártutastításokat kaptak, tehát lényegében a párt szervezeti irányítása alatt tevékenykedtek.⁹⁶ Azt lehetne mondani, hogy a párt „kültagjai” voltak. Velük együtt a központi és helyi bizottságok szervezeteinek irányítása alatt dolgozó kommunisták száma — ugyancsak a Magyarországhoz csatolt területek kivételével — mintegy 1000—1200 főre tehető.

Még ennél is lényegesen nagyobb volt azon kommunisták száma, akik ugyan nem voltak semmiféle szervezeti kapcsolatban a párttal, de ismerték a KMP politikai vonalát, s annak szellemében öntevékenyen fáradoztak az egységfront és a függetlenségi mozgalom kibontakozásán és megszilárdításán a legális szervezetekben.⁹⁷ Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor a párt szervezeti és politikai irányítása alatt harcoló kommunisták számát több ezerre tehetjük. Természetesen ez sem nagy szám, de éppen ezért különösen nagy

⁹³ Ld.: PI. Arch.: H—s—21. Skolnik József visszaemlékezése. Viszonylag sok volt a párt által beszerzett tagok és tagjelöltek között a nő. (PI. Arch.: A. IV. 4/1942/27.) A nők fokozottabb bevonását a pártmunka folytonosságának biztosítása követelte meg. Elsősorban a kapcsolatok fenntartása volt a feladatuk. A párt ugyanis, az 1940 tavaszi és nyári katonai behívások tapasztalatai alapján, számolt a tagok nagobbmértvű katonai behívásával járó kapcsolat megszakadásával, egyes szervek megbénulásával, s ezt a nők fokozott bevonásával igyekezett elkerülni.

⁹⁴ *Kádár János*: A KMP feloszlása körülményeinek és a békepárt munkájának néhány kérdéséről. (Párttörténeti Közlemények, 1956. okt. 20. l.)

⁹⁵ PI. Arch.: A. IV. 4/1942/27.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Ezek közé tartoztak azok a „fekete” kommunisták, akik még közvetett formában sem voltak bevonhatók az illegális harcba, s azok a főleg vidéken élő kommunisták, akikkel a kapcsolatot a párt még nem volt képes létrehozni. Végül nem lehet számításon kívül hagyni azt sem, hogy a kommunisták jelentős része — különösen a Szovjetunió elleni háborúbalépés után — különböző börtönökben és internáló táborokban szenvedett, s a háborúellenes harc itt sem szünetelt.

« néhányezer kommunista érdeme, hogy a szociáldemokrata baloldal és az öntudatos munkások támogatásával a legvadabb terror viszonyai között viszonylag kis létszámuk ellenére is — éppen azért, mert egyedül voltak képesek helyes választ adni a magyar társadalom akkori alapvető problémáira — országos politikai tényezővé váltak, képesek voltak a párt függetlenségi politikája mellett országos visszhangot kelteni és aktív háborúellenes függetlenségi harcra mozgósítani népünk legjavát.⁹⁸

A párt előtt álló feladatok sikeres megoldása szempontjából alapvető jelentősége volt a már meglévő sejtek aktivitása, öntevékenysége, az ügy iránt érzett felelőssége növelésének. Ezért a tagfelvételi rendszer módosítása mellett a pártvezetés megkövetelte a sejtek (egy-egy sejt 5—7 tagból állt) üléseinek hetenkénti rendszeres megtartását, s azokon a Központi Bizottság határozatainak, utasításainak, azok végrehajtási módozatainak rendszeres megvitatását.⁹⁹ Erre a pártvezetés nagy figyelmet fordított, mert ezúton lehetett elérni és biztosítani, hogy a tagok nemcsak megismerjék a párt politikáját és a határozatokat, hanem azokat valóban sajátjuknak is tekintsék, s megnövekedett aktivitással és felelősségerzettel vegyenek részt azok végrehajtásában.

Az illegális párt viszonylag csekély létszáma megkövetelte, hogy valamennyi tag állandóan és kellően foglalkoztatva legyen. Ezért meghatározott feladatokat állítottak minden egyes tag elé (titkár, összekötő, agit-prop. szervező, sajtós, pénztáros stb.) és segítették, ellenőrizték munkájuk elvégzésében.¹⁰⁰ Közben növekedett a tagok aktivitása, felelősségerzete, s kibontakoztak képességeik. A sejttagok pártutasításra általában legális akciókat közvetlenül nem kezdeményezhettek, s azokban csak a sejt vagy a felsőbb vezetés külön engedélyével vehettek részt. A Központi Bizottságtól a közbeeső és helyi vezető szervek utasítást kaptak arra vonatkozólag, hogy a tagok építsenek ki maguk körül olyan, munkatársaik előtt becsülettel és tekintéllyel rendelkező szimpatizánsokat, akikre hallgatnak és akiket követnek a munkástömegek, s rajtuk keresztül propagálják a párt politikáját, s kezdeményezték különböző akciók végrehajtását.¹⁰¹ Ez az intézkedés nemcsak a tagok fokozottabb védelmét, a konspiráció szabályainak fokozottabb betartását eredményezte, de a szimpatizánsok gyűrűjének kiépítése egyben növelte a párt erejét, befolyását, akció-

⁹⁸ A párt mindezek ellenére — a ráháruló történelmi feladatok nagyságát figyelembe véve — jelentős káderhiánnyal küzdött, ami bizonyos mértékig gátolta a függetlenségi harc gyors megszervezését. Nagy szüksége volt politikailag tisztánlátó, tapasztalt, az illegális harcban járatos forradalmárookra. A káderhiány enyhítése szempontjából 1941 őszén a Központi Bizottságban felvetődött a Spanyolországból hazajött kommunisták bekapcsolásának kérdése. A KB végül hosszas fontolgatás után elvetette ezt a javaslatot azzal, hogy ezek az elvtársak nem ismerik eléggé a magyarországi helyzetet, a párt politikáját, hosszú időn keresztül más természetű fronton harcoltak, s azonnali bekapcsolásuk ezért veszélyt jelentene a pártra nézve. A pártvezetőség azon a véleményen volt, hogy előbb kapcsolódjanak be a legális szervezetek munkájába, ismerkedjenek meg a körülményekkel és a párt politikájával, s majd azután lehet az illegális pártmunkába is bevonni őket. (PI. Arch.: H—s—21. Skolnik József visszaemlékezése.)

⁹⁹ Eleinte voltak, akik konspirációs szempontból nem helyezték a rendszeres sejtösszejeveteleket, de a néhány főből álló sejtek rendszeres pártélete a szükséges óvatosság betartása mellett a pártra nézve nem jelentett veszedelmet. (PI. Arch.: H—s—21. Skolnik József visszaemlékezése.)

¹⁰⁰ PI. Arch.: A. IV. 4/1942/27.

¹⁰¹ PI. Arch.: H—s—21. Skolnik József visszaemlékezése.

képességét, s eredményesebbé tette a legális és illegális harc módszerek kombinálását is.¹⁰²

A munkásosztály háborúellenes tömegharcának kibontakozását *jelentősen gátolta az üzemi, főleg a nagyüzemi sejtek hiánya*. A KMP szervezeteinek kiépítésére 1941-ben csaknem kizárólag a legális munkásszervezetekben, a szervezett munkások között került sor.¹⁰³ Az 1940 tavaszi nagy lebukások után egészen 1942 elejéig a KMP Központi Bizottsága elmulasztotta az üzemi sejtek kiépítését a nagyüzemekben¹⁰⁴, s így a párt szervezeti és politikai befolyását nem tudta a szükséges mértékben kiterjeszteni a magyar munkásosztály legfontosabb rétegére, a nagyüzemi munkásokra.

Az üzemi sejtek kiépítésének elmulasztása döntően két alapvető okra vezethető vissza. Egyrészt a vasiparban folyó szervezkedés 1940 tavaszi felderítése és teljes felszámolása után a kívülről való ismételt behatolás a nagyüzemi munkások között érvényesülő példátlanul szigorú katonai terror és ellenőrzés, valamint a munkások politikai jogainak lényegében teljes felszámolása következtében szinte leküzdhetetlen nehézségekbe ütközött. Ezeket a nehézségeket csak sok áldozatot követelő, fáradhatatlan és céltudatos szervezkedéssel lehetett volna leküzdeni. Szorosan kapcsolódik ehhez a nagyüzemi szervezkedés elmulasztásának másik oka. A legális munkásszervezetek nyújtotta lehetőségek kihasználása 1941-ig, a sejtiszervezés megkezdéséig — mind szervezeti, mind pedig politikai síkon — már jelentős eredményekkel járt. A SzDP-ben és a szakszervezetekben létrehozott illegális támaszpontok az 1940 tavaszi lebukások alkalmával nemcsak érintetlenek maradtak, de a továbbiak folyamán meg is erősödtek. A kommunisták jelentős tekintélyre és befolyásra tettek szert, s az általuk kezdeményezett legális akciók (a függetlenségi politika propagálása, a munkások szociális követeléseit indított mozgalmak stb.) jórészt sikeresek és eredményesek voltak. Ennek következtében a nagyüzemi kapcsolatok 1940 tavaszi szétzúzása után bizonyos mértékig és ideig a párt maga sem fordított kellő figyelmet és energiát a szociáldemokrata párton és a szakszervezeteken kívüli illegális pártépítő munkára, elmulasztotta az üzemi sejtek kiépítésének forszírozását. E körülmények — az átlagosnál jóval nagyobb nehézségek és a legális szervezetekben elért eredmények bizonyos túlbecsülése a kommunisták részéről — együttvéve vezettek az üzemi pártcsoportok kiépítésének elmulasztásához.

¹⁰² A legális harc élvonalában általában a párthoz kapcsolt szimpatizánsok, osztályhű, baloldali szociáldemokraták álltak. A sejtek illegális tevékenységének legfontosabb területeit a rőpiratok előállítás és terjesztése, valamint a jelszófestés képezte. Míg Magyarország háborúba lépése előtt csak a legfelsőbb vezetés adott ki tájékoztatókat, körleveleket, addig most — a párt tevékenységének fokozása érdekében — a Központi Bizottság engedélyezte, hogy az egyes alapszervezetek önállóan is állíthassanak elő rőplapokat. Azok megfogalmazását és többszörösítését a sejt maga oldotta meg, a terjesztés pedig általában a tagjelöltek feladata volt. Ugyancsak a tagjelöltek végezték a párt politikáját népszerűsítő jelszavak falfestését is. (Ld.: PI. Arch.: H—k—106. Kerekes Pál és Felcsuti László visszaemlékezése.) Ez igen komoly feladat volt, hiszen olyan tömegben kellett az utcákat jelszavakkal elárasztani, hogy ne győzzék azokat eltüntetni. A sejtek ilyen irányú tevékenységét dicséri az a tény, hogy a párt jelszavai mind tömegesebben jelentek meg a budapesti utcákon.

¹⁰³ Előzőleg a vasipari nagyüzemekben kiterjedt kommunista szervezkedés folyt, ezeket azonban konspirációs hibák elkövetése miatt a nyomozó szervek 1940 tavaszán felderítették és teljes egészében felszámolták.

¹⁰⁴ *Orosz Dezső—Pintér István*: Adatok a KMP szervezeti fejlődéséhez. 1936—42 (Párttörténeti Közlemények, 1950).

Az üzemi sejtek hiánya jelentős erőforrástól fosztotta meg a pártot. Egyedül az üzemi sejtek kiépítése tette volna lehetővé a párt befolyásának erőteljes kiterjesztését a legális szervezetekben tömörült munkásokon túl a nagyüzemi munkások széles tömegeire is. Lehetővé tette volna, hogy a párt egy olyan széles — magát a pártot is védő — munkásbázist hozzon létre, melyet a kormányzat még rendőri eszközökkel sem lett volna képes szétzúzni. A nagyüzemi szervezkedés kimeríthetetlen káderforrást jelentett volna a párt számára, s az osztályhű és öntudatos nagyüzemi munkások százaival növelhette volna saját szervezeti erejét. A haditermelés ellen a párt közvetlenül a hadiüzemekben belül eredményesebben vehette volna fel a küzdelmet.¹⁰⁵ A vidékről bejáró paraszti származású munkásokon keresztül a párt közvetlen kapcsolatot teremthetett volna a parasztság tömegeivel, ami függetlenségi mozgalom szempontjából nélkülözhetetlen munkás-paraszt szövetség megteremtése terén éreztette volna kedvező hatását. A nagyüzemi munkások közötti aktív kommunista tevékenység tehát jelentősen növelte volna a munkásosztály erejét, hatékonyabbá tette volna a párt és a munkásosztály vezető szerepét, s elősegítette volna a függetlenségi mozgalom tömegmozgalommá válását is. Ezek a kedvező lehetőségek azonban az üzemi sejtek hiánya miatt lényegében nemcsak kihasználatlanul maradtak, de megnehezítette a pártellenes frakciós csoportok rendkívül káros, a munkásmozgalom egységét bomlasztó baloldaliaskodó politikájának leleplezését is.¹⁰⁶

¹⁰⁵ A nagyüzemi sejtek hiánya jelentősen akadályozta a szabotázsakciók széleskörű kibontakozását. A párt ugyan foglalkozott a haditermelés akadályozásának feladatával, felvilágosította a munkásokat a szabotálás szükségességéről, sőt két elvtársat meg is bízott nagyobb akciók (robbantások stb.) szervezésével (ld.: Pl. Arch.: H—s—21. Skolnik József visszaemlékezése), ezeket az elveket azonban az üzemi sejtek, a helyi kezdeményezés és vezetés hiánya miatt csak igen kis részben lehetett a gyakorlatban realizálni.

¹⁰⁶ A politikailag aktivizálódó és balraforduló munkások ösztönösen is igényelték a kommunista vezetést. Az illegális üzemi pártszervezetek és a munkástömegekhez szóló kommunista röplapok hiánya miatt azonban nem ismerték a párt új és helyes politikai irányvonalát, s ezért az egyedüli kommunista politikának továbbra is a közvetlen proletárdiktatúráért folytatott harcot tekintették. Ezt a helyzetet használták ki a különböző pártellenes frakciós csoportok — melyek „megszületésénél” gyakran a politikai rendőrség is bábáskodott — a párt politikájával szembeni fellépésre, a munkásegység megteremtésének akadályozására. Baloldali politikai frázisokkal, szektás értelemben vett „kommunista ideológiával” közelítették meg a munkásokat, s igyekeztek a kommunista párt utáni egészséges vágyat a maguk javára kamatoztatni. Kihhasználva azt az alkalmat, hogy 1942 elejéig a KMP nem a saját neve alatt jelentkezett — bár semmi közük nem volt a KMP-hoz — gyakran a párt neve alatt adták ki a párt politikai irányvonalával gyökeresen szembenálló s káros tartalmú röplapjaikat. Éles támadást folytattak a függetlenségi politika és a demokratikus átalakulás célkitűzése ellen, melyet a munkásérdekek elárulásának, a burzsoáziával való lepaktálásnak bélyegeztek, s mint Demény 1945-ben írt önéletrajzában írta „a proletárdiktatúra és a szovjet államba való besorolás álláspontját” képviselték és propagálták. (Pl. Arch.: A. XII. 3/4.) Különösen erőteljesen jelentkezett bomlasztó politikájuk Demény irányításával a vasas ifjúsági csoportban, mely végül is a csoport legyengítését, két részre szakítását eredményezte. (Ld.: Pl. Arch. H—k—37. Kende István visszaemlékezése.) Jelszavaik: „Önálló Szovjet-Magyarországot!”, „Fegyverbe a Szovjet-Magyarorszáért!” voltak. Különösen károsak voltak azok a röpiratok, amelyeket „Magyar Autonom Szocialista Szovjet Köztársasági Front” aláírással jelentettek meg. (Ld.: Pl. Arch.: IV. 4/1941/58.) Itt már nemcsak a közvetlen szocialista átalakulás pillanatnyilag időszerítlen és ezért politikailag káros jelszavával állunk szemben, hanem azzal az eléggé el nem ítéltető, helytelen politikai koncepció propagálásával, mely a szocialista Magyarországot a Szovjetunió kebelén belül, annak egyik köztársaságaként vélte „megvalósítani”. A frakciós csoportok tevékenysége több

A szervezeti intézkedések eredményeként a politikai befolyás erőteljes növekedésével párhuzamosan jelentősen *megjavultak a munkásosztály kommunista és baloldali szellemű vezetésének szervezeti feltételei is*. A kommunisták a munkásosztály érdekében kifejtett következetes tevékenységükkel nagy tekintélyre és befolyásra tettek szert a szociáldemokrata mozgalomban, aminek következtében a munkásszervezetek mind több funkciójába kommunistákat választottak meg. Egyes szakszervezetek központjai (mint pl. a BESZKÁRT, a MÉMOSZ, a vegyipari munkások, a bőripari munkások és a kereskedelmi alkalmazottak szakszervezetei) kommunista vezetés alá kerültek.¹⁰⁷ A budapesti munkás peremvárosok helyi szakszervezeti csoportjainak többsége szintén kommunista vezetés alatt állt. Ez annál is inkább jelentős körülmény volt, mert ezek a helyi csoportok közvetlen kapcsolatban álltak az üzemek munkásaival.

Megerősítették pozícióikat a kommunisták a szociáldemokrata párt országos és kerületi szervezeteiben is. A Népszava belső munkatársai között szép számmal voltak kommunisták. Az Országos Ifjúsági Bizottság továbbra is kommunista vezetés alatt maradt. A SzDP kerületi szervezeteinek vezetőségeiben is csaknem mindenütt ott voltak a KMP képviselői, sőt egyes helyi szervezetek — mint pl. a pesterzsébeti helyi csoport — csaknem egészében kommunista vezetés alá kerültek.¹⁰⁸ Valamennyi kerületi ifjúsági vezetőségben helyet foglaltak a kommunisták, sőt a VI., VII., VIII., IX. és X. kerületekben a vezetőségi tagok többsége kommunista volt.¹⁰⁹ A KMP-nek ekkor már hozzávetőlegesen mintegy 200 tagja töltött be valamilyen vezető funkciót a SzDP szervezetekben, a szakszervezetekben és az ifjúsági mozgalomban.¹¹⁰ ami az egységfront megteremtéséért folytatott harc szempontjából igen jelentős tényezőnek bizonyult.

Kiterjedtek és megerősödtek a kommunisták kapcsolatai a SzDP és a szakszervezetek alsó- és középső kádereinek jelentős részével is. Sikerült e káderek nem elhanyagolható részét a párt politikai irányítása alá vonni. A különböző tisztségek fokozott meghódítása és a szociáldemokrata funkcionáriusokkal való kapcsolatok szorosabbra fűzése tovább növelte a párt politikai és szervezeti befolyását a szervezett munkások körében, de jelentős mértékben hozzájárult a SzDP baloldalának további megerősödéséhez is. A szociáldemokrata mozgalomban tevékenykedő kommunisták „nagy erősségeink voltak, okosan, céltudatosan dolgoztak, helyes irányt követtek, s így sikerült mozgalmunkat egyre erőteljesebben fejleszteni” — mondotta Szakasits Árpád.¹¹¹

szempontból rendkívül káros volt. Áradikális jelszavaikkal nemcsak gátolták a befolyásuk alá került — egyébként becsületes — munkásokat történelmi feladatuk felismerésében, a párt politikai vonalának elfogadásában, de ezen keresztül háttámadták a munkásegységfront és a függetlenségi mozgalom ügyét is. Fegyvert adtak az uralkodó osztályok és a fasiszták kezébe a kommunista párt és a munkásosztály elszigetelését célzó rágalomhadjáratához, mely a munkásosztályt, de különösen a kommunistákat nemzetietlennek, utóbbiakat pedig még külön szovjet ügynököknek, hazaárulóknak ígyekezett beállítani. (Ld.: Képviselőházi Napló, 1939. X. köt. 221. l.) Hatékony leleplezésük a párt üzemi sejtjeinek kiépítését, s saját neve alatti jelentkezését követelte meg. Mindkét lépésre 1942 elején sor került.

¹⁰⁷ *Kallai Gyula*: A magyar függetlenségi mozgalom 1939—1945. 95. l.

¹⁰⁸ Hősök voltak. (Bpest, Ifjúsági Kiadó, 1956. 462. l.)

¹⁰⁹ Uo.

¹¹⁰ Uo.

¹¹¹ A magyar munkásosztály egységéért. (A SzDP XXXIII. Kongresszusának teljes jegyzőkönyve, 1948. III. 6. 6—7., 8—11. l.)

A Szovjetunió elleni háborúba lépéssel erőteljesebbé váló balratolódás és a baloldal határozottabb kiállása következtében a munkásosztály kommunista és szociáldemokrata befolyás alatt álló osztagainak akcióegysége — alulról — mind szélesebb alapokon bontakozott ki. *A KMP erőteljes egységpropagandája kezdte meghozni gyümölcsét.* A munkásosztály napi követeléseieért folytatott közös harcok közben egymásrataláltak a kommunista és szociáldemokrata munkások, és szövetségre léptek egymással. A két párt tagjai közötti együttműködés — az SzDP reformista vezetőinek akarata ellenére is — a SzDP-ben és a szakszervezetekben — *helyileg és alulról mind szorosabbá, eredményesebbé vált.*

Az akcióegység — alulról, a két párt tagjainak együttműködése útján — oly széles alapokon bontakozott ki, hogy az uralkodó osztályok félelmükben már a két párt között létrejött egységről beszéltek. A csendőrség központi nyomozó parancsnoksága a hozzá érkezett jelentések alapján arra a következtetésre jutott, hogy „a szociáldemokrata párt és a kommunisták között” akcióegység jött létre, vagyis „teljes összműködés Németország és szövetségesei ellen”.¹¹² Hasonló megállapításra jutottak jelentéseikben a VII. honvéd hadtest országmozgósítási kormánybiztosa¹¹³ és a honvéd vezérkar főnöke is.¹¹⁴ Ezek a jelentések egyttal tanubizonyosságai annak is, hogy a magyar uralkodó osztályok mennyire rettegték a munkásosztály harci egységének megteremtésétől. Félelmükben a munkásosztály kibontakozásban lévő akcióegységében is a már létrejött egységfrontot látták.

Az egységfront — mint láttuk — még nem jött létre, de megteremtésének feltételei — a bekövetkezett változások eredményeként — jóval kedvezőbbek voltak, mint a Horthy-rendszer ideje alatt eddig bármikor. Az akcióegység a két munkáspárt tagjai között nemcsak alulról bontakozott ki, de a szociáldemokrata baloldal fejlődése *lehetőséget teremtett arra is, hogy a KMP — mini párt — felső, vezetői szinten hivatalosan is felvegye a kapcsolatot a baloldali vezetőkkel* s kísérletet tegyen az akcióegység felülről történő kiszélesítésére is.

A KMP vezetősége — az akcióegység politikai és szervezeti előkészítése terén elért eredményeket látva — 1941 őszén elérkezettnek látta az időt arra, hogy az egységfront felülről való létrehozása érdekében tárgyalásokat kezdeményezzen a SzDP baloldalával. A tárgyalásokra 1941 októberében sor is került, melyen részleges megállapodás jött létre a függetlenség védelmét, az ország demokratikus átalakítását, a munkásegység és a függetlenségi front létrehozását illetően. Az egységfrontért folytatott harc olyan eredménye volt ez, amilyenre az elmúlt több mint húsz év alatt még nem volt példa, s melynek kihatását a háborúellenes, függetlenségi tömegmozgalom 1941-végi kibontakozása és 1942-eleji fellendülése szempontjából aligha lehet túlértékelni.

¹¹² PI. Arch.: A. VI. 24/1941/1. A csendőrség központi nyomozó parancsnokság 1941. jún. 25-i jelentése.

¹¹³ „Beérkezett jelentések szerint — írja 1941. jún. 30-án kiadott jelentésében — és közvetlen tudomásom szerint is, amióta a Német Birodalom és a Szovjetunió között a háború megkezdődött, a szociáldemokraták és kommunisták között a legszorosabb együttműködésre jött létre megállapodás.” (PI. Arch.: A. IV/1941/3).

¹¹⁴ A vezérkari főnök 1941. aug. 7-i jelentése a következőket tartalmazta: „A szociáldemokrata párt vezetősége hajlandónak mutatkozott a kommunistákkal való egyesülésre. Ezt a lépést azonban még nyíltan nem merte kinyilatkoztatni, mert tart a párt feloszlásától. Az összműködés azonban közöttük már megvan.” (PI. Arch.: A. XVII/1941/47).

Э. Загони

ПРОБЛЕМЫ ЕДИНОГО ФРОНТА РАБОЧЕГО КЛАССА
В ВЕНГРИИ ВО ВРЕМЯ ВСТУПЛЕНИЯ В АНТИСОВЕТСКУЮ ВОЙНУ

Резюме

Предлагаемая статья — часть более крупного труда — введенным выдвигает необходимость выковывания антифашистского, антивоенного единства действия рабочего класса в связи с требованиями выхода из войны, демократического преобразования страны и в интересах этого создания национального фронта независимости. Она напоминает, что полевые рабочие, а также развитые и более решительная позиция социал-демократической левой — оба момента являлись также результатом предшествовавшей борьбы Коммунистической партии Венгрии — создали существенно более благоприятные, чем до того, возможности к созданию единства действия, служащего для обеспечения гегемонии пролетариата. Практическая реализация этой возможности потребовала от коммунистической партии подготовку единства действия в политическом и организационном отношении.

В первой части статьи — под заглавием «Борьба Коммунистической партии Венгрии за политическую подготовку создания антифашистского, антивоенного единства рабочего класса» — автор занимается дальнейшим развитием политической линии партии, потребованной новой ситуацией, ее борьбой за ее распространение в рядах патриотических сил нации, прежде всего в рядах рабочего класса. Он подвергает подробному анализу партийные резолюции с 28 июня и 1 сентября 1941 г., показавшие дальнейшее развитие политической линии партии. Он показывает на то, что в интересах отсрочки выхода из войны партия не могла вступить на путь открытой революционной борьбы против режима Хорти, на путь гражданской войны, а в данную эпоху этой цели возможно было бы достигнуть путем свержения кашулянтского правительства и создания такого демократического правительства единства, которое противопоставляется немецкому давлению, выйдет из войны, обеспечивает демократические права и, опираясь на фронт независимости, ведет демократическую внутреннюю и внешнюю политику. Вместе с тем это могло бы означать первый шаг по пути ликвидации режима Хорти, демократического преобразования страны. Автор потом подробно излагает широкую легальную дискуссию в печати, организованную партией во второй половине 1941 г. в интересах популяризации ее политической линии, которая означала в основном начало развертывания движения независимости. Он также подробно излагает культурную деятельность партии, ее борьбу в защиту повседневных интересов рабочих, а также агитационную и пропагандистскую деятельность венгерской эмиграции на волнах Московского радио и Радио Кошут, которые и отдельно и вместе послужили популяризации политической линии партии. Подводя итоги автор устанавливает, что к осени 1941 г. подавляющее большинство организованных рабочих освоило мысль единства рабочего класса и фронта независимости, значительная их часть приняла даже участие в начатых по инициативе партии действиях в целях защиты повседневных интересов рабочих.

Вторая часть статьи носит заглавие «Усилия Коммунистической партии Венгрии за организационную подготовку создания антифашистского, антивоенного единства рабочего класса». В этой части автор устанавливает, что увеличенное политическое влияние партии еще не сочеталось в должной мере с необходимым организационным влиянием, и поэтому из точки зрения создания единого фронта рабочего класса вторая основная задача, стоявшая перед партией заключилась в увеличении организационной силы и влияния партии. Ибо возможности организационного руководства оказались еще в значительной мере ограниченными, что препятствовало перерастанию увеличенного политического влияния в конкретные действия. В дальнейшем статья подробно занимается теми мероприятиями (укрепление партийного руководства, увеличение числа ячеек и членов, введение системы кандидата в члены партии, а также увеличение активности, самостоятельности ячеек), которые осуществлялись партией в интересах увеличения ее организационной силы. Статья показывает те объективные и субъективные причины, которые объясняют отсутствие ячеек на заводах, главным образом на крупных заводах, и на отрицательные последствия и трудности, вытекающие из этого положения. Потом она показывает начальные результаты организационных мероприятий, распространение позиций и связей коммунистов в легальных рабочих организациях, а также все более успешное и широкое развертывание единства действия снизу. На конце этой части автор выводит следующее заключение: политические и организационные условия создания единого фронта — в результате наставших изменений — оказались гораздо более благоприятными, чем когда-нибудь во время режима Хорти. Единство действия развертывалось между членами двух

рабочих партий не только снизу, а развитие социал-демократической левой создало и возможность того, чтобы в октябре 1941 г. Коммунистическая партия Венгрии и на высшем руководящем уровне официально наладила связи с руководством левой, и в результате частичного соглашения с ними и сверху создала и расширила единство действия. Это оказалось таким результатом борьбы за единый фронт, влияние которого вряд ли можно переоценить из точки зрения развертывания антивоенного движения независимости в конце 1941 г. и его подъема в начале 1942 г.

E. ZÁGONI

PROBLÈMES CONCERNANT LE FRONT UNITAIRE DES OUVRIERS
EN HONGRIE A L'ÉPOQUE DE L'ENTRÉE EN GUERRE
AVEC L'UNION SOVIÉTIQUE

Résumé

La présente étude — partie d'une monographie plus ample — soulève, en guise de préambule, la nécessité d'une action unitaire antifasciste et hostile à la guerre à former par la classe ouvrière, nécessité que l'auteur de l'étude examine en connexion avec la sortie de la guerre, avec la transformation démocratique du pays, avec les exigences qui en découlent par rapport à la création d'un front national d'indépendance. L'auteur nous rappelle de ce que le glissement à gauche des ouvriers, aussi bien que l'évolution de l'aile gauche du parti social-démocrate et son attitude plus résolue — résultats des luttes menées par le Parti des Communistes de Hongrie ont créé — pour assurer l'hégémonie du prolétariat — des possibilités essentiellement plus favorables que ne l'étaient celles utilisées antérieurement pour la formation d'une unité d'action appelée à assurer l'hégémonie du prolétariat. La réalisation pratique de ces possibilités imposa au Parti Communiste la préparation de l'unité d'action à effectuer sur le plan politique et d'organisation.

Dans la première partie de l'étude portant le titre «La lutte menée par le Parti des Communistes de Hongrie pour la préparation sur le plan politique de l'unité antifasciste et hostile à la guerre des ouvriers» l'auteur soumet à l'analyse le développement de la ligne politique du Parti, exigé par la nouvelle situation, et décrit la lutte lancée par le Parti en vue de propager cette politique parmi les rangs des forces politiques nationales et en premier lieu parmi ceux de la classe ouvrière. Il se penche sur l'étude des décisions prises par le Parti le 28 juin et le 1er septembre 1941 appelées à développer la ligne politique du Parti. Il souligne qu'en vue de forcer la sortie de la guerre le Parti ne put choisir la voie de la révolution ouverte ni celle de la guerre civile, mais cet objetif aurait été à atteindre dans la période donnée par le renversement du gouvernement défaitiste et par la formation d'un gouvernement unitaire démocratique qui s'opposât à la pression allemande, sortît de la guerre, assurât les droits de liberté démocratiques et s'appuyant sur le front d'indépendance pratiquât une politique intérieure et extérieure démocratique. Cela aurait marqué le commencement de la liquidation du régime de Horthy et de la transformation démocratique du pays. Dans la suite l'auteur nous présente un compte rendu détaillé sur ce débat légal de grande envergure que dans la deuxième moitié de 1941 le Parti a ouvert dans la presse afin de vulgariser sa ligne politique, débat qui signale le début du développement du mouvement d'indépendance. Il soumet également à une profonde analyse l'activité culturelle du Parti, sa lutte menée pour la défense des intérêts quotidiens des ouvriers, aussi bien que cette activité d'agitation et de propagande déployée par l'émigration hongroise, activité qui, diffusée par les Radios de Moscou et de Kossuth se trouvait au service de la vulgarisation de la ligne politique du Parti. Il finit par constater que la majeure partie de la classe ouvrière organisée adopta, à l'automne 1941, l'idée de l'unité des ouvriers et celle du front d'indépendance, de plus, une notable partie prit part aux actions initiées par le Parti dans le but de défendre les intérêts quotidiens des ouvriers.

L'autre partie de l'étude porte le titre: «Les efforts déployés par le Parti des Communistes de Hongrie pour préparer les organisations appelées à créer l'unité antifasciste et hostile à la guerre de la classe ouvrière». L'auteur y affirme que l'influence accrue du Parti sur le plan politique n'était pas encore dûment accompagnée par une influence exercée sur les organisations qui s'y révélait pourtant nécessaire, en conséquence, afin de créer le front unitaire des ouvriers, une autre tâche fondamentale qui

s'imposa au Parti fut l'accroissement de la force et de l'influence du Parti dans les organisations. Les possibilités de la direction des organisations s'avèrent, en effet, limitées ce qui mit obstacle à ce que l'influence politique accrue devint action concrète. Dans la suite l'étude analyse par le détail les mesures (renforcement de la direction du Parti, augmentation du nombre des cellules et de celui des adhérents, introduction du système stage, accroissement de l'activité spontanée des cellules) prises par le Parti afin d'augmenter sa force d'organisation. Il souligne les raisons objectives et subjectives qui se trouvent à l'origine du manque des cellules dans les usines et surtout dans les grosses entreprises et les conséquences négatives et les difficultés qui résultaient de cette situation. Puis il démontre les résultats initiaux accusés par les mesures d'organisation, l'extension des positions et des rapports des communistes sur les organisations légales ouvrières, aussi bien que le développement de plus en plus vaste et efficace de l'unité d'action venant d'en bas. L'auteur finit par conclure que les conditions politiques et d'organisation pour créer le front unitaire — en résultat des changements survenus — ont été de beaucoup plus favorables qu'elles ne l'étaient n'importe quand sous le régime de Horthy. Le développement de l'unité d'action entre les adhérents des deux partis ne se fit pas seulement d'en bas, l'évolution de l'aile gauche du parti social-démocrate permit également que les dirigeants du Parti Communiste de Hongrie établissent en octobre 1941 des relations officielles avec la direction de l'aile gauche et de créer et de développer d'en haut — en résultat de l'accord partiel conclu avec eux — l'unité d'action. C'était un succès enregistré par la lutte menée pour la création du front unitaire, succès dont l'effet ne saurait être guère surestimé du point de vue du développement accusé par le mouvement à la fin de 1941 et de celui de son essor connu au début de 1942.

Az I. Lajos-kori Ars Notarialis városi vonatkozású formuláinak eredetéről

Az I. Lajos-kori formuláskönyvre¹ már az 1930-as években ráirányult a történetírás figyelme,² a legutóbbi években pedig a forrásról előbb határainkon túl jelent meg tanulmány,³ majd a mű egyik legfontosabb részét magyar fordításban közölte, számos új eredményt tartalmazó kommentár kíséretében *Mezey László*.⁴ Az Ars Notarialis művelődéstörténeti, jogtörténeti, egyháztörténeti háttérének feltárása, az ilyenirányú vizsgálatokban a mű forrásértékének méltatása mellett a forrás feldolgozói igyekeztek megoldani a formuláskönyv létrejötté helyének, időpontjának, a munka rendeltetésének, valamint szerzői személyének véglegesen máig sem megoldott problémáját.

Az Ars Notarialis várostörténeti jelentőségét — amelyet korábban legfeljebb csak érintettek — nagyobb súllyal csak a formuláskönyv városi missilisanyagát magyar fordításban kiadó *Mezey* vetette fel. Az utóbbi munkában a kérdés tisztázásának igénye két formában jelentkezett: egyrészt a XI—XIV. századi levélgyűjteményt akarta a városi levelezés bemutatásával gazdagabbá tenni, s erre az említett missilisek voltak egyedül alkalmasak, másrészt a kiadás során jegyzetekkel kellett segíteni az olvasó tájékozódását, ez pedig irodalom hiányában csakis a kérdések önálló kutatása útján volt megoldható. Az így elért eredmények kétségtelenül jelentősek és részben helytállóak. Am a probléma a várostörténeti kutatás szempontjából is megoldást igényel. A XIV. századi magyarországi városokról rendelkezésünkre álló források igen töredékesek, s még ez a viszonylag kis forrásanyag is egyenetlen ismereteket ad: bizonyos kétségtelenül jelentős városainkról úgyszólván nincs adatunk, a források földrajzi eloszlása aránytalan, s a városi élet egyes lényeges vonatkozásairól egyáltalán nem szólnak az oklevelek. Az Ars Notarialisban azonban megtalálhatjuk a városi adminisztráció szervezetéről szóló egyetlen rövid összefoglalót; olyan városainkról találunk benne konkrét említést, amelyekről e kort illetően úgyszólván semmit se tudunk (Eger, Lippp); továbbá a városi társadalomról és igazgatási szervezetéről is máshol nem szereplő fontos értesüléseket szerezhetünk belőle. Mivel az eddigi irodalom a formuláskönyv városi okleveleit zömükben egyazon város anyagának tekinti, lehetőség nyílik e kérdéses város viszonyainak rekonstrukciójára. Amennyiben pedig ezt az anyagot — legalább nagy valószínűséggel — valamelyik konkrét várossal is összefüggésbe tudnánk hozni, a viszonylag gazdag soproni és pozsonyi, valamint a bár lézagosabb, de a városi életéről valamennyire összefüggő képet mégis adó budai, kassai, esztergomi és sárospataki anyag mellett újabb városról nyerünk felhasználható forrásokat.

Úgy véljük tehát, hogy a XIV. század első felének magyarországi városairól valamelyes szintetikus képet megrajzolni szándékozó munka semmiképpen sem mellőzheti az Ars Notarialis anyagának felhasználását. Minthogy azonban az ilyen szintetikus munka módszerében és terjedelmében egyaránt kizárja a formuláskönyv városi vonatkozásainak filológiai elemzését, igyekszünk most ezt előzetesen elvégezni. Annál is inkább indokolt-nak látszik ez, mivel a közeljövőben e téren újabb eredményeket aligha várhatunk,⁵ a végleges megoldást pedig csak az Ars Notarialis mindinkább esedékesé váló, de mindeddig tervbe sem vett kritikai kiadását kísérő rendszeres kutatómunkától remélhetjük. Nem

¹ Anonymi Ars Notarialis Formularia sub Ludovico I. rege Hungariae conscripta. M. G. Kovachich: Formulae solennes styli . . . Pesthini 1790.

² *Gárdonyi A.*: Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban. Károlyi-Emlékkönyv Bpest. 1933. 174. l. *Kardos T.*: A magyar humanizmus kezdetei. Pécs. 1936. Pannónia könyvtár 20. 10—15. l.

³ *P. Ratkó*: Ein ungarisches kommentiertes Formelbuch aus der Mitte des XIV. Jahrhunderts (Historica I. Praha. 1959).

⁴ Árpád-kori és Anjou-kori levelek. Bpest. 1960 (A továbbiakban: *Mezey*).

⁵ *Mezey* hivatkozik *Bónis Gy.* sajtó alatt levő tanulmányára az Ars Notarialis szerzőjéről és forrásairól. E munka kéziratunk elkészültéig nem jelent meg, úgy hogy nem áll módunkban használni. *Mezey* azonban közli, hogy „a városi levelek a bizonyításban, sajnos, nem nyertek helyet”. (*Mezey*: I. m. 384. l.) Azóta megjelent a Filológiai Közöny 1961. évi 3—4. számában. Megállapításaira sajnos már nem tudunk reflektálni.

kívánunk az Ars Notarialis teljes problematikájához hozzászólni. Csupán a kérdéses város azonosításáról az irodalomban eddig felmerült megoldásokat szeretnénk újabb elemzéssel módosítani, s így talán a munka szerzője személyének kérdéséhez is újabb szemponttal tudunk szolgálni. Tudjuk, hogy eredményeink számos ponton nem lesznek véglegesek, de reméljük, hogy a magunk számára munkahipotézisként, mások számára pedig vitualapként meg fognak felelni.

A formuláskönyv városi vonatkozásainak zöme a városi magisztrátus, valamint a városi plébános oklevéladói működését bemutató rész anyagából tevődik össze. Az utóbbival kapcsolatban a kérdés vizsgálója „kulcsvárosként” Nagymarosra vagy Visegrádra gondolt.⁶ Mi a város-azonosításnál mindenekelőtt az irodalomban szereplő másik álláspontot, Mezeynek a városi missilisek vizsgálatából levont konklúzióját vesszük szemügyre. Felfogását mind a levelek gazdasági-társadalmi háttérének elemzésében, mind pedig abban, hogy a missiliseket zömmel egyazon város levelezése darabjainak tartja, elfogadjuk. Vitathatatlanul szerves egységet képez négy levél.⁷ Az elsöben a király közli a polgárokkal, hogy városukba kamarát szándékozik helyezni. A másodikban a város tiltakozik a számára katasztrófát jelentő intézkedés ellen, hivatkozva a kamara otltete miatt Károly Róbert korában keletkezett ismételt zavargásokra. Visszontválaszában a király az elé a választás elé állítja a polgárokat, hogy vagy hozzájárulnak a kamara oda-költözéséhez, vagy évi 100 márká kamarahasznát fizetnek. A negyedik levél szerint az utóbbit választják, bár előre szkeptikusan nyilatkoznak arról, hogy valóban képesek lesznek-e ezt megfizetni. Az azonosítás szempontjából ezeket a missiliseket lehet leginkább felhasználni. Mezey is e levélváltás kommentálásakor szögezi le ismét álláspontját: „A kamara létesítésében érdekelt város, s egyben a városi missilis-gyűjtemény keletkezésének minden valószínűség szerinti helye Szatmárnémeti lehet”.⁸ Úgy véljük, éppen ezen a ponton kell a kérdést újból megvizsgálni.

Mezey gondolatmenetét így folytatja: „Valóban, 1339-ben, tehát még Róbert Károly életében, szó van a szatmári kamaráról. A század közepétől azonban már Nagybánya a kamarai székhely. A változás okát a pénzügyvizsgálat történetével foglalkozók még nem adták. Hóman (A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bpest. 1921. 197. l.) szerint még 1347-ben Szatmár a székhely. Az erre vonatkozó adatot azonban nem idézi.”⁹ Az említett helyen azonban Hóman megjelöli forrását: „Fejér IX/1. 497. l.” Mezey tehát úgy látszik az 1347-es adat mellőzésével alakította ki álláspontját. Minthogy 1347-ben a kamara valóban Szatmáron működött, a kérdéses levélváltást csak akkor vonatkoztathatjuk Szatmárra, ha az alábbi két hipotézis egyikét igaznak fogadjuk el.

1. Ha feltételezzük, hogy a levelezés 1347 előtt folyt I. Lajos és Szatmár között, ebből az is következik, hogy a kamarának 1339 és a feltételezett időpont között meg kellett volna szünnie. Sőt, az előzőleg ott működő, nyilván épületekkel is rendelkező kamara működési feltételeinek is meg kellett volna szünnie a feltételezett néhány év alatt, hiszen a király így ír: „...közöttetek királyi kamarát akarunk létesíteni és felkészíteni”... kamaraispánunk a kamarát „...arra megfelelő helyen felépíteni szándékozik.”¹⁰ E feltevés szerint — noha a város inkább az irreálisan magas kamarahaszná fizetését választotta, mint a kamara odahelyezését — a kamarát Szatmáron 1347-re mégis felépítették volna ugyan, de néhány évvel később az újonnan létesített kamarát mégis Nagybányára helyezték.

2. Ha arra gondolnánk, hogy a levelek 1347 után keletkeztek, a kamara, s egyben működése tárgyi feltételeinek megszüntét 1347 utáni időpontra kellene tenni. Ebben az esetben meglepő lenne, hogy a város leghatásosabbnak szánt érve a Károly Róbert idejében a kamara otltétéből származó folyamatos zavargások esetelése. Hiszen kézenfekvő lenne I. Lajos részéről az ellenérv: az ő uralkodása alatt is legalább 5 évig ott működött a kamara, s ha ebből származó bajokat a város nem tud említeni, miért lenne a kamara odahelyezéséből éppen most katasztrófa.

A két hipotézis közül az első külön cáfolat nélkül is teljesen képtelen. A második ugyan szintén valószínűtlenül hangzik, pusztán logikai érvek alapján azonban teljesen

⁶ Gárdonyi: i. h.

⁷ Kovachich: i. m. 50—52. l.

⁸ Mezey álláspontját az i. m. 291—292. és 375—377. lapján fejt ki. Az idézett rész a 376. lapon található.

⁹ Uo.

¹⁰ Kovachich: i. m. 50. l. A fordítás az említett levél-kiadványból való: Mezey: 295. l. Különösen megmutatkozik ennek az elképzelésnek tarthatatlansága, ha tekintetbe vesszük, hogy a szatmári kamara dikátora nemcsak 1347-ben (Thallóczy L.: A Kamara Haszná. Bpest. 1879. 157. l.), hanem 1344-ben is állít ki nyugtákat. (Uo. 156. l.; mai jelzete: O. L. D1. 51323, 51324. Noha a nyugták a Kállay család levéltárából származnak, a levéltár alábbi idézett kiadványában nem szerepelnek.)

nem zárható ki. Amint alább ki fogjuk mutatni, az *Ars Notarialis* anyaga I. Lajos uralkodásának első évtizedéből származik, s így e hipotézis is teljesen elfogadhatatlanná válik: egy hosszú időn át működő kamara tevékenységének tárgyi alapjai 1—2 éven belül teljesen nem szűnhettek meg. Mindkét hipotézis tarthatatlan, tehát e levelezés nem Szátmárral folyhatott.

Mezey nem is próbálja cáfolni *Hóman*nak az idézett helyen kifejtett álláspontját, amely szerint e négy levél Kassára vonatkozik. Ez a formuláskönyv egészének problémáját fel sem vető önkényes megállapítás pusztán egy olyan adatra támaszkodik, amelynek értelmezését korábban éppen maga *Hóman* vitatta,¹¹ s ezért az nem is igényel beható tárgyalást. Az *Ars Notarialis* egészének összefüggéseiből *Mezey* — úgy véljük — helyesen jutott arra az eredményre, hogy a kérdéses levelek a szatmár-nagybányai kamara sorsára vonatkoznak. Ez a megállapítás azonban a missilis-gyűjtemény „kulesvárosaként” *Mezey* által másodlagosan számba vett Sárospatak és Nagyszöllős közül a jelentősebbik várost, Sárospatakot szintén kizárja a megoldási lehetőségek sorából, mivel a nevezett város az egész Anjou-kor folyamán a szomolnok-kassai kamarához tartozott.

A kérdés fontosságára való tekintettel megkíséreljük az *Ars Notarialis*ban szereplő civitas azonosítását. A szatmári kamara területén a következő királyi civitasokat találhatjuk I. Lajos uralkodásának első évtizedében: *Luprechtzaza* (Beregszász), *Nagyszöllős*, *Huszt*, *Visk*, *Técső*, *Hosszúmező*, *Szatmár*, *Németi* és *Nagybánya*. Ezek közül *Szatmár* — mint láttuk — elesik. A többi város viszonyait az *Ars Notarialis*ban szereplő várossal összevetve úgy véljük, *Nagybánya* problémáját kell részletesen megvizsgáljunk. Elsősorban az szól emellett, hogy a szatmári kamara a XIV. század második felében ténylegesen *Nagybányára* került,¹² s a XV. században is ott működött. Másrészt közismert, hogy *Károly Róbert* korában új kamarák kizárólag bányavidéken létesültek, közülük kettőnek székhelye a vidék leghíresebb aranytermelő bányavárosa.¹³ Így tehát a kamaraszékhely *Szatmárról Nagybányára* helyezése beleillik egy kimutatható és megmagyarázható tendenciába, míg az említett többi város esetével ez a tendencia semmiféle ésszerű kapcsolatba nem hozható.

Nagybányáról I. Lajos uralkodásának utolsó évtizedéig mindössze három forrás áll rendelkezésünkre. Ezek közül is csak a város elégett korábbi privilégiumát pótló 1347-ből származó kiváltságlevélből¹⁴ meríthetünk részletes ismereteket. Jelentős városaink közül talán csak a délvidékiekről van ennél kevesebb anyagunk. Tehát *Nagybánya* esetében nem igényel külön magyarázatot az, hogy a rávonatkozó fennmaradt forrásokban miért nincs nyoma olyan jelentős eseményeknek, amelyenkről az *Ars Notarialis*ban szó esik. Feltétlenül össze kell azonban vetnünk a formuláskönyv fontosnak, jellegzetesnek tűnő helyeit a *Nagybányáról* kialakítható képpel, hogy meggyőződünk: lehetséges-e, valószínű-e „kulesváros” volta.

Az *Ars Notarialis* missilisgyűjteményében szereplő város loginkább szembeötlő jellegzetessége az illető város tekintélye és gazdagsága. Tekintélyét mutatja egy királyi levélben felbukkanó forma, miszerint a város „inter alias regulas civitatis a primaeva fundatione sua in honorem et dignitatem principatum obtinuisse”.¹⁵ Ezt a város két ízben is kiszinezve megismétli: egyszer a királynak adott válaszában, egyszer pedig egy várnagynak frott levélben.¹⁶ (Ez is igazolja a missilisgyűjtemény szerves összetartozását.) *Nagybánya* kiváltságlevele, amely „privilegium antiquum”-ot említ, s szabadságait „ad instar aliarum civitatum . . . capitalium” állapítja meg,¹⁷ érthetőnek mutatja az előbbi forma használatát a várossal kapcsolatban. Ami az *Ars Notarialis*ban szereplő város gazdagságát illeti, fel kell figyelnünk arra, hogy milyen pénzterhekkel sújtották a missilisok tanúsága szerint. A kamaraispán elleni *Károly Róbert*-kori zendülés miatt 2000 márkát hajtottak be annakidején rajta.¹⁸ A nápolyi hadjárat céljára — a kért 400 márka helyett — végül is 200 márka fizetésére kötelezik.¹⁹ A kamara odahelyezése helyett inkább az évi 100 márka kamarahaszna fizetését választja.

Természetesen nem tudjuk pontosan, hogy ez a száz márka mit jelent: 100 márka új pénz beváltási kötelezettséget, 100 márka 2/3-os finomságú pénz, vagy pedig 100

¹¹ Numizmatikai Közöny 1917. 82. l. vö. *Hóman B.*: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája *Károly Róbert* korában. Bpest, 1921. 197. l.

¹² Vö.: *Hóman*: i. h., valamint *Nagybánya* 1376-os privilégiumát, amely a kamara ottlétéről tanúskodik. (*G. Fejér*: *Codex diplomaticus* . . . IX. 5. 99—100. l.)

¹³ *Hóman*: i. m. 200. l.

¹⁴ *Fejér*: i. m. IX. l. 497—503. l.

¹⁵ *Kovachich*: i. m. 44. l.

¹⁶ *Kovachich*: i. m. 45. és 46. l.

¹⁷ *Fejér*: i. h.

¹⁸ *Kovachich*: i. m. 51. l.

¹⁹ *Kovachich*: i. m. 44—46. l.

márka ezüst fizetését. Minthogy a királyi levélben csak fenyegetésről van szó, valószínű, hogy maga a rendelkezés se pontos. Úgy véljük, ha ezt a terhet más városok hasonló kötelezettségeivel akarjuk összevetni, leghelyesebb, ha hipotetikusan a középső értéket: 100 márkát a királyi kamarától vert pénzben számítunk. Ez azt jelenti, hogy az érintett város kötelezettsége kétszerese Nagyszombat, ötszöröse Pécs és hússzorosa Trencsén fizetési kötelezettségének — hogy csak jellegzetes példákat említsünk. A körmeői kamara területén Nagyszombat pedig annyira kiemelkedik, hogy majdnem háromszor annyit fizet, mint a kamaraszereződés szerint Nagyszombat után a legnagyobb évi összeget fizető Korpona és Báth.²⁰

A kötelezettség tehát akkor is fantasztikusan nagy, ha a király büntetésből vetette ki rájuk. Az Ars Notarialisban szereplő városról annyit tudunk, hogy polgárai szőlőtermeléssel és kereskedelemmel foglalkoztak. Ezt a foglalkozást ítélték a többi város, így az e korban kiemelkedően jelentős és gazdag Nagyszombat polgárai is. Úgy véljük azonban, hogy a kérdéses város lakói tisztán ezekből a jövedelemforrásokból a fenti anyagi követeléseknek megfelelni nem lehettek képesek.

Nagybánya gazdagságára főként későbbi adatokból következtethetünk vissza.²¹ Ám, hogy plébános a 1330-as években 10 márka pápai tizedet fizetett²² — még ha ez az összeg nem egyévi jövedelmének 10%-át jelentette is —, mutatja ekkori vagyonát. Nagybánya 1347-es privilégiumából kiderül, hogy lakói foglalkoztak borászattal és kereskedéssel is, s ennyiben a formuláskönyv erről szóló adatai vonatkoztathatóak rá. Anyagi bázisát azonban az országos viszonylatban is kiemelkedően gazdag aranybányái képezték. Véleményünk szerint éppen ez utóbbi körülmény magyarázhatja az Ars Notarialis városát sújtó említett pénzterhek teljesíthetőségét.

Egyedül az aranybányászattal tudjuk magyarázni azt is, hogy a kamara ottlétéből Károly Róbert korában e városban miért törték ki állandóan zavargások, egy ízben pl. Olyan erővel, hogy a kamaraispánt 25 szolgájával egyetemben meggyilkolták.²³ Ez magyarázza azt is, hogy miért jelentett a város számára katasztrófát a kamara odahelyezése, s miért választotta a város inkább a hatalmas pénzterhet mint kisebb rosszat. A pénzverőkamaraispánok e korban egyben bányakamaraispánok is voltak, s erre Mezey értelmezése szerint az Ars Notarialisban szereplő királyi levél közvetlenül is utal: a városba küldött B. fia A. mester „kamaráink ispánja ez ilyenfajta bányaugyekben”.²⁴ Érthető a város félelme a fokozott ellenőrzéstől és autonómiája sérelmétől. Ez a félelem hűzódhatott meg a nyíltan hangoztatott kifogások mögött. Egyébként Nagybánya 1347-es és 1376-os privilégiumának összehasonlítása szemléltető példája annak, hogy egy bányaváros önkormányzatán a kamaraszékhely odahelyezése milyen súlyos csorbát ejt.

A formuláskönyv missiliseit felhasználhatjuk a tágabb értelemben vett földrajzi lokalizáció helyességének igazolására is. Mezey is megoldhatatlan problémába ütközött, amikor az egyik levél ... „conceives nostri de partibus Transsylvaniae per fluvium Kires in civitatem Lippa ... navigando” kitételét próbálta magyarázni.²⁵ Minthogy ebből a szövegrészből csak a polgárok kereskedelmi övezetéről kapunk tájékoztatást, városuk helyéről azonban nem, annyit mégis biztonsággal megállapíthatunk, hogy a keresett város az ország keleti részén lehetett. Közlelbi földrajzi meghatározásra alkalmas egy másik levél. Ebben a kérdéses város panaszt tesz egy nemesnél, mert annak officialisa az előző napon egy polgártársukat kirabolta. Ez a polgár két négylovas szekerevel, amelyen 50 márka értékű árut vitt, a nemes birtokán „in civitatem talem ab inde in montanum Lapisbajna (sic!) transire voluisset”. Az officialis azonban „in loco fori” büntársaival együtt megtámadta, s a szekereket és az árut az említett nemes civitasába hurcolta.²⁶ Mind-ebből sem az illető polgár útvonalát, sem pedig útjának célját nem lehet egyértelműen tisztázni. Nem világos, hogy a nemesi birtokon átvivő út közvetlen céljának megjelölése után miért közlik még azt is, hogy onnan polgártársuk tovább akart menni Lapisbányára. Ez azonban érthetővé válik, ha útját úgy képzeljük el, hogy a nemes birtokán kétszer akart keresztül menni: egyszer útban egy civitas felé, s onnan visszatérve Lapisbányára.

²⁰ Nagyszombat, Korpona, Báth és Trencsén kamarahasznát ld. Corpus Juris Hungarici. I. Bpest. 1899. 158. l. Pécsét: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis III. Esztergom. 1924. (Mon. Strig.) 416. l.

²¹ 1376-os privilégiuma szerint (vö. 12. sz. jegyzet) Felsőbányával együtt évi 1000 aranyft.-ot fizetett „pro earum collecta annuali et pro lucro camerae nostrae et strenis.” Plébániáját *Maksai F.* a középkori Magyarország leggazdagabb plébániájának nevezi. (A középkori Szatmár megye. Bpest. 1940. 100. l.)

²² Schönher Gyula emlékezete. Bpest. 1910. 398–399. l. (e gyűjteményes kötet a továbbiakban: *Schönher*); a pápai tized ld. Monumenta Vaticana Hungariae, Rationes collectorum Pontificorum in Hungaria. Bpest. 1887 (a továbbiakban: *Rationes*...) 215. l.

²³ *Kovachich*: i. m. 50–51. l.

²⁴ *Mezey*: i. m. 295. l. A pénzverő és bányakamara kapcsolatára vö. *Hóman*: i. m. 202. l.

²⁵ *Kovachich*: i. m. 48. l., *Mezey*: i. m. 377. l.

²⁶ *Kovachich*: i. m. 47. l.

Ilyen értelmezés megengedi, hogy e polgárt a Lapishánya közvetlen közelében levő Nagybánya lakosának gondoljuk. Ám ha e kérdést véglegesen nem is zárhatjuk le, a nem különösebben jelentős Lapishánya nevének felbukkanása mindenképpen arra mutat, hogy a „kulcsvárost” Lapishánya környékén kell keresnünk.

Ezen a ponton talán abba is hagyhatjuk a missilisek egyes kitételeinek összevetését a nagybányai viszonyokkal, ha nem akarunk olyan jelenségek párhuzamoságának kimutatásával foglalkozni, amelyek szinte bármelyik középkori városunkat jellemzik. Az ilyen momentumok közül csak az itáliai hadjárat céljaira kivetett nagyösszegű adó elleni tiltakozásban említett tűzvészek és a Nagybánya régi kiváltságlevelét elhamvasztó tűzvész²⁷ közötti feltételezhető kapcsolatra érdemes utalni: az első nápolyi hadjárat éve éppúgy 1347, mint a város új kiváltságlevelének kiállításáé.

Az Ars Notarialis szerzője a városok okleveles gyakorlatát bemutató rész bevezetőjében a missiliseket e rész 14-ik „rubrikájaként” jelöli meg.²⁸ A missilisgyűjtemény szerves egybetartozását a már említett tartalmi mozzanatok mellett egy formai sajátosság is mutatja. Míg a formuláskönyv egyéb helyein a formulák alapjául szolgáló oklevelek rekonstrukcióját erősen megnehezítik a többféle variációban megadott szövegrészek, a missilisekben lényegtelen stílusról változatokon kívül nem találunk ilyeneket. A városi levelezést bemutató „rubrika” egységességét tükrözi az is, hogy a magisztrátust végig azonos formulával jelöli.

Ámde a városi oklevéltípusokat bemutató „rubrikák” már a fentebb jelzett formai elemek tanúsága szerint sem ennyire homogének. Különösen a „de formis appellationum” szülő hetedik csoport üt el több vonatkozásban a többitől. A továbbiakban azonban kimutatjuk, hogy ez a már címe szerint is a városon túlmutató oklevéles csoport alkalmasint nem is a „kulcsvárosra” vonatkozik. A városi oklevelek többi csoportja azonban pl. a magisztrátus jelölésére majdnem kizárólagosan a missilisekével azonos formulát használ, noha az Ars Notarialis városi fejezetének bevezetője a korabeli városok magisztrátusának összetételét városonként erősen különbözöként jellemzi.²⁹

A magisztrátus egysége mellett tartalmi kapcsolat is indokolja azt az elképzelésünket, hogy a missilisek és a városi oklevelek — legalább zömükben, a „de formis appellationum” kivételével — ugyanabból a városból származnak. Így mind a levelekben, mind a városi oklevelek között találunk adatot arra, hogy a város polgárai hajóval sőt szállítottak.³⁰ Ezekben az oklevélformulákban a város azonosítására felhasználható fogódzókat nem találtunk. Nagybányával talán csak az az oklevélformula hozható kapcsolatba, amelyben a város egy meghatározott területére királyi privilégium alapján telepítési engedélyt ad ki. Károly Róbert ugyanis 1329-ben a nagybányai judexnek egy erdőt adott a város mellett benépesítés céljából.³¹

A tipikus városi okleveleket bemutató, s ezért számunkra kevéssé felhasználható „rubrikákkal” szemben a 15.-ként jelzett szakasz érdemleges segítséget ad. Ez a városi plébánosi funkcióval kapcsolatos okleveles gyakorlatot hivatott bemutatni. Az e részt illetően felvetődő problémák részben visszautalnak az eddig tárgyalt „kulcsváros” kérdéskörre, részben átvezetnek témánk következő, a formulagyűjtemény létrejöttét és szerzőjének személyét illető kérdéskörre. Mezey szerint az Ars Notarialis szerzője olyan jegyző, aki működése első szakaszában a kérdéssé város, s egyben annak plébánosa szolgálatában állt.³² Így a missilisgyűjteményt és a formulagyűjteményben szereplő városi-egyházi anyagnak legalábbis egy részét láthatólag ugyanazon városból származónak tartja. A formuláskönyv szerzője előzetesen felsorolja a plébánosi okleveles gyakorlat kérdését átfogó tizenegy oklevéltípust, s megjegyzi: „de quibus omnibus quamvis in superioribus tractatibus sufficienter tractatum et promulgatum fore dinoscuntur, tamen ad

²⁷ Kovachich : i. m. 45. l., ill. Fejér : i. m. 501. l.

²⁸ Kovachich : i. m. 22. l.

²⁹ Az általános tájékoztatás: Kovachich : i. m. 22—23. l. A leggyakoribb, bár teljes formában nem kiirt alaktól (A. f. B. iudex et iurati ceterique cives et hospites talis civitatis) csak azzal tér el két helyen a forma, hogy egyik esetben (23. l.) a „Nos A. f. P.” után indokolatlanul többszám áll: „judices”, a másik esetben pedig „Nos A. B. iudices” szerepel. Úgy véljük, ez az apróság nem igényel kommentárt. A rögtön az első formulában szereplő kitétel: „duodecim scabini seu iurati” magyarázatát P. Rutkó (i. m. 131. l.) az Ars Notarialis elkészítésében szerinte résztvevő kanonoki rangú, német nevű egri notarius szerepében látja. Véleményünk szerint — függetlenül attól, hogy eredeti oklevélből másolták-e a formuláskönyvbe, vagy ez csak a szerző kiegészítése — városainkban általában, de a német városi jog egyes elemeit (pl. a háromnérföldes határkörzetet) 1347-es privilégiumában is őrző Nagybányán különösen nem lehetett ismeretlen ez a terminus. A „iuratus” mellett „et” közbiszóval feltűnő „senator” elnevezés pedig (33. l.) éppen abban a részben található, amelyről jeleztük azt a véleményünket, hogy alkalmasint valóban más városra vonatkozik.

³⁰ Kovachich : i. m. 28., ill. 32. l.

³¹ Kovachich : i. m. 43. l., ill. Fejér : i. m. VIII. 3. 768. l. (Sziromay alapján), vö. Wenzel G. : Magyarország bányászatainak kritikai története. Bpest, 1880. 110. l.

³² Mezey : i. m. 291. l.

dilucidationem illarum mentium qui in locis civitatum super talibus materiis scribere debebunt sub stilo breviori et paucio enarramus”.³³ Ezek után nem csodálkozhatunk, ha ez a rész a legzavarosabb az Ars Notarialis városi fejezetében. Elképzelhető tehát, hogy a vagylagos variációk egészen különböző provenienciájú oklevelekből kerültek a formulák közé. A „relatoriæ” kategóriában közölt oklevelek esetében lehetségesnek fogadhatjuk el azt az elképzelést, hogy a „kulcsváros” plébánosának, illetve e plébános vikáriusának oklevelei szerepelhetnek példálként. Elemzésükre még visszatérünk. Azok az oklevelek azonban, amelyek a „quando iudices recusantur, et sit appellatio contra eosdem ad superiores plebanorum memoratorium” megjelölésű csoportba tartoznak, úgy véljük, máshonnan származnak.³⁴ Igazolni látszik ezt az a tény, hogy a kérdéses oklevelek egyikének egyik variációjában a kiállító „N. dei et apostolicae sedis gratia episcopus ecclesiae T.”,³⁵ ami arra utalhat, hogy itt talán általában is a Miklós egri püspök alá tartozó plébánosokkal kapcsolatos fellebbezési ügyekről van szó. Ezek pedig — mint a formuláskönyv anyagának jó része — közvetlenül az egri püspökség anyagából kerülhettek a formuláskönyvbe, hiszen logikusabb, hogy a fellebbezési ügyeket a magasabb szerv jegyzője gyűjti össze, mintsem azé a plébánosé, akinek ügyeiben fellebbeznek. Mivel azonban ezt bizonyítani nem lehet, nem lehet elvileg kizárni, hogy a fellebbezési ügyek is a „kulcsvárosra” vonatkoznak. Így ugyanaz a probléma jelentkezik, mint ha a városi oklevelek „de formis appellationum” szlő csoportja okleveleit a keresett városra vonatkoztatjuk: szerzetes-konvent működését kell feltételeznünk a városban. (Az utóbbi, már többször említett csoport³⁶ első oklevelében egy prior vezette domonkos, vagy egy gvardián vezette ferences konvent tanúsít egy „in praesentiam regiam” fellebbezett ügyet. A következő oklevelben a király egy káptalannal vagy egy prépost vezette konventtel idézti meg a feleket, végül a harmadikban a hiteleshely jelenti a parancs teljesítését. Ez az ügy szerintünk minden bizonnyal a hiteleshely anyagából került a formuláskönyvbe, amely pedig az Ars Notarialis káptalant, s mellette vagylagosan prépost vezette konventet említő egyéb helyeinek tanúsága szerint aligha lehet más, mint az egri káptalan. Közvetlen bizonyíték azonban itt sincs, s ezért ebben az esetben is meg kell vizsgálni: kizárja-e a szerzetesi konvent ottléte a „kulcsvárosra” vonatkoztatást.) Mind a városi oklevelek „de formis appellationis” részében, mind pedig a városi plébánossal kapcsolatos fellebbezési ügyekben vagylagosan fordul elő a városi ferences, ill. domonkos konvent, sőt a *Kovachich*nál 93. sz. formulában, valamint a 94. sz.-ban, ahol a konventről folyó szövegben van szó, egyértelműen csak ferences konvent szerepel. Tehát nem kell feltétlenül olyan városra gondolnunk, amelyben mindkét rendnek volt konventje. Ferences konvent működése pedig e kort illetően Nagybányán sem zárható ki.³⁷

A plébánosi oklevelek elemzése adalékokat szolgáltat a város-azonosítás kérdéséhez is. A plébános legtöbb esetben egyben „vice-archidiaconus”-ként szerepel. Ezt a címet azonban csak az említett fellebbezési oklevelek használják. *Kovachich*nál a 95. sz. rész bevezetése és befejezése elárulja, hogy a szerző a plébánosi oklevelek ismertetéséről áttért a jelleghen azonos vice-archidiaconus oklevelek egyidejű ismertetésére is. Minthogy az Ars Notarialis későbbi, püspöki vikáriusi részében ismételten találkozunk vice-archidiaconus plébánossal,³⁸ a cím előfordulásának okát nem abban kell keresni, hogy ez a „kulcsváros” plébánosának volt a funkciója. Más a helyzet azonban két másik megjelöléssel: a királyi káplánnal és az erdélyi püspöki vikáriussal. Az előbbi három, az utóbbi egy

³³ *Kovachich* : i. m. 54. l.

³⁴ *Kovachich* : i. m. 55—58. l.

³⁵ *Kovachich* : i. m. 57. l.

³⁶ *Kovachich* : i. m. 33—35. l.

³⁷ Míg Szatmáron e korszakból tudunk ferences kolostor működéséről (*Karácsonyi J.* : Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. Bpest. 1923. 265—266. l.), Nagybányát tekintve a probléma bonyolultabb. A rend magyarországi történetének monográfusa, aki vizsgálatának középpontjába a marianus-salvatorianus megoszlást állítja, csak az 1437-es nagybányai salvatorianus alapításról beszél, s e kolostor fontos szerepéről. (*Karácsonyi J.* : i. m. II. 1924. 121. l. A nagybányai őrség említése pl. I. 385. l. II. 121. l.) Ezzel szemben a megye másfél századdal ezelőtti monográfusa így ír: „Hogy a Minoriták, az után a Szürke-Barátok Klastroma is volt itten, azt nem csak Szentiványi a' Klastromok lajstromába, de azon időbeli hiteles írók, úgy mint Pisai Bertalan 1383 Eszt. írott, és Gonzaga Ferenc Mántovai Püspök a' Szent Ferenc Szerzetének kezdetéről Velenczén 1603 Eszt. ki adott könyvei. . .” is bizonyítják. (*Szirmay A.* : Szatmár vármegye fekvése, történeti és polgári esmérete. I. Buda. 1809. 135. l.) Arról is tudósít, hogy 1481-ben „a Nagy-Bányai gárgyilánságból” választottak tartományi előjárót (i. m. 136. l.). Az egy századdal későbbi monográfus pedig — a város nevével kapcsolatos, egyébként elfogadhatatlan érvelése közben — azt is lehetségesnek tartja, hogy a ferencesek letelepedése egybeeshetett a város alapításának idejével (*Schönherr.* 378. l.). A környék monográfusainak álláspontja sokkal inkább megfelel a ferences gyakorlatnak, mint a rend történetírójéé, hiszen minden olyan városunkban, amelyek jelentősége, gazdagsága a XIV. sz. első felének Nagybányájához hasonló, valóban voltak ferencesek. S ha a század végén már működött a rend a városban, annak ellenére, hogy a nagybányai forrásanyag a 70-es évekig úgyszólván egészében megsemmisült, a jelentős kolostor alapításáról szlő források teljes hiányát — ideértve a későbbi korszakok között utalásának hiányát is — annál érthetőbbnek kell tartanunk, mennél korábbi időpontban feltételezzük az alapítást. Így ha el is fogadnánk, hogy a „kulcsvárosban” ferences kolostor működött, ez sem zárna ki a nagybányai megoldás helyességét.

³⁸ *Pl. Kovachich* : i. m. 84., 86. l.

alkalommal szerepel, s mindkettő megtalálható egy idézési oklevélben, amelynek a „kulesvárossal” való kapcsolata elképzelhető. Az Ars Notarialisnak ezt a részét, mely vizsgálá-
tunk szempontjából döntő lehet, hosszabban kell idéznünk: „Item alia forma de eadem
materia quando vicarius alicuius plebani scribit et iudicant (sic!). Vel sic: quando literae
vicariorum dictorum plebanorum in talibus causis manantur, seu conficiuntur. Nos P.
sacerd. vicarius discreti viri domini A. plebani ecclesiae F. de tali Civitate, et capellani
dominae reginae. Vel sic: vicarius in spiritualibus generalis divina providentia episcopi
Transsylvaniae. de extra missus damus pro memoria quod B. clericus ejusdem domini
nostri plebani . . .”³⁹ E kitételben ugyanis az erdélyi püspök külső-meszesi vikáriusának
címe torzult „missus”-szá (legalábbis *Kovachich*-nál). Ezt a címet pedig 1343-ban, 1344-ben
és 1349-ben János „Zothmarnemethy” plébános viselte.⁴⁰ Ezzel látszólag újabb, *Mezey*től
nem is használt érvet találtunk Szatmár mellett. A szöveget figyelmesen olvasva a vagy-
lagos betoldás nem világos. A külső-meszesi vikárius címet a plébánosi vikárius helyére
beillesztve nyilvánvaló a betoldás hibás volta: az oklevéladó egy plébános vikáriusa, aki
a plébánost a betoldott részt követően is dominusának nevezi, a betoldás pedig egy pü-
spöki vikáriust nevez meg. A betoldás csak a „capellani dominae reginae” helyére illeszteni
pedig grammatikai okokból lehetetlen: az egyik genitivusban van, a másik nominativus-
ban. Így hát eszik az a lehetőség, hogy a kérdéses oklevél Szatmárnémethre vonatkozik.
Hogyan kerülhetett azonban a szövegbe a németi plébános címe? Formailag feltehetőleg
a vikárius szó miatt: a szerző hibásan asszociált. Az azonban, hogy a szatmári plébános
címét ismerte, jelentős érv *Mezey* lokalizálása *hozzátétőleges* helyességét illetően. S a szom-
szédos Szatmárral, Németivel szoros kapcsolatban levő Nagybánya volt jegyzője — az
Ars Notarialis feltételezett szerzője — az ottani plébános címét evidens módon ismerhette.

A háromszor is előforduló királynői kápláni címet nem tudjuk valamely városi
plébános személyével egyértelműen azonosítani. Feltűnő azonban, hogy városi plébánosok
éppen a szatmári kamarához tartozó városokban szerepelnek ebben a korban ismételt
káplánokként. Városi plébános, aki egyben királynői káplán is — ismereteink szerint —
1351-ben tűnik fel először: László eperjesi plébános (akinek elődje, az 1338-ban és 1342-
ben szereplő Henrik vicearchidiakónus, oltárigazgató, s egyben éppen János borsodi fő-
esperes vicevikáriusa is volt, s ennek alapján gondolhatunk a formuláskönyv ezen városi plé-
bánosi okleveleinek a „kulesvárostól” független eredetére is) valamint Conversinus sáros-
pataki plébános.⁴¹ Városi plébános királynői káplánra vonatkozó következő adatunk a
szatmár-nagybányai kamara területéről való: Beregszászról. 1356-ból. A rendelkezésünkre
álló adatokból nem állapítható meg, hogy az ekkor szereplő György mióta viseli ezeket a
funkciókat, de 1351-ben már plébános, s egyben *királyi* káplán volt. Az azonban nyilván-
való, hogy a királynői kápláni cím nem magához a plébániához tartozott: az 1368-ban sze-
replő János beregszászi plébános szintén királynői káplán ugyan, de pl. az 1337-ben szereplő
Mihály, vagy az 1377-ben és 1383-ban szereplő András nem az.⁴² Beregszász általában
természetesen nem lehet a formuláskönyv „kulesvárosa”, ez az oklevél azonban elvileg
származhatnék onnan is. Szatmár plébánosa 1347-ben szerepel „capellanus consortis
domini Stephani regis”-ként,⁴³ ez azonban nyilvánvalóan nem azonos a királynői kápláni
címmel. Szőlőssön királyi káplán a plébános 1338-ban,⁴⁴ végül pedig éppen Nagybánya
1347-es királyi privilégiuma nevezi a plébánost „capellanus noster specialis”-nak. A királyi
és királynői káplán szervezetéről mindmáig meglehetősen keveset tudunk, ezért nem
mondhatunk határozott véleményt arról, hogy van-e kapcsolat az Ars Notarialisban
szereplő, illetőleg a nagybányai plébánost megillető kápláni cím között, ámde a „capel-
lanus noster specialis” cím nagybányai felbukkanása mindenesetre figyelemre méltó.
Összegezve tehát: a tágabb földrajzi lokalizációt ennek a címnek felbukkanása is igazolni
látszik, azonban a városazonosításra, vagy annak eldöntésére, hogy ezek a plébánosi
oklevelek valóban a keresett városhoz valók-e, ez a kitétel bizonyító érvénnyel nem
használható.

Az egyházi viszonyok vizsgálatából azonban egy nyomós érvet is meríthetünk azon
álláspontunk igazolására, hogy az Ars Notarialis városi formulái nem szatmári oklevelek
alapján készültek. Annyira nyilvánvaló, hogy nem is szükséges bizonyítani: a formulás-
könyv Egerben keletkezett, s nem városi jellegű anyagának túlnyomó része az egri
egyházmegeye oklevelei alapján készült. Márpedig Szatmár az erdélyi püspökséghez tar-

³⁹ *Kovachich* : i. m. 54. l.

⁴⁰ Anjoukori Okmánytár (a továbbiakban: An. O.) IV. 351. l., ill. *Fejér* : i. m. IX. 1. 809. l., III. IX. 6. 47. l.
⁴¹ 1351: *Fejér* : i. m. IX. 2. 57. l.; 1338: Hazai Oklevéltár. Bpest. 1879. 216. l.; 1342: no. 236. és 238. l. Az
idézett 1351-es oklevélben a sárosi plébános királyi káplánként szerepel. A sárospataki adat: Zichy Okmt. II. 444. l.

⁴² 1356: A nagykallói Kállay-család levéltára. Bpest. 1943. (a továbbiakban: *Kállay*) II. 36. l.; 1351: O. L.
D. 38159; 1368: *Kállay* II. 143., 148. és 149. l.; 1337: no. I. 118. l.; 1377: no. II. 175. l.; 1333: no. II. 227. l.

⁴³ *Fejér* : i. m. IX. 1. 548. l.

⁴⁴ *Fejér* : i. m. VIII. 5. 241—246. l.

tozott, míg a tőlünk „kulesvárosnak” tartott Nagybánya az egrihez,⁴⁵ s igen meglepő lenne, ha éppencsak a városi oklevelek származnának egy másik egyházmegye területéről. Megjegyzendő, hogy a *Mezey*től másodlagosan tekintetbevevett Nagyszőlős is az erdélyi püspökség fennhatósága alatt állt.⁴⁶ *Mezey* szerint a tárgyalt városi oklevelek úgy kerültek a formuláskönyvbe, hogy a kérdéses város jegyzője azonos a formuláskönyv szerzőjével. Ezt az álláspontot fő vonásaiban mi is elfogadjuk, s alább e kérdéssel részletesebben is foglalkozni fogunk. E jegyzői pályafutást értelmetlennek kellene tartanunk, ha az egri püspökséggel semmiféle közelebbi kapcsolatban nem levő város notáriusára gondolunk. Am egyazon egyházmegyén belül mindez egészen természetesnek tűnik. Az egri püspöknek a jelentős bányaváros plébánosával talán a szokásosnál is szorosabb kapcsolatai lehettek. Igazolni látszik ezt, hogy az 1330-as években a 10 márka pápai tizedet a nagybányai plébános helyett a püspök előlegezte.⁴⁷ A szoros kapcsolat segíthette elő a notárius Egerbe kerülését is.

Az *Ars Notarialis* missiliseinek, városi és városi-egyházi vonatkozású okleveinek az azonosítás szempontjából fontosnak tűnő helyei tehát valószínűsítették azt, hogy a városi formuláanyag zömmel nagybányai oklevelek alapján készült. E megoldás valószínűségét problematikussá teszi az, hogy a formuláskönyvben nincs szó bányászatról, noha Nagybánya jelentőségét elsősorban aranybányászatának köszönhette. Ezt a hiányt nem indokolja kellőképpen, hogy a formulák célja nem a városi élet, hanem a városi okleveles gyakorlat bemutatása volt, lehetőleg nyilván tartalmilag is minden városra jellemző anyagon. Nem bizonyíthatja kellően a kérdéses város bányászatát az sem, hogy egyes problémák éppen Nagybánya bányaváros-jellegével látszottak a tárgyalás során megoldhatóknak.

Összegezve az eddigieket úgy látjuk, hogy érveink elegendőek annak cáfolatára, hogy Szatmár lenne a „kulesváros”. Erősen valószínű, hogy az oklevelek zöme egyetlen városból való, s ez a város az egri egyházmegye s egyben a szatmár-nagybányai kamara területén keresendő. (A formuláskönyvnek a városi magisztrátusok szervezetről szóló általános tájékoztatásának⁴⁸ elemzése is azt mutatja, hogy a szerző a korabeli Magyarország északkeleti városait ismerte, s az itt szerzett ismereteit rögzítette. Minthogy azonban ez a tájékoztatás nem kapcsolódik közvetlenül a keresett város problematikájához, tárgyalása jelen dolgozatunkban elmarad.) Talán sikerült valamennyi rendelkezésre álló szempont figyelembevételével kimutatni, hogy Nagybánya lehet a keresett város, ahogy további vizsgálatokig indokolt e megoldást a legvalószínűbbnek tartani.

*

Az *Ars Notarialis*nak, mint várostörténeti forrásnak problematikáját el lehet választani a gyűjtemény egésze keletkezéstörténetének vizsgálatától. Néhány ponton azonban a két kérdés feltétlenül érintkezik, így röviden ki kell térnünk a formuláskönyv szerzősége és kronológiája egyes vonatkozásaira.

Kérdéskörünkkel foglalkozva a kutatók általában az *Ars Notarialis* „szerzője”-ről szoktak említést tenni. *Gárdonyi* arra gondol, hogy ez a szerző talán nagymarosi vagy visegrádi pap lehetett.⁴⁹ *Kardos* Tibor az egri káptalan lectorában találja meg e munka elvégzőjét.⁵⁰ *Mezey* álláspontját így foglalja össze: „Az *Ars Notaria* szerzője notariusi pályáját egy királyi város (Szatmár) magisztrátusának és plébánosának szolgálatában kezdte. Tevékenységének következő állomása egy prépost vezetése alatt álló hiteleshely volt, ami a körülmények folytán csak a leleszi prépostságé lehetett. Innen került azután Egerbe, a hiteleshely, a püspöki helynökség jegyzőjének. Műve itt nyerte végleges formáját.”⁵¹ *Kardos* Tibor álláspontját elfogadva *Ratkó* felveti, hogy a lector munkájában más is részt vehetett.⁵²

A magunk részéről az elsőnek említett véleménytől eltekintve — amely sem a formulák kimutatható földrajzi vonatkozásával, sem a munka rendeltetésével nem hozható összhangba — mindegyik utóbbi álláspontban figyelemreméltó elemeket látunk. Az egri káptalan keretei között készült tankönyv jellegű munkánál eleve valószínűnek látszik a lector irányító szerepe, s ezt a valamilyen formájú irányítást kellőképpen bizonyítják

⁴⁵ *Rationes* . . . 215., 355., 371. l., *Ortway T.*: Magyarország egyházi földleírása a XIV. sz. elején. Bpest. 1891. 1892. I. 202. l., illetve II. 667. l. és térkép-mellékletei. Vö. még *Schönherr* 400. l.

⁴⁶ Vö. *Ortway*: I. m. térkép-mellékletei.

⁴⁷ *Rationes* . . . 215. l.

⁴⁸ *Kovácsich*: I. m. 22. l.

⁴⁹ I. m. 174. l.

⁵⁰ I. h.

⁵¹ I. m. 291. l.

⁵² I. m. 132. l.

azok az összefüggések, amelyeket *Kardos* az *Ars Notarialis* szövege és *Uzsai János* egri lector személyes körülményei között kimutatott. Ugyanakkor a formuláskönyv egésze arra mutat, hogy összeállítója a jegyzői gyakorlatban igen járatos volt, s ezt a káptalani lectorról aligha mondhatnánk el. Ezt a problémát jól áthidalja *Ratkó* említett elgondolása — függetlenül attól, hogy az általa munkatársnak tartott Gotthard egri kanonok és notarius valóban részt vett-e az *Ars Notarialis* elkészítésében.

Az *Ars Notarialis* anyagának túlnyomó többsége az egri káptalant érintő oklevelekből tevődik össze. Bár a káptalan levéltáráról e korból semmit sem tudunk, nem problematikus, hogyan jutottak a káptalani oklevelek a formuláskönyv összeállítójának birtokába. A gyűjtemény idegen provenienciájú anyagának kérdését pedig joggal szűkíthetjük le a városi oklevelek kérdésére, mivel a többi máshonnan származó és Egerrel kapcsolatot sem mutató oklevél számára relative kicsi, s nem képez önálló, összefüggő csoportot sem, tehát legfeljebb egy-egy oklevél egyedi sorsa lehet kérdéses ezekben az esetekben. Valamilyen módon azonban magyarázni kell a városi okleveles- és missilisanyag bekerülését az *Ars Notarialis*ba. Nem gondolhatunk arra, hogy a tankönyv összeállításakor a szerző szükségesnek vélvén a tanulókat esetleges városi jegyzői munkára is kiképezni, kifejezetten ebből a célból gyűjtött anyagot. Indokolatlan lenne ebben az esetben a szerzőnek csak egyetlen királyi város anyagára támaszkodnia s még közvetve sem utalni egyházi vagy magánföldesúri városok okleveles gyakorlatára, noha maga a székváros, Eger oklevéladói tevékenysége is nyilván szorosban kapcsolódott a káptalanhoz. Úgy tűnik, az *Ars Notarialis* igen tájékozott a királyi és királynői városok viszonyaiban, s ezt még külön is aláhúzza azzal az önmagában is igen fontos ténnyel, hogy „quia in locis civitatum praesentes formae saepe saepius fieri contingunt”,⁵³ a városi levelezést a levelekkel foglalkozó részből előrehozza az okleveles formák közé. Megjegyzendő, hogy ismereteink szerint a városi jegyzői intézmény ekkor még nem olyan elterjedt, hogy ez önmagában indokolná a városi anyag bekerülését a jegyzői mesterség könyvébe, amelyre általában jellemző az egri káptalan anyagához való erős kötődés és ennek következtében a szerző számára közvetlenül nem hozzáférhető jegyzői munkaterületek bemutatásának elhagyása, vagy rövid elintézése. Mind általában, mind pedig vizsgálatunk szempontjából feltűnő az a jelenség, hogy — eltekintve a jelentéktlenebb funkciójú városi scriptorok létezésének kérdéséről⁵⁴ — a XIV. század közepétől éppen kamarai székhelyeken tűnnek fel először a városi notariusok.⁵⁵

Mindebből — úgy véljük — *Mezey*éhez hasonló álláspontra juthatunk: a „kulesváros” jegyzője került az egri káptalan szolgálatába, s vett ott részt az *Ars Notarialis* elkészítésében, mégpedig nemcsak abban a formában, hogy anyagot szolgáltatott, hanem az összeállításban, kommentálásban is jelentős szerepe lehetett. Ha azonban a városi oklevelek formuláinak a gyűjteménybe kerülését nem forrásgyűjtéssel, hanem egy jegyzői pályafutás során szervezen összegyűjtött anyag felhasználásával tudjuk magyarázni, tetszetősnek látszik *Mezey* magyarázatának az a része is, hogy az egri anyagot ugyanezen jegyzői pályafutás termékének tekinti. Ez annál is inkább lehetséges, mivel a formuláskönyv vizsgálata során már láttuk, hogy a városi rész nem jelent elszigetelt egységet, tartalmi szempontból is kapcsolódik más témakörnél szereplő oklevelekhez. Ha azonban a városi, ill. a káptalani és püspöki vikáriusi oklevelek között a *Mezey*től feltételezett kapcsolatot fennáll, akkor ennek kronológiai sorrendiségben is meg kell nyilvánulnia.

Nem célunk részletesen foglalkozni az *Ars Notarialis* keletkezésének időpontjával, valamint a benne felhasznált oklevelek datálása kérdésével. Problémánk szempontjából elegendő néhány fogódzó is. Az a tény, hogy minden formulában — így a városiakban is — kizárólag Lajos, ill. L. király szerepel, a terminus post quem-et világosan megadja. A formuláskönyv különböző helyein Miklós nádor, Pál országhíró, Olivér tárnokmester stb. többszöri említése minden további vizsgálat nélkül mutatja, hogy az oklevelek zöme I. Lajos uralkodásának első évtizedéből származik. Ha most már a városi oklevelek datálásához közvetlenebb utalást keresünk, akkor az a missilis látszik leginkább felhasználhatónak, amely az Endre herceg meggyilkolásának megbosszulására indítandó hadjárat céljaira vet ki adót.⁵⁶ Nem szorul ugyanis bizonyításra, hogy itt az első nápolyi hadjárat

⁵³ *Kovácsich* : i. m. 44. l.

⁵⁴ 1335-ben említene Sopronban egy néhai scriptort (*Házi J.* : Sopron szabad királyi város története. I/1) Sopron. 1921. 64—65. l.) Fiat „nobiles et discreti viri”-ként szerepelnek. A gazdag soproni forrásanyagban 1354-ben találkozunk először városi notariussal (104. l.).

⁵⁵ Nagybánya (1347) mellett Szomolnokbányán (1344. Mon. Strig. III. 548. l.), Esztergomban (1347. Mon. Strig. III. 630. l.) és Kolozsvárott (1353. *Jakab E.* : Kolozsvár története 4. [Oklevéltár Kolozsvár története I. kötetéhez] Bpest. 1870. I. 34—35. l.) Hasonlóképpen tudunk zágrábi notariusról 1321-ből és 1334-ből. *J. B. Tkulčić* : Monumenta Historica... Zagrabiae... I. Zagrabiae 1889. 98—99., ill. 146. l.).

⁵⁶ *Kovácsich* : i. m. 44—46. l.

előkészítéséről van szó, minthogy csak a gyilkosságot említi, előző hadjáratra vonatkozólag azonban nem találhatunk benne utalást. Ez tehát arra mutat, hogy a városi oklevelek talán valóban az említett évtized első feléből származnak.

A „kulcsváros” okleveleinek datálása azért fontosabb számunkra, mint az egri okleveleké, mert ha az előbbieket keletkezésének időpontja és az Ars Notarialis létrejötte között nem mutatkoznék valamelyes hiátus, el kellene ejteni azt a megoldást, hogy azok az Egerbe került notarius révén kerültek be a gyűjteménybe. Ha a káptalani vagy püspöki vikáriusi oklevelek egy részéről derülne ki, hogy azok szintén I. Lajos uralkodásának legelső éveiből származnak, az elképzelésnek csak az a része válnék tárgyalanná, hogy ezek is a feltételezett pályafutású notarius oklevelei. Ha azonban az Ars Notarialis remélhető kritikai kiadásával kapcsolatos munka az egri okleveleket éppen az 1350 körüli évekre datálná, az egész elképzelés bizonyíthatóvá válnék. Jelenleg csak a püspöki vikáriusi oklevelek terminus ante quem-jéhez tudunk biztos adatot szolgáltatni. Ha a vikáriusi oklevelek kiadójának a szövegben különféle elhagyásokkal, rövidítésekkel megadott nevééről és funkciójáról szereplő adatokat összeállítjuk, ezt a formát kapjuk: Magister Johannes Archidiaconus de tali, vicariusque venerabilis in Christo patris domini Nicolai Dei etc. gratia episcopi ecclesiae Agriensis in spiritualibus generalis.⁵⁷ Ebből pedig nyilvánvaló, hogy János mester egri kanonok borsodi főesperes okleveleit rejtik a formulák. Ő borsodi főesperesként már 1326-ban is szerepel,⁵⁸ püspöki vikáriusként pedig először tudtunkkal 1337. május 1-én.⁵⁹ Ezután folyamatosan vikáriusként említik 1350-ig,⁶⁰ s bár még 1352-ben is ő a borsodi főesperes,⁶¹ püspöki vikáriusnak 1351 márciusában már Péter mester hevesi főesperest és Gothardus mester kanonokot nevezik,⁶² s változatlanul ők szerepelnek ebben a minőségben 1351—52-ben.⁶³ 1352 decemberében azonban felváltja őket László egri prépost.⁶⁴ Így tehát János vikáriusnak a formulák között szereplő oklevelei is csak 1351 márciusa előtt keletkezettek. Nem gondolhatjuk azonban azt, hogy vikáriusi működésének teljes időszakából, majd 15 év anyagából került ki ez a példaanyag. Mivel egyetlen olyan nyom sem található az egész Ars Notarialisban, mely Károly Róbert uralkodására utalna, következésképp valószínűtlen, hogy János borsodi főesperes működésének korai korszakából származó darabok szerepeljenek. Ezen túlmenően úgy véljük, hogy a szereplő oklevelek vikáriusságának éppen legutolsó éveiből származnak, ezt azonban véglegesen további filológiai vizsgálat döntheti csak el. Nem lehet ezzel a véleménnyel szemben érvként használni a formuláskönyvben szereplő okleveleinek nagy számát, mivel viszonylag sok oklevele maradt fenn eredetiben is. Kétségtelen azonban, hogy semmiféle konkrét bizonyítékunk nincs a formulává átalakított okleveleinek terminus ante quem-jét illetően.

Az a tény egyébként, hogy a vikáriusi oklevelek példaanyagában János főesperes oklevelei szerepelnek, véleményünk szerint kizárja azt, hogy a már említett Gothard kanonoknak, a vikáriusságban János egyik utódjának nagyobb szerepe lett volna az Ars Notarialis létrehozásában. Notariusként való említése ellenére már csak kanonoki rangja miatt is teljesen valószínűtlen, hogy ő lett volna jegyzője kanonoktársának, s végezze volna helyette a manuális munkát. Ha azonban ilyen munkát nem végzett, vajon mi oka lehetett volna arra, hogy példaanyagát kizárólag előde oklevelei közül válassza, nem pedig saját működésének köréből?

Így hát a vikáriusi oklevelek terminus ante quem-je ugyan önmagában nem perdöntő, de elképzelhetővé teszi azt, hogy a formuláskönyvben felhasznált egri vonatkozású oklevelek 1350 körül keletkeztek.

Még egy ponton lehet a kérdésben valamelyest előbbre jutni. *Mezey* feltételezése szerint a kérdéses notarius a kulcsvárosi és az egri káptalannál végzett jegyzői tevékenysége közötti időben a leleszi konventnél is működött. Ha ez a feltételezés helytálló, úgy az időpontok olyan közel kerülnének egymáshoz, hogy az az egész pályafutás rekonstrukcióját erősen kétségessé tenné. Véleményünk szerint — noha az Ars Notarialis szerzője

⁵⁷ A viszonylag legteljesebb alak: *Kovachich* : i. m. 76. l. Az itt szereplő kezdőbetűk feloldása a többi között formula alapján egyértelmű.

⁵⁸ An. O. II. 268. l.

⁵⁹ An. O. III. 351. l.

⁶⁰ Fl. An. O. III. 461. l. IV. 41., 45., 70., 88., 276., 345., 424., 434. l. V. 36., 185., 282., 294., 296., 382., 395., 402. l. *Békési R.* : A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bpest. 1910. 381. l. *Fejér* : i. m. VIII. 4. 280., 520—521., 614., 616. l. IX. 1. 132., 707., 803. l. stb. Ez után az időpont után csak olyan oklevelekben említik püspöki vikáriusként, ahol régebbi, tehát nyilván 1351 előtti tevékenységére utalnak. (*Kállay* : II. 7., 9., 31. l.)

⁶¹ An. O. V. 566. l. 1356-ban azonban már László a borsodi főesperes. (An. O. VI. 486. l.)

⁶² An. O. V. 432. l.

⁶³ An. O. V. 512., 573. l.; *Fejér* : i. m. IX. 2., 95. l.

⁶⁴ An. O. V. 627. l.

nyilvánvalóan ismerte a leleszi konvent szervezetét és működését, s talán leleszi oklevelek is voltak a kezegyében — ez az egri káptalan jegyzőjénél anélkül is könnyen lehetséges, hogy előzőleg Leleszen működött volna. A szerző célja láthatólag az volt, hogy munkájának használói a káptalani és konventi oklevéladást egyaránt megismerjék, s így az eredetileg káptalani oklevelek egyes helyeire — legtöbbször esetben csak vagylagos formaként — behelyettesítette azok konventi megfelelőjét.

Végül egy ponton eddigi két hipotézisünket össze is kapcsolhatjuk. Fentebb kimutattuk, hogy az *Ars Notarialis* „kulcsvárosa” jelenlegi tudásunk szerint legnagyobb valószínűséggel Nagybánya lehetett. Annak ellenére, hogy e korszakban igen kevés városi notarius említését találhatjuk az oklevelekben, Nagybánya kiugróan szegény anyagában mégis hallunk jegyzőről: az 1347-es privilégiumot a királytól Johannes plebanus „capellanus noster specialis”, Martinus iudex, magister Petrus notarius és Vlricus iuratus kérték, „de dicta civitate”. Az itt szereplő jegyző „magister” címe csakis képzettségére vonatkozhat, nem pedig rangjából, funkciójából következhet, mint e cím használatának egyes más eseteiben. E képzettség alkalmassá tette arra, hogy az *Ars Notarialis* elkészítésében a tőlünk feltételezett munkát elvégezhesse. (A nagybányai privilégiumban szereplő Péter jegyző funkciója egyébként értelmezhető úgy is, hogy — mint ezt *Mezey* az *Ars Notarialis* szerzőjéről gondolja — mind a város, mind pedig a plébános notariusaként működött.) Ha igaz az, amit *Mezey* nyomán a „kulcsváros” jegyzőjének pályafutásáról feltételeztünk, Péter mester az egri káptalanhoz került. Abban a már említett levélváltásban, amely nyilvánvalóan a király és az egri káptalan közt folyhatott, a következő kitétel olvasható a káptalan válaszában: „... nostrum hominem virum idoneum et utique fide dignum videlicet Magistrum P. f. B. subnotarium nostrum transmissimus...”⁶⁵ Az *Ars Notarialis* következtelen az eredeti oklevelekben szereplő nevek betűkkel helyettesítésében: egyes esetekben önkényes, máskor azonban az eredeti kezdőbetűket tartja meg, mégpedig úgyszólván egyforma gyakorisággal alkalmazza e két módszert. Az ábécében egymást követő betűk, valamint a T. jelzés teljes biztonsággal arra mutat, hogy megváltoztatták az eredeti betűt. Hasonló gyanúra ad okot, ha a nevet jelző betű megegyezik a személy funkciójának kezdőbetűjével (pl.: P. Plebanus). A többi esetben azonban úgyszólván mindig az eredeti kezdőbetűket tartja meg a formuláskönyv. Ha tehát arra gondolunk, hogy P. mester valóban subnotariusként működött az egri káptalannál, az elmondottak alapján bizonyos valószínűséggel azonosíthatjuk őt Péter mester nagybányai jegyzővel. A subnotariusi beosztás — úgy véljük — éppen megfelel annak a munkakörnek, amelyet az egri oklevelek szerzője betölthetett. Természetesen mindez csak akkor vehető majd komolyan tekintetbe, ha a remélhető további kutatások igazolnák Nagybánya „kulcsváros” voltát, s a kronológiai vizsgálatok alátámasztják a „kulcsváros” jegyzőjének fent feltételezett pályafutását.

*

Dolgozatunk célja elsősorban az *Ars Notarialis* tárgyalt részének térben és időben való elhelyezése volt. Ezáltal nem keríthettünk sort arra, hogy meghatározzuk a városokról benne tükröződő kép helyét a magyarországi városfejlődésben. Általánosabb problémá felvetés kapcsán igyekszünk majd ennek a feladatnak is eleget tenni.

Az abszolutizmus elvi kérdéseiről rendezett vita anyagából

MAKKAJ LÁSZLÓ

AZ ABSZOLUTIZMUS PROBLEMATIKÁJA

Az abszolutizmus a feudalizmus politikai rendszerének legkifejlettebb formája s egyben belső ellentéteinek végső kiéleződési szakasza. Mint a *feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakának tipikus államformája*, mindig is a történészek érdeklődésének előterében állott, s újabbban a marxista és a burzsoá történetírás vitájának egyik központi kérdésévé vált.

A római és a stockholmi történészkongresszusokon a nyugati burzsoá történészek kísérletet tettek, hogy meghatározzák az abszolutizmus mibenlétét és keletkezésének okait. Lényegét magában az abszolutista kormányzati rendszerben, a bürokratikus államapparátusban látják, s ennek különböző típusai szerint periodizálják fejlődését. Keletkezését pedig abból a „feszültségi atmoszférából” vezetik le, melyet a XIV—XV.

⁶⁵ *Kovachich*: i. m. 35. l.

század nagy háborúi teremtettek. Ez tette szerintük parancsoló szükségletté a központi hatalom erősítésének és centralizálásának egyre következetesebb, az abszolutizmusban betetőződő keresztülvitelét. A gazdasági-társadalmi tényezőkre, köztük elsősorban a polgárság szerepére utalnak ugyan a burzsoá történések, de nem mint az abszolutizmus kialakulásának lényegi, hanem mint járulékos elemeire, melyek elősegítették a feudális államok hatalmi konfliktusai által kiváltott abszolutisztikus törekvések kibontakozását.

A marxista történetírás ezzel szemben az abszolút monarchiában a feudalizmus késői szakaszának jellegzetes politikai felépítményét látja. Marx és Engels elsősorban a feudális birtokososztály és a feltörekvő tőkés polgárság küzdelmének összefüggésében vizsgálták a problémát, s ezért az abszolút monarchiát két átmenetileg egyenlő társadalmi erő közötti egyensúly, kompromisszum politikai formájának tekintették, rámutatva azonban az abszolutista állam önállóságának, osztályfelettségének látszólagos voltára és időlegességére. A szovjet történetírás az abszolutizmus feudális jellegét hangsúlyozza, s kelekezését a növekvő erejű antifeudális osztályharc elleni védekezés szükségéből vezeti le. A magyar marxista történetírás a centralizáció és abszolutizmus pozitív vonását, a polgári nemzetállamot előkészítő szerepét — mint történelmi fejlődésünkben többé-kevésbé kimaradt, legfeljebb részlegesen megvalósult tendenciákban jelentkező tényezőt — helyezte előtérbe.

Bár az abszolutizmus különböző vonásainak kiemelése a marxista történetírásban sohasem takarta el a lényegét, az abszolút monarchia alapvetően feudális jellegét és történelmi szerepének ellentmondásosságát, mégsem fölösleges a marxista koncepció egységes és egyúttal sokoldalú újrafogalmazása, egyrészt azért, mert a kutatások előrehaladása során felmerült újabb tényeket be kell illeszteni a törvényszerű összefüggésekbe, másrészt azért, mert csak így lehet útját állani az egyes, önmagukban helyesen megállapított vonások önállósulásából fakadó vulgarizálásnak, torzításnak. Ezt az újrafogalmazást meg kell előznie egy széleskörű vitának, s ehhez akarjuk most az első lépést megtenni. A római és a stockholmi kongresszus előadásaival, vitáival kapcsolatban a magyar történész-sajtóban jelentek már meg észrevételek, a centralizáció és abszolutizmus elvi problémái újabban is felmerültek történelmi irodalmunkban. Vitaindításul ezekhez a gondolatokhoz szeretnék néhány megjegyzést fűzni, nem azzal az igénnyel, hogy hiánytalanul kijelöljem megbeszélésünk problematikáját, hanem hogy felhívjam a figyelmet néhány fontosnak látszó szempontokra.

Az abszolutizmust olyan feudális államformának szokták jellemezni, melyben az uralkodó a hatalmat egy közvetlenül tőle függő, s az egész országot behálózó bürokratikus hivatali apparátus által, a feudális uralkodó osztály közvetlen beleszólása nélkül, de annak érdekében, a polgárságra támaszkodva, de azt elnyomva és kiszípolyozva gyakorolja. Ebben a meghatározásban benne foglaltatik az a kettős ellentmondás, mely a polgári történéseket az abszolutizmus feudális jellegének felismerésében, a marxista történéseket pedig az abszolutizmus történelmi szerepének helyes értékelésében nem egyszer félrevezeti, az ti., hogy az abszolút hatalomra törő uralkodó a maga harcaát a feudalizmus megszilárdításáért feudálisok ellen vívja, viszont szövöttek az anti-feudális polgársággal. A történelmi fejlődés folyamán ez a kettős ellentmondás úgy oldódik fel, hogy ellentétébe esap át: a feudális és antifeudális erők polarizálódnak a polgárságnak a feudális abszolutizmussal együtt a feudalizmust megdöntő forradalmában. Az abszolutizmus fennállási szakaszában azonban ezek az ellentmondások nem oldódnak fel, s éppen feszültségük teszi lehetővé az abszolút monarchia létrejöttét.

Mindkét ellentmondás csírájában jóval régebb keletű az abszolút monarchiánál. A centralizáció és a feudális széttagolódás küzdelme egyidős magával a feudalizmussal, s mióta létezik városi polgárság, az mindig természetes szövetségese volt az uralkodónak ebben a küzdelemben. Az abszolút monarchiát mégis megkülönböztetjük a feudális állam korábbi (korai, széttagolt és rendi-centralizált) formáitól. E megkülönböztetés egyik (a polgári történéseknél legfőbb) ismérve a központosított, bürokratikus államapparátus, mely azonban — mint felépítményi jelenség — mélyebbenfekvő gazdasági-társadalmi tényezőknek a következménye. A marxista történetírás az egyszerű árutermelésnek a tőkés árutermelésbe való átmenetét tekinti annak a gazdasági-társadalmi alapnak, melyen az abszolút monarchia kialakulhat, sőt szükségszerűen kialakul. A klasszikus európai fejlődésben a kettő kronológiailag valóban egybeesik. Az alap és a felépítmény közti tényleges kapcsolatot a polgárság szerepében szokás megjelölni: a tőkés gazdálkodás útjára lépő polgárság osztályharcával kikényszeríti, az uralkodó által igénybevett pénzével pedig lehetővé teszi a feudális államhatalom legmagasabb fokú koncentrációját. Az abszolút monarchia centralizációs politikájával felszámolja a feudális széttagoltságot, merkantilista politikájával pedig segíti a tőkés polgárságot a külföldi konkurrenca elleni védekezésben, vagy éppen a határokon túli expanziójában.

s ezzel hozzájárul az egységes nemzeti piac és a tőkés gyarmatosítás fejlődéséhez. Ugyanakkor — egyideig sikerrel — megkísérli a polgárság erőforrásait a felbomló feudális rend megszilárdítására felhasználni, ez a feudális létéből fakadó, alapvető törekvése azonban végül is hajótörést szenved azzal a másodlagos, kényszerű tevékenységével szemben, mellyel felnöveli ellenségét és sírásóját, a tőkés polgárságot.

Az abszolutizmus tehát belső lényege szerint a feudális államban a központi hatalom és a széttagolódás erői közt folyó küzdelemnek egyik, mégpedig végső fejleménye. Mint tendencia, kezdettől fogva benne lappang a feudális fejlődésben, kibontakozása és átmeneti győzelme azonban a feudális uralkodó osztály hatalmi harcain kívülálló, de ugyancsak a feudalizmusból kinövő erővel, a kapitalizmus felé mutató polgári fejlődéssel való — mint láttuk, nagyon is ellentmondásos — összekapcsolódásának tulajdonítható. Ha felvetjük azt a kérdést, hogy törvénytörés-e a feudális államnak abszolút monarchiává fejlődése, ezzel felvetettük a feudalizmusból a kapitalizmusha való átfejlődés törvénytörésének a kérdését is, s csak azzal együtt lehet rá megfelelni. Az abszolutizmus létrejöttének, történeti szerepének és bukásának fent vázolt klasszikus útja egyedül az angol és francia történelemben, abban is igen eltérő sajátosságokkal, figyelhető meg, de nincs egyetlen európai feudális ország sem (hacsak nem került az európai feudalizmusból eltérő társadalmi-politikai fejlődésű államok fennhatósága/ala, mint a balkáni országok), melynek történetében hasonló tendenciák ne hatottak volna. Ez arra hatalmaz fel, hogy az abszolút monarchiát, mint az azt feltételező kapitalista fejlődést is az európai feudalizmus törvénytörési fejlődési sajátosságának tekintsük, további kutatás számára tartva fenn annak eldöntését, hogy ezeknek megfelelő tendenciák mutatkoztak-e, s ha igen, hogyan, az Európán kívül élő népek autochton fejlődésében.

Bármennyire is azonosnak látjuk azonban az európai feudalizmus fejlődését, nem hunyhatunk szemet az abszolutista tendenciáknak az egyes európai országokban való jelentkezése közötti különbségek fölött. Ezeknek okait — véleményem szerint — az abszolutizmus társadalmi bázisával szolgáló társadalmi osztályok és rétegek fejlődésének különböző ütemében kell keresnünk. Vegyük először szemügyre a polgárságot. Az abszolutizmus társadalmi bázisa csak az a polgárság lehet, mely már kivált, vagy legalább kiválófélben van a rendi ellenállás érdekközösségéből. A középkori városgazdaság része a feudális rendnek, feudális privilégiumok védelmezik. A középkori városi önkormányzat és a polgárság rendi állása ezeknek a privilégiumoknak a biztosítékai, egyúttal azonban a centralizáció akadályai. A centralizáló uralkodó ezért szükségszerűen szembefordul a városi önkormányzattal is, mint a rendi ellenállás egyik formájával. A rendi ellenállás veresége tehát a polgárságnak is veresége, mint rontnek. Végeredményében azonban ez a vereség a feltétele annak, hogy a polgárság kibontakozzék a feudalizmusból. A középkori városgazdaság nemcsak védelmezője, hanem korlátja is volt a polgári gazdasági tevékenységnek: az ipar és a kereskedelem eheos, monopóliumos költöttségei gátolták a tőke szabad mozgását. De ha a rendi ellenállás összeroppanása olyan stádiumban találja a városi fejlődést, mikor a tőkés gazdálkodás még nem bontakozott ki, a középkori városi autonómiával együtt az éretlen kapitalista csírák is elpusztulnak, mint az a spanyol abszolutizmus pyrrhusi győzelme esetében történt. Ugyanúgy befulladás azonban a kapitalista fejlődés, ha a polgárság úgy tör ki a középkori városgazdaság gubójából, hogy nem védelmezi erős központi hatalom. Ez volt a sorsa a német városoknak.

A tőkés polgárság természetesen nem egyedüli társadalmi bázisa az abszolutizmusnak, hiszen akkor az abszolút monarchia valóban az a polgári állam lenne, amelynek a fejlődés ellentmondásossága által félrevezetett polgári történészek vélik. Az abszolutizmus létre sem jöhet anélkül, hogy a feudális uralkodó osztály egy része kikapcsolódjék a rendi ellenállásból és érdekeit a megerősödő központi hatalomhoz esatolja. Az állami főhivatalokban és a hadseregben vagy reprezentatív színekurákban elhelyezkedő „udvari” főnemesség az abszolutista rendszer legfőbb haszonélvezője, mert nemcsak mint földesúr, hanem mint az állami jövedelmek egy részének elsajátítója is kizsákmányolhatja a parasztságot, s részt vesz a polgári gazdasági tevékenység hasznának lefölözésében is. Ezért hozzájárul ahhoz, hogy a polgárság is elfoglalja a maga, mindenesetre alárendelt helyét az állami hivatalszervezetben, s hogy az állam merkantilista gazdaságpolitikája a polgári tőkefelhalmozást szolgálja.

Ebben — és csak ebben — az értelemben beszélhetünk az abszolutizmusról, mint a nemesség és a polgárság kompromisszumáról, egy olyan korszakban, mikor a nemesség már, a polgárság még nem eléggé erős az egyeduralomra. Ez a kompromisszum azonban időleges fegyverszünet a feudális és antifeudális társadalmi erők harcában. További alakulása attól függ, hogy a kapitalizmus mennyire tud behatolni a falu társadalmába, átalakítva a feudális termelési viszonyokat kapitalista termelési viszonyokká.

Ahol ez megtörténik, ott a nemesség és a polgárság kompromisszuma fokozatosan felbomlik, s vagy kicsúszik a föld a feudális földesúr alól, mint Franciaországban, vagy ő maga válik kapitalista vállalkozóvá, mint Angliában, ami az abszolutizmusnak, a kompromisszum politikai burkának felszámolására és a polgári állam kialakulására vezet. Ha azonban a feudális uralkodó osztálynak sikerül a feudális kizsákmányolást fenntartania, a polgárságot is tartós gyámsága alá tudja szorítani, hosszú időre állandósítva az abszolutista kompromisszumot, mint ez a kelet-európai országokban történt.

MOLNÁR ERIK

AZ EURÓPAI ABSZOLUTIZMUSRÓL

Az abszolutizmus vizsgálatát tanulságos a szovjet történettudomány történetével, annak a fejlődésnek áttekintésével kezdeni, amelynek eredményeképpen a szovjet történetírás, a *dogmatizmus elleni küzdelemben*, megalkotta az orosz abszolutizmus alapjainak helyes elméleti képét. Az abszolutizmus kérdését a szovjet történészek a háború utáni időben először 1946-ban vitatták meg. Azóta a kérdés többször felmerült, így például 1949–51-ben, az orosz történet periodizációs vitája alkalmából. A kérdés feltevését a szovjet történetírásban az jellemzi, hogy az abszolutizmust mint a centralizált állam kialakulásának tetőpontját fogják fel. A vizsgálat tulajdonképpeni tárgya a centralizációs folyamat, amelyet nemegyszer lényegében befejezettnek tekintenek az orosz földek egyesítésével, mielőtt még az abszolutizmus létrejött volna. Az utóbbi álláspontot képviseli például Cserepnynin „az orosz centralizált állam kialakulása a XIV.—XV. században” című munkájában, amely 1960-ban jelent meg. A kérdés ilyen szemlélete az orosz történetből következik, amelyben az egységes, s ebben az értelemben centralizált államhatalom kialakulását megelőzte a szélsőséges politikai decentralizáció, a részfejedelemségek korszaka. Az orosz történetben a centralizáció, a decentralizáció korszakából kiindulva, halad előre, folyton erősödve, a központi államhatalomnak, majd a rendi-képviselési monarchia bizonyos formájának kialakítása útján egészen az abszolutizmusig. A fejlődésnek más típusa ez, mint amilyennel pl. a magyar történetben találkozunk. A magyar történet megfelelő évszázadaiban nem követi a decentralizáció korszakát a folyton erősödő centralizáció korszaka. A XI—XIV. században az erőviszonyok hol a centralizáció, hol a decentralizáció irányában tolódtak el. Ugyanezt az ingadozást látjuk a XV. században és a XVI. század első évtizedeiben, a rendi-képviselési monarchia korszakában is, amelyben az államhatalom egészben véve nem volt erősebb a korábbi feudális királyság államhatalmánál. Azt egyébként, hogy a rendi-képviselési monarchia nem jelent szükségképpen erősebb, centralizáltabb hatalmat a korábbi feudális királyságnál, a lengyel példa eléggé megmutatja.

Amikor a háború után a szovjet történettudományban a centralizáció kérdése felmerült, a dogmatizmus virágjában volt. A szovjet nézetek fejlődését a dogmatizmus láncainak fokozatos lerázása kísérte. Nem könnyű küzdelem volt ez, s csak a legutóbbi időben vezetett oda, hogy a szovjet történettudománynak az orosz centralizációra és abszolutizmusra vonatkozó nézetei az utolsó dogmatikus maradványoktól is megtisztuljanak.

Miféle dogmatizmusról van itten szó? Ez a dogmatizmus abban állott, hogy kezdetben az orosz centralizációt és abszolutizmust nem az orosz történet konkrét összefüggéseiből vezették le, hanem Marx és Engels más történeti tények elemzése alapján felállított tételeiből magyarázták, amelyeket dogmatikusan alkalmaztak az orosz történetre. Azt, amit Marx és Engels csak vezérfonalnak tekintett, a történet további tanulmányozásához, általános és végérvényes igazságnak tekintették. Marx és Engels, az angol-francia történetet tartva szem előtt, kifejtette, hogy a centralizált királyi hatalom az árutermelő polgársággal szövetkezve, az árutermeléssel és a polgársággal együtt emelkedett fel, s hogy maga az abszolút monarchia a burzsoázia és a feudálisok egyensúlyi helyzetén alapul, amelyek közül az első még nem elég erős, a második pedig már nem elég erős ahhoz, hogy a hatalmat közvetlenül gyakorolja. Ennek a gondolatmenetnek megfelelően dolgozta ki Baziljevics 1946-ban a szovjet történettudomány álláspontját az orosz centralizáció kérdésében. Baziljevics álláspontja nem volt mentes az ellentmondásoktól, ellenvetésekbe is ütközött, felfogását azonban a szovjet történettudomány akkor általánosságban elfogadta. Eszerint a polgári áruterelés fejlődése Oroszországban a XV. század második felében indult volna meg, s az orosz földek egyesítésének alakjában már a század vége felé létrehozta a politikai centralizációt. Az áruterelés továbbfejlődése azután a XVII. században, a kereskedő burzsoázia irányítása

alatt, az egységes összorosoz piac kialakulásához vezetett, amely az abszolútizmus gazdasági alapját alkotta. Az így létrejött abszolútizmus Baziljevics szerint szociális szempontból elsősorban a nemességre támaszkodott, s a nemességgel szemben a kereskedő burzsoázia a társadalomban alárendelt szerepet játszott.

Baziljevics úgy látta, hogy egymagában a polgári árutertermelés fejlődésének kezdeti szakaszából, amikor a társadalom uralkodó vonása még a gazdasági szétforgácsolt-ság, nem lehet a politikai centralizációt levezetni. Ezért Sztálinra hivatkozott, aki, mint ismeretes, kifejtette, hogy az orosz politikai centralizációt sietette a mongolok elleni védekezés érdeke. A valóság azonban az, hogy a centralizáció, ha ezen az orosz földek politikai egyesítését értjük, nem a mongol veszély leküzdése végett jött létre, hanem a mongol veszély tényleges leküzdése után, az Aranyhorda előrehaladt bomlásának idejében valósult meg. A történeti tényeket itt Sztálin tételének dogmatikus alkalmazása helyettesítette. Ilonló volt a helyzet az összorosoz piac kialakulásának a kérdésében. A történeti tények azt mutatják, hogy a XVII. században az összorosoz piac kialakulása éppen csak megkezdődött. Itt a történeti tények vizsgálatát Lenin egyik félromagyarázott tételének dogmatikus hungoztatása helyettesítette. Lenin azt írta, hogy csak az orosz történet új korszakát, hozzávetőleg a XVII. századdal kezdve, jellemzi az összorosoz piac kialakulása. Ezt Baziljevics úgy értelmezte, hogy Lenin szerint az összorosoz piac már a XVII. században kialakult, és ezzel a kérdést eldöntöttnek vette.

Az orosz centralizációnak és abszolútizmusnak ez a dogmatikus elmélete az előbbi formában nem sokáig tartotta magát. Már maga Baziljevics is utalt arra, hogy a centralizáció legfontosabb szociális indítékát abban kell keresni, hogy a nemességnek a parasztsággal vívott osztályharcában erős központi hatalomra volt szüksége. A periodizációs vitában azután Juskov és mások már egyenesen a falusi osztályharc kiéleződéséből, az ezzel kapcsolatos történeti tényekből vezették le a centralizációt. A továbbiakban ez a nézet mindinkább felülkerekedett, úgy azonban, hogy emellett egy vagy más formában a dogmatikus képzetek is továbbéltek. Az árutertermelés és a moszkvai nagyfejedelmeknek a városokkal kötött szövetsége még Cserepnyn 1960-ban megjelent munkájában is mint a XV—XVI. században végbement centralizáció másodlagos feltételei szerepelnek.

Csak Szaharovnak a Vaproszi Isztorii 1961. évi 9. számában közölt és szerkesztői megjegyzés nélkül közzétett cikke öntött tiszta vizet a pohárba. Ez a cikk, a történeti tényeknek és a szovjet történettudományban e korra uralkodóvá vált felfogásnak megfelelően, megállapította, hogy Oroszországban a XIV—XV. században, a mongol invázió után a fejlődést visszanyomó hatásaként, a természeti gazdálkodás uralkodott; hogy a polgári árutertermelés fejlődése, amely a XV. század utolsó éveiben vette kezdetét, a XVII. században nem vezetett még az egységes összorosoz piac kialakulására; hogy a moszkvai nagyfejedelmek nem szövetkeztek a városokkal, hanem alávetették ezeket; s hogy a XVI—XVII. században létrejött, abszolútizmusba torkolló centralizációnál a polgári árutertermelés nem játszott szerepet. Ez a centralizáció azért jött létre — a konkluziót itt saját szavaimmal fogalmazom meg —, mert a XIV—XV. században erőteljesen fejlődtek a parasztság termelőeri, és a XVI. századtól kezdve a mezőgazdasági árutertermelés is fellendült. A nemesség magához ragadta a terméktöbbséget és az árutöbbséget. Hogy ezt megtehesse, a parasztságot rögöz köthette és robotra fogta. S hogy a parasztság ellenállását megtörje, kiépítette a centralizált, majd abszolút államhatalmat.

A francia, a spanyol és az orosz abszolútizmussal kapcsolatban lényegében hasonló álláspontot fejtettek ki Kőpeczi Béla, Wittman Tibor és Niederhauser Emil referátumai is, habár, az egyes országok eltérő viszonyainak megfelelően s itt-ott más-más szempontokat emelve ki, többé-kevésbé módosított formában. Kőpeczi Béla és Niederhauser Emil a francia és az orosz abszolút monarchiát a parasztság osztályharcának kiélesedésére vezeti vissza — s emellett utal a városi plebejus elemek részvételére az osztályharcban. Wittman Tibor pedig rámutat arra, hogy a spanyol abszolútizmus kialakulása összefüggött a mezőgazdasági árutertermelés fejlődésével s ezzel kapcsolatban a parasztság — s emellett a városok — osztályharcának megtörésével, s hogy a spanyol abszolútizmus kiszolgáltatta a parasztságot és a városokat a feudálisoknak.

A szovjet tudomány által meghaladott dogmatikus nézetet — azt a felfogást, hogy az abszolút monarchia gazdasági-társadalmi alapja az árutertermelés polgári fejlődése, illetve az egyszerű árutertermelésnek a tőkés árutertermelésbe való átmenete — a referensek közül csak Makkai László képviselte, abban a korlátozott formában, hogy az abszolútizmus klasszikus útja egyedül az angol és a francia történetben figyelhető meg, de mint tendencia a többi európai feudális országban is örvényesült. Makkai László álláspontját ezenkívül még az jellemzi, hogy a feudális abszolútizmus kialakulásában semmiféle szerepet sem tulajdonít a feudálisok és a parasztság osztályellentétének, amely pedig a feudalizmus alapvető ellentéte.

Makkai László nem áll egyedül mai történeti irodalmunkban dogmatikus nézeteivel. Elekes Lajos „Az európai feudális államok központosításának némely kérdéséről” című tanulmányában, amely a Történelmi Szemle 1959. évi 3—4. számában jelent meg, ugyancsak a dogmatikus álláspontot képviseli. Elekes Lajos is abból a dogmából indul ki, hogy fejlett polgárság vagy annak szerepét betöltő más társadalmi erő nélkül az abszolútizmus nem vezethető le. Ennek mefelelően a magyar fejlődést illetően felteszi a kérdést: milyen erők pótolhatták volna a magyar nemzeti abszolútizmus esetében a hiányzó fejlett polgárság szerepét? Maga a kérdésfeltevés hamis, mert semmiféle történeti elemzés nem bizonyította be, hogy az abszolútizmus feltételezi legalább is a burzsoázia szerepének valamiféle pótlékát. A kérdés nem válik realisabbá azzal, hogy Elekes Lajos nem egy létezett, hanem egy nem létezett abszolútizmus társadalmi alapjait kutatja. Válasza pedig irreális, mert az *elnyomó* magyar feudális abszolútizmus lehetséges társadalmi bázisát, ha feltevésszerűen is, többek között a parasztság felső határán elhelyezkedő rétegekben, tehát az *elnyomott* parasztságban keresi.

Tegyük most fel a kérdést: dogmatikus volt-e Marx és Engels, amikor az abszolútizmus társadalmi alapját elemezte? Másszóval, érvényesnek tartották-e, ha csak tendenciaszerűen is, az angol és a francia abszolútizmus elemzéséből levont következtetéseiket a többi európai feudális országra vonatkozóan is? Marx és Engels természetesen nem gondolkoztak dogmatikusan. Ahelyett, hogy a burzsoázia *erejére* támaszkodó abszolút monarchia esetét általánosították volna, elemezték az abszolútizmusnak azt a fajtáját is, amely erejét a burzsoázia *gyengeségéből* meríti. Erre elég itt egy példát felhozni, Marxnak „A moralizáló kritika és a kritizáló morál” című munkáját, amelyben többek között a német fejedelmi abszolútizmussal foglalkozik.

Marx itt abból indul ki, hogy a német fejedelmi abszolútizmus egész történetét „a német polgári osztály elnyomorodott fejlődése magyarázza”. A XVI. századtól kezdve a német ipar és kereskedelem lehangyolott, mi több, a meggyengült polgárság függő helyzetbe került a fejedelmekkel szemben. Ahelyett, hogy pénzügyi szempontból a fejedelmek függöttek volna a polgárságtól, a fejedelmek, kik pénzügyi erejüket külföldi segélyeknek köszönhették, anyagilag alávették maguknak az elcsenevezedett polgárságot. A feudális nemességet viszont erősítette a polgársággal szemben a mezőgazdasági árukivitel. Ezen a társadalmi alapon emelkedett fel a német fejedelmi abszolútizmus, amely eszerint nem a nemesség és a polgárság egyensúlyi helyzetén nyugodott, hanem egyedül a feudális nemességre támaszkodott, és enélfogva egyedül a feudális nemesség osztályérdekeit jelezte ki. Wittman Tibor referátumából kiderül, hogy Marx szerint a spanyol abszolútizmus alapvonásai is hasonlóak voltak, bár az utóbbi más történeti körülmények között fejlődött és, a nyomorúságos német fejedelemségekkel szemben, világhatalommá növekedett.

Marx tehát az európai abszolútizmusnak legalább kétféle típusát különböztette meg: az angol-francia típust, amely a feudálisok és a burzsoázia egyensúlyi helyzetén alapul, és a német-spanyol típust, amelyet a feudálisok túlereje jellemez a fejletlen, fejlődésben megállított vagy visszahagyott polgársággal szemben. Az elmondottakból következik, hogy — legalább idiglenesen — az orosz abszolútizmust is az utóbbi típus alá lehet vonni.

De vajon megállhatunk-e a feudális abszolútizmus e kétfajta típusánál, mint az elemzés végső eredményénél? Beérhetjük-e azzal, hogy a feudális abszolútizmus keletkezését és lényegét a feudális nemesség és az árutermlő polgárság fejlődéstörténetéből és a két osztály egymáshoz való viszonyából vezessük le, és közben a feudális társadalom alapvető ellentétét, a nemesség és a parasztság ellentétét mellőzzük? Ezzel nyilvánvalóan nem érhetjük be. Nyilvánvalóan fel kell tenni a kérdést, hogy vajon a kétféle fejlődés menetét és a kétféle típust nem lehet-e egyetlen alapfolyamatra visszavezetni, amely a feudális társadalom alapvető ellentétével függ össze, s amelynek a kétféle fejlődésmenet és a kétféle típus csak felületi változatai.

Erre a kérdésre a választ a referátumok tulajdonképpen magyarázták már meg is adták. A válasz, ha a marxizmus szellemében szabatosabban fogalmazzuk meg, így hangzik: a francia, a spanyol és az orosz abszolútizmus a felületi folyamatok eltérő változatai mellett is egyformán azért jött létre, mert a feudális uralkodó osztálynak — a termelőerők és az árutermlés fejlődésének meghatározott fokán, amely az egyik esetben alacsonyabb, a másik esetben magasabb volt — az államhatalom erőteljes centralizálására volt szüksége ahhoz, hogy a kizsákmányolt parasztságot fékentarthassa. Ehhez hozzá lehet még fűzni — amire Engels többször utal —, hogy az abszolútizmus kialakulását adott esetben meggyorsíthatják a külső ellenséggel folytatott harc szükségletei.

Az angol abszolútizmus tekintetében Makkai László ugyan más választ adott. s a német abszolútizmus kérdésében való állásfoglaláshoz Péter Katalin referátuma nem

nyújt elegendő alapot. De Angliát illetően elég itt a Marx „Töké”-jéből jólismert tényekre hivatkozni. Angliában a parasztság erőszakos és tömeges kisajátítása a XVI. században, tehát a feudális abszolútizmus idejében indult meg, s ennek a döntő jelentőségű folyamatnak előrehaladását — az ellentétes törvényhozási intézkedések mellett is — ténylegesen az abszolút államhatalom biztosította. Az abszolút államhatalomra tehát ebben az esetben is alapvetően a nemességnek — az új nemességnek — volt szüksége, hogy annak fedezete alatt végrehajtsa a paraszttömegek erőszakos kisajátítását. Az pedig tudott dolog, hogy Kelet-Németországban a feudálisok a fejedelmi abszolútizmustól védve rakták a második jobbhágyság igáját a parasztság nyakába. Ismeretes az alku, amit itt kötöttek. A feudálisok elismerték a fejedelmi abszolútizmust, s ennek ellenében a fejedelmek kiszolgáltatták a parasztságot a feudálisoknak.

PACH ZSIGMOND PÁL

AZ ABSZOLUTIZMUS VITÁS KÉRDÉSEIHEZ

Molnár Erik áttekintette az abszolútizmus problémáival kapcsolatos nézetek alakulását a szovjet történettudományban, én most előljáróban szólni kívánok azokról a vitákról, amelyek körünkben, magyar történészek körében folytak e témáról a korábbiakban, — még ha e régebbi vitáink elméleti színvonal és szakmai alátámasztás tekintetében el is maradtak mind a szovjet történettudományban folyt diskusszióktól, mind e mai megbeszélésünktől.

Korábbi idevágó vitáink az egyetemi magyar történeti tankönyvsorozatnak több mint egy évtizeddel ezelőtt megindított munkálataival függtek össze; egyben számos ösztönzést nyertek a szovjet periodizációs vitától, amelyről Molnár Erik is megemlékezett. A magyar történelem periodizációjának vázlata, a tankönyvkötetek tézisei, majd első kéziratai (kivált az 1526-tól 1790-ig terjedő korszakot tárgyaló tankönyv 1954-ben széleskörű megvitatásra került kézírata) — ezek voltak a főbb írásbeli anyagok, amelyeknek megtárgyalása annak idején alkalmat adott az abszolútizmus egyes kérdéseinek felvetésére.

Milyen főbb problémák merültek fel akkoriban a tárgykörre vonatkozóan?

1. Először is a *rendi képviseleti monarchia* (rendi állam), a *központosított monarchia*, az *abszolút monarchia* fogalmának tartalma, egymáshoz való viszonyuk, helyük a feudális állam centralizációjának történelmi folyamatában. Felmerült tehát egyfelől a rendiség és centralizáció viszonyának problémája, másfelől a centralizáció és abszolútizmus viszonyának kérdése.

Azóta beható tanulmányok jelentek meg mindkét vonatkozásban. Ami az elsőt illeti, hadd említsem most csak Mályusz Elemérnek A rendi állam Hunyadi korában c. munkáját és Elekes Lajosnak Rendiség és központosítás a feudális államokban c. értekezését, mely utóbbinak rövidített szövege éppen a közelmúltban került előadásra és talált elismerő fogadtatásra a lengyel-magyar történészkonferencián. (Csak sajnálhatjuk, hogy Elekes Lajos kézírata ezideig még nem került kiadásra, s így nem válhatott a mai vitaülés anyagának fontos részévé.) — A tárgykör másik vonatkozásában csupán Wittman Tibornak és Makkai Lászlónak a Habsburg-abszolútizmus kialakulásáról szóló tanulmányaira utalok, mellőzve most azokat a munkálatokat, amelyek a Habsburg-abszolútizmus XVIII. századi fejlődését illetően láttak időközben napvilágot.

Mármost: Elekes Lajos kézírata ugyan a XVI. századra is ad bizonyos kitekintést, Wittman Tibor és Makkai László tanulmányai pedig valamelyest visszapillantanak az előzményekre is, — mégis a XV—XVIII. századi, vagy legalább a XV—XVII. századi folyamat együttes áttekintése (természetesen: valamelyest részletező együttes áttekintése) ezidőszertig még hiányzik. Ha az említett műveknek témaállításukból folyóan ez nem is lehetett feladata, ilyen, több századot átfogó egységes áttekintés, mint számos más kérdésben, a centralizáció problémakörében is nagyon gyümölcsözőnek ígérkezik. Magam például az agrárfejlődés tanulmányozása kapcsán tapasztaltam, milyen haszonnal jár a XV—XVII. századi folyamat *együttes* szemügyrevétele; s ezt most nemcsak per analogiam említtem, hanem tartalmi szempontból is: hiszen az alapon, nem utolsósorban az agrárviszonyok területén jelentkező folyamatok természetesen alapvetően befolyásolták a politikai felépítmény fejlődését, a centralizációnak, az abszolútizmus kialakulásának történeti folyamatát (amely összefüggésre a későbbiek során szeretnék is még kitérni).

Ami a mai vitaülés alappreferátumait illeti, egyikük-másikuk mutat is ilyen törekvéseket: a többszázados folyamat egységes végigtekintésére irányuló szándékot, —

azonban, úgy vélem, nem eléggé határozottan. Természetesen nem a rendi monarchia, centralizáció, abszolútizmus definícióit hiányolom, de hasznosnak tartanám a lehető szabatos, következetes marxista fogalomkezelést e fontos történeti kategóriákkal kapcsolatban.

Legyen szabad tehát rögtön bevezetőben annak a véleményemnek kifejezést adnom: feladata történettudományunknak a centralizáció XV—XVIII. (vagy legalábbis XV—XVII.) századi folyamatának *egységes* áttekintése, ennek során rendiség és centralizáció viszonyának, centralizáció és abszolútizmus viszonyának történetileg és logikailag szabatos megvilágítása — eléggé részletező, de ugyanakkor a fővonalakait sehol el nem ejtő, egységes szempontú tanulmányban.

2. Korábbi idevágó vitáink másik főproblémája az *abszolútizmus alapító jellege, osztálytartalma* kérdése körül kristályosodott ki.

Az egyetemi magyar történeti tankönyv téziseinek és részben első sokszorosított kéziratának ama része, amely a XVIII. század második felével foglalkozott (Wellmann Imre munkája) az abszolútizmust mint a feudalizmus *bomlását* előmozdító felépítményt jellemezte: felfogásában az abszolútizmus mint a feudalizmus felbomlásának, a *burzsoá* viszonyok kibontakozásának államtípusa jelent meg. Az abszolútizmus és jellemzésénél egyrészt a francia monarchia, másrészt a XVIII. század második felében Habsburg-abszolútizmus merkantilista gazdaságpolitikájának, továbbá a felvilágosodás hatásának mozzanatai játszóttak közre, — ezek mellett bizonyos szándékolatlan maradványai a polgári történelemszemléletnek, amelynek számos képviselője, mint ismeretes, ma is lényegében polgári jelleggel tulajdonít az abszolútizmusnak.

E nézettel szemben a vitákon ama felfogás nyert kifejtést, amely szerint az abszolútizmus osztálylényegét tekintve *feudális* abszolútizmus: alapvetően a feudális osztályrend védelmét, fenntartását — korszerűsített változatban való fenntartását — szolgálja, az ártermelés fejlődésének, ezzel összefüggésben az osztályharc kiegyeződésének viszonyai között; az abszolútizmusnak mind „engedményei” a jobbhágyság viszonylatában (ha ilyesmire egyáltalán sor kerül), mind pártoló intézkedése a burzsoázia irányában — végső soron a feudalizmus megmentését, átmentését célozzák. Utóbbi vonatkozásban megvilágítást kaptak a kialakuló burzsoáziát támogató *gazdasági rendszabályok állampénzügyi indokai*, összefüggésben a *nemzetközi politikai helyzettel*, az abszolút monarchiák uralkodó köreinek hódító-gyarmatosító aspirációival, a rohamosan növekedő állami-katonai kiadásokkal stb. — itt a Tölke I. kötetének 24. fejezete becses útmutatásokkal szolgált —; másrészt az *abszolútizmus e gazdasági rendszabályainak belpolitikai-szociális indokai*, — amelyeket a szovjet történetírás behatóan elemzett —: a fejlődőben levő burzsoáziának az abszolútizmus táborában tartása, eltérítése a jobbhágysághoz való közeledéstől, megakadályozása a parasztsággal való szövetség kialakulásának, meggátálása annak, hogy befolyásra tegyen szert a falusi tömegek felé, vezetőjévé váljék a feudális rend ellen irányuló, élesedő paraszti osztályharcoknak, — egyszóval: *megakadályozása a polgári forradalomnak*.

Ez az álláspont, amely az akkori vitákban felülkeredett s végül is általában elfogadásra talált, — ez az álláspont persze meglehetősen sommás volt, nem mentes bizonyos merevségtől, dogmatikus túlzásoktól; ez az álláspont lényegében csak a francia abszolútizmus és a XVIII. századi Habsburg-monarchia tanulmányozására támaszkodott, nem vizsgálta az abszolút monarchia fejlődési szakaszait, a kialakuló burzsoázia szerepének, helyzetének módosulásait e fejlődési szakaszokban, stb.; mégis — véleményem szerint — alapvetően helyesen határozta meg az *abszolútizmust*, mint *feudális felépítményt*, mint a feudális formáció meghatározott, utolsó periódusának államtípusát.

3. A magyar történelem periodizációjának, ill. tankönyvtéziseinek vitáján még egyszer felmerült az abszolútizmus osztálytartalmának kérdése, éspedig az 1849—1867 periódussal kapcsolatban. Hogyan értsük itt a hagyományos korszakmegjelölést: „az abszolútizmus kora”? Vessük talán el? Hiszen ekkor már nem *feudális* formációról van szó a Habsburg-monarchiában, ill. Magyarországon, hanem a *kapitalista* formáció kezdeti szakaszáról. Lehet-e ennek is abszolútizmus a politikai felépítménye?

A választ a felmerült kérdésre két tény kifejtésével próbáltuk megadni.

a) Először: az „abszolútizmus kora” 1849-től 1867-ig még a polgári forradalom korszakához tartozik; a Habsburg-államban, ill. Magyarországon a polgári forradalom korszaka, mint Lenin is megjegyezte, 1848-cal kezdődött és 1867-tel zárult.

b) Másodszor — és különösen — az abszolútizmus mint politikai rendszer éppen *feudális* maradvány, éppen a feudalizmus esőkevénye a politikai felépítményben; ilyenképpen 1867 *után* is lehettek és voltak maradványai a dualista monarchia, ill. Magyarország államrendszerében. — Fontos útmutatással szolgáltak e tekintetben is Lenin észrevételei, aki Ausztria-Magyarországra nézve éppen az abszolútizmusban, a feudaliz-

musban (nagybirtokrendszerben) és a nemzetiségi elnyomásban jelölte meg a középkor továbbélő maradványait, — Lenin fejtegetései, aki az 1861-es parasztreform utáni Oroszországra nézve természetesen számos művében elemezte ezt a problémát. Lenin, mint ismeretes, a XIX. század végi — XX. század eleji Oroszország körülményeit vizsgálva egyfelől a cári abszolutizmus megdöntésében, másfelől a feudális jellegű agrárviszonyok felszámolásában tűzte ki a demokratikus forradalom két fő feladatát és nyomatékosan hangsúlyozta a kettő szoros összefüggését. (Erre a kérdésre egyébként Niederhauser Emil referátuma is utalt.)

Igen jellemző itt a szoros kapcsolat: a gazdaságban a középkori agrárviszonyok maradványai, a politikai rendszerben az abszolutizmus maradványai között. Csaknem azt mondhatjuk: ahol a mezőgazdaság forradalmi átforgatódása kíméletlenül elsöpörte a hagyományos agrárfeltételeket (Anglia), ill. ahol a polgári forradalom eljuttott a demokratikus agrárátalakulás rendszabályaihoz (Franciaország), ott nemigen maradt táptalaja az abszolutizmus maradványainak sem. Ahol viszont a burzsoá állam az abszolutizmus jelentős esőkevényeit konzerválta, ott feltétlenül fellelhetők az agrárviszonyok súlyos feudális maradványai a tőkés fejlődés korszakában is, miként ezt Oroszország, Poroszország, Ausztria-Magyarország stb. szembetűnően példázzák.

A fenti összefüggés is hozzásegített bennünket az abszolutizmus osztálylényegének, *alapvetően feudális jellegének* megértéséhez; s ezt a felfogást képviselték írásban és szóban általában azóta is a magyar történészek, következetesen vagy kevésbé következetesen.

4. Ma mégis szükségesnek látszik visszatérni e kérdésre, az abszolutizmus alapvető jellegének kérdésére. Az elhangzott referátumok többsége ugyan lényegileg ezt az álláspontot képviseli most is — Wittman Tibor igen érdekes fejtegetéseire, Köpeczi Béla és Niederhauser Emil hasznos előadására gondolok —, de a nyitóreferátum, Makkai László legalábbis erősen félreérthető e tekintetben. Ha a referens bírálónak említi is a burzsoá történetírás ama nézetét, amely az abszolutizmust voltaképpen polgári államtípusnak minősíti; ha azzal kezdi is fejtegetéseit, hogy „az abszolutizmus a feudalizmus politikai rendszerének legkifejlettebb formája”. — rögtön így folytatja: az abszolutizmus „a *feudalizmusból a kapitalizmushoz való átmenet* korszakának tipikus államformája”. S a továbbiakban is sokszor nyilatkozik ebben az értelemben; pl.: „a marxista történetírás az egyszerű árutermelésnek a tőkés termelésbe való *átmenetét* tekinti annak a gazdasági-társadalmi alapnak, melyen az abszolút monarchia kialakulhat, sőt szükségszerűen kialakul”; valamivel később „az abszolút monarchiát, mint az azt feltételező kapitalizmust” együtt teszi vizsgálatának mérlegére; stb. — Mint látszik, ezekben a fogalmazásokban — s itt nem egyes mondatokról van szó, hanem az egész referátumot átható szemléletről — legalábbis elmosódik az abszolutizmus alapvetően *feudális* jellege; az abszolút monarchia *átmeneti* jellegű, sőt akarva-akaratlan inkább *tőkésedő* jellegű állam-típusként lép előnk.

Nézzünk szembe tehát e nézettel kissé közelebből, és pedig először Nyugat-Európa, szűkebben: *Anglia és Franciaország* vonatkozásában. Vajon áll-e, hogy az egyszerű áru-termelésnek a tőkés áru-termelésbe való átmenete korszakában abszolút monarchia volt a politikai felépítmény ez országokban? Való-e, hogy — amint a referens kifejezte — „az európai fejlődésben a kettő (vagyis: az egyszerű áru-termelésből a tőkés áru-termelésbe való átmenet és az abszolutizmus) kronológiailag valóban egybeesik”?

Vajon Angliában a VII. Henrik-től a forradalomig terjedő időszak, a Tudor-, majd Stuart-abszolút monarchia korszaka: csupán ez az egyszerű áru-termelésből a tőkés áru-termelésbe való átmenet korszaka? Csupán ez az eredeti tőkefelhalmozásnak, a kapitalista manufaktúra és a tőkés bérleti rendszer kiépülésének stb. korszaka? Nem! Az átmenet korszaka Angliában — mint Marx elemzése alapján ismeretes — a XV. század végétől a XVIII. század utolsó harmadáig tart; s nemcsak a polgári forradalom *előtti* század, hanem a forradalom *után* is egy jó évszázad, nemcsak az abszolút királyság, hanem az alkotmányos királyság, nemcsak a feudális monarchia, hanem a burzsoá monarchia, nemcsak a Henrikék, hanem a Györgyök Angliája is idetartozik.

De talán Franciaországban, ahol csak jóval később került sor polgári forradalomra, ahol egészen a XVIII. század végéig fennállt az abszolút monarchia, ott ez talán csak ugyan „egyidős” volt az egyszerű áru-termelésből a tőkés áru-termelésbe való átmenettel? Nem, itt sem tehetünk kronológiailag egyenlőségi jelet az átmenet korszaka és az abszolutizmus korszaka között. Beszélhetünk-e például a tőkés mezőgazdaság kialakulásáról az ancien régime időszakában? Nem tartozik-e az *átmenet*hez, a *tőkés gazdaság kifejlődéséhez* a császárság, a restauráció, sőt a *júliusi monarchia időszaka is*, — miként ezt Marx többhelyütt (Az Osztrágharcokban, a Brumaire-ben, a Tőke II. kiadásának utószavában) oly szemléletesen mutatja be?

Tehát: Angliára, Franciaországra korlátozva sem állítható, hogy a kapitalizmusba való átmenet korszaka egybeesik, egyenlő az abszolutizmus korszakával. Az átmenet korszakának legfeljebb kezdete, első fele, *első szakasza* esik az abszolutizmus korszakára; a tőkés termelésre való átmenet *második szakasza*, a tőkés viszonyok kibontakozása már „*hathatósabb*” *feléptményt*: nem abszolút monarchiát, hanem burzsoá államot követel. — Milyen jellemző erre nézve az az elemzés, amelyet Marx nyújt az eredeti tőkefelhalmozás angliai menetéről a Tőke I. kötetének 24. fejezetében. A folyamat ugyan már a XV. század végén megkezdődött, de VII. és VIII. Henrik alatt az államhatalom, a parlament még „megrémült ettől az átalakulástól”, még nem tudta, hogy a „wealth of the nation az állami bölcsesség utolsó szava”. Ezt csak később, a XVIII. században, a burzsoá monarchia időszakában „értette meg” a parlament: a parasztság kisajátításának „kis, független magánmódszereit” ekkor váltotta fel a „törvényesített földrablás”, az un. parlamenti bekerítések.

5. Hadd időzzünk még egy kissé Nyugat-Európánál: Angliánál és Franciaországnál. Makkai László referátuma idevágóan még a következő megállapítást teszi: „Az abszolutizmus létrejöttének, történeti szerepének és bukásának fentvázolt *klasszikus útja egyedül az angol és francia történelemben*, abban is igen eltérő sajátosságokkal figyelhető meg.” Majd néhány oldallal később így ír: „Az *angol abszolutizmus* legfőbb sajátossága, ha jellegzeteségeit a *klasszikusnak tekintett francia* példán mérjük le . . .” stb. Nem tűnt itt fel az ellentmondás két megállapítása között? Nem tűnt fel a referens előtt, hogy az egyik esetben „egyedül” az *angol és francia* fejlődést nevezte *klasszikusnak*, a második esetben — már valóban egyedül — a *francia* példát?

Mit kever össze itt Makkai László? Azt, hogy Marx és Engels *Angliát* tekintették a *kapitalizmus* kialakulása *klasszikus útjának*, viszont *Franciaországot* „az egységes rendi monarchia mintországának”, az *abszolutizmus klasszikus* példájának.

Mire figyelmeztetnek Marx és Engels ez útmutatásai?

a) Egyrészt arra, hogy nem lehet az un. nyugat-európai (angol-francia) fejlődést sem egy kalap alá venni, — sokkal messzebb kell menni a disztingválásban, mint a referens tette, aki a hivatalszervezet síkján maradván figyelt fel az angol és francia abszolutizmus fejlődésének különbségeire. *Mélyebbre kellene hatolni* e tekintetben, — nem utolsó sorban figyelembe venni a nyugat-európai *agrárfejlődésnek* ama két, számottevően eltérő változatát, amelyet Anglia és Franciaország képviselt a XVI—XVIII. században.

b) Ez útmutatások másrészt arra figyelmeztetnek, hogy a *kapitalizmus* kialakulásának *klasszikus útja* éppen nem ott tűnik elénk, ahol az *abszolutizmus* kialakulásának és fejlődésének mintapéldájával találkozunk. Sőt: utóbbi éppen ama Franciaországban lelhető fel, amely Angliához képest jelentősen *elmaradt* a kapitalizmusba való átmenetben, a *tőkés viszonyok* kialakulásában, — egyáltalán nem függetlenül az abszolutizmus: a *feudális abszolutizmus* hosszan elhúzódó uralmától.

6. Már a viszonylag rövidéletű, mintegy másfélszázados angol abszolutizmus is, még inkább ez a hosszan elhúzódó francia abszolutizmus persze maga is fejlődési *szakaszokra* tagolható, sőt tagolandó. Éppen azt hiányolom Köpeczi Béla tartalmas referátumában, hogy az abszolutizmus fejlődési szakaszairól csupán akkor ejtett szót, amikor bevezetőleg Mousnier nézeteit ismertette, — de nem akkor, amikor a marxista felfogást, ill. saját véleményét fejtette ki.

Azok a pontok, amelyekbe foglalva felvázolta a franciaországi abszolutizmus jellegzetességeit, általában találóak, — ha persze aki pl. a korabeli franciaországi agrárviszonyokat tanulmányozza, egyet-mást kissé másképpen fogalmazott volna is meg —, azonban valamelyest sztatikus képet nyújtanak. Pedig bizonyos, hogy a XVI. század végétől a XVIII. század végéig terjedő időben a francia abszolutizmus e jellemvonásai is *változtak*, módosultak: közülük mások és másként kerültek előtérbe. Különbség van már IV. Henrik és Richelieu kora között is, majd Richelieu — Mazarin és a Napkirály rendszere között, hogy a XVIII. század elmélyülő válságát s az ancien régime utolsó időszakát (mely utóbbi polgári történészeknél is feudális reakcióként van jellemezve) ne is említsem. Idevágóan annyit jegyeznek tehát csak meg, hogy a következőkben feltétlenül nagyobb figyelmet kellene szentelni az ilyen árnyalásnak, ha úgy tetszik, a francia *abszolutizmus fejlődéstörténete periodizálásának*. Hadd utaljak pl. Ljubljinszkája leningrádi professzornak Franciaország a XVII. század elején e. monográfiáján, amelyről a Századok legutóbbi számában Bácskai Verától olvashattunk tartalmas ismertetést, s amely figyelemreméltó megállapításokat tesz erre vonatkozóan. S itt nem kisebb kérdésekről van szó, mint az abszolút monarchia történeti szerepének *haladó* — a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet előmozdító — *mozzanatai* a különböző történeti szakaszokban, a változó történeti feltételek között, — arról: milyen mértékben, mikor s meddig lehetők fel ilyen mozzanatok?

E kérdésekre persze nem adhatunk választ egyszerűen az abszolutizmus alapvetően feudális jellege sommás és stereotíp hangoztatásával; ez az alapjelleg is *különböző mértékben* domborodott ki, uralkodott el a különböző történeti szakaszokban, hogy aztán a végén, az ancien régime válságának idején, teljesen egyértelművé váljék.

Amikor tehát komoly hibának tartom a tőkés termelésbe való átmenet korszakát, az átmenet államtípusát azonosítani az abszolút monarchiával, — nem tudnék egyetérteni azzal sem, ha most már az abszolutizmust (Angliáról, Franciaországról beszélek), az abszolutizmus — *alapvetően* feudális jellege folytán — *egészében*, fejlődési szakaszainak megkülönböztetése nélkül, szöröstől-böröstől azonosítanók a feudalizmussal.

7. Térjünk át ezek után *Közép-Kelet-Európa* országaira. Vegyük itt is szemügyre az abszolutizmus problémáját, — éspedig Makkai László többször említett felfogása nyomán, az átmenet szempontjából. Vizsgáljuk meg a nyitóreferátum formulájának érvényét az Elbától keletre eső területeken: „ha felfvetjük azt a kérdést, hogy törvényszerű-e a feudális államnak abszolút monarchiává fejlődése, ezzel felvetettük a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet törvényszerűségének a kérlését is”.

A két kérdést legyen szabad nekem most így feltennem:

a) Beszélhetünk-e az egyszerű árutermelésből a tőkés termelésbe való átmenetről, a feudalizmusról a kapitalizmusba való áttérésről az Elbától keletre eső országokban, köztük Magyarországon, a XVI—XVIII. században, — akárcsuk abban az értelemben, ahogy Angliában—Franciaországban az abszolút monarchia korszakában; szóval: az átmenet megindulásáról, előrehaladásáról *első szakaszáról*? E kérdéssel kellős közepében vagyunk történettudományunk másik, ismeretes, még az abszolutizmusnál is többet vitatott problémakomplexumának.

A választ — a csehszlovák Klima és Macurek professzorral vitázva, s részben saját korábbi nézeteimmel is vitázva, a szovjet történészek által helyeslőleg támogatva — így próbáltam megfogalmazni stockholmi előadásomban: Nem beszélhetünk átmenetről, még csak az átmenet megindulásáról, előrehaladásáról sem, legfeljebb *előzményeiről, előtörténetéről*. Az ún. második Leibeigenschaft különféle változatainak kialakulása ugyanis Közép-Kelet-Európa számos országában útját állta mind a paraszti-polgári, mind a földesúri gazdálkodásban rejlő tőkés irányú tendenciák kibontakozásának; így a *feudalizmusból a tőkés termelésre való áttérés megindulása sokáig halasztódott*, a XVIII. század utolsó évtizedeire, végére toldott. — E felfogásommal több magyar kollégám egyetértését nyilvánította, köztük Makkai László is a közelmúltban tartott lengyel—magyar történészkonferencián ellangzott előadásában.

b) A másik kérdés: beszélhetünk-e ugyanez országokban ugyanebben az időszakban, szóval a XVIII. század utolsó évtizedei előtt is, abszolutizmusról, abszolút monarchiáról?

Beszélünk ilyenről, szóltak róla a marxizmus klasszikusai, s úgy vélem teljes joggal beszélhetünk erről a továbbiakban is: Habsburg-abszolutizmusról, porosz abszolutizmusról, cári abszolutizmusról stb. (— éppen mint a feudális államfejlődés meghatározott típusáról).

Mi következik a két kérdésből, ill. a két válaszból? Az következik, hogy e közép-kelet-európai országokban kialakuló abszolutizmus, abszolút monarchia *nem a tőkés termelésbe való átmenet* periódusának, még csak nem is ez átmenet megindulásának, első szakaszának állami felépítménye, — hanem a szoros értelemben vett *kései feudalizmus* állama.

Volt alkalmam már a lengyel—magyar történészkonferencián — s ugyancsak Makkai Lászlóval vitázva — rámutatni: nem tartón helyesnek a „kései feudalizmus” korszakmegjelölést Nyugat-Európára és Kelet-Európára egyaránt, egyformán használni. A kései feudalizmus szoros értelemben véve éppen a feudalizmusnak ama periódusa, amely a virágkor és a bomlási korszak közé iktatódik, főleg éppen a közép-kelet-európai országokban. *A kései feudalizmus* nem a feudalizmus bomlásának, az átmenetnek, — hanem éppen a *bomlás feltartóztatásának, az átmenet elhalasztódásának, a feudalizmus kései kiadásának a korszaka*, az érintett országokban a „második Leibeigenschaft” valamelyik változatának a korszaka.

E korszak, a feudalizmus kései kiadása államaként jelenik meg tehát az utóbb említett országokban az abszolút monarchia, — hogy úgy mondjam, igen pórén juttatva kifejezésre *feudális osztálytartalmát, alapjellegét*.

8. Ezzel azonban természetesen még nem elégedhetünk meg a közép-kelet-európai abszolutizmusok elemzésében; alapos, országonkénti, korszakonkénti történeti vizsgálatra van itt is szükség. E vizsgálatához esupán néhány utalást szeretnék tenni a továbbiakban.

Az abszolutizmus tehát az utóbbi említett, közép-kelet-európai országokban a feudalizmus kései kiadásának az állama, amely világosan levezethető a „második Leibe

genschaft” viszonyaiból, az e viszonyok közepebbe különösen kiéleződött földesúr—jobbágyi osztályharc szükségleteiből, — de megjegyzendő: történelmileg *nem vezetett feltételül*, mindenképpen, kizárólag *abszolút monarchiára* a „második Leibeigenschaft” rendszerének, e rendszer valamely változatának kialakulása a közép-kelet európai országokban.

Magyarországon például a XVII. század első felében a *rendi állam kései* „újravirágzása”, a rendi alkotmány palástja mögött szilárdult meg, terebélyesedett ki az örökös jobbágyrendszer, minden tartozékával: a robotoltatással, röghözkötéssel stb., — a rendi kiváltságok, a nemesi megye, a rendi országgyűlések árnyékában. (S ez a fejlemény nem azonosítható a poroszországgal, ahol az abszolútizmus a rendi kiváltságokról való lemondás fejében, cserébe mindenhatóságot adott a földesúrnak jobbágyaikkal szemben.) — A jól ismert lengyel példa, a „*nemesi demokrácia*” példája még szemléletesebb, — a nemesi demokrácia, a rendiség tozódása, ami mint politikai felépítmény, úgy látszik, nem kevésbé felelt meg a „Leibeigenschaft második kiadásának” a földesúri folwark-gazdálkodásnak.

S valóban: a Leibeigenschaft viszonyaiból, a robotoltatás, röghözkötés viszonyaiból — a széttagolódás, a részállamiság, a *saját földesúri erőszakszervezet* szükségessége is levezethető, miként erre Marx is felhívta a figyelmet a munkajáradék kiemelkedő súlyával kapcsolatos termelési-kiszákmányolási viszonyok tárgyalása során. Igen: *nagykiterjedésű parasztelkésekkel szemben a központi erőszakszervezet, az abszolút állam fegyveres ereje szolgál a legbiztosabb támaszul; de az éles osztályharc mindennapjaiban magának az adott uradalomnak az erőszakszervezete, hatalmi apparátusa játssza a főszerepet.*

Hogy miként alakult a földesúri magánérszakszervezetek, „hűbéri kísérletek”, magánhatalmi apparátusok sorsa, ugyancsak nem egyöntetű, nem egyforma a nyugat-európai és közép-kelet európai abszolútizmusokban, ill. az egyes monarchiákban. Ennek beható vizsgálata legalább olyan minuciozitást kívánna tőlünk, marxista történészektól, amennyire elmélyednek a polgári történetírás egyes képviselői az állami hivatalszervezet tanulmányozásában.

Szóval: a „második Leibeigenschaft” viszonyai közepebb kiéleződő osztályharc körülményei az *abszolútizmus* kialakulásának, a központosított erőszakszervezet kialakulásának (fő) tendenciája mellett egy másik tendenciát is magukban hordoznak, — a *részállamiság*, a rendi magánhatalmak tendenciáját.

Meg kell tehát vizsgálni: hogyan viszonylik egymáshoz e két tendencia? milyen feltételek között válik *szükségessé* és egyben *lehetővé* az abszolútizmus, a központosított erőszakszervezet tendenciájának felülkerekedése?

S meg kell vizsgálni azt is, hogyan vezetí ennek hiányában a paraszti osztályharc kiélesedése a földesúri osztályt *idegen abszolútizmusokhoz* való folyamodásra, amit — mint Molnár Erik a lengyel — magyar történészkonferencia megnyitójában kifejtette — Magyarország s Lengyelország esete egyképpen példáz.

9. A Közép-Kelet európa számos országában kifejlődött abszolút monarchia tehát igen élesen, eléggé pörén juttatja kifejezésre *feudális alappellegét*: a feudális rend védelmét, a *földesurak* érdekeinek képviselétét az osztályharc kiélezett viszonyai között.

De *milyen* földesurakról, milyen feudális érdekekről van itten szó?

A kérdést nem abban az értelemben vetem fel, hogy az „*össz-feudális*” osztály általános érdekeinek képviselétén belül melyik réteg érdekeiről van *különösen* szó, — bár, mint ismeretes, ez is jelentős, érdekes kérdés. (Ld. pl. Niederhauser Emil referátumát egyfelől az ún. szolgáló nemesség, pomesztye-birtokosok, másfelől a bojárrok, votesinabirtokosok helyzetéről az oroszországi abszolút monarchiában.)

A kérdés lényege (mint erről Molnár Erik is fontos megjegyzéseket tett felszólalásában) abban áll: olyan földesurakról van szó, akik *bekapcsolódtak az árukereskedelemben-árutermelésbe*; akik nem a paraszti-polgári árutermelés hasznának pénzjáradék formájában, kívülről való lefölözésére törekednek, anélkül, hogy maguk szoros értelemben gazdasági tevékenységbe bocsátkoznának; hanem *szembefordulnak az árutermelés fejlődésének paraszti-polgári tendenciájával*, maguk kívánnak árukereskedővé-árutermelővé válni, s jelentős részben e célból folyamodnak a feudális járadék naturalis formáinak (terményjáradék, robot) fokozódó kihasználásához (— ami azután esetleges „újnemesi” vonásuk eltűnéséhez vezet).

Szóval: a XVI—XVIII. századi közép-kelet európai abszolút monarchiák nem egyszerűen feudális földesúri érdekeket, hanem árukereskedő-árutermelő feudális földesúri érdekeket tükröznek, védenek, szolgálhatnak: az *árutermelés fejlődésének feudális földesúri útját* védik, ennek érdekeit képviselik, az árutermelés fejlődésének paraszti-polgári útjával szemben.

Úgy érzem: éppen itt van az *érintkezési pont* s egyben a *szétválás* a nyugat-európai angol—francia) és a közép-kelet európai abszolútizmusok között.

Az érintkezési pont, a „közös nevező”: az árutertermelés fejlődése.

Az abszolutizmus általában nem a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet, az egyszerű árutertermelésből a tőkés árutertermelésbe való áttérés államtipusa, mint Makka László véli; hanem a feudalizmuson belül, a feudális renden belül a naturálgazdálkodással szemben tért nyerő árutertermelés fejlődésének követelményei vezetnek kialakulására.

A feudális renden belül fejlődő árutertermelés, árupénzviszonyok kiélezik, magasztalabb fokra emelik, bonyolultabbá teszik a feudális társadalomban folyó osztályharcot, — szükségessé teszik a feudális államhatalom centralizációját, a feudális abszolutizmus kiépítését.

A szétválás: az árutertermelés fejlődésének eltérő útjai Nyugat-Európában (Angliában, Franciaországban), ill. Közép-Kelet Európában.

A szétválás gazdasági síkon, az árutertermelés fejlődésének a nyugat-európaiktól való elkanyarodása Közép-Kelet Európában számos országában a XV. század végétől kezdve, a XVI.—XVIII. század folyamán — ma már nem vitatott ténye a marxista történettudományknak.

Nyugat-Európában — ahol az angol és a francia fejlődésment, mint utaltunk rá, maga is számottevően eltérő változatokat produkált — : továbbfejlődik a paraszti-polgári árutertermelés, továbbfejlődik a pénzjáradék és megindul ennek bomlása, kezdetét veszi az egyszerű árutertermelésből a tőkés árutertermelésbe való átmenet, amelynek első szakasza még a feudális renden belül, az abszolút monarchia keretei között pereg le.

Közép-Kelet Európa számos országában — eltekintve most az országokénti sajátosságoktól — : a paraszti-polgári árutertermelés fejlődésével, a pénzjáradék fejlődésével szemben fellép s növekvő teret hódít az ellentétes tendencia, a földesúri osztály egyes csoportjainak bekapcsolódása az árukereskedelembé-árutertermelésbe, a feudális járadék naturális formáinak újbóli fokozódó kihasználása, ami messzire kitolja a kapitalizmusba való átmenet megindulását, — de maga is kiváltja, jóval a tőkés termelésre való áttérés megindulása előtt, az abszolút monarchia létrejöttének szükségességét.

A gazdasági alap fejlődésében bekövetkező szétválás, elkanyarodás konzekvenciáit, azt hiszem, most már világosan, az eddiginél következetesebben le kell vonni a politikai felépítmény szempontjából is. Rá kell mutatni arra a lényeges különbségre, ami — az egyaránt feudális alapjellegű s az egyaránt árutertermelés fejlődéséből való sarjadás mellett — a nyugat-európai és a kelet-európai abszolút monarchiák között a tárgyalt korszakban fennáll: az árutertermelés nyugat-európai, ill. kelet-európai fejlődési útjának szétválása következtében, ill. azzal kölesönhatásban.

A centralizált monarchia kelet-európai válfajának fogalma — Sztálin ismert megállapításai nyomán — eddig is szerepelt történettudományunkban, és pedig főként két jeggyel: egyrészt a külső támadás, ill. külső ellenséggel szemben való védekezés gyorsító hatásával, ami a polgári fejlődés viszonylag alacsonyabb fokán is a feudális állam centralizációját tette szükségessé, másrészt (az előbbivel összefüggésben) e centralizált monarchiák soknemzetiségű jellegével. A fogalom tartalma a közép-kelet-európai országok belső, gazdasági-társadalmi fejlődésének a nyugat-európaiktól eltérő vonásait figyelembe véve, — úgy tűnik — tovább bővíthető, az eddiginél gazdagabban fejthető ki.

10. Végezetül még csak a következőt. A nyugat-európai, ill. a közép-kelet-európai fejlődés szétválását, elkanyarodását tehát a tárgyalt időszakban, akár gazdasági, akár politikai folyamatokat elemzünk, semmiképpen sem szabad szem elől tévesztenünk. Ugyanakkor azonban: nem szabad túlhajtanunk, túléleznünk sem. Hiszen magában Angliában, Franciaországban is voltak „második Leibeigenschaft”-irányú tendenciák, ha ezek nem is tudtak számottevően érvényesülni, még kevésbé uralkodóvá válni. Meg azután: a nyugat-európai és a kelet-európai fejlődésment között számos átmeneti változat figyelhető meg, pl. egyes német fejedelemségekben. Továbbá: maguk a közép-kelet-európai országok is különböznek egymástól a nyugat-európai fejlődéstől való elkanyarodás mértékében; az orosz fejlődés pl. erősebben tér el attól, mint a magyarországi. Főként pedig: a földesúri árukereskedelembé-árutertermelés tendenciájának érvényesülésére, áttörésére különböző mértékben került sor az egyes közép-kelet-európai országokban. (Jórészt éppen ebben mutatkoznak a „második Leibeigenschaft” rendszerének országokénti változatai, sajátosságai.) S ez a fejlődési irányzat még erős „áttörés” esetén sem hozott létre — hogy úgy mondjam — „tabula rasa”-t: az árutertermelés fejlődésének polgári-paraszti útját ám keresztelte, hátráltatta, visszanyomta, de nem küszöbölhette, nem iktathatta ki a történeti fejlődésből, — ez utóbbi élt, létezett, hatott továbbra is, minden nyomás, visszavetés ellenére.

Mit jelent ez témánk, az abszolutizmus problémája szempontjából?

Ha elfogadjuk az árutertermelés fejlődése — az osztályviszonyok ezzel kapcsolatos bonyolódása, az osztályharc élesedése — a centralizáció, az abszolutizmus keletkezése összefüggést (s azt hiszem, ezt el kell fogadnunk), akkor figyelmet kell fordítanunk

mindazon osztályokra-rétegekre-csoportokra, amelyek egy-egy országban az árutermelő^S útjára léptek, vagy próbáltak lépni, abban érdekelték, azt képviselik.

A feudális rend alapvető ellentéte kezdettől s mindvégig a földesúr — jobbágy osztályellentét volt és marad, — de az árutermelés fejlődésének előrehaladtával ez az ellentét egyre kevésbé jelentkezik „vegytisztán” a történeti élet valóságában: egyre inkább összekapcsolódik a mind bonyolultabbá váló osztályviszonyok más mozzanataival, a különböző városi-polgári és vidéki-falusi árutermelő rétegek kapcsolataival, ellentéteivel.

Nagy figyelmet kell fordítanunk tehát mindezen osztályoknak-rétegeknek az osztályharcban elfoglalt helyére, az abszolutizmushoz való viszonyára; a közép-kelet európai abszolút monarchiák vizsgálatában sem téveszthetjük szem elől a nem feudális-földesúri, hanem egyéb: városi-polgári, paraszti, „újnemesi” árutermelőket.

MAKKAI LÁSZLÓ VÁLASZA AZ ELHANGZOTT HOZZÁSZÓLÁSOKRA

Az abszolutizmus kifejezést, mint az a hozzászólásokból kiderült, lehet szűken és tágan értelmezni. Legtágabb értelmezésben olyan politikai rendszert értünk alatta, melyben a hatalom az uralkodó személyében összpontosul, s a hatalom szervei közvetlenül tőle függenek, az ő akaratát hajtják végre. Természetes azonban, hogy ha intézményes korlátai nincsenek is az uralkodó személyes hatalmának, vannak közvetett úton érvényesülő korlátai, amennyiben hatalmát mindig egy társadalmi osztály érdekében gyakorolja. Ilyen típusú politikai rendszer minden osztálytársadalomban, azoknak különböző fejlődési szakaszain megtalálható, s a történetírásban a legkülönbözőbb elnevezéseket viseli: tyrannis, despotizmus, centralizáció, abszolutizmus, diktatúra stb. A társadalmi alap különbözősége ellenére ezeknek a politikai rendszereknek a hatalom személyi központosításának formái egyezésén kívül is van közös vonásuk, az, hogy mind az osztályharc kiélesedése következtében keletkeztek, olyan helyzetben, mikor az uralkodó osztálynak minden erejét össze kellett szednie, hogy az elnyomottak elemi erővel fellángoló szabadságharcát leküzdhesse. Továbbmenőleg az is közös ezekben a politikai rendszerekben, hogy a hatalom személyi központosítása, bár az uralkodó osztály kollektív érdekében történik, korlátozza egyes tagjainak egyéni hatalmát, s ezért nem mehet végbe ezek ellenállásának — néha erőszakos — megdőrése nélkül. A személyi hatalmát kiépítő uralkodó kénytelen magának támaszt keresni ellenük egyrészt magában az uralkodó osztályban, mely így átmenetileg meghasonlik, szembenálló táborokra szakad, másrészt az elnyomott osztályokban, melyeknek tömegeit demagógiával („jó király” stb.), egyes rétegeit, egyéneit pedig a hatalom gyakorlásába (persze személyi hatalmának eszközeiként) való bekapcsolással igyekszik maga mögé állítani.

Az abszolutizmusnak ezt a legtágabb értelmezését, ezeket a legáltalánosabb jellegzetességeit tehát minden osztálytársadalomra alkalmazhatjuk, s ha ezzel megelégszünk, akkor főlegessé válnak a különböző kifejezések, közülük egyiket kell a hatalom személyi központosításán alapuló politikai rendszerre használni. Véleményem szerint azonban nem elégedhetünk meg ennyivel, hiszen a politikai rendszerek lényegesen különböznek egymástól abban, hogy melyik társadalmi formáció melyik fejlődési szakaszának felépítményei. A marxizmus klasszikusai és őket követve a marxista történészek az európai feudalizmus esetében a centralizáció és az abszolutizmus kifejezéseket szokták használni, éspedig a hatalom központosításának fejlettsége szerint az előbbit a központosítás alacsonyabb, az utóbbit fejlettebb fokának jelölésére. A különböző fejlettségi fokok pontos elkülönítése, körülírása s így a két egymásbefolyó fogalom határozott körvonalazása azonban nem történt meg. Vitánk megmutatta, hogy egy ilyen elhatárolás és körvonalazás szükséges, nemcsak a centralizáció és az abszolutizmus, hanem a kettő és a hatalom személyi központosításának egyéb elnevezéseit illetően is. A megkülönböztetésnek egyetlen ismérve lehet a történetileg adott társadalmi formáció, illetőleg annak meghatározott szakasza, ezen belül pedig az osztályharc konkrét viszonyai s ezekből függőleg a hatalmi központosítás társadalmi bázisának összetétele. Ezeknek a szempontoknak alapján különítették el és nevezték abszolutizmusnak Marx és Engels a hatalmi központosításnak azt a típusát, mely a feudális társadalmi formációnak végső, a polgári forradalmat közvetlenül megelőző szakaszában (ebben az időbeli precizozásban egyetértek Pach Zs. Pállal) a polgárság osztályharcának kiélesedése következtében úgy jön létre, hogy az abszolút monarchia a feudális rend hatékonyabb védelmének kedvéért egyes polgári rétegeknek nyújtott engedményekkel — természetesen osztályharcuk leszerelése érdekében — kiszélesíti társadalmi bázisát. Richelien igen pregnánsan így jellemezte — a polgárságra célozva — ezt a politikát: aki pénzt a fennálló rendszerbe fekteti, nem segíti elő annak megdöntését.

Lényegileg ugyanezt — és nem valami osztályfelettséget — kell érteni az Engels által használt „kompromisszum” kifejezés alatt. Mármost én bevezetőmben kizárólag ebben a szűkebb értelemben beszéltem abszolútizmusról s az angol és francia „klasszikus” (mert fő vonásaikban azonos és a többiekhez képest egyaránt — ha némileg eltérően is — igen fejlett formában jelentkező, időben is legkorábbi) példákon kívül csak azokra a politikai rendszerekre alkalmaztam a kifejezést, melyeknek keletkezése szorosan összefügg az osztályharcnak a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet során kialakult sajátos viszonyaival.

Ez a felfogásom — melyet természetesen nem tekintek a magam találmányának, hanem pusztán a marxizmus klasszikusai által kiemelt tétel szerény megtoldásának — két oldalról is bírálathoz részesült. Molnár Erik és Pach Zsigmond Pál — ha némileg más hangsúllyal és más-más vonatkozásban is — egyaránt leszűkítésnek tekintik ezt a felfogást. Molnár Erik nem a feudális uralkodó osztály és a polgárság viszonyából, hanem a földesurak és a parasztok alapvető osztályharcából vezeti le az abszolútizmust, ami természetesen azt is jelenti, hogy olyan politikai rendszereket is abszolútizmusnak tekint, melyekre én a fenti megfontolások alapján nem alkalmaznám ezt a kifejezést. Pach Zs. Pál viszont azt vonja kétségbe, hogy az abszolútizmus a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakának jellegzetes államformája lenne, mert Nyugat-Európában legfeljebb az átmenet első szakaszában, Kelet-Európában pedig még az átmenet kezdete előtt, a késői feudalizmusból van abszolútizmus. A közös vonásnak az áruterelés fejlődését tekintti, ennek talaján alakulnak ki az abszolútizmust kikényszerítő bonyolult osztályviszonyok.

Ezekkel a megszívlelendő ellenvetésekkel szemben álláspontomat lényegileg fenn kell tartanom, mert úgy érzem, hogy az abszolútizmus fogalmának túlságosan tág kiterjesztése azzal a veszéllyel jár, hogy a hatalom személyi központosításának minden formája egy kalap alá kerül, s ha ezzel meg is ragadtuk az osztálytársadalmak felépítményének egyik fejlődési jellegzetességét, még nem találtuk meg e tendenciának a különböző osztálytársadalmakban különbözőképpen érvényesülő speciális törvényszerűségeit. Áll ez különösen arra a felfogásra, mely az abszolútizmust kizárólag az alapvető (a feudalizmusból a paraszti) osztályharcból vezeti le. Kétségtelen, hogy az államlatalom megerősítése minden osztálytársadalomban elsősorban az alapvető osztályharc élesedésének következménye, de lényeges különbséget jelent az, hogy melyik társadalmi formáció (abszolúgatarató, feudális, tőkés) alapvető osztályairól, a formáció fejlődésének melyik szakaszáról (korai, érett, késői) van szó, és hogy az alapvető osztályharcot milyen más rétegek, esetleg osztályok harca bonyolítja. Mindezeknek a szempontoknak a figyelembevételével lehet megállapítani azt is — ami a történeti értékelés legfőbb problémája — ,hogy a hatalom személyi központosítása a fejlődés adott szakaszán milyen szerepet tölt be a haladásban. Mivel szükségesnek tartottam, hogy a hatalom személyi központosításának azt a fajtáját, mely a feudalizmusnak a polgári forradalmat megelőző végső szakaszában (s ezt a szakaszt tekintem a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetnek, ami utána következik, az nem átmenet, hanem a kapitalizmus kibontakozása), gazdasági szempontból a manufaktúra-korszakban (tehát mikor már van ipari tőke, de még függvénye a kereskedőtőkének) nem csupán a paraszti, hanem a polgári antif feudális törekvésekkel szemben is védelmezi a feudális érdekeket, elhatároljuk a hatalom személyi központosításának más eseteitől, egyedül erre alkalmaztam az abszolútizmus kifejezését. Nem hiszem, hogy ez helytelen törekvés volna, még kevésbé, hogy dogmatikus-sematikus eljárás lenne, legfeljebb arról lehetne vitatkozni, hogy alkalmas-e az abszolútizmus kifejezés ebben a szűkebb vonatkozásban, s ha nem, akkor milyen más kifejezéssel illessük a hatalom személyi koncentrációjának ezt a minden mástól jól elhatárolható, s a történeti fejlődésben közismerten jelentős — részben haladó — szerepet játszó formáját. Véleményem szerint helyes volna az abszolútizmus kifejezést csak ebben a szűkebb értelemben használni, s kelet-európai viszonylatban is csak akkor beszélni abszolútizmusról, mikor már a kapitalista fejlődés (merkantilista gazdaságpolitika, manufaktúrák stb. megjelenésével) ott is napirendre kerül.

MOLNÁR ERIK VITAZÁRÓ FELSZÓLALÁSA

A vita során felmerült problémák kapcsán szeretnék kitérni az abszolútizmus néhány elméleti kérdéseire. Az első az abszolútizmus meghatározásának a kérdése. Milyen meghatározásokat kell elvetni? Azokat, amelyek a tárgyat eleve úgy határozzák meg, hogy az azzal kapcsolatos problémákat kiküszöbölik. Ezt szokták a problémák eldefiniálásának nevezni. Az abszolútizmus problémáinak ilyen eldefiniálása az, amikor az abszolútizmus

meghatározó jegyei közé felveszik a viszonylag fejlett, egészen a manufaktúra-kapitalizmus fokáig fejlődött árutermelést és az ennek megfelelő erejű burszoáziát. Az abszolutizmus alapvető problémája azonban éppen abban áll, hogy egyaránt politikai felépítménye lehet a fejletlen, a természeti gazdálkodásból még alig kilépő árutermelésnek — ahol burszoáziáról még beszélni is alig lehet, legfeljebb középkori polgárságról — és a manufaktúra-kapitalizmus fokát elért viszonylag fejlett árutermelésnek. A probléma abban áll, hogy ezeket az egymástól sok tekintetben ennyire eltérő gazdasági rendszereket hogyan koronázhatja meg ugyanaz a politikai felépítmény.

A probléma alapja természetesen az abszolutizmus helyes meghatározása. A meghatározásra azért is szükség van, mert, bár a marxizmus képviselői teljes mértékben egyetértenek abban, hogy a XVI. századi Angliában és a XVII. századi Oroszországban egyaránt az abszolutizmus uralkodott, a burszoa történészek más állásponton vannak. Szerintük Angliában sohasem volt abszolutizmus, főként, mert a parlament a Tudorok és Stuartok korában is működött. Oroszország pedig a nyugat- és közép-európai viszonyoktól annyira eltérő formákban fejlődött volna, hogy itt európai értelemben vett abszolutizmusról nem lehet szó, hanem legfeljebb csak valamilyen keleti vagy ázsiai despotizmusról lehet beszélni.

Miből kell kiindulnia az abszolutizmus marxista meghatározásának? Ez a meghatározás nem indulhat ki másból, mint abból, hogy az abszolutizmus a politikai hatalom adott rendszere, és mint ilyennek lényegét a társadalmi osztályokkal szemben fennálló viszonya állapítja meg. Magától értetődik, hogy a marxizmus csak a politikai hatalomnak az osztályokkal szemben fennálló viszonyából indulhat ki. Ha most már ebből kiindulva vizsgáljuk az abszolutizmus összefüggéseit, azt találjuk, hogy az abszolutizmus az osztályuralom egyéb formáival ellentétben az államhatalomnak olyan rendszere, mely szervezetében és intézményeiben formailag független a társadalmi osztályoktól. Az abszolút állam politikája, kormányzati és igazgatási apparátusa, bürokráciája és hadereje szervezetileg csak az uralkodótól függ, azokna a társadalmi osztályok semmiféle intézményes befolyást nem gyakorolnak. Az államhatalom függetlensége a társadalmi osztályoktól, vagy általánosabban a társadalmi viszonyoktól természetesen csak formai jellegű volt, s ennek felismeréséhez nem kell marxistának se lenni. Napoleon, a katonai diktátor mondotta, hogy bár az állam hajóját ő kormányozta, mindig a víz mozgásától vagy a szél járásától függött, hogy a kormányrudat merre irányíthatta.

Ha pedig az abszolutizmusnak ebből az egyedül lehetséges marxista meghatározásából indulunk ki, akkor meg kell állapítani, hogy Angliában, Franciaországban és Spanyolországban már a XVI. században, Ausztriában, a német fejedelemségekben és Oroszországban pedig a XVII. századtól, illetve annak második felétől kezdve egyaránt az abszolutizmus politikai rendszere állott fenn. Következésképpen az abszolutizmus politikai felépítménye a gazdasági rendszereknek olyan szélsőségeit takarta, amelyek az angliai mezőgazdasághoz előretörő kapitalista árutermeléstől az oroszországi robotoltató és lényegileg természetileg gazdálkodó feudális birtokig terjedtek. Sőt még Törökországot is aligha hagyhatjuk ki a sorból. A török szultánnak hatalmát nemcsak IV. Iván orosz cárral, hanem Medici Katalin is az abszolutizmus mintaképének tartotta. Marx pedig a spanyol abszolutizmust a törökhöz hasonlította, mert mindkettő decentralista abszolutizmus, „a rosszul igazgatott köztársaságok halmaza maradt”.

A kérdés most már az: rendelkezhetik-e az abszolutizmusnak ez a nemcsak a gazdasági gyökérzet, hanem a politikai szerkezet szempontjából is sokféle formája valamilyen közös gazdasági tartalommal és ha igen, miben áll ez. A válasz, amely arra a kérdésre is feleletet ad, hogy az abszolutizmus melyik osztálynak a tényleges uralmát fejezte ki, látszólag egyszerű. A termelők többsége valamennyi abszolutista országban, még Angliában is a parasztság volt. A kizsákmányolás uralkodó formáját, még Angliában is a feudális járadék alkotta. Következésképpen az uralkodó osztály, amelynek kizsákmányoló hatalmát az abszolút állam a parasztsággal szemben biztosította, mindegyik országban a nemesi földbirtokosság volt, még ha, mint különösen Angliában, folyamatban is volt átítatódása burszoa eredetű elemekkel. Ezért a marxista irodalomban az abszolút államot feudális abszolút államként határozzák meg. Abból azonban, hogy a feudális abszolút állam a nemesség nagyobb hatalmát jelenti a parasztsággal szemben, mint a feudális rendi-képviselői állam, levonható az a következtetés, hogy a rendi-képviselői monarchiából az abszolút monarchiát a parasztsággal vívott osztályharcában és a parasztságon birt hatalmának megerősítése végett a nemesi földbirtokos osztály építette ki. Ezt az álláspontot fejtik ki például annak az Egyetemes Történetnek kötetei, amelyek a Szovjetunióban most jelennek meg.

A történeti összefüggések azonban bonyolultak és külső megjelenésükben ellentmondanak az előbbi nézeteknek, amelyek, első pillantásra úgy tűnik, leegyszerűsítik és

eltorzítják a történeti valóságot. A francia abszolút államhatalom például, egyik legfontosabb képviselőjének, Richelieunek szavai szerint, nem a nemesség osztályuralmát, hanem a királyi felséget, a királyi felség nagyságát és hatalmát szolgálta. Igaz, hogy a francia abszolút állam kiméletlenül letörte a XVII. század folyamán folyton visszatérő parasztfelkeléseket. A parasztfelkelések azonban elsősorban az állami adókiadásokmányolás ellen irányultak, amely az abszolút állam pénzügyi erejének főforrása volt. Az is igaz, hogy Louvois hadügyi reformja azért erősítette meg a hadsereget, hogy ez feltétlenül képes legyen a parasztmozgalmak leverésére. De a cél annak biztosítása volt, hogy a parasztmozgalmak ne akadályozhassák a hadseregnek külháborúkban való alkalmazását, és a külháborúk, kitérített céljuk szerint, a király és a királyi dinasztia hatalmának és nagyságának növelését szolgálták.

Térjünk most át a francia abszolútizmus keletkezésének történetére. Ezt a történetet az egykorú Philippe de Comines, XI. Lajosnak, a francia abszolútizmus megalapítójának udvari embere írta meg, az első oknyomozó francia történész, akit a francia Machiavellinek is szoktak nevezni. Comines egyáltalában nem kapcsolja össze a francia abszolútizmus kialakítására vezető eseményeket a parasztság osztályharcával. Sőt munkájában a parasztság egyáltalában nem is szerepel. Comines leírja a felületi eseményeket, amelyek azt mutatták, hogy a királyi abszolútizmus a nagyfeudálisok legyőzésével, a feudális anarchia megszüntetésével és a szabadságaik megtartására vagy kiterjesztésére törekvő városok megerősítésével emelkedett fel.

Hogyan lehet akkor az abszolútizmust a nemesség diktatúrájának tekinteni a parasztsággal szemben, és hogyan lehet az abszolútizmus kialakulását a nemesség és a parasztság osztályharcából levezetni? A rejtély magyarázata az az egyszerű, de éppen a történészek által gyakran figyelmen kívül hagyott marxista igazság, hogy az emberek nem tudatosan csinálják történetüket. Az emberek tudata nem terjed ki a valódi, a lényeges történeti és társadalmi összefüggésekre, nem ragadja meg a történet lényegét, hanem az emberek az objektíven adott összefüggésekről osztályérdekeik hatása alatt öntudatlanul hamis, szubjektív képet alkotnak. Így keletkezik az emberek hamis történeti tudata. Az emberek, Marx egyik szavát alkalmazva, a történetet csinálják, de nem tudják. Marxistáknak kellett volna lenniök ahhoz, hogy tudják, mit csinálnak, hogy tudják, az amit csinálnak, nem más, mint az osztályok harca. Emlékeztetek itt Marx közismert tételére, amely szerint: ahogy az egyes embert nem aszerint ítélik meg, ahogyan önmagáról vélekedik, éppoly kevésbé lehet az adott társadalmi korszakot a saját tudatából megítélni, hanem ellenkezőleg, ezt a tudatot kell az egyéni élet ellentmondásából magyarázni.

Ez nem azt jelenti, hogy az emberek nem ismernék közvetlen vagy távolabbi osztályérdekeiket, és ne ezek hatása alatt cselekednének. A francia nemes a XV. században nagyon jól tudta, hogy folytonos harcban áll parasztjaival, akik ellenszegülnek a szolgáltatások felemelésének, sőt azok leszállítását, talán megszüntetését követelik. Azt is tudta, hogy ha a parasztek harca fegyveres felkelésbe megy át, a feudális-rendi államhatalomtól várhat védelmet. Sőt azzal is többé-kevésbé tisztában lehetett, hogy a királyi hatalom, amely véget vet a feudális belháborúknak és az állam minden hatalmát a saját kezében koncentrálna, nagyobb erőt jelent a parasztokkal szemben, mint amilyen a rendi-képviselői állam ereje. Tudta azt is, hogy a nagyfeudálisok visszaéléseivel, a belháborúk zavaraival szemben szintén erős királyi hatalomnál találhat védelmet, s hogy a királyi hatalom ereje megnöveli az egész feudális osztály erejét a külső ellenséggel szemben. De másrészt közvetlen érdekeibe beleütközött, hogy a királyi hatalom javára lemondjon rendi politikai jogairól és részeltesse azt a paraszti munka termékeiből. Az osztályérdekek ezt az ellentmondó szövedékét az azokból fakadó ideológia koronázta meg, amely hűséget követelt a feudális állam fejevel, a királlyal szemben és odaadást az egész francia feudális osztály — „a királyság” — közös érdekeivel szemben.

Amikor XI. Lajos harca megindult a nagyfeudálisok ellen, a kisebb nemesség ellentétes érdekek és ellentétes ideológiák ütközőjébe került. A harc, amelyben állást kellett foglalnia, nem a nemesség és a parasztság, hanem a király és a feudális nagyok közt folyt. A kisebb nemesség egyrésze, a nagyfeudálisokkal való ellentéteitől, a királyi hatalom erősödéséhez fűződő érdekeitől és a királyhűség ideológiájától hajtva, a harcban a királyhoz csatlakozott, vagy legalább passzivitásával segítette elő a király győzelmét. Az a megfontolás, hogy a királyi hatalom megerősödése a parasztság elleni harc érdekét is szolgálja, inkább csak öntudatlanul játszott szerepet. A nemesség — és a polgárság — egyrésznének aktív vagy passzív segítségével azután XI. Lajos győzött és megalapította a királyi abszolútizmust.

Az abszolútizmust abban az alakjában, amelyben létrejött, nyilván a királyhű nemesség nagyrésze se akarta és nem látta előre. Még kevésbé járt el a nemesség tudato-

san, amikor létre segítette az abszolutizmusban azt a hatalmat, amely az addiginál is nagyobb biztosítékot nyújtott neki a parasztsággal való állandó harcában. De az abszolutizmus megteremtésének objektív értelme, bár erről se a király, se a nemesség nem tudott, mégis a nemesség osztályuralmának megerősítése volt a parasztsággal szemben. A nemesség objektív léte a parasztság kizsákmányolásán nyugodott, s így az abszolutizmus a nemesség egzisztenciális érdekét elégítette ki, amikor a feudális kizsákmányolás rendjét fokozottan biztosította.

Hasonló volt a helyzet az abszolutizmus további fennállása alatt is. Amikor a francia abszolutizmus megszilárdult, már az egész feudális osztály támogatta. És pedig támogatta abból a közvetlen anyagi érdekéből kifolyólag, hogy a királyi abszolutizmus nagyságából, hatalmából és vagyoni erejéből elsősorban, minden más osztállyal szemben, ő maga húzott hasznot. Ennek az anyagi helyzetnek felelt meg a feudális osztály királyhű ideológiája is, akár az isten kegyelméből való királyság, akár a feudális hűség gondolatán alapult. Azzal a feudális osztály természetesen tisztában volt, hogy az abszolút állam védelmezi a parasztokkal szemben a feudális kizsákmányolás rendjét, ami ténylegesen legfőbb objektív funkciója volt. De a feudálisok az abszolutizmus lényegét nem ebben, hanem, hamis szubjektív tudattal, a király személyi nagyságában és hatalmában, a hatalom bel- és külföldi növelésében látták, amelynek ők maguk részesei voltak. Az abszolutizmusnak az a funkciója, amely a parasztság elnyomására irányult, s az ő szemükben mindössze a korlátlan királyi hatalom biztosítéka és feltétele volt.

Az abszolutizmus létrejöttének és fennállásának logikai szerkezetét próbáltam meg felvázolni. Ezt a logikai vázat ki kell még tölteni az egyes társadalmi osztályok és osztálycsoportok magatartására vonatkozó konkrét történeti anyaggal, amely természetesen országok szerint különbözik. De a konkrét történeti anyagnak feltétlenül ki kell terjednie az egyes osztályok és osztálycsoportok ideológiájára s az ideológia osztálygyökerének kimutatására is. Ha a történetnek e szubjektív oldalát elhanyagoljuk, nem érthetjük meg a marxizmus történetiszemléletét sem, amely ugyan az objektív összefüggések kimutatására veti a fősúlyt, de nem mellőzi a szubjektív történeti formákat sem, amelyek leplelően az objektív összefüggések megjelennek.

H Í R E K

Intézeti viták

A Történettudományi Intézet I. magyar osztálya „Nemzet, haza és honvédelem a parasztság és a nemnemesi katonáskodó rétegek gondolkodásában (XV—XVII. század)” címmel 1962. június 11—12-én tudományos vitát rendezett. A vita anyagául szolgáló referátumok gazdag forrásanyag alapján és történelmi összefüggéseikben megvizsgálták azt a tételt, hogy „a társadalom uralkodó eszméi az uralkodó osztály eszméi”, az elnyomott osztályok ezt az ideológiát veszik át, és alakítják saját osztályharcuk eszmei fegyverévé. Részletesen elemezték azokat a történelmi feltételeket, amelyek között az uralkodó ideológia átvétele történt, s azt a problémát, hogy milyen társadalmi elemek közvetítették azt az uralkodó osztálytól az alávetett rétegekig.

A vita során *Mályusz Elemér* „Haza és nemzet a magyar feudalizmus első századaiban”, *Szűcs Jenő* „Nemzet, haza, parasztság Hunyadi korában”, *Benda Kálmán* „A végvári harcok ideológiája”, *Heckenast Gusztáv* „A Karácsony György-féle parasztfelkelés (1569—1570)”, *Makkai László* „A hajduk »nemzeti« és »függetlenségi« ideológiája”, *Somogyi Éva* „Az 1653—54. évi horvátországi parasztfelkelés ideológiájáról”, *Benczédi László* „A »vitézli rend« és ideológiája a Thököly felkelésben”, valamint *R. Várkonyi Ágnes* „A népi kurucság ideológiája” címmel tartott beszámolót. Az egyes korreferátumokhoz számos intézeti, illetve intézeten kívüli történész szólt hozzá.

A kétnapos tudományos vita eredményeit *Molnár Erik* akadémikus, a vita vezetője foglalta össze.

A vita ismertetésére folyóiratunkban még visszatérünk.

A Történettudományi Intézet legújabbkori magyar osztálya 1962 első felében megvitatta *Ránki György*: A római hármass egyezmény és a német külpolitika c. tanulmányát, valamint *M. Somlyai Magda*: Szabadulás és magvetés című, az 1945-ös földreformról szóló munkáját.

Az Intézet egyetemes történeti osztálya *Csatári Dániel*: A vásárhelyi találkozói című tanulmányát és *H. Huraszli Éva*: A chartista-mozgalom gazdasági, társadalmi és ideológiai előzményei című munkáját vitatta meg.

1962 első felében Intézetünk két tudományos munkatársa védte meg kandidátusi disszertációját. *Kerekes Lajos*: Ausztria annexiója és a nemzetközi diplomácia 1933—38 című, *Orbán Sándor*: Egyház

és állam 1945—1950 című disszertációját a bíráló bizottság elfogadta, s mindkettőjüknek egyhangúlag javasolta a kandidátusi fokozat odaítélését.

Intézeti munkatársak külföldi útjai

Gonda Imre 1962. április 25.—május 4. között Ausztriában, a bécsi levéltárakban folytatott kutatást. Tanulmányútjának célja Az Osztrák—Magyar Monarchia diplomáciája az első világháború alatt c. témához való anyaggyűjtés volt. — *Kovács Endre* a Marie Dąbrowska munkásságának szentelt varsói tudományos ülésszakra utazott Lengyelországba; május 15—20. között részt vett az emlékülés előadásain. — *Kerekes Lajos* mint a német—magyar vegyeshizottság Berlinben tartandó 2. ülésének intézeti kiküldöttje, május 28—31. között tartózkodott az NDK-ban. — *Schütz Ödön* a Permanent International Altaistic Conference 1962. évi blumingtoni ülésszakán vett részt június 4-től 9-ig. — *Papp Márta* a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára megbízásából június 18.—július 2. között Prágában tanulmányozta a csehszlovákiai könyvtárak hálózati központjának és hálózati könyvtárainak kapcsolatát, valamint a hálózati könyvtárak szervezetét és tevékenységét, különös tekintettel a Csehszlovák Tudományos Akadémia prágai Történettudományi Intézetének könyvtárára.

Az 1962. év folyamán intézetünk gondo-zásában megjelent történeti kiadványok

Comenius (Johannes Amos) Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből. (Összeáll. bev. és jegy. Kovács Endre) Bp. Tankönyvkiadó. 1962. 409 l.
Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936—1945. I. (A Berlin—Róma tengely kialakulása és Ausztria annexiója 1936—38.) Bp. Akadémiai Kiadó 1962. 833 l.

Magyarország története II. (1526—1790. A késői feudalizmus korszaka.) Egyetemi tankönyv. Szerk. H. Balázs Éva, Makkai László. Bp. Tankönyvkiadó — MTA Történettudományi Intézet 1962. 661 l.

Molnár Erik: Dialektikus materializmus és társadalomtudomány. Bp. Kossuth Kiadó. 1962. 505 l.

Niederhauser Emil: A jobbagyfelszabadítás Kelet-Európában. Bp. Akadémiai Kiadó. 1962. 353 l.

Orbán Sándor: Egyház és állam. A katolikus egyház és az állam viszonyának rendezése 1945—50. Bp. Kossuth Kiadó. 1962. 232 l.

Határainkon túl

A történész és a jelenkor

Franciaország szellemi és politikai életének egyik nagy eseménye volt az 1961 decemberében megrendezett előadássorozat, A Marxista Gondolat Hete, mely a humanizmus és dialektika témája köré csoportosítva számos, különböző világnézetű tudós előadását foglalta egybe. Az egyik, A történész és a jelenkor címmel 1961. december 8-án tartott vitülés teljes szövege a *La Pensée* c. folyóirat 1962 január-februári számában jelent meg. A magyar történészek érdeklődésére is méltán számottartó előadásokat az alábbiakban ismertetjük.

*

G. Cogniot egyetemi tanár megnyitó beszédében röviden méltatta a történelmi materializmus jelentőségét, s rámutatott, hogy ezt az elméletet az iránta megnyilvánuló széleskörű érdeklődésből fakadó viták, támadások csak erősíthetik, világosabbá, gazdagabbá tehetik. Az itt megjelentek is tisztában vannak azzal — mondotta —, hogy a marxistákkal bármilyen történelmi kérdés szabadon megvitatható. A történelmi materializmus nem kényszerít a történészre kész sémákat, nem a múlt és jelen eseményeit alakítja elméletéhez; ellenkezőleg. A történelmi materializmus — az előző történetfilozófiák *a priori* és spekulatív felépítésével szemben — a történelem tudományos szintézisének, *a posteriori* általánosításnak tekintendő. Teljesen áthatja a dialektikus szellem, azaz a konkrét történelmekutatás szelleme, a szűk, korlátozott, merev koncepcióktól való irtózás szelleme. A pozitivistákkal szemben Marx és Engels sohasem tartották lehetőséget a történelmi fejlődés sokoldalúságának szociológiai absztrakciókra való visszavezetését. Felismerték az általános következtetések, a történelem tanulmányozása során nyert és vezérfonalul szolgáló törvények jelentőségét, de ezeknek magukban, a történelmi valóságtól elszakítva semmi értéket nem tulajdonítottak.

A marxisták a tényeket és azok jelentőségét kutatják, a társadalmi fejlődés objektív törvényeit, a társadalmi lét és a társadalmi tudat dialektikáját akarják feltárni a történelmi valóságon belül — összegezte Cogniot professzor, majd felkérte J. Bruhat professzort, hogy olvassa fel az ebben a szellemben készült bevezető beszámólót, a marxista történészek egy csoportjának munkáját.

*

Franciaországban most rendezték meg először a Marxista Gondolat Hetét — kezdte beszédét J. Bruhat —, s magától értetődik, hogy a humanizmus és dialektika témájára felépített vitüléseken a történettudománynak is helyet kellett kapnia. A dialektika és a humanizmus valóban a marxista történefffelfogás középpontjában áll. A dialektika nemcsak a természet, de az egyes társadalmak fejlődésének törvénye is; ez a dialektikus mozgás vezet az ember fokozatos felszabadításához, s végső soron egy olyan humanizmushoz, mely már nem csupán jószándékú törekvés, filozófiai jellegű állítás, hanem történelmi perspektíva lesz.

Ahhoz azonban, hogy a marxista történefffelfogásról való értekezés ne csak általános, didaktikai és módszertani, vagy filozófiai vitához vezessen, valamilyen időrendi szempontot kellett megállapítani. Így esett a választás A történész és kora c. témára — folytatta az előadó, majd rátért annak fejtegetésére, mennyiben lehet korunk, azaz az 1917 óta eltelt időszak tudományos kutatás tárgya.

Igen gyakori az a vélemény — mondotta —, hogy a hivatásos történész nem érti meg kora történetét, hogy az elsősorban a napi sajtó vadászterülete. Mint ahogy az Újságírók Házában Paye népművelési miniszter kijelentette: „A történész a múlt történetét írja, az újságíró a jelenét.” — Nem tagadjuk, hogy az újságíró vagy publicista is

lehet történész. Marx 1852-től több, mint 300 cikket írt korának eseményeiről, s ezek nem csupán dokumentumok a XIX. századdal foglalkozó mai ember számára, hanem az egykorú események tudományos értékelései is. — Hegel óta tudjuk, hogy „a hírlap-olvasás a mai ember reggeli imája”. De kérdés, hogy korunk történetének megírásában az újságíró megfigyelései és kommentárjai illetékesebbek-e, mint a történész magyarázata.

A jelenkori történet tudományos koncepciójának lehetősége ellen számos, részben módszertani jellegű, részben elvi kifogás merül fel.

Köztudomású, hogy mi a helyzet a jelenkor történetének forrásai körül. A levéltárak egy része a legtöbb országban hozzáférhetetlen a kutató számára — ami Franciaországot illeti, a félévszázadra vonatkozó klauzula jelen pillanatban csak az 1911-ig terjedő anyagot teszi elérhetővé. Az is ismeretes, hogy a kapitalista államokban a magántulajdon a termelőeszközökön kívül a vállalatok, bankok, társaságok levéltáira is kiterjed. Kéznél van ezzel szemben a jelenkor rendkívül bő, tudományos munkát is lehetővé tevő nyomtatott forrásanyaga. Ha összehasonlítjuk ezt azokkal a forrásokkal, melyekkel a kutató egyéb korokra vonatkozóan rendelkezik, könnyen megállapítható, hogy ha a jelenkor történészeinek vannak is megoldásra váró problémái, egyáltalán nincs másoknál hátrányosabb helyzetben.

Az elvi ellenvetések lényegében így összegezhetők: a történésznek feltétlenül szükséges van bizonyos távlatra. Saját korában a történész egyszerre tárgya a történelemnek, melyet átél és alanya a történelemnek, melyről ír; ennél fogva nem lehet képes annak tudományos tanulmányozására. Mellékesen megjegyzendő, hogy ezt a távlatot nem követelik meg más, szintén a jelenhez kötött tudománytól, a földrajztól és a szociológiától.

A történelem fő jellemvonása bizonyára az állandó mozgás — ezt legkevésbé a marxisták fogják elvitatni. A régi mellett minden történelmi pillanatban ott van már az új is, amit keletkezésekor felfogunk, és még nem tudjuk pontosan, mivé alakul. Az évtizedek folyamán megváltozott például a francia forradalomról alkotott kép: új dokumentumok kerültek elő, értetlenebbé váltak a forradalom egyes mozzanatai. Hogy áll a helyzet korunk történetét illetően? Marx felismerte, hogy a verseny törvénye létre fogja hozni a monopóliumot. Lenin a kifejlődött monopolkapitalizmust tanulmányozta, de már akkor jelezte annak állammonopolista kapitalizmussá válását. A mai marxisták pedig éppen ennek az állammonopolista kapitalizmusnak a kialakulását vizsgálják. Az a tény tehát, hogy bizonyos jelenségek létrejöttek és még befejezetlenek, nem lehet akadály a korunk tudományos vizsgálatának, de természetes, hogy mint minden más tudományt, a történelmet sem szabad soha befejezettnek tekinteni.

Mindent összevéve, a történész ellen felhozott érvek egytől-egyig szubjektívek. Felmerül tehát a kérdés: nem valamilyen, többé-kevésbé tudatos félelemből ered-e annak tagadása, hogy a jelenkor története tudományos kutatás tárgya lehet. Egyesek számára a jelenkori történet „az értelem kémijának legveszélyesebb terméke”, s az emberek — Lenin közismert mondása szerint — még a mértan alaptételeit is megpróbálnák megcáfolni, ha azok érdekeiket sértenék. A jelenkor története világít rá legélesebben az emberi fejlődés általános, a szocializmus felé vezető irányára, s van, aki ettől visszariad. „Kérdéseket feltenni nagyon hasznos — mondta már Charles Seignobos —, de igen veszélyes válaszolni rájuk.”

Amilyen mértékben tehát a mai történész a történelem irányának tudatára ébred, olyan mértékben fog ő maga is a történelem irányában cselekedni — harcolni azoknak az erőknek az oldalán, melyek egyedül képesek meggyorsítani a történelem menetét. Anélkül, hogy megszűnnék történész lenni, sőt többek közt éppen azért, mert történész — harcosná válik.

Röviden: a marxisták számára korunk lehet és kell is hogy tudományos kutatás tárgya legyen.

*

Az előadó ezután korunk jellemző vonásainak vázolására tért át. A jelenkorról megjelent egyes munkák címeit és Toynbee angol történész egy bizalmas közlését idézve rámutatott, hogy az eseményekből végül is egy válságban élő világ képe bontakozik ki; az a benyomásunk, hogy nem a világ végét éljük ugyan, de mindenesetre egy világnak a végét. S valóban, korunk látható megnyilvánulásai — ha csak ezeknél maradunk — : forradalmak, háborúk hosszú sora, s olyan mélyreható változások a technika területén, hogy bár nem szabatosan, de ipari forradalmak soráról lehetne beszélni.

A marxista magatartás, mely egyben a tudós magatartása is, nem engedi, hogy megelégedjünk a jelenségek leírásával; keresnünk kell azok magyarázatát. Kérdés tehát, hogy korunk és minden velejáró nyugtalanság magyarázatát nem a benne rejlő ellentmondásokban találjuk-e, melyek túlhaladása majd lehetővé teszi, hogy az emberiség sor-

sának új korszakába lépjen. De azért fontos az óvatosság — két dologban is. *Először*: a marxisták korunkról adott értékelésében semmi *a priori* nincs. Már Engels megalapította, hogy a materialista módszer saját ellentétévé válik, amint azt nem a történelemkutatás vezérfonalaként alkalmazzák, hanem szabásmintát csinálnak belőle, s ahhoz alakítják a történelmi tényeket. Az ellentmondások korunk valóságában rejlenek; a marxisták se ki nem találják, se nem készítik, se nem árusítanak ellentmondásokat. *Másodszor*: Minden adott korszakban találunk egymásbafonódó ellentmondás-komplexumokat. Az ellentmondások egy része alapvető, más része másodlagos, és előfordulhat, hogy meghatározott, elhatárolt pillanatokban a másodlagos ellentmondások kerülnek előtérbe. Anélkül, hogy megfélemlenék ezekről, mindenkor az alapvető ellentmondásokat kell szem előtt tartanunk. Korunk menetének magyarázata mindezen ellentmondások együttes működésében rejlik.

Lényegében három alapvető ellentmondást lehet megkülönböztetni.

*

Ellentmondás van elsősorban a termelőerők fejlődése és a termelési viszonyok között. Ezt az ellentmondást nem minden közgazdász ismeri el; elutasításának legpontosabb megfogalmazása M. Fourastié munkájában található: „Működés és gyakorlati eredmények szempontjából nagyobb a különbség az 1952-es és az 1932-es amerikai kapitalizmus, mint az amerikai kapitalizmus és a szovjet kollektívizmus között, mert a tulajdonviszonyok gazdasági téren kevésbé fontosak, mint gondolják. Számítani csak a termelőerők fejlődése, a gazdasági és társadalmi haladás számít.”

Az ilyen nézetek végső soron arra a következtetésre vezetnek, hogy az osztályharc elévült, s hogy korunk lényeges jellemvonását az ipari civilizáció adja meg. Valóban semmi sem hasonlít egymáshoz jobban, mint egy amerikai és egy szovjet gyár, ha az ember megelégszik azzal, hogy csak végigszalad rajtuk. Látni bennük futószalagokat, automata gépeket . . . a termelési viszonyok nem láthatók.

Az is helytálló, hogy a kapitalista világban 1917 és 1961 között nagy fellendülés mutatkozott a termelőerők területén, de ez a fellendülés nem mondható egyenletesnek. Voltak közben pangási és hanyatlási időszakok is. Amellett egyre jobban hangsúlyozódott a termelés társadalmi jellege, ami a munkásosztály összetételének bizonyos módosulásához vezetett. De ha a termelőerők és a termelési viszonyok, a termelés társadalmi jellege és a termelőeszközök magántulajdona közötti eredeti ellentmondás megváltozott formái helyül-közzel új jellegűt adtak is a munkásosztály kizsákmányolásának, az alapvető ellentmondás továbbra is fennáll, s a történelem mozgatóereje, az osztályharc korunk egyik alapvető jelensége marad. Sőt ez az osztályharcot szülő ellentmondás még tovább szélesedett 1917-ben, a kapitalizmust és a szocializmust egymással szembeállító ellentmondás feltűnésével.

*

1917 előtt ez a második ellentmondás még csak egy adott valóság és az egyesek számára reményt, másoknak rémképet jelentő kommunizmus Marx és Engels által felidézett kísérlete közötti ellentmondás volt. Azóta két adott valóság ellentétes jellegű ellentmondásává vált, melynek egyrészt a szocialista világ területbeli növekedése, másrészt a szocialista világ gazdasági, politikai, katonai és erkölcsi hatalmának növekedése adott új jelentőséget.

A kapitalista hatalmak első világháború óta tartó versengése bizonyára nem szűnt meg egy szocialista köztársaság megjelenésével. E változások tekintetbevétele nélkül érthetetlené válik például a nemzetközi politika változandósága a versaillesi szerződés idején. Az USA-nak a nemzetközi kapcsolatok fejlődésében játszott növekvő, végül uralkodó szerepe is csak a kapitalista államok közötti erőviszonyokban beállt változások tanulmányozása után értékelhető. De 1917 óta az imperialisták egymás közötti vetélkedése már egy új világban alakul tovább, melyben éppen ez a másik, a kapitalista és szocialista világot szembeállító ellentmondás dominál. A körülményektől függően hol az egyik, hol a másik ellentmondás kerül előtérbe.

A szocialista világ kialakulása nem megy nehézségek, összeütközések, tévedések nélkül. A hatalmon levő marxisták járattan úton haladnak és Marx nem hagyott tanítványaira közikönyvet a szocializmus építéséről. Az új korszak megoldásra váró politikai, gazdasági, lélektani, erkölcsi problémákat vet fel, és adódnak nehézségek, váratlan fordulatok a keletkező, még különböző fejlődési fokon levő szocialista államok új együttműködési rendszerének kiépítésénél is. A megoldások helyességét, mint mindig, itt is csak a gyakorlat igazolhatta, közvetlenül az embert érintő, nem laboratóriumi gyakorlat, mely

jó adag szenvedést, fájdalmat is hozott magával. Ezek egy része a haladás szükségszerű tandíja volt ugyan, sok minden azonban utólag elkerülhetőnek bizonyult. A gyakorlat mutatta meg, hogy a megoldások közül melyik elvetendő, melyik eredményes.

A szocialista világ történetének saját dialektikája van. Minden megtett lépés új helyzetet teremt, melyhez alkalmazkodni kell, különben elmerevedés, válság áll be. Ez a tervgazdálkodás — és a tervgazdálkodás formáin való változtatások szükségessége a tervgazdálkodás keretein belül. Meg kell érteni, hogy a Szovjetunió új korszakba lépett, mely módosításokkal, újításokkal jár és politikailag elítélendő, aki nem veszi észre az új körülményeket, hanem makacsul ragaszkodik idejétmúlt formákhoz, elavult munkamódszerekhez. A szocialista társadalmak történetének magyarázata éppen ebben az állandó küzdelemben, ebben a kommunizmus felé irányuló dialektikus mozgásban rejlik még akkor is, ha ez a történelem bizonyos pillanatokban a tragédia jellegét ölti magára.

Visszatérve a nemzetközi kapcsolatok 1917 óta lezajlott történetére — összegezte az előadó — úgy véljük, hogy az — egész bizonytalanságában, változandóságában — azoknak az ellentmondásoknak működésével magyarázható, melyek szembeállítják a kapitalista és a szocialista világot, de az imperialista hatalmakat is egymás közt. Az elmondottak bizonyítására alkalmas témák — az Oroszország elleni intervenciók háború története, a nemzetközi kapcsolatok alakulása Münchentől 1941-ig, a békés egymás mellett élés jelenlegi problémái — később megrendezendő konferenciák tárgyát képezhetnék.

*

Korunk harmadik ellentmondása a gyarmatosító hatalmakat és a gyarmati népeket szembeállító ellentmondás.

A nagy felfedezésekkel kezdődő és a XIX. század imperializmusának egyik ismertetőjelévé vált gyarmati rendszer most összeomlóban van. 1917 óta a gyarmati háborúk nem gyarmati hódító háborúk többé, hanem — hogy az e téren elég gazdag francia tapasztalatoknál maradjunk — részben a már elért pozíciók megszilárdításáért vívott háborúk, mint a Rifin 1925-ben; elnyomó háborúk, mint Vietnámban 1935 előtt; elkéseredett harcok a gyarmati rendszer lokalizált fenntartásáért, mint Vietnámban 1945 után és Algériában 1954 óta, vagy — mint Szuezbent, Bizertában — fegyveres intervenciók az újonnan alakult függetlenség elvitatására. — Mindenképpen a történelem ütemének gyorsulását érezni. A birodalmak gyorsabban omlanak össze, mint ahogy felépültek, s ez az összeomlás is új kérdések elé állítja a történezt. Arra vonatkozólag, hogy a marxisták elméletében és gyakorlatában milyen helyet foglalnak el ezek a kérdések, hivatkozhatunk a 81 kommunista és munkaspárt 1960. évi nyilatkozatára és a SzKP XXII. Kongresszusa által elfogadott programra. E dokumentumok tanulmányozása különösen azt világítja meg, hogy a nemzeti függetlenséghez vezető utak a marxisták számára különbözőek, s hogy a nemzeti függetlenség felé való haladásnak is van dialektikája. Minden nép a saját történelmi, földrajzi, társadalmi, politikai helyzetéből kiindulva lép erre az útra. Egy részük fegyverrel vívta ki a győzelmet, mások számára a szocialista világ támogatása már a függetlenség békés úton való elérését is lehetővé teszi. Minden évben több és több ázsiai és afrikai ország lép be az ENSZ-be; 1948-ban tizenegyen voltak, 1960-ban negyvenhatan és a legnagyobbak még hiányoznak. Az új államok számbeli növekedése már az ENSZ minőségi változását idézi elő.

Az új független államok fejlődése osztályharcok nélkül nem volna érthető. Itt azonban sajátos körülmények között kibontakozó osztályharcról van szó. A nemzeti mozgalmon belül a legösszetettebb erők, a kétségkívül ellentétes társadalmi osztályok is együttműködnek — innen a váltakozások a *politikai* függetlenségért vívott küzdelem során aszerint, hogy éppen melyik csoport került az élre. Amint azonban az *igazi* függetlenség kivívására kerül sor, az osztályok szövetsége módosulhat. Egyesek ragaszkodnak az elmaradott gazdasági-társadalmi formákhoz, másoknak — a burzsoázia részéről — esetleg érdekelten állhat kiegyezni a neokolonializmussal. Akkor már a népi tömegek alkotják azt az alapvető társadalmi bázist, melyre a teljes felszabadulásért folytatott harcban támaszkodni lehet. — Másrészt, ha a gyarmati uralom lényegét véve, egységes volt is, megjelenési formáiban rendkívül változatosságot mutat, s ez minden országot más, sajátos problémák elé állít. Az itteni társadalmi osztályok sem mindig viselik azokat a klasszikus ismertetőjeleket, amelyek az iparosított Európára jellemzőek. Mindenekelőtt az említett országok marxistáinak feladata, hogy megismerjék és megértsek ezt a tényt, s megszervezzék az átalakulást elősegíteni képes társadalmi erőket.

*

Korunk ellentmondásainak elemzése után az előadó rátért azok általános értelmének meghatározására. — A marxisták úgy vélik — mondotta —, hogy a különböző ellentmondások a valóságban nincsenek egymástól elszigetelve. Az 1929-i nagy depresszió például a termelődörök fellendülése és a termelőeszközök magántulajdona közötti ellentmondásból eredt, de valójában az összes többi ellentmondást is súlyosbította. — Jean Gaconnak a *Démocratie Nouvelle* 1962. 1. számában megjelent hozzászólása megmutatja, milyen következményei voltak az államszerkezetben és a hitleri fasizmus fejlődésében. A válság hatása — antiracionális eszmeáramlatokban — szellemi téren is megnyilvánult. „Az az eszme, melyet a francia társadalom legműveltebb osztályai a XVIII. század óta a magukénak vallottak — idézi az előadó M. Crouzet-t —, a polgári gondolkodás szemében elavult dogmává, értéktelenné, a korlátolt elme örökségévé vált.”

Ha korunkról szintetikus, teljes képet akarunk kapni, ha a részleteken túl megkíséreljük kifejteni általános irányvonalát is, elmondhatjuk — legalábbis ez a marxisták véleménye —, hogy a mi korunk valóban egy világ végének, a kapitalizmus általános válságának kora. A kapitalizmusnak ez a válsága azonban nem köthető egy bizonyos történelmi pillanathoz, meghatározott dátumhoz; történelmi korszak, melyről még nem tudjuk, mikor fejeződik be.

A marxisták által javasolt periodizáció szerint kezdete az 1917-es forradalommal esik egybe. Az első szakaszban már növekvőben van a szovjet forradalom ereje, de — idézve Hruscsovnak egy idevágó, igen pontos megfogalmazását — „a nemzetközi kapcsolatok menetét és jellegét még jelentős mértékben az imperializmus határozza meg”. — A második szakasz kiindulópontja a második világháború utáni időszak. Kialakul a szocialista világrendszer, az imperializmus gyarmati uralma megindul; röviden: a világ erőinek viszonya a szocializmus javára módosul. — Most léptünk a harmadik szakaszba. Napjainkban a világ szocialista rendszere már az emberiség fejlődésének fontos tényezőjévé vált, s mint Hruscsov megjegyezte: ha eddig azt mondtuk, hogy a történelem a szocializmusnak dolgozik, ezentúl inkább úgy kell mondanunk, hogy a szocializmus a történelemnek dolgozik. Ebben a szakaszban a háborúk már nem elkerülhetetlenek, a békés, egymás mellett élés feltételei létrejöttek.

Maga a tény, hogy a szocializmus felé vezető utakról beszélünk, azt jelenti: a marxisták szerint a békés egymás mellett élés nem lehet a mozdulatlanság, a változatlanság korszaka. Először is vetélkedés áll fenn a két rendszer között, állandó összemérése az emberi állapot javítására, az egyén kibontakoztatására érdekében felhasznált módszereknek. De a két módszer mérkőzése nem egymagában dönti majd el a történelem menetét. A kapitalista államokban élők sem csupán tétlen szemlélői az eseményeknek; az osztályharc változatos formáiban továbbra is folytatódik. A megvalósult szocializmus eredményei gyorsítani, könnyíteni fogják a szocializmus győzelmét a kapitalista országokban, de a döntő tényező a szocializmusért folytatott osztályharc marad, mely a termelődörök és a termelési viszonyok ímént említett ellentmondásából ered.

Korunk a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet kora; ez azonban nem jelenti, hogy napjainkban csak a kapitalizmus és a szocializmus létezik. Mint minden átmeneti korban, itt is megtalálhatók a különböző gazdasági-társadalmi rendszerek „mozgó koegzisztenciái”. De mint minden átmeneti korban, a mi korunkban is van a különböző koegzisztenciák között egy gazdasági-társadalmi rendszer, amely haladó: ez a szocializmus. A történész megállapítja, hogy már több országban megvalósult, különböző utakon. A mai marxisták pedig — ezekből a tapasztalatokból kiindulva — rámutathattak, hogy a szocializmus útjaira vonatkozólag mennyire nem volt semmi ellentmondás a cél azonosága és az eszközök különbözősége között. Mindenesetre az is korunk egyik jellemző vonása, hogy a szocializmushoz vezető utak vitája éppen napjaink vitája lett.

*

Ez volna nagy vonalakban korunk magyarázata a marxisták megfogalmazása szerint. Koncepciójuk materialista, minthogy a valóságból indul ki. S ha a történelem marxista koncepciója materialista, egyben dialektikus is. A történelmi materializmus nem azonos a gazdasági determinizmussal. „Köszönöm az olyan marxizmust — mondta Lenin —, mely szerint a társadalom ideológiai struktúrájában fellépő minden jelenség és változás egyenesen, fenntartás nélkül a gazdasági alaptól vezethető le.” Korunk ellentmondásait elemezzék végül is mesterségeseknek fogjuk találni azokat a vitákat, melyek nemrég még megmozgatták a történész-köröket, s melyek hullámai még most is érezhetőek. Gazdaságtörténet, társadalomtörténet, politikai történet, szellemi történet, eseménytörténet, általános történet — hiábavaló szavak és gyakran szórszállhasogató iskolás viták. Korunk történetének dematerializálása a társadalmi fejlődés objektív feltételeinek tagadását

jelenté, depolitizálása pedig olyan tények mellőzését, melyek felépítmény létükre is igen döntőek. Minél előbbre halad korunk történetének kutatása, annál világosabb ezeknek a szubjektív tényezőknek ha nem is alapvető, de lényeges szerepe.

Csak korunk materialista és dialektikus koncepciója adja meg annak sajátos történelmi dimenzióit. De van ennek a koncepciónak három dialektikus jellegű megnyilvánulási formája, melyekről néhány szóval meg kell emlékezni.

1. Gyakran beszélnek a marxizmus túlhaladásának szükségességéről. Ez a kifejezés azonban meglehetősen értelmetlen. Mint minden tudomány, a marxizmus is saját maga haladja túl magát. Egyetlen — e névre méltó — marxista sem ragaszkodik például Marx 1867-ben végzett analíziseihez. De használva a Marx által felfedezett tudományos módszert, tanulmányozza és értelmezi az 1867 óta bekövetkezett változásokat.

2. Nem áll egyik oldalon külön a mi korunk, azaz egy átalakulóban levő világ, másik oldalon külön a marxizmus, mely ezt az átalakulást magyarázza. A marxizmus maga is befolyásolja a történelmet, s abban a mértékben, ahogy a tömegeket áthatja, a történelmet egyik tényezőjévé válik. Ezt a marxizmus ellenfelei is elismerik. Mint Thierry Maulnier 1945-ben megjegyezte: „A marxizmus nyújtja legjobb példáját annak, hogy milyen átalakító hatást gyakorol a történelemre maga a történelem megfigyelése.”

3. Azt votik a történész szemére, hogy nem írhatja meg kora történetét, mive maga is benne sodródik ebben a korban. Pedig a történész részvétele kora politikai harcaiban — éppen ellenkezőleg — megkönnyíti számára a kor megértését. — Ez a véleménye a marxizmustól egyébként igen távol álló történésznek, Marrounak is: „Helyes, ha a történész nem csupán könyvmoly, de valóban ember is, aki minden emberi érzelem és tapasztalat befogadására kész, aki élt, mint magánember és mint állampolgár, aki harcolt és szenvedett.” Marrou Szent Ágoston történetét, s abban a mértékben, ahogy egy nap kedve támad-e megírni korunk Algériájának történetét. De biztos, hogy ebben az esetben Marrou polgártárs bátor részvétele az algériai békéért vívott harcban Marrou történész segítségére lenne az algériai nemzeti mozgalom születésének és fejlődésének megértésében. Valami mindig hiányozni fog abból a történészből, akit kielégít, hogy csupán benne él korában és nem éli át korát. Nem voltak-e a XIX. század nagy polgári történészei is harcosok és történészek egyszerre? Az 1830 előtti Guizot — a nagy Guizot — a népképviselői kormányzat eredetének tanulmányozásával egy időben részt vesz a Restauráció elleni harcban is. A harc felvilágosítást nyújt neki a burzsoázia eredetét illetően, a burzsoázia eredetének tanulmányozása pedig megvilágítja előtte a harcot, melyet éppen vív. Nem véletlen az sem, hogy Michelet egy évvel a Nép megírása után hozzáfűzi A francia forradalom története közléséhez. 1830-ban egy új Franciaországot fedezett fel, a forradalmi napok népi Franciaországát. A nép mint a történelem egyik nagy szereplője jelent meg előtte; ez tette lehetővé, hogy megértse — jobban, mint eddig bárki más — a forradalom alatti népi harcok értelmét. Jean Jaurèsről is így írhatott Albert Mathiez: „A gyűlések és pártok lázas életével összeforrva sokkal inkább képes volt átélni a forradalmárok érzelmeit, gondolatait, mint egy professor vagy szobatudós. Közelebb állt hozzájuk, fél szóból is megértette őket.” — A Népfront idején a CGT szállította a statisztikát Renoir „A Marseillaise” c. filmjéhez, és az 1936-os Népfront-tagok csodálatosan alakították 1792 jakobinusait és hegypártijait. Ezek az észrevételek nemcsak arra érvényesek, hogy az átélt jelen megkönnyíti a történésznek a múlt megértését. Érvényesek ezek a jelen történészeire is, aki — maga is részese a kornak — meg akarja írni annak történetét. Ha részt vesz a munkásosztály harcaiban, — A. Matthiezt idézve — „felszóból is érteni fogja” korát. A marxistáknál nem különül el egymástól a történész és a harcos. Ez — be kell vallani — okozhat időbeosztási, munkaszervezési problémákat, de egyben óriási nyereséget is jelent, a szellem végtelen kitérülését afelé a kor felé, mely sajátja.

*

Toynbee írta egyszer, hogy az ember „csak érzékelní tudó szalmaszál az elfolyó idő örvénylő felszínén”. Valóban ellenállhatatlan áramlás sodor bennünket, de abban a mértékben, a hogy megtudjuk, honnan ered és merre halad ez az áramlás, uralkodni bírunk a benne rejlt erőn, és az emberi jólét szolgálatába állíthatjuk azt. Korunk története — hogy v isszatérjünk a Marxnak oly kedves mondáshoz — már nem a leláncolt Prometheus története többé, hanem a győztes Prometheusé, ki végérvényesen szétzúzta bilincseit.

*

Jean Fourastié, mint hozzászólásában kifejtette, az elhangzott előadás legnagyobb részével egyetértett. Teljes egészében elfogadta a tudományos műveltségéről, a kísérleti szellemről, a valóság iránti alázatról mondottakat, és alapjában véve helyeselte a jelenkori történetírás lehetőségére adott választ is. Több, gyakorlati megjegyzést kívánt azonban tenni, melyek a tézisek lényegének nem mondanak ellent, de néhány szükségesnek látszó módosítással, adattal járulnak hozzá.

Korunk története valóban lehet és kell is, hogy tudományos kutatás tárgya legyen, de bizonyos óvatossággal kell eljárni — mondta. Nem csak a Bruhat professzor által említett nehézségekről van szó. Van a kérdésnek egy másik, még komolyabbnak tűnő, bár általában lebecsült, vagy figyelemre se méltatott oldala is: az a tény, hogy egyes események, bármennyire nyilvánosak, mindenki által láthatóak is, nem hatolnak el a kutató tudatáig. Most már tudjuk például, hogy 1856-ban a búza mázsájának ára 40 frank volt 20 centimes órabér mellett, s a 40 frankos mázsánkénti búzaárat megtaláljuk a XVIII. században, nevezetesen 1709-ben is, amikor az órabér kb. 1 sou, míg a mai 40 frankos búzárhoz kb. 2,50 frankos órabért kell figyelembe venni. Íme, egy tény, mely nem titkos, mely hosszú idő óta megállapítható, s igen nagy jelentőségű, mert a búzaáraktól függ a kenyér ára, tehát a munkás- és parasztömegek vásárlóereje. Ma egy átlagos elsőéves joghallgató is tájékozott e téren, de 1930-ban, 1940-ben, sőt 1950-ben még nem tudták ezt a legképzettebb közgazdászok sem.

Fourastié véleménye szerint az alapvető nehézséget a már fennálló, de a régi szellemi raktárból még hiányzó tények meglátása jelenti a történész számára, s így rendkívül szembeötlő jelenségeknél is eltelik egy bizonyos idő, amíg felfigyelnek rájuk.

*

A hozzászóló második megjegyzése is a jelenkori történet megírásánál felmerülő nehézségekre vonatkozott, arra a tényre, hogy a jelenségek még általában befejezetlenek, mikor a történésznek már el kellene bírálania, vagy legalább is le kellene írnia őket. Teljesen egyetértett azzal, amit e tárgyban J. Bruhat elmondott, de a dolog bizonyos szempontjának feltárása végett kívánt időzni a kérdésnél.

Vannak néhány év alatt befejeződő és vannak igen hosszú életű jelenségek. Ha egy ember történetét fiatal korában akarja megírni valaki, csak ifjúkorának, az eddig eltelt időnek történetét írhatja meg. Történetének nagyobb része még nem ismeretes, és az eddig átéltek csak kevésbé befolyásolják jövőjét; azt számtalan esemény — autóbaleset stb. — módosíthatja. Pedig az ember, hogy úgy mondjuk, „rövid lejáratú” jelenség a történelmi események legnagyobb részéhez képest. Ha olyan jelenségekről van szó, mint például a kereszténység, a szocializmus, a kapitalizmus, természetesen tudatában kell lenni élettartamuknak és annak a ténynek, hogy a múlt itt is csak kevésbé tájékoztat a jövőről. Tisztában kell lenni azzal, hogy a jövőbelátás heterogén eljárás a klasszikus tudományos magatartáshoz viszonyítva. A klasszikus tudományos magatartás, az a valóság megállapítása, a valóság megfigyelése. S mivel a tudós által kísérletileg megfigyelt valóság már szükségszerűen elmúlt, az alapvető tudományos magatartás is csak a múlt, végső esetben a jelen megfigyelése lehet. A jövődő nem a kísérleti tudományok közvetlen tárgya, hanem a kísérleti tudományokból született, mostanában nagyon divatos módszeré, az előrelátásé. Ez nagyon kellemes, nagyon érdekfeszítő módja a kutatásnak, de számolni kell azzal, hogy eredménye nem egyenlő a tudományos bizonyossággal.

E pillanatban még az említett három „hosszúlejáratú” jelenség sem tekinthető úgy, mint ami már átesett a történelem bírálatain. A kereszténység mögött kétezeréves múlt áll, de még ma sem lehet végérvényes ítéletet mondani róla, és — a hozzászóló véleménye szerint — befejezett dolognak sem lehet tekinteni. Isten halálát már jóegynéhány évtizede jelzik, s az isten nemegyszer meg is halt az elmúlt évszázad folyamán. De újra visszatér — s miért? Azért, mert ez a hidrogéatonatom-dolog valójában nagyon különös história. A felszólaló szerint semmit nem ért belőle az ember, s a felmerülő kérdésekre némán hallgat a fizika, a kémia, a lélektan — csak a vallás válaszol.

Másik ilyen befejezetlen jelenség a kapitalizmus. A kapitalizmus egy bizonyos szempontból halódik — ezzel J. Fourastié teljesen egyetértett. De elég egy gazdasági statisztikai munkát kézbevenni — mondta —, hogy meglássuk, milyen rendkívüli vitalitást mutat a másik oldalon. Franciaországban az egy főre eső termelés emelkedése például ugyanolyan nagyságrendű volt 1890-től 1939-ig mint 1950 és 1961 között, azaz ugyanannyit emelkedett a most elmúlt 11 év alatt, mint a háború előtti 50 évben. Ez ugyan valószínűleg nem a kapitalizmus, hanem a technikai fejlődés érdeme, de mindenesetre figyelemre méltó tény. A kapitalizmus meghal, az biztos, és alighanem jóval előbb, mint

a kereszténység. De — ha lehet így mondani — igen nagy életérő birtokában hal meg. Még nem tudni, hogyan, s még kevésbé, hogy ez mit fog előidézni.

A kommunizmus jelensége most kezdődik; legfeljebb 50—100 éves múltra tekint vissza. A bőség kommunizmusa még nem született meg. Ez lesz a jövő, egy kelvező és nagyon boldog jövő, amit egyelőre nem ismerünk.

A hosszulejáratú jelenségek tehát csak bizonyos óvatossággal ítéltethők meg, számolva azzal, ami az emberiben előre nem látható, s ami éppen az emberi fejlődés legmélyebb adottságaihoz tartozik — fejezte be hozzászólását J. Fourastie.

*

André Barjonet mint közgazdász szólott hozzá a vitához. Kifejtette, hogy a mostani korszakra szerintük nem a technikai fejlődés az alapvetően jellemző. A termelőerők tagadhatatlanul nagy benyomást keltő fejlődésének vagyunk tanúi — mondotta —, elég, ha az automatizálást, az elektronikát, a magenergiát, a kozmikus repüléseket említjük — de mégsem ezek a jelentős, néha döntő fontosságú tények alkotják korunk gazdasági analízisének lényegét. Korunkat egyedül az az egyre súlyosabbá váló ellentmondás jellemzi, mely a kapitalista világban a termelőerők gyorsuló fejlődése és az uralkodó termelési viszonyok mind erősebb hátrahúzó hatása között fennáll ugyanakkor, mikor a szocialista világban éppen az új termelési viszonyok képezik a technika és a tudomány rendkívüli fejlődésének alapját.

Megvizsgálva néhány főbb kapitalista állam termelésének az utóbbi évtized alatt elért növekedését, pontosan megállapítható, hogy a termelés említett félézredése valóban fennáll. 1950—55 között az USA nemzeti jövedelmének emelkedése 4,3%-os volt, 1955—60 között azonban már csak a 14. helyen állt évi 2,3%-al. Hasonló a helyzet a többi kapitalista államban is. A kapitalista államok jelenlegi fejlődési üteme kétségteljesen gyorsabb, mint a háború előtt volt, mindamellett jóval a főbb szocialista államok, nevezetesen a Szovjetunió fejlődése alatt marad. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió 1929—1960 közötti termelésének összehasonlítása a legszemléltetőbben mutatja a kétféle fejlődés ütemének eltérését. Meg kell mondanunk, hogy a Szovjetunió — tekintettel 1929-es, igen alacsony kiindulási színvonalára — könnyebben érhetett el magas százalékarányt, mint az Egyesült Államok, ahol végeredményben egy már eredetileg is jelentős termelés továbbfejlesztéséről volt csak szó. De ez mit sem változtat a tényen, hogy a Szovjetunió acéltermelése 1959-től 1960-ig évi 10%-kal emelkedett, s nagyjából elmondható ez a többi termelési ágra is. Egyébként Csehszlovákiában, ahol már a szocializmus előtt is magas volt az ipari színvonal, az ipari termelés a szocialista tervgazdálkodás óta ugyanolyan ütemben fejlődik, mint a Szovjetunióban.

A kapitalista országokban a magántulajdon teljesen kizárja a tervgazdálkodás lehetőségét. Ez nem a marxisták dogmatikus és alaptalan állítása. Tudományosan kimutatható, hogy egészséges gazdasági viszonyok közt a termelési eszközök termelése és a fogyasztási eszközök termelése között egyensúlynak kell fennállnia. De hogyan állíthatna fenn ilyen egyensúly, ha a termelési eszközök nincsenek közös tulajdonban? Az a tény tehát, hogy a kapitalista rendszerben lehetetlen a tervgazdálkodás, maga is a pangás, a pazarlás egyik előidézője, míg a szocialista országokban — a Bruhat professzor által említett tévedésektől eltekintve — a tervgazdálkodás a termelés jóval nagyobb fejlődését, tehát az emberek anyagi és erkölcsi igényeinek jóval nagyobb kielégítését teszi lehetővé. Mindez arra enged következtetni, hogy néhány év múlva a világ szocialista rendszere messzemenően a legfontosabb rendszer lesz. És ez is minőségileg változás.

Sok szó esik mostanában a neokapitalizmusról és arról a változásról, ami a technikai fejlődés következtében a munkásosztályon belül létrejött. Ez a változás valóban fennáll, de amiért a mai munkás nem hasonlít a száz év előtti munkáshoz (mint ahogy az 1961. évi diák sem hasonlít az 1850-es év diákjához), még nem lehet „új munkásosztály”-ról beszélni. Nyilvánvaló, hogy a mai munkás, főleg egy automatizált gépen dolgozó munkás nem hasonlíthat a régi „mesterlegényhez”, aki lényegében gépen dolgozó, fejlett kézműves volt még. Megváltozott a bérezés módja is. A darabbér, a teljesítménybér sok esetben már régóta felváltotta az időbért, s most éppen ez is változóban van. A „job evaluation”, vagy az a tény, hogy bizonyos P₃ kvalifikációjú munkásokat „havi-béresítettek”, az időbérhez való dialektikus visszatérés jelei. De mindez nem változtat azon, hogy a munkás eladja munkaerőjét, s hogy kénytelen ezt a munkaerőt eladni. Akár elektronikus munkás, akár rézműves, — a kapitalista munkaadó vonatkozásában teljesen azonos a helyzetük. Azok az elméletek tehát, melyek a technika területén mutatkozó valóságos tényekből kiindulva a demonstrációnál kis „elészást” idéznek elő, hogy elhithessék: változás állt be magában a termelés társadalmi vonatkozásaiban —

szükségszerűen hamisak és tisztességtelenek. Hamisak azok az elméletek is, melyek ebből azt akarják levezetni, hogy az osztályöntudat eltűnőben van, s hogy az osztályok együttműködése felé haladunk. — Engels mondta: „A pudding bizonyítéka az, hogy megesszük.” Igen sok tüntetés tanúi vagyunk mostanában, melyek mind a munkásosztály harcosszellemről, osztályöntudatáról tesznek bizonysgót. Az automatizálás távolról sem szünteti meg az osztályöntudatot, legfeljebb új irányt ad annak. Az a kvalifikált technikus, aki egymaga képes bonyolult, milliárdokat érő gépet irányítani, jobban meg tudja érteni azt is, milyen felháborító az ellentét, ami a termelőeszközök magántulajdona és az egyre inkább társadalmivá váló termelés között fennáll.

Befejezésül — hivatkozva J. Fourastié elhangzott szavaira az új jelenségek észlelésének nehézségéről — André Barjonet maga is új jelenségre hívta fel a figyelmet: a gépésítés megjelenésére a hivatalokban, ami az alkalmazottak fokozatos proletarializálódásához, a tisztviselők és munkások egy szintre kerüléséhez vezet.

*

Ezek után *Ernest Labrousse* szólt hozzá a vitához. Elsőnek a központi kérdéssel foglalkozott: megírhatja-e a történész saját kora történetét? „Nincs választásunk — szögezte le —, ez a történet mindenképpen megíródik és leggyakrabban a történelem ellen íródik meg. Annál inkább a történelem ellen íródik majd, minél jobban tartózkodnak a történészek az ebben való részvételtől.”

A történelem azon melegében való megírása feltétlenül óriási előnyökkel jár. Nem közömbös a marxista felfogású, a dolgok társadalmi hátterét kereső történet szempontjából, ha kutatója egyben a felszínről is közvetlen képet kaphat, ha az események soha vissza nem térő légkörében dolgozhat.

A felmerülő nehézségekről — nevezetesen az írott források elégtelenségéről — már volt szó. De valójában ezek a nehézségek is különbözőek aszerint, hogy a vizsgált tények milyen természetűek és milyen kiterjedésűek. Ha például egy titkos csoport tevékenységéről, egy összeesküvés történetéről van szó, a munka természetüknél fogva titkos iratok feldolgozását teszi szükségessé, és a gyakorlat azt mutatja, hogy idő kell, míg az információk beérnek, míg a diplomáciai titok feltárul. Ilyenkor fennáll az a veszély, hogy közben sok bizonyíték, sok információs elem elvész, melyeket a közvetlen kutatás még felhasználhatott volna. Az az ésszerű, ha a történész mindkét szakaszban közbelép: rögtön az esemény idején, feldolgozva minden forrást az éppen kéznél levő eszközökkel; majd később, más módszerrel, s a legtöbb esetben jóval nagyobb lehetőségek mellett dolgozva fel a forrásokat.

A tömegek, a nagy kollektív események történetének kutatásánál ezzel szemben természetüknél fogva nyilvános, közvetlenül felhasználható iratok kerülnek munkába, ezen felül rendelkezésre áll a társadalomtudományi vizsgálatok teljes anyaga is. A kortársnak tehát igen bő társadalomtörténet megírására van lehetősége, méghozzá a kor légkörének már említett előnyei mellett.

A ma története ezek szerint megírható, de rögtöni, azon melegében való feldolgozásának mégis van egy szembeötlő veszélye: a szenvedélyokozta torzítás a tények leírásánál. A leírásnak hűnek, az előadásnak elfogulatlannak kell lennie, s félt, hogy a napi események nem közelíthetők meg olyan szenvedélytelenül, mint a távolabbi múlt. Egyedüli biztosítékot itt csak a vélemény szabadság, a nézőpontok pluralizmusának tiszteletbentartása nyújthat.

Korunk főkérdése valóban a kapitalizmus és a szocializmus küzdelme. Mint ahogy száz évvel ezelőtt a francia forradalom — a valódi vagy a legendás forradalom — állt a teljes átalakulásban levő Európa nemzetközi életének központjában, úgy áll ma a szovjet forradalom az egyetemes élet középpontjában. Akkoriban csak annak eldöntéséről volt szó, melyik osztályról melyik osztályra, melyik társadalmi csoportról melyik társadalmi csoportra száll majd a hatalom. A kiváltságos társadalom egy bizonyos időponton kívül nem forgott komoly veszélyben, bármennyire félt is a „jakobinus” forradalomtól, vagy a szocialista felforgatótól. A harcban ragyogóan küzdő munkásosztálynak még nem volt esélye a győzelemre. Azóta ez a nap is elérkezett.

Az 1847-es, az 1882-es és az 1929-es, egyre súlyosabb gazdasági válságok után a kapitalizmus most kétségtelenül egy enyhülési szakaszában van. Ez az enyhülés azonban más jellegű, mint az eddigi, és létrejöttében kétségkívül része van bizonyos szükségyszerűségnek. Az 1929-es válság megváltoztatta a gazdasági rendszer doktrínéi áramlásait, a politikai erőviszonyokat, s ott voltak a szocialista gazdasági rendszer összehasonlíthatatlan tapasztalatait, tanulságai is. A szovjet tervgazdálkodás divatba hozta a „terveket”, méghozzá nemzetközi méretekben. Mondhatni, hogy a kapitalista rendszer bizonyos mértékben a szocialista gazdasági rendszeren nevelődött.

A gazdasági élet tehát rendezettebb lett, megnyihült. De az alapvető problémák továbbra is fennállnak. A gazdasági hatalom és minden vele járó társadalmi és politikai befolyás a kiváltságosok egy kis csoportjának kezében maradt. — A gazdasági kiváltságokra vonatkozóan elég egy pillantást vetni a *Le Monde* 1961. december 8-i számában megjelent jóvedelmi statisztikába. „A rangsor 1-től 800-ig terjed” — írja a szerző. Szerencsétlen dolog ilyen statisztikánál szélsőséges és semmitmondó esetekbe ütközni, de akinek már van gyakorlata a társadalmi egyenlőtlenségek történeti forrásainak kezelésében, az tudja, hogy az ehhez hasonló látszólagos eltérések mögött mindig óriási, a rendszerre nézve politikailag és erkölcsileg is súlyosan terhelő, valóságos eltérések rejlenek. Ami pedig a befolyást illeti: a kapitalizmus nem csak a termelés és a kereskedelem eszközeinek tulajdonosa. Birtokában vannak a közvéleményt irányító eszközök, a sajtó, a rádió is. Igaz, hogy a magánrádióval szemben ott az állami rádió, mely nem mindenben ért vele egyet. De kérdés, hogy a kapitalista állam és a magánkapitalizmus nézetei az alapvető politikai kérdésekben is olyan nagyon különböznek-e, és hogy az ilyen eszközök nem járulnak-e hozzá — más, ugyanebből a központból szétáradó kapitalista befolyások mellett — a közvélemény döntő kialakításához.

Ernest Labrousse végül előadta a mai történeti iskolák feladatáról kialakult koncepcióját. Rámutatott, hogy a teljességre igényt tartó történetben a nagy kollektív események történetének és az egyének történetének egyaránt helye van, de mindég a kollektív elem az uralkodó. A történelem kutatása három irányú: gazdasági, társadalmi és lélektani kell legyen. Jelenleg a gazdasági jellegű, nagy kollektív események feldolgozásánál mutatkozik a legjelentősebb haladás, a gazdasági alapot alkotó osztályok és társadalmi csoportok történetének tanulmányozása terén még igen sok a tennivaló. A gazdaságtörténetből eredő társadalomtörténeten kívül itt van még a tömeglélektan társadalomtörténetből eredő története is; ezen a területen a társadalmi csoportok lélektanának vizsgálata mellett egy széles osztály-lélektan kimutatására is folynak kutatások. A kollektív események története tehát végső soron a tömeglélektan, azaz lényegében a társadalmi beállítottság, a társadalmi vélemény rekonstruálásához vezet. Az ilyen történet a maga módján, a társadalmi fejlődésről adott magyarázatában átfogja az egész hatalmas területet, mely az anyagot a szellemmel összeköti. Szébb útitervet nem is kaphatna a fiatal kutató — fejezte be mondanivalóját Ernest Labrousse.

*

Georges Cogniot zárószavában megegyezően leszögezte, hogy a vitaest célja annak tisztázása volt: lehet-e a jelenkori történet tudományos feldolgozás tárgya. — A marxista-leninista történészek nem mellőzik a régi korokat sem, — folytatta —, elég, ha a szovjet történészeknek a rabszolgaságból a feudalizmusba való átmenet korára vonatkozó tanulmányait említjük —, de tévesnek tartják azt a nézetet, hogy a történetírás főfeladata a régmúlt kutatása, s hogy őrizkednie kell a korabeli eseményektől, ha meg akarja őrizni tudományos „tárgyilagosságát” és „pártatlanságát”. A marxizmus-leninizmus alapján álló történészek úgy vélik, hogy a történelmi fejlődést követni kell a maga folyamatosságában és dialektikus láncolatában, a múlt és jelen élő kapcsolatában, azaz a kutatást egész napjainkig kell kiterjeszteni. Ez annál is szükségesebb, mivel a jelenkor történetéből levonható következtetések hasznos fegyvert adnak a munkásosztály és szövetségesei kezébe. Hogy egy ilyen történet megírása lehetséges, az a vita során már beigazolódott.

Lenin a *Statisztika és szociológia* c. művében felhívta a figyelmet arra a veszélyre, ami egyes, kevésbé fontos események elszigeteléséből, a példákban való elmélkedésből származik. Az események együtt, összefüggésükben elvitathatlan bizonyító erővel bírnak, de a konkrét történelmi keretből kiragadva, töredékesen és önkényes kiválgatás után már csak játékszernek, vagy éppen valami rossz ügy igazolására gyártott „kotyvaléknak” tekinthetők. Az ilyen veszély elkerülésére feltétlenül több esélye van a folyamat minden, vagy csaknem minden elemével rendelkező jelenkori történészeknek, mint annak, aki gyakran régmúlt idők töredékes értesüléseire utalva kénytelen a történelmi folyamatot rekonstruálni.

Azt sem vehetik a jelenkor történészeinek szemére, hogy nem tárgyilagossá, mert pártember; hiszen éppen az szabadítja meg őt a konzervativizmus, az osztályérdekek szemellenzójától, hogy a haladó osztály, a munkásosztály pártjához tartozik. Egyébként ugyanazokat a megfontolásokat, melyek alapján a jelenkor történészeinek tárgyilagosságát kétségbe vonják, logikusan más korszakok történetére is ki kell terjeszteni, ami a teljes agnoszticizmushoz vezet. Ha a pártszellem megakadályozza a tisztánlátást

a tőke és a munka jelenkori harcában, miért ne akadályozná meg a történelmi igazság meglátását a XVIII. század fiatal polgárságának a haladó feudalizmus elleni küzdelmében, vagy akár a Gracchusok és ellenfeleik viadalában?

Ezek szerint minden generációnak, sőt minden történésznek elvitathatatlan joga, hogy a történelmi múltat saját elképzelései szerint magyarázza, s a történelem kizárólag „hitvallások tételén” alapul. A történelmi törvények eltűnésével természetesen elvész a történelmi ismeretek tárgyilagossága is.

A társadalomtudományok a történelmi kutatásban e. amerikai beszámoló szerint minden fogalom „eszközjellegű”. A rendszerek és jelenségek megfogalmazása önkényes. A törvényeknek nincsen empirikus tartalmuk, és „tisztá elméletnek” tekintik őket. — Valójában nincsenek is többé általános törvények — írta örömmel M. Marrou a *Revue Historique* egyik számában. II. Butterfield angol történész is hasonló hevésséggel nyilatkozik a tudományos megismerés lehetősége ellen, akár a jelenről, akár a múlttól legyen szó. Mint mondja, a történelem semmiféle hatalmat nem ad az embereknek.

Micsoda különbség az emelkedő szakaszában levő burzsoázia uralkodó nézeteihez képest! A nagy polgári történészek, Thierry, Mignet, Guizot nem tartották a történelmet sem bizonytalannak, sem feleslegesnek. Pártos magatartásuk fel is háborította a szakirodalom XX. századeleji történészeit; Gustave Lanson elég kereken megállapította Guizotról, hogy „tudományát politikai meggyőződésének rendeli alá”, s mint valami gépezetet, úgy szedte szét Thierry génuszát, melyben a tudományos szenvedély az emelkedő burzsoázia védelmezését szolgálta.

Ami pedig Marxot és Engelst illeti, bennük már annyira eggyé vált a tett és a gondolat embere, mint senki máshoz azelőtt.

Valójában arra a kérdésre, hogy lehet-e a történész egyben a tett embere is, szentelheti-e munkája egy részét saját korának, vagy pedig meneküljön elmúlt idők szemléletébe, az élet már rég megadta a választ.

Azt mondják, várni kell egy jelenség tanulmányozásával, míg az befejeződik és annak rendje és mólja szerint bekerül az emberiség irattárába. Valószínűleg ez volt az oka annak is, hogy a filozófiai osztály programjába csupán az elmúlt évben vettek fel Marx és Engels 1848-i Kommunista Kiáltványát — és hogy egységek még meg is voltak lepve. — Igaz, hogy a Kiáltványban bejelentett kommunista világhorradalom még távol áll a befejezéstől, távol áll attól, hogy levéltári anyaggá váljék, de az élet nyomására ez egyszer meg kellett változtatni az elfogadott elméletet. — Vajon most is százötven évvel ezelő óta fognak majd várni, mielőtt az új marxista kiáltványt, a kommunizmus felépítésének a XXII. kongresszus által elfogadott programját a tanulmányi tervbe felveszik?

1961 történészeknek, ha koráról van szó, főleg a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet kérdéseivel kell foglalkoznia. Nem azért szeretnék a kutatót eltéríteni ettől, mert az események áttekinthetetlenek, mert a korszak homályos és zavaros. Túlságosan is világos, amit mond; célszerű tehát hallgatásra itélni azt, aki tolmácsolni akarja.

Cogniot professzor a továbbiakban röviden vázolta Lenin pártjának 1903-as és 1919-es programját, megvalósulásuk ütemét, s gyors, de találó képet festett a szocializmus 1917 óta megtett útjáról, valamint a vilákapitalizmus egyre növekvő válságáról.

Harminc éven át volt a Szovjetunió a szocializmus egyedüli, állandó kapitalista blokádnak és támadás tűzébe álló erődjének — mondotta többek közt. A II. világháború végével a szocializmus kilépett egyetlen ország keretei közül, és egymilliárd ember világrendszerévé vált. Termelése már olyan ütemű, amilyent a kapitalizmus soha nem ismert, kultúrája fejlettségét pedig még a gaullista népművelési miniszter is kénytelen volt elismerni.

A szocialista államok létrejötte után a jelenkor történetének legjelentősebb eseménye az imperializmus gyarmati rendszerének összeomlása, a volt gyarmati országok már kialakult, vagy éppen kialakulóban levő függetlensége. A kapitalizmus a hanyatlás és a pusztulás időszakába lépett; mint Louis M. Chauffier megállapította: „a lélek már hiányzik belőle”. Történelmi méretekben igen rövidnek mondható az az idő, ami a régi burzsoá uralom, a termelési eszközök magántulajdonán, a profitorra való termelésen alapuló uralom számára még hátra van.

Az emberiség történetének legmozgalmasabb korában élünk, abban a korban, melyben a kommunizmus ügye óriási léptekkel halad előre. A kommunizmus mellett áll a történelmi igazság, az élet igazsága. Ezt a megállapítást a marxisták nem „töredékes és önkényesen kiválogatott” tényekből szűrték le, ez a folyamat átfogó és konkrét tanulmányozásán alapul.

„De nem elégszünk meg a pusztá tanulmányozással. Azzal egyidőben, hogy figyelő tanúi vagyunk a jelennek — mestereink példáját követve, kik elválaszthatat-

lanul egyesítették magukban a tett és a tudomány emberét — képviselői és előmozdítóí kívánunk lenni az azt átható mozgalomnak is, mely az emberiség holnapjaihoz, az egyetememes kommunizmushoz vezet” — zárta le a vitát Cogniot professzor.

(Összeállította: Boros Miklósné)

KÜLFÖLDI VENDÉGEINK

Intézetünk első külföldi látogatója 1962-ben dr. *Henryk Slabek* legújabbkori történész volt, aki a lengyel nagykövetség vendégként tartózkodott Magyarországon, s január 29-én az Intézetet is felkereste. — *H. G. Skilling* professzor, a torontói egyetem tanára, ez év februárjában járt hazánkban az IBUSZ útján. Február 2-i intézeti látogatása során tájékozódott az itt folyó munkáról és baráti beszélgetést folytatott az Intézet vezetőségével. Több külföldi vendégünk érkezett a Magyar Történelmi Társulat március 9-i közgyűlésére is. *K. Obermann* és *L. Langerbeck* professzorok a berlini Historiker Gesellschaft képviseletében vettek részt a közgyűlésen, utána szegedi és esztergomi útjukon kívül ellátogattak az Intézetbe is. *L. Kutakov* professzor, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének h. igazgatója, a történettudományok doktora szintén a Történelmi Társulat közgyűlésére érkezett, további néhány napot pedig a Magyar Tudományos Akadémia vendégként töltött Magyarországon. Március 12-i intézeti látogatása alkalmával az igazgatósággal tanácskozott az újkori magyar történetről tervezett szovjet kiadvány munkálatairól, a szovjet és magyar történészek e munkánál szükségessé váló együttműködésének kérdéseiről, majd ismertette a moszkvai Történettudományi Intézet tudományos munkatervét. *A. G. P. Taylor* oxfordi egyetemi tanár Károlyi Mihály temetésére utazott hazánkba, de március 19-én a Történettudományi Intézetet is felkereste, ahol többek közt saját munkájának (A II. világháború eredete) világvisszhangjáról és a munkában felvetett problémákról folytatott beszélgetést a témája iránt érdeklődő munkatársakkal. *Nguyen Khan Toan*, a Vietnami Akadémia elnöke április 13-i intézeti látogatása alkalmával a vezetőséggel tárgyalt a két ország történései közötti tudományos együttműködés kiszélesítésének szükségességéről és lehetőségeiről. *S. K. Jetkin*, az ankarai egyetem rektora és *Türk Tarih Kurumu*, az ottani Történelmi Társulat elnöke június 7-én keresték fel az Intézetet, tájékoztak munkájáról és baráti beszélgetés során megállapították, mennyire kívánatos volna a két ország közötti könyv- és folyóiratcsere rendszeresítése. *Cherestegiu Victor* professzor, a Román Tudományos Aka-

démia kolozsvári Történettudományi Intézetének igazgatóhelyettese ugyancsak június hóban tartózkodott Magyarországon a Magyar Tudományos Akadémia vendégként. Az Országos Levéltárban folytatott tudományos kutatásai mellett több ízben találkozott a rokontémákkal foglalkozó magyar történészekkel. — Június 15-én *Jürgen Kuczynski* akadémikus, a berlini Humboldt-egyetem Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója tartott előadást az Intézetben A német imperializmus szociológiája címen. — Július 13-án meglátogatta az Intézetet *Denis Sinor* professzor, Indiana állam egyeteme altáji tanszékének tanára. A magyar őstörténet és általában a magyar történet kérdéseiről beszélgetést folytatott az igazgatóság tagjaival és a magyar őstörténet szakembereivel. Sinor professzor a blumingtoni egyetemen a fakultás keretei között szeretné kifejleszteni a magyar történeti és nyelvi tanulmányokat. Ebből a célból megállapodott az Intézet vezetőségével, hogy negyedévenként bibliográfiai összeállítást juttatunk el hozzá az előző időszak magyar történeti terméséről, melynek alapján ő egyetemének magyarnyelvű könyvanyagát fejleszteni tudja. — *J. A. Piszarjev*, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének osztályvezetője négyhetes magyarországi tanulmányútja alatt a Hadtörténelmi Intézetben, az Országos Levéltárban, az Országos Széchényi Könyvtárban és az Országgyűlési Könyvtárban folytatott kutatásokat az Osztrák—Magyar Monarchia XX. sz. eleji délszláv mozgalmai c. témájához. — Július 16-án az Intézet vendégei voltak *Robert F. Byrnes* professzor, Indiana állam egyetemén az orosz és kelet-európai történet tanszékvezető tanára, valamint *John C. Campbell* a Külföldi Kapcsolatok Tanácsában a politikai stúdiumok igazgatója. A professzorok érdeklődtek az Intézet szervezete és munkája, a magyar történetírás helyzete iránt és tárgyaltak a jövőbeni könyvesere megindításáról. Július 23-án *N. Bammatt*, az UNESCO társadalomtudományi osztályának vezetője látogatta meg intézetünket és tájékozódott az itt folyó munkáról, valamint az Emberiség története c. kultúr-történeti UNESCO-kiadvány magyarországi munkálatairól.

Külföldi történeti folyóiratok repertórium

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK, 1960. I. RÉSZ*

A repertórium beosztása

I. Marx—Engels—Lenin
Elvi tanulmányok
Egyetemes történet

Albánia
Anglia
Ausztria
Belgium
Bulgária
Csehszlovákia
Finnország
Franciaország
Görögország
Hollandia
Írország
Jugoszlávia
Lengyelország
Magyarország

II. Németország
Olaszország
Románia
Skandináv országok
Spanyolország, Portugália
Svájc
Szovjetunió
Törökország
Közel-Kelet
Irán
India
Közép-Kelet
Kína
Korea
Mongólia
Japán
Amerikai Egyesült Államok
Amerika egyéb országai
Afrika
Ausztrália

* A cikkek sorrendje az egyes országokon belül időrendben, az „Elvi tanulmányok” rovatban ábécé rendben.

Marx—Engels—Lenin

Trus M. : Lenin feljegyzései Marx és Engels levelezéséről. Kom 1960. 2. sz. 47—54.
Golman L. I. : Újabb adatok Marx és Engels együttműködésére. NNI 1960. 6. sz. 15—19.
Kangyel Je. P. : Új tények a Kommunista Kialtvány történetéből. NNI 1960. 2. sz. 117—126.
Rubel M. : Marx tudományos jegyzetei, II. 1853—1856. IRSH V/1. (1960) 39—76.
Godélier M. : A „Tőke” módszerének struktúrái. EP 1960. máj. 35—52.; jún. 15—36.
Runowicz A. : A Tőke III. köt. lengyel kiadásának margójára. ND 1960. 4. sz. 131—137.
Tuchscheerer W. : „A politikai gazdaságtan kritikájához” megjelenésének 100. évfordulójára. Ww 1960. 1. sz. 2—20.
Faye J. P. : Marx és a fejlődésmélelet. R HES XXXVIII 3. (1960) 320—338.
Zorjanov Z. G. : Marx az alkotás szabadságáról. VF 1960. 10. sz. 78—88.
D. G., E. N. : Az antik kulturális hagyatéék néhány problémája Marx műveiben. VDI 1960. 3. sz. 159—174.

[R. Sannwald, Marx und die Antike (Zürich, 1957.) c. művével kapcsolatban.]
Dautry J. : Marx és Írország függetlensége. II. CI 110. (1960. febr.) 65—82.
Krieger L. : Marx tanainak felhasználása a történelemhez. PSQ LXXV/3. (1960. szept.) 355—378.
Konstantinov F. : A világ munkásosztályának nagy gondolkodója és tanítója. (Engels születésének 140. évfordulójára.) Kom 1960. 17. sz. 37—51.
Engels Frigyes és a jelenkor. VF 1960. 12. sz. 13—24. [Születésének 140. évfordulójára.]
Taraktorszkij B. G. : Friedrich Engels — a proletariátus forradalmi taktikájának nagymestere. (Engels harca a Nemzetközi Szocialista Munkáskongresszus összehívásáért, 1889). VIK 1960. 6. sz. 81—98.
Koval P. D. : Friedrich Engels — a kommunizmus győzelemrejutásának nagy harcosa. UIZs 1960. 6. sz. 3—9.
Bureau P., Constantinescu Gh. : A küzdő szellem nagy példája. (Engels születésének 140. évfordulójára.) LC 1960. 11. sz. 57—69.
Maier L., Schwank K. H. : Engels születésének 140. évfordulójára. — Engels érdeme a marxista gazdaság

- elmélet megalapozásában és fejlesztésében. Ww 1960. 8. sz. 1134—1150.
- Bartel H., Finger O.**: Engels Frigyes a tudományos szocializmus társalkotója. (Születésének 140. évfordulójára.) Ein 1960. 11. sz. 1651—1664.
- Bogmut I. A.**: Engels munkáinak elterjedése Oroszországban és Ukrajnában. UIZs 1960. 6. sz. 66—73. [A 19. század utolsó negyedétől máig.]
- Konjusaja R. P.**: Engels az oroszországi forradalomról. (Születésének 140. évfordulójára.) ISZSZSZR 1960. 6. sz. 3—18.
- Kolpincskij N. Ju.**: Engels és a spanyolországi proletariátus taktikája 1873-ban. NNI 1960. 6. sz. 20—23.
- Leontyev L.**: Engels és a gazdaságtudomány. (Engels születésének 140. évfordulójára.) VE 1960. 12. sz. 3—17.
- Steinhardt K.**: Találkozásom Engelsszel. NNI 1960. 6. sz. 11—14. [1893].
- Új Engels-dokumentumok. NNI 1960. 6. sz. 3—10. [1848]
- Engels ismeretlen cikke. VIK 1960. 5. sz. 27—29. [„A munkásmozgalom Németországban, Franciaországban, az Egyesült Államokban és Oroszországban”, megjelent a „La Plebe” c. lombardiai lapban 1878-ban.]
- Engels ismeretlen cikkei. VJK 1960. 6. sz. 75—80. [„A ruhr-vidéki bányászok 1889. évi sztrájkja”, „Az 1890. évi választások Németországban”.]
- Engels ismeretlen levelei lengyelekhez 1894—1895-ben. Publikálja: J. W. Borejsza. ZPW 1960. 4. sz. 67—77.
- Golman L. I.**: Hogyan leplezte le Engels Írország történetének burzsoá történelemhamisítót. NNI 1960. 3. sz. 150—163.
- Kangyel Je. P.**: Meghamisítottak Engelsnek a marxizmus kialakításában és kidolgozásában betöltött szerepét. VIK 1960. 6. sz. 99—108.
- Izskrov M. V.**: Lenin műveinek kiadásáról. NNI 1960. 2. sz. 193—195. [Az 5., teljes kiadás előkészítéséről.]
- Vorobjeva Sz. A., Mologod T. K.**: Lenin műveinek kiadása és fordítása Ukrajnában a szovjet hatalom éveiben. UIZs 1960. 2. sz. 74—80.
- Kormanova Z.**: Lenin művei lengyelül, 1918—1939. BZPW 1960. 2. sz. 60—70.
- eremutijn L. Ju.**: Lenin műveinek terjesztése Ukrajnában az Október előtti időszakban. UIZs 1960. 2. sz. 80—91.
- Gorobaj A. I.**: A Központi Lenin Múzeum kievi fiókjának szerepe Lenin hagyatékának propagálásában. UIZs 1960. 2. sz. 66—72.
- Figa Wl.**: A krakkói Lenin-múzeum. NNI 1960. 2. sz. 196—198.
- Petrjakov G., Tarnorszkij K.**: Új Lenin-dokumentumok. [A Lengyelszj Szbornik XXXVI. kötetének megjelenéséhez.] Kom 1960. 1. sz. 25—34.
- Új Lenin-dokumentumok. VIK 1960. 6. sz. 3—7. [1907]
- Új Lenin-dokumentumok. VIK 1960. 5. sz. 21—26. [1909, 1913]
- Új Lenin-dokumentumok. IA 1960. 2. sz. 5—11. [1912—1914]
- Új Lenin-dokumentumok. Kom 1960. 6. sz. 9—14. [1913, 1919]
- Új Lenin-dokumentumok. VIK 1960. 4. sz. 3—10. [Levelek 1914—1915-ből.]
- Kiadatlan Lenin-dokumentumok. NNI 1960. 2. sz. 3—7. [1915].
- Lenin-dokumentumok. VIK 1960. 2. sz. 15—26. [1920—1923]
- Szokolov O. D.**: Lenin külföldről írt levelei. ISZSZSZR 1960. 2. sz. 112—124.
- Kucskin A. P.**: Lenin utolsó cikkeiről. ISZSZSZR 1960. 2. sz. 61—69.
- Szervjagina N. G., Szuroceva N. N.**: Lenin „A 'baloldaliság', a kommunizmus gyermekbetegsége” c. könyve létrejöttének előtörténetéből. VIK 1960. 3. sz. 9—23.
- Bajcsinzkij K.**: Éles eszmei fegyver a szektánság, a dogmatizmus és a revizionizmus elleni harcban. (Lenin „A 'baloldaliság’ — a kommunizmus gyermekbetegsége” c. műve megjelenésének 40. évfordulójára.) NV 1960. 7. sz. 16—30.
- A Szovjetország külföldi barátainak levelei Leninhez. Kom 1960. 3. sz. 3—13.
- Kontuhov G. A.**: Könyvek Leninről. VJ 1960. 4. sz. 216—219. [Születésének 90. évfordulójára]
- Tudományos ülésszakok Lenin születésének 90. évfordulóján. VI 1960. 7. sz. 172—181.
- Ivanov I. Ja., Frajman A. L.**: Tudományos ülésszakok Leningrádban Lenin születésének 90. évfordulóján. VI 1960. 8. sz. 168—171.
- Lenin születésének 90. évfordulóján tartott tudományos ülésszakok. NNI 1960. 4. sz. 179—182.
- Szmjrnov A. Je.**: Tudományos konferencia Lenin születésének 90. évfordulóján. VNU 1960. 4. sz. 74—79. [1960. ápr. 7—14.]
- Gajocska M. P., Konsztantjinov Zs. V., Korzseva I. Sz.**: Tudományos ülésszakok Lenin születésének 90. évfordulóján. VF 1960. 6. sz. 147—152.
- Lenin születése 90. évfordulójának ünneplése az Ukrán SzSzk különböző tudományos intézeteiben és egyetemlein. UIZs 1960. 4. sz. 143—153.
- Holzer J., Spuske I.**: Tudományos ülésszak Varsóban Lenin születésének 90. évfordulóján. ZPW 1960. 3. sz. 186—193.
- Tudományos ülésszakok Lenin születésének 90. évfordulóján. KH 1960. 3. sz. 850—857. [Krakkóban, Varsóban és Torunban]
- Golebiowski J.**: Tudományos ülésszakok a lengyel egyetemeken Lenin születésének 90. évfordulóján. ZPW 1960. 3. sz. 194—197.
- Teoderescu V., Trincă I.**: A Román Tudományos Akadémia tudományos ülésszaka Lenin születésének 90. évfordulóján. S 1960. 3. sz. 175—178.
- Ionescu E., Ștefănescu L.**: A román partfőiskola, a Párttörténeti Intézet és a katonai akadémia tudományos ülésszaka Lenin születésének 90. évfordulóján. S 1960. 3. sz. 179—185.
- Foster W. Z.**: Lenin születésének 90. évfordulója. PA 1960. 4. sz. 15—18.
- R. P. D.**: Lenin 90 év múltán. LM 1960. 4. sz. 145—158.
- Gaponjenko L. Sz.**: Lenin a proletárfordalom nagy vezetője és a szovjet állam megalapítója. ISZSZSZR 1960. 2. sz. 22—45.
- Muhina Ju. Ja.**: Néhány új életrajzi adat Leninről. (Az Uljanov-esalád levéltári állaga alapján.) VIK 1960. 6. sz. 170—179.
- Fedorov B. P.**: Lenin letartóztatása 1900-ban. VIK 1960. 3. sz. 177—178.
- Kondratyev V. A., Zmeskov B. A.**: Egy lengyel forradalmár — Lenin társa a száműzetésben. NNI 1960. 3. sz. 88—91. [L. Prominski]
- Zsitjov G. Sz.**: Lenin mint a német szociáldemokrata „Vorwärts” munkatársa. ISZSZSZR 1960. 2. sz. 263—269.
- Greszko M. N.**: Lenin munkája a genfi könyvtárban, 1905—1908. UIZs 1960. 2. sz. 180—182.
- Olsen E.**: Lenin Kopenhágában 1910-ben. VIK 1960. 5. sz. 125—130.
- Budnyikov V. P.**: Lenin és a Pravda 1917-ben. VI 1960. 4. sz. 154—169.
- Bekström K.**: Lenin 1917-ben Svédországban. NNI 1960. 2. sz. 94—97.
- Koroljev N. Je.**: Lenin és a zimmerwaldi összefövetel (1917. febr.—okt.) VIK 1960. 2. sz. 139—155.
- Dobrotvor N. M., Faggejer V. P.**: Lenin Nyizsnjaj Novgorodban. VIK 1960. 2. sz. 156—165.
- Kulebakin V. Sz.**: Lenin és a GOERLO (Személyi emlékekből). VAN 1960. 4. sz. 30—38.
- Lenin a szovjet hatalom első hónapjaiban. (Életrajzi krónika). VIK 1960. 2. sz. 166—181; 3. sz. 141—158; 4. sz. 147—161.
- Kosztomarov G. D.**: Lenin tevékenysége az SZKP moszkvai szervezetében, 1918 március—1924 január. VI 1960. 4. sz. 31—42.
- Arutyunjan-Arenc A. B.**: Lenin és a keleti népek első kongresszusa. ISZSZSZR 1960. 2. sz. 246—254. (1920. szept. 1.)
- Stejn B. Je.**: Lenin és az 1922. évi genovai konferencia. VNU 1960. 2. sz. 15—39.
- Brühel J.**: Lenin és a coexistencia. (Az 1922. évi genfi konferencia.) C 113. (1960. júl.—aug.) 51—70.
- Pieck W.**: Lenin szerepe a nemzetközi munkásmozgalomban. NNI 1960. 2. sz. 8—18.
- Koplenia J.**: Lenin és a nemzetközi munkásmozgalom. NNI 1960. 3. sz. 15—22.
- Martiuor A. A.**: Lenin és Kína. VI 1960. 4. sz. 94—106.
- Thorez M.**: Lenin és Franciaország. VI 1960. 6. sz. 10—26.

- Bonte Fl.* : Lenin és Franciaország. CC 1960. 4. sz. 632—645.
- Politt H.* : Lenin és az angol munkásmozgalom. VI 1960. 4. sz. 15—18.
- Rohstein A.* : Lenin és az angol politikai élet. ISZSZSZR 1960. 2. sz. 238—244.
- Jahomovic Z. P.* : Lenin harca az olasz szocialista mozgalomban levő opportunizmus ellen, kommunista párt megalakításáért. NDVSN 1960. 2. sz. 152—166.
- Lebovics M. F.* : Lenin az 1918—1919. évi magyarországi forradalmi eseményekről. UZS 1960. 2. sz. 57—65.
- Jermolajeva V. I.* : Lenin és a lengyel forradalmi szociáldemokrácia 1912—1914-ben. NNI 1960. 3. sz. 76—87.
- Najdus W.* : Lenin és Krupszkaja a politikai foglyok megsegítésére alakított krakkói szövetségben. ZPW 1960. 2. sz. 33—59.
- Daniszevski T.* : Lenin és a kommunista mozgalom fejlődése Lengyelországban. VI 1960. 7. sz. 74—81.
- Daniszevski T.* : Lenin és a lengyel kommunista mozgalom. ZPW 1960. 2. sz. 3—32.
- Tych F.* : Lenin és a lengyel forradalmi munkásmozgalom. ND 1960. 3. sz. 35—49.
- Ladosz J.* : Lenin „Filozófiai füzetek”-nek módszertani jelentősége a marxizmus fejlődése szempontjából Lengyelországban. VF 1960. 11. sz. 36—60.
- Jablonski H.* : Lenin a lengyel munkásmozgalomról. NNI 1960. 2. sz. 67—78.
- Drizulis A. A.* : Lenin és a lettországi forradalmi mozgalom. ISZSZSZR 1960. 2. sz. 125—134.
- Szevrijagina N. G.* : Hogyan dolgozta ki Lenin a kommunista mozgalom stratégiáját és taktikáját a Komintern III. kongresszusának idejére. VI 1960. 4. sz. 170—184.
- Kolarov V.* : Lenin a Komintern III. kongresszusán. VIK 1960. 2. sz. 189—192.
- Runge B.* : A Komintern IV. kongresszusán. VIK 1960. 2. sz. 194—196.
- Bajkova A. N.* : Lenin beszélgetése az angol delegátussal a Komintern IV. kongresszusán. NNI 1960. 2. sz. 114—116.
- Krupszkaja N. K.* : A vezér, forradalmár, tudós. (Emlékezések.) VIK 1960. 2. sz. 182—189.
- Taruszova Je. P.* : Felejthetetlen találkozások Leninnel. (Emlékezés.) VIK 1960. 3. sz. 170—176.
- Majszejev Sz. I.* : Találkozásaim Genfben Leninnel. VIK 1960. 6. sz. 162—167. [1879—1951, bolsevik.]
- Zaplotocky A.* : Emlékezések Lenin elvtársáról. VIK 1960. 6. sz. 168—169. [A csehszlovák köztársasági elnök.]
- Papov I. F.* : Emlékezések Leninről. IA 1960. 1. sz. 168—174.
- Saurov I. V.* : Találkozásaim Leninrel. IA 1960. 2. sz. 167—171.
- Ibarruri D.* : Lenin tanítónk, vezérünk. NNI 1960. 3. sz. 9—14.
- Sztaszova Je. D.* : Felejthetetlen arc. NNI 1960. 2. sz. 98—101. [Emlékezés Leninről.]
- Steinhardt K.* : Találkozás a nagy Leninrel. NNI 1960. 2. sz. 102—107.
- William A. R.* : Emlékezés Leninre. NNI 1960. 2. sz. 108—113.
- Iszajenko Zs. I.* : Lenin emlékének megörökítése Ukrajnában. UZS 1960. 2. sz. 72—74.
- Topesijev A. V.* : Lenin és a tudomány. VF 1960. 5. sz. 3—14.
- Alekszandrov A. D.* : Lenin szerepe a tudomány fejlesztésében. VF 1960. 8. sz. 35—45.
- Najjyonov M. Je.* : Lenin és a történettudomány. PIS 1960. 2. sz. 10—21.
- Lenin módján tanulmányozzuk a történelmet és propagáljuk a történettudományokat. NDVSN 1960. 2. sz. 3—14.
- Jacovszkij V. K.* : Lenin társadalom-gazdasági történeti műveinek tudományos kutatási módszerei. ISZSZSZR 1960. 2. sz. 186—196.
- Seresenko F. P.* : Lenin a történeti folyamat megismeréséről. UZS 1960. 2. sz. 19—32.
- Bvauvor V. I.* : Lenin munkamódszere a statisztikai forrásoknál. VI 1960. 7. sz. 44—58.
- Oletra A.* : Lenin a marxista történetírás alapveleiről. S 1960. 2. sz. 5—16.
- Silanescu E.* : Lenin néhány módszertani megállapítása a történelmi marxista tanulmányozására. S 1960. 2. sz. 17—32.
- Pankratova M. Ja.* : Lenin eszméi hagyatékának kidolgozásáról. VI 1960. 4. sz. 185—199.
- Joja A.* : Lenin és a materialista dialektika. IC 1960. 4. sz. 13—27.
- Cackowski Z.* : Lenin és Plehanov epistemológiai nézetei. SF 1960. 1. sz. 27—70.
- Paskov A. I.* : Lenin a szocializmus politikai gazdaságtanának megalapozója. VAN 1960. 4. sz. 11—19.
- Porsnyec B. F.* : Lenin a korai polgári forradalmakról. NNI 1960. 2. sz. 50—66.
- Butyenko A. P.* : Lenin elmélete a szocialista forradalomról és a mai revizionizmusról. VF 1960. 4. sz. 46—57.
- Mitran I.* : V. I. Lenin a munkásosztály szerepéről a szocialista építésben. IC 1960. 4. sz. 41—52.
- Galkin I. Sz.* : Lenin harca a nemzetközi proletariátus forradalmi erőinek tömörítéséért. NNI 1960. 2. sz. 19—35.
- Nyecsikina M. V., Kim M. P.* : Lenin a néptömegeknek a történelemben betöltött szerepéről. ISZSZSZR 1960. 2. sz. 3—21.
- Burlakij F. M.* : Lenin a proletárdiktatúra demokratikus jellegéről. VIK 1960. 4. sz. 162—174.
- Sztucsebnjokora M. D.* : Lenin a párt vezetőszerpéről a proletárdiktatúrában. VIK 1960. 2. sz. 27—44.
- Tajtarenko Sz. L.* : Lenin a pártegység jelentőségéről a szocializmus és a kommunizmus győzelméért vívott harcban. VIK 1960. 3. sz. 159—169.
- Galkin I. Sz.* : Lenin a munkásosztály egységéről. VMU 1960. 2. sz. 5—14.
- Krisztozturjan N. G.* : Lenin a munkásosztálynak a szocializmus és a kommunizmus építésében betöltött szerepéről. VIK 1960. 2. sz. 81—98.
- Podorov Ju. V.* : Lenin tanítása a szocialista állanról. PIS 1960. 2. sz. 22—23.
- Abroszenko K. P.* : Lenin a szocializmus kommunizmusba való átötvésének törvényszerűségeiről. VIK 1960. 1. sz. 16—33.
- Glezerman G. Je.* : Lenin a kommunizmus eszirának fejlődéséről. VIK 1960. 4. sz. 37—50.
- Leontjev L.* : Lenin a kommunizmus két fázisáról. VE 1960. 4. sz. 37—50.
- Arzumanyan A.* : Lenin és az állami monopolkapitalizmus. Kom 1960. 7. sz. 19—30.
- Bányai L.* : Lenin a hazáról és a patriotizmusról. S 1960. 2. sz. 33—43.
- Benegjiktov A. F.* : Lenin megjegyzései az ipar villamosításáról. ISZSZSZR 1960. 2. sz. 244—246.
- Karpiński A.* : A szocialista iparosítás Lenin tanításának megvilágításában. ND 1960. 4. sz. 29—38.
- Szeluzskaja V. M.* : A szövetségi terv kidolgozása Lenin részéről. VIK 1960. 2. sz. 99—119.
- Gertman Ju. B.* : A proletárpárt agrárprogramjának kérdései Lenin 1890-es éveiben írt műveiben. VMU 1960. 2. sz. 67—80.
- Levandovskij A.* : Lenin és az agrárkérdés. ND 1960. 4. sz. 39—48.
- Puzsinnov L. N.* : Lenin és a kultúra kérdései. VIMK 1960. 2. sz. 3—15.
- Kriszin Ju. A.* : Lenin és a békés egymás mellett élés problémája. VF 1960. 9. sz. 9—23.
- Florin P.* : Lenin és a békés együttélés kérdése. Ein 1960. 4. sz. 533—548.
- Marinyin M.* : Lenin és a mai társadalmi fejlődés. MEMO 1960. 4. sz. 3—21.
- Drizdo F. Sz.* : Az N. K. Krupszkaja dokumentumállomány létrejöttének története és rövid áttekintése. IA 1960. 2. sz. 179—185.
- Mahina Ju. Ja.* : N. K. Krupszkaja munkája a Lenin-Intézetben. IA 1960. 2. sz. 172—178.
- Ünnepi ülés a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetében. A. M. Gyeborin és I. M. Majszkij akadémikusok megemlékezései August Bebelről. NNI 1960. 3. sz. 140—149.

Elvi tanulmányok

Adamus J. : A társadalomtörténet új útjai. KH 1960³ 3. sz. 699—711. [Megjegyzések O. Brunner: Neue Wege der Sozialgeschichte (Göttingen 1956.) c. könyvéhez.]

- Az agrárválság elméleti problémáiról. (Konferencia a Világgazdaság és Nemzetközi Kapcsolatok Intézetében.) MEMO 1960. 8. sz. 85—92.
- Altuş I.**: Megjegyzések a haladás fogalmáról. SBBPO 111/1. (1960.) 61—76.
- Anderle O. F.**: A. J. Toynbee és a történeti értelmezés problematikája. WAG 1960. 3. sz. 143—156.
- Angermeyer H.**: Történeti gondolkodás a történetfilozófiában és a történettudományban. HZ 190/3. (1960. jún.) 497—516.
- Arbator Ju., Szegyin L.**: A szocialista külpolitika lenini elvei. MEMO 1960. 5. sz. 3—18.
- Balázs S.**: A szabadság marxista fogalmáról. SBBPO 111/1. (1960.) 45—61.
- Barrows D.**: Az existencializmus. VF 1960. 9. sz. 63—80.
- Bergner D.**: Filozófia és politika a marxista filozófia lenini korszakában. (A lenini anyaggfogalom alkalmazásához.) Ein 1960. 4. sz. 549—557.
- Berill K.**: A nemzetközi kereskedelem és a gazdasági fejlődés aránya. ECHR XII/3. (1960. apr.) 351—359.
- Bierzanek R.**: „Volksgruppenrecht” és „Heimatrecht”. SM 1960. 2. sz. 11—43.
- Bogomolov A. Sz.**: A fejlődés metafizikus koncepciója a 19—20. században. VF 1960. 10. sz. 89—99.
- Braudel E.**: A demográfia és az emberi tudás terjedelme. Ann 1960. 3. sz. 493—523.
- Burlackij F.**: A leninizmus és a demokrácia ideáljainak megvalósítása. Kom 1960. 6. sz. 59—70.
- Clark A. H.**: Földrajzi változás: téma a gazdaságtörténet számára. JEH 1960. 4. sz. 607—613.
- Conkov G.**: A szocialista állam fejlődése és a revizionisták néhány elmélete az államnak a szocializmusban betöltött szerepéről. NV 1960. 2. sz. 44—57.
- Davis J. E., stb.**: A kvantitatív kutatás a gazdaságtörténetben. JEH 1960. 4. sz. 539—547.
- R. P. D.**: Mi a szocializmus? LM 1960. 1. sz. 1—16.
- Dvorkin I.**: A burzsoá politikai gazdaságtan és marxista politikai gazdaságtan „összeolvastásának” revizionista elméleteiről. VE 1960. 8. sz. 78—88.
- Dzsunovszov M. Sz.**: A társadalmi-gazdasági formáció mint a történelmi materializmus kategóriája. VF 1960. 10. sz. 110—117.
- Fetscher I.**: Marxizmus és bürokrácia. IRSH V/3. (1960) 378—399.
- Fischel W. J.**: A historizmus a közgazdaságtanban. (Az Adam Müllertől Bruno Hildebrandig vezető fejlődés ábrázolása.) SW 1960. 1. sz. 1—31.
- Goldschmidt D.**: Az antisemitizmus szociológiája. GWU 1960. 5. sz. 285—300.
- Goodrich C.**: A gazdaságtörténet: egy terület vagy kettő? JEH 1960. 4. sz. 531—538.
- Gorin I.**: „Az etikai szocializmus” a reformizmus ideológiai fegyvere. Kom 1960. 18. sz. 76—86.
- Güllner C.**: A történetfilozófia néhány subjektív szemléletének kritikája. FVL III. (1960) 133—138.
- Greaves H. R. G.**: A politikai elmélet ma. PSQ 1960. 1. sz. 1—16.
- Gus H.**: A marxizmus-leninizmus tanulmányozása és fejlődése (az USA-ban). PA 1960. 7. sz. 41—51.
- Hainszon Ju. I.**: Victor Adler levelezése Bebellel és Kautskyval. VI 1960. 10. sz. 151—163.
- Hillgruber A.**: Filozófia és történelem. GWU 1960. 1. sz. 2—11.
- Hochfeld J.**: Szociológia, történelmi materializmus, ideológia. SF 1960. 6. sz. 3—40.
- Holotik L.**: A történettudomány misztériója társadalmunkban. HC 1960. 1. sz. 10—25.
- Hóty K., Machonin P.**: A szocializmus mint a kommunizmus első szakasza. NM 1960. 1. sz. 39—53.
- Hughes H. St.**: A történész és a szociológus. AHR LXVI/1. (1960. okt.) 20—46.
- Iordache A., Porfeanu A.**: Az imperializmusról szóló lenini tan történelmi jelentősége. S 1960. 2. sz. 105—130.
- Ivančiu N.**: Az imperializmus és a mai monopolkapitalizmus lenini elmélete. LC 1960. 4. sz. 68—80.
- Jankovszki H.**: A marxista etika problémáinak köréből. SF 1960. 2—3. sz. 261—266.
- Janne H.**: A forradalmi jelenség egy elméleti modellje? Ann 15/6. (1960. nov.—dec.) 1138—1154. [A társadalmi rétegződés ábrázolásából következtetés a forradalmi helyzetre.]
- Jepiszkoposov G. L.**: A marxizmus előtti szociológia a technikának a társadalom életében betöltött szerepéről. VIMK 1960. 3. sz. 27—38.
- Kaláb M.**: A tudományos kommunizmus alkotó továbbfejlesztésének és propagandájának problémái. NM 1960. 2. sz. 203—214.
- Kammari M. D.**: Lenin a nemzetek fejlődésének fő törvényszerűségeiről. VF 1960. 4. sz. 30—45.
- Keller J.**: Az emberi szabadság katolikus elmélete. SF 1960. 6. sz. 41—72. [A „belső” szabadság = = liberum arbitrium.]
- Kim M. P.**: A kultúrröfordalom törvényszerűségeiről. VI 1960. 5. sz. 3—22.
- Klofáč J., Tlustý V.**: A „nyílt társadalom” (open society) teóriája, mint a burzsoá ideológia válságának kifejezője. NM 1960. 12. sz. 1292—1303.
- Kolesin B. A., Mongajt A. L.**: A természetudományi módszerek alkalmazása az archeológiában. VI 1960. 3. sz. 75—87.
- Kon I. Sz.**: A burzsoá filozófiatörténet zsákutcában. VI 1960. 12. sz. 30—54.
- Kretov F. D.**: A szocializmus egy országban való győzelmi lehetőségéről szóló lenini tan kidolgozásának történetéhez. VI 1960. 4. sz. 19—30.
- Kuderaoicz Zb.**: A hegelianizmus értékelésének kérdéséről. SF 1960. 2—3. sz. 279—284.
- Kudrna J.**: A történeti metodológia és filozófia Toynbee-féle történeti besorolása. ČCH 1960. 4. sz. 514—531.
- Kula W.**: A történelem és a gazdaság. A hosszú időtartam. Ann 1960. 2. sz. 294—313.
- Kunszkov V.**: Az állami monopolkapitalizmus kérdéséhez. MEMO 1960. 12. sz. 86—92.
- Laehs M.**: A jelenkor és a társadalomtudományok. ND 1960. 10. sz. 95—102.
- Lampard E. E.**: Az irrendszer és a gazdasági változás. Kommentárok az elmélethez és gazdaságtörténethez. JEH 1960. 4. sz. 617—637.
- Lange A.**: Az állam gazdasági szerepe a szocializmusban. Konferencia Prágában, 1960. márc. 31.—apr. 2. Ww 1960. 4. sz. 614—620.
- Lauze O.**: Az ember és a technika a termelési folyamatban. CI 113. (1960. júl.—aug.) 29—36.
- Lévi-Strauss Cl.**: A társadalmi antropológia és a történelem. Ann 1960. 4. sz. 625—637.
- Luszczyzna Cz.**: A személyiség kérdése és a marxizmus. ND 1960. 11. sz. 77—86.
- Maiér L.**: Az állami monopolkapitalizmus kérdéséhez. Ww 1960. 2. sz. 243—260.
- Manaydaszili M. K.**: A történeti módszer Hegel „A filozófia története” c. munkájában. VIMK 1960. 3. sz. 39—54.
- Maszlin A. N.**: N. G. Csernisevszkij iskolájának felfogása a néptömök és egyéniségek szerepéről a történelemben. VF 1960. 3. sz. 108—116.
- Milejkovszkij A.**: Az imperializmus és az állami monopolkapitalizmus lenini elmélete. MEMO 1960. 4. sz. 36—49.
- Momdzsjan H.**: Tovább jobbrtolódás a mai reformizmus ideológiájában. Kom 1960. 3. sz. 84—99.
- Mróvczyński T.**: Ember és társadalom J. Maritain politikai filozófiájában. SF 1960. 1. sz. 107—128.
- Mury G.**: A középső rétegek tudományos definíciójáért. CC 1960. 7—8. sz. 1083—1101.
- Nadel G.**: A „forradalom anatómiájának” logikája a németalföldi felkeléssel kapcsolatban. CSSH II/4. (1960. júl.) 473—484. [C. Brinton „Anatomy of Revolution” e. könyvével kapcsolatban.]
- Oberic R.**: Neveléstörténet, adalék a társadalomtörténethez: Mulhouse példája. Ann 1960. 5. sz. (szept.—okt.) 963—973.
- Oncken H.**: A történeti kép változásai forradalmi korszakokban. HZ 189. (1960) 124—138.
- Oszmova N. I.**: A társadalmi haladás néhány „technológiai” elméletéről. VIMK 1960. 4. sz. 22—31.
- Oszmova N. I.**: A „kulturális elmaradás” elméletének kérdéséhez. VIMK 1960. 6. sz. 20—31. [W. F. Ogburn „cultural lag” teóriájáról.]
- A pártpropaganda és a társadalomtudományok feladatai. VF 1960. 5. sz. 3—0.
- Parlovszkij Je. V.**: A darvinizmus létrejeje és megtermékenyítő volta. VF 1960. 5. sz. 79—93.
- Petrov B.**: A proletariátus abszolút elnyomódásának marxi elmélete és az elmélet mai „kritikái”. NV 1960. 11. sz. 61—73.

- Rheinstein M.*: Epistemológia és társadalmi rend. (Szemle.) CSSH III/1. (1960. okt.) 12—24.
- Robinson D. E.*: A divatok kezdetei és továbbvitele történeti szemzögből. JEH 1960. 4. sz. 576—587.
- Roztovszkij Sz. N.*: A nem-kapitalista úton való fejlődésről szóló lenini tanítás. PV 1960. 2. sz. 21—28.
- Rumpf H.*: Az iskola, a történeti tudomány, és a gyökérfelén szemlélet. Gondolatok a jelenkor-történet jelenlegi konjunktúrájához. GWU 1960. 11. sz. 692—700.
- Scsetyingyin B. V.*: Az államrendszer a népi demokratikus országokban. PIS 1960. 3. sz. 20—26.
- Simiand Fr.*: A történeti módszer és a társadalomtudomány. Ann 1960. 1. sz. 83—119.
- Stern W. M.*: Wehrwirtschaft: német hozzájárulás a gazdaságtanhoz. ECHR XIII/2. (1960) 270—281.
- Styple B. E.*: Gazdaságtörténet és gazdasági fejlődés. JEH 1960. 4. sz. 548—556.
- Schier W.*: Az igazságszolgáltatás a totalitárius államban. (A nemzeti szocialista állam jogi felfogásán megvilágítva.) GWU 1960. 11. sz. 661—681.
- Schlegel W.*: „Korszak” és „tudatbeállítottság” mint az erkölcsi és történeti világ kategóriái. WAG 1960. 4. sz. 234—248.
- Szarszcsubajev N. Sz.*: A nemzeti szokásokról és hagyományokról. VF 1960. 7. sz. 147—154.
- Szidorov M. I., Szeleznyer K. L.*: A leninizmus nemzetközi jellege. VIK 1960. 2. sz. 120—138.
- Szkorov G.*: A leninizmus diadala és a Kelet népeit. MEMO 1960. 4. sz. 22—35.
- Szkvorcov L. F.*: A mai burzsoá filozófiatörténeti koncepciók kritikájának néhány problémája. VF 1960. 2. sz. 122—131.
- Szmirnov A., Hudokormor G.*: A szocializmusról a kommunizmusba való átmenet gazdasági problémái. VE 1960. 2. sz. 88—94.
- Szokolov V. F.*: Bertrand Russel mint filozófiatörténész. VE 1960. 9. sz. 100—110.
- Tannenbaum Fr.*: A politikai stabilitásról. PSQ 1960. 2. sz. 161—180. [Történeti példák alapján.]
- A történeti tudomány fejlődésének problémái. („Az SZKP története” megjelenésével kapcsolatban.) VF 1960. 5. sz. 15—25.
- Vilenszkaja E. Sz.*: N. G. Csernisevszkij és A. J. Herzen a néptömegeknek a felszabadító harcban való szerepéről. VF 1960. 8. sz. 108—119.
- Wolff K. H.*: Hermann Aubin elméleteinek kritikai áttekintése. JEH 1960. 4. sz. 601—606.
- Wonnacott P.*: Alkalmaztatás, növekedés és árszínvonal. PSQ LXXV/4. (1960. 4. sz.) 500—572.
- Zawadzki J.*: A mai kapitalizmus az imperializmus lenini elvének megvilágításában. ND 1960. 3. sz. 15—28.
- Zawadzki S.*: A Welfare-State — elmélet és valóság. ND 1960. 9. sz. 46—62.
- Zvorikin A. A.*: A technikai haladás és a társadalom. CHM VI/1. (1960) 183—198.
- Egyetemes történet**
- Nekrológ Federico Chabodról, a Nemzetközi Történet-tudományi Bizottság elnökéről, 1901—1960. VI 1960. 9. sz. 212.
- Donjij, N. R.*: A kommunista és munkárpártok történetének V. konferenciája, Bucuresti, 1959. aug. 25.—szept. 2. NNI 1960. 1. sz. 167—169.
- Donjij N. R.*: Nemzetközi konferencia a kommunista mozgalom történetének kérdéseiről. UIZs 1960. 2. sz. 185—186.
- Berjokzin A.*: A modern történelem aktuális problémái. (A berlini nemzetközi történeti konferencia eredményeihez.) Kom 1960. 3. sz. 74—83.
- Muciu, V.*: Tudományos konferencia Berlinben a német imperializmusról és a második világháborúról. S 1960. 1. sz. 155—158. (1959. dec. 14—19.)
- A XI. nemzetközi történeti kongresszus előadásainak előzetes programja. VI 1960. 3. sz. 218—222.
- Berjokzin A., Kuznyecova K.*: A történelem és a mai ideológiai harc. Kom 1960. 17. sz. 85—96. [A materialista és az idealista világnézet a stockholmi történeti kongresszuson.]
- A XI. nemzetközi történeti kongresszus Stockholmban. VI 1960. 12. sz. 3—29.
- Jerojesev N. A.*: A XI. nemzetközi történeti kongresszus Stockholmban. NNI 1960. 6. sz. 167—169.
- Guber A. A.*: A stockholmi történeti kongresszuson VAN 1960. 11. sz. 101—104.
- A XI. nemzetközi történeti kongresszus. ISZSZZSR 1960. 6. sz. 200—201.
- Sztyepanova Je. A.*: A munkásmozgalom problémái a XI. nemzetközi történeti kongresszuson Stockholmban. VIK 1960. 6. sz. 220—223.
- G. V.*: A XI. nemzetközi történeti kongresszus. UIZs 1960. 6. sz. 171.
- W. A.*: A XI. nemzetközi történeti kongresszus Stockholmban. KH 1960. 2. sz. 595—596.
- G. A.*: A XI. nemzetközi történeti kongresszus Stockholmban. VIII. 21—28. KH 1960. 4. sz. 1188—1194.
- Kormanova Ž.*: A XI. nemzetközi történeti kongresszus Stockholmban. ZPW 1960. 4. sz. 180—197.
- Kladiva J.*: A XI. nemzetközi történeti kongresszus NM 1960. 11. sz. 1225—1232.
- Opreacu P.*: A XI. nemzetközi történeti kongresszus és a Román Népköztársaság történelemének részvétele a kongresszuson. S 1960. 3. sz. 194—196.
- A stockholmi nemzetközi történeti kongresszusról, 1960. aug. 21—28. S 1960. 6. sz. 153—161.
- Kozcev D.*: A bolgár történelem a XI. nemzetközi történeti kongresszuson Stockholmban. IP 1960. 6. sz. 107—111.
- Rudolph R.*: A XI. nemzetközi történeti kongresszus Stockholmban. ZG 1960. 8. sz. 1789—1810.
- A nemzetközi bizottságok Stockholmban, 1960. aug. 17—21. ZG 1960. 8. sz. 1878—1898.
- Hoffmann E., Wagner R.*: A XI. nemzetközi történeti kongresszusról. Ein 1960. 10. sz. 1602—1616.
- Streisand J.*: A XI. nemzetközi történeti kongresszus. DAP 1960. 12. sz. 1435—1437.
- Jäckel E.*: A XI. nemzetközi történeti kongresszus Stockholmban. GWU 1960. 11. sz. 700—705.
- B. W., Kr. H.*: A stockholmi történeti kongresszus. VIZG 1960. 4. sz. 449—450.
- Stadtmüller G.*: A XI. nemzetközi történeti kongresszus Stockholmban. JGO 1960. 4. sz. 475—478.
- Tyihirinszkij Sz. L.*: A keleti országok történetének kérdései a XI. nemzetközi történeti kongresszuson. PV 1960. 6. sz. 196—201.
- Berthold W.*: Erich Rothacker „A történelemfilozófia hatása az újabb történeti tudományokra” c. stockholmi referátumáról. (Mögjegyzések a XI. nemzetközi történeti kongresszusról. Stockholm, 1960.) ZG 1960. 5. sz. 1289—1309.
- Hassinger H.*: Az első nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszus Stockholmban, 1960. aug. 17—18. SW 1960. 4. sz. 498—508.
- Belov G. A.*: A IV. nemzetközi levéltároskongresszus. NNI 1960. 6. sz. 171—172. (1960. aug. 17—20., Stockholm.)
- Minajev I. N.*: A levéltárosok IV. nemzetközi kongresszusa Stockholmban. VI 1960. 12. sz. 202—205.
- Pilkevics Sz. D.*: A levéltárosok IV. nemzetközi kongresszusa. UIZs 1960. 6. sz. 171—172.
- Sche.*: A IV. nemzetközi levéltároskonferencia Stockholmban. Am 1960. 6. sz. 189—203.
- Paraszir I., stb.*: A IV. nemzetközi levéltároskongresszus Stockholmban. RA 1960. 2. sz. 271—287.
- Ledorzskaja I. V.*: Kelet-Európa agrártörténetének kérdései. VAN 1960. 3. sz. 111—113. [Konferencia Moszkvában, 1959. dec. 9—14.]
- Tjudjukin Sz. V.*: A második nemzetközi symposium Kelet-Európa agrártörténetéről. VI 1960. 5. sz. 207—212.
- Ledorzskaja I. V.*: A második köztársasági symposium Kelet-Európa agrártörténetéről. ISZSZZSR 1960. 3. sz. 213—216.
- Bojko I. D.*: A második köztársaságközi symposium Kelet-Európa agrártörténetéről. UIZs 1960. 3. sz. 164—165.
- Gafurov B. G.*: Nagy esemény az orientaliztika történetében. VAN 1960. 1. sz. 37—40. [A Moszkvában 1960-ban megrendezésre kerülő XXV. nemzetközi orientaliztikai kongresszusról.]
- A. J. Mikojan beszéde a XXV. nemzetközi orientalista kongresszuson. PV 1960. 5. sz. 3—6.
- Gafurov B. G.*: A XXV. nemzetközi orientaliztikai kongresszus eredményeihez. VAN 1960. 10. sz. 3—9.
- A XXV. nemzetközi orientaliztikai kongresszus. PV 1960. 5. sz. 206—220. [Moszkva, 1960. aug. 9—16.]

- Az orientalisták XXV. nemzetközi kongresszusához. VI 1960. 7. sz. 8—13.
- Gafuror B. G.*: Az orientalisták nemzetközi fóruma. (A XXV. nemzetközi orientalisták kongresszus eredményeihez.) VI 1960. 11. sz. 3—18.
- Az orientalisták XXV. nemzetközi kongresszusa után. PV 1960. 6. sz. 8—13.
- Guboglu M.*: A XXV. nemzetközi orientalistikai kongresszus (Moszkva, 1960. aug.) fontossága a történeti kutatások szempontjából. S 1960. 6. sz. 161—171.
- Guboglu M.*: A XXV. nemzetközi orientalista kongresszus Moszkvában, 1960. aug. RA 1960. 2. sz. 288—294.
- Mehmert G.*: A XXV. nemzetközi orientalista kongresszus Moszkvában. DAP 1960. 10. sz. 1191—1193.
- Bondarevskij G. L.*: Az új- és legújabbkori történet kérdései a XXV. nemzetközi orientalista kongresszuson. NNI 1960. 6. sz. 169—171.
- Szinyajeva I. Je.*: Az afrikánisztikai szekció munkája a XXV. nemzetközi orientalistikai kongresszuson. SZE 1960. 6. sz. 146—148.
- Az indiai orientalisták XX. konferenciája. VAN 1960. 1. sz. 81.
- Wilhelmus W.*: Nemzetközi konferencia Európa diákjainak antifaszista ellenállási harcáról. ZG 1960. 2. sz. 395—400. [Greifswald, 1959. okt. 23—24.]
- Szemjonov V. Sz.*: A szociológusok IV. világkongresszusa. VIMK 1960. 1. sz. 146—149. [Stresában, 1959. szept. 8—15.]
- Fedoszjev P. N.*: Mit mutatott meg a szociológusok IV. világkongresszusa? VAN 1960. 1. sz. 55—59.
- Schäfer G.*: A IV. szociológiai világkongresszus. ZG 1960. 2. sz. 380—385.
- Söder G.*: A IV. szociológiai világkongresszus. Ww 1960. 1. sz. 107—113.
- Koloszovszkaja Ju. K.*: A szocialista tábor ökor-történeteinek nemzetközi konferenciája. VAN 1960. 12. sz. 94—96. [Constanța, szept. 18—25.]
- Burian J.*: Az ökor-történetek konferenciája Altenburgban. ČCH 1960. 3. sz. 442—443. [1959. okt. 12—15.]
- Oszipova K. A.*: A szovjet bizantológusok konferenciája. BS 1960. 2. sz. 332—342. [Leningrád, 1958. nov. 25—28.]
- Gander Ilr.*: A reneszánsz Közép- és Kelet-Európában. Tudományos konferencia Wittenbergben. IP 1960. 4. sz. 117—120.
- Bockisch G.*: Tájékoztató jelentés „A reneszánsz és humanizmus Közép- és Kelet-Európában” a nemzetközi konferenciáról. ZG 1950. 2. sz. 400—407.
- Morris M. D.*: Konferencia Ázsia gazdaságtörténetéről. JEH 1960. 3. sz. 435—440. [Illinois, 1959. okt. 30—31.]
- Neubauer H.*: A német Ostforscherek giesseni konferenciája. JGO 1960. 2. sz. 261—264. [1960. márc. 21—23.]
- Mack K.*: Az Ostforschung Ausztriában ma. JGO 8/3. (1960) 391—393.
- Dragilev M., Dubinszkij L., Kasztyin P.*: A kapitalizmus politikai gazdaságának egyetemi tankönyvi összefoglalásáról. Kom 1960. 12. sz. 62—70.
- Az „Egyetemes történet” (Vszoebscsaja Isztorija) V. kötetéről. VI 1960. 5. sz. 171—181.
- Az új- és legújabbkor történetírása. (Válogatott bibliográfia a Szovjetunióban 1945—1960-ban megjelent művekről). Összeállította: R. M. Ingelzi és B. A. Kamenyckij. NNI 1960. 3. sz. 190—196.
- Heuß G.*: A feudalizmus agrártörténetének kutatása az NDK-ban, 1945—1960. ZG 1960. különsz. 116—141.
- Varga V. A.*: Új művek az új és legújabbkor történetéről a Német Demokratikus Köztársaságban. S 1960. 2. sz. 249—255.
- Fogt J.*: Egyetemes történet — történelemfilozófia. Az irodalom szemléje. GWU 1960. 1. sz. 45—56. [1957—1958.]
- Slasiewski B., Bürger P.*: Egyháztörténet. Az irodalom szemléje. GWU 1960. 2. sz. 116—128. [A legújabb anyag.]
- Erőstösser M.*: Publikációk a Nyugat-Európában és Németországban a középkorban lezajlott társadalmi-vallási mozgalmakról. ZG 1960. különsz. 105—115. [Az 1950-es évek irodalma.]
- Leonard E. G.*: A protestantizmus történetének irodalma. RH 1960. ápr.—jún. 387—412. [Szemle]
- Irodalom Szilézia történetéről, 1958—1959. Összeállította: H. Rister. ZFO 1960. 2—3. sz. 449—464.
- Pomerániai bibliográfia, 1958—1959. ZFO 1960. 2—3. sz. 465—480.
- Schäeche E.*: Svéd—finn adalékok az Ostforschunghoz. ZFO 1960. 2—3. sz. 362—376. [Kelet-Európáról szóló újabb művek szemléje.]
- Sztruve V. V.*: A szovjet orientalisztika 40 éve. UZIV XXV. (1960) 3—29.
- Gollwitzer H.*: Politikai ideológia és historiográfia. Az irodalom szemléje. GWU 1960. 5. sz. 303—310.
- Zeeden E. W.*: A vallásháborúk kora. Az irodalom szemléje. GWU 1960. 6. sz. 378—388. [16—17. század.]
- Schlenger H.*: Irodalom a német „keleti” területekről és a szomszédos vidékekről. GWU 1960. 4. sz. 236—249; 5. sz. 810—823. [Ostforschung-irodalom.]
- Zarnowski J.*: A legújabbkori történet kérdései. KH 1960. 3. sz. 836—850. [Az újabb irodalom szemléje.]
- Brubach M.*: Jelenkor-történet. Az 1957—1958. évi publikációk. HJ 79. (1960) 233—312.
- Heyen Fr. J.*: Jelenkortörténet és országismeret. GWU 1960. 7. sz. 401—409.
- Nejedlý Zd.*: A történelem viszonya a mához. ČCH 1960. 1. sz. 32—34.
- Zaukov Je. M.*: Az egyetemes történelem periodizációjáról. VI 1960. 8. sz. 22—33.
- Mejman M. N., Szakzin Sz. D.*: A feudalizmusra való közvetlen átmenet az ősközösségi termelési mód bomlása alapján. VI 1960. 1. sz. 75—99.
- Bahta V. M.*: Az ősközösségi termelés struktúrájának kérdéséhez. VI 1960. 7. sz. 59—73.
- Olderogge D. A.*: A rokonsági rendszer fejlődésének fő vonalai. SZE 1960. 6. sz. 24—30.
- Sztruve V. V.*: Az achamenidák vallása és a zoroasztrianizmus. CHM V/8. (1960) 529—545.
- Szenciekaja I. Sz.*: A klásziái hellenisztikus polisok földjei. VDI 1960. 3. sz. 89—104.
- Koselenko G. A.*: A nyugat-partiai polisok berendezése. VDI 1960. 4. sz. 73—82.
- D. G., E. N.*: Az antik kulturális hagyaték néhány problémája Marx műveiben. VDI 1960. 3. sz. 159—174. [R. Sannwald, Marx und die Antike (Zürich, 1957.) c. művével kapcsolatban.]
- Dow St.*: A római birodalom társadalom- és gazdaságtörténete: Rostovtzeff klasszikus műve harminchárom év múltán. AHR LXV/3. (1960. ápr.) 544—553.
- Günther R.*: A rabszolgák osztálya és osztályharcuk. ZG 1960. 1. sz. 104—112.
- Nyemirovskij A. I.*: A rabszolgaság az ókori Róma korai történetében. NDVSIN 1960. 4. sz. 206—217. [I. e. V—IV. század]
- Ulcenko Sz. L., Stajerman Je. M.*: A rabszolgaság történetének néhány kérdéséről. VDI 1960. 4. sz. 9—21.
- „A rabszolgaság története az antik világban” monográfiásorozat a Szovjetunió Történettudományi Intézete hétéves tervében. VDI 1960. 4. sz. 3—8.
- Paran Ch.*: A technikai haladás tényleges elterjedésének problémája a római mezőgazdaságban. ZG 1960. 2. sz. 357—366.
- Blavatszkij V. D.*: A Fekete-tenger északi partján levő antik városok történeti fejlődési folyamata és szerepe. VI 1960. 10. sz. 76—88.
- Mazaheri A.*: A „római” mérleg kínai eredete. Ann 1960. 5. sz. (szept.—okt.) 833—851.
- Burford A.*: Súlyos terhek szállítása a klasszikus ókorban. ECHR XIII/1. (1960. aug.) 1—18.
- Schmitthener W.*: Politika és hadsereg a késői római köztársaságban. HZ 190/1. (1960) 1—17.
- Jaczmowska M.*: A szenatorialis arisztokrácia birtokaiból származó jövedelmé és társadalmi-gazdasági rétegződése a köztársaság hanyatlásának időszakában. KH 1960. 2. sz. 296—328.
- Aland K.*: Záró megjegyzés a „Péter (apostol) Rómában” kérdéséhez. Válasz K. Heussi cikkére. HZ 191/3. (1960. dec.) 585—587.
- Szokolov V. Sz.*: Eutropius, i. sz. 4. századi római történetész. VMU 1960. 6. sz. 52—70.
- Remenyikov A.*: A közép-dunai törzsek harca Róma ellen 350—370 között. VDI 1960. 3. sz. 115—123.
- Klein K. K.*: Frithigern, Athanarich és a nyugati-gótok felbonlása a hun betörés előtt (375). SoF XIX (1960) 34—51.

- Jones A. H. M.*: A szövőpár a római birodalomban. *EcHR* XIII/2. (1960) 183—192.
- Velkov V.*: A Codex Theodosianus XV 1,42. cikkelyéről. *BS* 1960. 2. sz. 274—281. [A thráciai ergasteriumokról. 404.]
- Gumiler L. N.*: A hunok történetének néhány kérdése. *VDI* 1960. 4. sz. 120—125.
- Altheim Fr.*: A római gyarmatbirodalom vége. *WZHU* IX/1—2. (1959/60) 161—167.
- Welskopf L.*: Bevezető a „Nyugat fogalma és valósága a középkorban és az ókorban” vitához. *WZHU* IX/1—2. (1959/60) 87—88. [Berlin, 1959. máj. 19—26.]
- Welskopf L.*: Az „Ókori Nyugat” fogalma ma. *WZHU* IX/1—2. (1959/60) 145—160.
- Simon M.*: Az ókor nézetéi a Keletről. *WZHU* IX/1—2. (1959/60) 139—143.
- Simon H.*: A Kelet—Nyugat antitézis a középkorban. *WZHU* IX/1—2. (1959/60) 119—124.
- Töpffer B.*: A Nyugat a középkor történetében. *WZHU* IX/1—2. (1959/60) 89—98.
- Winter E.*: A keleti szláv népek és a Nyugat. *WZHU* IX/1—2. (1959/60) 99—104.
- Irmacher J.*: A Nyugat és Bizánc. *WZHU* IX/1—2. (1959/60) 105—111.
- Szidorov N., Gutnova E.*: Hogyan fogja fel és magyarázza a nyugati középkort a szovjet történetírás. *Ann* 1960. 2. sz. 330—349.
- Fejgin Sz. A.*: A szovjet történészek részvétel az „Új Pothstas” összeállításában. *ISZSZSZR* 1960. 6. sz. 202—203.
- Bosl K.*: A társadalmi mobilitás a középkori „társadalomban”. Szolgálat, szabadság és szabad költözés mint a társadalmi felemelkedés motívumai. *SW* 1960. 3. sz. 306—332.
- Maschke E.*: Társadalmi kontinuitás és középkori város történet. *Ann* 1960. 5. sz. (szept.—okt.) 936—948.
- Columbanu S.*: A nyugati feudális gazdaság története néhány nemrég megjelent tanulmány tükrében. *S* 1960. 6. sz. 183—198.
- Schröber G.*: A pápai államtitkárság. *HJ* 79. (1960) 175—198. [Levéltári tudományos munkája.]
- Gravus F.*: A középkor történetének „jogtörténeti” interpretálásáról. *ÖGH* 1960. 2. sz. 162—172.
- Heske F.*: Az erdőgazdaság a világon: rövid történeti áttekintés. *CHM* V/3. (1960) 748—773.
- Adelson H. L.*: A kora középkori kereskedelmi utak. *AHR* LXV/2. (1960. jan.) 271—287.
- Goff J.*: Az idő az egyház és a kereskedő felfogásában a középkorban. *Ann* 1960. 3. sz. 417—433.
- Rostanowski T.*: A pénz és az árucsera a kora középkorban. *KH* 1960. 4. sz. 1180—1187. [Konferencia Spoleto-ban, 1960. IV. 21—27.]
- G. A.*: A pénz és csera a kora középkorban. *PH* 1960. 3. sz. 627—628. [Konferencia Spoleto-ban.]
- Krekić B.*: Dalmaták Krétában a középkorban. *GNS* V. (1960) 5—10.
- Kellenbenz H.*: A nyugat-európai konkurencia az északi-tengeri hajózásban a 17. századig. *SW* 1960. 4. sz. 474—497. [9/15—17. század.]
- Schreckenberg W.*: A zsidóság a múltban és a jelenben. *GWU* 1960. 11. sz. 713—721. [Szemle]
- Schilling K.*: A zsidóság és az antiszemitizmus a középkorban. *GWU* 1960. 10. sz. 599—618.
- Qdarski M.*: Néhány megjegyzés az arab Kelet fejlődésének irányvonalairól. *SM* 1960. 4. sz. 15—44.
- Mizor N.*: A mohammedán vallás lényege és szerepe. *NV* 1960. 7. sz. 63—71.
- Szmirnov N. A.*: Az iszlám osztyaltartalma. *PIS* 1960. 5. sz. 48—56.
- Paret R.*: A Korán a történelemben és a jelenben. *GWU* 1960. 9. sz. 520—535.
- Gäfte H.*: Gondolatok az iszlám kultúrtörténet problematikájához. *WAG* 1960. 3. sz. 157—167.
- Wiet G., Elisséeff V., Wolff Ph.*: A technika fejlődése a muzulmán világban a középkorban. *CHM* VI/1. (1960) 15—44.
- White L.*: Tibet, India és Malaja mint a középkori nyugati technológia forrásai. *AHR* LXV/3. (1960. ápr.) 515—526.
- Wolfram H.*: Constantinus, a középkori birodalom uralkodójának mintaképe. *MIÖG* LXVIII. (1960) 226—243.
- Eckhardt Th.*: Gondolatok a képtiszteletéről és a keleti egyház stílusáról. *JGO* 8/3. (1960) 269—290. [A keleti és nyugati egyházi stílus viszonya a kora középkortól.]
- Szjuzumov M. Ju.*: A feudalizmus keletkezésének és fejlődésének sajátosságai Bizáncban. *VV* XVII. (1960) 3—16.
- Leib B.*: A nevelés ügye Bizáncban a 11. században. *BS* 1960. 1. sz. 38—47.
- Sesau M.*: A bizánci flotta a Konnénék és Angelosok korában, 1081—1204. *BS* 1960. 1. sz. 48—53.
- Angelos D.*: Bizánc társadalmi-gazdasági történetének néhány kérdéséről. *VI* 1960. 2. sz. 91—103.
- Cankova-Peltkova G.*: A feudális földbirtok a déli és délnyugati bolgár földön a bizánci uralom idején. *IIIB* 8. (1960) 273—308. [10—12. század.]
- Oszipova K. A.*: A kollektív felelősség az adózásban Bizáncban a 10. században. *VV* XVII. (1960) 28—38.
- Tiresev P.*: A nagybirtok növekedése Bizáncban a 12. században. *IIIB* 9. (1960) 215—246.
- Mesecerszkij N. A.*: A bizánci—szláv irodalmi kapcsolatok történetéhez. *VV* XVII. (1960) 57—69. [11. századtól.]
- Birtikjan R. M.*: A Bizánc és a ciliciai örmény állam közötti kapcsolatok a 12. század végén. *VV* XVII. (1960) 52—56.
- Bürtner H.*: A frankok alpesi politikája a 6—7. században. *HJ* 79. (1960) 62—88.
- Ewig E.*: A székelyegyházak patrociniuma a római és frank Galliában. *HJ* 79. (1960) 1—61.
- Herlihy D.*: A karoling „mansus”. *EcHR* XIII/1. (1960. aug.) 79—89.
- Havlik L.*: A Karoling kolonizáció és a szláv település a mai Alsó-Ausztria területén a 9. században. *SHS* III. (1960) 45—82.
- Cordoliani A.*: Diceul számítási módja. *CCM* 1960. 3. sz. 325—338. [9. század]
- Redlich V.*: A Benedek-rend kulturális teljesítménye a dunai országokban. *DDR* 1960. 2. sz. 65—77. [9—13. század]
- Hantsch H.*: A Benedek-rend szabályzatában szereplő „petitio” előtörténetéhez. *MIÖG* LXVIII. (1960) 1—15.
- Bonnyay T.*: A templomhelyek a Conversio Bagoariorum et Carantanorum-ban. *SoF* XIX. (1960) 32—70.
- Dobias J.*: Hol feküdtek a markomannok lakóhelyei? *Hist* II. (1960) 37—75.
- Bulín H.*: A Duna-menti „abodriták”. *SHS* III. (1960) 5—44. [822/824]
- Kur K. M.*: Még egyszer a szláv átécé összeállításának évéről. *IP* 1960. 3. sz. 107—112. [855/863]
- Iztrin V. A.*: A szláv-orosz frás eredetéről. *VIMK* 1960. 6. sz. 60—93.
- Procházka Wl.*: Az eskü a bizonyítási eljárásban a szláv jogban a 15. századig. *CzPH* 1960. 1. sz. 9—84. [lengyel, cseh, délszláv]
- Dujčev I.*: Szláv szentek a bizánci hagiográfiában. *SoF* XIX. (1960) 71—86. [9. századtól.]
- Nandris G.*: Egy nem hiteles szláv felirat a Duna-estornai területéről. *SEER* 91. (1960. jún.) 530—534. [1943]
- Marichal R.*: A Hagia Sophia építése a (10. századi?) görög Anonymosnál és a régi orosz verziók. *BS* 1960. 2. sz. 238—259.
- Zimmermann H.*: XII. János, VIII. Leó és V. Benedek pápák letétele. *MIÖG* LXVIII. (1960) 209—225. [963—964.]
- Dujčev I.*: Sirmium utolsó védője 1018-ban. *IIIB* 8. (1960) 309—321.
- Petrov P.*: A latinok veresége 1205-ben Drinápolynál és ennek történelmi jelentősége. *IP* 1960. 4. sz. 26—51.
- Bequet J.*: A papság közösségi élete a 11—12. században. Problémák és kutatások. *CCM* 1960. 1. sz. 129—132. [Konferencia a milánói katolikus egyetemen, 1959. szept. 4—10.]
- Cantor N. F.*: A nyugati szerzetesi élet válsága, 1050—1130. *AHR* LXVI/A. (1960. okt.) 47—67.
- Obiz T.*: A bogumilok török forrásokban. *SoF* XIX. (1960) 104—133.
- Hageneder O.*: Forráskritikai tanulmányok III. Ince pápa eredeti oklevéljegyzékeiről. *MIÖG* LXVIII. (1960) 128—139.
- Kempf Fr.*: A christianitas problémája a 12—13. században. *HJ* 79. (1960) 104—123.

- Bucher F.*: A ciszterciata építészeti purizmus. CSSH III/1. (1960. okt.) 89—105. [12. század]
- Volkerk Pf.*: A Rómának közvetlenül alárendelt püspökségek és kolostorok jegyzéke a római kúria adónaplójában. SW 1960. 1. sz. 71—80. [1192]
- Petrusecskij I. P.*: A falu és a parasztság a középkorban Közép-Keleten a leningrádi orientalisták műveiben. UZIV XXV. (1960) 204—217.
- Belenickij A. M.*: A mongolok és Belső-Ázsia. CHM V/3. (1960) 606—620. [Az orosz tudósok munkássága és a problematika fejlődése.]
- Forstreuter K.*: A misszió kérdései Poroszországban 1245—1260 között. ZfO 1960. 2—3. sz. 250—268.
- Petrov P.*: A 13. század második fele bolgár-bizánci kapcsolatainak kérdéséhez. IP 1960. 1. sz. 83—90.
- Hodgson M. G. S.*: A késői iszlám történelem egysége. CHM V/4. (1960) 879—914. [1300—1775]
- Reychman J.*: A törökök közép- és délkelet-európai uralmának struktúrája. (A kutatások jelenlegi állása.) KH 1960. 2. sz. 564—591.
- Burg M. A.*: A feudalizmus ún. „válsága” a 14—15. században. VI 1960. 8. sz. 94—113.
- Zientara B.*: A 14—15. századi mezőgazdasági depresszió a legújabb kutatások fényében. PII 1960. 2. sz. 262—274.
- Mortensen G.*: Adalékok Északkelet-Középeurópa ismeretéhez, 1400 körül. (Magyarázatok „Poroszország és Livónia 1400 körül” térképéhez.) ZfO 1960. 2—3. sz. 333—361.
- Constantiniu Fl.*: Az oszmán birodalom expanziója a 14—16. században egyes újabb művek megvilágításában. S 1960. 3. sz. 197—207.
- Werner E.*: Népi eretnekesség vagy társadalmi reformokért való mozgalom? A szolnai forradalmi mozgalom problémái 1342—1349-ben. VV XVII. (1960) 155—202.
- Veszélago Jc. B.*: Laonikus Khalkokondyias 15. századi bizánci történeztársadalmi-politikai nézeteiről. VMC 1960. 1. sz. 43—50.
- Lewicki T.*: Ibn Abd al-Munim al-Himjari „Kitab ar Raud al-Mitar” c. műve (15. század), mint Kelet-, Közép- és Észak-Európa történetének forrása. PV 1960. 3. sz. 129—136.
- Petroz P.*: Konsztantin és Fruzsinn felkelése. IIB 9. (1960) 187—214. [1404. A Zsigmond király vezette törökellenes koalícióval kapcsolatban.]
- Matysik St.*: A Balti-tengeren a múltban érvényben levő tengeri jog közös forrásai. CzPH 1960. 1. sz. 165—200. [A „Waterrechtten Damme” (1407) c. jogi kódex és későbbi kiegészítéssel.]
- Orhov A. M.*: Clés a grünwaldi esata 550. évfordulóján. VAN 1960. 10. sz. 103—104. [Az SzTA Szlavisztikai Intézetében, júl. 7.]
- Orhov A. M.*: A grünwaldi esata 550. évfordulója. VI 1960. 10. sz. 148. [Clés az SzTA Szlavisztikai Intézetében, júl. 7.]
- Karajev G. N., Koroljuk V. D.*: A grünwaldi esata 550. évfordulójára. VI 1960. 7. sz. 92—100.
- Biskup M.*: Grünwald nagy évfordulója. ND 1960. 7. sz. 116—125.
- Werner E.*: Népi ideológiák a késő-középkori Európában: a táborita chiliizmus és előzményei. CSSH II/3. (1960. apr.) 344—363.
- Wasner Fr.*: Piccolomini levelek. Adalék az olasz humanizmushoz. HJ 79. (1960) 199—219. [II. Pius pápa levelei, 1491—1493.]
- Hamsey P.*: Az európai gazdaság a 16. században. (Kritikai megjegyzések.) ECHR XII/3. (1960. apr.) 456—462.
- Stoianovich Tr.*: A balkáni orthodox kereskedő uralma a környező piacokon. JEH 1960. 2. sz. 234—313. [16—18. század magyarországi görög kereskedőtelepek is.]
- Rhode G.*: Államszövetség és nemesi állam. (Az állami gondolat és az államalakulás fejlődéséhez Kelet-Európában, főleg Lengyelország—Litvániaiban a 16. században.) ZfO 1960. 2—3. sz. 185—215.
- Szokolov V. V.*: A 16. században és a 17. század elején divott Naturphilosophie, mint materializmus előtörténete. VF (1960. 1. sz. 130—142.
- Cantimori D.*: A 16. század vallási tartályáról. Ann 1960. 3. sz. 556—568. [Gondolatok L. Febyre: Au coeur religieux du XVI. siècle (Paris. 1957.) kapcsán.]
- Bainton R. H.*: A reformáció értékelései. AHR LXVI 1. (1960. okt.) 74—84.
- Cristiani L.*: A vallási türelem és türelmetlenség a 16. században. CHM V/4. (1960) 857—878.
- Schramm G.*: Az antitrinitarizmus-kutatás új eredményei. JGO 1960. 4. sz. 421—436.
- Petry L.*: Szilvázai vizitációs jelentések a 16. és 17. századból, mint népiségtörténeti források. ZfO 1960. 2—3. sz. 271—275.
- Rill G.*: Prosper, Arco grófja, mint császári orator a Szentszéknél, 1580—1572. MÖS 13. (1960) 1—106.
- Mandrou R.*: Az európai barokk. Patetikus mentalitás és társadalmi forradalom. Ann 1960. 5. sz. (sept.—okt.) 898—914.
- Kertman L. Jr.*: Terjesszük ki az újkori történeti dokumentációs kutatási bázisát. VI 1960. 12. sz. 206—207.
- Le Roy Ladurie E.*: Az éghajlati viszonyok és a termés a 17—18. században. Ann 1960. 3. sz. 434—465.
- Wilson Ch.*: A szövöpari termelés és a nemzetközi verseny a 17. században. ECHR XIII/2. (1960) 209—221.
- Hat történész hozzászólása H. R. Trevor-Roper: „A 17. század általános válsága” című cikkéhez. PP 18. (1960. nov.) 8—42.
- Andrejewa I. Sz., Guliga A. V.*: A béke kérdései a 17—18. századi nyugat-európai filozófiában. VF 1960. 11. sz. 106—116.
- Weczarka H.*: Kelet-Középeurópa egyházmegyei beosztása az újkorban. Áttekintés és kartográfiai problémák. ZfO 1960. 2—3. sz. 275—333.
- Porsnyev B. F.*: A politikai viszonyok Nyugat- és Kelet-Európában a harmincéves háború idején. VI 1960. 10. sz. 56—75.
- Tibenskij J.*: A szlávokra vonatkozó elképzelések Szlovákiában a 17—18. században. HÖ 1960. 2—3. sz. 198—224.
- Wójcicki Zb.*: Változások a politikai erők rendszerében Közép-Kelet-Európában a 17. század második felében. KH 1960. 1. sz. 26—57.
- Zorn W.*: A fiziokraták és az individuális társadalom eszméje. SW 1960. 4. sz. 498—508.
- Cobban A.*: A demokratikus forradalom kora. II XLV/155. (1960. okt.) 234—239. [RR. Palmer: The Age of Democratic Revolution: a Political History of Europe and America. 1760—1800. J. (Oxford. 1960.) c. könyvről.]
- Halm H.*: A Duna mint világkereskedelmi útvonal felfedezése. DDr 1960. 2. sz. 92—100. [18. sz.]
- Benedikt H.*: A szicíliai király és a johannita rend közötti viszály, 1753—54. MÖG LXVIII. (1960) 328—336.
- Bustgen B., (Tüchle H.)*: VII. Pius és Consalvi. A velencei konklávé történetéhez. HJ 79. (1960) 146—174. [1799—1800]
- Schneider H. W.*: A protestantizmus fejlődése a világon a 19. században. CHM VI/1. (1960) 97—121.
- Szirotkin V. G.*: Oroszország külkereskedelme a Földközi-tenger mellékéül a 19. század elején. IZ 67. (1960) 213—233.
- Saurigny G. B.*: A Szent Szövetség és a Metternich elképzelései szerinti szövetség. RH 1960. apr.—jún. 249—274.
- Hausherr H.*: Oroszország és Európa a bécsi kongresszus korszakában. JGO 8/1. (1960) 10—31.
- Bolhorjütnov N.*: A Monroe-doktrína — legenda és valóság. MEMO 1960. 9. sz. 14—26. [1823-tól maig.]
- Kohr L.*: A közös piac története. JEH 1960. 3. sz. 441—454. [19—20. század.]
- Halfin N. A.*: E. Roberts amerikai diplomata küldetése a keleti országokba. PV 1960. 1. sz. 183—189. [19. század harmincas évei.]
- Matula Tl.*: A szláv kölcsönösség — a szlovák nemzeti mozgalom nemzeti szabadságharcos ideológiája, 1835—1849. HÖ 1960. 2—3. sz. 248—264.
- Rosenbaum K.*: A szláv kölcsönösség koncepciója P. J. Safárik és J. Kollár korában. HÖ 1960. 2—3. sz. 225—237. [Vita: no. 238—247.]
- Novotný J.*: A szláv gondolat néhány problémája az 1848 előtti esz nemzeti mozgalomban. HÖ 1960. 2—3. sz. 265—289. [Vita: no. 290—296.]
- Mészáros J.*: A szláv kérdés a szlovák burzsoázia politikájában a 19. század második felében. HÖ 1960. 2—3. sz. 324—359.
- Mráz A.*: A szláv kölcsönösség eszméje a szlovák

- demokratikus irodalomban a 19. század második felében és a 20. század elején. HÖ 1960. 2—3. sz. 400—411. [Vita: uo. 411—447.]
- Novotny A. :** Európai államférfiak a Duna-monarchiáról. DDr 1960. 2. sz. 87—91. [19. századi osztrák-monarchia-barát vélemények.]
- Kerst G. :** A „Nippon feltáráására” irányuló törekvések okai száz évvel ezelőtt. SW 1960. 1. sz. 48—70. [1853-tól. A nagyhatalmak gazdasági behatolása.]
- Pugincev V. A. :** Herzen harca a nyugati népek ellenjáró demokratikus kultúrájáért. VIMK 1960. 2. sz. 51—63.
- Valsecchi Fr. :** A zürichi béke, 1859. RHMC 1960. ápr.—jún. 111—122.
- Loew J. :** Genf és az 1859. évi válság. RHD 1960. júl.—szept. 246—266.
- Mosse W. E. :** Anglia, Oroszország és az 1866. évi romániai forradalom. SEER 92. (1960. dec.) 73—94.
- Robson M. M. :** Lord Clarendon és a krétai kérdés, 1868—1869. THJ III/1. (1960) 38—55.
- Bartlett C. J. :** Clarendon, a külügyminisztérium és a Hohenzollernek jelölése a spanyol trónra, 1868—1870. BHR 295. (1960. ápr.) 276—284.
- Bouvier J. :** A pénzügyi érdekek és az egyiptomi kérdés, 1875—1876. RH CCXXIV. (1860. júl.—szept.) 75—104.
- Jefferson M. M. :** Lord Salisbury és a keleti kérdés, 1890—1898. SEER 92. (1960. dec.) 44—60.
- Braunthal J. :** Az I. Internacionálé ereje — legenda és valóság. IRSH V/2. (1960) 249—264.
- Hamilton A. :** Jane Addams születésének 100. évfordulójára. PA 1960. 3. sz. 33—35. [A Nők Nemzetközi Béke és Szabadság Ligájának megalapítója.]
- Május 1. megünneplésének történetéből. NNI 1960. 3. sz. 122—132. [Engels és mások levelei 1890-ből.]
- Liszenko A. A. :** Mihail Pavlik helyek Galícia társadalmi-politikai életében a 19. század utolsó negyedében. UIZs 1960. 1. sz. 36—45.
- Najdus W. :** A munkásszakszervezetek Galiciában. PIH 1960. 1. sz. 123—154. [A 19. század második felétől 1918-ig.]
- Necas Ct. :** Az olomouci kereskedelmi és iparkamara és a morva tőke behatolása a Balkánra az 1900—1914-es években. SMM 79. (1960) 45—85.
- Spengler J. J. :** A lakosság számbeli változásai 1900—1950-ben, ennek társadalmi-gazdasági jelentősége. CHM V/4. (1960) 929—956.
- Kohn L. :** Néhány megjegyzés Nabih Amin Faris „A nyugatizsraeli arab országok a 20. században” c. cikkére. CHM V/4. (1960) 999—1009.
- Lisic Sz. G. :** Az 1900. évi közép- és délkínai anti-imperialista mozgalom történetéből. PV 1960. 4. sz. 90—104.
- Vulfson B. L. :** A francia proletariátus háborúellenes akciói az első Balkán-háború idején. NDVSIN 1960. 2. sz. 182—192.
- Djurkic M. :** Miklós montenegrói király szerepe az első Balkán-háborúban. IZCG XVII/1. (1960) 69—92.
- Küller G. :** A német vezérkar Schlieffen-terve, 1914. Megjegyzések a terv katonai és politikai kritikájáról. RHMC VII. (1960. júl.—szept.) 215—231.
- Herzfeld H. :** A német politika az első világháborúban. Kontinuitás és permanens válság. HZ 191/1. (1960. aug.) 67—82.
- Fischer F. :** A tévedés kontinuitása. A német háborús cél politikája az első világháborúban. HZ 191/1. (1960. aug.) 83—100.
- Colombe M. :** Az iszlám és az arab nacionalizmus az első világháború előestéjén. RH 1960. jan.—márc. 85—98.
- Az 1915. évi nemzetközi szocialista nőkonferenciáról. A dokumentumokat publikálja: V. Sz. Nyevolina, N. V. Orlova. IA 1960. 8. sz. 106—125.
- Nykolajev P. A. :** Az 1916. júniusi párizsi gazdasági konferencia határozatai és az ellentétek kiélesedése a nagyhatalmak között. ZG 1960. 7. sz. 1551—1578.
- A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a mai korszak. VF 1960. 11. sz. 3—12.
- Szeleznyev K. L. :** A nemzetközi munkásmozgalom az Októberi Forradalom előestéjén. VIK 1960. 5. sz. 139—150.
- Mermell H. :** Az 1917. évi stockholmi konferencia. IRSH V/1. (1960) 1—25; V/2. 202—225.
- Holt St. :** Mit küldött Wilson és mit kapott House;
- (avagy a történéseknek pontosan kell közölni a szövegeket). AIHR LXXV/3. (1960. ápr.) 569—571. [Wilson 1918. okt. 29-én House ezredeshez intézett sirgönyvének pontos szövege.]
- Ponomarenko P. M. :** A Kommunista Párt harca az angol—francia intervenciók elleni partizánmozgalom megszervezésért Ukrajna déli részén, 1918. dec.—1919. ápr. UIZs 1960. 1. sz. 26—35.
- Gotovanov N. I. :** Az USA és az antant imperialisták szerepe az orosz hadsereg 1917. júniusi támadásában. ISZSZSR 1960. 4. sz. 126—137.
- Alahverdov G. G. :** A szétbomlás az intervenciók és félérgárdista csapatokban Észak-Oroszországban 1918—1919-ben. VI 1960. 7. sz. 121—134.
- Vajoric D. :** Szkartari felszabadítása 1918-ban és a helyzet a montenegrói—albán határon. IZCG XVII/1. (1960) 93—128.
- Müller A. F. :** A sèvres-i szerződés diplomáciai előkészítése. (A szerződés aláírásának 40. évfordulójára.) PV 1960. 5. sz. 34—53. [1920. aug. 10.]
- Popova Je. I. :** Az USA és a washingtoni négyhatalmi egyezmény. NNI 1960. 5. sz. 3—21. [1921—1922.]
- Brukat J. :** Lenín és coexistencia. (Az 1922. évi genfi konferencia.) CI 118. (1960. júl.—aug.) 51—70.
- Miler J. :** Az 1923. évi bulgáriai fasiszta puccs és a nyugati hatalmak. NNI 1960. 4. sz. 94—114.
- A Népszövetség titkos tanácsülése 1925 decemberében és a Pilsudski—Stresemann találkozó. Publikálja: J. Jurkiewicz. SM 1960. 2. sz. 88—96.
- Bfuch R. :** Locarno és a csehszlovák diplomácia. ÖCH 1960. 5. sz. 662—695.
- Hrbata F. :** Az európai antifasiszta kongresszus és jelentősége a nemzeti egységfrontért folytatott harcban. (A nemzetközi antifasiszta és háborúellenes mozgalom történetéhez, 1933.) ÖCH 1960. 2. sz. 134—161.
- Korszunskij A. R. :** A Komintern VII. kongresszusa a munkás- és népi egységfrontról. VIK 1960. 1. sz. 91—108.
- Miter D. :** A Komintern VII. kongresszusa és a mai kommunista mozgalom néhány problémája. NV 1960. 9. sz. 17—29.
- Thorez M. :** A kommunista Internacionálé VII. kongresszusa. CC 1960. 9. sz. 1361—1375.
- Petrunjin Je. N. :** A fasiszta Németország kilépése a Népszövetségből. NDVSIN 1960. 2. sz. 167—181.
- Watt D. C. :** A dominiumok befolyása a müncheni előtti brit politikára. VIZG 1960. 1. sz. 64—74.
- McVicker Haight J. :** Franciaország, az Egyesült Államok és a müncheni válság. JHM 1960. 4. sz. 340—358.
- Varga V. A. :** A román burzsoá-földesúri kormány magatartása az 1939. évi angol—francia—szovjet tárgyalásokkal szemben. S 1960. 4. sz. 51—72.
- Nemzetközi tudományos konferencia a müncheni egyezmény 20. évfordulóján. Hist II. (1960) 372—374. [1958. szept. 23—27.]
- Bodensieck H. :** Új dokumentumok a müncheni egyezmény történetéhez. ZFO 1960. 1. sz. 72—78. [A Prágában 1958-ban megjelent dokumentumgyűjteményről.]
- Maruskin B. I. :** Az USA és Anglia vezető köreinek állásfoglalása a Szovjetunió elleni fasiszta agresszió tekintetében. VI 1960. 7. sz. 14—28.
- Gruchmann L. :** Völkerrecht és erkölcs. Adalék az 1939—1941 közötti amerikai semlegességi politika problematikájához. VIZG 1960. 4. sz. 384—418.
- A Nagy Honvédő Háború története. NV 1960. 10. sz. 64—82.
- Roginskij Sz. V. :** A szovjet fegyveres erők fő hadműveletei a Nagy Honvédő Háborúban. S 1960. 3. sz. 85—121.
- Goroskova G. N. :** Új lépés a második világháború történetének tanulmányozásában. VAN 1960. 4. sz. 125—129. [A szovjet—német történelemszövetség 1959. dec. 14—19. konferenciájáról.]
- Stöckigt R. :** A NDK és a Szovjetunió történelemszövetségének konferenciája „A német imperializmus és a második világháború” témájáról. ZG 1960. 4. sz. 919—964. [Berlin, 1959. dec. 14—19.]
- Diehl E., Hoppe H. :** Offenzívában a német imperializmus és militarizmus ideológiája ellen. Jelentés a Szovjetunió és az NDK történelemszövetségének „A német imperializmus és a második világháború”

- témakörrel tartott második tudományos konferenciájáról. Ein 1960. 1. sz. 159—172.
- Popjolek K.**: A második világháború történetével foglalkozó ülésszak Berlinben. KH 1960. 2. sz. 592—594.
- Pöster G.**: A második világháború történetének kutatása az NDK-ban. ZG 1960. különsz. 403—425.
- Pospiesalski K. M.**: A lengyelországi kutatások a második világháború történetéről. RHDGM 40. (1960. okt.) 31—46.
- Komkov G. D.**: A párt eszmei-politikai munkája a tömegekben a Nagy Honvédő Háború első időszakában. VIK 1960. 6. sz. 44—58.
- Cogniot G.**: A nyugat-európai országok kommunista pártjai a második világháború éveiben. VIK 1960. 3. sz. 90—116.
- Boltyn J. A.**: A második világháború létrejötte és jellege 1939—1945. Ein 1960. 2. sz. mell. 1—32.
- Klokov V. I.**: A szovjet nép Hitler-agresszió elleni harcának hatása az antifasiszta mozgalom növekedésére az európai országokban. UIZs 1960. 3. sz. 35—45.
- Kungina D. E.**: A második világháború történetének folyóirata. NNI 1960. 6. sz. 125—133. (A „Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale” tizedik évfolyójára.)
- Schieder Th.**: A németek elűzése „kelet”-ről, mint tudományos probléma. VIZg 1960. 1. sz. 1—16.
- Vanclkenhuzen J.**: A Németalföld és az 1940. januári „riadó”. VIZg 1960. 1. sz. 17—36.
- Nyektics A. M.**: Anglia politikája a „furesz” háború idején. NNI 1960. 3. sz. 55—71.
- Kolejka J.**: A „lengyel kérdés” a második világháború idején és az Odera-Neisse nyugati határ előzményei. ÖÖH 1960. 5. sz. 735—754.
- Nere J.**: A gazdasági háborúról. RHDGM 39. (1960. júl.) 61—66. [A második világháborúban.]
- Gurjevics N. M.**: Az imperialisták közötti harc Afganisztánban a második világháború idején. KSzIV XXXVII. (1960) 44—52.
- Bell P.**: A tengeri háború nyugaton. RHDGM 39. (1960. júl.) 1—14.
- Caroff M.**: Az olasz flotta a második világháborúban. RHDGM 39. (1960. júl.) 15—22.
- Renondeu G.**: Japán a második világháborúban. RHDGM 39. (1960. júl.) 47—60.
- Jeremian L. N.**: Az USA politika Délelkelet-Ázsia irányában a háború elején a Csendes Óceánban. VMU 1960. 5. sz. 3—25.
- Debyser F.**: A jaltai konferenciáról. RHDGM 39. (1960. júl.) 23—30. [Amerikai dokumentum alapján.]
- Büllig J.**: A hadifoglyok szerepe a III. Reich gazdaságában. RHDGM 37. (1960. jan.) 53—76.
- Lamotte P.**: A hadifoglyok dokumentációja a francia „Vetéránok és Háborús Áldozatok Minisztériumában.” RHDGM 37. (1960. jan.) 77—80.
- Kühnrich H.**: A partizánmozgalom ábrázolása a nyugat-német történetírásban. A második világháború alatti partizánharc néhány kérdéséről. ZG 1960. 1. sz. 7—40.
- Michel H.**: Néhány könyv a francia ellenállásról. RHDGM 39. (1960. júl.) 31—46.
- Drabkin Ja. Sz., Tartakovszkij B. G.**: Új adatok az antifasiszta ellenállási mozgalomról a második világháború éveiben. NNI 1960. 4. sz. 81—93. [A berlini nemzetközi történetkonferencia néhány előadásának szövege.]
- Pressenzen E. L.**: A Barbarossa-terv előjátéka. Németország és a Balkán, 1940—1941. JMH 1960. 4. sz. 359—370.
- Topencarov V.**: Néhány bolgár forrás a „balkáni variáns” jellegéről. IP 1960. 4. sz. 52—58.
- Melnjakov D. Je.**: A szabad népek győzelme a német imperializmus felett a második világháborúban. A győzelem világtörténelmi eredményei. VI 1960. 5. sz. 57—67.
- Melnjakov D. Je.**: A szabadságszerető népeknek a második világháborúban a német imperializmus felett aratott győzelem világtörténelmi mérlege. ZG 1960. 3. sz. 501—530.
- Kulasev L. N.**: A japán uralkodó körök politikai manőverei a második világháború végén. VI 1960. 9. sz. 104—113.
- Aphtheke H.**: A bomba és az imperializmus. PA 1960. 9. sz. 46—56. [Hirosima, 1945.]
- Petrov Sz.**: A szocialista Internacionálé elméletének és gyakorlatának néhány kérdéséről. NV 1960. 6. sz. 49—63. [1951—1959.]
- Ponomarjov B.**: Az SZKP története és a jelenkor. Kom 1960. 11. sz. 11—26.
- Ponomarjov B. N.**: Az SZKP történelmi tapasztalata a kommunista építés szolgálatában. VIK 1960. 4. sz. 11—36.
- Szadikof F. B.**: A Kommunista Párt fejlődésének dialektikus törvényszerűsége. VIK 1960. 6. sz. 27—43.
- Zamiszlova Z. A.**: A nemzetközi kommunista és munkásmozgalom a második világháború után. NNI 1960. 2. sz. 133—147.
- Easterlin R. A.**: A fejlett és jelenleg fejletlen országok demográfia-történetének összehasonlító vizsgálata. CSSH II/3. (1960. ápr.) 374—378. [A születési arányszámok Svédország, India és Bulgáriában.]
- Markov W. kollektívája**: Munkák a kolonializmusnak és az elnyomott gyarmati népek nemzeti felszabadító harcának történetéről. ZG 1960. különsz. 544—362.
- Boiteau P.**: Ázsia és Afrika népei vegyék kezükbe saját történetük tanulmányozását. CC 1960. 11. sz. 1771—1778.
- Gyergunova A. Sz.**: A tudományos szocializmus megalapozói a kapitalizmus gyarmati rendszerről. PV 1960. 2. sz. 165—169.
- Lemin J. M.**: A mai kolonializmus politikai tartalma. PV 1960. 1. sz. 30—43.
- Brutyenc K.**: A kolonializmus álcában és álc nélkül. Kom 1960. 17. sz. 111—123.
- Bogoszlovskij V. V.**: Kitalálás és az igazság a kolonializmus történelmi szerepéről. PV 1960. 5. sz. 159—168.
- Sabad B. A.**: A kolonializmus ideológiájának mai formáiról. PV 1960. 6. sz. 14—27.
- Mityin M. B.**: A leninizmus tanítása — és az imperializmus gyarmati rendszerének összeomlása. VF 1960. 11. sz. 13—24.
- Stoian I.**: A neokolonializmus és ideológiai védelmezői. LC 1960. 5. sz. 121—125.
- Lange O.**: A forradalom lenini elmélete és a gazdaságilag gyengén fejlett országok. ND 1960. 4. sz. 10—28.
- Vlahov T.**: A leninizmus és a függő gyarmati országok nemzeti felszabadító mozgalmai. IP 1960. 3. sz. 3—22.
- Brutyenc K.**: Tudományelméleti koncepciók a kolonializmus igazolására. MEMO 1960. 11. sz. 40—48.
- Barabaszvil D.**: A gyámság alatt maradt országok sorsa. MEMO 1960. 11. sz. 124—126.
- Ganajunov L. Sz., Pavlov V. I.**: A keleti országok társadalmi-gazdasági fejlődési színvonalra a nyugateurópai hatalmak gyarmataivá és félgyarmataivá válásuk előtt. PV 1960. 4. sz. 40—63.
- Krause J. T.**: A terméshozam növelésének lehetősége a gazdaságilag kevésbé fejlett országokban. CSSH II/4. (1960. júl.) 485—487.
- Rimalov V.**: A két rendszer versengése és a gyenge fejlettségű országoknak nyújtandó segítség problémája. MEMO 1960. 2. sz. 30—42.
- Tyagunjenko V.**: A gyenge fejlettségű országoknak nyújtott „segítség” imperialista programjának reakciós lényege. VE 1960. 12. sz. 65—74.
- Ljubimov V.**: Az amerikai katonai „segítség” — az agresszió és provokáció eszköze. MEMO 1960. 10. sz. 43—50.
- Denis J.**: A szocialista és imperialista országok és a gyarmati kérdés. CC 1960. 11. sz. 1683—1703.
- Koks I.**: A brit politikai stratégia a gyarmati kérdésben. MEMO 1960. 3. sz. 43—56.
- Butynova M. Sz.**: A misszionáriusok szerepe az európai kultúra terjesztésében Új-Guineában. VIMK 1960. 2. sz. 64—78.
- Jefremov A. Je.**: A bandungi konferencia és az ázsiai és afrikai országok szolidaritásának fokozódása a kolonializmus elleni harcban. PV 1960. 2. sz. 39—45.
- A gyarmati és függő népek felszabadító harcának gazdasági alapjai. BDW 1960. 23. sz. 2—24.
- Schilfert G.**: A leigázott és függő népek nemzeti felszabadító harca és a nemzetközi munkásmozgalom. WZHU IX/1—2. (1959/60) 9—18.
- Stoeker H.**: A mai német történetírás az imperialista gyarmati uralomról. WZHU IX/1—2. (1959/60) 71—75.
- Tondi A.**: Az imperialista gyarmati politika támogatása a Vatikán részéről. WZHU IX/1—2. (1959/60) 33—36.
- Scsetinyin V.**: A szocialista országok gazdasági segít-

- sége a fiatal nemzeti államoknak. VE 1960. 6. sz. 60—70.
- Sztyepanov L. V.*: A független keleti országok irányában folytatott szovjet gazdaságpolitika lenini alapelvei. PV 1960. 2. sz. 29—38.
- Polyehin I. I.*: Az afrikai imperialista gyarmati rendszer széthullásának jellemző vonásai. PV 1960. 1. sz. 12—29.
- Shils E.*: Politikai fejlődés az új államokban. I. CSSH II/3. (1960. ápr.) 265—292; II/4. (júl.) 379—411. [A volt gyarmati államokban.]
- Harc az uralmi és befolyási övezetekért. BDW 1960. 1. sz. 6—12.
- Raschhofer H.*: A nemzeti kisebbségek védelme és az érvényes nemzetközi jog. DDR 1960. 4. sz. 193—206.
- Hendrych J.*: A történelem feladatai a szocialista társadalom építésének idején. ČCH 1960. 1. sz. 24—31.
- Narszkij I. Sz.*: Az európai népi demokratikus országok társadalmi gondolkodása történetének tanulmányozása a Szovjetunióban. KSZSZ 29. (1960) 85—90.
- Spiru B.*: Kutatások az európai népi demokráciák történetének köréből. Az irodalom szemléje. ZG 1960. különsz. 474—507.
- Beljakov A., Burlackij F.*: A szocialista forradalom és a jelenkor lenini elmélete. Kom 1960. 13. sz. 10—27.
- Waldenberg M.*: Lenin a szocialista forradalom formáiról. SF 1960. 2—3. sz. 3—45.
- Szilágyov N.*: Az együttműködés a szocialista internacionális zászlaja alatt. Kom 1960. 18. sz. 68—75.
- Mikulszkij K.*: A szocialista építés befejezésének problémái a népi demokratikus országokban. VE 1960. 11. sz. 76—87.
- Oelssner F.*: Marx gazdasági elemzése és a szocialista gazdaság irányítása. EP 1960. szept. 79—85.
- Olejnyik I. P.*: A szocialista országok egysége és tömör összetartozása — a szocialista világszisztem hatalmának alapja. VF 1960. 9. sz. 24—37.
- West Fr.*: A népi demokráciák fejlődési problémái. WZ 1960. 2. sz. 99—107.
- Csarkesier A.*: A szubjektív tényező szerepe a szocialista társadalom fejlődésében. NV 1960. 8. sz. 15—29.
- Sztrudnibroszkujna V.*: A mezőgazdasági szövetkezetek oszthatatlan alapjai az európai népi demokratikus országokban. VE 1960. 7. sz. 70—80.
- Zyuzencki Si. J.*: A gazdasági perspektívák Kelet-Európában. PSQ 1960. 2. sz. 201—228.
- Šedivý J.*: A Csehszlovák Köztársaság és a szocialista tábor országai közti testvéri kapcsolatok lenini alapelvei. NM 1960. 4. sz. 396—405.
- Demiszovak M., Škibiňskí L.*: Lengyelország és a szocialista országok gazdasági együttműködéséről és további fejlődési perspektíváiról. (Anyagok és tényleg.) ND 1960. 6. sz. 65—79.
- Kondratyev Vi.*: India gazdasági kapcsolatai a szocialista országokkal. MEMO 1960. 11. sz. 98—105.
- Statistikai adatok a szocialista országok gazdaságáról, 1959. EP 1960. júl.—aug. 101—104.
- Boriszov Ju. Sz., Baszjukov V. Sz.*: A mezőgazdaság kollektivizálásának néhány problémája Charles Bouvier értékelésében. VI 1960. 10. sz. 163—176. [Ch. B.: La collectivisation de l'agriculture URSS, Chine, Démocraties populaires, (Paris, 1958.) c. könyvről.]
- Bracht H. W.*: Tanulmányozzat az osztrák jogról. ZfO 1960. 1. sz. 101—107. [A müncheni „Institut für Ostrecht”-nek a keleteurópai országok jogrendjével foglalkozó tanulmányoszata.]
- Duret J.*: A Szakszervezeti Világszövetség és a gazdasági helyzet Európában. CI 112. (1960. máj.—jún.) 49—55.
- Berlioz J.*: Válságban a szocializmus? LM 1960. 2. sz. 84—87.
- Kaigl V.*: A szocialista rendszer a világ gazdaságában. EP 1960. május. 5—11.
- Lefranc P.*: A kooperáció a szocialista országok között. EP 1960. okt. 94—96.
- Ciamaga L.*: A szocialista országok nemzetközi specializálódása. SM 1960. 1. sz. 61—85.
- Morgenstern K.*: A nemzetközi szocialista munkamegosztás néhány kérdése. Ein 1960. 4. sz. 611—628.
- Mine B.*: A társadalmi tulajdon a mai szocialista gazdaságban. CI 113. (1960. júl.—aug.) 45—50.
- Ponnet J.*: A mezőgazdaság jövője: „szabad vállalkozás” vagy szocializmus? CI 115 (1960. nov.—dec.) 37—54. [Franciaország, USA, Szovjetunió.]
- Ukúncsev B.*: A szocializmusból a kommunizmusba való átnövés dialektikájának kérdései. Kom 1960. 13. sz. 61—73.
- Maltsev I. V.*: A kommunizmus építése — a sokmillió népítőmegek élő alkotó tevékenysége. VIK 1960. 6. sz. 8—26.
- Tolkunov L. N.*: A kommunista pártok a parasztokat a szocializmusba vezetik. (A paraszti termelőszövetkezetek az európai népi demokratikus országokban.) VEI 1960. 5. sz. 95—118.
- Ponomarjov B.*: A világ kommunista mozgalmanak harci programja. Kom 1960. 18. sz. 6—24.
- Villon P.*: A munkásosztály vezetőszerpe. CC 1960. 10. sz. 1520—1535.
- Mury G.*: A proletariátus történelmi feladata. CC 1960. 10. sz. 1510—1519.
- Erősítsük az éberséget és a népek békeharcaát. (A párizsi konferencia imperialista szabotázsának háttéréhez.) NM 1960. 6. sz. 577—589.
- R. P. D.*: Mi következik Párizs után? LM 1960. 7. sz. 289—300.
- Hall G.*: A legfelső síkú konferencia s ami utána következett. PA 1960. 8. sz. 11—23. [A konferencia megíhúslása.]
- Kunyina A., Maruskin B., Szelezkin L.*: Történelemhamisítás az amerikai monopóliumok megbízásából. Kom 1960. 13. sz. 105—114.
- Šucđárek A.*: A pánszlávizmus kísértetének feltámasztása, mint a Szovjetunió és a népi demokratikus országok elleni hidegháború része. HČ 1960. 2—3. sz. 448—465.
- Nakropin O.*: Az ún. nemzetközi válságpolitikáról. MEMO 1960. 9. sz. 3—13.
- Ptrusov A.*: Az agrárválság a kapitalista országokban. MEMO 1960. 8. sz. 73—84. [A második viágháború után.]
- Lenin I.*: A kapitalista országok közötti ellentétek a jelenlegi szakaszban. MEMO 1960. 8. sz. 25—40.
- Melnyikov D.*: A német militarizmus és Nyugat-Európa. Kom 1960. 7. sz. 90—95.
- Buzikin Ju.*: Két gazdasági blokk Nyugat-Európában. MEMO 1960. 8. sz. 117—123.
- Štrák L.*: Nyugat-Európa integrációjának problémái. NM 1960. 3. sz. 274—286.
- A kapitalista országok gazdasági helyzete. Konjunktúra-szemle 1959-re és 1960 elejére. MEMO 1960. 8. sz. melléklete 1—120.
- Gauzmyer N.*: A technikai haladás és a kapitalizmus rothadása. Kom 1960. 15. sz. 91—101.
- Rukowski M. F.*: A neo-hitlerizmus akciójában. ND 1960. 2. sz. 105—111.
- Klofát J.*: A mai kapitalizmus és a jobboldali szocialisták ideológiája. NM 1960. 6. sz. 644—654.
- Leder W.*: Az európai szociáldemokrácia problémáiból. ND 1960. 4. sz. 115—130. [Angol és nyugatnémet.]
- Leonidov A.*: A klerikalizmus mozgóerői Nyugat-Európában. MEMO 1960. 7. sz. 70—85.
- Butrus Gh.*: A reformizmus és a kapitalista valóság. LC 1960. 1. sz. 68—81.
- Zamoskin Ju. A.*: A mai kapitalizmus és az egyén szellemi élete. VF 1960. 6. sz. 43—57.
- Grigorjev A.*: A nyersanyagtermelés struktúrájának megváltozása a kapitalista országokban. MEMO 1960. 11. sz. 49—62.
- Szemjonov V. Sz.*: Az osztályok és az osztályharc a mai kapitalista országokban. VF 1960. 5. sz. 112—125.
- Klokočka V.*: Antidemokratikus tendenciák a burzsoá államok választási rendszerében. NM 1960. 4. sz. 416—427.
- A sztrájkmozgalom a kapitalista országokban. MEMO 1960. 11. sz. 152—157. [Statistikák, 1948—1959.]
- Ljubimova V.*: A dolgozók sztrájkharc a kapitalista országokban, 1959—1960. MEMO 1960. 5. sz. 117—125.
- Nagpel Sz.*: A kapitalizmus ma és a kispolgárság. MEMO 1960. 12. sz. 73—85.
- Vokrouhlický Z.*: Harc a népi erők egyesítéséért a tőkés országokban. NM 1960. 9. sz. 958—970.
- Kuznyecov B.*: A kapitalista országok kommunista pártjainak harca a parasztság érdekeiért. Kom 1960. 13. sz. 85—94.
- Delon P.*: Az alkalmazottak megoszlása Franciaországban és a világban. CI 112. (1960. máj.—jún.) 56—60.
- Lancev M.*: A társadalombiztosítás a kapitalista országokban. MEMO 1960. 2. sz. 112—117.

Becker J. M.: A munkanélküliség-biztosítás huszonöt éve. PSQ LXXV/4. (1960. dec.) 481—499.

Pomelov I.: Október és a jelenkor nagy problémái. Kom 1960. 15. sz. 11—24. [A kolonializmus felszámolása, a békehare].

Sapiro A.: A mai korszak és sajátosságai. MEMO 1960. 11. sz. 13—25.

Rapački A.: A hidegháborútól a békés együttélésig. ND 1960. 1. sz. 3—16.

Čvrček G. N.: A békés egymás mellett élés lenni elve győz. UIZS 1960. 2. sz. 46—56.

Nalan Zs.: Döntő jelenségek a legújabb történeti folyamat fejlődése szempontjából. IP 1960. 5. sz. 3—18. [Az imperializmus a békés egymás mellett élés, a leszerelés stb.]

Matvejev V., Mihajlov M.: A békehare, a népek szabadsága és az ENSz. Kom 1960. 15. sz. 102—113.

Oszipov M.: Lenin a két rendszer békés egymás mellett élésének alapelveiről. MEMO 1960. 10. sz. 3—13.

Burles J.: A békés egymás mellett élés lenni alapelve. CC 1960. 10. sz. 1607—1619.

Srovnal J.: A békés együttélés és az ideológiai harc. NM 1960. 11. sz. 1147—1159.

Lophin A., Almásan C.: A békés együttélés — korunk égető szükséglete. LC 1960. 3. sz. 54—68.

Diene J.: A békemozgalom és a harc a leszerelésért. CC 1960. 11. sz. 1620—1634.

Knyazinszkij V. B.: A békés egymás mellett élés és az európai történelem burzso megahamisítása. VI 1960. 10. sz. 18—35.

Georgiev L., Miter D.: A háború és a béke problémája a mai revizionizmus szemüvegén keresztül. NV 1960. 11. sz. 15—35.

Kirilín I. A.: A két rendszer békés egymás mellett élése lenni alapelveinek továbbfejlesztése az SZKP XX. és XXI. kongresszusán. VIK 1960. 1. sz. 155—166.

Morozov G.: Az Egyesült Nemzetek Szervezete és a béke fenntartásának feladatai. MEMO 1960. 10. sz. 14—26.

Stachel J.: Az ENSZ-kögyűlés és a békehare. PA 1960. 11. sz. 5—14.

Gossens H.: A varsói egyezmény — a béke eszköze. Ein 1960. 5. sz. 760—770.

Mayer R.: Franciaország és a leszerelés. CC 1960. 3. sz. 352—366.

Dumont Tek.: A nők és a békehare. CC 1960. 1. sz. 39—47.

Buék J.: A fegyverzés — a békéhez vezető biztos út. NM 1960. 1. sz. 66—76.

R. P. D (utt): A leszerelés és a béke. LM 1960. 2. sz. 49—63.

Aphtheker H.: Ki akar leszerelést? PA 1960. 8. sz. 34—47.

Aphtheker H.: Leszerelés és béke. PA 1960. 11. sz. 15—26.

Dmitrijev V. V.: A békés együttélés koncepciójának filozófiai „cafolatáról”. VF 1960. 5. sz. 155—160. [A. Wetter „A békés együttélés szovjet koncepciója” c. cikkéről. Das Parlament 1959. júl. 15. sz.]

Varga J.: A huszadi század kapitalizmusa. MEMO 1960. 1. sz. 34—59.

Pavlát V.: A Montan-Unio válsága. NM 1960. 9. sz. 990—996.

Kriz M. A.: Az arany a világ mai pénzügyleteiben. PSQ LXXV/4. (1960. dec.) 500—518.

A kapitalista országok gazdasági helyzete. (Konjunktúrális szemle 1959. első három negyedéről.) MEMO 1960. 1. sz. 161—179.

Dubin Sz.: A hidegháború és gazdasági következményei. MEMO 1960. 12. sz. 21—37.

Aust H. W.: A viszály a két gazdasági blokk között és az USA. DAP 1960. 2. sz. 139—167.

Grigorjev A.: Eltolódások a kapitalista országok nyersanyagmerlegében. MEMO 1960. 12. sz. 64—72.

Finsyev Sz.: Strukturális változások a nyugat-európai országok gazdaságában. MEMO 1960. 7. sz. 34—48.

A gazdasági erőviszonyok változásai a kapitalista országokban. BDW 1960. 1. sz. 1—6.

Duret J.: A külföldi beruházások Európában. CI 109. (1959. dec.—1960. jan.) 23—36. [1954—1958.] Az amerikai tőkebefektetés Nyugat-Európában. BDW 1960. 24. sz. 5—14.

Duret J.: Az USA és a közös piac. CI 110. (1960. febr.) 17—30.

Nicolon F.: Az amerikai befektetések növekedése Európában. EP 1960. márc. 51—60.

Zdanovics J.: Gazdasági okok a nyugat-európai integrációs mozgalom mögött. SM 1960. 3. sz. 43—66.

Knyazinszkij V. B.: Az európai „integráció” ideológiáinak történelmihamisításáról. VI 1960. 5. sz. 118—134.

A német finánc-tőke agrárpolitikájának legfontosabb vonásai és ennek kihatása az „Európai gazdasági közösség” parasztjainak helyzetére. BDW 1960. 12. sz. 6—10.

Nagrebekij V.: Az amerikai katonai gépezet az európai kontinensen. MEMO 1960. 6. sz. 46—58.

Verner W.: A NATO katonai válsága és a német militarizmus agresszivitása. Ein 1960. 2. sz. 282—296.

Leonyidov A.: A klerikalizmus mozgató erői Nyugat-Európában. MEMO 1960. 6. sz. 78—92.

Albánia

Stanojević Gl.: A hegyvidéki és albán törzsek felkelése a kandiai esata előtt. IZCG XVII/3. (1960) 513—522 [17. század első fele]

Veselinović R. L.: Az „albanok” és „klimentek” a 17. század végi osztrák forrásokban. (Történeti-földrajzi és etnográfiai tanulmány.) MÖS 13. (1960) 195—230.

Veselinović R.: Kik az „albanok” és „klimentek” a 17. század végi osztrák forrásokban? (Történeti-földrajzi és etnográfiai tanulmány.) ZDN 25. (1960) 93—124.

Pupo P., Maszlev Sz.: Fejezetek a bolgár-albán baráti kapcsolatok történetéből, a 19. században. IP 1960. 3. sz. 113—122.

Vujović D.: Szkutari felszabadítása 1918-ban és a helyzet a montenegrói-albán határon. IZCG XVII/1. (1960) 93—128.

Anglia

Dutt R. P.: Harry Pollitt, 1890—1960. LM 1960. 8. sz. 357—362.

Szovjet—angol történetészkonferencia Moszkvában. VI 1960. 6. sz. 220. [Az 1960. szeptemberben tartandó konferencia előadásainak jegyzéke.]

Poljakov V. G.: A szovjet—angol történetész konferencia. VI 1960. 12. sz. 161. [Szept. 6—8. Moszkvában.] Szovjet—angol történetészkonferencia Moszkvában. NNI 1960. 6. sz. 171.

A II. szovjet—angol történetészkonferencia. VAN 1960. 11. sz. 116.

Az angol—szovjet történetészkonferenciáról, Moszkva 1960. szept. 6—12. BIHR 88. (1960. nov.) 236—237.

A. P.: Az angol ipari forradalom kezdetei. PP 17. (1960. ápr.) 71—81. [Konferencia, London 1959. júl.]

Joll J.: Anglia világhelyzete az angol történetészek szemével. HZ 190/2. (1960) 249—266. [Főleg 19—20. századi történetírókról.]

Davies K. G.: A birodalom és a tőke. (Bibliográfiai és kritikai megjegyzések, XLIV.) ECHR XIII/1. (1960. aug.) 105—110.

Churchill W. S.: A History of the English-speaking Peoples. I—IV. London 1936—1958. — Ism.: K. B. Vinogradov. VI 1960. 10. sz. 176—183.

Findlay D. F.: Az angol iskolai történetkönyvekről. VIII. H 153. (1960. febr.) 32—39.

Hembry Ph. M.: Az angol iskolai történetkönyvekről. IX. H 155. (1960. okt.) 240—247.

Boldirev N. D.: „Russica” forrásanyag Anglia levéltáraiban. ISZSZSZR 1960. 5. sz. 214—218.

Rothstein A.: Lenin és az angliai politikai élet. ISZSZSZR 1960. 2. sz. 238—244.

Pollitt H.: Lenin és az angol munkásmozgalom. VI 1960. 4. sz. 15—18.

Dutt Palm.: A leninizmus és az angol munkásmozgalom. NNI 1960. 2. sz. 36—49.

Burrell S. A.: A kávinizmus, kapitalizmus és a közép-sztyál. Néhány gondolat egy régi problémáról. JMH 1960. 2. sz. 129—141.

Rice D. T.: Kísérlet a 10—11. századi angolszász szobrászat klasszifikálására. CCM 1960. 2. sz. 195—208.

McKisack M.: III. Edward és a történetészek. H 153. (1960. febr) 1—15.

Duby G.: Az angol falvak a középkorban (birtokszáma-

- dások, összejárások és légifelvelekek alapján.) Ann 1960. 3. sz. 549—555.
- Hollister C. W.: A scutagium mérve a 11—12. századi Angliában. EHR LXX/297. (1960. okt.) 577—588.
- Finn R. W.: Az Ely birtokösszeírás (inquisitio Eliensis) új értékelése. EHR 296. (1960. júl.) 385—409. [11. század vége]
- Southern R. W.: Anglia helye a 12. századi reneszánszban. H XLV/155. (1960. okt.) 201—216.
- Lennard R.: A szántó ökörfogatok (instauramentum) összetétele a 12. századi Angliában. EHR 295. (1960. apr.) 193—207.
- Cheney C. R.: Az angol diocésisek legkorábbi statútáinai. EHR 294. (1960. jan.) 1—29.
- Donkin R. A.: Letelepítés és elnéptelenedés a cisztercita birtokokon a 12—13. században, főleg Yorkshirében. BIHR 88. (1960. nov.) 141—165.
- Chuplais P.: I. Henrik pecsétje és eredeti oklevelei. EHR 295. (1960. apr.) 260—275. [12. század eleje.]
- Davis R. H. C.: István király és Chester earlja. EHR LXX/297. (1960. okt.) 654—660. [Az earl többszörös eljáratlása, a 12. sz. derekán.]
- Walker D.: Ralph, Pichard fia. BIHR 88. (1960. nov.) 194—202. [Gloucester earlje, 12. század.]
- Titov J.: Az időjárás adatok feltüntetése a winchesteri püspökség számadáskönyveiben, 1209—1350. ECHR XII/3. (1960. apr.) 360—407.
- Holt J. C.: A Robin Hood balladák eredete és hallgatósága. PP 18. (1960. nov.) 89—110. [13—15. sz.]
- Holmes G. A.: Firenzei kereskedők Angliában, 1346—1436. ECHR XIII/2. (1960) 193—208.
- Aston M. E.: A Lollard-mozgalom és zendülés, 1381—1431. PP 17. (1960. apr.) 1—44.
- A bury-i St. Edmund kolostor apátjának válasza egy remeteségre vágyó kérényére, 14. század. Közli: A. Grandsen. EHR 296. (1960. júl.) 464—467.
- Kamenyckij B. A.: John Fortescue és szerepe Anglia burzsoá kultúrájának kialakulásában. VIMK 1960. 5. sz. 110—122. [15. század]
- Kamenyckij B. A.: John Fortescue tanítása a jogról és a tulajdonról. (A 15. századi Anglia politikai eszméinek történetéből.) NDVSN 1960. 4. sz. 191—205.
- Angol alkotmánytanok a 15—17. században I. Hinton R. W. K.: Angol alkotmányelméletek Sir J. Eliotig. II. Weston C. C.: A vegyes monarchia elmélete I. Károly uralkodása alatt és után. EHR 296. (1960. júl.) 410—443.
- Poquet du Haut-Jussé B. A.: Az irodalmi reneszánsz V. Henrik angol király udvarában. (Két kiadatlan levél 1412-ből.) RH CCXXIV. (1960. okt.—dec.) 329—338.
- Harris G. L.: Küzdelem Calais-ért: Lancaster és York rivalizálásának egy példája. EHR 294. (1960. jan.) 30—53.
- Armstrong C. A. J.: A politika és a St. Albans-i csata, 1455. BIHR 87. (1960. máj.) 1—72. [Az angliai „rózsák” háborújában.]
- Myers A. R.: A háború kitörése Anglia és Burgundia között 1471 februárban. BIHR 87. (1960. máj.) 114—115.
- Tucker M. J.: John de Vere, oxfordi earl, háztartáskönyve 1490—1491-ből. EHR 296. (1960. júl.) 468—474.
- Elton G. R.: VIII. Henrik proklamációs törvénye. EHR 295. (1960. apr.) 208—222. [1539]
- Derrett J. D. M.: Morus Tamás peréről szóló korabeli feljegyzés egy ismeretlen verziója. BIHR 88. (1960. nov.) 202—223.
- Collinson P.: Thomas Wood, puritán, levelei, 1566—1577. BIHR Suppl. No. 5. (1960. nov.) 1—XL, 1—32.
- Cross Cl.: Nemzeti patronátus az Erzsébet-kori angol elgályában. THJ III/1. (1960) 1—16.
- MacCaffrey W. T.: Talbot és Stanhope: Erzsébet politikájának egy epizódja. BIHR 87. (1960. máj.) 73—85. [A 16. század vége]
- Clarkson L. A.: Az angol bőrpár szervezete a 16. század végén és a 17. században. ECHR XIII/2. (1960) 245—256.
- Anderson O.: Brit kormányok és lázadások a tengeren. THJ III/1. (1960) 56—64. [17—18. század]
- Carter A. C.: Papi szolgálat a németalföldi angol templomokban a 17. században. BIHR 88. (1960. nov.) 166—179.
- Hammersley G.: Az erdőtvörvények felújítása I. Károly uralkodása idején. H 154. (1960. jún.) 85—102. [1632—1640]
- Burg M. A.: A diggerek társadalmi ideológiájának kérdéséhez. NNI 1960. 4. sz. 53—70.
- Snow V. F.: Essex és az arisztokrata ellenzék a korai Stuartok alatt. JMH 1960. 3. sz. 224—233. [A 17. század negyvenes éveiben.]
- Krause G.: Cromwell Oliver az angol történeti tudatban. GWU 1960. 6. sz. 325—339.
- Macpherson C. B.: J. Harrington „ideális állama”. PP 17. (1960. apr.) 45—70. [1656-ban megjelent „Oceana” c. könyvében.]
- Engelhardt V. A., Vinogradov V. A.: A londoni Királyi Társaság (Royal Society) 300. évfordulója. VAN 1960. 12. sz. 72—77.
- Nutting H. A.: A legegészségesebb törvény: az 1679. évi Habeas Corpus törvény. AHR LXV/3. (1960. apr.) 527—543.
- Jones J. R.: II. Jakab és whig munkatársai. THJ III/1. (1960) 65—73. [1687—1688]
- Tappe E. D.: Dr. Benjamin Woodroffe és a magyar „elégedetlenek”. SEER 91. (1960. jún.) 534—536. [Gyógyász Pál, Sellyei Pál, 17. század vége, 18. század eleje.]
- Anderson O.: A brit tengeri szupremácia kialakulása és a tengeri hadiflokkok kicserélése, 1689—1783. EHR 294. (1960. jan.) 77—89.
- Francis A. D.: John Menthuen és az 1703. évi angol-portugál szerződés. THJ III/2. (1960) 103—124.
- Holmes G. S.: Szavazás az alsóházban a „mines béke Spanyolország nélkül” clausuláról, 1711. dec. 7. BIHR 88. (1960. nov.) 223—234.
- Coats A. W.: A gazdasági eszmék és a szegény-törvények a 18. században. ECHR XIII/1. (1960. aug.) 39—51. [Angliában, 1723—1782.]
- Cordebas C.: Jeremy Bentham a közgazdász. RHES XXXVIII/2. (1960) 178—202. [1748—1832]
- Gupta B. K.: Angol veszteségek Calcutta elestekor, 1750. EHR 294. (1960. jan.) 90—91.
- Dzsineradzse V. Z.: A 18. századi orosz-angol kulturális kapcsolatok történetéből. VIMK 1960. 5. sz. 63—76.
- Laprade W. T.: Edmund Burke. Egy hírnév változásai. JMH 1960. 4. sz. 321—332. [1729—1797]
- Pocock J. A. G.: Burke és a régi alkotmány. Egy eszmé-történeti probléma. THJ III/2. (1960) 125—143.
- Musson A. E., Robinson E.: A tudomány és ipar a 18. század második felében. ECHR XIII/2. (1960) 222—244.
- McKendrick N.: Josiah Wedgwood, egy 18. század bel- és külkereskedelmi vállalkozó. ECHR XII/3. (1960. apr.) 408—433. [Az angol fazekasipar nemzetközi piacainak megerősítője.]
- Musson A. E., Robinson E.: Az ipari gépek kezdetei Lancashireben. JEH 1960. 2. sz. 209—233. [18. század második fele]
- Wilson Ch.: Holland investíció a 18. századi Angliában. Megjegyzés a yard-mérőrudról. ECHR XII/3. (1960. apr.) 434—439. [Viszontválasz: uo. 440—444.]
- Rimlinger G. V.: A tiltakozás törvényesítése. A szakszervezeti mozgalom összehasonlító történetéből. CSSH II/3. (1960. apr.) 329—343. [Az angol és német bányászok harcra a szakszervezeteken belül a 18. századtól az első világháborúig.]
- A richmond-i herceg egy memorandumja, 1766. júl. 1—7. Publikálja: A. G. Olson. EHR 296. (1960. júl.) 475—482.
- Rudé G.: Az 1788—1789. évi middlesex-i választások. EHR LXX/297. (1960. okt.) 601—617.
- Thomas P. D. G.: John Wilkes és a sajtószabadság, 1771. BIHR 87. (1960. máj.) 86—98.
- Sheridan R. B.: Az 1772. évi brit hitelviség és az amerikai gyarmatok. JEH 1960. 2. sz. 161—186.
- Derrett D. M.: Nadakumar maharadzsa hamisítási pere. EHR 295. (1960. apr.) 223—238. [1775]
- Christie I. R.: A Yorkshir-i Szövetség, 1780—1784. A politikai szervezet történetéből. THJ III/2. (1960) 144—161. [A politikai radikalizmus kiterjedése vidékre.]
- Taylor A. J.: Haladás és szegénység Britanniában, 1780—1850. Újjáértékelés. H 153. (1960. febr.) 16—31.
- Tyturin V. A.: Malajföld elfoglalása Anglia által. KSZINA XLIII. (1960) 49—67. [1786—1909.]
- Rose R. B.: Az 1791. évi Priestley-zavargások. PP 18. (1960. nov.) 68—88.

- Robinson E.*: Új adatok a Pristley-féle zendülésről. THJ III/1. (1960) 73—75. [1791—1793].
- Bédarida Fr.*: London társadalmának története a 19. században. Források és problémák. Ann 1960. 5. sz. (szept—okt.) 949—982.
- Hennock P.*: Az angol városok fejlődése a 19. században. WAG 1960. 4. sz. 226—233.
- Phelps G.*: Az orosz irodalom iránti angol érdeklődés kezdeti szakasza. SEER 91. (1960. jún.) 415—430. [Angol fordítások 1870-ig].
- Fraser P.*: A miniszteriális ellenőrzés fokozódása a 19. századi képviselőházban. EHR 296. (1960. júl.) 444—463.
- Cooney E. W.*: Hosszú építkezési ciklusok a brit gazdaságban a 19. században. EcHR XIII/2. (1960) 257—269.
- Davis L. E., Hughes R. T.*: A dollár — font sterling átváltási kurzusai, 1803—1895. EcHR XIII/1. (1960. aug.) 52—78.
- Léjvere A.*: Brit gondok 1806-ban: A negyedik koalíció eszdeljének következményei. RHD 1960. apr.—jún. 185—172.
- Wright H. R. C.*: T. S. Raffles és a rabszolgakereskedelemlen Batáviában 1812-ben. THJ III/2. (1960) 184—191.
- Smith E. A.*: Megvesztetés és a választójog megvonása: A wallingfordi választások, 1820—1832. EHR LXX/297. (1960. okt.) 618—630.
- Parris H.*: Forradalom a kormányban a 19. században. Egy újraértékelés újraértékelése. THJ III/1. (1960) 17—37.
- Best G. F. A.*: A whigek és az angol egyház Lord Grey és Holland korában. H 154. (1960. jún.) 103—118.
- Hart J.*: Sir Ch. Trevelyan, helyettes titkár az angol királyi kincstárban. EHR 294. (1960. jan.) 92—110. [1840—1859].
- Parris H.*: A Peel-kormány vasútpolitikája, 1841—1846. BHR 88. (1960. nov.) 180—194.
- Reznickor A. B.*: A chartista mozgalomról, 1842. NNI 1960. 5. sz. 64—75.
- Jerojeev N. A.*: A chartista mozgalom néhány oldalának értékeléséről. NNI 1960. 1. sz. 86—91.
- Morton A. L.*: A chartizmusról szóló vitához. NNI 1960. 3. sz. 72—75.
- Lawson-Tancred M.*: A gabonatorvény elleni liga és a gabonatorvény válsága 1846-ban. THJ III/2. (1960) 162—183.
- Cromwell V.*: Egy incidens az állandó államtitkári tisztség fejlődésében az angol külügyminisztériumban. BHR 87. (1960. máj.) 99—113. [1848. ápr.].
- Calkins W. N.*: Egy viktoriánus szabadkereskedelmi társaság. EcHR XIII/1. (1960. aug.) 90—104. [A liverpooli "Financial Reform Association", 1848—].
- Klimenko N. P.*: Hogyan készítették elő az angol gyarmatosítók a második ópiumháborút: a háború kezdete. NDVSIN 1960. 4. sz. 175—190. [1857].
- Harrison R.*: Az angol munkásosztály és az 1868. évi általános választások. I. IRSH V/3. (1960) 424—455.
- Robson M. M.*: Lord Clarendon és a krétai kérdés, 1868—1869. THJ III/1. (1960) 38—55.
- Barlett C. J.*: Clarendon, a külügyminisztérium és Hohenzollernnek jelölése a spanyol trónra, 1868—1870. EHR 295. (1960. ápr.) 276—284.
- Hanham H. J.*: Politikai patronátus az angol államkincstárban, 1870—1912. THJ III/1. (1960) 75—84.
- Gaskin M.*: Angol—skót bankkonfliktusok, 1874—1881. EcHR XII/3. (1960. ápr.) 445—455.
- Tjurin V. A.*: Népi felkelések Malajában az angol gyarmatosítók ellen a 19. század utolsó negyedében. PV 1960. 5. sz. 54—64.
- Gillard D. R.*: Salisbury Afrika-politikája és Helgoland felajánlása a németeknek 1890-ben. EHR LXX/297. (1960. okt.) 631—653.
- Jefferson M. M.*: Lord Salisbury és a keleti kérdés, 1890—1898. SEER 92. (1960. dec.) 44—60.
- Roewe A. L.*: Alltírnyás hírtöke és a Cecil család. EHR 294. (1960. jan.) 54—78. [Salisbury marquis családjának eredetéhez.]
- Miller T. B.*: Az egyiptomi kérdés és a brit külpolitika, 1892—1894. JMH 1960. 1. sz. 1—15.
- Az angol tőke behatolása Oroszország külalajparába 1898—1902. A dokumentumokat publikálja: M. Ja. Geftyer stb. IA 1960. 6. sz. 76—104.
- Nyiklitina I. A.*: Az USA és az angol—bur háború. NNI 1960. 1. sz. 40—52.
- Winkler H. R.*: Újabb munkák a 20. századi Britanniáról. JMH 1960. 1. sz. 32—47.
- Ignatjev A. V.*: Befelezetlen szakasz. (Az 1914. évi orosz—angol tárgyalások történetéhez.) NZSZSR 1960. 3. sz. 107—118.
- Liebman M.*: Fabianizmus és kommunizmus: a Webb testvérpár és a Szovjetunió. I. IRSH V/3. (1960) 400—423. [1917—1935].
- Ahlsvede D.*: Német—brit béketárgyalások Hágában 1918-ban? WAG 1960. 3. sz. 187—197.
- A szovjet kormány felhívása az angol és amerikai katonákhoz, 1918. Publikálja: I. M. Krasznov. IA 1960. 5. sz. 8—10.
- Toriein T. M.*: Nagy-Britannia Kommunista Pártjának harca a Szovjet-Oroszország védelméért Angliában a munkások között kibontakozott mozgalom fokozásáért, 1920—1922. NDVSIN 1960. 3. sz. 108—120.
- Dutt P.*: Nagybritannia Kommunista Pártjának 40 éve. Kom 1960. 11. sz. 92—103.
- Klugmun J.*: Nagy-Britannia Kommunista Pártjának megalakulása. (A Párt megalakulásának 40. évfordulójára.) VIK 1960. 4. sz. 113—131.
- Watt D. C.*: A dominiumok befolyása a München előtti brit politikára. VIZG 1960. 1. sz. 64—74.
- Marsukin B. I.*: Az USA és Anglia vezető köreinek állásfoglalása a Szovjetunió elleni fasiszta agresszió tekintetében. VI 1960. 7. sz. 14—28.
- Nyekrics A. M.*: Anglia politikája a „furesa” háború idején. NNI 1960. 3. sz. 55—71.
- Kowalski W.*: Lengyel—angol kapcsolatok a II. világ-háború előtt és alatt. KH 1960. 1. sz. 272—274. [Tudományos ülésszak Varsóban 1959. nov. 5.]
- Schaffer G.*: Nagy-Britannia bel- és külpolitikájának aktuális problémái. DAP 1960. 9. sz. 985—996.
- Ljotimil R.*: A monopólisták szövetségei és a külpolitika Angliában. MEMO 1960. 9. sz. 37—49.
- Goncsarov L.*: Angol gyarmati nyersanyag-monopóliumok Afrikában. MEMO 1960. 2. sz. 103—111.
- Milejkorszki A., Hekzin Je.*: Strukturális változások Anglia gazdaságában. MEMO 1960. 12. sz. 52—63.
- Koksz I.*: A brit politikai stratégia a gyarmati kérdésben. MEMO 1960. 3. sz. 43—56.
- Barnes J. A.*: Belföldi politikai és gyarmati közigazgatás különös tekintettel Ausztráliára. CSHH II/2. (1960. jan.) 133—149.
- Galbraith J. S.*: A „zavargó határvidék” mint tényező a brit expanzióban. CSHH II/2. (1960. jan.) 150—168. [India, Malaya, Dél-Afrika].
- Goncsarov L.*: A külkereskedelmi és valutaris-pénzügyi kizsákmányolás Anglia afrikai gyarmatain. MEMO 1960. 8. sz. 107—113.
- Chodak Sz.*: A politikai pártok Afrika brit gyarmati országaiban. SM 1960. 9. sz. 48—69.
- Szergcsjev R.*: Az angol tőke az Egyesült Államokban. MEMO 1960. 5. sz. 134—137.
- La Garrigue V. R.*: Sir Stafford Cripps gazdaság-, pénz- és pénzügyi politikája. RHES XXVIII/2. (1960) 203—225. [1889—1952].
- Noszkov B. V.*: A konzervatív kormány politikája a közlekedés és az államosított iparágak tekintetében Angliában, 1951—1957. VMU 1961. 4. sz. 22—39.

Ausztria

- Wagner H.*: Josef Karl Mayr (1885—1960). MÖS 19. (1960) 604—607. [Bécsi egyet. tanár].
- Gsodam G.*: Wladimir Sax-Zalozceky, 1896—1959. Sof XIX. (1960) 394—395. [A gráci egyetem Művészettörténeti Intézetének igazgatója.]
- Az osztrák levéltári igazgatók VI. konferenciája Bécsben, 1959. május 4—6. MÖS 13. (1960) 475—476.
- Neck R.*: Az osztrák levéltári kiállítás Moszkvában (1959. okt.) és osztrák—szovjet levéltári kiállítás Bécsben (1960. júl.). MÖS 13. (1960) 476—486.
- Jager-Sunstenau H.*: A klosterneuburgi városi levéltárról. MÖS 13. (1960) 502—518.
- Goldinger W.*: Az azeleltti nemesi levéltár. MÖS 13. (1960) 486—502.
- Lentze H.*: Polgári hagyatéki alapítványok a középkori Bécsben. MÖG LXVIII. (1960) 445—456.
- Lhotsky A.*: A történeti kutatás és a történetiúás Ausztriában. HZ 189. (1960) 379—448.

- Mack K.**: Az Ostforschung Ausztriában ma. JGO 8/3. (1960) 391—393.
- Boqay T.**: A templomhelyek a Conversio Bagoariorum et Carantanorumban. (Lokalizálási módszerei és lehetőségei.) SoF XIX. (1960) 52—70.
- Havlik L.**: A Karoling kolonizáció és a szláv lakosság Alsó-Ausztria területén a XI. században. SHS III. (1960) 45—82.
- Huter Fr.**: A régi Glurns mint vásárhely. MIÖG LXVIII. (1960) 388—401. [Tirol, 13—15. század.]
- Lechner K.**: A bécsi Schottenkloster egy ismeretlen urbárium 1322-ből. MIÖG LXVIII. (1960) 402—433.
- Obermayer-Marnach E.**: A bécsi egyetem alapításának történetéhez. V. Orbán pápa két kiadatlan levele. MIÖG LXVIII. (1960) 431—437. [1364]
- Graus Fr.**: Csehország kereskedelmi kapcsolatai Németországgal és Ausztriával a 14. században és a 15. század elején. Hist II. (1960) 77—110.
- Lhotský A., d'Ochlepyo F.**: Georg von Peuerbach szakvéleménye üstökösökről. 1456—1457. MIÖG LXVIII. (1960) 286—290. [Felső-ausztriai asztronómus.]
- Gall Fr.**: Az osztrák „nemzet” címere a bécsi egyetemen. MIÖG LXVIII. (1960) 438—444. [15—16. század]
- Csurkina I. V.**: A bányaipar Szlovéniában a 16. században. UZISz XX. (1960) 69—111.
- Rothenberg G. E.**: Az osztrák katonai határvidék kezdetei Horvátországban és az állítólagos 1522. dec. 22-i szerződés. SEER 91. (1960. jún.) 493—498.
- Strauss F. F.**: Milyen hatással volt a tridentin zsinat bajor Ernő herceg, az 1554-ben beiktatott salzburgi érsek birtokára. JMH 1960. 2. sz. 119—128.
- Rainer J.**: Kísérletek új püspökségek felállítására Belső-Ausztriában II. Károly főherceg és II. Ferdinánd császár idején. MIÖG LXVIII. (1960) 457—469. [16—17. század]
- Budura B.**: A Valtellinaiért folyó harc és a csehországi Habsburgellenes felkelés, 1618—1620. SH 7. (1960) 123—156.
- Heydenorff W. E.**: Elő-Ausztria a harmincéves háborúban. A rajnai előtér elvesztése és visszaszerzési kísérletei. II. (1639—1648). MÖS 13. (1960) 107—194.
- Pállich W.**: Művészeti érdekű regeszták a főudmesterei hivatal jegyzőkönyveiből, 1637—1780. II. rész. MÖS 13. (1960) 518—540.
- Freudenberger H.**: A gyapjúszövet-ipar a Habsburg Monarchiában a 18. században. EHR 1960. 3. sz. 383—406.
- Mikolitzky H. J.**: Franz Stephan lotaringiai herceg mint gazdaságpolitikus. MÖS 13. (1960) 281—287. [18. század első fele]
- Reiner E.**: Karl von Zinzendorf és a vaskohászat Belső-Ausztriában. Adalék Mária Terézia korának gazdaságpolitikájához. MÖS 13. (1960) 258—330.
- Grass N.**: Bencés történetudomány és az Osztrák Történettudományi Intézet kezdetei. MIÖG LXVIII. (1960) 470—484. [1864.]
- Wandruszka A.**: II. József és II. Lipót alkotmánytervezete. A toszkánai szekundogenitura megszüntetése és újrafelállítása. HZ 190/L. (1960) 18—30.
- Bernath M.**: Az erdélyi katonai határvidék felállítása és Bécs politikája Romániával kapcsolatban a korajozsefinista korszakban. SoF XIX. (1960) 164—192.
- Sabdu I.**: Az erdélyi parasztság harca a katonai terhek ellen a Habsburg birodalomnak a francia forradalom elleni háborúja idején, 1792—1797. S 1960. 2. sz. 221—233.
- Allmayer-Beck J. Chr.**: A tiroli népfelkelés és az 1809-es háborús események. DDR 1960. 1. sz. 1—11.
- Slovak J.**: Az ipari kollektív ünségely kezdetei és az első ipari szövetekezést Ausztriában. MÖS 13. (1960) 451—456. [1820-as évek.]
- Brusatti A.**: Vállalkozások finanszírozása és privátbittel az osztrák Vormärzben. MÖS 13. (1960) 331—379.
- Maass F.**: Pietro Ostini bécsi nuncius tárgyalásai a jozsefinista egyházi törvények visszavonása érdekében, 1832—1836. MIÖG LXVIII. (1960) 483—505.
- Kinjapina N. Sz.**: Az 1833. évi müncheni bécsi és berlini megállapodás. NDVSIN 1960. 1. sz. 71—85. [Titkos szerződés Oroszország és Ausztria között az ottomán birodalom és Egyiptom rovására.]
- Marx J.**: Grillparzer hivatali pályájához. MÖS 13. (1960) 456—474. [1830—40-es évek]
- Kann R. A.**: Metternich a nemzetközi kapcsolatokra gyakorolt befolyásának újraértékelése. JMH 1960. 4. sz. 333—339.
- Saurigay G. B.**: A Szent Szövetség és a Metternich elképzelései szerinti szövetség. RH 1960. ápr—jún. 249—274.
- Menczer B.**: Metternich és Széchenyi. DDR 1960. 2. sz. 78—86.
- Wagner F. S.**: Széchenyi és a nemzetiségi probléma a Habsburg birodalomban. JCEA XX/3. (1960. okt.) 287—309.
- Walter Fr.**: Anton Freiherr von Doblhoff-Dier kereskedelmi miniszter innsbrucki küldetése. (1848. máj. 23.—jún. 19.) MIÖG LXVIII. (1960) 506—528.
- Walter F.**: Karl Killeck Freiherr von Kübau és a Ferenc József-féle neabszolútizmus. SoF XIX. (1960) 193. [1848—1855]
- Ermacora F.**: A karintiai kisebbségi kérdés mint jogi probléma. DDR 1960. 1. sz. 12—31. [A 19. század második felétől.]
- Novotny A.**: Oswald Redlich jelentősége Ausztria újkori története számára. MIÖG LXVIII. (1960) 546—552. [1858—]
- Lenzenweger J.**: A német nemzeti egyház és a római Sta. Maria del'Anima pápi kollégium szellemi protektora. MÖS 13. (1960) 380—391. [kb. 1858—1918]
- Prejdzon V. I.**: Az orosz—horvát forradalmi kapcsolatok történetéből. KSzISz 29. (1960) 129—133. [I. Tkalic („Az osztrák kérdés...” c. brosjúra, Párizs 1866. szerzője) találkozása Herzemmel.]
- Paszkeleva V.**: Ausztria—Magyarország gazdasági befolyása Bulgáriában az 1877—1878. évi orosz—török háború idején. IIB 8. (1960) 209—223.
- Procionskaja I. V.**: Az 1890. évi osztrák—cseh megállapodás. NDVSIN 1960. 4. sz. 160—174.
- Najdus W.**: A socialista munkásmozgalom kezdetei Galiciában. (A 19. század 70—80-as éveiben.) ZPW 1960. 1. sz. 3—34.
- Najdus W.**: Munkásszervezetek Galiciában. PH 1960. 1. sz. 123—154. [19. sz. második felétől 1918-ig.] A galíciai lengyel szervezetek tevékenysége az Oroszország és Ausztria közötti diplomáciai levelezésben 1906—1912. A leveleket publikálja: St. Arski. SM 1960. 10. sz. 53—66.
- Kann R. A.**: Ferenc Ferdinánd főherceg és az ausztriai németek. MÖS 13. (1960) 392—403.
- Beyer H.**: Björnsterne Björnson és a nemzetiségi kérdés Ausztria—Magyarországon. SoF XIX (1960) 215—238.
- Piszarev Ju. A.**: Parasztendülések Bosznia-Hercegovinában 1910-ben és az 1911. évi agrárreform. NNI 1960. 6. sz. 93—105.
- Kramer H.**: Kastelruth község az 1914 előtti évtizedekben. MIÖG LXVIII. (1960) 529—545. [Dél-Tirol]
- Notovics F. I.**: Az osztrák és német diplomácia kísérletei Bulgária bevonására a világháborúba 1914 augusztusában. NNI 1960. 1. sz. 116—123.
- Rakočević N.**: Adalék az osztrák—magyar okkupáció történetéhez Montenegróban, 1916—1918. IZCG XVII/3. (1960) 611—641.
- Steiner G.**: Hogyan látták el az imperialisták érvekkel a szocialistákat. VIK 1960. 3. sz. 178—181. [A svájci osztrák követ levele O. Czerninhez, 1917. ápr. 7.]
- Rubinszajn J. I.**: A munkás- és socialista mozgalom Ausztriában (Transzlajtániban) 1917 tavaszán és nyarán. NNI 1960. 4. sz. 36—52.
- Schiller J.**: Új adatok az 1918. januári sztrájkokról. WZ 1960. 1. sz. 30—34.
- Nola, di C.**: Olaszország és Ausztria a Villa Giustiban kötött fegyverszünetről (1918. nov.) az Anschlussig (1938. márc.). NRS 1960. II. 221—296.
- Emlékezzünk. A Habsburgok ténykedésének utolsó időszakáról. WZ 1960. 10. sz. 656—669.
- A Magyar Tanácsköztársaság népi biztosi Ausztriában 1919—1920-ban. WZ 1960. 11. sz. 764—772.
- Papen „különleges küldetése” Ausztria annexiójának előkészítésében. WZ 1960. 3. sz. 207—219.
- West Fr.**: Az 1950. októberi sztrájk 10. évfordulójára. WZ 1960. 10. sz. 682—695.
- Ausztria felszabadulása 15 évvel ezelőtt. WZ 1960. 4. sz. 256—261.
- Glaubauf Fr.**: Ausztria 15 év után. DAP 1960. 10. sz. 1139—1151.
- Miesler H.**: A Dél-Tirol-egyezmény létrejötte, magya-

rázata és megoldásának útjai. DDr 1960. 3. sz. 125—133. [1945 óta]

Marek Fr.: Koalíciós rendszer és alternatíva. WZ 1960. 10. sz. 649—655.

Fischer O.: A nemzeti kérdés Ausztriában. WZ 1960. 7—8. sz. 508—512.

Wörnberg Fr.: Az államosítás problémái Ausztriában. WZ 1960. 4. sz. 278—284.

Seidel G.: Ausztria államosított ipara. Wv 1960. 6. sz. 904—918.

Fiala E.: A bankkonszernek és a külföldi tőke. WZ 1960. 10. sz. 702—706.

Rinner O.: Felten és Guillaume. WZ 1960. 5. sz. 1960. 5. sz. 265—369. [A részvénytársaság a 19. századtól máig.]

Az osztrák szénbányászat helyzete. WZ 1960. 5. sz. 358—364.

Belgium

Demoulin R.: Francia hatás a belga állam létrejöttére. RH 1960. jan.—márc. 13—28.

Lehning A.: Buonarroti és az 1830. évi belga forradalom. AHRF 162. (1960. okt.—dec.) 530—543.

Rjabov F. G.: A Munkások Nemzetközi Szövetségének főtanácsa és az antwerpeni dohángyári munkások sztrájkja 1871-ben. NNJ 1960. 6. sz. 24—28.

Rollot tkk.: A francia—belga viszony az 1940. május 10-i sodáni német offenzíva idején. RHDGM 38. (1960. ápr.) 1—14.

Denis J.: A Belga Kommunista Párt XIII. kongresszusa. CC 1960. 6. sz. 1020—1029.

Joyce P.: Egy belga nézet Kongóról. LM 1960. 8. sz. 401—403. [Egy belga kommunista nyilatkozata.]

Lejebvre J.: Kongó — az igazi felelősség. CI 114. (1960. szept.—okt.) 59—78.

Bulgária

Koszer D.: A bolgár történészek a XI. nemzetközi történészkongresszuson Stockholmban. IP 1960. 6. sz. 107—111.

Mitaez Kr. I.: Bulgária kulturális öröksége. VIMK 1960. 4. sz. 32—40. [A régi kultúremlékek megbecsülése.]

Toodorova Cv.: Bolgár történeti dokumentumok a NDK felvételében. IP 1960. 1. sz. 116—121.

Buzskalov E. G.: Dokumentumanyag az orosz—bolgár kapcsolatok történetéről a Bolgár Népköztársaság leltáraiban. ISZSZSZR 1960. 6. sz. 194—196.

Guboglu P.: A „V. Kolarov” Állami Könyvtár törökkeleti archívuma Szófiában, II. RA 1960. 1. sz. 134—182.

Sztóimenov Szt.: A bolgár forradalmi mozgalom múzeumának 10 éves fennállása. IP 1960. 6. sz. 111—118.

Natan Zs.: Az „Isztoriceszki Pregled” tizenöt éve. IP 1960. 1. sz. 3—11.

Az „Isztoriceszki Pregled” tevékenységének nyilvános megvitatása. IP 1960. 5. sz. 114—127. [15. évfordulója alkalmából.]

Vojnov M.: Mégegyszer a bolgár állam létrejöttének kérdéséhez. IIIB 9. (1960) 269—276.

Cankova-Petkova T.: A bolgár állam területe a 7—9. században. VV XVII. (1960) 124—143.

Cankova-Petkova G.: A feudális földbirtok a déli és délnyugati bolgár földön a bizánci uralom idején. IIIB 8. (1960) 273—308. [10—12. század]

Atanaszov P.: A bolgár—ukrán kapcsolatok múltjából. [10—19. század.]

Dugesen Iv.: Sírmiium utolsó védője 1018-ban. IIIB 8. (1960) 309—321. [A bizánci hódítás ellen]

Primov B.: A bogumil dualizmus eredete, természete és társadalmi és politikai jelentősége. IIIB 8. (1960) 73—151.

Sznezarov I.: A bogumil mozgalom egy görög történész szerint. IIIB 8. (1960) 369—381.

Ticszev P.: A nagybirtok növekedése Bizáncban a 12. században. IIIB 9. (1960) 215—246.

Petrov P.: A latinok veresége 1205-ben Drinápolynál és ennek történelmi jelentősége. IP 1960. 4. sz. 26—51.

Joncsev L.: Szeminárium a 13—14. századi bulgáriai feudalizmus kérdéseiről. IP 1960. 4. sz. 120—125. [Szófia, 1960. febr. 25.—máj. 26.]

Angelov D.: A feudalizmus bolgár földön a 13—14. században. IP 1960. 6. sz. 61—90.

Geruszimov T.: Aranyból való bolgár hullák a 13. és 14. századból. BS 1960. 1. sz. 62—74.

Dugesen I.: Újabb adat Jacobus oehridai érsekről. BS 1960. 1. sz. 54—61. [13. század]

Petrov P.: A 13. század második fele bolgár—bizánci kapcsolatainak kérdéséhez. IP 1960. 1. sz. 83—90.

Petrov P.: Konsztantin és Fruzsín felkelése. IIIB 9. (1960) 187—214. [1404. A Zsigmond király vezette törökellenes koalícióval kapcsolatban.]

Novicszev A. D.: Parasztfelkelés Törökországban a 15. század elején. PV 1960. 3. sz. 67—81. [Bedreddin sejk mozgalma Nyugat-Anatóliában és Deli Ormánban.]

Mutaficszeva V.: Az állami adóberlés az oszmán birodalomban a 15—17. században és a pénzügyi viszonyok fejlődése. IP 1960. 1. sz. 40—74.

Mutaficszeva V. P.: A jobbágyi függőségben levő lakosság kategóriái bolgár földön a török uralom alatt a 15—16. században. IIIB 9. (1960) 57—93.

Kubrdi J.: A 16. századi bulgáriai feudalizmus tanulmányozásának problematikájához. (A nikápolyi szandzsák kánunnáméja). SHS III. (1960) 215—262.

Kondov N. K.: Mikor vezették be a bolgár mezőgazdaságba a kukoricatermesztést? IP 1960. 4. sz. 70—91. [16—19. század]

Gandev Hr.: A csiflik-földbirtok Bulgáriában a felszabadulás időszakában. (A tőkés csiflik-gazdálkodás létrejötte a 18. században). KSzSz 29. (1960) 36—65.

Paszkalova V.: A Franciaország és Bulgária közötti kereskedelmi kapcsolatok a 19. század elejétől a felszabadulásig. IP 1960. 5. sz. 53—84.

Cvetkova B. A.: A derendzsinjak helyzete bolgár földön a török uralom idején. UZISz XX. (1960) 196—220. [Ütörző szolgálatot teljesítő rájak.]

Razbojnikov A. Szp.: A csiflik-birtokok Thraciában 1878 előtt és után. IIIB 9. (1960) 143—186.

Pepo P., Maszler Sz.: Fejezetek a bolgár—albán baráti kapcsolatok történetéből, a 19. században. IP 1960. 3. sz. 113—122.

Constantinescu A., Coman C. N.: Új adatok bolgárországi részvételéről az 1821. évi havasalföldi felkelésben. RS IV. (1960) 239—250.

Konobeev V. D.: A nemzeti felszabadító mozgalom Bulgáriában 1828—1830-ban. UZISz XX. (1960) 221—274.

Popova A. A.: Az orosz sajtó az 1867—1868-as bolgár felszabadító mozgalomról. VIMK 1960. 5. sz. 98—110.

Konev Il.: A második bolgár légvi Belgrádban. IP 1960. 6. sz. 91—99. [1866—1867]

Sztyelnyikov Sz. I.: Vaszil Levszki nézetei a Bulgáriában a 19. század 60—70-es éveiben lezajlott összefüggő fegyveres felkelésről. NDVSLN 1960. 1. sz. 118—127.

Burmoc A.: A bolgár titkos Központi Bizottság. (Fennállásának második szakasza.) IP 1960. 3. sz. 59—84. [1866—1868.]

Velichi C. V.: Mihail Kogálniceanu, bizonyos román helyi hatóságok és a néptanácsok magatartása Hriszto Botev forradalmi célpontjának dunai átkelésekor. 1876. IV. 27.—VI. 15. RS IV. (1960) 251—265.

Toodorov G.: A bolgárok szerepe az orosz felderítőszolgálatban az orosz—török felszabadító háború idején, 1877—1878. IIIB 9. (1960) 3—56.

Paszkalova V.: Ausztria—Magyarország gazdasági befolyása Bulgáriában az 1877—1878-as orosz—török háború idején. IIIB 8. (1960) 209—223.

Dimitrov St.: A parasztság differenciálódása Északkelet-Bulgáriában a 19. század hetvenes éveiben. IIIB 8. (1960) 225—271.

Genov C. A.: Bulgária egyesülésének előkészítése, végrehajtása és védelme, 1885. IP 1960. 4. sz. 3—25.

Cvetler J.: Cseh levelezés az 1855. évi szerb—bolgár háborúban. SHS III. (1960) 263—312. [Dr. František Chytil]

Dimitrov K.: Megjegyzések a hadműveletek leírásáról a „Bulgária története” II. kötetében. IIIB 8. (1960) 349—368. [1885—1945]

Nikolov D., Kojcszeva V.: Új adatok Vela Blagojeva sztrazagorai tevékenységéről. IP 1960. 5. sz. 106—108. [1892—93]

Topalov Vl.: A Bolgár Agrárszövetség megalakulása. IIIB 8. (1960) 153—208. [1899]

- Kirkova L.*: A bolgár néptanítók harca az iskolai vallási nevelés ellen 1900-ban. IP 1960. 4. sz. 58—69.
- Mircsev B.*: Argir Manaszjev emlékezési a macedóniai forradalmi mozgalomban való részvételéről az ilindeni felkelés idején és után. IIB 8. (1960) 323—347. [1902—1905.]
- Kozsuharov K.*: A Bolgár Földművelésügyi 60 harcos éve. IP 1960. 1. sz. 12—39.
- Zsecsev N.*: Az 1907. évi bulgáriai felkelés viaszhangja. SMIMod II. (1960) 307—320.
- Motovics P. I.*: Az osztrák és német diplomácia kísérletei Bulgária bevonására a világháborúba 1914 augusztusában. NNI 1960. 1. sz. 116—123.
- Birman M. A.*: Sz. Gr. Buacsied Bulgáriában. 1916. NNI 1960. 2. sz. 127—132. [Kaukázusi bolsevik, fedőnévén: Noj, 1882—1918.]
- Csernyavszkij G. I.*: Levéltári anyag a szovjet—bolgár kapcsolatokról, 1919—1923. UIZa 1960. 6. sz. 129—131.
- Mitev J.*: Az 1923. évi bulgáriai fasizta puccs és a nyugati hatalmak. NNI 1960. 4. sz. 94—114.
- Dimov N.*: A külföldön tanuló diákok nemzeti szövetsége, a „Narstud“ 1923—1926. IP 1960. 3. sz. 95—106.
- Mitev D.*: A csemitk-mozgalom Bulgáriában és új fegyveres felkelésre való előkészület, 1924—1925. IP 1960. 3. sz. 23—59.
- Grigorov B.*: A Bolgár Kommunista Párt harca a fehér terror ellen, a politikai amnesztia kivívásáért, 1925—1929. IP 1960. 5. sz. 85—106.
- Vaszilev V. A.*: A bulgáriai dolgozók helyzete az 1929—1933. évi gazdasági válság kezdeti időszakában és a forradalmi fellendülés. (1929 végétől 1931. közepéig). IIB 8. (1960) 3—71.
- Grigorov K. I.*: Fő elméleti irányzatok a burzsoá gazdaságtanban Bulgáriában a két világháború között. NV 1960. 3. sz. 69—79.
- Boesev I.*: Az 1943—1944-es bulgáriai válság gazdasági és politikai alapjai. NV 1960. 9. sz. 48—61.
- Valev L. B.*: A bolgár munkásszövetség helyzete és harca a második világháború előestéjén. NNI 1960. 5. sz. 22—37.
- Valev L. B.*: Bulgária a második világháború előtt és elején. UZISz XX. (1960) 3—68.
- Einhorn Cl.*: A német fasizmus néppellenes politikája Bulgáriával szemben a második világháborúban. DAP 1960. 4. sz. 440—449.
- Petrova Szl.*: A felszabadító felkelő hadsereg likvidálására irányuló monarchofasizista törekvések kudarcra 1944-ben. IP 1960. 5. sz. 17—52.
- Gornenszki N.*: A partizánrevolúció Bulgáriában 1944. szept. 9. előtt. IIB 9. (1960) 95—141.
- Topencsarov Pl.*: Néhány bolgár forrás a „balkáni variáns” jellegéről. IP 1960. 4. sz. 52—58.
- Nakov A.*: A Vörös Hadsereg gazdasági segítsége a bolgár népgazdaság helyreállításához. IP 1960. 1. sz. 75—82.
- Vankov V.*: A Bolgár Neumzeti Parasztszövetség eszmei-politikai fejlődése 1947—1948-ban. IP 1960. 6. sz. 51—60.
- Szefanov N.*: A Bolgár Kommunista Párt munkája az államapparátus tökéletesítése érdekében. NV 1960. 12. sz. 44—59.

Csehszlovákia

- P. B.*: Fr. Roubík a történettudományok doktora, 70. születésnapjára. SS 1960. 4. sz. 582.
- S. J.*: A csehszlovák történelem III. kongresszusa. HC 1960. 1. sz. 186—187. [Prága, 1959. szept. 16—19.]
- Melnyikova I. N., Stenoza N. A.*: A csehszlovák történelem kongresszusa. VI 1960. 3. sz. 212—216.
- Pizáreva Ju. A.*: A csehszlovák történelem III. kongresszusa. Prága, 1959. szept. NNI 1960. 1. sz. 169—170.
- K. N.*: A csehszlovák történelem III. kongresszusa. ZPW 1960. 3. sz. 218—219.
- Herbst St.*: A csehszlovák történelem III. kongresszusa. KH 1960. 1. sz. 282—283.
- Tájékoztató a 3. csehszlovák történelemkongresszus szekcióinak munkájáról. ČCH 1960. 1. sz. 68—89.
- Husa V.*: A 3. csehszlovák történelemkongresszus zárószava. ČCH 1960. 1. sz. 62—65.
- A 3. csehszlovák történelemkongresszus határozatai. ČCH 1960. 1. sz. 54—61.
- Melnyikova I. N.*: A csehszlovák történelem III. kongresszusa. UIZs 1960. 1. sz. 151—153.
- Horský Zd.*: Jelentés a Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének 1959. dec. 21-én tartott jubileumi plenáris üléséről. ČCH 1960. 2. sz. 269—270.
- Kropilák M.*: A csehszlovák—lengyel történelemszövetség 2. plenáris ülése. HC 1960. 1. sz. 190—192. [Prága, 1959. nov. 11—14.]
- Kolejka J.*: A csehszlovák—lengyel történelemszövetség II. ülése Prágában. SS 1960. 1. sz. 125—126.
- Prantl M.*: A lengyel—csehszlovák történelemszövetség II. konferenciája. KH 1960. 1. sz. 284—285.
- ph—: A csehszlovák és lengyel történelemszövetség konferenciája a sziléziai népi felkelésekről. HC 1960. 4. sz. 710—711.
- K. M.*: A Lengyel—Cseh Történelemszövetség III. ülése. HC 1960. 4. sz. 708—709.
- Vita a sziléziai cseh—lengyel kapcsolatokról. SS 1960. 4. sz. 552—574.
- Macárek J.*: A cseh és lengyelek a múltban. (Az 1945 utáni kutatások és a jövőbeni tervek.) KH 1960. 2. sz. 329—350.
- Anderle A.*: A német—csehszlovák történelemszövetség X. ülése. ZG 1960. 2. sz. 393—394.
- Symposium a mezőgazdaság szociológiai problémájáról Csehszlovákiában. VF 1960. 1. sz. 155—156. [Smolnice, 1959. szept. 3—5.]
- Pitronová Bl.*: Tájékoztató a besztercebányai helytörténeti konferenciáról. SS 1960. 2. sz. 278. [1960. jan. 4—6.]
- Sirácky J.*: Helytörténeti konferencia Besztercebányán. HC 1960. 4. sz. 704—708.
- Kofálka J.*: A Csehszlovák Tudományos Akadémián „A német kérdés tanulmányozására alakult Bizottság” ZG 1960. 5. sz. 1163—1167. [Az első világháború utántól.]
- Myška M.*: Munkakonferencia az üzemek történetéről. SS 1960. 2. sz. 272—274.
- Mandlerová J.*: Vita a kísérleti történeti tankönyvekről a csehszlovák Történettudományi Intézetben. ČCH 1960. 5. sz. 790—791. [Apr. 5.]
- Macek J.*: A csehszlovák történelem állapota és feladatai a szocialista építés befejezésének időszakában. ČCH 1960. 1. sz. 1—18.
- Holobík J.*: A történettudomány állapota és feladatai Szlovákiában. ČCH 1960. 1. sz. 19—23.
- Horálek K.*: A történelemírás és a nyelvtudomány. ČCH 1960. 3. sz. 332—340.
- Macek J.*: A csehszlovák történelemírás 1958-ban. Hist II. (1960) 323—347.
- Kolejka J., Kropilák M.*: Lengyel történeti folyóiratok csehszlovák munkáiról, 1948—1959. SS 1960. 2. sz. 274—277.
- Macek J.*: A csehszlovák történelem új folyóirata. VI 1960. 6. sz. 215—217. [Historica.]
- Lobkovicz N.*: A marxista—leninista filozófia Csehszlovákiában. ZFO 1960. 2—3. sz. 386—396.
- Pokora T.*: A csehszlovák keletkutatás 1959-ben. PV 1960. 3. sz. 327—329.
- Flodr M.*: Az olomouci káptalan könyvtára és levéltára. (Keletkezésének és fejlődésének vázlata.) SMM 79. (1960) 194—205.
- Polikenský J.*: Cseh történeti anyag a Német Demokratikus Köztársaság levéltáraiban. ČCH 1960. 2. sz. 228—230.
- Prudel O.*: Az Ostrava-vidék regionális történelemírásának néhány kérdéséhez. SS 1960. 1. sz. 121—124.
- Strhan M.*: Az ipari üzemek története kidolgozásának tematikájához. HC 1960. 4. sz. 571—577.
- Voronov N. V.*: A csehszlovák művészi üveg. VIMK 1960. 4. sz. 108—114. [Fejlesztésének vázlata.]
- Jilek H.*: A szudétanémet bibliográfia állása és feladatai. ZFO 1960. 1. sz. 65—72.
- Hrozenčík J.*: A Szovjetunió történetének tanulmányozása Szlovákiában. ISZSZSZR 1960. 5. sz. 191—194.
- Šimek E.*: A dél-csehszlovák és délnyugat-morvaországi szláv település etnogenéziséhez. SMM 79/1960. 264—277. [Első évezred.]
- Procházka Wl.*: Az eskü a bizonyítási eljárásban a szláv jogban a 15. századig. CzPH 1960. 1. sz. 9—84. [Lengyel, cseh, délszláv.]
- Štěpánek M.*: Néhány megjegyzés a legrégebbi cseh-országi feudális rezidenciák tanulmányozásához. ČCH 1960. 3. sz. 341—345. [Megjegyzések Hejna A.

- A köralakú csehországi moesárvárok eredetének és jelentőségének kérdéséhez — c. cikkéhez.]
- Ratkoš P.**: Milyen módszerrel datálta V. Mracl Magyarországra két legrégebb építészeti emléket. ČCH 1960. 2. sz. 173—175.
- Bulín H.**: Szilézia és a nagyomorva birodalom. SS 1960. 1. sz. 19—38.
- Dittrich Z. R.**: A kereszténység kezdetei Nagy-Morvaországban. SEEL 92. (1960. dec.) 164—173.
- Nový R.**: A legrégebb cseh urbárium, 1283—1284. ČCH 1960. 2. sz. 210—227.
- Marsina R.**: A szlovák diplomatarium heurisztikájához. HČ 1960. 1. sz. 176—185.
- Rutkoš P.**: Adalék a szlovákiai emphyteusis kérdéséhez. HČ 1960. 1. sz. 119—123.
- Novotný J.**: Mértékek, pénznemek és áruk az urbáriumokban és vagyonbevételekben Morvaországban és Sziléziában. SS 1960. 1. sz. 89—111; 2. sz. 236—256.
- Trávník D.**: Kosmas és Regino. (Kosmas krónikájának kritikájához.) ČCH 1960. 4. sz. 564—587.
- Korolják V. D.**: Egy 1086. évi oklevél prágai Kosmas krónikájában. KŠZLSZ 29. (1960) 3—23.
- Krátký O.**: Privilegium Moraviensis Ecclesie. BS 1960. 2. sz. 219—237. [Mint Kozma krónikájának forrása.]
- Nový R.**: Az opatoveci kolostor alapítólevele, 1073. ČCH 1960. 6. sz. 894—895.
- Horák J.**: A feudális idők visszatükröződése a szlovák népballadákban. Hist II. (1960) 145—159.
- Marek J.**: A városi bevándorlás tanulmányozásáról SMM 79 (1960) 86—111. [Cseh- és Morvaországban a 13—18. században.]
- Varsák Br.**: Kassa város és környéke lakossága két, 13. század első feléből származó ismeretlen oklevél fényében. HČ 1960. 4. sz. 557—570.
- Pošvář J.**: Cikkelyek a borról és szőlőkről a dalmát városok statútumaiban. (Összehasonlítva a csehországi helyzettel.) SHS III. (1960) 83—126. [13—14. század.]
- Horák L.**: Nový Jičín kezdetei. (Az Ostrava-vidék középkori betelepüléséhez.) SS 1960. 1. sz. 112—120. [13. század.]
- Rubcov B. T.**: A feudális járadék néhány sajátossága Csehországban a 14. században és a 15. század elején. ČCH 1960. 6. sz. 856—863.
- Nový R.**: Pénzverdei elszámolások a legrégebb prágai városi számadáskönyvben. (A 14. század elején.) ČCH 1960. 5. sz. 696—701.
- Mezník J.**: A brnoi polgárok falusi birtokai a 14. és 15. században. SMM 79. (1960) 129—147.
- Graus Fr.**: Csehország kereskedelmi kapcsolatai Németországgal és Ausztriával a 14. században és a 15. század elején. Hist II. (1960) 77—110.
- Macůrek J.**: A cseh—ukrán és cseh—román kapcsolatok történetéhez a 14. század második és 15. század első felében. SHS III. (1960) 127—184.
- Keř J.**: A Husz és a husziták korában a prágai egyetemen tartott vitákból. SH 7. (1960) 47—78.
- Kaminský H.**: A chliasztkus Tábor történetéhez. Az „Ad currendum homini insano” tractátumról. ČCH 1960. 6. sz. 895—904. [1418/1419]
- Werner E.**: Népi ideológiák a késő-középkori Európában: a táborita chliasztkus és előzményei. CSSH II/3. (1960. ápr.) 344—363.
- Spváček J.**: Egy fontos dokumentum felfedezése a huszita forradalmi mozgalom kezdetének korából. ČCH 1960. 5. sz. 733—734. [1421]
- Ionescu-Nisnev Tr.**: A huszita forradalmi mozgalom a marxista történetírásban. II. S 1960. 4. sz. 269—297.
- Kafka F.**: A huszita mozgalom és a cseh reformáció. CHM V/4. (1960) 830—857.
- Boháček M.**: Zvolei Bohuš jogtudor és püspök kéziratgyűjteménye az olomouci egyetemi könyvtárban. SH 7. (1960) 79—122. [Olomouci püspök, 1454—1457]
- Pošvář J.**: Szilézia politikai helyzete a 15. század harmadik negyedében. SS 1960. 1. sz. 39—60.
- Maláček Fr.**: Adalékok a 16. század végén a galicai-kárpáti területtel folytatott cseh kereskedelem történetéhez. (Krakkó, mint a cseh áruk tranzit-központja.) SHS III. (1960) 185—214.
- Horák L.**: Adalék a régebbi morva történetíráshoz. (A hustopeci krónika, 16—18. század.) SMM 79. (1960) 190—193.
- Badrava B.**: A Valtellinaiért folyó harc és a csehországi Habsburgellenes felkelés, 1618—1620. SH 7. (1960) 123—156.
- Hroch M., Polišenský J.**: A svéd politika és az 1618—1620-as cseh rendi felkelés. SH 7. (1960) 157—190.
- Jiránek J.**: Az urbáriumok, mint a falvak Fehérhez (1620) előtti történeti forrásai. SMM 79/1960. 112—128.
- Vlachotě J.**: A közép szlovákiai bányavárosok és a Habsburg-ellenes felkelések a 17. század első harmadában. HČ 1960. 4. sz. 526—556.
- Polišenský J.**: Comenius és kora. CHM VI/1. (1960) 45—77.
- Slavcovský E.**: A gazdasági fejlődése és a parasztság helyzete Északkelet-Szlovákiában a 17. században. HŠ VI. (1960) 263—301.
- Toček M.**: A parasztok szökései a pardubicei birtokról a 17. század második felében. SH 7. (1960) 191—228.
- Jeršová M.**: A szlovákiai fazekasság és keramika történetéhez. HŠ VI. (1960) 311—319. [17—18. század]
- Tibenský J.**: A szlávásra vonatkozó elképzelések Szlovákiában a 17—18. században. HČ 1960. 2—3. sz. 198—224.
- Špiess A.**: A feudalizmusból a kapitalizmusbá való átmenet problematikájához Szlovákiában a 18. században. HČ 1960. 1. sz. 110—118.
- Horváth P.**: A mezőgazdasági termelés Szlovákiában a 18. század első felében. HŠ VI. (1960) 215—262.
- Freudenberger H.**: A gyapjúszövet-ipar a Habsburg Monarchiában a 18. században. EHR 1960. 3. sz. 383—406.
- Benedikt H.**: A szudétaünet ipar kezdetei. DDr 1960. 2. sz. 107—111. [főleg 18—19. század]
- Kočí J.**: Híradás az 1771. évi általános morvaországi helyzetről. SMM 79. (1960) 223—263.
- Kočí J.**: Jobbágymozgalmak néhány észak-csehországi földbirtokon 1775 nyarán. ČCH 1960. 5. sz. 636—661.
- Pitronová B.**: A térsini kamarai bányászok helyzete a 18/19. század fordulón és helyzetük rosszabbodása a napóleoni háborúk következtében. SS 1960. 3. sz. 335—362.
- Teich M.**: A Cseh Kir. Tudományos Társaság és a szervezett tudományos haladás első fázisa Csehországban. Hist II. (1960) 161—182. [A 18. század vége — a 19. sz. eleje]
- Purš J.**: Az ipari forradalom cseh földön. Hist II. (1960) 183—272. [19. század]
- Vrba P.**: A brnoi orosz-kör és L. Janáček. SS 1960. 1. sz. 71—85. [19. sz. eleje]
- Vinogradov Sz. A.**: A 19. századi — 20. század eleji orosz—cseh kapcsolatok történetéből. (A dokumentumanyag szemléje.) NNI 1960. 4. sz. 183—186.
- Macůrek J.**: A cseh— lengyel kapcsolatok Sziléziában. SS 1960. 4. sz. 549—552. [19—20. század.]
- Vanáček M.**: Gyűjtögetással fenyegető levelek az 1821-es robotfelkelésben. SMM 79. (1960) 175—189. [Délnyugat-Morvaországban.]
- Vyčijalová M.**: Szlovák újság- és folyóirat-alapítási törekvések a 19. század harmincas éveiben. HŠ VI. (1960) 121—169.
- Hučko J.**: Fejérvpatak-Belepotocky G. felvilágosító tevékenysége a 19. század harmincas éveiben. HŠ VI. (1960) 171—214.
- Sirácký J.**: Konferencia a szláv kölcsönösség gondolatáról és nemzetünk nemzeti szabadságharcában játszott szerepéről. HČ 1960. 1. sz. 187—189.
- Rosenbaum K.**: A szláv kölcsönösség koncepciója P. J. Šafárik és J. Kollár korában. HČ 1960. 2—3. sz. 225—237. Vita: uo. 238—247.
- Novotný J.**: A szláv gondolat néhány problémája az 1848 előtti cseh nemzeti mozgalomban. HČ 1960. 2—3. sz. 265—289. Vita: uo. 290—296.
- Matula Vl.**: A szláv kölcsönösség — a szlovák nemzeti mozgalom nemzeti szabadságharcos ideológiája, 1835—1849. HČ 1960. 2—3. sz. 248—264.
- Mráz A.**: A szláv kölcsönösség eszméje a szlovák demokratikus irodalomban a 19. század második felében és a 20. század elején. HČ 1960. 2—3. sz. 400—411. Vita: uo. 411—447.
- Haraksim L.**: A kárpát-ukrajnai és kelet-szlovákiai ukránok mozgalma és a szláv kölcsönösség eszméje. HČ 1960. 2—3. sz. 360—374. Vita: uo. 375—399.
- Mésáros J.**: A szláv kérdés és a szlovák burzsoázia politikájában a 19. század második felében. HČ 1960. 2—3. sz. 324—359.

- Szklarska A.*: A szláv eszme Sziléziában a 19. században. SS 1960. 4. sz. 486—494.
- Kudělka M.*: A szláv eszme jelentősége a sziléziai nemzeti újjászülés szempontjából. SS 1960. 4. sz. 474—486. [19. század]
- Žáček V.*: A cseh nemzet és Oroszország közötti, 1848 utáni kapcsolatok fő problémái. HČ 1960. 2—3. sz. 297—319. Vita: uo. 319—323.
- A Szlovák-ruszin Tatrin és a magyarországi szláv népek Maticájának alapszabálytervezete. Publikálja: B. Polla. HŠ VI. (1960) 321—335. [1851—1854]
- Marsina R.*: Lombardini Sándor Zsolna történetéről frt munkájának forrásáról. VI. (1960) 303—310. [L. S. zsolnai ügyvéd, 1851—1897.]
- Paulíny Á.*: A kisgarami (hromci) vasművek történetéhez, 1855—1865. HŠ VI. (1960) 7—47.
- Kotáček E.*: A szlovák parasztság az 1846—1847-es években. HŠ VI. (1960) 49—120.
- Črjehán V.*: A turini olasz—szláv társaság és a radikális mozgalom Csehszlovákiában 1849 tavaszán. SHS III. (1960) 313—354.
- Chlebovský J.*: A lengyel—cseh kapcsolatok fő problémái és szakaszai a térségi Sziléziában a 19. században és a 20. század elején (1914-ig). SS 1960. 4. sz. 526—549.
- Brožek L.*: Az iskolaügy a térségi Sziléziában a 19. század második felében. SS 1960. 4. sz. 516—526.
- Groběný A.*: Az iskola- és művelődésügy az első nemzeti tömegmozgalmak korszakában Sziléziában 1868—1871-ben. SS 1960. 4. sz. 494—516.
- Žáček V.*: Az „ifjú” lengyel emigráció kapcsolata Csehszlovákiával, 1864—1871. SS 1960. 2. sz. 199—228.
- Filonenko-Alekszejev N. F.*: A második jobbágyság néhány általános és specifikus vonása Csehszlovákiában. VI 1960. 3. sz. 120—137.
- Zapletal V.*: Csehszlovák munkásegylet Budapesten a 19. század hetvenes éveiben. Sborník prací Hist. Univ. Olomouc. I/1. (1960) 175—194.
- Wolfgramm E.*: A csehszlovák munkásmozgalom (1918-ig) tanulmányozása a csehszlovák történettudományban. ZG 1960. 5. sz. 1223—1237.
- Vesely J.*: A munkásosztály történeti szerepe Csehszlovákia történetében. ČCH 1960. 1. sz. 35—52.
- Vesely J.*: A munkásosztály szerepe Csehszlovákia történetében. VI 1960. 2. sz. 75—90.
- Purš J.*: A Neudorfítól Marcheggig vezető úton. Adalékok a csehszlovák szociáldemokrácia szervezeteinek kezdetéhez. ČCH 1960. 6. sz. 904—921. [1870—1875]
- Jordán Fr.*: A radikális munkásmozgalom Morvaországban a múlt század nyolcvanas éveiben. SMM 79. (1960) 5—44.
- Cvetler J.*: Cseh levelező az 1885. évi szerb—bolgár háborúban. SHS III. (1960) 263—312. [Dr. František Chytil]
- Proctonszkaja I. V.*: Az 1890. évi osztrák—cseh megállapodás. NDVSIN 1960. 4. sz. 160—174.
- Krejčí K.*: A csehek és szlovákok harca nemzeti felszabadulásukért a 19. században és a 20. század elején. CHM V/3. (1960) 700—733.
- Nečas Ct.*: Az olomouci kereskedelmi és iparkamara és a morva tőke behatolása a Balkánra az 1900—1914-es években. SMM 79. (1960) 45—85.
- Groběný A.*: A szláv lakosság bevándorlása Sziléziába és a német kormány politikája az első világháború előtt. SS 1960. 2. sz. 173—198.
- Valenta J.*: A német burzsoázia tervei az Ostrava és Těšín-vidék semlegesítésére 1918—1920-ban. SS 1960. 3. sz. 289—312.
- Mlýnárik J.*: Az osztályharc szerepe a munkásmozgalom fejlődésében Szlovákiában 1918—1920-ban. ČCH 1960. 3. sz. 292—331.
- Nečas C.*: A Kommunista Ifjúsági Szövetség fejlődése az Ostrava vidéken. SS 1960. 3. sz. 313—334. [1918—1922]
- Lipták L.*: Szlovákia 1918—1938 közötti történetének feldolgozásáról. HČ 1960. 1. sz. 130—146.
- Mlýnárik J.*: A munkásmozgalom Szlovákiában 1920-ban. (A parlamenti választásoktól a decemberi általános sztrájkig.) HČ 1960. 1. sz. 26—87.
- Tureček O.*: Strukturális változások a Csehszlovák Köztársaság gazdaságában 1918 óta. DDR 1960. 2. sz. 101—106.
- Gajan K.*: A csehszlovák burzsoázia együttműködése a német reakcióval 1918 után. ČCH 1960. 6. sz. 843—855.
- Franzel E.*: A szudétánémet politika, 1918—1938. DDR 1960. 4. sz. 213—227.
- Brügel J. W.*: A németek kitépítése Csehszlovákiából. (Kísérlet az előtörténet összefoglalására.) VÍZG 1960. 2. sz. 134—164. [1918-tól]
- Káňa O.*: Az ostrava-vidéki munkásosztály és munkásszervezetek álláspontja a nemzeti kérdésben a burzsoázia és a szocialista Csehszlovák Köztársaságban. SS 1960. 2. sz. 146—172.
- Oláhal M.*: A földreformért folytatott harc történetéhez. (Az 1919. április 16-i igénybevételi törvény kiadásához.) ČCH 1960. 4. sz. 502—513.
- Dolejší V.*: A pártajtó dícső évfordulójára. NM 1960. 9. sz. 913—921. [A Rudé právo megjelenésének 40. évfordulójára.]
- Břuch R.*: Locarno és a csehszlovák diplomácia. ČCH 1960. 5. sz. 662—695.
- Siskin V. A.*: Csehszlovák—szovjet kulturális kapcsolatok 1918—1925-ben. VIMK 1960. 6. sz. 84—99.
- Janák J.*: A třebeňi munkanélküliek harcának kezdete 1931-ben. SMM 79. (1960) 166—174.
- Amort Č.*: A Szovjetunió segítségére Csehszlovákiának a nemzeti felszabadulásért folytatott harcában 1933—1945-ben. ČCH 1960. 2. sz. 97—112.
- Valenta J.*: Hlubčice területének a Csehszlovák Köztársasághoz való csatlóása. SS 1960. 1. sz. 1—18.
- Amort Č.*: A szovjet—csehszlovák barátság történetéből, 1938—1945. ISZSZSZR 1960. 4. sz. 3—13.
- Vietor M.*: Az ún. „szlovák állam” fasiszta jellegének megvilágításához. HČ 1960. 4. sz. 482—508.
- Wallace H. F.*: Benes elnök külpolitikája és München. SEER 92. (1960. dec.) 108—136.
- Sýkora J.*: Bat’a a třebeňi népi egységfront ellen. (A Csehszlovák Kommunista Párt harca a népi egységfrontért 1938-ban.) SMM 79. (1960) 157—165.
- Adam Magda.*: A magyar—csehszlovák kapcsolatok történetéből a második világháború előestéjén. VI 1960. 9. sz. 90—103.
- Král V.*: A fasiszta betolakodók németesítési politikája Cseh- és Morvaországban a második világháború idején. Hist II. (1960) 273—304.
- Vesely J.*: A Csehszlovák Kommunista Párt — 1944. évi szlovák népi felkelés ösztönzője. VIK 1660 1. sz. 109—121.
- Amort Č.*: Az SzKP szerepe a csehszlovák nép szabadságharcában. NM 1960. 5. sz. 542—552.
- Doležal J.*: A partizánmozgalom fejlődése a cseh tartományokban. ČCH 1960. 3. sz. 273—291. [A második világháború idején.]
- Amort Č.*: A Szovjetunió segítségével a partizánmozgalomnak Csehszlovákiában. UIZS 1960. 4. sz. 47—54. [1941—1945]
- Skilling H. G.*: Csehszlovákia harca a nemzeti felszabadulásért a második világháborúban. SEER 92. (1960. dec.) 174—197.
- Hejl Fr.*: Francia partizánok részvétele a Szlovák Nemzeti Felkelésben. SMM 79/1960. 148—156. [1944]
- Doležal J.*: Német antifasiszták részvétele a szlovák nemzeti felkelésben. DAP 1960. 7. sz. 795—805.
- Svoboda J.*: A Szovjetunióban megalakult csehszlovák katonai egységek és helyük a nemzeti és demokratikus forradalomban. NM 1960. 5. sz. 531—541.
- Lavová M.*: Konferencia a népi demokratikus Csehszlovákia létrejöttéről és fejlődéséről. HČ 1960. 4. sz. 700—703. [Smolnice, 1960. máj. 3—5.]
- Lašovička B.*: A kassai kormányprogram létrejötte és fontossága. ČCH 1960. 4. sz. 449—471. [1945. április]
- Vartíková M.*: A munkásosztály fejlődése Szlovákiában a népi demokratikus időszakban, 1945—1960. HČ 1960. 4. sz. 469—481.
- Slapnicka H.*: Csehszlovákia új közigazgatási felosztása és ennek előzményei. DDR 1960. 3. sz. 139—158.
- Průša O.*: Az államról szóló lenini tanítás és alkotó érvényesülése a Csehszlovák Kommunista Párt tevékenységében. NM 1960. 4. sz. 372—382.
- Ašermer P.*: A demokratizálás a Csehszlovák Népköztársaságban. WZ 1960. 9. sz. 601—607.
- Čelko J.*: A katolikus klerus politikai mesterkedései Szlovákiában 1945—1948-ban. (Katolikus politikai párt alakításának kísérlete.) HČ 1960. 1. sz. 88—109.
- Pachman V.*: Harc a szakszervezetek egységéért 1945—1948-ban. ČCH 1960. 6. sz. 793—813.

Cambel S.: A zsíros-parasztok ún. semlegesítése Csehszlovákiában 1948 február előtt (1945—1948). HC 1960. 1. sz. 124—129.

Vedrd J.: A csehországi munkásosztály szervezeti és ideológiai egységének létrehozása 1948-ban. ČCH 1960. 4. sz. 472—493.

Hájek J. S.: A csehszlovák külpolitika a háború utáni világban. NM 1960. 5. sz. 484—494.

Hájek J.: A népi demokratikus Csehszlovákia külpolitikája. DAp 1960. 5. sz. 493—504.

Sobota R.: A csehszlovák—lengyel államhatár megállapítása Sziléziában 1959-ben. SS 1960. 2. sz. 270—272.

Otáhalová L., Dolžal J.: Konferencia a népi demokratikus Csehszlovákia létrejöttének és fejlődésének 15 évéről. ČCH 1960. 3. sz. 443—448.

Kladiva J.: A Csehszlovák Népköztársaság 15 éve. ČCH 1960. 5. sz. 621—635.

Hábl M.: Mit hozott nekünk 1945 májusa. NM 1960. 7. sz. 753—762.

A szocialista fejlődés 15 éve Csehszlovákiában. ND 1960. 6. sz. 133—137.

Hendrieh J.: A szocializmus győzelme Csehszlovákiában. Kom 1960. 12. sz. 81—94.

Hendrieh J.: A szocializmus építése Csehszlovákiában — a leninizmus eszméinek győzelme. VI 1960. 4. sz. 107—122.

Kaigl V.: A szocializmus építésének befejezése Csehszlovákiában. MEMO 1960. 5. sz. 33—45.

Rozehnal D.: A szocializmus Csehszlovákiában való felépítésének nemzetközi jelentősége. NM 1960. 5. sz. 509—518.

A népi demokratikus Csehszlovákia 15 éve. NNI 1960. 4. sz. 183. [Ülés az SZTA Szlavisztikai Intézetében, 1960. ápr. 28.]

Dolžal J., Otáhalová L.: Tudomány ülésszak Csehszlovákia felszabadulásának évfordulóján. VI 1960. 9. sz. 208—211.

Werner Zl.: A szocialista építés 15 éve Csehszlovákiában. VE 1960. 5. sz. 77—83.

Vorobjeva Je. D.: A szovjet tudósrészeség megünnepli a népi Csehszlovákia 15. évfordulóját. VI 1960. 7. sz. 182—188. [1960. ápr. 28.]

Čisák Č.: A győzedelmes út. NM 1960. 5. sz. 463—474. [Csehszlovákia történeti útja a felszabadulás óta]

Adamčík S.: Az Ostrava-vidék fejlődésének 15 éve, 1945—1960. SS 1960. 4. sz. 429—442.

Maec J.: A csehszlovák történettudomány a szocialista építés befejező időszakában. VI 1960. 3. sz. 102—119.

Kořalka J.: A Csehszlovák és német munkásosztály közös harca a Csehszlovák Köztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság közti barátság történeti bázisa. ČCH 1960. 2. sz. 113—133.

Prečan V.: A csehszlovák népi demokrácia történetének bizottsága munkaterve. ČCH 1960. 6. sz. 951—952.

Selucký R.: A szocializmus anyagi-technikai bázisának felépítése Csehszlovákiában. NM 1960. 5. sz. 495—508.

Szlovákia fejlődése a szocialista Csehszlovákiában. NM 1960. 7. sz. 745—752.

Kotyk V.: A Szovjetunió — hazánk biztonságának és felvirágzásának záloga. NM 1960. 5. sz. 475—483.

Štechová D.: A Szovjetunió és kultúrforradalmunk. NM 1960. 11. sz. 1159—1167.

Biřák V.: A szlovákiai kultúrforradalom. NM 1960. 12. sz. 1281—1291.

Šnejdárk A.: A pánszlávizmus kísérletének feltámasztása, mint a szovjetunió és a népi demokratikus országok elleni hidegháború része. HC 1960. 2—3. sz. 448—465.

Új alkotmánnyal a kibontakozó szocialista társadalom fejlődésének szakaszában. NM 1960. 5. sz. 450—462.

Vleek J.: A csehszlovák népgazdaság fejlődése a harmadik öt éves tervben. Ww 1960. 5. sz. 727—732.

Kerivel C.: A csehszlovák mezőgazdaság új kiindulópontja. EP 1960. szept. 57—78. [Az új mezőgazdasági ártörvény.]

Couret B.: Csehszlovákia a szocialista nemzetközi munkamegosztásban. EP 1960. máj. 85—89.

Šedivý J.: A Csehszlovák Köztársaság és a szocialista tábor országai közötti testvéri kapcsolatok lenini alapelvei. NM 1960. 4. sz. 396—405.

Finnország

Meltyňszkij Jc. M.: A karél- finn eposz létrejöttének kérdéséhez. (Vámemőinen problémája.) SZe 1960. 4. sz. 64—79.

West Fr.: A finn kommunisták politikája. WZ 1960. 6. sz. 430—436.

Figüres L.: A Finn Kommunista Párt XII. kongresszususa. CC 1960. 6. sz. 1022—1025.

Franciaország

Soboul A.: Georges Lefebvre, a francia forradalom történésze, 1874—1959. AHRF 159. (1960. jan.—márc.) 1—20.

Godechot J.: Georges Lefebvre, a direktórium, a konzulátus és a császárság történésze. AHRF 159. (1960. jan.—márc.) 21—31.

Suratteau J.: Georges Lefebvre, a politikai történész. AHRF 159. (1960. jan.—márc.) 32—46.

Dautry J.: Georges Lefebvre és a bahuovizmus. AHRF 159. (1960. jan.—márc.) 47—56.

Bouloiseau M.: Jaurès-től Georges Lefebvre-ig. A francia forradalom gazdaságtörténeti bizottsága. AHRF 1959. (1960. jan.—márc.) 57—66.

Reinhard M.: Georges Lefebvre a Sorbonne-on. AHRF 1959. (1960. jan.—márc.) 67—72.

Rebérioux-Amoudruz M.: Georges Lefebvre, a professzor. (Egy hallgatójának emlékezései.) AHRF 159. (1960. jan.—márc.) 73—79.

Garmy R.: Georges Lefebvre, az ember. (Emlékezések.) AHRF 1959. (1960. jan.—márc.) 80—84.

Palou J.: Georges Lefebvre és a nép. AHRF 1959. (1960. jan.—márc.) 85—89.

Markov W.: Georges Lefebvre Németországban. AHRF 159. (1960. jan.—márc.) 90—96.

Alin D., Cobb R.: Georges Lefebvre és az angol történészek. AHRF 159. (1960. jan.—márc.) 97—102.

Gershoy L., Hyslop B. F., Palmer R. R.: Georges Lefebvre, ahogy az Egyesült Államok történészei látták. AHRF 159. (1960. jan.—márc.) 103—108.

Garrone A. G.: Georges Lefebvre és az olasz történészek. AHRF 159. (1960. jan.—márc.) 109—116.

Takahashi H. K.: Georges Lefebvre és a japán történészek. AHRF 159. (1961. jan.—márc.) 117—125.

Volgin V., Manfred A.: A szovjet történészek tiszteletadása az elhunyt Georges Lefebvrenek. AHRF 159. (1960. jan.—márc.) 126—128.

Rudé G.: Georges Lefebvre és a francia forradalom népi manifestációinak kutatása. AHRF 160. (1960. ápr.—jún.) 154—162.

Altman V.: Nekrológ Georges Lefebvre-ről, 1874—1959. VIMK 1960. 1. sz. 144—146.

Labrousse E.: Nekrológ Georges Lefebvre-ről, 1874—1959. Ann 1960. 1. sz. 1—8.

Cobb R. C.: Georges Lefebvre. PP 18. (1960. nov.) 52—67.

Nekrológ Georges Lefebvre-ről. PP 17. (1960. ápr.) 96.

Reinhard M.: Georges Lefebvre (1874—1959) RHMC 1960. jan.—márc. 5—10.

Reinhard M.: Egy történész a 20. században. Georges Lefebvre. RH 1960. jan.—márc. 1—13.

Godechot J.: Louis Jacob, 1883—1959. AHRF (1960. ápr.—jún.) 129—137. [Lille-i professzor]

Trenard L.: Louis Jacob professzor és Franciaország északi vidéke. AHRF 160. (1960. ápr.—jún.) 138—153.

Pietrzak-Pawlowska I.: Nekrológ Georges Bourgin professzorról, 1879—1958. KH 1960. 2. sz. 601—603.

Décamps P.: Gaston-Martin, a bordeaux-i egyetem új- és legújabb kori történeti tanszéke professzorának munkája. AHRF 161. (1960. júl—szept.) 244—256. [+ 1960]

Faucher D.: Gaston-Martin, az ember. AHRF 161. (1960. júl.—szept.) 241—243.

A szovjet—francia kapcsolatok hagyományai. NNI 1960. 3. sz. 199. [Konferencia 1960. márc. 14.]

Narocnyakij A. L.: Szovjet—francia dokumentumkiállítás a Szovjetunió és Franciaország közötti régi baráti kapcsolatokról. VI 1960. 7. sz. 217—221.

- Bjelov G. A.*: A francia—orosz kapcsolatok ezer éve. (Levéltári kiállítás Párizsban.) IA 1960. 5. sz. 178—179.
- Trembiackaja A. A.*: A francia kommunista mozgalom 616 története. NNI 1960. 4. sz. 142—150. [M. Thorez és J. Duclos válogatott műveinek orosz fordításához.]
- Mihcsen V. I.*: A szociológiai oktatás a francia egyetemeken. VF 1960. 8. sz. 157—160.
- l'Illey D.*: A közoktatás az európai gondolatért. RHES 1960. 1. sz. 54—76.
- Baehrel R.*: Típusvidékek Franciaországban. A humán tudományok kutatóinak figyelmébe (demográfia, társadalomtörténet, vallási szociológia, helynévtan, antropológia, földrajz?), ... statisztika. Ann 1960. 4. sz. 702—741.
- Boadruche R.*: Franciaország története a középkorban. II. Az 1954—1958 között megjelent kiadványok. RH 1960. jan.—márc. 99—133.
- Kolendo J.*: Mezőgazdasági technika: Az aratólány a római Galliában. Ann 15/6. (1960. nov.—dec.) 1099—1114.
- Defourcaeur M.*: A „Chanson de Roland” problematikájáról. RH 1960. jan.—márc. 29—44.
- Dubled H.*: A „taille” és az „Ungeld” Elzászban. Ww 1960. 1. sz. 32—47. [Adónevek.]
- Werner K. F.*: Vizsgálatok a francia fejedelemség korai korszakáról, 9—10 század. II. WAG 1960. 2. sz. 87—119.
- Selevenko A. Ja.*: A breton feudális városok keletkezéséről. NDVSIN 1960. 2. sz. 193—203. [9—11. század.]
- Dubled H.*: A földesúri birtok igazgatása és megműveltetése Elzászban a 11—12. században. SW 1960. 4. sz. 433—472.
- Richard J.*: Várak, várurak és vazallusok Burgundiában a 11—12. században. CCM 1960. 4. sz. 433—448.
- Petot P.*: A törvény előtti tanúskodásra kijelölt egyházi jobbágyságok. CCM 1960. 2. sz. 191—194. [11—12. század.]
- Duby G.*: Megjegyzések a franciaországi mezőgazdaság történetéhez, 13. század közepe. PH 1960. 2. sz. 254—261.
- Myers A. R.*: A háború kitörése Anglia és Burgundia között 1471 februárban. BIHR 87. (1960. máj.) 114—115.
- Mewret J.*: A pénz és a gazdasági élet Franciaországban 1493 és 1680 között. Ann 1960. 3. sz. 569—577.
- Guscon R.*: A fűszerkereskedelmek egy százada Lyonban, a 15. század végétől a 16. század végéig. Ann 1960. 4. sz. 638—666.
- Zeller G.*: Katolikus vagy protestáns? S. de Roberval, Kanada első francia felfedezője, 1500 k. — 1580. RHMC VII. (1960. júl.—szept.) 243—247.
- Deréz M.*: Erdőterület és erdőbirtok Észak- és Kelet-Franciaországban I. Ferenc uralkodása vége felé, 1540—1547. Ann 1960. 3. sz. 485—492.
- Michaud H.*: Egy francia konzul kinevezése Alexandriába a 16. században. RHMC VII. (1960. júl.—szept.) 233—242.
- Blanchard M.*: A só és a diplomácia Savoyában és a svájci kantonokban a 17—18. században. Ann 15/6. (1960. nov.—dec.) 1076—1092.
- Antoine M., Lanhers Y.*: A d'Ormesson család levéltára. RH 1960. ápr.—jún. 299—310. [17—18. századi anyag]
- Barkhausen M.*: Verviers. Egy újkori ipari város keletkezése a 17—18. században. SW 1960. 3. sz. 363—375.
- Pithon R.*: Richelieu miniszterségének kezdeti nehézségei és a váltelinél válság, 1621—1627. RHD 1960. okt.—dec. 298—322.
- Grassby R. B.*: Társadalmi státus és kereskedelmi vállalkozás XIV. Lajos korában. EcHR XIII/1. (1960. aug.) 19—38.
- Judge H. G.*: Az egyház és az állam XIV. Lajos idején. H XLV/155. (1960. okt.) 217—233.
- Massaut J. P.*: Richelieu és Mazarin körül. A karmelita Léon de Saint-Jean és a nagy politika. RHMC 1960. jan.—márc. 11—45.
- Ranun O.*: Léon Bouthillier, Chavigny grófja, Richelieu kreatúrája és külügyi államtitkár. RHD 1960. okt.—dec. 329—334. [1608—1652]
- Darrieau R.*: Mazarin és az oszmán birodalom. A kandi expedíció, 1660. RHD 1960. okt.—dec. 335—355.
- Jaquard J.*: A hercegek fronde-ja Párizs vidékén és ennek anyagi következményei. RHMC VII. (1960. okt.—dec.) 257—290. [1632]
- Dethan G.*: A pireneusi beke 300. évfordulójára: A nacionalizmus és a kereszteshadjárat eszméje a 17. században. RHD 1960. júl.—szept. 289—297. [1659]
- Leleur F.*: A Saint-Louis-des-Français kápolna Genovában. RHD 1960. okt.—dec. 356—366. [1682-ben adták el a francia nemzetnek. — Története a legújabb időkig.]
- Barthes R.*: A történelem és irodalom Racine-nal kapcsolatban. Ann 1960. 3. sz. 524—537.
- Berzin E. O.*: Franciaország és Sziám a 17. század második felében. (A korai francia kolonializmus történetéből.) NNI 1960. 5. sz. 84—96.
- Trivus L. L.*: Oroszország és Franciaország baráti együttműködése a tudomány és a kultúra területén. (A CGIAI-ban őrzött dokumentumanyagról.) NNI 1960. 4. sz. 186—187. [18. század elejétől 1917-ig.]
- Radoszkij M. I.*: Francia tudós az oroszországi tudomány eredményeiről a 18. század elején. VAN 1960. 6. sz. 119—123.
- Manóru R.*: A francia nemzeti jövedelem 1726-tól napjainkig. Ann 1960. 4. sz. 752—758.
- Dornic Fr.*: A fémkohászati technika az ipari forradalom előtt. Az aromi (Bass-Maine) három a 18. században. Ann 1960. 3. sz. 538—548.
- Piéri Fr.*: Amikor a követ összeesküvést sző: A cellamarei összeesküvés, 1717. RHD 1960. júl.—szept. 198—207. [A francia követ összeesküvése a spanyol király ellen.]
- Baezko Br.*: A francia felvilágosodás filozófiája és a konkrét ember keresése. SF 1960. 2—3. sz. 143—192.
- Beljarszkij M. T.*: A francia felvilágosítók és az oroszországi jobbágyság tulajdonáról kiírt pályázat, 1766—1768. VMU 1960. 6. sz. 26—51.
- Plimak Je. G.*: A materializmus és idealizmus harcának történetéből, 18. század. (P. Sz. Baturin és Saint-Martin polemiája.) VIMK 1960. 4. sz. 96—106.
- Hémardinger J. J.*: Az (elkobzott) protestáns javak kérdése a 18. században. Ann 15/6. (1960. nov.—dec.) 1155—1167.
- Hordos M.*: XV. Lajos intendánsai. RH 1960. jan.—márc. 45—62. [Közigazgatási és törvénykezési kommisszáriusok.]
- Ludy H.*: Necker és az Indiai Társaság. Ann 1960. 5. sz. (szept.—okt.) 852—881.
- Van Klaveren J.*: Pénzügyi igazgatás — merkkültilizmus — korrupció. A pénzügy és gazdasági politikai három vonása az ancien régime idején. SW 1960. 3. sz. 333—353.
- Scherb R.*: Az egyenesadók elosztása az ancien régime végén. RHES XXXVIII/2. (1960) 129—145.
- De Ferry P.*: Az első francia-vietnami szerződés létrejötte. d'Adran püspök ismeretlen tervezete és a d'Entrecasteaux lovagnak adott utasítások, 1785—1786. RHD 1960. jan.—márc. 62—74.
- Caire G.*: H. L. I. B. Berin, a fizikrater miniszter. RHES XXXVIII/3. (1960) 257—284. [1719—1792]
- Rufas M.*: Fabre d'Églantine családjának társadalmi köre. AHRF 161. (1960. júl.—szept.) 294—300. [18. század.]
- Meyer J.*: A nantesi néger rabszolgakereskedelm. 1774—1792. Ann 1960. 1. sz. 120—129.
- Reinhard M.*: Tocqueville, a forradalom története. AHRF 161. (1960. júl.—szept.) 257—265.
- Chailey Fr.*: Kritikai tanulmány a Marseillaise eredetéről. AHRF 161. (1960. júl.—szept.) 286—293.
- Tanné Cl.*: Az 1789. évi „grande peur”. AHRF 160. (1960. ápr.—jún.) 199—209.
- Ligou D.*: „A községi forradalomról”. RHES XXXVIII/2. (1960) 146—177. [1789]
- Lefebvre G.*: A kenyér drágasága az északi departmentban a forradalom alatt. AHRF 161. (1960. júl.—szept.) 301—304.
- Kopfenig H.*: A demokrácia problémája a francia forradalomban. WZ 1960. 2. sz. 139—144.
- Zaher Ja. M.*: Jacques Roux politikai és társadalmi-gazdasági nézetei. NDVSIN 1960. 1. sz. 128—139.
- Markov W.*: Jacques Roux követői. AHRF 160. (1960. ápr.—jún.) 163—182.
- Dommanget M.*: Babeuf neveltetése. I. AHRF 162. (1960. okt.—dec.) 488—506.
- Godechot J.*: Új munkák Babeufról és a babouvizmusról. AHRF 162. (1960. okt.—dec.) 369—387.
- Soboul A.*: A szekciók tagjai és a babouvista tagok. AHRF 162. (1960. okt.—dec.) 436—457. [A Babeuf összeesküvésben. 1796.]

- Dalín V.*: Robespierre és Danton, ahogy Babeuf őket látta. AHRF 162. (1960. okt.—dec.) 388—410.
- Dalín V. M.*: Babeuf első említése Robespierrel. NNI 1960. 3. sz. 120—121. [1786. jún. 22.]
- Tønnesson K. D.*: A III. év a bobouvizmus fejlődésében. AHRF 162. (1960. okt.—dec.) 411—425.
- G. Babeuf* kiadatlán levelei. (Születésének 200. évfordulójára.) Publikálta: A. M. Bobkov, stb. NNI 1960. 5. sz. 97—111. [Felegetéshez írt levelei, 1789—1796.]
- Legrand R.*: Babeuf Picardiában, 1790—1792. AHRF 162. (1960. okt.—dec.) 458—470.
- Saitta A.*: A Babeuf összeesküvés margójára. Vita a kommunizmusról (1796). AHRF 162. (1960. okt.—dec.) 426—435.
- Markov W.*: A Babeuf ügy Hamburgból nézve, 1796—1797. AHRF 162. (1960. okt.—dec.) 507—513.
- Piolo G., Labracherie P.*: Charlotte Robespierre és „Emlékezéseim”, II. Pensee 89. (1960. jan.—febr.) 41—50.
- Bouis R.*: P. N. Hésine, a „Journal de la Haute-Cour et l'Echo des Hommes vrais et sensibles” szerkesztője. AHRF 162. (1960. okt.—dec.) 471—487.
- Streinand J.*: Németország és Franciaország a 18. század végén. ZG 1960. különsz. 179—187.
- Debien G.*: Új dokumentumok San Domingóról. IV. a) Az első gyarmati országgyűlés, 1790. ápr.—aug. b) A színesek felkelése, 1791. aug.—okt. AHRF 160. (1960. ápr.—jún.) 183—198.
- Courthoux J. P.*: A gazdasági és társadalmi erők egy iparágban: a vaskohászat. RHES XXXVIII/3. (1960) 339—376. [19—20. század]
- Thuillier G.*: Adalékok a rajnai gazdaságtörténethez, 1800—1830. A Ruhr-vidéki közszabványok. Ann 1960. 5. sz. (szept.—okt.) 882—897.
- Paszkaeva V.*: A Franciaország és Bulgária közötti kereskedelmi kapcsolatok a 19. század elejétől a felszabadulásig. IP 1960. 5. sz. 53—84.
- Villeneuve R.*: A cukoripar finanszírozása Franciaországban 1815 és 1850 között. RHES XXXVIII/3. (1960) 285—319.
- Duman M.*: A Szent Ilona sziget margójára. Las Cases és Bertrand. RHD 1960. jan.—márc. 75—80. [Napoleon két bizalmi embere.]
- L'opérateur M. G.*: Charles Gerhardt francia kémikus és kora. VIMK 1960. 5. sz. 122—131. [1816—1856]
- Castellan G.*: A takarmány és szarvasmarha a restauráció mezőgazdaságában. (A Rhône-i départment anyaga alapján.) RHES 1960. 1. sz. 77—97.
- Weber E.*: A jog Franciaországban: munkahipotézis. AHR LXXV/3. (1960. ápr.) 554—568. [A jobb- és baloldali harcra a 19—20. században.]
- Dautry J.*: Saint Simon és a régi bobouvisták, 1804—1809. AHRF 162. (1960. okt.—dec.) 514—529.
- Bouvier J.*: Egy nagy vállalkozás és bank Franciaországban, a censusus monarchia idején, 1815—1848. Pensee 80. (1960. jan.—febr.) 98—106.
- Soutade-Rouyer, Mme*: A nemesség és burzsoázia Franciaországban a restauráció idején, 1815—1830. RHES 1960. 1. sz. 98—110.
- Dollot R.*: Triészt és Franciaország. A második restauráció, 1815—1830. RHD 1960. jan.—márc. 33—61. A júliusi monarchia: uo. ápr.—jún. 116—137. Röptében 110 éven át, 1848—1958. uo. júl.—szept. 208—245.
- Molok A. I.*: A politikai helyzet Franciaországban az 1880. júliusi forradalom előestéjén. NNI 1960. 6. sz. 73—92.
- Stearns P. N.*: Az „Avenir” mozgalom természete, 1830—1831. AHR LXXV/4. (1960. júl.) 837—847.
- Gerhard D.*: Guizot, Thierry és a harmadik rend szerepe a francia történelemben. HZ 190/2. (1960) 290—310.
- Armengaud A.*: Néhány helytelen elképzelés a Garonne vidék 1840 körüli állapotáról. RHMC 1960. jan.—márc. 47—54.
- Volgin V. P.*: A 19. század negyvenes éveinek francia kommunista sajtója. NNI 1960. 1. sz. 3—24.
- Hill H. B.*: Egy levél Louis Blancól a száműzetésből. JMH 1960. 3. sz. 234—240. [1849]
- Moissonier M.*: Algéria meghódításának kezdetei. CI 113. (1960. júl.—aug.) 71—80.
- Ageron Ch. R.*: Volt-e Franciaországnak kabil politikája? RH 1960. ápr.—jún. 311—352.
- Emerit M.*: Egy új „Algéria története” megírásához. Az integráció korszaka. Ann 1960. 3. sz. 578—585. [19. század vége]
- Emerit M.*: Az algiri muzulmánok megtérítésének problémája a második császárság idején. Összeütközés Mac-Mahon és Lavigerie között. RH 1960. jan.—márc. 63—84.
- Salvatorelli L.*: III. Napóleon Európája és Mazzini Európája. RH 1960. ápr.—jún. 275—286.
- Rémond R.*: Franklin Benjamin erkölcsi felfogása és a francia közvélemény a censusus monarchia idején. RHMC VII. (1960. júl.—szept.) 193—214.
- Nolleau H.*: A francia nők a dolgozó lakosságban, 1856—1954. EP 1960. okt. 2—21.
- Guichonnet P.*: A savoyai és piemonti jog az 1859. évi események előtt. RHMC 1960. ápr.—jún. 81—109.
- Boyer F.*: A francia önkéntesek Garibaldi mellett 1860-ban. RHMC 1960. ápr.—jún. 123—148.
- Case L. M.*: Thouvenel és a francia-szardíniai diplomáciai kapcsolatok megszakadása 1860-ban. RHMC 1960. ápr.—jún. 149—177.
- Poulat E.*: Hogyan fedezte fel a modern francia katolicizmus a várost. Ann 15/6. (1960. nov.—dec.) 1168—1179.
- Charles de Rémusat megbeszélései Cavourral, 1860. nov.—1861. jan. A feljegyzéseket publikálja: Ch. H. Pouthas. RHMC 1960. ápr.—jún. 179—190.
- Duclos J.*: A párizsi kommun 89. évfordulója. CC 1960. 4. sz. 609—631.
- Zieburu G.*: A Dreyfus-ügy és a harmadik köztársaság kormányzási rendszere. HZ 191/3. (1960. dec.) 548—561.
- Hauriou A.*: Jaurès és a demokrácia. RHES 1960. 1. sz. 5—23.
- Philép A.*: Jaurès és a munkáskormányzat. RHES 1960. 1. sz. 24—30.
- Weiller J.*: Jaurès, az internacionalizmus és a protekcionizmus a 19. század végén. RHES 1960. 1. sz. 31—40.
- Poulain E.*: Jean Jaurès nyolc ifjúkori levele. RHES 1960. 1. sz. 41—53.
- Lentin A. P.*: A városi Algír és Párizs között és a gazdasági feudalizmus győzelme, 1893—1903. CI 115. (1960. nov.—dec.) 75—83.
- Ulfsson B. L.*: A francia proletariátus háborúellenes akciói az első Balkán-háború idején. NDVSIN 1960. 2. sz. 182—192.
- Thorez M.*: Lenin és Franciaország. VI 1960. 6. sz. 10—26.
- Bonte Fl.*: Lenin és Franciaország. CC 1960. 4. sz. 632—645.
- Bonte Fl.*: Lenin és Franciaország. Kom 1960. 5. sz. 36—44.
- Loiseau Ch.*: Diplomáciai küldetése a Vatikánnál, 1914—1918. RHD 1960. ápr.—jún. 100—115.
- Jüschke G.*: Az 1914. évi Marne-i ütközet problémájához. HZ 190/2. (1960) 311—348.
- Chevallier D.*: Lyon és Szíria 1919-ben. Egy intervenció bázisa. RH CCXXIV. (1960. okt.—dec.) 275—320. [A selyemtermesztés és ipar.]
- Janowska H.*: A franciaországi lengyel munkásemigráció történetéből, 1919—1939. ZPW 1960. 3. sz.
- Miller A. F.*: A sèvres-i szerződés diplomáciai előkészítése. (A szerződés aláírásának 40. évfordulójára.) PV 1960. 5. sz. 34—53. [1920. aug. 10.]
- Zyromski J.*: Az 1920. évi toursi szakadás. CI 114. (1960. szept.—okt.) 37—58. [A francia munkásmozgalomban]
- Fajon E.*: Az egyesülés kérdése és a Párt története. CC 1960. 12. sz. 1884—1895.
- Duclos J.*: A Francia Kommunista Párt 40 éve. Kom 1960. 17. sz. 97—110.
- Thorez M.*: A dolgozó tömegek harcának élespatában. (A Francia Kommunista Párt 40. évfordulójára.) VIK 1960. 5. sz. 30—48.
- Billoux Fr.*: A Francia Kommunista Párt 40 éve. CC 1960. 12. sz. 1853—1859.
- Vokrouhlický Z.*: Negyven éves harc Franciaország igazi nagyságáért. NM 1960. 12. sz. 1327—1334. [A Francia Kommunista Párt harca.]
- Kuzmin M. Sz.*: A szovjet-francia kultúrkapcsolatok történetéből. ISZSZZR 1960. 3. sz. 140—143. [1924]
- Weber E.*: [A francia politika] jobbrtolódásának felülvizsgálata. IRSH V/2. (1960) 165—201. [1938-ig]
- Szolorjov A. N.*: Francia—szovjet kulturális és tudomány

- nyos kapcsolatok 1931—1935-ben. VIMK 1960. 1. sz. 80—91.
- Szokolov A. N.*: Az 1932. évi francia-szovjet megemlékezési szerződés megkötésének történetéből. NDUŠIN 1960. 3. sz. 97—107.
- Franciaország politikai és közéleti személyiségei a Szovjetunióval való barátságról, 1936—1937. A dokumentumokat publikálja: L. Sz. Mitrofanova. IA 1960. 2. sz. 92—96.
- Rollot tkk.*: A francia—belga viszony az 1940. május 10-i sedáni német offenzíva idején. RHDGM 38. (1960. ápr.) 1—14.
- Hjrszowicz L.*: A Vichy-Franciaország és a hitlerista Németország közötti együttműködés történetéből. KH 1960. 2. sz. 433—435.
- Boriszov Ju. V.*: A Szovjetunió és Franciaország a második világháború éveiben, 1941—1945. NNI 1960. 3. sz. 92—103.
- Thomas S.*: A szovjet—francia kapcsolatok a második világháború alatt (1941—1945). ZG 1960. 1. sz. 143—150.
- Epizódok a „Normandia-Nyemen” repülőszázad harci tevékenységéből. A dokumentumokat publikálja: P. Ja. Dobrovolszkij. IA 1960. 2. sz. 97—100. [A 2. világháború alatt alakult francia repülőszázad a keleti fronton, 1944.]
- Roos H.*: József Pilsudski és Charles de Gaulle. (Két államférfi és két alkotmány összehasonlítása.) VIZg 1960. 3. sz. 257—267.
- Cairns J. C.*: De Gaulle tábornok és Franciaország megmentése, 1944—1948. JMH 1960. 3. sz. 251—259. [Szemle]
- Chabot M. T.*: A hadifoglyok ügyeivel megbízott francia szervezetek a Vichy-kormány idején. RHDGM 37. (1960. jan.) 1—14.
- Lanole P.*: A hadifoglydokumentáció a francia „Veteránok és háborús áldozatok minisztériumában”. RHDGM 37. (1960. jan.) 77—80.
- Moret-Bailly J. L.*: A Stalag XVII B különítményei. RHDGM 37. (1960. jan.) 31—52. [A francia munkaszolgálatosok helyzete, 1940—44.]
- D'Hoop J. M.*: Francia tiszték a lübecki XC tiszti légerben. RHDGM 37. (1960. jan.) 15—30. [1942. máj.—1945. máj.]
- Michel H.*: A francia ellenállás kronológiájáról. RH (CXXIV. (1960. júl.—szept.) 111—122.
- Michel H.*: Néhány könyv a francia ellenállásról. RHDGM 39. (1960. júl.) 31—46.
- Hrej Fr.*: Francia partizánok részvétele a Szlovák Nemzeti Felkelésben. SMM 79/1960. 148—156. [1944]
- Kokorin M. A., Sztrucskov A. A.*: A szovjet hazafiak harci tevékenysége Franciaország területén 1943—1944-ben. VI 1960. 3. sz. 88—101.
- Laroche G.*: Szovjet emberek a francia ellenállásban. CC 1960. 3. sz. 391—411.
- Hoffmann St.*: De Gaulle köztársasága. PSQ LXXV/41. (1961. dec.) 554—559.
- Marchais G.*: A Laval és Pétain óta legretrográdabb társadalompolitika. CC 1960. 9. sz. 1337—1349. [De Gaulle politikája]
- Couret B.*: A francia állami politika kulisszatitkaiból. NM 1960. 7. sz. 763—770.
- Dembianski L.*: A francia államszövetség jogi szerkezetének fejlődése. SM 1960. 5. sz. 33—52.
- Arnault J. M.*: A francia pénzügyi törvénytervezet 1961-re. EP 1960. okt. 70—76.
- Mayer R.*: Franciaország és a leszerelés. CC 1960. 3. sz. 352—366.
- Csernyikov G.*: Gazdasági együttműködés Franciaország és a Szovjetunió között: hagyományok és perspektívák. MEMO 1960. 3. sz. 15—28.
- Nicolas D.*: A francia—szovjet gazdasági és kulturális kapcsolatok tíz éve. CC 1960. 3. sz. 367—379.
- Grenier F.*: A francia—szovjet szövetség szükségessége. CC 1960. 3. sz. 340—351.
- Ivanov N.*: A mai Franciaország állami monopól kapitalizmusa. MEMO 1960. 10. sz. 54—73.
- Inker M.*: A fináncoligarchia új vonásai Franciaországban. MEMO 1960. 6. sz. 130—139.
- Nicolon P.*: A franciaországi konjunktúra általános áttekintése. EP 1960. márc. 66—71.
- Arnault J. M.*: A francia gazdaság jelenlegi helyzete. EP 1960. szept. 2—11.
- Bouvier-Ajam M.*: A francia gazdaság ma. CI 110. sz. (1960. febr.) 43—52.
- Laurent S.*: Franciaország kereskedelmének fejlődése és perspektívái. EP 1960. márc. 5—16.
- Olliver D.*: Az ötszáz legnagyobb francia vállalat. EP 1960. márc. 61—64.
- Zaglagynia Sz.*: Amerikai tőkebefektetések a francia iparban. MEMO 1960. 12. sz. 110—119.
- Vincer Ju.*: A francia és a nyugat-német tőke összefonódása. MEMO 1960. 9. sz. 135—139.
- Smelev V.*: A francia frank valutazónája. MEMO 1960. 8. sz. 114—116.
- Rubinszkij Ju. I.*: A „technokrácia” elmélete Franciaországban. VF 1960. 9. sz. 50—62.
- Biard R.*: Hol áll a francia vaskohászati? EP 77. (1960. dec.) 31—49.
- Perceval L.*: A francia mezőgazdaság a háború óta. EP 1960. nov. 29—76.
- Chatelard R.*: A mezőgazdasági szövetségek Franciaországban. EP 1960. okt. 36—50.
- Flawien J.*: A dolgozó parasztság proletarizálódása Franciaországban. CC 1960. 7—8. sz. 1125—1137.
- Bouvier-Ajam M.*: Néhány statisztikai adat a franciaországi munkásosztályról. CC 1960. 10. sz. 1571—1583.
- Lanternier L.*: A munkásegység és a nemzeti érdek. CC 1960. 10. sz. 1553—1562.
- Hincker M.*: A munkaberek regionális zónái. EP 77. (1960. dec.) 6—30.
- Delon P.*: Az alkalmazottak megosztása Franciaországban és a világban. CI 112. (1960. máj.—jún.) 56—60.
- Barbe R.*: A francia kolonializmus jellegzetességei. CC 1960. 9. sz. 1376—1417.
- Vokronchickij Z.*: A monopólitőke és a mai ellentétek Franciaország gyarmati politikájában. NM 1960. 1. sz. 85—96.
- Couret B.*: A francia imperializmus és a Szahara. NM 1960. 11. sz. 1202—1212
- Suret-Canale J.*: Franciaország afrikai mérlege. CI 114. (1960. szept.—okt.) 21—36. [1958—1960]
- Bernard J.*: A gazdaság felszabadulása a gyarmatokon és a francia zóna jövője. CI 112. (1960. máj.—jún.) 21—40.
- Robert J. P.*: A constantine-i terv — mítosz és valóság. EP 1960. szept. 12—31. [De Gaulle terve Algéria gazdaságának átalakítására.]
- Buhali L.*: Az algéri nép harca a nemzeti függetlenségért. Kom 1960. 16. sz. 76—87.
- Mury G.*: A Szocialista Párt és az algériai dráma. CC 1960. 11. sz. 1723—1734.
- Priester E.*: Algéria és a gyarmati felszabadító harc. WZ 1960. 12. sz. 845—849.
- Despois J.*: Az algériai lakosság megosztása. Ann 1960. 5. sz. (szept.—okt.) 915—926.
- Michel A.*: Az algéri dolgozók Franciaországban. CI 115 (1960. nov.—dec.) 61—74.

Görögország

- Sztannizslarszkaja A. M.*: Oroszország és Görögország. a 18. század végén és a 19. század elején. ISZSZSZR 1960. 1. sz. 59—76.
- Camariano N.*: A „Hetairia” szervezete és tevékenysége Oroszországban az 1821. évi felkelés előtt. SMIMod II. (1960) 73—104.
- Regleanu M.*: Egy röpirat a „Hetairia” társaság köréből. RA 1960. 1. sz. 204—214.
- Vernier eds.*: Az olasz—görög-háború (1940. okt. 28.—1941. ápr. 20.) RHDGM 38. (1960. ápr.) 15—36.

Hollandia

- Griffiths G.*: A németalföldi felkelés forradalmi jellege. CSSH II/4. (1960. júl.) 452—472. [1572—1585.]
- Nadel G.*: A „forradalom anatómiájának” logikája a németalföldi felkeléssel kapcsolatban. CSSH II/4. (1960. júl.) 473—484. [C. Briton, „Anatomy of Revolution” c. könyvével kapcsolatban.]
- Curter A. C.*: Papi szolgálat a németalföldi angol templomokban a 17. században. BIFR 88. (1960. nov.) 166—179.
- Wilson Ch.*: Hollandi befektető a 18. századi Angliában.

- Megjegyzés a yard-mérődről. *ECHR* XII/3. (1960. ápr.) 434—439. Hozzászólás: no. 440—444.
- Palmer L. H.*: A jávai nemesség a hollandok alatt. *CSSH* II/2. (1960. jan.) 197—227.
- Vanucelkenhuizen J.*: A Németalföld és az 1940. januári „riadó”. *VfZg* 1960. 1. sz. 17—36.
- Irország**
- Golman L. I.*: Hogyan leplezte le Engels Írország történetének burzsoá történelemhamisítóit. *NNI* 1960. 3. sz. 150—163.
- Dandry J.*: Marx és Írország függetlensége. *II. CI* 110. (1960. febr.) 65—82.
- Szaprikin Ju. M.*: Az 1641. évi írországi felkelés okairól. *VfMU* 1960. 4. sz. 52—73.
- Whyte J. H.*: A katolikus egyház befolyása a választásokra a 19. századi Írországban. *EHR* 295. (1960. ápr.) 239—259.
- Jugoszlávia**
- Sária B.*: Viktor Hoffiller, 1877—1954. *SoF* XIX (1960.) 395. (A horvát Nemzeti Múzeum igazg.)
- Anty Ph.*: Slobodan Jovanović mint történész. *SEER* 91. (1960. jún.) 515—529. [1869—1958.]
- Babić St.*: A Horvát Népköztársaság levéltári anyagának számbavetele. *AV* III. (1960) 211—231.
- Babić St.*: A Horvát Népköztársaság levéltára és a helyi levéltárak illetékességének elhatárolása. *AV* III. (1960) 415—427.
- Zmajić Bo.*: A tengerparti birtokok igazgatásának levéltári anyaga. *Acta Bucurana* 1670—1776). *AV* III. (1960) 405—413.
- Zmajić V.*: Fiunei iratok a magyar kamarai levéltárból. *Acta Fluminensia*, 1776—1804. *AV* III. (1960) 377—386.
- Petráček K.*: Arab kéziratok pozsonyi gyűjteménye és jelentősége a boszniai mohamedán kultúra tanulmányozása szempontjából. *PV* 1960. 3. sz. 137—140. [A boszniai S. Bašagić gyűjteménye.]
- Lesicskovská J. L., Frejdon V. I.*: Horvátország újkori történetének kérdései a „Historijski Zbornik” c. horvát folyóiratban, 1948—1956. *KSzLSz* 29. (1960) 160—116.
- Radojčić N.*: Bosznia történetének legfontosabb összefoglalása. *SoF* XIX. (1960) 146—163. [A 17. századtól]
- Kostrenčić M.*: Történetírásunk feladatai. *ZHJJA* 3. (1960) 5—21.
- Jefremov Je. A.*: A feudális földtulajdon kialakulása horvát Dalmáciában a 10—11. században. (A feudális nagybirtok kialakulása). *VfZs* XX. (1960) 159—195.
- Tučkor J., Knežević S.*: Női gyógyászattal és gyógyeszkerekkel foglalkozó nők a Vajdaságban. *ZDN* 27. (1960) 77—91.
- Procházka Wl.*: Az eskü a bizonyítási eljárásban a szláv jogban a 15. századig. *CzPH* 1960. 1. sz. 9—84. [lengyel, cseh, dicszláv]
- Radojčić Dj. Sp.*: Politikai törekvések a középkori szerb történetírásban. *SoF* XIX. (1960) 87—102. [11—17. század]
- Vrana J.*: Zahumljei uralkodók okiratai a 11—12. századból. *HZb* XIII/1—4. (1960) 155—160.
- Radojković B. M.*: A politikai helyzet a zahumljei fejedelemségben (Nemanja István idején). *IZCG* XVII/1. (1950) 21—37.
- Schmid H. F.*: Az ógyházi szláv mint az oklevelek nyelve horvát föld. *MIÖG* LXVIII. (1960) 16—38. [12—17. század]
- Koracović D.*: Az arany- és ezüstbányák Szerbiában és Boszniában. *Ann* 1960. 2. sz. 248—258. [12—15. század]
- Schütz J.*: A brskovói comes elődei. *SoF* XIX. (1960). 103—107. [1280 előtt]
- Pospiš J.*: Cikkelyek a borról és szőlőkről a dalmát városok statútumaiban. (Összehasonlítva a csehországi helyzettel). *SHS* III. (1960) 83—126. [13—14. század]
- Vinaier V.*: Az ezüsttermelés problémája a középkori Szerbiában. *IZCG* XVII/3. (1960) 481—512. [14—16. század]
- Kalić R. V.*: Középkori kórházak a montenegrói tengerparton. *IZCG* XVII/4. (1960). 739—754. [14—18. század]
- Bromlej Ju. G., Stumarin V. P.*: A parasztlakó költözési joga a későközépkori Horvátországban (a 16. század végéig). *KSzLSz* 29. (1960) 24—35. [14—16. század]
- Đinić D.*: Az 1348. évi pestis következményei Dubrovnik gazdaságára. *GNS* V. (1960) 11—33.
- Mošin Vl.*: Đusán cár egy ismeretlen oklevele Labin földjéről. *AV* III (1960) 387—394. [1351—52.]
- Stipičić J., Šamulović M.*: A Jugoszláv Akadémia Levéltárában őrzött oklevelek regesztái. (Folytatás Corvin Mátyás király haláláig.) *ZHJJA* 3. (1960) 563—643. [1438—1490]
- Mošanin F.*: A szerb katonai határvidéki történetnek periodizációja. *HZb* XIII/1—4. (1960) 111—117.
- Mijusković Sl.*: A Pastrović nemesk privatégiumainak könyve. *IZCG* XV/2. (1959) 467—507. [15—17. század]
- Djurđević Vl.*: Új adatok a hegyvidéki törzsek történetéről a 15—16. században. *IZCG* XVII/1. (1960) 3—20.
- Klen D.*: A „Walput” Istriában. *ZHJJA* 3. (1960) 297—329. [epitaneus szlavurum, 15—18. század]
- Okić M. T.*: A boszniai „krisztján”-ok (bogumilok) kiadatlan török okmányok alapján. *SoF* XIX. (1960) 108—133. [15—17. század]
- Lučić J.*: Bánfi András vicebanus. *AV* III. (1960) 395—404. [1475—76.]
- Csurkina I. V.*: A bányaipar Szlovéniában a 16. században. *UZISz* XX. (1960) 69—111.
- Rothenberg G. E.*: Az osztrák katonai határvidék kezdetei Horvátországban és az állítólagos 1522. dec. 22-i szerződés. *SEER* 91. (1960. jún.) 493—498.
- Keslerbanek F.*: Bar város török kézre jutása 1571-ben. *IZCG* XVII/3. (1960) 565—572.
- Mladenović M.*: Török eredetű szerb családnevek. *SoF* XIX. (1960) 380—389.
- Čečuk B.*: Az 1573. évi parasztfelkelés idején elpusztult parasztlakó nyomában. *ZHJJA* 3. (1960) 499—503.
- Petković B.*: A legfontosabb irodalom és források Montenegro 16—17. századi történetéről. *IZCG* XV/2. (1959) 591—602.
- Stanojević Gl.*: Adalékok Montenegro történetéhez a 16—17. században. *IZCG* XV/2. (1959) 325—417.
- Mijusković Sl.*: Négyszáz Montenegro történetéhez a 16—17. századból. *IZCG* XV/2. (1959) 549—561. [1519, 1619, 1691, 1692.]
- Nedeljković Br. M.*: Montenegro államjogi helyzete a 16—17. században. (Kritikai megjegyzések B. Gyurgyev: Török uralom Montenegroban a 16—17. században c. könyvről, Sarajevo, 1953.) *IZCG* 2. (1959) 509—547.
- Petković B.*: Adalékok a montenegrói török uralom kérdéséhez a 17. században. *IZCG* XV/2. (1959) 419—465.
- Klaić N.*: Parasztfelkelések a 17. században Horvátországban. *HZb* XIII/1—4. (1960) 119—154. [1608—1610, 1632—1636, 1654.]
- Berić D. P.*: Tartottak-e szabot a moracsi kolostorban 1648-ban. *IZCG* XV/2. (1959) 563—571.
- Milošević M. I.*: A Nyegus és a Dobrotta család egy „párbaja” a 17. század végén. *IZCG* XV/2. (1959) 578—582.
- Veselinović R.*: Kik az „albanok” és „klimentek” a 17. század végi osztrák forrásokban? (Történeti-földrajzi és etnográfiai tanulmány.) *ZDN* 25. (1960) 93—124.
- Veselinović R. L.*: Az „albanok” és „klimentek” a 17. század végi osztrák forrásokban. (Történeti-földrajzi és etnográfiai tanulmány.) *MÖS* 13. (1960) 195—230.
- Stanojević Gl.*: A hegyvidéki és albán törzsek felkeltése a kandiai csata előtt. *IZCG* XVII/3. (1960) 513—522. [17. sz. első fele]
- Bajraktarević S.*: Jogi vita a Dubrovnik köztársaság és a váci török adófelügyelő között a borkereskedelmi illeték tárgyában. *ZHJJA* 3. (1960) 343—371. [1626—1635]
- Stanišavljević M.*: Az 1631—1693. évi horvát országgyűlések határozatai. (Rövid regeszták.) *AV* III. (1960) 157—210.
- Stipičić J.*: Egy viharos népgyűlés Hvar szigetén 1649-ben. *ZHJJA* 3. (1960) 331—341.
- Goldberg A. L.*: Jurij Križanić művei és ezeknek forrásai. *VIMK* 1960. 6. sz. 117—130. [1663—1666. Horvát irodalmár Tobolszkban.]
- Goldberg A. L.*: Jurij Križanić a 17. század közepi orosz társadalomról. *ISZSZZR* 1960. 6. sz. 71—84.
- Šidak I.*: Zrinyi Péter viszonya jobbágyaihoz az összeesküvés idején, 1670. *AV* III. (1960) 367—376.
- Milović Dj.*: A velencei hatóságok árpolitikája Herceg

- Noviban. IZCG XVII/3. (1960) 572—611. [1700—1790]
- Stanovljen G.*: Montenegri kenézek egy fizetési jegyzéke, 1715—b6l. IZCG XVII/4. (1960) 785—788.
- Milošević M. I.*: Kísérlet Bar és Ucsiny elfoglalására, 1717—1718-ban. IZCG XVII/4. (1960) 788—804.
- Gavrilović St.*: A szlavóniai ispánságok megújítása és elhatárolásuk a katonai határvidék által, 1745—1749. ZDN 25. (1960) 49—92.
- Mihajlović V.*: Adalék Montenegró és a Vajdaság kapcsolatahoz a 18. századból. IZCG XVII/4. (1960) 804—807. [1752]
- Gavrilović St.*: A szerémi lakosság közterhei és nehéz anyagi helyzete a 18. század közepén. ZDN 26. (1960) 40—67.
- Gavrilović St.*: Az urbariális kérdés a szerémi uradalomban a 18. század közepén. ZDN 27. (1960) 5—32.
- Erceg I.*: Rijeka (Flume) tengerhajózásának helyzete a Horvátországhoz való csatlós idején. ZHIIA 3. (1890) 373—418.
- Despot M.*: Egy kemencét és agyagedényt gyártó manufaktúra Križevciben a 18. században. HZb XIII/1—4. (1960) 209—214. [1775—1781.]
- Trintić A.*: A Horia, Cloșca és Crișan felkelés visszhangja a Bánátságban. S 1960. 4. sz. 220—238. [1784]
- Gavrilović N.*: A nagy francia forradalom és a szerbek Dél-Magyarországon. ZDN 26. (1960) 18—39. [1792—1813]
- Karaman I.*: A szekularizált egyházi birtokok gazdasági helyzete a 18. század végén Horvátországban. AV III. (1960) 353—365.
- Franetović D.*: Történeti visszapillantás az áradásokra és a visszabályozásra a szakadri területen. IZCG XVII/3. (1960) 449—479. [19—20. század]
- Krstonić T.*: A parasztszövetkezetek harca a szerb nép léteért Magyarországon 1918-ig. ZDN 26. (1960) 68—102. [19. század.]
- Sihareva M. Sz.*: Faluközösségi szokások a szerb falvakban, a 19. század és 20. század eleje. KSzIE XXXIV. (1960) 69—78.
- Buturac I.*: A sisaki birtok a 19. század első felében. AV III. (1960) 289—351.
- Oroszország segítése a szerb népnak az első népi felkelés idején. A dokumentumokat publikálja: V. N. Avtokratov, R. Je. Altsuller. IA 1960. 1. sz. 117—142. [1804—1813.]
- Lekić D.*: Az első nyomtatott memoár Montenegróról francia nyelven. IZCG XVII/4. (1960) 806—830. (1908)
- Justin Mihailović naplója, 1831—1844. Közl.: B. Marinković. ZDN 26. (1960) 103—128. [1800—1849, vukovári kereskedő]
- Iancovici S.*: A dunai szigetek lakóinak elsőképe a bujári kizsákmányolás elől, 1833—1834. S 1960. 4. sz. 159—182. [Románia—Szerbia határán.]
- Novak G.*: Manin uralma. A Nemzeti Bizottság, a garibaldisták és Dalmácia. ZHIIA 3. (1960) 23—58. [1847—1861]
- Šidak J.*: A pártok Horvátországban 1848 előtt. HZb XIII/1—4. (1960) 167—207.
- Subotić Sr.*: Fehértemplom az 1848—1849-es eseményekben. ZDN 27. (1960) 91—122.
- Tomandi M.*: Stevan Supljikac vajda mint a szerb katonaság főparancsnoka a Vajdaságban 1848-ban. ZDN 27. (1960) 33—48.
- Gavrilović St.*: A parasztok zavargásai Križevci és Varaždin megyékben 1848—1850-ben. HZb XIII/1—4. (1960) 47—110.
- Gavrilović S.*: A mezőgazdasági lakosság mozgalmi Pozsega megyében 1848—1849-ben. GNS V. (1960) 33—48.
- Čeječan V.*: A turini olasz—szláv társaság és a radikális mozgalom Csehországban 1849 tavaszán. SHS III. (1960) 313—354.
- Čelap L.*: Louis Napoleon Bonaparte államcsínyének politikai visszahatása a szerb Vajdaságban. ZDN 25. (1960) 160—161. [1851]
- Klančić L.*: Kire vonatkozik Nyegos 1851. okt. 13-i levele? IZCG XVII 4. (1960) 808—816.
- Mihutinović N.*: Új ellenbék Svetožár Miletić és Mihail Polit-Desančić között. ZDN 27. (1960) 157—178.
- Ernačević F.*: A karintiai kisebbségi kérdés mint jogi probléma. DDR 1960. 1. sz. 12—31. [A 19. század második felétől.]
- Bogdanov V.*: A határőrvidék képviselőinek szerepe az 1861. évi nemzetgyűlésben. ZHIIA 3. (1960) 59—214.
- Beic I.*: Vjekoslav Siničić kőzirati hagyatéka. AV III. (1960) 233—278. [Politikus, 1848—1933.]
- Berčić N.*: Niko Klaić levelezéséből. (Adalékok a nemzeti megújulás történetéhez Dalmáciában.) AV III. (1960) 119—153. [1855—1895]
- Berčić N.*: Niko Veliki Pucić levelezéséből. (Adalékok a nemzeti megújulás történetéhez Dalmáciában.) AV III. (1960) 89—117. [1961—1878]
- Pavičević Br.*: Danilo fejedelem terve a Portával való viszony rendezésére 1866-ban. IZCG XVII/1. (1960) 39—37.
- Frejdzon V. I.*: Az orosz—horvát forradalmi kapcsolatok történetéből. KSzISz 29. (1960) 129—133. [I. Tkalac („Az osztrák kérdés...” c. borsúra szerzője, Párizs 1866.) és találkozása Herzennel.]
- Konev I.*: A második bolgár légio Belgrádban. IP 1960. 6. sz. 91—99. [1860—1867]
- Kondratjeva V. N.*: Új levéltári anyag az egyesült szerb omladina történetéről. UZISz XX. (1960) 306—330. [1866—1875]
- Mihutinović K.*: Svetožár Marković a rakovici lázadásról és a Starčević-féle jospártól. ZHIIA 3. (1960) 289—295. [1871]
- Perunić Br.*: Adalék a lakosság migrációjához. Toplicén 1886-ban letelepült montenegri családok két kiadatlan összeírása. IZCG XVII/4. (1960) 831—835.
- Nikčević T.*: Kísérletek a családjog kodifikálására Montenegróban. IZCG XVII/4. (1960) 705—738. [1893]
- Strujar P.*: Szakiparosok képzése Montenegróban a 19. század végén és a 20. század elején. IZCG XVII/4. (1960) 755—783.
- Piszarev Ju. A.*: A Jugoszláv Omladina „Ifjú Bosznia” szervezete és más szervezetei. KSzISz 29. (1960) 66—84. [A 19. század 80—90-es éveitől 1914-ig.]
- Čurić H.*: Néhány adat Igor Bezić életéről és működéséről. IZCG XVII/1. (1960) 139—147. ([A krivčijei felkelés résztvevője, 1882. (Szül. Varaždinban)]
- Čvelter J.*: Cseh levelező az 1885. évi szerb—bolgár háborúban. SHS III. (1960) 263—312. [Dr. Frantisek Chytil]
- Frejdzon V. I.*: Antun és Stepan Radić társadalmi-politikai nézetei 1900-ban és a Horvát Parasztpárt létrejötté, 1904—1905. UZISz XX. (1960) 275—305
- Šepić Dr.*: A Jugoszláv egyesülési mozgalom és Milan Marjanović, 1901—1919. ZHIIA 3. (1960) 531—561.
- Bogdanov V.*: Az 1903—1904-es horvát nemzeti mozgalom. I. RJA 321. (1960) 225—478.
- Djuričić M.*: Miklós montenegri király szerepe az első Balkánháborúban. IZCG XVII/1. (1960) 69—92.
- Piszarev Ju. A.*: Parasztenzülések Bosznia—Hercegovinában 1910-ben és az 1911. évi agrárreform. NNI 1960. 6. sz. 93—105.
- Djuričić M.*: Az első szerb „tengermelléki” repülőraj bevetése az 1912—1913-as háborúban. IZCG XVII/3. (1960) 523—534.
- Hauptmann F.*: Thallóczy Lajos boszniai útnaplója. MÖS 13. (1960) 404—450. [1914]
- Šepić D.*: A szerb kormány és a Jugoszláv Bizottság kezdetei. HZb XIII/1—4. (1960) 1—45. [1914—1915]
- Šepić D.*: Stojanović Ij. és A. Belić küldetése 1915-ben Pétervárra. ZHIIA 3. (1960) 449—497.
- Rukobević N.*: Adalékok az osztrák—magyar okkupáció történetéhez Montenegróban, 1916—1918. IZCG XVII/3. (1960) 611—641.
- Vujović D.*: A szerb kormány tevékenysége az emigrációban Montenegró és Szerbia egyesítéséért. IZCG XVII/4. (1960) (1916—1918)
- Ivančević Lj.*: Az agrárreform gr. Pejáčevich Péter örökösének nagybirtokán, 1919—1940. ZDN 25. (1960) 135—151.
- Vujović D.*: Szkutari felszabadítása 1918-ban és a helyzet a montenegri—albán határon. IZCG XVII/1. (1960) 93—129.
- Živanović M. Ž.*: A Jugoszláv Kérdés a szerb koalíciós kormány megalakításáról 1918 tavaszán Korfuban tartott tárgyalások fényében. RJA 321. (1960) 201—224.
- Vukmanović G.*: A munkások helyzete az ulnici sólepipároló építésénél, 1927—1934. IZCG XVII/3. (1960) 535—551.
- Radovanović D.*: A kommunisták ildözése Nagybecskerekben 1929-ben. ZDN 25. (1960) 125—135.

- Laki Z.*: Az 1938. évi decemberi tüntetés Danilovgradban. IZCG XVII/3. (1960) 641—650.
- Meneghello-Dinčić Kr.*: A nemzeti felszabadító háború Jugoszláviában. RHDGM 38. (1960. ápr.) 37—48.
- Kumanor Z.*: A Bácska a felszabadító háborúban. ZDN 27. (1960) 49—75. (1941—1945)
- Volkov F. K.*: A jugoszláv népek felszabadító harca a második világháború éveiben a jugoszláv történeti irások megvilágításában. NNI 1960. 5. sz. 126—138. Az 1941. évi népi felkelés dokumentumainak regestái. AV III. (1960). 9—88.
- Weymar E.*: A mezőgazdaság szocializálása a Szovjetunióban, Közép-Németországban és Jugoszláviában. GWU 1960. 1. sz. 12—36.; 2. sz. 88—102.
- Manz G.*: Jugoszlávia gazdasági fejlődéséhez. Ww 1960. 8. sz. 1223—1231.
- Lengyelország**
- Drozdowski M.*: Tudományos ülésszak Ludwik Krzywicki tiszteletére születésének 100. évfordulójára. KH 1960. 1. sz. 271—272.
- Levak A.*: Nekrológ Małachowski-Lempickiről, 1884—1959. KH 1960. 2. sz. 600—601. [A szabadközművéség történetének történése.]
- Lepszy G.*: Nekrológ Ludwik Chmaj professzorról, 1888—1859. KH 1960. 2. sz. 597—600.
- Nekrológ Henryk Mościckiről. ZPW 1960. 4. sz. 249—250. [1911—1960. A Lengyel Párttörténeti Intézet tudományos tanácsának titkára.]
- Popkiewicz J.*: Nekrológ Wincenty Styryról. KH 1960. 3. sz. 888—890. [A politikai gazdaságtan tanára, 1903—1960.]
- Pułowka I.*: A lengyel történészek VIII. kongresszusa. Ann 1960. 2. sz. 320—327.
- A LEMP KB IV. plénuma után. Problémák és viták. ND 1960. 2. és 3. szám.
- Rożańska W.*: A Lengyel Tudományos Akadémia ülészaka a lengyel állam kezdetéről. KH 1960. 4. sz. 1069—1078. [Varsó, jún. 21—23.]
- Pasuto V. T.*: A lengyel állam 1000 éves fennállásának ünnepén Varsóban tartott tudományos ülésszak. VI 1960. 10. sz. 210—211.
- Pasuto V. T.*: Tudományos ülésszak a lengyel állam megalakulásának ezeréves évfordulóján. VAN 1960. 10. sz. 85—86.
- Buczek K.*: Megjegyzések a lengyel állam kezdetéről szóló vitához. KH 1960. 4. sz. 1079—1104.
- Egyéb munkák a lengyel állam és kultúra kezdetéről. KH 1960. 4. sz. 1147—1159. [Poznańban, Wrocławban és Torunban megjelent munkákról.]
- Koroljuk V. D., Miller I. Sz.*: A lengyel állam ezeréves évfordulója. PIS 1960. 6. sz. 19—30.
- Jablonski H.*: A lengyel állam ezer éve. ND 1960. 3. sz. 3—18. ND 1960. 3. sz. 3—18.
- Ludat H.*: A lengyel állam kezdetei és a lengyelek viszonya történetükhöz. GWU 1960. 10. sz. 581—599.
- Trawkowski St.*: „A lengyel állam kezdetei” kiállítás. A kiállítás és a történeti szintézis. KH 1960. 4. sz. 1107—1116.
- Stasiecki B.*: Lengyelország ezredéves egyháztörténeti szemeszteréből. JGO 8/3. (1960) 313—329.
- Kavka Fr.*: Nemzetközi konferencia a lengyelországi városok kezdetéről, 1959. szept. 1—11. ČCH 1960. 1. sz. 90—91.
- Crozet R.*: Nemzetközi konferencia a lengyelországi középkori város és kézműipar történetéről. CCM 1960. 1. sz. 132—136.
- Żurawicka J.*: A lengyel emigráció kérdése. KH 1960. 3. sz. 859—861. [A kérdés kutatására alakított bizottság ülése, III. 21.]
- Frančić M.*: A lengyel—csehszlovák történészbizottság II. konferenciája. KH 1960. 1. sz. 284—285. [Prága, 1959. nov. 11—14.]
- Kropilák M.*: A csehszlovák—lengyel történészbizottság 2. plenáris ülése. HČ 1960. 1. sz. 190—192. [Prága, 1959. nov. 11—14.]
- Kolejka J.*: A csehszlovák—lengyel történészbizottság II. ülése Prágában, SS 1960. 1. sz. 125—126.
- K. M.*: A Lengyel—Cseh Történészbizottság III. ülése. HČ 1960. 4. sz. 708—709.
- ph.*: A csehszlovák—lengyel történészek konferenciája a sziléziai népi felkelésekről. HČ 1960. 4. sz. 710—711.
- Macurek J.*: A cseh és lengyelek a múltban. (Az 1945 utáni kutatások és a jövőbeni tervek). KH 1960. 2. sz. 329—350.
- Vita a sziléziai cseh—lengyel kapcsolatokról. SS 1960. 4. sz. 552—574.
- Macurek J.*: A cseh—lengyel kapcsolatok Sziléziában. SS 1960. 4. sz. 549—552. [19—20. század]
- Skowronek J.*: A lengyel—szovjet barátság hagyományairól. KH 1960. 1. sz. 276. [Ülésszak Varsóban, 1959. nov. 9—10.]
- Scheel H.*: A Német—Lengyel Történészbizottság V. és VI. konferenciája. ZG 1960. 5. sz. 1172—1173. [1959. febr. 16—18. Erfurt; 1960. febr. 15—17. Wrocław.]
- Górski K.*: Prof. P. E. Schramm a lengyel—német történeti kapcsolatokról. KH 1960. 1. sz. 277—282.
- Pietrzak-Pawłowska I.*: A történeti kutatómunka Lengyelországban 1960 elején. RH CCXXIV. (1960. júl.—szept.) 155—160.
- Leśnodorski B.*: A történettudomány ötéves és perspektivikus tervének munkálatai. KH 1960. 2. sz. 549—553.
- jk.*: Tervek a történettudomány fejlesztésére. KH 1960. 1. sz. 263—268. [A lengyel történettudományi intézmények tervel, 1961—1965 és 1961—1975.]
- Moszczeńska W.*: Kutatási feladatok és a tudományos munka feltételei a történetírás területén. KH 1960. 1. sz. 58—94.
- Kancewicz J.*: A történeti materialista módszer a lengyel történészek munkáiban és a módszer kritikusai. ZPW 1960. 3. sz. 54—59.
- Bobińska C.*: A lenini historiosophia és a lengyel történelem néhány kérdése. KH 1960. 3. sz. 611—633. [Osztályelmélet, proletárdiktatúra]
- Kolarbiński T.*: A legújabbkori történet tanulmányozásának szükségességéről. KH 1960. 2. sz. 390—391.
- Rostworowski E.*: A történettudományi kutatómunka szervezési bizottságának munkája az új- és legújabbkori történet tárgykörében. KH 1960. 3. sz. 857—859.
- Ryszka Fr.*: Lengyelország legújabbkori története a nyugatnémet történetírásban. KH 1960. 2. sz. 392—403.
- Lewmiałowski H., Żytkowicz L.*: A Szovjetunió története a népi Lengyelország történetírásában. INSZSZSR 1960. 1. sz. 207—223.
- Słowkowski T., Wróbel St.*: Még egyszer a történelem-könyvek kérdéséről. KH 1960. 2. sz. 410—420.
- Vita az ifjú történészek képzéséről. KH 1960. 3. sz. 861—863.
- Labuda G.*: A fiatal történészkaderek képzésének módszereiről. KH 1960. 3. sz. 724—727.
- Kersten Kr. és A.*: A történelem népszerűsítéséről — kisse többet. KH 1960. 1. sz. 128—133.
- Czapliński Wl.*: A népszerűsítésről. KH 1960. 2. sz. 404—409.
- Herbst St.*: A történelem népszerűsítésének helyzete és követelményei. KH 1960. 3. sz. 718—723.
- Reychman J.*: Az orientalisztikai (iszlám) kutatások Lengyelországban. SAO II. (1959) 161—187.
- Hatoba R.*: A népi Lengyelország 15 éve. KH 1960. 2. sz. 554—556. [Tud. ülésszak, 1959. dec. 16—17.]
- Szozin I. V.*: Tudományos ülésszak a Lengyel Népköztársaság 15. évfordulójára. VI 1960. 3. sz. 207—208.
- Arnold St.*: A történelem és a jelenkor. A népi Lengyelország történetének tanulmányozásáról. VI 1960. 9. sz. 203—208.
- Dziwulski Wl.*: Szilézia történetének kérdései a „Lengyelország története” I. kötetében. KH 1960. 1. sz. 95—107.
- bl.*: Az Instytut Zachodni fejlődésének új fázisa. KH 1960. 1. sz. 274—275.
- Kolejka J., Kropilák M.*: Lengyel történeti folyóiratok csehszlovák munkákról, 1948—1959. SS 1960. 2. sz. 274—277.
- Sobociński Wl.*: Lengyelország 19. századi történetének bibliográfiájáról. KH 1960. 1. sz. 108—123.
- Ochmański J.*: A feudális Litvánia történetének problémái a mai litván történetírásban, 1945—1959. KH 1960. 4. sz. 1165—1180.
- „A Bardowski Archiwum” II. Publikálja: L. Baumgartner. ZPW 1960. 1. sz. 80—134.
- Kowalski J.*: A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága lengyel szekciójának anyaga a Marxizmus-Leninizmus Intézetében Moszkvában. ZPW 1960. 4. sz. 215—219.
- Homola I.*: Vita a Kwartałnik Historycznym-ról Krakkóban. KH 1960. 3. sz. 864—867.

- Majewski K.**: Új archeológiai leletek a rómaiak lengyelországi importjából. Ann 1960. 2. sz. 314—319.
- Lehr-Splawinski T.**: A lengyel nyelv kezdetei. KH 1960. 4. sz. 1010—1019. [A 6. századtól Boleslaw Chrobryig]
- Hensel W.**: A kora-középkori lengyel kultúra fejlődésének történeti alapjai. KH 1960. 4. sz. 893—921. [A lužicei kultúráról a 10. század első feléig.]
- Procházka Wl.**: Az eskü a bizonyítási eljárásban a szláv jogban a 15. századig. CzPH 1960. 1. sz. 9—84. [lengyel, cseh, délszláv]
- Łoniewski H.**: A lengyel állam létrejöttének és fejlődésének gazdasági és társadalmi alapjai a 12. század kezdetéig. KH 1960. 4. sz. 941—970.
- Dąbrowska E.**: Kis-Lengyelország kora-középkori történetének kérdései. KH 1960. 4. sz. 1140—1147. [Szemle]
- Łoniewski H.**: Mikor jött létre a Kronika Wielkopolska PH 1960. 2. sz. 398—410.
- Poppe A.**: A betelepülés a lengyel—orosz határon a korai középkorban. UIZS 1960. 6. sz. 55—65.
- Csernilovszkij Z. M.**: A lengyel feudális állam létrejöttének és lényegének kérdése a lengyel jogtörténeti irodalomban. VIMK 1960. 5. sz. 29—42.
- Barduch J.**: A lengyel állam az első Piastok idején. (A kutatások eredményei és perspektívái.) KH 1960. 4. sz. 971—1009. [9—12. század]
- Heck R.**: A lengyel falu a feudalizmus korában. A kérdés irodalma, 1945—1958. ÖCH 1960. 3. sz. 390—401.
- Wasilewski T.**: A falusi lakosság katonai kötelezettsége és a lovas és gyalogos csapatok társadalmi összetétele a korai középkorban Lengyelországban. PH 1960. 1. sz. 1—23.
- Russocki St., Senkowski J.**: A mazóviai lovakok és nemeseik társadalmi és jogi rétegződéséről. KH 1960. 1. sz. 11—24.
- Lubada G.**: Lengyelország szuverenitásának kérdése a korai feudalizmusban, 10—12. század. KH 1960. 4. sz. 1035—1068.
- Gieysztor A.**: A 10—11. századi lengyel kultúra eszméi "rtékei: a kereszténység felvétele. KH 1960. 922—940.
- Mundeuffel T.**: Mieszko király állama és Európa. KH 1960. 4. sz. 1020—1034.
- Rhode G.**: Boleslaw Chrobry vashól való határoszlopai. (Egy legenda útja.) JGO 8/3. (1960) 331—353.
- Kaczmarczyk Zd.**: Vajon megvolt-e Lengyelországban a „ius campi iumentorum” intézménye? CzPH 1960. 1. sz. 201—206. [11—14. század]
- Popoza L. M.**: Martinus Gallus krónikája, mint Lengyelország korai történetének forrása. VMU 1960. 3. sz. 61—68. [12. század első fele.]
- Appell H.**: A wrocławiSzt. Vincs kolostor és a neumarkti jog. ZFO 1960. 2—3. sz. 216—230.
- Bucek K.**: Az ún. „ritterszicz man” és a „gość” (hospes) a lengyel jog legrégibb feljegyzésében. CzPH 1960. 1. sz. 141—164. [13. század]
- Tymieniecki K.**: A „narocznikokrol” és egybekről. PH 1960. 3. sz. 566—581. [A 13. századi lengyel jobbágyok rétegeiről.]
- Russocki S.**: A mazóviai hercegek kereskedelempolitikája a 14—15. században. PH 1960. 2. sz. 275—284.
- Pawłescu P. P.**: Moldva és Lengyelország közös harca a német lovagrend ellen. RS IV. (1960) 225—238. [1395—1422]
- Młynik St.**: A Balti tengeren a múltban érvényben levő tengeri jog közös forrásai. CzPH 1960. 1. sz. 165—200. [A „Waterrechten Damme” (1407) c. jogi kodex és, későbbi kiegészítései.]
- Gródzki S.**: Falusi liber juris-ok. (Területi hatókörük és létrejöttük.) CzPH 1960. 1. sz. 85—140. [Féleg Kis-Lengyelország területéről, 15—19. század]
- Iszavics Ja. D.**: Drogobiesi Jurij. UIZS 1960. 4. sz. 80—86. [A krakkói egyetem humanista professzora, 15. század.]
- Pośr J.**: Szilézia politikai helyzete a 15. század harmadik negyedében. SS 1960. 1. sz. 39—60.
- Szaberska S.**: Ismeretlen varsói privilégiumok a 15. századból és a 16. század elejéről. PH. 1960. 368—384.
- Zinn H.**: A korai reformáció politikai és társadalmi háttere Warmiában. FHR LXX/297. (1960. okt.) 589—600.
- Biskup M.**: A legújabb nyugat-német munkák Nyugat-Poroszország 16—18. századi településéről. PH 1960. 2. sz. 411—424.
- Rhode G.**: Államszövetség és nemesi állam. (Az állam gondolat és az államalakulás fejlődéséhez Kelet-Európában, főleg Lengyelország—Litvániában a 16. században.) ZFO 1960. 2—3. sz. 185—215.
- Wareholik St.**: A bochnai bánya bányászainak osztályharca a 18—17. században. PH 1960. 1. sz. 155—173.
- Matějček Fr.**: Adalékok a 16. század végén a gallicai-kárpáti területet folytatott cseh kereskedelmi történetéhez. (Krakkó mint a cseh áruk tranzit-központja.) SHS III/1960) 185—214.
- Wójcik Zb.**: Az 1956. évi soloncai kapituláció kérdéséről. (Cz. Chowaniec... cikkének margójára.) KH 1960. 1. sz. 124—127.
- Szwałtalski Zb.**: Pénzkivitel várn Lengyelországban 1598—1695-ben. PH 1960. 1. sz. 24—32.
- Maćzak A.**: A hitel a malborki (marienburgi) parasztgazdaságokban a 17. században. PH 1960. 2. sz. 285—313.
- Kisz Ja. P.**: A Ivoivi kispolgárság feltöltődésének forrásai a 17—18. században. UIZS 1960. 1. sz. 77—81.
- Wareholik St.**: A veto a városi tanácsban Bochniában. CzPH 1960. 1. sz. 225—233. [17. század]
- Szwałtalski Zb.**: A lengyel—porosz kapcsolatok és az 1639. évi szejm megszakitása. KH 1960. 2. sz. 421—423.
- Tazbir J.**: Jerzy Niemirycz igazi arculata. PH 1960. 4. sz. 720—726. [St. Kot „Georges X. et la lutte contre l'intolérance au 17e s., S'Gravenhage 1960. c. könyvvel kapcsolatban.]
- Kolakowski L.**: A vallás irracionálizálása mint a racionalizmus eredménye. Johannes Bredenburg esete. SF 1960. 2—3. sz. 193—237. [17. század.]
- Erdmann Y.**: Patkul bukása. Vizsgálatok ún. kétszínű játékaról és Königssteimből való szökési kísérletéről. ZFO 1960. 4. sz. 493—513. [J. R. Patkul (1660—1707) cári követ a szász választónál, ill. Lengyelországban.]
- Lorentz S.**: A mecénátus és a művészeti élet Lengyelországban a 18. században. Ann 1960. 1. sz. 45—59.
- Turnau I.**: Adalékok a veseletörténehez. Polgári ruhák a 18. századi Varsóban. Ann 15/6. (1960. nov—dec.) 1127—1137.
- Mazurkiewicz J.**: A uemesség igazságszolgáltatási alárendeltsége a kazimierji nem-városi sztarosztasaghoz való kapcsolatában a 18. században. CzPH 1960. 1. sz. 207—223.
- Lech M.**: A bjelorusz parasztok felkelése 1740-ben a krzyzewi sztarosztasagban. PH 1960. 2. sz. 314—330.
- Čiastka E.**: Egy kaszpa alakításának terve Gdańskban kalózok kezébe került tengerészek kiváltására, a 18. század derekán. PH 1960. 1. sz. 33—51. [1749—1755]
- Homola I.**: Harc a sajtószabadságról a lengyel publicisztikában a 18. század második felében. PH 1960. 1. sz. 74—94.
- Rostworowski E.**: Elképzelések az ún. torczyñi supplicatio körül, 1767. KH 1960. 3. sz. 650—681.
- Szozin I. F.**: A földesúri gazdaság ártérmelese Lengyelország déli részén a 18. század 70—90-es éveiben. UIZS XX. (1960) 112—158.
- Huns N.**: A lengyel iskolák Oroszországban, 1772—1831. SEER 91. (1960. jún.) 394—414.
- Michalski J.**: Tartományi sejmek 1788-ban. PH 1960. 1. sz. 52—73; 2. sz. 331—367; 3. sz. 465—482.
- Rostworowski E.**: Az 1791. évi gazdasági alkotmány kérdéséhez. PH 1960. 4. sz. 727—735.
- Grabski A. F.**: Ismeretlen töredékek Adam Naruszewicz püspök és Szaniszló Ágost király levelezéséből, 1793—1794. PH 1960. 4. sz. 700—706.
- Salmonowicz St.**: Krystian Bogumil Steiner (1746—1814) — Naruszewicz elfelejtett kritikája. KH 1960. 1. sz. 134—140.
- Bortkiewicz F., Stankiewicz Zb.**: A 19. századi lustrációk, mint a Lengyel Királyság agrártörténetének forrásai. PH 1960. 4. sz. 707—720.
- Ochmanski Wl.**: Megjegyzések a nagylengyelországi földbirtokos gazdasági utasításainak publikálásához. KH 1960. 3. sz. 712—717. [19. század első fele.]
- Zukaszewicz J.**: Kutatások a Lengyel Királyság vas-kohászatban bekövetkezett technikai fordulat lefolyásáról. PH 1960. 3. sz. 513—547. [19. század]
- Chłubowczyk J.**: A lengyel—cseh kapcsolatok fő problémái és szakaszai tészini Sziléziában a 19. században és a 20. század elején (1914-ig). SS 1960. 4. sz. 526—549.
- Belzu S. I.**: Orosz—lengyel kapcsolatok a 19. században. VIMK 1960. 4. sz. 57—82.

- Grachulka B.*: Megjegyzések a Varsói Hercegség kereskedelmi mérlegéről. PH 1960. 3. sz. 483—512. [1807—1813]
- Lepkowski T.*: Jan Bartkowski emlékezései a novemberi felkelésről — kendőzés nélkül. KH 1960. 1. sz. 141—145. [1830—31.]
- Zajkowski Wl.*: A kormány reformjának kérdése 1831. júniusában. PH 1960. 4. sz. 635—662.
- Wierzchowski M.*: Adalékok a litvániai Zaliwski-féle felkelés történetéhez. PH 1960. 2. sz. 385—397. [1833]
- Mikos St.*: Az angliai lengyel népi kommunak társadalmi összetételének és ideológiájuk keletkezésének kérdése 1835—1846. PH 1960. 4. sz. 663—682.
- Reychman J.*: Tadeusz Łada Zablocki és Abbasz Kulihan Bakihanov. KSZIV XXXVIII. (1960) 12—18. [Az 1837-ben a Kaukázusba száműzött lengyel költő és az azerbajdzsán költő barátsága.]
- Aray I.*: Két dokumentum a moldvai lengyel emigránsok tevékenységéről, 1848. RA 1960. 1. sz. 183—193.
- Gorszkij I. K.*: H. Sienkiewicz világnézetének kérdéséről. UZISZ XXI. (1960) 3—52. [Lengyel realista író, 19. század második fele]
- Romanukowa F.*: Új dokumentumok a londoni lengyel forradalmi csoport történetéhez. PH 1960. 3. sz. 548—556. [1853, 1856]
- Falkovics Sz. M.*: A parasztkérdés a lengyel emigráció konzervatív és mérsékelt irányzatának programjában az 1863. évi felkelés előtt. NDVSIN 1960. 3. sz. 121—140.
- Gronowski K.*: Előkészületek a januári felkelés 100. évfordulójának megünneplésére. KH 1960. 2. sz. 556—560. [1863]
- Gronowski K.*: A lengyel—szovjet bizottság a januári felkelés forrásainak kiadására. KH 1960. 1. sz. 268—271. [1863]
- Koniar J.*: Hazafias manifesztáció Grodnoban az 1863—1864-i felkelés előtt. PH 1960. 1. sz. 95—122.
- Rzadowska H.*: Egy 1863. évi ismeretlen katona nyomában. KH 1960. 2. sz. 424—432.
- Kwieniewicz St.*: Jan Ławewicz vallomása. PH 1960. 1. sz. 174—183. [A Rząd Narodowy munkatársa, 1864]
- Žábek V.*: Az „ifjú” lengyel emigráció kapcsolata Csehországgal 1864—1871. SS 1960. 2. sz. 199—228.
- Najdus W.*: A szocialista munkásmozgalom kezdetei Galiciában. A 19. század 70—80-as éveiben. ZPW 1960. 1. sz. 3—34.
- Manuszewicz A. Ja.*: Egy lengyel folyóirat a munkásmozgalom történetének kérdéseiről. NNI 1960. 5. sz. 139—145. [Z pola walki]
- Molska-Osindaz A.*: Stanisław Krusiński nézeteiről. ZPW 1960. 3. sz. 70—80. [1878—1886.]
- Baumgarten L.*: Egy igen kétséges „felfedezés”. ZPW 1960. 3. sz. 60—69. [St. Krusiński válogatott leveleinek (ed. Varsó, 1958) bevezetéséről.]
- Engels ismeretlen levelei lengyelekből 1894—1895-ben.* Publikálja: J. W. Borezja. ZPW 1960. 4. sz. 67—77.
- Żarnowska A.*: A Lengyel Szocialista Párt hatósugara, befolyása és társadalmi összetétele az 1905. évi forradalom előestéjén. KH 1960. 2. sz. 351—389.
- Ovodova I. A.*: A lengyel munkások általános sztrájkja 1905 januárjában — szolidaritássztrájk az orosz forradalommal. NDVSIN 1960. 4. sz. 144—159.
- A galíciai lengyel szervezetek tevékenysége az Oroszország és Ausztria közötti diplomáciai levelezésben, 1906—1912. A leveleket publikálja: St. Arski. SM 1960. 10. sz. 53—66.
- Rzepecki J.*: A Sikorski és Piłsudski közötti szakítás Iza Moszczeńska leveleinek fényénél, 1915. aug. KH 1960. 3. sz. 728—739.
- Konratyev V. A., Zsueskor B. A.*: Egy lengyel forradalmár — Lenin társa a száműzetésben. NNI 1960. 3. sz. 88—91. [I. L. Prominski]
- Jermolujeva V. I.*: Lenin és a lengyel forradalmi szocializmus 1912—1914-ben. NNI 1960. 3. sz. 76—87.
- Najdus W.*: Lenin és Krupszkaja a politikai foglyok megsegítésére alakított krakkói szövetségben. ZPW 1960. 2. sz. 33—59. [1910-es évek]
- Daniszevski T.*: Lenin és a lengyel kommunista mozgalom. ZPW 1960. 2. sz. 3—32. [1918—23]
- Daniszevski T.*: Lenin és a kommunista mozgalom fejlődése Lengyelországban. VI 1960. 7. sz. 74—91. [1918—23]
- Tych F.*: Lenin és a lengyel forradalmi munkásmozgalom. ND 1960. 3. sz. 35—49.
- Jablonski H.*: Lenin a lengyel munkásmozgalomról. NNI 1960. 2. sz. 67—78.
- Monasterska T.*: A Lengyel Párttörténeti Intézet konferenciája a lengyelországi munkásosztály helyzetéről és struktúrájáról az 1918—1939 években. ZPW 1960. 3. sz. 203—206.
- Cieplewicz M., Wrzosek M.*: A lengyelországi munkásmozgalom dokumentumai a Központi Hadiléváltárban, 1918—1939. ZPW. 1960. 3. sz. 197—201.
- Az 1918—1919. évi lengyelországi eseményekről folyó vitához. ZPW 1960. 4. sz. 61—66.
- Holzer J.*: A Lengyel Szociáldemokrata Párt vezetőinek politikája a lengyel állam függetlenségének visszanyerése előtt, 1918. febr.—okt. ZPW 1960. 1. sz. 35—57.
- Jedrzejczak T.*: A Lengyel Kommunista Párt (KPP) kiadványai és a hatalomért folyó harc Lengyelországban 1918-ban. ZPW 1960. 3. sz. 81—87.
- Malinowski H.*: A Lengyel Kommunista Munkáspárt agrárprogramjának kialakulása az I. kongresszus és a III. konferencia között, 1918—1922. ZPW 1960. 1. sz. 58—79.
- Bialy Fr., Surman Zd., Gierowski J.*: Németország és Lengyelország 1918—1939-ben. KH 1960. 2. sz. 560—563. [A Lengyel—Német Történelemszövetség VI. ülése Wrocławban, 1960. febr. 15—16.]
- A Lengyel Szocialista Párt (PPS) XVI. (egyesítő) kongresszusa 1919-ben Varsóban. ZPW 1960. 4. sz. 78—127. [Anyagpublikáció]
- A Lengyel Kommunista Párt I—VI. kongresszusain résztvevő delegátusok jegyzéke. ZPW 1960. 3. sz. 88—99.
- Daszkiewicz J.*: A Nyugat-ukrajnai Kommunista Párt által kiadott illegális lengyel sajtótermékek. (Történeti és bibliográfiai vázlat.) ZPW 1960. 4. sz. 36—60.
- Janowska H.*: A franciaországi lengyel munkásemigráció történetéből, 1919—1939. ZPW 1960. 3. sz. 3—31.
- Feder T.*: Politikai foglyok kicserélése 1923-ban. (Emlékezés.) ZPW 1960. 3. sz. 100—114. [Orosz—lengyel.]
- Landau Zb.*: Az amerikai Dillon Bankhoz, a Read Co. és Lengyelország. SM 1960. 7—8. sz. 53—75. [Az 1925. évi kölcsönről.]
- A németek a lengyel valuta stabilizálása ellen 1925—1926-ban. A dokumentumokat publikálja: B. Ratyńska. SM 1960. 9. sz. 70—83.
- A Népszövetség titkos tanácsülése 1925 decembérében és a Piłsudski—Stresemann találkozó. A dokumentumokat publikálja: J. Jurkiewicz. SM 1960. 2. sz. 88—96.
- Roos H.*: Józef Piłsudski és Charles de Gaulle. (Két államférfi és két alkotmány összehasonlítása.) VIZG 1960. 3. sz. 257—267.
- Pfeiffer M.*: Anastazy Kowalezyk, 1908—1943. ZPW 1960. 1. sz. 174—181. [A sziléziai KP harcosa.]
- Tomicki J.*: Norbert Barlicki (1880—1941). ZPW 1960. 1. sz. 135—173. [A lengyel szocialista párt harcosa, publicista]
- Pytel J.*: Stefan Królikowski. ZPW 1960. 3. sz. 139—156. [A szocialista baloldali harcosának élete és tevékenysége (bibliográfiával), 1881—1937.]
- Tomicki J.*: Mirosław Zdziański. ZPW 1960. 2. sz. 116—133. [A szakszervezeti internacionálé harcosa, 1892—1937.]
- Kowalezyk J.*: Néhány megjegyzés Mirosław Zdziański életrajzához. ZPW 1960. 4. sz. 152—154.
- Łwanski G., Brykowski J.*: Jerzy Czeszejko-Sochacki. ZPW 1960. 4. sz. 128—147. [1892—1933. A Lengyel Kommunista Párt, KB tagja]
- Okret Z.*: Henryk Jedrzejowski. ZPW. 1960. 4. sz. 148—151. [1897—1937. A Lengyel Kommunista Párt vezetőségi tagja.]
- Józef Lipski tevékenysége 1934-ben. Dokumentumpublikáció. (J. Chudek) SM 1960. 6. sz. 58—60.
- Az 1938. febr. 23-i Beck—Göring találkozó. A dokumentumokat publikálja: J. Chudek. SM 1960. 5. sz. 53—57.
- Kowalski H.*: Lengyel—angol kapcsolatok a második világháború előtt és alatt. KH 1960. 1. sz. 272—274. [Tudományos ülészak Varsóban 1959. nov. 5.]
- Pospieszalski K. M.*: A lengyelországi kutatások a második világháború történetéről. RHDGM 40. (1960. okt.) 31—46.
- Pospieszalski K. M.*: A lengyel nép alkotmánya a német megszállás idején. RHDGM 40. (1960. okt.) 1—20.
- Cichon A., Vetulani A.*: A német hatóságok állásfog-

- lalása a III. birodalomba munkára hurcolt lengyel munkások házasságkötése ügyében. (ZP 11 1960. 1. sz. 235—256. (1939—1945).
- Nezeux J. B.**: A lengyel felsőkötészet működése a német megszállás idején. RHDGM 40. (1960. okt.) 21—30.
- Kolcika J.**: A „lengyel kérdés” a második világtáború idején és az Odera—Neisse nyugati határ előzményei. ÖCH 1960. 5. sz. 735—754.
- Janic M., Wolf H.**: A partizánok lapja. 1944. júl. 23. 1945. jan. 23. ZPW 1960. 3. sz. 115—138. („Dziennik Partyzancki”)
- Krawiec L.**: A lengyel emigránsok történeti kutatási és publikációs szerve. RHDGM 40. (1960. okt.) 47—60.
- Jewszewski J. F.**: Szojvet—lengyel gazdasági együttműködés. UIZ 1960. 3. sz. 3—14. [1944-től máig.]
- Kersdel Kr.**: A mezőgazdasági lakosság áttelepítésének tervei és szervezése Nyugat—Lengyelországban 1945-ben. KH 1960. 3. sz. 682—698.
- Kolomejczik N.**: A Lengyel Munkáspárt (PPR) fejlődése 1945-ben. ZPW 1960. 3. sz. 32—53.
- Drukier B.**: A politikai helyzet Lengyelországban az ideiglenes kormány időszakában. 1945. jan.—júu. ZPW 1960. 4. sz. 5—35.
- Rajkiewicz A.**: A munkásosztály struktúrája a népi Lengyelországban. EP 1960. jún. 37—43.
- Pol L.**: A parlamentarizmus a népi Lengyelországban. 1957. febr.—1960. febr. ND 1960. 4. sz. 61—75.
- Novakowski St.**: Új társadalom a nyugati területeken. ND 1960. 6. sz. 33—41. [A lengyel nyugati vidék fejlődése.]
- Izidorczyk J.**: 15 év a nyugati és északi földeken. ND 1960. 5. sz. 10—14.
- Szlarin G. M.**: A népi Lengyelország határai megállapításának történetéből. NNI 1960. 6. sz. 45—62.
- Ogradzinski Pr.**: Az Odera—Neisse határ a Nyugat szemből. Cl 112. (1960. máj.—jún.) 41—48.
- Sobota R.**: A csehszlovák—lengyel államhatár megállapítása Sziléziában 1959-ben. SS 1960. 2. sz. 270—272.
- Dentzszek M., Skibiński L.**: Lengyelország és a szocialista országok gazdasági együttműködéséről és további fejlődési perspektíváiról. (Anyagok és tények). ND 1960. 6. sz. 65—79.
- Lieber M.**: Lengyelország ma. PA 1960. 11. sz. 41—49.
- Magyarország**
- Tilkon W.**: A MSZMP VII. kongresszusa. ND 1960. 1. sz. 57—61.
- Oliva P.**: Őkori történeti konferencia Budapesten. 1960. jún. 7—9. ÖCH 1960. 5. sz. 789.
- Sirácky J.**: Helytörténeti konferencia Besztercebányán. HÖ 1960. 4. sz. 704—708. (1960. febr. 4—6.)
- Pitronová Bl.**: Tájékoztató a besztercebányai helytörténeti konferenciáról. SS 1960. 2. sz. 278. (1960. jan. 4—6.)
- Totoiu I., Lungu Tr.**: Tanulmányút a Magyar Népköztársaságban. S 1960. 1. sz. 152—155.
- Pamlény E.**: A történettudomány fejlődése Magyarországon. 1957—1958. VI 1960. 3. sz. 194—207.
- Pamlény E.**: A magyar történeti irodalom 1960. évi kiadási terveiről. VI 1960. 1. sz. 210—218.
- Nochnicki St. A.**: Vizsgálatok a magyar munkásosztály fejlődésének történetében. ZPW 1960. 4. sz. 238—240. [A kérdés legújabb magyar irodalmának szemléje.]
- Bányai L., Ștefănescu Șt.**: Tudományos mű Erdélyi múltjáról. IC 1960. 12. sz. 97—106. [A Daicovich C. stb.: Din istoria Transilvaniei, I. kötetéről. (1960)]
- Batușkij V. A.**: Goldziher Ignác műveinek eszmetudományi alapjaihoz. VIMK 1960. 6. sz. 111—117. [A magyar iszlámológus születésének 110. évfordulójára. 1850—1921.]
- Den Hollander A. N. J.**: A nagy magyar alföld: európai határidék. I. CSSH III/1. (1960. okt.) 74—88. [Fejlesztéstörténete.]
- Stein H.**: Román és erdélyi szász népi epika. Összehasonlító kísérlet. FVL III. (1960) 17—36.
- Horák J.**: A feudális idők visszatükröződése a szlovák néphalladékokban. Hist II. (1960) 145—159.
- Benda Kl.**: A nagyszentmiklósi aranyvázák lelete új megvilágításban. BS 1960. 2. sz. 282—287.
- Soloviev A. V.**: Az állítólagos magyar uralom Kijevben a 9. században. JGO 1960. 2. sz. 128—129.
- Lederer E.**: A magyar társadalom struktúrája a kora középkorban. HÖ 1960. 4. sz. 509—525.
- Nandriš G.**: Egy nem-hiteles szláv felirat a Duna-ésatorna területéről. SEER 91. (1960. jún.) 530—534. [A magyarok 943-í. Bizánc elleni támadására vonatkozik.]
- Ratkos P.**: Milyen módszerrel datálta V. Menci Magyarországot két legrégibb építészeti emlékét. ÖCH 1960. 2. sz. 173—175.
- Farsik Br.**: Kassa város és környéke lakossága két. 13. század első feléből származó ismeretlen oklevél fényében. HÖ 1960. 4. sz. 557—570.
- Bromlej Ju. V., Szmarin V. P.**: A parasztek költözési joga a későközépkori Horvátországban (a 16. század végéig). KSZIsz 29. (1960) 24—35. [14—16. század.]
- Holban M.**: Földosztások és ítéletek Hátszegen az Anjouk idején. S 1960. 5. sz. 147—163. [A kenéz-jogon bírt földek eladományozása 1315, 1360—1363, 1390.]
- Cihodaru C.**: A feudális moldvai állam létrehozása és harc függetlenségének kivívásáért. SCSt 1960. 1. sz. 61—81. [1342—1354]
- Moacanin F.**: A szerb katonai határőrvidék történetének periodizációja. 15—19. század. HZB XIII/1—4. (1960) 111—117.
- Sabau I.**: Adalékok az erdélyi pénzforgalomhoz a 15. század első feléből. SMIM IV. (1960) 7—82.
- Szabó N.**: A marosvásárhelyi levéltár, 15—19. század. RA 1960. 1. sz. 235—249.
- Ionescu-Năgoc Tr.**: A husziták forradalmi mozgalom a marxista történetírásban. II. S 1960. 4. sz. 269—297. [A huszitizmus Szlovákiában és Magyarországon. p. 288—291.]
- Demény L.**: A kilenced bevezetése Erdélybe. (A bábolnai felkelés néhány társadalmi-gazdasági feltételének kérdéséhez.) S 1960. 5. sz. 178—190. [1437]
- Demény L.**: Új dokumentumok a bábolnai felkelésről. SMIM IV. (1960) 395—421. [1437—1438]
- Demény L.**: A felkelők és a nemesközött létrejött két 1437-es megegyezés szövege eredeti dokumentumok alapján. S 1960. 1. sz. 91—111. [Kolozs-Monostor, 1437]
- Stipičić I., Šamšulović M.**: A Jugoszláv Akadémia Levéltárában őrzött oklevelek regesztái. (Folytatás Corvin Mátyás király haláláig). ZHHA 3. (1960) 563—643. [1438—1490.]
- Lučić I.**: Bánfi András vicebanus. AV III. (1960) 395—404. [1475—76.]
- Pull Fr.**: Az erdélyi vajda kancelláriája a 16. század elején. RA 1960. 1. sz. 267—277.
- Goldenberg S.**: A szebeni papírmalom a 16. században. S 1960. 1. sz. 113—118.
- Stoianovich Tr.**: A balkáni orthodox kereskedő uralma a környező piacokon. JEH 1960. 2. sz. 234—313. [16—18. század, magyarországi görög kereskedő, telepek is.]
- Székely Gy.**: Az 1514. évi magyarországi parasztháború ideológiája. KH 1960. 3. sz. 634—649.
- Putaké I.**: A vajdahunyadi uradalom gazdálkodása 1517—1518-ban. S 1960. 6. sz. 69—82.
- Rothenberg G. E.**: Az osztrák katonai határvidék kezdetei Horvátországban és az állítólagos 1522. dec. 22-i szerződés. SEER 91. (1960. jún.) 493—498.
- Totoiu I.**: A török uralom a Bánáthban és a Körös mellett. S 1960. 1. sz. 5—35.
- Moldovan L.**: Dokumentumok a belényesi körzet kénézinek történetéről a 16. század második feléből. RA 1960. 2. sz. 248—261.
- Cernovodeanu P. I.**: Pierre Lescaopier utazása Havasalföldön és Erdélyen át 1574-ben. SMIM IV. (1960) 433—463.
- Matéjek Fr.**: Adalékok a 16. század végén a galicai-kárpáti területtel folytatott cseh kereskedelem történetéhez. (Krakkó mint a cseh áruk tranzit-központja). SHS III. (1960) 185—214.
- Starovskij E.**: A gazdaság fejlődése és a parasztság helyzete Északkelet-Szlovákiában a 17. században. HS VI. (1960) 263—301.
- Jeršovát M.**: A szlovákiai fazekesség és kerámia történetéhez. HS VI. (1960) 311—319. [17—18. század.]
- Flachovité J.**: A közép-szlovákiai bányavárosok és a Habsburg-ellenes felkelések a 17. század első harmadában. HÖ 1960. 4. sz. 526—556.
- Bajraktarvité S.**: Jogi vita Dubrovnik község és a váci török adófelügyelő között a törkereskedelmi

- illeték ügyében. ZHHA 3. (1960) 343—371. [1626—1635.]
- Rozsa J.*: Apáczai Csere János haladó filozófiai nézetei. SBBPO III/1. (1960) 117—136.
- Gündösch G.*: Társadalmi összeütközések Nagyszébenben a 17. század közepén. FVL III. (1960) 57—78.
- Šidak I.*: Zrínyi Péter viszonya jobbágyaihoz az összeesküvés idején. 1670. AV III. (1960) 367—376.
- Tappe E. D.*: Dr. Benjamin Woodroffe és a magyar „élegetletlenek”. SEER 91. (1960. jún.) 534—536. [Gyöngyösi Pál, Sellyei Pál. 17. század vége, 18. sz. eleje.]
- Horváth P.*: A mezőgazdasági termelés Szlovákiában a 18. század első felében. HS VI. (1960) 215—262.
- Rusa A.*: A 18—19. századi egyházi körlevelek regesztuma bő forrás a kutatók számára. RA 1960. 2. sz. 193—200.
- Rusa I.*: Néhány adat a nászódi tudósok tevékenységéről a levéltárak védelmére. RA 1960. 2. sz. 168—176. [A 18. századtól a második világháborúig.]
- Neumtu Al.*: Új adatok Molnár-Pitariu János (kolozsvári orvosprofesszor) életrajzához. S 1960. 1. sz. 83—90. [18. század.]
- Bertoli M. E.*: Giulio Alberoni kardinális és II. Rákóczi Ferenc fejedelem. NRS 1960. III. sz. 551—582. [Dokumentumok 1717, 1718.]
- Kovács G.*: A mezőgazdaság fejlődésének néhány problémája Arad megyében az 1771—1772. évi árberrendezés után. S 1960. 4. sz. 239—256.
- Bernuth M.*: Az erdélyi katonai határőrvidék felállításása és Bécs politikája Romániával kapcsolatban a korajozsefinista korszakban. SoF XIX. (1960) 164—192.
- Zmajić F.*: Fiúmei iratok a magyar kamarai levéltárból. Acta Fluminensia, 1776—1804. AV III. (1960) 377—386.
- Todorov J., Knežević S.*: Népi gyógyászatról és gyógyszerrel foglalkozó nőkről a Vajdaságban. ZDN 27. (1960) 77—91.
- Mihalović V. F.*: Adalék Montenegro és a Vajdaság kapcsolatához a 18. századból. IZCG XVII/4. (1960) 804—807. [1752.]
- Gavrilović St.*: A szerémi lakosság közterhei és nehéz anyagi helyzete a 18. század közepén. ZDN 26. (1960) 40—67.
- Gavrilović St.*: Az urbanizációs kérdés a szerémi uradalomban a 18. század közepén. ZDN 27. (1960) 5—32.
- Țintă A.*: A Horia, Cloșca és Crișan felkelés visszhangja a Bánátságban. S 1960. 4. sz. 220—238. [1784.]
- Sabán I.*: Az erdélyi parasztság harca a katonai terhek ellen a Habsburg birodalomnak a francia forradalom elleni háborúja idején. 1792—1797. S 1960. 2. sz. 221—233.
- Gavrilović N.*: A nagy francia forradalom és a szerbek Dél-Magyarországon. ZDN 26. (1960) 18—39. [1792—1813.]
- Exclary Ch.*: A magyar jakobinusok és jogi-politikai koncepcióik. RHM 6. (1960 okt.—dec.) 291—308.
- Göttlner C.*: A felvilágosodás filozófusa, Michael Hissmann, kapcsolatai erdélyi hazájához. FVL III. (1960) 79—98. [1752—1785, göttingai egyet. tanár.]
- Cushing G. F.*: A nemzeti irodalom megindulása Magyarországon. SEER 91. (1960. jún.) 459—475. [18. század vége; 19. század eleje.]
- Bolyai János halálának 100. évfordulóján. VAN 1960. 4. sz. 146.
- Hucko J.*: Fejérpatak-Belopotocky G. felvilágosító tevékenysége a 19. század harmincas éveiben. HS VI. (1960) 171—214.
- Justin Mihalović naplója, 1831—1844. Közli: B. Marinković. ZDN 26. (1960) 113—128. [1800—1849, vukovári kereskedő]
- Krómáncz T.*: A parasztszövetkezetek harca a szerb nép létéről Magyarországon 1918-ig. ZDN 26. (1960) 68—102. [19. század]
- Virtulová M.*: Szlovák újság- és folyóirat-alapítási törekvések a 19. század harmincas éveiben. HS VI. (1960) 121—169.
- Levelezés a 19. század első feléből néhány erdélyi archeológiai emlékről. Publikálja: N. Lupu. FVL 3. (1960) 165—171. [Csáki Rozália és Félix Lajard francia archeológus között.]
- Bárány G.*: A Széchenyi-probléma. JCEA XX/3. (1960. okt.) 249—267.
- Iványi B. G.*: A feudalizmusból a kapitalizmusba: Széchenyi reformjainak gazdasági háttere Magyarországon. JCEA XX/3. (1960. okt.) 208—286.
- Wagner F. S.*: Széchenyi és a nemzetiségi probléma a Habsburg birodalomban. JCEA XX/3. (1960. okt.) 287—309.
- Széchenyi és a kulturális érintkezés. Levele Pierre Du Ponceau-hoz, az Amerikai Filozófiai Társaság elnökéhez, 1833. Publikálja: G. Bárány. JCEA XX/3. (1960. okt.) 312—313.
- Radványky A.*: A magyar Széchenyi-kép. DDr 1960. 4. sz. 207—212.
- Menczer B.*: Metternich és Széchenyi. DDr 1960. 2. sz. 78—86.
- Korics E.*: A szlovák parasztság az 1846—1847-es években. HS VI. (1960) 49—120.
- Šidak J.*: A pártok Horvátországban 1848 előtt. Hzb XIII/1—4. (1960) 167—207.
- Gavrilović S.*: A mezőgazdasági lakosság mozgalmái Pozsega megyében 1848—1849-ben. GNS V. (1960) 35—48.
- Limona E. és D.*: Néhány megjegyzés a 18. századi brassói kereskedelemről. Egy macedóniai román kereskedő, Mihail Tumbur. SMIM IV. (1960) 525—564.
- Bodea C. C.*: Az 1848—49-es forradalom Erdélyben és Magyarországon, ahogy John Paget látta. SMIMod II. (1960) 187—222.
- Tomandi M.*: Stevan Šupljikac vajda mint a szerb katonaság főparancsnoka a Vajdaságban 1848-ban. ZDN 27. (1960) 33—48.
- Subotić Šv.*: Fehértemplom az 1848—1849-es eseményekben. ZDN 27. (1960) 91—122.
- Čelap L.*: Louis Napoleon Bonaparte államcsínyének politikai visszahatása a szerb Vajdaságban. ZDN 25. (1960) 100—161. [1851.]
- Milutinović N.*: Új ellentétek Svetozár Miletić és Mihail Polit-Desančić között. ZDN 27. (1960) 157—179.
- Valiani L.*: Magyar dokumentumok 1849—1866-ból. Rivista Stor. It. LXXII/2. (1960) 288—303.
- A Szlovák—ruszin Tatrin és a magyarországi szláv népek Maticájának alapszabálytervezete. Publikálja: S. Polla. HS VI. (1960) 321—335. [1851—1854.]
- Podlinski J.*: A kiskaraim (hromec) vasművek történetéhez, 1855—1865. HS VI. (1960) 7—47.
- Berindei D.*: Mihail Kogălniceanu, Moldova miniszterelnöke és a magyar emigráció, 1860—1861. SMIMod II. (1960) 223—244.
- Horváth E.*: Iratok a munkásmozgalomról a marosvásárhelyi áll. levéltárban, 1808—1914. RA 1960. 2. sz. 128—133.
- Zepčeta V.*: A csehszlovák munkásmozgalom Budapestén a 19. század hetvenes éveiben. Szbornik praci hist. Univ. Olomouc. I/1. (1960) 175—194.
- Čurić B.*: Néhány adat Igor Bežić életéről és működéséről. IZCG XVII/1. (1960) 139—147. [A krivošijei felkelés résztvevője, 1882. (Szül. Varazdinban.)]
- Marsina R.*: Lombardini Sándor Zsolna történetéről írt munkájának forrásairól. HS VI. (1960) 303—310. [L. S. zsolnai ügyvéd, 1851—1897.]
- Kompanjčić I. I.*: Harca a társadalmi felszabadulásért Kárpát-Ukrajnában és a Szovjet-Ukrajnával való egyesítés. (Szemle.) UIZs 1960. 1. sz. 102—109. [Főleg 20. század.]
- Piszarev Ju. A.*: Paraszttrendülések Bosznia-Hercegovinában 1910-ben és az 1911. évi agrárreform. NNI 1960. 6. sz. 93—105.
- Harvaymann F.*: Thallóczy Lajos boszniai útinaplója. MÖS 13. (1960) 404—450. [1914.]
- Šepić Dr.*: Stojanović Lj. és A. Belić küldetése 1915-ben, Pétervárra. ZHHA 3. (1960) 449—497.
- Corui A.*: A bánati parasztság harca a földért és a szabadságért a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása alatt. RA 1960. 2. sz. 66—78.
- Rakocić N.*: Adalékok az osztrák—magyar okkupáció történetéhez Montenegroban, 1916—1918. IZCG XVII/3. (1960) 611—641.
- Lebovics M. F.*: Az 1918—1919-es forradalom Magyarországon a magyar marxista történetírés megvilágításában. NNI 1960. 1. sz. 131—140.
- Lebovics M. F.*: Lenin az 1918—1919. évi magyarországi forradalmi eseményekről. UIZs 1960. 2. sz. 57—65.
- Höppner S.*: A Magyar Tanácsköztársaság irodalma. ZG 1960. 8. sz. 1946—1952.

- Palményi E.*: A Magyar Tanácsköztársaság kultúrpolitikájáról. VIMK 1960. 1. sz. 39—48.
- A Magyar Tanácsköztársaság népbiztosai Ausztriában 1919—1920-ban.* WZ 1960. 11. sz. 764—772.
- Ádám Magdu*: A magyar—csehszlovák kapcsolatok történetéből a második világháború előestéjén. VI 1960. 9. sz. 90—103.
- Kumanov Z.*: A Bácska a felszabadító háborúban. ZDN 27. (1960) 49—75. [1941—1943]
- Nyezsinszkij L. N.*: A munkásosztály egységes pártjának létrehozása Magyarországon. 1944—1948. VIK 1960. 4. sz. 95—112.
- Nyezsinszkij L. N.*: A magyarországi népi demokratikus rendszer megerősödéséről. 1947—1948. NNI 1960. 1. sz. 92—103.
- Káddár János*: A leninizmus eszméinek megvalósulása Magyarországon. VI 1960. 4. sz. 3—14.
- Konját L.*: A kultúrforradalom néhány kérdése a Magyar Népköztársaságban. Ein 1960. 3. sz. 486—497.
- Barakov K. N.*: A népi Magyarország 15. évfordulója. VAN 1960. 6. sz. 128—129.
- Barakov K. N.*: Magyarország felszabadulásának 15. évfordulója. VI 1960. 8. sz. 171—172. [Ünnepi ülés a SZTA Történettudományi Intézetében, 1960. ápr. 7.]
- B. K.*: A népi Magyarország 15. éve. NNI 1960. 4. sz. 182. [Ünnepi ülés az SZTA Történettudományi Intézetében, 1960. ápr. 7.]
- Puskás A. I.*: A Magyar Tudományos Akadémia közgyűlése és a magyar történelem tudományos ülésszakai. VI 1960. 8. sz. 213—214. [1960. ápr. 10—14. A MTA 15. évéről.]
- Ductos J.*: A néphatalom tizenöt éve Magyarországon. CC 1960. 2. sz. 243—252.
- Csizmadia E.*: A szocialista építési sikerei Magyarországon NV 1960. 4. sz. 63—74.
- Lakos S.*: A párt és a tömegek Magyarországon. CC 1960. 4. sz. 593—608.
- Nyikolajev N.*: A magyar gazdaság mája és holnapja. MEMO 1960. 4. sz. 63—71.
- Krjlova J.*: A magyar mezőgazdaság szocialista átalakulásának rohamos fellendülése. NM 1960. 5. sz. 582—583.
- Burgert R., Kopatsy A.*: Új formák az állami birtokok gazdasági tevékenységében a Magyar Népköztársaságban. Ww 1960. 2. sz. 261—271.
- Larallic L.*: Holtart a magyar gazdaság? CC 1960. 6. sz. 1001—1013.

Ismertetések

- Alföldy G.*: Municipális közeppbirtokok Aquincum környékén. Antik tanulmányok VI. 1959. — Ism.: P. O. ČCH 1960. 4. sz. 593.
- Araucyossé M.*: Frankel Leó. Bp. 1952. — Ism.: A. Lebl. ZDN 26. (1960) 133—137.
- Araucyossé M.*: Alpári Gyula: Acta Historica, Bp. 1959. — Ism.: Ko. J. ČCH 1960. 2. sz. 258—259.
- Arató E.*: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. 1790—1848. I—II. Bp. 1960. — Ismertetés. NNI 1960. 6. sz. 161. — Ism.: A. Lebl. ZDN 27. (1960) 136—140.
- Barkózi L.*: Ethnische Zusammensetzung der panonischen Bevölkerung am Ende des II. und in der ersten Hälfte des III. Jahrhunderts. Acta Antiqua 1959. — Ism.: P. O. ČCH 1960. 5. sz. 763.
- Berlász J.*: Az erdélyi jobbágyág gazdasági helyzete a 18. században. Bp. 1959. — Ism.: (J. Bak) HZ 191/3. (1960. dec.) 710. (F. Király) SoF XIX. (1960) 425—426.
- Bodrogi T.*: Oceanian Art. Bp. 1959. — Ism. N. A. Butyinov. VIMK 1960. 4. sz. 140—141.
- Budapest munkásmozgalma 1919—1945. Bp. 1959. — Ism.: St. A. Sochacki. ZPW 1960. 3. sz. 179.
- Eckhart F.*: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780—1815. Bp. 1958. — Ism.: A. Spiess. HÖ 1960. 4. sz. 648—652.
- Fél Edit, stb.*: Hungarian Peasant Art. Bp. 1958. — Ismertetés: I. N. Grozdova. SzE 1960. 3. sz. 197—199.
- Fodor H.*: A vas-megyei parasztszozalmak. 1765—1767. Székesfehérvár. — Ism. F. Király. SoF XIX. (1960) 429.
- Hajnal I.*: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. Bp. 1959. (R. Marsina) HÖ 1960. 4. sz. 683—686; (Al. D.) S 1960. 4. sz. 363—365.
- Holtmann W.*: XII. századi pápai levelek kánoni gyűjteményekből. Századok 93. 1959. — Ism.: J. Deér. HZ 190/3. (1960. jún.) 694.
- Iványi E.*: Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914—1918. Bp. 1960. — Ism. Kállay I. MÖS 13. (1960) 588—590.
- Kovács B.*: Magyar—délsláv megbékélési törekvések 1848—1849-ben. Bp. 1958. — Ism.: A. Radenić. ZDN 27. (1960) 148—149.
- Kovács E., Novotný J.*: A magyarok és mi. A magyar—csehszlovák kapcsolatok történetéből. Praha 1959. — Ismertetés NNI 1960. 3. sz. 187—188.
- Leungel J.*: Visegráder Strasse. Berlin—Bp. 1959. — Ism. M. Hü. ČOH 1960. 5. sz. 779.
- Leváltári Közlemények. 1958. — Ism.: I. Marcus. RA 1960. 2. sz. 310—314.
- Maday P.*: Az 1735. évi békésszentandrás parasztfelkelés. Békéscsaba 1957. — Ism.: K. Rebó. HÖ 1960. 4. sz. 681.
- Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban. (Oroszlak) M. 1959. — Ism. A. Puskas. NNI 1960. 6. sz. 156—157.
- A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumait, 1917. nov. 7.—1919. márc. 21. Bp. 1956. — Ism. I. Meden. AV III. (1960) 490—491.
- A Magyar Tanácsköztársaság jogalkotásai. Bp. 1959. — Ismertetés: S. A. Sochacki. ZPW 1960. 1. sz. 204.
- A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. Bp. 1959. — Ismertetés: S. A. Sochacki. ZPW 1960. 1. sz. 204.
- Magyar Történeti Bibliográfia, 1825—1867. I—IV. 1950—1959. — Ism.: A. Lebl. ZDN 27. (1960) 135—136.
- Magyarország története a feudalizmusból a kapitalizmusra való átmenet korszakában. Egyetemi tankönyv. Bp. 1957. — Ism.: A. Lebl. ZDN 27. (1960) 140—143.
- A Magyar Vörös Hadsereg 1919. Válogatott dokumentumok. Bp. 1959. — Ismertetés: (L. Fogarassy) HÖ 1960. 1. sz. 157—159; (S. A. Sochacki) ZPW 1960. 1. sz. 203—204.
- Urbáriumok. XVI—XVII. század. Szerk.: Maksay F. Bp. 1959. (Jakó Zs.) RA 1960. 1. sz. 328—337; (Kállay I.) MÖS 13. (1960) 581—583; (R. Marsina) HÖ 1960. 4. sz. 655—658.
- Mályusz E.*: Zsigmondkori oklevéltár. I—II. — Ism.: F. Király. SoF XIX. (1960) 423—424.
- Mezey L.*: Két magyarországi dekretális értelmezéséhez. Századok 1959. — Ism.: J. Deér. HZ 190/3. (1960. jún.) 694.
- Mócsy A.*: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomanenkrüegen. Bp. 1959. — Ism. (P. Oliva) ČCH 1960. 5. sz. 702—704; (B. Sarja) SoF XIX. (1960) 420—422.
- Mollay K.*: Das Ofter Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn. Bp. 1959. — (G. S.) S 1960. 2. sz. 296—299; (Schwarz E.) ZIO 1960. 1. sz. 133; (W. Heiszäcker) HZ 191/1. (1960. aug.) 204—205.
- Mollay K.*: Ungarischer oder Dacianischer Simplicissimus. Fil. Közl. 1958. 3—4. sz. — Ism. F. V. SoF XIX. (1960) 426.
- Moravcsik Gy.*: Byzantinoturcica, I—II. Berlin 1958. — (V. V.) ČCH 1960. 2. sz. 238; (R. Quilland) BS 1960. 2. sz. 311—313; (P. Wittek) EHR LXX/297. (1960. okt.) 716—717.
- A Párttörténeti Közlemények 1959. 3—4. számáról. ZPW 1960. 1. sz. 1960. 1. sz. 232—233.
- A Párttörténeti Közlemények, 1960. 1—2. számáról. ZPW 1960. 3. sz. 222—223.
- Sashegyi O.*: Munkások és parasztszozalmi Magyarországon 1849—1867. Iratok. Bp. 1959. — (J. Pu.) ČCH 1960. 5. sz. 768—769; NNI 1960. 3. sz. 188; (J. Mészáros) HÖ 1950. 4. sz. 673—675; (H. L. Mikolitzky) MÖS 13. (1960) 590—591.
- Sashegyi O.*: Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. Studia Hist. 1958. — (J. Sv.) ČCH 1960. 4. sz. 601; (E. M. Link) AHR LXV/2. (1960. jan.) 423—424; HJ 79. (1960) 393—394; (F. Valjavec) SoF XIX. (1960) 426.
- Spira Gy.*: A magyar forradalom 1848—1849-ben. Bp. 1959. ZDN 27. (1960) 140—143.
- Sopron és környéke műemlékei. Bp. 1956. — Ism. K. G. F. V. SoF XIX. (1960) 428—429.

Szamuely T.: Alarm. Berlin—Bp. 1959. — Ism.: M.Hü. ÖCH 1960. 5. sz. 779.
 Századok 1959. 1. sz. — Ism. I. Meden. AV III. (1960) 488—490.
 Széchenyi István történeti szerepéről. Tört. Szle Bp. 1960. — Ism.: T. M. IszlamoV, VI 1960. 10. sz. 189—190.
 A szocialista tanítómegszakalom Magyarországon 1900—1920. A Tanácsköztársaság iskolapolitikája. Bp. 1958. — Ismerteti: S. A. Sochacki. ZPW 1960. 1. sz. 203.
 A történeti statisztika forrásai. Bp. 1957. — Ism. J. N. ÖCH 1960. 6. sz. 926—927.

Történeti Statisztikai Közlemények, 11/1—2. Bp. 1958. — Ism.: (L. Moldovan) RA 1960. 2. sz. 321—322; SoF (F. V.) XIX. (1960), 420.
 Urizék. XVI—XVII. századi perszövegek. Szerk.: Varga E. Bp. 1958. (Jakó Zs.) RA 1960. 1. sz. 328—337; (K. Rebro) HÖ 1960. 1. sz. 165—166; (F. Király) SoF XIX (1960) 427.
 Waldapfel J.: A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1957. — Ism.: N. J. ÖCH 1960. 2. sz. 246.

A FELDOLGOZOTT FOLYÓIRATOK JEGYZÉKE

AHR	= The American Historical Review (Richmond—New York—London)	KSzIE	= Kratkije Szoobscsenija Insztyituta Etnografii (M)
AHRF	= Annales Historiques de la Revolution Française (Paris)	KSzINA	= Kratkije Szoobscsenija Insztyituta Narodov Azil (M)
AHC	= Anuarul Institutului de Istorie din Cluj (Cluj)	KSzISZ	= Kratkije Szoobscsenija Insztyituta Szlavanovegyenija (M)
Am	= Archivmitteilungen (Berlin, DDR)	KSzIV	= Kratkije Szoobscsenija Insztyituta Vosztokovegyenija (M)
Anu	= Annales (Economies, sociétés, civilisations) (Paris)	LC	= Luptă de Clasa (București)
AV	= Arhivski Vjesnik (Zagreb)	LM	= Labour Monthly (London)
BDW	= Berichte, Deutsches Wirtschaftsinstitut (Berlin, DDR)	MEMO	= Mirovaja Ekonomika i Mezdunarodnije Otnosenija (M)
BIHR	= Bulletin of the Institute of Historical Research (London)	MIÖG	= Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck)
BS	= Byzantinoslavica (Praha)	MÖS	= Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (Wien)
CC	= Cahiers du Communisme (Paris)	ND	= Nowe Drogi (Warszawa)
ÖCH	= Československý Časopis Historický (Praha)	NDVSLN	= Nausnie Dokladi Vizsej Skoli, Isztorieseszkije Nauki (M)
CCM	= Cahiers de Civilisation médiévale, X—XI. siècles (Poitiers)	NM	= Nová Mysl (Praha)
CHM	= Cahiers d'histoire Mondiale (Paris)	NNI	= Novaja i Novejsaja Isztorija (M)
CI	= Cahiers Internationaux (Paris)	NRS	= Nuova Rivista Storica (Roma—Napoli)
CzPH	= Czasopismo prawno-historyczne (Poznań)	NV	= Novo Vreme (Szófia)
CSSH	= Comparative Studies in Society and History (Hague)	PA	= Political Affairs (New York)
DAP	= Deutsche Aussenpolitik (Berlin, DDR)	Pensée	= La Pensée (Paris)
DDR	= Der Donauraum (Wien)	PH	= Przeglad Historyczny (Warszawa)
ECHR	= The Economic History Review (London—New York)	PIS	= Prepodavanyje Isztorii v Skole (M)
EHR	= The English Historical Review (London)	PP	= Past and Present (London)
Ein	= Einheit (Berlin, DDR)	PSQ	= Political Science Quarterly (New York)
EP	= Economie et politique (Paris)	PV	= Problemi Vosztokovegyenija (M)
FVL	= Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Klausenburg—Hermanstadt)	RA	= Revista Arhivelor (București)
GNS	= Godišnjak Filozofskog Fakulteta u Novom Sadu (Novi Sad)	RH	= Revue Historique (Paris)
GWU	= Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)	RHD	= Revue d'histoire Diplomatique (Paris)
H	= History (London)	RHDGM	= Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale (Paris)
Hist	= Historica (Praha)	RHES	= Revue d'histoire Economique et Sociale (Paris)
HÖ	= Historický Časopis (Bratislava)	RHMC	= Revue d'histoire moderne et contemporaine (Paris)
HJ	= Historisches Jahrbuch (München—Freiburg)	RJA	= Rad, Jugoslavenska Akademija (Zagreb)
HŠ	= Historické Študie (Bratislava)	RS	= Romanoslavica (București)
HZ	= Historische Zeitschrift (München)	S	= Studii, Revista de istorie (București)
HZb)	= Historijski Zbornik (Zagreb)	SAO	= Studia et Acta Orientalia (București)
IA	= Isztorieseszkij Arhiv (M)	SBBH	= Studia Universitatis Babeş-Bolyai (Cluj)
IIBB	= Izvestija na Insztyituta za Isztorija (Szófia)	SBBPO	= Studia Univ. Babeş-Bolyai, Phil.-Oec. (Cluj)
IP	= Isztorieseszkij Przegled (Szófia)	SCSI	= Studii și cercetări științifice, istorie (Jasi)
IRSH	= International Review of Social History (Amsterdam)	SEER	= The Slavonic and East European Review (London)
ISZSZZSR	= Isztorija SzSZZR (M)	SF	= Studia Filozoficzne (Warszawa)
IZ	= Isztorieseszkije Zapiszki (M)	SH	= Sborník Historický (Praha)
IZCG	= Istoriski Zapsi Istoriskog Instituta NR Orne Gore (Cetinje)	SHS	= Slovenské Historické Studie (Praha)
JCEA	= Journal of Central European Affairs (New York)	SM	= Sprawy Międzynarodowe (Warszawa)
JEH	= The Journal of Economic History (New York)	SMIM	= Studii și Materiale de Istorie Medie (București)
JGO	= Jahrbuch für Geschichte Osteuropas (München)	SMIMod	= Studii și Materiale de Istorie Moderna (București)
JMH	= The Journal of Modern History (Chicago)	SMM	= Sborník Matice Moravské (Brno)
KH	= Kwartalnik Historyczny (Warszawa)	SoF	= Südostforschungen (München)
Kom	= Kommunizist (M)	SS	= Slezský Sborník (Opava)
		SW	= Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden)
		SzE	= Szovjetszkaja Etnografia (M)
		THJ	= The Historica Journal (Cambridge)

UIZs	= Ukrajnszkij Isztoricsnyij Zsurnal (Kijev)	VV	= Vizantyjszkij Vremennyik (M)
UZISz	= Ucsonie Zapiszki Insztyituta Szlavjanovegyenyija (M)	WAG	= Die Welt als Geschichte (Stuttgart)
UZIV	= Ucsonie Zapiszki Insztyituta Vosztokovegyenyija (M)	Ww	= Wirtschaftswissenschaft (Berlin DDR)
VAN	= Vesztnyik Akagyemii Nauk SzSzsZr (M)	WZ	= Weg und Ziel (Wien)
VDI	= Vesztnyik Drevnyej Isztorii (M)	WZHU	= Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin (Gesellsch. u. Sprachwiss. Reihe)
VE	= Voproszi Ekonomiki (M)	ZfO	= Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a. d. Lahn)
VF	= Voproszi Filozofii (M)	ZG	= Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin, DDR)
VfZg	= Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (Stuttgart)	ZHIJA	= Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije (Zagreb)
VI	= Voproszi Isztorii (M)	ZPW	= Z Pola Walky (Warszawa)
VIK	= Voproszi Isztorii KPSzSz (M)		
VIMK	= Vesztnyik Isztorii Mirovoj Kulturi (M)		
VIMU	= Vesztnyik Moszkovszkovo Unyverszityeta Isztoriceszkie nauki (M)		

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ, СООБЩЕНИЯ

<i>Э. Шомодь</i> : Влияние привилегий военной границы на оформление классовой борьбы крестьян в XVII в.	145
<i>О. Паулиньи</i> : Собственность и общество в горнопромышленных городах окрестностей реки Гарам (грон)	173
<i>К. Бенда</i> : Первые годы турецкой политики Ференца II Ракоци	189
<i>П. Ханак</i> : Очерки венгерского общества начала XX в.	210
<i>Э. Загоши</i> : Проблемы единого фронта рабочего класса в Венгрии во время вступления в антисоветскую войну	246

ОБЗОР

<i>Б. Шураньи</i> : О происхождении формул, имеющих отношение к городам <i>Ars Notabilis</i> -а времен Людовика I	275
Из материала дискуссии по принципиальным вопросам абсолютизма	285
Известия	303

ЗА НАШИМИ ГРАНИЦАМИ

Историк и современность (Изложение дискуссии французских историков с 8 декабря 1961 г.)	304
Наши заграничные гости	315

РЕПЕРТОРИЙ ИНОСТРАННЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЖУРНАЛОВ	316
--	-----

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN, BEITRÄGE

- É. Somogyi* : Die Wirkung der in der Militärgrenze gewährten Privilegien auf die Gestaltung des bäuerlichen Klassenkampfes im 17. Jahrhundert 149
O. Paulinyi : Eigentum und Gesellschaft in den Bergstädten des Grangebiets 173
K. Benda : Die ersten Jahre der Türkenpolitik F. Rákóczis II. 189
P. Hanák : Skizzen über die ungarische Gesellschaft zu Beginn unseres Jahrhunderts 210
E. Zágonyi : Die Probleme der Einheitsfront der Arbeiter in Ungarn zur Zeit des Kriegseintritts gegen die Sowjetunion 246

RUNDSCHAÜ

- B. Surányi* : Über den Ursprung der auf die Städte bezüglichen Formeln der Ars Notarialis aus der Zeit Ludwigs I. 275
Aus dem Material der Diskussion über prinzipielle Fragen des Absolutismus..... 285
Nachrichten 303

JENSEITS UNSERER GRENZEN

- Der Historiker und die Gegenwart (Über die am 8. Dezember 1961 stattgefundene Diskussion der französischen Historiker) 304
Ausländische Gäste in Ungarn 315

REPERTORIUM AUSLÄNDISCHER GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHER ZEITSCHRIFTEN 316

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES, COMMUNICATIONS

<i>E. Somogyi</i> : L'effet des privilèges des confins militaires sur la formation de la lutte de classe paysanne au XVII ^e siècle.....	149
<i>O. Paulinyi</i> : Propriété et société dans les villes minières des environs du Garam	173
<i>K. Benda</i> : Les premières années de la politique pratiquée par François II Rákóczi à l'égard des Turcs.....	189
<i>P. Hanák</i> : Esquisse concernant la société du début du siècle.....	210
<i>E. Zágoni</i> : Problèmes concernant le front unitaire des ouvriers en Hongrie à l'époque de l'entrée en guerre avec l'Union Soviétique.....	246

REVUE

<i>B. Surányi</i> : A propos de l'origine de l' <i>Ars Notarialis</i> de l'époque Louis I ^{er} relative aux villes.....	275
La matière du débat ouvert sur les problèmes de principe de l'absolutisme.....	285
Nouvelles.....	303

AU DELÀ DE NOS FRONTIÈRES

L'historien et son temps (Compte rendu sur le débat ouvert par les historiens français le 8 décembre 1961.....)	304
Savants étrangers en Hongrie.....	315

RÉPERTOIRE DES REVUES HISTORIQUES ÉTRANGÈRES.....	316
---	-----

CONTENTS

ARTICLES, COMMUNICATIONS

<i>É. Somogyi</i> : Effect of the Border Privileges on the Formation of Peasants Class Warfare in the 17th Century	149
<i>O. Paulinyi</i> : Property and Society in the Mining Villages along the Garam-districts	173
<i>K. Benda</i> : The First Years of the Turkish Policy of Francis Rákóczi II.	189
<i>P. Hanák</i> : Sketches about the Pre-Twentieth Century's Hungarian Society	210
<i>E. Zágoni</i> : Some Problems of the Workers Unity Front in Hungary in the time of entering War against the Soviet Union.....	246

REVIEW

<i>B. Surányi</i> : On the Origin of the City Forms of Ars Notarialis in the age of Lajos I. From the Discussion held on the Matter of Principle Questions of Absolutism	275 285
News	303

BEYOND OUR FRONTIERS

Historian and our Times. (Review of the Debate held on December 8, 1961 by the French Historians)	304
Our Foreign Guests	315

REPERTORY OF FOREIGN HISTORICAL PERIODICALS	316
---	-----

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V. Alkotmány u. 21.

telefon: 111—010, MNB egyszámlasszám: 46

csekkbofizetési számla szám: 05.915.111—46

az ÁKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V. Váci u. 22.

telefon: 185-612

a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁ-nál, Budapest V. József nádor tér 1.

telefon: 180-850

Csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is)

Ára: 12,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft /

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1962

V. ÉVFOLYAM 3-4. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Főszerkesztő:

MOLNÁR ERIK

Szerkesztik

az Intézet Igazgatóságának megbízásából

BARTHA ANTAL és LACKÓ MIKLÓS

Szerkesztőség: Budapest, I. Úri u. 51-53. — Telefon: 160—098

Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>Ránki György</i> : Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején.....	353
<i>Szabó Ágnes</i> : A Kommunisták Magyarországi Pártja az ellenforradalmi rendszer társadalmi viszonyairól (1919—1933).....	370
<i>Pach Zs. Pál</i> : Az ellenforradalmi történetiszemlélet kialakulása Székfű Gyula Három nemzedékében	387
<i>Balogh Sándor</i> : A bethleni konszolidáció és a magyar „neonacionalizmus”	426
<i>Lackó Miklós</i> : Vázlat a szélsőjobboldali mozgalmak társadalmi hátteréről Magyarországon az 1930-as években	449
<i>Pintér István</i> : A Kállay-kormány „hintapolitikája” és az antifasiszta ellenállási mozgalom	470

SZEMLE

<i>Szamuely Tibor</i> : A németországi fasizmus történelmi előzményeiről és ideológiájáról I.	497
<i>Ránki György</i> : Az olasz fasizmus útja	529
<i>Jemnitz János</i> : A spanyol fasizmus jellegéről	536
<i>Kerekes Lajos</i> : Az osztrák kleriko-fasizmus problémájához	545
<i>Csatári Dániel</i> : A román fasizmus sajátosságairól	551
<i>Szokolay Katalin</i> : A lengyel szanációs diktatúra néhány vonásáról (1926—1935)	560
<i>Kövágó László</i> : Jugoszláv történetírók a két világháború közötti jugoszláviai fasizmusról	569
<i>Márkus László</i> : A két világháború közötti francia fasiszta irányzatok jellegéről	575
<i>H. Haraszi Éva</i> : Fasiszta irányzatok Angliában	587

RÁNKI GYÖRGY

Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez az 1920-as évek elején

Az utóbbi időben megnövekedett a történészek érdeklődése a legújabbkori események iránt. Ez az örvendetes tény nemcsak abban mutatkozik, hogy gyarapszik a korszak kutatóinak száma, hanem abban is, hogy a kutatók — s azt hiszem, teljesen világos, hogy ebben az összefüggésben nem eshet szó felszínes zszurnalisztikáról — egyre kevésbé elégednek meg a felszíni jelenségek leírásával; felismerik, hogy feladatuk nem merülhet ki a Horthy-rendszer bűnös tevékenységének leleplezésében, bármilyen hasznos és „hálás” feladat is ez. Felismerik, hogy a marxista történészek feladata ennél sokkal több és szebb: a felszínről a mélyre hatolás, a jelenségektől a lényeghez való közeledés, vagyis konkrétan: a társadalmi jelenségek sokoldalú elemzése, ha ez sokkal bonyolultabb feladat is, mint a Horthy-rendszer felszínének leírása.

Az ellenforradalom uralomra jutását követő véres fehérterror esztendői eddig is kiváltották történészek érdeklődését. Kisebb részletfeldolgozások után alig néhány hónapja látott napvilágot Nemes Dezső monográfiája, amely a korszak átfogó történeti elemzését nyújtja. Éppen az általa nyújtott széles körű átfogó elemzés teszi lehetővé, hogy figyelmünket az egyes társadalmi osztályok, rétegek mozgására irányítsuk. Erre annál is inkább szükség van, hiszen itt a Horthy-rendszert *in statu nascendi* figyelhetjük meg.

Nem szükséges részletesen, adatszerűen kitérni a születés körülményeire. A szülő (a magyar uralkodó osztályok) és a baba (az antant) személye aligha hisszük, hogy bárkinek kétséges lenne. A vizsgálatnak inkább az újszülött organizmusára kell irányulnia, s ha rájöttünk, hogy — természeti hasonlattal élve továbbra is — torzszülött, úgymint az orvosnak — a történésznek is azt kell megvizsgálnia, hogy életképes-e, s mi teszi életképessé a szörnyet. (A vizsgálat a történész számára könnyebb, hiszen a történelem keserves tapasztalatai megmutatták, hogy a szörny életképesnek bizonyult 25 éven át, s ha ez az időtartam történelmi viszonylatban jelentéktelen is, az azt átélőknek annál hosszabbnak tűnt.)

A kialakult rendszer jellegére vonatkozóan részletesebb tudományos fejtegetésbe mindeztideig csak Nemes Dezső¹ bocsátkozott, aki a már konszolidált rendszert fasiszta rendszernek tekinti. Mi — magunkévá téve és kiemelve Nemes Dezső gondolatmenetéből azt a meghatározást, amely szerint ez a fasiszta rendszer Magyarországon a fasiszta önkényuralom és a konzervatív polgári „törvényesség” bizonyos elemeinek keveredését jelentette — éppen a fasizmus elemeinek keletkezését és körülményeit próbáljuk kutatni, nemcsak azért, mert éppen ez jelentette az adott korszakban az újat, de azért is, mert —

¹ Vö. Nemes Dezső: A fasiszta rendszer kiépítése és népnymor Magyarországon. Bpest. 1956. 98. l.

bár folyhat, s kell is még, hogy vita folyjék az ellenforradalmi rendszer jellegeről — a fasiszta jelleget tekintjük a döntő, a korszakon áthúzódó uralkodó tendenciának.

Ha a „fasizmus” szó a magyarországi ellenforradalom szótárából hiányzott is és meghonosodása a nemzetközi irodalomban csak későbbre tehető, nem kétséges, hogy az — mint a burzsoá ellenforradalom sajátos, XX. századi változatára — az 1919 utáni magyar állapotokra történelmileg alkalmazható. A kérdés azonban, amellyel itt szembe találjuk magunkat, az: hogyan jött létre? Az ellenforradalom ugyanis nem feltétlenül fasiszmus, sőt, 1917-ig sehol a világon nem volt az. Bár 1917 után aligha választható el egymástól a két fogalom — s mint ahogy Olaszországban is a keletkező fasiszta áramlat több évi formálódáson ment keresztül, míg az uralkodó osztályok használható politikai módszerévé vált — Magyarországon is az 1919—21-es évek politikai küzdelmei során született meg, s vált az uralkodó osztályok fő politikai módszerévé rendszerük megszilárdításában.

Éppen ezért a fasiszmus kérdésének vizsgálata igen széles társadalmi kép felvázolását kívánja meg. Ki kell terjedjen a vizsgálat a gazdasági, szociális, politikai és — nyugodtan hozzátehetjük — a pszichológiai körülményekre, melyek létrehozták; az osztályharcban betöltött szerepére, taktikájára és szervezetére, programjára, ideológiájára, s nem utolsó sorban szociális bázisára.

A fasiszmus jelentkezésének magyarországi sajátosságai nem tehetik kétségesé, hogy az hazánkban is a finánctóke és a nagybirtok reakciói diktatúrájának eszköze, melynek fő funkciója — hogy Molnár Erik gondolatát idézzem — a finánctóke és a nagybirtok, mint társadalmi osztály — s nem mint egyének — reprodukciójának biztosítása. De ha ez is a lényege, ez még nem jelenti, hogy ennek megállapításával akárcsak megközelítőleg kimerítettük volna a fasiszmus elemzését. A fasiszmus nem anyag, tárgy, melynek elégséges tulajdonságait kikutatni, hanem társadalmi jelenség, folyamat, egy történeti szituáció eredménye. Ebben a történeti szituációban gyökerezik, nem lehet ettől elválasztani. Ezt a történeti szituációt viszont nem korlátozhatjuk a lényegre — ha azt ki is emeljük —, hanem valamennyi fontos társadalmi folyamat összességét kell figyelembe venni. Nem kétséges, gyökeresen új történeti szituáció szülte a fasiszmust. Az Októberi Forradalom, a kapitalizmusnak, mint egyetlen társadalmi rendnek megszűnése, Magyarországon a proletárforradalom s annak leverése egyaránt az osztályharc hallatlan elmélyülésével jellemzik ezt az időszakot. Ilyen körülmények között az ellenforradalom nem lehetett egyszerűen reakció — szükségszerűen új eszközeit kellett megtalálnia a reakciónak.

Gyökeresen új gazdasági körülmények szülte Magyarországon a fasiszmust. Egyrészt a szocialista termelési módra való áttérés kísérlete után a restaurált kapitalizmus soha nem tapasztalt problémákkal találta magát szemben. Addig csak ciklikus gazdasági válságok, most állandó tömegmunkanélküliség (1919 őszén a magyar munkásosztálynak több mint a fele nem dolgozott), infláció és valutaprobléma, tehát az egész gazdasági élet teljes ingatagsága, mely kis részben új gazdagokat is, nagyobb mértékben új szegényeket produkál. A társadalom, az osztályok kialakult és bizonyos mértékig stabil szerkezetében most erős mozgás mutatkozik.

A háború számos új jelenséget produkál; az izgatottság, az erőszak légkörét, mely nélkül az uralkodó osztályok sohasem lettek volna képesek a fasiszmus módszereit alkalmazni.

A magyarországi kapitalizmus válsága (a leverte proletárforradalom elle- nére) termelte ki nálunk is a fasizmust. De nem lehet a magyarországi fasizmust sem tisztán és egyszerűen kapitalista reakciónak felfogni. Ez ugyan kifejezi az igazságot, rámutat az ellenforradalom alapvető osztályjellegére, de mégsem elegendő. Tudniillik nem mutat rá arra, hogy a fasizmus nemcsak, és nem egyszerűen a finánctóke és a nagybirtok reakciója, hanem tartalmaz — ennek alárendelve — más elemeket is. Ha ezeket az elemeket figyelmen kívül hagyjuk, éppen az ellenforradalmi korszak kezdetének történeti bonyolultságától tekintünk el.

A fasizmus nálunk is, másutt is, a döntő erő a nagybúrzoázia és a nagybirtok volt, de kialakulását, menetét — míg hatalma meg nem szilárdult — a kispolgárság is erősen befolyásolta.² Elsősorban a proletariátussal való leszámolást tartalmazza, de jelentkezik benne a katonai diktatúrára való törekvés (Horthy), a kis- és középbúrzoázia egyes képviselőinek harca a régi osztályok politikai vezetői ellen (KNEP).

„Nem szabad . . . a fasizmus uralomra kerülését — mutat rá Dimitrov — olyan leegyszerűsítve és olyan simán elképzelni, hogy a finánctóke valamilyen bizottsága elhatározza, hogy egy meghatározott napon bevezeti a fasiszta diktatúrát. A valóságban a fasizmus rendszerint a régi búrzoá pártokkal, vagy azoknak bizonyos részével folytatott kölcsönös, néha éles harcban kerül hatalomra.”³

1919 ősze zavaros időszak volt az uralkodó osztályok számára. Nemcsak abból a szempontból, hogy a proletárdiktatúra leverése ellenére a kapitalizmus még rendkívül ingatag talajon állt Magyarországon, de abból a szempontból is, hogy az osztályok korábbi egyensúlya teljesen megbomlott, s azok a társadalmi osztályok, melyek aktívan vagy passzívan az ellenforradalom bázisát alkották, rendkívül heterogén elképzelésekkel léptek fel a megszilárduló ellenforradalom hatalmi berendezkedését illetően.

Maga az ellenforradalom szükségszerűen új rétegeket, új politikusokat mozgató meg a nagybirtok és nagytőke érdekében. Erre részben szükségük volt az uralkodó osztályoknak, hogy leplezzék, kiknek az érdekét szolgálja az ellenforradalom. Ezért nem is nagyon szorgalmazták az 1918 előtt vezetőszerepet játszó politikusok előtérbe kerülését. Másrészt a hatalmi apparátus ziláltsága mellett az ellenforradalmi akciók közvetlen vezetőinek lehetőségük nyílt, hogy új pozíciókat biztosítsanak maguknak. Az új politikus gárda körül mindenekelőtt ott volt az ellenforradalom szegedi vezérkara, az ellenforradalom legjelentősebb belföldi katonai támasza. A szegedi ellenforradalmi csoport zömmel az elszegényedett dzsentrí-katonatiszti körökből verbuválta vezetőit. Horthy, Eckhardt, Gömbös, Prónay, Kozma, Mecsér, Marton, Zsilinszky a háború előtt politikailag jelentéktelen, zömmel legfeljebb a szolgabírósig emelkedő képviselői rétegüknek, objektíve annak a rétegnek a képviselői, mely a dualizmus időszakában a nagybirtok és nagytőke kiszolgálója és ispánja volt, bár mindvégig élt benne bizonyos ellenzékiesség a dualizmussal szemben, erősebb politikai befolyásra, nagyobb politikai hatalomra törekedve. Ugyancsak ezek a rétegek kerültek az ellenforradalmi szervezkedés középpontjába, hiszen korábbi helyzetük, történeti útjuk erre különösen alkalmassá tette őket, mivel egy militarista, szélsőségesen népellenes, a néptömegek ter-

² *Togliatti* : A propositó del fascismo. Società, 1952. 60. 2. 1.

³ *Dimitrov* : A munkásosztály a fasizmus ellen. Bpest. 1949. 101. 1.

rorizálásában évtizedeken át közvetlen gyakorlatra szert tett rétegről volt szó. Amikor hozzákezdtek az ellenforradalom katonai megszervezéséhez, hogy kegyetlenül megtorolják a proletárdiktatúrát és visszaállítsák Magyarországon az osztályuralmat, alapvető célkitűzéseik megegyeztek a nagybirtok és nagytőke érdekeivel. Ilyen értelemben e dzsentri-katonatiszti réteg előtérbe nyomulása objektíve kifejezte az uralkodó osztályok vezető csoportjainak legfőbb érdekét, sőt, alapvető osztályérdekeiket — az adott helyzetben — csakis a hadsereg vezetését kézben tartó tiszti csoportok révén tudták érvényre juttatni.

A kérdéssel kapcsolatban azonban, véleményünk szerint, a kutatás körének kiszélesítésével, az alapvető osztályellentétek, a forradalom és ellenforradalom táborának vizsgálata mellett magának az ellenforradalom táborának *differenciált* vizsgálata, vagyis a magyar uralkodó osztályokon belüli réteg-csoportosulások kutatása is szükséges, ami a történeti kép teljesebb kibontakoztatásához hozzájárulhat. Nézetünk szerint ugyanis az a körülmény, hogy a katonai vezető körök alapvető osztályérdeke megegyezett a nagybirtok és nagytőke érdekeivel, és hogy ilyenformán fellépésük és szereplésük objektíve a nagybirtok és nagytőke alapvető érdekeit juttatta érvényre, egyáltalán nem jelenti azt, hogy a dzsentri-katonatiszti-államhivatalnoki réteg, az uralkodó osztályoknak ez az „alsóbb csoportja” megelégedett volna *ekkor is* a nagybirtok és nagytőke egyszerű kiszolgálásával, mint ahogy akarva, nem akarva kénytelen volt ezzel megelégedni a háború előtti dualista Magyarországon. Nem! A Monarchia felbomlása és a Tanácsköztársaság után, amikor a fölöttük álló és korábban a feltörekvés lehetőségét nagyjából eleve eltorlaszoló, az osztrák uralkodó osztályokkal való kapcsolatok által megsokszorozott erejű nagybirtokos és fináncnökös osztályok hatalmas összeomlott, új — korábban reménytelen — lehetőségek csillantak meg e rétegek előtt. Az új helyzetben saját hatalmi törekvéseik valórváltásának, nagyobb gazdasági és politikai szerepük megteremtésének lehetősége rajzolódott ki. Ezt a történeti helyzetet az uralkodó osztályok eme „alsóbb csoportja” — amely az ellenforradalmat támogató kulák és kispolgári elemeket nagy mértékben befolyása alá tudta vonni, s ha nem is mint jelszavaik aktív támogatóját, de mint passzív hátterét, maga mögött tudhatta az ellenforradalom tömegerejét — ki akarta használni. Így tehát igaz, hogy az 1919 őszen előtérbe kerülő dzsentri-katonatiszti réteg a tőkés-nagybirtokos rendszert akarta visszaállítani, azonban — és ennek hangsúlyozása rendkívül fontos — nem úgy, ahogyan az a Tanácsköztársaság előtt fennállott. Vissza akarta állítani az osztályuralmat, de bizonyos mértékig új hatalmi csoportosulást kívántak teremteni ebben az osztályuralomban. Mindenekelőtt azért, hogy az osztályuralom hasznából nagyobb mértékben részesedjék, azaz: lehetővé váljék mind a politikai, mind a gazdasági életben a történelmi „középosztály” — melynek képviselőiként magukat hirdették — nagyobb térhódítása.

E célkitűzések világosan kifejezésre is jutottak a szegedi ellenforradalmi tábor jelszavaiban, vezető képviselőik által megfogalmazott programokban. A szegediek szélsőséges, kommunista- és szovjetellenes, agresszív sovíniszta, fasiszta osztálytörekvéseiket egybekapcsolták valamiféle demagóg hangzatos-sággal meghirdetett „nemzeti újjászületési” programmal, „új éra” meghirdetésével. Ez nem egyszerűen népellenességük leplezésére szolgáló frázispuffogatás volt. Az ő szótárukban az „új éra” és az „újjászületés” korszaka nem utolsósorban azt jelentette, hogy az osztályuralmat visszaállítva, abban saját

hatalmi törekvéseiket érvényesítsék, és ennek megfelelően az osztályuralom régi formáinak bizonyos elemeit új elemekkel váltsák fel. Programjuk lényegét két mozzanat képezte. Ezt Gömbös Gyula a következőképpen fogalmazta meg: „... két vezérgondolat fog vezetni. Az egyik a keresztény gondolat, amelyet röviden fajvédelemnek nevezünk, a másik pedig az agrárius gondolat.”⁴

Ami a „keresztény gondolatot” illeti, ez a rendkívül „mérsékelt” megfogalmazása a szélsőséges, brutális antiszemitizmusnak, zsidóüldözésnek, pogrom-vitézségnek, mely ezekben az esztendőkbén divat, sőt rendszer volt, egyben meghatározott politikai és gazdasági programot jelentett. Demagóg módon, a kizsákmányolt tömegek tőkeellenességét kihasználva, a „keresztény gondolat” jegyében tulajdonképpen a jelentős részben zsidó tőkésekből álló nagytőke ellen léptek fel; bank-ellenes politikát, tőzsderekszabályokat stb. hirdettek és követeltek. Ez a „tőke-ellenesség” azonban nem a tőkés rendszer valamiféle „demokratikus megreformálásának” célkitűzését jelentette, csupán eszköz és ürügy volt a zsidó nagytőkések kezében levő gazdasági pozíciók megkaparintására, saját kezükbe vételére. Nem a tőkét, a tőkés kizsákmányolást hibáztatták, személyi harc volt ez csupán, valamiféle — későbbi kifejezést használva: — „őrségváltást” jelentett, amikor is az ipari és banktőke hatalmi „őrhelyein” az addig „poszton” levő zsidó nagytőkét a mohó, kiéhezett dzsentri és a hozzákapcsolódó elemek váltánák fel. Ez volt a lényege a „keresztény gazdaságpolitika” követelésének.⁵

Az „agrár gondolat” — a program másik sarkpontja — sokrétűbb jelentésű. Az agrár gondolat ugyanis már a XIX. század végétől előtérbe került, mint a nagybirtok nagytőke-ellenes harcának ideológiai vetülete. A nagybirtok egy része az agrár gondolat előtérbe állításával már több mint negyedszázada igyekezett bizonyos rétegeket a nagytőkével szemben vívott pozícióharcban a maga számára megnyerni. A dzsentri-katonatiszti csoportok most a nagybirtok és nagytőke ellentéteit is saját maguk javára óhajtották gyümölcsöztetni, ezért ők is fennen hirdették az ország-érdekeit, mint a nagytőke visszaszorításának eszközét. Ez egyben a „keresztény gondolat” folytatása volt, olyan értelemben is, hogy azt hangoztatták, a felülkerekedett finánc-tőkét — a zsidó tőkét — akarják visszaszorítani, alárendelni a mezőgazdasági — a „keresztény magyar” — érdekeknek. „Az ipari, kereskedelmi, és főleg a banktőke — írta Zsilinszky Endre, a csoportok egyik szellemi vezére — a közelmúltban útban volt, hogy maga alá gyűrje a magyar földet és azt mindenestül függvényszerű viszonyba kényszerítse. A jövőben fordítva: a magyar föld szekerébe kell befognunk a tőkét, minden tőkét.”⁶

Az „agrár gondolat” értelmezésének másik fontos tényezője Gömböséknél, az agráriusoknál már bizonyos fokig a világháború előtti évtizedekben is jelentkezett szociális demagógia rendkívüli felfokozása volt, mely az adott helyzetben bizonyos földreform helyesléséig ment el.

Ez a célkitűzés kétségtelenül azt a döntő politikai érdeket szolgálta, melyet akkor az uralkodó osztályok minden rétege egyaránt elsősorban tartott

⁴ Képviselőházi Napló. 1923. dec. 17. A Gömbös-vezette csoport programjának elemzését Berend Ivánnal közösen írt kéziratot tanulmányunkból vettem át. (Az uralkodó osztályok erőviszonyai az ellenforradalmi rendszer első éveiben.)

⁵ Vö.: Szózat. 1920. júl. 10., 1921. jan. 23. (Gömbös Gyula cikke.) Bécsi Magyar Ujság. 1920. szept. 9. (Beszámoló az Ébredő Magyarok Egyesületének nagygyűléséről. stb.)

⁶ Szózat. 1921. jún. 19.

szem előtt: az osztályuralom megszilárdulását, a forradalmi helyzet felszámolását. Ehhez ugyanis elengedhetetlenül szükséges volt a parasztság földigényének legalább részbeni elismerése, és ezáltal — mint azt történeti irodalmunk hangsúlyozza — a Tanácsköztársaság hibájának kihasználásával a szegény-parasztság leválasztása a munkásosztályról.⁷ A várossal, a „bűnös várossal”, a proletárforradalom korábbi bázisával a parasztság szembeállítása, olymódon, hogy a parasztságon belül a kulák befolyást, a nacionalizmust erősítsék, hogy így egységesen a reakció tartalékkaként sorakoztassák fel. E feltétlenül elsődleges cél mellett, s ezzel együtt azonban Gömbösék azt is el akarták érni, hogy földosztó demagógiával maguk mellé állítsák a földreform alapján álló, és igen nagy politikai tömeget képviselő kisgazdapártot; maguk is jórészt ehhez a párthoz csatlakoztak, vagyis, meglovagolva a paraszti földéhséget és nagybirtok-ellenességet, a parasztság soraiból, a kulákságból tömegbázist szerezzenek maguknak. Tömegbázist a földreform talaján, egyrészt — és alapvetően — a forradalom erői ellen, ugyanakkor politikai támaszt az uralkodó osztályok hagyományos rétegei ellen is, amennyiben azok nem hajlandók akceptálni Gömbösék politikai törekvéseit.

Hangsúlyozni kell, hogy ez a dzsentrí-katonatiszti csoport 1920–21-ben távolról sem akart túlmenni a nagybirtok által is elfogadott földreform keretein.⁸ A földéhséget elsősorban a háború alatt szerzett birtokok vagy bérletek rovására akarták kielégíteni, ami nyilvánvalóan a nagytőke ellen irányult. Még azt is csak esetleges formában vetik fel, hogy a 10 000 holdon felüli óriásbirtokokat igénybe vegyék.⁹

E döntő politikai indítékok mellett a földreform-követelésnél azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy abban gazdasági pozícióik megerősítésének lehetőségét is látták. Nyíltan vallották ugyanis, hogy bizonyos mértékű földreformot nemcsak azért tartanak szükségesnek, mivel az — mint a fajvédők földprogramja leszögezi: — „... a földtelen földmunkások egy részét földhöz juttatja, a kisgazdatársadalom előtt megnyitja a vagyonosodás lehetőségét és képesíti arra, hogy kiegészítse és felfrissítse a leromlott középosztályt...”, hanem azért is, hogy „... a kipusztuló félben levő keresztény középbirtokos osztályt földjén megerősítse.” (Kiemelés tőlem — R. Gy.) Tönkrement, leolvadt birtokaik felfrissítése, kiegészítése, vagy elúszott családi vagyonuk helyébe új vagyonok alapítása — a szociális demagógián túl ez volt ennek a programnak a lényege; alkalmas volt arra, hogy ezt a gazdaságilag igen gyenge réteget konszolidálja, és ezzel politikai törekvéseinek is biztosabb bázist teremtsen.

A szegedi program fentiekben kifejtett két döntő mozzanata, amely egységes, rendszerezett megfogalmazást sohasem nyert, be volt ágyazva a fasiszta ideológia széles láncolatába. E program a fasiszta jellegű ellenforradalmi rendszer szélső jobboldalának totális fasiszmus megvalósítására való célkitűzéseit tükrözi. Lényeges összetevői: a parlamenti rendszernek minden ellenőrzés alól kivont katonai diktatúrával való felváltása, militarizmus, szélsőséges sovinizmus, antiszemitizmus a fajelmélet alapján, a demokratikus intézmények teljes tagadása, a munkásmozgalom terrorista üldözése, felszámolására való törekvés.

⁷ Vö.: Nemes Deszö: Az ellenforradalom története Magyarországon 1919–1921. Bpest. 1962. 283. l.

⁸ Vö.: Szózat. 1920. márc. 28.

⁹ 8 órai Ujság. 1923. ápr. 22.

Az uralkodó osztályok dzsentri-katonatiszti csoportja, amely az ellenforradalom fő katonai ereje, a fehérterror közvetlen megvalósítója, a brutális tömeggyilkosságok és kegyetlenkedések véreskezű vezetője volt, nem elégedett meg egyszerűen azzal, hogy más számára, más megbízásából csak a „végrehajtó” szerepét játssza. Történelmi múltjára, az ellenforradalomban játszott vezető szerepére és viszonylag széles társadalmi bázisára hivatkozva jelentősebb hatalmi törekvésekkel lépett fel, szemben a nagybirtok és nagytőke egyes régi politikusainak azon törekvésével, mely e csoportot a dualizmusban betöltött szerepére akarta korlátozni. Ezek a rétegek a faszizmusban nemcsak a dolgozó tömegek elnyomásának hatályosabb formáit látták, hanem olyan rendszert, amely a végrehajtó hatalomnak különösen nagy jelentőséget és szerepet biztosít; melyben az államapparátusban betöltött pozíciók révén a kormányzás nagymértékben a dzsentri réteg kezébe kerülne, vagyis ez a dzsentri-katonatiszti csoport osztoznék a nagybirtokkal és nagytőkével a hatalom birtoklásában.

Felmerül a kérdés, hogy a dzsentri-katonatiszti-államhivatalnoki réteg mennyire tudta valóráváltani eme igényeit. E kérdés megválaszolásához mindenekelőtt azt kell megvizsgálni, hogy miben állt e csoport tényleges hatalma, ereje. Nyilvánvaló, hogy gazdasági ereje nem nyújthatott megfelelő támaszt politikai aspirációi megvalósításában; ezen rétegek társadalmi és politikai befolyása azonban mindig jóval nagyobb volt Magyarországon, mint ami gazdasági súlyukból következett.

Nem kétséges: e csoport tényleges hatalma elsősorban a fegyveres erőben rejlett, de emellett *viszonylag széles társadalmi bázisa* is segítségére volt, sőt sok tekintetben ez utóbbi mozdította elő, alapozta meg katonai hatalma kiépítését is.

Ezekhez a rétegekhez tartozott ugyanis mindenekelőtt a tisztikar, amelynek létszáma a háború idején hatalmasra duzzadt, feltöltődött a tartalékos tiszték nagy tömegeivel. E tiszték egy része közvetlenül a Nemzeti Hadseregben, különítményekben és más karhatalmi szerveknél tevékenykedett, s itt legfőbb támaszát alkotta a szegedi csoportnak. De ugyancsak Gömböséket támogatta a leszerelt fiatal tartalékos tiszték jelentős tömege, akik a korlátozott létszámú fegyveres erőknél nem találtak alkalmazást, s akik a háború alatt hozzászokva a gondtalan élethez, parancsolgatáshoz, bő pénzhez, nem tudtak beletörődni abba, hogy visszakerülve a polgári életbe, vagy sokan közülük az egyetem padjaiba, most ott mint névtelen senkiknek dolgozniuk kell a megélhetésért. Nem is beszélve arról, hogy nagy számban — a gazdasági problémák folytán nem is tudtak visszakerülni a polgári életbe — állástalanok voltak, s így Gömbösék jelszavai könnyen visszhangra találhattak soraikban.

A faszizmus társadalmi bázisának másik döntő tényezője a hivatalnoki kar, a közigazgatáshoz, rendőrséghez, bírósághoz benyomott dzsentri volt; ezek az új helyzetben lehetőséget láttak jobb állások elnyerésére, anyagi helyzetüknek — amelyet a kibontakozó infláció különösen lerontott — megjavítására. Ezeknek tábora kiegészült az országtól elcsatolt területek magyar tisztviselői karának és egyéb úri rétegeinek igen rossz anyagi körülmények közé jutott tízezreivel, akik nagyrészt Budapestre özönlöttek, s itt mindenfajta szociális, sovíniszta-irredenta demagógiának legszélsőségesebb támaszát képezték. Ezek a rétegek alkották a gerincét, képezték tömegeit a faszizta jellegű, katonai vezetésű szervezeteknek, a MOVE-nak, ÉME-nek stb. Mindez kiegészült a lumpenproletariátus felduzzadt rétegével — lényegében az elbocsátott

tiszteket, a polgári és birtokos osztályok állástalan, s régi egzisztenciáját elvesztett rétegét az adott helyzetben bizonyos fokig szintén a lumpenproletárok rétegéhez sorolhatjuk — amely „...a régi társadalom legalsó rétegeinek... passzív rothadása”, és mindig „...hajlandó arra, hogy a reakciós üzelmek zsoldjába szegődjék...”¹⁰ A nagytőke-ellenes demagógia ezeknél megértő támogatásra talál, nem azért, mintha valóban szembeszállnának a nagytőkés renddel, hanem azért, mert a nagytőkés rend nem juttat nekik eleget, s a régi rend korrekcióját akarják olyan értelemben, hogy az elosztásból több jusson nekik.

Mi adta meg azonban a vezető dzsentri-csoportnak az addigiakon túlmenő társadalmi befolyását? Véleményünk szerint viszonylag jelentős hatása a kispolgárságra, az a tény, hogy mintegy összekötő kapcsolatot jelentettek a felső rétegek és a kispolgárság között, s rajtuk keresztül lehetett a kispolgárságot az ellenforradalom táborához felsorakoztatni. Számos olyan mozzanat volt, amely ezt a dzsentri-csoportot látszólag összekötötte a kispolgársággal. Mindezekelőtt — ha ellentmondásos módon is — a legfrissebb élmény: a háború. 1918-ban a háborús élmény az uralkodó osztályok ellen fordította a dolgozók többségét. Az ellenforradalmi demagógiának azonban sikerült a háborús élményeket is bizonyos fokig visszajára fordítani. A parasztság mellett kétségkívül a kispolgárság, az ún. középrétegek vettek leginkább részt a háborúban, s a visszatérő katonák között az uralkodó osztályok könnyen éltek a frontharcosság demagógiájával. A lövészárk-szenvedés, s ugyanakkor a lövészárk-romantika, amely elfeledtette az osztálykülönbségeket, s a dzsentri hivatásos katonatisztet, a behívott kispolgárt — aki sok esetben szintén tisztí rangig vitte — s a lumpenproletárt egyaránt frontharcossá tette, mint frontharcost a fasizmus táborában sorakoztatta fel. Ez a háborúból visszatért kispolgári réteg egyik legjelentősebb bázisa a fasizmusnak. Hozzászólt a parancsuralmi formákhoz, a háború beleplántálta az erőszak bűvöletét és az erőszak mindenhatóságának elismerését. Hazatért a háborúból, s mi vár rá? Állásnélküliség, nyomor. 1918-ban balra megy, de a proletárdiktatúra nehézségei visszariasztják. Új utakat keres. Régi helyzetébe, melyből a háború kimozdította, nem tud visszatérni. A burzsoázia ellenforradalmának keretén belül a kispolgárság azt hiszi, hogy a proletariátus forradalmával szemben most a *saját forradalmát* viszi végbe. A fasiszta mozgalom kispolgári mozgalomként keletkezett mindenütt, de egybevegyült a nagytőke érdekeivel, s végső kicsengését, objektív értelmét éppen a nagytőke érdekei adják meg.¹¹

Hiszen a fasizmus erejét éppen abból merítette, hogy a nagyburzsoázia ellenforradalmába beleolvadt a kispolgárság félelme a proletárforradalomtól. Ide sorakoznak, akik veszélyeztetve vannak, vagy veszélyeztetve érzik magukat a szocializmus győzelmétől. Az antiszocializmus egységes táborba sodorja a kispolgárságot, a dzsentri-katonatiszti rétegeket a nagytőkével és nagybirtokkal. Sajátos módon a másik tényező, mely az egység létrejötténél bábáskodik, a szocializmus. Sajátos módon azért, mert ma már közismert a történelem tanulmányozói előtt, hogy 1919-ben az internacionalizmust hirdető proletariátus harcolt ténylegesen a nemzeti érdekekért, s a nacionalista frázisokat bőven puffogtató uralkodó osztályok elárulták azokat. De 1919-ben a hamis tudat mindezt feledtetni tudta. A proletariátus ideológiája, szembeszállva

¹⁰ *Marx—Engels*: A kommunista kiáltvány. Bpest. 1948. 28. 1.

¹¹ *Paolo Alatri*: Le origini del fascismo. Roma. 1958. 28. 1.

a burzsoá ideológia megcsontosodott nacionalista frázisaival, látszólag tagadta a hazát, s a kispolgári nacionalizmus a magát a haza fogalmával azonosító, s azt most különös erővel hangoztató uralkodó osztályok mellé állt. Felsorakozik az uralkodó osztályok egységes nemzetfogalma mellé, hiszen a szocialista osztályfogalmak nem tudnak számára oly fényes jövőt meglobogtatni. A kispolgárság túlságosan szétágazó, túl gyenge ahhoz, hogy mint osztály harcoljon, így mindig hajlik arra, hogy a transzcendens „nemzet” nevében tagadja az osztályokat. Sőt, mivel — az ő szemében — az osztályok nem léteznek, csupán a szocialista ideológia ad nekik önálló életet és tudatot, újabb oka van arra, hogy gyűlölettel forduljon szembe a szocializmussal.

Az állam szerepének kiemelése, sőt mindenek fölé emelése a fasizmus eszmemramlatainak sokat hangoztatott összetevője, szintén alkalmas a kispolgárság megnyerésére.¹² Az állam legyen a döntő faktor a társadalom életében. Az államnak osztályfellettié kell lennie, s az osztályharc megszűnik (volt-e egyáltalán?), mivel az új állam biztosítja a termelők együttműködését s a jobb elosztást. Mindmegannyi csillogó jelszó. A burzsoázia, a régi liberalizmus jelszavai már alig hatnak, hiszen azok osztályértelmét már a dualista időszak leleplezte a kispolgárság tömegei előtt. Új állam kell — hirdetik —, mindenható állam, mely előtt mindenki egyenlő. Ebben az államban a kis alkalmazott egyenlővé válik a bankárral, a nagytőkessel; a katonatiszt és az ügyvéd ugyanazt a fokot foglalja el a társadalmi ranglétrán, mint a milliomosok, s a falusi kisiparos azonos színvonalon áll a falu abszolút urával, a nagybirtokossal; az állami tisztviselők több mint százszázalékos tömege — mely elől az infláció, a nemzetiségek feletti uralom elvesztése kihúzta a biztos anyagi alapot, az uralkodó osztályokhoz tartozás gazdasági bázisát — szintén új rendet akar. A magyar államtisztviselői kar a német kultúra emlőin terebélyesedő magyar iskolahálózatban mindig egyoldalú életismeretre tett szert. Retorikus műveltsége, a szavak — sőt a frázisok, s elsősorban nacionalista frázisok — iránti erős érke felületes történelmi ismeretekre — történelem: csak dátumok és uralkodók — és nem mélyebb — formális grammatikán alapuló — irodalmi ismeretekre alapozott. Kritikai érke minimális, életismerete nem reális; a tényleges társadalmi világ megértése iránti képtelenség jellemezte, s ezt mindig átfűtötte a dzsentrí úri romantika. Megvetette a „buta” parasztot, gyűlölte a „durva” proletariátust — idegen testként fogta fel az általa elképzelt nemzet életében. Borralalóit ugyan elfogadta, de lenézte a nagytőkét — különösen, ha zsidó volt. E két anyagias osztállyal szemben, mely az elanyagiasodott világot tükrözte előtte, szembehelyezte képzelt idealizmusát, hősi romantikáját, egy absztrakt világ kialakítását, természetesen saját vezető szerepével.

Ebben a gondolatvilágban a nemzet mindenek felett állt, s az egyeseket összefogó és egyéni érdekek felett álló állam — állítólag — az egységes nemzet érdekeit fejezte ki. Nemzeti harc kell tehát osztályharc helyett, s erre alkalmat nyújtott Trianon.¹³

Ezzel eljutunk a nacionalizmus kérdéséhez, mint a magyarországi fasizmus társadalmi bázisa kiépítésének egyik legdöntőbb mozzanatához.

Ha Olaszországra vonatkozóan a marxista történészek megállapítják, hogy a fasizmus sohasem volt és sohasem lett volna semmi a nacionalizmus

¹² *Luigi Salvatorelli*: *Nazionalfascismo*. Torino. 1923. 18. l.

¹³ Az olasz fasizmus proletár és kapitalista nemzet-gondolata nézetem szerint nálunk a Trianon elleni harcban, a győztes és legyőzött nemzetek harcában jelentkezett.

nélkül, s csak azzal lehetett úrrá,¹⁴ úgy még inkább vonatkozik ez Magyarországra. Egy országban, amely területének 2/3-át elvesztette — még ha zömmel nem magyarlakta területek voltak is —, s amely súlyos gazdasági problémákkal küzdött s az uralkodó osztályok sajtója ezeket kizárólag éppen a területváltozásokkal magyarázta, nem volt nehéz a sovinizmust felszítani, s a nemzeti sérelmekből fakadó tömegindulatokat éppen a rendszer megerősítésére felhasználni. A revizionista propaganda — amely kiegészült a fasiszta fajelmélettel rokon vonásokat tartalmazó magyar szupremácia és a dunavölgyi vezető szerep gondolatával — volt az a vezető eszme, mely ismét elsősorban a kispolgárságot — a háború utáni különleges nyomorúságos gazdasági helyzetet formálisan éppen e vezető szerep elvesztésére is vissza lehetett vezetni — s a volt nemzetiségi területekről Budapestre áramlott állami tisztviselőket — akik korábban a nemzetiségi elnyomás kiváló szakértői voltak, s most tájékozva vágytak vissza a paradicsomba —, a faszizmus szolgálatába tudta állítani. A trianoni békeszerződés igazságtalanságai az agresszív magyar imperializmus felújításának eszközeivé válnak; sőt, a korábbinál sokkal alkalmasabb eszközeivé, mivel a nemzeti elkeseredés révén sokkal inkább képes a magyar imperializmus az értelmiség és a kispolgárok, de a munkások és parasztok egy részét is az uralkodó osztályok belső és külső célkitűzései számára megnyerni.

De a nacionalista demagógiát a magyar uralkodó osztályok ügyesen kötötték egybe a szociális kérdésekkel, s az ellenforradalomban a kispolgárság számára nemcsak nemzeti, de szociális jelszavakat is hangoztattak.

A dualizmus idején lesüllyedt dzsentri, s a nagytőkével (zsidó nagytőkével) egyenlőtlen küzdelmet folytató kispolgár, az infláció következtében életfeltételeiben megrendült állami tisztviselői kar úgy harcol a kommunizmus, a szocializmus ellen, hogy egyben a romantikus antikapitalizmus gondolatát eleveníti fel. De ez az ideológiai változás, amely a XIX. századi kispolgári antikapitalizmust a XX. századitól megkülönbözteti — mivel most már a szocializmussal, mint a kapitalizmuson túlmenő tendenciával kapcsolatban is állást kell foglalnia, — nálunk is jelentkezik. A kapitalizmus kritikáját ugyan hangoztatják, de az erőt, amely kivezet belőle, most magában a nagykapitalizmusban keresik. A kapitalizmus kritikája a kapitalizmusnak a dualizmus időszakában érvényesülő formája kritikájává szűkül. Megkülönbözteti a kapitalizmus „jó oldalát” a „rossz oldalától”, s a „rossz oldalakat” mint a kapitalizmus eltűnő, véletlen mozzanatait mutatja be. S itt a kispolgárság antikapitalizmusa egybefonódik az imperialista burzsoázia tudatos félrevezető demagógiájával is.

A kispolgárság romantikus antikapitalizmusa a XIX. században még szemben állt a nagytőke ideológiájával. Az Októberi Forradalom után a nagytőke is szembeszáll a liberalizmussal, oly módon erősíti a kapitalizmust, hogy maga is kritizálja annak rossz oldalát, ezek kiküszöbölését hirdetve, új rend közeledését ígéri. Ily módon a kapitalizmus kispolgári kritikája érintkezésbe kerül az imperializmus fasiszta tendenciáival és „a romantikus antikapitalizmus az imperializmus ideológiájává változik át”.¹⁵

Ezzel a fordulattal szoros kapcsolatban, a szocializmus elleni védekezést most összekapcsolják ezzel az új állásfoglalással a kapitalizmus kérdéseiben is.

¹⁴ Paolo Alatri : Le origini. 31. l. — József Attila : Kispolgár. „A faj, a faj szavát gyúrte össze szád // S nem tudtad, hogy a fajt megosztja a világ.”

¹⁵ Lukács György : Az ész trónfosztása. Bpest. 1956. 569. l.

A szocializmus most úgy jelenik meg, mint ama kultúra-ellenes, az ember egyéniségét veszélyeztető tendenciának a folytatása, amely ellen, mint a kapitalizmus rossz tulajdonságai ellen küzdenek. Így kerül szembe ebben az új ideológiában a zsidó liberalizmus s az abból keletkező szocializmus az új, állítólag szabályozott keresztény kapitalizmussal. Ez a hamis ideológia elveti a szocializmus kérdésselvetését: a tőke elleni harcot. Eszerint nem magában a tőkében van a hiba; a probléma az, kinek a kezében van a tőke, és minő alapelvek irányítják, vezetik vagy ellenőrzik. Ha az ő kezeikben lenne, egészen új helyzet állna elő. A Feder¹⁶ -féle megkülönböztetést, a harácsoló és teremtő tőke (raffendes és schaffendes Kapital) fogalmát megtalálhatjuk nálunk is a zsidó és keresztény tőke ilyen jellegű szembeállításában, ami az 1919 utáni időszak fasiszta ideológiájának egyik legfontosabb elemét képezte.

Milyen társadalmi erőt jelentett a kispolgárság, mennyiben volt képes az ellenforradalom tömegbázisának objektív szerepét betölteni? Elég egy pillantást vetni a 20-as évek magyarországi osztálystruktúrájára, hogy meggyőződjünk arról, hogy a viszonylag elmaradott magyar gazdasági struktúra tömegméretekben őrizte meg a kispolgári egzisztenciákat, sőt ha a parasztság zömét — a szegényparasztság felső kategóriáit és középparasztokat — is a kispolgárság kategóriájába soroljuk, úgy arra a következtetésre kell jutnunk, hogy éppen a kispolgárság tette ki a magyar társadalom számbeli többségét. Jelen vizsgálatunkban azonban, midőn az ellenforradalom, a magyarországi fasiszmus tömegbázisát kutatjuk, úgy gondoljuk, hogy a parasztságot nagyrészt figyelmen kívül hagyhatjuk. Igaz ugyan, hogy a Tanácsköztársaság által a földkérdésben elkövetett hibák következtében a parasztság nagy része áldozattá vált az ellenforradalom földreform-demagógiájának. Az is kétségtelen, hogy az ellenforradalom hatalomra jutásában — amennyiben a kérdés belső okait elemezzük — fontos szerepet tulajdoníthatunk a parasztság nagy része közömbös magatartásának a Tanácsköztársaság bukásával szemben; egy nem jelentéktelen kisebbségnek — a gazdagparasztság, illetve a gazdagparasztság fiainak — pedig igen tevőleges szerepe volt az ellenforradalomban. A kulákbandák mind a helyi ellenforradalomban, mind a tisztí különítmények tartalékaiként a központi katonai akciókban fontos szerepet töltöttek be, de ezen keresztül csupán a katonai vezetők objektív szekértolói voltak.

A gazdagparaszti — bár éppen ebben az időben egyre inkább nagybirtokos irányzatot is megtestesítő — kiscgazdapárt tevőleges részese volt az ellenforradalmi rend megszilárdításának, de nem tekinthető a fasiszmus képviselőjének.

Egyébként is, anélkül, hogy a falu politikai szerepét, a parasztság politikai állásfoglalásának hatását kétségbevonnánk, szükségesnek tartjuk leszögezni, hogy — bár kezdetben az ellenforradalmat igyekeztek a falu — város ellentétének feltüntetni, kihasználva, hogy a falun hamarabb tudtak bázisra lelni, mint a proletár Budapesten — az ellenforradalom mindaddig agyaglábakon állt, míg a városokban, s különösképpen a gazdasági és politikai élet központjában, Budapesten nem sikerült tömegtámogatásra találnia. Ha a proletárdiktatúra szíve és döntő ereje a budapesti proletariátus volt, úgy az ellenforradalomnak is, a külföldi katonai intervenció, a falu reakciós vagy megtévesztett elemeinek felhasználása mellett, Budapesten is meg kellett találnia azt a tömegerőt, melyet, ha kell, a budapesti proletariátussal szemben is felhasználhat, mellyel

¹⁶ Hitler pártjának gazdasági teoretikusa a hatalomrajtás előtt.

a budapesti utca urává válhat, s uralmát — formailag — a tömegek mozgalmával is alátámaszthatja.

De vajon az a Budapest, mely a magyarországi munkásmozgalom bölesője és fellegvára, a Magyar Tanácsköztársaság életető ereje volt, a „bűnös” Budapest válhatott-e a fasizmus támaszává? Egészében természetesen soha. Budapest mindenekelőtt proletárváros volt, s a munkásosztály öntudatos része — mely a századfordulótól a Tanácsköztársaságig a munkásmozgalom kemény iskoláját járta meg — elutasította magától a fasizmust s annak demagógiáját. Budapest azonban nemcsak a proletariátus vezető magvát összpontosította, Budapest a kispolgárság városa is volt. Elég egy pillantást vetni a főváros társadalmi tagozódására, hogy meggyőződünk, milyen jelentős kispolgári, tisztviselő stb. tömegek éltek itt, akik számban megközelítették a proletariátus létszámát.

1920-ban 489 546 kereső volt Budapesten. Ezek a következőképpen oszlottak meg:

Őstermelés	5 202
Bányászat	713
Ipar	187 864
Kereskedelem és hitel	82 859
Közlekedés	31 824
Közszolgálat és szabadfoglalkozás...	63 357
Véderő	16 846
Napszámos	5 502
Nyugdíjas, tőkepénzes	24 616
Házi cseléd.....	52 175
Egyéb	18 588
	<hr/>
	489 546

Már ez a táblázat is utal arra, hogy bármily jelentős volt az ipar szerepe a fővárosban, még így sem foglalkoztatta a lakosság 40%-át. Ha azonban most az egyes foglalkozási ágaktól eltekintve, éppen az osztályerőviszonyok szempontjából próbáljuk szembeállítani a proletár lakosságot a kispolgári egzisztenciákkal, úgy még világosabban látjuk, milyen jelentős a kispolgárság súlya éppen a fővárosban.

Az őstermelés 5202 keresőjéből 2294 cseléd és munkás, a többi önálló stb., tehát részben az uralkodó osztályhoz tartozik részben kispolgári egzisztencia. Az iparban 40 732 önállóval szemben ugyan 147 132 segédszemélyzet volt, de ebből 16 351 tisztviselő. A kereskedelem és a hitel kategóriájában foglalkoztatott 82 859 ember közül ugyan 25 089 volt csak önálló, de mintegy 31 701 tisztviselőt is ide soroltak, tehát kerek 56 000 kispolgár és tisztviselő állt szemben 26 000 kereskedelmi alkalmazottal. A közlekedés 31 824 dolgozójából mintegy 11 000 tisztviselő és 2 000 önálló. A nyugdíjas, tőkepénzes 24 616, a véderő 16 846 (valójában 20—21-ben jóval több katona volt Budapesten) és a közszolgálat, szabadfoglalkozás 63 357 főnyi létszámát kis részben az uralkodó osztály, nagyrészt éppen a kispolgárság kategóriájánál vehetjük figyelembe. Talán a külön megnevezésű napszámos kategóriát, a maga 8 000-es létszámával ugyan a proletariátushoz sorolhatjuk, de az egyéb és ismeretlen kategóriát már nem tekinthetjük egyértelműen a proletariátus közé sorolhatónak. Marad még a házcselédek több mint félszázazres tömege, amely ugyan osztályhelyzetük szempontjából egyértelműen a proletariátushoz tartozik;

mégis úgy véljük, eltekinteni az osztályharc konkrét valóságától és politikai öntudatuk színvonalától, ha a 20-as évek osztályharc szempontjából a proletariátus oldalán álló aktív tényezőnek tekinteni őket.

Próbáljuk meg tehát számszerűen felmérni, milyen kispolgári bázis volt ebben az időszakban Budapesten.¹⁷

Östermelés	2 200 ¹⁸
Ipar és bányászat	51 000
Kereskedelem és hitel	50 000
Közlekedés	12 000
Nyugdíjas	22 000
Közszolgálat és szabadfoglalkozás ...	57 000 ¹⁹
Véderő	15 000
Egyéb, ismeretlen	6 000 ²⁰
	<hr/>
	215 200 ²¹

Természetesen ez a számítás csupán durva becslést jelent. Nem kétséges ugyanis, hogy a közlekedés esetében növelni lehetne a kispolgári kategóriákat a segédszemélyzet egy részével; a közszolgálat és szabadfoglalkozás az államapparátus mellett magában foglalja a pedagógusokat és a szabad értelmiség olyan részét is, mely kimondottan haladó és radikális beállítottságánál fogva szemben állt az ellenforradalommal. A nyugdíjas—tőkepénzesek egy részét tán inkább az uralkodó osztályhoz sorolhatnánk, figyelembe vehetjük viszont, hogy a menekült tisztviselők száma a népszámlálás után tovább növekedett.

Egészében tehát mindenképpen számolhatunk 200 000 kispolgári egzisztenciával a proletariátussal szemben.

A proletariátus létszáma következőképpen alakult:

Östermelés	2 700
Ipar	131 000
Kereskedelem és hitel	26 000
Közlekedés	19 000
Napszámos	5 500
Egyéb	12 000
	<hr/>
	196 200

A proletariátus létszáma tehát kisebb volt Budapesten,²² mint a kispolgárságé, s ha az 50 000 főnyi házi cselédek is a proletariátushoz soroljuk, akkor lehet

¹⁷ A kispolgárságot megpróbáltuk elkülöníteni az uralkodó osztálytól. Az iparban és kereskedelemben az 5 munkásnál többet foglalkoztató önállókat a burzsoáziához soroltuk. A tisztviselők, a közszolgálat, értelmiség stb. 10%-át becsültük közvetlenül az uralkodó osztályhoz tartozónak.

¹⁸ 100 holdon felüli nagybirtokosok és bérlők leszámítva.

¹⁹ Itt nem tartottuk szükségesnek a segédszemélyzet (18 000 ember) különválasztását.

²⁰ 50%-ot figyelembe véve.

²¹ Kb. 25 000 keresőt soroltunk a nagyburzsoázia sorába.

²² Nem kétséges, hogy, egynéhány speciális ipari településtől eltekintve, a többi vidéki városban még kedvezőtlenebb volt a proletariátus aránya a kispolgári egzisztenciához viszonyítva.

a proletariátust, ill. a kispolgárságot és a burzsoáziát azonos létszámúnak tekinteni. Úgy véljük, az adatok világosan bizonyítják, milyen jelentős erőt képviselt a kispolgárság a fővárosban. Igaz ugyan, hogy a kispolgárságnál hiányzott a proletariátus szervezettsége, kevésbé volt egységes az osztálytudata, mely általában számbeli arányán túl megsokszorozta a munkásosztály erejét. De a Tanácsköztársaság leverése után a megvert, szervezetileg gyenge s elszigetelt munkásosztály azokat az előnyöket nem érvényesíthette, annál kevésbé, mivel a hadsereg, a különítmények s egy sor más fasiszta szervezetben a kispolgárság egyes rétegei nyertek egységes szervezeti kereteket az ellenforradalom éveiben.

Felmerül a kérdés: vajon a városi kispolgárságot, a tisztviselői, értelmiségi réteget tekinthetjük-e egészében a fasiszmus tömegbázisának? Természetesen — mint minden ilyen sommás ítélet esetében — finomítás szükségessége fennáll. Nem kétséges, hogy az értelmiség nem jelentéktelen része, elsősorban a szabadfoglalkozású értelmiség, a tanítók, tanárok egy része haladó szellemű volt. Nem kétséges az sem, hogy például a zsidó kispolgárság, tisztviselők jó része, ha nem is az ellenforradalmi rendszerrel, de annak szélsőséges antiszemita jelszavakat hangoztató fasiszta áramlatával szemben állott. Ez azonban, úgy véljük, nem mond ellent annak, hogy 1919 után a kispolgárság döntő többsége szembefordult a proletariátussal, s részben aktívan, nagy egészében passzívan, az ellenforradalom szociális támaszává lett, objektíve segítve annak megszilárdulását. Nem tudjuk magunkévá tenni azt a felfogást, mely szerint az ellenforradalomnak a nagytöke s a földbirtok mellett csupán néhány száz ellenforradalmi érzelmű kulák, kispolgár s értelmiségi képezte támaszát.²³ Ezen felfogás szerint a rendszer csak igen kis mértékben számíthatott a városi kispolgári tömegekre,²⁴ a kispolgárság mint ingatag réteg általában nem alkothatta a rendszer tömegbázisát, így szükségszerűen ez a tömegbázis csak a középrétegek egy — nem jelentéktelen — csoportjára, a tisztviselőkre korlátozódott. De még a köztisztviselők is csupán a Bethlen-féle konszolidációval válnak — midőn anyagi helyzetük rendezést nyer — a rendszer támaszává. Aligha tehetjük azonban ezt a felfogást a magunkévá. Nem kétséges ugyan, hogy a proletárdiktatúra bukását a külföldi intervenció katonai túlereje döntötte el, de már a Tanácsköztársaság bukását megelőzően az ellenforradalmi megmozdulások gvarapodása jelezte, hogy a kispolgárság jelentős tömegei a forradalom táborából az ellenforradalom táborába mentek át.

1919 ősztől a magyarországi politikai helyzetet éppen az jellemzi, hogy a proletariátus megverve, defenzívában van, a legálisan fennmaradt szociáldemokrata párt nem képes, nem akar politikai mozgalmat, s a pesti utca, mely a 90-es évek második felétől a szocialista mozgalom kiterjedésének székelye, ahol 1919-ig a proletariátus volt az úr, most a kispolgárság mozgalmának, a tisztbandák, különítmények, fasiszta szervezetek botránnyainak, verekedéseinek, megfélemlítési akcióinak színhelyévé válik. A kispolgárság követelései, megmozdulásai természetesen változatos formákat öltöttek, egy azonban nem kétséges: valamennyi áramlat, a keresztényszocialistáktól az ÉME és a MOVE-ig az ellenforradalmi rendszer bázisát képezte. Megmozdulásaik, bármilyen

²³ Szabolcs Ottó: Az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisának kérdéséhez. 13. l. (Kand. disszertáció.)

²⁴ Uo. 28. l.

ellentét is jelentkezett, nem gyengítették, hanem erősítették a rendszert, annál is inkább, mivel egyre inkább bebizonyosodott, hogy ezekben a megmozdulásokban a szélsőséges fasiszta áramlatot jelentő ÉME és MOVE az úr.

Széles kispolgári tömegek, amelyek elégedetlenek voltak saját helyzetükkel, a nagytőke és nagybirtok számukra is nyomasztó uralmával, éppen a fasiszta reformdemagógiától felcsigázva várták helyzetük javulását, s nyújtottak támaszt minden reakciós törekvésnek, s ha nem is kerültek szervezeties kapcsolatba a fasiszta szervezetekkel, objektíve nemcsak általában az ellenforradalom, hanem annak szélsőséges szárnya, a totális fasizmus képviselői is támaszkodhattak rájuk.²⁵

Hozott-e ténylegesen újat az ellenforradalom tömegbázisának kiépítésében a konszolidáció? Bizonyos változásokat ténylegesen hozott. Erre az időre eldőlt, hogy milyen formában konszolidálódott a nagybirtokos-nagytőkés rend Magyarországon, eldőlt, hogy a konszolidáció a totális fasiszta diktatúra erőinek háttérbe szorulásával megy végbe, s hogy az uralkodó osztályok Magyarországon hagyományaiknak, helyzetüknek jobban megfelelő rendszert valósítanak meg.

Ebben a rendszerben a magyar uralkodó osztályok, restaurált és ingatag talajra épült hatalmuk biztosítására nem nélkülözhatték a brutális terror fasiszta eszközeit, a kommunista párt törvényen kívül helyezését és minden eszközzel való üldözését, a rendőri, katonai és közigazgatási önkényt, a demokratikus szabadságjogok nagyfokú korlátozását. Berendezkedésük ezen fasiszta elemeit azonban, a belső és külső körülmények kényszerítő hatására kialakult politikai uralmi formáik és rutinjuk hagyományaitól befolyásolva, kiegészítették a dualizmuskori konzervatív uralmi rendszerük elemeivel, mindenekelőtt a többpárt-rendszeres és parlamentáris forma fenntartásával. Mennyiben jelent újat a konszolidáció az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisa szempontjából? A konszolidáció állította volna a tisztviselő réteget az ellenforradalmi rendszer mellé? Azt hiszem, nyugodtan elvethetjük ezt a gondolatot. A tisztviselő réteg a 20-as évek elején legfeljebb abban a kérdésben ingadozott, hogy az ellenforradalmi rendszer melyik irányzatát támogassa, és nem kétséges, hogy a totális fasizmus irányzata komoly támaszra talált bennük. Midőn a konszolidációval ez az irányzat a háttérbe szorul, a tisztviselő réteg is egységesebben sorakozik a kormányzat mögé, ez azonban sem az ellenforradalmi rendszer, sem a fasizmus társadalmi bázisa szempontjából nem jelent újat, hiszen ezek a rétegek korábban is e tábor támaszát képezték. Még a szanalási válság ellenére sem beszélhetünk arról, hogy a városi kispolgárság egyéb köreiből szűkölt volna az ellenforradalom támasza. Sőt, bizonyos értelemben a konszolidáció, a kialakult rendszer bizonyos fokú hibriditása, a fasizmus elemeinek és a konzervatív burzsoá törvényességnek bizonyos fokú keveredése a rendszer számára alkalmas volt a kispolgári tömegbázis fenntartására, sőt viszonylagos kiszélesítésére is. A Horthy-rendszer tehát a kis-és középrétegek jelentős részét fasiszta jelszavaival, államberendezésének fasiszta vonásaival kötötte a rendszerhez, s tette ezeket a rétegeket szilárd társadalmi bázisává — gondolunk itt elsősorban a tisztikarra, az állami tisztviselők széles és Magyarországon különösen nagyszámú rétegeire, de bizonyon ide sorolhatjuk a városi kispolgárság más rétegeit (kispárosok stb.), akik legfeljebb a Wolf-párt köré tömörülve erősítették a Horthy-rendszert. Sajátos a konszolidációban az, hogy

²⁵ Gömbösék 1923-ban köztisztviselői sztrájk megszervezésére is kísérletet tettek.

formális liberális engedményeivel a kispolgárság másik részét (zsidó kiskereskedők s értelmiség) is a rendszer keretei közé tudja iktatni, mint a rendszert nem veszélyeztető, annak lojális és rendkívül mérsékelt baloldali ellenzékét.

E kettősségnek volt még egy rendkívül fontos hatása, amely rányomja bélyegét nemcsak az ellenforradalmi rendszer első éveire, hanem a 25 esztendő történetére is. A fasizmus — bár objektíve az uralkodó osztály érdekeit fejezi ki — demagóg jelszavával minden országban széles — elsősorban kispolgári — tömegeket állít maga mellé. A hatalomrajutás után szükségszerűen kiéleződik az ellentmondás a tömegbázis és az uralkodó osztályok célkitűzése között. Olaszországban a kispolgárság nem jelentéktelen része, kiábrándulva a fasizmusból, ezt az ellentmondást úgy vezeti le, hogy szembefordul a fasizmussal, balra megy, és az antifasizmus megerősödését segíti elő. Az ellentmondás a tömegbázis és az uralkodó osztályok célkitűzései között nálunk is jelentkezik, de éppen az államstuktúra kettőssége folytán, a Horthy-rendszerrel elégedetlen kispolgárság jelentős része nem ismeri fel, hogy a fasizmus nem az ő érdekeit védi, hanem azt hiszi hogy a baj abból származik, hogy az állam nem teljesen fasiszta, még érvényesül bizonyos liberális burzsoá befolyás. Nem válik tehát antifasizstává, nem balra megy, hanem jobbra, hiszen mehet jobbra. Nem a fasizmus-ellenességében keresi helyzetének javulását, hanem továbbra is a fasizmusban, sőt a totális fasizmusban. Így a városi kispolgárság zöme nemcsak az 1919-es ellenforradalom és kurzus szociális hátvédjeként szolgált, hanem az ellenforradalmi rendszer egészének, s ezen belül minden olyan kísérletnek is, mely a totális fasizmus irányába mutatott, jöjjön az Horthytól vagy Gömböstől, Imrédytől vagy Szálasitól.

ДВ. РАНКИ

ДАННЫЕ ОТНОСИТЕЛЬНО ОБЩЕСТВЕННОГО БАЗИСА]
КОНТРРЕВОЛЮЦИОННОГО РЕЖИМА В НАЧАЛЕ 1920-ЫХ ГОДОВ]

Резюме

Современная венгерская историография характеризует хортистский режим, созданный после гибели Советской республики, как в основном фашистский режим. По мнению автора хортистский режим был смесью фашистской тирании и консервативного буржуазного правления, и недостаточно только определить классовый характер венгерского фашизма, как форму господства финансового капитала и крупных помещиков, но и следует показать, как создавалась эта власть и на какие социальные слои она опиралась. Контрреволюция в Венгрии призвала новые слои к политической жизни. Из них самым важным был слой офицеров-джентри, который раньше был просто орудием в руках крупных помещиков и крупного капитала, но в новых условиях он добывается самостоятельной роли и большего влияния в руководстве. Главным лозунгом этого слоя была т. н. концепция христианства и аграрной политики. Этот слой представлял тотальное направление венгерского фашистского движения. В результате социальной демагогии и оголтелого национализма, а также в результате их роли в обществе, этот слой оказал большое влияние на мелкую буржуазию. Мы можем отнести к общественному базису венгерского фашизма демобилизованных офицеров и офицеров, служивших в особых отрядах, представителей джентри в государственном аппарате и чиновников, эвакуированных из областей разных национальностей; эти слои оказывали влияние на нижние слои мелкой буржуазии. Однако, на эти социальные группы оказывают влияние кроме национализма, и антифашистские лозунги. В венгерском обществе массовое влияние мелкой буржуазии было весьма велико. В самой столице — как это доказывает статья — численность мелкой буржуазии приближалась к численности пролетариата. При определенных условиях эта мелкая буржуазия служила социальной опорой, отчасти пассивной, отчасти активной, базой контрреволюционного режима. Хортистский режим в ходе своей консоли-

дации расширял базис среды мелкой буржуазии, с одной стороны, пробуждая либеральные иллюзии, с другой стороны, фашистскими лозунгами. Особенности контрреволюционного режима препятствовали разочарованию мелкой буржуазии в фашизме, так как значительные массы считали возможным упрочить свое положение путем ликвидации либеральных черт режима, превратив его в тотальный фашизм.

GY. RÁNKI

RÉFLEXIONS CONCERNANT LA BASE SOCIALE DU RÉGIME
CONTRE-RÉVOLUTIONNAIRE AU DÉBUT DES ANNÉES 1920

Résumé

Les recherches poursuivies jusqu'à présent par la science historique hongroise estimaient le régime formé après l'échec de la République Hongroise des Conseils qui se rattachait au nom de Horthy comme étant de caractère fasciste. Suivant la présente étude le régime se révéla l'amalgame de certains éléments recelés par le despotisme fasciste et l'arbitraire conservateur bourgeois. Pour pénétrer l'essence du problème il ne suffit point de définir le caractère de classe du fascisme en Hongrie et de préciser le pouvoir du capital financier et de celui de la grande propriété, le problème nécessite la description du processus: quelles étaient les conditions favorisant l'accession au pouvoir du régime, quelles étaient les bases sociales qui se trouvaient à son origine, etc. La contre-révolution en Hongrie a fait passer au premier plan de nouvelles couches sociales dans la vie politique parmi lesquelles un rôle décisif revint à la couche dirigeante gentry-officier qui auparavant s'affirma le simple organe exécutif du pouvoir exercé par la grande propriété et par le grand capital, mais qui dès maintenant cherchait à obtenir un rôle indépendant, une influence plus considérable à exercer sur le pouvoir. La soi-disant idée agrarienne et chrétienne fut la devise clamée par ce même groupe. Ces couches représentaient la ligne totalitaire des courants fascistes étant en vigueur en Hongrie. La démagogie socialiste qu'elles appliquaient, les slogans nationalistes extrêmement prononcés aussi bien que le rôle qu'elles jouaient dans la société leur assuraient une influence accentuée à exercer sur la petite bourgeoisie. La base sociale du fascisme hongrois se constituait en première ligne des officiers déséquipés ou faisant service dans le cadre des détachements, des représentants du gentry dans l'administration d'État, aussi bien que des fonctionnaires réfugiés des territoires de l'ancienne Monarchie Austro-Hongroise habités par des nationalités. Ceux-ci engagèrent dans leur voie les couches inférieures de la petite bourgeoisie; ces couches, en présence du nationalisme, se trouvaient captivés avant tout par certains slogans antifascistes. Le rôle des masses de la petite bourgeoisie s'avéra en Hongrie bien considérable. A la lumière des données fournies par l'étude le nombre de la petite bourgeoisie dans la capitale se vit approché celui du prolétariat. Dans les conditions données la petite bourgeoisie servit de base sociale, d'arrière-plan passif, et, en partie, actif au régime extrémiste de la contre-révolution. La consolidation du régime de Horthy ne fit que développer encore cette base petite-bourgeoise en évoquant, d'une part, dans certaines de ses couches, des illusions libérales et en continuant de s'assurer, d'autre part, dans des autres une popularité due à son aspect fasciste. Le caractère particulier du régime contre-révolutionnaire a empêché la désillusion de la petite bourgeoisie à l'égard du fascisme, étant donné que d'importantes masses espéraient consolider leur situation de façon de dépouiller le régime justement de ses aspects libéraux et de le transformer en fascisme totalitaire.

SZABÓ ÁGNES

A Kommunisták Magyarországi Pártja az ellenforradalmi rendszer társadalmi viszonyairól (1919 – 1933)

1919. augusztus 1-én a Tanácsköztársaság megdöntésével lezárult a magyar történelem egy szakasza. Az antant segítségével a „jogaikba” visszahelyezett magyar uralkodó osztályok nem folytathatták sem a politikai hatalom gyakorlását, sem a gazdasági elnyomást, a kizsákmányolást ott, ahol mindez 1918 októberében, a magyar polgári demokratikus forradalomban megszakadt.

A magyar uralkodó osztályok a Horthy-korszak esztendei alatt szívesen dicsekedtek azzal, hogy a fasizmus bölcsője Magyarországon ringott, hogy a két világháború között a politikai reakció Európa több országában elterjedt formájának úttörő harcosai ők voltak. Valóban, az ellenforradalmi diktatúra, amely a proletárhatalom megdöntése után a kapitalizmust volt hivatva megerősíteni, hatalmi formájában, osztálybázisában jelentősen különbözött az 1918 előtti Magyarország uralmi formáitól, jóllehet annak sok elemét tartalmazta. A magyar ellenforradalmi rendszer a politikai reakciónak a régi mellett új, eddig ismeretlen tartalmi és módszerbeli elemeit egyesítette magában.

A Horthy-korszak társadalmi, politikai és gazdasági történetének átfogó marxista elemzése még nem történt meg. E munka elvégzéséhez jelentős segítséget nyújthat annak a történeti örökségnek vizsgálata, amelyet a korabeli marxisták, az illegális Kommunisták Magyarországi Pártja az ellenforradalmi korszakot értékelően ránk hagytak. Megállapításaik fontos útmutatások, amelyeket elemezve közelebb kerülhetünk a magyarországi fasiszta rendszer megértéséhez.

A kapitalizmus általános válságában restaurálódó magyar tőkés uralmat a politikai, társadalmi és gazdasági élet eddigi fejlődésének útjából számos tényező térítette el. Ezek: az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása, a polgári demokratikus és a proletárforradalom, valamint a trianoni béke értelmében az ország területében és gazdasági struktúrájában beállott változások. Mindezek következtében megváltozott a magyar társadalom egyes osztályainak és egyes rétegeinek egymáshoz való viszonya. A nagybirtokos osztály elveszítette politikai vezető szerepét. A fináncsőke megszabadult ugyan az osztrák vetélytárustól, de most a háborúban elszegényedett, szétzilált és a szocialista gazdasági politika által megbolygatott gazdasági rendszernek vált urává. Növekedett a középrétegek, a városi kispolgárság, a parasztság politikai aktivitása és igénye az önálló politikára. A proletariátus diktatúrájából kiábrándultak, a magántulajdon szentségét hirdelve szembekerültek a forradalmi munkásosztállyal, de igényeket támasztottak az uralkodó osztályokkal szemben is. Ez utóbbiaknak harccal és taktikázással kellett őket a háttérbe szorítani. Ahhoz, hogy a forradalmi munkásság elleni harcban az uralkodó osztályok bázisát alkossák, hozzájárult rettegésük a proletárforradalomtól és a magántulajdon féltése. A kapitalista restauráció megszilárdításáért vívott harcban tehát a magyar uralkodó osztály

lyoknak nemcsak a proletariátus ellen kellett küzdeniük, hanem e harc eszközeinek és szövetségeseinek úgy kellett megnyerni a középrétegeket, hogy közben azok önállósuló politikai törekvéseit is letörjék. A magyar társadalomban beállott változások miatt a tőkés uralmat a politikai hatalom régi keretei között visszaállítani már lehetetlen volt.

A Kommunisták Magyarországi Pártjának — amely huszonöt éven keresztül egyetlen következetes erőként harcolt a fasiszta diktatúra ellen — elemeznie kellett e rendszer osztálytartalmát, osztálybázisát és uralkodási módszereit. Csak így tudta politikai irányvonalát kialakítani, csak így harcolhatott azért, hogy a rendszert a tömegek előtt leleplezhesse, felkészítse őket az ellenforradalmi diktatúra megdöntésére, és ehhez megjelölje közelebbi és távolabbi feladataikat.

A fehérterror illegalitásba szorította a Kommunisták Magyarországi Pártját, legtapasztaltabb vezetőit meggyilkolta, vagy emigrációba kényszerítette. Az első és legfontosabb feladat a párt újjászervezése, az illegális tevékenység módszereinek kiművelése volt. Emellett a KMP szinte a Tanácsköztársaság megdöntését követő napon hozzákezdett a nehéz és fontos elméleti munkához, amelynek középpontjában a magyarországi helyzet elemzése állott. A magyar kommunisták feladata rendkívül nehéz volt. A megdöntött proletárdiktatúra után és az Európa-szerte még tartó forradalmi hullám közepette kellett ennek az elemző munkának az első lépéseit megtenni, olyan időszakban, amikor a nemzetközi munkásmozgalom fő kérdése volt még a proletárforradalmak közvetlen győzelemre vitelének lehetősége. A politikai reakció új formái ekkor még csak kezdetleges formában jelentkeztek egyes európai államokban.

A Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulása óta eltelt, mindössze néhány, kemény harcokban eltelt hónap kevés tapasztalatával, hiányos marxista-leninista műveltséggel, szinte elsőként került illegalitásba. Az illegális párt építéséhez szükséges elméleti, szervezeti és gyakorlati kérdésekben járatlan volt, nem állt rendelkezésére a korábbi magyar társadalmat elemző, marxista irodalom sem. Tehát a pártépítés gigászi munkájának megoldása mellett az egész magyar társadalom elemzésének bonyolult feladatai is előtte álltak. E munka nehézségeinek felmérésében nem elhanyagolható tényező az sem, hogy a párt szervezési munkájában is hosszú időn keresztül a proletárdiktatúráért vívott közvetlen harc szükségessége állt előtérben. Hiszen a egyetlen körülmények között az illegális párt zászlaja alá elsősorban a proletárdiktatúra hívei sorakoztak, olyan emberek, akik értették és vállalták a társadalmi változás szükségességét, hajlandók voltak ezért harcolni, de megfelelő elméleti és harci tapasztalatok hiányában, az osztályharc bonyolult formáiban, az új jelenségek felismerésében nehezen tájékozódtak. Ez a politikai reakció elleni harc formáinak kidolgozását — a sok tekintetben helyes társadalmi elemzés ellenére — akadályozta.

Mindennek ellenére a kommunisták a Tanácsköztársaság megdöntése után azonnal kifejezésre juttatták véleményüket a Magyarországon végbement eseményekről. Fórumok a nemzetközi kommunista sajtó, valamint az emigrációban és Magyarországon készített illegális kommunista újságok voltak. Nézeteik ezenkívül a Kommunista Internacionálénak küldött jelentéseikből és feljegyzéseikből maradtak fenn ránk.

A Kommunisták Magyarországi Pártja helyzetelemző munkájára 1919 és 1933 között az volt a jellemző, hogy igen aprólékosan, eseményről eseményre vont a marxizmus-leninizmus nagyító lencséje alá a magyarországi társadal-

mat. Így a részeiben viszonylag pontos elemzés csak ritkán, egy-egy plénumon vagy kongresszuson állt össze az egész társadalmat, annak minden osztályát és rétegét érintő, átfogó társadalomrajzzá. De a kommunisták figyelmét már a legkorábbi időszakban sem kerültk el az új jelenségek, amelyek arra utaltak, hogy az ellenforradalmi rendszerben a politikai reakció tartalom- és módszerbeli változásai jelentkeznek. Mégis néhány év kellett ahhoz, hogy a Kommunisták Magyarországi Pártja a politikai reakciónak ezeket az új jelenségeit összegezze.

„A fasizmus semmiféle általános jellemzése — bármilyen helyes legyen is az önmagában véve — nem mentesít bennünket attól, hogy a fasizmus fejlődésének sajátosságait s a fasiszta diktatúra különböző formáit az egyes országokban és a különböző időszakokban konkrétan tanulmányozzuk és számon tartjuk. Minden országban meg kell vizsgálni, ki kell kutatni, meg kell találni a fasizmusban azt, ami benne nemzeti sajátosság, nemzeti különlegesség, és ennek megfelelően kell a fasizmus elleni harc hathatós módszereit és formáit kijelölni” — állapítja meg Dimitrov.¹ Ha a KMP politikai munkáját ennek a gondolatnak a fényében vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy kiindulási pontja a konkrét magyarországi helyzet elemzése volt, a nemzetközi munkásmozgalom tapasztalatainak segítségével. Eljutott azonban egy olyan történelmi periódusba, amikor megrekedt a fasizmus általános jellemzésénél, s a magyarországi fasizmus elleni harc helyes módszereit és formáit csak akkor jelölte ki, amikor a pártban uralkodóvá vált dogmatizmussal szakítani tudott.

A magyarországi eseményeket a kommunisták már 1919 őszén a nemzetközi munkásmozgalom nyilvánossága elé tárják. „Budapesten a munkásuralom bukása után azonnal fegyveres tiszti alakulatokat szerveztek, amelyek büntető különítményeknek nevezik magukat... Magyarországon ma a burzsoázia mezítelen diktatúrája uralkodik. Meztelen és leplezetlen, mert ittás a saját győzelmétől és nem érzi szűkségét annak, hogy szemérmesen olyan frázisok mögé bújjék, amilyenek mögött a többi országok kapitalistái meghúzódnak.”² Majd Horthy Miklósnak Budapestre történő bevonulása után azt írják: „A katonai diktatúra minden szabad szót csírájában akar elfojtani. . . A hatalom újra a feudális agráriusok kezében van, akik arra kényszerülnek, hogy a fehér csapatok védelme alatt a felállítandó királyságban újra létrehozzák elveszett uralmukat. Ezen a tényen nem változtatnak a polgárok és parasztok új kormányba belépő »képviselői« sem. A polgárok semmit sem tanultak és mindent elfelejtettek. És legalábbis ma, készen állnak arra, hogy félelemből és gyávaságból a legszélsőségesebben reakciós bandák uszályhordozói legyenek.”³

A két idézet azt bizonyítja, hogy a kommunisták vizsgálatának kiinduló pontja annak tisztázása, hogy ki a hatalom tényleges birtokosa.

A korabeli kommunista irodalom vizsgálódásának középpontjában a kapitalizmus restaurációját szolgáló fehérterror, valamint a fehérterrort gyakorló tiszti különítmények állanak. A kommunisták látják, hogy Horthy Miklósról és Nemzeti Hadseregére „a tőke urainak éppen úgy szüksége van, mint a föld urainak”, de nem látják még eldöntöttnek, hogy ki lesz a győztes. A fennálló hatalmat katonai diktatúrának tartják, amelyen belül folyik az osztályok harca. Ennek a katonai diktatúrának fő sajátossága: a hatalmat gyakorló

¹ Dimitrov : Válogatott beszédek és cikkek. Budapest, Szikra. 1952. 145. l.

² Rote Fahne, 1919. aug. 7.

³ Rote Fahne, 1919. nov. 18.

tiszti különítményeknek igen erősek az önállósulási törekvéseik a kizsákmányoló osztályokkal és a középrétegekkel szemben. „Az eszköz öncéllá vált” — fogalmazták meg a kommunisták —, és bonckésük alá veszik a tiszti különítmények „arculatát”, tevékenységük mozgató rugóit. Ismertetik a nemzetközi közvéleménnyel kelezésük körülményeit, leleplezik a proletárdiktatúra ellen folytatott harcukat, megmutatják társadalmi hátterüket, a különítményesek politikai múltját.

Az a réteg, amely a Nemzeti Hadsereg zömét alkotja — állapítják meg a kommunisták —, azonos azzal a társadalmi réteggel, amely a háború előtti Magyarországon a hadseregben és a közigazgatásban betöltötte az állások túlnyomó többségét és a vesztes háború után kenyér nélkül maradt. E rétegek vezető elemének — helyesen — az aktív tiszteket tartják, akiknek anyagi és társadalmi boldogulása egyaránt összefonódott az elnyomó államgépezettel. Ez az aktív tiszti réteg kiegészül a kispolgárság soraiból verbuvált elemekkel, akiket a kommunista irodalom „diákság”-nak nevez. Ezek a tartalékos tisztek vagy altisztek olyan csoportjai voltak, amelyek gyerekfejvel kerültek ki a frontokra és leszerelésük utáni elhelyezkedésük szinte a lehetetlennel vált egyenlővé a leromlott magyar gazdasági életben. E rétegek saját államfenn tartó szerepükről szavalnak, hatalmukat az uralkodó osztályok konszolidációs kísérleteiben veszélyeztetettnék látják.

A tiszti különítmények önállósulási törekvéseinek jelei és az egyes osztályok és rétegek harca a hatalomért felveti a kommunisták soraiban azt a gondolatot is, hogy Magyarországon valamiféle bonapartizmus van születőben.

Honnan a KMP-nek ez az értékelése? Elsősorban a történelmi analógiából. A burzsoázia és a proletariátus osztályharcában, az uralkodó osztályok egymás közötti ellentétében a franciaországi 1848 történelmi megismétlődését látják. „Valahányszor a burzsoá társadalomban az osztályharcok olyan éles formát öltenek, akár a burzsoázia különböző rétegei között, akár a burzsoázia és a proletariátus között, hogy a társadalmi rend már csak nyílt erőszakkal tartható fenn, beáll a fegyveres erőszak uralma, amely egy kalandort állít a kalandor hadsereg élére, aki azután erőszakosan »békére« kényszeríti az osztályokat” — írja a Proletár 1920. november 15-én.

Az ellenforradalom demagógiájában, a „keresztény nemzeti egység” hirdetésében, amelyet először a Nemzeti Hadsereg tűzött zászlajára, szintén az 1848-as ellenforradalommal és a bonapartizmussal azonos vonásokat ismerték fel. „Megmentették” a társadalmat a „társadalom ellenségeivel” szemben. A régi társadalom jelszavait „tulajdon, család, vallás, rend” jelszókként kiadták saját hadseregükbe, s az ellenforradalmi kereszties hadjáratnak odakiáltották: „E jelben győzni fogsz.”⁴

Ezt az analógiát azonban nem tekintjük merev és történelmietlen összehasonlításnak. A gondolat részbeni jogosságát indokolja, hogy a XIX. század közepén a politikai reakció új formáját jelentette a forradalmi mozgalmakkal szemben. A fasiszmus viszont a kapitalizmus általános válságának talaján fakadt. Történelmi feladata szintén az, hogy a forradalmi mozgalmakat elfojtsa, terjedésüknek gátat vessen. De míg a bonapartista állam a valóságban tényleg bizonyos egyensúlyi állapotot tükrözött az osztályok között, addig a fasiszta diktatúra a fináncoligarchia által kézbe tartott hatalmi forma. Az viszont

⁴ Marx: Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája. Kossuth — Magyar Helikon. 1960. 19. l.

történelmi tény, hogy a fasiszta diktatúrák keletkezésének időpontjában jelentkezik bizonyos labilitás az egyes osztályok között, s ez különösen jellemző volt a magyarországi állapotokra. Így a KMP-nek ezt az értékelését úgy is tekinthetjük, mint a XX. század új politikai reakciója felismerésének csíráit.

Emellett 1920 közepére a KMP-ben kialakul az a vélemény, hogy bár a magyar uralkodó osztályok a magántulajdon védelmében tevékenykedő tiszti különítményeknek ideig-óráig megbocsátják még az antikapitalista szólamaikat is, azonban a nagybirtokosoknak és nagytőkéseknek csakúgy, mint a kispolgárságnak, rendezett, konszolidált ellenforradalmi rendszerre van szükségük. Ezt követeli az antant és ezt követelik az említett osztályok gazdasági érdekei is.

Az 1919 és 1921 közötti időszak politikai hatalma tartalmának megítélésében jelentkeztek a kommunisták soraiban olyan nézetek is, amelyek szerint itt nem katonai diktatúráról, nem a nagybirtokosok és nagytőkések politikai hatalmáról van szó, hanem olyan kispolgári hatalomról, amelyet a nagybirtokosok és fináncsök csak lépésről lépésre tudnak visszaszorítani.

E nézetek megjelenését a magyar társadalom felszíni jelenségei messzemenően igazolni látszóttak, akár az első nemzetgyűlés összetételét, benne a kispapárt képviselőinek nagy számát, akár az első kormányok személyi összetételét vizsgáljuk. De a korabeli kommunista irodalom nem sokat időzik ennél a kérdésnél. A hatalom osztálytartalmának kispolgári meghatározásával egyidőben már olyan cikkek is napvilágot láttak, amelyek azt taglalják, hogy milyen viszonyban állnak egymással a felszínen észlelhető politikai jelenségek és az egyes osztályok tényleges politikai szerepe, valamint a rendszer politikai tartalma. Ezek a cikkek elsősorban azt vizsgálják, hogy a konszolidációs folyamat az uralkodó osztályokon belül milyen politikai és gazdasági ellentétek harcában megy végbe, továbbá azt az igen fontos módszert, hogy miként képesek az uralkodó osztályok a politikai hatalom gyakorlásából a kispolgári pártok képviselőit úgy kiszorítani, hogy a mögójük felsorakozott rétegeket a rendszer politikai bázisaként megtartsák. E vizsgálódás alapján vonják le a kommunisták azt a következtetést, hogy a nagybirtokos osztály és a nagytőkések politikai hatalmukat úgy szilárdíthatják meg, hogy a különítményesek egy részét beépítik az államapparátusba, a középrétegek és kulákság képviselőit egy egységes kormányzó pártba kívánják tömöríteni.

Az illegális sajtó arra is felhívja a figyelmet, hogy az uralkodó osztályokat az ellenforradalmi rendszer társadalmi egyesületei ezer és ezer szállal fűzik a tiszti elemekhez.

Bár 1921 közepére elég általánossá válik a KMP-ben az az értékelés, hogy itt lényegében a nagybirtokos osztály és nagytőke politikai uralmáról van szó, mégis a húszas évek közepén ismét felmerülnek olyan nézetek, amelyek szerint Magyarországon 1919–1921 között a fasiszta kispolgárság volt uralmon.

Bethlen István miniszterelnökké történő kinevezését a magyar kommunisták az ellenforradalmi diktatúra legfontosabb eseményének tartották. Már 1921 tavaszán regisztrálták, hogy az eddigiekhez viszonyítva Bethlen „új színt” is hoz a politikai közéletbe. Elemezték „mérésékelt liberalizmusát” és azokat a törekvéseit, amelyek Bethlen politikájában a Tisza István-féle osztálypolitikához való visszatérésre utaltak. Mindemellett benne látták a finánctőke politikai exponensét is.

„Kapitalizmus csak egyféle van, finánckapitalizmus. A banktőke uralma. A magyar imperializmus megbukott. Az országot megnyirbálták és kiszolgálták.

tatták a győztes félnek. De ez nem jelenti azt, hogy a magyar finánckapitalizmus lemondhat arról, hogy Magyarországon továbbra is kezében tartsa a politikai és gazdasági uralmat — írta 1921 júniusában Rudas László —. Tovább kell haladnia mindenáron, a magyar imperializmus bukása olyan válság, amelyből még nagyobb centralizáció és koncentráció segítségével igyekszik kimászni. Vagyis még szűkebbre szorul a banktőke urainak a köre, még nagyobb banktrösztök és kartellek és szindikátusok alakulnak. És megalkotni igyekeznek a maguk „jogrendjét”, és nem tűrik semmilyen osztály részéről, hogy ebben őket akadályozza. Ez volna a konszolidáció.”⁵

A Bethlen-kormány jelentőségének elismerése, a bethleni konszolidáció lavírozásának, sokarcúságának felismerése mellett a KMP soraiban tovább élt az a vélemény, hogy még Bethlennek sem fog sikerülni az igen éles ellentétektől terhes magyar társadalom fejlődését a nagybirtokosok és nagytőkések politikai szekerébe fogni. Ezt azokra a belpolitikai megrázkódtatásokra alapozták, amelyek 1921—1922-ben még többször megingatták a kormányt. (A két királypuccs, a pénzügyi stabilizáció kísérleteinek kudarca, az egységes kormánypárt megteremtése körül kialakult harcok.)

Emellett a nemzetközi munkásmozgalomban még tartó forradalmi hullámtól is sokat várt a magyar kommunista párt. Várta, hogy a forradalom győzelme Németországban olyan eltolódásokat fog eredményezni a nemzetközi osztályerőviszonyokban, amelyek elsöprik a magyar uralkodó osztályokat is, és így újból létrejönnek a proletárdiktatúra megteremtésének feltételei.

A magyarországi ellenforradalmi rendszer azonban tovább erősödött és egyre erőteljesebbé váltak azok a törekvések, amelyek arra irányultak, hogy a politikai hatalmat megfelelő gazdasági, pénzügyi stabilizációval szilárdítsák meg. Az illegális magyarországi kommunista sajtó ezzel kapcsolatban megállapította, hogy a rendszer jobboldali (különítményes) ellenzékének a kormány részéről történő további háttérbe szorítása azt a célt szolgálja, hogy becsalogassák a külföldi tőkét, amely nélkül a magyarországi kapitalizmus nem konszolidálódhat és további fejlődésre képtelen. A különítmények háttérbe szorítása ellenére a kommunisták kitartottak amellett az értékelés mellett, hogy itt nyílt, ellenforradalmi burzsoá diktatúra van hatalmon, és az 1922-es nemzetgyűlési választások kapcsán felhívták a figyelmet arra, hogy a „demokrácia csak egy alkalmas köntös, amely azt a célt szolgálja, hogy elleplezze az osztályellentétek ridegségét, hogy eltakarja az ellenforradalom esztelenségét és jogot írjon az ellenforradalom cégtáblájára akkor, amikor a nyers osztályerőszak uralkodik”.⁶

A bethleni konszolidációnak nyílt burzsoá diktatúraként való meghatározása nem jelentette egyúttal a rendszeres fasiszta diktatúraként való értékelését. A KMP a huszas évek közepéig csupán a rendszerbe beépített és időnként önállósulási törekvéseiket kifejezésre juttató, lényegében a magyar fasiszta diktatúra jobbszárnyát képező, dzsentri és kispolgári elemeket tartotta a fasiszmus magyarországi exponenseinek.

Viszont felismerte, hogy a „demokráciát” képviselő parlamentnek semmi köze sincs a polgári demokráciák burzsoá parlamentjéhez, s az nem egyéb, mint az ellenzéki pártok vezetői mögé felsorakozott rétegek megtévesztésének eszköze, amely a politikai reakció egyik módszerbelileg új vonása.

⁵ Rudas László: Klasszikus példa. Proletár, 1921. júl. 21.

⁶ Kommün, 1922. máj. 17.

Magyarországon tehát látszat-demokrácia van, ahol a demokratikus szabadságjogokért is harcot kell folytatni, s e harc vezetője sem lehet más, mint a munkásosztály. Megszületett tehát a kommunisták körében annak a gondolatnak a csírája, hogy a nyílt burzsoá diktatúra körülményei között a demokráciáért vívott harc következetes zászlóvivője csak a kommunista párt vezette munkásosztály lehet.

1925 augusztusában került sor a Kommunisták Magyarországi Pártjának I. Kongresszusára. Ez volt az első olyan kommunista összejövetel a Tanácsköztársaság megdöntése óta, amely a hazai és az emigrációban élő kommunista vezetők viszonylag széles plénumán vitatta meg a magyarországi helyzetet. Így ez az összejövetel vált az első olyan értekezletté, ahol a magyarországi társadalmi és osztályerőviszonyok felméréseivel az ellenforradalmi Magyarországról átfogó kép alakult.

A kongresszusra készült tézisek külön vitatták a magyar társadalmi, politikai és gazdasági élet problémáit. Ezek közül a legjelentősebb témánk szempontjából is a Kun Béla által készített elemzés: „A politikai helyzet Magyarországon, és a KMP feladatai”. A tézisek átveszik, összegezik és kiegészítik a KMP eddigi megállapításait. A magyarországi politikai hatalom osztálytartalmát illetően már nincs ingadozás. Magyarországon — állapítják meg a tézisek — a nagybirtokosok és nagytőkések együttes hatalma uralkodik, amelyben a fináncőke tör a vezetésre. E vezetés biztosítását szolgálja az, hogy az államháztartás pénzügyi helyreállításának érdekében kiszolgáltatják az országot a külföldi fináncőkének.

Kun Béla a két uralkodó osztály szövetségében egyaránt vizsgálja az egybekovácsolódási és széthúzásra okot adó tendenciákat. Az előbbiekre elsősorban a forradalomtól való változatlan félelem hat, az utóbbira a két osztály bizonyos gazdasági és politikai ellentétei.

Bár a húszas évek közepére az a jellemző, hogy az erősödő bethleni rendszer egyre inkább „demokratikus arcával” fordul a magyar társadalom felé, a kongresszus ismét felhívja a magyar dolgozók figyelmét arra, hogy hiába hirdeti a kormány, hogy likvidálja az ellenforradalmat, ennek az ellenkezője az igaz: annak módszereit törvényesítette és alkalmazza a munkásosztállyal szemben.

A társadalmi osztályerőviszonyokat elemezve, a kongresszus két jelenséget rosszul ítél meg. Az egyik: Horthyban csupán az 1919—21-es időszak kispolgári ellenforradalmának politikai exponensét látja, és úgy ítéli meg, hogy Horthy Miklós politikai szerepe a dzsentrí, kispolgári szárny háttérbe szorításával hanyatlóban van. A másik: a párt, amely már négy éven keresztül figyelte a legitimisták és szabad királyválasztók párviadalát, túlértékeli a legitimizmus veszélyét. Nem veszi észre, hogy a nagybirtokosok és nagytőkések legitimista szárnya lényegében 1921 őszén, a második királypuccs letörésével csatlakozott a bethleni konszolidációs rendszerhez.

Az I. kongresszus munkájának elméleti és gyakorlati értékét emeli, hogy a hatalom politikai tartalmát meghatározó tényezők vizsgálatát kiterjesztette a középrétegekre is. A kongresszus megerősítette azt a kommunisták körében már régebben is jelentkező nézetet, hogy a magyar társadalomnak vannak olyan kispolgári rétegei, amelyek a magántulajdon védelme érdekében elsősorban igénylik az ellenforradalmat, de szemben állnak annak terrorisztikus kilengéseivel, a fehérterrorral. A kongresszus a kispolgárság különböző csoportjainak politikai arculatát vizsgálva, arra a megállapításra jutott, hogy

soraikban az aktív irredentizmustól a polgári közömbösséig különböző színezetű állásfoglalások találhatók. A tézisek azt állapítják meg, hogy a magyar kispolgárság nagyobb részének lényegében megfelel a nyílt ellenforradalmi diktatúra még akkor is, ha képviselőinek a politikai hatalom gyakorlásából történt kiszorítása miatt egyes csoportokban bizonyos sértődöttség mutatkozik. A haladó értelmiség, valamint a zsidó kispolgárság az ellenforradalom további demokratikus likvidálását követeli legitimista vezetéssel. A kispolgárság ellenzéki pártjainak törekvésében felismeri, hogy ezek nem a polgári demokráciáért küzdenek, hanem csupán még néhány engedményért, s vezetőik félelme nagyobb tömegeik esetleges baloldali megmozdulásától, mint a politikai szabadságjogok iránt érzett vágyuk.

A falu társadalmának megrajzolásából — amire az I. kongresszuson szintén sor került — számunkra a legérdekesebb a falu burzsoáziájának értékelése. A kommunisták a nagygazdáknak látják az ellenforradalmi rendszer legmegbízhatóbb bázisát. A kulákság társadalmi súlya nagy — állapítják meg a tézisek. A háború és infláció ezt a réteget megszabadította adósságaitól. Birtoka megnőtt a földreform révén, bár szeretne terjeszkedni a nagybirtok rovására, mégis a rendszer legmegbízhatóbb támasza, Habsburg-ellenes és irredentista. A középparasztságot úgy ítélik meg, mint amely az elárult földreform miatt kiábránduló-félben van a rendszerből, a kapitalizmus gazdasági terhei viszont erősen, egyre erősebben érintik.

A Kommunisták Magyarországi Pártjának I. Kongresszusa tehát az ellenforradalmi rendszer társadalmi rajzát az előbbieknél pontosabban, a különböző rétegek egymáshoz való viszonyát elemzőbben vázolta fel. Az I. kongresszuson ismét megerősítették, hogy a magyar társadalom körülményei között a demokráciáért vívott harc elsődleges, és ennek vezetője csak a munkáosztály lehet. Ezzel a megállapítással a KMP jelentős lépést tett előre azon az úton, amelynek eredményeként megszületett az a felismerés, hogy a politikai reakció magyarországi formája elleni harcban a demokráciáért való küzdelem éppen úgy elsődleges, mint mindazokban az országokban, ahol a fasiszta mozgalom veszélyezteteti, vagy a hatalomra jutott fasiszta diktatúra elsöpri a demokratikus szabadságjogokat. Ez azonban nem jelentette annak a fontos elméletnek részletes kidolgozását, amely határozottan és sokoldalúan megvilágította volna, hogy a magyar társadalmi viszonyok között a demokráciáért vívott harc a szocialista forradalomért folytatott küzdelem elkerülhetetlen szakasza, amely megelőzi a közvetlen proletárdiktatúráért vívott harc időszakát, annak ellenére, hogy Magyarországon már egyszer győzött a proletárhatalom.

A Kommunisták Magyarországi Pártjának I. Kongresszusa lezárta a párt életének egy szakaszát és megnyitotta az új, magasabb fokú fejlődés útját a párt előtt. Határhő azonban témánk szempontjából is, hiszen a húszas évek közepétől fogva egyre inkább előtérbe kerül a magyar társadalom viszonyainak elemzése és összevetése a fasiszmus nemzetközi megjelenési formáival.

A magyar kommunisták 1925 második felétől igen sokat foglalkoznak az osztályerőviszonyok nemzetközi alakulásával és megállapítják, hogy a demokráciák rendszere Európa-szerte válságba jutott, „rég és új demokráciák recsegnek. A fasiszmus, bonapartizmus viaskodik velük s a demokráciák lépésről lépésre kénytelenek visszavonulni.”⁷

⁷ Új Március, 1926. máj. 1.

A kapitalizmus ideiglenes és viszonylagos stabilizációja idején tehát egyrésztől megszilárdulnak a régi burzsoá demokráciák, másrésztől erősödnek a fasiszta tendenciák, új fasiszta puccsok növelik a fasiszta országok számát és a húszas évek elején keletkezett fasiszta hatalmak viszonylag nyugodtabb körülmények között építhetik tovább uralmukat.

A megszilárduló burzsoá demokráciák, valamint a fasiszta diktatúrák megerősödésének folyamata egyaránt hat az Anglia és Olaszország felé orientálódó Bethlen-kormányra. A magyar politikai életben megszilárdulnak a „demokratikus” vonások (pl. fővárosi törvényhatósági választások), és nagyobb helyet kapnak a konzervatív uralmi formák. Ezek közül a legjelentősebb a felsőház megteremtése 1926-ban.

Mielőtt azonban a Bethlen-kormány az 1926-os választásokkal elérné megszilárdulásának csúcsát, a magyar politikai életet gyökeréig megrázza a frankhamisítási botrány. A nyilvánosságra kerülő dokumentumok azt bizonyítják, hogy a pénzhamisítást elkövető személyek szoros kapcsolatban állottak a magyar politikai élet magasrangú vezetőivel, egészen a miniszterelnökig. Az események elleplezését célzó kormányintézkedésekből a kommunisták bizonyítottan látják, hogy a nagybirtokosok és nagytőkésékek politikai hatalmának képviselői között mindenütt ott vannak az ellenforradalom első szakaszának fasiszta elemei, vagyis az egész magyar államapparátusban ott van a fasiszta. Habár még nem nevezik az egész bethleni rendszert egyértelműen fasiszta diktatúrának, már nemcsak a kispolgári, dzsentri elemeket tartják a magyar fasiszta bázisának.

1926-tól fogva viszont általánossá válik, hogy a kommunisták a magyarországi ellenforradalmat fasiszta diktatúrának értékelik, de ennek részletes elemzésére, a magyarországi ellenforradalmi rendszer fejlődése sajátosságainak összegezésére csak 1929-ben kerül sor.

1928-ban a kapitalizmus ideiglenes és viszonylagos stabilizációjának időszaka a vége felé közeledik. A Bethlen-kormány viszonylag nyugodt két éve után, a mezőgazdaságban már megmutatkozó válságjelek nyomán ismét felszínre törnek a uralkodó osztályok belső ellentétei. A magyar társadalomban végbement változásokat és a belőlük levonható következtetéseket részben a KMP 1928-as plénuma, részben a párt II. kongresszusára való felkészülés során készült tézisekben végezte el.

E feladatok megoldása során éles viták zajlottak le a KMP-ben. A viták egyik fontos pontja a magyarországi ellenforradalom értékelése volt.

A viták sorát az ún. „Julius tézisek” bírálata nyitotta meg. A Julius téziseket Alpári Gyula, az KMP Központi Bizottságának tagja, az Inprekorr főszerkesztője, a nemzetközi munkásmozgalom nagyra értékelt Juliusa készítette.

Alpári téziseiben fellép az olyan nézetek ellen, amelyek a magyarországi uralmi formát ismét valamiféle bonapartizmusnak tekintették. E nézet hirdetői, így többek között Kun Béla is, az 1926-os parlamenti választások győzelme nyomán létrejött és Bethlen István miniszterelnök által hirdetett „felülről való egységben” — abban, hogy látszólag a magyar társadalom minden rétege felsorakazott a kormány mögé — a bonapartizmus magyarországi megvalósulását látták.

Alpári kifejtette téziseiben, hogy a bonapartizmus csak forradalmi időkben jelentkezik, hiányoznak azonkívül a bonapartizmusnak olyan jellemző jegyei, mint pl.: az alsó néposztályok kijátszása a vagyonos osztályok ellen.

A kérdésben Alpárinak igaza volt, hiszen a konszolidált politikai hatalom körülményei között Magyarországon hiányzik a bonapartizmus legfőbb ismertetőjele: „a katonai klikkre (a hadsereg legrosszabb elemeire) támaszkodó államhatalom lavírozása két ellenséges osztály és erő között, amelyek többé-kevésbé egyensúlyban tartják egymást”.⁸

Téziseiben Alpári viszont azt is tagadta, hogy Magyarországon fasiszta diktatúra van. Szerinte a faszizmus éppen úgy mint a bonapartizmus, csak forradalmi korszak sajátossága. Tagadta, hogy a faszizmus konszolidálódhatik, hogy az 1919–1921-es ellenforradalmi korszak politikai tényezői be vannak építve az államhatalomba. Alpári szerint velük az uralkodó osztályok leszámolnak már a húszas évek elején. Alpári tehát a magyar ellenforradalmi rendszernek éppen azt a sajátosságát nem látta meg, hogy a különítményesek közül csak a legvadabbul ellenszegülőkkel (pl. Prónayval) számolt le a hatalom, a többi a rendszer támaszává vált az államapparátuson belül. Alpári szerint Magyarországon burkolt diktatúra van, osztályparlamenttel, alsó- és felsőházzal, felelős minisztériummal, s ez lényegében az 1918 előtti politikai hatalom folytatása. Alpári Gyula itt figyelmen kívül hagyta a Tanácsköztársaság hatását a magyarországi társadalmi viszonyokra. A bethleni rendszer konzervatív jegyeit egy konzervatív burzsoá diktatúra bizonyítékaként értékelte. Alpári álláspontjával — és a kommunista irodalomban másutt is fellelhető nézetek kapcsán — felmerült a kérdés: hogyan is értékeljük a bethleni rendszerben megtalálható konzervatív hatalmi formákat? Igaz-e, hogy a Bethlen-kormány konzervatív liberalizmusa az ellenforradalmi diktatúrát a demokrácia irányában enyhítette?

Maga Bethlen a parlamentben 1929 tavaszán, a közigazgatási törvény tárgyalásakor elmondott beszédében a rendszert „érdekképviseleti korrekatívumokkal egyesített demokráciának” nevezi. És mind a felsőháznak, mind pedig a virilistáknak az önkormányzatban azt a szerepet szánja, hogy gátat vessenek a túlzó demokratizmusnak.

A korabeli kommunista irodalom nagy része ezekben a korrekatívumokban látja a magyar fasiszta rendszer sajátosságát, az ellenforradalmi rendszert erősítő támasztó pilléreket. A kommunisták véleménye szerint mind a felsőház megteremtése, mind a közigazgatási reform lényegében a nacionalista, parasztfogó és terrorisztikus rendszabályokkal élő fasiszta diktatúrát volt hivatva erősíteni. Vagyis, a bethleni konszolidáció konzervatív uralmi formái nem a politikai „demokrácia”, hanem a fasiszta diktatúra irányában hatnak.

A Kommunisták Magyarországi Pártjának júliusi plénumára készített tézisek a magyar ellenforradalmi rendszer hatalmi formáit és módszereit értékelve, az állam megnövekedett szerepét fasiszta sajátosságnak minősíti. Ez az eddigiekhez viszonyítva a rendszer értékelésének új elemét képezi. A háború előtti állammal szemben a fasiszta állam, az erőszakszervezeteken kívül, egész sereg társadalmi szervezetet épített ki, amelyeket magába olvaszt és közreműködésükkel militarizálja az egész társadalmat. Az állam az egész oktatási apparátust a fasiszta elmélet propagandájának szolgálatába állítja. Az állam válik a külföldi hitelek egyik legfontosabb közvetítőjévé. Ehhez még — a gazdasági válság első jeleinek nyomán — azt fűzik hozzá a tézisek, hogy az elkövetkező időkben az állam gazdasági funkciói állandóan növekedni fognak.

⁸ Lenin Művei. Budapest, Szikra. 1952. 25. köt. 234. 1.

A magyar kommunista pártban folyó vitákkal egyidőben került sor a Kommunista Internacionálé VI. kongresszusára, amelyen a többi között a fasizmus kérdéseit is megvitatták.

Az új fasiszta diktatúrák keletkezése, az olasz fasizmus megerősödése arra késztették a Kominternt, hogy a politikai reakciónak Európa-szerte erősödő új jelenségeivel az eddiginél behatóbban foglalkozzék. A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának ülése 1926 tavaszán határozatot hozott e tárgyban. A kérdés fontosságát azzal indokolta, hogy Kelet- és Délkelet-Európa országaiban, mint Finnországban, Litvániában, Lengyelországban, Romániában, Magyarországon, továbbá Olaszországban és Spanyolországban a burzsoázia nyílt terrorja dühöng. Az ellene való harc érdekében szükséges a rendszert, osztálybázisát tanulmányozni és az ellene való harc formáit kidolgozni.

A Kommunista Internacionálé VI. Kongresszusán már ennek a határozatnak a szellemében vitatták a fasizmus ismérveit, sajátosságait.

A kongresszusi vitában a magyar párt küldötteinek megbízottja is részt vett, s a magyar küldöttek egymás között is vitatták a kongresszuson elhangzottakat.

A kongresszuson vita tárgyát képezte, hogy a kapitalizmus akkori körülményei között a fasizmus általános irányzat-e, vagy sem. A gazdaságilag fejlett, illetve a gazdaságilag fejletlen országokra jellemző uralmi forma a fasizmus?

A magyar küldöttség amellet foglalt állást, hogy a kapitalizmusnak abban a szakaszában a fasizmus minden országban jelentkező irányzat, s ennek ismérveit a magyar küldöttség az alábbiakban foglalta össze: 1. A polgári demokrácia általános krízise, 2. az osztályok egymásközötti viszonyának labilissá válása, 3. a középrétegek politikai súlyának megnövekedése, 4. a burzsoázia közvetlenül gyakorolja befolyását gazdasági szervezeteivel a végrehajtó hatalomra. 5. A burzsoázia társadalmi organizációja növekszik (katonaság) és összeolvad az államhatalom-organizációkkal (korporatív állam). 6. A burzsoázia a szociáldemokrácia útján a munkásosztályt is bevonja a maga organizációjába. 7. Megjelennek a nagy tömegpártok, mint pl. az egységes párt. 8. Fasiszta módszer a terror és a szociális demagógia állandó keverése.

A KMP vezetőinek ezek a megállapításai illettek a huszas évek fasiszta diktatúráira és a magyarországi helyzetre egyaránt. Bár voltak vitatható pontjai ennek a jellemzésnek — mint pl. az egységes pártnak nagy tömegpártként történő értékelése —, mégis ezek a megállapítások további lépést jelentettek előre, mind a magyarországi politikai helyzet, mind a fasizmus mibenlétének felismerésében, és a kettő közötti rokonvonások feltárásában.

A nemzetközi fórumon és a magyar párt soraiban lezajlott viták nyomán 1929-re kialakul a magyarországi ellenforradalmi rendszernek átfogó értékelése és az olasz fasizmussal való összehasonlítása.

Eszerint Magyarországon a proletárdiktatúra bukása után kispolgári fasiszta kormány alakult. Mint látjuk, tovább tartotta magát az a nézet, hogy az első korszakban, 1919—1921 között a kispolgárság volt hatalmon.

A bethleni korszakról viszont megállapítják, hogy a nagyburzsoázia fasiszta rendszerű kormánya, amely a kispolgári fasiszta formációkat részben szétverte, részben beépítette a maga rendszerébe.

A magyarországi fasiszta kormányokról a kommunisták megállapítják, hogy azok nem tömegmozgalmak, hanem a dzsentrik és a kispolgárság fasiszta

mozgalmára támaszkodva jutottak hatalomra. A tömegmozgalmak hiányának okát a magyar ellenforradalmi rendszerben a kommunisták abban látják, hogy egy gazdaságilag rendkívül tönkrement országban, amelyben a két forradalom minden osztályt és minden réteget felkavart, az uralkodó osztályok a tömegmozgalmakkal járó veszélyeket nem vállalhatták. Az adott körülmények között az ellenforradalom főfeladata, a gazdasági stabilizáció érdekében, az összes osztályok és rétegek „megnyugtatósa” volt.

A magyar és az olasz fasizmus közötti különbség tehát abban jelentkezett, hogy míg az olaszországi hatalomrajutása előtt három évig erős tömegmozgalmakat szervezett, addig a magyarországi a proletárdiktatúra megdöntésével azonnal hatalomra jutott.

A kommunisták a magyar fasizmus szociális bázisát a városi kispolgárság ellenforradalmi részében és a fasisztáknak nevezhető dzsentri mozgalomban látják. A kommunista irodalom azt is leszögezi, hogy „a kispolgárság” „önálló” mozgolódása minden fasiszta mozgalom egyik jellemzője, de a hatalom meghódításának szempontjából az olasz fasizmus „alulról” fejlődött, a magyar „felülről”.⁹

A magyar fasizmus további sajátosságait az alábbiakban rajzolják meg: a magyar fasiszta diktatúra szétverte a régi pártokat és megteremtette az egységes pártot, amely fasiszta jellegű szervezet. Az egységes pártban a magyar társadalom rétegeinek legkülönbözőbb képviselői ülnek együtt. A parlament látszat-intézmény, a kormányzásban a jólfelfegyverzett állami apparátusnak van jelentős szerepe.

A magyar fasiszta rendszer további sajátossága, hogy míg a KMP-t illegitimitásba szorította, a polgári és kispolgári pártoknak nagyobb mozgási szabadságot engedélyezett, mint az olasz. A választás a városokban a fasiszta diktatúra ellenére sem formális. Élnek és működnek a reformista szakszervezetek. A magyar fasiszta rendszerhez a választott parlamenttel szemben hozzátartozik a felsőház, a kinevezett tagokkal és az érdekképviselői küldöttekkel. Az új közigazgatási törvény azt a célt szolgálja, hogy a helyi önkormányzatoknál a virilisták és az érdekképviselők kiküldötteivel biztosítsák az állami beavatkozást.

A magyar fasiszta diktatúrában a korporatív szervezetek a mezőgazdaságban jelentkeztek először akkor, amikor a kormány létrehozta a mezőgazdasági kamarákat.

Értékelésükben a kommunisták rámutattak arra is, hogy a kormányzat a munkások és tőkésék közötti érdekképviselői formák megteremtésére is törekedett — kevés sikerrel.

A magyar ellenforradalmi rendszerben oly nagy szerepet betöltött társadalmi egyesületekről az a párt véleménye, hogy ezek a fasiszta ideológia fő terjesztői.

A fasiszta diktatúrának azt a törekvését, hogy megteremtsék a „nemzeti egységet”, megalkossák a legtökéletesebb osztályegyüttműködést, miképpen Olaszországban, Magyarországon is a nacionalizmus szolgálja a legjobban.

A Kommunisták Magyarországi Pártjának a magyar ellenforradalmi rendszerről adott értékelése megítélésem szerint alapjában helyes. Magába foglalja azokat az általános ismérveket, melyek a huszas évek fasiszta diktatúráiban — így elsősorban az akkor klasszikusnak ítélt olaszban — is megvol-

⁹ Új Március. 1929 ápr.—júl.

tak és tartalmaz olyan megállapításokat is, amelyek éppen a sajátos bethleni rendszer ismérvei, s a kettő egymással szoros összhangban van. A KMP tehát tíz éves szakadatlan elemző munka, állhatatos vizsgálat után jól oldotta meg a kapitalizmus általános válságának talaján létrejött politikai reakció tartalmi és módszerbeli mibenlétét.

Annak oka, hogy mindezek ellenére sem jutott tovább a helyes politikai irányvonal teljes kimunkálásában, a szektarianizmus felülkerekedésében keresendő. Ez többek között abban mutatkozik, hogy a magyar ellenforradalmi rendszer fasiszta diktatúráként történő jellemzése mellett a szociáldemokrata pártot „szociálfasiszta”-nak értékeli. Ez a hibás és káros meghatározás a nemzetközi kommunista mozgalom szülötte, abból a helytelen tételből fakad, hogy a szociáldemokrácia nem más, mint a fasizmus balszárnya.

A szociáldemokratáknak szociálfasisztákként történő értékelése néhány éven át uralkodóvá lett a magyar pártban is. Ez gátjává vált a fasizmus elleni harc legfontosabb és legeredményesebb fegyverének, a munkásegység kikovácsolásának, és természetesen akadályozta az antifasiszta haladó erők összefogását is, leszűkítette a párt lehetséges szövetségeseinek táborát. A szektarianizmus felülkerekedése háttérbe szorította a demokratikus szabadságjogokért vívott harc szükségességét valló kommunista nézeteket is.

A demokratikus szabadságjogok védelme, mint a fasizmus elleni harc alapfeltétele, a huszas évek végén, 1928 őszén kerül újból napirendre a magyar pártban. A Lukács György által készített Blum-tézisek néven ismertté vált tervezet abból a célból készült, hogy — mint a többi tézisek — segítséget nyújtsanak a II. kongresszusára készülő pártnak a magyar társadalmi és osztályerőviszonyok értékelésében.

A Blum-tézisekben is kifejezésre jut az a felismerés, hogy a kapitalizmus viszonylagos és időleges stabilizációja a vége felé közeledik és a magyar társadalom egyes osztályai és rétegei közötti ellentétek tovább mélyültek. Ilyen körülmények között a Bethlen-kormány fő feladata, hogy intézkedéseket hozzon, amelyek a továbbiakban is a nagybirtokosok és nagytőkések érdekeit szolgálják, megőrzik a két uralkodó osztály politikai hatalmát.

Lukács a megoldás várható módjának tartja: vagy a konzervatív uralmi formák felé történő eltolódást a legitimista nagybirtokos szárny bevonásával; vagy a „demokratizálódást”, a bethleni rendszer fasiszta tömegbázisának kiszélesítésével. A fasiszta kispolgárság politikai aktivitásának újbóli növelésére Lukács szerint bármely módon történik a kísérlet, a rendszer továbbra is a „fináctőke által egyesített nagybirtok és nagytőke együttes uralma a faszált államgépezettel”. Tekintettel arra, hogy az adott körülmények között a kispolgári ellenzéki pártok semmi jelét sem adják annak, hogy harcolnának a polgári demokráciáért, csak a KMP feladata lehet a demokratikus szabadságjogok védelme, a demokráciáért való harc. És ebből a megállapításból azt a következtetést vonja le Lukács, hogy a proletárdiktatúráért vívott küzdelmet Magyarországon a demokratikus diktatúráért folyó küzdelemnek kell megelőznie. Vagyis a proletárdiktatúra Magyarországon csak egy demokratikus diktatúrából nőhet át.

A Blum-téziseket, mint helytelen, jobboldali elveket hirdetőt, elveti a magyar párt és kimondja, hogy ahol volt már egyszer proletárdiktatúra, mint Magyarországon, ott csakis a közvetlen proletárdiktatúráért folyhat a harc. Ez a szektarianizmus a nemzetközi helyzet helytelen értékeléséből táplálkozott. Agazdasági világválság nyomán kibontakozó politikai válságokat,

elsősorban a németországit, olyan forradalmi válságként ítélték meg, amely meghozza az eltolódást a nemzetközi osztályerőviszonyokban, elsőpri Bethlent és utat nyit a várva-várt proletárforradalomnak.

A gazdasági világválság mélyen megrázkódtatta a magyar társadalmat, azonban a nagybirtokos és nagytőkéseknek sikerült hatalmukat megtartaniok. Az uralkodó osztályok hatalmuk biztosítása érdekében valóban kísérleteztek a Blum-tézisekben felvetett és később a KMP-ben ismét jelzett mindkét módszerrel. Bethlen Istvánt a konzervatívabbnak ismert Károlyi Gyula váltotta fel, aki a francia imperializmus segítségével akarta az ellenforradalmi rendszert megmenteni. Kísérlete nem járt sikerrel, bár konzervativizmusa abban sem gátolta, hogy konzervatív politikáját a nyílt ellenforradalmi módszerekkel, a statárium bevezetésével kombinálja. A konzervativizmus ebben a történelmi szituációban is a fasiszta diktatúrát erősítette. A diktatúra nem enyhült, sőt, hamarosan áldozatául esett a Kommunisták Magyarországi Pártjának két kiemelkedő vezető egyénisége, Sallai Imre és Fürst Sándor.

Míthogy Károlyi Gyula politikája sem váltotta be az uralkodó osztályok hozzá fűzött reményeit, a magyar politikai hatalom birtokosai a kommunisták által már jelzett második utat is kipróbálták.

Gömbös Gyula miniszterelnökké történő kinevezésével kísérletet tettek arra, hogy a fasiszta rendszert „demokratizálják”, azaz olyan politikust állítsanak a porondra, aki képes lesz arra, hogy kiszélesítse a fasiszta diktatúra tömegbázisát.

A felülről való „demokratizálás” mellett a magyar uralkodó osztályok korábban, már 1929-ben arra is kísérletet tettek, hogy új pártok engedélyezésével és a szociáldemokrata párttal kötendő új paktummal (az elsőt 1921-ben kötötte Bethlen és Peyer) növeljék befolyásukat a balratolódó tömegek körében. A kommunisták a kormánynak ezt a manőverezési kísérletét hamar felismerték, azonban ahelyett, hogy a kialakuló ellenzéki pártokkal igyekeztek volna kapcsolatot teremteni és harcolni a válságos helyzetben levő rendszer ellen, nem tettek különbséget a fasiszta kormánnyal alkudozni hajlandó ellenzéki vezetők és a mögéjük felsorakozó tömegek között. Az új ellenzéki pártokat mint fasiszta kormányellenzékét tartották számon, ez megnehezítette a rendszer elleni harcot a KMP számára is.

A Kommunisták Magyarországi Pártja tehát a harmincas évek elejére úgy jutott el, hogy felismerte a magyar ellenforradalmi rendszer tartalmát és osztálybázisát, az ellene való harc következetes módszereinek kidolgozásában azonban gátolta szektás, merev, dogmatikus szemlélete, amely 1928 után a pártban uralkodóvá vált.

A magyar kommunisták harci tapasztalatai valamint a nemzetközi kommunista mozgalom internacionalista segítségével később lehetővé tette, hogy a KMP leszámoljon dogmatikus szemléletével és a magyar társadalom vizsgálatát új elemekkel gazdagítva ne csak a rendszer osztályhatalmát és bázisát elemezze pontosan, hanem ki tudja dolgozni az antifasiszta harc magyarországi módszereit is.

Az illegális KMP eredményei és hibái is arra tanítanak bennünket, hogy munkánk során használjuk fel pártunk történelmi örökségét. Elemzése és bírálata egyaránt segíti alkotó munkánkat.

А. САБО

КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ ВЕНГРИИ ОБ ОБЩЕСТВЕННЫХ УСЛОВИЯХ
КОНТРРЕВОЛЮЦИОННОГО РЕЖИМА (1919—1933)

Резюме

Свержением Советской республики был закончен один из этапов венгерской истории. Венгерские господствующие классы, восстановленные в свои «права», с помощью антанты, не могли продолжать ни практику политического господства, ни практику экономического угнетения в том виде, в каком она была прервана в октябре 1918 года в Венгерской буржуазной демократической республике. Венгерский контрреволюционный режим и по своей форме и по своему классовому базису значительно отличался от формы господства, существовавшей в Венгрии до 1918 года, хотя этот режим имел многие прежние черты. Венгерский контрреволюционный режим объединял в себе помимо черт старой политической реакции, и новые методы управления.

Коммунистическая партия Венгрии, которая после победы контрреволюции была загнана в глубокое подполье, для выработки политики против контрреволюционного режима должна была учесть венгерские общественные условия. КПВ в ходе реорганизации партии одновременно проанализировала и общественные классы, слои венгерской фашистской диктатуры.

Статья в исторической последовательности анализирует установки, созданные венгерскими коммунистами в результате изучения венгерского контрреволюционного режима.

Уже с самого начала публикуются статьи венгерских коммунистов, в которых они излагают мнения венгерских коммунистов о венгерской политической реакции перед международным и венгерским рабочим движением. Коммунисты в первую очередь изучали роль офицерских отрядов, осуществивших белый террор в реставрации капитализма, и установили, что и капиталисты и помещики в одинаковой мере нуждались в них. Они занимались и стремлениями этих отрядов к самостоятельной власти. О 1919—1921-х годах сложилось мнение, что в этот период существовала военная диктатура, в рамках которой шла борьба отдельных классов за фактическую власть. С другой стороны, учитывая роль средних слоев в политической жизни, сложилось мнение, что по сути дела в Венгрии существует мелкобуржуазная фашистская власть. После назначения Иштвана Бетлена премьером Венгрии, в рядах Коммунистической партии Венгрии стало общепринятым мнение, что в Венгрии существует власть крупных помещиков и представителей финансового капитала и что представители финансового капитала стремятся захватить все руководство.

В середине двадцатых годов на первом съезде Коммунистической партии Венгрии был дан общий анализ всех классов и слоев венгерского общества. В ходе этого анализа было установлено, что независимо от т. н. «демократической» политики, в Венгрии существует явная контрреволюционная диктатура, и что при этих условиях борьба за демократию может быть задачей только исключительно рабочего класса и его авангарда — КПВ.

Анализ усиливающегося и расширяющегося в международном масштабе фашизма помог КПВ сравнить венгерский контрреволюционный режим с итальянской фашистской диктатурой, считавшейся в то время классической.

В конце двадцатых годов КПВ в результате многих теоретических дискуссий конкретизировала свои взгляды о венгерском контрреволюционном режиме и определила критерии венгерской фашистской диктатуры. КПВ осталась при своём мнении, что в первый период (1919—1921) фашистская мелкая буржуазия была у власти, а период Бетлена она считала фашистским правительством крупной буржуазии, которое разгромило формы мелкобуржуазного фашизма, но отчасти использовало их. КПВ видела разницу между итальянским и венгерским фашизмом в том, что в Венгрии приходу фашизма не предшествовало сильное массовое движение.

Автор статьи показывает, что несмотря на то, что в конце двадцатых годов КПВ пришла к правильным выводам в анализе венгерского контрреволюционного режима, она не сумела правильно определить свою политическую линию. Сектантское руководство КПВ не придавало значения борьбе за демократические свободы. Теоретический анализ классового содержания и базиса контрреволюционного режима мог привести к выработке методов антифашистской борьбы в Венгрии только тогда, когда с теоретической помощью международного движения КПВ сумела порвать с догматизмом.

A. SZABÓ

LE PARTI DES COMMUNISTES DE HONGRIE ET LES CONDITIONS SOCIALES
DU RÉGIME CONTRE-RÉVOLUTIONNAIRE (1919—1933)

Résumé

À la suite de l'effondrement de la République Hongroise des Conseils une étape de l'histoire de la Hongrie se vit achevée. Les classes dominantes qui avec l'aide de l'Entente se virent restituer leurs droits n'étaient plus à même de continuer l'exercice du pouvoir, ni l'oppression économique, l'exploitation, là, où elles les avaient interrompues lors de la révolution bourgeoise-démocratique de 1918. Le régime contre-révolutionnaire hongrois quant à ses formes de pouvoir, à sa base de classe accusait une différence prononcée vis-à-vis des formes de pouvoir ayant été en vigueur en Hongrie avant 1918, bien qu'il en recelât maints éléments.

Le régime contre-révolutionnaire hongrois, en présence des anciens éléments de la politique réactionnaire en comportait d'autres, inconnus jusqu'à présent quant à leur contenu et méthodes.

Le Parti des Communistes de Hongrie se trouvant après la victoire de la contre-révolution dans l'abîmè de l'illégalité se vit contraint — afin d'élaborer la substance politique de la lutte à diriger contre le régime — d'analyser les conditions sociales de la Hongrie. Le Parti des Communistes de Hongrie poursuit ce travail parallèlement au combat mené pour la réorganisation du Parti; il soumit à l'examen les conditions des classes et des couches sociales de la dictature fasciste hongroise.

Compte tenu de l'ordre historique l'article se met à analyser les positions adoptées par les communistes au cours de l'étude du régime contre-révolutionnaire de Hongrie.

Après l'échec de la République des Conseils les communistes hongrois relegués à l'oeil et à l'illégalité trouvaient immédiatement le *forum* pour démasquer le régime contre-révolutionnaire. Dès le début ils ont publié des articles qui mirent au grand jour l'opinion formulée par les communistes hongrois sur la politique réactionnaire pratiquée en Hongrie. Les communistes examinaient avant tout le rôle que les détachements d'officiers, instruments de la terreur blanche, avaient à jouer dans la restauration du régime capitaliste et arrivèrent à constater que les capitalistes les comptaient à leur aide tout aussi bien que les propriétaires fonciers, mais au début ils étaient préoccupés en premier lieu des tendances d'indépendance témoignées par ces mêmes détachements. Des années 1919—1921 une opinion s'était formée, d'une part, suivant laquelle une dictature militaire était en vigueur dans les cadres de laquelle les différentes classes menaient des luttes pour le pouvoir effectif. D'autre part, à la suite du rôle joué par les couches moyennes dans la vie politique une autre opinion vient d'être formée qui maintenait que c'était le pouvoir fasciste petit-bourgeois qui détenait le pouvoir en Hongrie. Après la nomination d'István Bethlen président du conseil l'opinion devenait générale dans le Parti des Communistes de Hongrie qu'il s'agissait du règne politique des grands propriétaires fonciers et des capitalistes monopolistes, où ces derniers cherchaient à s'emparer du pouvoir.

C'est au milieu des années 20 que le Parti des Communistes de Hongrie arriva, à son premier congrès, à l'analyse approfondie des classes et des couches sociales de Hongrie, et constata que malgré tout aspect «démocratique» de la politique on y assiste à une dictature contre-révolutionnaire ouverte, où toute lutte menée pour la démocratie reviendra uniquement à la classe ouvrière et à son parti dirigeant, le Parti des Communistes de Hongrie.

Après avoir achevé l'analyse détaillée de la société, l'examen du fascisme se développant et se répandant à l'échelle internationale contribuait à ce que le Parti de Hongrie poursuivit — en procédant à une comparaison avec la forme classique du fascisme, la dictature fasciste italienne — l'examen du régime contre-révolutionnaire.

À la fin des années 20 le Parti des Communistes de Hongrie éclaircit au cours de nombreux débats théoriques sa conception formulée sur le régime contre-révolutionnaire de Hongrie et définit les critères de la dictature fasciste en Hongrie. Tout en persévérant dans sa conviction suivant laquelle pendant la première période (1919—1921) c'était la petite bourgeoisie qui détenait le pouvoir, quant à l'ère de Bethlen il professa qu'elle s'avéra le gouvernement de type fasciste de la grande bourgeoisie qui, en partie, réprima les formations fascistes petites-bourgeoises et les encadra, en partie, dans son propre système. En ce qui concerne la différence entre le fascisme hongrois et le fascisme italien il la trouve dans le fait que l'accession au pouvoir du fascisme hongrois ne se vit pas précédé par un mouvement de masses.

Quant à l'analyse du régime contre-révolutionnaire hongrois l'article souligne que le Parti y parvint à de justes conclusions, encore qu'il ne sût fixer d'une manière rassurante sa propre ligne politique à suivre. En résultat d'une direction sectaire qui prédominait au sein du Parti, le combat mené pour les droits démocratiques de liberté fut relegué au second plan. Le travail théorique examinant attentivement le contenu et la base de classes du régime ne se développa à nouveau et n'arriva à élaborer les moyens à employer en Hongrie au cours des luttes antifascistes que lorsqu'avec l'aide idéologique du mouvement communiste international il rompit avec le dogmatisme.

PACH ZSIGMOND PÁL

Az ellenforradalmi történelemszemlélet kialakulása Szekfű Gyula Három nemzedékében

(Tanulmányrészlet)

Rövid, szubjektív természetű megjegyzéssel kell kezdenem.

A következő tanulmányrészlet jónéhány évvel ezelőtt: 1956 későnyarán íródott, — kapcsolatban az egyetemi magyar történelmi tankönyvsorozat történetírás-történeti fejezeteinek (akkoriban napirenden volt) kidolgozásával. A kiegyezés, a dualizmus kezdeti szakasza historiográfiájával foglalkozva, kíséreltem meg elemezni Szekfű Gyulának 1867-re vonatkozó történetírói nézeteit, e nézetek alakulását-formálódását. Ez a stúdium vezetett el a Három nemzedékben nyújtott előadás tüzetes vizsgálatának feladatához, — ami persze a koncepció egészének, a Széchenyiről, a reformkorról kifejtett szekfűi tételeknek elemzését is magában foglalta. Innen ered a tanulmányrészlet szokatlan felépítése: a kiegyezéssel kezdődik, a reformkorral folytatódik.¹

1. A magyar állam életrajza — az „alapelvek”

Szekfű Gyula először A magyar állam életrajza c. munkájában (megjelent németül Berlinben 1917-ben, magyarul csak utána, 1918-ban) foglalkozott a kiegyezés történeti értékelésével. E könyve a honfoglalástól éppen a kiegyezésig tekintette át a történeti fejlődés fővonalát (csupán egészen rövid megjegyzéseket téve az 1867 utáni fejlődésre).

Amikor Szekfű 1867-tel zárta le e könyvének történeti előadását, sokkal többről volt szó, mint egyszerűen egy történeti mű határkövéről; arról volt szó, hogy a szerző (ha talán meglepő is ez) *akkor* — bizonyos, igen fontos szempontokból — éppen 1867-ben jelölte meg nemzetünk egész megelőző történeti fejlődésének végpontját, eredményét, *beteljesedését*.

Cseppet sem túlzunk. Szekfű már könyve bevezetésében nyíltan kifejezésre juttatja ezt az állásfoglalását. — „Kutatásomnak két fő szempontja van, . . . — Történeti tény, hogy a magyar államegyéniség, nomád korától kezdve egész a legújabb korig, a modern alkotmányosság korszakáig, egész élete folyásán át *egyetlenegy* nemzet, a *magyar* nemzet produktuma volt; ez a tény

¹ A tanulmányrészletet — amelynek néhány megállapítását a MSzMP KB mellett működő Történelmi Munkaközösség 1958 májusi vitáülésén már röviden érintettem (ld. Századok, 1958. 777—778. l.) — eredeti szövegezésben bocsátom közre; így csupán általánosságban utalok itt az időközben napvilágot látott értékes munkálatokra: Balázs Béla, Balogh Sándor, Barta István, Mérei Gyula, Szigeti József és mások idevágó újabb tanulmányaira. — Magam sem mondtam le e munka folytatásáról; annál kevésbé, mivel akkoriban a „második” és „harmadik” liberális nemzedékre vonatkozó fejtegetések elemzését is elvégeztem, az anyag kidolgozásától azonban másirányú tudományos teendőim elvontak. De talán ennek a — Szekfű Gyula egész életműve, életpályája felmérését célul persze korántsem tűző — dolgozatrészletnek közlése sem teljesen haszontalan: szerény adalékként fejlődő ideológia-történeti irodalmunkhoz.

szolgáltatja kutatásom egyik nézőpontját, azt, amelyből az állam és nemzet, a magyarság állami és nemzeti volta, röviden államisága és nemzetisége között való összefüggést vizsgálom.” (17–18. l.) — „A magyar állam megalakulásakor belépett a keresztény-germán középkori kultúrközösség kereteibe. Ez a másik tény, melynek következeit belső összefüggésük mélyéig fel kellett fejtenem és történetileg értékesítenem.” (18. l.)

Ebből a két „alapelvből” kívánja tehát Szekfű levezetni az egész magyar történeti fejlődést. Nem szükséges részletesen boncolgatni ezeket az alapelveket; amúgyis világos, hogy az egyik a magyar nemzetnek az országban élt más nemzetek feletti szükségszerű szupremáciáját, a másik a magyarságnak nyugathoz tartozását, a magyar nép történetének a kelet-európai népek közös történetéből való kiemelését jelenti. Kövessük csak nyomon Szekfűnek már a *bevezetésben* is felvázolt gondolatmenetét. „Mindakét fejlődési folyamat, a magyar és a keresztény-germán, saját kereteiben, önmagától függően változott az idők folyamán, de a két folyamat kezdettől fogva, megszakítás nélkül szoros érintkezésben volt egymással.” (18. l.) S miután a szerző széles pillantással átfogta e két folyamat történeti érintkezéseinek főbb etappjait, az érintkezés megvalósulását a magyar középkorban s az összekapcsolódásnak XVI–XVIII. századi nehézségeit, a XIX. századra térve — s egyben bevezetésének végéhez érve — leszögezi: „Csak újabb nehéz válságok árán sikerült a két alapelvet, a magyar állami önállóság [amint láttuk: ez a nemzetiségek feletti uralmat is magában foglalja] és a középeurópai, a korábbi keresztény-germán államrendszer követelményeit egymással kibékíteni. Ez történt az 1867-iki kiegyezésben és a Bismarck és Andrássytól megkötött szövetségben.” (21. l.)

Látnivaló tehát: egyáltalán nem vetettük el a súlykot, azt állítva, hogy Szekfű ekkor, *1917-ben* nemcsak valamely történeti korszak lezárásának, ill. egy történeti munka határkövének tekintette az 1867-i kiegyezést, hanem történetiszemléletének bizonyos „alapelveiből” kiindulva s ezeket a maga módján következetesen végigvive: az egész magyar történeti folyamat céljának, értelmének, kiteljesedésének, — olyan „mélységet” kölcsönözve ezáltal a kiegyezés magasztalásának, amelyet a megelőző történeti munkákban még nem lelhettünk fel.²

Még világosabbá válik ez az értékelés, ha most már az Életrajz *bevezetője* után a kiegyezést részletesebben tárgyaló *befejező* fejezetet vesszük szemügyre.

Szekfű nem elégszik meg azzal, hogy utána mondja a dualista kor történetészeinek az olyanféle megállapításokat, mint: „a 67-iki kiegyezés logikusan következett annak felismeréséből, hogy Magyarországot és Ausztriát Bécsből mint egységes államcentrumból sem abszolutisztikusan, sem rendi vagy képviseleti alapon sikerrel nem lehet igazgatni . . .” (215. l. — V. ö. pl. Beksics Gusztáv hasonló kijelentéseivel.) Nem elégszik meg a százados küzdelmekből efféle tanulság levonásával, hanem mélyebben kívánja megragadni a nagy történelmi leckét s egész fejlődésünket megkoronázni 1867-tel. „A kiegyezésben — folytatja az előbb idézetteket — egyúttal azon kettős történeti processus is nyugvóponthoz és befejezéshez jutott, melynek folyását Magyarország

² Szekfűnél persze nem az az új, hogy a magyarság szükségszerű szupremáciájáról s a keresztény-germán közösséghez tartozásáról beszél — ilyen értelmű megállapítások már a korábbi történetészeknél is garmadával olvashatók —, hanem az, hogy ezeket történelmünk *alapelveivé* teszi, az *egész* történeti folyamaton végigvezeti, s 1867-et e két alapelv *beteljesedéseként* ünnepli.

államiságában és a nyugati németességgel való összeköttetésben Szent István kora óta megszakítás nélkül figyelemmel kísértük.” (215. l.) Hasonlóképpen nem elégszik meg azzal, hogy egyszerűen megismételje: a kiegyezés egyfelől a Pragmatica Sanctiót, másfelől az 1848-iki törvényeket vette figyelembe, e kettő eszméit ötvözte össze, hanem ezt a gyakran hangoztatott tételt is az egész magyar történelem értelmét átfogó filozofikus szférába emelve, így fogalmaz: „A kiegyezés kettős fejlődés eredménye lévén, a törvény is kettős alapeszmén nyugszik.” (216. l.) És valamivel alább, hasonlóan nyílt kifejezéssel: „A kiegyezési törvény alkotásánál az a ritka eset állott elő, hogy a nemzet hivatott törvényhozói a sorsdöntő órában teljes világossággal felismerték nemzeti történetünk lényegét és alapgondolatait [értsd: a fentebb kifejtett két „alapelvet”] s törvényhozó munkájukban minden egyéb mellékes szempont félretéve, a történeti alapok megerősítésén fáradoztak. A kiegyezés alkotói, köztük elsősorban Deák Ferenc, mélyen meg voltak győződve arról, hogy munkájuk eredménye nemcsak egy törvény szövegének megállapítása, hanem, hogy e törvénykönyvben egyúttal nemzetünk százados történeti fejlődésére teszik le a zárókövet.” (217. l.)

E világos kijelentések nem kívánnak kommentárt, sem további idézeteket a szerző gondolatmenetéből. Említsük-e még annak hangoztatását, hogy „a berendezés ezen formájában mindkét állam szuverenitását tökéletesen biztosítja” (218. l.) — ahol a szerző a magyar állami szuverenitás 1867-iki lényeges csonkaságáról épp oly nagyvonalúsággal felejtkezik meg, mint ahogy pl. Rákóczi Magyarországnak az állami függetlenség terén mégsem elhanyagolható vívmányairól abban a valamivel később következő kijelentésében, hogy Magyarország „állami önállóságát . . . az új berendezés hasonlíthatatlanul tökéletesebben biztosítja, mint a rendi alkotmány 1526-tól kezdve bármikor.” (220. l.)³ A további idézetek, úgy gondoljuk, bizrást elhagyhatók; legfeljebb egy megállapításra kell még utalnunk, a kiegyezés külpolitikai-európai jelentőségének kiemelésére: „A kiegyezés európai jelentőségét gróf Andrassy Gyula, az első miniszterelnök juttatta kifejezésre. Az uralkodó nemes lelkületének és politikai érettségének felhasználásával eltüntette a Habsburgok és Hohenzollernek közti félreértés utolsó nyomait s mint külügyminiszter, Bismarckkal megkötve a kettős szövetséget, a középeurópai államokat békés működésben egyesítette. A régi keresztény-germán kultúrközösség modern utódai, a Német-Birodalom és az osztrák császárság, bizonyára nem látták kárát, hogy az egyesülésnél Magyarország mint önálló államegyéniség és teljes jogú szerződő fél állott közójük.” (219—220. l.) Az osztrák-magyar kiegyezés, valamint a habsburgi Ausztria-Magyarország és a bismarcki Németország szövetsége — íme, mint a keresztény-germán kultúrközösséghez tartozás alapelvének logikus következése, adekvát megjelenési formája.

Igy, habár a szerző könyvének bevezetésében éppen a haladó polgári történetírást marasztalja el abban, hogy „nem alapult a történeti múlt tényleges szemlélésén . . . , hanem a saját kívánságait, a saját világrendjét vetítette vissza a múltbeli történetre” (8. l.), s habár éppen az új irányról, ill. saját magáról, saját művéről állítja — ó mily sok történetíróhoz hasonlóan!—,

³ Az utóbbiról való megfélekedést csak a szerzőnek az az álláspontja mentheti — ami néhány évvel korábbi Száműzött Rákóczi-jából nyilván kiviláglott —, hogy a Rákóczi-kor magyar államisága nem volt „összeegyeztetve” a keresztény-germán kultúrközösséghez tartozás alapelvével . . .

hogy eredményei „nem célzatosságból vagy tendenciák követése útján, hanem egyedül a történeti anyagból jöttek létre”, hogy mindkét főszempontja „a múlt egyszerű, objektív szemléletéből adódott” (17. l.), — vajon ki tagadhatná, e két alapelvnek fentebb, a szerző saját szavaival kifejtett tartalma alapján, hogy azok bizony nem kis részben szubjektív visszavetítései voltak a „saját korszak,” a „saját világrend” fontos alkotóelemeinek; vajon ki tagadhatná, hogy a magyarság állami és nemzeti volta összefüggésének, ill. a keresztény-germán kultúrközösséghez való tartozásának a saját korszakban az Ausztriával való kiegyezésben és a Német Birodalommal való szövetségben manifesztálódó elvei bizony a nemzetiségi elnyomás, az Ausztriával való kapcsolat s a német szövetség hasznát élvező 67-es magyar uralkodó osztályok osztályálláspontjának feleltek meg, sőt — a megírás keltéből, 1917-ből kitűnően — még aktuálisabban: a Mitteleuropa-tervekkel kacérkodó központi hatalmak reakciós vezetőkörei „időszerű” elképzeléseit tükrözték.

*

Mindezzel azonban még nincs kimerítve A magyar állam életrajzának értékelése a kiegyezési korszakról. Amellett, hogy Szekfű felmagasztalja, az egész magyar történeti folyamat csúcsának, betetőzésének tartja 1867-et (amennyiben a két „alapelv” megvalósulását látja benne), meg kell mondani: már e korai munkájában kritikai állást is foglal nem ugyan az 1867-es kiegyezéssel, a dualista rendszerrel szemben, de a 67 utáni társadalmi és állami fejlődéssel szemben.

Erről a következőképpen vélekedik: „... a tényleg felmerült nehézségeket csak felületes vagy a napi politikában érdekelt gondolkodásmód tüntetheti fel a Monarchia dualisztikus berendezése folyamányának: az okok a valóságban sokkal mélyebben és sokkal általánosabb érvényű, alkotmány- és gazdaságtörténeti tényekben keresendők” (222. l.), — mint csakhamar megtudjuk: a liberális alkotmányosságban s a kapitalista gazdasági rendben. Ki se gondoljon tehát arra, hogy az előbb oly mély történetfilozófiával felmagasztalt *kiegyezésnek*, *dualizmusnak* vannak netán gyengéi s innen a nehézségek; nem: az feddhetetlen, — a bajok kútforrása más, tőle *független* tényezőkben rejlik, mindenekelőtt a liberális alkotmányosságban.

Szekfű értékelése ezen a ponton — amint látjuk — már elkanyarodik az addig uralkodó történetírói irányzattól. Immár nem arról van csupán szó, hogy mélyebb történeti indokokkal méltatja a kiegyezést, mint elődei tették; hanem a megelőző liberális történészekkel szemben, — akik dicsérték a kiegyezést *is*, a liberális alkotmányosságot *is* (már amiként az éppen fennállott az Osztrák-Magyar Monarchiában) — ő már csak magát a kiegyezést részesíti elismerésben (ha annál melegebben *is*), viszont a *liberalizmust* már kritikusan szemléli (ha egyelőre ugyan csak szórmentén bírálva *is*). S ismétljük: a dicséret, ill. a bírálat a dualizmusra, ill. a liberális alkotmányosságra — Szekfű felfogásában — nem mint a 67-es mű egyik, ill. másik *oldalára* vonatkozik, hanem mint egymástól *független* tényekre.

Ne menjünk most bele annak taglalásába, hogy a 67-es kiegyezés és a 67-es liberalizmus a valóságban persze elválaszthatatlanul összefüggött egymással: mindkettő a polgári átalakulás bizonyosfajta megoldásából, a polgári forradalom korszakának meghatározott módon történt lezárásából fakadt. Jegyezzünk meg most csupán annyit további fejtegetéseink szempont-

jából: már az Életrajzban is feltűnik — bár egyelőre még nem kiélezett formában —, hogy Szekfű egymástól elválasztja, egymástól függetlennek tekinti *egyrészt* a 67-es közjogi berendezkedést, *másrészt* a 67-es liberálist.

De lássuk csak tovább Szekfű kritikáját. „A mai alkotmányos állam — fejt ki — a XIX. század polgári-liberális eszméinek megtestesülése... Az osztrák és magyar politikai életnek 1867 óta felmerült nehézségei... legalább részben a modern államforma hiányaira [értsd: hiányosságaira] vezethetők vissza: a modern alkotmányos állam is csak emberi találmány s mint ilyennek szükségkép vannak fogyatkozásai.” (222. l.) E fogyatkozásoknak Szekfű e helyütt (1917-ben!) még csak rövidre fogott s általános bírálatát adja, s csupán egy konkrétumot emel ki: „... a magyar alkotmányos államnak... eddig éppoly kevésbé sikerült a nemzetiségi kérdést megoldania, akárcsak a poroszoknak...” (223. l.) A magyarországi nemzetiségek — „melyek politikai születésük és öntudatra jutásuk percétől fogva tagadó álláspontot foglaltak el azon állammal szemben, melyben élniök kellett” (uo.) — gazdaságilag-kulturálisan erősödnek-gyarapodnak: „Ezzel szemben a magyar nemzeti kormányok intézkedéseiben 1867 óta nem találunk nagyobb arányú ellenintézkedésekre, a magyarságot erősítő határozott birtok- és telepítőpolitikára, a magyar parasztság általános anyagi emelésére; ez is egyik bizonyítéka annak, hogy az alkotmányos állam a mai formájában mégsem képes a nemzeti élet minden terén döntően közreműködni, hanem munkája feltétlenül kiegészítendő a *nemzeti erőknél társadalmi és gazdasági szervezkedése által.*” (224. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.)

A 67-es liberális magyar állam kritikája tehát itt konkrétan még csak egy ponton jelentkezik: a nemzetiségi kérdés kezelését illetően. Szekfű amint magasztalta a kiegyezést mint a „magyar nemzet-államiság” elvének, vagyis annak az elvnek a kifejezésre juttatását, hogy „a magyar államegyenlőség *egyetlenegy* nemzet, a *magyar* nemzet produktuma”, dicsérte a dualista berendezést, mint amely a soknemzetiségű állam magyar nemzeti jellegét, a nem magyar nemzetek feletti szupremáciát biztosította, — úgy elmarasztalja a 67-es liberális kormányzatot, mert keveset tett az adott keretek kitöltésére, a lehetőségek valóráváltására, az állam magyar nemzeti jellegének fenntartására és kiépítésére; liberális módon hagyta a nemzetiségeket felfejlődni, megerősödni, fölgyarapodni a magyarsággal szemben. Szekfű tehát *nem* abban kritizálja ezt az államot, hogy *nem* volt elég liberális, hanem abban, hogy *túl* liberális volt; *nem* abban marasztalja el a dualista kormányzat nemzetiségi politikáját, hogy *elnyomta* a nemzetiségeket, hanem abban, hogy *túlságosan szabadjára eresztette* őket. Ebből folyik tehát posztulátuma: mivel az alkotmányos állam ilyen súlyos hibát vétett a nemzetiségi politikában, azt társadalmi *szervező* munkával kell pótolni.

Nem kevésbé jellemző az, amit „a fejlődésbeli nehézségeknek másik szülő oká”-ról ír: „ez az egész Európában uralkodó kapitalisztikus gazdasági forma. Míg a nyugati országok, köztük Ausztria is, a merkantil irányú abszolút kormányok alatt nyugodtan előkészültek a kapitalisztikus korszakra, addig ez Magyarországon *átmenet nélkül következett a rendi középkori gazdasági viszonyokra.* Ezen tény szemelőtt tartásával megérthetjük az utóbbi évtizedek *hihetetlen gyors* gazdasági fejlődését, de egyúttal beláthatjuk, hogy a *rohamos fejlődés* során természetesen nehézségeknek, súrlódásoknak és hiányoknak kellett jelentkeznük.” (224. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.) Vagy alantabb

még világosabban: „... a kapitalisztikus korszak új hatóerői hirtelen betörve, rohanó munkájukkal a meglevőt sokkal inkább megtámadták és kikezdték, semmint ez állami szociális előrelátás mellett szükséges lett volna. Az új erők új képződményeket hoztak létre, melyek a lassú, történeti fejlődésben létrejöttel még nincsenek szerves kapcsolatban.” (225. l.) S ezért megint a már előbbi követelmény, ezúttal kérdés formájába öltöztetve: „A hiányok kitöltése, az akadályok leküzdése csak szervezett munkával valósítható meg; hogy pedig erre a modern alkotmányos állam hagyományos gépezetével és kapitalista gazdaságával képes lesz-e, ez a jövő nagy kérdése. . .” (226. l.)

A másik fő baj tehát az, hogy a kapitalizmus túl gyorsan, túl heves iramban tört be Magyarországra — innen a nehéz következmények. Szekfű tehát a magyarországi kapitalista fejlődést *nem* abból a szempontból kritizálja, hogy az lassú, késleltetett, számos körülménytől *korlátozott* volt, — sőt ellenkezőleg: azért, mert *túl gyorsnak*, túl heves üteműnek tartja; a százados elmaradottságból *nem* azt a következtetést vonja le, hogy *azt a lehetséges leggyorsabb iramban* kellett volna pótolni, — sőt éppen azt, hogy az elmaradottság továbbra is *lassú ütemet* tett szükségessé. Az általa ily módon felfogott tényeknek pedig két következményét jelöli meg. Az egyik: a meglevőnek az új hatóerők rohanó munkájától megtámadtatása, romboltatása, — amin, miként a gondolatmenet egyéb részeiből világosan kitűnik, a magyar történeti vezetőosztályok, a földbirtokos nemesség romlását, süllyedését érti; a másik: az új erők létrehozta új képződményeknek a lassú történeti fejlődésben kialakultakkal szerves kapcsolatban nem létele, — amely új képződményeken (ha a szerző nem is fejt ki itt részletesebben, nem kell hozzá nagy bölcsesség, kitalálni) elsősorban a munkásosztály értendő. S most már mind azon, hogy túl gyorsan pusztult a régi, mind azon, hogy túl gyorsan jött-nőtt fel az új, *társadalmi-nemzeti szervező munkával* kellett volna s kellene segíteni: egyfelől a meglevő konzerválásával, másfelől az új képződményeknek a meglévőhöz „szerves kapcsolatba” hozásával.

Miben áll közelebről a „szervező munkának” e két oldala, Szekfű A magyar állam életrajzában még nem fejt ki; annál világosabban tárja viszont olvasói elé alig 3 esztendő múltán, a Három nemzedékben.

2. A Három nemzedék — az „alapelvek” továbbfejlesztése

Ha az 1920 júliusából Bécsben datált előszavát a Három nemzedék első kiadásának alig 3 év választja is el az előbb idézett történeti értékelések keltétől, — e 3 esztendő rendkívüli jelentőségű történelmi eseményekkel volt gazdag: a Nagy Október, a magyar polgári demokratikus forradalom s az első magyar proletárforradalom eseményeivel.

A nagy történeti események — gyakran szoktuk emlegetni ezt a tapasztalati tényt — élesítőleg hatnak a történelmi érzékre, előrelendítik a történeti tisztánlátást, a múlt helyes értékelését.

Örök kára történettudományunknak, hogy az 1917—19-es forradalmi korszak végigélése Szekfű Gyulánál még nem ezt a hatást váltotta ki, nem az elmúlt korszakok tisztultabb, igazabb történeti értékelésére vezetett, nem az 1867-es kiegyezés s a dualizmus kora haladó, demokratikus kritikájának kialakítására, hanem ellenkezőleg: a kiegyezés magasztalásának fenntartásával a kiegyezési korszak reakciós kritikájának — melynek elemei, mint láttuk, kétségtelenül már korábban is megvoltak szemléletében — teljes kifejeszté-

séhez és kifejtéséhez. Így Szekfű Gyulának döntő részben éppen az ellenforradalmi időszakra eső, akkor kiteretebélyesedő történetírói munkássága produkált ugyan nagyszámú, nagy jelentőségű, nem egyszer szuggesztív erejű műveket, — de ezek sajnos nem a demokratikus történelmi tudat kiformalódásának irányában hatottak értelmiségünkben, ifjúságunkban, hanem éppen ellenkező irányban éreztették befolyásukat: kimutathatólag közrejátszottak az ellenforradalmat szolgáló politikai gondolkodás megerősödésében, társadalmunk nem csekély számú rétegei közt való eluralkodásában, történetünk egy olyan látásmódjának kialakításában, amely az ellenforradalmi korszakban, mint uralkodóvá váló történelmi ideológia, rendkívül nagy károkat okozott; de a felszabadulás után, sőt mind a mai napig sem küszöbölődött ki egyes maradványaiban közvéleményünk tudatából (részben az új marxista történettudomány mulasztása folytán).

Szekfűnek egyetlen munkájáról sem áll ez inkább, mint éppen a Három nemzedékről, amely röviddel az ellenforradalom hatalomrajutását követően látott napvilágot⁴ s utána újabb és újabb kiadásaiival (3. kiadásától kezdve az „És ami utána következik”-kel bővülve) mintegy végigkísérte az ellenforradalmi rendszer negyedszázadának legalábbis negyötödét, két teljes évtizedét.⁵

Ahogy az Életrajznak, úgy a Három nemzedéknek is már előszava megüti az alaphangját. A szerző itt visszautal az Életrajznak — részben a fentiekben is idézett — zárófejezetére, ismét kiemeli azt az „alapgondolatot”, hogy „a magyarság története egész folyamán integráns részeit képezte a keresztény-germán kulturális közösségnek” (4. l.); főleg pedig azt hangsúlyozza, hogy míg három esztendő előtt a 67-es liberalizmust illető bírálatát még csak vázlatosan fejthette ki, mert „a liberális illúziókba burkolózó magyarság e szavakat idegennek találta” (4. l.), maga pedig nem akarta megzavarni a harcoló nemzet „belső egységét és nyugalmát”, addig mostanra a követelmény már közelebb jött az ő „három évvel ezelőtt *kimondott*” felfogásához: jelenleg „immár mindenki megegyezik abban, hogy a liberális közelmúlt a *tévelygés* korszaka volt, melyből csak *szerves munkával*, a valódi nemzeti hagyományok kiépítése által emelkedhetünk ki. A tiltó ok, mely miatt a világháborúban el nem mondhattam leleményemet a közelmúltról, megszűnt tehát és . . . íme a könyv, a magyar fejlődés rajza a múlt század 40-es éveitől kezdve.” (4—5. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.)

Voltaképpen nem lenne itt feladatunk, hogy a 40-es évekkel kezdődő e fejlődésrajzot a maga egészében historiográfiai elemzés alá vessük; hiszen dolgozatunkban csupán az 1867-re, ill. a dualista rendszerre vonatkozó történelmi nézeteket kívánjuk számbavenni. Mégis — tekintettel a Három nemzedék fentebb érintett nagy és tartós hatására — az olvasó talán nem fogja zokon venni, ha Szekfű e művét megkísértjük részletesebb elemzés alá vonni, nem korlátozva magunkat csupán a közvetlenül 67-et illetően kifejtett nézetekre, hanem kiterjeszkedve a könyv egész vonalvezetésére, — amit egyébként az is indokol, hogy magának 1867-nek, ill. a 67-es korszaknak a

⁴ „1920 végén jelent meg s 1921 nyarára elfogyott a könyvvarusi forgalomban ez a munkám, melyről tehát, ami a külső sikert illeti, nem mondhatom, hogy hatás nélkül maradt volna” — írja Szekfű a 2. kiadás bevezetésében, a 7. lapon. — A továbbiakban lapszám-utalásaink, ha a kiadást külön nem tüntetjük fel, erre a 2. kiadásra vonatkoznak.

⁵ Utolsó, hatodik, „teljes és változatlan” kiadása 1940-ben jelent meg.

Három nemzedékben foglalt értékelését is csak ezen az úton, ezzel a módszerrel lehet igazán megérteni s megvilágítani.

A Három nemzedék kiindulópontja, mint ismeretes, Széchenyi alakja, Széchenyi eszmerendszere. Kiindulópontja nemcsak abban az értelemben, hogy vele indítja el Szekfű a műben foglalt történeti előadását, hanem abban az értelemben is, hogy hozzá méri, hozzá viszonyítja a későbbi történelmi fejleményeket mind — a kiegyezést, a dualista korszakot is —, hozzá tér vissza folyton mint a bekövetkező történeti események értékmérőjéhez, — s végül is hozzá „téríti vissza” a magyar fejlődést.⁶

Minden történéshoz, minden történetírói irányzatnak — ha túl akar lépni a deskriptív tényközlés színvonalán — szüksége van ilyen kiindulópontokra, történeti mércére. A marxista történész számára elvileg világos ez a kérdés: a *haladás*, a nemzeti és nemzetközi haladás fogalma az a tudományosan megalapozott kategória, amelyet történeti folyamatok s események megítélésénél mértékül, iránytűül használ, — a társadalmi haladás fogalma, amelyet már a felemelkedő burzsoázia nagy történetírói is eredményesen alkalmaztak a polgári társadalom megszületéséig terjedő történeti korszakok vizsgálatában, de amelyet csak a következetesen haladó, következetesen forradalmi osztály, a proletariátus osztályálláspontját kifejező marxista-leninista történetiszemlélet dolgozott ki szilárd elméleti megalapozottsággal, tett a polgári forradalmakat *követő* történeti fejlődésnek is biztonságos mércéjévé.

A *haladó* osztály történetírója számára önként adódik a *haladás* kategóriája, mint a történeti események mércéje. Más történetírói (s filozófiai vagy szociológiai) irányzatoknál azonban távolról sem ilyen egyszerű és világos a kérdés. Ezek az irányzatok *szükségképpen* fosztják meg magukat *ettől* a mércétől, *szükségszerűen* keresnek tehát valamely *más* értékmérőt, amennyiben nem elégsznek meg empirista adatközléssel. Innen a különböző történetírói (és társadalomtudományi) irányzatok szükséglete — közöttük különösen éles formában: a szellemtörténeté — meghatározott „értékrendszer” kiépítésére, amely azután bázisul szolgáljon számukra a múlt és jelen eseményeinek megítéléséhez.⁷

Innen Szekfű Gyula törekvése is, hogy ilyen értékrendszert építsen ki a maga konkrét történetírói munkája számára, — Szekfűé, aki már az Életrajz előszavában élesen elhatárolta magát a klasszikus polgári történetírók örökétől, s ahhoz az „új irány”-hoz csatlakozónak vallotta magát, amelynek „Ranke az ósatyja” (9. l.), amelynek egyik legnagyobb kortárs-képviselőjét Meineckében látja: a szellemtörténethez, — Szekfűé, aki a Három nemzedék második kiadásának előszavában nyíltan fellép a materialista történetiszemlélet ellen, s részletesen kifejtve a „szellemtudományi” felfogást, már végképpen és teljesen leköti magát emehhez (45—46. l.), — Szekfűé, aki ha az Életrajzban még nem is, de a Három nemzedékben már korlátozatlan szórja megvetését a

⁶ „Széchenyi fogja megadni a mértéket, melyhez állítva a hanyatló kor jelenségeit, azokat nemzeti történetírói tisztünkhöz híven nemcsak jellemezhetjük, de értékelhetjük is.” — Az 1. kiadás bevezetéséből. 14—15. l.

⁷ Az elmondottak természetesen nem jelentik azt, hogy reakciós történetírói irányzatok egyáltalán nem használják a haladás kifejezést. Azonban ez a kifejezés náluk egészen más tartalmat fed: nem a társadalmi haladásnak az *objektív* valóságban gyökerező fogalma értelmében alkalmazzák, hanem azon „örök értékrendszer” megközelítésének értelmében, amellyel *szubjektívista* módon behelyettesítik a tudományos kategóriát.

„progresszívekre”, ill. azokra, akik a magyar történelmet a progresszió, a haladás szempontjából akarják megítélni. (159—160. stb. 1.)⁸

Ilyen mércét dolgozott ki a maga számára — lényegében véve — már az Életrajz kapcsán is, a fentebb említett két „alapelvben”: a magyar nemzeti-ség-államiság összefüggése s a keresztény-germán kultúrkapcsolat alapelveiben, amelyek, mint láttuk, „örök” alapelv létükre nagyönis megfeleltek az akkori *jelenben* uralkodó rendszer érdekeinek. Ezeket az alapelveket azonban a Három nemzedékben *változatlan* formában immár nem használhatja, azokat konkretizálnia kell és új köntösbe öltöztetnie, ill. bizonyos fokig módosítania új művében.

Miért? Konkretizálnia azért, mert e könyvben már nem egy ezredév magyar történetét kívánja átfogni 1867-ig, hanem csupán a legutolsó századét egészen az 1920-as jelenig. Ha az előző munka tágröptű pillantásának éppen megfelelt a két említett egészen általános alapelv, — akkor az újabb, csupán az utolsó századot tárgyaló könyv egységes koncepcióját és kompozícióját már nem tudhatja elegendőképpen megadni két szempontnak az előbbi általánosságban tartott formája.

Székfű pedig nem azért nagy történetíró mester, hogy lemondjon az egységes koncepcióról és kompozícióról. Amint egységes volt az Életrajz kompozíciója — hiszen a könyv kezdetén felmerült két alapelv először Szent Istvántól megvalósítva, századok viszontagságai és küzdelmei után végül is 1867-ben jutott „nyugvóponthoz és befejezéshez”: a könyv befejező részében — s egyben a szerző *saját* korában; úgy egységes kompozíció: kiindulópont — tőle való eltérések és viszontagságok — s végül is a kiindulóponthoz való visszatérés, annak valahára megvalósulása kívántatik az új műben is, ahol a befejezés ismét a *jelenkorral* essék egybe, — ha persze ez a jelenkor már többé nem is azonos a megelőző könyv írásának jelenkorával, a 67-es Magyarországgal, hanem az 1920-sal.

De az utóbbi körülmény — hogy a Három nemzedék megjelenésekor már az 1920-as Magyarországról van szó s nem többé a 67-esről — arra készletti Székfű Gyulát, hogy a korábbi alapelveket az új mű testére szabva ne csupán konkretizálja, hanem új köntösbe öltöztesse, ill. bizonyos fokig tartalmilag is módosítsa az Életrajzhoz képest.

A keresztény-germán közösséghez tartozás elvét, amely az Életrajz fejtegetései szerint a 67-es kiegyezésben s a hohenzollerni német császársággal való szövetségben öltött végleges formát, meg kell szabadítani ettől az időközben elavult, történeti fejlődésünk beteljesedésének éppen nem bizonyult kötöttségétől, hogy funkcióját, amely a magyar uralkodó osztályok számára aktuálisabb mint valaha: a nyugattal való sorsközösség hirdetését a barbár Kelet-Európa ellenében — továbbra is betölthesse. Másrészt, minthogy nemcsak a 67-es közjogi berendezkedés dőlt meg időközben, de a 67-es liberalizmus is, most már ki lehet mondani, hogy a keresztény-germán elv érvényesülése s a liberális alkotmányosság nemcsak függetlenek egymástól (mint ahogy az Életrajzban a 67-es kiegyezés és a 67-es liberalizmus egymástól független tényekként szerepeltek), hanem egyenesen kizárják egymást; most már

⁸ Szellemtörténeti felfogását Székfű még részletesebben utóbb, a Hóman szerkesztette *A magyar történetírás új útjai* című kötetbe írt tanulmányában fejtette ki. — A szellemtörténetnek a történeti materializmus ellenében történt kialakulását behatóan megvilágítja *Szigeti József*: *A magyar szellemtörténet bírálatához*. Filozófiai Évkönyv. I. évf. 1952. 155. és köv. l.

hasonlíthatatlanul messzebb lehet menni, mint három évvel ezelőtt, a liberalizmus kritikájának terén, a keresztény-germán elv nevében. S minderre sor is kerül a Három nemzedékben.

A keresztény-germán elvnek erről a „továbbfejlődéséről” maga Szekfű új művében így ír: „A keresztény-germán elv uralkodott történetünk régi századaiban, a patriarchális királyság és a rendiség korszakaiban.” (Ehhez lábjegyzetben megjegyzi: „Kimutattam ezt A magyar állam életrajza c. 1918-ban megjelent munkámban.”) Majd így folytatja: „A francia forradalom után Középeurópa, a Nyugat példájára, *elszakadt a keresztény alapoktól* és államait liberális elvek szerint rendezte be. A keresztény-germán eszme ez új berendezkedés közepett posztulátum szerepére szorítkozott, melyet elszórt, itt-ott felmerülő ideális gondolkodású emberek emeltek fel anélkül, hogy a tömegekre hatást gyakoroltak volna.” Ezek legkiválóbbja volt éppen *Széchenyi*, akiben „a keresztény-germán töből leválik egy új ág, a keresztény-magyar. Az ő elmélete az *egyetlen* keresztény-magyar társadalmi és államfelfogás, az ő élete és munkája az *egyetlen, a példátlan* keresztény-magyar államférfiú élete és munkája.” (106–108. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.)

Kiderül tehát, hogy a keresztény-germán alapelvnek a XIX. századi Magyarországon immár nem a kiegyezés alkotói (is), hanem *egyedül* Széchenyi az igazi, teljes megtestesítője, a keresztény-germán alapelvnek egyedül az ő keresztény-magyar, keresztény-nemzeti rendszere a legitim leszármazója; másfelől az Életrajzhoz képest novumként tudódik ki az is, hogy a liberalizmus, amely a francia forradalom óta bekövetkezett fejlődést jellemzi, *alapvetően* elvetendő, és pedig azért, minthogy a keresztény-germán eszmétől való elszakadást, annak tagadását jelenti.⁹

Még inkább szükség volt az 1920-as Magyarországon a másik alapelv: a magyar nemzetiség-államiság összefüggésének elve új köntösbe öltöztetésére. Hiszen ez az „alapelv” nem jelentett mást, mint a magyarság „történeti jogát” arra, hogy szupremáciát gyakoroljon nem magyar népek felett; nem jelentett mást, mint a magyar hegemonia történeti igazolását a soknemzetiségű Magyarországon; — 1917 és 1920 között pedig ez a soknemzetiségű állam

⁹ A keresztény-germán alapelv s a liberalizmus viszonya egyébként is továbbfejlődik a Három nemzedékben. Maga a szerző erről, Életrajzára (s Száműzött Rákóczi-jár) visszatekintve, néhány év múlva így ír: „Amint én már korábban felszabadultam az egyoldalú kismagyar ideológia alól és utána szinte egyedül . . . próbáltam meg kuruc és labancnak történeti szintézisét adni, ami viszont lehetetlen lett volna, ha a liberális korszak állami formalizmusának hatása alatt állottam volna: úgy mindez szükségképpen . . . különösnek tűnik fel mindazok számára, kik a *liberális-kuruc egyesített ideológiához* szoktatvák.” (Három nemzedék. 2. kiadás bevezetése. 43. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.) Szekfű tehát — aki az Életrajzban Habsburg-ellenes függetlenségi harcainkat nevezte hamis analógiával „kismagyar” törekvéseknek, s velük szemben a magyar államiság s a nyugati keresztény-germán közösséghez tartozás „összeegyeztetését” „nagy magyar” koncepciónak — a liberalizmusban immár a „kismagyar”, vagyis a függetlenségi törekvések közvetlen, szerves folytatását, mintegy jogutódját látja: a „liberális-kuruc egyesített ideológia” — ez az, amire a tüzet összpontosítja. Meg kell állapítanunk: ez a kuruc-liberális „folytonosság” ismét csak újdonság az Életrajzhoz képest, még ha Szekfű, visszatekintve, már előző művében is bennerejlőnek igyekszik feltüntetni.

Egyébként a kurucnak és labancnak „történeti szintézise”, a „nagy magyar” koncepció voltaképpen persze nem a Habsburg-párti és a függetlenségi törekvések „magasabb szempontból” való összeegyeztetése, hanem a Habsburgokkal való együttműködés igazolása a függetlenségi törekvésekkel szemben. Szekfű a nagy magyar koncepciót az „osztályfeletti nemzeti egység” irányának nevezi (Három Nemzedék. 2. kiadás 42. l.) Nos, ahogy az állítólagos „osztályfelettség” lényegében osztályszemlélet, úgy a kuruc és labanc feletti álláspont — lényegében Habsburg-barát álláspont.

megdőlt, Magyarország területe döntő mértékben megváltozott, a nemzetiségi területek elszakadtak. Az „alapelv” ezzel persze korántsem vált időszerűtlenné a magyar uralkodó osztályok számára, de mégis ajánlatos volt csinján bánni vele: ha *nyíltan* szerepelhetett egykor, amikor azt kellett még bizonygatni, hogy Magyarország nemzeti állam, még ha határain belül nagyszámban élnek nem magyar nemzetiségek is, amikor „intra dominium” a hegemonia fenntartását szolgálta: — csak *burkoltabb*, „átszellemített” formában jelenhetik viszont meg most, amikor „extra dominium” a nemzetiségi területek visszaszerzését, a revíziót hivatott — Trianonnak úgyszólván másnapján — történetileg alátámasztani.¹⁰ Különösképpen tanácsos pedig ügyelni arra, hogy ezzel kapcsolatban ne csupán a magyarságnak a szupremáciára való joga hangsúlyoztassék, hanem az is, hogy az „igazi” magyar politika mindig méltányosságot hirdetett az országban élt nem magyar népek irányában; ne csupán arról legyen szó (miként az Életrajzban), hogy a nemzetiségek ellenségesen álltak szemben a magyar állameszmével, a magyar kormányzatnak pedig csak az volt a hibája, hogy nem volt eléggé erélyes és céltudatos velük szemben; hanem arról is, hogy azért magyar részről is estek sérelmek a nemzetiségeken, — no persze nem valami súlyos sérelmek, és persze éppen azok részéről, akik eltértek az „igazi” magyar nemzetiségi politikától.

Íme Szekfű történetírói műhelye, ahol az Életrajz alapelvei az új mű kompozíciója s a közbejött politikai változások követelményei szerint formálódhatnak-módosulnak, hogy azután a Három nemzedék „értékrendszerévé”, Széchenyi konzervatív reformrendszerévé jegecesedjenek. Mert Széchenyi látszik Szekfű számára most már legalkalmasabbnak, hogy benne — nemzetiségpolitikai nézeteinek valóban méltányos mozzanatai alapján — testet öltjön *a magyar nemzetállamiság* alapelvének immár új, „vonzóbb” változata; a — reformkori liberalizmustól élesen s erőszakosan elválasztott — Széchenyi válik az „egyetlenné” és „igazivá”, akiben a *keresztény-germán*sággal való közösségünk alapelve most már valósággal megszémélyesül; s nem utolsósorban Széchenyi tűnik a XIX. század nagy magyar államférfiai közül Szekfű előtt az egyetlennek, kinek eszmerendszere mint *kiindulás* — más kérdés persze, hogy a valóságnak minő merész retusálásával — ideológiai előképeül szolgálhat a *befejezés*-nek, a jelennek: az 1920-as Magyarországnak.

Ehhez képest, amint az újabb mű kiindulópontja Széchenyi konzervatív reformrendszere, a tévedések és viszontagságok pedig a három liberális — köztük a 67-es — nemzedéki, melyek egyre élesebben eltértek tőle s katasztrofába döntötték az országot, úgy a befejezés — ha megíratlan is, sőt megíratlanul annál nagyobb hatással — az ellenforradalmi Magyarország, amely visszatért vagy legalábbis visszatérőben van Széchenyi útjára.¹¹

¹⁰ Ezért van az, hogy Szekfű, mint idéztük, a Három nemzedék előszavában már csupán a keresztény-germán kultúrközösséghez tartozás alapelvére utal vissza az Életrajzból, említetlen hagyva az államiság-nemzetiség alapelvét, — ami pedig előző munkájában hasonló nyomatékkal szerepelt.

¹¹ A mű kicsengése teljesen világos volt nemcsak Móricz Zsigmond előtt — ki a Három nemzedéket 1921-ben olyan könyvnek nevezi, amelyben Szekfű „a kereszténykurzus egész ideológiáját egybeállítja s fölépíti rá a családfát Széchenyiig” (Válogatott tanulmányok. 147–148. l.) —, hanem bármely átlagolvasó előtt is. Egyébként maga Szekfű 1922-ben ezt már nyíltan ki is mondja, amikor Állam- és nemzetfenntartás c. tanulmányában a megelőző „liberális-demokrata korról” szemben „az új korszaknak . . . politikáját kereszténynek, konzervatív-reformernek, keresztényszocialistának avagy széchenyiesnek” nevezi (Történetpolitikai tanulmányok. 17. l.).

Távol álljon persze tőlünk, hogy *kizárólagos* jelentőséget tulajdonítsunk az egységes kompozíció s az ujonnan adott uralmi formát támogató koncepció szabta követelményeknek, az időközben bekövetkezett politikai fordulatok hatásának ama értékrendszer létrejöttében, amelyet Szekfű a Három nemzedékben kidolgozott. Hangsúlyozzuk, hogy e rendszer *egyes elemei* már az Életrajzban is benne rejtettek, a részletesen kifejtett keresztény-germán elvben s a liberalizmust illetően röviden már ott is jelzett kritikai állásfoglalásban éppúgy, mint az ugyancsak már ott megmutatkozó hajlamban, Széchenyi alakját történetfelettivé emelni.¹² Ezeket az elemeket fejleszti tovább Szekfű a Három nemzedék Széchenyivel fémjelzett keresztény-nemzeti értékrendszerévé.

Meg kell azonban azt is állapítanunk: korántsem úgy fest a helyzet, ahogy Szekfű a Három nemzedék első kiadásának előszavában beállítani próbálja: mintha koncepciója a maga teljességében már az Életrajz írásakor készen állt volna, mintha csak arról lenne szó, hogy az időközben bekövetkezett események íme igazolták azt a szemléletét, amelyet három évvel ezelőtt a közvélemény még elutasított.

Már az eddig elmondottak is megmutatták azt a döntő befolyást, melyet a Három nemzedék történet szemléletének kialakulására az Életrajz megírása óta eltelt idő politikai eseményei gyakoroltak. Pedig még nem is tártuk fel a legfontosabbat: a *forradalmak* hatását.

3. A Három nemzedék koncepciójának ellenforradalmi jellege

Semmi kétség: a Három nemzedék legelső sorban az 1917–19 évek *forradalmi* eseményeire való reagálást tükrözi, ezek nyomán Szekfű *ellenforradalmi* irányban való „fejlődését”, eltolódását, kialakult értékrendszerének ellenforradalmi jellegét. A Három nemzedék történeti előadást tartalmazó része közvetlenül ugyan csak elszórt célzásokkal utal az imént lezajlott forradalmakra, de a történeti tárgyalást megelőző bevezetés — az *első* kiadás bevezetéséről beszélünk — közvetlenül is megnyilatkozik erről — és pedig egészen szokatlan nyíltsággal.¹³ Érdeemes ezt röviden szemügyre venni: itt nyerjük a legmélyebb közvetlen bepillantást a történetíró műhelyébe.

Szekfű itt, miután megállapítja, hogy a közelmúlt s jelen viharában „modern tudományaink . . . , politikai és társadalmi tanok, gazdasági elméletek

¹² Vö. már az Életrajznak ilyen kitételeit: „A magyar nemzeti államiság történetében Széchenyi alakjával egyedül Szent Istváné mérkőzhetik . . . Széchenyi nem is volt politikus, hanem több annál: egy egész nemzet erkölcsi energiájának, önfegyelmének és lelkiismeretének megtestesítése.” (177–179. l.) „. . . alig van magyar Széchenyi Istvánon kívül, aki annyira integrans része volna a nemzeti fejlődésnek, mint az első király, mindennek kútfeje.” (13–14. l.)

¹³ Az egyetlen, aki eddig [1956] alaposabb marxista bírálat alá vette a Három nemzedék egyes mozzanatait, Szigeti József, helyesen hangsúlyozva a mű ellenforradalmi jellegét, Szekfű részéről „előkelősködő hallgatást” említ a forradalmakkal, a Magyar Tanácsköztársasággal kapcsolatban, mint „amelyről . . . csak célzásokban esik szó”. (A magyar szellem-történet bírálatához. 158. l.) Ez áll a könyv történeti fejezeteire. Szigetinek azonban elkerülte a figyelmét — mivel a könyvnek csak 1935-ös kiadását használta — az *első* kiadás bevezetése (ez a további kiadásokból *kimaradt*), amely bizony az „előkelősködő hallgatással” diametráisan ellenkező jellegű.

[Merei Gyulának időközben megjelent hasznos tanulmánya (Szekfű Gyula történet szemléletének bírálatához. Századok, 1960. 1–3. szám; rövidebb változatban: Társadalmi Szemle, 1959. 7. szám) ugyancsak helyesen utal arra, hogy Szekfű a Három nemzedékben a „múltra is visszavetítette személyes ellenszenvét, világnézeti szembeállítását

végképp felmondták a szolgálatot s képtelenek többé az események zűrzavarában tanácsal és útmutatással szolgálni”, s nem tartja csodálatosnak, „ha terjed a tan az európai műveltség végleges pusztulásáról... , hogy civilizációnk... végső haldoklását éli...” (1. kiadás 5. l.) — szóval miután oly sok polgári gondolkodó módjára hajlamos a *burzsoá* társadalmi tudományok csődjét általában a tudomány csődjével, a *kapitalista* civilizáció meginduló bomlását általában a civilizáció pusztulásának folyamatával azonosítani, közvetlenül is rátér „a két forradalom, az októberi és az 1919 márciusi” (9. l.) elemzésére.

„A forradalom — írja — ... egyszerűen *beteges állapot*, krízis, mely *beteg társadalmakban, hanyatló nemzeti korokban* stereotip egyhangúsággal, ugyanazon tünetek közt jelentkezik”. (9—10. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.) Áll ez a két magyar forradalomra is, amely „csak tünet volt mindkettő, jelenség és következmény, mint a mérges daganat is csak *jelensége és következése a vér megromlásának*”. (9. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.) Itt nem egyszerűen a burzsoá vulgáris biologizmus Herbert Spencer óta oly hírhedt tételére akarunk figyelmeztetni, amely szerint a forradalom a társadalmi organizmus beteges állapota az egészséges fejlődéssel szemben, hanem e tétel alkalmazásából folyó történetírói módszerre: arra, hogy Szekfű a forradalmat a betegség lázas kitörésének tekintvén, *ebből következtet vissza* a „kórelőzményre”: *ha* a korszak végét a betegség *krízisét* jelentő forradalmak jelezték, *akkor* a korszak társadalmá *beteg* volt, — keressük tehát e betegséget; vagy más fogalmazásban: *ha* a korszakot a hanyatlás *mélypontját* jelentő forradalmak zárták le, akkor a korszak *hanyatló* volt — keressük tehát a hanyatlás okait. „A kor — írja —, mely a hanyatlás *ilyen* produktumát létrehozta, maga is hanyatló kor volt, hanyatló pedig már jóval a katasztrófa előtt... a hanyatlás tényét ilyenképpen tisztán logikai úton lehet megállapítanunk: ... *ilyen* katasztrófa, *ilyen* szomorú kimenetel csakis *beteges* előzményekből szökkenhet elő. Ezen beteges előzmények felkutatása lesz könyvem feladata...” (8. l. Kiemelés eredeti.)

Ezek után persze már kit sem érhet váratlanul a válasz, a kutatás eredménye: azt a betegséget, amelynek a forradalmak voltak legsúlyosabb lázas kitörései, Szekfű a liberalizmusban diagnosztizálja; ezért megy vissza kutatásában addig az időpontig, amikor e kór első miazmái megfertőzték a magyar társadalom szervezetét.

A diagnózis persze hamis, hiszen ha a kiindulás hamis volt, a belőle „logikai úton” történő visszakövetkeztetés is szükségképpen félrevezető. De a fentieket nem annyira ennek bizonyítására hoztuk fel, hanem főként azért,

---

a két forradalommal”; de ő sem vehette tekintetbe az erről szóló nyílt beismerést, mert — mint közli —: „Az általam használt szöveg a mű *harmadik* kiadása”. (Századok, 1960. 200. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.)

Részben talán ezzel magyarázható, hogy Mérei — bár tudja, hogy a Három nemzedéknek a forradalmi időszak volt az „alapélménye” — kevésbé domborítja ki Szekfű nézeteinek *változását* 1917 és 1920 között; túlságosan „szervesnek” tünteti fel a kapcsolatot az Életrajz és a Három nemzedék koncepciója között, s teljesen elfogadja Szekfű ily értelmű retrospektív nyilatkozatát, amely pedig éppen nem volt ment szubjektív beleérzéstől. „A »Három nemzedék«-ben — írja Mérei — keserű szájjal és szomorú elégedettséggel állapította meg: A magyar állam életrajzában kifejett nézeteit az események igazolták.” (Századok, 1960. 200. l.) Itt megjegyzendő: különbség van az Életrajz *első* és *második* magyarnyelvű kiadása között is: utóbbi immár a Három nemzedék „perspektíváját és mértékét” alkalmazó zárófejezettel bővült. Mérei a *második* kiadást (megj. 1924) használta (ld. Századok, 1960. 192. és köv. l.)]

hogy közvetlenül, Szekfű saját megnyilatkozásával, megmutassuk a Három nemzedék történet szemléletének igazi rugóját: *ellenforradalmi* jellegét. Szekfű maga mondja: azért jutott el oda, hogy a megelőző kort betegnek, hanyatlónak tartsa, azért írta ki műve alcímének „Egy hanyatló kor története”, mert e korszak *forradalmakba* torkollott, miket a legsúlyosabb betegségnek, a legmélyebb hanyatlásnak tart; azért zúdította kritikájának minden nyilát a liberalizmusra, mert benne vélte felfedezni a *forradalom* „lázrohamainak” előzményét.

Sőt az első kiadás bevezetését írva, Szekfű még a fenténél is továbbment az őszinteségben: annak póré nyilvánításában, hogy a közelmúlt magyar forradalmainak szenvedélyes gyűlöletéből vezette vissza „logikai úton” a magyar liberalizmus kritikáját; olyan nyíltsággal, ami végképp alkalmas mindennemű kételyt eloszlatni.

A magyarországi forradalmi korszak — írja — „a tipikus forradalmakban szokásosnál sokkal magasabb lázfokot mutat”. (12. l.) „... úgy a Károlyi-féle mint a bolsevista forradalomnak vannak olyan sajátosságai, melyek az általános típuson túl csak *rendkívül mélyreható* hanyatlásból, az előző korszak *speciálisan súlyos* betegségeiből érthetők meg.” (11. l.) „Hogy ... ez a két valószínűtlen [!] forradalom mégis kitört, nálunk, Magyarországon tört ki, s mi több, legalább kezdetben a *magyarság széles tömegei közt hallgatólagos beleegyezéssel, sőt valljuk be, sok helyt helyesléssel és támogatással találkozott* — írja tovább elkseredetten —, ez a jelenség az, mely a betegség súlyos voltát leginkább illusztrálja ... Midőn tehát a katasztrófát megelőző korszakot vizsgáljuk ... , emlékezzünk arra a szégyenre, hogy mi vagyunk a világháború bukottjai közt is az egyetlen nemzet, mely pillanatnyi örületben, gonoszaktól félrevezetve ... hagyta magát a testétől lelkétől idegen, ázsiai *szocializmus feneketlen mélységébe levettetni*. Emlékezzünk e megszegyenítő tényekre s ne csodálkozunk, ha a megelőző korok állami-társadalmi és kulturális életében kóros elváltozásokat, nehéz betegségek nyomait fogjuk felfedezni.” (12—13. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.) Mindehhez éppen nem kell kommentár; elég ez, sőt több is annál. . .

Így vélekedett nyilván Szekfű is; legalább erre vall, hogy a második kiadásból elhagyta ezt a történetírói műhelyébe túl mély bepillantást engedő bevezetést, mint írja, „részben azért, mert céljának: hogy a hanyatlás kissé váratlan gondolatához hozzászoktassa a közönséget, már eddig is eleget tett, részben pedig, hogy helyet adjon ennek a második kiadásbeli új bevezetésnek.” (47. l.) Ez új bevezetésben, melynek fő részét az első kiadás kritikusaival folytatott vita teszi ki, már nincsen szó a közelmúlt forradalmakról s más effélékről, legfeljebb a történetnek s az aktualitásnak szoros összefüggését hangsúlyozó általános megállapításokról.¹⁴ Ehhez képest az új bevezetésben a munka tárgya — a liberalizmus „kórfolyamata” Magyarországon — már nem a

¹⁴ Mindenesetre a Három nemzedék második kiadásának bevezetésében sincsen szó az „objektivitás” olyan fajta hangoztatásáról, amint az Életrajz bevezetéséből még emlékezhetünk. „Hiába keresnök bármelyiknél is [értsd: a legújabbkor bármelyik történetírójánál] azt az objektivitást, melyet a közönség a régi korokat tárgyaló történetészeknél oly szívesen tételez fel és legtöbbször meg is talál némi önámítás árán.” (40. l.) „... a történetírás nem is igen lehet más, mint személyes élmény úgy az író, mint a közönség számára. Sokkal szebb ezt bevallani, mint a liberális vagy szocialista irodalom mintájára szigorú arccal objektivitást szenvedelni, aminek a valóságban legkisebb nyoma sem található.” (A Három nemzedék 2. kiadásának bevezetéséből. 40. és 43. l. Vö. még 44. l.)

forradalom láztüneteiből van „logikai úton” visszavezetve, hanem a *szillogizmus* tagjai — hogy a logikánál maradjunk — helyet cserélnek: az előbbi konklúzió tekintetük most már premisszának, s belőle ismét „logikai úton”, de már *előrehaladóan* a történeti fejlemények *levezetve*: a liberalizmusból — a forradalom. „... én munkámban a liberalizmusnak a magyar nemzeti egyéniségre gyakorolt hatását kutatom, azt ismerem fel rombolónak és a hanyatlás előidézőjének az első, második és harmadik korszakban egyaránt, mindaddig, amíg a liberalizmus valóban uralkodott a magyar lelkeken, a politikai, társadalmi és gazdasági életen.” (A 2. kiadás bevezetéséből. 10. l.)¹⁵

A módszer tehát nyilvánvaló: először a forradalomból van visszavezetve a liberalizmus, a forradalom végletes gyűlöletéből és elutasításából a liberalizmus kritikája: ez a Három nemzedék koncepciójának *valóságos* keletkezéstörténete; utóbb a liberalizmus „felismert” romboló hatásából kerül a forradalom levezetésre: ez a koncepció valóságos keletkezéstörténetének *visszájára* fordítása — a nagyobb történeti hitel kedvéért. Itt megint nemcsak a második okoskodás *tartalmilag* hamis voltára kívánjuk felhívni a figyelmet — ami egyébként persze döntő, hiszen csak az első okoskodás *tartalmilag* helyes volta esetén lehet végrehajtani az inverz logikai műveletet —, hanem főleg arra, ami mindebből napnál világosabban kiderül: a Három nemzedék megírásának főrugója, a benne kifejtett történetiszemléletnek — minden egyéb tényező mellett — főmozgatója: a nemrég átélt forradalmi korszak szenvedélyes elvetése. Mint látszik, Szekfű ezt a tényt azon melegében írt első bevezetésében még teljes nyíltsággal kifejezésre juttatta s csupán később tartotta szükségesnek — áttetsző — palástba beburkolni.¹⁶

A Három nemzedék tehát a liberalizmusnak nem egyszerűen *konzervatív* kritikáját, hanem kifejezetten *ellenforradalmi* kritikáját tartalmazza. Az 1920-as Szekfű szemében a liberalizmusnak — ha persze önmagában is szerföltött ellenszenves — fő bűne abban áll, hogy szükségszerűen „radikalizmusba”, forradalomba torkollik. A liberalizmus — fejti ki Szekfű a történeti előadás során is — a hozzájuk csatlakozókat odasodorja, hogy „tömegemberré válnanak, s a tömegeknek hízelegve tömegakcióktól tegyék függővé az emberi haladást”. (107. l.)¹⁷

¹⁵ Vö. „... a radikalizmust a liberalizmus továbbfejlődésének tartom... a radikalizmus természetesen módon, idegen befolyástól mentesen fejlődik ki mindennemű liberális irányból... oly betegség, melynek csirái a liberális szervezetben vannak...” (Uo. 21. l.) — A radikalizmus Szekfű szóhasználatában a forradalmi irányt, ill. magát a forradalmat jelenti.

¹⁶ A 2. kiadás bevezetését író Szekfű higgadtabb s tartózkodóbb, „tudományosabb” hozzáállása a közelmúlt és jelen aktualitásaihoz — megmutatkozik tiltakozásában is az ellen, hogy őt valamely fennálló „pártpolitikai szervezetnek odaajándékoz”-zák. (44. l.) Ennek a megnyilatkozásnak őszinteségét távol álljon tőlünk kétségbevonni. Szekfű nyilván egyáltalán nem azonosította magát pl. a különítményeknek, az ellenforradalom e pribék szolgálóinak — ahogy akkor mondták — „kilengéseivel”, — ahogy Szekfű nevezte vagy évtizeddel később — „mechanikus” módszereivel (Az Ami utána következik-ben), sőt elutasította — megvetette azokat. Mindez azonban vajmi keveset változtat a dolog lényegén. A Három nemzedék szerzője természetesen nem tartozott az ellenforradalom első, nyíltan terrorisztikus időszakának egyetlen „pártpolitikai szervezetéhez” sem; műve nem is egyik vagy másik ellenforradalmi párt programját, hanem az *egész* ellenforradalmi rendszer *lényegét* tükrözi.

¹⁷ Vö. „A liberális elv a tömegek közé szórva ideális szellemi javítás helyett rombolást végez, szabadság és humanizmus helyett forradalmat és terrort szül”.

A liberalizmus Három nemzedékbéli kritikájának *ellenforradalmi lényegére* már Szigeti József rámutatott fentebb idézett tanulmányában, — ennek bebizonyításához

4. A Három nemzedék Széchenyi-képe

Milyen következzésekkel jár most már mindez a Három nemzedékben felvázolt Széchenyi-képet illetően? A következmény nyilvánvaló: ha a liberalizmus kritikája a forradalomból van „logikai úton” visszavezetve (mint ezt az első kiadás *bevezetése* nyíltan kimondja), a történeti *tárgyalást* tartalmazó fejezetekben viszont — természetsszerűleg — történeti rendben, kronológikusan előremenve kerül kifejtésre; ha a liberalizmus kritikája a valóságban — amint az Szekfűben tényleg kialakult — az *ellenforradalom* mércéjéhez igazodik, a könyv történeti szerkezetében viszont *Széchenyi* eszmerendszerével van viszonyba állítva, — akkor teljesen nyilvánvaló, hogy a *szerkezeti* kiindulópontot olyan mozzanatokkal kellett felruházni, amelyek tulajdonképpen a *valóságos* kiindulópontból fakadnak: Széchenyit olyan vonásokkal kellett megmintázni, amelyek voltaképpen nem az ő, hanem az ellenforradalom vonásai. Így a Három nemzedékben adott *Széchenyi-kép* — amelyből a liberalizmus *ellenforradalmi* kritikája van levezetve — igen-igen nagy messzeségben áll a realitástól, Széchenyi valóságos alakjától.

A Széchenyivel való összekapcsolás persze nem merőben esetleges, a kiindulópont nem véletlenül Széchenyi alakja s eszmevilága. A „modern Magyarország” kialakulásának története — s a Három nemzedék ezt tárgyalja — a reformkorral vette kezdetét; márpedig a reformkor nagy nemzeti indítói s küzdői közül egyedül Széchenyi az, akinek *egyes* fázisai, életpályájának *egyes* momentumai — mint az Ausztriával fennálló közjogi viszony bolygatásától, a forradalomtól való lidérces félelem — az adott szempontból egyáltalán megragadhatók s ellenforradalmi irányban megmintázhatók. Egy ilyen irányú megmintázás azonban természetesen csak azon az áron történhetett, hogy az egyes mozzanatokat Szekfű úgyszólván abszolutizálta, szuverén módon kira-

azonban nem vette igénybe éppen a legerdőtőbb Szekfű-szövegeket. Szükségesnek láttuk ezt a fontos tényt részletesebben kifejteni az időnként még mostanában is feltűnő, nem eléggé világos értékelésekkel szemben is. Így a Századokban megjelent nekrológ szerint Szekfű „*a háború utolsó éveiben*” került szembe azzal a problémával, „hogyan, milyen okok következtében zuhant a magyar nép *az első világháború katasztrófájába*”, a „háborús katasztrófa” főokát találta meg a liberalizmusban, e baj „orvosságát... kereste... Széchenyi konzervatív politikai eszméiben”. (Századok, 1955. 6. szám. 960–961. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.) A valóságban Szekfű a háború utolsó éveiben még csak az Életrajzban kifejtett „alapelveknél”, ezeknek a dualizmusban s a német szövetségben való manifesztálódásánál tartott. Ami pedig a Három nemzedéket illeti, itt a szerző nem a háború utolsó éveiben s nem a háború katasztrófájához vezető fejlődés rugóinak problémáját vetette fel, hanem a *forradalom* idején, sőt pontosabban: a forradalom veresége és az *ellenforradalom győzelme* idején, a *forradalom* „katasztrófájához” vezető fejlődés problémáját.

A kérdés tisztázása — a Három nemzedékbeli liberalizmus-kritika ellenforradalmi lényegének határozott megállapítása — nemcsak azért fontos, mert nélküle nem érthetjük meg Szekfű e könyvét és következő történeti műveit, hanem azért is, mert ennek híján nem értékelhetjük igazán azt a majdani fordulatot sem, amely vagy két évtizeddel később Szekfű történetsszemléletében bekövetkezett. Erről itt csak annyit, hogy akkor — mint Magyar Nemzetbeli cikkei mutatják — már valóban a háború, a második világháború, utolsó éveiben s valóban a hitleri háborúban való részvételhez vezető „fejlődés” problémáit vetette fel; majd pedig — míg az első forradalmi időszakra, mely „személyes élménye” volt, 1918–1919-re ellenforradalmisággal reagált, — addig a második forradalmi időszak, melyet átélt, az 1945-ös felszabadulással megindult forradalom hatására eljutott a forradalomnak ha persze nem is aktív igényléséhez, de pozitív elfogadásához s szükségszerűnek tartásához. (Mint Forradalom után c. könyvből kiderül.)

gadta összefüggéseiből, más mozzanatok hosszú sorát szinte teljesen figyelmen kívül hagyta — s köztük nem kisebb jelentőségűeket, mint Széchenyi egész gazdasági koncepcióját és tevékenységét —, hogy Széchenyi eszmevilágát időtlen-változatlanak rajzolta, gyakorlatilag figyelmen kívül hagyva a különbséget a hatalmas erejű progresszív pályakezdet s a 40-es évek jobbrafordulása között¹⁸; a portré *ellenforradalmi* irányú megmintázása természetesen csak az áron volt lehetséges, hogy homályba borult Széchenyi tevékenységének *haladó* lényege: alapvető tartalma.

Részletekbe persze nem bocsátkozhatunk, mégsem hagyhatunk említetlen néhány karakterisztikus tünetet. Így pl. azt az — első pillanatra tán szembe sem ötlő vagy tisztán formainak tetsző — megoldást, hogy a lábjegyzetekre, különösen az idézetek pontos lelőhelymegjelölésére egyébként oly nagy gondot fordító történettudós a Három nemzedék „első könyvének” Széchenyi politikai rendszerét összeállító fejezeteiben — e több mint félszáz, Széchenyi-idézetekben annyira gazdag oldalon — *mellőzi* a felvonultatott citátumok helyenkénti megjelölését, ehelyett „globálisan” intézve el a kérdést, egyetlen előrebocsátott lábjegyzettel, amely szerint: „Az idézetknél, melyek következnek, [Széchenyinek] 1848-ig megjelent főműveire korlátozzuk magunkat, köztük van a *Hitel, Világ, Stadium, Kelet Népe, Politikai programtöredékek*, továbbá a később megjelent *Garat*, azután a beszédek és politikai cikkek (így az Adó és két garas). Az idézetek szószerintiek.” (58. l.) Nos, ez utóbbival, az idézetek szószerintiségével nincs is semmi baj; a bökkenő — s egyben a részletes apparátustól való eltekintés kulcsa — másutt rejlik. Arról van szó, hogy egyenkénti annotálás esetén kiderült volna: a gondosan összeillesztett, fogaskerékként egymásbakapcsolódó idézetek bizony célzatosan vannak összeválogatva, különböző művekből, különböző időpontban, különböző történeti situációkban írott munkákból, különböző összefüggésekből bizony önkényesen kiragadva, úgyhogy a gondolatmeneteknek ekként az olvasó elé táruló, zárt eszmerendszerré igazodó sorozata — egészében véve inkább Szekfű, mint Széchenyi elmeműve.¹⁹

Még kevésbé mehetünk el szó nélkül ama legfőbb következtetés mellett, amelyet Szekfű a fenti módon egybeállított idézet-rendszerből levont. „Idézeteink kétségtelenné teszik Széchenyi eredeti célját és kiindulópontját: ő nem a viszonyokat, nem az alkotmányt, a politikai és gazdasági berendezkedést

¹⁸ Ez az önkényes eljárás annál feltűnőbb, minthogy Szekfű, természetesen, maga is látja ezt a változást: „Széchenyi pályájának 40-es évekbeli fordulását, mikor ő, az újítás atyja, az ósdi alkotmány épületének sámsoni megrázója, múltját megtagadva tétova nélkül megálljt kiált azon követőinek, kik közjogi térre menve, az osztrák-magyar probléma felvetésével ismét politikai tényezővé teszik a nemzeti szenvedélyeket.” (87. l.) — De hogyan fér meg ennek a változásnak — persze egyoldalúan kifejtett — felismerése Szekfű ama eljárásával, hogy különbségtétel nélkül illesztve össze a korábbi s a pályafordulás után írt művekből származó idézeteket, Széchenyi eszmerendszerét egységesnek s változatlanak állítja be?

¹⁹ Olykor persze ez az idézési mód sem elegendő az előirányzott tétel igazolásához. Így pl. az „első könyv” VI. fejezetének célkitűzése: Széchenyit a reformkorszak („franciás”) liberalizmusától elválasztva („németes”) politikai romantikussá tenni — még a fenti „filológiai módszerrel” sem lehetséges. Ekkor a megoldás: most már idézet alig, viszont annál több saját megállapítás, s végül a csattanó: „*kis filológiai eszközökkel nehéz bizonyítani*, de rendszerét fölfogván, lehetetlen első pillantásra is fel nem ismerni, hogy ő az igazi politikai romantikus . . .” [!?] — (107. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.) — Utóbbira már Szigeti rámutatott.

óhajtá megváltoztatni, tehát *nem az objektív, külsőleges kézzel tapintható magyar világot*, hanem a lelkieket, a magyarság egész *belső, szubjektív világát*. Reformmunkája elsősorban az egyes magyar lelki diszpozícióinak megjavítására s ezáltal az egyedekből kialakuló nemzeti lélek megmentésére irányul.” (68. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.) Van-e mármost olyasvalaki, aki — Széchenyi műveinek bárha futólagos áttekintése után — kétségbevonná, hogy Széchenyi idézetekből könnyedén össze lehetne állítani hasonló (sőt még jóval terjedelmesebb, s ami a legfontosabb, sokkal szervezettebben összefüggő, mert Széchenyi koncepcióját jóval reálisabban tükröző) gondolatmenet-sorozatot annak igazolására, hogy Széchenyi döntő módon éppen „az objektív magyar világ” megváltoztatását — az elmaradott, feudális magyar világ polgári irányú megreformálását — tartotta döntő feladatának, tekintette lényen ezt akár eszközként az erkölcsi cél felé, akár anyagi alapnak a szellemi-kulturális felemelkedéshez. Nyilvánvaló: ez a Széchenyi-beállítás Szekfűnél nem egyszerűen az idealista-szellemtudományi történetfelfogás követelményeinek, hanem (és főleg) az ellenforradalmi politikai rendszer követelményeinek felelt meg, amely vajmi kevésbé kívánta a maga kora „objektív magyar világa” — a nagybirtok és nagytőke restaurált uralmának világa — megváltoztatását, de annál szívesebben látta a teendőknél „az egyes magyar lelki diszpozíciói” — nyilván elsősorban szabadságjogokra s forradalomra való diszponáltsága — „megjavításában” való kitűzését.

De akárhogy is áll a dolog Széchenyi „eredeti céljának” megítélésével, a cél-eszköz viszony bölcséleti megítélésével Széchenyi rendszerében, annyi mégiscsak tagadhatatlan, hogy ő „első lépés gyanánt a nemzeti jólét emelését”, „az anyagiakat javító pozitív munkálkodást” (81. l.) jelölve ki, ezt fejtette ki elméletileg nagy részletességgel, ehhez látott hozzá a gyakorlatban hatalmas tettbuzgalommal. Ez pedig hasonló gyakorlati következtetéseknek adhatna tápot a *jelenre* nézve, emellett pedig a *történetíró*tól ugyancsak megkövetelné, hogy Széchenyi eszmerendszerének kifejtésénél gazdasági eszméinek is engedjen legalább némi teret. Éppen ezért Szekfű még tovább ragadtatja magát fenti tételének kiélezésében, s odáig megy, hogy kijelentse: „Ha Széchenyinek csak bármilyen halavány reménysége is lehetett volna arra, hogy nemzete erkölceseit egycsapásra megnevesítheti, *közhasznú vállalatai bizonyára elmaradtak volna, mert erkölcsi célját elérve, küldetését nemzete körében befejezettnek tartotta volna.*” (80. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.)

Itt megint olyan Szekfű-idézetet értünk, amely önmagában csattan, önmagában is eleget mond. Leszállítva ezt a tételt az ismeretelmélet és etika magaslatairól a Három nemzedék megjelenés kori „objektív magyar világnak” mélységeibe: az ellenforradalom tényleges talajára, — e megállapítást bízást úgy is lehetett értelmezni, mint lehetőséget a „belső lelki megnevesedésre” „az anyagiakat javító pozitív munkálkodás” *nélkül*, mint felmentést a „közhasznú vállalatok” szorgalmazásától — a *jelenre* nézve.

A *múltra* nézve pedig maga Szekfű kétségtelenül felmentésnek érezte: felmentésnek az alól, hogy Széchenyi eszmerendszere kifejtésénél gazdasági nézeteire is tekintettel legyen. „Széchenyi reformművének részletei nem tartoznak ide” — folytatja a fenti okfejtést (81. l.); de az előbbi címen nemcsak reformműve, reformtevékenysége tárgyalásától tekint el, hanem reformeszméinek, gazdasági reformprogramjának kifejtésétől is. Így válik valósággá az a lehetetlennek tetsző lehetőség, hogy a Három nemzedék „első könyvében”, e monumentális Széchenyi-könyvben szó sem esik hitelről, ősiség eltörlésének,

robot és dézsma megszüntetésének követelményéről vagy más effélékről,²⁰ — melyek pedig kétségtelen töltöttek be némi szerepet Széchenyi eszmerendszerében. Persze — nem véletlenül maradtak el: hiszen tárgyalásuk esetén menten kiderült volna, hogy Széchenyi eszméinek milyen sok köze van ahhoz a liberális-burzsoá fejlődéshez, amely a Három nemzedék további könyveiben éppen a Széchenyi által posztulált rendszer antitéziseként nyer ábrázolást.

A fenti „felmentvény” birtokában válik lehetővé, hogy Szekfű lényegében megkerülje, ismertetéséből a szó szoros értelmében kirekessze Széchenyi programjának alapkérdését: a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdését; hogy a reformkori magyar politika fő kérdéseit a közjogi és a nemzetiségi kérdésre korlátozza. Így történik, hogy miután az „első könyv” második és harmadik fejezetében Széchenyi-idézetekből egybeállította a magyarság „ösbűneinek” katalógusát s a belőlük folyó „tapasztalati tényeket” s „gyakorlati alapelveket”, Széchenyi konkrét politikai programjának tárgyalására annak előrebecsátásával tér át, hogy hőse e gyakorlati elveket teljes mértékben alkalmazta „a magyar politika kardinális problémáinál, a közjogi és nemzetiségi kérdésnél”. (76. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.) Így történik, hogy a továbbiakban csak két fejezet foglalkozik valamelyest konkrétan Széchenyi voltaképpeni politikájával — a negyedik, mely a közjogi kérdést, s az ötödik, mely a nemzetiségi kérdést helyezi el Széchenyi rendszerében —, s teljességgel hiányzik egy harmadik, helyesebben szólva egy első, a másik kettőt megelőző, Széchenyi eszmerendszerének alapját megvilágítani hivatott fejezet: a polgári társadalomba való átmenetről vallott Széchenyinezetek előadása.²¹

Így történik, hogy a következő fejezet vajmi sovánnyá fogyasztja azt az útmutatást, amelyet Szekfű Széchenyije — a lelki megneemesedés erkölcsi célján túlmenően — a magyar politika konkrét kérdéseinek megoldásához nyújt. Ez a gyakorlati tanulság — a Három nemzedék előadása szerint — mindössze két óvó figyelmeztetésből áll. Az egyik: a közjogi kérdésben, Ausztria és Magyarország viszonyában „kikerülendő... minden olyan lépés, amely a két állam közötti nyugalmat esetleg csak távoli következtésekben is megbolygatná” (86. l.); a másik: a nemzetiségi kérdésben kerülendő a magyar nyelv erőszakos terjesztése az ország nem magyar lakosai között, mint eredményt nem, sőt veszélyes ellenhatást kiváltó módszer. (Vö. 91—97. l.)

Természetesen mindkét mozzanat megvan Széchenyi koncepciójában s kivált az első kétségtelenül igen fontos szerepet is játszik benne. A baj csak az, hogy Szekfű csupán e két mozzanatot emeli ki Széchenyi konkrét politikai elvei közül, s elszakítja azokat a legfőbbtől: a feudális rendből a polgári társadalomba való átmenetre vonatkozó elveitől. Márpedig ki tagadhatná, hogy mind az Ausztriához való viszony kérdése, mind a nemzetiségi kérdés éppen ezen a talajon, a feudalizmus bomlásának, a polgári társadalomba való átmenet

²⁰ Hogy egészen pontosak legyünk: egy-egy szó mégis esik róluk; az 55. oldalon említetik, hogy Beöthy Ákos szerint Széchenyi a „hittel kérdésével nem volt egészen tisztában”, a 81. oldalon pedig Széchenyinek „országos igaztása a nemesi birtokjog, ősiség, adómentesség ellen”.

²¹ Talán nem érdektelen felhívni rá a figyelmet, hogy a jobbágykérdésről szóló egy-két bekezdés és a gazdasági reformokra utaló szócskányi villanások — A közjogi kérdés Széchenyi rendszerében c. fejezetben vannak elbújtatva.

egyre szükségsebbé válásának talaján vetődött fel oly élesen s vált valóban kardinális problémájává a magyar politikának a reformkorban? Ehhez képest az Ausztriához éppúgy, mint a nemzetiségekhez való viszony dolgában Széchenyi által vallott nézetek éppen arra vetnek fényt, *milyen útját-módját* képviselte Széchenyi a magyarországi polgári átalakulásnak.

S itt van éppen a dolog lényege: Széchenyi nem abban tért el a reformmozgalom számos más nagyjától — amit Szekfű mond —, mintha amazoktól eltérően ő nem lett volna bizonyos mértékig liberális: vagyis nem akarta volna a polgári jellegű átalakulást; nem: e tekintetben *hasonlóság* van közöttük. Az eltérés éppen abban áll, hogy számos igen lényeges vonatkozásban — nem utolsósorban az Ausztriához s a nemzetiségekhez való viszony dolgában — *másként, más úton* (a Habsburg-birodalom keretében, a nemzetiségeket nem erőszakkal, hanem „felsőbbség által” megnyerve, a kapitalizálódó nagybirtok vezetésével stb.) képzelte el az átalakulást, mint kortársai közül jónéhányan. Ezt mondják a történelmi tények, ezt mondja Széchenyinek a polgári reformmozgalommal való kétségbevonhatatlan történelmi összekapcsoltsága, Széchenyi koncepciójának lényege.

De hiába mondják, ha ez nem felel meg *Szekfű* koncepciójának, nem felel meg a liberalizmus ellenforradalmi kritikájának; ha nem felel meg az önkényes célkitűzésnek: Széchenyiben nem a magyar *polgári haladás* indítóját, hanem az *ellenforradalmi restauráció* ideológiai előképét megrajzolni. Ezért kell Széchenyit — bármily erőszakos s bármily nehéz is legyen ez — úgy szólván „kioperálni” a liberális reformmozgalomból.

Érzi persze Szekfű is ezt a nehézséget, hogyne érezné. Innen szemmel látható bizonytalankodása az „első könyv” utolsó fejezetében; ahol immár eddigi fejtegetéseit — a Széchenyi általános elveire s konkrét politikai nézeteire vonatkozókat egyaránt — summázva, végső választ kell adnia Széchenyi értékelésének kérdésére; innen az a — tisztán logikai szempontból is feltűnő — ellentmondás, amelybe a végső válasz formulázása során esik. Szekfű itt — mint ismeretes — megkonstruálja a „konzervatív reformrendszer” fogalmát, hogy azután ezt a címet illessze az egész „első könyv” élére, ezt a címkét ragassza Széchenyinek egész koncepciójára. Szól itt először a liberalizmusról — amelyről leszögezi, hogy elveinek legtöbbször „Széchenyi egyenesen tagadta” (99. l.) —, majd a konzervativizmusról, melyről megállapítja, hogy az „a történelmi elvet” foglalja magában, „s belőle folyólag azon követelést, hogy az átalakulás a történetileg kifejlődött, tehát jogosan fennálló viszonyok tekintetbevételével menjen végbe”, „fokenkénti lassú átalakítás” legyen, ami mind „*Széchenyi reformjainak is irányítója volt*”. (102. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.) E fogalmi meghatározások alapján — gondolhatná az olvasó — Szekfű tehát Széchenyit egyszerűen konzervatívnak minősíti. De most jön a meglepetés: „*Széchenyi nem liberális ugyan* — olvashatja alig két oldallal később —, *de azért nem is egészen konzervatív*. . . Módszere, mellyel a változtatást eszközli, konzervatív, *de a változtatásról le nem mond*. Politikai rendszerét tehát konzervatív reformrendszernek nevezhetjük . . .” (104. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.) De hát előbb a konzervatívról is kiderült, hogy változtatni akar, csak hogy „fokenként”, „a fennálló viszonyok tekintetbevételével”, éppúgy mint Széchenyi; akkor pedig minden konzervativizmus „konzervatív reformrendszer”, s így e megjelölés semmi sajátosat nem mond Széchenyiről! Vagy talán a konzervativizmus előbb adott meghatározásával van baj: a konzervatív — ellentétben Széchenyivel — „lemond a változtatásról”; szóval legfeljebb

csak beszél róla, de voltaképpen nem akarja? Vagy tán — horribile dictu — a Széchenyi eszméit ábrázoló megelőző fejezetek egész sorában van a hiba, Széchenyinek a liberális reformgondolattól való éles elhatárolásában; ezért a nehézség, a következetlenség, a logikai ellentmondás? Nem arról van-e szó, hogy a reformkori Magyarországon minden tényleges reform szükségképpen többé-kevésbé liberális jellegű — mert a polgári átalakulás irányába mutató — volt, s így nem lehet Széchenyi reformrendszerét sem egy merőben más rekeszbe skatulyázni? Ilyen és hasonló gondolatok ébrednek az olvasóban az „első könyv” zárófejezetének kapcsán.

Az ilyen gondolatoknak azonban a Három nemzedék szerzője siet gátat vetni, sőt elejét venni. Ezért iktatja e zárófejezetnek legelejére a következő — nem érdektelen — mondatot: „Végigtekintve Széchenyi politikai rendszerén, lehetetlen észre nem venni, hogy abból minden dogmatizmus és elvi megállapítás tökéletesen hiányzik. Mervé dogmák helyett ruganyos életbölcesség árad belőle, mely a Valónak változó körülményeihez hozzásimul, nem törődve következetlenség és elvtelenség vádjaival, miket tényleg nem is került el.” (99. l.) Mint látszik azonban, nem annyira a Széchenyi koncepciójában csakugyan meglévő ellentmondásokról, hanem a könyvben felvázolt Széchenyi-kép és a valóság ellentmondásáról van elsősorban szó . . .²²

Másrészt: a „konzervatív reformrendszer” meghatározás bizonytalanságát, elégtelenségét nyilván maga is érezvén, tartja szükségesnek a záróértékelést továbbfolytatni, kiegészíteni: Széchenyit a „konzervatív reformer” minősítés mellett a „politikai romantikus” minősítéssel is felruházni, — utóbbihoz azonban már nem is „filológiai-logikai úton”, hanem Széchenyiszövegek és logika nélkül, intuitív módon²³ jutva el. Felesleges részletezni — marxista irodalmunk már rámutatott —, milyen éles az elkenyárodás ezen a ponton is a valóságtól, hiszen Széchenyi „gyökeresen az ellenkezőjét akarja, mint a politikai romantikusok: előre akar menni a polgári társadalomhoz, nem pedig vissza a polgári társadalom előtti rendhez, az ancien régimehez”. Felesleges ismételnünk, hogy Széchenyi haladó reformgondolatának a reakciós restauráció színeire való átfestése az 1920-as keltű Három nemzedékben — nem más mint az ellenforradalom által végrehajtott nagybirtokos-nagytőkés restauráció érdekét szolgáló történelemretusálás. (Vö.: *Szigeti*: i. m. 169. l.)²⁴

Ezek után nem lehet nem észrevenni, hogy éppen Szekfű ment a legmeszebbre a tekintetben, amit korholólag vet a korábbi történészgeneráció szemére: „hogy ti. Széchenyit olyannak jellemezték, minőnek látni nekik maguknak jólesett”; „hogy szellemét szinte adaptálták saját viszonyaikhoz és óhajtaikhoz”; hogy „ki-ki megalkotta magának az ő Széchenyijét, kit tiszt-

²² Fejtegetéseink későbbi pontján még szó lesz róla, hogy „minden dogmatizmus és elvi megállapítás tökéletes hiányának” kiemelése voltaképpen milyen „dogmák és elvi megállapítások” ellen irányul.

²³ Lásd a 107. lap korábban már idézett mondatát.

²⁴ Egyébként látnivaló, hogy maga Szekfű sem érezte eléggé meggyőzőnek a magyar romantikáról kifejtetteket. Ezzel a kérdéssel még egy rövid fejezetben, a „második könyv” „Romantikus előzmények” c. első fejezetében foglalkozván, a végére odabigygyesztli: „A fentebbi fejezet hiányait el fogja nézni mindenki, aki tisztában van a politikai romantizmus nehézségeivel. Ez a kutatás még a kezdetén van, *belső ellentmondások* jellemzik. Ugyanazon romantikust ma még forradalmárnak, holnap reakcionáriusnak tartjuk. A magyar romantizmus pedig valóságban töretlen föld.” (119. l. lábjegyzet. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.)

teljen — a saját hasonlatosságára”. (18. l.) A legkirívóbban ez — éppen Szekfű Három nemzedékében történt.²⁵

5. *A konzervatív reform és a liberális reform ellentéte a Három nemzedékben*

„*A fejlődés elvisz Széchenyihez, de nem vele együtt halad tovább.* Ez az a pont, melyre a figyelmet fel kell hívni” (116. l.) — hangsúlyozza Szekfű a Három nemzedék „második könyvének”, az első liberális generációról szóló könyvnek úgyszólván legelején. S valóban: ez a *fő tétele* a reformkorral foglalkozó fejtegetéseinek.

Az eddigiek után nem érthetjük félre: Szekfűnem azt óhajtja megmutatni, hogyan ment *túl* a reformmozgalom a nagy indító koncepcióján (ami a valóságos történeti folyamat), hanem azt igyekszik bizonygatni, hogy mindaz, ami a 30-as évektől s főleg a 40-es években végbemegy: szöges *ellentétben* van Széchenyi irányával, — mindannak *semmi köze sincs* Széchenyi eszméihez, azok egyenes *tagadását* jelenti.

Szekfű e tételét mindenekelőtt a reformkori *irodalom* példáján kívánja szemléltetni. Kölcsyben, különösen Kölcsy Himnuszában s Vörösmarty első költői műveiben találván fel irodalmunk fejlődésének ama virágba szökken romantikus irányát, amely a költészet terén megfelelője Széchenyi konzervatív reformeszméinek, így folytatja: „az irodalom hangja már a harmincas években, méginkább negyvenen túl mindinkább elhajlik Széchenyitől, hogy azután a korszak vége felé sértő diszharmoniaiban legyen teljessé a szakadás.” (117. l.) Éles formában reprezentálja e szakadást már Bajza József, kiben Szekfű Kölcsy—Széchenyi irányának merő ellenlábását rajzolja. „Valóban kell-e nagyobb eltérés két egyéniség közt, mint ami a romantikus Kölcsy és a liberális Bajza közt van. Az irodalomtörténet azt tanítja ugyan róluk, hogy mindketten a német szentimentalizmus tanítványai, de a mi előadásunk, úgy hisszük, eléggé bebizonyítja, mennyire külsőleges ez az egyezés. Kölcsy honfibúval nézett múltba és jövőbe: az elsőben elérhetetlen nagyság ideálképét szemlélte, melyhez hasonlítva a jövőt, keble csüggedt, reményei hanyatlottak. Bajza viszont s vele a liberális fiatalság, a múlttal szemben idegen, színeit fakónak, formáit elavultnak találja, melyeket ha sikerül elsöpörnie, s az útból félretakarítania, megnvlik a jövőnek soha nem látott jóval kecsgetető büszke perspektívája. Az ifjú nemzedék e lelkes hangulata nem altatja el a romantikus Köl-

²⁵ Mindazáltal korántsem mondhatjuk, hogy a Szekfű rajzolta Széchenyi-kép teljesen kiszorult volna már a köztudatból, sőt egyes elemeiben sajátos módon még a felszabadulás után felserdült ifjúságunk tudatába is beférkőzött. Világosan mutatja ez, hogy marxista irodalmunk eddigi kezdeményei e téren nem elegendőek. Bár a Széchenyi-értékelés alapvető vonásait Révai József már évtizedekkel ezelőtt felvázolta (ld. Marx és a magyar forradalom c. tanulmányának V. fejezetét), s a reformkor marxista részletkutatása a felszabadulás óta gazdag eredményt hozott, máig is hiányzik a részletes és meggyőző erejű Széchenyi-ábrázolás. Kísérlet erre — ha persze korlátozott igényű s terjedelmű — Mérei Gyulától az egyetemi magyar történelmi tankönyvsorozat III. kötetében. Széchenyi közgazdasági nézeteinek — alapvető jelentőségük a reális ábrázoláshoz vitathatatlan — eddig legkiterjedtebb marxista elemzése Mátyás Antaltól. (Társadalmi Szemle. 1954 október.) Hogyan s miért vált Szekfűnél Széchenyi kézen-közön politikai romantikussá, tanulságosan elemzi Szigeti idézett tanulmányában. — [Fontos lépés azóta Barta Istvánnak az MTA Történettudományi Bizottsága és Történettudományi Intézete által megvitatott, összefoglaló értékelést nyújtó tanulmánya: Széchenyi István. (Halálának századik évfordulójára.) Társadalmi Szemle, 1960. 2. szám és Századok, 1960. 1–3. sz.]

csey hazafias gondját. . .” stb. (158. l. — Vö. 186. l.) De ha a reformkor költői közül legtöbbet Bajzáról szól is a Három nemzedék szerzője — szinte záporként zúdítva rá gúnyjának és elutasításának nyilait — igazi ellenfelét a reformkori irodalom terén persze nem e közepes tehetségű poétában látja, hanem abban a költőben, aki a „liberális radikalizmusnak” valóban forradalmi képviselője volt, de akit közvetlenül ostromozni mindenesetre nehezebb s kényesebb feladat lenne, mint Bajzát ócsárolni: Petőfiben. Így azután utóbbi alig „jut szóhoz” az első liberális nemzedékről szóló könyv lapjain; igaz viszont, hogy egyetlen említésekor annál vaskosabb jellemzésre talál: benne ábrázolja Szekfű a Széchenyi-Kölcsey vonaltól való *diametrális* elfordulás *végző* pontját. Petőfi „forradalmi versei a Himnusztól számítva *végpontját jelzik egy útnak, mely a földnek egyik sarkától a másikhoz vezet*”. (117. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.)

Természetesen nem bocsátkozhatunk Szekfű ez irodalomtörténeti értékeléseinek részletesebb taglalásába. Nem fejtegethetjük behatóbban azt az eléggé nyilvánvaló körülményt, hogy a reformmozgalom korábbi szakaszán — amikor alighogy megtörtént az indulás, amikor a kibontakozás előtt még csaknem leküzdhetetlennek látszó nehézségek tornyosulnak (mindenekelőtt magának a haladó mozgalmat vezető középnemességnek feudális szűklátókörűsége, reakciós velleitásai folytán), — szükségszerűen több a „honfibu”, a régi dicsőségen kétségbeesve merengés, a törpe jelennek fájdalmas megvetése, a pesszimizmus költőinknél, mint a későbbiekben, amikor az előrehaladás tudata (legyenek még oly korlátozottak is az elért eredmények), a nemzet felpezsdülésének, megmozdulásának, felélénkülésének látása nem véletlenül fakaszt több reményt, önbizalmat, optimizmust a nemzeti mozgalommal együtt élő nemzeti irodalom képviselőiben, — kivált azokban, akik megtalálják a kapcsolatot a néppel, a rendiségen kívülálló demokratikus erőkkkel. Nem akarunk itt részletesebben szólni Kölcsey pesszimizmusának jellegéről sem, amely — mint marxista irodalmunk már meggyőzően kimutatta (*Révai* : Marxizmus, népiesség, magyarság. 22. l.) — éppen „a magyar nemesi ellenzék kicsinysege, a nemzeti ellenállás bajnokainak megyei és rendi korlátoltsága és a magyar haladásért való harcnak — más népek forradalmi harcaihoz viszonyítva — törpe mérete miatt töltötte el” a költőt. Még kevésbé tartjuk feladatunknak azt vitatni, jogosult-e Kölcsey és Bajza költői egyénisége között oly szöges ellentétet kreálni, mint Szekfű teszi, utóbbi költészetében „az ifjú nemzedék lelkes hangulatá”-nak, semmint az almanach-líra szentimentálisan nyomott hangulatának kifejezését látva. S éppen csak röviden utalunk annak a vádnak a rideg igaztalanságára — más összefüggésben még visszatérünk rá —, mely szerint a Kölcsey utáni irodalom a nemzeti múlttal, a nemzeti történelemmel idegenül állt volna szemben. Kell-e jobb cáfolata ennek, mint — a Kölcseyhez képest Szekfű szerint az antipólust képviselő — Petőfi példája, kinek demokratikus hazafisága oly bőven táplálkozott a nemzeti múlt forrásából?

Anélkül, hogy mindezekre alaposabban kitérhetnénk,²⁶ csupán egyetlen tényt kívánunk leszögezni: világos, hogy Szekfű reformkori *irodalmunk* fejlődésében is erőszakos cezúrát konstruál 1830 után, hogy imigyen előkészítse a *politikai* fejlődés hasonlóan ábrázolt menetét. Erre az irodalomtörténeti választóvonalra persze feltétlenül szükség van, hiszen az irodalmi reformmoz-

²⁶ Nem lenne viszont érdektelen, ha marxista irodalomtörténetírásunk egyszer megvizsgálná, milyen hatást gyakoroltak a Három nemzedékben kifejtett nézetek a Horthy-korszak magyar irodalomtörténetírására, irodalomtanítására.

galom a magyar viszonyok közt oly szorosan összefüggött a politikai reformmozgalommal, hogy az utóbbi 1830 utáni „megszakadásának” elmélete nem lenne elég hiteles az előbbire vonatkozó hasonló konstrukció nélkül. A Három nemzedék szerzője hát itt sem riad vissza az erőszakvételtől: az irodalmi reformmozgalom megindulását egészen Kölcheyig s vele együtt — élesen elválasztja mindattól, „ami utána következik”: nemzeti irodalmunk fejlődésének 30-as, 40-es évekbeli nagy fellendülésétől, — ami a valóságban persze nem *szembefordulást* jelentett az eddig követett fejlődési iránnyal, nem „a föld egyik sarkától a másikhoz” vezető utat, hanem *továbbhaladást, előremenetelt* a megkezdett úton: irodalmunk *nemzeti megújulásának* útján.

De éppen ez az, amit Szekfű semmiképpen sem akar tudomásul venni; helyesebben, tudatosan *tagad* mind irodalmi, mind politikai-társadalmi vonatkozásban: a reformkori fejlődésmenet szervező egységét, mint a polgári-nemzeti megújulás előrehaladó folyamatát. Nem arról van szó tehát — amit Szigeti József állapít meg a Három nemzedékkel kapcsolatban (i. m. 166. l.) —, hogy Szekfű metafizikusan szembeállítja a *reformkort a forradalommal*, csupán a reformot tartva a nemzeti fejlődés egyetlen lehetséges módjának, nem látva, hogy a forradalom nemcsak ellentéte, hanem egyben folytatása és betetőzése is a reform útján történő fejlődésnek — *erre* a szembeállításra nem kell Szekfűnél keresni a példát: ilyesmit már (kifejezett vagy kevésbé kiélezett formában) nem egy 67 utáni liberálisunknál is feltalálunk —, hanem annál jóval többről: Szekfű éles cezurát von magán a *reformmozgalmon belül is*, metafizikusan szembeállítja magának a reformmozgalomnak a *megindulását* további *fejlődésével*, — ami viszont már valóban mindaddig példa nélkül való teljesítmény, valóban döntő „újdomság” az egész megelőző történeti-irodalomtörténeti felfogással szemben, s hozzátehetjük: magának Szekfűnek alig három esztendővel korábbi Életrajzbeli nézeteivel szemben.

Hogy a korábbi történet-irodalomtörténetírás a reformkori fejlődésmentet alapjában véve egységesnek tekintette: közismert tény. Ez a történetírás valóban legfeljebb odáig ment el, hogy a reformkorszak s az 1848—49-i forradalom korszaka között konstruáljon metafizikus ellentétet (a forradalmat egyesek 1848 márciusától, mások csak 1848 szeptemberétől számítván). Ezt a nézetet vallotta Szekfű is A magyar állam életrajzában, ahol még szó sincsen a reformmozgalom Széchenyiig tartó s utána következő szakaszának merev szembeállításáról, hanem csak a békés reform és a forradalom szembeállításáról.²⁷

²⁷ Hallgassuk csak meg egy-két 1917-ben kelt megállapítását: „Az irodalmi mozgalom által megkezdett nemzeti renaissance-ot ő [t. i. Széchenyi] hajtotta végre, ez az ő életének legnagyobb eredménye, míg a társadalmi, politikai és gazdasági reformok keresztülvitelére, a gyakorlati részletekre már nem maradván elég ideje, ezeket át kellett engednie . . . a radikális pártnak . . .” (A magyar állam életrajza. 180. l.) „A reformnak eleinte türelmetlen támogatói előreláthatólag ki voltak válandók, hogy radikálisabb ellenzék szerepében úgy a kormányt, mint Széchenyit gyorsabb haladásra ösztökélik. Széchenyi a kormány támogatásától megfosztva, pozitív terveiben anyag és eszközök nélkül magárahagyatva, csakugyan nem tudta a vezetést megtartani és csakhamar látnia kellett, hogy reformterveit a radikálisok követeléseikkel túlszárnyalják.” (Uo. 192. l.) — „. . . ő, az újítás atyja, . . . megtámadta az ő pártjából kiágazott liberális demokráciát . . .” (197. l.) — „. . . Széchenyi életcélja, a békés reformmunka 1848 őszének véres eseményei közt megsemmisült, ő maga, a fejlődés megindítója, elborult elmével tébolydában várta a véget . . .” (Uo. 206. l.) A hasonlóan világos értelmű megállapításokat még hosszan idézhetnők az 1917-ben írt munkából.

1917 és 1920 között azonban „a magyar világ nagyot változott” — hogy Szekfű szavaival szóljunk (a Három nemzedék első kiadásának előszavából); de hozzá kell tennünk — aminek megvallását már éppenséggel hiába keresnők ez előszóban —: ezzel együtt nagyot változtak Szekfűnek a magyar *múltról* vallott nézetei is. Az 1830-as, 40-es évek fejlődését immár nem Széchenyi eszméi továbbvitelének, túlszárnyalásának, radikális meghaladásának minősíti, hanem azok megtagadásának; immár nem a forradalom „véres eseményeit” állítja szembe a megelőző „békés reformmunkával”, hanem a cezúra jóval korábbra kerülvén, a harmincas—negyvenes évek liberalizmusát a megelőző romantikával, a *liberális reformot* (s vele együtt persze a forradalmat) a megelőző széchenyies, *konzervatív reformmal*.

Szekfűnek a Három nemzedékbeli ez „újítása” pedig nem jelentett kevesebbet, mint a XIX. század első fele magyar történelmének gyökeres átértékelését — jobboldali irányban, ellenforradalmi irányban. Míg Szekfű elődei legfeljebb odáig mentek, hogy a forradalmat ítélték el a békés reform nevében, így ha 1848—49-cel szemben foglaltak is állást, de a megelőző reformkorszakot történetünknek nagy, dicsőséges, haladó korszakaként értékelték, — addig Szekfű *nemcsak 1848—49-et utasítja el* (ez elutasítás szenvedélyes hőfokában is messze túlhaladva a korábbi történészeket), hanem *1848—49-cel együtt a megelőző reformkorszak túlnyomó részét is*. Ha ugyanis 1830 után gyökeres szakadás következett be a reformmozgalomban, s a szakadék túloldalán diadalmasan előretörő „liberális reformnak” semmi köze sincs az innenső parton rekedt „konzervatív reformhoz”, Széchenyi eszmerendszeréhez, sőt azt egyenesen tagadja — ez a Három nemzedék „második könyvének főtétele” —, s ha Széchenyi konzervatív reformeszméi jelentik a tökéletességet, szolgálnak mércéül, örök értékrendszerül — ez volt, mint láttuk az „első könyv” főmotívuma, — akkor mindebből természetesen következik, hogy a *harmincas, negyvenes évek liberális reformmozgalma, tehát a reformkorszak túlnyomó része* — mint Széchenyitől való eltávolodás, vele szembe fordulás — *immár nem haladásnak, hanem hanyatlásnak tekintendő, vege mélyebb és súlyosabb hanyatlásnak*. S ezt a következtetést Szekfű nem is habozik kimondani. „Széchenyi. . . nézeteivel a múlt század negyvenes éveiben kiszorult a magyar politikai életből. Helyét elfoglalta az első liberális generáció. *A hanyatlás korát én ettől az időponttól számítom.*” (10. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.) Az út 1830 után kettévált — szögezi le, — „. . . egyik ágán Széchenyi csakhamar szinte egyedül vonszolta megtört lelkét, *másikon pedig az egész nemzet zárt sorokban, lelkes hangulatban nyomult a katasztrófa felé.*” (118. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.)²⁸

²⁸ Mindez igazán világos beszéd; annál érthetlenebb, hogy van, aki még mostanában is azt állítja, hogy Szekfű csak az 1867 utáni időtől számította a magyarság hanyatlásának folyamatát Három nemzedékében. [Merei Gyula id. tanulmányában már azt az álláspontot foglalta el: Szekfű „nyíltan le nem írt vélekedés”-e szerint „Magyarországon a hanyatlás nem 1867 után, hanem már az 1840-es években elkezdődött”. (Századok, 1960. 202. l.) De mint a fentiekből kitetszik, a Három nemzedék szerzője nyíltan is leírta ezt a véleményét.]

Másként állt persze a dolog a három évvel korábbi Életrajzban. Ott az 1830—40-es évek csakugyan nem minősültek hanyatlásnak, sőt még arról olvashattunk, hogy a modern nemzet kialakulása szempontjából „a negyvenes években a magyar fejlődés valóban elérte *legmagasabb pontját* . . .” (196. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.) Igen ám, de az Életrajzban még *egyáltalán nem* esett szó hanyatlásról, — a XIX. század második

Nem érdektelen megemlíteni: az 1830—40-es évek hanyatlássá minősítése oly merész történeteszemléleti újítás volt, hogy az ellenforradalmi rendszerhez igazodó hivatalos történettudomány egyik-másik képviselője részéről is ellentmondást váltott ki. Elsősorban Mályusz Elemérré gondolunk, aki ugyan már az 1920-as évek elején maga is hozzájárult nemzeti történetünk ellenforradalmi felfogásának kialakításához, mégis szót emelt a reformkorszak felfogásának Három nemzedékbeli „erős revíziója” ellen, azt hangoztatva, hogy az „még nem a hanyatlás kezdete. A reformkor a legszebb korszak a szomorú magyar éjben.” (A reformkor nemzedéke. Századok, 1923. 17. és köv. l.)

Persze voltak, akik azon nyomban nagy örömmel fogadták a reformkor megbélyegzését. A legmesszebb ment a Három nemzedék egyik klerikális ismertetője, aki nem átallotta azt a megállapítást tenni: a reformkorszak is hanyatló korszak lévén, a szatmári békétől II. József fellépéséig terjedő periódushoz kell visszanyúlni, hogy nemzetünk fénykorára találjunk. (Patek Ferenc: Katolikus Szemle. 1921. 196. l.)

Mondanunk sem kell, Szekfű és túlbuzgó követői voltak azok, akik *teljes mértékben* levonták az *ellenforradalom győzelmének* történeteszemléleti konzekvenciáit: nemcsak magát a *forradalom* korszakát, hanem a forradalmat *megelőző*, ahhoz *vezető* évtizedeket is kirekesztve a nemzet fejlődésének vonalából, úgyszólván „cordon sanitaire”-t vonva *minél messzebb* a forradalomtól, 1830 körül, vagy — mint Patek tette — akár még egy félszázaddal is korábban.

*

Vegyük most már röviden szemügyre, mik azok az érvek és ismérvek, melyek alapján Szekfű e gyökeres történeteszemléleti változtatást végrehajtja, Széchenyi eszmerendszerével, mint a politikai romantika, a konzervatív reform rendszerével, a liberális reformmozgalmat élesen szembeállítja, s az utóbbit katasztrófába sodró hanyatlás folyamataként ábrázolja.

Az érvelés egyes mozzanatait már az eddigiekben is érintettük. Széchenyi konzervatív reformeszméje, „... a magyar romantikus történet- és nemzetfelfogás... a korszak minden más romantikájához hasonlóan *keresztény és nemzeti*, tehát itt, nálunk magyar földön: *keresztény és magyar*”. (115. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.) E keresztény-magyar alapeszmének azonban a harmincas évektől kezdve: „helyébe lép és csodásan rövid időn uralkodóvá válik a liberális eszme. A negyvenes évek magyarsága *nem keresztény* többé... Ez az új *liberális magyarság*, bármennyire magyar, *nem a Széchenyi és nem a Kölcsey és Vörösmarty magyarsága*” (117. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.), amennyiben ti. már nem keresztény, már eldobta magától az erkölcsi megigazulás keresztény vallásos követelményét.

Mint látszik, itt annak — a fentebb már említett — tételnek a magyar viszonyokra való alkalmazásáról van szó, amely szerint a francia forradalom utáni fejlődést jellemző liberalizmus tagadja, kizárja a keresztény(-germán) elvet. E tétel — emlékszünk — az Életrajzban még nem szerepelt (ott a keresztény-germán elv és a liberalizmus Magyarországon — egymástól függetle-

felét, az 1867 utáni fejlődést illetően sem. A *hanyatlás* koncepciója — ezt ismételten hangsúlyozni kell — 1917 és 1920 között született meg Szekfűnél, s rögtön egészen az 1830-as, 40-es évekig visszamenőleg.

nül ugyan, de — egyaránt léteztek); annál részletesebb tárgyalásra talál azonban a Három nemzedékben.

A liberális és a keresztény világfelfogás — fejti ki itt Szekfű — egymással szögesen ellentétesek. „Egyrészt az emberek eredeti jóságában, természetes értelmében való hit, másrészt az eredendő bűnnek keresztény dogmája; egyrészt a Társadalmi Szerződés egyéni szabadságelmélete, másrészt az Add meg a császárnak, ami a császáré fegyelmező elve; itt szabadság, ott tekintély; itt ész, ott erkölcs; itt jogok könyörtelensége, ott felebaráti szeretet — mélyebb-reható különbségeket alig lehet elképzelni.” (143. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.) — De a mélyreható *világfelfogásbeli* ellentét mellett — vélekedik a továbbiakban — „másként állott a dolog a liberalizmus *gyakorlati* kívánságaival, a politikai, társadalmi és egyéni szabadságokkal, melyeknek legnagyobb része nem ellenkezett a kereszténységgel. . . A liberalizmustól függött tehát e gyakorlati, megvalósítható tanokat állítani előtérbe, s az egyházellenes forradalmi frazeológiát megszüntetni, amely esetben a keresztény világhatalommal párhuzamosan, nem ellentétben működhetett volna.” (144. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.) Sajnos azonban — állapítja meg végső eredményként — a liberalizmus nem ezt tette, „félreismerte” a kereszténységet, különösképpen a katolikus egyházat, „szükségtelenül tagadott olyan tekintélyeket is (elsősorban éppen az egyház tekintélyét), melyek az *abszolutizmussal és rendiséggel legfőlebb ha időleges, felbontható, de semmiképp sem szerves kapcsolatban* állottak. . . A liberalizmus nem mulasztott el egy alkalmat sem egyházellenes, antikeresztény irányának dokumentálására.” (143—144. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.)

Természetesen nem lehet feladatunk reformkori liberálisainknak a keresztény vallásos felfogáshoz való viszonyát vizsgálni. Annyit mindenesetre leszögezhetünk, hogy ezen az alapon éppenséggel nem lehet éles választóvonalat húzni a magyar „romantikuskok” és „liberálisok” között. Elegendő e ponton magára Szekfűre hivatkozni, aki az Életrajzban még kijelentette: „A magyar romantika, a németnek ifjabb nővére, mégis lényegesen különbözik emettől, mert a *vallásos* elem, a német romantikának egyik legfontosabb alkatrésze, *nincs meg benne olyan mértékben, hogy jellemző lehetne rá*”;²⁹ másrészt a magyar liberalizmus olyan kiemelkedő képviselőire utalni, mint Eötvös József és Deák Ferenc, akiknek katolikus vallásossága viszont közismert tény.

Ami pedig a magyar reformmozgalomnak a katolikus *egyház* uralkodó helyzetéhez való viszonyát illeti, Szekfű érvelését ebben a vonatkozásban sem tudjuk helytállónak elfogadni. Az természetesen igaz, hogy a magyar polgári-nemzeti megújulás mozgalmát szükségszerűen *antiklerikális* vonások jellemezték, amelyek a mozgalom különböző fejlődési szakaszain, ill. különböző irányzatainál, képviselőinél különböző élességgel jelentkeztek. Arról azonban szó sincsen, mintha csupán a Szekfű által vont cezúrán *túl* eső, „liberális” reformpolitikusok emelték volna fel szavukat a katolikus klérus túlhatalma és kiváltságai ellen, a „romantikus” szemlélet viszont védelmet nyújtott volna a katolikus hierarchia ilyenfajta félreismerése ellenében. Ismeretes pl., hogy Kölcsey az 1832-es országgyűlésen a felvilágosodás érveivel fordult szembe a vegyes házasságok kérdésében a katolikus egyház igényeivel és büszkén vallotta magát a vallási türelmességet védve „a világoosság-terjesztő század”

²⁹ „A magyar romantika olyannyira a nemzet múltjából és jelenéből fakadt, hogy . . . [a] vallásos momentumokat szinte kizárta köréből.” — A magyar állam életrajza. 177. l.

hívének a „sötétségi elvek”-kel szemben. (Vö. Révai: Marxizmus, népiesség, magyarság. 39. l.) Aminthogy távolról sem úgy áll a dolog, mintha csupán a liberális reformmozgalmon múlt volna: együttműködik-e a gyakorlati politika mezején a katolikus egyházzal, avagy sem. Ezt kizárta tette az a közismert körülmény, hogy a klérus politikai téren éppen az udvarral és a konzervatív arisztokráciával működött a legszorosabban együtt, a Habsburg-uralom és a feudális-monarchikus rend fenntartásának buzgó támogatója volt, tevékenységével éppen nem igazolva Szekfünek azon tételét, amely szerint „az abszolutizmussal s rendiséggel legfőleg ha időleges, felbontható, de semmiképp sem szerves kapcsolatban állott. . .”

Mindennek részletesebb vizsgálata azonban messze túl vinne dolgozatunk keretein, célkitűzésein. Így hát megállapítva, hogy Szekfü első bűnként „antikeresztény” voltát rója fel a liberális reformmozgalomnak, már át is térünk a reformkori liberalizmus Három nemzedékbeli bűnlajstromának további pontjaira.

*

Megtudván, hogy a politikai romantikát, ill. a konzervatív reformpolitikát keresztény és nemzeti irány jellemzi; megtudván továbbá, hogy a liberalizmus a *keresztény* eszmét tagadta, — különös érdekléssel bír most már az a kérdés, hogyan vélekedik Szekfü a *nemzeti* eszme és a liberalizmus viszonyáról, a liberális reformmozgalom *magyar nemzeti* jellegéről.

Ez nem lehet kérdéses — vethetné közbe valaki. A reformkori liberális mozgalom oly kifejezetten nemzeti jellegű, hogy ehhez nyilván szó sem férhet. Egyébként — mondhatná — már az eddig idézett megállapításokból kiderül, hogy ezt Szekfü is elismerte; hiszen a liberalizmus „antikeresztény” voltáról is így beszélt: „Ez az új liberális magyarság, *bármennyire magyar*, nem a Széchenyi és nem a Kölcsey és Vörösmarty magyarsága.” (117. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.)

Igen — válaszolhatjuk —, ez azonban még korántsem végső szava a Három nemzedék szerzőjének a reformkori liberalizmus nemzeti voltának kérdésében.

Azzal a ténnyel mindenesetre szembe kell néznie, hogy „liberális korszakunk egész folyamán e két elem: magyar nemzetiség és liberalizmus a legszorosabb összefüggésben áll egymással, mindenütt egységesen lépnek fel”. (117. l.) Mint tudjuk, ez a szoros összefüggés a legteljesebben szükségszerű; a feltörekvő burzsoázia (ill. a burzsoázia funkcióját képviselő osztály) mindenütt liberális szabadságjogokat kíván a feudális-rendi kötöttségekkel szemben, s egyben a nemzeti törekvések bajnokaként jelenik meg, hogy gazdasági tevékenységét a nemzeti piac egészére szabadon kiterjeszthesse. Liberalizmus és nacionalizmus — két, egymással szorosan összefüggő oldala a burzsoá átalakulás ideológiájának mindenütt, s különösen olyan országban mint Magyarország, ahol a polgári átalakulás egyik fő követelménye éppen az idegen uralom lerázásában, a nemzeti függetlenség kivívásában állott.

Szekfü első lépése tehát: a liberális és nemzeti törekvések elválasztása, „szétkülönböztetése”. „. . . a liberalizmusnak határozottan nemzeti iránya — úgymond — nem *eredeti tulajdona*, de terjedése közben minden egyes nemzet körében hozzákapcsolódott. Az abszolút és rendi monarchiák többnyire a középkorból származván, a nemzetiségi elv ellenére, annak állandó sérelmével állottak fenn, s most a liberalizmus megdöntésükre törekedvén, magáévá tette,

kisajátította magának a nemzetiségi elvet.” (140—141. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.) Vagy máshelyütt: „. . . a liberalizmus, ami elvi tartalmát illeti, nem volt alávetve nemzeti korlátoknak. . . A nemzeti és liberális eszme szoros kapcsolata tehát részben *véletlen történeti* jelenség: mindkettő a szent-szövetség nyomása alatt fejlődött, ugyanazon célt követve egyesült egymással, — részben pedig a liberalizmus terjeszkedési módjából következett. Mivel ez a tömegeknek egyéni szabadságot hirdetett és természeti ösztöneiket szabadjukra eresztette, mi sem érthetőbb, mint hogy e fölszabadult ösztönök közül a legősibb, a primer tört elő legnagyobb erővel: s ez a faji ösztön, a nemzeti összetartozás érzése.” (170. l. — Kiemelés tőlem P. Zs. P.) E megállapításokat idézve elsősorban nem arra akarjuk a figyelmet felhívni, hogy Szekfű nem ismeri fel a nacionalizmusnak a liberalizmussal azonos szociális-gazdasági tőről, a burzsoá átalakulás talajáról sarjadtát, s az addig elnyomott faji ösztönök feltörésével magyarázza a nacionalizmus megjelenését, — hanem arra a fáradozására, hogy liberalizmus és nacionalizmus *szükségszerű* kapcsolatát — legalábbis részben — történeti *véletlenné* degradálja, a történeti folyamatban szorosan *összefüggő* jelenségeket egymástól mesterségesen *elkülönítse*.

Ez azonban még csak az első lépés. Liberális és nemzeti eszme *elkülönítését* csakhamar követi egymással *szembeállításuk*. „. . . a tan [értsd: a liberalizmus] — olvashatjuk a fentebbi folytatásaként — *minden országban, minden népnél ugyanaz maradt*, amint ez a liberalizmus racionalista eredeténél fogva másként nem is lehetett. Az ember természettől fogva alkalmas lévén Ész és Szabadság elveit megvalósítani, számbavehető faji különbségek nem létezhetnek, melyek az Ész és Szabadság győzelmét akadályozhatnák. A liberális szabadságok tehát minden talajba átültethetők, mindenütt gyökeret vernek és virágot hoznak, *tekintet nélkül a fennálló társadalmi és állami viszonyokra*, melyek lehetnek még oly nyomasztók, Szabadság és Ész legyőzi ellenállásukat. Ez volt erős hite francia, olasz, német, svéd liberálisnak egyaránt, csak úgy, mint a magyarnak.” (141. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.) — Íme: már a liberalizmus általános jellemzésénél — Szekfű a fenti megállapítást a „második könyvnek” a nyugati liberalizmus alapelveiről szóló fejezetében teszi — feltűnik a további vádpont: *a liberalizmus nem vet számot az országok közötti különbségekkel, a nemzeti sajátságokkal*, — általános elveinek alkalmazásakor nem veszi figyelembe az országonként eltérő társadalmi és politikai viszonyokat.

Ez a vádpont konkrétizálódik azután s telik meg egyre élesebb tartalommal, amikor Szekfű a nyugati liberalizmus ismertetéséről áttér a reformkori magyar liberalizmus elemzésére. Ez az áttérés, a nyugati liberalizmus Magyarországra jutásának ábrázolása — teljesen szellemtörténeti módszerrel történik: a Nyugat-Európában, elsősorban Franciaországban kifejlődött liberális szellemirány elhat hazánkba, ahol is lelkes követőkre, utánzókra talál. Nem egyébről van szó, mint egyszerűen a francia liberalizmus mechanikus átvételéről, a liberális ideáknak „példátlan diadalmenetéről” a harmincas-negyvenes években, amikor is „összehúzott, erőltetett tempóban rohannak át a századokon alvó magyar lelkeken. . . a nyugati szellemirányok”, s „magyarjaink a nyugatról beszármazott eszméket magukévá tették és mintha csak szentírás igéi volnának, betű szerint alkalmazták”. (117, 119, 182—183. stb. l.)

Mennyiben szellemtörténeti szemléletű ez az előadás? Egyrészt annyiban, hogy a nyugati liberalizmus pusztán mint *eszmeáramlat* van ábrázolva — anélkül, hogy fény derülne a liberális ideológia *társadalmi gyökereire*, burzsoá

osztálylényegére; másrészt, hogy a nyugati liberalizmus magyarországi megjelenése is csupán mint egy „szellemirány” *térhódítása, behatása* kerül előadásra, amely nyugatról jövet megszállta a magyar társadalom meghatározott rétegeit — anélkül, hogy megvilágítást nyernének azok a hazai társadalmi feltételek, amelyek *megalapozták* a liberalizmus fellépését és kibontakozását Magyarországon is.

Nem így áll a dolog — vethetné közbe valaki —: Szekfű igenis összekapcsolja a liberális ideológiát társadalmi alapjaival! Hiszen leszögezi, hogy: „A forradalomnak és liberalizmusnak ideáit a nyugati államokban mindenütt a nemesség és jobbágyság közt álló polgári osztály, a *tiers état* valósítja meg. Ahol ez a harmadik rend számban, műveltségben és gazdagságban hatalmas volt, ott az új kor eszméi előbb-utóbb diadalra jutottak. Így elsősorban Franciaországban.” (120. l.) Másrészt feladatául tűzve ki, „... azon rétegeket venni szemügyre, melyekben a liberalizmus legelőbb és legtartósabban gyökeret vert” Magyarországon (119. l.), egy egész fejezetet szentel a „második könyvön” belül a magyar társadalom vizsgálatának, különösképpen a magyar „*tiers état*”: a középnemesség vizsgálatának, megállapítva, hogy „nálunk még a XIX. század negyvenes éveiben sem létezett olyan polgári osztály, mely anyagi és szellemi jólét birtokában vállalkozhatott volna az országnak nyugati mintára átalakítására. A nemzeti feladat ilyen körülmények között azon osztály vállaira hárult, mely az ősi magyar térségeken ez adott időpontban egyedül rendelkezett vagyoni jóléttel, anyagi és szellemi függetlenséggel, egységes és egyenletes műveltséggel. És ez az osztály a *közneemesi rend*.” (126—127. l.) Minthogy pedig ezen belül is „emberi méltósággal, a halhatatlan lélek igényeit betöltve” csak azok élhettek, „kik legalábbis nyolcszáz vagy ezer holdnyi termőföldet mondhattak magukénak”, végül is arra az eredményre jut, hogy „a nyugati ideák csak azon társadalmi rétegben találtak termékeny talajra, melynek tagjai átlag ezer hold földnek voltak urai”; így „a nagyobb birtokkal rendelkező vidéki közneemesség”, a *közneemesség* vált Magyarországon a liberalizmus hordozójává. (129—133. l.) Íme a társadalmi elemzés, íme a liberális ideológiának összekapcsolása szociális gyökereivel!

Igen — válaszolhatjuk —, Szekfű csakugyan végrehajtja a magyar társadalom illetően vizsgálatát; de módszere mégis csak szellemtörténeti, az ideológiának a társadalmi viszonyokkal való összekapcsolása mégis csak *látszólagos*. Itt nem a vizsgálat *részlethibáira* gondolunk,³⁰ hanem arra a szemléleti módra, amely *alapvetően* jellemzi. Szekfű abból a nézőpontból vizsgálja a reformkori magyar társadalmat, vajon melyik osztály vagy réteg volt *képes* arra, hogy a nyugatról jött eszméket *átvegye, befogadja*; de fel sem veti azt a kérdést, milyen társadalmi-gazdasági adottságok *kényszerítették* ezt az osztályt vagy réteget arra, hogy a liberális elveket *átvéve, saját produktumává tegye*, s a maga körülményei szerint alkalmazza; fel sem veti azt a kérdést, minő gazdasági-szociális viszonyok tették *szükségszerűvé*, hogy a liberalizmus a magyar talajból is *kinőjön*, kisarjadjon.

A kérdés nyomban teljesen világossá válik, mihelyt átgondoljuk, milyen *kritériumok* alapján jut Szekfű arra a megállapításra, hogy nálunk csupán a középnemesség válhatott a liberalizmus hordozójává. Ama osztályról van szó szerinte — mint idéztük —, amely Magyarországon egyedül rendelkezett

³⁰ Mint pl. arra, hogy Szekfű a XIX. század negyvenes éveire a burzsoáziának a polgári átalakuláshoz szükséges minimális fejlettsége létrejöttét sem ismeri el. (Ld. 125. l.)

„vagyoni jóléttel, anyagi és szellemi függetlenséggel, egységes és egyenletes műveltséggel”, vagy — mint utóbb még teljesebben felsorolja — amelyben egyedül volt „vagyoni és szellemi jólét, politikai érettség és iskolázottság, emellett magyar származás és magyar nemzeti érzés” feltalálható. (133. l.) Mint látjuk, éppen a *legdöntőbb* kritérium maradt el a felsorolásból: a középnemességnek a mezőgazdaságban *árutermelővé válása*, megindulása s előrehaladása a *polgárosodás* útján s emiatt érdekeltsége a *burzsoá jellegű* átalakulásban. Anélkül ugyanis, hogy *burzsoá* funkciókat gyakorolt volna — lehetett ám vagyonos, művelt, nemzeti érzésű s származású —, nem válhatott volna *ténylegesen* hordozójává a liberális eszméknek, *szociális talajává* a *polgári* átalakulás ideológiájának.³¹

A szellemtörténeti szemléletben tehát homályba borul a liberalizmus osztálylényege, burzsoá jellege, s ezzel ellepleződik az a tény, hogy ha idegenből vettük is át a liberalizmust, ez az átvétel *nem külsőleges, mechanikus, véletlen-szerű*, hanem *a magyar feladatokból*, a Magyarországon is aktuális polgári átalakulás feladatából fakad. S ezzel összefüggésben ellepleződik az a tény is, hogy azért emelte fel nálunk éppen a középnemesség a liberalizmus zászlaját, mert hazánk *sajátos* történeti fejlődése és helyzete folytán éppen *a középnemesség vált a polgári átalakulás vezető erejévé*, a burzsoá funkciók gyakorlójává, a kevésbé fejlett városi burzsoázia érdekeinek is képviselőjévé. Ez utóbbi tényben a hazai viszonyoknak a nyugatitól *eltérése*, a magyar fejlődés fontos specifikuma jut kifejezésre, — tehát olyan *nemzeti sajátosság*, melynek éppen *hiányát* olvassa Szekfű a liberalizmus fejére.³²

Ekként egyenleti a szellemtörténeti módszer, az eszméknek és a társadalmi létfeltételeknek csupán *látszólagos* egybekapcsolása az utat a felé, hogy a Három nemzedék szerzője mindeme tények előtt szemet hunyjon s végül is kimondhassa, ami a szívében fekszik: *a liberalizmus lényegében idegen a hazai talajtól*; nem egyéb, mint „*idegen országból máról holnapra odafütt növény*” (148. l.); olyan mozgalom, amely „*nem magyar földből nőtt ki*” (169. l.); stb., stb., — *szóval nemcsak hogy nem keresztény, de voltaképpen nem is nemzeti*.³³

³¹ A középnemesség előrehaladó polgárosodása mellett szükség volt a *városi burzsoázia* bizonyos minimális fejlettségére is ahhoz, hogy a középnemesség valóban a burzsoá-liberális átalakulás képviselőjévé váljék. Mint ismeretes, ez utóbbi feltétel is előállott a harmincas-negyvenes évekre. — Hogy Szekfű, mint utaltunk rá, ezt sem ismerte el, ugyancsak szemléletének alapvető fogyatékoságából: a liberális ideológia és a társadalmi viszonyok elégtelen összekapcsolásából következik.

³² Hogy mennyire alapvető jelentősége volt a középnemesség árutermelővé válásának, polgárosodásának a liberális ideológia átvételében, mi sem mutatja jobban, mint e folyamat lényeges eltérése attól a vagy négy évtizeddel korábbi jelenségtől, amikor a felvilágosodás eszméit „vette át” a magyar köznemesség. Akkor jórészt valóban csak külsőleges hatásról volt szó: a felvilágosodás polgári eszméi a köznemességben még nem találtak szociális talajra. Ehhez képest az „átvétel” során — a köznemességet osztálymértékben tekintve — vajmi kevés maradt a felvilágosodás burzsoá ideológiájából: a felvilágosodás tanai a nemesség *feudális* osztályideológiájába süppedtek, „Rousseau-t Werbőczy kőpönyegébe burkolták”. Annak idején ugyanis a középnemesség legfeljebb ha elindult a burzsoává válás útján; most viszont, polgárosulásának jóval magasabb fokán, a nyugatról származó liberális eszmék valóban gyökeret verhettek benne s hazánkban is lényegileg *burzsoá* ideológiaként jelentkezték és hatottak.

Ugyanakkor persze az a körülmény, hogy nálunk nem igazi burzsoázia, hanem feudális eredetű, burzsoává csupán alakulóban levő középnemesség vált a liberalizmusnak fő hordozójává, természetesen sajátos színezetet kölcsönzött a liberális ideológiának is. Ezt itt éppen csak jelezzük; bővebben dolgozatunk későbbi részletében lesz szó róla.

³³ A szellemtörténeti módszer csupán egyenleti az utat, megteremti a lehetőséget a nyugati liberalizmus hatásának illetően értékelésére; *egyedül a módszertől* ez persze

Ezzel pedig előállott a konzervatív reform és a liberalizmus közti cezúra újabb kritériuma, melynek alapján a szembeállítás még jobban ki lehet élezni. Íme: egyfelől „a *nemzeti talaj embere, Széchenyi*” (184. l.), valamint azok, „kik Széchenyihez hasonlóan az *anyaföld talaján állva*, nem osztottak Kossuth illúzióiban (uo.), „a liberalizmus doktrináitól ment politikusok”, kik „*számbavéve a speciális magyar viszonyokat*” (238. l.), alakítják ki a teendőkről felfogásukat, „a *liberális doktrináktól mentesen szemlélik a magyarság speciális viszonyait*” (239. l.) stb., stb., — másrészt az „elvi liberális” Kossuth, aki „*ilyen [értsd; nemzeti] különbségeket nem vett, nem vehetett észre*” (200. l.), vagy a „meggyőződéses liberális” Bajza, „ki már *eltépte a láncokat, melyek a magyar talajhoz fűzték*” (156. l.), s általában a „politikai liberalizmus. . . , mely elvekkel és az adott politikai viszonyok részleteivel, *pozitív reformokkal* édeskeveset törődött” (161. l.), a liberális mozgalom, amely „*távolállott minden pozitív, magyar talajra alkalmazható reformtörekvéstől* (153. l.), amelynél a „*magyar élet jelenségeire irányuló reformtörekvések helyett* meg kell elégednünk oly általános lelkesedéssel, alig körvonalazható hangulattal, mely a közéletben. . . jelszavak segítségével nyilvánult” (154. l.), stb., stb. (A kiemelések tölem. P. Zs. P.)

De — állunk meg egy pillanatra mindezek olvastán, szinte nem akarva hinni szemünknek — valóban a liberális reformmozgalomról ír így a szerző? Valóban Kossuthról s a liberális nemesi ellenzékéről állít olyasmit, hogy elszakadt a magyar talajtól, hogy nem voltak konkrét, a magyar viszonyokra irányuló reformtörekvései? Igen, így van, szó sincsen tévedésről; éppen ezt hirdeti a Három nemzedék „második könyve”, — nem átalva merőben kiforgatni a reformkor, a reformországgyűlések történetét, a mesterséges választóvonal, a kiagyalt szembeállítás érdekében.

„A Széchenyitől megindított reform *mellékvágányra* tolódik, — olvasuk — . . . E tekintetben az 1832—36-i országgyűlés képez *fordulópontot*”. (167. l. — Kiemelés tölem. P. Zs. P.) Ettől az országgyűléstől kezdve, ha polgári reformkérdések kerülnek szőnyegre: jobbság helyzetének javítása, örökvaltság, nemesi adómentesség megszüntetése stb. — akkor azok már mint „eredetileg Széchenyitől felvetett nagy reformkérdések” (pl. 167. l.), mint „konzervatív reformpontok” (pl. 168. l.) szerepelnek Szekfű előadásában, amelyeket legfeljebb elfogadnak (s támogatnak) a liberálisok is, „amennyiben nem ellenkeznek a liberális világfelfogással” (168. l.), de amelyek közül „végleges megoldást egyik sem nyert, mivel az országgyűlésen a *Széchenyi-féle reformkérdéseknél* még sokkal nagyobb port vernek fel a *szorosan vett szabadelvű tárgyak*, így a vallási kérdés meg a sajtószabadság ügye.” (167. l. —

még korántsem következik. Szekfű az Életrajzban is szellemtörténész módján kezelte a kérdést, s ott sem ismerte fel a középnemesség burzsoává válását — („Magyarország a 19. század elején közjogi és gazdasági szempontból ugyanaz az állam volt, mint a 16. században. Az új fejlődési foknak nyugati tényezői [értsd: iparos és kereskedő polgárság] hiányozván, . . . Magyarországot . . . a kiváltságos osztályok emelték fel a fejlődés következő fokára”: 171—172. l.) — mégsem bélyegezte talajtalan importnak a liberalizmus térhódítását; sőt nem átalotta még „a magyar történet egyik alapjelenségét, mely Szent István óta a sorsforduló pontokon újra meg újra felmerül”, ismerni fel „abban . . . hogy a magyar fejlődés hátramaradása és elmaradása esetén nyugati kultúra beoltásával gyógyítandó”. (Uo. 175. l.) A szerzőnek a külföldi hatással szembeni oly éles averziója, mint látszik, 1917 és 1920 között támadt, amikor egy újabb „sorsforduló ponton” megint csak külföldi példa követésével történt kísérlet hátramaradásunk orvoslására, — a példát azonban immár nem nyugatról, hanem Európa keletéről véve.

Kiemelés tőlem. P. Zs. P.) (Szóval az örökváltság, a köztelherviselés stb. — nem „szorosan vett szabadelvű tárgy”! Szóval a polgári reformok keresztülvételét nem a konzervatívok, a kormány, az udvari körök akadályozzák, hanem — a liberális ellenzék, amely más tárgyakra irányítja a figyelmet!) „Új témák sokasága tódul elő és lepi el az emberek érdeklődését, köztük — s ez a tragikus nemzetünkre — éppen azok, melyeket Széchenyi mindörökre távol akart tartani a magyar földtől. A liberális diszkusszió középpontjában egyszerre csak ott áll *a nemzetiségi és a közjogi kérdés.*” (169. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.) (Szóval az úrbéri viszonyokból való kibontakozás stb. — többé már nem áll középpontban, nem tárgya a „szabadelvű buzgalom”-nak!)

Igen jellegzetes történetírói módszer! Ha a *Széchenyiről* szóló „első könyvben” — emlékszünk — Széchenyi polgári irányú reformprogramja egyáltalán nem került kifejtésre, s ettől úgyszólván független létet nyertek a közjogi és nemzetiségi kérdésben vallott, részletesen ismertetett nézetei, hogy ezáltal rendszerének a liberális reformtól való teljes különállása demonstráltassék, — akkor most Kossuthról s *a liberálisokról* szóló „második könyvben” már éppen *ellenkező* szerkesztési fogással találkozunk, *ugyanazon* cél szolgálatában: most a „pozitív” reform immár tisztán Széchenyi ügyeként jelenik meg, amihez a liberálisoknak vajmi kevés közük van; utóbbiak más „szorosan vett szabadelvű tárgyak” iránt táplálnak csak fogékonyságot, ill. főként éppen a nemzetiségi és közjogi kérdésekben tanúsítanak aktivitást, ott, ahol Széchenyi „noli tangere”-t ajánlott. Ezzel a konstrukcióval a szerző egyrészt előkészíti a maga számára azt a lehetőséget, hogy a továbbiakban Kossuth és a liberális ellenzék politikáját is csak *két* kérdésben tegye tüzetesebb ismertetés tárgyává; a nemzetiségi és a közjogi kérdésben (a „második könyv” ötödik és hatodik fejezetét: „Nemzetiség és liberalizmus”, „Oppozíció és közjogi radikalizmus” szentelve erre), a liberális ellenzék esetében is elmellőzve az *alapkérdésre*, a feudalizmusból a polgári társadalomba való átmenetre vonatkozó program vizsgálatát; szóval a konkrét tárgyalást a „második könyvben” is az említett két kérdésre korlátozva, csupán Széchenyi és a liberális ellenzék közötti *ellentétet* hangsúlyozza ki, s rejtve hagyja azt az alapvető hasonlóságot, hogy mindkét esetben *a polgári átalakulás követelményéről, a polgári jellegű reformnak* — habár jelentékenyen eltérő — programjáról van szó. Másrészt pedig arra jó ez a konstrukció, hogy a közjogi és nemzetiségi kérdésben való eltérésen túlmenően, továbbmélyítse a konzervatív reform s a liberalizmus közt konstruált szakadékot, s az elsőnek képviselőivel, „*a nemzeti talaj*”, a „*speciális magyar viszonyokra*” szabott „*pozitív reform*” képviselőivel szembeállítsa az *idegen eszméket importáló s azokat a nemzeti sajátságok figyelmen kívül hagyásával mechanikusan alkalmazó liberális dogmatikusokat.*

Igen, végül is ez az úgyszólván legdőntőbb mondanivalója Szekfünek a reformkori magyar liberalizmusról, az egyik legsúlyosabb — ha nem a legislegsúlyosabb — vádpontja a liberálisokkal, Kossuthtal szemben. Ők végső soron *nem nemzetiék*, mert nem törődtek a magyarországi sajátságokkal, hanem „dogmákban”, általános törvényekben, „általános panacea”-ban hittek, s ilyeneket akartak alkalmazni nálunk is,³⁴ szemben Széchenyivel, aki jól tudta,

³⁴ Vö. „... a liberalizmus az emberi ész és értelem teljhatalmában bízva elhitte magáról, hogy a történeti fejlődés törvényeit kiderítheti, s az ész uralmának a közéletben biztosításával a fejlődés irányát előre meghatározhatja. Boldog illúzió, róla nekünk rég le kellett mondanunk.” (159. l.)

hogy „*általános panacea az emberi viszonyok rendezésére nem létezik*” (183. l.), Széchenyivel, aki a „Magyar Parlagon állva. . . csak egyes magyar eseteket lát és irtózik általános elvektől, melyek egyszerre különböző népek bajait gyógyítanak ugyanazon *recipe szerint*” (105. l.), akinek politikai rendszeréből — mint más összefüggésben már idéztük — „*minden dogmatizmus és elvi megállapítás tökéletesen hiányzik*” (99. l.), akinek eszmévilága a „magyar kopárságon épül fel”, akinek számára „*a külföld mellékes; ő akkor is felrázta volna nemzetét, ha lábait soha ki nem teszi a hon határain túl*” (61. l. — Kiemelések tőlem P. Zs. P.); stb., stb.

Cáfoljuk-e egyáltalán ezeket az állításokat? Hivatkozunk-e akár magára Szekfüre, aki három évvel ezelőtti művében még nagy nyomatékkaal emelte ki a nyugati fejlettebb országok megismerésének hatását Széchenyire,³⁵ akkor még nem restellte idézni tőle, hogy „*azt mondani, »Extra Hungariam non est vita« hiábavaló s kacagást vagy szánakozást okozó beszéd*” (180. l.), nem restellte Széchenyi célját abban megjelölni, „*hogy a hátramaradt magyarságból a nyugati nagy népekkel egyenlő rangú művelt nemzetiség legyen alakítható*” (181. l.); stb. Vagy utaljunk magának a Három nemzedéknek is olyan passzusára, ahová — akaratlan is — becsúszott Széchenyinek az a kijelentése: „*Mi arra jutottunk, hogy a XIX. században, midőn az ember méltósága szent kezd lenni, pirulás nélkül publice beszélünk egész Európa hallatára de misera plebe contribuyente. . .*” (Id. Szekfűnél a 79. oldalon.) Vajon Széchenyi itt — amint még oly sok más megnyilatkozásában is — nem Európa hatásáról, nem az általános európai fejlődésnek hazánkban is szükségszerű érvényesüléséről beszél? Vajon nem közeleső-e a feltevés, amely szerint a szellemtörténet „szingularitás-elméletének”, az egyetemes fejlődési törvények elutasításának Széchenyire erőszakolása — nem annyira Széchenyi, hanem inkább a Három nemzedék megjelenésekor uralmon volt ellenforradalmi rendszer „irtózását” tükrözi bizonyos „általános elvektől, melyek egyszerre különböző népek bajait gyógyítanak. . .”? Semmi kétség: Széchenyit az egyetemes fejlődésre nem tekintő, a haladottabb külföldi országok példájával nem törődő, kizárólag az „egyes magyar esetekre” ügyelő politikusként, egyszóval a „magyar glóbusz” szemlélet reprezentánsaként rajzolni éppúgy torzítás, mint Kosuthot általános elveknek, egyetemes törvényszerűségeknek a „nemzeti talaj” követelményeit, a konkrét hazai viszonyokat semmibevevő, dogmatikus alkalmazójaként feltüntetni.

De bárminő torzítás, mégis ez adja meg a „második könyv” egész további gondolatmenetének alaptónusát. E tekintetben csupán egyetlen jellemző részletre kívánjuk még felhívni az olvasó figyelmét, a „második könyv” hatodik, „Oppozíció és közjogi radikalizmus” c. fejezetéből (amelynek tartalmára tanulmányunk későbbi részletében még visszatérünk). A szerző itt abból indul ki, hogy mivel az 1840-es években már a konzervatív párt is reformot, modernizáló átalakítást akart, *ebből a szempontból* nem állt fenn semminő lényeges különbség közte s a liberális ellenzék között. „Amennyiben. . . a magyar politikának központi problémáját valóban a magyar állam és társadalom újjászületése alkotta, úgy semmi elvi különbség nem volt, mely kormány és

³⁵ Pl. „A Nyugatnak, főként Francia- és Angolországnak műveltségét Kazinczynál alaposabban ismervén és többre becsülvén, a magyar rendi állam állapotát teljességgel vigasztalannak látta. Erre vonatkozó megfigyeléseit és tapasztalatait benne rendkívül fogékony és ingerlékeny szellem dolgozta fel”; stb. (Életrajz. 178. l.)

ellenzék, konzervatív és liberális párt együttműködését eleve kizárta volna.” (197. l.) Ehhez a kiinduláshoz fűz azután Szekfű igen jellegzetes megállapításokat.

Mielőtt utóbbiakra rátérnénk, le kell szögeznünk: ez a kiindulás természetesen hamis. Szekfű homályba burkolja azt a tényt, hogy a konzervatívoknak (akik korábban, mint ismeretes, átkot-szítkot szórtak Széchenyre) negyvenes évekbeli új nemzedéke merő kénytelenségből, politikai taktikából tette csupán magáévá Széchenyi *egyes* reformgondolatait — olyan időpontban, amikor a reformmozgalom nagyarányú kibontakozásával szemben már teljességgel reménytelen lett volna a korábbi konokul elzárkózó magatartás, a feudális viszonyok változatlan fenntartásához való merev ragaszkodás; amikor egyetlen lehetőségük abban állott, hogy bizonyos reformpontok átvételével megpróbálják kifogni a szelet az ellenzék vitorlájából és ezáltal az elkerülhetetlen átalakulást minél inkább lassítsák, minél korlátozottabb mederben tartásák.³⁶ S ezzel összefüggésben elhallgatja azt is, hogy a konzervatív arisztokráciának e valamelyes színváltozása ellenére, továbbra is igen jelentős elvi különbség választotta el a kormánypártot és ellenzéket *magának a „pozitív” reformprogramnak a terén is*: nemcsak arról volt szó, amiről Szekfű beszél, hogy a konzervatívok általánosabban, „homályosabban” fogalmazták reformpontjaikat, az ellenzék viszont konkrétan és részletesebben (vö. 196. l.); hanem döntően arról, hogy míg a konzervatívok a Habsburg-abszolútizmussal együttműködve, a rendiségen kívül álló erőket teljes passzivitásban tartva, a minél mérsékeltebb reformnak olyan útját-módját akarták eszközölni, amely vezetőszerépüket, *a nagybirtokos arisztokrácia hegemoniáját* csorbítatlanul megőrzi, — addig a liberálisok *a nemesség és a nép érdekeinek „egyesítésével”* olyan, jóval messzebbmenő átalakításra (bár korántsem forradalmi átalakításra) törekedtek, amely az udvar és az arisztokrácia ellenében *a köznemesség politikai és gazdasági vezetését* biztosítja.³⁷

De nem konzervatív és liberális pártnak a pozitív reformprogramban „elvi egyetértését” (197. l.) hirdető hamis tétel az, ami számunkra most a legérdekesebb, hanem az a következtetés, amit Szekfű e tételhez fűz, a szalakat tovább gombolyítva. „... a kiegyenlítést... lehetlenné tette *nem* ugyan az *újjászületés* pozitív programja, melyben... az ellenzék és kormánypárt nagyjában egyetértett, hanem az ellenzék *dogmatikusan merev liberális* felfogása. Ameddig az ellenzék *pozitív reformkérdésekkel* foglalkozott, addig *magyar talajon* állott, s azon mindenkor megtalálhatta a módokat, melyek a *pártok összeforrását*, kormány és országgyűlés együttműködését létrehozhatták. A helyzet azonban megváltozott akkor, midőn az ellenzék az *európai liberális* oppozíció programját átvéve, bekapcsolódott az *általános európai mozgalomba*. A liberális ellenzék egy pillanatig sem hagyta kétségben a kormányt az iránt, hogy törekvései a német, francia, olasz liberalizmussal megegyeznek, hogy tehát az *új magyar mozgalom csak ágát képezi az európai forrongásnak*, mely a francia

³⁶ Így ha át is vették Széchenyi egyes reformpontjait, s Széchenyi mindinkább a reakcióba fordulva, 1845-től részt is vett kormányukban, továbbra sem lehet Széchenyi t s az „újkonzervatív” nagybirtokos arisztokráciát egy kalap alá venni.

³⁷ Ehhez képest persze a reform konkrét „részletkérdéseiben” is igen jelentős volt a különbség az „újkonzervatív” és a liberális program között (bárha az utóbbi is távol állott a forradalmiságtól). E jelentős különbségek csak azért kerültek el Szekfű figyelmét, mert olyan „részletkérdéseket”, minő pl. az örökvalóság problémája, e könyvében közelebből nem vett szemügyre.

forradalomból kiindulva előbb-utóbb belső zavarokat fog okozni.” (198. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.) Szóval, a „magyar talajon” maradvá, konzervatív kormánypart s liberális ellenzék békén együttműködhetett volna, „magyar a magyarral” bizvást megegyezhetett, „összeforrrhatott” volna.³⁸ Hogy ez mégsem történt meg, azért a liberális ellenzék a felelős, amelynek nem a magyar „újjászületés pozitív programja” volt a fontos, hanem a liberális dogmák, az általános elvek, a külföldről importált, nemzetközi ideológia, az európai forradalmi mozgalomba való bekapcsolódás, — ami persze megbontotta az egyébként szépen kialakulandó, osztályok és pártok feletti nemzeti egységet, elidegenítette a reformtól annak egyébként igaz barátait.³⁹ „A liberális ellenzék. . . a magyar újjászületés problémáját még a liberális elmélet mázsányi súlyával is megterhelte, ami egyrészt szükségtelen, másrészt a végeredményt károsan befolyásoló vállalkozás volt. A magyar újjászületés következményei mindenütt a liberalizmus színeiben jelenvén meg, elidegenítének maguktól meg nem vetendő tényezőket, melyeket liberalizmus nélkül barátokul lehetett volna megnyerni. Ilyen volt a kormány, ilyen a konzervatív párt, ilyen maga Széchenyi is. . . A liberalizmus hangsúlyozásának más veszedelmes következése lőn, hogy a katolikus egyház is elszakadt a reformmozgalomtól, melyben a liberalizmus távolmaradása esetén előbb-utóbb részt vett volna. . . Így korlátozódott a Széchenyi koncepciójában egész nemzetünkre szabott reformmozgalom végül csak az ellenzékre. . .” (200—201. l. — Kiemelés tőlem P. Zs. P.) Hogy a liberális elmélet nem „maradhatott távol”, hanem szükségszerűen meg kellett hogy „terhelje” az adott fejlődési fokon „a magyar újjászületés problémáját”, lévén ez újjászületés akkor burzsoá újjászületés és lévén a liberalizmus a burzsoá átalakulás ideológiája, s hogy a liberálisokkal szemben éppen a burzsoá átalakulás ellenzői, késleltetői, lassítói léptek szükségszerűen fel, — arról Szekfű, aki szellemtörténeti szemléletével, mint már fentebb láttuk, csak látszólag kapcsolta össze a liberális eszmeáramlatot társadalmi gyökereivel s elleplezte a liberalizmus szociális tartalmát, persze nem akar tudni.

Annál hangsúlyozottabban emeli ki viszont: a legfőbb felelős pedig a nemzeti talajtól, a konkrét magyar problémáktól való elszakadásért, az általános, a nemzetközi, az idegen [?] talajra való átsiklásért — természetesen nem más mint Kossuth: „A liberalizmus e világszolidaritását senki mélyebben át nem érezte és elragadóbban ki nem fejezte, mint Kossuth. Ő ebben is tökéletes ellentéte Széchenyinek, a magyar parlag emberének. Kossuthra a világeszmék hatnak, ezek megvalósítása az ő célja, tekintet nélkül a hazai viszonyok speciális szükségleteire. . . Rotteck és Welcker dogmái ezek egy hatalmas szónoki géniusz-nak varázslatos szóáradatába belevetve.” (198—200. l. — Kiemelés tőlem. P. Zs. P.)

³⁸ Vö. „. . . a Himnusznak keresztény magyarsága osztály- és rendi különbségek nélkül átkarolván az egész magyarságot . . .” (116. l.)

³⁹ Csak mellékesen említjük: az Életrajzban még Metternich, a bécsi udvar, a kormány a felelős e fejleményekért s nem a liberalizmus. „. . . az új mozgalom és a kormány nem tudtak egymással megegyezni . . . ezért a felelősség nem őt [értsd: a reformmozgalmat], hanem az akkori kormányt terheli.” (184—185. l.) „Metternich elutasító állásfoglalása rendkívül mély hatással volt a további fejleményekre. A nemzet most már törekvései számára nem várhatott a kormánytól támogatást, sőt el kellett készülnie a kormány támadására. A reformmozgalom ily módon ellenzéki szerepre szorult” (190. l.); stb. — A Három nemzedék viszont Metternichről már ekként szól: „A reform gondolata többé nem ijesztő rém számára, ellenkezőleg legfőbb feladatának tartja a reformot” (195. l.); stb.

A közölt idézetekben, íme, együtt van minden, amire a Három nemzedék szerzője dühödtt ellenszenvét zúdítja: az általános fejlődési törvényszerűségeken, a haladás egyetemes érvényű ideológiáiban való hit, a haladó mozgalmak nemzetközi együttműködése, „világszolidaritása”. S együtt van mindaz is, amit az előbbiekkal szembeszegezve, a magyar problémák egyetlen orvosszereként dicsőít: a külön magyar út, az osztályok és pártok feletti nemzeti egység, a „világesszméktől” s világmozgalmaktól való elzárkózás.

Ha az utóbbiak mint a Széchenyi-féle konzervatív reformrendszer erényei, s az előbbiek mint Kossuth és a liberálisok bűnei jelennek is meg a Három nemzedék „második könyvében”, senki előtt sem lehet kétséges a könyv másik — talán még fontosabb — célja: a reformkori liberalizmus e „bűneinek” ostorozásával egyben azokat az általános eszméket, azt a nemzetközi mozgalmat, azt a világszolidaritást is támadni, amely 1917 és 1920 között oly mélyreható változást idézett elő Európa s az egész világ képén, és amely Magyarországon, a Tanácsköztársaság megdöntése után is, állandó izgalomban tartotta az ellenforradalmi uralkodó osztályokat.

*

Örök kára történettudományunknak, hogy az 1917-tel indult forradalmi évek végigélése — az *első* forradalmi időszak, melyet átélt — Szekfű Gyulát még nem a múlt tisztultabb, igazabb történeti értékléséhez vezette, hanem éppen a magyar történelem ellenforradalmi szemléletének kialakításához s mintegy programmatikus kifejtéséhez.

П. Ж. Пах

ОФОРМЛЕНИЕ КОНТРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ В «ТРЕХ ПОКОЛЕНИЯХ» ДЮЛЫ СЕКФЮ

Резюме

Произведение Дюлы Секфю «Три поколения» вышло в свет в 1920-ом году, вскоре после победы контрреволюции, и своими новыми изданиями как бы сопутствовало четырем пятим 25-летнего контрреволюционного периода; оно явно способствовало усилению политической мысли, облуживавшей контрреволюцию. Статья исследует сложение исторической концепции, выраженной в указанном произведении Секфю, и сущность этой концепции.

Главные результаты исследования заключаются в следующем:

Некоторые элементы концепции, выработанной в произведении Секфю «Три поколения», в скрытой форме уже проявились в его работе «Биография венгерского государства», вышедшей первым изданием в 1917 году. Эта концепция выражалась в подробном изложении принципа общности с христианско-германским миром, в критической позиции относительно либерализма, а также в стремлении изображать Сечени как сверхисторическую личность. Секфю развивал дальше именно эти элементы в своем произведении «Три поколения» и превратил их в систему «христианских национальных» принципов.

Предисловие к «Трем поколениям» пыталось доказать что концепция этого произведения была полностью готова уже в период написания «Биографии венгерского государства», события же в период между 1917 и 1920 годами всего лишь оправдали и укрепили эту концепцию, однако в действительности положение обстояло иначе.

Именно события этого промежуточного периода оказали решающее влияние на формирование исторической концепции «Трех поколений» и заставили Секфю «модернизировать» принципы, изложенные в «Биографии», разработать контрреволюционную критику либерализма и концепцию «эпохи упадка». В введении к первому изданию «Трех поколений», которое не печаталось в дальнейших изданиях, сам Дюла Секфю признал, что он считал эпоху, изложенную в своей книге (с 1840-ых до 1918—19 годов), большой и упадочной, потому что эта эпоха привела к революциям 1918—19 годов, которые он счи-

тает тяжкими болезнями и самым глубоким упадком; и поэтому он обрушил все стрелы своей критики против либерализма, так как в либерализме он видел причину революционной «лихорадки».

Для поддержки этого диагноза, установленного по словам автора «логическим путем», в исторических главах своего произведения Секфю изображал Сечени как идеологический прообраз контрреволюционной реставрации, оторвав его от движения либеральных реформ, и старался доказать, что все то, что произошло в 1830-х и особенно в 1840-х годах, являлось прямым отрицанием идей самого Сечени. Следовательно, речь идет не только о том, что обычно подчеркивают в исторической литературе, что Секфю метафизически противопоставлял реформу революции, но и о том, что Секфю провел резкую грань и внутри движения реформ, он метафизически противопоставлял «консервативную реформу» «либеральной реформе». Предшествующие Секфю историки дошли только до осуждения революции и были настроены против революции 1848—49 годов, но предшествующую эпоху реформ они считали славной эпохой нашей истории, а в «Трех поколениях» Секфю отказался не только от революции 1848—49 годов (в горячности страстного отказа он далеко превзошел всех предшествующих историков) но и вместе с революцией 1848—49 годов он отказался и от преобладающей части достижения предшествующей эпохи реформ.

Секфю осуществил эту коренную перестройку исторической концепции путем противопоставления «христианско-национальной» концепции Сечени движению либеральных реформ, которое он квалифицировал не как христианское, даже не как национальное; поскольку либерализм придерживался мировой солидарности он стремился догматическим путем пересадить в венгерскую почву «общие мировые идеи», «независимо от специфических потребностей отечественных условий». Несомненно, что путем осуждения «грехов» либерализма эпохи реформ, Секфю стремился бичевать и те идеи, и то международное движение, которые между 1917 и 1920-ыми годами привели к глубокому изменению в мире и которые держали реставрированные господствующие классы в лихорадочном состоянии даже после свержения Советской республики в Венгрии. Таким образом концепция, развернутая на страницах «Трех поколений», стала значительным источником контрреволюционной исторической концепции и вместе с тем источником всей идеологии контрреволюционного режима.

Вечная потеря для венгерской исторической науки, что революционный период 1917—19 годов, пережитый Дюлой Секфю, не привел его к ясному и правильному пониманию исторических явлений, а наоборот, привел его к разработке контрреволюционной концепции. Следует однако отметить, что под влиянием второго революционного периода, пережитого им, Дюла Секфю пришел, хотя и не к активному утверждению революции, но к позитивному отношению к ней и к пониманию, что она является необходимой.

P. ZS. PACH

LA FORMATION DE LA CONCEPTION D'HISTOIRE
DE LA CONTRE-RÉVOLUTION DANS L'ÉTUDE DE GYULA SZEKFŰ
INTITULÉE «TROIS GÉNÉRATIONS»

Résumé

L'essai de Gyula Szekfű portant le titre de «Trois générations» fut publié en 1920, peu après l'accession au pouvoir de la contre-révolution; par suite de ses éditions successives il accompagna au moins les quatre cinquièmes de l'époque contre-révolutionnaire ayant duré 25 années; il contribua, selon toute évidence, au renforcement de l'idéologie politique se trouvant au service de la contre-révolution, à la prépondérance qu'elle avait parmi des nombreuses couches de la société hongroise. L'étude se met à analyser la question comment s'était développée la conception d'histoire de Szekfű dans cet ouvrage, quelles étaient les caractéristiques de cette conception?

Les principaux résultats de cet examen se résument dans ce qui suit.

Certains éléments de la conception élaborée dans les «Trois générations» se retrouvent déjà dans l'ouvrage du même auteur intitulé «La biographie de l'État hongrois» paru pour la première fois en 1917; ils se trouvent recelés par le principe fondamental expliqué amplement de l'appartenance à la communauté chrétienne-germanique, par une prise de position critique indiquée brièvement par rapport au libéralisme, aussi bien que par une disposition de représenter la figure de Széchenyi comme suprahistorique.

Ces éléments-là ont été développés dans l'ouvrage «Trois générations» en un système de valeurs «chrétien-national» marqué par la figure de Széchenyi.

L'état des choses toutefois ne s'affirme point identique à celui que l'introduction préparée à la première édition de ce dernier ouvrage entendait représenter selon laquelle la conception reflétée par les «Trois générations» aurait été achevée dans son entier dès la formation de la conception exprimée dans la «Biographie», conception que les événements survenus entretemps (entre 1917—1920) n'auraient fait que justifier et renforcer.

Ce sont précisément ces événements-là qui avaient un effet décisif à exercer sur la conception d'histoire reflétée par les «Trois générations» et qui incitaient Szekfű à se mettre à «moderniser» les principes fondamentaux exposés dans la «Biographie», à élaborer la critique contre-révolutionnaire du libéralisme, à développer la conception de «l'ère en déclin». Dans l'introduction préparée à la première édition des «Trois générations» — supprimée dans les éditions suivantes — Gyula Szekfű raconte, lui-même qu'il est arrivé à considérer la période en question (allant des années 1840 jusqu'en 1918—19) comme malade et décadente puisque la période aboutit en 1918—19 aux révolutions qu'il estime la maladie la plus grave, le plus profond déclin: il fait pleuvoir une grêle de flèches de sa critique contre le libéralisme car c'est ici qu'il croyait découvrir les anamnèses des «accès de fièvre» évoqués par les révolutions.

Pour appuyer ce diagnostic établi (selon les propres paroles de l'auteur) moyennant «la voie de la logique» il appliqua dans les chapitres historiques de l'étude la méthode suivant laquelle il arracha Széchenyi, en qui il modéla — procédant à une hardie retouche de la réalité — la préfiguration idéologique de la restauration contre-révolutionnaire, des mouvements réformistes libéraux et démontra que tout ce qui s'était passé à partir des années 1830 et en premier lieu au cours des années 1840 s'avéra la négation directe des conceptions de Széchenyi. Il n'y s'agit, donc, pas seulement de ce que la littérature scientifique accentuait si souvent, à savoir que Szekfű opposa d'une façon métaphysique les réformes à la révolution, mais de ce qu'il traça une césure nette au sein même des mouvements de réforme et opposa métaphysiquement des réformes conservatrices aux réformes «libérales». Pendant que les prédécesseurs historiens de Szekfű n'arrivèrent tout au plus qu'à condamner, au nom des réformes possibles, la révolution, ayant pris, en conséquence, position contre 1848—49, mais estimaient la précédente ère des réformes comme une période glorieuse de notre histoire, l'auteur des «Trois générations», lui, non seulement qu'il rejeta la période de 1848—49 (rejet qui par son ardeur passionnée surpassa de beaucoup la position adoptée par les historiens antérieurs), mais avec la période de 1848—49 il repoussa presque dans son entier l'ère des réformes aussi.

Cette innovation radicale dans la conception d'histoire l'ouvrage en question entendait exécuter de manière qu'à l'encontre de la conception «chrétienne-nationale» professée par Széchenyi il qualifiait le mouvement libéral des réformes comme qui ne s'avéra point chrétien et au fond pas même national, vu qu'en tenant compte de la «solidarité mondiale» le libéralisme entendait d'une manière dogmatique implanter «des idées universelles» dans le sol hongrois, «sans ayant égard aux besoins particuliers des conditions du pays». Il n'est point douteux qu'en dénonçant les «vices» commis par le libéralisme à l'ère des réformes Szekfű se proposait de fouetter les conceptions générales, le mouvement international qui entre 1917 et 1920 provoquèrent une transformation si profonde dans l'aspect du monde et qui, même après l'échec de la République des Conseils en Hongrie ne cessaient d'inquiéter les classes dominantes restaurées. Dès lors la conception développée par les «Trois générations» devint une source non insignifiante où puisait la conception d'histoire de la contre-révolution et du même coup une source de toute l'idéologie de ce même régime.

Au grand préjudice de la science historique hongroise Gyula Szekfű, ayant assisté à la période révolutionnaire 1917—1919, ne parvint pas à une estimation historique plus claire et plus exacte du passé, mais bien au contraire à développer la conception contre-révolutionnaire. On ne saurait toutefois ne pas apprécier que sous l'effet de la seconde période révolutionnaire qu'il a vécu il parvint après 1945 sinon à l'affirmation active, mais à l'admission positive, à la reconnaissance de la nécessité de la révolution.

BALOGH SÁNDOR

A bethleni konszolidáció és a magyar „neonacionalizmus”

A Horthy-rendszer megszilárdításában — a kül- és belpolitikai valamint gazdasági tényezők mellett — igen nagy szerepe volt az ideológiai, eszmei tényezőknek. A bethleni kormányzatnak ezekre az ideológiai eszközökre annál is inkább szüksége volt, mert a kormány a már foganatosított politikai és gazdasági intézkedésekkel nem volt képes a néptömegeknek az uralkodó osztályokkal szemben táplált gyűlöletét feloldani, a kiéleződött osztályellentéteket a dolgozók tudatában elhomályosítani. Éppen ezért olyan eszmékre, ideológiára is szükség volt, amely az uralkodó osztályok érdekeit „közös nemzeti érdek” gyanánt a dolgozó tömegekkel el tudja fogadtatni. A történelmi körülményeket figyelembe véve erre a nacionalizmus látszott a legalkalmasabbnak.

Az új helyzethez alkalmazkodó nacionalizmus ideológiáját, az úgynevezett neonacionalizmus elméletét gróf Klebelsberg Kuno, a Bethlen-kormány kultuszminisztere dolgozta ki. Klebelsberg a neonacionalista ideológia kidolgozásánál abból indult ki, hogy Magyarországon újra vissza lehet térni a nacionalizmusra, mert azt, az ő szavaival élve, nem kompromittálta a világháború sikertelensége, ellenkezőleg, Trianon felcsigázott patriotizmussal telítette a nemzetet.¹ A Bethlen-kormány annál is inkább bízott ilyen irányú erőfeszítéseinek sikerében, mert úgy vélte, hogy a Trianonban Magyarországot ért sérelmek miatt felajzott nemzeti érzékenységet sikerül a maga vitorlájába fognia és a nacionalizmus, sovinizmus útjára terelnie. Az első világháború előtti magyar nacionalizmust azonban nem lehetett egyszerűen, minden változtatás nélkül, az új viszonyok között alkalmazni. Klebelsberg maga is úgy vélte, hogy a háború előtti „nagy-magyar” nacionalizmust nem lehet a siker reményében teljes egészében „rehabilitálni”. „A magyar nacionalizmus Trianon után egészen új helyzetbe került és régi tartalmát és régi céljait nagyrészt elvesztette” — írta a Pesti Naplóban megjelent cikkében.² Még határozottabban adott hangot ennek a véleményének „Patriotizmus és nacionalizmus” c. tanulmányában, ahol azt hangsúlyozta, hogy „sem az egyes ember, sem a nemzet ideálok és ideológia nélkül nem élhet s e belső törvény erejénél fogva a magyar nemzet is ösztönösen keresi a gyökerében megváltozott helyzetnek megfelelő új ideológiát. Mi lehet ez? Nézetem szerint a pacifisztikus és marxisztikus álmok szétfoszlása után nem lehet más, mint a nacionalizmus, mégpedig új helyzetünkhöz mért, ahhoz szabott nacionalizmus.”³

¹ Pesti Napló, 1928. szept. 2.

² Pesti Napló, 1928. jan. 8.

³ *Klebelsberg Kuno*: Küzdelmek könyve. Bpest, Atheneum. 1929. 81—82. l.

Klebsberg azonban egészében nem vetette el az előző korszakok nacionalizmusát, ellenkezőleg, a maga nacionalizmusát lényegében azok közvetlen utódjának tekintette. „A konstruktív nacionalizmus mindig ápolja a hagyományokat, csak a radikalizmus szakít a múlttal és igyekszik gyökerében kitépni a tradíciókat” — írta.⁴ A helyzet megítélésénél azonban minden hagyománynál fontosabbnak mutatkozott az a körülmény, hogy az első világháború előtti nacionalizmus is ugyanazon osztályokat szolgálta, mint amelyeket az „új” nacionalizmus volt hivatva szolgálni. Az első világháborút és a Tanácsköztársaságot megelőző időszakhoz képest azonban lényegesen megváltozott az ország belső és nemzetközi helyzete. Természetesen, a nacionalista ideológia tartalmában és célkitűzéseiben is tükröződnie kellett mind az állandó, mind a változó tényezőknek. „Reálpolitika és neonacionalizmus” c. írásában Klebsberg lényegében ennek felismeréséről tett tanúbizonyságot, amikor azt hangoztatta, hogy „minden kornak megvan a maga nacionalizmusa, amely csak részben tevődik össze állandó elemekből, nagyobbik része s különösen céljai időnként változnak”.⁵ Néhány évvel később pedig már nem egyszerűen a „régii” és az „új” nacionalizmus különbségéről beszél, hanem élesen szembe is fordul az uralkodó körök azon képviselőivel, akik szerinte még mindig nem értették meg a dolog lényegét: „Megáll az embernek az esze, ha különösen az idősebb korosztályokban még elég nagy számmal találkozunk olyan férfiakkal, akik nem okultak az eseményekből és azokat a régi ideológiákat hajtogatják tovább, amelyekre a világtörténelmi események brutálisan rácaffoltak.”⁶

Az első világháborút közvetlenül megelőző időszak nacionalizmusánál is nagyobb figyelmet kényszerült Klebsberg szentelni a reformkorszak, az 1848—49-es forradalom és szabadságharc időszaka több vonatkozásban haladó nacionalizmusának. A széles közvéleményben ugyanis nem annyira az imperializmus korszakának nacionalizmusa élt, hanem a XIX. század derekának liberális nacionalizmusa. Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc eszméjét és hagyományait sem egyformán őrizték azonban a magyar társadalom különböző rétegei, osztályai. A dolgozó tömegek emlékében az 1848—49-es korszakról elsősorban az maradt meg, amit valóban történelmünk haladó hagyományaként őrzünk ma is. A nacionalizmus újjáélesztése tehát azzal a veszéllyel járt az uralkodó osztályokra nézve, hogy a múltból éppen az elevedik fel, amit ők a legkevésbé sem kívántak. Lényegében erre utaltak Klebsbergnek Kossuthtal kapcsolatos megállapításai is: „. . . a középosztály szemé előtt a nacionalista Kossuth áll, aki a magyar nemzetnek, a magyar államnak öncélúságát képviselte a régi Ausztria beolvasztó törekvéseivel szemben . . . a nép egyszerű fiainál . . . ők azt a Kossuthot látják, aki az 1848-iki pozsonyi országgyűlésen keresztülvitte a jobbságnak, a robotnak, a tizednek eltörlését és mindazoknak a korlátoknak és megkötöttségeknek, amelyek a régi Magyarországon a köznép boldogulásának akadályai voltak.”⁷ Ennek ellenére sem tartotta azonban Klebsberg a nacionalizmus szempontjából reménytelennek a helyzetet. Úgy vélte, hogy a tömegek hagyomány-ápolásában kevés a tudatos elem. A nacionalizmus és a dolgozó tömegek viszonyát vizsgálva, arra a következtetésre jutott, hogy „a nacionalizmus azonban csak az állam-

⁴ Klebsberg Kuno : Jöjjetek harmincas évek. Bpest, Atheneum. Bevezető 18. l.

⁵ Klebsberg Kuno : Neonacionalizmus. Bpest, Atheneum. 1928. 128. l.

⁶ Klebsberg Kuno : Küzdelmek könyve. Előszó. 2. l.

⁷ Pesti Napló. 1929. júl. 7.

bölcselőknél és az elméleti államtan művelőinél észbeli kérdés, a tömegeknél ellenben érzelmi kérdés . . . az érzelmen volt a hangsúly és ezek az érzelmek legutolsó szabadságharcunk kimagasló alakjaiban nyertek a Tisza-vidéki nép szemében megtestesülést”.⁸ Ebből kiindulva fordított Klebelsberg olyan nagy figyelmet az érzelmi tényezőre, helyesebben az azzal való visszaélésre. Mindenkinél hangosabban helyeselte a Bethlen-kormánynak azt a döntését is, hogy 1848-at ismét március 15-én kell ünnepelni. „Magyar március” c. cikkében a március 15-e megünneplésének visszaállításáról szóló törvény jelentőségéről így írt: „Megalkották az 1898. évi V. törvénycikket az 1848. évi törvények megalkotása emlékének ünnepléséről. Ezzel a törvénnyel április 11-ét nemzeti ünnepé avatták, s így kontrát igyekeztek mondani március 15-ének. A törvény nem szívódott fel a nemzet életébe, a társadalom továbbra is március 15-ét tartotta meg, április 11-én pedig csak a középületeket lobogózták fel, de egy pár évvel később már senki sem tudta, hogy miért . . . Most tíz évre rá, hogy Ausztriától elszakadtunk, megalkottuk az 1927. évi XXXI. törvénycikket, március 15-ének nemzeti ünnepé való nyilvánításáról.”⁹ Ezzel a döntéssel a Bethlen-kormány azt a benyomást kívánta kelteni a közvéleményben, mintha ő lenne 1848 hagyományainak igazi védelmezője és ápolója. A formákat, a külsődlegességeket visszaállította, azonban elsősorban az említett érzelmi hatás szempontjából. 1848 hagyományainak keretét ugyanakkor igyekeztek új tartalommal megtölteni. Az „új” nacionalizmus 1848–49-et illetően csak szabadságharcról beszélt és gyalázkodva letagadta a forradalmat.¹⁰ Klebelsberg szerint 1848/49 csak „úgy mint Olaszországban, eszményi tusa volt a nemzeti gondolatért”.¹¹ Az „új” nacionalizmus azonban nemcsak a forradalmat tagadta le, hanem ezzel összefüggésben Kossuth helyett Széchenyit állította a figyelem középpontjába. „A negyvenes években a felébredt közvélemény Széchenyivel szemben Kossuth Lajos pártjára állt, de Kossuth nagy vállalkozása, az 1848–49-iki szabadságharc nem járt sikerrel. Ma már, midőn Kossuth neve és az 1848-as politika nem élő politikai jelszó, hanem történelem, a magyar históriában ki fog kristályosodni az a meggyőződés, hogy Kossuth politikája a negyvenes években elhibázott koncepció volt” — hangsúlyozta Klebelsberg.¹² Nem sokkal később még egyértelműbben hangoztatta, hogy az 1848/49-es forradalom és szabadságharc öröksége helyébe más, időszerűbb célkitűzést kell állítani: „A pártprogramból egy darab gyönyörű magyar históriává lett 48 helyébe új, időszerű koncepciókat kell az Alföld népe elé állítani.”¹³ Az „új” nacionalizmus tehát újjáélesztette a XIX. század dereka haladó, liberális nacionalizmusának formáit, külsődlegességeit, hogy tartalmát és célkitűzéseit lényegében elvethesse. Ugyanakkor alapjában véve megőrizte az imperializmus korszaka magyar nacionalizmusának tartalmát, céljait, de bírálta annak megjelenési formáit. Így élt tovább a múlt a neonacionalista ideológiában.

Klebelsbergnek azonban nacionalista ideológiája kialakításánál nemcsak a távolabbi, hanem a közvetlen múlttal, sőt az akkori jelennel is számolnia kellett. A Tanácsköztársaság megdöntése után Magyarországon létrejött ellen-

⁸ Klebelsberg Kuno : Neonacionalizmus. 79–80. 1.

⁹ Nemzeti Újság, 1928. márc. 15.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² Pesti Napló, 1927. ápr. 17.

¹³ Pesti Napló, 1927. máj. 22.

forradalmi rendszernek — sajátosan — jobboldali ellenzéke is volt. Ez a körülmény jelentősen megkönnyítette a hivatalos rendszer és kormányai számára azt, hogy az alkotmányosság és a törvényesség látszatával, a demokrácia illúziókeltésével léphessenek fel a tömegek előtt. Ennek alátámasztására a kormányzó körök formálisan elhatárolták magukat „jobb”-ról is. Ezt tette lényegében Klebelsberg is akkor, amikor például igyekezett saját nacionalizmusa és a turanizmus közötti különbségeket kidomborítani. „Az alapérzés, amely a turanizmus alatt lappangott . . . , az volt, hogy Európa Trianonban igazságtalan és kegyetlen volt velünk szemben . . . forduljunk el tehát a hálátlan nyugattól és keressünk fajunk keleti eredetének és érzelemvilágának megfelelő keleti orientációt . . . amikor kultúrpolitikánk alapvonalaik kell megrajzolnunk, a domináló szempontnak egészen másnak kell lennie . . . tetőtől talpig európeereknek kell lennünk . . .”¹⁴ — írta Klebelsberg a turanizmust bírálva. Az „új” nacionalista ideológiának a szélső-jobboldali irányzatokkal való „szembenállása” azonban lényegében csak azt a szerepet töltötte be, hogy a hivatalos irányzat kedvezőbb színben tűnhessék fel a tömegek előtt. Ha mégis vita támadt közöttük, akkor az általában nem annyira a célkitűzések, hanem a módszerek, formák miatt és körül folyt. Klebelsberg szavaival élve „nem, nem ezek a dolgok adják a modern nacionalizmus, a neonacionalizmus sajátos színezetét”.¹⁵ A neonacionalizmus sajátos, sőt lényegében legsajátosabb „színezetét” az adta meg, hogy olyan történelmi előzménye volt, mint a győztes szocialista forradalom eredményeként létrejött Tanácsköztársaság. A proletárdiktatúra, a szocializmus volt a „kísértet”, amellyel a neonacionalizmus viaskodott.

Klebelsberg már 1920-ban a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén tartott elnöki megnyitójában arra hívta fel a történettudomány művelőinek, a történelemszakos tanároknak s ezzel egyidejűleg a szélesebb közvéleménynek is a figyelmét, hogy a „nemzeti” eszme befolyása a társadalomnak szinte minden rétegében megvengült, s emiatt, szerinte, súlyos károsodás érte a nemzetet. „A széles néprétegek . . . a középosztály, az értelmiség egy részének lelkéből kivesszett minden nemzeti, kivesszett az a tudat, hogy a múlt milyen erkölcsi és jogi kincsesház a népek életében” — hangoztatta.¹⁶ Néhány évvel később az Országos Tanfelügyelői Értekezleten pedig már arról szónokolt, hogy „nem osztálygyűlöletre, hanem nemzeti összetartásra, minden magyarnak hatalmas szolidaritására van szükségünk”.¹⁷ Az osztály-békéről hangoztatott szólamok, természetesen, a dolgozó tömegeknek a Horthy-fasizmussal való egyoldalú megbékítését szolgálták. Az olasz fasizmus sikerein felbátorodva azonban már nemcsak békít, de fenyeget is. „Az internacionális szocializmus által lelkiségükben megzavart tömegekben annyira csökkent a nemzeti érzés, hogy sok jó hazafi egymagában már annak is örült, ha az egyszerű munkás nem tagadta meg kereken a hazát. A fasizmusnak ez nem elég” — írta.¹⁸ Klebelsberg, a munkástömegeknek a marxizmus-leninizmus eszméitől, a kommunizmus ügyétől való eltántorításán dolgozva, meglehetősen sokat foglalkozott a Magyar Tanácsköztársasággal és a Szovjetunióval is. A Tanácsköztár-

¹⁴ Klebelsberg Kuno : Neonacionalizmus. 127—129. l.

¹⁵ Uo. 130. l.

¹⁶ Klebelsberg Kunó. Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. 1916—1926. Bpest, Atheneum. 1927. 37. l.

¹⁷ Uo. 269. l.

¹⁸ Klebelsberg Kuno : Neonacionalizmus. 170. l.

saság, s általában az 1918—19. évi forradalmak bírálatában odáig ment el, hogy egyszerűen tagadta azt a nyilvánvaló ténytet, hogy Magyarországon az említett időszakban forradalmak, még hozzá győztes forradalmak zajlottak le. Úgy próbálta a helyzetet beállítani, mintha csak egyszerű zendülésekről lett volna szó. Az előzőekből kifolyólag azt is kétségbe vonta, hogy a forradalmi eseményeket a magyar nép tömegei támogatták volna.¹⁹ Mondanivalója hitellességének, s ezzel hihetőségének növelése érdekében Klebelsberg a Tanácsköztársaság mellett az ellenforradalmi rendszernek Bethlen fellépéséig terjedő időszakát is elmarasztalta. „Az ellenforradalom elgondolásai pedig szintén végrehajthatatlannak, a gyakorlati életbe átültethetetlennek bizonyultak” — írta.²⁰ Ezt a kényszerű bírálatot is a rendszer javára igyekezett fordítani. Úgy tüntette fel a dolgot, mintha Bethlen kormányrakerülésével végetért volna az ellenforradalmi diktatúra időszaka.

A Tanácsköztársaság klebelsbergi „leleplezése” azonban túlon túl kevésnek bizonyult arra, hogy a dolgozó tömegeket a kommunizmusból kiábrándítsa. A Tanácsköztársaság történelmi tényét, de főleg a Szovjetunió létét és annak óriási jelentőségét a magyar munkásmozgalomra, az „új” nacionalizmus megteremtőjének is akarva, nem akarva, de tudomásul kellett vennie. Klebelsberg, hasonlóan a nemzetközi imperializmus más ideológusaihoz és politikusaihoz, úgy igyekezett beállítani a dolgokat, mintha a szocialista építés Szovjet-Oroszországban kudarcot vallott volna és azt követelte, hogy ebből, az ő szavaival élve, „a magyar fizikai munkásságnak is le kell vonnia a következtetést”.²¹ A valóságban a szocializmus építése — ezt egyébként ő is tudta — a nemzetközi imperializmus semmiféle eszköztől vissza nem riadó erőfeszítései ellenére is sikeresen haladt előre a Szovjetunióban. Csak ezzel magyarázható, hogy a gyalázkodó lebecsülést egyre fokozódó félelme váltotta fel nála. Klebelsberg félelme különösen az 1929—33-as világgazdasági válság idején, a tőkés országokban sűrűsödő és erősödő munkás-fellépések láttán növekedett. Már a lehetőségétől is rettegett annak, hogy a munkás-tiltakozás hulláma Magyarországra is átszaphat. A munkásmozgalom leszerelésére a szocializmus rágalmazásán kívül más eszközt nem talált. A nyugat-európai munkás-megmozdulásokkal foglalkozó írásaiban is csak azzal tudta olvasóit ijesztgetni, hogy „a kommunizmus egyre jobban szorongatja a demokráciát és . . . felhasználja a demokratikus alkotmányok által biztosított mozgási és agitációs szabadságot olyan rendszernek a diadalra juttatásával, amely előre megmondja, hogy meg fogja semmisíteni ezt a szabadságot”.²² A gazdasági válság következményeit a saját bőrén érző munkást azonban már nem nagyon lehetett azzal ijesztgetni, hogy a kommunizmus megszünteti a szabadságjogokat. Klebelsberg mondani-valója hatásfokának emelése érdekében, a válság következményeit magyarázva, bírálta a kapitalizmust is és a szocializmust is. Mindezt persze csak azért tette, hogy az előbbit megvédhesse az utóbbival szemben. „Ha sebezve van tán a kapitalizmus, ugyanolyan sebből vérzik a kommunizmus is és a két ellentétes rendszer nem vehet egymás szemére semmit sem” — írta az „Utolsó akkordok” c. postumus gyűjteményes könyvében.²³ Jellemző, hogy ez a szocialista Szov-

¹⁹ Uo. 120. 1.

²⁰ *Klebelsberg Kuno* : Küzdelmek könyve. 82. 1.

²¹ *Nemzeti Ujság*, 1928. márc. 1.

²² *Klebelsberg Kuno* : Utolsó akkordok. Bpest, Atheneum. 59. 1.

²³ Uo. 38. 1.

jetunióra szórt rágalom akkor hangzott el, amikor a szovjet nép határidő előtt fejezte be első 5 éves népgazdasági tervét. A neonacionalista ideológia feladatainak meghatározásánál azonban Klebelsberg nem az ilyen átlátszó „érvekre” támaszkodott a szocializmust illetően. Sőt, a „Háború utáni kor szelleme” c. tanulmányában ő maga kényszerült az olyan nézetekkel vitába szállni, amelyek a kommunizmust egyszerű utópiának fogták fel. A Szovjetunió másfél évtizedes fennállásából azt a következtetést volt kénytelen levonni, hogy „nem lehet kitérni az elől, hogy nemcsak a közgazdaságtan, hanem az elméleti államtan is a legrészletesebben, a legbehatóbban foglalkozzék vele, mert a főkérdés nem gazdasági, hanem politikai. Az elméleti politika tankönyvei a jövőben új főrésszel fognak bővülni, aminek az lesz a címe: »a kommunizmus és a proletárdiktatúra.«²⁴ Ha sajátos módon is, de kétségtelenül elismerése volt ez a Szovjetunióknak és általában a szocializmusnak. A szocializmus történelmi valóság lett, s ezt a burzsoázia messzebbre látó képviselői is észrevették. A magyar uralkodó osztályok képviselői közül a két világháború között nem mindegyik jutott el ennek felismeréséig. Mindenesetre ez utóbbi megállapítás nem vonatkozik Klebelsbergre, mert ő az elsők között kereste a kialakult helyzetben a nagybirtok és fináncnöke szempontjából a megoldást. Erre utalt a neonacionalizmus és a szocializmus viszonyát meghatározó azon álláspontja is, hogy „a XX. század nacionalizmusának egészen mások az ellenfelei. Ez a nacionalizmus elsősorban a szocializmusban rejlő nemzetköziséggel tusakodik. A XX. század nacionalizmusának nem fent a trónokon, hanem lenn a szocializmus által megszervezett tömegekben van az ellensége. Itt két ideológia áll egymással kifejezetten szemben. Ebben a harcban a nacionalizmus egészen új színezetet nyert, tartalma is egészen megváltozott. Az ellen a veszedelem ellen kell küzdeni, hogy az állam keretén belül a csoportosulás ne akként történjék, hogy a nemzeti gondolatot az intelligencia, a nemzetköziséget a fizikai munkásság képviseli, mert ez a társadalom kettészakadását és a nemzetek felbomlását jelentené.”²⁵ A szocializmus elleni harc így vált a neonacionalizmus egyik legjellemzőbb sajátosságává. A szocialista eszmék visszaszorítása, illetőleg a dolgozó tömegekre gyakorolt befolyásának csökkentése az uralkodó osztályok számára létkérdés volt, e nélkül szó sem lehetett a neonacionalista koncepció megvalósításáról. A Horthy-rendszer politikusai és ideológusai azonban nem korlátozhatták magukat a szocializmus egyszerű tagadására. Az általuk elvetésre ítélt eszme helyett olyan új eszmét kellett adniok, amely képes volt úgy megszilárdulni, hogy egyidejűleg az előzőt is kiszorította. Így a gyakorlatban a szocializmus elleni harc és a neonacionalizmus térhódításának elősegítése nem két külön, egymástól független problémaként jelentkezett, hanem egyazon probléma két oldalaként. Klebelsberg több éves tapasztalata arra is megtanította, hogy kizárólag hatalmi szóval eredményt elérni nem lehet. „... az így erőltetett koncepciók nem szívódnak fel a nemzet véérébe” — írta egy helyütt.²⁶ Azt is vallotta, hogy bármily bonyolult és nehéz az ellenforradalmi rendszer szempontjából a feladat megoldása, azt vállalni kell, mert az uralkodó osztályok számára nincs más megoldás: „Akár tetszenek nekünk a Trianon utáni viszonyok, akár nem, azokat, mint tényeket akceptálni kell.”²⁷

²⁴ *Klebelsberg Kuno* : A háború utáni kor szelleme. Budapesti Szemle. 1932. máj. 6. l.

²⁵ *Klebelsberg Kuno* : Neonacionalizmus. 131. l.

²⁶ *Klebelsberg Kuno* : Küzdelmek könyve. 11. l.

²⁷ 8 Órai Ujság, 1928. febr. 6.

Klebelsberg az uralkodó osztályok sok más tagjával szemben, az adott keretek között, a fennálló helyzet konszolidálásával kívánta a változás, a trianoni békeszerződés hatálytalanítását feltételeit megteremteni. Annak is hangot adott, hogy arra éppen a Bethlen-kormány a leghivatottabb: „A Bethlen-kabinetnek jutott azután feladatul, hogy úgy a forradalmat, mint az ellenforradalmat likvidálja és a normális életet helyreállítsa.”²⁸ Később a bethleni konszolidációs politika sikereitől eltekintve, éles szavakkal ítélte el visszamenőlegesen a rendszer olyan képviselőit, akik valaha is kétségbe vonták a bethleni koncepció helyességét. „Mily dőre politikai naivitás volt, amidőn egyesek a Bethlen István konszolidációs politikáját azzal az indokolással ellenezték, hogy nem célszerű az, ha mi a maradék Magyarország területén életképesnek bizonyulunk” — írta.²⁹ Az uralkodó rendszernek tehát az a feladata, hogy a körülményeknek megfelelően belül is, de nemzetközileg is megszilárduljon, és így készüljön fel a trianoni békeszerződés revíziójára. Klebelsberg lényegében ezzel összhangban fogalmazta meg saját neonacionalista elméletét is: „Amint korábban a 48-as ideológiában, úgy most annak tárgytalanává válása után az ország rekonstrukciójában és annak sikeréből táplálkozó nemzeti reményekben inkarnálódik a magyar nacionalizmus.”³⁰ Ez nyílt beismerése volt újfólag annak a felfogásnak, hogy alkalmazni kell a régi követeléseket az új helyzetre.

Ami külön is figyelmet érdemel a klebelsbergi megállapításban, az az, hogy itt nem jelentkezik többé a földesúr és a cseléd, a tőkés és a proletár, az úr és a nép megkülönböztetése, nincs és nem is lehet már más érdek, mint a „magyar faj” közös érdeke. Így találkozott a Bethlen-korszak idején az úgynevezett hivatalos irányzat nacionalizmusa a faji ideológiával. A neonacionalizmus lényegének meghatározásánál Klebelsberg nem véletlenül hivatkozott a „magyar faj”-ra. „A háború utáni kor szelleme” c. munkájában ugyancsak a magyar faj különlegességére való tekintettel remélte a kibontakozást. „Minket magyarokat ezeréves múltunk annyi csapása megtanított túrni, szenvedni . . ., azért remélhetjük, hogy ennél a faji tulajdonságunknál fogva a szörnyű időköt kisebb benső károsodással tudjuk átélni, mint más, a sorstól elkényeztetett nemzetek” — írta.³¹ Mint ismeretes, a fajiságra nemcsak Klebelsberg, de az úgynevezett fajvédők is igényt tartottak. Mégsem lehet őt a fajvédőkkel egyszerűen azonosítani. Klebelsberg a fajvédők álláspontját politikailag tartotta hibásnak: „A politikai okosság azt kívánja, hogy magyarnak tekintsünk ebben az országban mindenkit, aki velünk érzelmeiben, lelkiségben és nyelvben teljesen és fenntartás nélkül összeolvad.”³² Tehát ő a magyarság súlyát, számbeliességét látta elsősorban veszélyeztetve a fajvédők által. Emellett a fajvédők antiszemitizmusának célszerűségét is vitatta. Szerinte a neonacionalizmus tartalmának pozitívnak kell lennie, az antiszemitizmus pedig lényegében „negatív politikai elv”.³³ A fajvédők nézeteitől való eltérés, sőt bizonyosfokú elhatárolás ellenére is, a fajvédelemnek is, a neonacionalizmusnak is közös a kiindulási alapja: a társadalom gazdasági, politikai és szociális kategóriáit faji, biológiai kategóriákkal cserélik fel. A faj fogalma sem volt azonos a fajvédőknél és Klebelsbergnél. Amíg a fajvédők a „biológiai” fajra esküdtek, addig Klebels-

²⁸ Pesti Napló, 1928. jan. 1.

²⁹ Pesti Napló, 1928. aug. 28.

³⁰ Klebelsberg Kuno : Neonacionalizmus. 81. l.

³¹ Klebelsberg Kuno : A háború utáni kor szelleme. 12. l.

³² Klebelsberg Kuno : Utolsó akkordok. 40. l.

³³ Klebelsberg Kuno : Neonacionalizmus. 130. l.

berg a „történelmi” faj kategóriáját állította elméletének középpontjába. De a különbség említése mellett is alá kell húzni azt a tényt, hogy a neonacionalizmus is döntően a „magyar faj”-ra épített. „Elsősorban a fajban rejlő aktivitásnak a felfokozásáról van szó és ezt az aktivitást oda kell állítani a kicsiny és nagy nemzeti célok szolgálatába. Ez az a nacionalizmus, amelyre szükség van” — hangsúlyozta Klebelsberg.³⁴ Ha azonban „eltűntek” az osztályok és csak közös faji érdek létezik, akkor az emberek új társadalmi csoportosítására is szükség van. A neonacionalizmus alkotott is ilyeneket: „Az egyik oldalon áll a passzív, negatív és e sor végén a destruktív ember, a másik oldalon a pozitív, aktív és a konstruktív természetek.”³⁵ Az aktív vagy passzív, a konstruktív vagy destruktív jelzők tehát egyetemes politikai-társadalmi kategóriákká válnak. Talán nem szorul külön bizonyításra, hogy Klebelsberg szerint az a munkás, dolgozó paraszt és értelmiségi tartozik a „pozitív természetűek” csoportjába, aki saját osztályának és népének érdekeivel szemben a Horthy-fasizmus célkitűzéseinek szolgálatába áll, az pedig, aki erre nem hajlandó, vagy esetleg szembe is mer szállni a fasiszta diktatúrával, csak destruktív, jobbik esetben negatív ember lehet.

A neonacionalizmus elmélete gondoskodott olyan programról is, amely alkalmas az „aktív, konstruktív” típusok kiválasztására. „Mi most már az, amit nacionalista és konzervatív vezető ember ilyen nagy lelki célként odaállíthat a nemzet elé? — teszi fel a kérdést Klebelsberg és válaszol is rá: — az, hogy hisznek Magyarország feltámadásában.”³⁶ Most már csak az a kérdés, hogy mit értsünk „Magyarország feltámadásán”. Klebelsberg, a félreértések elkerülése végett, ezt világosan meg is mondja, amikor a neonacionalizmus végső céljával a „területi épség helyreállítását” jelöli meg.³⁷

Klebelsberg ugyanakkor eléggé világosan látta, hogy nem elég a neonacionalizmusnak csak a végső céljáról beszélni: „Attól tartok, ha mindig csak a területi épséget emlegetnők, az után sóvárognánk és az elveszettért gyászolnánk, a magyar patriotizmus érzelmessé zsugorodnék össze és elvesztené feszítőerejét.”³⁸ A részletfeladatok, közbeeső célok kijelölésére is szükség van tehát, mert ezek állandóan ébrentartják a tömegekben a „végső cél” tudatát, s ugyanakkor fel is készítik őket — legalábbis lelkileg — ennek a végső célnak a megvalósítására. „A nemzet helyzetét gondosan kell tanulmányozni és ebből frázismentesen meg kell állapítani valódi szükségleteinket. Az ilyen alapon kitűzött egyes célokat szerves összefüggő rendszerbe kell foglalni, hogy minden tervszerűen és koncentrikusan törjön a nagy végcél felé, mert különben nagy erővesztéssel dolgoznánk” — hangsúlyozta.³⁹ A Horthy-fasizmus nemzetközi és belső helyzete akkor még nem tette lehetővé a kormány számára a szomszédos államok elleni nyílt, erőszakos fellépésre való felkészülést. Egy katonai fegyverkezési program megvalósítása tehát akkor még nem lehetett a kívánt közbeeső cél. A kormány félt a szociális demagógia további kiszélesítésétől is, mert a tömegek így felfokozott étvágát valamivel ki kellett volna elégíteni, az uralkodó osztályok pedig még további gazdasági látszatintézkedésekre sem mutattak hajlandóságot. A legkisebb veszéllyel és költség-

³⁴ Klebelsberg Kuno : Küzdelmek könyve. 86—87. l.

³⁵ Klebelsberg Kuno : Neonacionalizmus. 138. l.

³⁶ Klebelsberg Kuno : Jöjjetek harmincas évek. 14. l.

³⁷ Klebelsberg Kuno : Neonacionalizmus. 136. l.

³⁸ Nemzeti Újság, 1928. jan. 29.

³⁹ Uo.

gel a kulturális demagógia felfokozása járt, s ennek kibontakozását előmozdította az is, hogy bizonyos művelődési program megvalósítását az uralkodó osztályok gazdasági és politikai érdekei is elodázhatatlanul szükségessé tették.

A dolgozó tömegek műveltségi színvonala Magyarországon a Bethlen-kormány fellépése idején igen alacsony volt. A 9 millió lelket sem számláló ország felnőtt lakosságából több mint 1 millió volt az analfabéta. De az írni, olvasni tudók jelentős részét is inkább csak fél-analfabétának lehetett tekinteni, mert, Klebelsberg szavaival élve, „egy picit tudott csak olvasni, írni és számolni”.⁴⁰ Ez a körülmény, a magyar munkaerő közismert olcsósága mellett is, már hátrányosan érintette az ipari és mezőgazdasági termékek külföldi versenyképességét. De szüksége volt a dolgozók műveltségi színvonalának emelésére a Bethlen-kormánynak azért is, mert iparfejlesztéssel, a mezőgazdaság korszerűbbé tételével, általában a „nagy belső rekonstrukció”-val kívánt szilárd alapot, belső hátvédet biztosítani külpolitikai célkitűzéseinek valóra váltására. „A modern komplikált termelési módok, új, kényes műszerek, gépek és szerszámok mellett az értelmetlen ember többet árt, mint használ... a mezőgazdaságban is rohamosan tért fog hódítani a motoreke, traktor... mindezt nem lesznek képesek értelmetlen tömegek elvégezni” — magyarázta Klebelsberg.⁴¹

Az általános műveltség emelésének, az elemi iskolai oktatás kiszélesítésének azonban számos akadálya volt, közülük is a legsúlyosabb az iskolaépületek hiánya a főváros munkáskerületeiben, falun és a tanyavilágban. E téren olyannyira súlyos volt a helyzet, hogy Klebelsbergnek az uralkodó osztályok korábbi politikáját mentető szavai is inkább a vád, mint a védelem erejével hatottak. „A kormányok a 48-as Alfölddel szemben kénytelenek voltak a nemzetiségi vidékekre támaszkodni, aminek aztán meg volt az ára utakban és hidakban, vasutakban és közintézményekben” — magyarázkodott.⁴² A „magyar kultúrfölény” ideológusa 1928-ban — saját iskolaépítési programjának megvalósulása delén is — azon kesergett, hogy „nem remélhetjük nemzeti céljaink teljesülését akkor, ha elmaradottságunkat ezen a téren hamarosan be nem hozzuk”. Ezek után mindenesetre igen meglepő volt, hogy „Az a bizonyos sokat emlegetett kultúrfölény” c. cikkében, amely a Pesti Napló 1929. augusztus 4-i számában jelent meg, már arról beszélt, hogy a „kultúrfölény” programjának teljesítésével a neonacionalizmus végső célja eléréséhez is közelebb jutott a rendszer: „Ma már bajos kétségbevonni, hogy a kultúrfölény programjával igenis újból megteremtettük azt a jogcímet, amely fennmaradásunkat Európában biztosítja és mindig több és több reményt ad nemzeti vágyaink teljesülésére.”⁴³ Mint fényt az árnyék, úgy követte két hét múlva ugyancsak a Pesti Naplóban a fenti megállapításokat lényegében megcáfoló klebelsbergi írás. Ott bevallotta, hogy anyagi eszközök hiánya miatt nem tudta az iskolaépítési programot teljesíteni, de hasonló okokból nem is tudja folytatni.⁴⁴ Ez a klebelsbergi nyilatkozat tulajdonképpen epilógus volt az iskolaépítési tervek vonatkozásán. A népszövetségi kölcsön felhasználása és a dolgozó tömegek súlyos megadóztatása következtében a Bethlen-kormány idején, a korábbi

⁴⁰ Pesti Napló, 1928. márc. 25.

⁴¹ Pesti Napló, 1928. márc. 25.

⁴² Pesti Napló, 1927. máj. 22.

⁴³ Pesti Napló, 1929. aug. 4.

⁴⁴ Pesti Napló, 1929. aug. 18.

időszakhoz képest, viszonylag jelentős előrehaladás történt a külvárosi és tanyai iskolák építése terén. Az iskolaépítés üteme és mennyisége azonban messze elmaradt a szükségletek mögött, de nem teljesítette a kormány saját ígéreteit sem.

Klebelsberg alapjában véve nem is az általános műveltség emeléséért érzett polgári felelősségtudat hatotta át és mozgatta — sokkal inkább a Horthy-fasizmus politikusának nagyon is meghatározott politikai törekvései. Az iskolaépítés csak alapjául szolgált a neonacionalista elképzeléseknek, csak eszköze volt politikai célkitűzései valóra váltásának. „A trianoni béke következtében lefegyverzett Magyarországon a kultusztárca voltaképpen honvédelmi tárca is” — hangsúlyozta.⁴⁵ Az iskolaépítési programot arra használta fel, hogy befelé, de kifelé is igazolhassa a magyar „kultúrfölény”-ről hangoztatott hazug szölamokat, és ennek jogán indokolhassa az uralkodó osztályok imperialista törekvéseit. „Mi, akik a magyar nemzet felsőbbiségéért küzdünk Európa keletén, azt akarjuk, hogy mint a múltban előörs voltunk a török barbarizmus elleni küzdelemben, azonképpen ma szellemi téren is megmaradjunk az előörs nemzetek között” — írta „Előörs nemzetek és elmaradott népek” c. cikkében.⁴⁶ A kultusztárca 1928/29. évi költségvetésének tárgyalásán mondott expozéjában azt hangsúlyozta, hogy „én meg vagyok győződve, hogy a kultúrpolitikai akció talán a legnagyobb propaganda . . . , amelyet mi a magyar igazság mellett kifejtethünk”.⁴⁷ Az iskolaépítési akció tehát mindenekelőtt propagandacélokat szolgált.

A klebelsbergi kulturális programra égetően szüksége volt a rendszernek a demokratikus eszmék és a haladó hagyományok felszámolása érdekében is. A magyar uralkodó osztályokat aggodalommal töltötte el az a tudat, hogy „színmagyar vidékek népe lelkiileg elszakadt a magyar kormányzattól”.⁴⁸ Ennek a Horthy-fasizmus számára nem veszélytelen helyzetnek a megváltoztatására nem szabad sajnálni az anyagi eszközöket sem, hangsúlyozta Klebelsberg. S szinte borzadva gondolt arra, hogy milyen helyzet állna akkor elő, ha a dolgozó tömegek minden előzetes „átnevelés” nélkül jutnának állampolgári jogaik gyakorlásához. „Nagy veszedelem az, ha az általános titkos választójogot műveletlen, értelmetlen tömegeknek kell gyakorolniuk . . . , ha a szélsőséges radikalizmus úgy szakadna a nyakunkba, hogy a magyar nemzet legszélesebb rétegei tervszerű kulturális akcióval nincsenek egészen átműelve, akkor jaj nekünk!” — írta „Választójog és népiskola” c. cikkében.⁴⁹ Minden körülmények között meg kellett találni tehát annak a módját, hogy a vidéki, elsősorban az elmaradottabb paraszti tömegeket a Horthy-fasizmus saját befolyása alá vonhassa. Erre legalkalmasabbnak a falusi és tanyai iskolák mutatkoztak. „A népiskolákkal utána megyünk új szállásaira a tanyai népek és visszük utána a vallási és nemzeti gondolatot és a magyar neonacionalizmus új eszméit” — hirdette Klebelsberg.⁵⁰ Az iskolai nevelés mellett a parasztság „kíművelésének” fontos intézménye volt a „levente” is. A neonacionalizmus a falusi embernek nemcsak a „lelkére”, de a „testére” is igényt tartott. Az ellenforradalmi rendszer a falusi fiatalság szellemi és fizikai adottságait egyaránt

⁴⁵ Klebelsberg Kuno. Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. 1916—1926. 516. l.

⁴⁶ Pesti Napló, 1927. júl. 3.

⁴⁷ Klebelsberg Kuno: Neonacionalizmus. 259. l.

⁴⁸ Uo. 38. l.

⁴⁹ Pesti Napló, 1928. dec. 8.

⁵⁰ Klebelsberg Kuno: Neonacionalizmus. 125. l.

a maga céljaira akarta felhasználni. Az iskola és a levante csak az előkészület időszakát jelentette. „Tanyai iskoláinkkal hatalmas lökést adunk az Alföld népe szellemi kultúrájának, a leventemozgalom révén pedig megszervezzük fizikai kultúráját. A két akció párhuzamosan halad a végből, hogy erkölcsösebb, műveltebb, erősebb és egészségesebb magyar nemzetet neveljünk” — írta Klebelsberg az „Olimpiász és testnevelésünk” c. cikkében.⁵¹

Az elemi iskolai oktatás kiszélesítését Klebelsberg egyedül azonban nem tartotta elegendőnek a neonacionalista propaganda végrehajtása szempontjából. A széles tömegek elemi műveltségi szintjének emelése mellett a polgári iskola kapuinak szélesebbre tárását is kívánatosnak tartotta a korábbiakhoz képest. „Szükségünk van a nemzet széles rétegei, nagy tömegei értelmi szintjének igen számottévv felemelésére. Ezt szolgálja a polgári iskola, amely nem középiskola, hanem a kereső életbe készülő embernek nagyobb szellemi útravalót adó speciális oktatási intézmény” — hirdette.⁵² A polgári iskolák hálózatának bővítésével azt vélte elérhetőnek, hogy a tehetősebb, de elsősorban még mindig a dolgozó osztályokhoz tartozó szülők gyermekeiket olyan iskolába járathassák, amely az átlag számára már elérhetetlen. Ugyanakkor zsákutcát is teremtett számukra, mert a polgári iskolából közvetlenül felsőbb iskolába lépni általában nem lehetett. Célszerűnek mutatkozott ez az iskolatípus azért is, mert annak elvégzésével nem növekedett az elhelyezkedésre váró szakemberek száma. Így igyekezett Klebelsberg a neonacionalizmus kulturális programját összeegyeztetni a rendszer politikai érdekeivel. Valamelyest növelte a műveltebb emberek számát, de ezzel egyidejűleg gondoskodott arról is, hogy az uralkodó osztályok gyermekei számára fenntartott iskolatípusoktól és döntően a felsőoktatástól távoltartsa a dolgozó tömegeket. E kettős cél elérésének biztosítása érdekében „differenciálta” az iskolatípusokat. Különösen élesen tiltakozott az ellen, hogy Magyarország az egységes — az általános műveltséget jelentősen emelő és a zsákutcákat kiiktató — iskolarendszerre térjen át. Ezt nemcsak, sőt nem is elsősorban pedagógiaileg, hanem politikailag tartotta károsnak. Ezzel kapcsolatosan írta „Magyar kultúra fejlesztéséről” c. cikkében: „A teljesen egységes középiskola csak a politikai radikalizmusnak követelménye . . .”⁵³

A középiskolák akkori állapota sem elégítette azonban ki egészen Klebelsbergert. Különösen azt kifogásolta, hogy a klasszikus nyelvek oktatása háttérbe szorítja az élőnyelvek oktatását.⁵⁴ A korszerűség kérdése azonban itt is egyes-egyedül a neonacionalista koncepció szempontjából érdekeltte őt. Úgy vélte, hogy Magyarországon a szomszédos országokhoz képest sokkal kevesebben beszélnek a nyugati világnyelveken és ez megnehezíti a „magyar célok” külföldi megismertetését.⁵⁵ Klebelsbergnek tehát esze-ágában sem volt a középiskolát teljesen modernizálni a demokrácia szellemében. Ő csak az adott keretek között, a kiváltságosokat akarta tervszerűbb műveltséggel felvértezni, összhangban a félf feudális nagybirtok és a fináncetőke politikai érdekeivel.

Hasonlóan az alsó- és középfokú oktatáshoz, a felsőoktatásban is bizonyos változtatásokat kívánt eszközölni a neonacionalizmus szellemében. A neonacionalizmus valójában a felsőoktatást sem tette korszerűbbé a maga egészében, nem küszöbölte ki a gazdagok privilégiumát és nem demokratizálta a

⁵¹ Pesti Napló, 1928. aug. 12.

⁵² Klebelsberg Kuno. Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. 1916—1926. 373. l.

⁵³ Uo. 454. l.

⁵⁴ Nemzeti Ujság, 1927. nov. 13.

⁵⁵ Klebelsberg Kuno: Neonacionalizmus.

felsőoktatás szellemét. Ellenkezőleg, még jobban körülbástyázta az uralkodó osztályok érdekeit, nemcsak a munkások és parasztok gyermekeinek további távöltetésével a felsőoktatási intézményektől, de a reakciós, középkorra emlékeztető szellemnek az „új” nacionalizmus útján való továbbfejlesztésével is. Új mindössze az volt, hogy a „nagy belső rekonstrukció”-nak megfelelően, de még inkább a neonacionalizmus külföldi propagandája érdekében, valamilyest nagyobb teret biztosított a műszaki és természettudományoknak, létrehozta a tihanyi Biológiai Intézetet, a Csillagvizsgálót Budapesten stb. Az ország egyetemének viszonylag magas száma is — ezt az alacsony hallgatói létszám is mutatta — elsősorban a magyar „kultúrfölény”-t volt hivatva igazolni. Az alacsony hallgatói létszám is magasan bizonyult azonban a rendszer igényeihez képest. „Azt mondják — írta Klebelsberg —, hogy nálunk sokkal többen mennek értelmi pályára, mint amennyinek eltartására Magyarország képes . . . a legtöbb magyar középosztálybeli család már számolt azzal, hogy a mai generáció helyzete elég nehéz marad, minden reményét a gyermekeibe helyezi . . . aki még a gyermekekben megnyilatkozó reményt is el akarná venni a középosztálytól, nagy bünt követne el a nemzet ellen.”⁵⁶ Ilyen és ehhez hasonló megállapításokat annál is inkább tehetett, mert a végzett diplomásokról a Horthy-rendszer idején intézményesen senki sem gondoskodott. Azt az elvet alkalmazták a diplomásokra is, amelyet a tőkés állam gyakorlatilag mindenütt lényegében meg is valósít, ti., hogy „a főiskolai diploma sem ad jogot semmiféle alkalmazásra”.⁵⁷ Abban azonban kétségtelenül igaza volt Klebelsbergnek, hogy bizonyos előnyt a közalkalmazottak gyermekei élveztek a főiskolai felvételeknél. Ennek az előnynek az okát ő nem is titkolta, sőt a Pesti Naplóba írt egyik cikkében elég cinikusan be is vallotta: „A magyar hivatalnokság attól a pillanattól kezdve, ha saját gyermekeinek jövőjét biztosabbnak látja, kisebb aggodalommal nézi majd a nagyobb vagyonnal rendelkezők gyermekeinek kedvezőbb esélyeit.”⁵⁸ Arról volt szó tehát, hogy a rendszer az uralkodó osztályok és az értelmiség egymásra utaltságát jobban kidomborítsa és az állami alkalmazottakat hűséges szolgálataikért megjutalmazza, az esetleges elégedetlenségnek pedig elejét vegye.

Megkönnyítette a klebelsbergi iskolapolitikának a közvélemény általi elfogadását az a körülmény, hogy az ő elképzeléseit az uralkodó osztályok egyes csoportjai is bírálták. Az uralkodó osztályok legkonzervatívabb képviselői nem tudták megérteni, hogy az adott körülmények között a klebelsbergi elképzelés szolgálja leghatásosabban a nagybirtok és a finánctóke, s általában a Horthy-rendszer érdekeit. Továbbá attól féltek, hogy a művelődéssel párhuzamosan a haladó eszmék is utat törnek maguknak a dolgozók körében. Az uralkodó körök kritikája csak megkönnyítette az olyan illúziók keltését a szélesebb közvéleményben, hogy Klebelsberg a kultúraterjesztés valódi apostola. Ezt a hamis illúziót és látszatot ő maga is igyekezett terjeszteni. Előadásaiiban és cikkeiben gyakran hivatkozott arra, hogy a neonacionalizmus a különböző pártoktól függetlenül az egész nemzet érdekeit fejezi ki. S ezt időnkénti „kurucodás”-sal és a gazdagok bírálatával tette hitelesebbé. A klebelsbergi pártatlan, vagy pártokon felül álló kultúrpolitika a valóságban sem pártatlan, sem pártokon felül álló nem volt. Az uralkodó osztályok azon részének

⁵⁶ Klebelsberg Kuno : Neonacionalizmus. 291. l.

⁵⁷ Uo. 44. l.

⁵⁸ Pesti Napló, 1927. febr. 20.

politikai célkitűzéseit fejezte ki, amely gróf Bethlen Istvánban és kormányában látta érdekeinek leghatásosabb védelmezőjét. A klebelsbergi kultúrpolitika a bethleni kül- és belpolitikához igazodott, de oly módon, hogy látszólagos önállóságot élvezett. Az uralkodó osztályoknak és az ellenforradalmi rendszernek nem egyszerűen csak napi, hanem hosszabb időre szóló, általánosabb érdekeit is szolgálta. „A neonacionalista pedagógia a magyar iskola elé azt a célt állítja, hogy hazafias, vallásos és pozitív embereket neveljen, akik nem merítik ki erőiket meddő elégedetlenségben és hiperkritikában” — hangsúlyozta Klebelsberg saját iskolapolitikáját jellemezve.⁵⁹

Hasonló célkitűzések vezették Klebelsbergét a tudományok, az irodalom és a művészetek fejlesztésével kapcsolatban is. A nem csekély költséggel megrendezett római, majd stockholmi képzőművészeti kiállításokon felbuzdulva, be is vallja ezeknek a rendezvényeknek célzatos voltát: „... a magyar gondolatnak minden ilyen nemzetközi megjelenése egy-egy nyert csata a világ közvéleményének a meghódításáért. Ez is a »Nem! Nem! Soha!« egy szeme...»⁶⁰ Klebelsberg korántsem elégedett meg azzal, hogy csak a művészetek szolgájak a neonacionalista célokat. Ezt megkövetelte a tudománytól is. „Az Akadémia sikeres működésének egyik legfőbb előfeltétele az, hogy minden politikai befolyástól mentes maradjon s a napi áramlatoktól függetlenül, egyedül az állandó, nagy nemzeti célok felé törekedhessék” — írta Klebelsberg „Könyv vagy kutatás?” c. cikkében a Tudományos Akadémia munkáját jellemezve, illetőleg előírva azokat a követelményeket, amelyeket ő támasztott a tudománnyal szemben.⁶¹ Klebelsberg nem igényelte, sőt egyenesen károsnak tartotta, hogy a tudomány az uralkodó osztályok egyik vagy másik pártja mellett foglaljon állást, vagy részt vegyen az uralkodó körök belső, napi vitáiban. Úgy vélte, hogy ezek csak akadályoznák a tudományt abban, hogy a rendszer érdekeit korszerűen képviselje itthon és külföldön egyaránt.

A neonacionalizmus nemzetközi „ügyei”-nek sokoldalú és eredményes támogatásán kívül nem kisebb szerepet tulajdonított Klebelsberg a tudománynak, az irodalomnak és a művészeteknek a magyar dolgozó tömegek neonacionalista szellemben való nevelése szempontjából is. „A nemzeti gondolat a művészetben” c. cikkében azt így fogalmazta meg: „... a magyar irodalomnak, művészetnek, tudománynak... oda kell állnia a nemzeti gondolat szolgálatába... De nemcsak a jövő jön itt tekintetbe. A mai generáció nacionalizmusának kielégítése végett is szükségünk van olyan irodalomra, amely tárgyával, személyeinek jellemével, színével és atmoszférájával a nemzeti gondolatot és érzelmvilágot tükrözi vissza...”⁶² Az előbb elmondottakat csak kiegészítette a néhány héttel később írott „Karácsonyi zene” c. cikkében. Ebben Klebelsberg tanulságul azt szűrte le, hogy „miként a történeti festészetben rejlő nemzeti erőről, azonképpen a magyar zenében rejlő nacionalisztikus energiákról sem mondhatunk le...”⁶³

Klebelsberg beszédeiben és cikkeiben többször hivatkozott arra is, hogy az előző kormányok kulturális téren mindent a fővárosba összpontosítottak, és a vidék nem rendelkezik Németországhoz vagy Olaszországhoz hasonlóan

⁵⁹ Klebelsberg Kuno : Neonacionalizmus. 289. l.

⁶⁰ Pesti Napló, 1928. okt. 28.

⁶¹ Klebelsberg Kuno : Küzdelmek könyve. 139. l.

⁶² Pesti Napló, 1928. nov. 18.

⁶³ Pesti Napló, 1928. dec. 25.

megfelelő helyi központokkal. De őt itt sem elsősorban a vidéki városok kulturális színvonala érdekelte, hanem a „vörös” Budapest megfelelő ellensúlyozása: „A Károlyi-forradalom radikalizmusa és a szocializmus sem tudott volna éppen a lelkekben annyira tért hódítani, ha önálló vidéki kulturális gócpontokban a fővárosban szükségképpen kiterjedt radikális gondolkodásnak egyensúlya lett volna.”⁶⁴

Klebelsberg nagyra értékelte az értelmiség szerepét a neonacionalizmus propagandájában és épített is rá. Abból indult ki, hogy már a korábbi évtizedekben is, valamint a lezajlott 1918–19-es forradalmak idején az értelmiség őrizte meg leginkább a nacionalizmus eszméihez való hűségét és a legellenállóképesebbnek bizonyult a demokrácia és a szocializmus eszméivel szemben. Emellett az értelmiség foglalkozásánál, hivatásánál fogva állandóan kapcsolatban áll a legszélesebb rétegekkel, így azok véleményének formálásában nagy szerepe lehet. Amennyire sajnálatosnak tartotta Klebelsberg azt a tényt, hogy a magyar nacionalizmusnak számbelileg kevés a tudatos képviselője, annyira büszke volt az értelmiségre, amely — az ő véleménye szerint — ezen kevesek közé tartozott. „A magyar hazafiság közmondásos . . . , és mégis ennek a hatalmas magyar hazafiságnak van egy nagy gyengéje, s ez az, hogy számbelileg aránylag kicsiny az a réteg, amely ennek a nagyvívásnak az aktív hordozója. Korábban főleg a köznemesség volt, ma a magyar értelmiség és a kisgazda közönség” — írta „Népbarát nacionalizmus” c. cikkében.⁶⁵

Nagyon fontosnak tartotta azonban azt is, hogy a neonacionalista eszmék terjesztésére az értelmiség tudatosan fel is készüljön. Iskolapolitikájában nemcsak arra fordított gondot, hogy a dolgozó tömegek a korábbinál valamivel korszerűbb ismeretekhez jussanak — az uralkodó osztályok gazdasági és politikai célkitűzéseinek érdekében —, hanem az értelmiség továbbképzésére is. Úgy vélte, a legsúlyosabb hiba lenne a tömegek műveltségi színvonalát emelni, az értelmiségét pedig a korábbi színvonalon hagyni. Bár előzőleg ő maga hadakozott az ellen a nézet ellen, hogy a műveltség önmagában forradalmasítja a népet és álláspontja igazolására a történelmi példák sorozatát vonultatta fel a magyar és az egyetemes történelemből, ő sem tudott szabadulni attól a gondolattól, amelytől másokat akart megszabadítani. Az értelmiség és a dolgozó tömegek műveltségének összefüggését vizsgálva, lényegében odajutott következtetéseiivel, mint a Horthy-rendszer legkonzervatívabb képviselői. Az értelmiségnek Klebelsberg sem azért akart nagyobb műveltséget adni, hogy aztán az többet adhasson át belőle a dolgozó népnek, hanem kifejezetten politikai megfontolásból. Úi. attól félt, hogy az értelmiség a műveltebb tömegek felett elveszíti — az uralkodó osztályok nevében képviselt — régebbi politikai befolyását. Ettől a félelmetől áthatva hangsúlyozta, hogy „politikai katasztrófa veszedelme nélkül tehát nem emelhetjük a tömegek szellemi színvonalát úgy, hogy ugyanolyan mértékben ne emeljük az intelligencia erkölcsi és szellemi belértékét is”.⁶⁶ De az értelmiségnek nemcsak szellemi felkészítéséért harcolt, hanem létszámának növeléséért is. Az ország akkori igényeit meghaladó főiskolai beiskolázások a „magyar kultúrfölény” nemzetközi propagandája mellé azt a szerepet is játszották, hogy az értelmiség számbelileg is növekedjék az országban. Azok aggodalmaskodására, akik az el nem helyezkedett diplo-

⁶⁴ Klebelsberg Kuno : Küzdelmek könyve. 230. l.

⁶⁵ Nemzeti Újság, 1928. márc. 1.

⁶⁶ Klebelsberg Kuno : Neonacionalizmus. 210. l.

mások számát már túl nagyoknak, s azáltal a rendszerre nézve veszélyesnek tartották, Klebelsberg azzal válaszolt, hogy csak a fővárosban van több értelmiségi a kelleténél, vidéken ezzel szemben már túlságosan is alacsony az értelmiségiek száma. A vidéki értelmiség számát ő elsősorban abból a szempontból tartotta aggályosnak, hogy az alacsony létszámánál fogva sem tudja ellen-súlyozni az esetleges rendszerellenes megnyilvánulásokat. Továbbá, a választói jog kiszélesítése az ilyen alacsony létszámú értelmiség szerepét teljesen jelentéktelenné teszi. „Menjünk csak ki — írta az »Értelmi proletariátus« c. cikkében — egy-egy alföldi városba és tanulmányozzuk annak társadalmi összetételét; megdöbbenéssel fogjuk akkor látni, hogy az összes népességhez viszonyítva mily csekély töredék az intelligencia. Ha ezt a számot mesterséges eszközökkel még jobban csökkentjük, akkor a demokratikus választójog mellett a csekélyszámú intelligencia semmivé zsugorodik össze; a szavazásoknál quantité negligéable-lá válik, befolyása feloldódik és semmivé lesz.”⁶⁷

Az „értelmiségen” belül Klebelsberg — nem véletlenül — a legnagyobb figyelmet az állami hivatalnokokra és a pedagógusokra fordította. „Nincs Európának nemzete, amelynek hazafiasabb bürokráciája lenne, ahol a tisztviselői kart nemesebb intenciók hatnák át, mint nálunk” — állapította meg „Il canto del lavoro” c. cikkében.⁶⁸ S valóban, a Horthy-fasizmus szempontjából ezt a „hazafias” bürokráciát nem ok nélkül dicsérte. Az állami hivatalnokok túlnyomó többsége hűségesen teljesítette, sőt gyakran túl is teljesítette az állam felső vezetésének utasításait. Ez a társadalmi csoport kialakulása óta idegen volt a néptől és mindig megvetette azt. A középkort idéző úri gőgje, kiegészülve a „szegedi gondolat” eszmevilágával, a munkás és parasztban elegendő látott, az urak eszközét. Nemcsak a nép, de a haladó gondolat iránt sem tanúsított semminemű érzéket és érdeklődést. Az állam fegyveres erőszakszerveivel együtt, azzal kiegészülve alkotta a rendszer legbiztosabb bázisát, képezte pretoriánus gárdáját. De a rendszer is a lehetőségeihez képest bőven jutalmazta mind anyagilag, mind erkölcsileg a magyar bürokráciát. A dicséret és elismerés olyan megnyilvánulásai, mint amilyenekben Klebelsberg részesítette e réteget egyik parlamenti beszédében, egyáltalán nem ment különlegesség számba. Klebelsberg, említett beszédében, így jellemezte az állami hivatalnoki kart: „Aki látja a külföldi hivatalnok-sztrájkokat és olvassa azokat a bős kifakadásokat, amelyek külföldön sokszor a közalkalmazottak között megnyilatkoznak és e mellett látja azt is, hogy a magyar köztisztviselő hogyan teljesíti a maga kötelességeit, annak le kell vennie a kalapját a magyar köztisztviselő előtt.”⁶⁹ Bármennyire is örült Klebelsberg az állami hivatalnokoknak a rendszert kiszolgáló hűséges magatartása miatt, egyidejűleg azt is észre kellett vennie, hogy azok nemhogy vonzanák, de inkább taszítják a dolgozó tömegeket a Horthy-fasizmustól. Ezen a helyzeten ő úgy kívánt változtatni, hogy a neonacionalizmus nevében „népbarát” magatartást követelt tőlük: „Meggyőződésem, hogy a népiesség nem a választójog szűkebb vagy tágabb megvonásán, általában nem az alkotmányjog terén dől el, hanem a természet és a közigazgatás népbarát irányán” — hangoztatta.⁷⁰

Az állami tisztviselőknél is nagyobb szerepet szánt azonban Klebelsberg a magyar pedagógusoknak. Azt követelte tőlük, hogy torlaszolják el a haladó,

⁶⁷ Pesti Napló, 1927. jún. 19.

⁶⁸ Nemzeti Újság, 1928. febr. 1.

⁶⁹ Klebelsberg Kuno. Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. 1916–1926. 545. l.

⁷⁰ Pesti Napló, 1928. jan. 8.

demokratikus, de legfőképpen a szocialista eszmék útját és biztosítsák a neonacionalizmus eszméinek térhódítását a munkások és a dolgozó parasztok körében. Ilyen feladat ellátására őt a magyar pedagógusokat illetően az olasz példa ösztönözte. „Az olasz munka himnusza is a néptanítóra apellál, attól várja az olasz nép és az olasz történelem dicsőítése révén az olasz nacionalizmus felszítását” — magyarázta az olasz pedagógusnak Mussolini államával szembeni kötelességeit.⁷¹ Az olasz példán túlmenően, Németország első világháború utáni történelme ismeretes alakulásának kulcsát is a pedagógusok magatartásában vélte felfedezni: „Én azt hiszem, hogy a mérsékelt szocializmus győzelme a kommunista Spartacus felett a porosz néptanítónak második nagy világtörténelmi diadala” — írta a Pesti Naplóban.⁷² Oroszországban ugyancsak a cári iskolapolitikát marasztalta el azért, hogy Oroszország népei a bolsevizmus mellé álltak: „Oroszországban egyenesen a cárisztikus iskola-politikát teszem felelőssé, hogy ott a bolsevizmus kifejlődött.”⁷³ Klebelsberg nem egyszerűen az eszmék elterjesztésére, még csak nem is egyszerűen azok népszerűsítésére gondolt, hanem az új, neonacionalista embertípus kialakítását várta a pedagógusoktól. De ezt nem bízta a véletlenre, hanem „miniszterileg” írta elő és fegyelemileg kötelezte a pedagógusokat az ilyen szerep elsajátítására. „Azzal a körlevéllel, amelyet a nagy katasztrófa évének tizedik megújulása alkalmából Magyarország összes oktatóihoz intéztem, kezdve a kis óvónón, fel az egyetemi tanárig ilyen új magyar típus kimunkálására buzdítottam” — írta Klebelsberg az „Új magyar típus” c. cikkében nagyon is szerény formába öntve szigorú követelményét.⁷⁴

Teljesen azonban maga sem bízott abban, hogy az értelmiség, annak is elsősorban idősebb képviselői belföldön, de különösen az ország határain kívül megfelelő módon képviselni tudják a „magyar ügy”-et és a neonacionalizmus eszméit. Nyíltan meg is mondta, hogy „... ha lettek volna nagy számban embereink, akik nemcsak a politikában és a publicisztikában, hanem az irodalomban, tudományban és művészetben sikerrel képviselhették volna Európa előtt a magyar gondolatot, akkor nem történt volna nézetem szerint az, ami megtörtént Trianonban...”⁷⁵ Ebből a feltevésből kiindulva Klebelsberg egész politikai befolyását latba vetve törekedett egy új értelmiségi „elit” megteremtésére. Ennek az „elit”-nek óriási jelentőséget tulajdonított, amint ez a tudománypolitikáról alkotott felfogásából is kiderül: „Az én tudománypolitikámnak az alapja az, hogy nemzetek kultúráját kicsiny és nagy nemzeteknél egyaránt három-négyezer ember képviseli.”⁷⁶

Ennek az „európai színvonalú” neonacionalista elitnek a kialakítása érdekében hozták létre külföldön a „Collegium Hungaricum”-okat is. Feladataikkal kapcsolatban Klebelsberg persze a leggyakrabban csak arról beszélt, hogy nyelvtanárok képzésére, s emellett néhány tudományágban európai műveltségre szert tett szakemberekre gondol. Valóságos céljairól azonban beszédesen tanúskodik „Történelmi Optimizmus” c. cikke, amelyben a „Collegium Hungaricum”-okkal kapcsolatban kijelenti: „A külföldi kollégium, az idegenbe adott ösztöndíjakkal pedig azt a célt akarom szolgálni, hogy egy erősen nacionalisz-

⁷¹ Nemzeti Ujság, 1928. febr. 22.

⁷² Pesti Napló, 1928. márc. 25.

⁷³ Klebelsberg Kuno. Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. 1916–1926. 542. l.

⁷⁴ 8 Órai Ujság, 1928. febr. 5.

⁷⁵ Pesti Napló, 1927. márc. 6.

⁷⁶ Dunántúl, 1925. máj. 28.

tikus intelligencia külföldi felkészültséggel vezethesse az alkotó munkát, mely a nemzetet szétválasztó pesszimizmusnak legbiztosabb ellenszere.”⁷⁷ Így igyekezett Klebelsberg a „Collegium Hungaricum”-ok felállításával egy új magyar értelmiségi „elit”-et létrehozni és azzal is a neonacionalizmus eszméinek elterjedését biztosítani.

A neonacionalizmus eszméinek elterjesztésében Klebelsberg a magyar egyházaknak is fontos szerepet szánt. Jól tudta, hogy az egyházak a hit és a vallási meggyőződés ápolása révén hatást gyakorolhatnak azokra a társadalmi rétegekre is, amelyeknek körében az állami, illetőleg világi társadalmi szervezetek tevékenysége nem sok reménnyel kecsegtet.

Klebelsberg az egyházaktól, az egyházak nevelőmunkájától várta a neonacionalizmus eszméinek elterjedését a munkások, de főleg a parasztság körében. Erre annál is inkább szüksége volt, mert míg az értelmiség szélesebb köreiben a neonacionalizmus eszméi termékeny talajra hulltak, addig a munkásosztály és a dolgozó parasztság túlságosan is érzéketlennek mutatkozott ezekkel az eszmékkel szemben: „... és valóban ... az intelligencia körében tért hódított a gondolat, de a széles néprétegek lelkében a neonacionalizmus szavával nem tudom közelebb hozni a nagy katasztrófák után lényegében megújult nemzeti gondolat egész világát” — vallotta be Klebelsberg.⁷⁸ Az egyházak az első világháború végén gyengének mutatkoztak és nem tudták a vallásos tömegeket a „nemzeti gondolat” mellett felsorakoztatni. „Ne áltassuk magunkat, a szocializmus, ha nem is vezetőit, de zászlóaljait elsősorban a mi tömegeinkből rekrutálja” — így hívta fel a figyelmet arra, hogy 1918—19-ben az egyház a „katolikus magyar faluban” is jórészt elvesztette tekintélyét.⁷⁹ Az ellenforradalmi rendszer hatalomra kerülése után az egyházak is új helyzetbe kerültek. Nem lehetett többé figyelmen kívül hagyni azokat a változásokat, amelyek az első világháború nyomán és különösen a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatásaként bekövetkeztek Magyarországon és világszerte. Az egyházak sem folytathatták tevékenységüket változatlanul ott, ahol a forradalmak előtt abbahagyták. A magyar egyházak legfontosabb feladata a szocializmus elleni harc, a dolgozó tömegeknek a szocializmustól való eltántorítása és az egyházak zászlaja alatt való megtartása lett. A megoldáshoz vezető utat Klebelsberg az egyház és állam összefogásában, a tömegek körében kifejtendő tevékenységük jobb összehangolásában látta. „A magyar templommal és a magyar iskolával hatalmas idealizmust kell kifejleszteni” — hirdette.⁸⁰ Az állam és az egyház együttműködésének szerinte nem áll semmi az útjában, és annak sincs semmiféle akadálya, hogy az egyházak magukévá tegyék a neonacionalizmus eszméit. A XIX. század nacionalizmusa és az egyház érdekei között mutatkoztak ugyan ellentétek, s ez megnehezítette az összefogást, az első világháború után azonban ez a helyzet megváltozott, mert „a XIX. század magyar nacionalizmusával szemben, öntudatos ellentétben vele, a magyar neonacionalizmus össze igyekszik fogni a hazafias és vallásos gondolatot”⁸¹ — magyarázta. Az állam és az egyházak zavartalan együttműködését, a néptömegek között kifejtett tevékenységük hatásfokát csökkentette azonban,

⁷⁷ Pesti Napló, 1927. aug. 14.

⁷⁸ Pesti Napló, 1928. máj. 6.

⁷⁹ Klebelsberg Kuno : Neonacionalizmus. 85. l.

⁸⁰ Pesti Napló, 1929. febr. 10.

⁸¹ Klebelsberg Kuno : Neonacionalizmus. 171. l.

hogy az egyes egyházak között sem volt meg az összhang. A katolikus és a protestáns egyházak energiájának jelentős részét lekötötte az egymásra való féltékenykedés, civódás, a szűkülő befolyáson való osztozkodás. Klebelsberg, hogy elejét vegye ezeknek a villongásoknak, igyekezett a „hitviták” célszerűtlenségét, a rendszerre való veszélyességét megértetni a különböző egyházakkal. Az 1927. évi katolikus nagygyűlés elé írt cikkében — feltehetően a kormány állásfoglalásaként — meglehetősen élesen követelte az egyházak közötti viták felfüggesztését és az egymás dolgaiba való be nem avatkozást: „... a haza mindenkitől megkívánja, hogy uralkodjék idegein és egyházainkkal szemben is az a főkikötése a nemzetnek, hogy a megindult nyugodt fejlődést viták felidézésével meg ne akasszák... minden történeti egyház a maga dolgaival foglalkozzék.”⁸² Egy héttel később a „Mit akarnak a katolikusok” c. cikkében pedig a lehető legélesebb szavakkal marasztalta el azokat, akik — véleménye szerint — nem értették meg az egyházak közötti viták káros voltát. Klebelsberg azt írta az ilyen „hitvitázók”-ról, hogy „a nemzet létét, újjáéledését teszi kockára az, aki a nyolcemillió maradék magyar között felekezeti harcot szít. Úgy is fogunk vele bánni, mint a haza ellenségével.”⁸³ A „hitviták” helyett Klebelsberg az összefogást javasolta az egyházaknak a dolgozó tömegek és a szocializmus ellen: „A magunk táborában saját nagy életkérdéseinket oldjuk meg és ezentúl összefogunk azokkal szemben, akik tagadják Istent és a haza eszményét, a nemzeti gondolatot.”⁸⁴

Az egyházak antiszociális magatartása is olyan tényezőként jelentkezett, amely nem vonzotta, hanem taszította a tömegeket. Ezért figyelmeztetett Klebelsberg arra, hogy az egyházak tevékenysége eredményes csak akkor lehet, ha „az egyházi élet... kifejezetten és erősen népbarát irányzatot vesz”.⁸⁵ Ez nyílt utalás volt a keresztényszocialista mozgalmak felélénkítésének szükségességére, tehát a szociális demagógia egyházi igénybevételére. Ezt a gondolatot még csak jobban aláhúzta az a klebelsbergi tanács, hogy az „egyházaknak is erősen elébe kell mennie a magyar munkásságnak”.⁸⁶ A néphez, a munkásokhoz és parasztokhoz való közeledést követelte minden egyháztól. Sokat várt attól, hogy a lelkeszkedő papság, megértve a helyzet súlyosságát, tettekkel járul hozzá annak megváltoztatásához. Klebelsberg a tettek alatt nem azt értette egyszerűen, hogy a papság a „lelkeszkedés” ideje alatt tanúsít egyszerűbb, a nép számára elfogadhatóbb magatartást, hanem a „világi” munkába — egyesületek, szervezetek, gyűlések, tanácskozások, műsoros estek, szakmai továbbképzők stb. szervezése és vezetése — aktívan bekapcsolódik. Ebből a szempontból is Prohászka Ottokárt állította példaképül, akinek elvesztését Klebelsberg rendkívül fájlalta. „Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök halála pedig megfosztott bennünket a nagyszerű agitátortól, akinek ékes szava mindig megtalálta az utat a lelkekhez és aki bámulatos kultúrájának hatalmával rávezette a Krisztushoz vezető útra azt a magyar intelligenciát, amelyet a XIX. század második felének hitközönyéből csak titáni erőfeszítéssel lehetett kiemelni” — hirdette Klebelsberg.⁸⁷

⁸² Nemzeti Ujság, 1927. okt. 9.

⁸³ Budapesti Hírlap, 1927. okt. 16.

⁸⁴ *Klebelsberg Kuno*: Neonacionalizmus. 86. l.

⁸⁵ Uo. 186. l.

⁸⁶ Nemzeti Ujság, 1928. márc. 1.

⁸⁷ *Klebelsberg Kuno*: Neonacionalizmus. 82. l.

Az egyházak számára azonban Klebelsberg nemcsak a feladatokat jelölte meg, de minden erejével igyekezett azok elvégzéséhez biztosítani a szükséges feltételeket. Ismeretes, hogy a Horthy-fasizmus az iskolák jelentős részét — a tanyai népiskolától a városi középiskoláig — az egyházakra és szerzetesrendekre bízta. Az egyházak kezén voltak ezenkívül nemcsak a papi utánpótlást biztosító egyházi főiskolák, hanem a jogi akadémiák is. A fővárosban és vidéken a diákszállók és internátusok legnagyobb részét ugyancsak az egyházak tartották fenn. A klebelsbergi iskolaépítési program gondoskodott az egyházi iskolák építéséről is, sőt még a külföldön felállított „Collegium Hungaricum”-okban is voltak papnövendékek. A hitbuzgalmi egyesületektől a kulturális és társadalmi szervezetekig az egyházak képviselve voltak a társadalom minden rétegében. Jóllehet az egyházak politikai hatalmát óriási vagyonuk, birtokaik és egyéb jövedelemforrásaik is alátámasztották, az állam igen jelentős összegekkel támogatta tevékenységüket. Jellemző, hogy pl. 1926-ban, amikor Klebelsberg az irodalom és a művészetek céljaira csak 122 000, illetőleg 276 000 pengőt tudott a vezetése alatt álló minisztérium költségvetésében biztosítani, vallási célokra 4 600 000 pengő jutott. Ez a támogatás természetesen következett abból a gyakran emlegetett klebelsbergi felfogásból, hogy „történelmi egyházainkra szükség van, és az ország újjáépítése csak akkor lesz szilárd, ha a felépítményt a vallás és erkölcs vasbetonalapjaira fektetjük le”.⁸⁸

A fasiszta diktatúra olaszországi győzelme után a Bethlen-kormány Mussoliniban talált a legalkalmasabb külföldi szövetségesre. Olaszországnak és Magyarországnak ez az egymásra találása a neonacionalizmusra is „termékenyítőleg” hatott. A magyar uralkodó osztályokat meglepéssel, sőt bámulattal töltötte el Mussolini „kemény keze” és a „római imperium” visszaállításával kapcsolatos demagógiájának az olasz tömegek egy részére gyakorolt hatása. A magyar uralkodó osztályok érdeklődését az keltette fel leginkább az olasz fasizmus iránt, hogy történelmi rokonságot véltek felfedezni a magyar és az olasz fasizmus létrejötte között. „Közvetlenül a háború után Olaszországban is felülkerekedett az antinacionalizmus” — írta Klebelsberg a Pesti Naplóban.⁸⁹ Ezt az „antinacionalizmus”-t Olaszországban a fasiszták a legkegyetlenebb terror és nacionalista uszítás egyidejű alkalmazásával igyekeztek leküzdeni. Nyugat-Európában lényegében elsőnek számolták fel a forradalmi mozgalmat. Az olasz fasizmus azonban a forradalmi mozgalommal való számolás mellett bizonyos tömegbefolyásra is szert tett. A magyar uralkodó osztályok a terror alkalmazása tekintetében semmivel sem maradtak el Mussolinitól, de Olaszországtól eltérően, Magyarországon a fasizmus leggyengébb pontja a tömegbázis hiánya volt. Az ellenforradalmi rendszer képviselői közül többen az olasz példa alkalmazásával gondolták a fenti hiányt pótolni. Ennek adott hangot Klebelsberg is, aki az olasz példa nyomán különösen igazolva látta a neonacionalizmus elméletét. „Ma a nacionalizmus klasszikus földje Olaszország. Az összes többi államokban erős internacionális szocializmus szorongatja a nemzeti gondolat híveit, a nacionalista pártok kénytelenek más frakciókkal parlamenti koalíciót kötni, nacionalizmusuk tehát a maga tisztaságában nem érvényesülhet és így gyakorlati programjuk borába bizony sok vizet öntenek. Itáliában Mussolini tiszta képletet teremtett. Az ország összes

⁸⁸ Nemzeti Ujság, 1927. okt. 9.

⁸⁹ Pesti Napló, 1928. jan. 1.

erőit a nagy nemzeti célokra állította be” — hangsúlyozta.⁹⁰ Nem sokkal később az olasz és a magyar helyzet rokonságát vizsgálva, Klebelsberg már nyíltan dicsóítja Mussolini módszereit és a „hasznos következtetések” levonását sürgeti: „... a győzedelmes fasizmus telíteni igyekszik életerős és reményteljes nacionalizmussal az olasz tömegeket. A drasztikus kúra jót tett... saját tapasztalatainkból és az olasz példáról... hasznos következtetéseket vonhatunk le.”⁹¹ Klebelsberg különösen az olasz fasizmus „nemzeti céljait” találta igen rokonszenvesnek: „A múlt század második felének olasz nacionalizmusa... a nemzeti egység helyreállítására törekedett... Most nem a meglévő olasz nyelvterületek felszabadításáról, hanem... újabb területek biztosításáról, az olasz gazdasági élet expanziójának lehetővé tétele végett újabb piacok megnyitásáról van szó.”⁹² Az olasz fasizmus rabló törekvései, újabb gyarmatok szerzése más népek leigázása révén így váltak a neonacionalizmus szemléletében „nemzeti” célokká. Mindenesetre ezzel a neonacionalista végső cél „nemzeti” jellegének megértéséhez is közelebb kerültünk.

Az olasz fasizmus sem állt természetesen nyíltan a tömegek elé szándékaival, hanem a római ősök egyetlen jogos örökösének tógáját öltötte magára. Mussolini jól tudta, hogy csak fegyveres eszközökkel veheti birtokába ezt az „örökség”-et. Éppen ezért az olasz ifjúság „római szellemben” való nevelésére fordította a legnagyobb gondot. Ez egyet jelentett többek között azzal is, hogy a szó szoros értelmében már a gyermekkorban megkezdődött az olasz ifjúság katonai kiképzése. „Már a gyermekekben egészen öntudatosan főképpen azokat a tulajdonságokat igyekeznek felébreszteni, amely tulajdonságokra az új nemzeti feladatok utalnak rá” — számolt be Klebelsberg a fasiszta Olaszországban szerzett tapasztalatairól.⁹³

Az „új magyar típus” kialakítására vonatkozó követelésében is az olasz tapasztalatok hatása mutatkozott meg. Azon felbuzdulva jelentette ki, hogy Magyarországon sem elég a neonacionalizmus eszméit csak elfogadni, hanem „újja kell születni” annak szellemében: „... a magyarságnak is sok tekintetben át kell alakulnia, ha a teljesen megváltozott viszonyok között meg akarunk állni, sőt a pusztta létfenntartáson túlmenve, területi épségünket is helyre akarjuk állítani...”⁹⁴ Klebelsberg azonban nemcsak a célokat, de a módszereket illetően is túlradó lelkesedéssel beszélt az olasz fasizmusról. Azzal ugyancsak összhangban az „új magyar típus” elé ideálként a polgári demokráciát is teljesen megtagadva, a fasiszta rendet állította. „A fasiszták a francia forradalom hármass elvével szemben, másik három elvet szögeznek le: disciplina, gerarchia, ordine, fegyelem, hierarchikus alárendeltség és rend...” — írta „A spec” c. cikkében.⁹⁵

Az olasz fasizmus a római imperium visszaállításának jelszavát ügyesen felhasználta a tőkés kizsákmányolás elleni tömegtiltakozás leszerelésére is. Mussolini áldozatokat, ingyen munkát és magasabb adókat követelt az olasz munkásoktól és parasztoktól, kinyilatkoztatva, hogy a fasiszta „házá”-hoz, a jövő dúsgazdag Olaszországához csak azoknak lesz joguk, akik azt kiérdemelték. Ezt énekelte meg a munkáról szóló fasiszta dal, az „il canto del lavoro”

⁹⁰ Klebelsberg Kuno : Neonacionalizmus. 142—143. l.

⁹¹ Nemzeti Ujság, 1928. márc. 1.

⁹² Klebelsberg Kuno : Neonacionalizmus. 143. l.

⁹³ Uo. 143. l.

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ Nemzeti Ujság, 1928. ápr. 19.

is. Klebelsberg úgy gondolta, hogy ez az olasz fasiszta dal a neonacionalizmus elméletét is „gazdagítja”, és Magyarországra is vonatkoztatni kell mondani-valóját: „A fasiszta Olaszország ma fiától a haza érdekében kifejtett áldozatos munkát követel. Micsoda életet lehelő, erőtől duzzadó nacionalizmus. És a végén hivatkozás Istenre.”⁹⁶

Nem volt véletlen, hogy Klebelsberg mindenekelőtt az olasz fasizmussal való rokonságot hirdette. Az első világháború után, a két ország helyzetét tekintve, valóban sok volt a közös vonás. Mind Magyarország, mind Olaszország államformája királyság maradt. Ezen belül a fasiszta rendszer messzemenően együttműködött a Vatikánnal, illetőleg a hazai katolikus egyházakkal. Mussolini is, Klebelsberg is csak modernizálni akarta a katolikus egyházat, hogy még jobban támaszkodhassék rá. Az első világháborúból Magyarország vesztesként került ki, de a győztes Olaszország sem kapta meg azokat a területeket, amelyeket az antant a háborúba való belépésért neki ígért. Továbbá az olasz fasizmussal való rokonságra hivatkozva, igyekezett „kihúzni” Klebelsberg a felszított magyar nacionalizmus Habsburg-, illetőleg németellenes méregfogát. Végül, de nem utolsó sorban Olaszország volt az első olyan nagyhatalom, ahol a fasizmus uralomra jutott, és így a Horthy-rendszer benne látta legszilárdabb támaszát.

*

Klebelsberg a XIX. század közepének még haladó, liberális nacionalizmusát elvetve, a XIX. század végi és XX. század eleji magyar nagyhatalmi nacionalizmust alkalmazta a Horthy-korszak igényeire. Az úri „ünneplő hazafiság” formáinak demokratizálásával és az egyházak modernizálásával igyekezett megnyerni a tömegek „bizalmát” az uralkodó osztályok számára. A neonacionalizmus mégsem egyszerű folytatása a megelőző korszak nacionalizmusának. Nem egyszerűen a nacionalizmus egyik válfaja volt, hanem fasiszta jellegű nacionalizmus. Ideológiailag támasztotta alá azt a politikát, amely aztán Magyarországot alig több, mint egy évtized múltán, történelme legszégységteljesebb háborújába rántotta.

Ш. Балог

КОНСОЛИДАЦИЯ ПРАВИТЕЛЬСТВА БЕТЛЕНА И НЕОНАЦИОНАЛИЗМ

Резюме

Неонационализм был одним из венгерских националистических течений периода между двумя мировыми войнами. Это был так называемый правительственный национализм. Граф Куно Клебельсберг, министр просвещения правительства Бетлена разработал теорию неонационализма. Клебельсберг провозгласил конечной целью своей теории восстановление «территориальной целостности». Перед ним стояла империалистическая цель восстановления «Великой Венгрии», существовавшей до первой мировой войны, население которой насчитывало 21 миллион, но в которой едва ли половина населения была венгерской. Хортистский фашизм старался привить массам свои империалистические стремления посредством неонационализма.

Клебельсберг считал, что недостаточно говорить только о конечной цели неонационализма, но следует и конкретизировать этапы достижения цели, на протяжении которых можно подготовить массы для достижения конечной цели. В начале двадцатых годов международное и внутреннее положение хортистского фашизма еще делало невоз-

⁹⁶ *Klebelsberg Kuno* : Neonacionalizmus. 170. 1.

можным для правительств подготовиться к открытому насилию против соседних государств. Правительство боялось и расширения социальной демагогии. Усиление культурной демагогии представляло наименьшую опасность и требовало мало средств. Таким образом лживая идея «культурного превосходства» стала органической частью неонационалистической идеологии.

Клебельсберг отводил важную роль венгерским церквям в распространении идеи неонационализма. Он считал, что церкви могут способствовать победе идеи неонационализма больше всего тем, если они отвлекают массы от социализма и в сознание рабочих и крестьян, вместо идеи социализма прививают христианскую национальную мысль. Однако, антисоциальное поведение церквей не привлекало, а отталкивало массы, поэтому Клебельсберг требовал демократизации церковной жизни и оживления христианско-социалистического движения.

Клебельсберг считал неонационализм непосредственным преемником венгерского национализма предыдущих эпох. Однако в силу изменившихся условий он вынужден был изменить формы этого национализма. Неонационализм старался оживить формы прогрессивного либерального национализма середины 19-го столетия для того, чтобы в сущности ликвидировать содержание и цели этого национализма. В то же самое время он в основном сохранил содержание и цели венгерского великодержавного национализма эпохи империализма, но в то же самое время критиковал формы этого национализма.

В центре теории Клебельсберга стояла проблема «венгерской расы». Все же Клебельсберга нельзя отождествлять с расистами периода Хорти. В противоположность биологической расе расистов, Клебельсберг стоял на позиции исторической расы. Он считал, что расисты угрожают удельному весу венгерской нации. Клебельсберг считал это тем более опасным, что в интересах ликвидации трианонского мирного договора он хотел опереться на увеличивающуюся численность венгров.

Неонационализм был не только одной из разновидностей национализма, а был национализмом фашизма. Неонационализм служил идеологической поддержкой для той политики, которая немногим больше, чем через десять лет втянула Венгрию в самую позорную войну своей истории.

S. BALOGH

LA «CONSOLIDATION» SOUS LE GOUVERNEMENT DE BETHLEN ET LE NÉONATIONALISME

Resumé

Le néo-nationalisme s'affirme une des tendances que connut le nationalisme hongrois pendant la période de l'entre-deux-guerres. Il s'avère, en effet, le soi-disant nationalisme officiel prêché par les milieux gouvernementaux. L'idéologie du néo-nationalisme se vit élaborée par Kuno Klebelsberg, ministre des Cultes et de l'Instruction publique du gouvernement de Bethlen. Le but final de son idéologie Klebelsberg précisa dans la rétablissement de «l'intégrité territoriale». Il avait alors en vue le but impérialiste de restituer la «Grande-Hongrie» à 21 millions d'habitants existant avant le déclenchement de la première guerre mondiale, où à peine la moitié de la population était de nationalité hongroise. Le régime fasciste de Horthy tout en s'appuyant de l'idéologie nationaliste, s'efforçait d'inculquer dans la conscience des masses ses propres aspirations de rapine comme étant des objectifs communs nationaux.

Klebelsberg n'estimait point suffisant de parler uniquement du but final du néo-nationalisme, il jugeait également nécessaire de préciser ses objectifs intermédiaires susceptibles à maintenir en éveil quant au «but final» la conscience des masses, tout en les préparant — du moins moralement — à sa réalisation. Au début des années 20 la situation que connut le régime fasciste de Horthy à l'intérieur du pays et sur le plan international ne permit pas encore au gouvernement de se préparer à une action ouverte et autoritaire à diriger contre les États limitrophes. Le gouvernement craignit également le développement ultérieur de la démagogie sociale. L'accroissement de la démagogie culturelle recelait, en effet, les moindres dangers et exigeait les frais minimes à y investir. Dès lors l'idée mensongère de la «suprématie culturelle» devint la partie organique de l'idéologie néo-nationaliste.

Les Églises, elles, virent leur confier par Klebelsberg un rôle important à jouer quant à la diffusion des idées néo-nationalistes. A s'en tenir aux intentions du ministre les Églises contribueront le mieux à la victoire des idées néo-nationalistes si elles se

mettent à détourner les masses des idées du socialisme et — au lieu des idées du socialisme — à inculquer dans la conscience des paysans et des ouvriers l'idée chrétienne et nationale. Cependant l'attitude antisociale témoignée par les Églises n'attirait point mais repoussait plutôt les masses. Dès lors Klebelsberg exigea la démocratisation des formes de la vie ecclésiastique et la réanimation des mouvements chrétiens socialistes.

Klebelsberg estimait le néo-nationalisme le successeur direct du nationalisme hongrois ayant été en vigueur au cours de la période antérieure. Mais vu les conditions changées il ne put toutefois l'emprunter en sa forme inchangée. Le néo-nationalisme visait à ranimer les formes progressistes et libérales du nationalisme ayant été en vigueur au milieu du XIXe siècle — pour en rejeter en essence le contenu et les objectifs. Du même coup — bien qu'il soumit à une critique ses aspects — il conserva, au fond, la substance et les objectifs recelés à l'époque impérialiste, par le nationalisme hongrois de grande puissance.

L'idéologie de Klebelsberg se trouva centrée autour du problème de la «race hongroise». Il ne saurait toutefois pas être identifié à tout raciste du régime de Horthy. A l'encontre des racistes professant «la race biologique» il prit position pour la «race historique». Il vit menacer par les racistes avant tout le poids et la suprématie numérique du peuple hongrois et il blâma d'autant plus leur idéologie car au point de vue de la mise hors de vigueur du traité de Trianon il entendait s'appuyer du peuple hongrois allant en s'agrandissant.

Le néo-nationalisme ne s'affirma pas simplement une des variantes du nationalisme, mais bien le nationalisme du fascisme. Il servit de base idéologique à la politique qui à peine une décennie passée poussa la Hongrie dans une guerre qui s'avéra la plus odieuse dans son histoire.

LACKÓ MIKLÓS

Vázlat a szélsőjobboldali mozgalmak társadalmi háttéréről Magyarországon az 1930-as években

A „bethleni konszolidáció” bukása egyben megrendülése volt annak az uralmi rendszernek is, amelyet — a kapitalista világgazdaság és a versaillesi békerendszer átmeneti stabilitásának viszonyai között — a magyar nagytőkés-nagybirtokos osztályok az 1920-as évek elején kialakítottak. E rendszer egyik jellemzője: részben feudális eredetű, részben liberális burzsoá uralmi formák összekapcsolása és kiegészítése az ellenforradalom „korszerű” fasiszta kormányzási formáival. Az 1929—33-as gazdasági világválság szétrombolta, vagy megingatta a „bethleni konszolidáció” nemzetközi és hazai tartópilléreit. Ebből a helyzetből — Közép- és Kelet-Európa sok más országának uralkodó osztályaihoz hasonlóan — a magyar nagytőkés-nagybirtokos osztályok is a régi, liberális uralmi eszközök még erőteljesebb visszaszorításával, s a fasiszta diktatúra elemeinek erősítésével keresték a kiutat.

Ez a tendencia multhatatlanul újra a politikai színpad előterébe vetette a magyar reakciónak azt a szélső jobbszárnyát, amely alig egy évtizeddel azelőtt a „szegedi gondolat” és a fehérterror élharcosa volt, amelyet a bethleni kormányzás mint nélkülözhetetlen elemet az ellenforradalom rendszerébe beépített, magával kibékített, de egyben önálló törekvéseit vissza is szorította. Amikor — a válság hatására — a társadalmi és politikai élet felszíni nyugalma felborult, a forradalmi munkásmozgalmak fellendült, amikor megszűnt a falu mozdulatlansága, s a városi kispolgárság lába alatt megmozdult a többé-kevésbé nyugodtnak vélt talaj; amikor a „középosztály” alsó rétegei maguk is saját bőrükön kezdték tapasztalni a válság hatását s azt, hogy a felülvívők támogatására aligha számíthatnak, a magyar reakciónak ez a szélső jobbszárnya újra „felfedezte”, hogy „meg kell menteni a hazát”, s hogy e mentési munkálatokat csak ő képes elvégezni. S most is, mint 1919—20-ban, a haza „megmentését” — vagyis a nagytőkés-földesúri rendszer stabilizálását — egybekapcsolták a saját gazdasági és politikai céljaik érvényesítésére irányuló önálló törekvéseikkel.

A magyar reakciónak ez a szélső jobbszárnya az 1930-as években osztályszempontból nagyjából három rétegből állott. Egyik rétegét a földesúri osztálynak jórészt azok az elemei alkották, akiket a korabeli statisztika a „középbirtokos” kategóriába sorolt. Közéjük számítható az „úri” birtokosok nagy része a 100 holdasoktól az 1000 holdasokig; a trianoni határrendezés által földjüktől, vagy annak nagyobb részétől megfosztott régi nagybirtokosok; de az arisztokrácia mindazon csoportja is, amely a trianoni határrendezés vagy a mezőgazdaság krónikus válsága következtében elszegényedett. A gazdasági világválság a gazdasági élet minden területét súlyosan érintette Magyarországon is, de a legérzékenyebben a mezőgazdaságot sújtotta, az uralkodó osztályokon belül pedig éppen a földbirtokosság itt említett rétegeit. A földesúri osztály-

nak ezek, az arisztokrácia és a mammut-birtokosok alatt elhelyezkedő csoportjai nem voltak szoros kapcsolatban a magyarországi finánciókével, sőt, a „zsidó” bankiókével mint hitelezővel, a tőkés bérlőkkel mint konkurrensokkal álltak szemben. A területi revíziótól elvesztett földbirtokaik visszaszerzését vagy birtokaik növelését remélték; gazdasági pozícióik megszilárdítását az államtól, hathatós állami intézkedésektől, az állam gazdasági irányító szerepének növelésétől várták; a háború és a háborúra való készülés számukra mezőgazdasági konjunktúrával kecsegtetett; s végül: sürgető érdekük volt a fasiszta államokkal — elsősorban a fasiszta uralom alá került és agresszív háborúra készülő Németországgal — való gazdasági kapcsolatok erősítése. Ezek a — csupán vázlatosan érintett — gazdasági és politikai törekvések a magyar földbirtokos osztály egészének a törekvései voltak, de különösen agresszívan és sürgetően jelentkeztek a földbirtokosság fentebb említett rétegeinél, amelyek a finánciókével való kapcsolatokból ki voltak zárva s amelyek politikai súlyát a bethleni rendszer bizonyos mértékig háttérbe szorította.

A magyar reakció szélső jobbszárnyának másik bázisát a 20-as években gazdaságilag még igen gyenge, de a 30-as években növekvő erejű „keresztény” ipari és kereskedelmi burzsoázia alkotta. A magyar burzsoáziának ezek az új, fiatalabb, a régi hazai finánciókének alárendelt, a monarchiai múltban nemigen gyökerező, nemzetközi gazdasági kapcsolatokkal kevésbé rendelkező elemei sok szempontból a fentebb említett földbirtokos csoportokhoz hasonló törekvésekkel voltak eltelve. Gyengeségük folytán az „agrár”-földesúri érdekeket még nem érezték zavarónak a maguk számára; gazdasági megerősödésüket és térhódításukat ugyancsak nagyobb állami támogatással, a „keresztény” tőke állami védelmével és fejlesztésével, a „zsidó” nagy- és középburzsoázia visszaszorításával, kiadós hadimegrendelésekkel stb. akarták megvalósítani.

A reakciós szélső jobboldal harmadik — és társadalmi-politikai szempontból legjelentősebb — bázisának, s egyben a szélső jobboldal fő reprezentánsának az úgynevezett „keresztény magyar középosztály” katonatiszti-hivatalnoki rétegei tekinthetők. Ez a réteg, annak ellenére, hogy a „bethleni konszolidáció” 1919–20-as „önálló” törekvéseit visszaszorította, fontos szerepet játszott a magyarországi ellenforradalom bethleni rendszerében is. Ő alkotta a kormánypárt, általában a jobboldali pártok politikusainak s a parlament alsóházi tagjainak jelentős részét. Kiemelkedő szerepe volt a 20-as évek különféle „titkos” katonai-politikai szervezeteiben, amelyek a politikai életre nem egyszer elhatározó befolyást gyakoroltak. De ami még fontosabb: döntő súlya volt az államhatalom szerveiben, a vezérkarban és a hadsereg tisztikarában, a csendőrségben és a rendőrségben, az állam egész végrehajtó apparátusában. E réteget mind gazdasági, mind politikai érdekei a szélső reakciós irányzatok első számú élharcosává tették. A változott viszonyok között most is valami hasonlóról volt szó, mint az 1919-es forradalom bukása után: a dzsentri, katonatiszti, államhivatalnoki réteg egyedül a szélső jobboldali politika felülkerekedésétől remélhetett nagyobb befolyást, egyedül ettől várhatta, hogy „úri” végrehajtóból a bankióké és az arisztokrácia egyenrangú társává emelkedjék.

Meg kell azonban jegyezni, hogy a 30-as évek „középosztálya”, amelynek egyes rétegeiről itt szó van, összetételében lényegesen különbözött már a 20-as évek elejének „középosztályától”. Bár hangadó, ideológiailag legbefolyásosabb részét továbbra is a régi dzsentri utódai alkották, — a háború és a forradalmak óta számottevően „felhígult”: kisebb részben a városi kispolgárság, nagyobb

részben a falu módos-, esetenként középparaszti rétegeinek fiaiából. Ez a „felhígulás” azt eredményezte, hogy a dzsentri, illetve utódainak a társadalmi kapcsolatai megerősödtek az „alsóbb” néposztályokkal, anélkül, hogy ez az egész réteg társadalmi-politikai beállítottságán pozitív irányban változtatott volna; ellenkezőleg, a dzsentri az „alulról” jöttek túlnyomó többségét a saját szélső reakciós arculatához idomította.

Változásokon ment át ez a réteg társadalmi elhelyezkedés tekintetében is. Bár az államapparátus létszáma, s különösen az erőszakszervezetek tagjainak a száma jelentősen emelkedett, e dzsentri-dzsentroid elemek egyre inkább arra kényszerültek, hogy az állami szolgálat mellett más — hivatásos politikusi, ipari, kereskedelmi és értelmiségi — pályák felé orientálódjanak. Mindennek következtében kapcsolataik — a földbirtokos osztállyal eredetük óta fennálló, hagyományos kapcsolatok mellett — már sokkal szélesebb körre terjedtek ki, mint az első világháború előtti, vagy a háborút közvetlenül követő években.

Ez a katonatiszti, hivatalnoki, politikusi réteg, amely tehát nemcsak az 1919 előtti földbirtokos osztály újabb lesüllyedt csoportjaival bővült, hanem az „alulról jöttek” meglehetősen nagyszámú rétegeivel is; amelyet most már ezer szál kötött össze a földbirtokos osztályon túl a középburzsoázia újonnan felnövekvő elemeivel, valamint az értelmiség és a falusi és városi kispolgárság jelentős csoportjaival, — a 30-as évek elején nemcsak arra döbönt rá, hogy a válság felborulással fenyegeti Magyarországon a tőkés-földesúri rendszer egészét, benne a saját helyzetét, hanem arra is, hogy rohamosan nő értéke a finánc-tőkés-arisztokrata uralkodó körök szemében. A gazdasági és politikai hatalom fő pilléreit kézbentartó finánc-tőkés-nagybirtokos köröknek növekvő szükségük volt e szélső jobboldal támogatására. A válság felszínre hozta a társadalom kiáltó ellentmondásait, mindenekelőtt az agrárproletariátus és az ipari munkásság tarthatatlan helyzetét. Az osztályharc kiéleződése arra ösztönözte őket, hogy még fokozottabban támaszkodjanak a hadseregre, csendőrségre, az állam végrehajtó és terror-apparátusára. Megrendült tömegbázisuk újjászervezése érdekében ugyancsak erre — a kispolgársággal, értelmiséggel, általában a középrétegekkel szorosabb kapcsolatban álló — szélső jobboldalra kellett támaszkodniuk. Hasonló irányban hatott nem sokkal később a nemzetközi viszonyok eltolódása, a fasiszta hatalmak, elsősorban Németország aktivizálódása, amely napirendre tűzte a területi revízió közeli megvalósításának a lehetőségét, ezzel párhuzamosan a hadseregfejlesztés, a háborús készülődés szükségességét. Végül: a szélső jobboldal szerepét, súlyát növelték — a fenti célkitűzésekkel szoros összefüggésben — jelentős gazdaságpolitikai követelmények is: a válságból való kilábolás, a mezőgazdaság helyzetének valamiféle konszolidálása, a külkereskedelmi kapcsolatok újjászervezése, később a hadseregfejlesztés és a hadigazdálkodásra való átállás, mind az állam gazdasági irányító szerepének, az állammonopolista tendenciák növekedésének irányában hatottak. Magyarországon azonban, ahol az államgépezetet a „történelmi” vagy ahhoz hasonló osztály tartotta a kezében, ahol a finánc-tőke közvetlen képviselői, nem utolsósorban „zsidó” mivoltuk miatt, az államhatalom és apparátus irányító posztjait nemigen ragadhatták magukhoz, — az állammonopolista tendenciák elkerülhetetlenül úgy jelentkeztek, hogy az államhatalom politikai és adminisztratív gépezetét kézbentartók igyekeztek behatolni a finánc-tőke gazdasági fellegráiba. Az állammonopolista tendenciák tehát nemcsak e szélső jobboldali rétegek súlyának növekedésével, hanem önálló gazdasági törekvéseivel is egy irányban hatottak.

Az eddig felrajzolt kép a 30-as évek magyarországi fasizmusának egy igen fontos vonására is fényt vet: egyfelől a fináncnökés és arisztokrata-nagybirtokos rétegek, másfelől a fentebb jellemzett katonatiszti, bürokrata, földbirtokos és burzsoá rétegek között nemcsak a fő célkitűzések, hanem a politikai rendszer és uralmi formák tekintetében is csak mennyiségi, fokozati különbségek álltak fenn, jóllehet e különbségek fontosak, s nélkülük a 30-as évek magyarországi fasizmusának jellege és mechanizmusa nem érthető meg. A fasizálás tendenciája — sokkal fokozottabban, mint a 20-as években — végigvonul az uralkodó osztályok egészének a politikáján; az uralkodó osztályok rétegei között alapjában a fasizálás mértéke és üteme, valamint a kialakítandó formák tekintetében volt különbség és ellentét.

Továbbá: ezek a katonatiszti, államhivatalnoki stb. rétegek — a magyar történelmi múltba mélyen visszanyúló — sajátos „közbülső” helyet foglaltak el; felső csoportjaik a legszorosabb kapcsolatban álltak a fináncnökés és nagybirtokos körökkel, alsó — a legfőbb hatalmasságoktól távolabb álló — csoportjaik viszont a kispolgárság és az értelmiség széles rétegeivel érintkeztek. Minél alantabb állt valamelyik csoport az uralkodó osztályok ranglétráján, annál nagyobb érdeke fűződött a minél teljesebb „rendszerváltozáshoz”, a fennálló uralmi formák minél „radikálisabb” fasiszta átalakításához. Ilyen módon az uralkodó osztályok jobb- és szélsőjobboldali csoportjainak sajátos — a fasizálás különböző ütemét és fokozatait képviselő — hierarchiája állt elő. A hierarchia két szélső pólusán elhelyezkedők a meglévő uralmi formák fasiszta irányú átalakítása tekintetében meglehetősen éles harcot folytattak egymás ellen, ugyanakkor azonban a közbülső árnyalatok révén politikailag és személyileg is szorosan össze voltak fűzve egymással.

Mély hatást gyakorolt a magyarországi uralkodó osztályok helyzetére, kül- és belpolitikai magatartására a náci-fasizmus győzelme Németországban. Ez a hatás nem egyszerűen egy közelfekvő, majd szomszédos nagyhatalom elkerülhetetlen befolyása volt a kis Magyarországra, — ahogyan azt a magyarországi reakció különböző képviselői 1945 után el akarták hitetni a nemzetközi közvéleménnyel. Nem: mélyreható egyezésekről volt itt szó. Ha a Hitler-fasizmus győzelmét nem is, de aktivizálódását már a magyar uralkodó osztályok nagyrésze úgy üdvözölte, mint az európai ellenforradalom új bástyáját, mint a magyar imperialista hódító törekvések támaszát, s egyben mint olyan rendszert is, amelynek módszerei többé vagy kevésbé követendő példát jelentenek saját ellenforradalmi rendszerük fenntartására.

Az uralkodó osztályok — fentebb elemzett — két csoportja között azonban a német fasizmushoz való viszony tekintetében is számottevő különbségek és ellentétek álltak fenn. A fináncnökés-arisztokrata körök külpolitikailag olyan szövetséget akartak Németországgal, amely biztosítja Magyarország felsorakozását az ellenforradalmi „új” Európa élvonalába s biztosítja a magyar hódító törekvések megvalósulását, anélkül, hogy ez a szövetség a magyar hatalmi önállóság elvesztésével és a nyugati hatalmakhoz fűződő kapcsolatok teljes feladásával járna együtt. A fináncnökés-arisztokrata körök követendő példának tekintették a német fasizmus uralmi módszereinek, ideológiájának egyes elemeit is (az állam erőteljesebb beavatkozása a gazdasági és társadalmi életbe, a fináncnökés és a nagybirtok, a hadsereg és a hadigazdálkodás érdekében; a terror további fokozása a munkásmozgalom és a néptömegek ellen, s ennek összekapcsolása bizonyos szűkresabott állami „szociálpolitikával”, illetve szociális ígéretekkel; ideológiai téren a „tekintélyi elv” fokozottabb

érvényesítése, a militarista közszellem erősítése stb.) — anélkül, hogy át akarták volna venni a német fasizmus uralmi módszereinek és ideológiájának az egészét. Mindenekelőtt attól viszolyogtak — alább még kitérünk arra, milyen okokból —, hogy a hatalmat egy fasiszta tömegpárt kezébe adják.

Az uralkodó osztályok katonatiszti, földesúri, burzsoá szárnya viszont a német fasizmusban nemcsak az ellenforradalom legkorszerűbb formáját s a külpolitikai szövetségest látta, hanem saját „külön” törekvéseinek új nagy támaszát is. Az agresszív militarizmus; az állam és apparátusának teljhatalma; gazdasági pozíciók szerzése; az állam gazdasági szerepének növelése, a szélsőséges antiszemitizmusban kifejeződő minél teljesebb „őrségváltás”, a „keresztény nemzeti tőke” erősítése, a zsidók földbirtokainak elkobzása, „új” közép-birtokosság teremtése stb. jegyében, — mindezen törekvéseiben a magyar uralkodó osztályok e csoportja természetes politikai és ideológiai támaszának tekintette a német fasizmust. Ez a szélső jobbszárny amellettt tudatában volt annak is, hogy a „haza megmentésének és felvirágoztatásának” általa képviselt módját (vagyis a nagytőkés-nagybirtokos rend egésznek biztosításával egyidejűleg saját rétegeirdekeinek az érvényesítését) el kell fogadtatnia az uralkodó osztályok egészével. Be kellett bizonyítania, hogy egyedül ő alkalmas a „haza megmentőjének” szerepére, ezért új nagy sikereket kell felmutatnia a munkás-és népmozgalmak leverésében és leszerelésében; másrészt meg kellett mutatnia a felül levőknek, hogy a tömegek őt követik, hogy vele, mint nagy befolyású társadalmi erővel ebben az értelemben is számolni kell. E kettős feladat megkövetelte, saját társadalmi helyzetük pedig megkönnyítette, hogy a finánc-tőkés-nagybirtokos köröknél merészebben nyúljanak a szociális demagógia új, a német fasizmus által meghonosított módszereihez. Őket a német fasizmus álforradalmi arculata ebből a szempontból kevésbé riasztotta. Ellenkezőleg: a náci ideológia szociális demagógiájából fegyvert kovácsoltak saját maguk számára, bár egyben e szociális demagógiát erőteljesen enyhítették, lefékeztek, vagyis saját „úri” arculatukhoz idomították.

Ezen a talajon a 30-as évek elejétől kezdve sajátos szélsőjobbdali „reformerek”, „újítók”, társadalmi apostolok, általuk alakított mozgalmak és pártocskák jelennek meg a politikai élet színterén. Túlnyomó többségük a magyar uralkodó osztályok dzsentri, katonatiszti, bürokrata, földesúri és deklasszált arisztokrata köreiből támad fel. Azoknak a rétegeknek a képviselői jelentkeznek most sajátos módon társadalmi-szociális „reformerekként”, amelyekkel Magyarországon a haladó közvélemény már évtizedek óta az antiszociális gondolkodást, az „úri” felelőtlenséget, a műveletlenséget, partikularizmust, a kard és a bikacsök uralmát és a párbajszázhósködést azonosította.

„Reform”-programjaik sokféle árnyalatot ölelnek fel; a köztük levő különbségek abból adódnak, hogy képviselőik mennyire közel vagy távol állnak az állam legfőbb gazdasági és politikai hatalmasságaitól. Ettől függ javaslataik és követeléseik, tervezett módszereik enyhébb vagy radikálisabb jellege. Ezek a programok alap gondolataikban teljesen megegyeznek egymással: tartalmuk nem más, mint a régi, 19-es fajvédő programok kisebb-nagyobb mértékű „korszerűsítése” az olasz és különösen a német fasizmus politikai és ideológiai elemeivel. Szélsőséges revizionizmus és kardesörtetés; véres antiszemitizmus, melyet most már a fasiszta fajelmélettel is alátámasztanak; az 1920—21-ben „utattévesztett”, „nemzeti megújulás” helyett zsidó-nagytőkés és konzervatív-arisztokrata uralomba torkolló ellenforradalom dicsőítése s a 19-es alapra való visszatérés követelése; a 20-as évek „liberalizmusának” s — a programok

szerint — vele egy töről fakadó zsidó-szocialista-kommunista szellemiségnek a kiirtására való felhívás; követelések a „zsidó” bank-, nagy- és kereskedelmi tőke „közérdekű” megrendszabályozására, a magyar középosztály és hivatalnoki kar gazdasági védelmére; s különböző szociális ígéretek a kispolgárság felemelésére. Érdeemes megemlíteni a programok két jellegzetes vonását. Az egyik az „agrár” elem viszonylag nagy szerepe bennük: az agrárérdekek hangsúlyozása, valamiféle földreform követelése, középpontjában a zsidóbirtokok elvételével. Ez az erőteljes „agrár” bélyeg részben a dzsentri-földbirtokos érdekekben, részben abban gyökerezik, hogy a 30-as évek Magyarországon — az agrárproblémák minden oldalú kiéleződése közepette — a földkérdés valamilyen felvetése nélkül nem lehetett semmiféle programot adni. A másik közös és jellemző vonás az, hogy lényegében egyetlen ilyen program sem tartalmaz, még távoli ígéretek formájában sem, javaslatokat a munkásosztályra vonatkozóan; a programgyártók az ipari proletariátust kimondva-kimondatlanul a szociáldemokrata és kommunista marxizmus „rabjának” tekintik, s még kísérletet sem tesznek arra, hogy a proletariátust bevonják szociális demagógiájuk körébe.

Ezek a szélső jobboldali, a totális fasiszmus bevezetésére irányuló „ellenzéki” irányzatok és mozgalmak a 30-as évek közepéig számottevő jelentőségre nem tesznek szert. A szélső jobboldal fő bázisát alkotó rétegek ekkor még szinte teljes egészükben a kormánypárt oldalán állnak, s annak jobbszárnyát vallják politikai képviselőiknek. Ez a jobbszárny ugyanaból a társadalmi talajból táplálkozik, képviselőit alapjában ugyanazok a törekvések és eszmék fűtik, mint a magukat ellenzékieknek hirdető, s egyre gyakrabban „nemzeti szocialistának” valló csoportokat és pártokat. Ebből a rétegből jön Gömbös Gyula, s miniszterelnökké való kinevezésével egy ideig a szélsőjobboldali irányzat kormányprogrammá válik; a szélsőjobboldal abban reménykedik, hogy ezzel teljes győzelmét alapozta meg. S valóban, az a tény, hogy a gazdasági válság mélypontján Gömbös a miniszterelnöki kinevezést megkapja, a finánciókés-nagybirtokos körök szélsőjobboldali fordulatát bizonyítja. Gömbös azt tervezi, hogy totális rendszer bevezetésével, a középosztályra és részben a kispolgárságra támaszkodó fasiszta tömegmozgalom szervezésével, a munkásmozgalom legális szervezeteinek megsemmisítésével, nagy hangon meghirdetett „reform”-programmal, a kispolgárság felé is szóló szociális demagógiával s részben új külpolitikai orientációval megszilárdítja a kormányzati válságba hullott rendszert, s egyben elvezeti céljukhoz a szélső jobboldal fő bázisát alkotó rétegeket is. Nagyszabású személycserék kezdődnek a szélsőjobboldal javára, s Gömbös programja még nagyobb szabású őrsegváltással kecsegtet. De Gömbös terve részben kudarcot vall. Kiderül, hogy a munkásosztály és a munkásmozgalom nincs annyira szétverve, hogy belenyugodjék teljes megsemmisítésébe. A gazdasági válság túljut a mélypontján. A finánciókés-nagybirtokos rétegek Gömböst már menetközben arra kényszerítik, hogy lemondjon a teljes gazdasági és politikai „őrsegváltásról”, hogy csökkentse a kispolgárság felé szóló szociális demagógiát, hogy feladja új fasiszta tömegmozgalom létrehozására irányuló terveit, s nem utolsósorban, hogy lefekezze a magyar külpolitika egyoldalú, német — olasz orientációnak való alárendelését. A munkásosztály tudatos rétegei ellenállnak. A kispolgárság Gömböshöz fordult rétegei visszahúzódnak. A dzsentri-dzsentroid katonatiszti, földesúri, újbурzsoá szélsőjobboldal pedig maga is egyre csalódottabb; Gömbös programjának menetközbeni „enyhülése”, majd bukása újra eltorlaszolja az utat gyors előretörése előtt. Ahogy e szélsőjobboldal képviselői később kifejezték: Gömbös első nagy fasisz-

ta kísérlete nem sikerült, mert engedett antiszemitizmusából, s mert nem hajtotta végre „szociális” programját.

De Gömbös kísérlete részben sikerült: a szélsőjobbdali, totális fasizmusra törő erők nagy gyarapodását, pozícióik és önbizalmuk megerősödését eredményezte. A szélsőjobbdal követeléseit ettől kezdve nélkülözhetetlen elemei a mindenkori kormányok programjainak.

Mindezek alapján érthető, hogy a szélsőjobbdali, fasiszta mozgalmak miért csak a gömbösi kísérlet félsikere s Gömbös bukása után öltenek fel határozottabb ellenzéki arculatot s kezdenek nagyobb aktivitásba a politikai élet színterén. Annál is inkább, mert a belpolitikai tényezők mellett, erre az időre — a 30-as évek közepére — érnek meg a szélsőjobbdal önbizalmát (és tényleges erejét is) felfokozó nemzetközi feltételek: a fasiszta Olaszország a nyílt agresszió útjára lép; a német fasizmus pedig, miután „berendezkedett”, nagy erővel fog hozzá agresszív terveinek külpolitikai és ideológiai előkészítéséhez. De a német fasizmus hatása csak azért lehet olyan elementáris Magyarországon, mert — az uralkodó osztályok egészének erősödő német orientációja mellett és azon túl — van egy nagybefolyású réteg az uralkodó osztályokon belül, amely hordozója és hangadója a szélső-fasiszta törekvéseknek.

Ekkor, a 30-as évek közepére, alakul ki tehát a fasiszta tömegmozgalom egyik — Magyarországon nélkülözhetetlen — eleme: a fennálló uralmi formákkal szemben ellenzékké vonuló „középosztályi”, katonatiszti, földbirtokos és újbuzszoá rétegek mozgalma. Ez az ellenzékiesség a politikai élet síkján sokféle árnyalatban realizálódik: a legfelsőbb hatalmasságokhoz közelebb állók részéről a kormánypárt jobbszárnyának erősítésében s e jobbszárny szélsőséges követeléseinek fokozódásában; a finánciókés-arisztokrata köröktől távolabb — s a társadalmi ranglétrán nagyrészt alantabb — állók részéről pedig a fasiszta, „nemzeti szocialista” pártokhoz való közeledésben jut kifejezésre. Ebből a szempontból nagyon jellemző, hogy még a későbbi nyilas-fasiszta tömegpárt vezetői is Gömbös „kudarcától”, illetve bukásától származtatják mozgalmuk ellenzéki elkülönülését. Szálasi 1935-ben, amikor még csak egy kis illegális katonatiszti csoport élén áll, kijelenti, hogy híve Gömbös reform-programjának, s ellenzékké csak akkor megy, ha e programot nem hajtják végre. HubayKálmán — saját vallomása szerint — akkor fordul a szélsőjobbdali pártok felé, amikor Gömbös bukása (ill. halála) után őt — Gömbös sok más hívével együtt — pozíciójából (két kormánylap felelős szerkesztéséből) kibuktatják.

*

Ahhoz azonban, hogy választ kapjunk a kérdésre: mely okok játszottak közre abban, hogy a szélsőjobbdali fasiszta mozgalmak a 30-as évek második felében oly nagy mértékben megerősödtek Magyarországon, — nem elegendő felvázolni az uralkodó osztályok egészének fasizáló törekvéseit, a német fasizmus erősödő befolyását, a dsntri katonatiszti, földbirtokos és újbuzszoá rétegek megnövekedett súlyát és szerepét, valamint ez utóbbiak fokozódó szélsőjobbdali „ellenzékiességét”. A fasiszta pártok tömegmozgalommá válása elkerülhetetlenül felveti a kispolgárság problémáját. Ő adja Magyarországon is a fasiszta mozgalom tömegerejét és követeléseivel, szociális arculatával erőteljesen rányomja bélyegét a fasiszta tömegmozgalomra. A kispolgárság szerepének, politikai magatartásának az elemzéséhez azonban mindenképp a másik alapvető osztály és társadalmi erő: a munkásosztály állapotát kell szemügyre venni.

Ez az állapot a 30-as években, s különösen az évtized második felében nagyon lehangoló. A munkásosztály az 1919-ben elszenvedett csapást az ellenforradalom egész ideje alatt nem heverte ki. Mégis, a 20-as években a munkásmozgalom még komoly erőről tesz tanúbizonyságot. Az 1922-es választáson — a hallatlanul szűk választójog s a rendőri terror ellenére — a szociáldemokrata párt Budapesten a szavazatok közel 40, Pestkörnyéken 56%-át kapja. 1923-ban Szabó Dezső, aki ebben az időben a fasiszta jellegű kispolgári radikalizmus megszólaltatója, még arról ír, hogy a szocializmus és az ipari munkásság elválaszthatatlanok egymástól, s arra tesz javaslatot, hogy a szociáldemokrácia váljék „nemzetivé”. A 20-as évek közepén a szétvert és halálra üldözött kommunista mozgalom is erőre kap, van ereje ahhoz, hogy komoly befolyású, forradalmi szellemű legális munkáspártot hozzon létre. A válság alatt egy-egy pillanatra mintha a régi forradalmas Budapest születne újjá: József Attila, az 1930 szeptemberi nagy tüntetésről írva, 1919-re emlékezik: „Ősz anyó kerek tükröt vágott, — mit láttok benne proletárok?”

A 30-as évek közepére azonban beérik az ellenforradalom vetése: a véres terror és a lassú fojtogatás együttes eszközeivel mért sorozatos csapások alatt a munkásmozgalom egyre szűkebb térre szorul. Az ellenforradalmi rendszer fizikai, politikai és ideológiai terrorjának legnagyobb súlyát a kommunista párt viseli. Egyszerre kell küzdenie az 1919-es csapás kiheveréséért, folyamatos fennmaradásáért, s azért is, hogy kiláboljon — 1919-be visszanyúló — szektás gyermekbetegségeiből. Küzdelme nemcsak hősiesség, hanem az egész korszakon át a munkásság és a haladó erők legtudatosabb elemeinek vonzási központja. De ezek az erők — bár a párt politikai súlya mindig meghaladja szervezeti erejét és közvetlen befolyását — igen szűkkörűek; a munkásmozgalom hanyatló állapotát a 30-as években nem, vagy alig képesek ellensúlyozni. A jobboldali szociáldemokrata vezetők tevékeny részesei, a szociáldemokrácia pedig maga is szenvedő alanya ennek a hanyatlásnak. A Gömbös-korszak terrorja és ideológiai nyomása alatt a munkásosztály újabb és újabb pozícióit kénytelen feladni; a jobboldali vezetők a totális fasizmusra törő szélsőjobboldal elleni aktív harc helyett egyre inkább a „mérsékelt” finánc-tőkés-arisztokrata uralkodó körök „védőszárnyai” mögé helyezkednek. A bethleni korszak véres terrorral párosított liberalizmusa a munkásmozgalom fejlődéséhez nem adott valóban demokratikus talajt; de arra alkalmas volt, hogy a formális polgári demokráciából még jobban kiábrándítsa a tömegeket. A jobboldali szociáldemokrácia erőtlen polgári-kispolgári demokratizmusa, amely a nemzeti kérdésben nem mutat reális kiutat és elhanyagolja a magyar társadalom legegésőbb társadalmi problémáját, a földkérdést, — a náci fasizmus s a magyar jobb- és szélsőjobboldal nyomása és ideológiai fertőzése közepette — természetesen nem volt alkalmas arra, hogy széleskörűen tömörítse, felrázza a munkásosztály egyre inkább védekezésbe szoruló harckész erőit.

Közben magának az osztálynak az arculata, belső összetétele is jelentős változásokon megy keresztül. A 30-as évekre felnő az ipari munkásság új generációja, amely az ellenforradalom fojtó légkörében nevelkedett s jóval kevésbé ment át szocialista, baloldali hatásokon, mint a 19-es vagy a háború előtti nemzedék. A vas-gépipar hanyatlása és pangása, a textilipar fejlődése, a lassú, de mégis általános technikai haladás hatására csökken a munkásság szakképzett rétegeinek az aránya. E folyamat különösen meggyorsul a 30-as évek második felében. Nagymértékben megnő a tanulatlan és betanított — erősen falusi, agrárproletár eredetű — réteg a nagyüzemi munkásság körében; e széles, a

szociáldemokrácia számára szociális arculatát tekintve idegen, a kommunista párttól terrorral távortartott munkástömeg túlnyomó része kívül kerül a munkásmozgalom hatókörén. Más jelentős munkásrétegeket — az ellenforradalom előtt a mozgalom élvonalába tartozó vasúti munkásságot, az állami üzemek munkásait — a kormányzat a terror, a gazdasági zsarolás és a morzsányi kedvezmények egyaránt megalázó eszközeivel készletti meghunyászkodásra. A mintegy 100 000 főnyi szervezett munkásság kitart, harcol, védekezik, zárt sorait a fasiszta tömegmozgalom 1938–39-es nagy fellángolása is alig tudja megtépázni, — de hangja egyre jobban elhal az elmaradott, politikailag iskolázatlan, vagy az ellenforradalom által megfélemlített széles tömegben.

A dolgozók más rétegeinek a helyzetét csak az eddig elmondottakkal összefüggésben elemezhetjük. A szocialista munkásmozgalom, amely a 30-as években az ipari proletariátus szervezetlen tömegeire is csak csökkenő mértékben tud hatást gyakorolni, amelynek kapcsolatai — és ez Magyarországon nagy súllyal esik latba — a falu dolgozó népével gyengék és az 1919-es hibák emlékével is terheltek, még kevésbé képes befolyása alá vonni az agrárproletariátus és a falusi és városi kispolgárság tömegeit.

Különösen súlyos további reakciós hatásokon megy keresztül a kispolgárság városi része. E kispolgárság és értelmiség zsidó rétegének a zöme, megfélemlítettségében, még tovább enged 1919–20-ban derékbetört demokratizmusából s a „kisebb rossz” elve alapján ugyancsak a nagytőkés-arisztokrata körök — enyhén szólva kétes értékű — védelme alá menekül; az egyre szélsőségesebb vallási és faji üldözés légkörében csak egy kis, bár kétségtelenül növekvő kisebbsége érzi inkább a munkásosztállyal való érdekazonosságot, mint a „sorsközösséget” a zsidó nagyburzsoáziával. A kispolgárság százezrei pedig, akiknek politikai-ideológiai arculatát már az első világháború előtti évtizedek súlyosan torzították, akik az 1918–19-es nagy forradalmi fellendülés idején egy időre a proletariátus mellé álltak, de a proletárdiktatúrából kiábrándultak, s a forradalom bukása után — a „népi-nemzeti megújítást” hirdető — fajvédő szélső jobboldal akkor még jórészt passzív bázisát alkották; akiket a 20-as évek második felének gazdasági konjunktúrája a nagytőkés-nagybirtokos rendszerrel átmenetileg kibékített, — a gazdasági válság által fekorbácsolt és lassan csituló talajon egyre védtelenebbül állnak a szélsőjobboldal erősödő politikai és ideológiai nyomása alatt. A munkásmozgalom, a haladó mozgalmak gyengék, nem érzik vonzási központnak a maguk számára. Egyre nagyobb rétegeik válnak áldozatává a szélsőjobboldal antiszemita, nacionalista, „antikapitalista”, az osztályellentétek megszüntetését és az osztályok gazdasági-társadalmi kiegyenlítését hirdető fasiszta demagógiájának; annál is inkább, mert úgy érzik: ezen az oldalon van — a német és olasz fasiszta nagyhatalmak támogatását is élvező — erő, s mert látják, hogy ez a fasiszta „radikalizmus” az uralkodó körök és az államhatalom komoly ellenállásába nem ütközik. A helyzet odáig jut el, hogy a 30-as évek közepétől még a szubjektive jószándékú paraszti-kispolgári-értelmiségi indítású reform-mozgalmak egy része is egy időre, vagy véglegesen — és így végzetesen — a fasiszta szélső jobboldal mozgalmához kapcsolódik.

A kispolgári tömegek szélső jobboldali keretek között végbemenő aktivitálódását az uralkodó osztályok meglehetősen ellentmondásosan és problematikusan szemlélik. A gazdasági és politikai hatalom fő bástyáit kézbentartó finánetőkés-nagybirtokos rétegek számára a kispolgárság reakciós mozgalma objektive szükséges: gát és védőfal egy igazi, forradalmi-ellenzéki tömegmozga-

lom ellen, s eszköz a szociáldemokrata és kispárti ellenzék folytonos rettegésben tartására. A másik oldalon viszont az „alsó néposztályok” szélső-reakciós aktivizálódása elkerülhetetlenül sok szociális feszítő erővel is telítődik. Különösen így van ez egy olyan társadalomban, mint a magyar, amelyet a legmélyebb osztály-ellentmondások feszítenek, ahol félproletár és kizsákmányolt milliók élnek — szoros kispárti kapcsolatokkal és tudattal — a kispárti alatti, s ahol a széles dolgozó tömegek el vannak zárva saját igazi, természetes politikai képviselőiktől. Ilyen körülmények között a politikai status quo-t őrző uralkodó körök számára — akik a dolgozók igazi politikai képviselőinek a megerősödését nem utolsósorban a szélső jobboldali fasiszta erőkkel akadályozzák — most már maga a fasiszta tömegmozgalom tűnik veszélyesnek; olyan mozgalomnak, amely nem levezeti, hanem táplálja a dolgozók ellenzékiességét. Ez az egyik — s az ellenforradalmi rendszer arculatához idomuló, antikommunista antifasizmus a másik — gyökere a „zöld bolsevizmus” legendájának.

De nem problémamentes ez a kispárti „radikalizmus” az uralkodó osztályok katonatiszti, földesúri és újbuzsoá rétegei, tehát azok számára sem, akik ezt a radikalizmust közvetlenül szélső-reakciós, torz utakra terelték és terelik, s akik saját törekvéseik támaszául, ütőkártyájául használják. Minden fasiszta tömegmozgalomnak van egy nagy belső ellentmondása, s győzelme nem utolsósorban attól függ, fenn tudja-e tartani ezt az ellentmondást a hatalom megszerzéséig: dolgozó tömegek elégedetlenségét kell megnyergelnie, a félvezetett tömegekre kell támaszkodnia s ugyanakkor be kell bizonyítania „szalonképességét”, sőt nélkülözhetetlenségét az uralkodó osztályok vagy legalábbis azok egy jelentős része előtt. (Ezt az ellentmondást „megoldani” csak a hatalomrajutás után tudják, úgy, hogy a „radikális” irányzatot megsemmisítik.) Ennek a kettősségnek a fenntartása Magyarországon a fasiszta mozgalom és a felső uralkodó körök között, valamint a mozgalmon belül különösképpen nehéz. Egyrészt azért, mert az uralkodó körök félnek még a reakciós tömegmozgalom komolyabb formáitól is; másrészt azért, mert a dzsentri-katonatiszti, földesúri, újbuzsoá szélsőjobboldal maga is túlságosan „úri” beállítottságú, túlságosan lenéző, gyanakvó és óvatos mindenféle tömegmozgalommal szemben. Az a tény tehát, hogy Magyarországon a fasiszta mozgalom — szemben pl. Olasz- vagy Németországgal — nem annyira kispárti indítású, hanem kezdetben mindenekelőtt az „úri” szélsőjobboldal mozgalma; hogy a később — az „úri” szélsőjobboldal és a kispárti reakciós mozgalomnak találkozásából — létrejövő fasiszta tömegmozgalom vezető gárdája túlnyomórészt ebből az „úri” rétegből (annak persze alsó csoportjaiból) kerül ki, mélyebbé teszi az ellentmondásokat a fasiszta mozgalomban általában jelentkező „megalkuvó” és „radikális” szárny között. Az „úri” vezető réteg folyton fluktuál; a belső vagy külső erőviszonyok pillanatnyi változásaitól függ, hogy „szalon”-fasisztából „radikális” népvezérré változzék és viszont; legnagyobb részük irtózik a szociális demagógia vagy a „hatalomátvitel” élesebb módszereitől; még a szokásosnál is gyakoribbak a hitehagyások és árulások; nem alakul ki a fasiszta tömegmozgalomnak egy valamelyest is stabil vezető gárdája; s a „radikális” irányzat csak a mozgalom mélyén, nagyrészt a vezetők háta mögött — és legtöbbször ellenükre — létezik.

*

E rövid vázlatban nincs mód a szélsőjobboldali, fasiszta mozgalmak történetének mégoly futólagos áttekintésére sem. Csak azoknak a legjellegzete-

sebb történeti mozzanatoknak a jelzésére szorítkozhatunk, amelyek a mozgalmak társadalmi bázisának problémáját érintik s egyben bepillantást engednek az 1935—40-es évek magyarországi fasizmusának sajátos mechanizmusába.

Mint már említettük, Magyarországon a „nemzeti szocialista” mozgalmak az 1935—36-os évekig nem jelentenek számottevő erőt. A 30-as évek első felében létrejött s egymástól hol elváló, hol egymással egyesülő vezérek, csoportok és pártok komolyabb befolyásra nem tesznek szert. Többségük a régi fajvédő csoportosulások „korszerűsített” változatai s egy-egy vidék „középosztályi” vagy elmaradott paraszti rétegei között fejt ki tevékenységét. Egyedül — az egyébként ugyancsak dzsentri-dzsentroid indítású — Böszörmény-féle „kaszás-kereszties” mozgalom vonja nagyobb számban átmenetileg hatása alá az alföldi nincstelen agrárproletárok legelesettebb, legelmaradottabb elemeit. Az 1935-ös választáson mindössze két „nemzeti szocialista” képviselő jut be a parlamentbe. Ebben az időben a szélső jobboldal előretörése a kormánypárton belüli jobbratolódásban s a képviselőház — egyébként a kormánypárt listáján megválasztott — szélsőjobboldali képviselőinek növekvő számában jut kifejezésre.

Szálasi Ferenc, nyugdíjaztatása után, ekkor indítja el egy szűk, főleg katonatisztekkel álló csoportra épülő mozgalmát, amely kezdetben nem sokban különbözik az ellenforradalmi Magyarországon már szinte hagyományos nacionalista-fajvédő „titkos” szervezkedésektől. A mozgalom — neve: a Nemzet Akaratának Pártja — Szálasi által kidolgozott „átmeneti” programja „isten, paraszt, polgár és katona” nevében fordul a közvéleményhez; első helyen a haza régi nagyságának helyreállítását, a trianoni szerződésből fakadó terhek, valamint a nem fasiszta államok irányában fennálló külföldi adósságok felmondását, továbbá a belföldi, főleg a gazda-adósságok állam által való elvállalását, a zsidó hitelélet kiirtását, „tisztá” magyar hitelélet megteremtését ígéri. Ezek azok a feltételek, amelyek birtokában — a program szerint — eredményes harcot lehet folytatni a Hungária Egyesült Földek (Nagy-Magyarország fogalmának a fasiszta „népi elv” által „korszerűsített” változata) „dicsősége, nagysága és boldogsága szolgálatában”. Ebben az időben már elkészült Szálasi „perspektivikus” programja is, amelyet népszavazással történő elfogadtatása után akar megvalósítani; zavaros elképzelések egy „iparral (de nem gyár-, hanem kis- és mezőgazdasági iparral) rendelkező parasztállamról”, amelyben a köz- és magánérdek fele-fele arányban érvényesül, ahol a nemzetvezető „intelligencia”, a „nemzettőkés” vállalkozó, a „nemzetfenntartó” munkás és a „nemzetvédő” katona mint „egyenrangú értéktényezők”, harmonikus együttműködésben élnek és dolgoznak. A perspektivikus programot a zsidóság teljes kiiktatásának s a magyar fajt őrző parasztság fölemelésének ígérete egészíti ki. A program teljesen általános, „nemzeti szocializmusa” hemzseg a keresztényi és reakciós-feudális, sőt patriarchális elemektől, tartózkodik bármiféle élesebb szociális demagógiától, s a hatalomrajutást is csak az államfő (Horthy) akaratából tudja elképzelni. A program egyetlen „előnye”: homályossága és zavarossága, amely bizonyos fokig lehetővé teszi ígéreteinek különböző szociális tartalmú értelmezését.

1936 kora őszen azonban Szálasi mozgalmában „fordulat” történik. Szálasi, miután a pomázi időközi választáson csúfosan megbukott, Németországba utazik „tanulmányútra”. Az ott tapasztaltak — az itthoni balsikerek fényében — minden jel szerint arra ösztönzik, hogy a dolgozó tömegek felé forduljon agitációjával: hazatérve kijelenti, hogy a fősúlyt a munkásságnak a

marxizmus „bilincseiből” való kiszabadítására, a „munkásság” beszervezésére kívánja fordítani. Ez az első eset Magyarországon, hogy egy „nemzeti szocialista” mozgalom kifejezetten az alsóbb néposztályok felé fordul. A különböző szélső fasiszta pártok és csoportok (elsősorban az ez időben feloszlatott Böszörmény-mozgalom) kispolgári, lumpenproletár „radikális” aktivistái Szálasihoz csatlakoznak; a pártnak — a katonatiszti-dzsentroid szárny mellett, sőt attól szinte függetlenül — csakhamar kialakul egy „radikális”, anarchista ízű, „proletár” (valójában kispolgári) szárnya, amely nemcsak nacionalista és antiszemita, hanem Magyarországon szokatlanul éles szociális demagógiával is dolgozik. Jellemző, hogy — legtöbbször illegálisan készített — röpiratait mint a „Szociálnacionálé Végrehajtó Bizottsága” írja alá. A két szárnyat, amely szinte alig tud egymásról, Szálasi személye fogja össze. A pártnak 1937 tavaszán történt betiltásakor néhány ezer tagja van.

A szélső-fasiszta mozgalmak, így Szálasi mozgalma is, kezdettől fogva szoros összekapcsolódnak a fasiszta Németország külpolitikai céljaival és hódító törekvéseivel. A fasiszta tömegmozgalom létrejötté szempontjából azonban igen fontos tény, hogy amikor a magyar társadalmat eléri a fasiszta Németország 1937—38-as nagy előretörésének, s általában a fasiszmus Európa-szerte bekövetkezett sikereinek a hulláma, — van egy olyan „nemzeti szocialista” mozgalom Magyarországon, amely keretét alkothatja egyfelől a katonatiszti-földesúri-újburzsoá szélsőjobboldal alsóbb rétegei, másfelől a reakciós kispolgárság tömörülésének. Ezért lehet — és lesz is —, legalább is 1939—40-ig, a Szálasi-féle mozgalom a fasiszta mozgalom fő vonzási központja. 1937—38-ban, különösen az „Anschluss” utáni hónapokban ide csatlakozik a különböző szalon-nemzeti szocialista frakciók többsége, s közelednek hozzá az egyéb szélsőjobboldali, turulista, fajvédő csoportok. A „nép”-ből elsősorban a különböző társadalmi osztályok „lumpen” elemei találják meg hozzá az utat; s hogy ezeknek a száma milyen jelentős, azt egy későbbi, 1941-es rendőrségi statisztika bizonyítja: a megvizsgált több ezer főnyi nyilas „aktivista” gárda több mint 28%-a büntetett előéletű volt, túlnyomórészt nem politikai cselekmények miatt. De gyorsan növekszik a mozgalom kispolgári bázisa is, mindenképp a budapesti és vidéki városok kispolgársága köréből. Először alakul ki Magyarországon olyan fasiszta mozgalom, amely nemcsak széles tömegekre gyakorol befolyást, hanem — és ez is erejét növeli — egyben nagyjából városi mozgalom is. „1938 a miénk” — hirdetik újságjaik, röpirataik és gyűlévész tüntető csoportjaik. S valóban: egy ideig a mozgalom vezetői is abban reménykednek, hogy a már szomszédos fasiszta Németország támogatásával hamarosan hatalomra kerülnek.

Az uralkodó osztályok felső körei megrettennek. Bethlen István megfogalmazza az uralkodó körök „alkotmányos”-ellenforradalmi csoportjainak politikai elgondolását: felhívja a polgári és szociáldemokrata ellenzékét, hogy tömörüljön a kormány és az uralkodó körök mögé a fasiszta tömegmozgalom ellen. De a fináncnökés-nagybirtokos uralkodó körök ebben az időben a fasiszta tömegmozgalom terjedésének nem tudnak gátat vetni. Revíziós külpolitikai törekvéseik a fasiszta Németországhoz, egész népellenes — és most már háborúra készül — politikájuk, valamint személyi kapcsolataik ezer szállal a szélsőjobboldali katonatiszti - államhivatalnoki - földesúri - burzsoá rétegekhez fűzik őket. Ebben a helyzetben, amikor most már egy fasiszta kispolgári tömegnyomás is hajtja őket, — csak arra képesek, hogy saját kezükbe vegyék — és így igyekezzenek „lefékezni” — a szélsőjobboldal mind több

követelésének a végrehajtását; a „kifogni a szelet a nyilasok vitorláiból” jelszóval megfogalmazott politikát a fasiszta tömegmozgalom „radikális” szárnya elleni intézkedésekkel kombinálják. E politika „szociális” tartalma: további meggyorsított fasizálással a lehetőséghez mérten kielégíteni a katonatiszti-földesúri-újburzsoá rétegeket (és persze a fasiszta Németországot), s elválasztani őket a fasiszta tömegmozgalomtól, illetve annak támogatásától.

A katonatiszti-földesúri rétegeknek a felső uralkodó körökkel szorosabb kapcsolatban álló csoportjai maguk is viszolyogva fogadják a fasiszta tömegmozgalom előretörését. De csakhamar rájönnek, hogy ez — az ő „úri” beállítottságuknak túlságosan „piszkos” és zajos — mozgalom mindenekelőtt nekik kaparja ki a gesztenyét; amellet nem tudják: vajon német nyomásra nem kerül-e a fasiszta tömegpárt rövidesen hatalomra? Gömbös bukása után két miniszterelnök jön ebből a rétegből: Darányi, a szürke és középszerű, Imrédy, a becsvágyó és nagyképességű magyar államhivatalnok típusa; mindegyik azzal a megbízatással, hogy valamelyest visszafogja elődje túlságosan jobbra kanyarodott kül- és belpolitikáját. De a felső uralkodó körök mindkettőben csalódní kényszerülnek: mindketten csakhamar „túllépnek” megbízatásukon és egyre erőteljesebben a szélsőjobboldal felé fordulnak. Darányi az 1937 tavaszán ő általa betiltott, de más néven újra engedélyezett s közben megerősödött Szálasi-párttal való kiegyezésnek, a fasiszta tömegmozgalom legalizálásának, ezen keresztül „mérséklésének” az útját keresi; Imrédy pedig 1938 őszétől — magáévává téve a „nemzeti szocialista” pártok követeléseinek jó részét — a személyi diktatúra és egy „konzervatív” fasiszta tömegmozgalom megteremtését tervezi, amely a finánciókés és arisztokrata körök „lassú” fasizálási tempója ellen is irányulna, s egyben Szálasiék tömegeit egy mérsékeltbb fasiszta mozgalom keretébe vonná.

Az uralkodó osztályoknak ez a politikája az antifasiszta mozgalom kibontakozásának minden eszközzel való akadályozásával párosul. S bár a fasiszta mozgalom „radikális” szárnya ellen sorozatos intézkedéseket hoznak (Szálasi letartóztatása, meglehetősen szigorú ítéletek a mozgalom „illegális” vonala és fegyveres szervezkedései stb. ellen), részben nem képesek, részben nem is mernek gátat vetni terjedésének. S a mozgalom hatóereje tovább növekszik. 1938 végétől kezdve, a kispolgárságon és a félig proletár, félig kispolgári dolgozó rétegeken (vasutasok, postások, különböző kis nyugdíjas kategóriák stb.) túl mélyen behatol az ipari proletariátus soraiba is, mindenekelőtt a munkásság szocialista és szakszervezeti mozgalomtól távolálló rétegeibe: az állami üzemek munkásai, a kisipari munkások, a nagyüzemek napszámos-segédmunkássága, a felduzzadt létszámú és ugyancsak alig szervezett bányamunkások körébe. Helyenként — főleg vidéken — kikezdi az addig szociáldemokrata és szervezett munkásság táborát is.

A szélsőjobboldali fasiszta mozgalom tömegbefolyásának csúcspontját 1939-ben éri el. A nyilaskeresztes párt taglétszáma (pontosabban: azoknak a száma, akik a belépési ívet kitöltik) ekkor megközelíti a 300 000-et. A májusban megtartott, az ellenforradalom alatti első — és egyben utolsó — titkos választás a szélsőjobboldal nagy előretörését s a kigazdapárti és szociáldemokrata ellenzék még teljesebb felmorzsolódását hozza. A szélsőjobboldali pártok országosan 700 000 szavazatot (25%) kapnak, Budapesten, Pestkörnyéken és Pest megyében együttesen több szavazatot érnek el, mint a kormánypárt s közel 50 (köztük 31 nyilaskeresztes) képviselővel vonulnak be a parlamentbe. A szociáldemokrata párt Budapesten és Pestkörnyéken is jóval

kevesebb szavazatot kap, mint a nyilasok, az 1935-ös 11 mandátum helyett 5 mandátumot szerez; a kisgazdapárt az 1935-ös 26 képviselő helyett 14, a keresztény párt 14 helyett 4 képviselőhöz jut. Ezek az adatok azonban csak részben tükrözik a szélsőjobboldal térhódítását a középosztály, a kispolgárság és részben a munkásság elmaradott tömegei között. A kormánypárti programmal megválasztott képviselők összetétele méginkább jobbfelé tolódik; a fasiszta pártoknak még nagyobb lesz a parlamenti támogatója a kormánypárton belül. A nyilasok a 260 választási körzethől csak 60-ban állítanak fel jelölteket. A még erőteljesebben megszorított választójogi törvény a munkásosztály és a dolgozó parasztság legszegényebb rétegeit teljesen elüti a választójogtól; ez a választási rendszer kétségtelenül jelentősen csökkenti a demokratikus ellenzék és a szociáldemokrata párt, de pillanatnyilag még jobban a nyilaskeresztes párt eredményét. Mindezt számbavéve, a szélsőjobboldali, fasiszta tömegmozgalom ebben az időben valójában még szélesebb befolyású, mint ahogyan azt a választási adatok mutatják.

*

Mindezek után felmerül a kérdés: mi az oka annak, hogy ez a kétségtelenül széles befolyású fasiszta tömegmozgalom, amely a fasiszta Németország erejét is maga mögött tudja, nem kerül hatalomra Magyarországon? (Az 1944-es „hatalomátvétel” már egészen különleges külső és belső helyzetben történik; ekkor már a fasiszta pártok valójában nem képviselnek tényleges tömegmozgalmat.) Mi az oka a „mozgalom” 1939–40-ben meginduló, feltartóztatlan hanyatlásának?

Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy a fasiszta tömegmozgalom hanyatlása nem az Imrédy utáni kormányok erőteljesebb nyilasellenes tevékenységének az eredménye. Teleki Pál gróf kétségtelenül más típusú, sok szempontból más társadalmi bázisú politikus, mint elődei voltak: ő a felső uralkodó körök közvetlen képviselője, s kinevezése szorosan összefügg a finánctökécs—nagy birtokos rétegeknek Gömbös—Darányi—Imrédyvel kapcsolatos „csalódásai-val”. Kétségtelen az is, hogy nem utolsósorban a fasiszta tömegmozgalom által teremtett, 1938 végi, 1939 eleji belpolitikai feszültség levezetése a feladata. A szélső fasiszta irányzatok ellen azonban ő sem tesz lényegében többet és főleg alapjában mást, mint elődei, — a különbség annyi, hogy amit tesz ellenük, azt nagyobb meggyőződéssel teszi. (1939 elején feloszlatja a hungarista pártot, de nyilaskeresztes párt néven újra engedélyezi; 1939-ben komoly adminisztratív intézkedéseket hoz a „radikális” nyilas aktivisták ellen, — ezt azonban elődei is megtették.) Bemutatkozó beszéde mélyen bevilágít politikai koncepciójába; kijelenti, hogy valamikor ő alkotta meg a „numerus clausus”, de ugyanakkor leszerelte a britanniás különítményeket is. Egy mélységesen ellenforradalmi, revizionista és „úri” antiszemita platform alapján természetesen nem lehet eredményes harcot folytatni a fasiszta tömegmozgalom ellen, különösen nem a 30-as évek második felében. De 1940 nyarától Teleki még tovább megy, s amit elődei „meggyőződésből”, azt ő most a körülmények hatására teszi meg: a fasiszta Németország nyugat-európai győzelmeinek hatására és a második bécsi döntés ellenszolgálatként ő maga is jobboldali „fordulatot” hajt végre, ami nemzetközi téren a fasiszta hatalmakkal való szövetség megerősítésében, belpolitikailag pedig Szálasi szabadonbocsátásában, az ún. 3400-as (a köztisztviselőknek a szélsőjobboldali pártokba való belépését tiltó) rendelet hatályon kívül helyezésében, a nyilasok felé szóló amnesztiában, a Volksbund

tevékenységének nagyfokú megkönnyítésében stb. jut kifejezésre. Hogy ez a jobboldali fordulat belpolitikailag sem veszélytelen, azt az 1940 őszi lejárásodott események bizonyítják: a „mérsékelt” Pálffy—Matolcsy féle nemzeti szocialista párt beolvad Szálasi pártjába, amely így az egyetlen „ellenzéki” fasiszta párttá válik; a fasiszta tömegmozgalom fellendül, amit többek között az októberi, nyilasok által kisajátított és „vezetett” nagy bányászstrájk és bérmozgalom is tükröz. S hogy ez a fellendülés nem hosszú életű, az egyáltalán nem Teleki „erélyén” múlik.

De a fasiszta tömegmozgalom 1939—40-ben meginduló hanyatlását közvetlenül nem is a baloldali, antifasiszta erők harca és térnyerése okozza; ezek az erők 1941—42 fordulója előtt nem tesznek szert olyan befolyásra, hogy a szélsőjobboldali, fasiszta mozgalmat számottevően ellensúlyozni tudják.

A hanyatlás igen sok belső és külső tényező együttes eredménye. Rövid vázlatunkban most is csak a leglényegesebb — és főleg a fasiszta tömegmozgalom bázisának alakulásával összefüggő — tényezők jelzésére szorítkozhatunk.

Egy fasiszta tömegpárt hatalomra kerülése — tudjuk — nem egyszerű kormánycsere. Többek között azt jelenti, hogy a felső uralkodó köröknek ki kell adniuk a saját kezükből s a fasiszta mozgalom vezetőire kell bízniuk az államhatalom közvetlen vezetését. Ezért az uralkodó osztályok, illetve azok egy tekintélyes csoportja csak végső, számára válságos esetben folyamodik ehhez az úthoz s „egyezik” ki a fasiszta vezérkarral, miután meggyőződött arról, hogy a fasiszta vezető gárda kész érvényesíteni az ő érdekeit, s ha egy igazi, baloldali népmozgalom ellen „hagyományos” eszközei már eredményre nem vezetnek. Ezt az egyezséget éles harcok tarkítják az uralkodó körök és a fasiszta tömegmozgalom, valamint magának a fasiszta mozgalomnak „megalkuvó” és „radikális” szárnya között is, míg végül az uralkodó osztályok (illetve azok egyes csoportjai) a fasiszta pártot (annak „megalkuvó” szárnyát) hatalomra segítik. De az „egyezség” nem jön létre minden esetben, csak meghatározott külső és belső viszonyok, így mindenekelőtt a fennálló társadalmi rend mélyreható válsága feltételei között. Ezek a feltételek Magyarországon a 30-as évek végén és a 40-es évek elején nem voltak meg.

Fentebb már rámutattunk a magyar finánc-tőkés-nagybirtokos rétegek, a dzsentriföldesúri csoportok és a kispolgárság reakciós mozgalma közötti kapcsolatra, valamint a munkásmozgalom állapotára. A fasiszta tömegmozgalom nagy fellendülése emellett olyan időben következik be, amikor a magyar gazdasági élet az 1929—33-as válságból már kilábolt, sőt a gazdasági fellendülés jelei mutatkoznak. Nincs komoly erejű baloldali népmozgalom, amely ellen a fasiszta tömegmozgalmat — mint utolsó ütőkártyát — harcba kellene vetni. Ilyen viszonyok között a 20-as években meghonosított uralmi formák, mégjobban kiegészítve — a saját maguk és nem egy fasiszta tömegpárt által gyakorolt — fasiszta módszerekkel, elegendőnek látszanak az uralkodó körök számára egy igazi népmozgalom elfojtására, illetve kibontakozásának megakadályozására.

Itt van továbbá az uralkodó osztályok „zsidó” finánc- és nagytőkés csoportja, amelyet a fasiszta mozgalom le akar váltani s helyére új személyi összetételű csoportot ültetni. Ez a réteg a 30-as években sok pozícióját kénytelen feladni, politikai érdekeinek képviseletét méginkább a horthysta-arisztokrata körökre bízva, — ennek ellenére számottevő erővel harcol az ellen, hogy — miután a zsidó közép- és kisburzsoázia, valamint az értelmiség tekin-

télyes részét a fasiszta demagógia oltárán már feláldozták — saját feláldozását elkerülje.

Végül: a fasiszta tömegmozgalom Magyarországon nemcsak a belső osztályharc kérdése, hanem egyben a fasiszta Németország hódító törekvéseinek eszköze is. Uralomra kerülése a finánciókés-nagybirtokos körök számára egyet jelentene az egyre korlátozottabb, de mégis csak fennálló állami önállóság, saját külön nagytőkés-nagybirtokos érdekeik feladásával.

Mindezek a tényezők megakadályozzák Magyarországon, hogy a gazdasági és politikai hatalom fő őrhelyeit kezükben tartó uralkodó körök megegyezésre jussanak a fasiszta tömegmozgalom vezetőivel.

Lényeges változások mennek végbe a katonatiszti-földesúri-újburzsoá rétegek helyzetében és magatartásában is. A finánciókés-nagybirtokos körök azzal, hogy az ország szekerét egyre inkább a fasiszta Németországhoz kötik s egyre messzebbre mennek a belső fasizálás útján, — e rétegek jelentős részének követeléseit kielégítik. A zsidótörvények végrehajtásával meginduló és még a kispolgárság egy részére is kiterjedő „őrségváltás”, a területi visszacsatolásokkal megnyíló új „elhelyezkedési” lehetőségek, a hadseregfejlesztési program, majd a háborúba való bekapcsolódás a fasiszta Németország oldalán stb. — mind a katonatiszti, államhivatalnoki, újburzsoá rétegek „megbékülése” irányában hatnak; a földbirtokos osztály pedig megnyugvó haszonélvezője lesz a kibontakozó hadi-mezőgazdasági konjunktúrájának. Mindennek következtében mérséklődik az „úri” szélsőjobboldal „ellenzékiése”. S bár a belső fasizálás fő vámszedői a katonatiszti-bürokrata-újburzsoá rétegek felsőbb csoportjai, a helyzet ilyen alakulása kihat a „úri” szélsőjobboldal alsó, a fasiszta tömegpárttal kapcsolatban álló elemeire is: ezek a gyakorlatban tapasztalják, hogy a kínálkozó gazdasági-politikai lehetőségek kihasználásához nélkülözhetetlenek a megfélemlítő „felső” kapcsolatok.

Ehhez járulnak azok a tapasztalatok, amelyeket ez a réteg a fasiszta tömegpártban vagy a pártról szerez. A reakciós kispolgárságnak s a kispolgárság alatt elhelyezkedő tömegeknek a pártba való áramlása gyorsan kielezi az ellentéteket és a bizalmatlanságot az „úri” vezető réteg és a „radikálisok” között; annál is inkább, mert az „úri” szélsőjobboldal egyre kevésbé érzi a reakciós tömegmozgalomra való támaszkodás szükségességét. Szálasi, maga alkotta „hungarizmusának” ez a félművelt, paranoiás fanatikusa, aki amellet a legminimálisabb politikai érzékkel és szervezőképességgel sem rendelkezik, az „eszme” való pusztá hivatkozással egyre kevésbé képes biztosítani a mozgalom egységét. Az „eszme” volt úri „megszállottai” között egyre több lesz a „reálpolitikus”; egyre nagyobb azoknak a száma, akik elfordulnak a fasiszta tömegmozgalomtól.

A felső uralkodó körök valamint a dzsentri-katonatiszti stb. szélsőjobboldal orientációját alapvetően befolyásolják végül a külső feltételek, a fasiszta Németország magatartása. Hogy a szélsőjobboldali mozgalmak összefonódtak a fasiszta Németország terveivel, hogy sikereiket döntő mértékben Németország sikereinek, közvetlen és közvetett segítségével köszönhették, — nem szorul különösebb elemzésre. A magyarországi fasiszta mozgalmak fellendülése is szorosan összefüggött a fasiszta Németország előretörésének különböző szakaszaival: elég, ha itt az Anschluss utáni időszakra, vagy az 1940 őszi, már említett újabb fellendülésre utalunk; ez utóbbi esetben nemcsak a német észak- és nyugat-európai sikerek általános hatásáról volt szó, hanem arról is, hogy ebben az időben fordult Németország erőteljesen Délkelet-Európa felé,

hogy messzebbmenő terveihez a maga számára megfelelően „rendezze” ez országokkal való kapcsolatát.

Ami Németországnak a magyar fasiszta irányzatokhoz való viszonyát illeti, csakhamar kiderül, hogy a német vezető körök egyáltalán nem tervezik a nyilas tömegmozgalom hatalomra juttatását. A német politikának a háború kirobantása előtt, s méginkább azután, a fő célja Magyarországgal: olyan rendszert biztosítani, amely a lehető legzavarmentesebben elégti ki a német gazdasági, politikai és katonai követeléseket. Ennek — mint ahogy tapasztalataink bizonyítják — legcélravezetőbb eszköze: a horthysta uralkodó körökre való támaszkodás, még akkor is, ha a fináncnökés-nagybirtokos rétegek „hintapolitikáját” folytonos külső és belső nyomással kell ellensúlyozni. Az adott körülmények között a nyilas párt hatalomra segítése — amely egyébként is csak katonai beavatkozásukkal volna elérhető — nem áll érdekükben: egy ilyen „rendszerváltozás” tartós belső zűrzavarhoz vezetne, „végzetesen” megrontaná a magyar felső uralkodó körök és Németország viszonyát, megkönnyítené egy széleskörű nemzeti ellenállás kibontakozását, súlyos nehézségeket okozna Magyarország gazdasági kiaknázásában, s beláthatatlan következményei volnának a többi délkelet-európai ország „konzervatív” uralkodó osztályainak magatartására is. Ezt az álláspontot mindenben alátámasztják a délkelet-európai országok fasiszta mozgalmával szerzett tapasztalataink, mindenekelőtt a román „Vasgárda” és a felső uralkodó körök küzdelme, amely éppen 1940 őszén a német fasiszták számára igen kellemetlen fordulatot vesz, s hónapokon át súlyos belső zavargásokra vezet Romániában. Mindennek a fényében a német vezető körök — régen elfeledve már saját uralomra jutásuk profán (vagyis igazi) történetét —, egyébként teljes joggal, túlságosan szedett-vedett, kormányzásra alkalmatlan elemeknek tekintik a nyilas vezető réteget. Szükségük van a nyilas mozgalomra, minden eszközzel támogatják is, de nem azért, hogy uralomra segítsék, hanem hogy a felső uralkodó köröket vele sakkban tartsák s esetleg — mint utolsó bázist és ütőkártyát — egy váratlan helyzetre tartogassák.

A német vezető körök — a nyilas pártnak, mint az „alulról” való nyomás eszközének támogatása mellett — mindenekelőtt a katonatiszti-földesúri-újburzsoá rétegeknek „komolyabb”, a fasiszta tömegmozgalmon kívül álló, vagy attól elforduló csoportjait kívánják kormányra juttatni. Ezek az elemek „kormányképesebbek”, mint a nyilasok, ellentétek a fináncnökés-nagybirtokos körökkel áthidalhatóbbak. S ami a döntő: ezek a rétegek tudják, hogy egy esetleges nyugati győzelem, egy úgy-ahogy „demokratizált” Horthy-rendszerrel, újabb visszaszorulásukat eredményezné; egy szovjet—nyugati koalíció győzelmé, egy háborúban vesztes, valóban demokratizálódó Magyarországgal pedig egyenesen létalapjuktól fosztaná meg őket. Ezért nem áll érdekükben semmiféle „hintapolitika”, kormányra kerülésük biztosítaná a német érdekek fenntartás nélküli kiszolgáltatását.

Együttesen ezek a belső és külső tényezők okozzák az „úri” szélsőjobboldal alsóbb rétegeinek a nyilas tömegmozgalomból való „kiábrándulását”. Ez az oka a nyilas vezetők tömeges „árulásának”, a konjunktúra-lovagok „hitehagyásának”. Ez magyarázza a „mérésékelt” szalon-fasiszta irányzat újbóli kiválását a nyilaskeresztes pártból; s ez a külpolitikai és társadalmi háttere 1940 őszén az Imrédy-féle „Magyar Megújulás Pártja” megalakulásának, amely az „úri” szélsőjobboldal — kispolgári fasiszta mozgalomtól távol álló, vagy attól elkülönült rétegeinek — „mérésékelt” önálló fasiszta mozgalmaként jelentkezik.

Bár nem ilyen látványosan, s valamivel lassabban és vontatottabban, de megindul a fasiszta tömegmozgalom alsó bázisának a bomlása is. A fasiszta párt sohasem volt, s összetételénél fogva nem is lehetett komolyan szervezett politikai erő: a legkevésbé volt az tömegbefolyásának 1938–39-es „fénykorában”. Jellemző, hogy amikor 1938 őszén meg akarják rendezni az akkor még több vezetőjük által komolyan tervezett „hatalomátvétel” főpróbáját, a meghirdetett „mozgósítás” csúfos kudarcba fullad. A párt meglehetősen széles reakciós tömeghangulat tükrözője, de — katonatiszti és „úri” konjunktúralovag vezető gárdájával, s lumpen- és a társadalom legelmaradottabb rétegeiből álló alsó tömegeivel — szervezetileg önmagában igazi erőt nem képvisel. Saját gyengeségüknek a felismerése, párhuzamosan azzal, hogy fokozatosan rájönnek: a fasiszta Németország egy „radikális” fasiszta mozgalmat nem segít hatalomra, s a felső uralkodó körök nem fogadnak el, — arra vezet, hogy a Szálasi letartóztatása után előtérbe lépő vezető gárda nagy erővel igyekszik visszaszorítani a „radikális” törekvéseket. A párt tevékenysége — a tömegmozgósítás helyett és részben az ellen — egyre inkább a parlamenti politizálásra és a parlamenti demagógiára korlátozódik. A „hatalomátvétel” kitűzött időpontját folytonosan megújítják, az új időpontban mindig kevesebben hisznek, mint az előzőben. A párt „radikális” rétegei passzivitásra kényszerülnek és növekvő számban ábrándulnak ki az „eszméből”. A mozgalom „forradalmi szellemének” háttérbe szorulásán nem változtat Szálasi 1940 szeptemberi kiszabadulása sem, jelenléte inkább a párt belső ellentéteinek kiéleződéséhez vezet. Az „úri” vezető rétegnek a párttól való elfordulása pedig újabb „konzervatív” kispolgári elemek kiábrándulását eredményezi.

Ez az egész folyamat a hadikonjunktúra által teremtett átmeneti gazdasági fellendülés talaján indul meg. A kispolgárság, sőt a munkásosztály helyzete is javul; a növekvő hadiipar s a mezőgazdasági konjunktúra felszívja a falusi munkanélküliek tetemes részét, s átmenetileg enyhíti a dolgozó parasztság egyéb rétegeinek a gazdasági nehézségeit. De a nyilasoknak nemcsak szociális demagógiája hagy alább és veszít hatásosságából, hanem sovíniszta demagógiája is: a területi visszacsatolások Horthyék kispolgári bázisának erősödését eredményezik; a német vezető körök pedig nem hagynak kétséget aziránt, hogy a bécsi döntésekkel lezárult a „területgyarapítás” korszaka.

A nyilas tömegmozgalom alsó bázisának bomlását még jobban meggyorsítja a Szovjetunió elleni háború megindulása s Magyarország bekapcsolódása a háborúba. Ahogy az 1939 augusztusában megkötött szovjet—német megnemtámadási szerződés hatása átmenetileg — s éppen a dolgozók alsó rétegeiben — a nyilasok malmára is hajtotta a vizet azzal, hogy tápot adott a „nemzeti szocialista” Németország iránti illúzióknak, — úgy a Szovjetunió elleni támadás ellenkező irányú hatást vált ki. Az egyre népszerűtlenebb háború időszakában a fasiszták tevékenysége — az egyedül megmaradt és most már minden szociális demagógiától elválasztott antiszemita és anti-kommunista uszítás mellett — csak arra irányulhat, hogy a dolgozókat a háborúban való „kitartásra”, a háborús „fegyelembé” való beilleszkedésre szorítsa; most már a hungarista „paradicsom” ígérését is kitolják a háború — egyre távolabbi ködökbe vesző — „győzelmes befejezése” utáni időszakra. Pedig Szálasi és megmaradt vezető csoportja nagy erőfeszítéseket tesznek a „mozgalom” tömegeinek megtartására: minél inkább nyilvánvalóvá válik, hogy a horthysta uralkodó körök hallani sem akarnak a velük való megegyezésről, hogy Németország nem szándékozik uralomra segíteni, s „úri” híveik is cserben

hagyják őket, — annál inkább hangoztatják „népi”, sőt „munkás” jellegüket. Érzik, hogy — erősen lecsökkent — „értékük” csak addig áll fenn, amíg bizonyos tömegekre van befolyásuk. De ezek a hivatkozások az új viszonyok között tömegeik jó részének elfordulását természetesen nem képesek megállítani.

Végül, de nem utolsósorban: 1941—42 fordulóján kibontakozik a szocialista és demokratikus erők antifasiszta, függetlenségi mozgalma. S bár az uralkodó osztályok a mozgalom 1942 tavaszi nagy fellendülését eltíporják, — a megváltozott nemzetközi és belső viszonyok között a baloldali, demokratikus tábor — benne a kommunisták — politikai súlya és vonzóereje feltartóztat-hatatlanul növekszik.

A világháború fordulata, a fasiszta Németország és a magyar hadsereg vereségei azután betetőzik a fasiszta mozgalom hanyatlását és bomlását. Látni kell azonban, hogy a félrevezetett, 1938—40 között a nyilasokhoz csapódott elmaradott proletár rétegek és reakciós kispolgárok elfordulása a fasiszta mozgalomtól nem úgy megy végbe, hogy tömegeik zöme valamilyen többé-kevésbé határozott baloldali, antifasiszta fordulatot vesz. A fasiszta mozgalomból nagyjából kiábrándulva, de túlnyomórészt passzívan, a fasiszta ideológiai befolyásoktól, vagy azok egy részétől fertőzötten érkeznek el a német megszállás és a felszabadulás időszakához.

1944 októberében, amikorra utolsó horthysta tartalékait is kimerítette, a fasiszta Németország végül is arra kényszerül, hogy szuronyai segítségével a Szálasi-pártot juttassa uralomra. A nyilas pártot újra támogatják a magyar szélsőjobboldal — valójában immár mindent elveszített s így semmit sem veszíthető — csoportjai, elsősorban a hadsereg tisztikarának zöme. De a nyilas mozgalom akkor már lényegében nem képvisel tömegmozgalmat, még fasiszta értelemben sem: rémuralma a bűnöző és lumpen elemekre, s a reakciós kispolgárság és az „úri” szélsőjobboldal legtorzabb elemeire támaszkodik, — bár még mindig ki tudja használni széles tömegek reakciós fertőzöttségét és passzivitását.

A rajta végrehajtott ítélet egyben végső ítélet az egész ellenforradalmi rendszer felett, amelyből vétetett.

М. ЛАЦКО

ДАННЫЕ ОТНОСИТЕЛЬНО ОБЩЕСТВЕННОГО БАЗИСА КРАЙНЕ ПРАВЫХ ДВИЖЕНИЙ В ВЕНГРИИ В 1930-ЫХ ГОДАХ

Резюме

Венгерская фашистская массовая партия создавалась в результате политического союза двух общественных групп. Одна из этих групп состояла из представителей офицерства, бюрократов, помещиков и новой буржуазии, которые ожидали роста своего экономического и политического господства от победы крайней правой политики и считали германский фашизм не только самой современной формой реакции, но и опорой своих собственных стремлений. Эта группа в поражении Дюлы Гембеша видела отказ от крайней правой политики и поэтому она перешла в оппозицию против «консервативной» формы правления финансового капитала и аристократии. Вторым фактором фашистской массовой партии была активизация широких слоев городской мелкой буржуазии, придерживавшихся реакционной политики.

В 1937—38 годах, когда волны международного фашизма докатились до Венгрии, когда был осуществлен захват Австрии, движение Салаши стало сосредоточием низших слоев «барской» правой буржуазии, городской мелкой буржуазии, полупролетариата и отсталых масс рабочего класса. Массовое фашистское движение добилось наивысшей

точки своего влияния в первой половине 1939 года, как это показали результаты выборов в мае этого года.

Это влиятельное в свое время фашистское массовое движение, однако, не захватило власти в Венгрии. Круги финансового капитала и аристократии в области внутренней политики не были в таком тяжелом положении, чтобы пойти на соглашение с фашистским движением, этому помешало и то, что представители скрещенных стрел были и орудием немецкой экспансии и поэтому их приход к власти привел бы к полной ликвидации государственной самостоятельности. Венгерские господствующие круги вместо того, чтобы опираться на массовое фашистское движение, взяли в свои руки инициативу обслуживания интересов фашистской Германии. Немецкие господствующие круги всеми силами поддерживали движение скрещенных стрел, потому что видели в них средство, с помощью которого могли бы оказать давление на хортистские круги, но сами не хотели, чтобы это движение пришло к власти в Венгрии. Фашистская Германия могла проводить свою политику, опираясь и на хортистские круги, даже в том случае, если приходилось противодействовать их колебаниям беспрерывным внутренним и внешним давлением.

Массовое движение скрещенных стрел со второй половины 1939-го года пришло в упадок. Большинство правых элементов, офицеров и помещиков, отвернулось от этого движения и создало свое «отдельное» умеренное фашистское движение («движение венгерской жизни» Имреди), мелкобуржуазные и пролетарские слои тоже разочаровались и постепенно отошли от этого движения. Однако, это разочарование не нашло выражения в левой ориентации этих масс, широкие мелкобуржуазные и трудящиеся слои разочаровались в движении скрещенных стрел, но они под сильным влиянием правой политики с полной пассивностью пришли к периоду немецкой оккупации, и а в дальнейшем к освобождению Венгрии.

M. LACKÓ

CONTRIBUTIONS RELATIVES A L'ARRIÈRE-PLAN SOCIAL DES MOUVEMENTS DE L'EXTRÊME DROITE EN HONGRIE AU COURS DES ANNÉES 1930

Résumé

La formation du parti de masse fasciste était due en Hongrie aux rapports politiques existant entre deux couches sociales. L'une se recrutait parmi les groupes composés d'officiers, de bureaucrates, de propriétaires fonciers et de néo-bourgeois qui espéraient accroître leur influence et s'assurer l'expansion économique et politique à l'aide de la prédominance qu'accusait la politique d'extrême droite, groupes qui considéraient le fascisme d'Allemagne non seulement comme la forme la plus moderne de la réaction mais aussi comme un phénomène servant de base solide à leurs aspirations. Ces groupes estimaient l'échec de Gyula Gömbös comme une perte du terrain de la politique d'extrême droite et passaient de plus en plus à l'opposition vis-à-vis des milieux dominants monopolistes-aristocrates, et des formes de gouvernement «conservatrices» de ces mêmes milieux. Un autre facteur principal de ce parti de masse fasciste s'avéra l'activité politique de caractère réactionnaire déployée par les larges masses de la petite bourgeoisie urbaine.

Lorsqu'en 1937—38 la Hongrie se vit atteinte par le flot du fascisme développé à l'échelle international et assista à l'exécution de l'Anschluss, le mouvement de Szálasi s'affirma le réservoir des couches inférieures de la gentry adhérente de l'extrême droite, tout aussi bien que celui de la petite bourgeoisie des villes, des semi-prolétaires, voire des masses arriérées de la classe ouvrière aussi. Le mouvement de masse fasciste arriva à son apogée dans la première moitié de 1939, fait prouvé par les résultats obtenus lors des élections déroulées en mai de cette même année.

Cependant ce mouvement de masse fasciste disposant alors d'une influence accentuée, ne parvint pas au pouvoir en Hongrie: les milieux monopolistes-aristocrates ne se virent pas contraints sur le plan de la politique intérieure à se mettre d'accord avec le mouvement fasciste; et cela d'autant moins car les croix-fléchées s'avéraient les instruments des aspirations de conquête témoignées par l'Allemagne et en conséquence leur accession au pouvoir aurait abouti à l'abandon de toute indépendance nationale. Au lieu de s'appuyer sur le parti de masse fasciste, les milieux dominants hongrois se mirent, directement au service de l'Allemagne, prête également à exécuter les exigences de l'extrême droite. Finalement: encore que les milieux dirigeants allemands appuyassent par tous les moyens les croix-fléchées — instruments de pression à exercer sur les cercles horthystes — ils

n'entendaient point les aider à accéder au pouvoir. Quant à leurs exigences économiques et politiques ils les pouvaient mieux faire valoir ayant recours au soutien des milieux horthystes bien que les hésitations de ces derniers devaient être contrebalancées par des pressions continues tant sur le plan de la politique intérieure que dans le domaine de la politique extérieure.

A partir de la deuxième moitié de 1939 le mouvement de masse fasciste se trouvait sur la voie de désagrégation. Non seulement le gros de l'extrême droite composée d'officiers et de propriétaires fonciers s'en détourna et créa son «propre» mouvement d'aspect modérément fasciste (Mouvement de la Vie Hongroise dirigé par Béla Imrédy), mais les couches arriérées et trompées petites-bourgeoises et prolétariennes se trouvaient, elles aussi, déçues à son égard. Cette circonstance ne se traduisit pourtant pas dans un tournant à gauche à exécuter par ces mêmes masses; bien que désillusionnées à l'égard du mouvement organisé par les croix-fléchées, c'est toujours en subissant un effet droitiste prononcé ou témoignant d'une passivité que les larges masses petites-bourgeoises et travailleuses se virent arrivées au seuil de l'occupation allemande et finalement au seuil de la libération.

PINTÉR ISTVÁN

A Kállay-kormány „hintapolitikája” és az antifasiszta ellenállási mozgalom

1942. március 9-én a megbukott Bárdossy miniszterelnök és külügyminiszter helyét Kállay Miklós foglalta el. Kállay miniszterelnökségének első időszakában lényegében folytatta elődje politikáját — azzal a különbséggel, hogy a magyar fináncetőkés-arisztokrata körök érdekeihez jobban alkalmazkodva kívánta megvalósítani és a szovjetellenes háború szolgálatába állítani a már Bárdossy által is meghirdetett háborús „nemzeti egységet”.

Kállay bemutatkozó beszédei — a Képviselőházban 1942. március 19-én¹ és a Nemzeti Lovardában a Magyar Élet Pártja nagytanácsi ülésén 1942. április 20-án² — félreérthetetlen állásfoglalást jelentettek elődje, Bárdossy László külpolitikája mellett, állásfoglalást a fasiszta Németország és a szovjetellenes háború mellett. Azok a módszerek azonban, amelyekkel az egész nemzetet fel akarta sorakoztatni e politika mellett, már eltértek elődje politikájától. A moszkvai vereség, a nyugati hatalmakkal beállott hadiállapot után a feltétlen hitlerbarát politika már kevésbé volt alkalmas a burzsoázia nyugati orientációs köreinek, s különösen kevésbé volt alkalmas a dolgozó tömegek nagy részének megnyerésére, a háborús „nemzeti egység” megteremtésére. Ezzel magyarázható, hogy Kállay bemutatkozó beszédében olyan nagy súlyt szerez a „a mi háborúnk”, a „magyarság különháborúja”, a „magyar, nemzeti érdekekért, ha tőlünk ezer kilométeres távolságokra is, de mégis a magyar határon és a magyar határokért folyó háborúnk”.³ Nem véletlen az sem, hogy beszédeiben fontosnak tartotta aláhúzni az ország függetlenségének, az egyenjogúságnak jelentőségét. A Nagytanácsban elmondott beszédében külpolitikájának lényegét a következőkben határozta meg: „Szoros baráti együttműködést szövetségeseinkkel, elsősorban Németországgal és Olaszországgal. Jelenti, hogy vérben, munkában, búzában, minden tőlünk telhetőt áldozunk, ami ennek a háborúnak a megnyeréséhez szükséges. De a teljes együttműködés fogalmában benne van az egyenjogúság is. Mert olyan együttműködés, amely mindkét félnek hasznos és jó legyen, másként, mint kölcsönös megbecsüléssel, kölcsönös tisztelettel és egymás helyzetének és jogainak teljes elismerésével nem is valósulhatott volna meg”. (Az én kiemelésem — P. I.)⁴

Kállay Miklós 1942 első felében a háború folytatásához, a háborús áldozatvállalás növeléséhez szükséges támogatást azonban nemcsak és nem is elsősorban nacionalista propagandaszólammokkal akarta biztosítani. A töme-

¹ Képviselőházi Napló. XIII. köt.

² Külügyi Szemle, 1942. júl. 4. sz. 346. l.

³ Képviselőházi Napló. XIII. köt. 90. l.

⁴ Külügyi Szemle, 1942. júl. 4. sz. 346. l.

gekkel s mindazokkal szemben, akik nem értettek egyet háborús programjával és nem voltak hajlandók azt támogatni (már pedig ilyenek sokan voltak), a terror minden eszközét kilátásba helyezte. Képviselőházi beszédében félreérthetetlenül leszögezte: „ebben az egy kérdésben (a háború támogatásának kérdésében) azonban mindenkinek feltétlen lojalitását kérem, mert ha nem kapnám meg, kinyújtott baráti jobbommal minden eszközt igénybe fogok venni azért, hogy ennek a kitűzött célnak a szabotálói, ellenzői vagy elgáncsolói ne lehessenek. Partnereket, segítőtársakat keresek e nagy cél szolgálatában, azoknak pedig, akik nem lesznek partnerek, pusztulniok kell. . .”⁵

Kállay programbeszédeinek gyakorlati végrehajtása nem sokáig váratott magára. 1942 májusában megindult a frontra a 2. magyar hadsereg, hogy most már ne csak élelmiszerekben, nyersanyagban, hanem vérben is áldozzunk az idegen érdekekért folyó szovjetellenes háború oltárán. Beváltotta fenyegetését az antifasiszta, függetlenségi erők legkövetkezetesebb képviselőivel, elsősorban a kommunistákkal szemben is. A büntető munkásszázadok felállítását 1942 nyarán a fővárosban és környékén több mint 500 kommunista, baloldali szociáldemokrata és más antifasiszta letartóztatása, Kárpátukrajnában pedig 200 kommunista lefogása követte.

Az antifasiszta erőkre mért csapás következményei rendkívül súlyosak voltak. A háborúellenes harc motorja, a KMP olyan veszteségeket szenvedett, amelyeket a háború végéig nem tudott teljesen pótolni. Hasonlóan súlyos veszteség érte a szociáldemokrata párt balszárnyát is. A terror, az üldözés, a börtön, az akasztófa visszavonulásra készítette azokat a kispolgári és polgári rétegeket, közéleti személyeket, akik addig, amíg a függetlenségi mozgalom sikereket ért el, felsorakoztak a független, szabad, demokratikus Magyarország kivívásáért folyó antifasiszta harc zászlaja alá. Az antifasiszta függetlenségi mozgalomra mért csapás következményei azért is súlyosak voltak, mert olyan időben érték a mozgalmat, amikor nemcsak a kommunisták és azok követői, hanem már a burzsoázia egyrésze, s maga Kállay is úgy látta, hogy Hitler elvesztette a háborút és tenni kell valamit, ami az országot megmenti a háborús vereségtől. A függetlenségi mozgalom éppen abban az időszakban került válságos helyzetbe, amikor a legnagyobb szükség lett volna a háború- és hitlerellenes erők összefogására. Ez a körülmény komoly szerepet játszott abban, hogy a Kállay-féle „hintapolitika” széles tömegek tisztánlátását zavarhatta meg és sokan e politika befolyása alá kerültek.

*

Kállay 1942 nyarán a Volgográd felé törő fasiszta csapatok győzelmeinek, Hitlernél töltött bemutatkozó látogatásának s ott szerzett benyomásainak hatása alatt a „Berliner Lokalanzeiger” c. német lap budapesti különtudósítójának (erről memoárjában elfeledkezett megemlékezni) a tengely új nagy győzelmeiről így nyilatkozott: „Mindaz, amit velem a Führer főhadiszállásán közöltek, pontról pontra beteljesedett, vagy útban van a beteljesedés felé. Csaknem matematikai pontossággal bejelentették nekem a szovjet hadszíntér eseményeit, de az afrikai harcok fejleményeit is . . . Egyek vagyunk abban a célban, hogy német és olasz szövetségeseinkkel leverjük a bolsevizmust és ezt a harcot kötelességünknek tekintjük hazánk és Európa védelme érdekében.”⁶

⁵ Képviselőházi Napló. XIII. köt. 90. l.

⁶ Népszava, 1942. júl. 1. „Kállay miniszterelnök a háborúról” MTI közlés.

Amikor Kállay ezt a nyilatkozatot adta, feltehetően már ott feküdt asztalán Bajcsy-Zsilinszky Endre⁷ és Tombor Jenő nyugalmazott ezredes emlékirata, amelyben leszögezték, hogy Hitler elvesztette a háborút. Az emlékiratban Tombor Jenő részletesen fejtegette a németekkel való szövetség fokozatos gyengítésének módjait. Ha talán Kállaynak Tombor ezredes aggodalmai nem voltak eléggé mérvadóak, akkor figyelembe vehette volna az emlékiratról szóló bizalmas rendőrségi jelentést, mely szerint emlékiratát Tombor megvitatta különböző politikusokkal, nyugalmazott katonatisztekkel, főleg Bethlen István „prominens embereivel”, Sigray gróffal és a legitimista vezérkarral. „Mindnyájan egyetértettek abban — állapítja meg a rendőrségi jelentés —, hogy Németország 1918 megisméltódését nem kerülheti el.”⁸

1942 második felében a fasiszták volgográdi támadásának megakadása, Anglia, az Egyesült Államok és a Szovjetunió vezető államférfiainak első moszkvai konferenciája után a burzsoázia és a középrétegek egy része mind jobban sürgeti Kállayt politikája megváltoztatására. 1942. szeptember 15-én Sombor-Schweinitzer jelentésében arról tájékoztatja a belügyminisztert, hogy Makay-Petrovics György, az „Ujság” főszerkesztőjének lakásán a „németellenes” képviselők több ízben értekezletet tartottak, amelynek tárgya: rábírní a kormányt külpolitikájának megváltoztatására.⁹ A szociáldemokrata párt október 16-án kelt bizalmas belpolitikai tájékoztatójában arról olvashatunk, hogy „polgári politikusok, továbbá egyetemi tanárok, nagyiparosok, írók, arisztokraták és hírlapírók egyre inkább igyekeznek a kormány tudomására hozni azt a véleményüket, hogy kevés valószínűséget látnak a tengelyhatalmak győzelmére.”¹⁰

Kállay, mint ezt a minisztertanácsi jegyzőkönyvek, elhangzott beszédei, tettei is igazolják, még mindig hisz a fasiszta Németország győzelmében, azonban ő is jónak látja, hogy bizonyos óvatos lépéseket tegyen a nyugati hatalmak megnyerésére. 1942 őszén leváltja a feltétlen németbarátságáról közismert Bartha honvédelmi minisztert, és helyébe a nyugatbarát nagybaczoni Nagy Vilmos kerül.¹¹ Szükségesnek tartja személyesen óvni a lapok főszerkesztőit attól, hogy idegen, „akár ellenséges államok államfőit személyükben támadjanak”.¹² Ebben az időben talán a legnagyobb meglepetés erejével hatott Keresztes-Fischer belügyminiszternek a Képviselőház október 16-i ülésén tett kijelentése: „... nem lehet megjósolni, miként ér véget a háború, egyetlen felelős tényező sem tudhatja és nem állíthatja határozottsággal, hogy ki fog győzni.”¹³

A külpolitikai lépéseknél azonban sokkal lényegesebbek azok, amelyek a belpolitikában jelzik a változások kezdetét. A kormány, a terror eszközeinek fenntartása mellett, mind nagyobb teret enged a baloldali ellenzéki pártok, elsősorban a szociáldemokrata párt működésének. Most már nemcsak arról van szó, mint 1942 nyarán, hogy a szociáldemokrata pártot a kormány megvédi a szélsőjobboldal, sőt a kormánypártban helyet foglaló képviselők egy részének az SzDP betiltását sürgető követeléseivel szemben, hanem arról is, hogy enge-

⁷ Bajcsy-Zsilinszky Endre fentebb említett emlékirata még nem került elő.

⁸ PI Arch. A/XV. II/1/1942/126.

⁹ PI Arch. A/XVII/1/1942/127.

¹⁰ PI Arch. A/XVII/1/1942/118.

¹¹ Nagybacsoni Nagy Vilmos: Végzetes esztendő.

¹² PI Arch. A/XVII/1/1942/118.

¹³ Ugyanott és Képviselőházi Napló. XV. 1942. nov. 10. ülés.

délezi olyan gyűlések, pártrendezvények megtartását, amelyekre a szovjetellenes háború megindulása óta a szociáldemokrata pártnak nem volt lehetősége.¹⁴ A kormány a korábbinál sokkal nagyobb lehetőséget biztosít a Paraszt-szövetség helyi szervezeteinek kiépítésére is. Az 1942. október 16-i bizalmas SZDP belpolitikai tájékoztatóban a következő megállapítással találkozunk: „A Kállay-kormány szeretné megvalósítani a belső egységet, illetőleg azoknak a pártoknak és rétegeknek az összefogását, akik nem akarnak gyökeres átalakulást. (Az én kiemelésem — P. I.) Éppen ezért — olvashatjuk a továbbiakban —, bár — amennyire pozíciójának tartásához szükséges — kiszolgálja a tengelyt, lehetőleg nem akarja magát az angolszász oldal előtt sem szélsőségesen németbarátnak mutatni.”¹⁵ Amint látjuk, a szociáldemokrata párt jól ítélte meg a Kállay-kormány politikájának kialakulóban levő fő irányát. Felismerte, hogy Kállay új politikájában fontos helyet és szerepet szán a baloldali pártoknak, köztük a szociáldemokrata pártnak is. A szociáldemokrata párt jobboldali vezetői azonban a Kállay-kormány részéről nyújtott nagyobb mozgási és szervezkedési lehetőséget nem arra használták fel, hogy tömörítsék és a háború elleni aktív harcra mozgósítsák a munkásosztályt és a demokratikus hitlerellenes erőket, hanem ellenszolgáltatásképpen vállalták, hogy a belső rend és a háborús termelés zavartalanságának biztosításában támogatják a kormányt.¹⁶ Mint a későbbiek során látni fogjuk, ezen a ponton találkozott a Kállay-féle hintapolitika a szociáldemokrata párt jobboldali vezetőinek következetesen háborúellenes, antifasiszta harcot feladó politikájával és vált az utóbbi a hintapolitika eszközévé és támaszává.

A fasiszta koalíció hadseregeinek a keleti fronton — 1942 végén és 1943 elején — Volgográdnál és a Don partján elszenvedett súlyos veresége megérelte a Kállay-kormány angolszász orientációjú híveiben, hogy határozottan rálépjenek a már 1942 második felében megkezdett „hintapolitika” ingoványos útjaira. Kállayt és híveit ebben messzemenően segítette az a politika, amelyet a Szovjetunió nyugati szövetségesei, elsősorban az angol kormány Churchillel az élen folytattak. A volgográdi szovjet győzelem után világossá vált, hogy a nyugati nagyhatalmaknak az a tükön remélt tervük, miszerint a Szovjetunió a német fasisztákkal és szövetségeseivel vívott küzdelemben legyengül és a nyugati hatalmak tetszésük szerint diktálhatják békefeltételeiket, szertefoszlott. Más eszközökre volt tehát szükség, hogy a „bolsevizmust” távol-tartsák Európától.

1942 őszétől egymásután láttak napvilágot azok a tervek, elgondolások — elsősorban az angol sajtóban —, amelyek a Balkán és Közép-Európa országaiból a Szovjetunió ellen újabb „védelmi vonalat”, „egészségügyi övezetet”

¹⁴ 1942 végén a SZDP jobboldali vezetőinek beszédeiről fennmaradt csendőrségi és rendőrségi jelentések mind arról tanúskodnak, hogy a párt vezetőinek a miniszterelnökkel és a belügyminiszterrel folytatott tárgyalásai eredményeként a párt nagyobb szervezkedési lehetőséget kapott. Ezt igazolja a belügyminiszter államtitkárnak, Pásztóynak a győri és kolozsvári rendőrhatóóságokhoz intézett levele is, amelyben közli, hogy a SZDP választmányi ülését engedélyezni kell. (PI Arch. A/XVII/1/1942/71.)

¹⁵ PI Arch. A/XVII/1/1942/118.

¹⁶ A Győrben megtartott választmányi ülésen Pajor Rudolf főtítkárhelyettes beszédének lényegét a következőkben lehetne megfogalmazni: A kormányt minden olyan törekvésében támogatjuk, ami a rendfenntartásra irányul, de az a kérésünk, hogy gondolatainkat mi is szabadon terjeszthessük a munkások között. Malasits Géza még tovább ment a felajánkozásban: a szervezett munkásság nem engedi meg az 1918 évi felfordulás megismétlődését. PI Arch. A/XVII/1/1942/71.

akartak létesíteni. Ismertté váltak azok a tervek is, amelyek szerint a nyugati hatalmak a Balkánon szállnának partra és biztosítanak, hogy a Balkán és Közép-Európa a nyugati hatalmak befolyása alá kerüljön. Ezek a nyugati tervek és elgondolások azonban nem számoltak a tényleges nemzetközi erőviszonyokkal, nem számoltak még mindig a Szovjetunió erejével és a nemzetközi politikában megnövekedett súlyával, nem számoltak az antifasiszta, hitlerellenes tömegek világpolitikát befolyásoló szerepével. Ezek a tervek nem számoltak az antifasiszta világkoalíció érdekazonosságával, nem számoltak azzal, hogy a koalícióban az összetartó erők sokkal erősebbek, mint a szét-húzó. S így, bár ezeknek a terveknek egy időben volt bizonyos reális alapja, később teljesen irreálissá, megoldhatatlanná váltak. Ezért az e tervekre épülő Kállay-féle hintapolitika is homokra épült és következményei nemcsak kitervelőit, hanem magát az országot is majdnem maguk alá temették.

Kállay hintapolitikájának külpolitikai vonatkozásait jelentős részben már feltárták. A feltárt anyagból az is ismeretes, hogy Kállay hintapolitikájának külpolitikai vonala járhatatlan volt. Vajon hogyan alakult Kállay belpolitikája?

Kállay külpolitikai elképzelésének megvalósításához minden korábbinál nagyobb „belső támaszra”, szélesebb, nagyobb tömegeket átfogó „nemzeti egységre” volt szükség, hisz számolnia kellett azzal, hogy tervei megvalósításakor, a „nemzeti egység” meghirdetésekor „kétfrontos harccal”, kétoldaltól jövő támadással kell szembenéznie. Világos volt ugyanis, hogy ez a politika a feltétlen hitlerbarát táborból nagy ellenszenvet vált ki. Világos volt az is, hogy a tengelyhatalmak katonai pozíciójának romlásával a szélsőjobboldali erők, a nyilaspartok, az imrédysták, a MÉP jobbszárnya mindent el fognak követni, hogy a kormány Hitler újabb és újabb gazdasági és katonai követeléseit teljesítse. Ugyanakkor Kállay tudta azt is, hogy a Szovjetunió elleni harcban szükség esetén erre a szélsőjobboldalra is támaszkodhat. Ezt bizonyítja, pl., hogy 1943 decemberében a Képviselőház külügyi vitájában Imrédy és Kállay szembenállása azonnal megszűnt, amikor az ország keleti határainak védelméről, a „bolsevizmus” elleni harc feladatairól volt szó. Ez az „egymásratalálás” Kállay és Imrédy parlamenti „kézfogása” néven vált ismeretessé.¹⁷

Kállay jól tudta, hogy Volgográd és Voronyezs, a háborúban beállott döntő fordulat a legnagyobb, s a kormányra és a rendszerre nézve legveszélyesebb hatást a dolgozó tömegekben, elsősorban a munkásosztályban és a nemzetiségekben váltja ki. Erre nemcsak az első világháború tapasztalatai, nemcsak a Hitler megszállta országok ellenállási mozgalmainak fellendülése, a partizánharcok megindulása figyelmeztette a kormányt. Erről tanúskodtak azok a csendőrségi, rendőrségi, főispáni és egyéb jelentések, amelyek naponként, vagy hetenként érkeztek a Belügyminisztériumba a dolgozó tömegek háborúellenes hangulatának megnövekedéséről, a bérharcokról stb.¹⁸

Kállay tisztában volt azzal is, hogy a nyugati beállítottságú burzsoázia mellett a középrétegek nagy részében, sőt a munkásosztály és a parasztság kevésbé forradalmi, politikailag képzetlenebb tömegeiben is érvényesül egy olyan szemlélet — Hitlerrel szakítani, de véráldozatokat nem hozni, a „bolsevizmus”,

¹⁷ Erre vonatkozóan lásd a Képviselőházi Napló 1943 dec. üléseinek jegyzőkönyvét.

¹⁸ A tömegek háborúellenes mozgalmainak kibontakozására lásd: A magyar munkásmozgalom 1939—1945. Bpest, Kossuth. 1958—1959 és *Korom Mihály: A fasiszmus bukása Magyarországon.* Bpest, Kossuth. 1961.

az „anarchia”, a „felfordulás”, a forradalom helyett fenntartani a törvényesség kereteit — amelyet „okos” s főleg ravasz politikával nagyszerűen fel lehet használni a kormánypolitika támogatására.

A Kállay-kormány külpolitikai kísérleteivel egyidőben a belpolitikában is tett néhány — elsősorban az ország közvéleményét a hintapolitika számára kedvezően befolyásoló — lépést. Mindenekelőtt arra törekedett, hogy a magyar népet meggyőzze arról, hogy szándékában van szakítani Hitlerrel és kivezetni az országot a háború poklából. Ennek eszközei azonban csak részben lehettek közvetlenek, sokkal inkább közvetettek voltak.

1943 tavaszától egymást érik Kállay és minisztereinek beszédei. Bár ezek a beszédek továbbra is a háború folytatása mellett, a tengelyhatalmakkal való szövetség mellett törnek lándzsát, a sorok között is olvasni tudók — s ilyenek egyre többen vannak — már tudják, hogy Kállay politikája nem azonos az 1942 tavaszi meghirdetett kormányprogrammal. Ennek a politikai változásnak első nyílt jelentkezése 1943 májusában kormányzói kéziratral a parlament elnapolása.¹⁹ Ez a lépés a szélsőjobboldal ellen irányult. A nyilasok ugyanis a parlamentben vitát akartak nyitni Kállay „tengelyellenes” politikája felett.²⁰

1943. május 29-én, a MÉP kétezer főnyi résztvevője előtt tartott beszédében jelenik meg először Kállaynak ez a kijelentése: „...nem az én kormányom alatt döntetett el, hogy részt vegyünk az 1942-es orosz hadjáratban”. „Védendő háborút folytatunk, célunk, hogy békében éljünk.” Kállay ebben a beszédében — amelyre később is annyit hivatkozik — megnyugtatja híveit és azokat is, akik még haboznak az ő politikáját követni, vagy legalábbis támogatni. „Lelkiismeretünk nyugodt lehet... mindig megtettük azt, amire vállalkoztunk, a saját érdekek és másokkal szemben fennálló kötelezettségek pólusai között mindig megtaláltuk azt az utat, amelyet a nemzeti becsület kijelöl...” Majd így folytatja: „... a külpolitika, mint minden más politika is végső fokon a nemzet áldozatkészségén alapszik és mert elemi erők tombolása idején nem lehet áldozatok nélkül élni. De a lehetőségek természetesen *határt szabnak az áldozatoknak is, mert az áldozat nem öncél*, — a cél a nemzet érdekének szolgálata. Ezt az alapvető szempontot sohasem tévesztem szem elől, és ezért csak *olyan áldozatot vállalok, amely a nemzet erőivel arányban áll.*”²¹

¹⁹ Horthy Miklós: Emlékirataim és Kállay Miklós: Hungarian premier; a personal account of a nation's struggle in the second world war. New York, Columbia University Press 1954.

²⁰ OL Kállay miniszterelnök levelezése. 1943. 13. csomó.

²¹ Függetlenség, 1943. máj. 30. Kállay miniszterelnök nagy beszéde a magyar sorskérdésről. Kállay beszédét élénken kommentálta a sajtó is. A Függetlenség 1943. jún. 1-i számának vezércikke „Az élet programja” címen fűzött megjegyzéseket a beszédhez. Kállay legfőbb mondanivalója — állapítja meg a cikk — „*átvezetni a nemzetet a ma világának szörnyű krízisében*”. A szociáldemokrata párt lapja, a Népszava is pozitív megnyilatkozásnak könyvelte el a beszédet. Bajcsy-Zsilinszky Endre Kállayhoz intézett levelében „nagyszerű” jelzővel illette a beszédet, de azonnal kifejezésre juttatta a „beszéd végrehajtása körül a germán belső összeesküvés” veszélyét. Kállay emlékiratában a következőket írja beszédének hatásáról: „Magam is meg voltam lepve a beszéd hatásától. Az egész magyar közvélemény — kivéve természetesen a legszélső jobboldalt — különös meglepődéssel fogadta és úgy tekintette ezután, mint a magyar kül- és belpolitika összefoglalt okiratát és a magyar célt. Még sokkal érdekesebb volt a beszéd hatása külföldön, bár, ahogy már mondtam és ahogy később látható az idézetből, szavaimat végtelen óvatossággal használtam ebben a beszédemben. A sajtó nemcsak a semleges országokban, de még a nyugati háborús országokban, Amerikában is részleteiben foglalkozott

Kállay a háborúba lépés felelősségének elhárításával, a kényszerhelyzetre való hivatkozással, a kis népek kiszolgáltatottságának, a nép és kormány békeszerető, a nyugati kultúrát védelmező szándékainak hangoztatásával²² akarta a nyugati szövetségesek jóindulatát kieszközölni, s a magyar nép lelkiismeretét elaltatni.

Hatásos eszköznek bizonyult a nép szélesebb tömegeinek megtévesztésében a szovjet- és kommunistaellenesség, továbbá a nacionalizmus határtalan felkorbácsolása. A Szovjet Hadsereg sorozatos győzelmei, közeledése határainkhoz, arra készítette Kállayt, hogy a „bolsevizmus” rémével, a „nemzetet fenyegető végső pusztulással”, az ellene való széles összefogás szükségességével próbáljon magának és politikájának híveket toborozni. 1943. február 25-én a Baross Szövetség közgyűlésén jelenti be Kállay a voronyezsi katasztrófát. Ahelyett azonban, hogy levonná a voronyezsi vereség végső konzekvenciáját, a nemzetet és az országot fenyegető szovjet veszedelemlről tart előadást. Ezzel megnyitja a szovjet- és kommunistaellenes propaganda minden addigit felülmúló áradatát. „E háborúnak reánk nézve kettős célja van: megmenteni a bolsevizmustól ezt az országot, ezt a nemzetet, s vele együtt a kultúrának, a kereszténységnek, a civilizációnak, az emberiségnek azt a keletre előretölt őrhelyét is, amelyen mi itt állunk.” — Majd így folytatja: „Mert ha áttöri ezt a bástyát a keleti rém, akkor nincs megállás, nincs feltámadás. Vereségek, veszteségek, elvesztett háborúk a történelemben eddig nem jelentették mindig népek, nemzetek eltűnését is. Ennek a most folyó háborúnak elvesztése azonban nemcsak nemzetek, de egy egész világ eltűnését jelentené.”²³ Ezzel a beszéddel Kállay kettős célt akart elérni. Egyrészt meg akarta akadályozni, hogy a magyar nép teljes nagyságában felismerje a nagyméretű vérvesztés hiábavalóságát, és azt akarta elhitetni, hogy a német rablőháborúban áldozatul odadobott közel 200 ezer katona a nemzetet fenyegető pusztulás elhárításaért esett el. Így akarta elejét venni a háborús elégedetlenség növekedésének. Másrészt így adott jelzést a nyugati hatalmaknak, hogy a magyar kormány háborús erőfeszítései csak a szocialista Szovjetunió ellen irányulnak, s ezt nem tekinthetik bűnnek a nyugati kormányok.

Nem véletlen, hogy Kállay beszédei nyomán a magyar polgári sajtó, de a baloldali ellenzék lapjai is soha annyit nem foglalkoztak a kis népek, elsősorban a magyar nép egyenjogúságának, európai elhivatottságának, a béke megőrzésének biztosításában betöltött szerepével, mint éppen 1943-ban. Bizonygatták, hogy Magyarország ezeréves múltja, kultúrája, állami berendezkedése biztosíték az önálló állami életre, sőt többre is: biztosíték Közép-Európában, a Duna völgyében a rend fenntartására, s a Kelet felől jövő „veszély” feltartóz-

vele és úgy kommentálta, hogy ez egy háborúellenes nyilatkozat és Magyarország politikailag tisztán kerül ki a helyzetből. Az amerikai követség egyik tagja Bernben személyesen fordította le a beszédet Roosevelt elnök számára, és nemsokára az egész beszéd megjelent angolul, franciául és olaszul. A magyar politikai élet vezetői — köztük Bethlen István, Kánya Kálmán, Rassay Károly és Bajcsy-Zsilinszky E. — eljöttek hozzám egymás után, hogy kifejezzék elismerésüket és meglepedésüket. Más oldalról viszont a német sajtó még egy szóval sem emlékezett meg beszédemről.” (Lásd: *Kállay*: i. m. 193—194. l.)

²² Erre vonatkozóan lásd Kállay 1943. aug. 20-i rádióbeszédét, 1943 decemberében a képviselőházban és a felsőházban elmondott beszédeit stb.

²³ *Népszava*, 1943. febr. 26. Kállay miniszterelnök a magyar csapatok harcairól és a bolsevista veszedelemlről.

tatására. Ehhez azonban az szükséges, hogy a Duna-völgy népei s a nyugati hatalmak is megértsék, hogy „Magyarország nélkül, a magyar nép vezetőszerepe nélkül államot ezen a csodálatosan egységesnek kiszabott földön alkotni nem lehet”.²⁴ Bizonygatták: hogy Magyarország elkerülhesse a háborús vereség katasztrófáját, hogy vele a béketárgyalásokon ne mint legyőzött országgal tárgyaljanak, hogy szerepet — őt megillető szerepet — kapjon a Duna-medence újjászervezésében, ahhoz az kell, hogy az ország népe „egyemberként” sorakozzék fel Kállay hintapolitikája mögé, hogy *az országban rend legyen*, ne kerülhessen sor 1918 és 1919 megismétlődésére.

A „belső béke” biztosításához elsősorban arra volt szükség, hogy az ország dolgozó népét féken tartsák s lehetetlenné tegyék egy forradalmi megmozdulás kibontakozását. Ennek megvalósítására két lehetőség nyílt. Az egyik: a legkegyetlenebb — a német fasisztákéhoz hasonló — módszerrel, a terror minden eszközeinek igénybevételével elfojtani a haladó antifasiszta mozgalmaknak még a csíráit is. A másik: a terror mellett felhasználni mindazokat az eszközöket (szociális juttatások, bér- és fejadagjavítások stb.) és társadalmi erőket (kisgazdapárt, szoc. dem. párt jobboldali vezetőit stb.), amelyek a tömegmozgalmak elfojtására alkalmasak. Az első lehetőség alkalmazásának végső eredményéről a Hitler által megszállott Európa tapasztalatai nem sok jót ígértek. Maradt tehát a másik módszer alkalmazásának lehetősége, amit végső soron a Kállay-kormány választott. Ennek okai között fontos szerepet töltött be a Kállay-kormány külpolitikai kísérleteit rokonszenvvel kísérő nyugati hatalmak megnyerésének szándéka is.

A Kállay-kormány 1943-ban is legfontosabb feladatának tartotta, hogy a kommunisták vezetete antifasiszta, függetlenségi mozgalom következetes híveit a terror minden eszközeinek igénybevételével üldözze. 1943 tavaszán, majd 1943 őszén ismét nagyarányú letartóztatások történtek. Az internálások, rendőrségi őrizetbevételek, frontra küldések most is egymást érték. Kállay — a már említett májusi beszédében — kíméletlen harcot helyezett kilátásba a népfront hívei és követői ellen.²⁵ A terror-intézkedések növelésének szándékát igazolják azok a minisztertanácsi rendeletek is, amelyek a csendőrség és rendőrség létszámának felemeléséről és a kisegítő karhatalom felállításáról szólnak.

A Kállay-kormány a terror fokozása mellett egész propaganda-apparátusát felvonultatta a dolgozó tömegek elégedetlenségének, háború- és rendszerellenes hangulatának megfékezésére. A miniszterelnök az 1943-as év első minisztertanácsi ülésén felvetette a szociális intézkedések szükségességét a belső nyugalom érdekében, s hangsúlyozta ennek igen fontos külpolitikai jelentőségét is. A mezőgazdasági dolgozók biztosításáról szóló törvényjavaslat elkészítését, a „házhely” és a „családi otthon” akciót, 1943 őszén a gyermeküdtetési akciót, az 5 holdon aluli zsidóbirtokok kiosztását mint a Kállay-kormány szociális reformintézkedéseinek kezdetét fűjták fel a kormánypárt lapjai. Kállay nagy reményt fűzött 1943. június 28-án az Országos Alföldi Bizottság szegedi nagygyűlésén bejelentett gazdaságpolitikai programjához.²⁶ Jellemző, hogy Kállaynak ezt a programját a kormány tagjai bizalmatlanul fogadták

²⁴ Népszava, 1943. nov. 9. Kállay miniszterelnök beszéde a magyarság és a nemzeti-sorsközösségről.

²⁵ Függetlenség, 1943. máj. 30.

²⁶ Kállaynak és Reményi-Schneller pénzügyminiszternek a „gazdasági program”-ról szóló beszédét lásd: Függetlenség, 1943. jun. 29-i számában.

a programot előkészítő minisztertanácsi üléseken. Maga Keresztes-Fischer Ferenc, Kállay „tanácsadója” sem értett vele egyet. Kállay az 1943. május 18-i minisztertanácsi ülésen kénytelen a kormány tagjai felé felvetni a bizalmi kérdést és szavazást elrendelni. Kállaynak a program megvalósításával szemben felhozott érvekre az a legsúlyosabb válasza, hogy a program szükséges, mert különben nem lehet biztosítani az ország nyugalma. Bizonyos átmeneti sikert kétségtelen hozott ez az intézkedés. A bérkövetelő munkásokat, a Jurcsék-terv ellen fellépő parasztokat több hónapra keresztül azzal áltatták, hogy jön a kormány új gazdaságpolitikája és az teljesíti követeléseiket. Röviddel a „kormányprogram” után azonban újult erővel bontakozott ki a tömegek gazdasági harca, mert világossá vált, hogy a program nem más, mint porhinta és személynyvesztés. Kállay az elégedetlenség lecsillapítására 1943-ban két ízben is emelte a kenyér- és egy ízben a liszt-fejadagokat.²⁷ Ezek az intézkedések azonban korántsem érték el azt az eredményt, amit a Kállay-kormány remélt tőlük.

Kállay az ország „nyugalmanak” biztosítása érdekében hozott intézkedések közül, a sajtó és rádió propaganda mellett, nagyon fontosnak tartotta vele egyetértő minisztereinek és híveinek mind gyakoribb személyes érintkezését az ország különböző társadalmi rétegeivel. E célt szolgálta a propaganda-minisztérium felállítása is. 1942 végétől szinte alig volt olyan hét, amelyen a sajtó ne adott volna tájékoztatást egyik vagy másik miniszter országjáró körútjáról, vagy olyan összejevetelről, amelyen a miniszterelnök vagy megbízottja beszédet mondott. Így került sor az írók lillafüredi találkozására, a lillafüredi ifjúsági találkozóra, az Actio Catholica nagygyűlésére, az olasz kultúrintézet megnyitására, a Magyar–Török Társaság előadóestjeire, vagy például a belügyminiszter bácskai, a közoktatásügyi és a földművelésügyi miniszter észak-erdélyi, a miniszterelnök kárpátukrajnai és kassai körútjaira stb.

A Kállay-kormány ebben a munkájában nagy támaszra talált a magyarországi egyházakban, elsősorban azok vezetőiben. Már 1942 második felében vita-cikksorozat indult a Magyar Szemlében, amely a lelkek egységének megteremtését a különböző egyházak legfontosabb feladatának tekintette. Lakos Endre „Nagy magyar lelki egység” c. cikkében a magyar kereszténység előtt álló alapvető feladatnak tartotta, hogy „. . . a magyar problémákat a rendelkezésre álló közös alapok segítségével a teljes egyetértés szellemében igyekezzünk megoldani”.²⁸ Sokkal világosabban fogalmazott Markó Árpád „A lelki egység ösvényén” c. cikkében. „Ma . . . jól tudjuk, hogy azok a veszedelmek, amelyek egyképpen fenyegetnek minden keresztény felekezetet, felmérhetetlenül nagyobbak és veszedelmesebbek, mint a XVII. századbeli török vész. Ennek kivédésére ma nemcsak fegyveres katonákra, hanem arra a legerősebb lelki fegyverzetre van és lesz szükségünk, amit Zrínyi az egész nemzet „unanimis consensusa”-ként sürgetve követelt.”²⁹

Az egyházak vezetői meglepéssel fogadták Kállay hintapolitikáját, hisz következetesnek ígérkezett a „bolsevizmus” elleni harcban, ugyanakkor szakítani kívánt azokkal a hitleri módszerekkel, amelyek a „keresztényi

²⁷ Népszava 1943. jun. 24. Július elsejétől napi 20 deka a kenyérfejadag; Népszava, 1943. okt. 17. November 1-től 25 deka a kenyéradag az eddigi 20 deka helyett.

²⁸ Magyar Szemle, 1943. ápr. XLIII. köt. 122–123. l.

²⁹ Magyar Szemle, 1943. ápr. XLIV. köt. 210. l.

humanizmust” mélyen sértették. Nem véletlen tehát, hogy a hercegprímás³⁰ s a protestáns egyházak vezetői is³¹ kiálltak Kállay politikája mellett és erre szólították fel híveiket is. Az egyházak lapjainak a bolsevizmus elleni harc szükségességéről, a belső béke fontosságáról szóló cikkei mellett 1943 második, s főleg 1944 első hónapjaiban egyre fontosabb szerepet tölthettek be a püspöki pástorlevelek, szózatok. Az egri érseknek a papsághoz intézett újévi körlevele hangzott: a mai időkben „létfontosságú, hogy magunkban és másokban is elcsitítsunk mindent, ami forradalmi jellegű. . .”³² Báró Apor Vilmos győri püspök nagybőjti szózatában a magyar haza és az isten ellenségének nevezi azt, aki „a mai súlyos helyzetet arra használja, hogy a népben nyugtalanságot és visszásságot szítson. . . aki a szabadság örve alatt zűrzavart vagy az egység cégére alatt a zsarnokság bármely formáját akarja ősi alkotmányunk helyébe állítani”.³³

Fontos szerepet tölthettek be Kállay rendszermentő politikájában a szociáldemokrata párt és a független kisgazdapárt jobboldali vezetői. Ezek a jobboldali vezetők vállalkoztak arra, hogy amit a terror, a kormánypropaganda, az egyházak és a különféle burzsoá szervezetek nem tudnak elvégezni az öntudatosabb antifasiszta, demokratikus gondolkodású tömegek befolyásolásában, azt ők elvégzik. Vállalkoztak arra, hogy megakadályozzák a kommunisták vezette antifasiszta függetlenségi mozgalom erőteljes fejlődését, megakadályozzák a kormány veszélyes hintapolitikájával szemben álló antifasiszta nemzeti egység, s ezen belül a munkásegység kibontakozását és győzelemre jutását. Megjegyzendő, hogy a két párt jobboldali vezetőinek politikai elképzelései között — főleg az ország belső átalakulását illetően — volt különbség. Az itt kifejtésre kerülő kérdésekben az eltérés azonban lényegtelen.

A független kisgazdapárt és a szoc. dem. párt jobboldali vezetői minden kétséget kizáróan szemben álltak a fasiszta Németországgal, szemben álltak Hitlerrel. Szakítani akartak a tengelyhatalmak oldalán folyó háborúval, de minden nagyobb kockázat vagy véráldozat nélkül. Szövetséget akartak az antifasiszta világkoalícióval, de a Szovjetunióval való szövetség nélkül. Szemben álltak a Horthy-rendszerrel, Angliához vagy a skandináv államokhoz hasonló polgári demokratikus berendezkedésű állam lebegett szemük előtt, de ezt a tömegek aktív közreműködése nélkül, a forradalom feltétlen elkerülésével akarták megvalósítani.

1943 első felében erőteljes Hitler- és háborúellenes mozgalom van kibontakozóban az országban. A dolgozó tömegek, a munkásosztály, a parasztság elégedetlenségének, bérmozgalmainak, munkamegtagadásainak a korábbinál határozottabb felszínre törése mellett jelentkezik ez a háborúellenesség a kispolgárság, az értelmiség soraiban is. Erre nemcsak a belügyi szervek jelentései szolgálnak bőséges anyagot, hanem az 1943 tavaszán a nemzeti összefogás szükségességéről napvilágot látott sajtóviták is. Ez a sajtóvita az első pillanatra azt a látszatot kelti, hogy az 1941-ben megindult és az 1942-es letartóztatások után félbeszakadt, a kommunista párt által irányított független, sza-

³⁰ Nemzeti Ujság, 1943. márc. 19. Népszava, 1943. aug. 17.

³¹ Népszava, 1943. aug. 17., Népszava, 1944. jan. 13. stb.

³² Magyar Nemzet, 1944. jan. 9. „. . . hazafiságtok érdekében semmiféle szélsőséges irányzatot se pártoljatok.”

³³ A Mai Nap, 1944. márc. 2. A győri püspök nagybőjti szózata a haza belső ellenégeiről.

bad, demokratikus Magyarország programvitájának egyenes folytatása. Azonban gondosabb tanulmányozás után kiderül, hogy jellegében, tartalmi mondanivalójában új jelenséggel állunk szemben. Kétségtelen, hogy a sajtó hasábjain most is ott találjuk a baloldali szociáldemokraták s más antifasiszták bátor írásait, s néha a kommunisták egy-egy cikkét is, de e cikkek nem tudnak döntő befolyást gyakorolni a vita lényegére. A vitában az összefogás céljai, a függetlenségi mozgalom leglényegesebb meghatározói módosulnak. A fő cél nem a következetes társadalmi változás, hanem az, hogy a rendszer némi demokratizálásával, a forradalom elkerülésével, a harcos antifasiszta tömegek, mindenekelőtt a kommunisták féken tartásával biztosítsák az átmenetet a fasiszta tengely oldaláról az antifasiszta világoakoláció nyugati, angol — amerikai táborába.

Az antifasiszta függetlenségi mozgalomnak e polgári, kispolgári szárnyához csatlakozott a független kiscgazdapárt és a szoc. dem. párt jobboldali vezetősége is, s ennek fő törekvései támogatásra, megértésre találtak magánál Kállaynál is. Sőt, Kállay arra törekedett, hogy minél nagyobb teret biztosítson a Hitler-ellenes polgári, kispolgári mozgalom propagandájának, s egyben keményen fellépett e mozgalomban jelentkező minden olyan kísérlet ellen, amely a mozgalmat a kommunisták vezetete radikális antifasiszta irányba akarta tolni. Ez a Hitler-ellenes polgári, kispolgári mozgalom az ország közvéleménye előtt úgy jelentkezett, mint a kormány háborús politikájával szemben álló, a tömegek nagy részének vágyait, óhajait valóraváltani akaró mozgalom, s éppen ezért nagy tömegbefolyása volt. Tömegbefolyását növelte az a körülmény is, hogy a kommunisták párt vezetete függetlenségi mozgalom a ránehezülő kíméletlen terror s a volt szövetségesegek egy részének a most kibontakozó polgári, kispolgári szárnyhoz való átpártolása miatt nem tudott olyan erővé válni, hogy eredményesen felvegye a harcot a Kállay-féle rendszermentő politika és fő vonásaiban ennek hatása alá került függetlenségi mozgalom polgári, kispolgári szárnyának az egész ország sorsára nézve egyaránt súlyos veszélyekkel fenyegető tendenciáival szemben. Ezt a körülményt Kállay nagyszerűen fel tudta használni most már a hintapolitika szolgálatába állított „nemzeti egység” megeremtésére.

A háborúban beállt fordulat hatására a munkásosztály soraiban a kommunisták párt és a baloldali szociáldemokraták munkájának hatására, de ösztönösen is nőtt az elégedetlenség a rendszerrel szemben, s nőtt az elégedetlenség a szoc. dem. párt és a szakszervezetek jobboldali vezetőinek a munkásosztályt semmittevésre, passzív várakozásra kényszerítő politikájával szemben is.

Peyerék úgy gondolták, s erről akarták meggyőzni a kormányt is, hogy a szociáldemokrata pártnak adott szabadabb mozgási és szervezkedési lehetőséggel csökkenteni lehetne a növekvő elégedetlenséget. A párt vezetőinek szabadabb mozgása, párt- és szakaszervezeti gyűléseken a vezetők „józan mérsékletre” intó beszédei, a kormány politikája melletti állásfoglalásaik visszatartják a munkásokat a háború elleni határozott fellépéstől, a harcos ellenállástól, s meggyőzhetik őket a kormánypolitika helyességéről. Természetesen, a jobboldali vezetőket elsősorban az a cél vezette, hogy a párt taglétszáma, az ország közvéleményére — nem utolsósorban a kispolgárságra és értelmiségre — gyakorolt befolyása megnövekedjék, és a párt a háború végén jelentősen megerősödvé vehessen részt az ország „demokratikusabb” társadalmi berendezkedésének kialakításában. E cél érdekében azonban ilyen messzemenő osztályárulásra is hajlandók voltak.

A fentebb vázolt elképzelések 1943 elejétől egyre jelentősebb szerephez jutnak a szociáldemokrata párt jobboldali vezetőinek politikájában. A párt szegedi, csongrádi, szombathelyi választmányi ülésének és a fővárosi pártterkezet munkájának középpontjába az első világháború, 1918–1919 tanulságainak levonását, a tömegek által sürgetett radikálisabb politikának a pártra és az országra nézve egyaránt veszélyes voltát kívánták állítani. Szakasits Árpádnak — a kommunistákkal való együttműködése miatt — a főttkári tisztségéből történt leváltása után Peyer akaratát tüzőn-vizen végrehajtani kész Szeder Ferenc lett a párt főttkára. Szeder a csongrádi választmányi ülésen — a rendőrkapitány jelentése szerint — a forradalomról, a barikádharcokról, mint a szociáldemokrata párt eszméivel összeegyeztethetetlen eszközökről beszélt. Határozottan állást foglalt a kormány politikája mellett is.

„Nehéz helyzetben van most a kormányzat és a hatóságok is. A párt célja ezeket támogatni. Ezt a támogatást meg kell adni részükre minden embernek. Háború van. Minden egyéni érdeknek el kell törpülnie.” Beszédét a következő szavakkal fejezte be: „Bizonyára akadnak a hallgatók között, akik azt várták, hogy őket arról tájékoztatom, hogy mi lesz a fronton, mi lesz a kormánnyal, mi lesz a politikával? Mindezek a kérdések olyanok, amelyeknek a mai időben nem indokolt a felvetése.”³⁴ Egyesek talán ellenvethetnék, hogy a rendőrség jelentései nem megbízhatóak. Ez esetben — sajnos — a valóságnak megfelelő jelentésekről van szó. Erről tanúskodik a fővárosi pártterkezet jegyzőkönyvének anyaga³⁵ (1943. február 28-án tartották), de erről tanúskodik az a levél is, amit Peyer Károly és Szeder Ferenc intézett a belügyminiszterhez. „Az SzDP és annak vezetői sokkal komolyabban fogják fel hivatásukat, semmint a fentemlített panaszokban³⁶ meghatározott módon viselkednének. *Nem folytatunk kétlaki politikát. Nagyon jól ismerjük azt a súlyos külpolitikai helyzetet, amelyben vagyunk, éppen ezért féltékenyen vigvázunk politikai összefüggéseinket is országot nagy érdekeire. . .*” — Majd így folytatódik a levél: „Azt hisszük, nem kell Nagyméltóságod előtt külön kihangsúlyozni a most folyó háborúval kapcsolatos felfogásunkat — amellyel nem állunk egyedül az országban —, *de viszont azok a nagy érdekek, amelyek minden tekintetben tétként szerepelnek ebben a háborúban, kötelességünké teszik a hallgatást még olyan kérdésekben is, amelyekben néha meg kellene nyíltan és határozottan mondani véleményünket.*” (Az én kiemelésem — P. I.)³⁷

A kormány felé tett megnyilatkozások nem maradtak viszonzatlanul. Nemcsak a kormány, hanem egyes városok vezetői, hatósági közegei is egyre

³⁴ PI Arch. A XVII/1/1943/ 5. Hasonló megállapításokat olvashatunk a szegedi választmányi ülésről (A—/XVII/1/1943/ 107), valamint a febr. 17-én tartott szakszervezeti összehívásról szóló jelentésben. (A IV/4/1943/81).

³⁵ Az értekezleten Szeder F. üdvözlő beszédében többek között ezeket mondta: „Mindig arra kell gondolnunk. . . át kell vészelnünk a mai nehéz időket. . .” „Azt a történelmi tanulságot, amelyet 1918 után meríthettünk, sohase tévesszük szem elől. Csak akkor valósíthatjuk meg feladatainkat, ha a vezetés a szociáldemokrata munkásság kezében marad és sem jobbra, sem balra nem engedi magát eltéríteni. . . Vannak, akik azt mondják, sokkal radikálisabb politikát kellene folytatni. De én nem tévesztem szem elől azokat az ellenforradalmi erőket, amelyek még megvannak, bár ezek az erők az események nyomása alatt el fognak tűnni.” (PI Arch. A/XVII/1/1943/115)

³⁶ Pásztoy belügyi államtitkár a SZDP vezetőinek figyelmét felhívta arra, hogy a pártban és a szakszervezetekben a keleti front eseményeiről megengedhetetlen hangú beszélgetések hangzanak el.

³⁷ PI Arch. A/XVII/1/1943/114.

megértőbben fogadták a párt jobboldali szónokait. Millok Sándor jobboldali szociáldemokrata vezető a szombathelyi választmányi ülésről szóló jelentésében pl. arról számolt be, hogy „a hatósági közegek az előadás után igen udvariasan, feltűnő melegséggel köszöntek el, ami az egybegyűltekre igen jó benyomást tett.”³⁸ Hasonló megállapításokkal találkozunk más vezetők jelentéseiben is. A legjelentősebb esemény talán mégis az volt, hogy a több mint 20 éves ellenforradalmi fasiszta rendszer fennállása óta először 1943 áprilisában — Kállay olaszországi útja után — Horthy Miklós, Magyarország kormányzója fogadta Peyer Károlyt. (S mint a korabeli jelentések megjegyzik, a párt vezetői különösen nagy jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy kezét is fogott vele.) A találkozásról eredeti dokumentumaink nincsenek. Sem Horthy, sem Kállay nem emlékezik meg róla emlékirataiban. Így kénytelenek vagyunk az SZDP vezetőinek a találkozóról elhangzott beszédei alapján készült rendőrségi jelentésekre támaszkodni.

A kihallgatás jelentőségét az SZDP vezetősége abban látta, hogy a magyar kormány tisztában van a háború kimenetelével, és a dolgozó, illetve szervezett munkásságot a maga oldalán akarja felsorakoztatni. Egyes „optimisták” még olyan következtetést is levontak, hogy „a dolgok új fordulata következtében esetleg koalíciós kormány alakításával is lehet számolni”.³⁹

A jobboldali vezetőknek hamarosan alkalmuk nyílt arra, hogy bizonyítsák: méltóak a kormányzói bizalomra. 1943 május és június hónapjaiban, amikor Hitler és a szélsőjobboldali pártok részéről egyre dühödtebb támadások érték a kormány politikáját, a jobboldali szociáldemokrata vezetők támogatásukról biztosították Kállayt. Peyer Károlynak a Népszavában megjelent május elseji cikke, a május 28-i Kállay-beszédre való reagálás is ennek bizonyítéka. De nem tűrtek a jobboldali vezetők balról, a munkástömegek részéről jövő támadást sem. Elítélték a pécsvidéki bányászok május 1-i munkabeszüntetését,⁴⁰ felléptek a diósgyőri vasgyár munkásai körében tapasztalható nyugtalansággal szemben is.⁴¹ A július elsején — Kállay gazdasági programja alapján — életbeléptetett ár- és bérrendezésnek a munkásokra hátrányos következményei láttán a jobboldali vezetők nem a munkások, hanem a kormány mellett foglaltak állást.⁴²

Ezek után egyáltalán nem lehet véletlennek és megalapozatlannak tekinteni azt az értékelést, amit Kállay Miklós emlékiratában Peyer Károlyra vonatkozóan tett. „A szocialista vezér, Peyer Károly egy becsületes, komoly és lojális ellenfél volt. Ő egy olyan ember volt, aki soha nem felejtette el céljait,

³⁸ PI Arch. A/XVII/1/1942/127.

³⁹ PI Arch. A/XVII/1/1943/46 és A/XXII/3/1943/ 33.

⁴⁰ Szeder főtitkár Tolnaihoz, a pécsi szociáldemokrata pártszervezet titkárához a május elseji munkabeszüntetéssel kapcsolatban írja: Közölte a belügyminiszterrel, hogy a pártnak nincs semmi köze a leálláshoz. Majd így folytatja: „Arra kérem önt, kísérje figyelemmel, ami ezzel az ünnepléssel kapcsolatban történik, ha a bányászok szervezkednek, azt nagyon okosan és hőlesen teszik, azt a bányászszempontokon kívül magasabb érdekek is szinte követelik, de vigyázni kell, hogy el ne galoppirozzák magukat.” (PI Arch. a XVII/1/1942/114.)

⁴¹ A vasas szakszervezet diósgyőri helyi csoportjának tisztújító közgyűlésén, ahol kb. 2 ezer ember jelent meg, Peyer Károly többek között a következőket mondta: „Mi nem utcai tüntetések vagy ablakok és járművek megrongálása révén akarjuk elérni céljainkat. Mi a demokrácia segítségével akarjuk jogainkat biztosítani — a háború megköveteli mindenkitől a nagyobb áldozatot, a több munkát.” (Népszava, 1943. júl. 2. A diósgyőri vasgyári vasasok közgyűlése.)

⁴² PI Arch. A/XXII/71/1943/ 63.

igazságosan mérte fel a helyzetet és a lehetőségeket, és aki a munkásosztály érdekeit az utolsóig védte. Az ő működése az alatt az idő alatt egy építő tényezője volt a magyar életnek.”⁴³

*

Az olaszországi események hatására 1943 nyarán rendkívül megélnékült a politikai élet Magyarországon. A Kállay-kormányra az események kétféleképpen hatottak. Részben fájalták, hogy a fasiszta koalíción belül elvesztették hintapolitikájukhoz közelálló partnerüket, s tisztában voltak azzal, hogy Hitler nyomása Magyarországra fokozódni fog. Másrészt a nyugati szövetséges csapatok partraszállása Olaszországban azt a reményt keltette Kállayban és híveiben, hogy politikai elképzeléseik a megvalósulás küszöbén vannak. Az olaszországi események hatására megélnékültek a titkos diplomáciai tárgyalások az angolokkal, amelyek eredményeként 1943. szeptember 9-én megszületett a Szovjetunió háta mögött Magyarország és a nyugati hatalmak között az előzetes fegyverszüneti megállapodás.⁴⁴

Az olasz események az ország közvéleményében is erőteljes balratolódást eredményeztek. A kommunisták vezette antifasiszta erők tábora is megnövekedett. A kommunisták az antifasiszta, Hitler-ellenes összefogás legfőbb feladatát a következőkben határozták meg: az ország azonnal szakítson a fasiszta Németországgal; döntse meg a Kállay-kormányt; hozzon létre egy olyan, az antifasiszta demokratikus erőkre támaszkodó népfrent-kormányt, amely különbékét köt és átáll az antifasiszta világkoalíció oldalára és fegyverrel vesz részt a fasiszta hatalmak elleni harcban; helppolitikában pedig következetesen felszámolja a fasiszta rendszert és megkezdi a demokratikus és független Magyarország felépítését.⁴⁵

Megélnékültek a tárgyalások a szociáldemokrata párt, független kisgazdapárt, a Rassay vezette polgári szabadelvű párt vezetői és Kállay között is.

1943 közepéig a független kisgazdapárt nem töltött be különösebb szerepet az ország politikai életében. A második világháború kitörése után a párt munkája lényegében parlamenti megnyilatkozásaira szorítkozott. A kisgazdapárt egyes vezetői azonban — így pl. Nagy Ferenc is — jelentős szerepet vállaltak a kormány támogatásával életrehívott Parasztszövetségben. Ebben a szervezetben Nagy Ferenc valóban a fék szerepét töltötte be. Mindvégig legnagyobb ellenzője volt a kommunisták és a parasztság demokratikus vezetői és tömegei által követelt, a szegényparasztságot tömörítő földmunkásszakosztály megalakításának. Álláspontját — kétségtelen a kormány becegyezésével — csak akkor változtatta meg és foglalt állást a Parasztszövetségben belül létrehozandó földmunkásszakosztály mellett, amikor már félt, hogy a parasztság és baloldali vezetők a Parasztszövetségen kívül hoznak létre egy radikális szervezetet, amelyre mind a kormánynak, mind Nagy Ferencéknek sokkal nehezebb volna befolyást gyakorolnia. Így jött létre 1943. május 9-én a Parasztszövetség földmunkásszakosztálya, amely a nyári mezőgazdasági munkák miatt tényleges politikai tevékenységet csak 1943 őszétől tudott kifejteni.

⁴³ *Kállay Miklós*: i. m. 36. l.

⁴⁴ Lásd: Magyarország és a második világháború. Bpest, Kossuth. 1959. 421—422. l.

⁴⁵ Részletesebb kifejtését lásd: A magyarországi munkásmozgalom 1939—1945. Bpest, Kossuth. 1958—1959 és *Korom Mihály*: i. m.

A független kisgazdapárt vezetői hosszú politikai szünet után 1943 május végén alkalmasnak látták az időt, hogy ismét színre lépjenek. A párt tömegei, demokratikus gondolkodású baloldali vezetői sokat vártak a párttól. A május 27-i nagyválasztmányi ülésről napvilágot látott újságcikkek azonban csalódást okoztak. A párt nagyválasztmánya hitet tett ugyan az összefogás szükségessége mellett, de a deklarációnak azok a megállapításai, amelyek a „rég elvi programhoz” való ragaszkodást, Horthy Miklós és Gaál Gáspár szelleme mellett kiállást hangsúlyozták, világossá tették, hogy a kisgazdapárt vezetői milyen összefogásra, nemzeti egységre gondolnak.⁴⁶

1943 nyarán, az olaszországi események után a fentebb említett pártok és Kállay miniszterelnök között tárgyalások kezdődtek. Alapját az a memorandum képezte, amelyet 1943. július 31-én a független kisgazdapárt juttatott el a miniszterelnökhöz és a kormányzóhoz. A memorandumot Bajcsy-Zsilinszky Endre készítette. Az emlékiratot megvitatta a kisgazdapárt vezetősége, megtárgyalták a szociáldemokrata párt egyes vezetőivel és Bajcsy-Zsilinszky kikérte a kommunisták véleményét is. A memorandum nagy érdeme, hogy leszögezte: Magyarország további kitaratása Hitler oldalán az ország pusztulását eredményezné. Magyarország a fasiszta Németországgal való szakításra nem várhat addig, amíg az angolok balkáni partraszállása megtörténik, azonnal kell cselekednünk. Tisztában kell lenni azzal — állapítja meg a memorandum —, hogy „háborúból való kilépésünk jelentékeny kockázattal jár. Ezeket a kockázatokot minél kisebbre kell szorítani, de egészen eltüntetni nem lehet. *Az elháríthatatlan kockázatokot igenis vállalnia kell annak a kormánzatnak, amely Magyarország kivezetését az özönvízből tűzi ki céljává.*” A memorandum hangsúlyozza, hogy nemcsak a német megszállással, hanem még egy német katonai átvonulással szemben is katonai erővel kell szembeszállni. „Inkább a német haderővel való szembenállást, mint az angolszászokkal való harcot.” A Szovjetunió felé pedig ki kell jelenteni, hogy „nincs tovább ellenséges magatartásunk”, és vissza kell vonni katonáinkat a keleti frontról.

A memorandum sok helyes javaslatot tartalmaz az ország demokratikus átszervezésére, a fasiszta Németország oldaláról való elszakadás kockázatának csökkentésére vonatkozóan. Közöttük három fő kérdés szerepel. 1. Új sajtópolitika és demokratikus pártok mostaninál szabadabb mozgása útján a közvéleményt ráébreszteni az országot fenyegető halálos veszélyre és hazafiúi kötelességének teljesítésére. (Ez biztosítaná, hogy a tömegek józanul lássák a dolgokat és ne csináljanak felfordulást.) 2. Az alkotmányos jogrend teljes helyreállítás. 3. Szellemében, vezetésében és felszerelésében megerősített, kossuthi szabadságharcos szellemmel telített magyar honvédség létrehozása.

A memorandum a helyes javaslatok mellett azonban mintegy összefoglalója azoknak az álláspontoknak is, amelyek a függetlenségi mozgalom polgári, kispolgári szárnyát jellemezték, amelyekről az előzőekben már beszéltünk. A német fasisztákkal való szakításban érdekelt erők — amint ez a memorandumból kiténik — csak az angolszász erőkre kívántak támaszkodni, és Magyarországot újjászervezésének nemzetközi támogatói között csak a nyugati hatalmakat vették számításba. Súlyos hiba volt, hogy az emlékirat megelégedett csupán a háromhatalmi szövetségtől való elszakadás deklarálásával. Elégségesnek tartotta, ha külpolitikánkat „visszagöngyöltetjük” „Teleki Pál eredeti

⁴⁶ Népszava, 1943. máj. 28. (Az új pártprogramot megtárgyalta a független kisgazdapárt nagyválasztmánya); A Mai Nap, 1943. máj. 28. (Kisgazdapárt és polgárság).

semlegességi politikájáig”. Teleki úgynevezett „semlegességi” politikája már 1941-ben is járhatatlan politika volt, s még inkább annak bizonyult volna 1943-ban.

A memorandum tartalmazott továbbá olyan imperialista célkitűzéseket is, amelyek az egész magyar burzsoázia, a kispolgárság, sőt még a munkásosztály egy részének szemléletét is áthatották. Ez a szemlélet Magyarország közép-európai szerepének biztosításában, valamint a szentistváni magyar birodalom visszaállításának hangoztatásában jutott kifejezésre. Külön fejezet foglalkozik Közép-Európa újjárendezésében betöltendő „rendfenntartó és rendező szerepünkkel”.⁴⁷

Az emlékirat legsúlyosabb hibája azonban az volt, hogy nem a néphez szólt, nem a magyar dolgozó tömegek forradalmi erejére akart támaszkodni, hanem attól a Kállaytól várta a megvalósítását, aki az angolszászokkal való tárgyalások mellett Hitlert is kiszolgált.

A memorandum benyújtása után augusztus elején kezdődtek meg a tárgyalások Kállay miniszterelnök, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Tildy Zoltán — a kiszegedő párt vezetői, Rassay Károly a szabadelvű párt és Peyer Károly a szociáldemokrata párt vezetője között. Sajnos a tárgyalásokról Kállay Miklós könyvének kívül nincs részletesebb feljegyzés. Kállay emlékirataiban természetesen a maga érdemeit próbálja hangoztatni —, ezt feltétlen figyelembe is kell vennünk —, a tárgyalásokról szóló leglényegesebb megállapításai azonban, úgy hiszem, közel állnak a valósághoz.

„A Kiszegedő párt memoranduma . . . a helyzet komoly megítélésén alapult — állapította meg Kállay Miklós. Elég sok hibát tartalmazott, de mégis az a benyomásom maradt róla, hogy feltétlenül aláírtam volna személyemben, ha véletlenül nem én vagyok a miniszterelnök.”⁴⁸ A tárgyalások során Kállay azonnal elvetette a nyílt és határozott szembefordulást a fasiszta Németországgal. Kállay nem volt hajlandó a legkisebb kockázat vállalására sem. Kállay azzal érvelt, hogy a német fasisztákkal szemben egy nyílt fellépés Magyarország hitleri megszállásához vezetne. Ezt pedig követné a partizánmozgalom kibontakozása az országban, a nyugati hatalmak bombatámadásai, felfordulás, zűrzavar, ami előkészítené a talajt „egy orosz katonai megszállásra”. Kállay érveire Bajcsy-Zsilinszky válaszolt először. „Azt mondta — írja Kállay emlékirataiban —, hogy minden körülmények között vállalni kell a kockázatot, még akkor is, ha minden jövődölésemet [Kállay fentebb említett érveiről van szó] tekintetbe vesszük, mert nincs más kiút. Emlékeztetett engem arra, hogy én mindig azt mondtam: nekünk mindig saját utunkon kell haladni. Bajcsy-Zsilinszky szerint a mi utunk ez a kockázatos út. Az egyetlen különbség — írja Kállay — közöttünk az volt, hogy ő hajlandó volt a kockázatot vállalni az ő [Bajcsy] céljainak eléréseért, viszont én el akartam azokat érni kockázat nélkül. Ő nem hitte el, hogy ez nekem sikerülni fog. Ha mégis sikerülne, ő lesz az első, aki mellém áll.”

Korántsem volt ennyire bátor, határozott, cselekvést sürgető Rassay és Peyer⁴⁹ álláspontja. Rassay helyeselte Kállay politikáját, ellene volt a „nyílt kártyával való játéknak”. „Ő sohasem fog olyan irányt javasolni, hogy egy nemes gesztusért katasztrófába döntsük magunkat.” Peyer előljáróban hang-

⁴⁷ A memorandumot lásd: PI Arch. Bm VII. res. 1943. sz. n.

⁴⁸ *Kállay Miklós*: i. m. 243. l.

⁴⁹ Kállay szerint Tildy a vitában nem tudott szóhoz jutni.

súlyozta, hogy „a mi sorsunk nincs saját kezeinkben és teljesen lényegtelen, hogy mi mit csinálunk. Az egyetlen dolog, ami lényeges: toljuk az időt a német megszállást illetően, ameddig csak lehet, és ez alatt az idő alatt biztosítsuk — ehhez feltétlenül ragaszkodott —, hogy a németek ne avatkozzanak be belügyeinkbe.” Követelte az ellenzéki pártok mind nagyobb propaganda és szervezkedési lehetőségét, elsősorban pártját. „A szociáldemokrata pártot meg kell erősíteni az egész országban — mondotta —, miután ez az egyetlen, amelyik ellen tud állni a németeknek, vagy a bolsevik nyomásnak.”⁵⁰

A Kállay miniszterelnökkel folytatott tárgyalások után, augusztus elején létrejött a független kisgazdapárt és a szociáldemokrata párt szövetsége. A szövetség létrejöttében komoly szerepet játszott mindkét párt tömegeinek az a határozott követelése, hogy a független kisgazdapárt és a szociáldemokrata párt együttes erővel lépjen fel a kormány háborús politikája ellen és tegyen konkrét lépéseket az antifasiszta háborúellenes erők összefogására, a Hitlerrel való szakítás s a különbéke biztosítására. A két párt vezetősége, amikor az együttműködés mellett döntött, nemcsak tömegei követelését akarta kielégíteni, hanem ezzel is növelni kívánta politikai súlyát a Kállay-kormány szemében. S e szövetségben az utóbbi volt a döntő.

A két párt együttműködésének megvalósulása határozott Hitler-ellenes szövetségnek ígérkezett, de számos alapvető, a szövetség tartalmát, végső eredményét meghatározó kérdésben — a jobboldali vezetők jóvoltából — szembe került a harcos antifasiszta erők célkitűzéseivel, és a Kállay által folytatott hintapolitika eszközévé vált.⁵¹

Miért vált a két párt szövetsége lényegében a Kállay-kormány politikájának eszközévé? A két párt jobboldali vezetői nem tudták, de nem is akarták kiiktatni a szövetség tartalmából azokat a hibákat, amelyek a Kállayhoz eljuttatott memorandumban megtalálhatók voltak. Sőt a memorandum nem egy kérdésben határozottabb, bátrabb volt. A két párt szövetsége az antifasiszta világkoalícióban belül csak a nyugati hatalmakra kívánt támaszkodni és a nyugati szövetséget nemcsak a fasiszta Németországgal szemben, hanem szükség esetén a Szovjetunióval szemben is fel akarta használni. A két párt együttműködésének támadó éle nem irányult a Kállay-kormány ellen, hanem a kormányt magát akarta határozottabb Hitler-ellenes cselekvésre bírni és őt ebben támogatni.⁵² Nem a néptömegek antifasiszta harcának kifejtését, hanem éppen ennek megfékezését tekintette feladatának, az 1918-as események megismétlődését akarta megakadályozni. A két párt szövetségét a jobboldali vezetők csak jobbfelé voltak hajlandók szélesíteni, de kizárták a szövetségből a kommunistákat, a háborúellenes harc, a demokratikus átalakulás következetes képviselőit.

Az olaszországi események, a Kállayval folytatott tárgyalások, a két párt szövetségének létrejötte után a jobboldali vezetők tovább folytatják tömegeik félrevezetésére az aktív harctól való távoltartásra irányuló tevékenységüket. Igyekeznek párthíveiket meggyőzni arról, hogy a kormány rendkívül nehéz helyzetben van. Józanságot, fegyelmezettséget követeltek a dolgozóktól, s csak

⁵⁰ Kállay Miklós: i. m. 244–246. l.

⁵¹ A két párt együttműködésének elveiről nem áll rendelkezésünkre eredeti okmány. A szövetség tartalmát a napilapokból, a két párt vezetőinek nyilatkozataiból, szept. 10-én a min. elnökhöz eljuttatott közös levélből (PI Arch. A/XVII/1/1943/78) ismerjük.

⁵² Kállay Miklós: i. m. 248. l.

e mellett tettek utalásokat — általuk is szükségesnek vált — feladatokra. Peyer Károly a vas- és fémmunkások szakszervezetének győri gyűlésén a kormánnyal való viszony kérdésével kapcsolatban állapította meg a következőket: „Belpolitikailag a kormánnyal sok tekintetben nem érthetünk egyet, azonban külpolitikailag az ország földrajzi fekvése és az adott körülmények miatt — mi sem tehetnénk mást.”⁵³ Nem egy kérdésben, még az angol rádió,⁵⁴ az angol szakszervezetek határozottabb cselekvést sürgető felhívásait is elutasították. Millok Sándor szeptember 14-én az aktuál-politikai kérdésekről szóló előadásában például azt hangsúlyozta, hogy az angol Szakszervezeti Szövetség most lehetetlent kíván a magyar szervezett munkásoktól. „Végre is nekik nagyon jól kell tudni, hogy az idő előtti kiállítás csak fölösleges véráldozatokra vezet anélkül, hogy komoly eredményt tudna felmutatni... Bizzák csak az angol szocialista munkások miránk, hogy mikor hozzuk meg áldozatainkat a demokráciáért, amire készségesen vállalkozunk, ha az áldozat előreláthatóan nem lesz hiábavaló.”⁵⁵

A kisgazdapárt memorandumának külföldre történt eljuttatása, majd a két párt együttműködéséről szóló (külföldön is ismertté vált) hírek után megélnékült a kapcsolat a két párt külföldön élő tagjai és a hazai vezetőség között. Ebben természetesen nagy szerepe volt Kállaynak és a Külügyminisztériumnak is, aki nem górdított különösebb akadályt a kapcsolatok felvétele elé, sőt saját politikája érdekében szorgalmazta is azokat. Jelenlegi ismereteink elég hiányosak e téren. Különösen keveset tudunk a kisgazdapárt kapcsolatairól. Annyi azonban megállapítható, hogy a szovjetellenes háború óta Eckhardt Tiborral szünetelő levelezés 1943 nyarán ismét megindult.⁵⁶ Tudunk arról is, hogy Honti Ferenc, a svájci magyar követségen dolgozó kisgazdapárti diplomata kapcsolatokat épített ki a svájci kormány és a De Gaulle vezette francia ellenállási mozgalom felé.⁵⁷

Többet tudunk a szociáldemokrata párt vezetőinek a külföldön élő emigráns szociáldemokratakkal, elsősorban a Svédországban élő Böhm Vilmossal tartott kapcsolatairól. Böhm Vilmos 1943 nyarán több hónapot töltött Angliában és tárgyalásokat folytatott fontos angol közéleti személyekkel. Többek között tárgyalt John Robertsszel, a Foreign Office közép-európai osztályának vezetőjével és osztályának több tagjával, Macartneyval, a Labour Party összes vezető személyiségeivel, Benešsel, Masarykkal, több jugoszláv emigránssal és a Londonban tartózkodó magyar emigráció tagjaival.⁵⁸ Kapcsolatai voltak a szociáldemokrata pártnak ezen kívül a svájci szociáldemokrata párttal is.⁵⁹ „A függetlenségi mozgalom külföldi kapcsolatai is egyre jobban kimélyültek” — állapítja meg Révész Mihály. A szociáldemokrata párt vezetői „a magyar külügyminisztérium néhány németellenes beállítottságú főtisztviselőjének segítségével és más utak felhasználásával, különösen Svájcban és Svédországon keresztül, igyekeztek olyan irányú propagandát kifejteni a demokratikus államok felé, amely felvilágosíthatta ezeknek az államoknak

⁵³ PI Arch. A/XIX/3/31/1943/ 1.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ PI Arch. A/XXII/71 /1943/63.

⁵⁶ PI Arch. A/XXII/3145/1943/4.

⁵⁷ *Honti Ferenc*: Jelentés 1943 szeptember eleje és 1946 vége között Svájcban és Franciaországban folytatott tevékenységéről. Genf. 1946.

⁵⁸ PI Arch. Pt. I. 24. Horthy kabinetiroda anyaga. Fotomásolat.

⁵⁹ PI Arch. A/IV/4 /1943/82.

józan közvéleményét, hogy Magyarországon nemcsak nácibérencek és hazá-
 árulók vannak, hanem az ország sorsát komolyan felmérő és a németbarát
 katasztrófapolitikával szembeszegülő politikusok és politikai erők is.”⁶⁰

Sajnos ezeknek a kapcsolatoknak a hatását korántsem lehet egyértelműen
 pozitívnak értékelni, hiszen fő vonásaiban megerősítette e pártok hazai jobbol-
 dali vezetőit az általuk képviselt politika helyességében. Kétségtelen, hogy
 határozottabb cselekvést sürgették, követeltek pártjaiktól. Arra hivatkoztak,
 hogy a hivatalos személyiségek Nyugaton elégedetlenek azzal, ami Magyar-
 országon történik. Böhm Vilmos írja levelében: „Nyugaton ismerik az ország
 nehéz helyzetét, „de azért jó, okos és célszerű volna valamilyen gesztus”.⁶²
 A határozott cselekvést, a Hitlerrel való feltétlen szakítást nem is annyira az
 angol és amerikai hivatalos személyiségek, mint inkább a közvélemény
 követelte.

Böhm londoni tárgyalásairól (ahol az amerikai fél álláspontjáról is puha-
 tolódzott) két írásos dokumentum maradt ránk. az egyik a szociáldemokrata
 párt vezetőihez intézett levél, a másik Kállay stockholmi megbizottjának
 jelentése Böhm angliai tárgyalásairól. A két dokumentum lényeges mondaní-
 valója között nincs különbség és, mint Böhm ismételten hangsúlyozta, nem
 egyéni, szubjektív benyomásait írta le, hanem „kizáróan mások, az illetékesek
 idevonatkozó észrevételeit”.⁶³

Mindkét dokumentumban döntő az a megállapítás, hogy Magyar-
 ország mai politikai rendszere nem maradhat fenn. „A bekövetkező rendszer-
 változásnak gyökeresnek és alapvetőnek kell lennie. A cégtábla átfestése nem
 lesz elegendő — olvashatjuk Kállay megbizottjának anyagában. — Azonban —
 folytatódik a levél — *hasonlóképpen alapvető felfogása Londonnak, hogy a
 bekövetkező rendszerváltozás ne forradalmi úton történjék, ne vezessen anarchiához,
 hanem rendezett viszonyok között menjen végbe.*”⁶⁴

A politikai változást azonban — mint ez a levelekből kiderül — nem a
 német fasisztákkal való szakítással egyidőben képzelték el. Nem, mert ez
 esetben a háborúban való részvétel minden súlya az új kormányt, az új poli-
 tikai rendszert sújtaná és ez rossz kiinduló pont lenne a baloldali pártok
 részére.⁶⁵ „A Labour Party, de a mai angol kormányzat Magyarországgal kap-
 csolatos politikai programjának is az a kiindulópontja, hogy a mai magyar
 politikai rendszernek kell likvidálnia a háborút és az abból származott követ-
 kezményeket. A rendszerváltozásnak csak azután kell jönnie, amidőn ez meg-
 történt . . .”⁶⁶

⁶⁰ Dr. Révész Mihály: A reakció ellen. Népszava kiadás. 91. l.

⁶¹ A levél valamelyik szociáldemokrata vezetőhöz érkezett, hogy kihez, még nem
 sikerült kideríteni.

⁶² PI Arch. Böhm Vilmos levele.

⁶³ Uo.

⁶⁴ PI Arch. Pt. I. 24. Horthy kabinetiroda anyaga. Fotomásolat. Böhm levelében
 erről a következőket írja: „*Ez a vezetőség — [értsd rendszer — P. I.] egy generációban
 kétszer fordult nyíltan, ok nélkül ellenünk [nyugatiak ellen — P. I.] . . . Másoknak kell
 jönnie, de a cégtábla átfestése nem elégíthet ki senkit. . .*”; majd így folytatja: „*De
 viszont az új vezetőség nem jelenthet anarchiát, rendellenességet és sok más egyebet.
 Sőt éppen egyik legelsőrendűbb jelentősége az országnak, hogy kulcs helyzete van nagy
 területen, s az átmenet rendje, nyugalma, a rázkódtatás nélküli változás lehetősége
 biztosítva van. Éppen ebből a szempontból a legnagyobb figyelemmel kísérik a Te [a cím-
 zett — P. I.], Endre [Bajcsy-Zsilinszky — P. I.] és a többiek, Zoltán [Tildy — P. I.]
 és Béla [Varga — P. I.], Ferenc [Nagy — P. I.] és mások idevonatkozó erőfeszítéseit.*”

⁶⁵ PI Arch. Pt. I 24.

⁶⁶ Uo.

Böhm tárgyalásai és az erről küldött tájékoztatók nemcsak arról győzték meg a két párt jobboldali vezetőit, hogy elegendő csupán a Kállay-kormányt határozottabb cselekvésre bírni, és nem volna politikailag indokolt a kormány megbuktatása és a kommunisták által javasolt antifasiszta nemzeti kormány létrehozása. De megerősítette őket abban is, hogy helyes az az elképzelésük és törekvésük, hogy csak az angolszászokra támaszkodva kell a fordulatot végrehajtani.

„Magyarország fennmaradása, függetlenségének sértetlen megőrzése a legeminensebb angol érdekeket képezi — olvashatjuk a Kállaynak küldött feljegyzésben. — Minden kör, politikai színezetétől eltekintve s minden politikai tényező hazánkkal szembeni beállítottságától eltekintve egyöntetűen hangoztatta, hogy Magyarországnak az angol birodalom szempontjából kulcshelyzete van s ezért Magyarország fennmaradása és biztonsága elsőrangú angol érdeket képez . . . Londonban egyöntetűen hangoztatta minden tényező, hogy Magyarország semmi körülmények között sem fog az orosz érdekszférába tartozni . . .”⁶⁷ A másik kérdés: milyen legyen Magyarország viszonya a Szovjetunióhoz? Mit lehet várni a nemzetközi katonai és politikai helyzet alakulásától? „Az óriással (Szovjetunióval) szemben is másként áll a probléma, mint általában hiszik, vagy hittük. Barátságos viszonyt követel, jószomszédi viszonyt, — de ez nem újság, ilyen fennállott 1939—1941 években. (Az én kiemelésem — P. I.). Ezt ki is lehet építeni. De semmiestre sem lesz a Ti területek odatartozó érdekszféra.”⁶⁸ Tehát a Szovjetunióval elégséges csupán az 1939—41-hez hasonló kapcsolatok kiépítése, olyanoké, amikor a diplomáciai kapcsolatok fennállása egyáltalán nem zavarta a magyar kormányt abban, hogy előkészületeket tegyen a Szovjetunió elleni támadásra.

Az olaszországi és a keleti front eseményeinek hatására fokozódott a tömegek ellenállása a Kállay-kormány politikájával szemben. A csepeli sztrájk, a diósgyőri tünetés, a bányászok újabb bérmozgalma, továbbá a szociáldemokrata párt jobboldali vezetőinek politikájával szemben megnyilvánuló elégedetlenség növekedése arra figyelmeztette a jobboldali vezetőket, hogy a dolgozó tömegek, elsősorban a munkásosztály politikai aktivitása rövidesen túlnőhet az általuk még megengedhetőnek tartott kereteken. Bár ők fontosnak tartották a párt és a szakszervezetek létszámának növelését, fontosnak tartották, hogy időnként a kormány és a szélsőjobb felé is megmutassák a szociáldemokrata párt és a kisgazdapárt mellett állástfoglaló tömegek erejét. (E tekintetben hatásos eszköznek bizonyultak 1943 őszén nagyobb városokban — Kolozsvár, Nagyvárad, Miskolc, Pécs, Komárom stb. — megtartott nagygyűlések.) A két párt jobboldali vezetői azonban kénytelenek voltak azt is látni, hogy az antifasiszta mozgalom túlnő az ő elképzeléseiken. Kénytelenek voltak azt is tudomásul venni, hogy pártjaik baloldali vezetői a legfontosabb kérdésekben nem értenek egyet velük. Az antifasiszta tömegek egy jelentékeny része pedig sokkal határozottabb, a kommunistákéhoz közel álló, vagy azzal azonos politikát sürget.

⁶⁷ PI Arch. Pt. I. 24.

⁶⁸ PI Arch. Böhm levele. Megjegyezni kívánom, hogy a levélből az is kiderül, hogy Böhm már régebb óta levelez a szociáldemokrata párt vezetőivel. E levél arról is tanúskodik, hogy a hazai vezetők érdeklődése főleg a levélben felvetettekre irányult. A levelet — Böhm javaslata — a kisgazdapártnak is meg kellett mutatni. Ennek tényleges megtörténte vall, hogy a levelet a független kisgazdapárt anyagai között találtuk.

A jobboldali vezetők ezek után sem voltak hajlandók változtatni politikájukon, továbbra is a tömegek növekvő elégedetlenségének leszerelésére törekedtek. Hajlandók voltak ugyan a korábbiaknál határozottabban kiállni a dolgozó tömegek gazdasági követeléseire és néhány olyan politikai követelés mellett, amely a néptömegek között politikai befolyásukat növelheti, de nem nő túl az általuk is helyeselt politikai aktivitáson. Erre azért is szükség volt, mert fennállott az a veszély, hogy elvesztik a tömegekre gyakorolt befolyásukat. Ebben az időben azonban már a háborúból a békébe való átmenet minden megrázkódtatástól mentes — nemcsak a Kállay-kormány által támogatott, hanem Nyugaton is helyeselt — útja válik politikai törekvéseik fő tartalmává. Nincs olyan gyűlés, a jobboldali vezetők tollából napvilágot látott újságikk, vagy bármilyen más megnyilatkozás, aminek nem ez állana a középpontjában. Ezt az álláspontot a legvilágosabban a független kisgazdapárt intézőbizottságának 1943. szeptember 11-én nyilvánosságra hozott nyilatkozata tükrözte. A nyilatkozatot a szoc. dem. párt is elfogadta, mint az együttműködés alapelvét. A deklaráció követelte az ország demokratikus berendezkedését, az ország függetlenségének és önállóságának biztosítását, de állást foglalt a magyarság ősi életformái, sőt még az alkotmányos királyság mellett is. Leglényegesebb megállapításai azonban „a háborúból a békébe való átmenet fő követelményeinek” összegezésére vonatkoztak.

A deklaráció a feladatokat két pontban foglalta össze: „1. Feltétlenül és minden eszközzel fenn kell tartani a belső rendet. E rend fenntartásához hozzá kell járulnia a társadalomnak a maga józanságával és fegyelmezettségével. A párt a maga tömegeiben is határozottan szemben áll a rend minden ellenségével, s általában a forradalmi szellem minden megnyilvánulásával. Nemcsak a formai rend fenntartását, de a tiszta magyar jogrend fenntartását kívánja, lehetetlenné tétele minden olyan cselekménynek, amelynek elkövetői túltették, vagy túlteszik magukat a törvényeken, vagy a törvényes rendelkezések szellemén.” 2. Biztosítani az átmenetre a munka folytonosságát.⁶⁹ — Amikor pedig 1943 őszén Kállay miniszterelnök néhány beszédében a tömegek körében — főleg a békepárt munkája nyomán — fokozódó „rendbontó” törekvésekre hívta fel a figyelmet, a kisgazdapárt vezetői ismét siettek leszögezni, hogy a párt tömegei, „nemcsak rendbontásra nem lesznek hajlandók”, de készek „szembeszállni a rendbontás minden kísérletével, a bujtogatás és a forradalom szellemével”.⁷⁰

A jobboldali szociáldemokrata vezetők is hasonlóan cselekedtek. Erre már fentebb is hivatkoztunk, de igazolják ezt azok a cikkek is, amelyek a szociáldemokrata sajtóban megjelentek.⁷¹ A párt jelmondata is sok mindenre választ adott: „Egység, fegyelem és erő!”⁷² A Népszava 1943. októberétől kezdve vasárnapi mellékleteiben a jövő terveivel foglalkozott. Célja: a lehetőségek és feladatok józan felmérése, hogy ösztönözze „a közösséget gondolkodásra, önfegyelmének megszilárdítására s arra, hogy *esztelen képzelgések helyett értelmes terveket készítsen* (Az én kiemelésem — P. I.), s így . . . hódítsa meg

⁶⁹ Esti Kis Ujság, 1943. szept. 11. A független kisgazdapárt politikájának legfőbb irányelvei.

⁷⁰ A Mai Nap, 1943. nov. 15. Tildy Zoltán válasza a miniszterelnöknek.

⁷¹ Typographia, 1943. aug. 27. Partizánok; Magyar Vasmunkások Lapja, 1943. aug. 15. Lépésről-lépésre; 1943. szept. 15. Igazi vasas lendülettel; stb.

⁷² Népszava, 1943. aug. 22. Holnapért. . .

... a dolgozó emberek minden rétegét.”⁷³ Peyer Károly az őszi szakszervezeti tagtoborzó mozgalom mérlegét megvonó cikkében írta: a szakszervezetek követelése mellett a munkások olyan tömege kell, hogy álljon, amely „tudatosan is gerince a termelésnek és megakadályozója minden anarchikus kísérletnek”.⁷⁴ Akik pedig nem hajlandók ezt tudomásul venni, azoknak sem a pártban, sem a szakszervezetekben nincs helyük.⁷⁵

De nemcsak a jobboldali vezetők politikája hatott károsan, hanem zavarokat okozott a bátor, antifasiszta harcosnak, Bajcsy-Zsilinszky Endrének nem egy nyilatkozata is. Ismeretes, hogy ő volt a parlament egyedüli képviselője, aki bátor hangon emelt szót a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás, majd a szovjetellenes háború ellen. Elsők között emelt csatlakozott az antifasiszta függetlenségi mozgalomhoz és 1942 őszén Schönherz Zoltán és társai perében kiállt a kommunisták mellett. 1943-ban is hirdette a nemzeti összefogás szükségességét. Július 31-j memoranduma hitvallás a német fasiszták elleni fegyveres harc mellett. De a Szovjetuniótól s a tömegek forradalmi lendületétől való féltrelemzésre, az antifasiszta harc szempontjából megengedhetetlen kompromisszumokra készítette. Memorandumot küldött a miniszterelnökhöz, a kormányzóhoz. Gondoskodott arról, hogy az emlékirat külföldre is eljusson, csak arról nem, hogy a memorandumban foglaltak a legilletékesebbhez — a magyar néphez — jussanak el. A kisgazdapárt miskolci választmányi ülésén szabadságharcot hirdetett, nemcsak a német fasiszták, hanem a Szovjetunió ellen is. „Nemzeti egységre van szükség — hangsúlyozta ugyanebben a beszédében — a nemzet vezére, a Kormányzó úr személye körül.”⁷⁶ Bajcsy-Zsilinszky nemcsak a kormányzóban, hanem Kállayban is bízott. Az Esti Kis Újságnak adott interjútól kiállt Kállay miniszterelnök mellett: „... bírálok, de elvi ellentéteken túl is nagyra értékelem ösztönös, erős magyarságát, magyarságában való rendíthetetlenségét, tiszta szándékát.”⁷⁷

Helyesen látta a békepárt, hogy az ellenzéki pártok követelése — még ha azok egy része helyes is — önmagukban eredménytelenek maradnak, ha azok sorsa a Kállay-kormány jóindulatára van bízva. Nem lehet és nem szabad a Kállay-kormányra bízni a nemzet sorsát. „Az idő sürget, cselekedni kell! — hangsúlyozta a békepárt röpirata. — Szükséges a demokratikus mozgalmak vezetőinek együttműködése, de nem elég. Nem elég a helyes követelésekkel Kállaynál előszobáznai, nem történelmi alibi kell, a tömeg erejével kell súlyt adni és érvényt szerezni a nemzet elemi érdekeinek. (Az én kiemelésem — P. I.) El kell távolítanunk a Kállay-kormányt! Nemzeti kormányt kell alakítani.”⁷⁸ A tömegek erejére, harci elszántságára, forradalmi lendületére támaszkodó, valóban antifasiszta, demokratikus, nemzeti politika azonban nem fért össze az ellenzéki pártok jobboldali vezetőinek politikájával. Amikor választani kellett, még 1943 őszén, sőt 1944 tavaszán, — közvetlenül a fasiszta német megszállás előtt — is inkább választották Kállayt, a maga kudarca ítélt politiká-

⁷³ Népszava, 1943. okt. 3. Tervek...

⁷⁴ Népszava, 1943. dec. 19. A szakszervezetek jövő feladatai...

⁷⁵ Népszava, 1943. szept. 21. Új párttagok felvétele. PI Arch. Gyűjtemény 565 és PI Arch. A/4/IV/1943/82.

⁷⁶ PI Arch. A/XXII/3/25/1943/1.

⁷⁷ Esti Kis Újság, 1943. okt. 5. Drámaian őszinte beszélgetés a magyarság sorskérdéseiről Bajcsy-Zsilinszky Endrével.

⁷⁸ PI Arch. III. 16/1943/IX/2343-1.

jával, mint a tömegek harci elszántságát, erejét, ami lehetséges, hogy az ellenzéki pártoktól és a magyar néptől a történelmi fordulat végrehajtásakor súlyosabb áldozatokat követelt volna, mint közvetlenül Kállay bukása és a fasisztanémet megszállás, de kihatásaiban a nagyobb áldozatért is sokszorosán kárpótolta volna a nemzetet. Erre azonban a Rassayak, Nagy Ferencek, Peyer Károlyok képtelenek voltak.

1943 őszén a Szovjetunió, Anglia és az Egyesült Államok külügyminisztereinek, s főként kormányfőinek tanácskozása után véglegesen eldőlt, hogy a Balkánon a nyugati hatalmak nem fognak partraszállni. Véglegessé vált, hogy Magyarország felszabadítása végső soron a Szovjet Hadseregre vár. Az 1943 őszen megkötött szovjet–csehszlovák megállapodás pedig biztosítéka volt annak, hogy a Szovjetunió nemcsak messzemenően figyelembe veszi a kis népek, kis országok függetlenségét, belügyeikbe való be nem avatkozást, szabadság-törekvéseiket, hanem minden erejével támogatja is azt.

E nemzetközi megállapodások után sem változott meg Kállay politikája, annak ellenére sem, hogy ismerte a német fasiszták előkészületeit kormánya citávitására. A Szovjetunió elleni gyűlölet, az uralkodó osztályok hatalmának megőrzéséhez és uralmi formájának változatlan fenntartásához való görcsös ragaszkodás miatt nem tudta elszánni magát arra, hogy a Szovjetunióhoz forduljon és az ő segítségére támaszkodva szakítson Hitlerrel és mentse meg az országot a közelgő katasztrófától. De semmivel sem bizonyultak felelősségteljesebb politikuskoknak az ellenzéki pártok jobboldali vezetői sem, továbbra is a kormány hintapolitikájához láncolták magukat, holott annak csődje mind világosabbá vált. Sőt a Szovjet Hadsereg határainkhoz való közeledése még jobban megérlelte bennük a Kállay-féle politika támogatásának szükségességét.

1943 őszén összeült a magyar parlament, hogy bizalmat szavazzon a Kállay-kormány politikájának és elfogadja az 1944. évi költségvetést. A kommunisták és az ország sorsáért aggódó antifasiszták, s főleg a dolgozó nép azt várta, hogy az ellenzéki pártok országgyűlési képviselői „megálljt!” kiáltanak az ország szekerét katasztrófába vezető Kállay-kormánynak. Nem ez történt. Minden korábbinál élesebben bírálták ugyan a kormány néppellenes háborús kül- és belpolitikáját, nem fogadták el — ellenzékiiségük egyébként a parlamentben 20 év alatt ebben volt egyedül következetes — a kormány költségvetését, de a leglényegesebb kérdésekben a kormány mellé álltak. Amikor Kállay kiadja „országhatáraink védelmének” jelszavát, ami elsősorban nem a nyugat felől, a ténylegesen fenyegető veszély ellen, hanem kelet, a Szovjetunió ellen irányult, akkor a két párt országgyűlési képviselői pártjaik nevében támogatásukról biztosították a kormányt. Peyer Károly, a megajánlási vita szociáldemokrata vezérszónoka többek között ezeket mondta: „Annak ellenére, hogy éles politikai ellentét választ el bennünket a Háznak minden pártjától, vannak közös területek, amelyeken még a politikai ellentét ellenére is találkozhatunk. Ezek között első az ország függetlensége, ennek a területnek az épsége, a rend és a nyugalom fenntartása. Ezek azok a kérdések, amelyekben mi felajánljuk készségesen azt a szolgálatot, azt a támogatást, amit az országnak nyújtani tudunk.”⁷⁹ Amikor pedig a parlament szélsőjobboldali képviselői ismételen előhozakodtak a „bolsevizmus” és a népfront vádjával, mind a kis-

⁷⁹ Népszava, 1943. dec. 2. Peyer elvtárs a parlamentarizmusról.

gazdapárt, mind a szociáldemokrata párt képviselői „magukból kikelve” tiltakoztak e megalapozatlan vádak ellen.⁸⁰

1943 végén és 1944 elején a nacionalizmus ismételt felszításában a Kállay-kormány mellett ott találjuk az ellenzéki pártok képviselőit is. „Határaink védelmének” jelszava a kisgazdapárt és a szociáldemokrata párt gyűlésein még azokat is megzavarta, akik sok vonatkozásban a kommunisták hirdette nemzeti összefogás mellett voltak. A rendőrségi és csendőrségi jelentések arról számoltak be, hogy ahol a szónokok Kállaynak határaink védelmére hívó szavát ismertették, a tömegek mindenütt éljenzéssel fogadták.⁸¹

1944 elején Kállay miniszterelnök Kossuth halálának 50 éves évfordulóját is a hintapolitika szolgálatába kívánta állítani.⁸² A kormány a propaganda minden eszközét felhasználta arra, hogy a magyar népben a közel száz év óta olthatatlan lánggal égő kossuthi szabadságharcos szellemet kudarcra ítélt politikájának szekerébe fogja. Az 1848—49-es szabadságharc jelentőségének és szerepének tudatos és tervszerű meghamisításával törekedtek meggyőzni a magyar népet arról, hogy a kossuthi szabadságharc ma éppen úgy, mint 1848—49-ben egyet jelent az ország függetlenségét a nyugat s főleg a kelet felől fenyegető veszély elhárításával, s az egész országnak a Kállay-kormány mögé való felsorakozásával. A legsúlyosabb a magyar nép széles rétegeinek megtévesztésében, félrevezetésében azonban mégis az volt, hogy a kossuthi szabadságharcos eszmék meghamisításában nemcsak a kormány, az egyházak s különböző burzsoá szervezetek játszottak szerepet, hanem szerepet vállaltak ebben a szociáldemokrata és kisgazdapárt jobboldali vezetői is. Ezeknek a vezetőknek a néptömegek forradalmiságától való félelme, szovjet- és kommunistaellenessége olyan mély és határtalan volt, hogy nem voltak hajlandók tudomásul venni a nemzetközi katonai és politikai helyzetben végbemenő változást.

A békepárt memorandumában, 1944 januárjában figyelmeztette az ellenzéki pártok vezetőit, hogy az a szerep, amelyre Kállay politikájának támogatásával vállalkoztak, soha meg nem másítható felelősséget jelent számukra az ország katasztrófába döntéséért. „A Kállay kormány homályos nyilatkozatainak leple alatt tervszerűen és határozottan folytatja az ellenforradalom huszonötéztendős imperialista, népellenes, hazaáruló politikáját, s ehhez nehéz helyzetében büntársakat keres — olvashatjuk a memorandumban. — ... amikor a magyar viszonyoknak megfelelően a demokratikus pártokat

⁸⁰ Nagy Ferenc erről a következőket mondotta: „A kisgazdapártban sem a múltban, sem a jelenben tudomásunk szerint egyetlen olyan ember helyet nem foglalt, aki bolsevista felfogású lenne. Ha ilyenek fordulnának elő, ismeretlenül kerülnének közénk, s magunk törekednénk arra, hogy mielőbb megfojtsuk őket és mielőbb lehetetlenné tegyük tevékenységüket.” (Képviselőházi Napló 1939—1944. XVIII. 529. l.) Szedes Ferenc, a SZDP főtitkára a párt miskolci választmányi ülésén — ahol 50 helység küldöttei vettek részt — hasonlóan válaszolt a parlamentben feljűk elhangzott vádakra. „A Szociáldemokrata párt 1918 előtt az utca pártja volt, egyetlenegy képviselője sem volt a parlamentben. . . 1918-ban az utca népe került az államkormányzás mellé és ki csodálkozik azon, hogy nem tudtak felemelkedni az államkormányzás feladataihoz. . . Azóta sokat tanult, megszerezte a politikai vezetés mesterségét és ha az események felelős posztra állítanak bennünket, másként tudunk eljárni és élni is tudunk a hatalommal.” (Népszava, 1943. dec. 14.)

⁸¹ PI Arch. A. XXII/71/1942/55.

⁸² Erre vonatkozóan bővebben lásd: *Korom Mihály*: i. m. és *Zsigmond László*: Két dátum c. tanulmányát. Történelmi Szemle 1958. 1—2. sz.

igyekeznek megkörnyékezni, hogy rajtuk keresztül az egész nemzetet — legalább képletesen — *büntársává tegye.*⁸³

A memorandumban a kommunisták félreérthetetlen nyíltsággal tudtára adták a demokratikus pártok vezetőinek, hogy politikájuk nem más, mint a kormány hazaáruló politikájának kiszolgálása s egyben pártjaik tömegeinek felajánlása a katasztrófa végrehajtásához.⁸⁴ „A nemzet a jobb jövőendő reményeinek csökkenésével, egyes tagjai pedig minden nap mérhetetlen szenvedésekkel fizetnek a demokratikus front minden ingadozásáért.” Mit kell tenni a baloldali pártok vezetőinek, ha valóban az ország sorsának irányítói, a tömegek akarátának megvalósítói akarnak lenni? A békepárt válasza világos és félreérthetetlen. „*Teljes és félreérthetetlen szakítás a reakcióval és jelszavaival s megalkuvást nem ismerő, elszánt küzdelem a Kállay—Imrédy-klíkk ellen — ez az alapfeltétele a demokratikus front sikereinek.* Az ellenzéknek nem lehet feladata, hogy falazzon a kormány áruló politikájának, hanem ellenkezőleg csak az, hogy a reakció működését és álnok jelszavait leleplezze a tömegek előtt, s rámutasson szüntelenül arra, hogy Kállaynak még legmagyarabb és legártatlanabb színben feltűnő megnyilatkozása sem más, mint a céltudatos nemzet- és néparulás nemzetiszínű takarója.”⁸⁵

A kommunisták intó szava e pártok jobboldali vezetőinél süket fülekre talált és így történhetett meg, hogy amikor a fasiszta német csapatok már megkapták a parancsot Magyarország megszállására, az ország közvéleménye, s főleg Budapest lakosságának jelentékeny része abban a tudatban hajtott nyugovóra fejét, hogy az elkövetkezendő napokban Kállay proklamálni fogja kiválásunkat a háborúból s ezzel — minden különösebb megrázkódtatás nélkül — Magyarország számára, a magyar nép számára befejeződött a háború.⁸⁶ A magyar nép harci elszántságát elaltató politika katasztrófális következménye volt, hogy az ország lakossága dermedten, minden komolyabb ellenállás nélkül vette tudomásul a való helyzetet, Magyarország fasiszta német megszállását, amely nemcsak a magyar nép számára jelentett további mérhetetlen szenvedést és váraldozatot, de nem kímélte azokat sem, akik a hintapolitikát „kitervelték” és támogatták.

⁸³ A magyarországi munkásmozgalom 1939—1945. 280—290. l.

⁸⁴ „A kormány különböző manőverekkel kísérletezik az ellenzék megnyerésére vagy leszrelésére — állapítja meg a memorandum. — Gyakran próbálkozik azzal, hogy az ellenzékot nyílt vagy leplezett imperialista jelszavak segítségével kapcsolja politikájához. Ez a múltban sokszor bevált. Mert nagy sikere a reakciónak, ha a demokratikus front vezetői a tömegek harci jelszavai helyett a kormány jelszavait hangoztatják: »nem lesz még egyszer 1918«, »rendet fenntartjuk«, »alkotmányos ország vagyunk«, »jogállam vagyunk« »határainkat megvédjük« stb., nagy sikere a reakciónak, ha a demokratikus ellenzék háború utáni tervek készítésével tölti idejét, s ezzel mintegy elismeri a hitlerista háború elsőbbségét és érinthetelenségét, és szabad kezet ad folytatásán.” (Uo.)

⁸⁵ A magyarországi munkásmozgalom 1939—1945. 280—290. l.

⁸⁶ A Magyarország fasiszta német megszállása előtti hónapok hangulatáról szóló beszámolóik igazolják e megállapítás helyességét. Közülük csak egyet idézek: a szociáldemokrata párt „A reakció ellen” c. könyvének idevonatkozó megállapításait: „Mint jellemző — bár meg nem erősített és fenntartással fogadandó — politikai pletykát, meg kell említenünk, hogy március közepén fővárosszerte a közeli kiugrásról suttogtak. Azt beszélték, hogy március 20-án, a parlamentben tartandó Kossuth-emlékünnepe Kállay miniszterelnök már hivatalos formában bejelenti majd a háborúból való kiválásunkat.” (A reakció ellen. Népszava kiadás. 92—93. l.)

И. ПИНТЕР

ВРЕДНОЕ ВЛИЯНИЕ «ПОЛИТИКИ КАЧЕЛЕЙ» ПРАВИТЕЛЬСТВА КАЛЛАЙ
НА АНТИФАШИСТСКОЕ ДВИЖЕНИЕ СОПРОТИВЛЕНИЯ

Резюме

Главнейшая цель правительства Каллаи, сформировавшегося в марте 1942 года, заключалась в том, чтобы мобилизовать все силы для войны против Советского Союза. Внешнюю политику правительства характеризовала поддержка фашистской Германии, а его внутреннюю политику характеризовало создание военного «национального единства». В интересах осуществления этой внутренней политики правительство усилило террор против антифашистов, в первую очередь против коммунистов, но в то же время оно пошло на уступки левым партиям при условии, если они гарантировали правительство свою лояльность.

В результате решительного поворота в ходе войны в политике Каллаи наметились существенные изменения. Каллаи понял, что Гитлер проиграл войну, поэтому он начал искать новых партнеров. Он вступил в переговоры с западными союзными державами в надежде на то, что они опередят Советский Союз и Венгрия попадет под англо-американскую оккупацию, и таким образом в Венгрии сохранится власть финансового капитала и помещиков.

Победа Советской Армии под Волгоградом и капитуляция Италии в значительной мере усилили антивоенное настроение трудящихся масс в Венгрии. Каллаи считал своей главной задачей сдержать это движение, избежать массовых выступлений и партизанских боев, помешать революционному перевороту. В интересах осуществления этой политики Каллаи распространял иллюзию среди масс о том, что его правительство может порвать с Гитлером и без всяких потрясений перевести Венгрию на сторону западных союзных держав. Каллаи для этих своих целей использовал социальную демагогию, на службу которой он поставил националистическую и антисоветскую пропаганду. В этом своём стремлении Каллаи нашел поддержку в различных церковных кругах и в антигитлеровских слоях буржуазии и мелкой буржуазии.

Для своей политики Каллаи старался привлечь правых лидеров партии мелких хозяев и социалдемократической партии. Правые лидеры этих партий были против войны на стороне фашистской Германии, они требовали восстановления независимости Венгрии, выхода из войны, но они считали, что это можно осуществить только опираясь на англо-американский лагерь, без радикальных общественных изменений, без активного революционного участия масс. Эти взгляды совпадали с концепцией правительства Каллаи. Каллаи при условии, что эти партии будут поддерживать его политику, согласился обеспечить большую свободу для пропаганды и организации этих партий. Между Каллаи и этими партиями велись переговоры. Однако эти переговоры не привели к результату, так как Каллаи не соглашался решительно порвать с Гитлером, но он все-таки добился поддержки со стороны этих правых лидеров в деле демобилизации антифашистской борьбы. Коммунистов и других смелых антифашистских борцов ожидали тюрьма, концентрационный лагерь и отправление на фронт.

Эта политика дезориентировала и демобилизовала значительную часть масс, которые вместо отстранения правительства Каллаи поддерживали его политику. И когда фашистские германские войска 19 марта 1944 года оккупировали Венгрию, население без всякого серьезного сопротивления приняло к сведению ужасную правду.

I. PINTÉR

LA «POLITIQUE DE BASCULE» PRATIQUÉE PAR LE GOUVERNEMENT
DE KÁLLAY ET LE MOUVEMENT DE RÉSISTANCE ANTIFASCISTE

Résumé

Le gouvernement de Kállay formé en mai 1942 se proposait comme principal objectif la mobilisation de toutes les forces pour la guerre antisoviétique. Sa politique extérieure se trouvait caractérisée par l'appui de l'Allemagne, tandis que sa politique intérieure, par la création de «l'unité nationale» en guerre. En vue de réaliser cette dernière il intensifia la terreur fasciste à l'égard des antifascistes et avant tout à l'égard

des communistes, mais il se montra disposé à faire des concessions vis-à-vis des partis de gauche, à condition que ceux-ci témoignassent au gouvernement leur loyauté.

Après le tournant décisif survenu dans les événements de guerre la politique pratiquée par Kállay connut, elle aussi, d'importants changements. Il se rendit compte de ce que Hitler se trouvait sur la voie de perdre la guerre. En conséquence il se cherchait de nouveaux partenaires. Il engagea des négociations avec les puissances alliées occidentales dans l'espoir que celles-ci gagneront d'avance sur l'Union Soviétique et en conséquence la Hongrie sera occupée par les Anglo—Américains; de cette manière le régime monopoliste et grand-propriétaire serait à maintenir dans la suite.

La victoire remportée par l'Armée soviétique à Volgograd, puis la capitulation de l'Italie contribuèrent dans une grande mesure à développer le mouvement des masses laborieuses hostiles à la guerre. Kállay considérait comme principaux objectifs la répression du mouvement, l'évitement des guerillas, des actions massives semblables à celles développées dans les pays occupés par Hitler et l'arrêt d'une transformation révolutionnaire. Dans ce but il entendait persuader les masses de ce que son gouvernement était à même de rompre avec Hitler et de conduire le pays — sans aucun ébranlement — aux côtés des Puissances alliées occidentales. En vertu de cette politique Kállay utilisa la démagogie sociale et mit au service de ces objectifs la propagande nationaliste antisoviétique. Ses efforts se virent appuyés par les différentes Églises, par la bourgeoisie et même par l'aile antihitlérienne de la petite bourgeoisie.

Kállay s'efforçait de gagner à sa politique les dirigeants des partis de gauche, ceux du Parti des Petits Propriétaires et de la social-démocratie droitiste. Les représentants droitistes de ces partis s'opposèrent à une guerre menée aux côtés de l'Allemagne hitlérienne, exigèrent la restitution de l'indépendance du pays, la sortie de la guerre, ce qu'ils entendaient réaliser, eux aussi, par l'appui du camp anglo—américain des puissances alliées occidentales, en excluant la transformation sociale et la participation active et révolutionnaire des masses. Ces objectifs coïncidèrent aux conceptions formulées par le gouvernement de Kállay. De ce fait Kállay, en échange du soutien de sa politique, — se montrait disposé à assurer à ces partis de plus vastes possibilités dans leur activité et dans leur organisation. Des négociations furent engagées entre lui et ces mêmes partis. Encore que les négociations n'aboutissent à aucun résultat, vu que Kállay ne se montrait pas prêt à une rupture décisive avec Hitler, il parvint toutefois d'obtenir l'appui plein et entier de la part des dirigeants de ces partis pour réprimer la lutte de résistance antifasciste. Quant aux communistes et aux courageux militants des luttes antifascistes, c'est la prison, les camps de concentration et les feuilles de route qui les attendaient.

Une partie considérable des masses se vit trompée et désarmée par cette politique. Au lieu de la lutte on a choisi l'attente, au lieu de l'éloignement du gouvernement de Kállay on a appuyé sa politique de catastrophe. Et lorsqu'en mars 1944 la Hongrie fut occupée par les troupes fascistes allemandes, le peuple du pays, raidi et sans témoigner d'aucune résistance, se rendit compte de la réalité effroyable.

SZAMUELY TIBOR

A németországi faszizmus történelmi előzményeiről és ideológiájáról

„A népies világnézetnek a népi államban meg kell valósítania azt a nemes korszakot, amelyben az emberek gondja már nem kutyák, lovak és macskák kitenyésztése, hanem az emberi faj felemelése.

... Annak a világnézetnek, amely a demokratikus tömegeszmét elvetve a világot a legjobb népnek, tehát a legmagasabbrendű embereknek adja, természetesen ugyancsak ennek az arisztokratikus alapelvnek kell hódolnia saját népe keretében, és a legjobb koponyák számára kell biztosítania a nép vezetésének és legfőbb befolyásának jogát. Tehát nem a többségi elvre, hanem az egyéniségre kell támaszkodnia ...

Mi nemzeti szocialisták tudatosan elvetjük a háború előtti külpolitikai vonalvezetést. Ott folytatjuk, ahol 600 évvel ezelőtt abbahagytuk. Megállítjuk a germánok örök vándorlását Dél- és Nyugat-Európa felé és tekintetünket keletre vetjük. Végre lezárjuk a háború előtti időszak kereskedelem-politikáját és rátérünk a jövő területi politikára.

Ha azonban Európában új területről beszélünk, elsősorban Oroszországra és az annak alávetett peremállamokra gondolunk.

... Ma 80 millió német van Európában! Csak akkor tarthatjuk helyesnek külpolitikánkat, ha alig száz éven belül 250 millió német fog ezen a kontinensen élni ...”¹

Ezeket a szavakat Hitler Adolf diktálta hűséges titkárának, Rudolf Hessnek 1924—25-ben előbb a landsbergi börtönben, majd egy berchtesgadeni szállodában. Hitler fantazmagóriáit aligha vette akkor valaki komolyan. A Mein Kampf című könyvét kevesen olvasták — az első öt év alatt alig-30 000 példány fogyott el —, és még kevesebben értették meg zavaros, ellentmondásos, grammatikailag hibás mondatait.

A vezetése alatt álló politikai mozgalom, a Német Nemzeti Szocialista Munkáspárt (NSDAP) Hitler börtönből való szabadulása idején végleg összeomlottnak látszott: mindössze 27 ezer tagja volt, az 1925-ös elnökválasztáson csupán 211 ezer szavazatot kapott. Harcostársai jobbnak látták más foglalkozás után nézni: Hermann Göring Svédországban morfinizmusát gyógyíttatta, Ernst Röhm férevonult a politikától, majd a bolíviai kormánynak ajánlotta fel véres kardját, Heinrich Himmler belemerült a tyúktenyésztésbe, Ludendorff tábornok pedig felháborodva Hitler gyávaságán és elvtelenségén, ünnepélyesen szakított volt Führerével. A nácipárt megmaradt vezetői között elkeseredett marakodás folyt: Gregor Strasser nyíltan aspirált a párt legfőbb vezetésére, legbensőbb csatlósa pedig, dr. Joseph Paul Göbbels egy

¹ *Adolf Hitler*: Mein Kampf. München. 1936. Eher Verlag. 449, 493, 742, 767. l.

1925 novemberi frakciós értekezleten nagy taps közepette hangosan kiáltotta: „Követelem, hogy a kispolgár Hitler Adolfot zárják ki a nemzeti szocialista párt soraiból!”²

A náciik helyzete Hitler kiszabadulása után reménytelennek látszott. A németországi viszonyok gyökeresen megváltoztak: az összeomlás, az infláció, az idegen megszállás — mindez már a múlté volt, a Dawes-terv és Locarno új életet adtak a weimari köztársaságnak, megszilárdították a német kapitalizmus helyzetét. A császár Feldmarschalljának, „Tannenberg hősné” elnökké választása 1925 áprilisában mintegy szimbolizálta a viharok végleges elülését. Az élet visszatért a normális kerékvágásba. Bekövetkezett a stabilizáció.

Eltelt néhány év. Az 1932 júliusi Reichstag-választásokon a náciik 13 745 ezer szavazatot kaptak, félév múlva pedig, 1933 január 30-án Hitler Adolf Németország birodalmi kancellárja és élet-halál ura lett.

Hitler hatalomrajutásával a fasizmus kérdéskomplexuma azonnal az aggódo nemzetközi közvélemény figyelmének középpontjába került. A fasizmus ekkor már nem volt teljesen új jelenség: az első világháború utáni években több országban felütötte a fejét ez a szélsőségesen reakciós, ellenforradalmi, erőszakon alapuló, a terrorizmust és a brutalitást dicsőítő, radikális jelszavakat hangoztató, irracionális és sovíniszta faji világnézetet hirdető, az emberek legaljasabb ösztöneire appelláló tömegmozgalom, amely már 1922-ben a nagytőke révén uralomra került az egyik európai nagyhatalomban, Olaszországban. Most azonban nem elmaradt, félig feudális, szegény közép- vagy dél-európai országról volt szó — a véres fasiszta diktatúra Európa legnépesebb, iparilag leghatalmasabb, katonailag legfélelmetesebb országában jött létre, amely büszke történelmi és kulturális múltra tekinthetett vissza.

Mi a fasizmus? Hogyan győz? Honnan ered és mivé fejlődik? Nem volt ennél fontosabb kérdés az alatt a 12 esztendő alatt, amikor Hitlerék előbb milliók kínzókamrájává változtatták Németországot, majd lángbaborítva az egész földet, a történelemben eddig példa nélkül álló pusztítást és tömeghalált zúdítottak a világ népeire.

Nagy könyvtárra való írás jelent már meg a nácizmusról, de ezekre a kérdésekre még mindig nem kaptunk teljesen kielégítő, kimerítő, sokoldalú választ. A jelen tanulmány is csupán arra tart igényt, hogy kísérletet tegyen e bonyolult kérdések lényegének megközelítésére.

Számtalanszor felvetődött a kérdés: miért győzött a fasizmus éppen Olaszországban és Németországban valamennyi nagyobb európai ország közt?

Többféleképp próbálták ezt megmagyarázni: a diktatórikus rendszerek állítólagos közös hagyományai, a két nép lelki alkata közötti hasonlatosság, a háború súlyos veszteségei, a háború kimenetelével és eredményeivel való elégedetlenség és a békeszerződések revíziójára való törekvés stb. Ezekkel a magyarázatokkal azonban nem érthetünk egyet: alig található Európában két nép, amelynek lelki alkata annyira különböznék egymástól, mint a német és az olasz; ha diktatórikus hagyományok után kutatunk, azokat a modern időkben sokkal inkább találánk meg Franciaországban, mint Olaszországban (a két bonapartista diktatúra, a boulangerezmus, a Dreyfus-üggyel kapcsolatos politikai harc, a katolikus és köztársaságellenes tisztikar gondolat-

² *Otto Strasser* : Hitler and I. London. 1940. 97. 1.

világa); Németország világháborús veszteségei súlyukat tekintve semmiképpen sem Olaszország, hanem csakis Franciaország veszteségeihez hasonlíthatók; végül pedig bár az olasz burzsoázia kétségtelenül elégedetlen volt a békeszerződésekkel, ami szerepet játszott a fasizmus hatalomrajutásában, országuk területi gyarapodása egyáltalán nem tekinthető aránytalannak háborús eredményeihez képest — Németországra pedig az antant megalázó és lesújtó békét kényszerített rá.

Németország és Olaszország történelmi fejlődését vizsgálva egy döntő jelentőségű vonatkozásban párhuzamot állapíthatunk meg: mindkét ország elmaradt a polgári fejlődés terén, és az egységes nemzeti állam mindkét esetben csak a XIX. század harmadik negyedében, vagyis néhány évszázaddal később alakult meg, mint az összes többi nyugat- vagy közép-európai országban. Ez a tényező azután döntő jelentőségűvé vált a két ország XX. századi fejlődése szempontjából.

Angliában, Franciaországban, Hollandiában, Skandináviában stb. az egységes nemzeti államok már a középkorban létrejöttek, polgári fejlődésük a nemzeti egység viszonyai között folyt le, és ezért a polgári forradalmi mozgalmak, amelyek a néptömegek széles rétegeit ragadták magukkal, a társadalom polgári átalakulását tűzték ki célul. A nagy nemzeti gazdasági egységeken belül megerősödött burzsoázia ezt sikeresen ki is harcolta. Szemben ezekkel az országokkal, ahol a XVIII–XIX. századi nagy társadalmi megmozdulások tartalma a polgári demokratikus rendszer megteremtése volt, Németországban és Olaszországban a polgári forradalom előterében a nemzeti egység létrehozása állott. Ez adta a XIX. századbeli nagy tömegmozgalmak emocionális tartalmát, a polgári átalakulás eszközül szolgált a nemzeti cél eléréséhez. A két ország eltorzított, elkésett fejlődése következtében a burzsoázia túl gyengének bizonyult a nemzeti feladat megvalósításához, amely végülis felülről, a dinasztikus háborúk sorozatával, a néptömegek ki-rekesztésével történt meg. Németország az elfojtott, elárult vagy elfajult polgári forradalmak klasszikus országa lett; e folyamat fő állomásai 1525, 1806–13, 1848 és 1918. Marx már tudományos pályafutása legelején „A hegeli jogfilozófia kritikájához” című munkájában megállapította: „Mi ugyanis osztoztunk a modern népek restaurációiban anélkül, hogy forradalmaikban osztoztunk volna... Németország a politikai emancipáció közbenső fokait nem a modern népekkel egyidőben mászta meg... Németország ezért egy reggel az európai hanyatlás szintjén találja magát, mielőtt valaha is az európai emancipáció szintjén állott volna.”³ Ez lett a kiindulópontja annak a jellegzetes „német nyomorúságnak”, amelyről Marx és Engels annyit írtak életük folyamán.

Németország fejlődése, amelynek során már a késő középkorban számos sajátosságot figyelhetünk meg, az újkor hajnalán, a XVI. század elején radikálisan elkanyarodik az európai fővonaltól. Az első modern polgári forradalom, a félelmetes méretű Nagy parasztháború kitörése a röviddel előbb megindult reformáció irányának határozott megváltozását eredményezte. Luther egyértelmű állásfoglalása a hercegek és a feudális urak oldalán mintegy jelképe annak a gvávaságnak, forradalomellenességnek, a szélső reakcióval való lepaktálásnak és a néptömegektől való félelemnek, amelyről a német polgárság annyiszor tanúságot tett az elkövetkezendő évszázadokban. A kegyetlen

³ Karl Marx és Friedrich Engels Művei, I. köt. Bpest. 1957. 379, 386. 1.

leszámlolást követelő véresszájú felhívásai visszhangzottak a német nép egész tragikus történelme folyamán: „Szét kell szalasztani őket, fojtogatni, leszúrni; titkon és nyíltan, aki csak bírja, ahogv egy veszett kutyát kell agyonütni . . . Ezért, kedves uram, szúrd, üsd, fojtogasd őket, ahol éred. Ha holtan ott maradsz, jó az neked, üdvösebb halál nem érhet.”⁴

A parasztháború veresége döntő fordulatot jelentett Németország fejlődésében: a feudálisizmus legyőzte a polgári fejlődést, a kisheregei partikularizmus a nemzeti egységet, a középkor nyomorúsága a felvirradt újkort. A lutheranizmus nem a felfelé fejlődő burzsoázia, hanem a visszahúzó kisállami feudális abszolutizmus ideológiája lett. Nem jött létre a politikai és gazdasági egység, a nemzeti piac, az egységes kultúra. A városok, a polgári fejlődés fellegvárai fokozatosan elvesztették jogukat és pusztán a kis zsarnokok udvarainak székhelyeivé váltak. Mindennek beláthatatlan következményei lettek. A gazdasági élet évszázadokon át stagnált — éppen akkor, amikor másutt a manufaktúra és a kereskedelem gigászi léptekkel fejlődött. Eltorzult a társadalom normális osztályfejlődése: a nemesség csupán az idejét múlt feudális viszonyok további fennmaradásában volt érdekelve; a parasztság leírhatatlan nyomorban, reménytelenségben, teljes jogfosztottságban élt; a nyugati országok városi plebejus, előproletár tömegei helyett csak mindenre kapható, erkölcsileg züllött lumpenproletárokkal, landsknecht-jelöltekkel találkozhatunk; gazdaságilag erős és független, politikailag haladó polgárság helyett szegény, kicsinyes, alázas, szolgálékú, az uralkodótól a legnagyobb személyi függésben álló és azt hűségesen kiszolgáló nyomorúságos klembürger; a nyugati burzsoá országok értelmisége, bátor közirói és polgári gondolkodói helyett — a zsarnokok kicsinyes és szervilis bürokratái!

Erre a „fejlődésre” a koronát a 30 éves háború tette fel, a legsúlyosabb nemzeti katasztrófa, amely egy népet ért a modern történelem folyamán. Mehring adatai szerint Németország 17 milliós lakosságából a háború végére csupán 4 millió maradt életben. Németország végképp megszűnt létezni — mintegy 250 független, szuverén kis- és mikroszkópikus államra esett szét, amelyek az európai nagyhatalmak politikájának objektumaivá, háborúinak csataterévé váltak. A 30 éves háború mély traumatikus nyomokat hagyott maga után. Jogosan beszél Engels „a 30 éves háború megaláztatásából a nemzeti tudatba behatolt szolgálékúság”-ról.⁵

A 30 éves háború utáni másfél évszázad a német történelem legsötétebb, legreakciósabb korszaka, melynek viszonyait az alattvalóit a legszorosabb béklyókban tartó kisállamok kicsinyes partikularista politikája, fojtogató politikai atmoszférája állapítja meg. És ebben az időben, a legmélyebb nemzeti megaláztatás korszakában jelentkezett először aktívan a történelem porondján az a tényező, amely mind erőteljesebben domináló szerepet kezdett játszani Németország fejlődésében: Poroszország.

Ebben a toldott-foldott vegyes konglomerátumban Poroszország sok vonatkozásban sajátos államformációként jelentkezett. A brandenburgi határvidék és a lovagrend szekularizált kelet-poroszországi területeinek egyesüléséből keletkezve, nagyrészt nem német, hanem szláv lakosság felett erőszakosan uralkodva, az állandó területi terjeszkedés és újabb gyarmatosítás

⁴ Martin Luthers Gesammelte Ausgabe. 18. köt. Weimar. 1908. 358—361. l.

⁵ Friedrich Engels : Anti-Dühring. Budapest. 1950. 189. l.

elvének alárendelve egész politikáját, Poroszország sajátos, sehol másutt nem létező katonai monarchiát alkotott. Abszolutisztikus állam volt, de lényegesen különbözött más, ugyanebben az időben létező európai abszolutisztikus rendszerektől: nem a nemesség és a polgárság egyensúlyán, nem a városok támogatásán alapult, hanem egyedül a poroszországi földbirtokos junker osztály jóvoltából uralkodott, amelynek az állandó hadsereg fenntartásához való hozzájárulás fejében az uralkodó korlátlan teljhatalmat adott a parasztság felett. A porosz jobbágy helyzete semmiben sem különbözött a rabszolgákétól, de a két millió lakosú országnak a XVIII. század elején 80 ezer főnyi állandó hadserege volt, amely Európa negyedik katonai hatalmává tette. A félelmetes katonai erő mögött szegény ország állott, homokos, terméketlen földdel, ásványi kincsek és ipar nélkül, nyomorba döntött jobbágysággal és hatalmas, brutális és műveletlen nemességgel. Az agresszív politika és a rendelkezésére álló eszközök közötti ellentmondás meghatározta a porosz hagyományt, a poroszország sajátos szellemét: szigorú, az élet minden terét átfogó katonai fegyelem, az egész lakosság militarista szellemű nevelése és átformálása az állam engedelmes eszközévé, az agresszivitásnak, de egyben a hitványságnak és az elvtelenségnek külpolitikai elvekké való lefektetése, a brutalitás és az erőszak, a kötelelességtudás és az áldozatkészség, a barbarizmus és az arrogancia dicsőítése. Poroszország nemcsak katonai állam, hanem katonai-bürokratikus állam: a Hohenzollern-ház uralkodói, Frigyes Vilmos, a „nagy választófejedelem”, unokája, I. Frigyes Vilmos király (Poroszország 1701-ben Németország első királysága lett) és dédunokája, II. Frigyes a hadsereg mellett minden erejükkel építették a szintén militarista szellemű, katonailag fegyelmezett, bürokratikus apparátust, amely az egész országot átszöve, Poroszországban helyettesítette a más európai országokban kialakult polgárságot.

A militarizmus spártai szelleme Poroszország életformájává vált. Közismert Mirabeau megállapítása: „La Prusse n'est pas un pays qui a une armée, c'est une armée qui a un pays. La guerre est l'industrie nationale de la Prusse.” (Poroszország nem hadsereggel rendelkező ország, hanem országgal rendelkező hadsereg. A háború Poroszország nemzeti ipara.) Vittorio Alfieri, a nagy olasz drámaíró szerint, aki 1770-ben járt Poroszországban, Berlin „egyetlen undortkeltő kaszárnya”, és az egész porosz állam „egyetlen óriási, végelethetetlen őrszoba, benne sokezer zsoldos”.⁶

„Kisállamosdi és sajátos poroszság, ez a két oldala annak az ellentétnek, amelynek Németország ma rabja, s amelyben az egyik oldal a másik számára szükségszerűen mindig mentségül és léte igazolásául szolgál”, mondta Engels több mint száz évvel II. Frigyes halála után.⁷

És valóban, a kisállami, gerinctelen, provinciális, alattvalói lelkület és a retrográd militarista poroszság összefonódása és kölcsönhatása szabta meg hosszú időre a „német nyomorúság”-ot, rányomta bélyegét Németország szellemi életére.

A XVIII. század végén Németország újabb fordulóponthoz érkezett. Gazdaságilag kezdett magához térni, lassú fejlődés indult, erősödött a polgárság, példátlan virágzásnak indult a nemzeti kultúra. Nyugatról azonban hirtelen betört a vihar: Franciaországban győzött a forradalom és egy új-

⁶ Franz Mehring : A Lessing-legenda. Budapest. 1950. 310. 1.

⁷ Engels : Az erfurti programtervezet bírálata. Bpest. 1954. 22. 1.

fajta hadsereg katonái német földre léptek. Új fogalmakat, új levegőt hoztak magukkal. Összetörték a feudális bilincseket, a politikai széttagoltság helyébe a francia megszállást vezették be.

A porosz katonai állam 1806-ban egyik napról a másikra szégyenteljesen összeomlott. Egész Németország Napoleon zsákmánya lett. A francia forradalom magasztos eszméi azonban nem maradtak hatás nélkül — a forradalmi hazafiság addig nem látott hulláma söpört végig az országon. Ettől a perctől kezdve a nemzeti egység kérdése a németországi polgári forradalom központi problémája lett. A mély történelmi tragikum abban állott, hogy a jogos nemzeti érzés, a nemzeti felszabadító mozgalom a francia forradalomra való visszahatásként jelentkezett, mindjárt az elején a forradalom elvei elleni harcra vált, a nacionalizmus és a faji gyűlölködés szélsőséges formáját öltötte magára. Fichte híres előadássorozatában: „Reden an die Deutsche Nation”, amely felbecsülhetetlen szerepet játszott a nemzeti érzés felébresztésében, a germán faj felsőbbrendűségét, világot megváltó jövőjét, a más népek iránti gyűlöletet és izzó antiszemitizmust hirdetett, követelte az egységes, erős, diktatórikus állam felállítását.

A gyenge és gyáva polgárság szinte megkönnyebbülten adta át a nemzeti mozgalom vezetését az alaposan megtépázott porosz államnak, amely vom Stein, Scharnhorst, Hardenberg és Gneisenau személyében energikusan látott hozzá a szükséges burzsoá reformok végrehajtásához. Ezek a reformok azonban, minden nagy történelmi jelentőségük mellett, alkalmazkodtak a fennálló viszonyokhoz, igyekeztek minél többet átmenteni a régi feudális állapotokból. A német nacionalizmus tehát a franciától, angoltól, a németalfölditől, az amerikaitól stb. eltérően már elejétől kezdve forradalomellenes jelleget viselt magán, az 1813-as Napoleon-ellenes felszabadító háború pedig, amely 1525 óta a legszélesebb néptömegeket magával ragadta, nem járhatott más eredménnyel, mint a reakció győzelmével.

Az 1806—13-as reformkorszakban kialakult és a bécsi kongresszuson szentesített németországi erőviszonyok érvényben maradtak a nemzeti egységért folytatott harc több mint fél évszázados időszakában. A nemzeti szétszaggatottság megmaradt (bár 250 állam helyett 38 jött létre), és a burzsoázia ezen áldatlan helyzet megszüntetésének rendelte alá a polgári forradalom minden egyéb feladatát. Lemondva a polgári forradalomról, de még a nyugati polgári liberalizmus eszméjéről is, a német burzsoázia az 1813 utáni sötét reakció éveiben osztálykompromisszumot kötött a nemes-séggel és egyetlen célkitűzésre — a nemzeti egység elérésére — redukált programjának teljesítését mindinkább a porosz militarizmustól kezdte várni. „Az egység fontosabb, mint a szabadság!” — kiáltotta ki a jelszót. Magatartásában tükröződött „a német nyárspolgár halálos alétsága és tehetetlensége, amely Németországnak 1648—1830-ig tartó gazdasági nyomorából fakadt, és amely először vallásos jámborságban, azután érzélgősségekben és a fejedelmek és nemesek előtt való csúszó-mászó alázatosságban mutatkozott”.⁸

A német burzsoázia másik, haladó szárnya, amely azonosította magát a felvilágosodás és a francia forradalom eszméivel és szembefordult a német múlt reakciós hagyományaival — szellemi képviselői között mindenekelőtt Goethe és Hegel neveit említhetjük meg — ebben a korszakban, a kezdeti

⁸ Engels levele Starkenburghoz. 1894. jan. 25. Marx—Engels Válogatott Művek. II. köt. Bpest. 1949. 504. l.

fellendülés után, szenvedte el döntő politikai vereségét. Ennek az irányzatnak a jelentősége ettől kezdve rohamosan visszaesett, olyannyira, hogy 1848-ban már nem is számított politikai tényezőnek.

A burzsoázia lemondott vezető szerepéről — nemcsak a nemzeti kérdés megoldását várta a reakciós, bürokratikus államtól, hanem mindinkább a feudalizmus béklyóinak széttörését is. Ez a helyzet idézte elő a burzsoázia 1848-as árulását, a forradalom vereségét és végleg meghatározta Németország egységesítésének módját: az egységes Németországot porosz szuronyok teremtették meg a dinasztikus háborúk sorozatával. Mindez elhomályosította és részben elmosta az osztályellentéteket a polgári és a feudális erők között, előre meghatározta a polgári demokratikus mozgalmak kicsinyes, szólamszerű jellegét. Az egyesülésnek ez a tisztán külpolitikai, katonai-diplomáciai útja egyrészt távoltartotta a tömegeket, tehát kizárta a demokratikus egységnek még a lehetőségét is, másrészt pedig alkalmasnak bizonyult a sovinizmus legvégsőkig való fokozására. Amint a hazafias lelkesedés sovinizta örületté vált, a nemzeti felszabadító jellegű háborúk kegyetlen hódító hadjáratokká fajultak.

A XIX. század első felében a német burzsoázia körében végleg kialakult az a hajbókolás, megalázkodás, térdreborult, szinte vallásos áhítat az erős despotikus állammal szemben, amely annyira jellemezte a hitleri III. Birodalom derék polgárait is. A burzsoázia maga kívánta az állam gyámkodását, mazochista gyönyört érzett a porosz csizmák minden újabb rúgásától. Az állam ilymódon szemükben osztályfeletti, önálló létet kapott, mindenható, szigorú, de igazságos atyaként örködött felettük. Amint Marx és Engels már a „Német ideológia”-ban megírta: „Az abszolút monarchia korszakában — amely itt a legelnyomorodottabb, félig patriarchális formájában jelentkezett — az a különös szféra, amelyre a munka megosztása révén a közérdekek igazgatása hárult, abnormis függetlenségre tett szert, amelyet a modern bürokráciában még tovább vittek. Az állam ilymódon egy látszólag önálló hatalomná alakult és ezt a más országokban csak múlt helyzetet — átmeneti fokot — Németországban a mai napig megtartotta. Ebből a helyzetből magyarázható mind a sehol másutt elő nem forduló jóra való hivatalnoktudat, mind valamennyi Németországban forgalomban levő illúzió az államról . . .”⁹

Németországnak a XIX. század közepétől indult gyors ipari fejlődése csak megerősítette ezeket a tendenciákat. A burzsoázia végleg lepaktált a katonai-bürokratikus, arisztokratikus porosz monarchiával, végleg lemondott a polgári liberális nacionalizmusról, az agresszív hódító politika és a demokráciaellenesség javára. Ennek döntő oka, hogy ez a gazdasági fejlődés, amely nem a manufaktúra, hanem a modern gépipar korszakában ment végbe, még a polgári forradalom végrehajtása előtt életre keltette a burzsoázia félelmetes ellenfelét — a német proletariátust.¹⁰

⁹ Karl Marx és Friedrich Engels Művei, III. köt. Bpest. 1960. 180—181. l.

¹⁰ Amint Marx megjegyezte, Németországban „a polgári társadalom minden szférája megéli vereségét, mielőtt győzelmét megünnepelte volna, kifejleszti saját korlátját, mielőtt a vele szembenálló korlátot leküzdötte volna, érvényre juttatja szűkkeblű lényét, mielőtt nagylelkű lényét érvényre juttathatta volna, úgyhogy a nagy szerepnek még az alkalmá is elmúlt már mindig, mielőtt meglett volna, úgyhogy minden osztály, amikor a harcot a felette álló osztállyal elkezd, már harcba van bonyolódva az alatta állóval.” (K. Marx és F. Engels Művei, I. köt. 388—389. l.)

A német ipari proletariátus kialakulása, a szervezett munkásmozgalom fellépése újabb ellentmondásokkal bonyolította a németországi valóság képét. Németországban a marxizmus térhódítása gyorsabb és szélesebbkörű volt, mint bármely más országban. Mint a marxizmus hazája, az első marxista proletárpárt országa, Németország fél évszázadon keresztül büszkén vezette a nemzetközi munkásmozgalmat. A német szociáldemokrácia adta a II. Internacionálé legkiválóbb vezetőit és teoretikusait. Évről-évre növekedett a tagság létszáma, választásról-választásra újabb sikereket ért el, az első világháború előtt a Reichstag legnagyobb pártja lett. Az ország sajátosan eltorzult fejlődése azonban nem maradt hatás nélkül a munkásmozgalomra sem. Németországban nemcsak munkásarisztokrácia, hanem hatalmas, példátlan kiterjedésű, zárt korporációvá fejlődött munkásburokrácia jött létre. Ugyanakkor viszont a sovinizmus mérge megmetyeltyezte a német munkásosztályt is, hozzájárult megoszlásához, visszatartotta az igazi forradalmi osztályöntudat, a proletár internacionalizmus kifejlődését. Jelentkezett ez már Lassalle politikai felfogásában, aki a munkáskérdés megoldásának eszközét is mindinkább a bismarcki porosz junker államban látta. Ezek a retrográd, eleinte kevésbé megfigyelhető vonások végső fokon kiváltották a német munkásmozgalom két tragikus katasztrófáját: 1914-et és 1933-at.

A II. Birodalom, amelyet Bismarck „vér és vas”-politikája eredményeképpen a versaillesi tükörteremben hirdettek ki a Párizst bombázó ágyúk dőreje kíséretében, nem volt sem demokratikus, sem valóban alkotmányos, sem pedig a szó igazi értelmében modern állam. Demokratikus hagyomány nélküli, katonai bürokratikus bonapartista monarchia volt, amely a burzsoáziával létrejött kompromisszumon alapult, megteremtette a gyors ipari fejlődéshez szükséges feltételeket, de amennyit csak lehetett, átmentett a feudalizmusból, mindenekelőtt a győzelemittas poroszság szellemét. Hogy A góthai program kritikája marxi szavaival éljünk, a II. Birodalom „nem egyéb, mint parlamenti formákkal szegélyezett, feudális elemekkel kevert, a burzsoáziától már befolyásolt, bürokratikus megácsolt, rendőrileg őrzött önkényuralom”.¹¹

A bismarcki-vilmosi Németországban teljes mértékben megnyilvánult az évszázados „német nyomorúság” minden ellentmondásossága: bevezették a parlamenti-demokratikus formákat (általános választójog stb.) a demokrácia tényleges tartalma nélkül, a katonai bürokratikus államapparátus mindenhatósága mellett; politikailag a porosz junkerek megszilárdították vezető szerepüket, de ugyanakkor gazdaságilag (különösen Kelet-Poroszországban) tisztán parazita réteggé váltak, amely mindinkább állami szubvenciókból tartotta fenn magát; példátlan gyors ütemű nehézipari fejlődés (a „német gazdasági csoda” első kiadása) következett be, amely azonban majdnem érintetlenül hagyta a technikailag elmaradott kisipari termelést és a széles kiterjedésű, bizonytalan gazdasági egzisztenciájú kisiparos, kézműves, kiskereskedő, bedolgozó stb. kispolgári réteget; a nehézipar mágnásai és a banktőke urai összefonódásából kialakult fináncotkés réteg gazdasági hatalmát és korlátlan igényeit tekintve csak az észak-amerikaival hasonlítható össze — egy számos feudális maradvánnyal terhelt országban; az állam párosította a munkásmozgalom erőszakos elnyomását (szocialistaellenes kivételes törvények stb.) a társadalombiztosítás és munkás törvényhozás paternalisztikus

¹¹ Marx—Engels Válogatott Művek, II. köt. 26. 1.

módszereivel; a szociáldemokrácia kiszélesítette táborát és befolyását — de egyidejűleg lemondott forradalmi marxista programjáról; az ország egy-egyesítésével kapcsolatos hazafias nacionalista hullám nemcsak nem apadt, de az 1870 utáni győzelmi mámorban a reakciós uralkodó osztályok szítására tovább fejlődött gondolkodás nélküli, embergyűlölő sovinizmusba. A századforduló körül kialakult német imperializmus, amely az erős, osztályfeletti állam apológiáján, a germán faj felsőbbrendűségének elméletén és a poroszság militarista szellemén alapult, a világ legagresszívebb imperializmusaként jelentkezett, fenyegetően követelte a világ újrafelosztását, Németország helyét „a nap alatt”. A II. Birodalom egész történetét betöltötte a mindinkább fokozódó sovinizta bacchanália; a német imperializmus uralkodó köreinek szélsőséges csoportjai, élükön a „Pángermán Szövetség”-gel a germán faj világmegváltó jövőjét és világaluralkodó szerepét hirdették. 1891-es kiáltványában a Pángermán Szövetség leszögezte: „Német kultúránk az emberiség szellemi életének ideális magva, és ezért a németiség érdekében tett minden lépés az emberiség egészét szolgálja.”¹²

Elsősorban ez a ragadozó német imperializmus a felelős az első világháború kirobbantásáért.

Németország történelmi fejlődésének atavisztikus, retrográd, eltorzított vonásai melegágyai lettek a különböző reakciós ideológiáknak, amelyek mindamellet, hogy tükrözték a kapitalizmus és az imperializmus világrendszerének fejlődésével felvetett általános problémákat, és rokonságban álltak más országokban kialakult hasonló elméletekkel, sajátosságosan német jelleget képviseltek. Már jóval 1914 előtt találkozhatunk Németországban azokkal a tanokkal, amelyek függetlenül szerzőik világnézetétől vagy tevékenységük más vonatkozásaitól, méltán a hitleri fasizmus ideológiai előfutárainak tekinthetők, amennyiben egy-egy fontos elemmel hozzájárultak a nemzeti szocializmus ideológiájának kialakulásához, előkészítették a talajt a hitleri diktatúra megteremtéséhez.

Mindezeket a német ideológiákat egy jellegzetes, alapvetően fontos közös vonás jellemzi: Németország történelmi múltjának éppen a legreakciósabb, legelmaradottabb, az ország elkésett történelmi fejlődéséből eredő oldalainak dicsőítése, abszolutizálása. Ezeket tartották a sajátosságos „német fejlődés” legértékesebb alkatrészeinek, ezek hozták létre szerintük a németiségnek azt a misztikus nemzeti szellemét, amely a germán világot már az ókortól kezdve elválasztotta szomszédaitól, amely szembenáll a nyugati racionalizmussal és a polgári demokratikus hagyományokkal. Ez a nemzeti szellem éppen immanenciája és a néplélek mélyében gyökerező forrásai által magasabbrendű, a régít és az újat harmonikus egységben szintetizáló társadalom megalkotására hivatott. Valóban, amint Marx megjegyezte, Németország „gondolkodásának elvontsága és fennhéjázása mindig lépést tartott valóságának egyszemélyiségével és alantasságával”.¹³ Ezek a tanok már pre-fasiszta formájukban is egyértelműen a haladás gondolatával szállottak szembe, az uralkodó osztályok ideológiai fegyverei voltak a munkásmozgalom és a marxizmus ellen folytatott harcukban.

¹² *Golo Mann*: Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts. Frankfurt am Main. 1959. 502. l.

¹³ K. Marx és F. Engels Művei, I. köt. 384. l.

Az 1914 előtti germán ideológiákban minden különbözőség és ellentmondásosság ellenére néhány fő vezérelv figyelhető meg, amely azután legkifejezettebb formáját a náciizmusban érte el. Ezek között talán a legfontosabb a nacionalizmus, amelynek kialakulása a legszorosabban összefüggött Németország sajátos fejlődésével. A modern nyugat-európai országokban a nemzeti érzés, a hazafiság, a nacionalizmus a polgári forradalmak korában alakult végleg ki. Érzelmi keretük a nemzeti állam, ideológiai alapjuk a társadalmi szerződésről, a nép szuverenitásáról és szabad akaratnyilvánításáról szóló polgári forradalmi elméletek. A nemzetet az egységes állam és a közös történelmi fejlődés által meghatározott társadalmi közösségnek tekintette — tehát a modern polgári nacionalizmus kialakulásakor távol áll a fajelmélet, a fajok egyenlőtlenségének hirdetésétől. Ezzel szemben Németországban már a nacionalizmus első megjelenésétől, a XVIII. század végétől, a nemzet politikai fogalmát egy alapjában véve biológiai, faji értelmezés helyettesítette. Ennek fő oka a nemzeti egység hiánya, a polgári forradalom elmaradása és főleg, hogy a német nacionalizmus és az azt kifejező romantikus mozgalom — ellentétben a Lessing, Goethe és Schiller nevével összefüggő felvilágosodási irányzattal, a „Sturm und Drang” mozgalommal — mind jobban a francia forradalom, a felvilágosodás, a racionalizmus eszméjével szembeni reakciós visszahatásként, obskurantista, atavisztikus szellemű hagyományként fejlődött.

Ez a romantikus nacionalizmus, amely gyorsan lemondott kezdeti liberalizmusáról, fő hangsúlyát az irracionális legmélyebb, legsötétebb örvényére, a „néplélek” (Volksgeist) hagyományos közösségi ösztönére tette. A „nép” szó sem tudja adekvát módon tolmácsolni a „Volk” kifejezés illeten értelmezésének igazi misztikus tartalmát: dinamikus „természetes” csoportot értettek alatta, amelyet minden más csoporttól gyökeresen megkülönböztet az érzések, az ösztönök, a lelki világ közössége, amelynek alkotóképessége, mindenekelőtt kultúrát alkotó képessége éppen ösztönös közösségi szokásaiban, sajátos intuíciójában nyilvánul meg, függetlenül minden racionális törvénytől. A természethez közelálló, csak ösztöneire hallgató, élettől duzzadó egyén — a korai romantizmus központi alakja — a német biológiai nacionalizmus sémája szerint igazi helyét, biztonságát és civilizációt formáló szerepét a Volksgemeinschaftban, a misztikus, organikus egészet képező népi közösségben találja meg, amelynek elválaszthatatlan részévé válik, amely nem ismer osztály- vagy vallási különbségeket, mivel a néplélek egyedüli és igazi kifejezője. A francia forradalom által megfogalmazott egyenlőség és testvériség elvei a német reakciós romanticizmus szerint csak a Volksgemeinschafton belül érvényesülhettek, a szabadság pedig — és ez a germán ideológiák egyik alapköve lett — távolról sem egyéni szabadságot, hanem mindig és mindenkor csakis a germán népközösség nemzeti függetlenségét, hatalmát, uralkodó helyzetét jelentette.¹⁴

¹⁴ Kitűnően jellemezte a német „szabadságfogalmat” Thomas Mann: „A német szabadságfogalom mindig kifelé irányult, — azt a jogot értették alatta, hogy az ember német lehessen, csak német és semmi más . . . A dacos individualizmus kifelé, a világ felé, Európa és a civilizáció felé egyesült Németországban a rabság, a függőség és a sötét alávetettség megdöbbenő méretével. Ez az individualizmus harcos szolgálékúság volt, és a nemzeti szocializmus még jobban növelte az ellentétet a külső és belső szabadságvágy és a világnak egy olyan nép által rabszolga sorsba való taszításának gondolata között, amely nép otthon annyira rab volt, mint a német.

Miér kell a német szabadságvágnak mindig belső rabságban végződnie? Sőt

A német nacionalizmus fenti értelmezésének kialakulása megfigyelhető a romantikus iskola képviselőinek írásaiban. Alapkövét a herderi „kultúr-nacionalizmus”, a Volksgeist feltalálása rakta le. Herder és követői, Jakob Grimm és mások a nemzeti öntudat felkutatása során a múlthoz fordultak, széles körben tanulmányozták a német középkori mítoszokat, legendákat, népmeséket, népi szokásokat, hagyományokat. Nagyértékű munkáik, amelyek a modern tudományos filológiát alapozták meg, ugyanakkor tápot adtak a német nacionalizmus misztikus értelmezésének. Már Novalis életműve viszont a romanticizmus esztétikai felfogásával való szakítást, a francia forradalommal szembeni éles reakcióként jelentkező politikai romanticizmus-hoz való áttérést jelent. A racionalizmus, a felvilágosodás és a polgári forradalom eszméi ellen elkeseredett támadás, a germán múlt iránti misztikus nosztalgiája, a középkor idealizálása, a paternalisztikus és tekintélyuralmi rendszert megtestestítő organikus „népállam” apológiája — Novalis munkásságának mindezek az oldalai tovább fejlődtek a romantikus iskola más képviselőinél: Franz Baadernél, Adam Müllernél és különösen Friedrich Schlegelnél. Schlegel politikai kiindulópontja: „a rendhez való visszatérés” (Rückkehr zur Ordnung), értve ezen a feudális társadalmi rendszerhez való visszatérést. A középkor, a hithűség, a katolikus egyház és mindenekelőtt az elfajult római birodalmat eltemető germán barbárság világtörténelmi hivatásának felmagasztalása Schlegelnél és követőinél a németországi reakció érdekeit szolgálta, nagy szerepet játszott a burzsoázia forradalmi demokratikus hangulatának faji, sovíniszta világnézetévé való elfajulásában.

A németországi reakciós romanticizmus távolról sem volt elszigetelt jelenség: nagy hatással voltak rá a felvilágosodás és a forradalom eszméi ellen indított konzervatív-klerikális offenzíva angol és francia ideológusai: Burke, de Maistre, Bonald, Chateaubriand — Németországban azonban, éppen sajátos történelmi fejlődése folytán a leghálásabbnak bizonyult a talaj e nézetek befogadására és továbbfejlesztésére. A XIX. századi romantikus történetírás a történelmi fejlődés egyetlen hathatós mozgató erejének a „népleket” tartotta, mindennemű kívülről jövő hatást károsnak és veszélyesnek ítélt, mivel csupán elterelheti az adott népet saját, a gondviselés által meghatározott fejlődési útjáról. Mindennemű racionális és általános emberi mércét elvetve csak a népnek a saját történelmi múltjában gyökerező „organikus” fejlődését tartotta reálisnak és lehetségesnek.

Tévedés lenne azt hinni, hogy ezek a masszív tudományos apparátussal és terjedelmes jegyzetekkel ellátott, nehezen érthető, tudós nyelven fogalmazott akadémikus művek alaptételei csupán a professzori körökben szokásos elvont teoretikus viták tárgyát képezték. Egyetemi katedrákról, iskolai órákon, a sajtó hasábjain, a különféle „hazafias” szervezetek előadásain ezek a gondolatok évtizedről-évtizedre zúdultak a németek fejére. A nép széles köreiből még nem voltak forgalomban — ez a feladat Hitlerre várt —, de nagy hatást gyakoroltak az értelmiség és a középrétegek nagy részére. Ez a hatás csak fokozódott a XIX. század végén, az ország gyors ipari fejlődésével kapcsolatban, amikor egyesült a modern ipari kapitalista társadalom jobboldali kritikájával, amely a kapitalizmust a német nép szelle-

-----
miért kellett végül mindenki más szabadsága, sőt maga a szabadság ellen való merényletté válnia?” (Thomas Mann: Deutschland und die Deutschen. Gesammelte Werke, 12. köt. Berlin. 1955. 564—565. 1.)

métől, hagyományaitól idegennek tartotta, és fokozódott a középkori feudális germán társadalom nosztalgikus romantizálódása. A német reakciós romantikus nacionalizmus újból felvirágzott a századfordulón, különösen az ifjúsági mozgalomban, a Burschenschaftokban és elsősorban a Wandervogel mozgalomban. Ez utóbbi, amely a polgári ifjúság néhány nemzedékét formálta meg ideológiailag, kimondottan irracionális, antiliberális elveken alapult, célját az őstermészethez, a szabad egyéniséghez való visszatérésben, a középkori erényeknek, a germánság szellemének felkutatásában és felélesztésében látta.

Nem kétséges, hogy a biológiai, irracionális nacionalizmus e sajátos német formájának több évtizeden át való széles propagálása előkészítette a német népet a fasizmus embergyűlölő elméleteinek befogadására. Erre figyelmeztette honfitársait 1930-ban, Hitler hatalomrajutása előestéjén Thomas Mann, a XX. századi német kultúra legnagyobb képviselője: „Talán merésznek tűnik napjaink radikális nacionalizmusát egy romantizáló filozófia eszméjével kapcsolatba hozni, mégis van ilyen összefüggés, és azok számára, akik a dolgok közti összefüggések megértésére és mélyebb megvizsgálására törekednek, ez az összefüggés felismerhetővé is válik. Ahhoz, . . . hogy egy politikai mozgalmat, például a nemzeti szocializmust, amelyről most szó van, a szellemi oldalról megerősítsünk, már kell egy bizonyos, az akadémiai-professzori körökből merített filológus-ideológia, germanista-romantika és az északi népekbe vetett hit, amely a misztikus jószándék és az öntelt otrombaság nyelvezetén olyan bemagolnivaló szavakat tukmál rá az 1930-as németekre, mint faji, népi, szövetségi, hősi és a mozgalomhoz csatolja a lelkendező szakbarbárságot . . .”¹⁵ Tizenöt évvel később, a hitleri ezeréves Reich mérlegét felállítva, Thomas Mann már kimondhatta végső ítéletét a reakciós romanticizmus felett: „Egy nyomorúságos tömegszínpalánra lesüllyedve, egy Hitler színvonalára, a német romanticizmus hiszterikus barbárságba süllyedt, a gőg és a gátlatok mámorába, amely most egy nemzeti katasztrófában, egy soha nem látott fizikai és lelki összeomlásban borzalmas véget ér.”¹⁶

A reakciós romantikusok germán nacionalizmusa mellett témánk szempontjából fontos felfigyelni a XIX. századi reakciós német ideológiák másik szembetűnő vonására: az erőszak és a háború dicsőítésére, az erős állam, az erős akarat idealizálására, az emberfeletti tulajdonságokkal rendelkező vezér várására. Ez kétségtelenül szoros összefüggésben állt a biológiai nacionalizmus fejlődésével, azonban nem feltétlenül azonos vele, forrásaiban sem. Tény, hogy a német társadalmi fejlődés folyamán a legnagyobb befolyásuk mindig az „erőszak prófétái”-nak volt. Nemcsak államférfiakra, II. Frigyesre, Bismarckra gondolunk, hanem számos, a legkülönbözőbb elméleti platformon álló ideológusra, akiket ez a vonás egyesített: Luthertől, Novalistól, Fichtetől — Hegelen, Treitschkén, Rankén, Paul de Lagardeon, Chamberlainen keresztül egészen Stephan Georgeig, Spenglerig, Moeller van den Bruckig. A XIX. század folyamán ez a vonal mindinkább dominálóvá vált a német burzsoázia ideológiájában, ami összefüggött a poroszság győzelmével, a nemzeti egység „Machtpolitik”-eszközeivel, katonai úton való megteremtésé-

¹⁵ *Thomas Mann* : Deutsche Ansprache. Ein Appell an die Vernunft. Gesammelte Werke. 12. köt. 541. l.

¹⁶ *Thomas Mann* : Deutschland und die Deutschen. Uo. 574. l.

vel, a polgári liberalizmus vereségével és a burzsoáziának a porosz katonai állam oldalára való átállásával, valamint azzal is, hogy Németországban jobban sikerült, mint bárhol másutt, bevetni az állam osztályfelettségéről, függetlenségéről szóló elméletet.

Mindez rendkívül világosan megnyilvánult például a II. Birodalom hivatalos történetírójának, Heinrich von Treitschke írásaiban. Terjedelmes műveiben Treitschke céltudatosan propagálta Poroszország katonai szellemét és agresszív vezetését, az erős akaratú vezető egyéniségek szerepét, a politikai szabadságnak külpolitikai sikerek érdekében történő korlátozását, a hatalmas állam gondolatát (*Machtstaatsgedanke*), az erőszakot és a háborút: „Háború nélkül egyetlen állam sem létezhet. Minden állam, amelyről tudunk, háborúban keletkezett és elsődleges és alapvető feladata marad tagjainak fegyveres erővel történő megvédése. Ezért háború mindig lesz az emberiség történelmének végéig.”¹⁷

A poroszság katonai szellemének, a háborúnak és a hatalmas államnak dicsőítése Treitschkénel és másoknál lényegében a konzervatív tekintélyuralmi hagyomány megnyilvánulása volt a XVIII–XIX. századi demokratikus-liberális, internacionalista, szocialista elvekkel és mozgalmakkal szemben. Azonban az erőszak, a háború és a barbárság felmagasztalása nemcsak a konzervatív porosz hagyományban öltött testet: ezzel párhuzamosan találkozunk Németországban nem kevésbé reakciós, az irracionális-musban gyökerező, alapjában nihilista, az erkölcs és a gondolkodás minden elfogadott formájával szembe forduló szélsőséges ideológiai irányzattal. Első nagy képviselője az értelmet tagadó, a „vak akarat” elsődlegességét hirdető Schopenhauer. Nietzschénél ez átfogó világnézetté fejlődött, amelybe belevegyültek hagyományos porosz elemek és az akkor befolyásossá vált szociáldarwinizmus is. Nietzsche, a „hatalomra törő akarat” (*Wille zur Macht*) prófétája, a porosz katonai állam dicsőítéséből, a fajok örök egyenlőtlenségének elméletéből (amelyben azonban az árja fajnak még nem tulajdonított különös jelentőséget), az emberiséget megmentő barbárság és bestialitás felmagasztalásából kiindulva, egy olyan ideális társadalmat vázolt fel, amelyben méltán a hitleri Reich prototípusát láthatjuk: a „hatalomra törő akarat”-ot megtestesítő „szőke bestia” meghódítja a tömeget, megörökíti az emberiségnek urakra és rabszolgákra való felosztását, amikor is a biológiai szelekció segítségével létrejön az emberfeletti emberekből álló új elit, amely örökké uralkodni fog a terrorizált, idomított rabszolgák nyájára, az emberiség nagy többsége felett. Látomása realitásában nem kételkedett: „A mostani európainak látványa sok reményt támaszt bennem: kialakul itt egy merész uralkodó faj, egy nagyon értelmes nyájtömeg széles alapján... A rothadt uralkodó rendek megrontották az uralkodó képét. Az »állam«, mint ítélező, gyávaság, mert hiányzik a *nagy ember*, aki mértékül szolgálhat. Végül oly nagy lesz a bizonytalanság, hogy az emberek *minden* akaratérő előtt, amely parancsol, a porba hullanak.”¹⁸

Kérdéses, vajon felismerte volna-e Nietzsche a kis műveltségű, jelentéktelen külsejű szürke plebejus Hitlerben az arisztokratikus világmegváltó nagy embert, ahhoz azonban kétség nem fér, hogy tanai rendkívül nagy hatással voltak a nemzeti szocializmus elméletére és gyakorlatára. Hitler

¹⁷ Heinrich von Treitschke : Politik. I. köt. Leipzig. 1897. 61. l.

¹⁸ Idézi Lukács György : Az ész trónfosztása. Bpest. 1954. 270–271. l.

Nietzschét — Wagner, Lagarde és Chamberlain mellett — hivatalosan mozgalmá egyik előfutárának tekintette, a Mein Kampf sok oldala nem egyéb Nietzsche tételeinek lapos, primitív összefoglalásánál. Joggal írhatta 1937-ben Alfred Bäumler, a nácipárt egyik fémmjelzett teoretikusa: „Amikor ma a német ifjúságot látjuk menetelni a horogkereszt alatt, gondolatunk visszamegy Nietzsche »Unzeitgemässe Betrachtungen«-jére, amelyben először idézte fel ezt az ifjúságot . . . És amikor ennek az ifjúságnak odakiáltjuk: Heil Hitler!, egyidejűleg ugyanezzel a felkiáltással üdvözöljük Friedrich Nietzschét is.”¹⁹

A XIX. századi Németország reakciós elméleteinek szintézisét először Paul de Lagardenál találjuk meg. A különböző szélsőjobboldali, ultranacionalista, antiszemita „népi” (völkisch) mozgalmakra és ideológiákra gyakorolt hatását, amely az 1870-es évektől állandóan fokozódva a századforduló körül és a weimari köztársaság idején érte el tetőfokát, nem lehet túlbecsülni. Szembefordulva Németország kapitalista fejlődésével, élesen bírálva Bismarckot, mindenekelőtt Klein-Deutschland politikája miatt, Lagarde a német nép nemzeti-faji, lelki újjáéledését hirdette, amely új birodalmat hoz létre, és új vallást teremt a zsidó elemektől megtisztított kereszténység és egyes pogány germán elemek egyesítéséből. Hitlert megelőzve Lagarde az államot pusztán szükséges adminisztratív gépezetnek tekintette, a germán történelmi misszió hordozója kizárólag a népi akaratot megtestesítő misztikus lelki egység, a nemzet. A nép csak akkor válhat igazi nemzetté és teremtheti meg az egységes, osztály- és pártharcoktól mentes Volksgemeinschaftot, ha egységesen vállalja isteni küldetését. A német nemzeti megújulás lagardei programjával az európai népeknek módjukban volt közelebb-ről megismerkedni fél évszázaddal a szerző halála után: mindenekelőtt a zsidók, valamint a haladó gondolkozásúak kegyetlen fizikai kiirtása;²⁰ a hódító háború mint a germán szellem legmagasabb megnyilvánulásának szentesítése; Közép-Európa egyesítése egy új Gross-Deutschlandban és Ausztria szláv lakosságú területeinek germán gyarmatosítása; ezután Kelet-Európa és a Balkán egész területének meghódítása és gyarmatosítása; a germán faj fő ellenségének, Oroszországnak szétrombolása, ami elengedhetetlen az élettér-probléma megoldásához. E magasztos célok eléréséhez azonban a német népnek mindenekelőtt vezérre, Führerre van szüksége: „Csak egyetlen férfiú tiszta, erős, valódi uralkodói akarata segíthet rajtunk, nem pedig a parlament, a törvények vagy erőtlenség egyének becsvágya.”²¹

Innen már csak egy lépés Hitlerig, és ezt a lépést Houston Stewart Chamberlain tette meg. Chamberlain azonban, ez az elnémetesedett angol, aki házasságával — Wagner Richard leányát vette el — és egész elméleti tevékenységével igyekezett túlkompenzálni származását, mégsem tekintette magát a „tudományos” fajelmélet feltalálójának. Ez a megtisztelő cím a francia Gobineaut illeti. (A fajelmélet kidolgozása — valóban nemzet-

¹⁹ Idézi: *Elisabeth Wiskemann*: The Rome—Berlin Axis. London, 1949. 341. l. Egyik találkozásuk alkalmából Hitler értékes ajándékként Nietzsche összes műveinek luxuskiadását adományozta Mussolininak.

²⁰ 1944-ben, a zsidókérdés „végleges megoldása” idején a Wehrmacht katonái között szétesztették Lagardenak a zsidóság megsemmisítését követelő cikkeinek új kiadását. (*Fritz Stern*: The politics of cultural despair. Berkeley. 1961. 63. l.)

²¹ *Paul de Lagarde*: Die Religion der Zukunft. Deutsche Schriften. München. 1937. 286. l.

közi alkotás, de csak Németországban vert igazán gyökeret.) 1853—55-ben megjelent „Essai sur l'inégalité des races humaines” című munkájában Gobineau „bebizonyította”, hogy az emberiség különböző fajokra oszlik, amelyek közül egyesek törvényszerűen felsőbbrendűek, hogy nagyobb fokú vérkeveredés elkerülhetetlenül faji degenerációhoz és következésképp kulturális és politikai elfajuláshoz vezet, és végül, hogy a magasabbrendű fehérbőrű fajok között is a legmagasabbrendű az árja faj, valamennyi eddigi civilizáció megteremtője. Ezt a felfedezést fejlesztette tovább Chamberlain „Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts” c. főművében, amelyben nem a XIX. század, hanem a náci fajelmélet alapjait fogalmazta meg. Chamberlainre nagy hatással volt a szociáldarwinizmus, a természetes kiválasztás darwini tanításának az emberi társadalomra való alkalmazása. Nála már a faj a társadalmi fejlődés egyetlen tényezője, az emberiség történelme a fajok szüntelen harca, amelyből ki van rekesztve minden társadalmi mozzanat.

Chamberlain jobban a központba állította a zsidókérdést, mint Gobineau vagy Lagarde. Művében az antiszemitizmus addig legmagasabb fokára hágott, pedig az már a középkor óta a német élet állandó jelensége volt. Adózott az antiszemitizmusnak majdnem minden német gondolkodó (a kevés kivétel közt van Lessing, Goethe, Schelling és Hegel), s 1813 óta mind nagyobb politikai szerepet játszott. Chamberlain gondolatmenete elég egyszerű: az ókor hármass örökségét — a görög művészetet és filozófiát, a római jogot és Krisztus egyéniségét — hárman örökölték: két tiszta faj, a germán és a zsidó, valamint a mediterrán „népi káosz” (Völkerchaos). Közülük csak a germánok érdemelték ki az örökséget, de fellépésük késése miatt már eltorzított formában kapták meg két vetélytársukon keresztül, akik mindent, amihez hozzányúlhatnak, megfertőznek. Az egész korai középkort kitöltő faji háború során a germánok fokozatosan kiharcolták örökségüket a bitórlók kezéből, és a XIII. századtól kezdve az új, megtisztult faj hozzákezdett egy új civilizáció felépítéséhez. A germán faj a kultúra egyetlen hordozója, az emberiség többi részei nem képesek kultúrát fejleszteni, és így nincs is létjogosultságuk. A történelem végcélja: a zsidóság kiirtása és a teljesen tiszta uralkodó faj megteremtése.

Chamberlain embergyűlölő könyvét, amely szembeszállt az emberiség és így a német nép minden haladó hagyományával, a legsötétebb misztikus, obskurantista szellem hatja át. Nietzschét követve az objektív igazság felismerésén alapuló racionális gondolkodást a mítosszal helyettesíti. Szerinte minden gondolkodás mítikus jellegű, az ember megalkotja a saját mítoszáit. Chamberlain „mítoszelmélete” már egyenesen vezet Hitlerhez és Rosenberg „XX. század mítoszá”-hoz.

Chamberlain lázálma nagy hatást gyakorolt a germán világalom megteremtésére vágyó II. Birodalom agresszív uralkodó köreire. Rajongói közé tartozott Vilmos császár is, aki elmélyülten tanulmányozta a „mester” művét és éveken keresztül intenzív levelezést folytatott vele. Az első világháborús vereség visszavonhatatlanul megingatta Chamberlain hitét koronás tanítványában. Kétségbeesése azonban nem tartott sokáig. Élete alkonyán, 1923-ban találkozott Bayreuthban Hitlerrel, és másnap lekes levelet küldött a fiatal náci párt vezéréhez: „Hatalmas feladatok várnak Önre. A németiségbe vetett hitem egy percig sem ingadozott, de reménykedésem, bevallom, mélypontra jutott. Ön egycsapásra átváltoztatta lelkiállapotomat. Az a tény, hogy a legnagyobb szükség órájában Németország egy Hitlert szül magának,

bizonyítja életerejét, úgyszintén azok a hatások, amelyek belőle áradnak, mert ez a kettő — szellemiség és hatás — össze van kapcsolva . . .”²² A XIX. századbéli német faji bestialitás átnyújtotta a stafétabotot az új nemzedéknek, melynek teljesítményei legmerészebb vágyálmait is túlszárnyalták.

Hitler eredetisége nem világnézeti téren nyilvánult meg — bőven meríthetett és merített is a már készen levő különböző reakciós ideológiákból —, hanem abban, hogy azokat kivitte az utcára, a tömegek közé, és felhasználva a rendkívül alkalmas társadalmi és politikai helyzetet, erős politikai tömegmozgalmat kovácsolt össze. A biológiai sovinizmus, az erőszak idealizálása, bármennyire fontos alkotóelemei is voltak a náci ideológiának, mégsem bizonyultak volna elegendőnek a cél eléréséhez, ha nem párosulnak radikális áforradalmi szociális demagógiával, amely egy sajátos „nemzeti szocializmus” felépítését tűzte ki programjául. Ezen a téren sem kellett azonban ideológiai ugart feltörni: a sajtóságoosan német, az ország fejlődésének legmaradibb oldalait eszményesítő tanok szerzői már régen körvonalazták a különlegesen német, helyesebben porosz „szocializmust”. Ez lényegében nem volt egyéb, mint a porosz „osztályfeletti” katonai bürokratikus államnak és az általa kitenyésztett erényeknek szocializmussá való átkeresztelése. A „porosz szocializmus” teoretikusai szerint mindegyik népnek megvan a maga sajátos szocializmusa. Ezek között az egyetlen igazi szocializmus a porosz-német, amely nem proletár, nem internacionalista, nem egyenlősítő, nem materialista, hanem a nemzet misztikus, tökéletes egységéből származik, felülemelkedik a tulajdon és a tulajdontalanság, a tőke és a munkaerő, a város és a falu fogalmain, a gazdasági élet új szellemi értelmezését testesíti meg. A „porosz szocializmus” — apologétái szerint — szigorúan hierarchikus, fegyelmezett, katonai szellemtől áthatott, célja a német nép létfeltételeinek javítása a mindenható állam révén. Alapja a termelőerők magántulajdona, a magántulajdon joga azonban csak a közösség iránti teljes felelősségtudat szellemében, az állam szolgálatában és az államhatalom utasításai alapján alkalmazható. Az egyén önként a közérdek alá rendeli érdekeit, sőt azonosítja azokat az államéval, a tőkés és a munkásosztály érdekei összefonódnak egy, az államnak alárendelt korporatív rendszerbe, melynek feladata az autarchikus hadigazdálkodás felépítése.

A „porosz szocializmus” gondolata — vagyis a porosz katonai állam legvisszataszítóbb oldalainak idealizálása és továbbfejlesztése — már a XIX. század elején jelentkezett, Friedrich List írásaiban, aki megpróbálta szintetizálni a germán faj felsőbbrendűségének elméletét a poroszországi ideológiájával és a munkásosztályt organikusán magába foglaló államkapitalista rendszer gondolatával, majd Adolph Wagner és mások továbbfejlesztették.

Igazi virágzását a „porosz szocializmus” koncepciója az első világháború éveiben érte el. A háború idején, különösen az 1916–18-as katonai diktatúra alatt a gazdasági élet állami irányítása és közvetlen szervezése Németországban addig sohasem látott méreteket öltött. Lényegében ekkor megtörtént az első kísérlet a magántőkének és a katonai államnak az állami hadimonopolisztikus kapitalizmus rendszerébe való egyesítésére. Ez lett a „porosz szocializmus” eszményképe, e rendszer egyik szervezője pedig, Walther Rathenau — a korporatív Volksstaat teoretikusa.

²² Idézi: *William L. Shirer* : *The Rise and Fall of the Third Reich*. London 1961. 109. l.

A „porosz szocializmus” elméletét legrészletesebben Spengler „Preussentum und Sozialismus” és Sombart „Deutscher Sozialismus” című könyvei tartalmazzák. (Moeller van den Bruck nézeteiről később lesz szó.) Spengler az „igazi” szocializmussal, az I. Frigyes Vilmos alapította és a hierarchikus elven, a kötelességtudáson, a fegyelmen és a munkán alapuló, a nép egészét összefoglaló bürokratikus „porosz szocializmus”-sal szembeállította Angliát, amely a személyi függetlenséget és az individualizmust testesítette meg, szemben Poroszország szocializmusával és személyek feletti közösségével. Sombart hangsúlyozta, hogy nem egy proletár rendszerről, hanem a nemzet keretein belül az egész lakosságot összefoglaló szocializmusról van szó, ahol az élet legkisebb részletét is szabályozza egy szigorú hierarchikus rendszer. Ezt fejlesztette tovább a nyíltan fasisztává vált Ernst Jünger, aki az „elemi erő”-t képviselő munkás szerepét hangsúlyozza a „porosz szocializmus”-ban a polgárság halott világával szemben.²³

A „porosz szocializmus” gondolatáról beszélve nem hagyhatjuk figyelmen kívül az attól függetlenül fejlődő, de az eklektikus náci világnézetben vele összefonódó „szociálimperializmus”-t, vagyis a szociális kérdésnek imperialista háború és hódítások révén való megoldását kereső elméletet. Ez távolról sem sajátosan német irányzat: exponensei között találjuk a „demokratikus”, a munkásosztályon alapuló gvarmatosítást hirdető Disraelit, Joseph Chamberlaint és Cecil Rhodest. A fasiszmus olasz és német válfajának ideológiája szempontjából azonban talán a legfontosabb az olasz Nemzeti Párt vezérének, Enrico Corradininak az első világháború előtti agitációja. Corradini szerint az osztályharc nem osztályok, hanem nemzetek közt érvényesül. A proletariátus és a burzsoázia közötti osztályharc tényleges megnyilvánulása az olyan nincstelen, proletár országok, mint Olaszország harca a szomszédos burzsoá, plutokrata nemzetekkel. Az efféle „szociálimperializmus” természetszerűen sok hívet talált Németországban, ahol hasonló nézetekkel nemcsak a polgár Friedrich Naumann-nál, hanem a jobboldali szociáldemokratáknál, Heinrich Cunownál és Alexander Parvus-Helphandnál is találkozunk.

A „porosz szocializmus” és a „szociálimperializmus” eszméi kétségtelenül termékennyé tették azt a földet, amelyen később a nemzeti szocia-

²³ Az „igazi” vagy német szocializmus mély tartalmi elemzését és megsemmisítő kritikáját Marx és Engels adták a Kommunista Kiáltványban, s az mit sem veszített értékéből azáltal, hogy 75 évvel a spengleri—sombarti elmefuttatások előtt jelent meg. A marxizmus alapítói rámutattak arra, hogy a német „igazi szocializmus” elméletének hordozója az ország ipari fejlődésétől rettegő német kispolgár, aki „büszke volt rá, hogy legyúrta a »francia egyoldalúságot«, hogy a valóságos szükséglet helyett az igazság szükségletét, a proletár érdeke helyett az emberi lény érdekét, az általános ember érdekét képviselte, az emberét, aki nem tartozik osztályhoz, aki egyáltalán nincs meg a valóságban, aki csak a filozófiai képzelet ködfelhőiben él . . .

Az »igazi« szocializmus számára tehát megjött a várvavárt alkalom arra, hogy a politikai mozgalommal szembeszegezze szocialista követeléseit, hogy a hagyományos átkokkal sújtsa a liberalizmust, a képviselői államot, a polgári konkurenciát, a polgári sajtószabadságot, a polgári jogot, a polgári szabadságot és egyenlőséget és a néptömegeknek azt prédikálja, hogy ennél a polgári mozgalomnál nincs mit nyernie, sőt inkább mindent elveszíthet . . .

Az »igazi szocializmus« a német nemzetet a normális nemzetnek és a német nyárspolgárt a normál embernek kiáltotta ki. A német nyárspolgár minden hitványságának rejtett, magasabb, szocialista értelmet tulajdonított, amely megvilágításban ez a hitványság éppen az ellenkezőjét jelentette . . .” (Marx—Engels. Válogatott Művek I. köt. Bpest. 1949. 35—36. l.)

lizmus mérgezett gyümölcse oly gazdag aratást adott. A náciizmus genezise szempontjából azonban sokkal fontosabb egy olyan politikai mozgalom, amely ezektől függetlenül, a német világ perifériáján, Ausztriában alakult ki a századfordulón: dr. Karl Lueger bécsi főpolgármester Keresztényszocialista Pártja, amelynek tevékenysége kitörölhetetlen hatást gyakorolt a bécsi éjjeli menedékhelyek lakójára, a bukott festőművészre, Hitler Adolfra. Az osztrák fővárosban akkoriban két szélsőségesen reakciós politikai mozgalommal ismerkedhetett meg: Lueger pártjával és a Schoenerer-féle Nagynémet Párttal. Hitler egyértelmű politikai rokonszenvvel a nagynémet egységet követelő, élesen antiszemita, faji programú Schoenerer-mozgalom felé fordult. Már ekkor felfigyelt azonban a Nagynémet Párt sarkalatos gyengeségére, amely valamennyi akkori német reakciós politikai pártot jellemzett: közömbösséget tanúsított a mind égetőbbé váló szociális kérdéssel szemben, és kizárólag a polgárság felé fordult. Így eredménytelenségre volt ítélve. A Mein Kampfban Hitler levonta a tanulságot: „Mindaz, amit ez a nagynémet férfi végiggondolt, elméletileg helyes volt, de hiányzott belőle az erő és a megértés ahhoz, hogy ezt az elméleti felismerést a tömegek számára hozzáférhetővé tegye, nem tudta olyan formába öltöztetni, hogy a széles néptömegek számára megérthetővé váljék... Egy világnézetnek azonban csak akkor van kilátása a győzelemre, ha a nagytömegek vállalják az új tanok képviselését és az elkerülhetetlen harcot. Az alacsonyabb néprétegek jelentőségének és értékének félreismeréséből fakadt azután Schoenerernél a szociális kérdés teljesen elégtelen felfogása... Minthogy Schoenerer és követői elsősorban a polgári rétegekhez fordultak, az eredmény csak nagyon gyenge és szegényes lehetett.”²⁴

A XX. századi reakciós tömegmozgalmak politikai taktikájának ezt az alapvető szabályát jól felfogta Schoenerer vetélytársa, Karl Lueger, aki Hitler számára élete végéig a politikai vezér mintaképe maradt. Féktelen szociális demagógiájával, radikális plutokrataellenes jelszavaival, antiszemitizmusával Lueger megszerezte Bécs legnépesebb rétegének, a kispolgárságnak és a lumpenproletariátusnak feltétlen támogatását, olyannyira, hogy 1907 után pártja a parlament legnépesebb frakciójává vált. Hitler Lueger programjával sok lényeges vonatkozásban nem értett egyet — az ugyanis támogatta a katolikus egyházat, a monarchia integritását védte, ellenezte a nagynémet egységet, a zsidóságot vallási, nem pedig faji alapon támadta — ellenben taktikájáról csak a legnagyobb elragadtatással nyilatkozott. Lueger tevékenységéből Hitler két alapvető fontosságú tanulságot vont le. Az egyik: „Pontosan megértette, hogy a polgárság felső rétegeinek politikai küzdőképessége manapság nagyon csekély és nem elegendő egy új nagy mozgalom győzelmének kiharcolásához. Politikai pártját tehát elsősorban a létében fenyegetett középosztályra alapozta, és ezzel csak nagyon nehezen eltántorítható, áldozatkész, kitartóan harcoló híveket szerzett magának... A győzelemhez szükség van a nagytömegek gyermekeire. Egyedül a nép fiaiban él a véres küzdelem megvívásához szükséges elszántság és kitartás.”²⁵ A másik tanulság: „Hajlott minden meglévő hatalmi eszköz felhasználására, igyekezett a fennálló hatalmi intézményeket a maga számára megnyerni, hogy

²⁴ Mein Kampf. 107—110. l.

²⁵ Uo. 108—112. l.

ezekből a régi erőforrásokból a mozgalom számára minél többet meríthessen.”²⁶

Hitler alapkövetkeztetése Lueger és Schoenerer mozgalmainak összehasonlításából: egyesíteni kell a nagynémet faji ideológiát a szociális demagógiával és a kispolgárságon és a deklasszált elemeken épülő tömegmozgalommal; továbbá, ebből kiindulva lesni az alkalmas pillanatot a „régierőforrásokkal” való szövetség megkötésére, hogy „a fennálló hatalmi intézményeket” a maga számára meg tudja nyerni.

Lueger keresztényszocialista mozgalma sok tekintetben a hitleri nemzeti szocializmus elődjét képezte. A tőkés társadalom reakciós luegeri bírálata azonban csupán periferikus, rendkívül felszínes és vulgáris megnyilvánulásának tekinthető annak a meglehetősen széles jobboldali antikapitalista ideológiai irányzatnak, amely az európai kapitalizmus gyors fejlődésével párhuzamosan nőtt és fejlődött, és a századforduló körül a vilmosi Németországban csúcsosodott ki.

A kapitalizmus e kritikáját annyiban lehet egységes irányzatként, jobboldali, sőt különösen később, reakciós kritikaként elemezni, amennyiben képviselőit — az állásfoglalásaik közötti alapvető különbségek ellenére is — egyesítette az elkerülhetetlen történelmi fejlődéssel szembeni tiltakozás, a múlthoz való visszafordulás, a visszahozhatatlanul eltűnt állapotok romantizálása és a visszahozásuk lehetőségéről táplált hit. Ez a tendencia eredetileg az ipari forradalom és a kapitalista rendszer által kiváltott leírhatatlan tömegszenvedés feletti jogos felháborodás szüleményeként keletkezett (Angliában például Blake és Coleridge műveiben), majd a kisárutermelés (Sismondi, Proudhon) és a feudális középkor (Carlyle, Ruskin) dicsőítésévé fejlődött. A XIX. század közepétől kezdve, a tudományos szocializmus megjelenése után ez az antikapitalista kritika — bár a továbbiakban is számos helytálló megállapítást tartalmazott — mindinkább a modern társadalom minden jelenségének, magának a haladásnak a negációjává, a múlt jövőbe való fordításának elméletévé vált. A kapitalista gépi termeléssel a kisárutermelést, sőt a terménygazdálkodást, a polgári liberalizmussal a tekintélyuralmat és a hierarchiát, a polgári demokráciával a rendi államot, a racionalizmussal az irracionalizmust és a misztikát állították szembe. Mivel a szocializmusban pusztán a kapitalizmus továbbfejlődését látták, mind élesebben szocialista-ellenes irányt vettek. Ezek a hangulatok táptalajukat elsősorban a kapitalizmus által egzisztenciálisan legjobban fenyegetett kispolgárság, kisiparosság stb. körében találták. A XIX. század végén és a XX. század elején a kapitalizmus jobboldali kritikája már olyan teoretikusokat ihletett meg, akiket — mindegyiket a maga módján — joggal a fasizmus elméleti előfutárainak tekinthetünk: Franciaországban a szindikalista Georges Sorel, a nacionalista Auguste Barrès, a monarchista Charles Maurras, Olaszországban Enrico Corradini és Gabriele D’Annunzio stb. tartoznak ide.

A világháborúba rohanó tőkés Európában az osztályellentétek kiéleződése, a munkásmozgalom növekedése, a kapitalizmus általános válsága érlelődésének hatására ezek az eredetileg kapitalista-ellenes, reakciós ideológiák mindinkább tért hódítottak a burzsoázia körében. Németországban a sajátosságosan eltorzított fejlődés, a polgári forradalom elmaradása, a kapitalizmus késői, de annál rohamosabb fejlődése, a II. Birodalom súlyos gazdasági, társa-

²⁶ Uo. 108. l.

dalmi, politikai ellentmondásai megteremtették azt a talajt, amelyen a konzervatív antikapitalizmus találkozhatott a reakció „hagyományos” elméleteivel: a romantikus, biológiai nacionalizmussal, a fajelmélettel, az állam, a hódítás és az erőszak felmagasztalásával, a talajtalan nihilizmussal, a „porosz szocializmus”-sal és a „szociálimperializmus”-sal. Az első világháború előtti német intellektuális jobboldalt mindinkább a modern liberális nyugati kapitalista társadalom ellenes hangulat jellemezte, amely a kapitalizmus kritikáját a szélsőséges nacionalizmussal egyesítette, a nyugati demokráciák „külsőleges szabadságával” szembeállította a germánok „belső lelki szabadságát”, a modern liberális kapitalista életmóddal, a racionalizmussal és a felvilágosodással szembeállította a német nép „szellem”-ét, idealizálta középkori farsai hagyományait és erényeit, „különös fejlődés”-ét, amely a kapitalista társadalomnál magasabbrendű kivezető utat tud mutatni a demokrácia ellentmondásából.

E világnézet kialakulására a legnagyobb hatást Nietzsche mellett kétségtelenül az abban az időben rendkívül népszerű Dosztojevszkij gyakorolta (különösen „A nagyváros homályából”, „Az ördögök” és „A Karamozov testvérek” c. műveivel). Dosztojevszkij miszticizmusa és irracionálizmusa, mély pesszimizmusa az emberiség jövőjét illetően, haladásellenessége, a kapitalizmus, a nyugati demokrácia és a materializmus elleni támadása, a szocializmus iránti izzó gyűlölete, befelé fordulása, a szenvedés és az önmegalázás kultusza — a titáni zseni megrendítő erővel tolmácsolt világnézete mély nyomot hagyott a XX. század elejei Németország intellektuális életében.

Mindez igen plasztikusan megnyilvánult abban az áramlatban, amelyet Deutsche Bewegung gyűjtőnévvel szoktak megjelölni, és amelynek talán legjellegzetesebb képviselője Moeller van den Bruck.

Moeller van den Bruck — Dosztojevszkij német fordítója — műveiben Lagarde nyomdokaiban haladva szintetizált minden Hitler előtti reakciós német ideológiát és domináló teoretikusa lett annak a „konzervatív forradalom”-nak, amelyet maga nevezett el így. Moeller szerint az emberiség egyetlen megmaradt értéke a létért folytatott harc, amely minden fejlődés kizárólagos mozgató ereje, ideálja a „hősi élet”, melynek legmagasabb megnyilvánulása a háború. A faji nacionalizmusból kiindulva, a világ népeit három kategóriára osztotta: kiüregedettekre (angol, francia, spanyol), embrionális állapotban levőkre (orosz, amerikai) és az élet uraira — az ifjú népekre, melyekhez kizárólag a németeket sorolta. Németország feladata Európa feletti uralmának megteremtése és a Gesamtdeutschland megalapítása. Dicsőítette az „ősi porosz erények”-et: a fegyvelmezettséget, az aszketizmust, az engedelmességet, az egyén érdekének a köz érdeke alá való rendelését. A jövő „germán szocializmus”-át, amely nem osztályszocializmus, hanem „népi szocializmus” lesz, ezekre a hagyományokra gondolta építeni.

Mindez mély miszticizmussal és a pusztá rombolást dicsőítő talajtalan nihilizmussal párosult. A háború elvesztése után írt következő soraiból világosan kitűnik a fasizmussal való szoros rokonsága, mégha hitlerék ezt nem is igen ismerték el: „Megsemmisítésünk olyan lehetőségeket rejt magában, amelyeket ellenségeink sohasem tételeztek volna fel. Az olyan élet titokzatosságát hordozza magában, amelyben az embereknek már nincs többé veszténivalójuk, amikor egy nép már csak ilyen egyénekből áll... Feladatunk: lehetetlenné tenni a világ megbékélését. Hivatásunk: lelkileg ingerelni a kényelemben élőket. És csodánk akkor következik be, amikor népünk,

amelynek tudomására adták, hogy semmisítse meg magát, ebből a forradalmi öngyilkosságból megteremti politikai újjászületésünket.”²⁷

Legfontosabb műve az 1923-ban megjelent „Das Dritte Reich”, amelynek címe megadta a nácik egyik fő jelszavát. Már első soraiban leszögezte: „Egy háborút el lehet veszíteni. A legszerencsétlenebb háború sem helyrehozhatatlan. A legsúlyosabb béke sem végleges. De egy forradalmat meg kell vívnunk.”²⁸ Milyen legyen ez a forradalom? Semmiképp sem szocialista a marxista értelemben — hiszen a marxista szocializmust a zsidók találták ki. Proletárforradalom sem lehet, mivel a proletariátus szerinte nem is ténylegesen létező kategória, hanem pusztán egy mesterséges osztályöntudat képződménye. Ellenkezőleg, egyik fő feladata lenne a proletariátus visszatérítése a nemzet soraiba, a nemzettel való kibékítése. A háború meggyőzően bebizonyította, hogy a „tőkés” és a „proletár” fogalmak nem osztályokra, hanem nemzetekre vonatkoznak.

A moelleri „konzervatív forradalom” ugyan egy szocialista társadalom felépítését tűzte ki célul, de — mivel „minden népnek megvan a maga szocializmusa”²⁹ — ez egy sajátosan germán szocializmus lenne, amely Fichte, Stein, List eszményeinek, a középkori germán intézményeknek, a céheknek, rendeknek stb. szintézisét jelentené egy „organikus” korporatív állam keretein belül. Ez a „szocializmus” szembefordulna nemcsak a marxizmussal, hanem a polgári liberalizmussal és az egész modern kultúrával, visszaállítaná a germán középkor „tényleges szabadság”-át. A konzervatív forradalom azonban nem támaszkodhat a német konzervativizmus hagyományos erőire — junkerekre, monarchistákra, nagyburzsoáziára stb. —, mivel egyetlen vágyuk az 1914 előtti rendszer újjáteremtése, ehelyett viszont egészen másra van szükség. A III. Birodalom felépítésének moelleri terve nemigen megy túl a homályos közhelyeken és a misztikus általánosításokon. Programjának tulajdonképpen csak egy konkrét, sarkalatos pontja van: a germán hagyománnyá emelt vezéri gondolat, a Führergedanke. Vezér kell, aki Németországot kivetesi az összeomlásból, aki megteremti a III. Birodalmat, aki személyében megtestesíti az összes társadalmi csoportok eszményeit és biztosítja Európa békéjét a Gross-Reich és a német fegyverek győzelme alapján: „Olyan vezérekre van szükségünk, akik a nemzettel azonosítják magukat, akik a nemzet sorsát saját sorsuknak tekintik, akik, akár a régi vezérosztályból származnak, akár pedig új vezérosztályt teremtenek, minden határozottságukat, akaratukat és törekvésüket a német nép jövőjének szentelik.”³⁰

Néhány hónappal Moeller könyvének megjelenése után, 1923. november 9-én, az általa áhított vezér megtette első kísérletét a hatalom átvételére.

A fasizmus mint sajátos társadalmi-politikai jelenség az első világháború utáni éveknek, a kapitalizmus általános válságának szüleménye. Gyökerei azonban a messze múltba nyúlnak vissza: Németországban, ahol a fasizmus legélesebb formáját öltötte fel, az ország súlyos, sok tekintetben deformált történelmi fejlődésébe, azokba a reakciós elméletekbe, amelyek már évtizedekkel a nemzeti szocializmus megjelenése előtt Hitler bestiális ideológiájának minden lényeges vonását tartalmazták. A nácik feladata az volt,

²⁷ Moeller van den Bruck : Das Recht der jungen Völker. Berlin. 1932. 103—108. l.

²⁸ Moeller van den Bruck : Das Dritte Reich. Hamburg. 1923. 1. l.

²⁹ Uo. 73. l.

³⁰ Uo. 227—228. l.

hogy felhasználva a rendkívül alkalmas körülményeket, ezt az ideológiát — primitivizált, eldurvított, nyers formában — kivigyék az utcára, a tömegek közé.

Németország háborús veresége teremtette meg a talajt a fasiszta tömegmozgalom számára. A katonai összeomlás váratlanul érte a népet — a hivatalos propaganda az utolsó hetekig győzelmekről harsogott. A versaillesi béke megalázó feltételei mély nemzeti elkeseredést váltottak ki. Rövidesen általános lett a kiábrándulás a polgári demokráciából is: a weimari köztársaság, amely egy proletárforradalom kegyetlen leveréséből született, és semmiféle demokratikus hagyománnyal nem rendelkezett, nem válhatott demokratikus állammá, már eleve nem teljesíthette a hozzáfűzött reményeket, hanem a monopoltőkés-junker szövetség uralmának spanyolfala lett. A szilárd társadalmi alap nélküli köztársaság csak átmeneti formáció lehetett.

Találón mondták a weimari köztársaságról: „A császár elment, de a tábornokok megmaradtak.” Ez meg is felelt a valóságnak: az új, „demokratikus” Németországban a régi hadsereg és annak arisztokratikus tisztikara megőrizte kiváltságos helyzetét, sőt meg is szilárdította, mivel az összeomlás általános zűrzavarában, a berlini, müncheni és a ruhrvidéki forradalmi munkások ellen végrehajtott kíméletlen fellépésével bebizonyította, hogy az egyetlen szervezett erő, amelyre az uralkodó osztályok feltétlenül számíthattak. Bármennyire hangoztatták a köztársaság 14 éve alatt a hadsereg „politika-mentességét”, „osztályfelettségét”, a Reichswehr minden válságos pillanatban fellépett a tőkés rendszer védelmében.

A weimari köztársaság sorsa tulajdonképpen már néhány órával a forradalom győzelme után, 1918. november 10-re virradó éjszakán megpecsételődött, amikor Ebert, a jobboldali szociáldemokraták vezére telefonon megkötötte hírhedt egyezségét Gröner főszállásmesterrel, a hadsereg tényleges vezetőjével. A porosz-német katonai kaszt gőgös képviselői némi undorral kezelték a nyergesmester Ebertet, a hentes Noskét és a hozzájuk hasonló társaikat, érdemeiket azonban messzemenően elismerték. Nem kétséges, hogy a jobboldali szociáldemokraták, a proletárforradalom iránti gyűlöletükben és félelmükben, megmentették a német reakció hagyományos erőit, szoros szövetséget kötöttek velük, hatalomra juttatták őket és előkészítették a talajt a véres hitleri diktatúra számára.

Egy hónappal a compiégnei fegyverszünet aláírása után, 1918. december 11-én a Brandenburgi kapunál fogadta Ebert a zászlókkal, fegyverekkel és zenekarral hazatérő frontkatonákat: „Üdvözöllek benneteket, akik veretlenül jöttök vissza a csatatererről!”³¹ E szavakkal Ebert elsőnek vette igénybe a háború utáni reakció, sovinizmus és revansizmus talán legfontosabb propaganda fegyverét: a Dolchstoss, a tórdöfés legendáját, azt a hamisítást, hogy a német hadsereg valójában nem vesztette el a háborút, zászlóit dicsőség és győzelem övezte, a vereséget egyedül a német népet háthatamadó „belső ellenség” — a szocialisták, marxisták, a bolsevikok, a pacifisták, a zsidók stb. — okozta. Ez a hazug koncepció lett a haladó elemekkel való leszámolás, a porosz militarista hagyomány megőrzésének, a második világháború előkészítésének ideológiai alapja.

Az 1918 utáni évek Németországában a súlyos megrázkódtatások hatására, az elkeseredés és a csalódás atmoszférájában a széles tömegek fogékonyak lettek az irracionalizmusra. Azok a végzetes események, azok a kataklizmikus

³¹ John W. Wheeler-Bennett : The Nemesis of Power, London. 1956. 31. l.

változások, amelyek néhány év alatt a szemük előtt játszódtak le és mindenkinek az életét kifordították rendes medréből, az irracionális győzelmének tüntek. Vajon milyen ésszerű érvekkel lehetett volna megmagyarázni a négy és féléves tömegmészárlást, a villámgyors összeomlást — néhány hónappal a diadalittas bresti béke aláírása után —, a milliókat tönkretévő, csillagászati számokba kifutó inflációt, az egész ország gazdaságát megbénító válságot? A megszokott rend, a társadalom és normái, maga a racionális emberi lét — megsemmisült. Az egyén a vakon pusztító, ésszel felfoghatatlan elemi erők védtelen játékszerévé vált. Széles társadalmi rétegek felett vált úrrá a reménytelenség, a kilátástalanság, a kétségbeesés.

Mindezek alól a hatások alól nem maradhatott teljesen mentes a munkásosztály sem. A súlyos megpróbáltatások, a forradalom veresége, a szociáldemokrácia nyílt árulása sokakban megrendítette azt a racionális világnézetet, amelyet évtizedeken keresztül nevelt beléjük a munkásmozgalom, lejáratta a racionális gondolkozást, megrendítette a hitet magában az észben. A munkásosztály soraiban azonban ezek a hangulatok még nem voltak túl erősek — a kommunista párt minden nehézség ellenére egyre izmosodott, növelte befolyását. Magukkal ragadták viszont a kispolgárság, a tisztviselő réteg, a lumpenproletariátus nagyrészét. Mindaz, ami a korábbi fejlődés folyamán lerakódott ezekben a rétegekben, újult erővel lobbant fel: a kétségbeesés, a csodavárás, a régi vezetőkől való kiábrándulás, az új vezér és az új, „igazi” forradalom várása százezreket ragadott magával. Ez az irracionális, nihilista hullám ugyanakkor nagyon is konkrét gazdasági valóságon alapult: éppen a korábban oly szolid középrétegek anyagi és társadalmi helyzete ingott meg a legjobban, biztosított egzisztenciájuk megrendült, sőt szinte varázsütésre összeomlott. Honnan lehetett volna várni a kivezető utat? Az egész világ összefogott Németország ellen, — tehát csak egy nemzeti megújulásban, a régi „páncélos ököl” újjáteremtésében; a kapitalizmus hagyományos gazdasági rendszere összeomlott —, tehát csak valamiféle „német” szocializmusban; Németország nagy, erős és gazdag mindig csak az antidemokratikus korszakokban volt, — tehát a szélsőséges reakcióban rejlik a kivezető út; évszázadok óta a megoldások mindig felülről jöttek, — tehát egy új vezér erős hatalma nyithatja csak meg a jobb jövő kapuját.

Új életre keltek a tragikus német múlt legsötétebb kísértetei. Az elveszett külső háború összefonódott a kíméletlen belső polgárháborúval; a kieli matrózlázadás, az 1919-es berlini januári napok, az 1919 márciusi ruhrvidéki harcok, a Bajor Tanácsköztársaság, a Kapp-puccs, az 1921 márciusi akció, az 1923-as ruhrvidéki ellenállási harc, a szászországi és a türingiai események, a hamburgi felkelés, csupán legfontosabb állomásai annak az elkeseredett osztályharcnak, amely kettészakította az országot. A forradalmi munkásosztály harcolt a proletárdiktatúráért, a Tanács-Németországért, a burzsoázia pedig mindent latbavetett elfojtására. És ezekben a zűrzavaros években éppen úgy, mint a 30 éves háború alatt és után, Németországot előntötte a háborúból visszatérő szoldateszka: tisztek és katonák százezrei, akik elszakadtak otthonuktól, családjajuktól, megszokott munkakörüktől, akik éveken keresztül csak gyilkolással foglalkoztak, akikből nevelőik módszeresen kiirtottak minden gondolkodást, kivéve azt a gondolatot, hogy a háború és az erőszakoskodás a német férfi életosztónének legmagasabb megnyilvánulása, hogy nincs aldozat, amely túl nagy lenne a hazáért és hogy a lövészárkok saráiban, vérben és mérgező gázban eltöltött négy és fél borzalmas év, bajtársaik pusztulása hiábavaló volt

— egy áruló banda mesterkedései miatt. Ezek a talajtalan, gátlástalan, megszedített, foglalkozás nélküli zsoldosok, Konrad Heiden találó kifejezése szerint „felfegyverzett bohémek, akik számára a háború az otthon és a polgárháború a haza”,³² töltötték fel azoknak a Freikorpsoknak nevezett fegyveres bandák sorait, amelyek megszervezéséhez mindjárt az összeomlás másnapján hozzáfogtak a hadsereg vezetőinek legfőbb irányítása alatt. Maercker, Lüttwitz, Erhardt, von der Goltz, Roszbach, Escherich, von Epp, von Pfeffer csapatai, az „Organisation Consul”, a félelmetes középkori titkos bíróságok mintájára felélesztett Femegerichte és számos más hasonló nemhivatalos terrorisztikus szervezet kézbevétték a forradalom és a demokrácia véres leverésének ügyét. A Freikorpsok tagjai politikusok meggyilkolását — gondoljunk csak a legismertebbekre, a kommunista Liebknecht, Luxemburg, Jogisches, a baloldali szociáldemokrata Kurt Eisner, a polgári konzervatív Erzberger, Rathenau halálára — tömegvérengzéseket, kínzásokat és orgyilkosságokat hajtottak végre.

Bármennyire is örvendetes volt az uralkodó osztályok számára „az ősi germán vitézi erényeknek” ez az újjászületése, a főcél ezzel még nem lehetett elérni. Végleg le kellett verni a forradalmat, kiirtani a kommunizmust és eszméit, visszavenni a munkásoktól mindazt, amit a forradalom napjaiban kiharcoltak, biztosítani a belső békét és felkészülni a revansra. Erre a célra a bérnyilkosok bandái nem voltak alkalmasak, valamint, más okoknál fogva, a szociáldemokrata párt sem. A hagyományos monarchikus-konzervatív reakció már a Kapp-puccs idején bebizonyította tehetetlenségét, a tömegektől való elszigeteltségét. Más erő kellett.

Olyan erőre volt szükség, amely egyesíteni tudja a szélsőséges sovinizmust a politikai radikalizmussal, egybeforrasztani a nemzeti megalázás feletti izzó haragot és a demokráciából való őszinte kiábrándulás érzését, a tőkésék gyűlöletét a hazatért frontkatonák talajtalanásával és nihilizmusával, a meg rázkódtatást, kétségbeesést és kilátástalanságot egy egységes világnézetbe, egy akcióképes politikai tömegmozgalomban.

Ilyen mozgalom jelentkezett is.

1918 márciusában, körülbelül a német hadsereg utolsó nagy offenzívájának idején Anton Drexler müncheni lakatos megalakította a Szabad Munkásbizottságot (Freier Arbeiter Ausschuss). Az új csoport csupán egyike volt annak a soktucat jobboldali politikai szervezetnek, amely gombamódra szaporodott az összeomló Németországban — különösen Bajorországban, a birodalom egyik legelmaradottabb, legreakciósabb részében. Drexler „Mein politisches Erwachen” című önéletrajzában megfogalmazta mozgalmának alapjait: szélsőségesen sovinizta, marxizmus-ellenes, antikapitalista munkás tömegpártot akart szervezni. 1919 januárjában csoportja összeolvadt Karl Harrer Politikai Munkás Körével (Politischer Arbeiter Zirkel); az egyesülésből létrejött a Német Munkáspárt, amely 1920. április 1-én felvette a Német Nemzeti Szocialista Munkáspárt nevet.

1919 szeptemberében hetedik tagként belépett a pártba Hitler Adolf, aki ebben az időben politikai tisztként a Reichswehrben teljesített szolgálatot. Hitler, valamint a rövidesen háttérbe szorított Drexler és Harrer mellett a náci párt alapító tagjai között találkozunk még Dietrich Eckart újságíróval, a párt első „teoretikusával”, az „Auf gut’ Deutsch” című antiszemita zuglap szerkesztőjével; Gottfried Feder mérnökkel, a „kamatrabszolgaság”-ot ostromzó

³² Konrad Heiden : Der Fuehrer. London. 1944. 86. 1.

demagóg, zavaros broszúrák szerzőjével; és, talán a legfontosabb névként, Ernst Röhm századossal, a szabadcsapatok aktív szervezőjével, a müncheni Reichswehr egyik vezetőjével, aki először hívta fel a hadsereg figyelmét az új fasiszta párt felhasználhatóságára.

1919–1920 Münchenének légköre rendkívül alkalmasnak bizonyult a különböző szélsőséges fasiszta nacionalista szervezetek elburjánzására. Nemcsak Bajorország régi reakciós hagyományaira gondolunk, hanem arra is, hogy a Bajor Tanácsköztársaság halálra rémítette a burzsoáziát, véres leverése pedig odavonzotta a német társadalom alját, az ellenforradalmi csőcseléket, a munka nélkül maradt és újabb zsákmányt kereső condottiereket. A náci párt sorait elsősorban ezek töltötték fel.

München, a győzelmes ellenforradalom városa nemcsak Németország reakciós elemeire hatott mágnesként. Bajorország egyik központja lett a Szovjet-Oroszországból kikergetett fehérgárdista emigrációnak, amelynek szélső-jobboldali szárnya itt ütötte fel tanyáját. Kétségtelen, hogy az oroszországi fehér emigráció a náci párt egyik fontos erőforrása volt történetének első szakaszában. Vonatkozik ez elsősorban azokra a balti németekre, akik 1917-ig a cár hű alattvalóinak érezték magukat, a forradalom után azonban a kivonuló német csapatokkal együtt elmenekültek és új hazát kerestek maguknak. Közülük került ki a fasiszta mozgalom több jeles vezetője: Alfred Rosenberg, a párt fő teoretikusa, a háború alatt a keleti területek minisztere; Max Erwin von Scheubner-Richter, aki Hitler egyik legközelebbi, legbefolyásosabb munkatársa volt, amikor elesett az 1923-as sörpuccs idején; Arno von Schickedanz, akit 1942-ben a Kaukázus német helytartójává neveztek ki, de nem volt ideje posztját elfoglalni, és mások.

Scheubner-Richter és Rosenberg keresztül hitlerék szoros kapcsolatot építettek ki az orosz fehér emigráció csoportjaival. Különösen értékes segítséget kaptak Skoropadski hetmantól, a németek által 1918-ban megszállt Ukrajna báburalkodójától; „közlekedésügyi miniszteré”-től, Ivan Poltavec-Osztrancia ezredestől; az orosz monarchisták két vezetőjétől, Avalov-Bermond hercegtől és Biskupszkij tábornoktól. Anyagi támogatást nyújtott a náci párt trónkövetelő Kirill főherceg, Gukaszov és Nobel orosz nagytőkések. Mindkét fél, a német fasiszták és az orosz fehér emigránsok, hasznosnak ítélték ezt az együttműködést, egy erőiket összefogó szervezet létrehozásán fáradoztak. Rosenberg képviselte hivatalosan az NSDAP-t az 1921 júniusi fehérgárdista „Nemzetközi Bolsevistaellenes Kongresszus”-on, amelyet Scheubner-Richter szervezett meg Bad Reichenhallban. Ezeket a terveket nem sikerült valóra váltani: Hitler élesen orosz- és szlávellenes vonala rövidesen végetvetett a nemzetközi fasizmus e sokatígéző összefogásának.³³ Ennek ellenére az orosz emigráció szélső jobboldali, fasiszta szárnya a továbbiakban is következetesen kinyilvánította Hitler mozgalma és világnézete iránti rokonszenvét. Így a Nakanune című fehérgárdista lap 1923 októberében, miután megállapította, hogy Hitler az egyetlen ember, aki Németországot megmentheti és ezzel eldönti Európa, sőt esetleg a világ sorsát, megjósolta: „A harc a szovjet csillag vagy a horogkereszt jelében fog folyni és a horogkereszt győz”.³⁴

³³ A náci-fehérgárdista kapcsolatokról lásd: *Gerald Reitlinger: The House built on Sand*. London. 1960. 128–132. l.; *Alexander Dallin: German Rule in Russia*. London. 1957. 111–113. l.; *Walter Laqueur: Hitler and Russia*. 1919–1923. „Survey” 44–45. sz. 1962. 89–113. l.

³⁴ Idézi *Laqueur: i. m.* 101. l.

A náci—fehérgárdista kapcsolatok megvizsgálására nem azért van szükség, hogy kimutassuk a különböző országok ellenforradalmi mozgalmainak hasonlatosságait, elvi rokonságát; sokkal többről van szó — arról, hogy oroszországi származású vezető tagjain és fehérgárdista kapcsolatain keresztül a nácipárt beszívta, magáévá tette azokat a tapasztalatokat, amelyekre az 1917 előtti Európa legreakciósabb országának, a cári Oroszországnak szélsőjobboldali szervezetei szert tettek. A hazai német hagyományok mellett, bár sokkal kevésbé megfogható módon, ezek a tapasztalatok játszották a legnagyobb szerepet a nácizmus kialakulásában.

Ennek az elméleti szimbiózisnak fő szervezője Alfred Rosenberg. Hitler mellett Rosenberg játszotta a legnagyobb szerepet a náci világnézet kialakításában. 1923-ban főszerkesztője lett a párt központi lapjának, a *Völkischer Beobachter*nek, amelynek megszerzéséhez a szükséges pénzt részben az orosz monarchisták, részben a Reichswehr adta. A lap szerkesztésében az első években Rosenberg mellett a legaktívabban az Oroszországból emigrált balti németek kis csoportja működött — olyannyira, hogy Hitler húsz évvel később tréfálkozva megjegyezhetette: „A lapot helyesebb lett volna »Münchener Beobachter — Balti Kiadás«-nak nevezni!”³⁵ Rosenberg és munkatársainak fő szellemi táplálékát emigrálásuk előtt a cári Oroszországban megjelent reakciós írások jelentették, az 1920-as években pedig leginkább a fehér emigráció publikációi. A hitlerista mozgalom így lett örököse a cári Oroszország legsötétebb hagyományainak is.

A nácizmus forrásait tanulmányozó kutatók felfigyeltek erre a jelenségre. Eleddig azonban az oroszországi szélsőséges reakció hatását majdnem kizárólag csak egy vonatkozásban vizsgálták: az antiszemitizmus legvadabb, Közép-Európában addig ismeretlen formái importálásának. Vonatkozik ez mindenekelőtt a hírhedt „Sion bölcseinek jegyzőkönyvei” átvételére.³⁶ Nem kétséges, hogy az Oroszországból behozott szélsőséges antiszemitizmus nagy hatást gyakorolt a német fasizmusra. A Sion bölcseinek jegyzőkönyveit Racs-kovszkij, a cári titkorsendőrség párizsi ügynökségének vezetője állította össze munkatársaival együtt és az Ochranka nyomtatta ki 1904—1905-ben, mint a „nemzetközi zsidóság vezetőinek” állítólagos 1897-es titkos értekezletének hiteles jegyzőkönyvét. Ezt a hamisítványt Németországban és Nyugat-Európában mindaddig nem ismerték, amíg Rosenberg, aki magával hozta szövegét, más fehér emigránsokkal együtt nem fogott hozzá lefordításához és terjesztéséhez. Hitler rögtön felfigyelt a cári titkosrendőrség koholmányának óriási propaganda jelentőségére, a náci tömegagitáció központjába helyezte. Rauschningnak elmondta, hogy bár nem érdekelte a Jegyzőkönyvek hitelességének kérdése, — „akár hiteles, akár nem, a szó történelmi értelmében, mit tesz az? Ha hamisított is a dokumentum, belső valószínűsége csak annál meggyőzőbb” — számára felbecsülhetetlen jelentőségű volt: „Vezérfonalam volt ez a mű a legkisebb részletekben is. Rengeteget tanultam a Jegyzőkönyvekből”.³⁷

A német fasizmus azonban nem csak az antiszemita hamisítványokat, nem csak a széleskörű antiszemita agitáció, az ember legbestiálisabb ösztöneinek felkeltésére alkalmas korszerű módszereket, nemcsak a forradalmi mozga-

³⁵ Hitler's Secret Conversations, 1941—1944. New York, 1953. 527. l.

³⁶ Lásd részletesen: *Konrad Heiden* : i. m. 9—23. l.

³⁷ *Hermann Rauschning* : Hitler bizalmasa voltam. Bpest. é. n. 304. l.

lomnak a „nemzetközi zsidó összeesküvés”-sel való azonosítását merítette a cárizmus rendszerének gazdag fegyvertárából. A reakciós Oroszország, ahol a feudalizmus erői a legmakacsabb ellenállást tanúsították a gyors kapitalista fejlődéssel szemben, ahol Európa egyik legreakciósabb társadalmi és politikai rendszere állt szemben a legfejlettebb és a leghatározottabb forradalmi mozgalommal, a legkielezettebb osztályharc színhelye volt. Nemcsak a forradalom erői, hanem a pozícióit elkeseredetten védő reakció is új utakat, módszereket keresett. E harc folyamán a cári Oroszországban tették meg az első kísérleteket olyan, a sovinizmuson és a szociális demagógián alapuló ellenforradalmi tömegmozgalmak létrehozására, amelyeket sok vonatkozásban joggal lehet az első világháború utáni fasiszta mozgalmak prototípusainak tekinteni.

Magától értetődik, hogy a XIX. század végi és a XX. század eleji cári Oroszországban, amely a gazdasági és társadalmi fejlődés összehasonlíthatatlanul alacsonyabb színvonalán állt, mint az 1918 utáni Németország, ezek a szervezkedések is primitívebbek, fejletlenebbek, úgyszólván patriarchális jellegűek voltak. Nagy szerepet játszott náluk a politikai konzervativizmus, az elavult politikai intézmények védelme, kapcsolatban állottak az államegyházzal, és csak szűk teret nyújtottak a radikális demagógiának. Ideológiai alapjuk az orosz reakció hírhedt hármasszava: „Önkényuralom, pravoszlavizmus és népiesség” (szamogyerzsavie, pravoszlavie, narodnoszty). Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy amint a „nép” szó nem adja vissza megfelelően a „Volk” jelentését, az „önkényuralom” sem tolmácsolja teljesen a „szamogyerzsavie” misztikus tartalmát. A szlavofilok, különösen Akszakov és Homjakov szerint a „szamogyerzsavie” nem pusztán az uralkodó korlátlan hatalmát jelenti, hanem szembenáll a nyugati abszolutizmussal és misztikus egységet fejez ki a nép és a cár között, akinek a nép önként átadta saját szuverén uralkodási jogát. A cár: népi uralkodó, és senki — személy, társadalmi réteg, az arisztokrácia vagy a bürokrácia — nem kerülhet a cár és a nép közé.

Ezen a nem túlságosan bonyolult, de misztikus, kézzelfoghatatlan ideológiai bázison a forradalmi mozgalom elleni harc céljával jött létre a reformkor utáni Oroszországban néhány olyan szervezkedés, amely bizonyos lényeges vonatkozásban megelőzte a fasiszmust.

Ilyen jellegű rövid élettartamú kísérletként említhető meg a „Szent csapat” (Szvjascsennaja Druzsina), amely 1881 tavaszán, II. Sándor cár meggyilkolása után jött létre. Eleinte szűk, konspiratív, arisztokratikus társaságnak szánták az új cár védelmére, rövidesen azonban szervezői, gróf Voroncov-Daskov és mások széleskörű, szigorúan fegyelmezett tömegszervezetté kezdték kiépíteni, amely saját véderővel rendelkezett volna és minden módszert alkalmazott volna a forradalmi erők elleni harcban, beleértve a terrort (előkészítették Kropotkin és Rochefort francia demokratikus publicista meggyilkolását) és bizonyos reformok kieszközölését. Mindez már lényegesen túlment az udvari reakció eredeti tervein; a „Szent csapat”-ot muzsikbarátsággal és rejtett forradalmisággal vádolták, és 1882 végén sikerült feloszlattani a cár személyes utasítása alapján.³⁸

A „Szent csapat” legfőbb ellensége a mindenható politikai rendőrség volt, amely egyrészt féltékenyen őrizte monopóliumát a forradalom elleni harc területén, másrészt pedig saját magát sokkal alkalmasabbnak tartotta külön-

³⁸ A „Szent csapat” történetét lásd *V. Ja. Bogucsarszkij: Iz isztorii polityicseszkoj borbi v 70-h i 80-h godah XIX veka. Moszkva. 1912. 268—386. l.*

böző műkedvelőknél arra, hogy a harc új formáit alakítsa ki, szükség esetén még a néptömegek bevonásával is. Ez az értékelés nem is volt alaptalan: a cári Oroszországban csak a rendőrség képezett olyan szervet, amely bizonyos önállósággal rendelkezett, tájékozott volt az ország valóságos helyzetét, a válság tényleges méreteit illetően, és ugyanakkor páratlan tapasztalattal rendelkezett a politikai provokáció minden módszere tekintetében. Így történetelt, hogy a cári politikai rendőrség egyes vezetői ellenforradalmi, radikális és sovíniszta jelszavakon alapuló tömegszervezeteket kezdtek építeni.

Az orosz társadalomban mélyreható fordulatok mentek végbe. Megmozdult az örökké megváltozhatatlannak hitt birodalom. A pobedonszcevi reakció fullasztó atmoszférájában mindjobban érezni kezdték, hogy Oroszország Blok szavai szerint „roppant változások, soha nem látott lázadások” felé közeledik. A századforduló körül a hatalmas erővé fejlődött munkásosztály minden addigi forradalmi veszélynél fenyegetőbbben jelentkezett a cári Oroszország politikai porondján. A munkásosztály élenjáró csapata a forradalmi marxizmus felé fordult, a burzsoázia, a kispolgárság és az értelmiség egy része viszont — akár Németországban — a miszticizmusban, a romantikus nacionalizmusban, az ős uralkodási formák idealizálásában kereste a kivezető utat.³⁹

Ebben a történelmi helyzetben találkozunk Oroszországban azzal a sajátos kísérlettel, amely „rendőri szocializmusként” vonult be a történelembe és elválaszthatatlanul össze van kapcsolva Szergej Zubatov nevével. Zubatov, aki ifjúkorában maga is részt vett a forradalmi mozgalomban, saját szavai szerint már 1886-ban megesküdött, hogy harcolni fog a forradalmárokkal „a konspirációra ellenkonspirációval felelve, fogat-fogért, a kutya harapását szőrével gyógyítva”.⁴⁰ A politikai provokáció kimagasló mestere lett, az 1890-es években már a moszkvai titkosrendőrség főnöke, 1902-től kezdve Pétervárott a rendőrség különleges osztályának vezetője. Nem egyszerű, korlátolt, brutális rendőrrel van szó — Zubatov a súlyos társadalmi problémák sajátos ellenforradalmi megoldását kereste. Nézete szerint a cár hatalma — osztályon kívüli és osztályok feletti. Az orosz állam alapvető elve „a cár és a nép osztatlan egysége”, eltérően Nyugat-Európától, ahol az uralkodó

³⁹ A XIX. század utolsó és a XX. század első évtizedei a nagy hagyományokkal rendelkező orosz vallásos és nacionalista miszticizmus, a reményt vesztett apokaliptikus látomások és a messianizmus legnagyobb fokú kifejlődésének éve, ami összefüggésben állott a már megfigyelt általános európai jobboldali kapitalistaellenes reakcióval is. A legnagyobb név itt természetesen Dosztojevszkij, akinek németországi hatásáról már beszéltünk, de feltétlenül említésre méltó Konsztantin Leontyev, Nikolaj Bergyajev és különösen Vladimir Szolovjov, aki 1899-ben megjelent „Három elbeszélés” című írásában döbbenetes jóslatot mondott az Antikrisztus közeli megjelenéséről. Szerinte az Antikrisztus mindennapi külsejű, de „emberfeletti ember” lesz, vegetáriánus és állatbarát, aki 33. életévében hozzákezd a világot megváltó tevékenységéhez, „Nyílt út a világbékéhez és a jóléthez” címen könyvet ír, amelyben „egyesülni fognak az ókor szimbólumai és hagyományai iránti tisztelet a bátor és messzemenő radikalizmus szociálpolitikai követeléseivel és útmutatásaival, a gondolat határtalan szabadsága a misztikum mélyes megértésével, a feltétlen individualizmus a közjólét iránti forró odaadással, a vezérelvek legmagasabbfokú idealizmusa a praktikus döntések pontosságával és életeli voltával”. A szolovjovi Antikrisztus „a pénzügyi és katonai körökben mindenütt baráti kapcsolatokkal rendelkezik”, ezek révén hatalomra kerül Berlinben, ahonnan egyesíti egész Európát, meghódítja Észak-Afrika és Ázsia egy részét, hozzákezd a zsidók kiirtásához, míg el nem pusztul az ellenségei elleni csatában. (*Wladimir Solovjef: Die geistigen Grundlagen des Lebens. Jena. 1914. 348—380. l.*)

⁴⁰ B. P. Kozmin: Zubatov i jeho korrespondenti. Moszkva—Leningrád. 1928. 53—54. l.

szembenáll a néppel. A nép mindig támogatta a cár korlátlan hatalmát, „amely önmagában életadó; nemcsak a néplélek legmélyebb sajátosságainak és szükségleteinek felől meg, hanem általában az emberi társadalom legegésztőbb szükségének”.⁴¹ Az önkényuralom valójában legveszélyesebb ellenségei az arisztokrácia és a burzsoázia, mert falat alkotnak az uralkodó és a nép közt, saját érdekükben használják ki a népnek a cári rendszerbe vetett hitét, de ugyanakkor azt korlátozni igyekeznek.

Zubatov ideológiája nem eredeti, és nem különösen mélyreható. Teljesen sajtószerű és témánk szempontjából nem érdektelenek azonban levont gyakorlati következtetései. A cári rendszer hívei közül az elsők között ismerte fel, hogy „a munkásosztály őrjáti hatalmú közössége olyan fegyvert jelent, amellyel nem rendelkeztek a forradalmárok — sem a dekabristák, sem a narodnyikok, sem az egyetemisták tömegmegmozdulásai idején”.⁴² A rendkívül veszélyes helyzetből kivezető egyetlen útnak Zubatov azt tartotta, hogy a politikai rendőrség és ügynökei maguk szervezzenek munkás-tömegszervezeteket, amelyek alapja az önkényuralom feltétlen támogatása, a munkások nacionalista nevelése, intenzív agitáció a forradalom, a marxizmus és az értelmiség ellen, bizonyos gazdasági és politikai engedmények kieszközlése a munkások számára, párosulva a gyárosok ellen irányuló antikapitalista demagógiával. Egyik munkatársa a következőképpen fogalmazta meg célkitűzéseit: „Zubatov racionális módon akart harcolni a forradalmi mozgalom ellen egy egészséges orosz nemzeti szervezet létrehozása útján, amely más utakon közelíti meg olyan kérdések megoldását, amelyek okot adhatnak forradalomra. Ebből kiindulva arra a következtetésre jutott, hogy törvényesíteni kell az általa elgondolt nemzeti munkásszervezet keretein belül a szocialisták programjában szereplő politikai és gazdasági tanok minimumát, de az önkényuralom, a pravoszlavizmus és az orosz népiesség alapjain.”⁴³ Valóban sokoldalú volt a cári titkos rendőrség: Racskovszkij antiszemita koholmányokat gyártott, míg Zubatov szocialista szervezetet alapított!

Zubatov és társai energikusan hozzáálltak a munkához. 1902—1904 folyamán szervezeteik létrejöttek Moszkvában, Pétervárott, Minszkben, Odesszában, Vlnában stb. A szervezeti formák különböztek egymástól: egyes helyeken szakmai egyesülésként, másutt inkább politikai szervezetekként, hol legálisan, hol pedig illegálisan alakultak meg. A szervezkedést mindenütt a titkosrendőrség kezdeményezte, anyagilag támogatta; nacionalista, ellenforradalmi, cárista, antikapitalista agitációjuk is hasonló volt. Fjodor Szelepov például, a szervezkedés egyik aktív munkástagja, az 1902 februárjában II. Sándor moszkvai emlékműve előtt rendezett munkás-tömeggyűlésen kijelentette: „A kormány megígérte nektek a nyolcórás munkanapot. Idővel majd a saját kezébe veszi az összes gyárat és átadja azokat nektek. Ehhez nem kell alkotmány. Ellenkezőleg, csak az önkényuralmi kormány képes erre, alkotmányra nem nektek, hanem az értelmiségnek van szüksége.”⁴⁴

Zubatovék féktelen demagógiája rövidesen komoly aggodalmakat váltott ki a gyárosokból. A kísérletezést rendkívül veszélyesnek tartotta a rendőrség vezetőségének többsége is. Véleményük szerint elmosódott minden

⁴¹ Uo. 14—15. l.

⁴² „Biloje”. 1917. 4. sz. 159. l.

⁴³ P. P. Zavarzin : Zsandarmi i revolucija. Párizs. 1930. 59. l.

⁴⁴ N. Baturin : Ocserki isztorii szocial-demokratii v Rosszii. Szocsinyenyija. Moszkva. 1930. 111. l.

különbség a zubatovi szervezetek és a baloldali forradalmárok között.⁴⁵ Az aggályok nem alaptalanul merültek fel: több helyen a zubatovi szervezetek munkástagjai messze túlmertek szervezőinek elképzelésein, sztrájkharcokba bocsátkoztak, közeledtek a marxistákhoz.

1903 augusztusában Zubatovot váratlanul menesztették. A nevéhez fűződő mozgalom vezetését Grigorij Gapon pópa, a politikai rendőrség fizetett ügynöke vette át. Bekövetkezett 1905. január 9-ike — a zubatovi szervezetek villámgyorsan összeomlottak, tagjainak zöme a forradalmárok soraiba lépett. A kísérlet megbukott.

Az 1905-ös forradalom első hónapjaiban új mozgalom kezdett kialakulni Oroszországban, amely lényegesen továbbment Zubatov programjánál, és már nem egyszerűen a fennálló hatalom védelmét, hanem a véres leszámolást, a féktelen tömegterroret, a faji sovinizmust és a vadállati antiszemitizmust, az erős, brutális, ingadozás nélküli hatalom létrehozását, a miszticizmust és az irracionalizmust hirdette. Ez a „feketeszázak” és politikai szervezetének, az „Orosz Nép Szövetségé”-nek mozgalma volt.⁴⁶ Pavel Miljukov ismert orosz polgári történész és kadetvezér szerint a feketeszázak a „Szent csapat”, „finnyás úriemberei” ügyének közvetlen folytatói, akik azonban most már kimentek az utcára.⁴⁷ A feketeszázak mozgalmanak történelmi jelentősége túlmegegy Oroszország keretein: az 1914 előtti európai ellenforradalmi és jobboldali tömegmozgalmak közül — még a parlamentarizmus és a törvényesség alapján álló Luegernél is sokkal jobban — leginkább volt előfutára annak a jelenségnek, amely a világháború után fasizmus gyűjtőnév alatt vált hírhedtté.⁴⁸

Figyelemreméltó, hogy a feketeszázak mozgalma a legszorosabban összefügg egyrészt a Japán elleni háború szegyenletes elvesztésével, a felháborodás, nemzeti megalázás és sovinizmus ezt követő hullámaival, másrészt a január 9-e után kitört polgári demokratikus forradalom kezdeti sikereivel.

Plehanov egyik 1906-ban írt cikkében rámutatott arra, hogy a feketeszázak kilenctized részükben féktelen ellenforradalmi, értelmiségellenes, nacionalista és szociális demagógia által félrevezetett proletár és félproletár elemekből álltak, és megmagyarázta ennek okát. Elemzése az 1918 utáni Németország-

⁴⁵ Ezt a hangulatot tükrözte például a kievi csendőrparancsnok jelentése, amely szerint Zubatov „veszette kormányellenes, szocialista forradalmár és féktelen terrorista, aki politikai gyilkosságokat szervez a rendőrség által busásan fizetett ügynökeinek keresztül”. (V. D. Novickij : Iz voszpominanyij zsandarna. Leningrad. 1929. 202. l.)

⁴⁶ Nem érdektelen a feketeszázak elnevezés eredete. A „fekete” szó minden valószínűség szerint elsősorban nem annyira a csoportok tagjainak politikai beállítottságára, mint társadalmi helyzetükre vonatkozott: az orosz nyelvben a „fekete” jelző egyik fő jelentése: népi, az egyszerű népből való. A forradalom előtti Oroszországban „fekete népnek” az egyszerű népet, az alsó rétegeket nevezték. A középkorban „fekete embereknek” nevezték a városok és falvak röghöz nem kötött, szabad adófizetőinek rendjét, Novgorodban a felső osztályokat kiszolgáló kisiparosokat és munkásokat. Kljucevszkij szerint a XVI—XVII. században „a főváros kereskedelmi és ipari lakossága néhány »fekete százak«-ból és külvárosból állt, ezek megfelelték az ipari céhek fogalmának” (V. Kljucevszkij : Kursz ruzszkoj isztorii. II. köt. Moszkva. 1937. 406. l.), vagyis történelmileg a feketeszázak a városi kispolgárság, iparosság elődei. Amikor a viharos 1905-ös esztendőben ugyanezzel a régi elnevezéssel fegyveres ellenforradalmi csoportok keletkeztek pogromok és gyilkosságok végrehajtására, összetételük is sok vonatkozásban a régi feketeszázakhoz hasonlított.

⁴⁷ P. N. Miljukov : Voszpominanyija. I. köt. New York. 1955. 413. l.

⁴⁸ A nyugati történetírásban találkozunk egy futó utalással a feketeszázak és a nemzeti szocialista mozgalom közötti hasonlatosságra. Lásd John Maynard : Russia in flux. London. 1941. 70. l.

ra is ráillik: „Aki tudja, hogyan él ez a szegény nép, megérti, mennyi rengeteg sérelem és keserűség gyülemlett össze a lelkében. *Ebben a sérelemben és ebben a keserűségben megtalálható feketeszázaink sok véres tettének magyarázata.* Amikor ezek az emberek »egyetemistát« vagy »sztrájkolót« vernek, azt hiszik, hogy ezzel közvetlenül vagy közvetve kizsákmányolóiknak állnak bosszút.”⁴⁹

A tulajdonképpeni feketeszázak — a kispolgárságból és városi szegény rétegekből, kiskereskedőkből, kisiparosokból, kistisztviselőkből, kereskedősegecékből stb., valamint lumpenproletárokból, suhancokból, közönséges bűnözőkből, félrevezetett munkásokból és parasztokból álló felfegyverzett terrorista bandák — annak a mozgalomnak a fegyveres erejét alkották, amelynek politikáját az „Orosz Nép Szövetsége” fejezte ki. A szervezet 1905 októberében alakult meg, vezetői Alexander Dubrovin dr. és Vladimir Puriskevics. Programjuk meglehetősen homályos: a birodalom egységének és oszthatatlanságának megvédése; az orosz faj felsőbbrendűsége Oroszország többi népeivel szemben; „a cár és a nép közvetlen megegyezésén alapuló” erőskezü központi hatalom, mindenféle alkotmányos engedmény azonnali visszavonása; szociális téren a közösségi földtulajdon megvédése, az állami hivatalnokok felelőssége a nép előtt, a kevés földű paraszti birtokok földállományának növelése, az adóteher igazságos elosztása stb. Agitációjukban élesen támadták a bürokráciát, ráhárították a teljes felelősséget a nép nyomorúságos helyzetéért, de legféltetlenebbül a forradalmárok, szociáldemokraták, sztrájkolók, liberálisok, értelmiségiek, egyetemisták, zsidók ellen uszítottak. Felhívásukban megígérték, hogy Pétervárott megalakítják „a valódi népképviselőt”-et, majd „a zsidókérdésnek a helyszínen való megoldása után . . . a bürokratikus minisztériumot közéleti személyiségekkel váltjuk fel . . . , akik nemcsak a forradalmi rohamoknál, de a hírhedt kadet »ostromnál« is határozottabban és eredményesebben fognak cselekedni.”⁵⁰

Az Orosz Nép Szövetségének körülbelül három és félezer vidéki szervezete volt, egyik 1908 januári beszédében pedig Dubrovin azt állította, hogy szervezete tíz millió tagot számlál.⁵¹ Az adat kétségtelenül lényegesen felnagyított, de az is biztos, hogy a feketeszázak véres tettei, ellenforradalmi sovinizta uszítása és demagóg ígéretése nem maradt hatás nélkül. A lakosság legelmaradottabb, legsötétebb részét sikerült egy időre megmozgatniok. A feketeszázak tevékenysége elég közismert: kegyetlen, sokszáz áldozatot követelő pogromok, politikai gyilkosságok (meggyilkolták többi között a bolsevik Baumant, Gercenstejnt és Jollosz kadetpárti Duma képviselőket, Karavajevot, a Munkapárt egyik vezetőjét), sztrájk törés, zsidóellenes bojkottok szervezése stb. Hogy a tömegeket biztosítsák maguknak, ingyenes étkezdéket nyitottak, segélyeket osztottak stb. Gaztetteik büntetlenek maradtak: a cár személyes utasítására a gyilkosságok ügyében indított eljárásokat beszüntették. A cár fogadta a szövetség vezetőit, a szélső reakciós monarchista szervezetek és napilapok támogatták, a rendőrség helyiségeiben nyomtatták uszító röplapjaikat.

A burzsoázia körében azonban — és nemcsak annak liberális szárnyában — ez a szélsőséges, visszafordulást hirdető mozgalom egyre növekvő nyug-

⁴⁹ G. V. Plehanov : O csornoj szotnye. Szocsinyenyija. XV. köt. Moszkva. 1926. 52. l.

⁵⁰ Idézi Miljukov : i. m. 413. l.

⁵¹ V. V. Vorovszkij : Feljetoni. Moszkva. 1960. 67. l.

talanságot keltett. Vitte gróf, aki 1904—1906-ig miniszterelnök volt, a feketeszázak mozgalmát jobboldali forradalomnak nevezte — ugyanígy jellemezték a nácipártot két-három évtizeddel később (Revolution von rechts). Emlékirataiban Vitte megírta, hogy a feketeszázak mozgalma „ösztönösen hazafias, nem az értelmén és a nemeslelkűségen, hanem a szenvedélyeken alapul. Vezéreinek többsége politikai szédelgő, gondolataikban és érzéseikben egyaránt szennyes emberek, akiknek egyetlen életképes és tisztességes politikai gondolatuk sincs, minden erőfeszítésüket a vad tömeg legaljasabb ösztöneinek felszítására irányítják. Ez a párt, amely a kétfejű sas szárnyai alatt él, rettenetes pogromokra és felforgatásokra képes, de a tagadáson kívül semmit sem tartalmaz. A vad, nihilista, hazugsággal, rágalommal és csalással szított hazafiság, a vad és gyáva kétségbeesés pártja, amelyben nyoma sincs a bátor és előrelátó alkotásnak. Sötét, vad tömegeből és vezérekből, politikai gazemberekből áll, valamint titkos cinkosokból az udvaroncok és a különböző rangú arisztokraták köréből.”⁵² Ennél jobban nem is jellemezhetnénk a mozgalmat.

A feketeszázak tevékenységének „fénykora” az 1905—7-es forradalom éveire esik. A forradalom leverésével, a rendszer ideiglenes stabilizációjával és a tömegeknek a mozgalommal való egyre nagyobb szembefordulásával bekövetkezett az apály. Az Orosz Nép Szövetségében szakadás állt be. Kivált a Puriskevics vezette „Mihály Arkangyal Szövetsége”, amely felajánlotta feltételes támogatását Sztolipin kormányának, míg Dubrovinék továbbra is kérlelhetetlen jobboldali ellenzékben maradtak a kormánnyal szemben. A világháború idején ismét erősödni kezdtek, különösen a Rasputin körüli udvari körökben. (Puriskevics pedig egyike lett azoknak, akik Rasputin meggyilkolását megszervezték.) A polgárháború éveiben a nyíltan fasiszta mozgalommá fajult feketeszázak számára széleskörű lehetőségek nyíltak a fehér-gárdisták által megszállt területen, különösen Délen Gyenyikin uralma alatt. A forradalom elleni gyűlölettől égve a fehér hadseregek maradványaival együtt vonultak emigrációba.

A feketeszázak hagyományait a náci mozgalom átvette a müncheni fehérorosz emigrációból kikerült újdonsült német vezetői és orosz monarchista szövetségesei révén. A háború utáni Németország viszonyai között, ahol a kapitalizmus általános válsága szembetűnőbben jelentkezett, mint bármely más országban, ezek a cári Oroszországból átplántált tanok és tapasztalatok találkoztak a „hazai” német hagyományokkal és más, külföldről származó reakciós irányzatokkal; mindennek szintézise, elmélyítője a hitleri fasiszmus lett.

(A tanulmány folytatása 1963. évi 2. számunkban jelenik meg.)

⁵² Sz. Ju. Vitte: Voszpominanyija. I. köt. Moszkva. 1923. 223. 1.

RÁNKI GYÖRGY

Az olasz fasizmus útja

1919. március 23-án egy kis csoport gyűlt egybe Milanóban a Piazza San Sepalcon az iparosok és kereskedők helyiségében, hogy megalakítsák a Fasci Italiani di Combattimento szervezetet. Programjuk, melyet hamarosan közzétettek, nem szűkölködött a baloldali követelésekben. Általános választójog, a szenátus megszüntetése, 8 órás munkaidő, minimális bérek, öregkori biztosítás, vagyonadó, háborús nyereségek elkobzása mind olyan kérdések, melyek foglalkoztatták a korabeli politikai életet, s melyek megtalálhatóak voltak a dolgozók követelései között. Ha valaki azonban az összegyűlt közel száz fasiszta politikai múltját jobban ismerte, már erős kételyeket érezhetett a követelések komolysága iránt. Anarchisták, szabadkőművesek, ultrakonzervatívok különös gyűlekezete volt ez, élén Mussolinival, a volt szocialistával, aki a háború előtti baloldali szocialistából a háború alatt a nacionalizmus, sovinizmus bajnokává lett, s lapját, a Popolo d'Italia-t a háborús uszítás szócsövénvé tette. „A fasiszták nem köztársaságiak — mondta Mussolini — és nem monarchisták, nem katolikusok és nem antikatolikusok, nem szocialisták, se nem antiszocialisták. A végrehajtók vagyunk.” Ez a jellemzés híven tükrözte az első fasiszta szervezetek megalakítóinak politikai elvtelenségét. Milyen körülmények között vált ez a kis kalandor csoport, mely 1919 őszén még csak 5 ezer szavazatot nyert, tömegpárttá, majd az olasz uralkodó osztályok legfőbb pártjává, mely közel negyedszázadig kormányozta Olaszországot, s politikai elméleti hatása egész Európára s az egész világra kiterjedt?

Rendkívül zavaros helyzet alakult ki a háború utáni Olaszországban. Mindenekelőtt a gazdasági helyzet volt katasztrofális. Az infláció tobzódott, a termelés a minimumra esett vissza — a haditermelés már megszűnt, a béketermelésre való áttérés rendkívül nehezen indult —, az infláció következtében a fixfizetésűek reálbére töredékére csökkent. Az osztályellentét a háború után igen élesen törtek felszínre. Mindenekelőtt itt volt a földkérdés. Az olasz kapitalizmus fejlődése 1861 és 1914 között bármily jelentős volt, nem számolta fel az országot alapvetően agrárjellegét. 1914-ben a lakosság 55%-a még mezőgazdasággal foglalkozott. Figyelembe véve, hogy az olasz földnek csupán 20%-a termőterület, ez eleve rendkívül szűkös viszonyokat teremtett az olasz falvakban. 5 millió volt ugyan a kisbirtokosok száma, de a földtulajdonosok kilenc tizede 1 hektárral sem rendelkezett. Ezek sem tudtak földjeikből megélni, s mellettük ott voltak a földmunkások, a braccanti-k tömegei, akik alkalmi munkából éltek, a földbirtokosok földjén, közmunkáknál, építkezéseknél kerestek megélhetést, nagy tömegükben azonban mindig a munkanélküliek számát duzzasztották. A háború alatt jelentős részüik katoná volt, s a háborúból visszatérve követelték a háború alatti ígéretek beváltását: a földet a parasztnak. 1919 nyarán szerte Olaszországban elterjedtek a földfoglaló mozgalmak, amelyekben nemcsak a szocialista parasztok és földmunkások, de a katolikus szervezetekbe tömörült agrárnépesség is részt vett.

A háború alatt számban erősen gyarapodott az olasz ipari proletariátus. A Torino — Genova — Milano ipari háromszög nagy üzemei az olasz munkásmozgalom erős bástyáivá nőttek. 1920-ban a szocialista szakszervezet több mint 2 millió embert tömörített. A háború utáni parlamenti választásokon a szocialista párt 1,7 millió szavazattal a parlament legerősebb pártja lett. Magán a párton belül, az olasz munkásság körében egyre terjedt Lenin neve, s amit az jelképezett: az orosz forradalom követésének gondolata. A béremelésért folytatott harcok, az élelmiszer-raktárak elleni rohamok a forradalmi válság megannyi jelei voltak. A munkásság és parasztság forradalmi elégedetlensége annál inkább súlyosan hatott, mivel a háború utáni helyzet felszínre hozta a gyengeség valamennyi elemét, amelyek az olasz burzsoáz államot megalakulásától kezdve jellemezték.

Gramsci így jellemezte a kialakult olasz kapitalista államot:

„Az olasz állam — írta — soha meg sem kísérelte a birtokos osztály irtalmatlan diktatúrájának leplezését. Azt lehet mondani, hogy az albertinus alkotmány egyetlen határozott célt szolgált: a trón sorsát erősen a magántulajdon sorsához kötni... Az alkotmány egyetlen olyan intézményt sem teremtett, mely, akárcsak formálisan is, biztosítaná az állampolgári jogokat; az egyén szabadságát, a szólás- és sajtószabadságot, a szervezkedés és gyülekezés szabadságát. A kapitalista államokban, melyek magukat liberális demokráciáknak nevezik, a népi szabadságok legfőbb védelme, az igazságszolgáltatás nem egy hatalom, hanem a végrehajtó hatalom egy eszköze, a trónnak és a birtokos osztálynak eszköze...”

A háború utáni helyzetben, a munkás- és parasztmozgalmak fellendülési közepette a régi módszerek már távolról sem mutatkoztak elegendőnek az államhatalom stabilitásának védelmében. A gazdasági és politikai életben számos új forma, módszer alakult ki, mellyel az uralkodó burzsoázia és nagybirtokos osztály megpróbálta visszaszorítani a dolgozó osztály támadását. Az egyház, mely közel félévszázada az olasz egység megteremtése körül ért állítólagos sérelmei miatt távol maradt a politikai élettől, ismét aktív politikai tevékenységbe kezd. Egy fiatal szicíliai pap, Luigi Sturzo megszervezi a néppártot. A néppárt reformprogramja a középrétegek s kisparasztnak érdekeit fejezte ki. Állítólagos célja az volt, hogy „középen helyezkedjék el” a forradalmi és reakciós erők között, ténylegesen azonban egyértelműen a burzsoá rend érdekeit védte. Ez a védelem azonban még mindig nem mutatkozott elégségesnek. Az uralkodó körökben 1919–20-ban a munkásmozgalom fellendülése, a gyárfoglaló mozgalmak következtében a forradalomtól való páni félelem terjedt el. A forradalom azonban nem jött. A forradalomnak ugyanis nem volt meg néhány lényeges feltétele, mindenekelőtt nem volt megfelelő vezetője. A szocialista pártban még mindig reformista volt a vezetés vonala, kommunista párt pedig még nem alakult ki, csupán a Gramsci vezette „Ordine Nuovo” című folyóirat körül jegecesedett ki annak vezető magja. Az olasz szocialista párt ugyan nem fukarkodott a harcok frázisokkal, annál inkább a konkrét tettekkel. Ilyen körülmények között a forradalomtól tartó burzsoázia aktív ellentámadásra, „preventív ellenforradalomra” határozta el magát. A Confederazione generale dell'industria már 1919-ben megtalálta szövetségeseit a birtokukat féltő nagybirtokosokban; 1920-tól az erősödő fasiszta mozgalomban fedezték fel a preventív ellenforradalom döntő erejét.

A főleg leszerelt katonákból, egyetemi hallgatókból toborzott fasiszta szervezetek már 1919-ben erőszakosan felléptek a sztrájkokkal szemben. 1920-ra taglétszámban is erősen gyarapodtak, az év végére már 200 000 embert tömörítettek. Kiket tudtak megnyerni? Elsősorban a városi középrétegeket, leszerelt katonákat, akik visszatérve a frontról, nem tudtak beilleszkedni a polgári viszonyokba, saját és önálló gazdasági bázisuk megszünt, s a fasiszta mozgalom révén igyekeztek felkapaszkodni. De a fasiszta mozgalom nemcsak a háborúból hazatért és fogalkozáshoz nem jutó kispolgári elégedetlen elemekre támaszkodott, kezdett talajt találni a szociáldemokráciából kiábránduló munkások között is. Ezekre bizonyos mértékig Mussolini szocialista múltja s a fasiszta propagandájában jelentkező szindikalista vonások is hatottak (Grandi). A földmunkások körében Bologna és Ferrara vidékén alakult ki a fasiszta mozgalom másik fő bázisa. A Pó-völgyi agráriusok a Balbo által katonai jellegű szervezetekbe tömörített fasisztákat a szocialista földmunkásmozgalom ellen használták fel.

A fasiszta szervezetek úgynevezett büntető expedíciói egyre jobban terjedtek. Roberto Farinacci, Italo Balbo, Giuseppe Bottai, Achille Starace vezetésével a felfegyverzett gengsztercsoportok megtámadták a szocialista gyűléseket, újságok szerkesztősegeit, merényletet követtek el a baloldal vezetőivel szemben.

A fasiszta mozgalom tehát, függetlenül célkitűzéseitől, a mozgalom résztvevőinek elképzeléseitől, mindinkább a munkásmozgalom elleni tőkés offenzíva eszközüvé vált. A L'Idée Nazionale, a nehézipar lapja nem véletlenül szögezte le, hogy az igazi fasiszmus 1920 decemberében született, amikor az olasz uralkodó osztály végleg saját pártjának s eszközeinek tekintette a fasisztákat.

Jóllehet az erőszaknak nagy szerepe volt abban, hogy az uralkodó osztály a fasiszta mozgalmat magáénak vallotta, mégis egy sor más tényező szintén hozzájárult, hogy ez váljék a döntő politikai erővé. Nem volt kétséges, hogy az uralkodó osztály nem kormányozhatott a régi, sok szempontból kompromittált politikai pártokkal. Új, politikailag nem kompromittált párt kellett, mely új és régi is, egyben képes kifejezni a „modern” eszméket.

A háború megteremtette a bázist ez új párt létrejöttéhez. Kinevelte az autoritativ vezetéshez szokott réteget, a parancsuralom, az erőszak léggkörét. A leszerelt katonák, elsősorban a kispolgárság, a középrétegek többsége — állás nélkül, nyomorban mindig

hajlamos egy frázisokkal nem takarékoskodó, társadalmi reformokat, sőt forradalmat — de nem proletárforradalmat — hirdető pártot támogatni. Annál is inkább, mert ez a párt hamarosan átveszi a nacionalista jelszavakat. Nietzsche és D'Annunzio, a hősi erőszak kultusza, a humanizmus tagadása, a spencerizmus létért való harca keveredett a nemzeti harc mindenekfelettségének gondolatával.

A háború után az olasz társadalomban az olasz burzsoázia elterjesztette a nemzeti sérelmek gondolatát. Azt hirdették, hogy szövetségeseik kisemmizték őket a győzelem zsákmányából, evvel sikerült felszítani a sovíniszta érzelmeket. D'Annunzio kalandos harca Fiuméért, az új jugoszláv állammal folytatott viták megteremtették a hangulatot az „erős külpolitikát” folytató „erős állam” követelése érdekében.” Annál is inkább, mivel ez az erős állam a kispolgárság elképzelése szerint úrrá lehetne a munkásmozgalmon, helyreállíthatná a rendet. Az „erős állam” megteremtésének szükségességét viszont a fasiszták hirdették.

Mindezt, a kispolgárság, a középrétegek felé oly csillogó elméletet a fasiszták ügyesen egészítették ki a szociális demagógiával, az anarchistától átvett szólamokkal. Mussolini, mint már utaltunk rá, a háború előtt a szocialista párt baloldalán található, de itt található jónéhány későbbi fasiszta vezető is, mint pl. Michele Bianchi. A forradalmi szindikalisták, Sorel követői köréből is jócskán csatlakoztak a fasisztákhoz. 1921 elején éppen ezek a vezetők alkotják meg a fasiszta szakszervezeteket. S ahogy az állam hallgatólagos tétlenségével verik szét erőszakkal a szocialista szakszervezeteket, úgy növekszik a fasiszta szakszervezetek taglétszáma. Nagy számban csatlakoznak ide a reformista szakszervezetekből kivált munkások is, akik a fasiszta szervezetek harcos demagógiájától várják érdekeik védelmét. Ezek a szakszervezetek természetesen kezdettől fogva a korporációs elvnek megfelelően épültek, 5 osztályra tagozódtak: munkás, mezőgazdaság, kereskedelem, tengerészet, középsztyály és intellektüellek.

1921 után a fasiszta mozgalom tovább erősödött, az 1919—1920-ban kialakult forradalmi helyzet kihasználatlanul elmúlt. Jóllehet 1921 elején a livornói kongresszuson megalakult a kommunista párt, de addigra már a munkásmozgalom hanyatlóban volt, bár ez még nem jelentette, hogy minden eldőlt.

„... A fasizmus nyílt offenzívája a dolgozók politikai, szakszervezeti és szövetkezeti szervezetei ellen már megkezdődött és elért néhány jelentős sikert, mint például Bologna szocialista közigazgatásának erőszakos megdöntését. Az ipar és a mezőgazdaság nagy tőkés szervezetei szorosra zárták soraikat és el voltak szánva arra, hogy minden eszékkel támogadják a fasizmus fegyveres offenzíváját. Hónapról hónapra növekedett az ország területének az a része, ahol megtagadták és elfojtották a dolgozók elemi demokratikus szabadságjogait. Az általános politikai helyzet azonban távolról sem tisztázódott. Továbbra is nagyfokú a bizonytalanság és széles mozgási lehetőség a vezető körökben. Lent a dolgozó tömegekben megvolt az ellenállás igen erős lehetősége, sőt a támadó akcióé is, ahogy ezt a nyílt osztályösszeütközések legismertebb drámai epizódjai megmutatták (Sarzanában, Rómában, Parmában stb.). Amikor csaknem spontán módon, de nem egészen egyes polgári politikai vezetők ösztönzése nélkül megalakult a »népi rohamcsapatok« szervezete, hogy erőszakkal verje vissza a fasiszta erőszakot, kirajzolódta a helyzet eltérő alakulásának lehetőségei... Az erők összehangolása előidézhette volna a helyzet megváltozását; el kellett volna szigetelni és megverni a fasisztákat és nyílt szövetségeseiket. Nem lehetett azonban tenni semmit ebben az irányban, mert a livornói kongresszus után is a reformisták és a maximalisták — éppen azért, mert egy párton belül maradtak — továbbra is kölcsönösen megbénították egymás erejét. Az egyik irányzat kitarított az üres fatalista forradalmi jóslatok mellett, s ezeket a kommunisták ellen irányuló kirohanásokkal is fűszerezték. A másik irányzat azt hirdette, hogy meg kell hajolni, meg kell alázkodni a fasiszta erőszak előtt, nem szabad szembeállni vele, »olyanok legyünk mint a szentek« — mondták. E két képtelen felfogás párosodásának torzszülötte volt a fasisztákkal 1921 augusztusában megkötött hirhelt »megbékélési szerződés«, amelynek egyedüli következménye az volt, hogy lefegyverezte a tömegek ellenállását és lehetővé tette a fasisztáknak, hogy újabb támadásokra gyűjtsék össze erőiket...» — írja Togliatti.

A fasiszta párt a burzsoázia minden támogatása s a tömegek közti térnyerés ellenére, 1922-ben kisebbségben volt. Kisebbségben volt a parlamentben, ahol mindössze 35 képviselővel bírt, s kisebbségben a tömegek között is. Vezetőik egy része, köztük Mussolini is, türelmetlenül várva a hatalomrajutást, már hajlandó lett volna nem fasiszta vezetésű kormányba is belépni, a párt néhány más vezetője, Balbo, Grandi, Farinacci azonban a hatalom teljes kézbekaparintását kívánta. A hatalom erőszakos átvétele, a Marcia su Roma gondolata már állandóan előtérben volt. Az alkalom 1922 októberében mutatkozott: a burzsoá kormány, mint annyiszor a háborút követő esztendőekben, ismét vál-

ságba jutott. A kormányválság időben nagyrészt egybeesett a fasiszták népolyi kongresszusával, itt a párt élén álló quadrumviratus, De Bono, De Vecchi, Balbo és Bianchi, Mussolinival együtt elhatározta, hogy 27-én megkísérik a hatalom erőszakos megragadását. A Róma környéki városokban gyülekezni kezdtek a fasiszta rohamcsapatok, hogy Róma ellen vonuljanak. Mussolini azonban nem volt biztos az államesíny sikerében. Nápolyból tehát 25-én Milanóba utazott, úgy vélvén, hogy sikertelen államesíny esetén onnan 2 óra alatt Svájcba menekülhet.

Rómában 27-én lázas tanácskozások indultak a kormányválság megoldására. A gyülekező fasiszta csapatok szétverése a hadseregnek nem lett volna nehéz feladat, de a hadsereg jelentős része ekkor már a fasisztákkal rokonszenvezett, s a király sem volt hajlandó elrendelni a hadsereg fellépését a Róma felé közeledő fasiszta egységek ellen. Ez eldöntötte a kérdést, ha eddig még csupán Mussolini és a fasiszták kormányban való részvételéről volt szó, most már a fasiszták a kormány irányítását követelték. Október 29-én este Mussolini megkapta a király táviratát, jöjjön azonnal Rómába, ahol kormányalakításra kap megbízást. S a Marcia su Roma hőse este beszállt a Milanó–Róma vonat hálókocsijába, hogy eltérve a régi Róma általa dicsőített hagyományaitól, hálókocsin érkezzék a hatalom átvételére. Közben a fasiszta vezetés, módosítva eredeti terveit, óvakodott attól, hogy Rómába vonuljon, bár a városok többségében ekkor már minden ellenállás nélkül átvették a hatalmat. Rómába azonban a fasiszta egységek csak akkor vonultak be, midőn Mussolinitől, mint kijelölt miniszterelnöktől erre parancsot kaptak. Szimbólum volt ez a bevonulás, szimbóluma annak, hogy a hatalomátvétel az uralkodó osztályok, a hadsereg s a monarchia teljes egyetértésével történt.

A fasiszta rendszer első szakasza 1922. október 28-tól 1925. január 3-ig tartott. Ebben az időszakban Mussolini állandóan erősítette ugyan hatalmát, mégis fennmaradt az alkotmányosság látszata. A Mussolini vezette kormányban 4 fasiszta mellett egy nacionalista, két néppárti, két jobboldali liberális s két demokrata vett részt. A néppárt 1923 tavaszán kivált a kormányból, a liberálisok viszont 1924 végéig részt vettek abban. A parlamentben működhettek az ellenzéki pártok, a sajtó és egyéb polgári szabadságjogok, erősen megcsönkítva ugyan, de fennmaradtak, már amennyire ezt a fasiszta egységek garázdálkodása lehetővé tette. Az egész országban folytatódott az erőszakosságok a kommunisták s szocialisták ellen, a fasiszta pártok helyi vezetői (a „ras”) lettek a hatalom tényleges birtokosai, az államhatalmi szervekkel szemben is.

Mussolini kormánya formálisan parlamentáris kormány volt. A parlament 306 szavazattal — melyben a klerikális néppárt szavazatai estek döntően latba — 116 ellenében bizalmat szavazott neki. A parlament segítségével hamarosan megjelent a királyi rendelet, mely amnesztiát biztosít minden politikai bűnösnek, aki bűnét „közvetlenül, vagy közvetve nacionalista célból követte el”. (Ismerős meghatározás, 1920-ban Horthy ugyanilyen indoklással részesítette amnesztiában az ellenforradalmi gyilkosokat.) 1923 januárjában a fasiszta bandák legalizálására került sor, „a nemzeti biztonság önkéntes milíciája” néven. Ezzel Mussolini feketeinges bandája állami szentesítést nyert. Mussolini szerint a milícia megalakítása „a régi fél-liberális állam halálos ítéletét jelezte”.

1923 februárjában a fasiszta pártba beolvadt a nacionalista párt, mely ténylegesen már korábban is együttműködött a fasisztákkal. A két párt egyesülése világosan megadta a fasiszta párt irányát. Az eddig ellenzéki fasiszta mozgalomnak világos programot kellett adni. Ezt a programot, a demokrácia, a parlamentarizmus felszámolásának programját, éppen a nacionalisták szolgáltatták, akikből a fasiszta párt értelmiségi vezetőrétege toborzódott.

1923 végén Mussolini beterjesztette új választójogi törvényét, mely szerint az a párt, mely viszonylag a legtöbb szavazatot kapja, elnyeri a képviselői mandátumok 2/3-át. A parlamenti vita nem bizonyult simának, de a milíciák segítségével sikerült biztosítani, hogy a képviselők jelentős része tartózkodjék a szavazástól, s így a javaslat megszerezze a többséget. Hamarosan követte ezt a sajtószabadság korlátozását célzó törvény, majd a helyi önkormányzatokat s az egyesületeket rendelték a prefektusok alá.

1924 áprilisában megtartották a fasizmus alatti első választásokat. 4 600 000 szavazatot nyertek el a fasiszták, melyből 2,7 millió délről származott, ahol a kormány s a fasiszta párt funkcionáriusai megfelelően tudtak a választási eredményekkel manipulálni. Az iparilag fejlett északon minden fasiszta terror ellenére, 1,800 000 fasiszta szavazattal szemben közel 1,5 millió ellenszavazat volt. Mindenesetre Mussolininak így a végrehajtó hatalom mellett a törvényhozó hatalom is teljesen a kezébe került.

Közvetlenül a választások után azonban, Matteotti szocialista képviselő 1924. május 30-i beszéde nyomán, a fasiszta rendszer mély válsága robbant ki.

A szocialista párt mérsékelt szárnyához tartozó Giacomo Matteotti brilliáns

beszédben leplezte le a fasiszták választási erőszakosságát, beszédét barátaihoz fordulva így fejezte be: Most pedig készíthetitek a halotti beszédet.

Jól látta helyzetét: tíz nap múlva a nyílt utcán elrabolták, s holttestét csak néhány hónap múlva fedezték fel. Hamarosan kiderült, hogy a gyilkosságot közvetlenül Mussolini környezete szervezte meg.

A Matteotti-gyilkosság megzavarta az egész olasz társadalmat. A kispolgárság egyes rétegei, akik korábban — a bolsevizmustól való félelmükben — támogatták a fasizmust, vagy hajlandók voltak a kompromisszumra, most szembefordultak vele. A fasiszta párton belül is komoly válság bontakozott ki. A közvélemény erkölcsi felháborodása morálisan és politikailag elszigetelte a fasizmust, s ez nyugtalansággal töltötte el azokat a vezető köröket, akik hatalomra segítették a fasisztákat, vagy együttműködtek velük.

Határozott politikai akciók alapvető változást idézhettek volna elő az ország belpolitikai életében. A baloldali pártok azonban nem tudták elhatározni magukat a cselekvésre. Az ellenzék parlamenti csoportjai — beleértve a kommunistákat — elhagyták a parlamentet s megalakították az ún. aventinusi tömböt. Követelték a gyilkosok megbüntetését, a fasiszta miíciia megszüntetését, Mussolini lemondását.

A kommunisták javaslatait általános sztrájk meghirdetésére, s az aventinusi tömbnek az ország igazi parlamentjeként való deklarálását azonban nem tették magukévá. A kivárás és meddőség politikája egyrészt szakadást idézett elő az ellenzék soraiban — a kommunisták kiváltak —, másrészt időt adott a fasisztáknak soraik rendezésére. Ahelyett, hogy a baloldul mért volna vereséget a fasisztákra, a fasiszta párt ellentámadásba ment át, s megkezdhette a totális fasiszta diktatúra kiépítését, az ellenzék teljes megsemmisítését.

1925. január 3-án Mussolini a képviselőházban megtartotta híres beszédét, amely lezárta a fasizmus átmeneti periódusát, s megnyitotta a második szakaszt, a totális diktatúrát.

Mikor 1925. január 3-án Mussolini megjelent a képviselőházban, a fasiszta alakulatok büntető akcióik felújításával már megteremtették a terror légkörét. Ilyen körülmények között Mussolini kijelentette, hogy a kialakult helyzetért „egyedül én viselem a politikai-erkölcsi és történelmi felelősséget”. A parlament természetesen bizalmat szavazott Mussolininak, s az ellenzéki pártok sem emeltek vádat. A fasizmus tehát megindíthatta az ellentámadást, s ahogy az országon belül a fasiszta párt, úgy a fasizmuson belül Mussolini megerősödve került ki a válságból.

1925–26-ban megtörtént az ország teljes fasizálása, az ország állami berendezésében levő liberális, demokratikus maradványok felfüggesztése. 1925 végén törvényt hoznak Mussolini jogi helyzetéről. Eddig a Károly Albert-féle 1848-as alkotmány szerint a király bízta meg a minisztereket, akik tetteikért a parlamentnek felelősek. A miniszterelnök a minisztertanácsban legfeljebb a primus inter pares szerepét töltötte be. Az új törvény szerint csak a miniszterelnököt nevezi ki a király, a miniszterekre a kormányfő tesz javaslatot. A miniszterek — akiket most Mussolini irányít — nem felelősek, előzetes jóváhagyása nélkül a parlament nem tárgyalhat semmiféle javaslatot.

A rendőrséget minden állami szerv fölé helyezték és közvetlenül a miniszterelnök rendelkezésére bocsátották. A közhivatalnokokat politikai okokból fel lehetett függeszteni. Törvényt hoztak a sajtóról, mely biztosította, hogy a legjelentősebb olasz újságok a fasiszták kezébe menjenek át.

1926 januárjában törvényt hoznak az államérdekeket veszélyeztető személyek elítélésére. Még ebben a hónapban megkapja Mussolini a felhatalmazást a rendeleti úton történő kormányzásra. Hamarosan megszületik a régi pártok feloszlására vonatkozó törvény. 1926-tól tehát ténylegesen is egypárt-rendszer működött. A fasiszta párt állami szervezet lett. A párt főtitkárát Mussolini nevezte ki, aki mint kormányfő a párt vezetője szerepét is betölti. A helyi kormányzati szervek, amelyek többé nem voltak választhatók, a párt helyi szervei alá kerültek.

Minden régi egyesületet feloszlattak, gyűléseket, tüntetéseket megtiltottak. A sajtót, a propagandát, a nevelést kizárólag megbízható fasisztákra bízta. A rendőrség különleges jogokat kapott, mindenekelőtt az internálás jogát minden olyan személlyel szemben, aki „felforgató” tevékenységgel gyanúsítható.

1926 novemberében az államvédelmi törvény a politikai bűnösöket a rendes bíróságok hatásköre alól speciális törvényszékek hatáskörébe (tribunale speciale) utalta át. A speciális bíróságok egy tábornokból s a milícia 5 tisztviselőjéből állottak, akik a Ducera voltak felelősök. A speciális bíróságok természetesen nem fukarkodtak az anti-fasiszták, mindenekelőtt a kommunisták elleni halálos ítéletekkel.

1929-ben törvényt hoznak a Fasiszta Nagytanácsról. A jövőben a Nagytanács tesz

javaslatot a minisztertanács tagjaira, a kormányfő a jövőben a mindenkori pártvezető, aki csupán a pártnak tartozik beszámolni. Ez a törvény legalább a fasiszta nagytanácsnak biztosított bizonyos jogokat Mussolinival szemben, a gyakorlatban azonban ezek a jogok egyáltalán nem érvényesültek. A Fasiszta Nagytanácsot egyre ritkábban hívták össze, s Mussolinival 1943 nyaráig soha sem helyezkedett szembe.

A Nagytanács döntött végső soron 1929-től a képviselők kijelölésében is. A helyi szervezetek, valamint a fasiszta pártok vezetése — mindezeket Mussolini nevezte ki — javaslatot tehetett kb. 2000 képviselőjelöltre, akiből a Nagytanács választhatta ki a megfelelő 400-at, de a Nagytanácsnak joga volt a 400 képviselő közé olyanokat is bevenni, akik nem szerepeltek az eredeti listán. Természetes, hogy az 1929-es választás után már semmiféle ellenzők nem rendelkezett parlamenti képvisellel.

A 20-as évek végén az olasz fasiszta rendszer további két fontos mozzanat révén tudta helyzetét megszilárdítani. Az első az ún. korporatív állam rendszerének kidolgozása, mely az olasz fasizmusba torkolló szindikalista eszmék ügyes kihasználása volt a szociális demagógia céljaira. Utaltunk már arra, hogy 1921-től az olasz fasiszták megkezdték a szakszervezetek szervezését, melyek részben a reformista szakszervezetekből való kiábrándulás, részben a fasiszta erőszak következtében kezdtek tért hódítani. Az olasz fasizmus belső megszilárdulásával együtt ezeket a szervezeteket igyekeztek a munkásosztály kizárólagos érdekképviseleti szervévé tenni. A Confederazione degli industriali (az olasz GyOSz) már 1925 őszén deklarálta, hogy csak a fasiszta szakszervezetekkel hajlandó kollektív szerződést kötni, s ezt a jogot 1926 tavaszán az állam törvényerőre emelte. Hamarosan felfüggesztették a gyárakon belüli munkás bizottságokat, majd megvonták a sztrájkjogot. A reformista szakszervezetek ezt a helyzetet még megkönnyítették azzal, hogy 1927 elején önként kimondták feloszlásukat. A baloldali s kommunista szakszervezeti funkcionáriusok illegális szervezkedését 1927 tavaszán a milanoi Fiat-gyárban leleplezték, vezetőit a tribunale speciale 20 évi börtönre ítélte. Ezzel egy időben, hogy szociális téren tegyenek valamit, közzétették a Carta del Lavoro, mely bejelentette a korporatív államot. A Carta del Lavoro ideiglenesen mind Olaszországban, mind Európában bizonyos politikai befolyást gyakorolt. Tartalmazott ugyanis néhány olyan intézkedést, amely a munkásosztály munkakörülményeit javíthatta. Mindenekelőtt formálisan minden dolgozóra — a kisüzemekre is — kiterjesztette a kollektív szerződést, a beteg- és balesetbiztosítást, a szabadságolást, a fizetett ünnepek rendszerét. E szociális reformok mellett a Carta del Lavoro lefektette a korporatív államszervezetet, valamint a munkások és munkáltatók vitás ügyeiben az állam döntőbíráskodásának elvét.

A korporatív állam hivatásszervezetből állt, négy a munkáltatók, négy a munkások és egy a tisztviselők részére. Ezeknek a hivatásszervezeteknek az elnökét Mussolini nevezte ki, helyi szervezeteinek titkárait pedig a helyi fasiszta párt titkára hagyta jóvá.

A korporatív rendszer azt a hiedelmet keltette, mintha a különböző társadalmi osztályok egyenlő mértékben lennének benne képviselve, s fölöttük ott áll az állam, mely a Magistratura del Lavoro keresztül a vitás kérdésekben betölti a döntőbíró szerepét, így biztosítva a szociális igazságot.

Valójában a korporációs rendszer a nagytőke teljes ellenőrzését s uralmát biztosította. Nem kétséges, hogy a munkáltatók szervezeteiben kizárólag a nagytőke és nagybirtok érdekeit képviselő funkcionáriusoknak volt vezetőszerepük, a kistulajdonosoknak ebben a szervezetben semmi szavuk nem volt. Ami pedig a munkásszervezeteket illeti, ha a fasiszta munkásvezetők fel is vetették a munkásosztály néhány követelését, a döntőbíráskodás szervei, melyekből természetesen a munkások ki voltak zárva, mindig a nagytőkék javára döntöttek. Így a munkások néhány év alatt hamarosan rájöttek, hogy a korporatív állam valójában a nagytőkék tőkéltesített államszervezete.

A huszas évek végén a fasiszta állam még egy fontos lépést tett a rendszer megszilárdítására. 1929. február 14-én XI. Pius pápa a milanoi katolikus egyetem növendékei előtt Mussolinit a gondviselés emberének nevezte, és ezzel mintegy hivatalosan is bejelentette az alig pár napja kötött laterani egyezményt.

A Marcia su Róma idejében a klérus még inkább csak a néppártot támogatta, s az antiklerikális nézeteket hirdető fasiszta pártot bizonyos idegenkedéssel figyelte. A hatalomrajtás után azonban gyorsan igyekezett megegyezni velük, s a megegyezés keresésében az egyház annyira ment, hogy a fasiszták követelésére nyíltan állást foglalt a néppárt volt vezére, Don Sturzo ellen is. A néppárt vezetésének döntő többsége, a konzervatív arisztokrácia, a nagybirtokosok viszont megtalálták Mussolinival az együttműködés lehetőségét. 1929. február 11-én pedig megszületett a laterani egyezmény az egyház s az állam között. Az egyezmény hatását azért kell igen fontosnak tekintenünk, mivel az egységes olasz állam megteremtése óta nem volt ilyen egyezmény, s az állam és

egyház közötti ellentét a vallásos olasz lakosság között mindig bizonyos rossz visszhangot keltett. Mussolini az egyezmény megkötésével tehát tovább növelte befolyását.

Az egyezmény egyébként elismerte a pápát s a vatikáni államot, ezzel szemben a pápa — most először — elismerte az olasz királyságot, s Rómát annak fővárosaként. Mindennek fejében Mussolini vállalta, hogy évi 4 és félmillió dollárral járul hozzá a Vatikán kiadásaihoz. Végül az egyezmény harmadik része szabályozta az egyház és állam kapcsolatait, mégpedig olyan formán, hogy a katolikus egyházat nem az olasz állam alárendeltjének, hanem mint egy külső hatalomnak ismerte el. Ezzel a papoknak különleges helyzetet teremtettek, mintegy kivonták az olasz állam hatásköre alól, ezzel szemben az egyháznak döntő befolyást biztosítottak az olasz iskolarendszerben. Mindezért Mussolini mind az országon belül, mind a nemzetközi életben elnyerte az egyház teljes támogatását.

Természetesen a későbbi években a fasizmus és az egyház között számos összeütközés is támadt, elsősorban az olasz fiatalság nevelése körül, de ezeket a nézeteltéréseket különböző kompromisszumokkal mindig sikerült elhárítani. S az egyház alapjában végig támogatta Mussolinit, elsősorban külpolitikai tekintetben; ez a külpolitikai támogatás a 30-as évektől éppen a legnagyobb jelentőségű volt a fasizmus szempontjából. Jóllehet a gazdasági helyzet a 30-as évek elején egyre súlyosabbá vált, a fasizmus nemzetközileg megszilárdult. A 30-as évek első felében nemzetközi tekintélye a tetőpontján állt. Mussolini pedig, mivel a tömegek szociális helyzetére vonatkozó ígéretesei, a korporeációs rendszer blöffje kezdett nyilvánvalóvá válni, ismét a nacionalista demagógiát erősítette. A római bitrodalom feltámasztásának hirdetésében látta azt az eszközt, mely továbbra is jelentős tömegek támogatását biztosíthatja számára. 1935 őszén az Etiópia elleni háborúval megkezdte a „római birodalom” megteremtését. Bár az abesszín háború mellett sikerült is bizonyos sovíniszta hangulatkeltést elérnie, már ekkor, még inkább a spanyol intervenció idején, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy mindez a nagyipar érdekét szolgálja, amelynek profitját (1933-ban 2,18%, 1936-ban 7,28% volt az osztalék) a hadimegrendelések az autarchia erősen emelte.

1936 után azonban Olaszország külpolitikailag is mindinkább másodrangú szerepet kezdett játszani Németország mellett. A sovínizmus is egyre kevésbé hatásos eszköz lett a fasiszták kezében. Annál is inkább, mivel a második világháborúban hamarosan behatározódott, hogy Olaszország katonai ereje távolról sincs összhangban Mussolini s az olasz uralkodó osztályok imperialista étvágásával.

A második világháború időszakában a fasizmus belsőleg már meggyengült. A kispolgári tömegek előtt, akik korábban támogatták, elvesztette tekintélyét. A kommunista és szocialista párt antifasiszta egységfrontja egyre több antifasiszta megmozdulást eredményezett a munkások között, a katonai vereségek pedig az uralkodó osztályok egyes rétegeiben is Mussolini és a fasiszta párt eltávolításának gondolatát erősítették.

Az 1943. július 25-i államcsíny az olasz fasizmus külső tényezők által meggyorsított belső összeomlását jelezte.

Felhasznált irodalom

- Palmiro Togliatti* : Az Olasz Kommunista Párt. Bpest. 1960.
 Az Olasz Kommunista Párt. Bpest. 1952.
Antonio Gramsci : Levelek a börtönből. Bpest. 1949.
Angelo Tasca : Nascita e avvento del fascismo. Firenze.
Leo Valiani : Dall'Antifascismo alla Resistenza. Milano. 1955.
Darte L. Germino : The Italian Fascist Party in Power. Minneapolis. 1959.
Federico Chabod : L'Italia contemporanea (1918—1948). Róma. 1961.
Gaetano Salvemini : Scritti sul fascismo. Milano.
L. Salvatorelli—G. Mira : Storia del fascismo. Róma. 1952.
Paola Alatri : Le origini del fascismo. Róma. 1956.
L. Salvatorelli : Nazionalfascismo. Torino. 1923.
G. Zibordi : Critica socialista del fascismo. 1922.
Valer Nino : Origine del fascismo.
Fedelli Ugo : Un decennio di storia. 1959.
 Lezione sul antifascismo. Bari. 1960.
Palmiro Togliatti : A proposito del fascismo. Società. 1952.
Gaetano Salvemini : Che cosa fu la marcia su Roma. 1948.
P. Nenni : Storia di quattro anni. Roma. 1946.
M. Mortagnana : Egy torinói munkás visszaemlékezése. Bpest. 1961.

JEMNITZ JÁNOS

A spanyol fasizmus jellegéről

A spanyol fasizmus jellegének és sajátosságainak összegezése természetesen rendkívül összetett feladat. Az elkövetkezőkben mégis erre teszünk kísérletet, egyúttal arra törekedvén, hogy ismertessük az idevágó legfontosabb szakmunkák eredményeit is.

Újabbán G. D. H. Cole vetette fel a fasizmus különböző típusainak problémáját¹ megkülönböztetve azokat a fejletlen országokat, ahol a fasizmus sohasem vált tömegmozgalommá, ahol inkább földbirtokos, junker-réteg, a katonatiszti kaszt, a klérus és a monarchia társadalmat konzerváló reakciós törekvéseivel olvadt össze, s azokat a fasiszta rendszereket, amelyeknél a tömegbázis széles volt, a fasiszta vezető réteg munkás, paraszt, de elsősorban kispolgári, alsóbb középosztálybeli rétegekre tudott támaszkodni. A fasiszta mozgalmak e különböző szociális színezetéből következően e mozgalmak társadalmi programja is eltérő, s noha a fasizmus valamennyi árnyalatának közös jegye volt, hogy eltiporta a munkásmozgalmat, a szocialista törekvéseket, sőt a polgári demokrácia létformáit is, hogy a nagyburzsoáziát és a földesúri réteget a fasizmus mindkét variációja szanálta, a két válfaj között mégis jól érzékelhetőek a különbségek.

Spanyolország e két válfaj közül kétségtelenül a közép-európai, a magyar, lengyel fasizmus útjára emlékeztet. A spanyol társadalom szerkezete ezen országokéra hasonlít. Közismert az ország agrárjellege, ezen belül a feudális maradványokkal túlterhelt nagybirtokrendszer bénító túlsúlya. A városok fejletlenségével együttjárt a liberális polgárság számbeli gyengesége. A kulturális életre ott is a katolikus klérus monopóliuma nyomta rá a bélyegét. A kapitalista fejlődés Spanyolországban is kielezte a nemzetiségi ellentéteket. De a kelet-európai helyzettel szemben itt a gazdaságilag legfejlettebb területek (katalán és baszk) voltak a nemzetiségiek és az uralkodó kasztíliai nemzetiség éppen katonai és a központi bürokráciára támaszkodó erejével akadályozta meg a nemzetiségi burzsoázia szeparatista törekvéseinek érvényesülését.

A merev centralizmus mellett bénítóan hatott a konzervatív sovinizmus is. Spanyolország Franciaország szomszédja és a Franciaországban meggyökeredző polgári, forradalmi demokrata, majd szocialista gondolatok természetesen csakhamar visszhangot kaptak Spanyolországban is. De minthogy ez a francia hatás történetileg egybeesett a spanyol gyarmati birodalomnak részben francia felváltásával, majd a napoleoni megszállással, a reakciós körök a spanyol „franciák” (afrancesados), vagyis a haladást követők ellen már a XIX. század folyamán nemzeti-nacionalista érzelmeket tudtak ébreszteni, amelyek a népi tömegekben is visszhangot nyertek.²

A forradalmi fellendüléseket ellenforradalmi korszakok váltották fel, és Spanyolország XIX. századi politikai történetét ez ismétlődő erőpróbák határozták meg. Az ötödik forradalmi szakasz viharos éveiben (1868–1873), mikor a liberális polgárság és a földesúri—monarchista konzervatív körök összecsapása mellett egyfelől a proletariátus jelentkezett önálló erőként, másfelől az ultrareakciós, történetileg anakronisztikus karlista mozgalom veszélyeztette az uralkodó osztályok nyugalma, a „rendet”. A forradalmi hullám így végül is 1874-ben a liberálisok és konzervatívok nagy kiegyezésébe torkollott. Angol mintára Spanyolországban is kialakult a kétpárt rendszer, ami mögött társadalmilag itt is a nagybirtokos osztály és a burzsoázia kompromisszuma állott. A kompromisszum azonban itt — az Osztrák-Magyar Monarchia viszonyaira emlékeztetően — magá-

¹ G. D. H. Cole : A History of Socialist Thought. Socialism and Fascism. London, 1960. 1—12. I. Cole az elemzés végeredményeként odajut, hogy a kelet-európai rendszerek fasiszta alaptendenciáját idézőjelbe teszi, alapjában ellenforradalmi reakciós rendszereknek tekinti, amelyek különböző mérvben színeződnek fasiszta vonásokkal.

² A történetírók (az újak közül I. Majszkij, G. Brennan stb.) egységes véleménye mellett e bigott, reakciós, népi idegengyűlöletet kitűnően érzékelteti szépírói eszközökkel L. Feuchtwanger : Goya c. regényében.

bafoglalta azt a feltételt, hogy a politikai hatalom a nagybirtokos osztály kezén maradjon, amely utat nyit a burzsoázia gazdasági fejlődésének.

A történeti fejlődés ezt a kompromisszumot alaposan kikezdte. A burzsoázia gazdasági megzomosodásával új igényeket jelentett be, s a polgári köztársasági mozgalom újrajelentkezésével egyidejűleg az agresszív reakció új pártosortosulásai is megszülettek. Mindez összefonódott az ipari proletariátus politikai színrelépésén kívül az utolsó amerikai gyarmatok elvesztésével, vagyis a spanyol nagyhatalmi múlt végleges letűnésével, valamint az új imperialista afrikai gyarmatszerző kísérletekkel, amelyeknél immár a burzsoázia egyes rétegeinek érdekei találkoztak a katonatiszti kasztéval.

A kiegyezés, a konzervatív és liberális párt blokkján alapuló restauráció (amely a magyar Ferenc József-i századvégre emlékeztet) az imperializmus viszonyai között szét-hullott. Ennek a folyamatnak előrehaladását, ismérveit újabban I. Majszkij akadémikus mutatta ki. Rávilágított az ipari-fináncburzsoázia megerősödésére, a nagybirtokosok legfelsőbb körének és az egyháznak kapitalizálódására.³

A strukturális társadalmi változásoknak, a konzervativizmus hagyományos bástyáinak belső átalakulása kihatott a politikai életre is. Majszkij szerint a restauráció politikai rendszere 1898—1917 között szétzilálódott, s az 1918 utáni szakaszban élte át krízisét. Már az első szakaszban megfigyelhető a pártok szétaprózódása (mind a konzervatív, mind a liberális blokkon belül megfigyelhető a jobb- és balszárny kialakulása, szociális, gyarmati és külpolitikai kérdésekben való meghasonlás, nem beszélve a nagy szerepet játszó személyi ellentétekről), általában a parlament szerepének további süllyedése, a végrehajtó hatalom, s ezen belül a hadsereg (amelyen a reakciós vezetők militarista kaszt értendő) befolyásának növekedése, s általában XIII. Alfonz fellépésével a monarchia vilhelminus erőszakosan reakciós szereplése.⁴

Mindez még nem fasizmus, még nem összetéveszthető azzal, de a reakció hadálásainak kialakulását kell felmérni ahhoz, hogy két évtizeddel későbbben nyomon lehessen követni a Franco-fasizmus kibontakozásának történetét. Az alapvetés annál fontosabb, mivel a tények abba az irányba mutatnak, hogy a fasizmus születésénél Spanyolországban ez a konzervatív reakciós tábor és nem a monopoltöke bábáskodott.

Az első világháború, az 1917-es forradalom, az európai forradalmi hullám, a spanyol munkás- és parasztmozgalom háború utáni fellendülése a társadalmi-politikai küzdelmeket természetesen kiélezte. Ezekhez hozzájárult az 1909-ben kezdődő afrikai marokkói háború, amely 17 éven át húzódott el, tovább növelte a hadsereg politikai súlyát és egy speciális gyarmati afrikai kasztot termelt ki. Az 1920-as évek elején Spanyolország vereséget szenvedett a marokkói törzsektől, és az a gyarmati vereség a monarchia, a katonatiszti kaszt presztizsveszteségére vezetett. Ugyanakkor a szociális elégedetlenség is fokozódott. Ilyen körülmények között született meg 1923-ban a Primo de Rivera-féle diktatúra, amely már a fasizmus közvetlen előzményeihez tartozik.

A Primo de Rivera-diktatúra a nem eléggé tanulmányozott kérdések közé tartozik. Az egykorú irodalomban egyaránt írtak róla mint katonai és mint katonai-fasiszta diktatúráról. 1945 utáni magyar nyelvű marxista irodalmunkban is megfigyelhető ez a kettősség. A Diaz válogatott előszavában V. Arroyo katonai diktatúráról ír,⁵ ezzel szemben az egyetemi jegyzet fasiszta diktatúráról beszél.⁶ Megjegyzendő, hogy egyik forrás sem indokolta meggyőzően, miért fasiszta, vagy miért katonai diktatúráról beszél. Helyenként a fogalmak keveredtek is. Az újabb marxista irodalom Primo de Riverát katonai diktatúrnak tartja. A teljes tisztázás feladatát azonban nem tekinthetjük megoldottnak. Majszkij akadémikus idézett műve már csak a végszóban, néhány rövid sorban foglalkozik a hétéves diktatúrával, a spanyol kommunista párt által kiadott párttörténet pedig csak az alapvetést adja meg nemzeti-politikai történetről, s zömében a munkásmozgalommal foglalkozik. Ebben az alapvetésben a szerzők a diktatúrát „a földbirtokos arisztokrácia és a finánc-oligarchia diktatúrájának” jellemezték, megjegyezvén, hogy a diktátor — bár mindkét osztály támogatására igényt tartott — erőszakos eszközeivel a nagybirtok túlsúlyát tartotta fenn.⁷

Mindez azonban erősen általánosított kijelentés, ami behatóbb vizsgálatot igényelne. Általában a spanyol burzsoázia gazdasági, politikai befolyásának, rétegeződésének, e különböző csoportok érdekei érvényesülésének kérdése a legkevésbé feldolgozottak közé tartozik. Tény, hogy Primo de Rivera alatt a nagybirtokos, a dzsentri, katonatiszti,

³ I. M. Majszkij: *Iszpanija*. Moszkva, 1957. 386—392. l.

⁴ I. Majszkij: 1. m. 386—392, 401—415. l.

⁵ J. Diaz: *Válogatott cikkek és beszédek*. Bpest, Szikra, 1951. 6. l.

⁶ Legújabbkori egyetemes történet (1918—1955). Bpest, 1956.

⁷ *Historia del Partido Comunista de España*. Varsovia, 1960. 39. l.

bürokrata elemek foglalták le a politikai hatalmi posztokat, vagy az is, hogy a polgári liberális értelmiség a rendszer ostromozója volt. E tömör fogalmazás mégis túlságosan háttérbe szorítja Primo de Rivera ellentéteit a nagybirtokos arisztokráciával, ennek törekvéseivel, amelyeknek mégsem volt egyszínű szimpla képviselője.

A spanyol párttörténet szerzői egy helyen a lengyel–magyar politikai rendszert is „reakciós diktatúrának” minősítik, megkülönböztetve ezt az olasz fasizmustól. Vagyis ismét jelentkezik a fogalmak körülhatárolására való törekvés. Ez azonban nem könnyű feladat, amikor a való életben is keveredő jelenségekkel van dolgunk. Primo de Rivera ismeretesen olasz külpolitikai kapcsolatokat keresett, de a huszas évek derekán az ország belpolitikájában is olasz fasiszta reformokkal kísérletezett. Ennek egyik formája volt az Union Patriótica, a fasiszta egységes és egyetlen tömegpárt megteremtésére irányuló kísérlet. Emellett minden bizonnyal jelentősebb a korporációs rendszer meghonosítására irányuló törekvése, amelynek keretében az üzemekben a különböző munkáskövetelések esetében a munkás–tőkés fél között az állami megbízottak jutottak döntő szóhoz, s e bizottságok nem egy esetben megszavaztak szociális reformokat. Mindez bár a forradalmi munkásszervezeteket szétzilálta, nem találkozhatott a nagytőke teljes rokonszenvével. E kérdés azonban szintén a történetileg nem eléggé megvizsgált problémák közé tartozik. Világosabb azonban Primo de Rivera és a nagybirtokos arisztokrácia ellentéte. A történeti irodalom azonban ezzel sem foglalkozott eléggé. Sem Majszkij, sem a spanyol párttörténet nem tanulmányozta behatóan ezt az ellentétet. G. Brennan mintegy klasszikusnak tekintett könyve,⁸ valamint H. Thomas, P. Broué és Émile Témime újabb feldolgozása⁹ sem fordítanak gondot ennek az összefüggésnek megvilágítására. Az egykori magyar követségi jelentések szerint a kortársuk előtt ez az ellentét nem volt titok. Matuska Péter madridi ügyvivő 1928. június 2-i jelentésében így írt erről: „A conservatív jobboldali elemek és különösen a főnemesség kezdetől fogva bizonyos féltékeny idegenséggel viseltetett Primo személye és reformtörekvései iránt és kedvetlenül foglalt helyet az új tanácskozási testületben.”¹⁰ Matuska Péter ezzel az ellentét egyik forrását jelölte meg: a magas arisztokrácia nem nyugodott bele politikai félreállításába, látszatszerepre korlátozásába és szívósan törekedett a formák, a cortes és politikai kiváltságai visszaállítására. A politikai-hatalmi ellentétek mögött az a gyanu húzóódott meg, hogy Primo de Rivera esetleg — akárcsak kártérítési alapon is — de hozzányúl a nagybirtokhoz. Így a madridi arisztokrácia szalonok Primo de Rivera ellen fordultak.

A diktátor jobb- és baloldali ellenállásba ütközve a nacionalista propaganda-fogásokhoz folyamodott. Matuska Péter 1928 októberében jelenti a tábornok 1928 októberi beszédéről (amelyben az idegen nagytőke kiszorítását, a vállalatok nacionalizálását jelentette be): „Ez a kijelentés jellemző a mai rendszernek minden vonalon a chauvinizmusig terjedő irányára.”

A nacionalista propaganda azonban nem feledtethette a súlyos szociális ellentmondásokat. S a diktátor ellen fordultak még a rendszer sikerei is. Primo de Riverának sikerült Marokko „pacifikálása”, de ezzel egyszersmind felmerült a hadsereg leszerelésének szükségessége. Míhelyt azonban a tisztikarhoz, a tisztképző iskolákhoz hozzányúlt, megkezdődtek a katonai lázongások ellene. Mikor a liberális polgári elenzéssel, baloldallal, de az arosztokrácia jobboldali ellenzékével szemben a klérusnak adott újabb kedvezményeket, akkor ezzel az értelmiség és középosztály sorában szerzett új ellenségeket. A klérus maga is részben óvatoss volt, részben a diktátorral szemben meghasonlott, különböző irányzatok jellemezték. Egyes katolikus lapok támogatták a rendszert (El Debate), mások viszont (ABC, Epoca) a konzervatív jobboldali reakcióval rokonszenveztek. G. Brennan és H. Thomas rokonszenvezőbb emléket állít Primo de Riverának, mint a kortárs irodalom, és portréjának emberi árnyalása mellett kormánytevékenységében is aláhúzzák a szociálpolitikai mellékzöngét. Brennan megállapítja, hogy a rendszer addig állott biztosan, amíg a gazdasági általános fellendülés tartott, s annak megszűntével együtt bukott el. Ezt a felfogást erősíti meg Matuska Péter 1929. november 30-i jelentése is: „Amidőn hazatérésem után a napokban felkerestem őt: azon kérdésekre, hogy mikorra várható a parlamentári rendszerre való áttérés, a miniszterelnök mosolyogva egy kézgyöngyintést tett, kijelentvén, hogy az áttérés nem sürgős, hogy az emberek dolgozni és keresni akarnak, s megunták a »politikuskok« játékaikat, akik mindig csak zavart akarnak kelteni.” Kétségtelen, hogy a diktatúrát a gazdasági válság, a népmozgalmak söpörték el, de előtte a diktatúra gyengülésében nagy szerepet játszott a konzervatív reakció ellen-

⁸ G. Brennan : *The Spanish Labyrinth*. Cambridge. 1960.

⁹ H. Thomas : *The Spanish Civil War*. London. 1960; *Pierre Broué et Emile Témime : La révolution et la guerre d'Espagne*. Paris. 1961.

¹⁰ Q.I. Küm. pol. 29. t. 245. cs.

zékesége is. Primo de Rivera diktatőrsága éppen azt bizonyítja, hogy a reakciós hatalmi szövetség keretei között még az egyszemélyi diktátor sem volt képes megvalósítani azokat a szociális vagy politikai reformokat, amelyek terveinek középpontjában álltak. Az egyén-nél szemben erősebbnek bizonyultak az uralkodó osztályok és kasztok. Primo de Rivera radikális, fasizáló törekvései elháltak és a hagyományos konzervatív reakció kerekedett felül. Mindemellett Primo de Rivera hangsúlyozott nacionalizmusa, egypártrendszer-kísérlete, a parlamentnek a korporációkkal való ideiglenes visszaszorítása, a legmagasabb uralkodó körökkel szemben az alsóbb néprétegekhez való fordulása a fasizmus elő-történetének részét alkotja, még akkor is, ha — mint mondtuk — a diktatúrának nem ez volt a jellemzője.

A diktatúra bukása a gazdasági válság, a tömegmozgás mellett egyúttal a burzsoázia további előtérbe kerülését jelentette. S itt bukkanunk a Primo de Rivera korporációs rendszerének egy, a fasiszta mellett talán sokkal inkább feudális vonására. Matuska Péter jegyezte fel 1930 nyarán az átmeneti kormányokról, hogy míg Primo de Rivera hajlandó volt kedvezményeket nyújtani a munkásságnak, csak a „tűzött” követeléseket törte le erőszakkal, „ezzel szemben a mostani kormány, amely politikailag a polgári intelligencia és nagytőke érdekeit keresi, a munkásság jogos igényeivel szemben kevés érzékkel bír, viszont nélkülözi a tetterőt, hogy a sztrájkokat elfojtsa”. A magyar ügyvivő tehát a diktátor feudális-patriarchális szociálpolitikáját tartotta követendőnek a polgári liberális gyakorlattal szemben.

Csakhamar azonban a polgári liberális forradalom győzött. A diktatúra bukása magával sodorta a monarchiát is, s ezzel együtt a hadsereg, az egyház és a tradicionális pártok is diszkreditálódtak. A monarchista konzervatív és liberális párt teljesen letűnt, a nagyburzsoázia új pártokkal kísérletezett, a kispolgárság pedig a köztársasági pártokban tömörült.

1931 tavaszán az 1874-től uralmon levő nagybirtokos-nagytőkés blokk felbomlik és a monopalista nagytőke néhány csoportját leszámítva, a nagyburzsoázia veszi át vezetést.¹¹ Néhány hónap leforgása alatt azonban a tömegmozgalom révén a nagyburzsoázia képviselői kiszorulnak a kormányból, s 1931 decemberétől a kispolgárság pártjai lesznek az ország vezetőivé.

A kis- és középpolgárság kormányát a szocialisták is támogatták. A kormányzat azonban csakhamar a nagybirtok-nagytőke ellenforradalmi támadásának és a munkás-ság, parasztság forradalmi igényeinek kettős harapófogójába került. A kormány a nehéz helyzetben tehetetlennek bizonyult, s ennek következményeként az erők polarizációja folytatódott, mígnem 1936-ban polgárháborúig éleződött.

A reakció táborában a mai irodalom három irányzatot különböztet meg. Ezek közül csak egy felel meg több-kevesebb eltéréssel a német—olasz típusú fasizmusnak. Ennek körébe tartozik a Falange, a YONS stb., amelyeknek ismertetésére még visszatérünk. A másik irányzatot a monarchisták csoportja képviseli. A monarchisták maguk is két csoportra szakadtak. Az alfonsistákéra, amely az egyszerű restaurációra törekedett (a párt látható politikai vezére, A. Goicoechea, a nagykapitalisták ügyvédje volt), míg bizonyos fokig velük szemben álltak a Fal Conde vezette carlisták, akiknél a feudális—klerikális elem jobban kiütközött. Ez utóbbiak voltak jobban szervezve és Spanyolország Vendéjában, Navarrában az írástudatlan bigott katolikus parasztok ezreit tüdték a karlista zászló alá állítani.

A fasiszta és monarchista irányzat között az volt a közös, hogy mindkettő már 1931-től kezdve a köztársaság, az antiklerikális és antif feudális szabadelvű kormány erőszakos megdöntésére törekedett. Ebben az elhatározásukban nem kis szerepet játszhatott, hogy a kormány földreformot ígért, s meghirdette az autonómiát a nemzetiségeknek. Különböző antiklerikális törvényeket foganatosítottak (olyanokat, amelyeket Franciaországban már 30 éve meghoztak), s természetesen a militarista kaszt is fenyegetve érezte magát.¹² Mindez meggyőzően tanúsítja, hogy a progresszív kormányzatnak ellenállásba

¹¹ Historia del Partido Comunista de España. 65. l.

¹² A katonák helyzetét, pszichológiáját H. Thomas érzékelteti meggyőzően. Mint írja, a tisztikar Európa-szerte reakciós. Ezt azzal magyarázza, hogy a fiatal emberek (többségükben vidéki földesurak gyermekei) 20 éves fejjel szép egyenruhát kapnak, ők lesznek a bálok hősei. Egy-két évtizeddel később, mikor már családot alapítanak, a hadnagy—őrnagyv fizetésük kevés lesz, mikor azt látják, hogy „civil” évfolyamtársaik, akikkel érintkeznek, szakértelmük révén többet keresnek. Így kezdődik a polgári értelmiségiek gyűlölete. Eddig az egyetemes vonás. Spanyolországban azonban ezek a tisztek bizhattak az ismétlődő államcsínyekben, amelyek egyszeriben civil vetélytársaik fölé emelik őket. — Thomas hozzáteszi, hogy éppen az elszegényedett, a magyar dzsentri tisztekre emlékeztető réteg volt az, amely a carlista mozgalom szervezésében kiemelkedett, amely Isten, II. király kiáltással fanatikus és misztikus elképzelésekkel, a régi dicsőség visszavágásával együtt saját anyagi helyreállítását is beleértette. Ez a réteg vett részt az összeesküvésekben, minthogy a mérsékeltbb, alfonsista monarchisták, a gazdagabb nagybirtokosok, nagytőkésék mind a kockázattól mind a miszticizmustól távol tartották magukat. — H. Thomas : i. m. 58—62. l.

kellott ütköznie. Az első komoly katonai felkelés már 1932-ben kirobbant, amelyben a hadsereg számos vezető tábornoaka részt vett. A reakció ellentámadása mégsem erről az oldalról fenyegetett. Mind a fasiszta, mind a monarchista körök ezekben az években elszigetelődtek (ha jelentős gazdasági, hatalmi-katonai pozíciókkal rendelkeztek is). A reakció fő vonalát egy harmadik irányzat, az egyháztól támogatott Accion Popular képezte. Az 1932-es Sanjurjo vezette katonai felkelés mellett a fiatal köztársaság ellen az ellenforradalom másik támadását, egy Mindszenty formátumú főpap, Segura toledoí bíboros vezette. Segura pásztorlevelei a kormányt nem döntötték ugyan meg, de a politikai helyzetet feszültté tették. Segura nem képviselt természetesen magánvéleményt. Barza György vatikáni követ már 1931 áprilisában azt jelentette, hogy Pacelli bíboros államtitkár véleménye szerint a madridi kormányzat Kerenszki szerepét játssza el Spanyolországban.¹³ Az istentagadó „kommunista” kormányzat megdöntésére a klérus Segura régimódi, feudális színezetű támadásai mellett más módszerrel is kísérletezett. Ennek az irányzatnak vált megtestesítőjévé a Gil Robles vezette Accion Popular, majd az e körül 1933-ban kialakult CEDA. 1933 és 1936 között a CEDA vált a reakció derékhadává. A CEDA és Gil Robles megítélésében az egykorú források hajlottak a fasiszta vagy fasiszáló tendencia megállapítására. Az újabb irodalom ezt a véleményt módosítja. A spanyol párttörténet a CEDA-ról mint ellenforradalmi pártalakulatról beszél. Azonban, miként Primo de Rivera esetében, Gil Roblesnél sem vegyítizta alakulattal állunk szemben. Gil Robles minden bizonynyal nagy katolikus tömegpártot szeretett volna létrehozni. Az újabb francia—angol feldolgozások mindezt összefüggésbe hozzák XI. Pius és Pacelli bíboros azon igyekezetével, hogy Európa-szerte katolikus centrum-pártokat hozzon létre. Spanyolországban ez a kísérlet azonban már eleve nem sikerülhetett. Az Accion Popular, majd CEDA a kormányzattal szemben ellenzéki mozgalomként indult, és a társadalmi erők polarizálódása mellett a középpártiság helyett a jobboldal falanxa lett. Az alsóbb katolikus néprétegeknek lehettek társadalmi reformigényeik, a magas klérus és főként a mozgalmat gazdaságilag fenntartó nagybirtokos-nagytőkés rétegek a középpártiság és a reformok útját eleve elvágták. A CEDA szellemi vezére, Gil Robles maga a nagybirtokosok és a jezsuiták ügyvédje volt. Gil Robles a bonyolult helyzetben nem adott és nem is igen adhatott világos programot. Nem mondta meg, hogy elfogadja-e a köztársaságot, vagy sem, akar-e társadalmi reformokat, vagy sem. A reakció türelmetlen, elvakult képviselői így is liberalizmussal támadták. Barza György 1934 májusában jelentette a Vatikánból: „A püspökök és grandok, továbbá a szerzetesek jórésze türelmetlen”, noha a CEDA megerősödött, az 1933-as választásokon a legerősebb párt lett, s így — mint Barza írja — „a Vatikán óvatos, türelmes politikája igazolást nyert”.¹⁴

A CEDA azonban több volt, mint egyszerű ellenzéki, klerikális jobboldali párt. Igaz, hogy Gil Robles a gyakorlatban nem készült fegyveres államcsínyre, a gondolatlan azonban kacérkodott, s a baloldal erőszakos elfojtását szüntelenül hirdette. Az 1934-es aszturiai bányászfelkelés letörésekor Gil Robles volt a legkönnyörtelenebb megtorlás szorgalmazója. Gil Robles európai körutat tett és rokonszenvezően nyilatkozott Hitler-ről és mindenekelelt a katolikus klérussal szövetségben álló Dolfuss fasiszta jellegű diktatúrájáról. Gil Robles a választásokon a pontos és orszáépítő program helyett a köztársasági pártokat uszítóan támadó nyilatkozatokat tett, magát mint főnököt (jefe) nevezte.¹⁵ Az erőszak kultusza, a munkásmozgalom, sőt a köztársasági pártok, a polgári demokrácia gyűlölete, a ködös program, a személyes vezetés mind olyan vonás volt, ami Gil Roblest a faszizmushoz közelítette. Ezt maguk a fasiszták is így látták. Gimenes Ceballero, a spanyol fasizmus egyik úttörője így írt róla: „nyilvánvalóan fasiszta, nyilvánvalóan nacionalista volt”, de hozzátette, hogy mind ő, mind a CEDA „a tradicionális jezsuitizmus vatikáni politikájával a zsenialitást nélkülöző fattyú lelkek voltak”.¹⁶ S ebben az indulatoktól fűtött elhatárolódásban nemcsak az volt a kiindulópont, hogy Gil Robles a Vatikánra és nem Berlinre kívánt támaszkodni, hanem — mint jeleztük — inkább az, hogy Gil Robles törvényes úton remélte megszerezni a hatalmat. (Amit kiegészít Gil Robles monarchista beállítottsága és társadalmi platformjának elmosódottsága.) Először a jobbközéppárti, teljesen elkorrumpálódott radikális párttal kívánt koalícióra lépni, majd következett volna a koalíciós partner kormányból való kiszorítása, választások tartása öngigazolás céljából, végül az alkotmány módosítása.

Gil Robles-nek és a CEDA-nak ez a terve jóideig megvalósulni látszott. A munkásosztály ugyan megkísérelte útját állni, de 1934-es felkelése elbukott. Ezután Gil Robles

¹³ O.L. Kűn. pol. 29. t. 245. cs.

¹⁴ O.L. Kűn. pol. 29. t. 246. cs.

¹⁵ H. Thomas : i. m. 66—67. l.

¹⁶ G. Brennan : i. m. 280. l.

elérte a program első szakaszának megvalósulását: a koalíciót. A jobboldali irányzatú kormányzat munkásellenes terrorja azonban olyan visszahatást szült, a köztársaság oly nyilvánvalóan veszélybe került, hogy a reakció számára nem várt fordulat következett be: létrejött a népfront, s a népfront az 1936 februári választásokon meglepetésszerűen nagy győzelmet aratott. Ezzel Gil Robles és a CEDA legális győzelmének reményei zertefoszlottak. Tekintélye egyik napról a másikra megfogyatkozott, a CEDA bomlásnak indult, s az erők további polarizálódása révén a nyílt erőszakos ellenforradalmat hirdető fasiszta és monarchista irányzat erősödött meg.

Itt kell kitérnünk a tulajdonképpeni fasiszta irányzat keletkezésére. Erről a legjobb áttekintést H. Thomas nyújtja. Rámutat, hogy a faszizmus első alapvetését még G. Caballero végezte el Primo de Rivera idején. G. Caballero a latinság kultuszát hirdette, földközi tengeri nagyságról álmodott és Rómát tartotta a faszizmus centrumának. Hitler hatalomrajutása után a romacentrikus szemlélete módosult. 1931-ben R. Ledesma Ramos, volt madridi szegény diák újságot adott ki *La Conquista del Estado* (Az állam meghódítása) címmel. A lap a kormi náci párt programját követte. Erőszakot és harcot hirdetett, nem parlamenti küzdelmet. Kettőjük mellé szegődött a szintén középosztályból származó egyetemi végzettségű Onésimo Redondo, aki egyideig banktisztviselőként, majd a manheimi egyetemen spanyol lektorként tevékenykedett. Az utóbbi helyen került a náci befolyása alá. Ledesmával együtt ő alapította 1930-ban Valladolidban a *Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista* (általában JONS néven ismeretes) mozgalmat, amely háborút hirdetett a nemzetiségek autonóm törekvése, az osztályharcot valló munkásmozgalom ellen, valamint Spanyolország külső terjeszkedéséért (a megjelölt célkitűzés sek között ott szerepelt Gibraltár, Francia-Marokko és Algéria). A programnak volt szociális vetülete is: a profit ellenőrzése, büntetések előírása azok ellenében, „akik a nép nyomorával és tudatlanságával spekulálnak”. A német náciizmustól megkülönböztette őket viszont az, hogy a spanyol nacionalizmusha beletartozónak tekintették a katolicizmust. Ez nem jelentette a klérus elismerését, sőt a CEDA-t sem, amelyet szociális reformjelleg híján ők is „reakciós” alakulatnak tartottak. O. Redondo kísérlete, hogy a nacionalista szindikalista mozgalom számára a munkások között szociális bázist teremtsen, megbukott, s mindössze 3000 munkást sikerült toboroznia eszméi hirdetésére. Ekkor a JONS az egyetemisták körében kezdett szervező munkához.

Itt azonban ekkor már megvetette lábát egy másik fasiszta irányzat, amelynek az 1930-ban meghalt diktátor-ügyvéd fia, José Antonio Primo de Rivera volt a vezetője. A mozgalomnak 1933-ban adta a Falange nevet, lapjának az *El Fascio*-t választva. Szintén bizonytalanul misztikus kiáltványokat adott ki, az osztályok együttműködését, nacionalizmust, az állami hierarchiát, az erőszak kultuszát és a hitleri Németország példamutató voltát hirdette. Hosszabb előkészítés után 1934 februárjában a két szervezet, a Falange és a JONS egyesült. A párt vezetője José Antonio maradt.¹⁷

Az egyesült pártnak még így is nagyon kis tömegbázisa volt, s a politikai életben 1936-ig nem játszott számottevő szerepet. Ebben része volt többek között a spanyol társadalmi szerkezetnek is, annak, hogy a polgárság és kispolgárság nem oly népes itt, mint Olaszországban és Németországban, s így a reakció is inkább a hagyományos konzervatív-feudális módszerekkel kísérletezett. Másfelől a polgárság egvelőre maga sem érezte a Falange felhasználásának indokoltságát. Idegenkedése ekkor még világosan megmutatkozott a fasizálódás ellen (a középpoljboldal még a CEDA törekvéseit is elhárította), amíg a baloldal legális letérésében ellensúlyozásában bízhatott. A népfront győzelme után a helyzet megváltozott. A Falange befolyása állandóan növekedett. A CEDA ifjúsági szervezete ezekben a hetekben csatlakozott Serrano Suñer-nek vezetésével a Falangehoz. A Falange tevékenységének főterülete az 1936 februártól júliusig eltelt hetekben a pánikkeltés, merényletek rendszeresítése, a politikai helyzet lehetetlenné tétele volt. A baloldali érzelmű politikusok, újságírók, bírák és rendőrtisztek ellen elkövetett gyilkosságok szála zömükben mind a Falangehoz vezettek vissza. A Falange azonban ekkor is a kiegészítő rohamcsoport szerepét töltötte be. A reakció ellentámadásának vezérkarát a hadsereg tábornoki kara képezte.

A monarchista érzelmű tábornokok s a monarchista politikusok már hosszabb ideje (1934 óta kimutathatóan) szövegtek a fegyveres felkelés tervét. Folyamatosan megszerzték ehhez Mussolini, majd Hitler jóváhagyását is. A tábornokok felkelése a levegőben lógott, tudtak róla a köztársaság vezető politikusai, a külföldi követségek munkatársai. A militarista kaszt ellen néhány rendkívül erőtlen óvintézkedést tettek, ami nem akadályozhatta meg a felkelés kirobbanását. A felkelő tábornokok nem hirdettek meg világos programot. A monarchista tábornokok kezdetben a köztársaság védelméről beszéltek,

¹⁷ H. Thomas : i. m. 68—71. l.

s pusztán a kommunista-anarchista veszély elhárítását hangoztatták. A jelszavak és a valóság azonban teljesen nyilvánvalóan eltértek egymástól, s mindenki tudta, hogy a konzervatív reakció és a társadalmi progresszió élet-halálharca kezdődött meg.

1936 nyarán a reakció tábora távolról sem volt egységes. Februárig a reakció legfőbb reménye a CEDA és Gil Robles volt. Utána a CEDA jobbszárnyának vezére, a monarchista C. Sotelo lett a jobboldali üdvöskéje. C. Sotelo azonban köztársasági rendőrök bosszújának áldozatává vált. A meginduló katonai felkelésnek vezetését a monarchista Sanjurjo tábornoknak szánták. Sanjurjot repülőszerencsétlenség érte, így a felkelés vezetését Mola, Franco és Queipo de Llano tábornok látta el. Az utóbbit leszámítva a tábornokok közül egynek sem voltak a konzervatív reakciótól eltérő törekvései. Ennek a reakciónak akkor viszont már gazdagodtak jellemvonásai, hiszen ekkor már megkezdte a fegyveres ellenforradalmat a lakosság többségétől megválasztott kormány ellen. A katonatisztek felkelése mögött a nagyhatalmú külső támogatókon kívül ott állt a nagybirtokos, a nagytőkés osztály is. A hadsereg kész egységein kívül, amelyet a tábornokok és főtisztek vezettek a köztársaság ellen, az ellenforradalomnak még két más szervezett segédsapata akadt: a carlistáké és a Falangeé. Mindez bizonyos fokig területileg is kiüt-között. Északon a carlisták ereje volt számottevő, délen, Sevillában a Falange volt befolyásosabb. Az ellenforradalom gerincét mindenütt a hadsereg alkotta, amelynek vezetői az egyszerűbb konzervatív reakciót képviselték, az alfonzista restaurációt tervezték. Minthogy azonban a felkelés nem aratott győzelmet, hosszas polgárháborúra kellett berendezkedni és így a baloldali, köztársasági erők, a nép ellenében a reakció egységfrontja fennmaradt, a három jelentősebb politikai irányzat: az alfonzista, carlista és fasiszta vállalva küzdött a népfront baloldali egységfrontja ellen.

Miként azonban a népfronton belül is jelentkeztek társadalmi-politikai eltérések, ellentmondások, a reakció taborának egysége sem volt sűrűlódásmentes. A harcoló felek szemmel tartották és jóideig paralizálták egymás kiugró akcióit. Teljes fordulat ebben a fázisban a reakciós hármasszövetség felborulását jelentette volna. Emellett a tábornokok között személyes féltékenykedés is mutatkozott. Hetek-hónapok elteltével a belső erőviszonyok a felkelők taborában is megváltoztak. A tábornokok közül Franco emelkedett ki legerősebbként, aki az afrikai hadseregre támaszkodhatott. Legveszélyesebb riválisa, Mola tábornok homályos körülmények között repülőszerencsétlenség áldozata lett, többi vetélytársának befolyása visszahanyatlott, vagy nem mérkőzhetett az övével. A Falange tömegbefolyása gyorsan növekedett (az egyedüli engedélyezett modern politikai párt volt) — a monarchista párt és a Gil Robles-féle CEDA ekkor már felbomlóban volt. Gil Robles különben is lehetetlenné volt téve azáltal, hogy a júliusi napokban nem volt hajlandó féreérthetetlenül a felkelés oldalára állni. Csak akkor szánta el magát, amikor biztosítékokat látott az összeomlás ellen, azonban a párt jelentősebb vezetői (José Antonio, Serrano Suñer, Fernandez Cuesta) a köztársasági kormány foglyai voltak. Nagyobb szabású politikus hiánya közrejátszott, hogy a Falange sem belpolitikailag, sem nemzetközi elismerésben nem tudta elvitatni a tábornokok vezetését. Nem tudta ezt megtenni a carlista mozgalom sem, amely archaikus természetével erre nem volt alkalmas. Ha azonban a Falange és a carlisták nem is tudták elvitatni a vezetését, veszélyeztetni mégis tudták azt, s a Nemzeti Mozgalom (Movimiento Nacional) vezetői ezzel számoltak is.

Az 1936 júliusi felkelés után néhány héttel, mikor már kialakult az új hierarchia, Francot a tábornoki vetélytársak elismerték főparancsnoknak, majd a kormány vezetőjének, s a személyi vetélkedés háttérbe szorult, méginkább előtérbe nyomult a politikai program meghatározásának szükségessége. A katonai és kormányapparátus megszerzése mellett ennek a feladatnak a bevezését is Franco és közvetlen környezete vállalta magára. A program kialakítása nem annyira tételesen, mint gyakorlati küzdelmekben, gyakorlatiasan történt. A hadsereg tisztikaru 1936-ban maga sem világosan elhatárolt célkitűzése-kért fordult a kormánnyal szembe, hanem a magyar 1919-es szegedi tisztikülönítményekhez hasonlóan, osztálykasz-érdekek, érzelmek, előítéletek fordították szembe őket a születő új világgal. A nemzeti Spanyolország területein a polgárháború éveiben mindenütt ez a fajta tisztikar gyakorolta a teljhatalmat és a polgári kormányzat ennek árnyékában bújt meg. A tisztek között természetesen voltak falangisták és carlisták is, de elsősorban feljebbvalóknak, a hierarchiának engedelmeskedtek, s Franco itt biztosította híveinek túlsúlyát. Lassan — ismét a magyar ellenforradalomhoz hasonlóan — kiderült, hogy a monarchista restauráció nehézségekbe ütközne (a nép sem akarta, a tisztek egy része sem, a carlisták és a falangisták különböző indokok alapján szintén ellenezték), és így, mintegy magyar mintára, Spanyolországban is megszületett a király nélküli királyság, amelyben Horthy szerepét Franco töltötte be.

A hatalom konszolidálódása — amely a nagybirtokos-nagytőkés blokk érdekeinek tiszteletben tartását jelezte, carlista és falangista ellenállásba ütközött. A carlisták — a

magyar legitimistákra némiképp emlékeztetően — nem törődtek bele a monarchia elnapolásába, s külön katonai szervezkedésbe kezdtek (ami annál könnyebb volt, mert 1936 őszén és telén a carlisták és falangisták még külön miliciákban harcoltak), amiért Franco a carlisták politikai vezérét, Fal Condé-t csakhamar Portugáliába száműzte, s csak azért nem ítélte halálra, mert tartott a carlisták főerősségének, a navarrai Vendéének lázadásától.¹⁸

A carlisták mellett Franconak hamarosan a Falangeval is meg kellett ütköznie. A falangista ellenzék volt a veszélyesebb, minthogy ennek szociális színezete is volt és némi külpolitikai támogatásra számíthatott. A Falange vezére az igazi vezetőik távolléte folytán L. M. Hedilla, egy régi falangista munkás lett. Hedilla értelmiségellenes, náci-típusú vezető volt, aki elnyerte a Franco-környezettel szemben Faupel német náci-katoná nagykövet rokonszenvét. Mikor Franco madridi ostroma csődöt mondott, akkor megnövekedett a falangista ellenzék, akik a kudarcot annak tudták be, hogy Franco a „nemzeti forradalmat” kismimzta és maga köré gyűjtötte a régi rend politikusait. A falangisták éberenszettel tartották a monarchista vezetők, arisztokraták gyülekezését Franco zászlaja körül, s velük szemben bizonyos szociális reformokat szorgalmaztak.¹⁹

A falangisták ezután Franco ellenében tárgyalásokat kezdtek a carlistákkal, közös összefogásra. 1936 telén és 1937 koratavaszán egy sor Franco-ellenes összeesküvés indult el a Falange vezető köreiből. Franco viszont elébük vágott, erőszakosan egyesítette a két pártot, s rövidesen letartóztatta L. M. Hedillát és közvetlen híveit. Ezzel a német Gregor Strasser-féle ellenzékét Franco egyidőre lefejezte. Mindezt nem azzal a szándékkal tette, hogy az egységes pártnak átengedje a tényleges vezetést, hanem azért, hogy „azoknak túl befolyásos vezetőit félreállíthassa”.²⁰

A Falange köreiből még később is meg-megindult hasonló szervezkedés, amely hol Franco, hol még gyakrabban a körülötte található, 1931 előtti konzervatív politikuskok eltávolítását követelte. A Falanget azonban 1937 elejétől kezdve, Serrano Suñer főtitkárrá nevezésével, fokozatosan átgyúrták és respektábilissá tették. A Falanget tényleg egyesítették a carlistákkal és az egyesült pártnak az állam mindenkorai vezetője, jelen esetben Franco, lett a vezére. Az egyesült párt főtitkára, S. Suñer és Franco olyan szervezeti szabályzatot fogadtatott el, hogy a pártnak az állami hierarchiát kell támogatnia, s a párt vezetőit, az irányító tanács tagjainak többségét felülről lefelé a párt vezetője nevezte ki. Így 1937 folyamán az ellenzéki Falangeból Franco támasza lett.²¹

Mindebben nagy szerepet játszott Franco egyik legközelebbi munkatársa, a Nemzeti Mozgalom sűrű eminenciása és ideológusa, Serrano Suñer. S. Suñer a jezsuiták neveltje volt, a bolognai egyetemen szerzett ügyvédi diplomát, Franco sógora lesz, s egyúttal a CEDA ifjúsági tagozatának vezetője, amelyet, mint láttuk, az 1936-os választások után a Falangeba hajózott. Németország és Olaszország csodálója, Hitlerre csak vallásellenessége miatt neheztelt. Barátja volt José Antonionak és a többi falangista vezetőnek. A lázadó, radikális Falanget azonban állami útra terelte, a nemzeti egység, a hierarchia tiszteletére szorította. 1938 februárjától a Falange vezetése mellett belügyminiszter és sajtóügyi és propagandaügyi miniszter. A kormányban az angol-francia irányzattal szemben ő képviseli a tengelybarátságot, de egyúttal az arisztokrata, konzervatív-reakciós Alba—Jordana vonallal szemben belső reformokat sürget, s a német—olasz típusú radikális fasizmusnak ad hangot. A belső erőprózában Serrano Suñer elképzelése kerekedett felül és 1938-tól kezdve a falangista állam nemzeti-szindikalista állam lett. Meghirdették a Munka Chartát, amely ugyan tartalmazta a munkára való jog követelését, szólt arról, hogy a munkanapnak nem szabad túl hosszúnak lenni, hogy fizetett szabadságot kell adni a munkásoknak, de mindezt nem foglalta pontosan törvénybe, s így az

2.

¹⁸ H. Thomas: i. m. 359. 438. l.

¹⁹ A német párt tömegsikerében és a spanyol sikertelenségben nem egyszerűen a programok átütő erejét vagy a vezetők képességeit kell látnunk. A német náci mozgalom a gazdasági válság éveiben szerzett tömegbefolyást a munkanélküliek százeire, milliói körében. Ez az új tömeg volt az, amely azután visszahatott a náci-párt társadalmi platformjára és annak radikális szociális színezetet is adott. Ezzel szemben a spanyol párt már a gazdasági válság után bontott zászlót, s maga mellett találta az igazán ellenzéki szocialista, kommunista és anarchista mozgalmat. A jelszavakat hiába vette át, mindez csak erőltetett visszafüggőség volt a német—olasz fasizmus sikereinek. 1936 után pedig, amikor a Falange már nyíltan az ellenforradalmi reakció rohamcsapata lett, eleve rendkívül szűk horizont nyílt számára, hogy a népfront valóban szociális platformjával szembefordulva, a konzervatív reakció oldalán szociális reformokat sürgessen. Ekkor különben, mint láttuk, a Falange maga is átalakult, s a „régizárdával” szemben — amelybe többen kerültek az alsó kispolgárság köréből —, most a jólszituált rétegek áramlottak a pártba, ami ugyancsak a Hedilla-féle platform ellenében hatott. A radikális fasizmus irányzata így nem egyszerűen vezetők és ideológusok elképzeléseitől, hanem történeti helyzetektől, a pártok szociális szerkezetének alakulásától függött.

²⁰ Wodianer 1937. febr. 27-i levele, O. L. Kün. p. 29. l., 248. cs., P. Broué és É. Témine könyvében idézik, hogy Faupel a német külügyminisztériumot arra sarkallta, hogy lépjen fel Hedilla megkegyelmezése érdekében, mivel a kivégzés „mind szociális, mind politikai szempontból hibáztatható lenne”. — I. m. 399. l.

²¹ P. Broué et É. Témine: i. m. 392—402, H. Thomas: 540—541, 553—556. l.

önkényességnek széles teret engedett. A Munka Chartával egyidejűleg (részben már régebben) feloszlattak minden szakszervezetet, kötelezővé tették az állami szakszervezeteket, betöltötték a sztrájkokat. A Munka Charta egy kissé emlékeztetett Primo de Rivera kísérletére, azzal a nagy különbséggel, hogy most a szakszervezeteket a szó szoros értelmében szétverték, az egész rendszer a győztes ellenforradalom talaján jött létre, ahol a munkásoknak (mint régen a szociáldemokrata szakszervezetet képviselő L. Caballeronak) nem biztosítottak helyet.

A Franco-diktatúrát a spanyol párttörténet a nagyburzsoázia és a nagybirtokosok legreakciósabb csoportjai diktatúrájának tartja, amely közvetlenül a hadsereg, az egyház és a Falange erejére támaszkodik.²² Ezzel elérkeztünk a már győztes ellenforradalmi rendszer fasiszta jellegének meghatározásához. Az elsődleges sajátosság az, hogy ez a rendszer nem egyszerűen saját belső erejéből, hanem minden bizonnyal elsősorban a német — olasz támogatás és a vétkes francia — angol non-intervenciós politika következtében győzött. Mindez utal a belső ellenforradalom gyengeségére. Emellett láttuk, hogy a reakció tábora nem volt egységes. Koalíció jött létre a konzervatív reakció és a radikális fasiszmus frakciója között. A Franco-rendszernek ez a balanszírozás adta meg a sajátos profilját. Egyszerre támaszkodott mindkét erőre, de végeredményben inkább a konzervatív reakció jellemezte. Ennek volt egyik jelentkező formája a Falange renitens szárnyának lefejezése, majd a párt átalakítása, a földosztás teljes visszaállítása,²³ a közoktatás visszaadása az egyháznak, sőt a német — olasz befolyás rovására az angol és részben francia kapcsolatok hangsúlyozott felelevenítése.

Ugyanakkor igaz az is, hogy Francoval nem egyszerűen a restauráció győzött. Itt is bebizonyosodott, hogy egy forradalom és ellenforradalom után az ancien régime-et nem lehet egyszerűen visszaállítani. A háború idején a Franco-rendszer elsősorban a hadsereg, katonai közigazgatásra, s mellette az egyházra és a Falangerre támaszkodott. A hármastartópillér egyike azonban a Falange volt. Az ellenforradalom győzelmét követte a megtorlás, s a Falange a megtorló gépezet részévé vált. Spanyolország a rettegés birodalmává lett. Ciano még három hónappal a háború befejezése után is azt jegyezte fel spanyolországi útinaplójába, hogy Madridban naponta 200 — 250, Barcelonában 150 és Sevillában, ahol pedig 1936. július 18-án mindjárt győzött az ellenforradalom, még három évvel később is naponta 80 embert végeztek ki.²⁴

A terror vált a rendszer alapjává. A fizikai terrort kiegészítette a szellemi terror. Ennek azonban az volt a sajátossága, hogy kettős bázisra épült: mint szervezett szellemi-ideológiai testület, egyaránt befolyásolta az egyház és a Falange. A közös elem a kettőben az alárendeltség, az egység, az állami hierarchia tiszteletének megkövetelése volt. A két szerv között azonban állandó volt a surlódás, az iskolai oktatás körülhatárolásától kezdve az országos politikai kérdésekig. Ugyanakkor azonban egyik szerv sem tudott korlátlan hegemoniára szert tenni. Az állami hierarchia szentségének, a teljes alávetésnek tanítása mellett nagy szerepet kapott a spanyol nacionalizmus ápolása, amely összességében a nagy nemzeti múlt, s ezzel a nagy katolikus múlt tanításával. A spanyol nacionalizmus a háború végére azonban olyan surlódásokra is vezetett, hogy Franco és a körülötte levők megtagadták Hitlertől és Mussolinótól Spanyolország teljes elkötelezettségét a háborúban, amiben az angol — francia orientáció befolyása mellett természetesen az óvatosság játszott a legnagyobb szerepet.

A kül- és belpolitikai jellemvonásokat összegezve tehát megállapítható, hogy az ellenforradalom stabilizálta a régi uralkodó osztályokat, amelyeket természetesen kiegészítettek az új-gazdagok. A hadsereg, az egyház, az állami bürokrácia tartópilléreit kiegészítette a Falange és a német munkafontra emlékeztető állami szakszervezetek intézménye. A politikai intézményekben tehát, csakúgy mint a szellemi életben a fasiszta szervek, az ideológia jelentős szerepet kapott, de nem jutott hegemoniára, s a Franco-diktatúra a konzervatív reakció és a radikális fasiszmus kettős bázisára épült. E kettősség a második világháború végéig módosult. A Falange befolyása visszaesett, a monarchista-konzervatív politikusok erőre kaptak. Mindezt Franco maga is támogatta. E folyamat meggyorsult 1945 — 46-ban a fasiszmus nemzetközi veresége után, amikor a nemzetközi közvélemény száműzte a Hitler — Mussolini segítségével hatalomra segített Franco-rendszert a nemzetközi szervezetekből és magából az Egyesült Nemzetek Szervezetéből. A Falange azonban még jóideig hatalmon maradt, és a hatalomból való kiszorulásának újabb fázisa csak sokkal később, 1956 — 57-ben következett be. A Franco-rendszer azonban ezzel még nem vesztette el ultra-reakciós, terrorista jellegét.

²² Historia del Partido Comunista de España. 211. l.

²³ Pietro Nenni: La guerre d'Espagne. Paris. 1959. 28. l. — E rendeletet csak a polgárháború befejezése után, 1940. febr. 24-én hozták meg.

²⁴ Idézi H. Thomas: i. m. 607. l., Historia del Partido... 212. l.

KEREKES LAJOS

Az osztrák kleriko-fasizmus problémájához

A két világháború között Ausztriában jelentkező, majd az 1934-es februári munkásfelkelés vérbefojtása után kizárólagos hatalomra emelkedett osztrák fasizmus történetének, jellegének és társadalmi bázisának problematikája eddig nem képezte behatóbb vizsgálat tárgyát a nemzetközi történeti és jogi irodalomban. Az összefoglaló igényű történeti művek¹ és a kortársak emlékiratai² csak fragmentumokat tartalmaznak a kérdésről, de távolról sem a kleriko-fasizmus sajátos jellemvonásainak akárcsak vázlatosan is összefüggő áttekintését. Alábbi fejtegetés sem kíván ilyen igénnyel fellépni. Csupán néhány szemponttal kíván hozzájárulni a rendkívül bonyolult kérdés megértéséhez, amelynek mélyebb elemzése még hosszás és elmélyült tudományos munkát igényel.

A Dollfuss—Schuschnigg-éra által megteremtett osztrák fasizmus történeti előzményeit és gyökereit az első osztrák köztársaság meglakulását követő években kell keresnünk, de már itt rá szeretnénk mutatni arra, hogy a fasiszta tendenciák fejlődése szempontjából a két világháború közötti Ausztriában három jól elhatárolható időszakot lehet megkülönböztetni. E három időszak a történelmi viszonyok változásai folytán mindig másként veti fel a fasiszta törekvések jellegét, célkitűzéseit és lehetőségeit, ezért alábbiakban e három időszak áttekintésének formájában teszünk kísérletet a kérdés kifejtésére.

Az első periódus az Osztrák-Magyar Monarchia 1918 őszén bekövetkezett összeomlásával kezdődött és nagyjából 1927-ig tartott. Ennek az időszaknak legfontosabb jellemvonása, hogy a Monarchia uralkodó rétegeinek hatalma az 1918—1919 fordulóján bekövetkezett forradalmi hullámverés következtében megrendült, amihez nagymértékben hozzájárult az is, hogy a magára maradt Német-Ausztriában szinte általánossá vált a politikai és gazdasági bizonytalanságérzet. Az osztrák társadalom nagyobbik része csatlakozni akart Németországhoz, s ebben a szakaszban ez a törekvés elvitathatatlanul haladó tendenciákkal is párosult; kisebbik — főleg reakciós, konzervatív — része elutasította az Anschlusst, mert Németországban egyelőre még eldöntetlen volt a politikai továbbfejlődés perspektívája. Az 1918 őszén bekövetkezett baloldali előretörés átmenetileg a szociáldemokraták kezébe adta a kormányhatalmat Ausztriában (Otto Bauer, Karl Renner); a párt a választási eredmények alapján az ország legerősebb pártja lett.³

A szociáldemokrata párt azonban viszonylag hamar bizonyosságot adott arról, hogy a megszerzett pozíciókat nem kívánja a forradalmi mozgalom kiterjesztése érdekében

¹ *Heinrich Benedikt*: Geschichte der Republik Österreich. München. 1954; *Ulrich Eichstädt*: Von Dollfuss zu Hitler. Wiesbaden. 1955.

² *Kurt Schuschnigg*: Dreimal Österreich. Wien. 1938; Ein Requiem in Rot-Weiss-Rot. Zürich. 1946; *Friedrich Funder*: Vom Gestern ins Heute. Aus dem Kaiserreich in die Republik. Wien. 1949; *Als Österreich den Sturm bestand*. Wien. 1957; *Julius Deutsch*: Ein weiter Weg. Lebenserinnerungen. Zürich. 1960; *Wilhelm Böhm*: Februar 1934. Ein Akt der österreichischen Tragödie. Wien. 1948; *Pembaur*: Im letzten Kampf um Österreich. Wien — Leipzig. 1939; *Karl Renner*: Österreich von der ersten zur zweiten Republik. Wien. 1953; *Anton Rintelen*: Erinnerungen an Österreichs Weg. München. 1941; *Ignaz Seipel*: Der Kampf und die österreichische Verfassung. Wien. 1930; *Ernst Rüdiger von Starheimberg*: Between Hitler and Mussolini. London—New-York. 1942; *Guido Zernatto*: Die Wahrheit über Österreich. New-York—Toronto. 1938; *Leopold Kunschak*: Werden und Reifen der ständischen Idee. Wien. 1936.

³ A parlamenti mandátumok 1919—1930-ig az alábbiak szerint oszlottak meg:

	Szoc.dem.	Ker.szoc.	Grossdeutsch	Landbund	Egyéb
1919. II. 16.	72	69	26	—	3
1929. X. 16.	66	82	22	4	1
1923. X. 21.	68	82	10	5	—
1927. IV. 24.	71	73	12	9	—
1930. XI. 9.	72	66	10	10	8

(Az adatok idézve: *Hans Huebner*: Österreich 1933—1938. Der Abwehrkampf eines Volkes. Wien, 1949. 22. 1.)

felhasználni és nincs szándékában követni az Októberi Szocialista Forradalom példáját. A Julius Deutsch szociáldemokrata hadügyminiszter által létrehozott Volkwehr már 1919. április 18-án és június 15-én fellépett a bécsi kommunisták megmozdulásai ellen,⁴ tehát ugyanazt tette, mint Noske Németországban. Az osztrák szociáldemokrata párt 1918–1920-ig betöltött szerepét elsősorban abban lehetne összefoglalni, hogy minden eszközzel igyekezett a forradalmi mozgalom balratolódását, s ezáltal sikeresen biztosítani is tudta a polgári rendszer fennmaradását. Az uralkodó osztály — legalább is később — nem tagadta meg elismerő dicséretét a szociáldemokrata vezetőktől, akiket igaz „hazafiakká” és „józanul mérsékelt” politikusokká magasztosított.

Az uralkodó rétegek azonban a forradalmi viharok elvonulása után hamar terhesnek kezdték érezni a szociáldemokraták befolyását. Különösen vonatkozott ez a katolikus egyházi hierarchiára, a volt udvar tagjaira, a régi Monarchia klerikális-konzervatív szellemében nevelkedett tisztikarra, a hivatalnokok viszonylag megnövekedett táborára és az általuk befolyásolt konzervatív paraszti rétegekre, amelyek idegenül és ellenségesen állottak szemben a liberális, demokratikus gondolatokat hirdető szociáldemokráciával. Ezek a rétegek félték Ausztria modern köztársasági alkotmány alapján történő újjászervezésétől, mert ez óhatatlanul az ő politikai és szellemi befolyásuk csökkenését és általános háttérbeszorításukat eredményezte volna. Az ő szemükben a szociáldemokrata vezetés alatt álló Bécs a „marxista szellem gócpontja”, a munkásosztály fenyegető erejének jelképe volt, amelynek visszahódítása és „megtisztítása” újra-újra visszatérő törekvése lett minden jobboldali szervezkedésnek. A proletárforradalom ellen kialakult átmeneti érdekszövetség tehát megbomlott. Az uralkodó rétegek a polgári rendszer konszolidációját a konzervatív reakció hatalmának teljes visszaállítására akarták felhasználni, a szociáldemokrata párt viszont, a szocializmusnak „evolúciós” úton való elérését hungoztatva, egy szociális jogrenden felépülő modern polgári államot akart teremteni. E két felfogás ellentétei nyertek kifejezést az első osztrák köztársaság megalakulását követő évtized helypolitikai harcaiban. A két törekvés közötti ellentét azért öltethet Ausztriában rendkívül jelentős méreteket és képezheték a társadalmi harcok sarkalatos kérdését, mert a szociáldemokrata párt igen jelentős politikai tömegbefolyással rendelkezett. Szinte minden parlamenti választás alkalmával ott kísértett az uralkodó rétegek számára a veszély, hogy a szociáldemokraták, többséget elérve, újra visszaszerzik a kormányhatalmat. Az uralkodó osztályt képviselő három párt, a keresztényszocialista, a Deutsch-National és a Landbund csak együttesen alkothatott kormányképes többséget a szociáldemokrata párt ellen, s ez a helyzet önmagában hordta az alkotmányellenes tendenciák látens veszélyét, másrészt különös súlyt és jelentőséget adott a parlamenten kívül szervezkedő erőeknek.

A szociáldemokrata párt elnyomása és a „vörös Bécs” visszahódítása érdekében már a húszas évek elején megkezdődött az uralkodó rétegek katonai és politikai szervezkedése, amely az alkotmány jobboldali reformját, a demokrácia megfojtását írta zászlajára, tehát kezdetől fasiszta célkitűzések irányában mozgott. Ezt az időszakot egy sajátos jelenség kíséri végig: ti. a tartományok reakciós, konzervatív elemeinek előbb szeparatistikus, majd a központi kormányhatalom megszerzésére irányuló szervezkedése, vagyis a tartományok harca a baloldali Bécs ellen. Kisebb méretekben és az osztrák társadalmi viszonyok megszabta sajátosságok mellett játszódott le az, ami Németországban a rajnavidéki szeparatizmus, a bajor ellenforradalmi erők és a központi kormány közötti ellentétekben jutott kifejezésre. A szervezkedésben itt is a Freikorps, a mindenre kapható pretoriánus gárda játszotta a főszerepet, de a háttérben az uralkodó osztály tekintélyes pártjai, pénzügyi szervei és vezető egyéniségei állottak.⁵ Az 1918–1919-es forradalmi fellendülés nyomán jött létre a fasiszta Heimwehr-mozgalom és más szervezetek, amelyek kapcsolatokat építettek ki a bajor „Orgesch”,⁶ „Orka”⁷ és „Einwohnerwehr”⁸ nevű szervezetekkel. A Heimwehr vezetői közül többen részt vettek a német fegyveres szabadcsapatok garázdálkodásaiban, és az ott nyert tapasztalatokat felhasználva építették ki az osztrák szervezeteket. Így pl. a Heimwehr későbbi vezére, Ernst Rüdiger Starhemberg tagja volt a Rossbach-féle különítménynek, amely 1921-ben Felső-Sziléziában provokált támadásokat a lengyelek ellen, majd résztvett a nemzetiszocialisták 1923-as müncheni puccs-kísérletében. A Kapp-puccs leverése után Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg

⁴ Julius Deutsch: Ein weiter Weg. 127. l.

⁵ Franz Langoth: „Kampf um Österreich” Wels. 1957 című munkájának 82. oldalán elmondja, hogy 1929–1930-ban az Österreichischer Bankverein havonta 25 000 Schillinget utalt ki a Heimwehr számára.

⁶ Orgesch: Az Organisation Escherich rövidítése. Dr. Georg Escherich által alapított ellenforradalmi szervezet Bajorországban.

⁷ Orka: Organisation Kanzler rövidítése. Rudolf Kanzler vezetése alatt álló bajor ellenforradalmi különítmény.

⁸ Einwohnerwehr: Több bajor különítmény egyesítéséből alakított szervezet.

gyilkosa, Waldemar Pabst őrnagy szintén Ausztriába menekült, ahol tevékeny szerepet játszott a Heimwehr megszervezésében. Az ellenforradalmi organizáció több vezetője: Anton Rintelen, Richard Steidle, Walter Pfrimer stb. a német és olasz fasiszta mozgalmat tekintették példaképnek.

De ennél többről is szó volt. Ezek az organizációk már a huszas évek elején esz-közei lettek a dunavölgyi hegemoniáért versengő német és olasz imperializmusnak. A legújabb kutatások felderítették, hogy a már említett Waldemar Pabst, a tiroli Heimwehr egyik vezetője, havi 12 000 márka fizetését egyenesen a német külügyminisztérium erre a célra szolgáló rendelkezési alapjából kapta.⁹ Seekt tábornok hátrahagyott iratai bizonyítják, hogy a német Reichswehr különösen nagy érdeklődést tanúsított a Heimwehr-mozgalom megerősödése iránt, amelyben alkalmas eszközt látott Dél-Tirol olasz megszállásának megakadályozására.¹⁰ Olaszország szintén kapcsolatokat keresett a Heimwehrrel és igyekezett azt saját politikai céljai érdekében felhasználni.¹¹

Az osztrák nagyiparosok¹² és a külföldi hatalmak folyamatos anyagi támogatása létrehozta a felfegyverzett semmittevő kalandorok bandahadseregét, melynek közemberei a felvonulások és zavartkeltő provokációk után kapták zsoldjukat, vezetőik pedig, a római katonacászárok fényes karrierjéről álmodozva, mindenkor készen álltak arra, hogy a „marxista” befolyástól „megmentsék” az országot — természetesen a maguk számára. Politikai befolyásuk nem volt jelentős, amit világosan bizonyít a „Heimatblock” 1930-as választási eredménye,¹³ de felfegyverzett organizációjuk révén állandósították a polgárháború veszedelmét Ausztriában.

A fegyveres előkészületekkel egyidejűleg a szellemi életben is jelentkeztek a demokratikus viszonyokat bíráló, a fasiszta társadalmi elméleteket magasztaló nézetek. Legjelentősebb kifejezőjük a bécsi egyetem állam- és jogtudományi karának professzora, Dr. Othmar Spann volt, aki a „Der wahre Staat” című munkájában világot fesszta társadalomszervezési elgondolásait. Könyvének vezérfonalát a XIII. Leo pápa „Rerum Novarum” című enciklikájában kifejtett és az olasz fasizmusban megvalósult hivatásrendi szervezet gondolata képezte, s ez már csirájában tartalmazta a későbbi osztrák fasizmus sajátos vonását, ti. szoros összefüggését a katolikus egyházzal. Ausztriában ténylegesen még a kispolgári rétegekben sem tudott mélyebb gyökereket verni a német nemzeti szocializmus,¹⁴ mert nem tudta ellensúlyozni a katolikus egyház befolyását. Ezzel magyarázható, hogy a fasiszta tendenciák is a polgári és kispolgári körök gondolkodását meghatározó vallási ideológiával összefonódva jelentkeztek.

A fasiszta törekvések szervezeti és ideológiai jelentkezése ellenére, az osztrák uralkodó rétegek egyelőre gyengék voltak a diktatúra megvalósítására.¹⁵ De ezen kívül az uralkodó rétegek különböző csoportjai nem rendelkeztek egységes platformmal. A Heimwehr törekvései csak addig találtak osztatlan helyeslésre a polgári pártok körében, amíg a baloldaltól volt szó. A távolabbi jövő lehetőségei (Anschluss, Habsburg-restauráció, nemzeti függetlenség) azonban annál nagyobb vitákat váltottak ki. Ezekre a kérdésekre pedig a Heimwehr nem tudott olyan válaszokat adni, amelyek az egész uralkodó osztályt egy táborba egyesítették volna. Ezenkívül külpolitikai akadályok is állottak a köztársasági alkotmány likvidálása útjában. Ausztria csupán az 1922-es genfi jegyzőkönyv által biztosított népszövetségi kölcsön segítségével tudta leküzdeni az infláció és a gazdasági összeomlás következményeit, s ezáltal külpolitikailag alárendelt helyzetbe került a nyugati kormányoktól, amelyek nem nézték volna jó szemmel a polgári demokrácia eltírását. Az osztrák köztársaság történetének első időszakát így a fasiszta törekvések jelentkezése és viszonylagos megerősödése jellemezte, de — annak ellenére, hogy a kormány köreiben

⁹ Annelise Thimme: Gustav Stresemann. 1957. 101. l.

¹⁰ Ludwig Jedlicka: Österreich 1918—1938. Österreichische Zeitgeschichte im Geschichtsunterricht. Wien, 1961. 43. l.

¹¹ Ernst Rüdiger von Starhemberg: Between Hitler and Mussolini. Kerekes Lajos: Olaszország, Magyarország és az osztrák Heimwehr-mozgalom. Történelmi Szemle, 1961. 2. sz.

¹² Kurt Schuschnigg: Dreimal Österreich c. munkája 142—143. l. elmondja, hogy az osztályharc hatékonyságának korlátozása és a szakszervezeti mozgalom megosztása érdekében az osztrák nagyvállalkozók, mindenképp az Alpine Montangesellschaft jelentős áldozatokat hoztak az üzemi Heimwehr-szervezetek kiépítése érdekében.

¹³ Az 1930. november 9-i választásokon a Heimwehr „Heimatblock” néven indult. Mindössze 228 229 szavazatot kapott a szociáldemokrata párt másfél milliós választási eredményével szemben.

¹⁴ A német NSDAP közvetlenül megalakulása után megkezdte ausztriai befolyásának kiépítését. Az osztrák nacionalista csoportok 1920—1921-ben rendezett megbeszélésein több alkalommal Hitler is részt vett. 1926-ban az osztrák NSDAP-t szervezettel is egyesítették a német párttal és Ausztria területét „VIII. Gau” néven besorolták a párt szervezési rendszerébe. 1933 előtt az osztrák nemzetiszocialisták azonban nem tudtak említésre méltó befolyást elérni. 1927-ben Ausztriában 130 NSDAP helyi csoport működött, a taglétszám 110 000 főre növekedett, de még mindig messze elmaradt a többi pártok taglétszámától.

¹⁵ Julius Deutsch emlékiratában (Ein weiter Weg) elmondja, hogy a szociáldemokrata párt vezetése alatt álló Republikanischer Schutzbund 80 000 felfegyverzett munkást tömörített soraiban.

(Seipel, Schober) a diktatórikus elképzelések kedvező visszhangra találtak —, egyelőre fennmaradt a demokratikus és jobboldali erők egyensúlya.

Ez a helyzet lényegesen megváltozott az 1927. július 15-én kirobbant bécsi tömegmozgalom hatására. Az erők átmeneti egyensúlya megbomlott, mert az uralkodó osztály a véres összecsapásból¹⁶ arra a következtetésre jutott, hogy a linzi pártprogramban¹⁷ elfogadott pontok és a Republikánischer Schutzbund létezése ellenére, a szociáldemokrata párt vezetősége az antidemokratikus törekvésekkel nem mer a tömegek forradalmi mozgósításával szembeszegülni. A júliusi események igazi győztese a Heimwehr lett, amely ezután egyre szélesebb körben folytatta izgató tevékenységét a demokratikus alkotmány ellen. Ezzel egyidejűleg a hivatalos kormánykörök gyakorlati lépések egész sorát tették az alkotmány korlátozására, ami által előkészítették a Dollfuss-féle kormány nyílt fellépését a polgári szabadságjogok ellen. Ez a második periódus 1927-től 1932 végéig tartott.

Ezt az időszakot a fasiszta törekvések nyílt fellépése és részleges sikerei jellemezték mind a kormány politikájában, mind pedig a Heimwehr gyakorlati tevékenységében. 1929 novemberében a Schober-kormány keresztül tudta erőszakolni az alkotmány reformját, ami által kiterjesztette az államfő jogkörét, korlátozta Bécs szociáldemokrata közigazgatását, sőt a főváros, elveszítve korábbi önálló „Bundesland” jellegét, újra egyesült Alsó-Ausztriával. 1931. április 5-én az ún. „anti-terrorörvény” alapján lényegesen csökkentették a szakszervezetek befolyását is. A szociáldemokrata párt vezetősége nagyobb ellenállás nélkül elfogadta az alkotmány jobboldali reformját. A későbbi szociáldemokrata irodalom ezt azzal indokolta hogy a kormány iránti engedékenységgel igyekeztek megelőzni azt a veszélyt, hogy az alkotmánymódosítást antidemokratikus eszközökkel kényszerítsék ki.¹⁸ A valóságban behódolásukat a gyengeség jelének tekintették. Ezt bizonyítja a Heimwehr-mozgalom megismétlődő kísérletezése a demokratikus alkotmány erőszakos megdöntése és a szociáldemokrata párt likvidálása érdekében. 1929 augusztus 18-án St. Lorenzban a Heimwehr véres összeütközést provokált a munkássággal, amely több ember halálát és 150 ember megsebesülését okozta. Innsbruckban és Grazban egymást követték a Heimwehr-felvonulások, s ezek mind kihívóbb jellegű öltöttek. 1930. május 18-án a Heimwehr tagjai Korneuburgban esküt tettek, hogy a demokrácia és parlamentarizmus maradéktalan felszámolásáig folytatják harcukat. 1931. szeptember 13-án Pfrimer Heimwehr-vezér irányítása alatt Stájerországban puccskísérletet hajtottak végre, ami ugyan nem járt sikerrel, de bizonyosságot szolgáltatott a kormány és a Heimwehr szoros együttműködéséről. Az „operettlázas” vezetőit „ideális céljaikra való tekintettel” felmentették. A Pfrimer-puccs már előrevetette az 1934 februári események árnyékát, s jelezte, hogy a köztársasági alkotmányt védelmező baloldali és a fasiszta törekvéseket megtestesítő Heimwehr közötti harc döntő szakaszába lépett.

1932/1933 fordulóján vette kezdetét és az 1934. május 1-i alkotmány életbelépésével érte el kiteljesedését a harmadik időszak, amelyre a belpolitikai élet fasiszta átalakítása volt jellemző. A Dollfuss-kormány által megvalósított hivatásrendi államszervezet tematikájáról viszonylag terjedelmes irodalom áll rendelkezésünkre,¹⁹ de ezek közül kevés tárgyalja az osztrák fasizmus sajátos jellegét, a német nemzetiszocializmustól eltérő jellemvonásait.

¹⁶ 1927. január 30-án a burgenlandi Schattendorfban a jobboldali Frontkämpfer szervezet tagjai orvul tüzet nyitottak a szociáldemokraták békes gyűlésére és meggyilkolták Cmarits hadirokkantát és Josef Grössing nyolc éves kislfiát. A legfelsőbb bíróság július 14-én felmentette a mérnyelet vádlóit. Július 15-én reggel az Arbeiter Zeitung Austerlitz tollából felhívást tett közzé a szemérmetlen jogtörpás elleni tiltakozásra. A bécsi munkásság általános sztrájkba lépett, a tünető tömegek elfoglalták és felgyújtották a Justizpalast épületét. A rendőrség a Republikánischer Schutzbund tetlenségét látva, tüzet nyitott a tömegekre, 90 embert megöltek és közel 1000 ember sebesült meg.

¹⁷ 1926 novemberében Linzben zajlott le a Szociáldemokrata Párt kongresszusa. A program kidolgozása alkalmával komoly vita tárgyát képezte, hogy a proletárdiktatura célkitűzéseit beiktassák-e a párt programjába. *Mar Adler* a beiktatás mellett, *Karl Renner*, *Julius Deutsch* és mások ellene foglaltak állást. Végül is *Otto Bauer* kompromisszumos javaslatra került elfogadásra, amelynek lényege az volt, hogy a proletariátusnak békes és demokratikus eszközökkel kell harcolnia a hatalom megszerzéséért, s csupán az uralkodó osztály várható ellenforradalmi fellépésének elnyomására kell proklamálni a proletárdiktatúrát.

¹⁸ *Jacques Hannak*: Im Sturm eines Jahrhunderts. Wien, 1952. 361. l.

¹⁹ *Franz Winkler*: Die Diktatur in Österreich. Zürich, 1935; *Ludwig Adamovich*: Die neue österreichische Verfassung. Wien, 1934; *Leopold Adrian*: Österreich im Prisma der Idee. Graz, 1937; *Berger-Vasendorf*: Das Staatsprogramm des sozialen Konservatismus in Österreich. Wien, 1938: Bundesorganisationsstatut der Vaterländischen Front. Wien, 1933; *Josef Dobretsberger*: Vom Sinn und Werden des neuen Staates. Wien, 1934; Ein Jahr autoritärer Staatsführung in Österreich. Wien, 1934; Ein Jahr Kurt Schuschnigg's. Dokumente einer Diktatur. Brüssel, 1935; *Friedrich Fabri*: Zur Psychologie des österreichischen Nationalgedankens unter besonderer Berücksichtigung des legitimistischen konservativen Gedankens. Mainz, 1954; *Ernst Hellbling*: Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte. Wien, 1956; *Ferdinand Kogler*: Vorlesungen über die ideellen und historischen Grundlagen des österreichischen Staates. Innsbruck, 1936; *Leopold Kunschak*: Werden und Reifen der ständischen Idee; *Emil Franz Müller*: Die katholische Kirche und der Neubau des österreichischen Staates. Wien, 1934; *Othmar Spann*: Der wahre Staat. Leipzig, 1921; *Adam Wandruszka*: Parteien und Ideologien im Zeitalter der Massen (Majelen: Spectrum Austriae) Wien 1957.

Alábbiakban kísérletet teszünk néhány ilyen sajátos jellemvonás kiemelésére:

1. Az osztrák belpolitikai élet fasiszta átalakításában az Ausztria külpolitikai helyzetében beállott változás játszott a meghatározó szerepet. Igaz, hogy a fasiszta tendenciák már a huszas évek elején jelentkeztek és egyre erősödtek, de Hitler hatalomrajutása nélkül aligha képezték volna a hivatalos kormánykörök cselekvésének fővonalát. A németországi változások két irányból siettették a polgári demokrácia felszámolását. E két hatás — ti. a német és olasz — akkor még jelentős érdekellentétekben keresztezte ugyan egymást, az osztrák demokrácia széttrésztését is teljesen ellentétes véggel előrésének reményében sürgették, de törekvéseik sajátos módon találkoztak az osztrák demokratikus erők elleni harcban. Németország az Anschluss megvalósítását, Olaszország viszont az Anschluss meghíúsítását remélte az osztrák belpolitikai viszonyok fasiszta átalakításától. 1933 után Ausztria a német nemzetiszocializmus és az olasz fasizmus hatalmi vetélkedésének küzdőtere lett. A végrehajtott átalakulás nem elsősorban azért következett be, mert az osztrák uralkodó körök már képtelenek voltak a korábbi kormányzati módszerekkel megtartani hatalmukat, hanem elsősorban azért, mert Ausztria a két fasiszta nagyhatalom érdekkörébe kerülve, kénytelen volt hasonlítani belpolitikailag is hozzájuk. Ezt a megállapítást támasztja alá Mussolini és Dollfuss 1933—1934-ben történt többszöri levélváltása,²⁰ amiből kiderül, hogy Dollfuss nem a forradalom veszélye, hanem a külpolitikai támaszkeresés irányította az antidemokratikus és alkotmányellenes lépések útjára.²¹

2. A Dollfuss-féle fasizmus létrejöttében jelentős szerepet játszott a nemzetiszocialista erőkkel való versenyfutás, s emiatt igen találóan „konkurrens fasizmus”-nak is szokták nevezni. Mussolini és Dollfuss átmenetileg hittek abban, hogy a köztársasági alkotmány és a demokratikus intézmények megsemmisítésével sikerülni fog megbékíteni és a kormány mögé állítani a nemzetiszocialista ellenzékét. Dollfuss azt remélte, hogy a liberális politika és a „marxizmus” felszámolása után elhárulnak majd a világnézeti ellentétek, amelyek akadályozzák az új Németországgal való szívélyes együttműködést. E koncepció teljes alaptalanságát mi sem bizonyítja világosabban, mint az a tény, hogy Dollfuss a nemzetiszocialisták lázadásának esett áldozatul az után, hogy 1934. február 12-én könyörtelenül leszámolt a bécsi munkássággal és a demokratikus szabadságjogokkal, tehát beigazolta „világnézeti” azonosságát Hitlerrel. Ez volt az első, minden kétséget kizáró bizonyíték, hogy Hitler a „bolsevizmus” elleni harcot csupán taktikai eszköznek tekinti valóságos hatalmi céljainak leplezésére. Ilyen módon a „konkurrens fasizmus”, a demokratikus szervezetek felszámolása által, lényegesen csökkentette a belső nemzeti erők hatékonyságát, s egyik fő oka lett az 1938-ban bekövetkezett Anschlussnak.

3. Az osztrák fasizmus nem rendelkezett önálló ideológiai rendszerrel, amely a konzervatív-katolikus eszmekörrel szemben lényegesen új elemeket tartalmazott volna. Dollfuss és Schuschnigg a „tekintély elvén” alapuló hivatásrendi államszervezet felépítését soha sem tudták dinamikus, tömegmozgósító eszmékre alapozni, ami nem csupán a katolikus egyház erős szellemi befolyásával magyarázható, hanem Ausztria akkori nemzetközi helyzetével is. Míg a német nemzetiszocializmus a „Grossdeutschland”, „Ein Volk, ein Reich, ein Führer” jelszavaival határtalan sovínizmusig tudta fokozni a nacionalista érzelmeket; az osztrák fasizmus — szűkre szabott hatalmi lehetőségei folytán — az Osztrák-Magyar Monarchia múltba vesző tradícióit élesztgette és azokból próbált eszmei alapot kiépíteni a maga számára. Igen világosan fogalmazta meg ezt a gondolatot Pflügl genfi osztrák követ, amikor magyar kollégájának kijelentette: „Ausztriában nincsen dinamikus nemzeti eszme, amely képes lenne idegen áramlatok ellen ellenállást biztosítani. Erre csak a restauráció lenne alkalmas, mert össze tudná fogni a lakosságot az osztrák gondolat jegyében.”²² A német náciizmus antiklerikalizmusa, militarizmusa, völkisch gondolatköre, sőt részben fajelmélete is idegen maradt az osztrák tömegek számára. A reakciós porosz szellemnek a nemzeti szocializmusban való hatványozott megnyilvánulása még az osztrák uralkodó rétegek szimpátiáját sem tudta megnyerni.²³ Az osztrák

²⁰ *Geheimer Briefwechsel Mussolini—Dollfuss*. Wien, 1949.

²¹ Az osztrák történészek 1960. december 14—16-án Reichenauban tartott értekezletén dr. Hantsch egyetemi tanár érdekes részlettel támasztja alá ezt a megállapítást. Elmondja, hogy Czernak egykori miniszter 1933 decemberében Dollfuss megbízásából tárgyalt a szocialdemokrata párt vezetőivel, akik a legnagyobb engedményekre is készek voltak, hogy azok által megmentésük a pártot a feloszlástól. Miklós elnöktől származó értesülés szerint még a monarchia visszaállítását is hajlandók lettek volna elfogadni, Dollfuss kijelentette, hogy mindez nagyon szép lenne, de nincs módjában kiegyezni, mert ha ezt tenné, Mussolini beledobná Ausztriát Hitler torkába. (Österreichische Zeitgeschichte im Geschichtsunterricht. Wien, 1961. 164. l.)

²² Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936—1945. A Berlin—Róma tengely kialakulása és Ausztria annexiója 1936—1938. Bpest, 1962. 303—304. l.

²³ Starhemberg 1934. december 10-én kijelentette: „Österreich sei ein Begriff der Vergangenheit und Zukunft. Er umfasse nicht ei r Zufallsprodukt der Friedensverträge. Für uns muß dieses Österreich unabhängig sein und selbst-

közélet fasiszta átalakítása nem vezetett szellemi Gleichschaltunghoz Ausztria és Németország között, de ugyanakkor nem alakult ki valamiféle sajátos osztrák fasiszta teória sem, legalább is nem alkotott ideológiai rendszert. A Quadragesimo Anno-ban meghirdetett társadalomszervezési tézisek nem találhattak szélesebb visszhangra, mert egyetlen tömegmozgósításra alkalmas gondolatot sem tartalmaztak. A hivatásrendi szervezet a vallási ideológiából kölcsönözte jelszavait, ami egyrészt bázisának leszűkülését, másrészt utóbbtól való függőségét eredményezte. Az osztrák fasiszta rendszer a katolikus egyházzal összefonódva jelentkezett, s ezért is kapta a „kleriko-fasizmus” jelzöt.

4. Az előbbi körülményből következik az osztrák fasizmus további sajátossága, hogy Ausztriában a fasizmus nem támaszkodott egy jól megszervezett párt vagy tömegmozgalom erejére, mint Németországban vagy Olaszországban. A fasiszta átalakulás a keresztényszocialista pártból indult ki, amelynek Dollfuss maga is egyik exponense volt. A végrehajtott átalakulás eredményeként likvidálták a pártokat — magát a keresztényszocialista pártot is — anélkül, hogy sikerült volna egyetlen politikai intézmény monopolhelyzetét megteremteni. Dollfuss és Schuschnigg tettek ugyan kísérleteket, hogy az ún. Vaterländische Frontot széles tömegmozgalommá építsék ki, de ez soha sem járt sikerrel, s ilyen módon a fasiszta diktatúra, a „pártfelettség” látszatát keltve, csupán az állami bürokrácia és karhatalom szűk bázisára támaszkodott.

Mindezek mellett egyéb különbségek is fennállottak a német és osztrák fasizmus között. Így pl., a pártok betiltása ellenére, az uralkodó osztály különböző politikai irányalatai — sőt később a szakszervezetek is — bizonyos fél-legális organizációk keretében továbbra is működhettek; a szellemi életet nem hatotta át az a „harcos” antidemokratizmus és militarizmus, mint Németországban; a gazdasági élet nagyjából független maradt az állami beavatkozástól; az államhatalmi centralizáció nem nyilvánult meg olyan könyörtelen szigorral, mint Németországban; a haladó vagy ellenzéki erőkkel szembeni üldöztetés mérsékeltebb volt, a jogrendben nem hajtottak végre gyökeres átalakítást stb. Mindezek a különbségek Ausztria sajátos történeti fejlődéséből, belpolitikai erőviszonyaiból és két világháború közötti nemzetközi helyzetéből adódtak. A fasizmus itt enyhébb formában nyilvánult meg, nem hatotta át maradéktalanul a társadalmi élet egész érrendszerét, de alapvető jegyeit tekintve fasiszta diktatúra volt, amely a haladó erők elnyomására irányult.

ständig, auch dann noch, wenn man in Berlin vielleicht die Macht hätte, den Anschluß Österreichs an Deutschland durchzuführen. Für uns gibt es keinen Anschluß, weil wir wissen, daß der Anschluß nichts anderes bedeutet, als Österreich zu einer Kolonie von Preußen—Berlin zu degradieren.“ (Franz Winkler: Die Diktatur in Österreich, 41. l.)

CSATÁRI DÁNIEL

A román fasizmus sajátosságairól

Románia legújabbkori történelmének eseményei gyakran felhívták a figyelmet az ország politikai életében komoly szerepet játszott fasiszta mozgalmak kérdéseire. A magyar közvéleménynek az a része például, amely a két világháború közötti évtizedekben tett szert külpolitikai ismeretekre, az 1930-as évektől kezdve sokat hallott a szélső-jobboldali romániai politikai mozgalmakról és szellemi áramlatokról. A Vasgárdának a vallási extázist súroló szertartásai, a „kapitány”: Zelea-Codreanu misztikus ködbe burkolózó személye, a Vasgárda és a király ellentéteinek sok izgalmas mozzanata, a légionáriusok állama, Ion Antonescuval kötött szövetségük, majd véres összecsapásaik, amelyeket a korabeli magyar lapok és folyóiratok meglehetősen nagy terjedelemben tárgyaltak, gyakran lekötötték a közvéleménynek az érdeklődését.

Az említett események valóságos társadalmi rugóinak feltárásával, a romániai fasizmus osztálytartalmának, szerepkörének, történelmi kialakulásának, eredetének és szellemi képletének megvilágításával azonban történetírásunk mindmáig adós maradt. A napjainkban is időszerű feladat még oly elnagyolt megoldásának indoklása, úgy gondolom, kitűnik mindabból, amit fentebb elmondtam.

I. A román fasizmus eredete és szellemi képlete

A nemzetközi forradalmi munkásmozgalom általános feladatait és a fasizmus elleni harc módszereit összegezve, a Komintern 1935 augusztusában tartott VII. Kongresszusa és G. M. Dimitrov beszámolója arra is felhívták a figyelmet, hogy a „fasizmus fejlődése és maga a fasiszta diktatúra a különböző országokban *különböző alakot ölt, aszerint, hogy milyenek az illető ország történelmi, társadalmi és gazdasági viszonyai, nemzeti sajátosságai és nemzetközi helyzete*”.

Így volt ez Romániában is, ahol maguk a fasiszta ideológusok tiltakoztak a német fasizmus szolgálai utánzásának vádjá ellen. A. C. Cuza például, a román fasizmus szellemi atyja, az európai antiszemitizmus egyik legrégebbi képviselője, joggal állapíthatta meg: „Mi Hitler Adolf előfutárai vagyunk, mert 1889-ben kezdtük tevékenységünket, amikor ő született.” Maga a mozgalom, a Vasgárda sem volt a német vagy olasz fasizmus pusztá utánzata, mivel az utóbbiak formális elemeit a román állapotokra alkalmazta, és úgy tűnt, hogy agitációjában az ország valóságos helyzetéből indult ki.

Melyek voltak a romániai fejlődésnek azok a vonásai, amelyek a román fasizmus szélső-reakciós törekvéseinek legalábbis egy időre az elfogadhatóság látszatát kölcsönözték, és e szellemi áramlat s politikai mozgalom jelentkezését, a hazai adottságokból táplálkozó fegyverzetének kialakítását kiváltották, illetve elősegítették?

Tudvalévő, hogy az 1848-as havaselvei forradalom, önnön vérébe hullva, nem tudta megoldani a polgári átalakítás művét. Az utána következő nagy lépések, amelyek Románia nemzeti elképzeléseit kezdték valóra váltani — a fejedelemségek egyesülése 1859-ben és a török függőség elhárítása az 1877-es függetlenségi háború eredményeképp — kialakították a kor vitális nemzeti ideológiáját, de az ország társadalmi struktúráját nem vitték lényegesen előbbre.

1864-ben elfogadták ugyan a parasztság földhözjuttatásáról szóló törvényjavaslatokat, de ennek végrehajtása során a szántóterületnek mindössze 15%-át juttatták a parasztság tulajdonába (az erdőket eleve érintetlenül hagyták), és így a sajátos bérleti rendszert meghonosító nagybirtok szinte teljes egészében érintetlen maradt. A kedvező körülmények közepette az ipari fejlődés is emelkedő irányzatot mutatott, anélkül azonban, hogy a francia burzsoáziát majmoló, jórészt nem román etnikumú polgári osztály

tanújelét adta volna radikalizmusának, antifeudális elszántságának. Sőt, ahelyett, hogy vállalta volna a hűbéri maradványok elleni harcot, belpolitikailag szövetségzett annak képviselőivel, külpolitikailag pedig nemzetinek álcázott háborús kalandokkal igyekezett levezetni s hamis irányba terelni a nagybirtokosok és a tőkés hatalmát biztosító alkotmányosságból kiábránduló népi tömegek elégedetlenségét.

Ezek az állapotok csakhamar kiváltották az új helyzet szülte szellemi áramlatok erős kritikáját. Az 1863-ban Iasi-ban megalakult irodalmi kör, a *Junimea* (Fiatalok) például úgy indult, mint a liberális-romantikus iskola ellenfele, s ezért kritikájának tüzét kezdetben a vezetőkörök felszínes francia utánzása ellen összpontosította. Később kiderült ugyan, hogy a Junimea valójában a konzervatív párt álláspontjára helyezkedett, s a Hohenzollern királyi törekvéseket támogatta, a román állapotok egészségtelen jelenségeire irányuló kezdeti kritikája mégis mély nyomokat hagyott az őt követő szellemi áramlatok tudatában. Hiszen a nemzeti miszticizmus irányzatának, az ún. *Sămănătorul*-nak (Magvető) kialakítója, N. Iorga is a hazai viszonyok elszánt purifikátoraként, a társadalmi bűnök ostromozójaként jelentkezett, és a román szellemi élet tespedésének megszüntetése érdekében a lelki újjáébredést, a parasztság népi s vallási múltjának feltárását, az egységes nemzeti kultúra megteremtésének feladatait ajánlja. Nem is beszélve a *poporanizmus*ról (népiesség), amely szintén a fennálló állapotok elleni tiltakozás jegyében születik, hogy azután a falu-mítosz útvesztőiben tévedjen el.

Mindezen szellemi irányzatok mellett, amelyeknek közös vonásuk, hogy a fennálló társadalmi feszültségek által indokolt kezdeti kritikai hangjuk a vezető körök érdekeinek apologetikájává szelidül, a társadalmi kritika is a felszínre tört. A parasztság szinte minden évtizedben megismétlődő mozgalmi, nem utolsósorban az 1907. évi országos parasztfelkelés, seizmográfszerűen jelezték a parasztság és a földesúr között változatlan erővel fennálló, kibékíthetetlen ellentmondást. A polgári demokratikus forradalom társadalmi feladataitól terhes korban születik s válik történelmi erővé a romániai munkásmozgalom, amely majd a fennálló állapotok leghatározottabb s legkövetkezesebb bírálójának bizonyul, de azáltal, hogy Dobrogeanu-Gherea új-jobbágyúság elméletét tette magáévá, mely szerint a parasztság reakciós tömeg, és a munkásosztálynak nem érdemes vele foglalkozni, lemondott egy ideig a parasztság forradalmi energiáinak felhasználásáról, és szellemi téren a már említett paraszti miszticizmus irányzatainak adta át a küzdőteret.

Ez volt nagyjából a helyzet az első világháborút lezáró békeszerződések pillanatában. Azokat az előnyöket, amelyek a háborúból kikerülő Románia pozícióját jellemezték, az ország uralkodó körei nem használták, s nem is használták ki a több mint félszázad óta lappangó társadalmi ellentétek megoldására. Az 1919–1921 között végrehajtott, korlátozott jellegű földreform csak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatására meg-megmozduló parasztság ideiglenes megnyugtatóására volt jó, de az ország társadalmi berendezésén s a parasztság helyzetén nemigen változtatott. Hiszen, annak ellenére, hogy a földreformrendelet értelmében 2 308 922 paraszt volt igényjogosult, csak 1 478 663 kapott földet, s a három hektáron aluli, nem életképes parasztgazdaságok a földterület több mint 52 %-át tették ki. Az 1–3 hektáros gazdaságok 48,5 %-a egyáltalán nem rendelkezett igae erővel. Gazdasági helyzetének megfelelően a román parasztság szörnyű szociális és kulturális körülmények között élt továbbra is. 48,7 %-a analfabéta volt, a népbetegségek következtében 1930-ban 341 000-en haltak meg. Ugyanez a munkásosztályról is elmondható. A társadalmi követelésekkel fellépő Kommunista Romániai Pártja, amely 1921-ben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatására kibontakozó forradalmi mozgalmak tüzeiben alakult, ért el bizonyos részeredményeket (8 órás munkanap stb.), de a munkásosztály kizsákmányolását megszüntetni s az ország társadalmi rendjét átalakítani nem tudta. S bár eszmeileg, a leninizmus elsajátításával, a párt nagy lépéseket tett előre a hazai viszonyokkal számotvető forradalmi politika kialakítása terén, a parasztkérdésben még a párt 1928 októberi kongresszusán is kísértettek a Dobrogeanu-Gherea-féle eszmei örökség nyomai. A román társadalom ellentéteinek sorában az újabb feszültségeket kiváltó nemzetiségi kérdés is jelentkezett.

Hogy a továbbra is súlyos társadalmi ellentétektől barázdált Románia politikai élete a harmincas évekig mégis nyugodtnak mondható, az azzal lehet magyarázni, hogy az ország elérte nemzeti követeléseinek maximumát, s a társadalmi ellentéteket a nemzeti eszme ideig-óráig el tudta altatni, s képes volt azokat letompítani.

Itt van a magyarázata annak, hogy az 1922-től 1928-ig hatalmon levő liberális párt miért élvez viszonylagos politikai stabilitást, és annak is, hogy az 1918 utáni európai antiracionális, misztikus történetfilozófiai irányzatoknak miért nincs egyenlőre hallható visszhangjuk Romániában. A. C. Cuza, a iasi-i egyetem tanára ugyan már fellépett fajtisztaságot s faji homogenitást követelő prefasiszta nézeteivel, de szélsőséges mozgalmának, a Keresztény Nemzetvédelmi Ligának (Liga Apărării Naționale Creștine) az erejéből

mindössze az 1922—23-as években lezajló, a numerus clausus kieroőszakolásának az igényével fellépő s eredménytelenül végződő egyetemi sztrájkra futotta.

A hatalmon levő liberálisok legveszélyesebb s egyetlen számbajöhető ellenfelének egyelőre a Nemzeti Paraszti Párt ígérkezett, mivel az illegalitásba szorított s az állandó rendőri letartóztatásoktól minduntalan tizedelt RKP, sok sikere ellenére sem rendelkezett még kellő erővel s befolyással. Ezzel szemben a nagybirtok megszüntetését, a kisparaszti gazdaságok megszilárdítását, a parasztállam megteremtését, a demokratikus politikai szabadságjogok biztosítását hangoztató parasztpárt — amely a Maniu vezetése alatt álló erdélyi Román Nemzeti Pártból és a gazdag-parasztságot tömörítő Michalache-féle Paraszti Pártból alakult — a parasztság nagy tömegeinél, az értelmiség s a városi kispolgárság jelentékeny részénél, s még a munkásosztály soraiban is nagy népszerűségnek örvendett. Olyannyira, hogy amikor 1928-ban a csakhamar beköszöntő gazdasági válság jeleként a hatalmon levő liberális párt pozíciói megrendülnek, a parasztpárt az országgyűlési választásokon a szavazatok több mint 70 %-át megszerzi. Nyitva állt az út előtte ahhoz, hogy jelszavait valóra váltsa.

A kormányra kerülő parasztpárt azonban a rendelkezésre álló néhány évet nem tömegbázisának elmélyítésére, hanem a vele kapcsolatosan kialakult demokratikus illúziók rombadöntésére használta fel. Ebben persze a gazdasági világválság hatása is közrejátszott. Hiszen az a több mint 5000 parasztagazdaság, amelyet a parasztpárti kormány uralma alatt árvereztek el, annak a csődbejutó 300 ipari üzemnek és vállalatnak több mint negyedmillió munkása és alkalmazottja, akiket ugyancsak ekkor tettek az utcára, a béresökkenésnek kitett munkában maradó, továbbá a válság terhei alatt nyögő 130 000 kisipari vállalat és 248 000 tisztviselő saját sorsuk mérlegén győződhettek meg a Maniu-féle párt demokratikus jelszavainak könnyű fajsúlyáról. És ha mindezekhez hozzávesszük a parasztpárti kormánynak azokat a lépéseit, amelyek a nemzeti érületet sértették meg (az 1929. évi bányatörvény, amely a külföldi tőke teljes egyenlőségét ismerte el, a külföldi kölcsönöket, amelyek fejében a francia, angol, amerikai stb. hitelezők szabad kezet kaptak a Nemzeti Bank, a telefonszolgálat s jónéhány iparág ellenőrzésében) s a velük kapcsolatos megvesztegetési botrányokat (Skoda-ügy stb.), előttünk állnak azok a tényezők, amelyek a nemzeti párt népszerűségének ily hirtelen tévesztését megvilágítják.

Mindez a néptömegek felszínre kerülő kapitalistaellenes hangulatában, új tájékozódásában és jelentékeny balratolódásában is kifejezésre jutott. A RKP, amely érzékenyen reagált a néptömegek gondjaira, s a válság éveit lezajló munkás-sztrájkharcokban, paraszt- s nemzetiségi mozgalmakban kezdett összefogni az ország népi tömegeivel, nagy befolyásra tett szert. Azzal pedig, hogy 1931 decemberében megtartott V. kongresszusán, reálisan felmérve az ország társadalmi helyzetét, arra a megállapításra jutott, hogy Románia a polgári demokratikus forradalom befejezése előtt áll, soha nem látott eszmei alapot teremtett a legszélesebb népi tömegek, középrétegek és a munkásosztály harci egységének megteremtése számára.

A néptömegek hangulatában beálló változás, a politikai átrétegződés s „balra át” veszélye érthető aggodalommal töltötte el az ország vezető köreit.

A nehézfém-kohászati s hadiiparban érdekelt s állandó fejlődésben levő, a koncentráció s centralizáció útján haladó nagytőkét, amely az ipari termelést ellenőrző bukaresti Banca Romínească-val és Banca de Credit Romín-nal volt összefonódva, és a legnagyobb részvényes: II. Károly király pártfogását élvezte, még a korlátozott demokratikus szabadságjogok is zavarni kezdték. Ezért, korábbi politikai felfogásával ellentétben, amely még a burzsoá-demokratikus parlamenti rendszer keretein belül s ennek játékszabályai révén kívánta hatalmát fenntartani, egyre inkább a diktatórikus törekvések sugalmazója és híve lett. A burzsoá osztályuralom eme formájának bevezetéséhez azonban még nem volt érett a talaj, s különben sem volt tisztázott: meg lehet-e nyerni a tömegek egy részét egy ilyen átállás politikai támogatására.

Nyitva állt tehát az út azok előtt a politikai mozgalmak előtt, amelyek igyekeztek megelőzni a forradalmi erők növekedését, segédkeztek abban, hogy a válság terheit az uralkodó osztályok a dolgozók vállára hárítsák, és a megbántott nemzet védelmezőjének álarcában fellépve, képesnek mutatkoznak a polgári pártokban csalódott tömegeket a saját, s ezen keresztül a román finánc-tőke szekere elé fogni.

Ilyen körülmények közt jut 1930-tól egyre nagyobb szerephez Románia politikai életében a Vasárda. Tudnunk kell, hogy a szervezet elődje már 1927-től működött, amikor is C. Zelea-Codreanu, ez a fanatikus nacionalista diákvezér közölte Cuzával, hogy kilép a Keresztény Nemzetvédelmi Ligából, és megalakította Legiunea Arhanghelului Mihai (Mihály Arkangyal Légiója) nevű szervezetét. A szervezet alapító tagjai Codreanu mellett azok a diákok, akik az 1922—23-as sikertelenül végződött diáksztrájk

után le akarták lőni a liberális minisztereket, akiket a román érdekek elárulásában bűnösöknek tartottak, és ezért — árulás folytán — börtönbe kerülve, együtt raboskodtak.

Ezek a diákok és a hozzájuk csatlakozott katonatisztek önkéntes munkatáborokat szerveztek, mozgalmuknak azzal, hogy Mihály arkangyal védelme alá helyezték magukat, vallásos jelleget adtak, és a szervezetet — ahogy Zelea Codreanu később megjelent: Pentru legionari (A légionáriusok számára) c. könyvében ki is fejtette — teljesen katonai alapokra fektették. A légió előiskolái a 3-13 személyből álló fészkek (cuib) voltak, és ezek egy-egy főnök parancsnoksága alatt állottak. Aki hozzájuk csatlakozott, annak egy fészket kellett szerveznie, és a megnevelt fészkeztaggokkal együtt köteles volt valamilyen hőstettet vagy gyakorlati munkát végrehajtani. Ha a fészkeztagek alkalmasnak bizonyultak arra, hogy belépjenek a légióba, akkor lasiban, Codreanu jelenlétében szövetséget kötöttek. A szertartás istentisztséggel kezdődött, majd ünnepélyes fogadalomtétel következett, végül a felavatott kapott egy kis zacskót, melybe olyan földet tettek, amely azokról a helyekről volt összegyűjtve, ahol a románság nagyjai elpusztultak. (Mihály vajda sírjáról, Horia kivégzésének helyéről stb.). Ez a forma — írta Codreanu — fejezte ki a mozgalom jellegét, „a földdel, éggel s halottainkkal való kapcsolatainkat”.

A mozgalom belső szervezeti megalapozása után, 1930-ban Codreanu megalakítja szélesebb, az összes nacionalista szervezetek tömörülésére szolgáló kommunistaellenes szövetségét, a Vasgárdát, amelynek továbbra is a légió képezi a gerincét.

Igy tehát a mozgalom szervezeti keretei, formái s részben ideológiai tételei már 1932 előtt kialakultak, de a már elemzett politikai erőviszonyok következtében az 1931-es parlamenti választásokon még a szavazatok 1,2%-át (30 000 szavazatot) szerzi csak meg, és fénykora csupán 1933-tól, Hitler hatalomrajutásának évétől veszi kezdetét.

A mozgalom társadalmi bázisa ekkor érezhetően kezd kibővülni, hozzájuk kezd csatlakozni a parasztpártból kiábrándult gazdag paraszti s parasz származású értelmiségi tömegek egy része, az antiszemita követelésekben munkalehetőséget felfedezni vélő munkanélküli tisztviselők, a csődbejutott kisiparosok, kiskereskedők, a diákság s az orthodox alsópapság legnagyobb része, és még a vállalatok nacionalizálása s a nemzeti munkavédelmi törvény jelszavaitól elbódított munkások egy töredéke is, a lumpenproletariátusról nem is beszélve.

A vasgárda gyors térhódításának eszmei okai is voltak. Bár a mozgalom ideológusai: N. Roşu, Nae Ionescu tagadták azt, mintha a nacionalistáknak szükségük lenne ideológiára (előbbi például arról írt, hogy az eszmék veszélyesek, mert az ész anarchiáját vonják maguk után), mégis volt olyan egységesnek mondható koncepciójuk, amelyek kitapintathatók a sajátos vonásai, és amely kifejezte a mozgalom legerősebb tömegbázisának, a kispolgárságnak az antikapitalizmusát.

Abban a törekvésében, hogy demagógiáját hozzáidomítsa az ország nemzeti sajátosságaihoz, a Vasgárda kiforgatta Románia történelmét, és eddigi fejlődésének, illetve perspektíváinak hamis értelmet adott. Kapcsolódva egyrészt a Junimea demokráciaellenességéhez és a sümánátoristák, poporanisták falu-mítoszához, másrészt emezeknek a 20-as évek végéfelé jelentkező új-kiadású parasztkultuszához, a táránizmushoz (fő képviselője C. Rădulescu-Motru volt, aki bírálta a korábbi politikai mozgalmakat, mivel idegen szellemi befolyásokkal árasztották el a román népet, elsovadásra ítélték a parasztságot, az összes társadalmi erők forrásának lelkében gyökerező sajátos lelki eszményeket, és ezért új román nacionalista szellemiséget követelt) — a vasgárdisták az egész eddigi román fejlődést elhibáztottnak tekintették. Azt tartották, hogy 1848-ig a román életben az idegen: szláv, görög stb. hatás és formák uralkodtak, 1848 után pedig a román állam az idegen eredetű liberális burzsoázia kezére került, és ezáltal a románok múltja nem más, mint az idegenektől elszenvedett elnyomás s megkötöttség. Pedig mindvégig létezett a román nemzeti öntudat alkotó s inspiráló tűzhelye: a falu, amely a kulturális, politikai és gazdasági élet megújításának a forrása.

Ebből következett a vasgárdista koncepció másik sarkalatos tétele, nevezetesen az, hogy a mai román közélet állapotai sem jobbak a korábbiakénál, és ezért a románnak végtére is a maga erejéből kell kiharcolnia fölényét az idegenekkel szemben. Az új román állam szakítani fog az idegenből behurcolt liberalizmussal, parlamentarizmussal, demokráciával, és olyan kollektív, nemzeti, hierarchián felépülő totális állam lesz, amely a falu morálját érvényesíti szervezeteiben. Szabadságjogot, de fegyvelemmel, jogot, de a kötelességteljesítés arányában, kultúrát, de a népi-etnikai valóság keretein belül, gazdasági életet, de a nemzeti értékeken keresztül és ezek érdekében.

Ezt az álláspontot lényegében a román gazdag parasztság érdekei sugallták, és ezért nem vette észre, hogy egységes faluról épp úgy nem lehet beszélni, mint ahogy a fejlődésében elmaradt parasztságot sem lehet misztifikálni. A román fasizmus tehát a román társadalmat az elmaradottság, kulturálatlanság, a parasztság előítéleteinek és babonáinak

a színvonalára akarta degradálni. Ennek a törekvésének a szimbóluma a maglavit-i csoda volt. 1935 nyarán egy újságíró a holt szezon felélenkítése érdekében cikksorozatba kezdett egy maglavit-i román pásztorról, akinek látomásai voltak, s akinek megjelent Isten. Tudósok igyekeztek meggyőzni a közvéleményt, hogy egy előrehaladott állapotban lévő vérbajos képzelődéseivel állnak szemben, de minden ésszerű érv falrahányt borsónak bizonyult. A román falvakat a vallásos extázis kerítette hatalmába, a parasztok tíz- és tízezrei keltek útra, hogy láthassák a „szent hely”-et. A Vaszgárda igyekezett kamatoztatni a primitívség eme szimbólumát.

Ezzel elérkeztünk a Vaszgárda legfőbb eszmei alapjához, az orthodoxiához. Kevés olyan szélsőjobboldali mozgalom volt az akkori Európában, amelyiknek annyira vallásos jellege lett volna, mint a román Vaszgárdának. E jelenség részben abban leli magyarázatát, hogy a románság összefogó elve évszázadokon keresztül a nagy nyelvi és kulturális missziót betöltő, a nemzetiségtől független orthodoxia volt (vagy ahogy a mozgalom egyik ideológusa, Emil Cioran írta: a román nép múltja során egyetlen szellemi lélegzést ismert, az orthodoxiát), másrészt viszont — és ez a fontosabb — a mozgalom orthodox-vallásos jellegének kidomborításával jobban lehetett hatni a fatalizmust elfogadó vallásos román kispolgári tömegekre.

Abbeli törekvésében, hogy a tudományos megismerést s társadalmi következményeinek levonását megakadályozza, a Vaszgárda a román filozófia összes, a 20-as évek végétől lábrakapó misztikus, egzisztencialista irányzataitól kölcsönöz szellemi érveket, C. Rădulescu Motru-tól, Eugenia Speranția-ig s Nae Ionescu-ig. A legtöbbit azonban „a román kultúra szellemének új tájékozódását” megnyitó Lucian Blaga-tól és Nichifor Crăniuc-tól tanult.

Lucian Blaga-tól, ettől az egyébként nagy formaerőjű költőtől, aki — így írtak róla — a parasztság lelki világát fejezte ki, a logikai megismerés csődjéről, a misztérium, az irracionális átélésről szóló tételeket vették át, Nichifor Crăniuc-tól pedig — aki a Vaszgárdát támogató első napilapot, a Gîndirea-t (Gondolat) szerkesztette, a spiritualizmust kölcsönözték. Ennek az „új” filozófiai áramlatnak az volt a lényege, hogy az idegenekkel szemben biztosítani kell a „törzsközség” szellemének érvényesülését, ami nem más, mint a nemzedékekről nemzedékekre szálló, az ország földjében gyökerező s az előző nemzedékek sírjából táplálkozó lelki örökség. Az idegenek, jövővények ellen irányuló spiritualizmus — mint látható — nem más, mint a Junimisták reakciós kultúrkritikájának a demokrácia s a szocializmus ellen irányuló, modern változata.

Ezek az obszkurantista, primitív, a kapitalizmus között őrlődő s perspektíva nélküli ember félelme, az elmaradott parasztság lelkében élő szellemi sötétséget kifejező filozófiai áramlatok voltak jók arra, hogy a vaszgárdista mozgalom vallásos-misztikus külsőségeit megalapozzák. A gárdisták megbeszélései mindig istentisztelettel kezdődtek, összejöveteleiken a halottak szellemét idézték, akiket a gárdisták példaképüknek tekintettek, mivel halálukkal az ő vérük is a légionárius Románia földjének kötőanyagává válik.

E sajátos vonások mellett a román fasizmusnak természetesen megvoltak a más országok szélsőjobboldali mozgalmaihoz hasonló vonásai is. Ilyen például a kommunista-ellenesség, az antiszemitizmus, a nemzetiségek gyűlölete (a magyarok ellen Szent-Bertalan éjszakát helyeztek kilátásba), a hitleri Németország iránti feltétlen hódolat, és — mint látni fogjuk — a szabadljára engedett Vaszgárda és a román fináncnöke konfliktusai éppen ezeken a területeken fognak kiéleződni.

Mielőtt azonban e konfliktus okaira rátérnénk, feleljünk arra a kérdésre: hogyan váltotta be a Vaszgárda azokat a reményeket, amelyeket a mesebeli palack dugójának kihúzója a román fináncnöke szerepléséhez fűzött.

Legfontosabb feladatát elérte, 1933—1937 között gyengíteni tudta a munkásosztály és a parasztság pozícióit, a demokratikus erőket ideiglenesen defenzívába szorította, s így elősegítette a román fináncnökének a diktatórikus törekvéseit. Ebben szerepet játszott az a támogatás is, amelyben a Vaszgárda a fináncnöke képviselőitől részesült. Minden látszólagos ellentmondás és az időnkénti rendőri beavatkozás ellenére is a fináncnöke és a király támogatta a Vaszgárdát azzal, hogy szabad szervezkedési és agitációs lehetőséget biztosított neki, vezetői minden gyilkosságot büntetlenül megúsztak, elnézték terrorista akcióikat, gyülekezési szabadságot élveztek, s lapjaik szabadon megjelenhettek.

Az 1934 óta újra hatalmon levő liberális kormány hatalma, amely kormány feje, Gh. Tătărescu a fináncnöke érdekeit kifejező politikai frakció képviselője volt, tehát látszólag szilárd tömegbázison nyugodott.

Ez az állapot azonban nem lehetett örökérvényű. Már csak azért sem, mivel a liberális kormány, éppen osztályjellegeből adódóan, csorbította az amúgyis elégtelen szabadságjogokat, bevezette a fizetések és a közfogyasztási cikkek utáni adót, a bérek,

a fizetések csökkentek, a kis parasztgazdaságok újra a megsemmisülés veszélyével küzdöttek.

Nyilvánvaló, hogy ezek a tények mély nyomokat hagytak a nacionalista mákonytól elbódított tömegek tudatában. Ezért, azzal a folyamattal együtt, amely a Vasgárda térnyerésére mutatott, egy olyan politikai rétegződés is megfigyelhető, amely az ellenzéki, demokratikus erők regenerálódását, bizonyos rétegek újbóli bekapcsolódását bizonyítja. A népi elégedetlenség újra tornyosuló hullámai nemcsak az új, harcos paraszti szervezet: az Ekés Front vagy a Magyar Dolgozók Országos Szövetségének a megalakulásában, a RKP kezdeményezte népfrontpolitika érlelődő elemeiben jutottak kifejezésre, hanem a parasztpárt tömegeinek átrétegződésében és ezek hangulati változásaiban. Az 1935–37 között nagy sztrájkharckokat viselő munkások s helyi falusi mozgalmakban résztvevő parasztok, jobb logális lehetőségek híján ugyanis ennek a pártnak a helyi szervezeit támogatták sok helyütt, és a monopoltőke diktatórikus törekvései miatt aggódó könnyűipari sőt nehézipari tőke bizonyos csoportjai is mögéje igyekeztek felzárkózni.

A párt vezetői azonban ahelyett, hogy számoltak volna a néptömegek tudatában érlelődő változásokkal, s elfogadták volna a RKP egységfrontra vonatkozó javaslatait, végtelen rövidlátásukkal és óvatos kétszínűségükkel végtére is a fináncőke s a Vasgárda kezére játszottak.

Azonban ennek ellenére is elmondható, hogy az ország politikai életében újra nagyfokú polarizáció ment végbe. A Vasgárda előretörése mellett a tömegek egy részének balratolódása is észrevehető.

A polarizáció az 1937 decemberében megtartott parlamenti választások eredményeiben is kifejezésre jutott. Ezen ugyanis a Vasgárda 473 378 szavazatot (16,5%) kapott, és az ország harmadik legerősebb pártjaként került ki a választásokból. A második legerősebb párt több mint félmillió szavazattal s 86 mandátummal a nemzeti parasztpárt volt, annak ellenére, hogy szavazóinak egy részét elveszítette éppen a Vasgárda javára, a legerősebb ipari centrumokban, az osztályharcos munkásság támogatásával új szavazatokat is kapott, ami azt bizonyította, hogy a munkásosztály, a parasztság s a városi közprétegek sorában új ellenzéki összefogás volt születésben. A legerősebb pártnak a kormányzó liberálisok bizonyultak 152 mandátummal, de ez az erő viszonylagos volt, mivel csak a szavazatok relatív s nem abszolút többségére támaszkodtak, és így kormányalakításra sem kaphattak megbízást.

Ebben a helyzetben a király — a mögötte álló fináncőke sugallatára — a legmeglepőbb megoldáshoz folyamodott. A szavazatok 9,1%-át megszerző nemzeti keresztény párt (ez Cuza Keresztény Ligájának és az erdélyi Goga pártjának összeolvadásából alakult) egyik vezetőjének, O. Goganak adott megbízást kormányalakításra.

A döntés azonban csak látszólag volt meglepő. A Vasgárdát nem juttathatták hatalomra, mert az általa „megszelídített” forradalom kétes értékű vállalkozás volt, és veszélyeztette volna a királyt támogató tőkés és pénzügyi csoportoknak a nyugati hatalmakhoz kapcsolódó külpolitikai s gazdasági érdekeit. (Codreanu kijelentette, hogy hatalomrajutását követő 48 órán belül Románia feltétel nélküli szövetségre lép Németországgal). A parasztpárt minden következetlensége ellenére is csak a polgári parlamentarizmus alapján tudott kormányozni, és semmilyen biztosítékot sem tudott nyújtani arra vonatkozóan, hogy a radikalizálódó néptömegeket meg tudja tartani ennek kereteiben. A liberális párttal szemben pedig, amely a fináncőke érdekeit fejezte ki, a parasztpárt körüli ellenzéki csoportosulás volt kialakulóban, és ez nemcsak népi rétegeket foglalt magában, hanem olyan tőkés körök is támogatták (könnyűipar stb.), amelyek félték a fináncőke monopolisztikus és diktatórikus törekvéseitől.

Ezért esett a választás Octavian Gogara, aki a király híve volt, és mint ilyen, garanciát nyújtott volna arra, hogy nem érinti a fináncőke pozícióit, és elég jobboldali-antiszemita politikus ahhoz, hogy a nacionalista hangulatot megpróbálja az alkotmányosság keretei között levezetni. Vagy ahogy az akkori bukaresti magyar követ, Bárdossy László megjegyezte: képesnek látszik arra, hogy a nyílt ellentétek felidézése nélkül fogja ki a szelet a Vasgárda vitorlájából.

Goga nagy lendülettel fog hozzá feladatának teljesítéséhez, de a kialakult politikai erőviszonyokat nem tudja megváltoztatni, s hiába oszlatja fel a király a még meg sem alakult parlamentet 1938. január 18-i dekrétumával, ahhoz, hogy a március 2-i választásokon Goga többséget szerezzen, a kísérlet-luftballon idő előtt kipukkan.

Goga még a választások előtt lemond, s a román fináncőke előtt újra felmerül a kérdés: hogyan tovább?

A válaszadás azt bizonyítja, hogy ütött a román polgári demokrácia végórája, a burzsoá osztályuralom eme formáját felváltja a burzsoázia nyílt, terrorista diktatúrája. A nyílt, terrorista diktatúra a legváltozatosabb formákban valósult meg, a sort a királyi

diktatúra nyitotta meg, ezt a légionárius állam követte, majd végül a katonai diktatúra következett.

II. Királyi diktatúra, légionárius állam és katonai diktatúra

A Goga lemondását követő helyzetben — amelyre a társadalmi állapotok labilitása volt jellemző — a döntő szót 1938. február 9-én a Pénzügyi és Nagyipari Egyesület székházában mondták ki a „milliárdosok villásreggelijén”, ahol megbízták Malaxát, a legnagyobb ipari vállalat tulajdonosát, közölte II. Károlyal: a résztvevők helyeslik a nyílt diktatúra bevezetését. A király — övé volt egyébként a Malaxa részvényeinek 30 — 35%-a — megfogadta a tanácsot, 1938. február 28-án feloszlatta a politikai pártokat, hatálytalanította az új választások megtartásáról szóló törvényt, szeptemberben megszüntette a Szaktanácsot és az osztályharcos szakszervezeteket (helyettük fasiszta típusú céheket szerveznek), s kinevezett egy új kormányt, amely a legszélesebb háborús státérium alapján kormányzott, és valójában csak a hadseregre támaszkodott.

A királyi diktatúra, amely a monopoltöke — elsősorban a fémkohászati s a vasiparban érdekelt — nagyburzsoázia legreakciósabb vezető köreinek hatalmát fejezte ki, hozzáfogott a háborús fegyverkezéshez, és igyekezett az ország külpolitikáját a Kelet-Európában mind nagyobb szerepet játszó Németország kivánságaihoz alakítani (1938 májusában exportjának 55%-a már ide irányult) anélkül azonban, hogy saját érdekeit s a nyugati hatalmakhoz fűződő kapcsolatait veszélyeztetné.

É külpolitikai vonalvezetéshez a királyi diktatúra igyekszik „egységes” belpolitikai közvéleményt biztosítani. Ennek érdekében szervezi meg a Nemzeti Újjászületés Frontját, ezt a jórészt az államapparátus tisztviselőiből álló szervezetet (a munkás és a demokratikus szervezetek betiltására a már említett rendelet vonatkozott), és harcba kezd az általa nagyranövesztett, de egyértelmű külpolitikai orientációja miatt már túl veszélyessé váló Vasgárda ellen is. A leszámolás azonban nem politikai síkon, hanem rendőri ügyként zajlik le érthető módon, hiszen a királyi diktatúra belpolitikai programja úgy szólván megegyezett a Vasgárda elképzeléseivel. Házkutatást tartanak a Vasgárda helyiségeiben, a lefoglalt s nyilvánosságra hozott anyagokból kiderült, hogy az I. G. Farbenindustrie román képviselői több millió leivel támogatták a szervezetet, letartóztatják a vezetőséget. Codreanu 1938 májusában haditörvényszék elé állítják, 10 évi kényszermunkára ítélik, majd 1938 őszén „szökés közben” lelővik több társával együtt. Azok a vezetők, akiknek sikerült elkerülniük a letartóztatást, köztük Horia Sima, Codreanu helyettese, Németországba menekülnek.

A Vasgárda illegálisba vonul, és terrorista akciókkal próbál életjelt adni magáról, de nem sok eredménnyel, mivel időközben korábbi népszerűsége köddé válik, társadalmi bázisa összeszűkül, paraszt tömegei, látván, hogy „német emberek csinálják”, ott hagyják, és lassacskán olyan összehúzóerők szervezetévé válik, amely hatalomátvételének reményeit számára kedvező külpolitikai fordulathoz köti.

Ez a fordulat akkor következik be, amikor a királyi diktatúra több mint két éves politikájának a „gyümölcsei” megérlelődtek. A nagyméretű fegyverkezés következtében ugyanis romlott a dolgozó s középrétegek helyzete, amúgy sem túl széles s túl stabil belpolitikai támaszait a királyi diktatúra elveszti, s mikor a külpolitikai vonalvezetés az ország teljes elszigetelődését eredményezi, a királyi diktatúra ellentmondásai kendőzetlenül a felszínre vetődnek. Károly érzi a veszély közeledtét, és ezért igyekszik kiegyezni a Vasgárdával. 1940 áprilisában kiadja a légionáriusok amnesztiájára vonatkozó rendeletét, májusban hazahívja Horia Simát, a Nemzeti Újjászületés Frontját a vasgárdisták részvételével a Nemzet Pártjává alakítja át, Simát be akarja venni a kormányba, de az események elsodorják terveit.

A bécsi döntés hírére ugyanis olyan tömegtüntetések zajlanak le, amelyek alapján ingatják meg a királyi diktatúra rendszerét, minthogy nemcsak a döntőbíráskodásban részes államok ellen, hanem a döntést elfogadó román kormányzat ellen is irányultak. II. Károly, aki látta, hogy legmegbízhatóbbnak tartott támasza, a hadsereg is kieszik a kezéből, úgy próbál a helyzetet úrrá lenni, hogy szeptember 4-én a hadsereg erőskezű emberét, a vasgárdista barátságáról közismert Ion Antonescu tábornokot akarja kinevezni miniszterelnöknek. Antonescu azonban, akiről tudták, hogy régóta szemben áll a királlyal (a hadsereg úgy látta, hogy a „puritán” tábornok és a korrupt király néz farkasszemet, holott valójában Antonescu Károly nem egyértelmű külpolitikáját bírálta), most a hadsereg támogatásában hívva, diktátori hatalmat követelt a maga számára. II. Károly, hogy legalább a monarchiát megmentse, szeptember 5-én enged a nyomásnak, és kinevezi Antonescut államvezetőnek és miniszterelnöknek. Antonescu viszont, élve a teljhatalommal, még a 6-ra virradó hajnalban felfüggeszti a királyi diktatúra alkotmá-

nyát, lemondásra kényszeríti Károlyt, aki elmenekül az országból, és fia, Mihály, az új király leteszi Antonescu előtt az esküt. A német diplomácia, amely nem nézte jó szemmel a Romániában felszínre törő németellenes hangulatot, azt sugallja Antonescunak, hogy a népi elégedetlenséget a Vasgárda csatasorba állításával szerelje le. Az új államfőnek, minthogy Károly-ellenes platformján már korábban is kapcsolatban volt a Vasgárdával, nem esett nehezeére a kérés teljesítése. Szeptember 14-én megegyezés jön létre I. Antonescu és a Vasgárda között, és még aznap megjelenik Mihály király közleménye, amely bejelenti, hogy Románia olyan nemzeti-légionárius állammá alakul át, amelyben a Vasgárda az egyetlen megengedett politikai mozgalom. Így kerül Hitler akaratából és támogatásával hatalomra a Vasgárda.

Kiket képviselt a többségében vasgárdistákból megalakult új kormány? Antonescu révén a hadsereget és a fegyverkezésben érdekelt finánciókét, amely elfordult régi kedvencétől, Károlytól, hogy Antonescu segítségével megtartsa régi hatalmát. A Vasgárda révén viszont csak egy bosszútól lihegő, tollasodni vágyó terrorista szervezet, amely mögött csupán deklasszált kispolgárok, elvakult nacionalista diákok és lumpenproletárok állottak.

Az összetétel kettőssége a politikai élet felszínén egyelőre nem nyilvánult meg. Külpolitikai kérdésekben a kormányt teljes egyöntetűség jellemezte, és ez mutatkozott meg a német csapatok behívásában, a német-román gazdasági egyezmény aláírásában, a szovjetellenes háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásban, egyszóval a német érdekek feltétel nélküli kiszolgálásában.

A belpolitikai kérdésekben viszont csakhamar kiderült, hogy az egyetértés nagyon is kótes értékű. Ion Antonescu kezdetben azt még elnézte, hogy a Vasgárda irtóhadjárata kezdett ellenfelei ellen, és többszáz embert meggyilkolt, a Vasgárda soha nem látott kegyetlenséggel megnyilvánuló és kisebbségellenes atrocitásai ellen sem emelt szót, de később az már komoly mértékben aggasztani kezdte, hogy a gyilkosságok, terrorista akciók, lopások, rablások következtében beálló anarchikus állapotok állandósulni kezdtek, s hova-tovább az egész belpolitikai és gazdasági élet stabilitását veszélyeztették. Mivel 1940. december 1-én a bukaresti német követ is figyelmeztette Ion Antonescut arra, hogy vessen véget a légionáriusok kilengéseinek, az összecsapás elkerülhetetlennek látszott.

Minthogy most már a németek szimpátiája elfordult a Vasgárdától — ebben az a felismerés játszott szerepet, hogy a vasgárdista uralom által teremtett labilis helyzet veszélyezteti Németország háborús felkészülését — és a román finánciók, felső klérus és a tisztikar is I. Antonescu mögött állt, az elkerülhetetlen összecsapás végső kimenetele sem volt kétséges. Az ellentétek 1941. január 20-án robbantak ki, amikor Antonescu egy német őrnagy elleni merénylet kapcsán, azzal, hogy nem volt tudomása arról, mi készül, felfüggeszti állásukból a vasgárdista belügyminisztert és a rendőreg főigazgatóját. A Vasgárda erre mozgósítja fegyveres szervezeteit, amelyek megszállják a rendőrség épületeit, és elbarrikádozzák magukat. A légionáriusok elfoglalják a miniszterelnökség épületét is. Miután a fővároshoz hasonlóan az ország egyéb városaiban is ért el a lázadás kezdeti eredményeket, Horia Sima úgy gondolta, diktálhatja a feltételeket. Ezért Antonescutól azt követeli, hogy a hadsereg egységeit vonja vissza a kaszárnyákba, s tiszta légionárius kormányt nevezzen ki. A Vasgárda azonban elszámította magát. Nem vette figyelembe a német külpolitika változásait, s nem tudott arról, hogy Ribbentrop, Hitler megbízásából, utasította a bukaresti német követet: adjon meg minden támogatást Antonescunak.

Bár a német csapatok a fővárosban nem avatkoztak be az események menetébe (vidéken annál inkább, így például Aradon és Temesváron, ahol ők szerelték le a fellázadt gárdistákat), a német álláspontot ismerő hadsereg 23-ra győztesen kerül ki az összecsapásból.

A lázadás leverése után Ion Antonescu megalakítja tábornokokból álló kormányát, február 15-i rendeletével feloszlatja a Vasgárdát. A légionárius állam megszűnt, felváltotta a féltékenység legújabb megjelenési formája: a katonai diktatúra.

A már tehát azzal, hogy az 1940 szeptember első napjaiban kirobbant németellenes közhangulatot a „korrupció” rendszer hívei, a zsidók és a magyarok ellen vezette le, megtette kötelességét. A szovjetellenes rablőháborúhoz Németországnak a román hadseregre és olajra, az ország teljes gazdasági kapacitására volt szüksége. Ezt pedig a román finánciók érdekeit kifejező katonai diktatúra jobban és megbízhatóbban tudta szolgáltatni, mint a Vasgárda.

A Vasgárda ezért eltűnt a történelem süllyesztőjében, és ezentúl már csak akkor került szóba gyenge ütőkártyaként, ha a német diplomácia befolyásolni kívánta Ion Antonescut. Horia Sima azonban szánalmas árnyalak, mindazt, ami mozgalmában a román finánciók kedvére való volt, Ion Antonescu katonai diktatúrája sajátította ki.

Hogy nem bizonyult rossz tanítványnak, azt a szovjetellenes rablóbáborúhoz való csatlakozás, Németország teljes katonái, gazdasági és politikai kiszolgáltatása, a iasi-i pogromok, a Dnyeszteren túli „román tartomány”: Transznisztria lakóinak kíméletlen kifosztása elég szemléltetően igazolja.

A népi tömegek pedig, amelyek saját tapasztalataik alapján formálhattak véleményt a burzsoá osztályuralom különböző formáiról, eközben mind nagyobb számban sorakoztak fel azok mögött a pártok mögött, amelyek elszántan küzdöttek a román társadalom megújulásáért. Így érkezett el 1944. augusztus 23-a, a román nép RKP vezette fegyveres felkelésének napja, amely megnyitotta a szocialista társadalom útjára vezető népi demokratikus átalakulás korszakát.

Irodalom

A kérdéscsoportra vonatkozó összefüggő munka ez ideig nem született. Ezért tematikai csoportosításban utalunk azokra a legfontosabb munkákra, amelyek a kérdés részletesebb tanulmányozására alapul szolgálhatnak.

Az *elméleti-történeti* kérdések megértéséhez: *G. M. Dimitrov* : Harc az egységfrontért a fasizmus és a háború ellen (Válogatott beszédek és cikkek, Bpest, 1952); *Gh. Gheorghiu Dej* : A Központi Bizottság politikai beszámolója a Román Kommunista Párt Országos Konferenciáján (Cikkek és beszédek, București, 1955); Leckék a R[omán] M[unkás] P[árt] történetét tanulmányozók részére (București, 1960); Documente din Istoria Partidului Comunist din România (București, 1951); *Lukács György* : A polgári filozófia válsága (Bpest, 1947); *Șt. Zeletin* : Neoliberalizmul (București, 1927); *V. Madgeru* : Evoluția economică românească című művek nyújtottak segítséget.

A román fasizmus *szellemi előzményei*-hez haszonnal forgatható: *Gáll Ernő* : A romániai polgári szociológia. Kritikai tanulmányok (București, 1958); *N. Iorga* : Istoria Literaturii Române critică (II. köt.); *A. C. Cuza* : Indrumări de politica externă; *Ion Enache* : Contribuții la critica poporanismului (București, 1961); *D. Micu* : Poporanismul și Viața Românească (București, 1961); *N. Bagdasar* : Istoria filozofiei moderne (V. köt.); *V. Madgeru* : Doctrina țărănistă a Doctrinelor partidelor politice c. kötetben (București, 1924); *E. Ene* : Spre statul țărănesc (București, 1932); *C. Rădulescu-Motru* : „Romínismul” Catechismul unui noi spiritualități (București, 1935) című munkája.

A román fasizmus *szellemi képletét* tárgyaló gazdag irodalomból csak az alábbiakra utalunk: *Neller M.* : Vasgárda elméletei (Magyar Szemle, 1937. nov.); *Makkai L.* : Lucian Blaga (Erdélyi Helikon, 1935); *Emil Cioran* : Schimbarea la față a României (București, 1941); *Uő.* : Pe culmile disperării; *E. Bernuca* : Etica suferinței (Rînduiala III. k. 1. füzet); *N. Crainic* : Puncte cardinale în haos (București, 1938); *Uő.* : Ortodoxie și etnografie (București. é. n.); *Nic. Rosu* : Dialectica naționalismului (București, 1936); *Tr. Brăileanu* : Teoria comunității omenești (București, 1941).

A Vasgárda felfogására és a *nemzetiségi kérdésben* az Axa 1933. jún. 15., okt. 15. és a România Creștina 1935. aug. 15-i számai tartalmaznak érdekes adatokat.

A *Vasgárda történetéhez* felhasználható: *Erdélyi G.* : A Vasgárda története (Magyar Szemle, 1937. nov.); *C. Zelea-Codreanu* : Pentru legionari (1937); Procesul marii trădări naționale (București, 1946); *Juhász I.* : Az új értelmű román nacionalizmus (Hitel, 1937. 4. sz.) és *N. Crainic* önkritikus cikksorozata a Contemporanul 1962. jún. 1-i s 15-i számaiban.

A *királyi diktatúra, legionárius állam és katonai diktatúra* megértéséhez számításba jöhet: *M. Antonescu* : In serviciul țării. I. köt. (București, 1942), Pe marginea prăpastiei. 21–23 Ianuarie 1949. I.–II. köt. (București 1942); *A. Hillgruber* : Hitler, König Karol und Marschall Antonescu (Wiesbaden, 1954); *I. Antonescu* : Către români... Chemări-cuvîntări-documente (București, 1942), *Uő.* : Temelia statului național-legionar. 6. Sept. 1940–6. Oct. 1940 (București, 1940); *Kada B.* : A német szellem útja Romániában (Magyar Szemle, 1943. nov.); *V. Topalu* : Din lupta PCR pentru apărarea intereselor fundamentale ale moselor populare în perioade dictaturii regale (Studii, 1961. 2. sz.); *Remetei Balázs G.* : Románia útja — A Vasgárda fejlődése (Külgügyi Szemle, 1941. jan.); *Bédi I.* : Románia bel- s külpolitikája 1940. szept. 10-től 1941. dec. 31-ig (Kisebbségi Körlevél, 1942. máj.) és *Bedecsi A.* : A Vasgárda felszámolása (Magyar Szemle, 1938. szept.).

SZOKOLAY KATALIN

A lengyel szanációs diktatúra néhány vonásáról (1926—1935)

A lengyel marxista történetírás mind a mai napig adós olyan történelmi feldolgozással, amely kielégítően jellemzi a lengyel „piłsudskista” rendszer geneziséét, jellegét, bel- és külpolitikáját. Az erről a történelmi időszakról megjelent munkák, cikkek, tanulmányok, visszaemlékezések a korszak történetének csak egy-egy oldalát, részlet-problémáját taglalják. Alapiradalomként Lengyelország két világháború közötti történetéhez még ma is a kortárs, a szocialista történész Adam Próchnik¹ 1933-ban írt és 1957-ben újra megjelent, a maga idejében nagy vitát kiváltó „Pierwsze piętnastolecie Polski Niepodległej” (A független Lengyelország első tizenöt éve. Warszawa, Książka i Wiedza 1957) című, rendkívül érdekes, színes, de sok tekintetben hiányos és egyoldalú munkája szolgál. Az a néhány monográfia amely ebben a témakörben az 50-es évek elején született s egyike-másika nálunk is ismert, a helyes marxista—leninista történelemszemlélet, az elmélyült tudományos kutatás alapján alapos korrekciókra szorul.

Igen érdekes adatokat szolgáltat a korszak történetéhez Władysław Pobóg-Malinowski emigráns történész 1956-ban, Londonban megjelent három kötetes munkája „Najnowsza historia polityczna Polski 1864—1945” (Lengyelország legújabbkori története. 1864—1945. London. 1956). Ez a nem egy kérdésben leplezetlenül tendenciózus, idealista történelemszemléletű, hamis módszertani alapokról kiinduló munka rendkívüli részletességével és anyaggazdagságával bizonyos mértékig pótolja azokat a hiányokat, amelyek a korszak politikai történetének feldolgozása terén találhatók.

Az utóbbi évek kutatásának az eredményei már mutatkoznak Lengyelország két világháború közötti története területén is. 1959-ben hagyta el a nyomdát az ismert lengyel párttörténész, Józef Kowalski „Zarys historii polskiego ruchu robotniczego w latach 1918—1939” (A lengyel munkásmozgalom történetének vázlata az 1918—1939-es években. ZHP Warszawa, Książka i Wiedza. 1959) című összefoglaló munkájának első kötete, amely a lengyel szanációs rendszer létrejöttéről, első éveiről — 1928-ig bezárólag — nyújt képet. A kötet 1962-ben újra kiadásra került bővített formában. Elgondolkoztató problémákat vet fel Tadeusz Reck „Pierwsze lata dyktatury Piłsudskiego 1926—1930” (Piłsudski diktatúrájának első évei 1926—1930. Warszawa. 1956) című munkája. A történelmi szaklapokban is több érdekes tanulmány jelent meg, amelyek közül különösen Janusz Żarnowski munkássága a kiemelkedő, akinék a „Przegląd Historyczny” és a „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i Studia z okresu 1914—1939” hasábjain megjelent tanulmányai értékes adatokat szolgáltatnak az 1935—1939-es évek társadalomtörténetéhez, különösen a szanációs kormányok osztálybázisának változásához.

Kedvezőbb a helyzet a korszak gazdaságtörténeti feldolgozása terén; ebből a témakörből több monográfia hagyta el a nyomdát az 1959—1961-es években. 1959-ben jelent meg Ryszard Gradowski tanulmánya „Polska 1918—1939. Niektóre zagadnienie kapitalizmu monopolistycznego” (Lengyelország 1918—1939. A monopolkapitalizmus néhány kérdése. Warszawa, Książka i Wiedza. 1959). 1960-ban a Książka i Wiedza kiadó gazdaságtörténeti sorozatot indított „Gospodarka Polski 1918—1939 (Lengyelország gazdasága 1918—1939) címmel. A sorozatból eddig két kötet jelent meg: *Zbigniew Landau, Jan Tomaszewski*: „Zarys historii gospodarczej Polski 1918—1939” (Lengyelország gazdaságtörténetének vázlata 1918—1939 között. Warszawa, Książka i Wiedza. 1960), valamint *Zb. Landau*: „Polski zagraniczne pożyczki państwowe 1918—1926” (Lengyel államkölcsönök 1918—1926 között. Warszawa, Książka i Wiedza. 1961).

¹ Adam Próchnik—Henryk Swoboda (1895—1942) baloldali szocialista, történész. A Lengyel Szocialista Párt tagja; a KLP-vel való egységfront híve.

A Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Párttörténeti Intézet az utóbbi években néhány igen értékes dokumentum-kötetet tett közzé. Elsősorban ennek köszönhető, hogy fokozatosan hozzáférhetővé válnak a kutatók számára a Kommunisták Lengyelországi Pártja történetének legfontosabb dokumentumai, valamint a lengyel kommunisták és haladó gondolkodók válogatott írásai, amelyek segítségével megismerhetjük a pártnak a szanációs diktatúráról alkotott véleményét. Ezek a dokumentumok rendkívüli forrásértékkel bírnak a lengyel fasizmus sajátosságai kutatásánál.

A lengyel fasizmus kérdéseinek egy része azonban még maguknak a szerzőknek a véleménye szerint sem tisztázott, s további kutatásokat igényel.

Az egyik ilyen vitatott kérdés volt az, hogy mikortól beszélhetünk Lengyelországban fasizmusról. Egyes lengyel történészek, így pl. Adam Próchnik is úgy vélték, hogy csak 1930-tól nevezhetjük fasizmusnak Piłsudski szanációs rendszerét. Ezek a nézetek még ma is élnek lengyel emigráns történész-körökben.

A lengyel marxista történetírás ma már többé-kevésbé egységesen állást foglal amellett, hogy 1926-ban Lengyelországban Piłsudski „fasiszta jellegű” fordulatot hajtott végre és 1926–1939 között, a 13 esztendő uralmon levő „szanációs” rendszer egyike volt Európa legreakciósbab rendszereinek.

Józef Kowalski „Zarys historii polskiego ruchu robotniczego 1918–1939” című könyve, második 1962-es kiadásában a következőket írja: „A Piłsudski által 1926 májusában végrehajtott államcsíny a burzsoá Lengyelország politikai életének történetében az egyik legfontosabb ceruzát jelenti, mivel ezt a történetet két részre osztja: az első az 1918–1926 májusáig tartó időszak, azaz az igen korlátozott, nagyon viszonylagos burzsoá-demokrácia, a parlamenti kormányok” időszaka, „a májusi fordulat . . . a nagytőke és nagybirtok fasiszta jellegű diktatori kormányainak . . . kezdetét jelentette”.

A Landau, Tomaszewski által írt „Zarys historii gospodarzej Polski 1918–39” című munkában Piłsudski fellépésével és első intézkedésével kapcsolatban a következőket olvashatjuk: „Mindez a parlamenti formák által leplezett fasiszta diktatúra felé fordulást jelentette.”

A LEMP Központi Bizottságának a Kommunisták Lengyelországi Pártja 40. évfordulója alkalmából közzétett tézisei megállapítják: „A szanációs diktatúra, amely 1926 májusában Piłsudski puccsa következtében jött létre, fokozta a kapitalisták és földbirtokosok támadását a dolgozó tömegek ellen, növelte a támadásokat a demokratikus jogok és szociális vívmányok ellen, megfosztotta a többi politikai pártot az állam politikájára gyakorolt eddigi befolyásuktól, degradálta a sejm jelentőségét, kiélezte a terrort a Kommunisták Lengyelországi Pártja és a vele szövetséges szervezetek ellen, a hitleri példa nyomán koncentrációs tábort létesített Bereza Kartuskan, véres erőszakot alkalmazott a munkássággal és parasztsággal szemben, de a liberális ellenzék képviselői ellen is a megtorlás és terror módszereit alkalmazta. A márciusi (1921-es) burzsoá-demokratikus alkotmányt 1935-ben fasiszta típusú alkotmánnyal cserélte fel.”²

Az 1926-os fordulat értékeléséhez szorosan kapcsolódik két másik probléma: a fasizmus 1926 előtti megjelenési formái Lengyelországban és a piłsudskizmus, a piłsudskista tábor osztálytartalma, areculata 1926-ot megelőzően.

A piłsudskista puccs 1926-ban egy korlátozott burzsoá-demokratikus rendszert döntött meg és cserélt fel fasiszta diktatúrával. Erre a rendszerre, mint ahogy a lengyel belpolitikai élet egészére 1918-tól, a lengyel állam újjáéledésétől kezdve, az az ellentmondás volt a jellemző, ami a dolgozó tömegeknek a demokratikus, szociális vívmányokért vívott harca és a lengyel burzsoá-földesúri kormányoknak ezek korlátozására irányuló törekvései között fennállt.

Ez az ellentmondás különösen akkor éleződött ki, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a lengyel burzsoá-földesúri kormányok képtelenek kihasználni a függetlenség nyújtotta lehetőségeket, képtelenek az ország gazdasági és belpolitikai konszolidálására. Ehhez hozzájárult a lengyel burzsoázia két szárnya — az ún. endecja (nemzeti demokrata párt) és a piłsudskizmus — harca a hatalomért. Mindez már a 20-as évek elején válságos helyzetet teremtett az országban.

Az uralmon levő nemzeti-demokrata párt szélsőjobboldali szárnya már 1922-ben fasiszta diktatúra bevezetésével vélte megoldani a lengyel burzsoá állam belső válságát. Különösen az 1922-es elnökválasztásokon próbáltak meg erős támadást intézni a kormány ellen, s amikor ez nem sikerült, szélsőjobboldali terroristák meggyilkolták Narutowicz köztársasági elnököt. Ugyanebben az évben „Pogotowia Patriotów Polskich”

² W 40. rocznice powstanie Komunistycznej Partii Polskiej. Tezy Komitetu Centralnego PZPR. Nowe drog 1958. 12. sz. 48. l.

(Lengyel Hazafiak Készültsége) néven olasz mintára fasiszta szervezet alakult Lengyelországban.

A lengyel burzsoázia ekkor még nem támogatta határozottan a fasiszta erőknek ezeket a törekvéseit. Végso soron a kormány az 1922–1923-as években felszámolta azokat.

1923 után azonban maguk a burzsoá kormányok nyúltak fokozottan a politikai reakció fegyveréhez. 1922-ben a Chjeno-Piast — keresztényszocialista, nemzeti demokrata, kulákpárti — reakciós kormánykoalíció vette át a hatalmat Lengyelországban. Pilsudski 1923-tól kivált a kormányból. Miután az egymást követő Chjeno-Piast kormányoknak nem sikerült az 1923–24-es évekre, a többi kapitalista országhoz hasonlóan, stabilizálnia az ország gazdasági életét, a dolgozó tömegek jogainak, demokratikus vívmányainak fokozott megnyírbalása, a terror és a terheknek a dolgozó tömegekre való áthárítása útján igyekeztek kilábolni a válságból. A kormány sorozatos szélsőséges reakciós intézkedéseket hozott, amelyeknek kettős céljuk volt: a tömegek fékmentartása és az ország gazdasági stabilitásának megteremtése. A börtönök megteltek a forradalmi munkásokkal. A nemzetiségek fokozódó ellenállásának leverésére 1924-ben „Korpus Ochrony Pogranicznicze” (Határmenti Védelmi Egység) néven különleges feladattal megbízott katonai egységet hoztak létre. A lengyel fináncióke képviselőinek követelésére több iparágban felemelték a munkaidőt. Észak-Szilézia bánya- és kohóiparában 1924-ben általánosan bevezették a 10 órás munkanapot. Általános támadást indítottak a munkabérek ellen.

Grabski lengyel miniszterelnök 1924-ben megkísérelte hazai erővel, a nagyvagyonyok megadóztatása útján véget vetni az inflációnak és állandó valuta-devalvációnak, és így megteremteni a szilárd új valutát. Ezek a kísérletek azonban zátonyra futottak, részben a kedvezőtlen nemzetközi helyzet, pl. a német–lengyel vámháború következtében, de jelentősen hozzájárult a vereséghez a lengyel finánciókének a nyílt ellenállása is, amivel a kormány intézkedéseit fogadta, és az a leplezetlen törekvése, hogy a stabilizáció terheit a dolgozó tömegekre hárítsa, és a kormányt a „kemény kéz” politikájának bevezetése irányában befolyásolja. Rendkívül kiéleződtek a burzsoázia táborán belüli ellentétek. Egymást követték a legkülönbözőbb jobboldali pártok akciói az 1921. évi alkotmány ellen; követelték a kormányt, a köztársasági elnök jogkörének jelentős kiszélesítését, a választási korhatár csökkentését, a szociális és társadalomvédelmi törvények korlátozását. Megkísérelték egy koalíciós, a Lengyel Szocialista Párt részvételével alakult, kormány létrehozásával kikeveredni a válságból, azonban ez a kormány igen rövid életűnek bizonyult, és utána újból „Chjeno-Piast” kormányt alakult Witos-sal az élen. Az 1926. május 10-én kormányra lépő Witos a „Nowy Kurier Polski” hasábjain meghirdette az „erős kéz kormányát”, amit az egész haladó lengyel közvélemény nagy felháborodással fogadott.

A fasiszta tendenciák tehát, mint mozgalom 1922–23-ban, majd mint a burzsoá kormányoknak hatalmuk megszilárdítására irányuló — sőt, bizonyos mértékig a lengyel finánciókének a kormánnyal szemben is képviselt — törekvései, már 1926-ot megelőzően is megtalálhatók a lengyel politikai életben.

A lengyel történettudomány abban a kérdésben még nem mondta ki a végső szót, hogy ezeket a reakciós intézkedéseket mennyiben tekinthetjük fasiszta jellegűeknek. Tadeusz Reck „Pierwsze lata dyktatury Pilsudskiego 1926–1930” című munkájában, valamint egyik ezt megelőző tanulmányában³ hangsúlyozza, hogy az uralmon levő kereszténydemokrata és nemzeti-demokrata pártok politikájában kifejezett fasiszta tendenciák érvényesültek. Hasonló álláspontot képviselnek a LEMP KB-nek a Kommunisták Lengyelországi Pártja 40. évfordulója alkalmából közzétett tézisei is.

Ezt az álláspontot foglalta el egyébként Adam Próchnik is fent idézett munkájában. Julian Brun, kiváló kommunista író, az 1930-as évek végén francia emigrációban írott cikkében a pilsudskizmus és az endecja közötti harcot a „fasiszmus két szárnya közötti küzdelem”-ként fogta fel.⁴ Ezek a kérdések azonban még további kutatásokra szorulnak.

Sokkal bonyolultabb a másik kérdés, az 1926 előtti „pilsudskizmus” arculata. A „Przegląd Historyczny” 1957. XLVIII. k. l. számában Jerzy Holzer, Tadeusz Reck két fentebb idézett tanulmányáról írott ismertetésében néhány nagyon érdekes, bár bizonyos mértékig vitatható problémát vet fel az 1926-ot megelőző osztályerőviszonyokról, s így a pilsudskista tábor arculatáról is.

„1922–1926 között — írja a cikkírő — a burzsoázia és a földbirtokosság fő vonalát a »Chjeno-Piast« tábor képviselte. Helytelen lenne a »Chjeno-Piastot« egészében azono-

³ „Chjeno-Piast 1922—1926 r. Swietle obrad Sejmu i Senatu”. A Chjeno Piast 1922—1926-ban. A sejm és szenátus üléseinek tükrében. Warszawa, 1955.

⁴ Julian Brun: Pisma Wybrane. Válogatott írások. Warszawa. Książka i Wiedza, 1955, 227. l.

sítani a fasiszmussal, helyesen állapítja azonban meg Reck, hogy az endecján és chadecján (keresztónyszocialisták) belül növekedtek ebben az időben a legerősebben a fasiszta tendenciák . . .”

„Az ellentábor alapvető politikai erői a Lengyel Szocialista Párt és a Wyzwolenia (parasztpárt, mely középparaszti, kiszagda rétegeket képviselt) voltak. Mellettük csak néhány tömegbefolyás nélküli csoportoska, katonai klikk és konkrét politikai programmal nem rendelkező légionista szervezet, »Strelec« stb. létezett. Ezt az egész táborot gyakran nevezték röviden csak pilsudskista tábornak.”

A cikkíró véleménye szerint 1922–1926 között a pilsudskista tábor egyértelműen a demokrácia védelmében kötelezte el magát. Maga Pilsudski hallgatott, nevét nem kötötte le semmilyen program mellett. Az ultra-militarista szervezetek tevékenységének kiszélesedése ugyan arra mutat, hogy éveken át tudatosan készítette elő a puccsot. De fasiszta, pilsudskista politikai program ezekben az években nem volt. A Lengyel Szocialista Párthoz és a Wyzwoleniához nem tartozó pilsudskisták is lényegében a demokrácia álláspontjáról helyezkedtek szembe az endecjával.

Sőt — a cikkíró véleménye szerint —, a „Chjeno-Piast” és a pilsudskista tábor közötti harcot 1922–1926 között mint a fasiszta és demokratikus tendenciák közötti harcot kell értékelni, mivel Pilsudski táborának alapvető erői a Lengyel Szocialista Párt és a Wyzwolenia voltak, függetlenül az általuk terjesztett Pilsudski-kultusztól. Ez a kultusz a cikkíró szerint a soraikba beépült ügynökségek, a politikai vakság és demagógia következménye.

Bár a cikkíró nem elemzi, hogy mit ért a „demokrácia” álláspontján, az elmondottakból világosan következik, hogy nem helyes Pilsudskit, a pilsudskizmust és az 1926 előtti pilsudskista tábor fogalmát azonosítani.

A pilsudskista táborhoz tartoztak mindazok a reformista, nacionalista, munkás- és kispolgári tömegek, beleértve pártjaikat, a Lengyel Szocialista Pártot és a parasztpártokat, amelyek a lengyel burzsoá kormányok politikájából kiábrándulva, keresték a megoldást demokratikus szabadságjogaik védelmére, és ehhez Pilsudski nevét írták zászlajukra.

Pilsudski személyét már az első világháború idején különleges nimbusz vette körül. A „függetlenségi” harcost, a „demokratát”, a „haza megmentőjét”, a „korrupció elleni harcost” látták benne. Ezek az illúziók fokozódtak, mivel 1923-ban kivált a kormányból, tehát nem vállalt szerepet a lengyel politikai életben abban az időszakban, amikor Lengyelország belső válsága éleződni kezdett. Így a néptömegek szemében mint a „demokratikus”, „független” Lengyelország megteremtője élt, akit 1926-ban úgy üdvözöltek, mint a veszélybe került lengyel „demokrácia” védelmezőjét.

Hogy a lengyel „demokratikus” pártok mennyire félreértették Pilsudski célját, törekvéseit, mutatja, hogy a Lengyel Szocialista Párt, a Lengyel Néppárt, a Wyzwolenia — a parlamenti baloldali pártjai — 1926 elején azzal a javaslattal fordultak Pilsudskinhoz, hogy vegye kezébe a hatalmat⁵. Amikor pedig sor került Pilsudski támadására, messzeemenően támogatták azt.

A lengyel „demokratikus” pártok nem ismerték fel, hogy Pilsudski lényegében a burzsoázia egyik szélsőjobboldali nacionalista csoportját képviseli, és képviselte már az első világháború idején is. Hívei — különböző „baloldali” szervezetekbe beépült „pilsudskisták” — állandóan táplálták a személye körül kialakult kultuszt. Katonai káderei, ún. „lövészei” ugyanakkor a lengyel közigazgatásban és a hadsereg legkülönbözőbb posztjain felelős állásokat töltöttek be és szívósan készítették elő a hatalom átvételét. Az utolsó „Chjeno—Piast”-kormány hadügyminisztere is Pilsudski embere volt, aki segítette a támadás katonai előkészítését. Pilsudski kormányból való kiválása után megtartott tiszteletbeli funkcióját arra használta fel, hogy utazgatott az ország egész területén, szervezte híveit. A pilsudskista tábor valósággal behálózta az országot, a burzsoá-földesúri köröktől kezdve a baloldali pártokig. Bizonyos szűkebb burzsoá-földesúri körök már 1926 januárjában ismerték a hatalom megragadására irányuló előkészületeit. Sőt, Pilsudski már 1924-ben nyíltan hangoztatta, hogy Lengyelország belső válságát úgy véli megoldani, ha az „militarista” állammá válik.⁶

Pilsudski 1926-ban a lengyel tömegeknek a Witos-kormány és gyűlöletes programja elleni mélyes felháborodását, valamint a saját személye iránti illúziót használta fel a hatalom megragadására.

1926. május 12-én Pilsudski lövészei élén Varsó ellen vonult, háromnapos fegyveres harcban, amelynek 400 halottja és 1500 sebesültje volt, megdöntötte a Witos-kormányt és lemondásra kényszerítette a köztársasági elnököt.

⁵ Kowalski : i. m. 285. l.

⁶ Kowalski : i. m. 214, 286. l.

Pilsudski fellépését a varsói munkás- és kispolgári tömegek támogatták. A baloldali pártok nyilatkozataikban a legmesszebbmenő egyetértésükről biztosították Pilsudskit. A Lengyel Szocialista Párt Végrehajtó Bizottsága május 14-re általános sztrájkot hirdetett az egész ország területére. A vasutas szakszervezet már ezt megelőzően, május 13-án sztrájkba lépett, hogy megakadályozza a Witos-kormányhoz hű katonai csapatok Varsóba szállítását. Sőt, Pobóg-Malinowski leírása szerint, a Lengyel Szocialista Párt vezetői fel is ajánlották Pilsudskinak, hogy munkásosztagokat fegyvereznek fel támogatására, amit ő azzal háritott el — a könyv szavai szerint —, hogy „nem biztos, hogy ezek a munkások az ő parancsára abbahagynák a lövést”.⁷ A „Chjeno — Piast”-kormány reakciós politikája következtében tájékozódó képességüket veszített lengyel demokratikus erők eszközüvé váltak egy fasiszta katonai klikk hatalmi törekvéseinek.

A helyzet rendkívül bonyolult voltára mutat az is, hogy a Kommunisták Lengyelországi Pártja sem ismerte fel az adott pillanatban a puccs jellegét, és Pilsudski támogatására szólította fel a munkásokat. Csatlakozott a május 14-re hirdetett általános sztrájkhoz, annak hangsúlyozásával, hogy a faszizmus elleni harcban nem szabad felúton megállni. Követelte pl. a munkásság és parasztság felfegyverzését, a politikai foglyok szabadon bocsátását, a vagyonadó bevezetését, a kártérítés nélküli földosztást, szabadságot az elnyomott nemzetek részére. Pilsudski 1926-ban szinte a lengyel demokrácia vállán került uralomra.

A májusi fordulat napjaiban a lengyel demokrácia erői, beleértve a kommunista pártot is, félreismerték a lengyelországi helyzetet, a burzsoázia egyik csoportja elleni harcban, politikai vakságuk, téjázokozatlanságuk következtében akaratlanul is a burzsoázia másik, a fasiszta diktatúrára törekvő csoportját támogatták. „Valójában a pilsudskizmus az adott időszakban a burzsoáziának és földbirtokosságnak azt a szárnyát képviselte, amelyik Lengyelországban a fasiszta diktatúra bevezetésére törekedett.”⁸

Nem kellően kidolgozottak még a májusi fordulat nemzetközi vonatkozásai. Az kétségtelen, hogy Pilsudskinak ez a lépése megfelelt az amerikai — angol imperialista hatalmak azon törekvésének, hogy a német imperializmus újjáélesztésével Kelet-Európában szilárd szovjetellenes blokkot hozzanak létre, amely bizonyos mértékig a francia hegemoniát is korlátozza ezen a területen. Különösen az európai politikában abban az időben olyan nagy szerepet játszó Anglia volt érdekelve Pilsudski törekvéseinek sikerében, akinek ismert szovjetellenessége és hajlandósága a Németországgal való együttműködésre, Kelet-Európában az angol — amerikai politikai törekvések sikeréhez szolgált biztosítékul. Igen érdekesen ír ezekről a kérdésekről Zbigniew Landau „Przewrót majowy w raportach Poselstwa RP w Londynie” című cikkében (A májusi fordulat a Lengyel Köztársaság londoni követségének jelentései tükrében. Kwartalnik Historyczny. 1959. 1. sz.); többek között idézi Skirmunt, londoni lengyel követ május 20-i jelentését arról, hogy az angolok előre látták Pilsudski visszatérését az aktív politikai életbe és ez megfelelt a kívánásuknak.

A pilsudskista-fordulat osztálytartalma elég hamar nyilvánvalóvá vált. Május 15-én megalakult az új kormány Kazimierz Bartel prof. vezetésével. Az új köztársasági elnök Ignacy Mościcki lett. Pilsudski a hadügyi tárcát tartotta meg magának. Az új kormányt Pilsudski jelszava után (Lengyelország szanálása — egészségessé tétele) — szanációs kormánynak nevezték el.⁹

Pilsudski még a katonai események közben felvette a kapcsolatot a fináncetöke és földbirtokosság képviselőivel. Kormányában a lengyel és külföldi fináncetöke három tekintélyes képviselője is helyet foglalt — a szaktárcák élén. A külügyi tárcát az angol pénzvilággal szoros kapcsolatot tartó Zaleski, a pénzügyit Cz. Klarner, az ipar-kereskedelmet H. Gliwicz nyerte el, mindketten a legnagyobb lengyel részvénytársaságok vezetőségeibe tartoztak. Soha ennek előtte lengyel kormányban a fináncetöke képviselői ilyen nagy számban nem vettek részt. Két konzervatív mágnás is helyet foglalt a kormányban, az igazságügyi és földművelésügyi tárcák élén. A munkaügyi hivatalt a pilsudskista szocialista párti Moraczewskire bízták. Pilsudski egyébként, amikor szükség volt, átvette a miniszterelnöki széket, bár soha azt hosszú ideig nem tartotta meg, de valójában ő döntött a külügy, hadügy és a belügy legfontosabb kérdéseiben, amelyeket igyekezett kivonni a minisztertanács hatásköre alól.

Első intézkedéseként a Sejmben 1926. augusztus 2-án olyan alkotmány-módosítást erőszkolt ki, amely megnövelte a kormány hatáskörét, jogot adott a köztársasági elnöknek arra, hogy tetszése szerint feloszlathassa a parlamentet és törvényerejű rendeleteket adjon ki. Megtette tehát az első lépéseket a parlamentarizmus felszámolására.

⁷ Pobóg-Malinowski : i. m. 482. l.

⁸ LEMP KB tézisei. Nowe drogi 1958. 12. 40. l.

⁹ Landau — Tomaszewski : i. m. 100. l.

A 13 éves lengyel szanációs-fasizmus története több korszakra oszlik. A történelmi feldolgozások hiányában csak hozzávetőlegesen ismerjük a lengyel szanációs rendszer történetének belső periódizációját. Az első időszak, amely kb. 1929 tavaszáig, az ún. „ezredesek kormánya” megalakulásáig tartott, bizonyos gazdasági fellendülést hozott az országban. Ez a fellendülés csak részben függött össze a szanációs diktatúra létrejöttével (rövidesen Pilsudski uralomra kerülése után sikerült a lengyel kormánynak nagyobb amerikai bankkölesönt kapnia), mert olyan tényezők is hozzájárultak a gazdasági javuláshoz, mint az angol bányászsztrájk, amelynek következtében nőtt a lengyel szén értéke a világpiacon. Mindenesetre a független Lengyelország fennállásának 8 éve alatt nem volt olyan ütemű a tőkeakkumuláció és nem alakult annyi belföldi és külföldi kartell Lengyelországban, mint ez alatt az utóbbi 3 esztendő alatt.¹⁰

A külpolitikában megerősödött az angol–amerikai irányvonal, amely megfelelt a lengyel fináncotke érdekének, belpolitikai téren további, bár egyenlőre burkolt lépések történtek a politikai élet fasiszálódása útján; fokozódott a terror a kommunista párt és a nemzetiségiek ellen, megszorították az orvtámadások a kormánynak kényelmetlen politikussokkal szemben; a parlament tiltakozása ellenére reakciós sajtótörvényt hajszoltak keresztül.

A lengyel fasizmus egyik sajátossága volt, hogy nem rendelkezett saját fasiszta párttal, Pilsudski emberei a legkülönbözőbb — elsősorban baloldali — pártokba épültek be. 1928-tól kezdve a lengyel szanációs rendszer megalkotói eltértek eddigi módszereiktől és hozzákezdtek egy saját fasiszta párt szervezéséhez. Az 1928-as választásokat megelőzően jött létre a különböző pilsudskista csoportokból a Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem (Pártonkívüli Blok a kormánnyal való együttműködésre).

A szanációs kormány politikája kivívta a lengyel pénzvilág elismerését. 1927 decemberében a „Lewiatan” (a bányá-, kereskedelem-, ipari-, pénztőkések központi szövetsége) vezetői, a lengyel fináncotke 180 képviselője, közös nyilatkozatban fejezték ki teljes megelégedésüket a kormány politikája iránt „a gazdasági körök és a kormány eredményes együttműködése formáit illetően”. Dicsérték a szanációs kormányt, amiért eredményesen terjeszti a „társadalmi szolidaritás” szellemét s az általa képviselt „erős hatalom az egész nemzetet a hierarchia érzésében neveli”.¹¹

1929 tavaszán Pilsudski radikálisabb eszközökhöz nyúlt. 1929 áprilisában olyan kormány alakult Lengyelországban, amely nyíltan parlamentellenes irányzatot képviselt. Jellegzetessége volt ennek a kormánynak, hogy a 14 miniszter közül 6 magasrangú katonatiszt volt. A közvélemény hamarosan elnevezte a kormányt az „ezredesek kormánynak”. A kormány megalakulása a „radikálisabb” katonatiszti csoport előretörését jelentette a pilsudskista táboron belül. Ez az irányzat megmutatkozott a kormány politikájában is. Míg ezt megelőzően a szanációs diktatúra elsősorban a kommunisták és a Kommunisták Lengyelországi Pártjával szövetséges szervezetek ellen folytatott nyílt harcot, most nyílt támadást intézett a parlament baloldali pártjai, a Lengyel Szocialista Párt, Wyzwolenia, a Lengyel Parasztpárt képviselői, valamint azok ellen a burzsoá képviselők ellen is, akik nem azonosították magukat a szanációs kormány politikájával. Támadását azzal kezdte, hogy 1929 elején felszámolta a munkásbetegségélyző önkormányzatát. Folytatta az állandó provokációkkal a parlamentarizmus és az alkotmányosság ellen, majd 1930 augusztusában feloszlatta a Sejmet és a szenátust.

A Pilsudski-fasizmus radikalizálódásához kétségtelenül hozzájárult a gazdasági válság, amely Lengyelországban igen nagy méreteket öltött és elhúzódott, valamint az a tény, hogy a néptömegek — és nyomásukra a baloldali pártok vezetői — kezdtek rádöbenni 1926-os fatális tévedésükre.

A lengyel fasiszta diktatúra négyéves mérlege: a lengyel kommunisták és nemzeti-ségi politikusok ezreinek letartóztatása, kb. 80 burzsoá-demokrata, kispolgári képviselő elhurcolása, több száz esetben véres „pacifikáció” Lengyelország délkeleti, nemzeti-ségi területein, a legsötétebb visszaélések a választások alkalmával és más nyílt törvénytelen-ségek egész sora, állandó háborús uszítás a Szovjetunió és a szovjet kormány politikája ellen. Ez párosult az „osztályok feletti állam” és „osztályok feletti párt” fasiszta elméletének, demagógiájának terjesztésével.

1930-tól még nyíltabban lépett fel a pilsudskista tábor Lengyelország fasiszálására irányuló törekvéseivel és különösen az 1933-as év, Hitler uralomra jutása, a lengyel-német meg nem támadási szerződés stb. volt fontos határkö ezen a téren. Sorozatos fasiszta intézkedései közé tartozott többek között a polgári törvénykönyv felrúgása, iparági bizottságok, fasiszta üzembizottságok létrehozása. A hitlerizmus győzelme

¹⁰ Gradowski: I. m. 59—80. I. Landau—Tomaszewski: I. m. 108—109. I.

¹¹ Kowalski: I. m. 294. I.

bátorítólag hatott a pilsudskista tábor szélsőséges szárnyára, aminek hatása alatt Bereza Kartuskán koncentrációs tábort létesítettek, ahova a kommunistákon kívül a lengyel haladó gondolkodók és a fasiszmus terrorja ellen tiltakozók ezreit zárták. Hitler fellépése meggyorsította a szanációs kormányoknak az alkotmány átalakítására irányuló lépéseit, aminek eredményeképpen 1935-ben a régi polgári demokratikus alkotmányt felcserélték fasiszta alkotmánnyal. A hitleri szövetséggel a lengyel szanációs fasiszmus olyan politikai irányvonal aktív támogatójává vált, amely már nemcsak a Szovjetuniót, de az egész független Európa létét veszélyeztette.

Kowalski a következőképpen jellemzi a lengyel szanációs diktatúrát:

„A lengyel szanációs diktatúra a monopoltöke és földbirtokos oligarchia érdekképviselete, 1926-tól, létrejöttétől kezdve, koncentrált támadást intézett a munkás, paraszt és elnyomott nemzetiségek forradalmi mozgalmával szemben, valamint azok pártjai, elsősorban a Lengyelországi Kommunista Pártja ellen; az első pillanattól kezdve ténylegesen keresztülhúzta a Sejm addig betöltött szerepét, a parlamenti demokráciát, a márciusi alkotmányt, és minden eszközzel megpróbálta felszámolni a burzsoá-demokratikus rendszert, bár ez csak fokozatosan, szakaszonként, cikk-cakkos úton sikerült az osztály-erőviszonyok hatása következtében. Az uralon levő pilsudskista klikk kifejezetten arra törekedett, hogy az ország politikai életét saját kezébe ragadja és saját monopóliumává tegye, a többi pártot elnyelje, vagy maga alá rendelje; kísérletek történtek sajátos államalkotó ideológia megteremtésére, a fasiszta »osztályszolidaritás« szellemében, azzal a jelszóval, hogy minden állampolgár érdekét, származzék az bármilyen társadalmi rétegből, alá kell vetni Lengyelország nemzeti, állítólagos osztályfeletti imperialista nagyhatalmi érdekének. Ennek az ideológiának a tengelyében jellegzetesen a fasiszta vezér — Pilsudski — kultusza állott, akit úgy állítottak be, mint valami emberfelettit, mint az egyetlen, aki elhivatott és képes dönteni a nemzet sorsáról és mint az egyedülit, aki Lengyelország számára biztosítani tudja a hatalmat, a felvirágzást és akinek diktátori »misszióját« akadályozza a Sejm, a többpártrendszer, az eddigi alkotmány, egyszóval a parlamenti demokratizmus; ezt az ideológiát a dühödtté vált antikommunizmus, az imperialista hódító étvágygal összefonódott agresszív szovjetellenes politika jellemezte, ami különösen akkor erősödött meg, amikor a pilsudskista tisztí klikk vált uralkodóvá a szanációs táboron belül és tört elő a közigazgatási apparátusban, és amikor az ellenzék és a széles tömegek ellenállásának leverésében fokozottan a katonai fasiszta módszerek lettek úrrá.”

A lengyel szanációs-fasiszmus azonban nem azonosítható sem az olasz, sem a spanyol, sem pedig a német fasiszmissal. A lengyel szanációs diktatúra még az utolsó, legérettebb, legelőrehaladottabb szakaszában sem lépett fel tisztán és nem tudta teljesen megszüntetni a burzsoá demokrácia maradványait, így többek között a többpártrendszert, a nagyon korlátozott parlamentarizmust stb.

Az a tény, hogy a Pilsudski és a lengyel „demokrácia” aktív közreműködésével, a fasiszmellenesség, a korrupció elleni harc, a demokrácia védelme jegyében került hatalomra, meghatározta bizonyos mértékig a lengyel fasiszmus kibontakozásának útját, gyengeségét, konspirált jellegét stb.

A lengyel fasiszmus egyik jellemvonása, hogy nem sikerült soha komolyabb tömegbázisra szert tennie, illetve tömegbázisa 1926 után évről-évre szűkült. Az 1926-os fordulatot és azt következő intézkedéseit az ún. parlamenti baloldal támogatása mellett vitte végbe, nyílt támadásai e parlamentarizmus ellen, a lengyel „demokrácia” soraiban is differenciálódást eredményeztek, a lengyel baloldali pártok legkövetkezetesebb erői rábördtek végzetes tévedésükre. „Amint a puccs társadalmi háttere nyilvánvalóvá vált, politikai átcsoportosulásnak kellett bekövetkeznie — olvassuk Próchnik munkájában. Az eddigi jobboldal átment a kormány táborába, és csak a törzskar maradt az ellenzékben. A baloldal, programjához híven, elszakított minden köteléket, amely a múltban a fordulat megteremtőjéhez kapcsolta és a veszélyeztetett parlamenti demokrácia védelmére kelt.”¹² Történtek ugyan kísérletek kormányhú fasiszta munkásszervezetek létrehozására, így pl. Moraczewski kivált a Lengyel Szocialista Pártból és létrehozta a fasiszta Szakszervezetek Szövetségét, Jaworski új Szocialista Pártot alakított, azonban ezeknek a befolyása nem terjedt ki szélesebb munkásrétegekre. A Pártonkívüli Blokk körület sem sikerült a kormánynak nagyobb munkás- és parasztrétegeket, sőt kispolgári rétegeket sem összpontosítani. A legjellemzőbb erre, hogy 1930-ban is csak a választási listák tömeges meghamisítása útján sikerült a kormányhú blokknak megszereznie a mandátumok felét. A pilsudskizmus nyílt támadásai a parlamentarizmus ellen a burzsoázia egy részét is nyílt ellenállásra kényszerítették. 1928–29-ben a parlamenti baloldal pártjai — a Lengyel

¹² *Prochnik* : i. m. 369—370. 1.

Szocialista Párt, Wyzwolenia, a Lengyel Népi Párt és a burzsoázia Pilsudskival szemben álló pártjai — közös blokkot alakítottak „Zentrolew” néven. A Zentrolewbe a Lengyel Szocialista Párt és a fentebb említett parasztpártokon kívül bekapcsolódott az 1926 előtt kormányon levő „Piast” párt, a Keresztény Demokrata Párt és a Nemzeti Munkapárt is. Ezek a pártok Pilsudski diktatúráját elsősorban azért támadták, mert fel akarta rúgni a parlamenti rendszert és a polgári demokratikus alkotmány maradványait. Elsősorban módszereket illetően nem értettek egyet a szanációs kormánnyal.

A Zentrolew a demokrácia védelmét, a parlamenti rendszer visszaállítását tűzte ki jelszavául. A Zentrolew fő gyengesége az volt, hogy csupán a Sejmet tekintette harci területűül és nem folyamodott a harc radikálisabb eszközeihez, amelyeken keresztül mozgósíthatta volna a széles tömegeket, ami valóban fenyegetést jelentett volna a szanáció számára. Ez megkönnyítette a kormány számára, hogy gyorsan pontot tegyen a Zentrolew tevékenysége után azáltal, hogy vezetőit letartóztatta és Breszt erődjébe zárja.¹³

A szanációs fasizmus gyengeségének másik jele, hogy sem demagógiával, sem pedig a legvéresebb terrorral és üldözéssel sem tudta felszámolni a lengyel forradalmi munkásság és parasztság harcát. Egész fennállása alatt képtelen volt megbénítani a kommunista párt és a vele szövetséges szervezetek tevékenységét, sőt ezeknek a szervezeteknek a harca a 1930-as évek második felében még kiszélesedett és mélyült. Még az ellenzéki, kispolgári és polgári szervezetek ellenállását sem tudták a szanációs kormányok véglegesen felszámolni, vagy beolvasztani, bár történtek kísérletek erre.

„A szanációs fasizmus az olasztól és különösen a némettől eltérően, az ország gazdasági elmaradottsága, a lengyel kapitalizmus gyengesége és függősége következtében nem engedhetett meg magának szélesebb szociális demagógiát, valamint a dolgozó tömegek, különösen a kispolgárok széles rétegének korrumpálását — olvassuk J. Kowalski könyve második kiadásában. Nem voltak meg azonban annak sem az objektív lehetőségei, s a szükséges erő, hogy nagyobb méretű imperialista expanziót folytathattak volna s ezzel kapcsolatban szélesebb sovinizta demagógiát engedjenek szabadjárára. Mindez . . . hozzájárult, hogy a szanáció nem tudott saját dinamikus tömegmozgalmat teremteni. Ugyanakkor a munkás és paraszt forradalmi mozgalmakkal szemben, az elnyomott nemzetekkel és felszabadító harcok súlyával szemben, de még a reformista szocialista mozgalmakkal szemben, sőt a nemzeti demokraták ellenállásával szemben sem érezte magát elég erősnek a szanáció és kénytelen volt likvidálni a többpártrendszert és a Sejmet. Ezzel szemben arra törekedett, hogy az ellenálló pártokat engedelmességre kényszerítse és a Sejmet engedelmes eszközévé tegye. Mindezek a sajátos vonások egyben a szanációs fasizmus gyengeségének a kifejezői voltak.”¹⁴

A lengyel történeti irodalom ezeket a kérdéseket még nem dolgozta fel kellően, mint ahogy nem tisztázta például a lengyel fasizmus ideológiai megnyilvánulásainak formáit sem.

Adam Próchnik leírja, hogy „a lengyel szanációs rendszer megalkotója igen óvatos volt a program kitűzést illetően”. Elmondja ezzel kapcsolatban, hogy 1926. május 12-éről 13-ra virradó éjjel a fordulat célja iránt érdeklődő újságírók előtt Pilsudski kijelentette: „Nem lehet egy államban túl sok igazságtalanság azokkal szemben, akik másoknak adják sok munkájukat, nem lehet egy államban — ha nem akar pusztulásába rohanni — túl sok jogtalanság.” Pár nappal későbbi nyilatkozataiból már az első rész hiányzott. 1926. május 24-i nyilatkozatában pedig már egyáltalán nem említette a társadalmi igazságtalanságokat és kifejezetten elhatárolta magát a baloldali pártok társadalmi programjától. Ekkor viszont már nyíltan fellépett a Lengyelországban fennálló kormányzati rendszer és az alkotmányosság módszerei ellen.¹⁵

Adam Próchnik szerint — s véleménye ebben megegyezik egyes ma élő történészek véleményével is (ld. J. Holzer fentebb idézett cikkét) — a lengyel szanáció megalkotója 1926-ot megelőzően nem rendelkezett fasiszta programmal és ideológiával. Mindkét idézett történetíró azt vallja, hogy a lengyel szanációs diktatúra fasiszta programja csak 1926 után alakult ki. Forrásanyag hiányában nehéz lenne vitába szállni ezekkel a nézetekkel, ezért csak annyit kívánunk megjegyezni, hogy a Pilsudski személye körüli „vezér”-kultusz, az osztályoktól független lengyel „nemzet” hangoztatása, a „szanáció” jelszavának elszakítása az osztályharcától és középpontba állítása, mint az 1926 előtt Lengyelországban történt, véleményünk szerint szintén a fasizmus ideológiai előkészítéséhez tartozik.

¹³ LMP KB. tézisei, Nowe Drogi 1958. XII. sz. 45. l.

¹⁴ Kowalski: i. m. 2. kiad. 360—361. l.

¹⁵ Ld. Próchnik rendkívül érdekes leírását i. m. 241—242. l.

A lengyel szanációs fasizmus története 1933, különösen pedig 1935 után sok rendkívül érdekes problémát vet fel, amelyek szorosan összefüggnek az osztályharc rendkívüli kiéleződésével, a szanációs táboron belül bekövetkezett bomlással, Hitler lengyelelles fellelésének hatásával. Ezeknek a kérdéseknek az ismertetése azonban már egy másik cikk feladata, ugyancsak abban kerülhetne-sor a kommunista párt „májusi hibájának” az elemzésére, valamint a KLP fasizmus elleni harcának, népfrentpolitikájának ismer-tetésére.

KÓVÁGÓ LÁSZLÓ

Jugoszláv történetírók a két világháború közötti jugoszláviai fasiszmusról

Az 1918. december 1-én megalakult Jugoszláv Királyság kezdettől fogva súlyos szociális, gazdasági és nemzetiségi problémákkal küszködött. Az idegen elnyomás alól felszabadult dolgozó tömegek független nemzeti államuktól elsősorban szociális helyzetük gyökeres megváltoztatását várták és várakozásukat erőteljes követeléssel, az 1919 áprilisában megalakult kommunista párt politikájának támogatásával támasztották alá. A szlovén és horvát polgárság és kispolgárság nemcsak saját nemzeti területén akart a piac korlátlan urává válni, hanem arra is számított, hogy az elmaradottabb jugoszláv területeken is gazdagodási lehetőségekhez jut, ugyanakkor a szerbiai burzsoázia, amely előszeretettel hangsúlyozta ki saját felszabadító érdemeit, az egész országban saját politikai és gazdasági uralmát szándékozott megvalósítani. Az egymással ellentétes polgári törekvések a nemzeti kérdést rendkívüli mértékben kiélezték, s ez a probléma politikai síkon a centralisták és föderalisták mind elkeseredettebbé váló küzdelmében jelentkezett.

A jugoszláviai burzsoázia a burzsoá demokrácia alkotmányos, parlamentáris módszereivel nem tudott erőt venni a súlyos belső problémákon. Ezért fokozatosan mind több diktatórikus módszerhez és eszközhöz folyamodott, míg 1929-ben a parlamentarizmus felfüggesztésével, uralmának biztosítására nyílt diktatúrát vezetett be. A jugoszláv történészek egyetértenek abban, hogy ez fasiszta jellegű diktatúra volt.

A jugoszláv történetírók által a jugoszláviai fasiszmusról adott értékelések általában a JKP által — elsősorban az 1948-ban megtartott V. kongresszus politikai beszámolójában — adott értékelésen alapszanak és főbb vonásaikban megegyeznek, a részletek között azonban lényeges eltérések vannak közöttük.¹

Egységes az álláspont abban a kérdésben, hogy 1929. január 6. — a parlamentarizmus felfüggesztése és a diktatúra bevezetése — periódus határ a királyi Jugoszlávia történetében. Az 1929-et megelőző periódus, tehát a *nyílt fasiszta diktatúrát megelőző, előkészítő időszak* megítélésében már eltérések vannak.

Az ötödik pártkongresszus beszámolója szerint ez a periódus „a király vezetésével uralkodó jugoszláv burzsoáziának rosszul leplezett diktatúrája”, vagy „az áldemokrácia egyik időszaka” volt, amelyben az 1920. évi ún. vidovdáni alkotmány „lehetetlenné tette a dolgozó nép politikai és gazdasági jogaiért folytatott harcának törvényességét, a JKP-t illegálisra kényszerítették”.²

Ferdo Čulinović szerint Jugoszláviában 1929 előtt „korlátozott burzsoá-demokratikus parlamentarizmus” volt.³ Vasa Čubrilović nem tud ezzel az állásponttal teljes mértékben egyetérteni, arról ír, hogy Jugoszláviában alkotmányos és parlamentáris monarchia formájában berendezett burzsoá demokráciának *kellett volna lennie*, azonban „mint ahogy a jugoszláv burzsoázia abban a periódusban nem volt képes polgári-liberális gazdasági életét megszervezni, ugyanúgy képtelen volt a polgári demokrácia az alkotmányos és parlamentáris monarchia megszervezésére”.⁴

¹ Lásd a jugoszláviai fasiszmus kérdéseivel foglalkozó következő műveket: Istorijski Arhiv Komunističke partije Jugoslavije, Tom II. Beograd. 1949; *Josip Broz Tito*: Jugoszlávia Kommunista Pártja Központi Vezetőségének politikai beszámolója a JKP V. kongresszusán. Beograd. 1948; *Ferdo Čulinović*: Jugoslavija izmedju dva rata I—II. Zagreb. 1961; „Iz istorije Jugoslavije 1918—1945”. Beograd. 1958 tanulmánykötethen: *Dr. Vasa Čubrilović*: Uvod u istoriju Jugoslavije od 1918 do 1945; *Vladislav Milenković*: Ekonomske krize i pojave fašizma izmedju dva svetska rata; Prof. dr. *Ferdo Čulinović*: Ekonomske i političke stanje Jugoslavije od 1921 do 1929 és Šestojanuarska diktatura i Oktroirani ustav; *Jonan Marjanović*: Političke partije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1921—1929; *Čedomir Džurđević*: Jugoslavija uoči Drugog svetskog rata i politika Narodnog fronta.

² *J. Broz Tito*: i. m. 23 és 25. l.

³ *F. Čulinović*: Jugoslavija izmedju dva rata. I. 296. l.

⁴ Iz istorije Jugoslavije, 14—15. l.

Mindkét említett jogosláv történetíró megegyezik abban, hogy Jugoszláviában a szabadságjogokat már 1929 előtt mind szűkebb korlátok közé szorította a rendőri elnyomás, hogy mind kevesebb szerepük lett a politikai mozgalmaknak és a pártoknak és mind nagyobb jelentősége az uralkodó akaratának. Čubrilović szerint az alkotmány felfüggesztésével és a diktatúra bevezetésével „Alekszandar király csak törvényesítette azt az állapotot, amely Jugoszláviában 1925 óta, a Pašić–Pribičević-kormány óta uralkodott, azaz, hogy a vidovdáni alkotmány és a jugoszláv parlamentarizmus ellenére is ő az igazi és korlátlan úr az államhatalomban”.⁵

Az ismertetett értékelések szerint tehát Jugoszláviában gyakorlatilag már 3–4 évvel az alkotmányosság deklarált felfüggesztése előtti időre nyúlnak vissza a monarchofasizista diktatúra kezdetei.

A jugoszláviai fasizmus kezdetének megítélésében a fent ismertetett véleményektől eltérő Vladislav Milenković nézete. Ő arra az álláspontra helyezkedik, hogy a jugoszláviai politikai rendszer fasizálásának módszerei és eszközei már közvetlenül az ország egyesítése után jelentkeztek, hogy „a burzsoázia és a munkásosztály forradalmi része közötti első nyílt összetűzés tiszta fasizista módszerek bevezetését eredményezte”. Allításának alátámasztására hivatkozik a murkásmozgalom és kommunista-ellenes Obznana néven ismert törvényerejű rendeletre (1920) és az ún. Államvédelmi Törvényre (1921), amelyek alapján megfosztották a kommunista képviselőket mandátumuktól és illegálisbá kényszerítették a kommunista pártot. Hivatkozik továbbá arra, hogy a burzsoázia már ebben az időben megkezdte fasizista jellegű tömegszervezeteinek megalakítását. Milenković szerint „a jugoszláv uralkodó erők politikájában a két világháború között megnyilvánult antidemokratikus tendenciák teljes egészében a sajtóságos jugoszláv viszonyok között kifejlődött fasizmus variánsai voltak”, s 1929-ben csak a fasizmus leplezett formáját váltotta fel a „nyílt monarchista diktatúra”.⁶

Ez az értékelés lényegében a JKP egykorú állásfoglalásának vonalán halad. A pártnak már az 1923 decemberében megtartott harmadik országos értekezlete nagy figyelmet fordított a fasizmus veszélyére, s az ország belpolitikai helyzetét úgy értékelte, hogy „a burzsoá demokrácia és parlamentarizmus kétségkívül válságban van” s hogy „az uralkodó burzsoázia diktatúráját fasizmussal is kiegészíti”.⁷

Az 1929-ben bevezetett rendszert egységesen *monarchofasizista diktatúraként* értékelik Jugoszláviában. Ennek az egységes álláspontnak az alapja az V. pártkongresszus politikai beszámolójának értékelése. A beszámoló helytelennek nyilvánította a katonai fasizista diktatúra megjelölést, amely föltételezhetően arra vezethető vissza, hogy a diktatórikus rendszer első miniszterelnöke Petar Živković tábornok volt. A politikai beszámoló szerint „ez a burzsoázia legreakciósabb részének közönséges diktatúrája volt, amely a király személyében, mint a burzsoázia képviselőjében testesült meg. Ezek szerint ez monarchofasizista diktatúra volt”.⁸

Ez a meghatározás a monarchofasizista diktatúra osztálytartalmát érintve, általában a burzsoázia legreakciósabb részének diktatúrájáról beszél, s ez fölveti a kérdést: a jugoszláviai burzsoázia mely rétegeiről van itt szó? S vajon a jugoszláviai összburzsoázia legreakciósabb részéről-e, vagy egy, esetleg több jugoszláviai nemzet burzsoáziájáról. Erre a természetesen főlvetődő kérdésre — amint látni fogjuk — a jugoszláv történészek nem adnak egyértelmű választ.

Ferdo Čulinović, aki a királyi Jugoszlávia történetéről a legátfogóbb művet írta, igen óvatos, amikor az 1929. január 6-án bevezetett diktatúra fasizista jellegéről beszél. Idézi és elfogadja ugyan a JKP politikai beszámolójának a monarchofasizmusról adott értékelését, ő maga azonban kerüli ezt a kifejezést és a „január hatodiki diktatúra” (šestojanuarska diktatura) megjelölést alkalmazza. Szerinte Jugoszláviában egészen 1941-ig *fokozatos fasizálásról* lehet beszélni, s a rendszer legfőbb jellemvonásait a következőkben látja: az *abszolutista államhatalommal összefonódott nagytőkés réteg* jutott gazdasági és politikai monopóliumhoz; a rendszer *autoritativ* jellegű, a király saját kezeiben összpontosította az államhatalom minden döntő funkcióját; *antiparlamentarizmus*, amely Čulinović szerint „minden fasizista államra jellemző”; *totalitarizmus*, az állam mindenek fölé helyezése. Mindezek alapján Čulinović azt a következtetést vonja le, hogy „a január hatodiki diktatúrában megtalálhatók a fasizálás elemei”. Mércéül ő az olaszországi és

⁵ Uo.

⁶ Iz istorije Jugoslavije, 110. l.

⁷ Istorijски arhiv KPJ, Tom II. 63. l.

⁸ J. Broz Tito: I. m. 38. l.

németországi fasiszta uralom formai jegyeit veszi, s ennek alapján megállapítja, hogy Jugoszláviában „a fasizálódás nem érte el az ottani mértéket”.⁹

A jugoszláv fasiszta rendszer osztály- és nemzeti tartalma kérdésében mindenképp el kell utalunk arra az elterjedt felfogásra, amely a monarchofasizmus 1934-ig terjedő időszakát a király személyi diktatúrájának tekinti, a fasiszta jellegű rendszer egész periódusát pedig — a mintegy osztályok és nemzetek fölötti udvar jugoszláv egységre törekvő politikájának.

Az V. kongresszus politikai beszámolójában azt olvashatjuk, hogy „miután Alekszandar király elvesztette a lehetőséget, hogy továbbra is megbújja a demokratikus palást mögött, letiporta az alkotmányt, megszüntette a Vidovdáni Alkotmányt és a parlamentet, és kikiáltotta saját monarchofasizista diktatúráját”.¹⁰

V. Milenković szerint a fasizmus ideológiája és módszereinek alkalmazása „az udvar politikájának egységes vonala volt a két világháború között”.¹¹

A királyt, illetve az udvari kamarillát önálló, osztályok és nemzetek fölött álló erőként felfogó nézet nyilvánul meg V. Čubrilovićnál is, aki a monarchofasizista rendszert „Alekszandar király diktatúrája”-ként is emlegeti. Nála eléggé határozott utalást találunk a rendszer osztály- és nemzeti tartalmára amikor — igaz, hogy nézeteink szerint fordított viszonyt feltételezve — arról ír, hogy „a szerbiai nagy és középpolgárság, miután kezdte elveszíteni gazdasági talaját és politikai erejét, ebben a periódusban szinte teljes egészében csatlakozik a monarchofasizista diktatúrához”, míg „a többi jugoszláv ország nagy- és kispolgársága körében erősödik a nacionalista sovinizmus és szeparatizmus, a vallási elkülönülés és a tartományi regionalizmus”.¹²

Jovan Marjanović főként a szerb burzsoázia kérdésében nincs Čubrilovićsal azonos véleményen. Ő úgy látja, hogy „a király a szerb burzsoázia egy részére támaszkodott szilárdan, amely az udvarral való kapcsolatban további gazdasági emelkedésének eszközét látja”. Szerinte hasonló okokból a horvát és szlovén burzsoázia egy kis része is támogatta a királyt, aki ezenkívül az elmaradott területek „primitív rétegeire” is támaszkodhatott. (Közelebbről nem jelöli meg, hogy mit ért primitív rétegeknek).¹³

Ferdo Čulinović szerint 1929. január 6. „a nyílt, leplezetlen uralkodói abszolutizmus proklamálása volt, mert a király akarata ekkor nyíltan az ország legfőbb törvényévé vált”.¹⁴

Čulinović a monarchofasizista diktatúra „gazdasági-társadalmi alapját” a következőkben határozza meg: A kormány és az ellenzék körül tömörült tőkészek egységesen helyeselték azokat az intézkedéseket, amelyek segítségével a válság terheit a munkásokra, parasztokra és alkalmazottakra akarták áthárítani. A „čaršija” klikek az udvari kamarilla körül tömörülve megszerezte az állami és gazdasági kulcspozíciókat és gátlástalanul kihasználta minden lehetőséget — a korrupciótól a külföldi tőkével való összefonódásig — saját gazdaságának növelésére.¹⁵

A „čaršija” közelebbi meghatározása itt hiányzik, s bár a kifejezés általában a leggazdagabb belgrádi szerb polgárokat szokta jelölni, nem lehetünk biztosak, hogy itt is erről van-e szó, mert Čulinović más helyen arra utal, hogy a diktatúra — közelebbről meg nem határozott — „jugoszláv nagytőkészek” érdekeit fejezte ki.¹⁶

Čulinovićnál az udvar nemzetfelettségének felfogása látszik abból is, hogy a nemzeti problémáról, mint „a kamarilla körüli uralkodó réteg és a jugoszláv nemzetek közötti ellentétéről” beszél. Másutt nyíltan kimondja, hogy a diktatúra minden nemzet ellen irányult, „nem csak horvátellenes, hanem szerbellenes stb. jellege is volt, mert nemzeti unitarista vonala tagadta a ténylegesen történelmileg kialakult intern jugoszláv több-nemzetiséget”.¹⁷

A JKP egykoru értékelései nem tulajdonítottak az udvarnak és a király személyének döntő jelentőséget. A jugoszláv fasiszta rendszer osztály- és nemzeti tartalmát a különböző időben keletkezett pártdokumentumok következetesen úgy határozták meg, mint „a nagyszerb fináncotke” uralmának formáját, amely a politikai és gazdasági válságából „az elnyomott népek fináncotkéjével és a nagybirtokkal szövetségben fasizálásban keres kiutat”.¹⁸

⁹ F. Čulinović: Jugoslavija izmedju dva rata. II. 25—26. l.

¹⁰ J. Broz Tito: i. m. 25. l.

¹¹ Iz istorije Jugoslavije. 111. l.

¹² Uo. 16. l.

¹³ Uo. 207—208. l.

¹⁴ F. Čulinović: Jugoslavija izmedju dva rata II. 8. l.

¹⁵ Uo. 24—25. l.

¹⁶ Iz istorije Jugoslavije. 247. l.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Istorijski arhiv KPJ, II. 222. l. — Az 1934 decemberében megtartott IV. országos értekezlet jegyzőkönyve.

Az eddig tárgyaltak alapján kétségtelen, hogy a jugoszláviai fasiszmus sajátos vonásait meghatározó tényezők közt első helyen az ország bonyolult nemzeti problémája említhető.

Vladislav Milenković a nemzeti momentumnak olyan jelentőséget tulajdonít, hogy szerinte „a fasiszmus jelentkezésének a régi Jugoszláviában főleg a megoldatlan nemzeti kérdésben voltak a gyökerei”.¹⁹

A jugoszláviai nemzetiségi kérdés megoldatlansága kétségtelenül krónikus politikai válsághoz vezetett, s ezt a válságot sem parlamentáris, sem diktatórikus eszközzel megoldani nem sikerült. A jugoszláv burzsoázia, amely vezetőszerepet játszott a jugoszláv népek rég óhajtott egységes államának megalakításában, Jugoszlávia 22 éves fennállása alatt bebizonyította, hogy képtelen az ország nemzeti problémáinak megoldására, s ezek Jugoszlávia politikai életében 1918-tól 1941-ig szüntelenül előtérben voltak. A nyílt diktatúra bevezetésére is a nemzeti kérdésben a parlamenten belül kialakult túrheterlen állapotok szolgáltatták a közvetlen indokot.

Figyelembe véve, hogy a jugoszláv történészek általában sokat foglalkoznak a nemzeti kérdéssel és annak a fasiszmus jelentkezésével kapcsolatos szerepével, feltűnik, hogy kevés figyelmet fordítanak arra a kétséggkívül kiemelkedő szerepre, amelyet a monarchofasiszta diktatúrában a Fehér Kéz nevű fasiszta jellegű titkos szerb tisztis csoportosulás játszott, amely még az első világháború óta Alekszandar régenst majd királyt támogatta és rá hatást gyakorolva közvetlenül juttatta kifejezésre bizonyos szerb burzsoá körök érdekeit. Čulinović is csak mintegy mellékesen említi meg, hogy a parlament feloszlátását követően a diktatúra első kormányának Petar Živković tábornok, a Fehér Kéz szervezet tagja lett az elnöke.²⁰

A monarchofasiszta diktatúrával foglalkozó minden tanulmány erősen hangsúlyozza, hogy hatalomra segítésében és uralmon tartásában nagy szerepe volt a külföldi támogatásnak. Ez érthető is, hiszen a külföldi tőkének erős pozíciói voltak Jugoszláviában; az iparban pl. a beruházott tőke több mint 50% fölött rendelkezett. Ez a külföldi támogatás Alekszandar király meggyilkolásáig francia volt, utána — főként Milan Stojadinović miniszterelnökségétől, 1935 második felétől — mind határozottabban német és olasz befolyás érvényesül.²¹

Annak ellenére, hogy a monarchofasiszta diktatúra *formájában, de tartalmában is jelentős változások* mutatkoztak a harmincas években, egységes az a nézet, hogy uralma egészen 1941-ig tartott. Állandó vonás belpolitikájában csak a munkásmozgalom- és kommunistaellenesség, külpolitikájában pedig a szovjetellenesség volt.

Az alkotmány és parlament nélküli nyílt diktatúra időszaka nem egészen 3 évig tartott. 1931. szeptember 3-án a király új alkotmányt (Oktrojált Alkotmányt) adott az országnak. A parlamentáris életet — a burzsoá pártok formális betiltása nélkül — egy felülről szervezett általános jugoszláv kormánypárt, a Jugoszláv Nemzeti Párt (JNS) segítségével tartotta az udvar saját irányítása alatt. A gyakorlatban ez úgy festett, hogy az 1931 novemberében megtartott választáson megghiúsították ellenzéki pártok részvételét, s azon kizárólag a kormánypárt listája indult. Čulinović az Oktrojált Alkotmány kihirdetésével beállt formális változást a „leplezett abszolutizmus” idszakának nevezi, amely semmiféle lényeges változást nem hozott az ország életébe. A nyílt diktatúrának „leplezett abszolutizmussal” való felváltását belső és külső okokkal magyarázza. Belső okként a nyílt diktatúra ellen országszerte mindjobban megnyilvánuló elégedetlenséget, a diktatúrával teremtett helyzet törvényesítésének szükségességét említi, míg a látszatparlamentarizmus megteremtésének külső okát abban látja, hogy az országnak a gazdasági válsággal súlyosbított rossz gazdasági helyzetét az uralkodó osztály külföldi tőke segítségével szeretné volna megoldani, ehhez pedig konszolidált helyzetet kellett teremteni.²²

Más jugoszláv történészek álláspontja lényegében megegyezik Čulinović értékelésével az Oktrojált Alkotmány kihirdetésével előállt helyzet kérdésében.

Komolyabb tartalmi változásokat vont maga után az 1934 októberi marseillesi királygyilkosság. Alekszandar király halálával és Pavle hercegnek a kiskorú királyt helyettesítő régenstanács élére kerülésével a jugoszláv külpolitika francia orientációját fokozatosan, de határozottan a fasiszta német és olasz kormányhoz való közeledés váltotta fel. A belpolitikai élet legfontosabb változása: szakítás a merev jugoszláv unitarizmus koncepcióval és a horvát probléma létezésének elismerése, ami a szerb és

¹⁹ Iz istorije Jugoslavije. 110. l.

²⁰ F. Čulinović: Jugoslavija izmedju dva rata. II. 9. l.

²¹ Dr. Srećko Dimitrijević: Vladavina stranog kapitala u bivšoj Jugoslaviji. — Iz istorije Jugoslavije. 279—

281. l.

²² Iz istorije Jugoslavije. 249. l.

horvát burzsoázának „Cvetković—Maček megegyezés” néven ismert kiegyezéséig vezetett. E változások előkészítője és részbeni megvalósítója Milan Stojadinović volt, aki Bogoljub Jevtić miniszterelnöknek és pártjának, a JNS-nek, az 1935 májusi választásokon az egyesült ellenzék fölött aratott pirrhusi győzelme után vette át a kormány irányítását. Stojadinović a változott politikai vonal megvalósítása érdekében új kormánypartot alakított, a Jugoszláv Radikális Közösséget (JRZ).

Az 1934 után bekövetkezett változásokat V. Čubrilović úgy értékeli, mint „a jugoszláv monarchofasiszta rezsim lassú szét hullásának” folyamatát. Anélkül, hogy ennek a rendszernek osztálytartalmát és az abban beállott változást vizsgálná, megállapítja, hogy „az a katonaság és rendőrség segítségével tartja fenn uralmát, de önmagának semmilyen ereje sincsen.”²³

Ugyanakkor Čulinović a Stojadinović-kormány uralmáról, mint „az ország fokozatos fasizálásának” időszakáról ír, amelynek az volt a célja, hogy „a kapitalista vezetőkörök a szomszédos fasiszta államok segítségével megszilárdítsák uralmukat, kíméletlenül elnyomva a néptömegek ellenállását.”²⁴

Čulinović úgy beszél Stojadinović-ról, mint „a tengelyhatalmak fasiszta erőinek ügynökéről”, aki megkísérelte, hogy az államapparátus segítségével fasiszta szervezetet létesítsen és saját magát „vezérnek” fogadtassa el. Tömeggyűléseket szervezett, amelyeken Mussolinit és Hitlert utánozva lépett fel; zöldinges csoportjai karemeléssel üdvözölték és vezérnek nevezték őt; messzemenően alkalmazta a szociális demagógiát és minden népretegnek gátlás nélkül, felelőtlenül kilátásba helyezte problémái megoldását. A kíméletlen kommunistaüldözés mellett, a munkásosztály megosztása céljából 1936-ban az egyesült jugoszláv szakszervezeti szövetséggel (URS) szemben a kormány által támogatott szakszervezetet (Jugoraz) hozott létre. Čulinović Stojadinović ilyen fasiszta politikájának okait abban látja, hogy az udvari kamarillára és az ország tőkés vezető köreire egyrészt a fasiszmusnak nemzetközi méretekben való erősödése, másrészt az a felismerés hatott, hogy az imperialista kormányok egymásközötti ellentéteik ellenére is egységesek a szovjet-ellenességben, az antikommunizmusban.²⁵

Stojadinovićról adott értékelésének alátámasztására Čulinović hivatkozik Ciano grófra, akinek naplójában a következő feljegyzés olvasható: „Stojadinović fasiszta. Ha nem is egészen nyíltan, de a párt tekintélyéről, az állam tekintélyéről, az életről alkotott koncepciójában bizonyosan az... Pavle herceg segítségével, aki előttem jelentette ki, hogy Stojadinović az ő határtalan bizalmát és szívélyes rokonszenvét bírja, többséggel rendelkező párt élén állva, Stojadinović ma diktátori szerepet tölt be Jugoszláviában, s a jövőben ezt még fokozza.”²⁶

Cianoval ellentétben Čulinović úgy látja, hogy Pavle régensherceg nem nézte jó szemmel Stojadinović vezéri ambícióit. Ellenkezőleg. Neki magának is autokrata törekvései voltak, s valószínűleg ezért nem ragaszkodott különösebben Stojadinovićhoz, amikor annak kormánya, a horvát kérdésben tanúsított nem eléggé rugalmas politikája miatt, válságba jutott.²⁷

Stojadinović kormányának bukása után a Cvetković—Maček-kormány tovább haladt az ország fasizálásának útján. Ennek jelei különösen a megegyezés alapján autonóm jogokkal felruházott horvát bánóságban mutatkoztak élesen. Katonai munkásszázadokat, internáló táborokat létesítettek, betiltották a kommunisták irányítása alatt működő szakszervezeteket (URS), zsidóellenes intézkedéseket léptettek életbe. Külpolitikai vonalon is továbbfolyt az a tevékenység, amely Jugoszláviát mind szorosabban fűzte a tengelyhatalmakhoz, míg 1941. március 25-én Cvetković Bécsben aláírta Jugoszláviának a Háromhatalmi Egyezményhez való csatlakozását.

A jugoszláv fasiszta rendszert — a Háromhatalmi Egyezményhez való csatlakozást követő második napon — elsöpörte az antifasiszta jugoszláv néptömegek elemi erővel kirobbanó fölháborodása. A Cvetković—Maček-kormánynak és a régenstanácsnak távoznia kellett, Pavle régensherceget — a német—olasz orientáció legkövetkezetesebb hívét — az országból száműzték. S itt vetjük fel a kérdést: milyen *tömegbázissal* rendelkezett Jugoszláviában a fasiszmus, amelynek éveken át kiépített hatalmi rendszerét a tömegmozgalomra támaszkodó katonai puccs órák alatt felszámolta?

Meg kell mondani, hogy erre a kérdésre nem találtunk kielégítő választ a rendelkezésünkre álló irodalomban. Ezért itt szinte csak a legjelentősebb fasiszta jellegű tömegszer-

²³ Uo. 16. l.

²⁴ P. Čulinović: Jugoslavija između dva rata. II. 106. l.

²⁵ Uo. 97—107. l.

²⁶ Uo. 114. l.

²⁷ Uo. 128. l.

vezetek, irányzatok ismertetésére szorítkozhatunk. Ezek a tömegszervezetek két csoportot alkottak. Az egyik csoportban a jugoszláv egység alapján álló, lényegében az udvar és a kormányok által alapított, illetőleg annak politikáját támogató szervezetek tartoztak, míg a másikba a helyzetével elégedetlen és a jugoszláv unitarizmussal szembeálló horvát, szlovén, macedon polgárság fasiszta szervezetei sorolhatók.

A jugoszláv egység alapján álló első és legjelentősebb fasiszta jellegű szervezetet 1921-ben alakították meg Jugoszláv Nacionalisták Szervezete (Orjuna) néven. Ez terrorista, félkatonai szervezet volt, amelyet titokban a kormány látott el fegyverrel. Fő jelszava az „integráns jugoszláv népi egység” volt, s feladatának tekintette, hogy erőszak alkalmazásával is szétzúzza a szerb burzsoázia vezetésével létrehozott centralizmussal ellenfeleinek szervezkedését, de mindenekelőtt a munkásmozgalmat. A néptömegek körében sohasem tudott gyökeret eresztetni, bár a kormány minden támogatást megadott ahhoz, hogy országosan elterjedjen.

Az Orjunához hasonló fasiszta jellegű szeparatista terrorszervezetek voltak: Horvátországban az 1921-ben alakult Horvát Nemzeti Ifjúság (Hanao), Szerbiában a Szerb Nemzeti Ifjúság (Srnao), a szerb csetnik alakulatok, Macedóniában a VMRO fegyveres komité alakulataival. 1934-ben alakította meg Svetislav Hodjera, Petar Živković miniszterelnök volt kabinetfőnöke, a Jugoszláv Néppártot. Ez a párt — Čulinović szerint — a rendszer „lojális ellenzéke” volt. Soraiiban profasiszta burzsoá és kispolgári elemeket gyűjtött össze, akik ideológiai-politikai nézeteik alapjává az állami unitarizmust tették, de mind nyíltabban hangoztatták a burzsoázia kommunistaellenes tömörülésének fasiszta programját.²⁸

Nyílt fasiszta ideológiával lépett fel Dimitrije Ljotić Jugoslovenski-Zbor néven ismert pártiszteri mozgalma. Ljotić mozgalma egész ideológiai fegyvertárát a német náciaktól vette át, s külsőségekben is azt igyekezett lemásolni. Čulinović Ljotićről mint az „udvar bizalmi emberéről”, pártjáról pedig mint „lojális ellenzékéről” beszél.²⁹

Az ezerkilencszázharmincas években lezajlott választásokon országos listával indult, azonban egyetlen mandátumhoz sem jutott. (Az 1935-ös választásokon 33 549 szavazatot, az 1938-as választáson 30 734 szavazatot kapott, az össz-szavazatok alig több mint 1 %-át.)

Horvátországban a fasiszta eszmék melegágyai elsősorban a katolikus vallásos szervezetek voltak (Katolikus Akció, Keresztesek stb.). A horvát nemzeti felszabadulásért folytatott harc jelszavával jugoszláviaellenes horvát sovinizmust, vallási és fajgyűlöletet terjesztettek, kommunistaellenes hajszát folytattak. Ezt a fasiszta mozgalmat az olasz és magyar fasizmus által támogatott, emigrációban alakult illegális, terrorista usztasa szervezet fogta össze. Legális fasiszta párt Horvátországban 1940-ben a Cvetković—Maček-kormány nyíltan fasiszta irányzatú, tengelybarát működése alatt alakult, a Horvát Nemzetiszocialista Párt.

Szlovéniában a fasiszta eszmék terjesztői szintén a klerofasiszta szervezetek voltak, amelyek elsősorban az ifjúságra vetették ki hálójukat. A szlovén burzsoáziának a szerb polgársággal szembenálló része alakította meg a „Boj” nevű félfasiszta szervezetet az első világháború veteránjaiból. A legszélsőségesebb szlovén fasiszták a második világháború előtt külföldi védnökség alatt önállósuló Szlovénia jelszavával léptek fel.

A fasizmus jugoszláviai tömegbefolyására, a fasiszta tömegszervezetek gyengeségére misem jellemzőbb, mint egyrészt a tengelybarát monarchofasiszta rendszer megbuktatása 1941. március 27-én, másrészt az a tény, hogy a tengelyhatalmak Jugoszlávia földarabolt területén mindössze egy „független” fasiszta államot tudtak létrehozni, az ún. Független Horvát Államot (NDH). Ennek a fasiszta államalakulatnak az egész fennállása azt bizonyítja, hogy az „a megszállók létesítménye volt”, s hogy csak „a tengelyhatalmak fegyvereinek védelme alatt, Jugoszlávia megszállása idején tudott fennmaradni”.³⁰

Anélkül, hogy a jugoszláviai történetíróknak a jugoszláviai fasizmusról megjelent műveiről és módszerükről értékelést akarnánk adni, szükségesnek látjuk, hogy az ismeretést három megjegyzéssel zárjuk: 1. A rendelkezésünkre álló folyóiratok és önálló kötetek arról tanúskodnak, hogy a jugoszláviai fasizmus mélyreható elemzése még nem történt meg. 2. Annak ellenére, hogy a jugoszláv történetírók által adott értékelések fő vonalukban a JKP V. kongresszusának politikai beszámolójában adott vonalat követik, ezek az értékelések igen sok eltérést mutatnak mind a problémák megközelítésében, mind azok megoldásában. 3. Fentiek következtében a jugoszláviai fasizmus mozgatóerőiről, osztálytartalmáról és társadalmi bázisáról a legújabbban megjelent művek alapján még nem nyerhetünk lezártan tekinthető értékelést.

²⁸ F. Čulinović: Jugoslavija izmedju dva rata. II. 39. 1.

²⁹ Uo. II. 131. 1.

³⁰ Uo. II. 246. 1.

MÁRKUS LÁSZLÓ

A két világháború közötti francia fasiszta irányzatok jellegéről

A francia fasiszta mozgalmak és a francia fasizmus jellegét jelen összefoglalás kizárólag a témával foglalkozó történeti irodalom alapján teszi vizsgálat tárgyává. A magyar nyelvű történeti irodalomban mint önálló téma a francia fasizmus történetét nem került feldolgozásra, de összefoglaló munka, amely a francia fasizmus történetét tárgyalja, a francia történeti irodalomban sem látott még napvilágot. Ez a körülmény indokoltá teszi, hogy a francia fasizmus jellegét vizsgálva rövid áttekintést adjunk és a banktőke különleges szerepe, a középrétegek és a kispolgárság számbeli és potenciális ereje, végül a francia külpolitika és a nemzeti hagyományok kölcsönhatásának a társadalmi tudatban jelentkező sajátos megnyilvánulásai.

*

A francia fasizmus megjelenését és kibontakozását az imperializmus általános válságán, tehát belső szerkezetében végbement, az első világháború és az októberi forradalom okozta általános változásokon túl Franciaország társadalmi mozgásának sajátos vonásai határozták meg. Ezek között a legjelentősebbek: az ország termelési struktúrája megváltozásának társadalmi hatása a világválság idején, a francia imperializmus jellege és a banktőke különleges szerepe, a középrétegek és a kispolgárság számbeli és potenciális ereje, végül a francia külpolitika és a nemzeti hagyományok kölcsönhatásának a társadalmi tudatban jelentkező sajátos megnyilvánulásai.

Franciaország már az első világháború végére agrár-ipari országból ipari-agrárországgá változott, ami alapvetően átformálta a termelési struktúráját, így természetesen az osztályviszonyokat is. E folyamat okozta társadalmi mozgás minőségi következményeit a világválság hozta felszínre és ennek még sajátosabb szint kölcsönzött az a körülmény, hogy Franciaországban jelentkezett a legkésőbb, 1931-32-ben a válság, de itt tartott a legtovább is. (Az ipari termelés 1935-ben volt a legalacsonyabb.) A gazdasági-társadalmi változás, mint mindig a társadalmi fejlődés során, ezúttal is megelőzte a politikait, így pl. bár az egyébként gyakran változó kormányok egészen a válság kitöréséig többé-kevésbé megmaradtak az agrárprotekciónizmus politikája mellett, a válság mégis a mezőgazdaságban kezdődött — éppen az ország megváltozott gazdasági struktúrája következtében. Így a válság elsősorban a kisbirtokosságot érintette, s ez gyakorlatilag a keresők 40%-ára vonatkozott, mert ennyien éltek mezőgazdasági termelésből.¹

A francia imperializmus uzsorás jellege az első világháború után még élesebb formát öltött: a francia jegybank aranyállománya 1932 végén 83 milliárdot tett ki (kétszer annyit, mint amennyit bankjegyforgalma a törvény előírása szerint megkövetelt). A világ egész akkori aranyállományának 28%-a volt ez. Az aranykészlet ilyen hatalmasra 5 év alatt halmozódott fel, főleg rövidlejáratú hiteltőkék visszavonása és visszafizetése folytán.² Ez a folyamat még jobban megnövelte a finánciók befolyását, mert az aranyhalmozást nem a francia jegybank, hanem a magánbankok eszközölték, a jegybank csak átvette a tételeket, amire az 1928. évi valutatörvény kötelezte. E pénzügyi manőver következtében a kis- és középtőke függősége fokozódott, gazdasági bizonytalanságukat a világválság továbbnövelte. A hírhedt 200 család gazdasági súlya még jobban megerősödött, de ugyanakkor élesedett az ellentét a finánciók és a közép- és kistőkészek között, a tőkés legjelentősebb szervezete a C.G.P.F. (Confédération Générale de la Production

¹ Frankreich in der Weltwirtschaftskrise. Berlin, 1933. Vierteljahrsheft der Statistik des Reiches.

² P. Einzig e kérdés történeti részleteit hiteles adatok alapján világította meg. The fight for financial supremacy, London, 1931; Behind the scenes of international finance, London, 1932.

Française) egészen 1936 nyaráig nem tudta egységes tömbbé összefogni a francia tőkés osztály többségét, a szervezet elnöke, Duchemin, a 200 család exponense, a monopol-tőke érdekeinek nyílt hangoztatásával fokozta a tőkés osztály egyes csoportjai közötti ellentéteket. Ez a konzervatívnak hirdetett gazdaságpolitika a liberalizmus jelszavával a kartellítés „szabadságát” képviselte³, változást csak a Népfront győzelme és a Hotel Matignonban 1936. június 7-én kötött egyezmény hozott.

A francia társadalom belső szerkezeti változása számszerűleg is megnövelte a középrétegeket és a kispolgárságot, a polgári demokrácia államának jellege következtében ezek a rétegek döntő befolyást gyakoroltak a politikai erőviszonyok alakulására. Az első világháború után a Harmadik Köztársaság kormányai jobb- vagy baloldali jelszóval lényegében a középrétegek és kispolgárság szavazataira támaszkodtak. A centrum volt ugyan uralmon, de politikai irányának fővonala, amelyet Léon Burgeois úgy fogalmazott meg, hogy „balról nincs veszély”, megváltozott és 180 fokos fordulattal a gyakorlatban annyit jelentett, hogy jobbról nincs veszély, védekezni igazában csak a baloldal ellen kell.⁴ A radikálisok és radikálszocialisták — a középrétegek és a kispolgárság többségének politikai exponensei —, amikor politikai döntésre került sor, mindig a jobboldallal tartottak, de nem egy esetben tették ezt a szocialisták is. A válság súlyosan érintette a középrétegeket és a kispolgárságot, politikai pártjaik ezáltal egyre nehezebb helyzetbe kerültek, mert politikai jelszavaikban baloldaliak voltak, gazdaságpolitikai kérdésekben viszont a nagytőkéhez fűződő kapcsolataik következtében nem választóikat képviselték. A deflációs politika, a nyugdíjak csökkentése, a közvetett adók felemelése, az államhivatalokban végrehajtott fizetéscsökkentés a krízis terheit a középrétegekre is hárította — a legsúlyosabb terheket a munkásosztály viselte —, mindez egyre nagyobb kiábrándulást keltett a tömegekben, amit táplált a pártvezérek és képviselők elvtelen politikai játéka, a személyek állandó fluktuációja a pártok között,⁵ a ki- és átlépések, kompromissumnak feltüntetett árulások és nem utolsósorban a sorozatos panamák és korrupció.

Sajátos szerepet játszott végül a francia fasizmus kialakulásában a társadalmi tudatban végbemenő folyamat: a nacionalista és jakobinus hagyományok, az anti-kapitalista és antiparlamentáris nézetek szintéziséből kiforrólódó, politikai erővé váló tudatforma. Franciaország az első világháborúból győztes hatalomként került ki és uralkodó osztálya aspirációinak középpontjában az európai hegemoniára való törekvés állott. E külpolitikai irányvonalat, amely mögött fontos gazdasági érdekek húzódtak meg, a nacionalizmus leple borította, mindenekelőtt a hagyományos németellenesség, új szintet kapva a szovjetellenességgel. Ez utóbbi azonban — tömeghatását tekintve — elsősorban belpolitikai szempontból, a kommunista veszély állandó felidézésével jutott kifejezésre. A huszas években a polgári baloldal vezető politikuskai a Németországgal való megbékélést hirdették, ugyanakkor a jobboldal — nacionalista jelszavakkal — a hagyományos németellenes külpolitikát követte. A harmincas évek elején azonban fordulat állott be, a weimari demokrácia jobbratolódása, majd a fasizmus győzelme következtében a szerepek felecsérelődtek: a jobboldal a megbékélés, a baloldal a németellenesség irányvonalára helyezkedett. A tömegek tudatában azonban ez a változás lényegében nem következett be, vagy csak kis mértékben. Mindehhez járult a polgári forradalom hagyományainak tömegereje, ami továbbra is jelentős hatóerőt képviselt, különösen a középrétegek és kispolgárok szármottevő köreiben. A döntő súlyt mindezekben túl az antikapitalista és antiparlamentáris nézetek eltérése jelentette. A válság a társadalmi tudatban azt a kérdést tette fel: Merre mutat e tudati tényezők összetevőinek eredője?

*

A francia fasizmus történetében a két világháború között világosan kimutatható két periódus: az első a fasizta erők támadása, 1934 tavaszáig, a második a világháború kitöréséig, illetve az összeomlásig terjedő időszak. A második világháború alatt a francia fasizmus jellege már megváltozott, lényegében minden árnyalatával a német fasizmus kollaboráns tényezőjévé vált.

A fasizta mozgalmak jelentkezése Franciaországban a huszas évek második felére esik, de politikai tényezővé csak a harmincas évek elején válik. A monopol-tőke Francia-

³ A munkaadók szervezetének politikáját az 1936—1955 terjedő időszakban *Henry W. Ehrmann*: La politique du patronat français. Paris, 1959. c. munkája tárgyalja. Az 1936-ban beállott változást a C.G.P.F. vezetésében részletesen ismerteti i. m. 43—59. l.

⁴ E kérdést részletesen tárgyalja *Eugène Weber*: Un demi siècle de glissement à droite. International Review for Social History 1960. 2. A tanulmányt Jemnitz János ismertette a Történelmi Szemle 1962. 1. sz.-ban.

⁵ Részletes analízis található: *Maxime Mourin*: Histoire des grandes puissances depuis la guerre. Paris, 1939.

országban még a világválság kirobbanása utáni években is, egészen 1931-ig, megbízható gépezetnek találta a polgári demokrácia államát érdekei védelmére, csak néhány tagja lépett már korábban is kapcsolatba a fasiszta mozgalommal.⁶ Megváltozott a helyzet 1932-ben, amikor a depresszió válságba csapott át: az ipari termelés 31 %-kal süllyedt az 1929-es alá, a munkanélküliek száma 260 ezerre emelkedett, egyre nagyobb méretű sztrájkmozgalom bontakozott ki a béresöklentések és a termelékenység fokozása miatt, az 1932-es választásokon a baloldali szavazatok száma emelkedett, a Francia Kommunista Párt 12 képviselői mandátumot szerzett, a szocialisták és radikál-szocialisták 78 mandátumot vettek el a jobboldaltól, amely azonban a centrummal együtt még így is a többséget képviselte a parlamentben. E körülmények erősen hatottak a monopoltőkés körökre. E körök egyik szárnya, Mercier vezetésével, a fasiszta diktatúra mellett foglalt állást, mert veszélyeztetve látta a kapitalista rendszert. Mercier nyilvánosan leszögezte, hogy a monopoltökek nem követhetik az ancien régime augusztus 4-i magatartását, amikor a „grande terreur” nyomására „önként” lemondtak kiváltságaikról.⁷ Mercier és csoportjának álláspontját nem fogadták el egységesen a monopoltökek, de abban megegyeztek, hogy „legális” eszközökkel korlátozni kell a polgári szabadságjogokat és megfékezni a Harmadik Köztársaság ily válságos időben veszedelmessé váló liberális alkotmányát. Több árnyalatot képviseltek: a nyílt fasizmustól az alkotmánymódosításig.⁸ Ez az állásfoglalás a fasiszta mozgalom előretörését eredményezte, de ugyanakkor ezek az árnyalatok egyik okául szolgáltak annak, hogy a francia fasiszta mozgalom nem vált egységessé és nem került egységes vezetés alá. A fasiszta mozgalmak megerősödésével párhuzamosan a kommunisták tömegbefolyása nőtt, sőt ennek hatása már a szocialista pártban is jelentkezett: erősödött a Zyromski vezette baloldal, 1933 novemberében kizárták a pártból Déat-t, Marquet-t, Renaudel-t és társaikat, a „neoszocialistákat”, akik a fasiszta mozgalomhoz csatlakoztak. A baloldal renegátjai közé tartozott Doriot, aki egy évvel később a FKP-ből kilépve, fasiszta pártot alakított. Ezzel egyidejűleg a középrétege körében is növekedett az ellenzéki hangulat, 1933. január 25-én egy párizsi kongresszus alkalmával 1500 paraszt tüntetett a fővárosban, február 16-án a kereskedők sztrájkoltak, majd a postások és tanítók léptek sztrájkba, és tüntettek a kormány adóemelését és a közterhek fokozását célzó intézkedései ellen. A gazdasági válság következtében elmélyült a politikai válság: az 1932-es választások után Herriot (radikálszocialista), Paul-Boncourt (exszocialista), Daladier (radikálszocialista), Sarraut (radikálszocialista), Chautemps (radikális) kormányai váltották egymást másfél év alatt (1932 június — 1934 január), tagjai lényegében kisebb helyeseréssel ugyanazok maradtak, szavazóik előtt a polgári baloldalt képviselték, gazdaságpolitikájuk azonban antiszociális volt, részben nem tudtak, részben nem is akartak megbírkózni a válság által előidézett pénzügyi és szociális problémákkal. A polgári parlamentarizmus csődje egyre nyilvánvalóbbá vált a tömegek előtt, ugyanakkor a nemzetközi politikában mélyreható fordulatot jelentett Hitler hatalomra jutása, ami viszont a francia jobboldalból kettős érzelmet váltott ki: helyeselték antidemokratikus programját, de megrémültek a német fasizmus pángermán aspirációjától, jól ismerték Hitler nézetét — a Mein Kampf félreérthetetlenül leszögezte —, a náciizmus legnagyobb ellenségének Európában Franciaországot tekintti. A jobboldal, kihasználva a baloldali kormányok népszerűtlenségét, egyre erőteljesebben támaszkodott a fasiszta mozgalomra, a Stavisky-botrány kapcsán lemondásra kényszerítette a Chautemps-kormányt (a radikálszocialista képviselők szép számmal érdekelve voltak a panamában, sőt Bonnet pénzügyminiszter is), s miközben Daladier kormányt alakított — a parlamenti többség a polgári baloldalt támogatta — a párizsi szalonokban és a fasiszta szervezetekben öttagú direktóriumi listát köröztek, ez a direktórium: Pétain, Doumergue, Laval, Tardieu, Marquet lett volna hivatva átvenni a politikai végrehajtó hatalmat.

A jobboldal döntő offenzívába kezdett az 1932-es választások után, egyik szárnya taktikából, másik stratégiai célkitűzéstől hajtva a fasiszta szervezeteket rohamcsapatnak kívánta felhasználni. Az öttagú lista is azt bizonyítja, hogy különböző jobboldali csoportok

⁶ Ernest Mercier, az elektromosipar vezető képviselője a Croix de Feu 7. sz. igazolványát birtokolta, François de Wendel, a legnagyobb bányarészt feje ugyanennek a szervezetnek a 13. sz. igazolványával rendelkezett. — André Simon: Der Untergang der Dritten Republik. Berlin. 1948. 55. l.

⁷ Ernest Mercier: La Crise et l'élite. Paris. 1933: 12—13. l.

⁸ Az alkotmányrevízió fővonakait a következő főbb munkák propagálták: Joseph Barthélemy: Valeur de la liberté et adaptation de la République. Paris. 1931: De la Rocque: Service public. Paris. 1932; Maurice Ordinaire (a szenátus alelnöke): La révision de la Constitution. Doumergue bevezetőjével, a munka 1932-ben elkészült, de csak 1934-ben jelent meg; Tardieu: L'heure de la décision. Paris. 1934: a korporációs megoldásra Nouvelle: Plan de reconstruction économique et sociale à l'étranger et en France. Paris. 1934. — A Le Capital (a Comité des Forges felhivatalos lapja) 1933. nov. 28-i számában nyíltan a német és olasz minta bevezetését követelte „nemzeti érdekből”.

koalíciójáról volt szó, ez a koalíció kifejezésre jutott még a fasiszta mozgalom szervezeteiben is. A döntő támadás 1934. február 6-án következett be.

A februári fasiszta puccskísérlet megértéséhez elengedhetetlen egy rövid áttekintés a francia fasiszta mozgalom szervezeteiről.

Az 1934 előtti francia fasiszta szervezkedésre a legjobb forrás a február 6-i események kivizsgálására küldött parlamenti bizottság jegyzőkönyve, egy háromkötetes dokumentumgyűjtemény, amely részletesen ismerteti a fasiszta szervezeteket.⁹ Megállapítható, hogy a fasiszta szervezetek jellegüket tekintve két csoportra oszthatók:

1. A hagyományos szélsőjobboldali szervezetek, amelyek 1914 előtt létesültek és a francia forradalom ellenforradalmárainak örökösei. Mindenkor nyíltan a jobboldali pártokat támogatták és azokhoz kapcsolódtak. Miután nem rendelkeztek tömegbázissal, a német és olasz fasizmus szervezeteinek formáit túzték ki követendő célul, illetve a behatolást más szervezetekbe, hogy azok irányítását kézbe vegyék.

2. Új — lényegében fasiszta — szervezetek, amelyek a felszínen politikamentes mezben jelentek meg, különböző társadalmi rétegeket igyekeztek megszervezni azzal a céllal, hogy tömegbázist teremtsenek a fasiszta mozgalom számára a közép rétegek és kispolgárság köreiben.

Az első típushoz két fontos szervezet tartozott: az Action Française és a Ligue des Patriotes, az elsőt 1898-ban, a másodikat 1882-ben alapították. Programjuk elvetette a francia forradalom minden hagyományát, és a felvilágosult abszolút monarchia modern változatáért harcolt a nacionalizmus és antiszemitizmus zászlaja alatt. Befolyásuk korlátozott volt, különösen az Action Française-nak a Rómával történt szakítása után (1926-ban). A szakítás oka ideológiai jellegű, elemzésére a francia fasizmus ideológiájának vizsgálatánál még visszatérünk. Bár e két szervezet nyíltan tömegellenes irányvonalat képviselt, mégis kohójává váltak a francia fasizmusnak. Az Action Française élén Maurras, Leon Daudet (az Action Française főszerkesztője), Bainville, Pujo, de Boisfleury bankár állottak. Taglétszáma 1933 végén kb. 60.000 volt, ebből a fővárosban 7000. Ifjúsági szervezetei, a Camelots du Roi (A király rikkancsai) és az Étudiants d'Action Française nevelték utcai harckorú a felfegyverzett tagokat. A Ligue des Patriotes vezetője Castelneau tábornok, aki osztagait a „polgári védelem” csoportjaiba szervezte, fegyveres ifjúsági szervezete — a legjelentősebb a fasiszta ifjúsági szervezetek között — a Jeunesses Patriotes (J. P.), amelyet Taittinger jobboldali képviselő hozott létre 1924-ben. 1934 februárjában a J. P. létszáma 90 000 volt, ebből Szajna megyében 6400.

Az új — a tömegbázis kialakítására törekvő — szervezetek között a legjelentősebb a Croix de Feu (Tűzkeresztesek), a frontharcosok szövetsége volt. Ez az első világháborúban részt vett volt katonákból állott, szervezésében és akcióképességében a fasiszta irányzat 1931—32-ben erősödött meg, amikor vezetője De la Rocque ezredes nyugalmazott gyarmati katonatiszt lett. Kapcsolatai — a fináncokéval Mercier, a hadsereggel Pétain, a rendőrséggel Chiappe — egyre nagyobb személyes befolyást eredményeztek, s így 1934-ben mint diktátorjelölt vezette rohamra osztagait. Ezek fasiszta mintára, hierarchikusan voltak megszervezve, a legmodernebb fegyverekkel ellátva — fegyvernemek szerint, motoros és repülőosztagokkal is rendelkeztek. Kettős szervezési formát alkalmazott, lakóhely és munkahely szerint történt a beosztás; a motorizált és légi csoportok voltak hivatottak a mozgósítást végrehajtani a direkt akció időpontjában. A Croix de Feu „fiókszervezetekkel” is rendelkezett, ezek: Les fils de Croix de Feu, amelyet 1931-ben hoztak létre, a veteránok gyermekeiből állott, a Regroupement national — 1933 februárban, Hitler hatalomrajutása után alakult — a világháborúban részt nem vett, nemzeti érzésű tagokat toborozta, a Volontaires nationaux — 1933 októberben alakult, a tüntetések céljaira. Nagyon fontos szerepet töltött be a Groupes de garnison, amely a hadseregen belül elsősorban a tisztikart szervezte. A fasiszta mintájú szervezetek között a legnagyobb tömegbefolyással a Croix de Feu rendelkezett.¹⁰ Kifejezetten német és olasz mintára szervezett fasiszta ligák voltak még: La solidarité française és a francistes-ok két csoportja. Az elsőt Coty jobboldali parlamenti képviselő hozta létre 1933-ban, kb. 1500 fegyverrel ellátott, egyenruhás (kék ing, szürke nadrág) tagja volt, a francistes-ok vezetői, Bucard és Coston, a lumpenproletariátusból toborozták néhány száz hívüket.

A fasiszta légiók kiterjedt szervező munkát folytattak vidéken is. Az agrárpárt, amelyet a klérus és a vidéki nemesség vezetett, antiparlamentáris és antiurbanus

⁹ A fasiszta szervezetekről szóló értékelés követi *Claude Willard*: *Quelques aspects du fascisme en France* avant le 6. février 1934. Paris. 1961. c. tanulmányának megállapításait.

¹⁰ A *Marianne* 1934. nov. 1-i száma közölte De la Rocque nyilatkozatát, amely szerint a Croix de Feu taglétszáma 50 000, a Regroupement national taglétszáma 40 000, a Volontaires nationaux és a Fils de Croix de Feu együttes taglétszáma 40 000 főt tett ki.

politikát hirdetett, támadta a feketézőket, uzsorásokat és a nemzetközi banktőkét, a pénzügyi bürokráciát. Az agrárpárt tömegbázisán fejtett ki agitációt a fasiszta ligák érdekében Dorgerés, az Action Française régi tagja, Mercier bizalmasa. Fegyveres csoportokat szervezett, főleg Bretagneban és Normandiában, megszervezte 1200 paraszt tüntető felvonulását Párizsba 1934-ben „Le a parlamenttel” jelszóval. A legjelentősebb falusi tömegszervezet, a fasiszta irányítás alatt álló Fédération National Catholique volt, amelyet 1924-ben Castelneau tábornok alapított a Baloldali Blokk ellen, aktivistáinak többsége a J. P. tagja volt.

Nagy gondot fordítottak a fasiszta ligák a középrétegek megnyerésére és megszervezésére. E célból hozta létre a Croix de Feu az U. N. C.-t (Union Nationale des Combattants), amely 1934-ben 900 000 tagot számlált és döntő szerepet játszott a február 6-i eseményekben. Vezére, Jean Goy jobboldali képviselő, 1925-ben hozta létre a szervezetet Mercier szorgalmazására és természetesen anyagi támogatása révén. Az Action Française e tömegszervezete a középrétegek körében a Fédération Nationale des Contribuables (Adózók nemzeti szövetsége), amelyet 1928-ban hoztak létre, és 1933-tól a szövetség választott „generálisa”, Large nyíltan követelte a parlament elleni direkt akciót, 1934-re 700 000 tagot számlált.

A ligák és tömegszervezeteik sokrétűsége egyrészt a francia társadalom differenciáltságával, másrészt a demokratikus és köztársasági hagyományok elleni harc többfrontos szükségszerűségével magyarázható. E megosztottságnak a mozgalom szempontjából voltak pozitív és negatív következményei. Maga a megosztottság bizonyos vonatkozásban gyengeségre is mutatott. Ugyanakkor előnyt jelentett, hogy a feladatok megoszlottak a különböző szervezetek és csoportok között: a terrorosztagok utcai tüntetések és verekedések révén a polgárháború légkörét teremtették meg, a tömegszervezetek tartalékokat képeztek a direkt akció esetére (ezt De la Rocque lapjában, a Le Flambeau-ban 1934. február 1-én nyíltan meg is írta), mert ez ideig politikamentes magatartásukkal megőrizték politikai tőkájüket.

Mint a rövid áttekintésből is kiderül, a fasiszta mozgalom vezérkarja nem volt egységes. A szürke eminenciás szerepét Ernest Mercier, a monopoltőke legreakciósabb szárnyának exponense töltötte be.¹¹ Az anyagi bázist és a fasiszta mozgalom politikai főirányvonalát: a kommunistaellenességet, fasiszta diktatúra bevezetésével a kapitalista termelési rend megmentését, Mercier szolgáltatta. A fasiszta mozgalomban közvetlenül részt vettek a monopoltőke más képviselői is, mint Mireaux, Champin, Lemaigre-Dubreuil, Lamoureux, Ives Le Trocquer, Bardoux, a Comité des Forges, a Wendel-bankház, a fémipari és petroleumtröszt vezetői és a gyarmati monopoltőkések képviselői, Pierre Taittinger, a J. P. vezetője, a Wendel-bankház embere. A monopoltőke és a fasiszta szervezetek kapcsolatát egyébként a legekleltásabban az bizonyítja, hogy 1934-ben e szervezetek 10 millió frank támogatásban részesültek. A vezérkarba tartoztak a fasiszta szervezeteket a parlamentben képviselő politikusok, mint Jean Goy, Marquet, Jean Ibaragaray, Déat és mindezek között egyre jobban összekapcsolódik a mozgalommal Laval. De la Rocque ezredes személyes kapcsolatai Pétainnel a fasiszta mozgalom „díszelnöke”-vé avatják a nacionalista körökben nem kis tekintélyt élvező verduni „hőst”. Hasonlóképpen nagy népszerűségnek örvendett fasiszta körökben Párizs rendőrfőnöke, Chiappe, akinek szélsőjobboldali kapcsolatai közismertek voltak és álláspontja is, hogy a jobboldal ellen nem hajlandó felhasználni a rendőrséget.

A fasiszta szervezetek e kiterjedt apparátusa megdolgozott tömegeivel csak az alkalmas pillanatra várt, amikor meghirdeti a programjában központi helyet elfoglaló direkt akciót és hatalmába keríti az államapparátust. Ekkorra a fasizmus már fenyegető erővé vált. A rendőri jelentés szerint a fasiszta szervezetek taglétszáma kitett $\frac{1}{2}$ milliót, ebből kb. 7–8000 aktivista féltucat tömegszervezetben képviselte az összekötő és vezető erőt. A fasiszta sajtó már 1934 elején előkészítette a talajt. A fő jelszó a parlament feloszlatása és a jelzett ötagú direktórium hatalomrajuttatása volt, propagandaeszközüül a Stavisky-ügy és Chiappe, a közkedvelt rendőrfőnök elmozdítása szolgált. A finánc-tőke hivatalos és félhivatalis lapja éppenúgy, mint a fasiszta sajtó a parlamentarizmus likvidálását és a kormány megdöntését követelte. Az utcán a J. P. és a Camélots du Roi terrorlegényei garázdálkodtak; így akarván ellensúlyozni a munkástömegek hatalmas januári tüntetését. A kormányt lényegében két oldalról fenyegették, de a fasiszta erők indultak nyílt támadásra február 6-án. A fasiszta ligák vezetésével, az előző napon a Croix de Feu által kibocsátott felhívás alapján a ligák és a tömegszervezetek felvonultak a parlament elé, és a kormány lemondását követelték. Ezalatt a parlamentben a bizalmi

¹¹ A monopoltőke és a jobboldal kapcsolatáról: *Augustin Hamon*: Les Maitres de la France. I—III. Paris. 1936—38.

szavazáson Daladier kormánya 343 szavazatot kapott 247 ellenében. A rendőrség nem avatkozott be, Daladier pedig Weygand és Lebrun tanácsára hallgatva, óvakodott a hadsereget igénybe venni.¹² Másnap a kormány, a parlamenti többség támogatása ellenére, lemondott, és nyitott utat hagyott a fasiszmus számára. A FKP ellenakciója azonban február 7-én mozgósította a főváros munkástömegeit, hatalmas tüntetés-hullám robbant ki a köztársaság védelmében. A jobboldalnak az a szárnya azonban, amely taktikai szempontból használta fel a fasiszta mozgalmat, átmenetileg győzött, a kormány élére Doumergue, a fináncetöke dédelgetett kedvence került, az egyik államminiszter Tardieu, hadügyminiszter Pétain, a pártokon felül álló „nemzeti hős”, munkaügyi miniszter Marquet, a neoszocialista-fasiszta szárny egyik vezére, gyarmatügyi miniszter Laval, tehát az öttagú direktórium, ha nem is kizárólagosan, de számottevő pozicionális fölényhez jutott, sőt a kormány tagjai lettek olyan exponált szélsőjobboldali politikusok, mint Lamoureux, Louis Marin és Rivollet (a Fédération des anciens combattants főtitkára).

A február 6-i fasiszta tömegakció jelentős jobboldali előretörést eredményezett, a fasiszta vezérekben a végső győzelem közeli időpontjának illúzióját keltette, ugyanakkor éles reakciót váltott ki a munkástömegekből, amelyekre a kommunista párt egyre nagyobb hatást gyakorolt. Február 7-én születtek meg a népfrontmozgalom első csírái¹³, a februári munkástüntetések a két munkáspárt tömegei már közösen, egy zászló alatt vettek részt. Valóban a polgárháború légköre uralkodott Franciaországban és elsősorban a fővárosban. A jobboldal a fasiszta ligákra támaszkodva és sürgetve a kialakuló munkásegység fenyegető veszélyétől¹⁴ végső csapásra készült a baloldal és a polgári demokrácia ellen; Doumergue 1936. augusztus 30-án a minisztertanács elé vitte alkotmánymódosító javaslatát, még júliusban megalakult a titkos ultra-bizottság: Pétain, Laval, Alibert, de Monzie és Marquet vezetésével, célja a diktatúra megszerzése volt.

A polarizáció a politikai életben nagy léptekkel haladt előre, de míg a baloldalon belül az erők koncentrációjának tendenciája érvényesült — ami a kommunisták népfront jelszavainak történelmi realitását igazolta —, addig a jobboldal táborában ellentétek mutatkoztak, elsősorban a külpolitikai koncepció tekintetében. A jobboldal nacionalista jelszavait — a marseillei merénylet után — Laval olasz- és németbarát külpolitikája erősen dezavualta. A Croix de Feu, Laval legfőbb támasza, 1934. november 11-én újra megkísérelte a hatalomátvételt, de az újabb öttagú direktórium lista: Pétain, Laval, Marquet, Doumergue, Weygand azt bizonyította, hogy a jobboldal Tardieu-vezette szárnya nem támogatta ezt az akciót; ami a baloldali erők ellenállása következtében már korántsem bontakozott ki annyira, mint februárban.

A francia fasiszta mozgalom 1934 februárjától kezdve az összeomlásig terjedő időszakban fokozatosan hanyatlott, defenzívába szorult egyes csoportjai egyre nyilvánvalóbban az ötzdik hadoszlop szerepét töltötték be a német, illetve olasz fasiszmus mellett. A fasiszta mozgalmon belül 1934—1940 között világosan megkülönböztethető a Laval—De la Rocque és a Doriot-vezette szárny, a kapcsolatot a kettő között Pétain szimbóluma képviselte. Laval kormányra jutása hivatalos támogatást nyújtott De la Rocque mozgalmanak; az ezredes 1935 júniusában deklarálta, hogy „a hatalomátvitel pillanata közel van, nagyon közel”.¹⁵ Ugyanez év novemberében De la Rocque nyílt levele¹⁶ Lavalhoz tulajdonképpen tájékoztatást jelentett arról, hogy minden előkészület megtörtént a puccsra. A polgárháborús hangulat tovább tartott, 1935. november 16-án Limogesban utcai tüzharcra került sor a Tűzkeresztesek és a munkások között. A fasiszta ligák 1936. január 13-i provokációja¹⁷ azonban ellenkező hatást ért el, a radikálszocialisták Herriot-vezette szárnyának kilépése a kabinetből megbuktatta Lavalt, az új kormány a baloldali nyomására rendeletet hozott a fegyveres fasiszta ligák betiltására. A fasiszta provokáció azonban csak kiváltója volt Laval bukásának, a döntő okot a lavalai külpolitika szolgálta, amely egyre élesebb ellenzést váltott ki nemcsak a centrum, hanem még a jobboldal bizonyos köreiben is. Tetézte mindezt Hitler 1936 márciusi akciója, a Rajnavidék meg-

¹² Daladier kétkulacsosságát Paul-Boncour is dokumentálja. Daladier és Chiappe tárgyalásáról *J. Paul-Boncour*: *Entre deux guerres*. Paris. 1945. 302. l.

¹³ Az 1934. febr. 6-i fasiszta puccs és a Népfront létrejöttének összefüggését tárgyalja *Pierre Villon*: *A propos de l'anniversaire de février 1934: Quelques problèmes de l'unité d'action*, *Cahiers du Communisme* 1958. février, továbbá *Jasques Chambaz*: *Le front populaire pour le pain, la liberté et la paix*. Paris. 1961.

¹⁴ 1934. júl. 15-én a Szocialista Párt (S.F.I.O.) nemzeti gyűlése 3471 szavazattal 336 nem és 67 tartózkodó szavazat ellenében elfogadta a kommunisták által ajánlott akcióegységet. A szocialista párt döntését elsősorban tömegeik hangulata határozta meg, amit a júl. 14-i tárgyalás jegyzőkönyve félreérthetetlenül bizonyít. *J. Chambaz*: *Le pacte d'unité d'action socialiste-communiste de juillet 1934*. Cahiers du communisme 1959. nov.

¹⁵ *A. Simon*: i. m. 94. l.

¹⁶ Uo. 100. l. továbbá *Erdős Irán*: *De la Rocque alezredes levelét megírta ... Ujság*, 1935. nov. 24.

¹⁷ *Jacques Bainville*, Maurras párthívének temetése alkalmával a Camelots du roi és más fasiszta csoportok terroristái megtámadták Léon Blumot és súlyosan bántalmazták.

szállása. A német nácizmus agresszív, Franciaország-ellenes lépése döntő lökést adott a Népfront győzelméhez az április-májusi választásokon.

Az első népfront-kormány belügyminisztere hozott ugyan intézkedéseket a fasiszta szervezetek visszaszorítására, de ennek eredménye csak új szervezeti forma lett, miután Salengro¹⁸ feloszlatta a Croix de Feu-t, De le Rocque megalapította a P. S. F.-et (Parti social français), amely Doriot pártja a P. P. F. (Parti populaire français) mellett második legális fasiszta pártként működött. A baloldali erők sikerei, a F. K. P. befolyásának megnövekedése a francia jobboldalt ellentámadásra ösztönözte. A tőkésosztály minden rétegének a tulajdon védelmére való mozgósítása érdekében fordulat következett be a C. G. P. F. vezetésében, Claude G. Gignoux, a szervezett új vezetője 1936 júniusától a tőkésosztály egységének programjával lépett fel, és a matignons-i egyezményért a 200 családot és a korábbi vezetést tette felelőssé, ugyanakkor a tőkésosztály egységes fellépését követelte a népfront-kormány és a munkásosztály ellen. A Népfronton belül a radikálszocialisták és a szocialisták jobboldali szárnya a taktikai jellegűnek tartott átmeneti szövetség fellazítását és felbomlasztását szorgalmazta, a jobboldal pedig újabb támadásra készült De le Rocque pártjának befolyása miatt. A jobboldal jelentős tömegei csatlakoztak pártjához, kb. 100 mandátumra számított a következő választásokon De la Rocque. Ugyanakkor éles harcot folytatott a jobboldal konzervatív szárnya, Tardieu és Flandin ellen; rivalizált Doriot pártjával. Doriot 1937 júliusában a Népfront ellen a jobboldali erők összefogását hirdeti meg, fasiszta vezetéssel, létrehozta a Front de la Liberté, De la Rocque azonban csak névleg csatlakozik. A jobboldal ellentámadása illegális vonalon már 1936-ban, a népfront-kormány hatalomrajutásakor megindul, megalakul a Cagoule, legális fedőszerve a U. C. A. D. (Union des comités d' action défensive) 1936 novemberében Duseigneur tábornok és Pozzo di Borgo herceg vezetésével; a központi irányító szerv, a C. S. A. R. (Comité secret d' action révolutionnaire) illegális vezetője Eugène Deloncle, az Action Française harcosa. A legális és illegális fasiszta szervezkedés 1937-ben az első népfront-kormány lemondása után nyílt támadásba kezd. Az első jelt a clichy-i provokáció adta meg. 1937. március 17-én, ezt követi a Rossellifivérek meggyilkolása, a sajtóban éles antiszemita és kommunistaellenes kirohanások, antiszemita tüntetések Észak-Afrikában, majd 1937 szeptemberében bombamerénylet Párizsban. A belügyminiszter 1937. november 16-i közleménye hírül adja, hogy államellenes szervezkedést lepleztek le a közbiztonsági szervek.

A vizsgálat során napvilágra került a Cagoule szerteágazó tevékenysége¹⁹ és kapcsolatai, amelyek egyrészt az olasz kémszervezetig, továbbá a Schneider és Michelin trösztig terjedtek. A Cagoule teljesen fasiszta mintára szervezett fegyveres terrorszervezet volt, amely katonai puccs útján akarta megdönteni az államhatalmat és négytagú junta (Pétain, Weygand, Chiappe, Doriot) lett volna hivatva bevezetni a fasiszta diktatúrát. Jelszó a „haza megmentése” volt a kommunista veszélytől. A szervezet divíziókra, brigádokra és zászlóaljakra tagozódott, 4 kémelhárítócsoportha volt, vezérkara pontos térképekkel és a hadsereg tisztikarának teljes kartotékrendszerével rendelkezett, el volt készítve a letartóztatandó politikusok és a betiltandó újságok listája, kijelölték a középületeket és párhelyeket, amelyeket a puccs idején azonnal el kellett volna foglalni. A titkos arzenálokban nagy mennyiségű lőszer, gépfegyverek, géppisztolyok, golyósörök, tank- és léghárító ágyúk vártak bevetésre a titkos rádióleadó és vevőközpontok irányításával.

A Cagoule leleplezését a fasiszta táboron belüli viszály előzte meg, amit sajtóhadjárat vezetett be. Laval és De la Rocque a Le Petit Journalban (Laval 9 millió frankot szerzett De la Rocque-nak az újság céljaira) támadta Tardieut és Flandint, mire más

¹⁸ Salengro ellen a Gringoire, Chiappe lapja olyan rágalomhadjáratot indított, hogy a belügyminiszter végül öngyilkos lett.

¹⁹ A cagoulard-ok (csuklyások) összeesküvését, szervezeti felépítését, terrorcselekedeteit és programját részletesen tárgyalja *Fernand Fontenay* kommunista újságíró 1938-ban megjelent könyve: *La cagoule contre la France*. Paris, 1938. — Fontenay ismerteti a Clichy-i ügyet, a Rossellifivérek meggyilkolását a nyomozati jegyzőkönyvek alapján és a Cagoule szervezeti felépítését, vezérkarának névsorát. A C.S.A.R., a Deloncle vezetése alatt álló központi parancsnokság irányította az U.C.A.D.-t, továbbá a A.C.C.-t (pour l'armée, contre le communisme) a hadseregben belüli illegális szervezetet, és a C.R.A.S.-t (Comité de rassemblement antisovietique). Kiderült, hogy az olasz kémszervezet ügynöke Bocealaro, aki az 1928-as titkos magyarországi fegyverszállítást és 1934-ben a jugoszláviai terrorakciókat szervezte, volt az összekötő Mussolini és a Cagoule között. A szervezet vezérkarában Deloncle, Pozzo di Borgo a Tűzkeresztesek De la Rocque előtti vezetője, Duseigneur tábornok volt légügyi vezérkari főnök, Turquet de la Salle francia terrorvezér, a nagytőkés körök emberei: Duge de Bernouville a petroleumtröszt egyik vezető funkcionáriusa, Pierre Proust a gabonairóda alelnöke foglaltak helyet. Féltreérthetetlenek voltak a szájak azonban, a nevek Dorlothoz, Pétainhez és Weygand tábornokhoz, Miksa mexikói császár természetes fiához vezettek. A Cagoule „hivatalos” vezetőit elítélték ugyan, de rövid idő után kiengedték őket. Deloncle 1939. nov.-ben szabadult hasonlóképpen Méténier, Rouvier és Faurent, a Rossellifivérek gyilkosai. *G. Villard*: *Le drôle de guerre et la trahison de Vichy*. Paris, 1960. 52. l.

jobboldali lapok, a *Le Matin*, *Le Jour*, *Le Journal* megvádolták az ezredest, hogy titkos segínyt kap a külügytől. A támadást Pozzo di Borgo vezette. A sajtóper kapcsán Tardieu vallomásaiban megerősítette ezt a vádat. Néhány nap múlva az ezredek egyik embere egy dossziét adott át Chaumetps államminiszterének. A dossziében a Cagoule-ra vonatkozó leleplező adatok voltak, ez indította meg a szervezet felgöngyölítését. A Cagoule és Laval — De la Rocque közötti ellentét azonban nem kizárólag személyi jellegű volt, a Cagoule irányítóinak többsége elsősorban az olasz fasiszmus példáját kívánta követni (kivételesen Doriot, aki a németektől is kapott pénzt), míg Laval és köre inkább a német fasiszmus felé orientálódott.

A Cagoule leleplezése csapást jelentett a francia fasiszmusra, de a mozgalom hanyatlásának oka nagymértékben mégis a nemzetközi politikában keresendő. A hitleri agresszió fokozódása lehetetlenné tette Franciaországban a nyíltan németbarát politika hirdetését, a fasiszták legfeljebb a pacifista eszmék mellett törhetek lándzsát és a jobboldal illetve centrum kommunistaelenes akcióit támogatták. A Népfront bukása egyben a fasiszta mozgalom végét is jelentette, mert azok a monopoltőkés körök, amelyek taktikai okokból támogatták a fasiszta mozgalmat, megelégedtek a Népfront széthullásával és ismét kipróbált politikusaikat, a radikál-szocialisták jobbszárnyát helyezték előtérbe. A fasiszták a második világháború előtti években hirdették meg „Inkább Hitler, mint a Népfront” jelszavát, ami nagymértékben hozzájárult a defetizmus elterjedéséhez. Ezt az összeomlás után de Monzie nyíltan ki is mondta, amikor összehasonlítva 1871-et és 1940-et, ezt írta: „Ezúttal a kommün elhalasztva, sőt elkerülve. Ez már olyan haszon, ami kárpótol néhány hónap bizonytalanságért.”²⁰ A furcsa háború időszakában más hasadás támadt a francia fasiszták táborában, a nacionalista elvek elsőbbségét valló elemek leváltak a mozgalomról, az összeomlás után pedig többfelé szóródtak szét. Laval, Doriot, Déat és más bandavezérek a megszállt területen a német fasiszmus nyílt kiszolgálóivá lettek, Pétain és közvetlen köre Vichy kollaboráns államát vezette a francia monopoltőke égisze alatt. Őt támogatta Maurras és az *Action Française*, így Deloncle, aki politikai pártot, a M. S. R.-t (*Mouvement social révolutionnaire*) hozott létre,²¹ s a cagoulard-ok egy részét tömörítette. Vichy fasisztái sem maradtak egységesek, mert Deloncle Vichy megszállása után szembefordult a németekkel, akik 1943-ban kivégezték. Sőt a cagoulard-ok egy csoportja de Gaullet követte; így Passy, a Cagoule hajdani tagja, aki a tábornok hírszerző irodájának a főnöke volt a háború alatt.

*

E rövid áttekintés vázolta a két világháború közötti francia fasiszta mozgalom szervezeti formáit és a politikai életben játszott szerepét, de a teljesebb történeti képhez szorosán hozzátartozik a mozgalom ideológiája, amelynek, akárcsak a mozgalomnak, az általános fasiszta irányvonalon túl megvoltak a maga nemzeti sajátosságai. Ennek megértéséhez röviden ki kell térni a francia fasiszmus hazai ideológiai gyökereire.

A fasiszmus ideológiája adott történelmi periódusban a burzsoázia, illetve a burzsoázia bizonyos csoportjainak az ideológiája, ezért gyökereit a francia burzsoázia ideológiai fejlődésében kell keresni.

A francia forradalom győztes burzsoáziájának haladó eszméi a liberalizmus és nacionalizmus szintézisében jelentkeztek, az ellenforradalom ezzel a tradicionalista politikai gondolkodást szegezte szembe; ennek fontos alkotóeleme volt a royalizmus és a vallás. Bár a XIX. század első felében a francia burzsoázia politikai szereplésében a retrográd tendencia érvényesül általában, alsóbb rétegei és ennek eszméi kifejezői — a nagy forradalom örökösöként — még progresszív eszmekört is képviselnek. Pregnáns képviselője e politikai gondolkodásnak Michelet, akinek nacionalizmusában még benne foglaltott a szabadság, az a szabadság, amely a forradalom szülötte. Nacionalizmusának mottója: „Európa számára — jegyezzétek meg — Franciaország örökre egy megbocsát-hatatlan fogalmat fog jelenteni, azt, ami Franciaország igazi örök értelme, a forradalmat.” Amilyen mértékben tolódik egyre jobbra a francia burzsoázia gazdasági-társadalmi pozícióját illetően, úgy követi azt politikai gondolkodása, ha nem is egyforma ütemben és egysíkúan. A szocializmus eszméinek támadására a francia burzsoázia a pozitívizmussal válaszol: az ipari forradalom végeleges győzelme révén a tudomány bevonul a politikai gondolkodásba, és hosszú évtizedekre megadja a francia burzsoázia tudatformájának alaptónusát. A pozitívizmusból nő ki ugyanúgy Taine és Renan konzervatív neotradicionalizmusa, mint Littré demokratikus pozitívizmusa, ez utóbbi termeli ki a Harmadik

²⁰ De Monzie : *Ci-devant*. Paris, 1941. 37. l.

²¹ Robert Aron : *Histoire de Vichy*. Paris, 1954 (169—170. l.).

Köztársaság többségi burzsoá tudatformáját, a radikalizmust. A pozitívizmus konzervatív eszmeköréből formálódik a jobboldali burzsoá ellenzék, amelynek legpregnansabb képviselője Charles Maurras (1868–1952),²² a francia fasizmus egyik legjelentősebb szellemi forrása és képviselője.

A szellemi „családfa” e vázlatos bemutatása elengedhetetlen a francia fasizmus egy oly sajátosságának megértéséhez, ami megkülönbözteti a német és olasz fasizmus ideológiájától, s ez Maurras világnézetének egyik pillére: a racionalizmus. A XVIII. századi felvilágosodás és a forradalom oly mélyreható szellemi átalakulást vitt végbe a francia burzsoázia tudatában, hogy a legretrográdabb eszmék képviselői sem tudták magukat kivonni e szellemi örökség alól.

A comte-i pozitívizmus kereteiben szintetizálódott Maurras világnézete, amelynek alkotóelemeit Maistre és Bonald ancien régime iránti csodálata, Sainte Beuve organikus empirizmusa, Proudhon és Le Tour Du Pin korporatizmusa, Dumont antiszemitizmusa, Taine neotradicionalizmusa és Barrès nacionalizmusa képezték. Maurras világnézete zárt egységes egész; koncepciójának lényege, hogy a politika tudomány, amely a biológiára és történelemre épül. A természet tradicionalista felfogása szerint azt vallotta, hogy a természet átmenet a történelemhez (szemben a liberális állásponttal, amely a természettel és történelmet egymástól függetlennek tartotta), ebből következik nála, hogy a társadalom a természet s a történeti szükségszerűség közös terméke, tehát bizonyos törvényszerűségnek van alávetve mozgása, s nála a természeti és történeti törvények azonosak. Ezért a természetes kiválasztódás politikai vetülete a monarchia, nem a konzervatív, isteni jogtól való származtatás, hanem a kontinuitást bizonyító természeti törvény alapján. Maurras nemcsak a monarchiát tartja öröklődő jellegűnek, hanem az egyének foglalkozását is, mindenki kövesse a családi foglalkozást, mert „a társadalmi hullámnázás az emberi munka hozamának csökkenését vonja maga után”. Fontos eleme világnézetének antidemokratizmusa és antiparlamentarizmusa, az egyenlőtlenséget tartja természetes állapotnak, a decentralizáció híve, mert az megóv a bürokráciától és csak a monarchia elég erős, hogy azt kibírja. Maurras monarchiájának osztálybázisa egy szűk réteg: a nemesség és papság, kiegészülve a szellemi ellittel. Maurras, bár a vallást világnézete bázisának tartja, a Bibliát elveti, mert abban az ótestamentumi zsidók forradalmi szelleme él. A katolikus egyház történetében — szerinte — héber figurák vándorolnak, akik ha mártírok is — akárcsak Lucianus leírásában —, csupán a civita vecchia-i lebukok hősei, s mindössze férgeket és semita teóriákat terjesztenek, s később megzavarják a királyok és a Szentatya harmóniáját. Ezek a zsidók — vallja Maurras — az örök elégedetlenség apostolai. Maurras és hívei így váltak „eretnekké” az egyház előtt: tudományos érvei egyfelől, tömegellenessége és nacionalizmusa másfelől ellenkeztek a Vatikán keresztényszocialista mozgalomával. Ez az ideológiai ellentét egyre mélyült és a francia kereszténydemokrata párt megalakulása után tőrszerepű sor. Maurras és mozgalma „indexre” került. Maurras megveti a három R-et, a reformot, forradalmat és a romantikát. Így Chateaubriand és Barrès tradicionalista romantizmusa helyére a klasszikus ideált teszi, a „zsidótlanított” görög-római ideált, amelyben a hellenizmus a szépet, Róma a hierarchiát és az imperializmust jelenti. A romantikában látta a XIX. századi Franciaország minden nyomorúságának okát, mert a romantika az individuális, antiszociális és liberális elvek irodalmi vetülete. Maurras az individualizmus ellensége, és ez szolgált egyik kiindulópontul a radikális ideológia elleni harcban. Bár Léon Bourgeois megpróbált valamiféle szintézist létrehozni a radikalizmus ideológiájában az individualizmus és kollektívizmus között, ez azonban hatástalan maradt.²³

Ez az antiliberalis és antiszemita royalista nacionalizmus, amelyben antikapitalista és kollektív elemek is helyet foglaltak, az Action Française-ben és Maurras munkáiban jutott kifejezésre. Zárt világnézete, amelynek ellenzéki tónusa végig megmaradt, csábító erőt jelentett elsősorban az ifjúság és azok számára, akik szívösen fogadták a kész tételeket problémáik megoldásához és nem igényelték a megismerés bonyolult és göröngyös folyamatát. Amilyen mértékben került csödbe a Harmadik Köztársaság uralkodó osztályának politikai gondolkodása, olyan ütemben hatottak Maurras nézetei, tekintettel írásainak komoly esztétikai értékére, elsősorban intellektuális körökre. Maurras hatása döntő volt a francia fasizmus ideológiai fejlődésére, intellektuális szenvedélye, stílusának magas irodalmi színvonala széles körű publicitást és az Action Française politikai súlyánál

²² Maurras világnézetének kialakulására *Albert Thibaudet*: Les idées de Charles Maurras, Paris, 1920; *Henri Massis*: Maurras et notre temps, Paris—Genève, 1951, szociológiájára: *Edward Tannenbaum*: The social Lought of the Action Française. International Review of Social History, 1960. 1. Legjelentősebb munkái: Romantisme et. Revolution, Paris, 1925; Enquête sur la Monarchie, Versailles, 1929. Mes idées politiques, Paris, 1937.

²³ *Leon Bourgeois*: Essai d'une philosophie de la solidarité, Paris, 1902. Ebben a szolidaritás elvét hirdeti meg, amelyet az ész törvényei határoznak meg.

sokkal nagyobb szellemi befolyást biztosítottak számára. Ez komoly előnyt, de bizonyos hátrányt is jelentett a fasizmus elveit hirdető generációnak. Előnyt annyiban, hogy tartalmilag és formailag egyaránt, színvonalasabb eszmei örökséggel rendelkezett, mint más országok azonos elvek iránt rajongó nemzedéke, ugyanakkor Maurras tekintélye akadályt is jelentett bizonyos korlátok ledöntése szempontjából. Maurras a parlamentarizmus ellensége, de abszolút monarchiát hirdet modern változatban, s még a bonapartizmust is elveti, nemhogy a fasiszta diktátort.²⁴ Nacionalizmusa idegengyűlölő ugyan, de mottója: „Franciaország a franciáké” — szembekeverül a fasizmus „internacionalista” tendenciájával (különösen, miután az internacionalizmus egyre határozottabban a német fasizmus vezetészerepét jelentette). Maurras tradicionalizmusában megtalálható a mítosz, de az antik kor racionális és nem a középkor irracionális mítosza. A fasizmus az állam irányító szerepét valósítja meg a korporációban, Maurras koncepciójában a korporatív elv az egyensúly eszköze. Híve a faji gondolatnak, de antik, mediterrán perspektívában, nacionalizmusba germánellenes.

A francia fasizmus elméletének középpontjában — mint a hatalomátvétel előtt minden fasiszta programban — az államhatalom elleni direkt akció állott. Ennek végrehajtásához az érveket, az ideológiát a Maurras eszméin nevelkedett nemzedék különböző intellektuel csoportjai fogalmazták meg. Így Brasillach a tanítóképzősök, Alphonse de Chateaubriand a vidéki nemesek, Bonnard az irodalmi szalonok, Rebatet a szellemi lumpen elemek, Drieu La Rochelle a „fiatal” veteránok körének nézetét tolmácsolták. Mindehhez járult a nagylétszámú jobboldali, fél- és nyíltan fasiszta sajtó, amely példányszám és publicitás tekintetében sokkal számottevőbbnek bizonyult a baloldalnál, annál is inkább, mert sokkal jelentősebb anyagi forrásokkal rendelkezett. A nézetek hirdetői — többségükben újságírók — hangoztatták, hogy a francia fasizmus gyökerei túlmutatnak a múltba a Marcia su Román és a müncheni puccson, a boulangizmusból erednek a Dreyfus-ügy időszakából. Ezek az ideológusok többségükben nem tulajdonítottak jelentőséget az olasz és német fasizmus külsőségeinek, mindvégig hangsúlyozták a mozgalom intellektuális jellegét, a fasizmust nem politikai vagy gazdasági doktrínának, hanem szellemi áramlatnak tüntették fel, amelynek lényege a liberális parlamentarizmus megtagadása, egy hierarchikus társadalom megteremtése autokrata állam révén, amely állam nemzeti és szociális jellegű.

A francia fasizmus ideológiájának egyik ismérve, hogy jelentős mértékben fellelhetők benne anarchista elemek is, ami irodalmi eredetű és az irodalomnak a francia szellemi életre gyakorolt többévszázados állandó hatásával magyarázható. A fasiszta ideológia hirdetői között szép számmal akadtak írók, mint Drieu La Rochelle,²⁵ Brasillach, Rebatet, Céline, közel állott hozzájuk Giono. Magukat forradalmárnak tartották, mert szemben álltak a polgári demokráciával, nemzeti forradalomról ábrándoztak, forradalmi tetről, ami Rebatet szerint nem jelentett mást, „mint toborozni 200 000 erős fickót, munkanélkülit, kommunistát, izmos csirkefogót, ezeket egyenruhába bújtatni és agyonütni néhány ezer zsidót”.²⁶ Hasonlóan vélekedik Drieu hőse, Gilles is,²⁷ aki 1934. február 6-án csak egyet akar: „cselekedni, nem fontos, hogy mit”. Ez a teljes nihilizmus jellemzi Célinet is, aki balról — anarchista eszméktől buzdítatva — jutott el a fasizmushoz. A minden megtagadása a jobboldal konzervatív szárnya ellen is irányult, így az „épater le bourgeois” — ellenkező előjelű értelemben vett jelszavával — egyes fasiszta csoportok májusban megkoszorúzták a kommün mártírjait és vörös nyakkendővel vonultak fel Jeanne d'Arc nemzeti ünnepén. Mindezt a nemzeti forradalom nevében, amely — szerintük — egyformán tagadta a polgári jobb- és baloldalt. Antiparlamentáris kirohanásaik mögött a munkástömegek megnyerésének igénye rejtőzött; jelszavaik azonban nem találtak visszhangra azok körében.

Ideológiájuk másik alkotóeleme a fizikai erő hirdetése volt, és bizonyos fajta romantika, a kaland, a nagy vállalkozások romantikája. Az újtípusú emberről írtak, — hasonlóan Nietzsche felsőbbrendű emberéhez, de itt is a francia nacionalizmus jegyében formálták ki ideáljukat, akinek szellemi arculata a kartézianus hős, a XVIII. századi enciklopédista és a jakobinus hazafi együttes inkarnációja,²⁸ egyéniségét és cselekedeteit

²⁴ Maurras a legitim diktátor híve, mert: „A választott diktátor a plutokrácia embere, mint Theodore Roosevelt, vagy a közvéleményé, mint Napoleon. Az egyetlen diktátor Franciaországban a király lehet!” idézi *Tannenbaum*: i. m.

²⁵ *Drieu La Rochelle*: Gilles N.R.F. 1942 életrajzregénye, amely a fasiszta mozgalom helyét megtaláló intellektuel ábrázolásával egyik irodalmi megfogalmazása a francia fasizmus kibontakozásának. Ugyancsak a fasizmus érzésvilágát tükrözi *Robert Brasillach*: *Les sept couleurs*. Paris, 1939 c. regénye. *Lucien Rebatet*: *Les Décombres N.R.T.* 1942 c. memoárja, a legpregnansabban a *Je Suis Partout* c. hetilap és az *Emancipation National* (Doriot sajtóorgánuma) fejezik ki a fasiszta intellektuellek eszmévilágát a harmincas évek második felében.

²⁶ *Rebatet*: *Les Décombres*. 32. l.

²⁷ *Drieu La Rochelle*: Gilles. 418. l.

²⁸ *R. Brasillach*: *Notre avant-guerre*. Paris, 1941. 235. l.

pedig a keresztes lovag, a 100 éves háború zsoldosa, a vallásháborúk katonája, a konkviztádor, a puritán pionir, a jakobinus önkéntes és napoleoni gárdista vonásai határozzák meg.²⁹ E rendkívüli erőfeszítésre azért van szükség, mert csak így lehet győzelemre vinni a fasizmust a szocializmus és nacionalizmus ellenében, mint ahogy azok legyőzték a kapitalizmust és liberalizmust;³⁰ a futuristák és nietzscheiánusok így tudják megsemmisíteni a marxi szocializmus elvont tételeit. A fasizmus ugyanis számukra a XX. század forradalma, amely megdönti a fennálló társadalmi rendet. Ez az a pont, ahol a francia fasizmus saját ideológiáján belül ellentmondásba került. A fasizmus „nemzetközi forradalma” ugyanis elveti a hagyományos nacionalizmus minden formáját; a konfliktus akkor válik végleg kibékíthetetlenné, amikor a hitleri agresszió Franciaország nemzeti létét fenyegette. A német fasizmus erősödése megosztotta és nagymértékben gyengítette a francia fasizmus erőt. A fasiszta sajtó nyíltan hirdette ugyan, hogy „csak egy módja van jelenben a hazaszeretnek s ez: gyűlölni a mai Franciaországot — írta a *Combat* —, és ezért meg kell teremteni egy nemzetellenes nacionalizmust”.³¹ A végső cél érdekében igényli mindezt, mert a fasizmus jelenti a kiutat a kapitalizmus és kommunizmus szákutcájából. E gondolatok több változatban és árnyalatban kísérelték megfogalmazni a fasizmus patriotizmusát, Rebatet a francia–német közeledést hirdette a szláv bolsevizmus ellen, Drieu szerint az európai országok megtanulták a franciáktól a nacionalizmust és a demokráciát és ellene fordították, most a feladat megtanulni ezektől a fasizmust és visszafordítani ellenük.

A francia fasizmus ideológiájának radikális elemei közül csak az antiparlamentarizmus talált visszhangra bizonyos rétegekben, mert anarchizmusa, nacionalista-ellenessége belső ellentmondásoktól volt terhes — ez utóbbiak már továbbmentek a maurrasi nézeteken, ugyanakkor azonban nagyon gyéren található meg eszmevilágukban Maurras koncepciójának szociális iránya, ami kétségtelenül a francia jobboldali politikai gondolkodás hanyatló görbéjére mutat. Nem véletlen, hogy e csoportok ideológusai csupán epigonok, méghozzá egy összességében retrográd — bár színvonalas — ideológus epigonjai. Ez meghatározta nézeteik hatókörét, a mozgalom ideológiai jellegét is.

*

E vázlatos áttekintés körvonalazta a francia fasizmus sajátosságait és szerepét a két világháború közötti időszakban. Ha a francia fasizmust összehasonlítjuk az olasszal vagy a némettel, szembeötlik viszonylagos gyengesége, késői megjelenése, egymással versengő csoportokban való megoszlása, meglehetősen korlátozott tömegbázisa, ideológiájának ellentmondásossága, a mozgalom intellektuális jellege. A mozgalom politikai történetét tekintve — eltérően az olasz és német mozgalomtól, amelyeket a hagyományos polgári pártokkal való szakítás jellemezett —, a fasiszta csoportok Franciaországban többségükben a jobboldali pártokra és a katolikus egyházra támaszkodtak.

Ha ez eltérések, különbözőségek okát vizsgáljuk, olyan jelenségekre kell rámutatni, amelyekre a francia társadalom belső erőviszonyai, a francia társadalmi fejlődés — beleértve jelentős mértékben a társadalmi tudat fejlődését is — adnak magyarázatot.

A fasizmus — mint ismeretes — a nagyburzsoázia gyengeségének a jele, akkor folyamodik hozzá, amikor a hagyományos módszerekkel már nem tud kormányozni. Franciaországban a nagyburzsoázia a válság első éveiben — mint a versaillesi rendszer legfőbb haszonélvezője — még nem volt olyan gyenge, hogy a fasizmushoz fordult volna. A tömegek helyzete sem romlott olyan mértékben, mint Olasz- vagy Németországban, a középrétegek nem pauperizálódtak annyira, de még a munkásosztály sem. A francia imperializmus uzsorás jellege a tőkeexport következtében lehetővé tette a kiskereskedelem és kisipar virágzását. A francia nagyburzsoázia bízott politikai rutinjában, amelyet éppen a polgári demokrácia porondján szerzett, nem látta biztos sikernek egy esetleges fasiszta kaland kísérletét, félt a polgári baloldal balratolódásától az adott esetben. Amikor pedig — a válság franciaországi kirobbanása után — hajlott a fasiszta tendenciák erősítésére, részben taktikai, részben stratégiai okból, szembetalálta magát egy olyan erővel, amelynek megjelenése hasonlóképpen a francia társadalmi fejlődés produktuma.

Ez az erő tudati természetű, amely elegendő anyagi erővé vált, hogy gátat vessen a fasizmus győzelmének. A francia haladó polgári gondolat ereje volt ez, amelyben még volt annyi progresszió, hogy a válaszütnál a munkásosztály szövetségét választotta. Igaz ugyan, hogy a radikális politikusok többségükben hűtlenek lettek a francia polgári

²⁹ Drieu *La Rochelle* : Notes pour comprendre le siècle. Paris, 1941. 160. l.

³⁰ Drieu : l. m. 161. l.

³¹ T. Maulnier : Il faut refaire un nationalisme contre la nation, *Combat*, 1937. Ápr.

radikalizmus hagyományaihoz, de tömegeik nem. A radikalizmus általános elvei: hűség a forradalom örökségéhez, hűség a polgári racionalizmus haladó hagyományaihoz, Voltaire, Diderot, Condorcet és Constant nézeteihez, időtállóan bizonyultak a közép-
rétegek nagyobb tömegei tudatában ahhoz, hogy elutasítsák a fasiszmus ideológiáját, annak francia változatát. A fasiszmus elé a gátat a francia munkássztyál állította, de ahhoz, hogy ez a gát ellen is álljon, önmagában a munkássztyál kevés lett volna. Tisztában voltak ezzel a francia fasiszmus képviselői is és megkísérelték megfogalmazni intellektuális, eszmetörténeti összefüggésben saját szellemi genealógiájukat. Zászlójukon azonban a francia szellemet de Maistre, Sorel, Barrès, Maurras, Péguy, Bernanos²² képviselték (és ebben is volt hamisítás, ha az utóbbi kettőt analizáljuk), a másik oldalon azonban az igazi, a haladó francia szellem, Montaigne, Voltaire, Diderot, Rousseau és Anatole France eszmevilága sorakoztatta fel a francia intellektuellek és a közép-
rétegek többségét a szocializmusért harcoló munkássztyál oldalán. Találón utalt Paul-Boncour arra, hogy a Népfront győzelme után a jobboldal a vereségért a kommunistákat okolta, de utóvédharcaiban mégis azt énekelte:

„A földre estem, orrom a szennyben
Voltaire a bűnös, Rousseau a bűnös.”²³

Irodalom

A francia fasiszmus francia történeti irodalma, mint a bevezető utalt erre, meglehetősen körülhatárolt. Attékinésemben a jegyzetben megadott források közül elsősorban Jacques Chambaznak a francia Népfrontról és Claude Villardnak az 1934 előtti francia fasiszta mozgalomról írt tanulmányaira támaszkodtam. Mindkét tanulmány kommunista szerző munkája, és főleg a mozgalom szervezeti problémáival foglalkozik, de utal a francia fasiszmus társadalmi funkciójára is. Az 1934 utáni francia fasiszta mozgalomról inkább riportszerű feldolgozás Fontenay munkája, a francia fináncetöke szerepét Henry Ehrmann haladó szellemű, jelentős tényanyagot tartalmazó monográfiája világítja meg. A francia belpolitika történetére megbízható forrás Maxime Mourin munkája. A francia fasiszmus vezetőinek jellemzéséhez a háborús bűnösök peranyagú szolgáltatót adalékot, így Le Procès de Charles Maurras, Paris. 1946; Les procès de collaboration. Paris. 1948; Le procès Laval. Paris. 1946; az erre vonatkozó feldolgozások közül *Jean Queral*: Première page, cinquième colonne. Paris. 1945. *Louis Noguere*: Le veritable procès du Maréchal Pétain. Paris. 1955; *Claude Varenne*: Le destin de Marcel Deat. Paris. 1948.

A folyóiratcikkek közül figyelemre méltó a francia polgári baloldal politikai gyengeségét tartalmazó elemző írás Eugen Weber cikke; Maurras szociológiáját Edward Tannenbaum dolgozata ismerteti és kommentálja haladó felfogásban. A francia fasiszmus ideológiájával Raoul Girardet, a francia ultrák teoretikusa foglalkozott „Note sur l'esprit d'un fascisme français (1934—39) című esszé formájában megírt tanulmányában, a Revue Française de Science Politique 1955. 3. számában. Girardet megkísérelt egyrészt bagatellizálni a francia fasiszmus hatókörét a jelzett időszakban, ugyancsak közvetetéseivel reménykeltően néz a jövőbe a fasiszmus franciaországi funkcióját illetően. Tanulmányának utalásai egyrészt útmutatást adnak a fasiszta ideológia francia képviselőinek gondolati anyagához, másrészt megvilágítják a folytonosságot a háború előtti és utáni francia fasiszta eszmeáramlat között. A haladó francia polgári gondolat szerepét illetően nagy haszonnal forgattam *Henri Michel*: Les courants de pensée de la résistance. Paris. 1962 c. monográfiáját, amit a szerző szíves figyelmé folytán a könyv megjelenése után közvetlenül kézhez kaptam.

A francia politikai gondolkodás történetének elemzéséhez a következő munkákat használtam általános vonatkozásban: *Walter Theimer*: Geschichte der politischen Ideen. Bern—München. 1952 és *Jean Touchard*: Histoire des idées politiques. t. II. Paris. 1959. A XIX. századra általában *Georges Duveau*: Histoire du peuple français. t. IV. Paris. 1953. A republikánus politikai gondolkodásra, különösen Littré és Leon Bourgeois felfogásáról: *John A. Scott*: Republican ideas and the liberal tradition in France (1870—1914). New York. 1951; *Claude Nicolet*: Le radicalisme. Paris. 1957; a XX. századhoz: *Duveau* jelzett munkája, továbbá *Alfred Weber* és *Denis Huysman*: Tableau de la philosophie contemporaine. Fischbacher. 1957 adott tájékoztatást.

²² *Drieu*: i. m. 173. l.

²³ Eredetiben így hangzik:

„Je suis tombé par terre
Le nez dans le ruisseau
C'est la faute à Voltaire
C'est la faute à Rousseau”.

H. HARASZTI ÉVA:

Fasiszta irányzatok Angliában

1933-ban a nagytekintélyű labourista történész Cole-házaspár azt írta az angol fasizmusról, hogy az olyan mozgalmak sorozatában jelentkezik, amely inkább az opéra bouffe, mint komoly ellenforradalmi jelenség benyomását kelti.¹ Alighogy azonban ez a sommás, az angol fasizmus egészére jellemző, a kortársak és szemtanúk, valamint a visszatekintő memoáriródalom által helybenhagyott és megerősített ítéletük napvilágot látott, az angol fasiszta vezér, Sir Oswald Mosley 1932. október 1-én 32 taggal indított Brit Fasiszta Szövetsége (British Union of Fascists, a továbbiakban: BUF) hirtelenül, aránylag rövid idő alatt olyan tömegeket — 1934 derekán már 400 alapszervezete működött az országban, mintegy 20 000 taggal,² — vont búvkörébe, hogy rövid időre az arcokra fagyott a szatirikus mosoly, és döbbenet figyeltek fel Londonban a feketeingések masirozására. Igaz, hogy ez a döbbenet nem sokáig tartott: Mosley türelmetlenül erős diktatori hajlamai, önfetisizmusa, hatalomvágya, taktikai felkészületlensége és a BUF-gyűléseken bevezetett kegyetlenkedő durvaságok az adott lehetőségeknél gyorsabban járatták le az angol fasiszta mozgalmat.

Az 1934. június 7-én, a londoni Olympia Hallban tartott BUF nagygyűlés — amely a Mosley-mozgalom fordulópontjának tekinthető — egyik szemtanúja, a miniszterelnök parlamenti magántitkára a gyűlésen tapasztalt „külföldi utánzatú Anglia kellős közepére hozott kegyetlenkedések” láttán arra a következtetésre jutott, hogy „Mosley egy mániákus politikus és minden valamire való angol embernek szövetkezni kell, hogy eltiporja mozgalmát”.³ Ugyancsak ez időben maga a miniszterelnök, S. Baldwin is hasonlóképpen nyilatkozott egyik barátja előtt Mosleyről, „aki semmire sem lesz jó és aki miatt nem kell nyugtalankodnunk”.⁴ Arra azonban feltétlenül alkalmas volt a Brit Fasiszta Szövetség, hogy életközelségbe hozza és érzékeltesse a Németország felől közelgő veszélyt, a fasiszta diktatúrát, amelyre az angol Kommunista Párt már 1932-es XII. kongresszusától állandóan figyelmeztetett,⁵ és amelyet a Labour-párttól a konzervatívokig az angol politikai élet különböző színárnyalatai oly nehézkesen vettek tudomásul, pedig, mint ahogyan a modern Anglia kézikönyvének avatott történetírói megfogalmazták, „szemük előtt vetették el annak a fának magját, amely rövidesen sötét árnyékok vetett életükre”.⁶

A 20-as évek angliai fasiszta szervezeteit sem az ország határain belül, sem azon túl nem vették komolyan figyelembe: pszichopáták, elmebetegek vagy a társadalomba bizonyos csökkent képesség miatt beilleszkedni nem tudó emberek kisebb társulásainak tartották, amelyek elszigetelt és hatástalan jelenségek a nemzet életében. A korai jelentkezéseiket a történészek is inkább érdekes, mint szimptomatikus jelenségnek könyvelték el, noha kezdetlegesen átgondolt és kifejtett programjaik lényeges kellékül nem véletlenül került a munkásmozgalom-ellenesség és nem véletlenül kapcsolódott tevékenységük a konzervatív párt működéséhez.

Mussolini emlékeztetés római vonulása óta szervezkedtek az angol fasiszták. Legelső és legnagyobb, Brit Fasiszták elnevezésű mozgalmukat egy tábornagy unokája, Miss Rotha Lintorn-Orman indította meg 1923-ban, akit személy szerint pánikba ejtett a szocializmus és kommunizmus terjedése, és aki „The Patriot” c. lapban sorozatos felhí-

¹ G. D. H. Cole—M. Cole : The Intellizent Man's Review of Europe To-day. London, 1933. 586. l.

² M. Wharton : A Few Lost Causes. The Baldwin Age. Ed. by J. Raymond. London, 1960. 88. l.

³ Uo. 89. l.

⁴ Uo. 90. l.

⁵ Political Report to the Twelfth Congress of the Communist Party. 1932. nov. H. Pollitt : Selected Articles and Speeches. London, 1953. I. k. 89—90. l.

⁶ G. D. H. Cole—R. Postgate : The Common People, 1746—1946. London, 1946. 599. l.

vásokban toborzott híveket a British Fascisti-be, amely a „vörös forradalom” ellen szervezett erőt kívánt képviselni. Az időpont nem volt kedvezőtlen, 1924 januárjában lépett először az angol politikai élet előterébe: hivatalba a Labour-párt, amely a vidéki angol dzsentri és burzsoá családokban szinte egyértelműnek látszott a vagyon biztonságának megrendülésével és a „Vörös terror”-hoz vezető út kezdeteivel. Nem túlzás talán azt állítani, hogy a viktoriánus Anglia levegőjében élő vidéki felső- és középrétegeknek különösen idősőbb tagjai nem láttak lényeges különbséget Lenin és MacDonald között.⁷

A Brit Fasiszták főleg a vidéken élő birtokos nemesek, kisebb gyárosok, nyugalmazott katonatisztek és néhány anglikán egyházi csatlakozása révén rövidesen elég tőkével rendelkeztek ahhoz, hogy Londonban hivatalt állítsanak fel. 1924 nyarán már 100 000-re emelkedett a tagság száma, ennek mintegy egyhatoda nő volt.⁸ A mozgalom élén a Nagytanács állt, majd annak alá voltak rendelve hierarchikus rendszerben kisebb, félig-meddig katonai vezetési egységek. Szervezeti célkitűzésük az volt, hogy minden nagyobb helységben létrehozzák a Brit Fasiszták egységét, különösen autós, motorbiciklis és biciklis őrzőjáratok felállítására törekedtek. Bár tagadták, a szervezkedés olasz mintára történt, elvi álláspontot és kidolgozott politikát azonban Mussolinótól nem nyerhettek, hiszen ő maga szinte program nélkül lépett fel, s eleinte az volt a meggyőződése, hogy a „fasizmus nem exportcikk”, s maga is meglepődött, amikor más országok fasiszta mozgalmai tőle vártak kezdeményezést. A Brit Fasiszták a királyt és parlamentet kívánták megvédelmezni a kommunizmustól, szocializmustól, anarchizmustól, szakszervezkedéstől, ateizmustól, mi több, a szabadszerelémtől, mindezeket egy zavaros konglomerátumban olybá tekintették, amelyek a brit koronát és alkotmányt veszélyeztetik. „Nem politikai” szervezetnek vallották magukat, a gyakorlatban azonban a konzervatív párt tartalékseregét képezték. Konzervatív politikai ülések „rendje” felett őrködtek,⁹ egy konzervatív képviselő Nagytanácsuk tagja lett. A londoni szervezetet R. G. D. Blakeney nevezetű (1922-ig az Egyiptomi Állami Vasutak vezetője volt) érkező dandárparancsnok tartotta kézben, aki számos magasbeosztású katonatisztre bízta a vidéki fasiszta osztagok vezetését.

Közvetlen „szociális” programot lapjuk, „The British Fascist Bulletin” körvonalazott: a munkanélküliséget (ekkor kb. 1 millió a munkanélküli) a jövedelmi adó csökkentésével, ezáltal az előkelőbbeknek több szolgáló felfogadásának a lehetőségével vélte megoldani. A magánvállalkozásokat támogatta, mert ha a kapitalizmus nem eltörlik — mint írta a lap —, nem lesz tüke és elhal az ipar. Blakeney maga 1925-ben kifejtette, hogy „a világot egy nemzetközi banda akarja kormányozni és a kommunizmust a nemzetközi zsidóság vezeti”. Megbizottját a fasizmus tanulmányozása céljából Olaszországba küldte. Fő propagandistájuk, a londoni tanító, E. G. Mandeville Roe könyvet írt Mussoliniról és hatalmi politikájáról. Az erős szervezethez való törekvés önmagában határozatlan cél és program híján nem volt elegendő. A Brit Fasiszta Szövetség már ekkor több apró mozgalomra — a Brit Birodalmi Fasisztákra, a Fasiszta Ligára és a Fasiszta Mozgalomra — bomlott.

Az eredeti Brit Fasiszták szervezete számára az 1926-os általános sztrájk ígért zett „nagy lehetőség”-nek. Nagytanácsuk hivatkozva nem létező egy milliós társaságukra, felajánlotta szolgálatait Joynson-Hicks belügyminiszternek, aki tudvalevően erős rendőri-katonai előkészületeket tett a bekövetkező harcra.¹⁰ A kormány azonban csak akkor fogadta volna el a fasiszták segítségét, ha a mozgalom lemond a fasiszta elnevezésről és félig katonai szervezeti formáiról. Bár Blakeney és hívei ebbe beleegyeztek volna, a fasiszta Nagytanács tagsága leszavazta őket, erre azután ők megváltak a mozgalomtól és Miss Lintorn-Orman ismét kezébe vette az irányítást. Az általános sztrájk letörésében mégis részt vettek az angol fasiszták, noha nem szervezett egységekben. Egyes embereik fontos szolgálatokat tettek az Ellátást Biztosító Szervezetben (a tőkések, politikusok és katonák által a munkások ellen létrehozott nagyszabású sztrájkító szervezetben), különösen a cambridgei gázművek szolgálatai folyamatosságának biztosításában.¹¹

Blakeney távoztával, amely maga után vonta a mozgalom katonai klikkjének visszavonulását, a Brit Fasiszták szervezete olyan fővárosi jelentéktelen zuggpárttá zsugorodott, amelynek fő tevékenysége a kommunista gyűlések megzavarásában merült ki. Jelentékenyebb utolsó szereplésük 1926 őszén egy „hazafias” konzervatív gyűlés támogatásában jelentkezett, amikor is 600 fasiszta „testőr” fasiszta emblémával ékeskedő lobo-

⁷ C. Cross : The Fascists in Britain. London, 1961. 58. l.

⁸ Wharton : i. m. 86. l.

⁹ Egy konzervatív éjszakai londoni gyűlésen (1924. okt. 22.) működött közre mint fasiszta diák a későbbi hírhedt Lord Haw-Haw, William Joyce.

¹⁰ Jemnitz János : Az 1926. évi angol általános sztrájk előzményeiről. Bpest, 1961. 42. l.

¹¹ Cross : i. m. 61. l.

gókkal parádézott. Új lapjukban, a „British Lion”-ban az alapító hölgy hiába kísérletezett új jelszavakkal, s a „lagymatag” konzervatívizmussal szemben a „brit fajtát megtisztító” ígéretekkel, egzaltált nőhívein túl számottevőbb sikerre nem számíthatott. A mozgalom 1925-ös 6848 font bevétele 1928-ra 604 fontra, majd azt követően évi 400 fontra csökkent, Mosley posszibilisabb szervezetének 1932-ben történt megalakulása pedig megadta a Brit Fasiszták Mozgalmának a kegyelemdőfést, használhatóbb hivatalnokait Mosley alkalmazta, s a kis fasiszták többségét a hatalom elnyerését célzó „konstruktívabb” programjával elhódította.

Míg a Brit Fasiszták előkészítették a talajt Mosley számára, az 1929-ben A. Leese által alapított Birodalmi Fasiszta Liga (Imperial Fascist League) Mosley idejében disszidens fasiszta csoportozatot képezett, amely nem erősítette, hanem megosztotta az angol fasizmus erőit. Bár Leese szervezetének taglétszáma soha nem haladta meg a 200 főt (Leese ugyan kijelentette, hogy sokkal több követője lenne, de ő a jellem arisztokratáit kívánja képviselni), programjában és módszereiben közelebb állt a nácizmushoz, mint bármelyik más angol fasiszta vezér.¹² Leese, a stamfordi állatorvos 1924-ben csatlakozott a Brit Fasisztákhoz és megszervezte a helyi csoportot. A stamfordiak voltak az elsők Angliában, akik fekete inget viseltek és akik részt vettek — megszegve a Brit Fasiszták egyik kardinális elvét — a választási küzdelemben 1924-ben a Labour-párt, s 1927-ben a konzervatív és Labour-párti jelölttel szemben. Jelöltjük, H. Simpson mindkét alkalommal befutott. (Ő volt az egyetlen fasiszta, akit a 20-as és 30-as években megválasztottak.) Leese csakhamar szűknek találta a stamfordi kereteket, 1927-ben a fővárosba költözött, ahol élete hátralevő részét a fasizmusnak „szentelte”. Birodalmi Fasiszta Ligáját 12 emberrel indította, s bár a tagság mindvégig nevelésesen kicsi volt és Mosley fellépte után állandóan hullámzott, az „eszme”, amit a vezetőség képviselt, egyáltalán nem volt az. A Birodalmi Fasiszta Liga 1929-es vázlatos programja a következőképpen hangzott: 1. El kell ismerni a politikai demokrácia elhibázottságát. 2. Meg kell alakítani az új uralkodó castát. 3. Korporációs államba kell szervezni az ipart és kereskedelmet, a törvényhozókat nem helyi, hanem iparágak szerinti választókeretek alapján kell megválasztani. Jelszavuk az volt, hogy „bojkottálni kell a titkos választást”, és tagjaik valamennyi politikai párt gyűléseit állandóan zavarták. Néhány hónap múltán koncentrált támadásba kezdtek a zsidók ellen és kidolgozták faji tételeiket. 1931-ben Leese mély sajnálattal jelentette ki, hogy Mussolini is zsidó befolyás alá került. „The Fascist” elnevezésű lapjuk a náci „Der Stürmer” című újság erős hatását tükrözte. Leese elsőként egyesítette Angliában az antiszemitizmust a fasizmussal, mint összefüggő doktrínát.¹³ Már 1935-ben a megoldást a zsidók gázkamrákban történő kiirtásában¹⁴ vagy Madagaszkárba való kitelepítésükben látta. Rőpirataiban állandóan a „zsidóveszélyt” emlegette, 3 millióra becsülte az angliai zsidók számát, holott a valóságban jóval félmillió alatt volt. Azon túl, hogy a rituális gyilkosságok különböző válfajairól szóló mende-mondákat propagálta lapjában, folyamatosan közölte a parlamentben, kormányzatban, üzleti életben, nagyiparban és az arisztokrácia soraiban faji alapon általa zsidóknak értékelt egyének neveit.

Leese és az 1932-ben alakult BUF, a Mosley-szervezet között állandó harc dúlt. Ennek az volt a magyarázata, hogy Leese volt Mosley számára a fasiszta mozgalmon belül a legveszélyesebb ellenfél, ezen túl Leese sokkal korábban folyamodott a durva módszerekhez és gátlástalan antiszemitizmushoz, mint Mosley, aki mindkettőt bizonyos fontolgatás után alkalmazta, s így, amikor még nem volt inyére Mosleynak, Leese bandájával azonosították a BUF-ot, annál is inkább, mert a két szervezet egyenruháját alig lehetett egymástól megkülönböztetni. Leese a Mosley-szervezetet „kóser fasizmus”-nak nevezte, mivel Mosley feleségének egyik nagyatyja félzsidónak született. A Leese- és Mosley-szervezet között az ellentét többiben is botrányos veredésekben nyilvánult meg, míg a BUF 1933-ban arra az „elvi” álláspontra helyezkedett, hogy a disszidens fasiszta csoportokról nem vesz tudomást. Ezt megtehetette, minthogy a Brit Fasiszták és Birodalmi Fasiszták tagságának javarészét, mint a legerősebb fasiszta szervezet, felszívta.¹⁵

¹² Életrajzára ld.: *Cross*: i. m. 63. l.

¹³ Az antiszemitizmusnak nem volt Angliában sem társadalmi gyökere, sem kidolgozott irodalma 1919-ig. Ekkor egy admirális fia, H. H. Beamish nevű rodéziai „The Britons” címmel Londonban antiszemita társaságot alapított. Konceptióját egy világszerte ismert antiszemita „The Protocols of the Learned Elders of Zion” c. könyvből kölcsönözte, a mely első ízben 1905-ben Szentpétervárott jelent meg, angolul 1923-ban és 1932-ben „The Britons” adta ki.

¹⁴ *Cross*: i. m. 153. l.

¹⁵ Leese és szervezete 1940-ig tövénnyekedett. Külpolitikai ítéletei is végletesek voltak. Helytelenítette Abesszinia lerohanását azon az alapon, hogy az zsidó összeesküvés. Teljesen Franco mellé állt, de bizonyos zsidó befolyást sejtített a falangisták sorában. Fenntartás nélkül dicsőítette Hitlerrel. A 30-as évek közepén a rituális gyilkosságokról írt cikkei miatt perbehozták és 6 havi börtönrre ítélték. Leese utóbb a rituális gyilkosságokról írt tételeit könyv formában kiegészítve közreadta, amiért nem folyt ellene eljárás. A háború kitörése után Leese hívei megtagadták a katonai

Miben állt a BUF, illetve Mosley viszonylagos és igen átmeneti ereje, melyek ténykedésének főbb állomásai és mi okozta mozgalma gyors hanyatlását?

Sir Oswald Mosley fasiszta vezetőként való fellépése kezdeti fókán teljesen új lehet adott a mozgalom társadalmi megítélésének. Politikai vezető szerepre való kétség-telen – bár tévutakra, sőt utóbb mániakusságba vesző – adottságai, vagyoni helyzete, előkelő származása, kitűnő társadalmi összeköttetései és a világgazdasági válság idején, majd követően a nehézségekkel viaskodó uralkodó pártokat részben jogosan bíráló magatartása, majd a „tetteket” sürgető „Új Párt”-jának megalapítása a kispolgári rétegeken és az ifjúságon túl – amelynek megnyerésére, mint száz esztendővel korábban Disraeli, nagy súlyt fektetett – a konzervatív párttal szemben elégedetlen konzervatív vidéki és fővárosi rétegeket, a nagyipar, a fináncotke és sajtó egy-két fejedelmét, politikailag képzetlenebb értelmiségieket, sőt átmenetileg befolyásos politikusokat, mint bizonyos mértékig Lloyd George-ot is támogatói közé sorozhatott.

Az arisztokráta Mosley lényegesebb politikai szereplése 1924-ben a Labour-párthoz való csatlakozással kezdődött. Ott igen kedvező fogadtatást talált a párt parlamenti vezetőinél – különösen MacDonalddal és Hendersonnal – és egyszerű tagjai többségénél. Országos körútja során és a számára rendezett fővárosi gyűlésen a párttagok ünnepelelték, s a beavatottak egy része nagy sikert jövendölt számára a párton belüli ranglétrán.¹⁶ Az ILP gyakorlati és nagyrészt Keynes gazdaságpolitikai vonalát követve az állandó munkanélküliség és a fő nemzeti iparágak stagnálása kérdéseinek megoldására az ortodox gazdaságpolitikát sürgető és kivitelező Snowdennel ellentétben, viszont A. J. Cooknak, a Bányászság Szövetség főtitkárnak támogatását és J. Stracheynek, a Labour-párthoz átállt volt ultra-torynak, „The Miner” c. lap szerkesztőjének együttműködését megnyerve, Mosley 1925–1928-ig olyan programot dolgozott ki, amely a többi között magában foglalta a hitelügyletek és pénzforgalom állami ellenőrzését és a bankok államosítását. Mosley Stracheyval 1925-ben együtt dolgozva először „Birmingham Proposals” címmel az ILP évi konferenciája által jóváhagyva, majd „Revolution by Reason” c. röpiratban – amelyet később Strachey hasonló címmel könyvvé bővített ki – öntötte formába eszméit. Ezek a munkanélküliség és az export-iparágak kérdésének megoldására a keynesi orvosságot javallták: a belső vásárlóerő növelését, a pénzkibocsátás ütemének összekapcsolását a termeléssel, megteremtve a fő iparágak területén a „nemzeti korporációk” felállításának követelésével. A „Revolution by Reason” nagy vonásokban tartalmazta azt a gazdaságpolitikai programot, amelyet Mosley mint fasiszta vezér körvonalazott.¹⁷ Hogyan kísérelte meg programját hatékonytá tenni, egyáltalán milyen platformról hirdethette meg?

A párton belül a kezdeti rokonszenvet követte a közép és a jobboldal jelentősebb képviselőinek, köztük Bevinnek és másoknak, személye iránt megnyilvánuló bizalmatlansága, amelyet egyaránt táplált Mosley magatartása az általános sztrájk idején, kapcsolata Cookkal és szövetsége a baloldallal, valamint kiegyensúlyozatlan parlamenti szereplése, egyéni viselkedése és a nyilvános pártgyűléseken kifejezésre jutó érzelmeskedő demagógiája. Ennek ellenére a párt parlamenti vezetési és sorkatonái előtt továbbra is népszerű maradt, Henderson, MacDonald és közte baráti szálak szövődtek, kapcsolata sokáig a bányászokkal volt a legszorosabb és a legzavartalanabb. Béresökken-tésük ellen folytatott hosszú és szerencsétlen kimenetelű harcukban melléjük állt, elnyerve Cook tisztelő értékelését, gyűléseiken – főleg Durhamban – feleséggel együtt a legnépszerűbb szónokká vált.¹⁸ Az 1926-os Labour-párti konferencián felszólalva visszautasította a párt Végrehajtó Bizottságának és a Szakszervezeti Főtanácsnak azt a javaslatát, amely rokonszenv hangoztatáson túl semmit nem ígért a bányászoknak. Mosley felhívá-

szolgálatot, Leese 1940 novemberében történt elfogatásáig bujkált. 1943-ban betegség ürügyén szabadult. Elsőként tért vissza a fasiszta politikához. A győzelem napját „The Jewish War of Survival” c. könyve megjelenítésével ünnepelte, amelyben kifejtette, hogy Hitler bukása a zsidók és szabadkőművesek győzelmével egyenlő, de egy határozott antiszemita politikával még mindig célhoz érhetnek. 1956-ban bekövetkezett haláláig hirdette ígét a ha ontá megjelenő „Ghotic Ripple” c. közleményeiben. Hatására barátja és utóda, a ma napszáz is botrányosan szereplő fasiszta Colin Jordan az 1950-es évek elején megalapította a Birminghami Nacionalista Clubot, majd 1958-tól Londonban ténykedve a Fehér Védelmi Ligát, amely 1960-ban a Nemzeti Munkás Párttal egyesítve megalakította a Brit Nemzeti Pártot. Ez árja propagandát folytat a zsidók, nyugat-indiaiak és afrikaiak ellen. *Cross* : i. m. 199. l. 1962 nyarán Hitler születésnapját ünnepelelték a Trafalgar-téren. *The Economist*, 1962. júl. 7.

¹⁶ Mosley fogadtatása és az elkövetkezendő években gyors sikere a Labour-párthban megbotránkozottatta a szociáldemokrata Vorwärts londoni tudósítóját, az élesszemű E. Wertheimert, aki hiányolta az angol Labour-párthban az osztályharcos személet és pártfegyelmet. „Portrait of the Labour-Party”, 1929. *Cross* : i. m. 19–20. l.

¹⁷ A keynesi gazdaságpolitikai elmélet alkalmas volt arra, hogy megfelelő körülmények között a fasiszmus eszköze legyen. Ld. erre: *Művészet* A. : A polgári közgazdaságtan főbb irányzatai a marxizmus létrejötte után. Bpest. 1930. 248. l.

¹⁸ Mosley később azt állította, hogy a durhami bányászok zászlós, rezesbandás felvonulása adta az ötletet számára a 30-as évekbeli fasiszta felvonulásaikra. *Cross* : i. m. 26. l.

sával az egész munkásmozgalomhoz fordult, hogy „teljes politikai és ipari erejét vesse latba a bányászok érdekében”, s bár több jelentős személy támogatta Mosleyt, a Végrehajtó Bizottság eredeti javaslata győzött. 1926-ban került be Mosley az alsóházba, mint Labour-párti képviselő, s megválasztását a konzervatívok éles gúny-kampánya kísérte.¹⁹ 1927-ben főleg a bányászok támogatása révén a Végrehajtó Bizottságnak lett a tagja, — igen nagy eredmény volt egy olyan ember számára, aki mindössze hároméves tagságra tekinthetett vissza. 1928-ban ismét megválasztották e tisztségre. Ebben az évben, szorosán együttműködve MacDonalddal a Végrehajtó Bizottság nemzetközi albizottságában, utazásokat tett Indiában és az Egyesült Államokban, majd vendégül látva MacDonaldet, a Mosley-házaspár végigutazta Európát. A barátság szálai oly mély gyökert eresztettek, hogy MacDonald őt akarta jelölni a párt vezetőjéül, ennek azonban határozottan ellenállt Citrine, a Szakszervezeti Főtanács főtitkára.

Mint ismeretes, a Labour-párt 1929-ben nagy győzelemmel, a munkanélküliség kérdése megoldásának ígéretével, az alsóház legnagyobb pártjaként futott be. Mosley 7 500 szavazattal biztosan nyerte el mandátumát. Sokan és komolyan gondoltak arra ez időben, hogy Mosley lesz az új Labour-kormány külügyminisztere, sokan és komolyan gondolták utólag, hogy ha ez bekövetkezik, és Mosley szerepet kap az 1931-es Nemzeti Kormányban is, útja nem torkollik a fasizmusba.

Mosley, mint tárcanélküli miniszter fontos beosztást nyert a munkanélküliség kérdésének megoldására felállított ötös bizottságban, s rövidesen reá hárult a probléma teljes felgöngyölítése. Mosley hamar átlátta, hogy ez a kérdés csak a nemzet gazdasági életének lényeges átállítása alapján rendezhető. Két titkára segítségével, G. Lansburynek a közreműködésével és Keynes tanácsaival egy huszonöt oldalas tervezetet készített, amely „Mosley Memorandum” címmel került a kabinet elé 1930 januárjában, s amely lényegében előző általános gazdasági programját ismételte meg, a kérdés megoldását az adott kapitalista keretben, azon belül azonban a legésszerűbb, az ILP szocialistái által is körvonalazott javaslatokkal szorgalmazta. E javaslatok szerzeteivel itt nem foglalkozhatunk, elég annyi, hogy a Labour-párt történetírója, Cole szerint Mosleynek a fővonalakban igaza volt, az angol fasizmus történetírója szerint pedig egy rátermettebb kormány éppen úgy kivitelezhette volna e tervet, mint Rooseveltné néhány évvel utóbb híres „New Deal”-jét. Az angol kabinet azonban Lansbury és MacDonald határozatlansága ellenére elvetette a javaslatot. Ezt követte Mosley lemondása és elhatározása, hogy terve — amelyen úgy érezte, presztízse áll, vagy bukik, és amely a növekvő munkanélküliség és gazdasági válság idején objektíve fontos és sorsát sokak által figyelt manifesztumává vált — megvalósítását a Labour-párt és alsóház támogatása révén biztosítja. Mosley óriási sikert aratott manifesztumának szóbeli előadásával, mind a parlamenti Labour-párt e célra összehívott ülésén, mind az alsóházban a konzervatívok és liberálisok, valamint saját párhívei soraiban, mint a Labour-párt 1930. évi konferenciáján.²⁰ Amikor azonban szavazásra vagy döntésre került a sor, taktikai, pártpolitikai okokból (a Mosley mellé állás a MacDonald-kormány diszkreditálását jelentette volna) vagy sokaknál a Mosley személye iránti bizalmatlanságból, manifesztumát elvetették. Arra azonban jó volt, hogy egyrészt az alsó pártkáderekben ismét megszilárdítsa befolyását, amelynek révén visszanyerte 1929-ben elvesztett helyét a Végrehajtó Bizottságban, másrészt, hogy a konzervatív párt gazdaságpolitikájának megújulásáért küzdő fiatal, részben szintén keynesi elveket valló konzervatív csoport egyes tagjait (Boothby, Stanley, Macmillan) átmenetileg maga mellé állítsa. Mosleynek ez azonban nem volt elegendő, egyre jobban meggyökeresedett benne régi eszméje: az öreg politikai pártok helyett új, életerős mozgalmat kell életre hívni, amely az országot megmenti a hanyatlástól.

Az elgondolást gyors tett követte, a Mosley-házaspár körül kialakult mintegy 50 főnyi, kevés konzervatívból, számos ILP tagból, Labour-párti értelmiségből álló parlamenti csoportból néhányan hajlandók voltak Mosleyt „Új Párt”-ja (New Party) alakításában is követni. Hogy csak ennyien álltak mellé, s a kevés közül is rövidesen útjára hagyták, az avval a ténnyel magyarázható, hogy Mosley nagy gyorsasággal és minden kétséget

¹⁹ A konzervatív sajtó s a konzervatív vezér S. Baldwin is igyekezett őt neveltségessé tenni, végül Mosley apja is támadást intézett ellene a Daily Express-ben: „Fiam, szájában aranykanállal jött a világra. száz fontba került a világrahozatala. A gazdag földből élésködött, életében egy teljes napot soha nem dolgozott... Saját és felesége családjá révén óriási a jövedelme... Ha a munkásság egy ilyen képtelenséget bevesz — irta —, kár értük. Honnan tudhat a fiam bármit is róluk?” *Cross* : i. m. 27. l.

²⁰ Ez volt Mosley „szocialista” karrierjének tetőfoka. *Cross* : i. m. 40. l. — Mosley 1961-ben megjelent könyvében írja, hogy akkor Bernard Shaw is azt a tanácsot adta neki, maradjon a Labour Pártnban, mert ő lesz MacDonald utóda. Az akkori idők egyik, Mosley szerint legnagyobb labourista újságírója J. Scanlon „The Decline and Fall of the Labour Party” c. művében az 1930-as konferenciáról szintén azt írta, hogy MacDonald után Mosley a legnépszerűbb ember, s ő lesz a pártvezér. *Mosley* : Right or Wrong. London, 1961. 263—264. l.

kizáróan haladt a fasiszta pártszervezeti formák kialakítása felé. Bevan, aki csodálta Mosley politikai képességeit, kijelentette, hogy bár ismeri a munkáspárt hibáit és veszélyeit, nem áll más párt oldalára, mert ez a párt tanította és nevelte a munkásság millióit. És honnan is venné az új mozgalom az irányítást és a pénzt? Az csak a fasiszmusba torkolthat.²¹ És hiába hirdetett „Nemzeti Politikájá”-ban („A National Policy”) az ország válságából kivezető látszólag ésszerű, a tanácstalan konzervatív és Labour-párti programoknál mindenképp alkalmasabb, a közmunkálatokat és jobb pénzügyi politikát sürgető programot Mosley, amelynek révén úgy tűnt, mintha balra szakadna le a Labour-párttól, olyan, a kontinensen létrejött „modern mozgalmakkal” való összehasonlításban találta koncepcióját, hogy élesszemű kritikusaikat a még hatalomra nem került Hitlerre emlékeztette.²²

Az „Új Párt” szervezeti beindítását követően kizárták Mosleyt és csekély párhívót a Labour-pártból, országos toborzó útjukon a munkásmozgalom arisztokrata árulóinak, a munkásmozgalom megbontóinak bélyegezték őket és, amikor Mosley az egyik pótválasztáson, mint New Party vezérjelölt megosztotta a Labour szavazatokat, aminek következtében a konzervatív jelölt futott be, alig tudta elkerülni a testi bántalmazást. Ekkor mondta Mosley a dühös arcokra tekintve, hogy „íme ez az a tömeg, amely a háború óta mindent és mindenütt megakadályozott Angliában, hogy tetteket véghezvigyen”. Strachey szerint Mosley ekkor vált véglegesen fasisztává.

Mosley rövidesen beindította az „Új Párt” ifjúsági mozgalmát, azon belül klubokat állított fel Londonban és más városokban, az Ipar és Kereskedelem Országos Tanácsa elnökének, a későbbi lord Nuffieldnek jelentős pénzadománya segítségével. Ezekben az ifjúság politikai képzése mellett boxolás és vívás révén fizikai erejük fejlesztésére törekedtek. Megszervezték a mozgalom programját védelmező ifjú testőrséget, avval a szerepkörrel, hogy az „Új Párt” gyűléseken rendet tartson és kommunista felkelés esetén — amire Mosley 1931-ben gondolt — a fennálló rendet védelmezze. Mosley ekkori megállapítása szerint nem lesz szükség botra, késre vagy bombára, „bízunk a jó öreg angol ökölben”. A híres zsidó boxbajnok, Mosley híve, „Kid” Lewis által kiképzett mintegy százfőnyi mosleyista „ökölfiúk”-at először 1931 nyarán vetették be az „Új Párt” vidéki gyűlésein a kommunisták és Labour-párti munkások ellen.

Az „Új Párt” néhány értelmiségi tetszését is megnyerte. Közülük jelentősebb személy volt H. Nicolson, aki 1931 októberében megindította a párt „Action” c. hetilapját.

Eközben a Labour-párt gazdaságpolitikája nehéz helyzetbe juttatta az országot; a párton belül a szakszervezeti vezetőség, különösen Citrine és Bevin, élesen bírálta Snowden deflációs politikáját és a munkanélküli segélyek megvonását. A kabinetben kialakult éles válságos helyzetből MacDonald a pártvezetőség legnagobb meglepetésére a konzervatívokkal és liberálisokkal koalícióra lépő Nemzeti Kormány felállításának eszméjével állt elő, és a választásokon a koalíció megerősítést is nyert. Mosley Chamberlainhez közelítve megkísérelte felvetni előtte „Új Párt”-i jelöltjeinek indítását a munkáspárti választó körzetekben konzervatív támogatással, de nyers elutasításra talált. Az „Új Párt” 24 képviselőjelöltjéből egy sem futott be, de Mosley azzal vigasztalta híveit, hogy valamennyi ország „modern mozgalma” kezdetben még nagyobb vereséget szenvedett. Mosley MacDonald arra irányuló közeledését, hogy a Nemzeti Kormányt támogassa, visszautasítva, „a modern mozgalmak” tanulmányozására Olaszországba és Németországba utazott.

Mosley belső fasizálódási folyamata ezzel befejeződött. Mussolinival, a náci vezetőkkel és Hitlerrel 1932 és 36 között ismételt találkozásai után egyik büvöletből a másikba esett. A döntő hatást Mussolini tette rá,²³ akiben viszont Mosley léte és koncepciója megerősítette azt a kialakuló felismerését, hogy a „huszadik század a fasiszmus százada lesz”, és hogy a fasiszmus nemcsak Olaszországon belül valósítható meg.

Első olaszországi útjáról visszatérve Mosley 1932 nyarán megindította a BUF, a fasiszta hatalom elnyerését célzó új politikai mozgalom szervezését.

Mosley személye és útja egyrészt azért kerül előtérbe az angol fasiszmus tárgyalása során, mivel elsősorban az ő óriási vagyona tette lehetővé az angol fasiszta mozgalomnak mint mozgalomnak a megindulását,²⁴ másrészt, mivel Angliában a fasiszmus elleni harc főleg a Mosley-szervezet elleni harc formáját öltötte.

Módszereinek, nagyobb eseményeinek, támogatóinak és hanyatlása okainak összefoglalásán túl nincs értelme annak, hogy foglalkozzunk a Mosley-mozgalomnak a krimi-

²¹ J. Lee: Tomorrow is a New Day. London, 1941. Cross: i. m. 42—43. l.

²² B. Webb részletes összehasonlítást tett Hitler és Mosley között, s arra a megállapításra jutott, hogy alkatilag nem lesz alkalmas az általa áhitott szerepkörre. Cross: i. m. 45. l.

²³ Mussoliniról kialakított képét Mosley a háború után sem revideálta. Mosley: i. m. 171. l.

²⁴ Ld. I. Todd ismertetését Cross könyvéről. Labour Monthly, 1962. máj.

nológia határait súroló részleteivel, mivel igen rövid korszaka után nem volt hatóerő az ország társadalmi politikai életében, s mivel aprólékos leírását nyújtja a közelmúltban megjelent liberális szemléletű angol munka.²⁵

Ez a munka túlzott jelentőséget tulajdonít a mozgalom helyi, mondhatni területi, rövid életű sikereiben és a bukásban egyaránt a BUF külsőségeinek és módszereinek. Tény az, hogy ezek mindkettőben lényeges szerepet játszottak, de mint a későbbiekben vázlatos elemzéssel kívánjuk megmutatni, nem döntötték el az angliai fasiszta mozgalom sorsát.

A BUF megindításával Mosley olyan erős fasiszta szervezetet akart létrehozni, amely megfelelő emberek, osztagok kiképzésével, fővárosi és vidéki tömeggyűlések rendezésével és az ellenfelek erőszakos felreállításával a hatalom átvételét készíti elő. Ezt a célkitűzést azonban nem tudták következetesen fenntartani, a szervezet az évek során teljesen elbürokratizálódott, önoélvává vált és eltekintve az objektív körülményektől, önnön hatalmi tébolyába és erőszakcselekedeteibe fulladt, tükrözve a vezér útját, aki Mussolininál és Hitlernél átfogóbb belpolitikai koncepcióval indult, eleinte alkalmasabb volt elvi tételek alkalmazására és aktuális kérdések megoldására, utóbb azonban a BUF fasiszta szervezeti felépítésének és saját hajlamainak következtében olyan diktátorral alakult, aki vitathatatlan tények tagadásával, taktikai érzék és judicium híján, kritikát nem tűrve, hízelt és istentést melengetve, mindenről maga döntött, s a párt tagjainak csak egy kötelességük maradt, hogy a vezért híven kövessék.

A BUF kicsinyített fasiszta államszervezet volt, az alsóbb, körzeti vagy egység vezetőik mindmennyi apró mosleyk, akik a maguk területén korlátlan hatalommal rendelkeztek. A vezér személye körül motorbiciklis, valamint a fasiszta gyűlések zavartalanására gyalogos fasiszta védőrséget, az ún. Feketeingeseket (Blackshirt) szerveztek, akiket hosszabb távra drótfüggönnyel védett fekete autóbuszokon szállítottak a brutalitásairól egyre hírhedtebbé váló fasiszta gyűlésekre. A Blackshirtök számára Mosley 1933 őszén egy ötezer férőhelyes, utóbb Fekete Háznak keresztelt épületet vásárolt; ez lett 1935 végéig a BUF főhadiszállása; itt képezték ki az új rekrutákat, itt lakott a BUF fizetett különítménye, többszáz Blackshirt számára a Fekete Ház nyújtott lehetőséget sport- és társadalmi életre, a pincékben pedig néhány ellenfelük vagy saját engedetlen híveik megkínzására. Amikor anyagi okok miatt 1935-ben bezárta kapuit a Black House, és a fizetést húzó Feketeingesek száma az eredetinek 20%-ára csökkent, a katonai jellegét felváltotta a központosított hivatali, politikai propaganda-munka; a szervezet nevét is 1936-tól British Union of Fascist and National Socialist-ra, rövid alakban British Union (BU)-ra változtatták, s ekkor, minthogy az inspiráció főleg Németországból jött, — bár Mosley utóljára 1936-ban találkozott Hitlerrel, — mozgalmukat a részben lejáratott fasizmus helyett félsikerült taktikázásból nemzeti szocializmusnak nevezték. Ekkor vezették be nagyrészt London zsidó-negyedeiben történő pogrom-szerű kivonulásaira az SS-ekéhez hasonló egyenruha viseletét.

A BUF-nak 1934 közepéig, az Olympia Hall-i nagygyűlésig, viszonylag rövid idő alatt gyorsan szaporodott a tagsága; különböző források 17—35 ezerre becsülik az ekkori taglétszámot. E gyűlést követően, s különösen 1934 őszétől, midőn Mosley programjába illesztette az antiszemitizmust, állandó harcot kellett folytatniuk azért, hogy a leszakadók helyére új rétegek támogatását nyerjék el. 1938-ban az aktív létszám csupán 3 ezer, 1940-ben a mozgalom végén kb. ezer volt a letartóztatott BUF-tagok száma, s ez nagyjából megegyezett a teljes aktív létszámmal. Milyen rétegek csatlakoztak a BUF-hoz kezdetben, melyek tartottak ki, melyek szakadtak le és 1934 után milyen társadalmi csoportok megnyerésére törekedtek?

A Mosley-házaspár körül felsorakozott alapító csoporton túl a mozgalom főtámaszát a rövidesen feállított Feketeingesek alakulataiban lelta. Ezeknek kisebb része bűnöző, szadista típusú egyén volt, nagyobb része az a fajta kispolgári elem (kereskedősegőd, kiskereskedő, biztosítási ügynök, kistsztviselő), amelyik utálta a kapitalistákat, félt a szocializmustól, nem túl okos, de képes bizonyos szolgálatra és hűségre, nem veti meg a kommunizisták és zsidók ellen irányuló „jó” verekedéseket és ugyanakkor társadalmi helyzete biztonságának feláldozása nélkül vehetett részt egy olyan mozgalomban, amelyik számára pillanatnyi, kevés anyagi előnyt, annál több ígéretet, kalandot, társaságot, keretet és „eszmét” adott. A Feketeingesek egy másik kisebb csoportja — főleg a vezetők — az értelmiségiekből tevődött, akik a BUF fegyelmében és szervezetében, módszereiben és a

²⁵ C. Cross: *The Fascists in Britain*, 212. I. Azon túl, hogy történelmietlen szemlélettel sajnálkozik Mosley fasizálásán, mert szerinte akár a Labour-pártban, akár a konzervatív pártban korának egyik kiemelkedő politikusa lett volna, a azon túl, hogy szűkségtelenül kapcsolja össze Anglián belül a fasizmus és kommunizmus erejét és szervezeti formáit, leíró jellegű munkája kielégítő képet ad az angliai fasizmusról.

Mosley-kultuszban csupán a végcélhoz vezető utat látták, s akiknek szerepköre a Mosley könyveiben és eszméi megfogalmazásában való segédkezés, az egyetemisták szervezése, a vidéki fasiszta klubok patronálása és ellenőrzése, a szónoklatok megtartása volt. Ezeknek az értelmiségieknek nagy része rövidebb vagy hosszabb idő után jobbra vagy balra levált a mozgalomról, a Mosley-kultusz növekedése s a mozgalom elbürokratizálódása egyre kevesebb lehetőséget adott egyéni ambícióiknak. E típusnak egyik szélsőséges példánya volt W. Joyce (lord Haw-Haw), aki a háború kitörésekor Németországba szökött és felajánlotta szolgálatait Hitlernek, a másik A. K. Chesterton, Mosley egykori vagy rajongója, aki brit birodalmi patriotizmusból azonnal katonai szolgálatra jelentkezett.

Hitler hatalomrajutása után Mosley az ország egyik legfoglaltabb politikusa lett, hetente két – három négyülést tartott, gyorsabb eredményekre számított, mint Hitler, ő és mozgalma a fővárosi napilapok érdeklődésének középpontjában álltak. Ez időben Mosley nagy súlyt fektetett arra, hogy eszméit előkelő intellektuális és politikai körökben terjessze és a konzervatív pártból toborozzon híveket. Híresek voltak a Friend's Meeting Houseben tartott, a kormányzás „modern módszereit” megvitató ülések, — amelyeken L. George elnökölt, s ILP tagok a Feketeingésekkel együtt segédkeztek — és a Mosley által adott magánvacsorák. Ezek előzték meg az 1934-ben Január Club fedőnév alatt indított fasiszta értelmiségi-politikai szervezetet, amely kétszáz befolyásos személyi támogatását nyerte el, s amelyről Sir Charles Petrie másfél évtized múltán így nyilatkozott: „Nem kevésbé jelentős, csodálatos, bár átmeneti eredménye volt a baldwinizmus elleni reakciónak a fasizmus feltámadása. Igaz az, hogy ugyan kevés jelentékeny ember csatlakozott ténylegesen Sir Oswald Mosleyhez, de elég nagy számmal rokonszenveztek vele, amit a Január Club tagsága is igazolt. Nem rajongtak teljesen a fasizmusért, de annyira megelégtéltek a Baldwin-rendszer köznapiságát, hogy bármilyen más alternatívát szívesen választottak volna. Vajon ha Mosleynak sikerül mozgalma, azt kapták volna-e, amit elképzelték, az más kérdés. . . Mosley módszerei és nem végcéljai miatt bukott meg. Folyamatos kacérkodása Hitlerrel és Mussolinival azt eredményezte, hogy mozgalmát nagyjából egy külföldi összeesküvéssel azonosították: ha híveit fekete ingek helyett kék pulóverekbe öltözteti, sok mindent megbocsátottak volna neki. Azután ismét nagy bizalmatlanságot keltett a józan ítéletűek körében antiszemita politikájának alkalmazása. . . Végül, amikor kitört a háború, a fasizmust hazafiatlannak bélyegezték, s ez megpecsételte sorsát. Mindezek tudatában mégsem húnyhatunk szemet afelett a tény felett, hogy egy pillanatig ez (a Mosley-mozgalom) rendkívül jelentékeny erőt képviselt.”

Komolyabb értelmiségi csoportokat²⁶ vagy jelentősebb konzervatív párttagokat Mosley tartósan nem tudott maga mellé állítani, kivételt képezett a Baldwinnal személyi okokból ellenségeskedő sajtófejedelem, Lord Rothermere, aki 1934 első felében napi- és hetilapjaiban a brit fasiszták és Feketeingések nagy propagátorává vált. A modern Olaszországban és Németországban látva a példaképet, hirdette, hogy ugyanazt fogja megvalósítani, szemben a kormány tehetetlenségével, a BUF Nagybritanniában. A Rothermerek-sajtó is megvonta azonban támogatását 1934 júliusától, az Olympia-gyűlés, a hírhedt Róhm-puccs és Mosley antiszemita kampányának megindítása után. A konzervatív és szovjetellenes Rothermere Mosleyban és a BUF-ban erős potenciális szövetségést látott saját hatalmi céljai felé a konzervatívok egy részével szemben. Miután nem sikerült eltéríteni Mosleyt korporációs és antiszemita programjától, megvonta támogatását.

Rothermere elvesztésével a jobboldal felől már jelentősebb támogatásra Mosley és mozgalma nem számíthatott. A szakszervezeti és munkáspárti tagság köréből pedig — az 1935-ös lancashirei, mintegy ezerfőnyi gyapotipari munkás átmeneti csatlakozásán túl — nem tudott híveket toborozni, mivel a Labour-párt és a Szakszervezeti Főtanács már 1933-tól határozottan állást foglalt a hazai és külföldi fasizmussal szemben. 1935 elejétől erős propagandát folytatott a BUF a fővárosban és a nagy ipari városokban a csökkenő taglétszám pótlása érdekében, annál is inkább, mert vidéken nagy tisztogatásokat kellett végezni a fasiszta tagság körében, helyenként hírhedt büntényákká váltak ugyanis a BUF-klubok. Bizonyos támogatást szereztek még átmenetileg antiszemita jelszavakkal a nagy áruházakkal szemben versenyképtelen kisholtosok, az East-End-i antiszemita kispolgárság körében, valamint a spanyol polgárháború idején, katolikus köztisztviselői családokban. Ez a támogatás is azonban csak állandó propagandával lett volna tartósan biztosítható, a BUF anyagi alapjai viszont 1935-től egyre jobban kimerültek.

²⁶ C. P. Snow írja „Rutherford and the Cavendish” c. cikkében (The Baldwin Age, 246–247.), hogy a nemzeti szocializmus felbukkanása és a háború közeledésének idején, a 30-as években a természettudományok angol tudósai egységesen náci-ellenesek voltak.

A BUF szervezetének, a Fekete Háznak, az ifjúsági és vidékikluboknak fenntartása óriási összegeket tett ki, a propagandára pedig többet költöttek, mint a nagy vagyonnal rendelkező Központi Konzervatív Hivatal és sokkal többet, mint a Labour, a Liberális vagy a Kommunista párt. Józan becslések szerint évente legalább 100 000 fontba került a BUF fenntartása, hivatalnokait Mosley jól megfizette, 300–600 font között mozgott a magasabb beosztásúak évi jövedelme. (Ez 1961-es értékhez viszonyítva 3-mal szorzandó.) A BUF hivatalnokok évi összefizetése mintegy 5 000 fontot tett ki, míg a tagdíjakból maximálisan 3 000 font bevétel adódott. A kiadások nagy részét Mosley magánjövödelméből, nagyvállalatok, kommunistaelenes tőkések, földbirtokosok és más egyének adományából, kevés anglikán egyházi anyagi támogatásából egészítették ki. (Pontos adatokat lehetetlen megállapítani, mert titokban tartották anyagi forrásait, s Mosley mainapság sem hajlandó erre vonatkozóan nyilatkozni. Állítólag egy milliomos, aki később mint konzervatív miniszter szerepelt, az angol fasizmus iránti pillanatnyi lelkesedésében 40 000 fontot adott a BUF-nak magánvagyonából, s barátaitól további 50 000 fontot gyűjtött. Utóbb megbánta.) Adatok vannak arra, hogy a BUF 1933-tól rendszeresen kapott külföldről pénzt, feltehetőleg a londoni olasz követség útján. Erre vonatkozólag a háború után Ch. Ede belügyminiszter nyilatkozott a parlamentben, szavaiból megállapíthatóan Mosley 1935-ig évente 60 000 fontot kapott Mussolinitól. A Mussolinitól és az esetleg Hitlerrel jövő anyagi támogatásokra, valamint az angliai pénzforrások pontos adataira csak a későbbi kutatások deríthetnek világot. Mindenesetre a BUF anyagi válsága akkor kezdődött, amikor a londoni olasz követ tanácsára Mussolini 1935 végétől megvonta Mosleytől a támogatást, s amikor a hazai nagytőke jelentős adományaitól is elesett, brutális antiszemita propagandája miatt. 1937-re már sem a gyűjtések, sem Mosley felajánlott teljes jövedelme nem volt elegendő ahhoz, hogy a BUF-ot korábbi szervezett formájában fenntartsák. A mozgalom anyagi csődje is, sok más ok mellett, siettetette az angliai fasizmus leáldozását.

A BUF különösen két alkalommal játszotta el még a korlátozott fejlődési lehetőségeit is. Az egyik a már többször idézett 1934. június 7-i Olympia-gyűlés volt, talán az angol történelem legvéresebb és legnagyobb, teremben tartott politikai gyűlése, 15 000 fasiszta és antifasiszta jelenlétével, amelyre a fasiszták erejük fitogtatásával készültek, az antifasiszták pedig — élükön az angol KP és ILP tagokkal — éppen ennek lehetlenné tételére törekedtek. Emellett az előkelő londoni társaság is jelenlétével tündökölt. A többórás gyűlésen alig 50 szót mondott Mosley, mivel, ahogy valaki közbeszólt, a Feketeingesek brutálisan megragadták, a teremből kidobták és agyba-főbe verték, s ez a jelenet percenként ismétlődött és azokra is kiterjedt, akik el akarták hagyni a termet. A szabadszólásnak a Mosley-fasiszták által történt „biztosítása” rendkívül nagy visszatekintést szült, annál is inkább, mert Mosley mindezt menetközben megakadályozhatta volna. Olympia az alsóházi viták, újságcikkek középpontjába került, a BBC rendkívüli adásában foglalkozott vele. A brutálisatok tényeiben a fasiszta és antifasiszta beszámolóik megegyezők, s bár a megrökönyödés általánossá vált, akadtak ismert konzervatív és liberális személyek, akik a kommunisták ellen Mosley módszereit megengedhetőnek és elfogadhatónak találták.²⁷ Hasonló ellenérzést váltott ki a Mosley-szervezetnek a londoni East-End-i szereplése; ezek a körzetek 1936-tól a BU főbázisává váltak, ugyanakkor az East-End-i provokációs kivonulások országosan aláásták fasiszta körökben is Mosley befolyását. Mosley ekkor nemcsak a talajt vesztette el teljesen lába alól, hanem reálpolitikai érzékének utolsó maradványait is. A naponként ismétlődő East-End-i népgyűléseken érezte magát igazán népevezérnek, ámbar itt sem volt osztatlan hatalma, a helyi lakosság egynegyedét képező zsidóság, amelyet eleinte pánikhangulat töltött el, megalapította Véderő Bizottságát, s ez főleg a kommunisták és ILP tagok támogatásával erős antifasiszta alakulatokat állított fel.

A döntő harcra az East-End-en a Mosley szervezet 1936. október 5-én készült; ez a nap a Cable-Street-i ütközet címmel vonult be a modern Anglia történetébe. A több-ezer főnyi fasiszta sörpredék Mosleyval és a BU más vezető hivatalnokaival az élen, erős rendőrszervezettel megkezdte felvonulását. A zsidók pogromtól, a baloldal, a kommunisták, ILP és az East-End-i Labour-pártok fasiszta agressziótól tartottak, néhány hónappal a spanyol polgárháború kitörése után a Mosley-tüntetésben a Franco-felkelés angliai megfelelőjének a lehetőségét vélték felismerni. S bár Attlee, Morrison és más Labour-párti vezetők személyesen figyelemztették a belügyminisztert a közlegő vérontásra, s bár a londoni rendőrfőnök a gyalogos rendőr-alakulatok egyharmadát és a teljes lovasosztagot a helyszínre rendelte, a tényleges összecsapást az elszánt, kommunisták által vezetett

²⁷ Mosley idézi 1961-ben a maga és Olympia védelmére Lloyd George sorait (Sunday Pictorial, 1934. aug. 24.)
Mosley : i. m. 200. l.

antifasiszta tömeg akadályozta meg azzal, hogy a spanyol köztársasági jelszót „They shall not pass” hangoztatva, barrikádokat emelt, s nem engedett a Mosley útját tisztogató rendőrségi nyomásnak. A nap folyamán a szembenálló felek indulatai erősödtek, rendőrlovak patái embereket tapostak el, s az utolsó percekben az ILP titkárának sürgető helyszíni telefon-figyelmeztetésére és a rendőrfőnök javallatára a belügyminiszter elrendelte Mosley számára Feketeinges-osztagainak szétosztatását. A szervezett munkásság győzött, Mosley nem vitte keresztül célját, viszont egy héttel több mintegy száz fiatal fasiszta valóságos pogrommal állt bosszút az East-End egyik kerületében. Az eseményeket rövidesen követte az 1937. január 1-én hatályba lépő Public Order Act, amelyik megtiltotta a politikai egyenruhaviselést, a nyilvános gyűléseken a védőrség felállítását, a közbékét veszélyeztető sértő szavak használatát és egyben felhatalmazta a rendőrséget arra, hogy bármilyen, a békét zavaró tüntetést vagy menetet, adott szükséges esetben feloszlasson, illetőleg betiltson. E törvénynek azonban az volt a szépséghibája, és azért ellenezték a kommunisták, szakszervezetek és a szocialisták, hogy bármikor alkalmazható volt, s a rendőrség alkalmazta is, a baloldal ellen. Kétségtelen azonban, hogy a brit fasisztákat megfosztotta teátrális avagy félelemgerjesztő kellékeiktől, s ez nem lebecsülendő egy olyan mozgalomnál, amely hatókörét részben és bizonyos rétegek előtt e kellékekkel biztosította.

1937 és 1940 között a BU már hanyatlásának korszakát élte. Utolsó sikere, amely egyedül Mosleyt és gondolkodásra képtelen követőit töltötte el nagy reményekkel, az 1937-es fővárosi választásokon elért, az East-End-i körzetekből származó, őket támogató 8000 szavazat. A londoni szervezet belüli egyenetlenségek, a fővárosi és vidéki szervezetek között mindinkább előtérbe kerülő divergenciák, a pénztelenség azonban egyre jobban megosztotta a BU hanyatló erőit. Az értelmiség egyik szárnya J. Beckett és W. Joyce vezetésével 1937 tavaszán a BU-hoz hasonló célkitűzésű, de rivalis fasiszta szervezete alakított *National Socialist League* elnevezéssel. A Mosley-fiúk utolsó botrányos felvonulása a Cable-Street-i ütközet évfordulóján zajlott le, hatalmas antifasiszta ellentüntetést váltva ki, amely a rendőrség és antifasiszták, valamint a fasiszták és Feketeingesek helyenkénti összecsapásával végződött, s amelyet jellemző módon több mint száz antifasiszta letartóztatása követett. Az év végén vidéken már közápor fogadta Mosley fellépését. Az országost megelőző megyei választásokon 1938 őszén a BU 22 jelöltje oly megalázó eredményeket ért el, hogy a *News Chronicle* hírközlője teljes joggal állapíthatta meg: „Ebben az országban a Mosleyval védjegyzett fasizmus rövidesen úgy eltűnik, mint valami varázslat.” Az angliai antifasiszta baloldal sem gondolt már arra az eshetőségre, hogy Mosley hatalomra kerülhet, legrosszabb esetben attól tartott, hogy nagy belső kormányzati gazdasági válság idején a konzervatívok folyamodnának fasiszta módszerekhez. A konzervatívok fejének, W. Churchillnek 1940-ben hangoztatott véleménye szerint Mosleyből csak akkor lesz angol fasiszta diktátor, ha a németek győznek, és Nagybritannia csatlósállammá válik.²⁸ A BU utolsó, agóniáját megelőző gyűlését Mosley 1939 nyarán az Earls Court-ban tartotta. Háborúellenes, nacionalista szövegeit mintegy 15 000 jelenlevő hallgatta végig. Ekkor is az történhetett, ami az előző fasiszta tömeggyűléseken: a botrány, s nem a szövegek ígérete vonzott rengeteg kíváncsiszkodót. A háború idején hiába tett Mosley a kormány-politikával szolidáris nyilatkozatot, mondván, hogyha a német csapatok megszállják Angliát, a BU is együtt harcol a nemzet többi fiaival, míg a betolakodókat ki nem űzik angol földről, közismert náci-barátsága és szerencsétlen „hazafiatlan” külpolitizálása olyan nagyméretű, országos népharagot váltott ki, hogy újabb közszereplési kísérlete alkalmával csaknem meglincselték. Májusban (1940) egy gyors törvénykiegészítő javaslat elfogadása után, amely engedélyezte a királyság biztonságát veszélyeztető bármely alattvaló tárgyalás nélkül való börtönbevetését, Mosleyt és a vezető fasisztákat letartóztatták, a BU-t szétoszlatták, ezt követte augusztusban a kislefasiszták tömegeinek bebörtönzése — s mindezzel végetért a brit fasiszta mozgalom dicstelen útja.²⁹

²⁸ H. Dalton emlékirata szerint ezt Churchill, mint miniszterelnök első miniszteri megbeszélésén mondotta. *Cross*: i. m. 13–14. l.

²⁹ Az utótörténet már csupán jegyzethe szorul: Az utolsó nagy fasisztát, Leese-t 1940 novemberében tartóztatták le. A vezető fasiszták börtönéletüket kellemes körülmények között töltötték. Az angolok számára nehéz háborús időkben a börtön udvarán kriketteztek; 1940 novemberében a katonaköteles BU tagokat szabadonbocsátották azzal a feltétellel, hogy csatlakoznak a hadsereghez. 1942-ben Mosley feleségével együtt 4 szobás lakosztályt és személyi kiszolgálást kapott a Holloway-börtönben Morrison belügyminiszter intézkedésére, majd 1943-ban Mosleyt, Beckett-et és Leese-t betegségekre való hivatkozással, a többi mintegy 20 vezető fasisztát a Győzelem Napján bocsátották szabadon. Joyce-t brit csapatok tartóztatták le 1945 májusában Németországban, vád alá helyezték, halálra ítélték, s 1946 januárjában kivégezték. Leese-re és jelenleg is működő követőire ld. 15. sz. jegyzetemet. — A. K. Chesterton 1954-ben megalapította a „League of Empire Loyalists” elnevezésű, a brit birodalom integritásáért küzdő szervezetet. Mosley 1948-ban lépett fel újból, az „Egyesült Európai Modern Mozgalom” jelszavával. Faji alapon dolgozta ki

Az angol fasizmussal foglalkozó angol történeti munkák hajlanak arra az álláspontra, hogy az angliai fasiszta mozgalom sikertelenségét a vezetés hibás módszereivel, taktikai tévedésekkel, az angol életformától idegen külsőségek alkalmazásával magyarázzák. Ennek szélsőséges példáját szolgáltatja a Baldwin-korszakkal foglalkozó gyűjteményes kötetben a Mosleyről írott néhány alábbi sor: „A feketeinges egyenruha, a stilizált üdvözlésekkel és »Hail Mosley!« felkiáltásokkal teátrálisan megrendezett és kivilágított gyűlések, a félkatonai szervezet — mindez mélységesen és talán végzetesen un-English. Hatásukra olyan emberek idegenedtek el a mozgalomtól, akik hajlottak volna irányába. Egy ravaszabb, kevésbé türelmetlen diktátor-jelölt kifejleszthette volna a fasizmus eredeti angol válfaját az angol érzésvilágra, annak erejére és gyengéire számítva. És akkor az egy más história lett volna.”³⁰

Ennél sokkal mélyebb, gazdasági-társadalmi, kormányzati módszerbeli okai voltak az angol fasizmus ki nem fejezett erői korai leáldozásának. Természetesen nem akarunk abba a hibába esni, hogy erőszakoltan keressük az angliai fasizmus ki nem bontakozásának okait, mert hiszen mindenki előtt — aki e korszakot átélte, vagy tudományos elemzés alá vette — világos, hogy Angliában hiányoztak azok a sajátos feltételek, amelyek a fasizmus kialakulásához elengedhetetlenek. Csupán nem azokon a szubjektív vagy szellemtörténeti csapásokon keressük az okokat, mint a kérdés angliai polgári kutatói. Ezeknek az okoknak a feltárása a jövő feladata és elsősorban az angol marxista történészek alapos, sokrétű kutatásainak lesz az eredménye. Néhány gondolat felvetésével azonban talán ez az áttekintés is adalékokat nyújthat annak az igen indokolt és korszerű kérdésnek a megválaszolásához: vajon miért nem vált szükségessé az angol uralkodó osztályoknak, hogy a fasizmus útjára lépjenek.

Mint arra már a közelmúlt történelme eleven példákat szolgáltatott, a fasizmus azokban az országokban vált uralkodó rendszerre, amelyekben a kapitalisták gazdasági és politikai hatalmát olyan mélyreható általános válság — gazdasági csőd, óriási munkanélküliség, erős szervezett proletármozgalom — veszélyeztette, hogy más kiút nem adódott számukra, mint a fasizmus, a fináncdöke és a nagybirtok reakciós diktatúrájának eszköze. Az eszköz azután általában önállósult, radikális szociális demagógiával és agresszív nacionalista szölamokkal maga mögé sorakoztatva a gazdasági válság által érintett tömegeket, a kispolgárság zömét és a munkásosztály egy részét, katonai diktatúrára és a szervezett munkássággal való leszámolásra s a kapitalistákkal összefonódott, közös gazdasági érdekekben expanzív, nagyhatalmi, militarista külpolitikai célokra tört, amelyek a fokozott, meggyorsított háborús előkészületekben elkerülhetetlenül háborúhoz vezettek. Ebből adódik, hogy az uralkodó kapitalista vezetőréteg nemcsak a számára válságos, kiútatlan helyzetből menekül a fasizmusba, hanem akkor, midőn meggyőződött arról, hogy a fasiszta vezető-gárda kész érvényesíteni az ő érdekeit is.

Angliában sem az egyik, sem a másik objektív előfeltétele nem volt meg a fasizmusnak. Az ország egyrészt nem élt át oly mélyreható gazdasági és kormányzati válságot a világgazdasági válság idején és követően, mint Németország, ebből következően a vezetőréteg helyzete nem volt kiútalan, annál is kevésbé volt az, mivel olyan kormányzati hagyományokra tekinthetett vissza, amelyek nehezebb helyzetekből is kivezették. Másrészt nem lehetett meggyőződve arról sem — nem említve, hogy komolyabb fontolgatás tárgyává soha sem tette —, hogy a fasiszta mozgalom vezetősége a hatalom átvétele esetén az ő érdekeit is képviselné, hiszen az autochton gazdasági életen alapuló, egypártrendszerű, korporációs diktatúra, amit Mosley 1932-ben megjelent könyvében „The Greater Britain”-ben ígért és az, amit 1933-tól a német expanziót támogató külpolitikai programjában meghirdetett, erre nemcsak alkalmatlan volt, hanem veszélyesebbé is válhatott az adott helyzetben, az angol kapitalizmus jólműködő parlamenti rendszere, saját teljhatalmukat fenntartó jólszervezett védelmi keretei és megszelidített munkaspártja számára, mint a kisszámú, legálisan működő angol kommunista párt.³¹ Az angol uralkodó osztályokat képviselő, 1931-ben hatalomra kerülő Nemzeti (koalíciós, lényegében konzervatív) Kormány, majd az 1935-ös választásokon megerősödött, Baldwin nevéhez

Afrikára vonatkozóan politikáját, meghirdette a korporációs rendszer helyett a szindikalizmust és magánvállalkozást egyesítő többpárt rendszeren alapuló európai szocializmust. „Union Movement” címmel indított új szervezetében a Harmadik Birodalom megeremtetését és a nemzetközi tőke hatalmának és korrupciójának megtörését tűzte programja középpontjába. 1961-ben mintegy 1000 hívet számlált. Fasiszta múltját nem tagadja meg, sőt szükség esetén védelmezi. A „színes kérdést” minden színesbőrűnek — az egyetemisták kivételével — Angliából való eltávolításával kívánja megoldani. 1959-ben indult a választásokon North Kensingtonban, mint UM jelölt és a szavazatok 8%-át kapta. Mosley nem mond le céljairól, most már nem Anglia fasiszta diktátora, hanem az Egyesült Eurafrikai Nemzet vezető szerepére törekszik, a így érzi — mint 1961-ben írta —, még nem öreg, hiszen 9 évvel fiatalabb, mint Adenauer volt, midőn 1949-ben először alakított kormányt. *Mosley*: i. m. 260. l.

³⁰ *Wharton*: i. m. 88—89. l.

³¹ 1936-ban az angol KP tagjainak száma 11 500 volt. *Pollitt*: i. m. II. k. 22. l.

fűződő konzervatív kormány, bármennyi szidalmazó jelzöt kapott a kortársaktól, s bármennyi külpolitikai baklövést követett el, végül is — ha elkésve is — tudatába került a német felfegyverkezés veszélyeinek és a német légitolta szinte bezohozhatatlan előnyeinek, s 1935 után nagy gyorsasággal állította politikájának középpontjába az újrafegyverkezést a fenyegető, agresszív, náci Németországgal szemben. Az újrafegyverkezés politikája a konzervatív angol kormánynak egyetlen lehetséges reálpolitikai lépése volt; nemcsak az ország belső gazdasági nehézségeit oldotta meg részben általa, hanem megnyerte ennek a politikának kevés kivétellel a Labour-párt vezetőségét is, amelyik feláldozva erős pacifizmusát, s vele együtt 1935-ben G. Lansbury-t, 1937-ben megszavazta az újrafegyverkezést szolgáló költségvetést.

Ugyanakkor ez a náciizmus veszélyével szemben hazai viszonylatban a felfegyverkezést megvalósító konzervatív politika nem volt hajlandó — majdnem végzetessé váló következményekkel — az európai fasiszta agresszió cselekvő külpolitikai ellensúlyozására (sőt ellenkezésképpen, elősegítette azt az abesszin császárra történő nyomással, 1935 decemberében az Anglián belül rendkívül népszerűtlen Hoare—Laval egyezményvel; a Rajnavidék elfoglalása idején, 1936 márciusában Franciaország támogatásának elmulasztásával és 1936 júniusában a spanyol köztársaságiakkal szembeni ellenséges magatartásával), hanem sokkal inkább hajlandó volt ennek az agresszióknak gazdasági lefölözésére, hiszen angol olaj ment Olaszországba az abesszin kalandhoz, s kormányfelügyelet alatt és a kormánnyal szoros kapcsolatban álló brit cégek folyamatosan s aktívan vettek részt a náci Németország felfegyverzésében.³² Ilyen körülmények közt nem véletlen, hogy 1936 után Hitler nem a külpolitikai állásfoglalásaiban amatőr Mosley³³ tekintette hatékony politikai erőnek, hanem 1940-ig szinte azt az állandó törekvését, hogy Angliával szövetségre lépjen, a sokkal befolyásosabb konzervatív körök megnyerése révén kívánta elérni.³⁴

Számos kitűnő részadat áll rendelkezésre annak bizonyítására, hogy Angliában a gazdasági válság nem volt olyan mélyreható és általános, mint például Németországban, amiből szükségszerűen adódott, hogy az angol fasiszta mozgalom, egy vékony, s nem tipikus rétegtől eltekintve, nem tett szert tömegbefolyásra a kispolgárság és a munkásosztály körében. Nem térhetünk ki a 30-as évek angol gazdasági életének részletezésére; csupán néhány olyan jellegzetességet említünk meg, amely útját állta a hazai fasiszta mozgalom tömegbázisa kifejlődésének.

Anglia 1931-ben visszatért a protekcionista gazdaságpolitikához, amellyel ugyan nem oldotta meg exportja állandó csökkenését és a hagyományos export-iparágak (hajóépítő-, szén- és acélipar) stagnálását, nagymértékben megoldotta azonban a belső piac bővülését az építőipar, villamossági és autóipar egyidejű fellendítésével, azon belül a munka-termelékenység erős növelésével. A brit kapitalistáknak a külföldi piacok elvesztése helyett a belső piacok biztosításának, illetve bővítésének útját megkönnyítette az 1932-es ottawai konferencia, amely a birodalmon belüli kereskedelemben a brit iparcikkeknek preferenciát biztosított. Így a két háború közötti időszakban a brit imperializmus fenntartása még fontosabbá vált a brit kapitalizmus számára, mint valaha. Ugyanakkor az egész ipari és kereskedelmi szervezet a kormány enyhe nyomására és a protekcionista gazdaságpolitika ügyes alkalmazásának hatására lényeges változásokon ment keresztül: a kisebb vállalatokat elnyelték a nagy korszernek, megtörtént az acél- és kémiai iparágak egyesülése (ICI) — bár nem oly gyorsan, mint Németországban és az USA-ban, s a szénipar is elaprózottabb maradt —, végbement a vasutak („4 nagy”) és a bankok („5 nagy”) egyesülése, — ez utóbbi egységes hitelpolitikát alakított ki az ipar felett.

³² G. D. H. Cole : A History of Socialist Thought, Vol. V. Socialism and Fascism 1931—1939. London, 1960. 77. l. — *Pollitt* : i. m. I. k. 133, 136—141, 143—146. l. — *Cole—Postgate* : i. m. 609, 613. l.

³³ *Mic Mosley* Labour-párti szakaszában aránylag jól tájékozódott külpolitikai kérdésekben, a BUF, illetőleg BU időszakában távol állt a külpolitikai viszonylatok reális értékelésétől, s nem is dolgozott ki a mozgalom számára külpolitikai programot, azon túl, hogy az önvédelmi erők kifejlesztését követelte, a Népszövetséggel szemben bizalmatlanul, Hitler törekvéseit túlzott bizalommal viseltette. Mussolini agresszióját, mint Olaszország civilizációs küldetését üdvözölte. A lemondmentálisabb külpolitikai tétvétele a BU vezetőknek az volt, midőn kijelentették, hogy a spanyol polgárháborúnak nem lesznek nemzetközi kihatásai. *Cross* : i. m. 182—183. l.

³⁴ *Mosley* 1935—36-ban két alkalommal találkozott Hitlerrel, s mint 1961-ben megírta, a béke fenntartásáról tárgyaltak. Hitler kifejtette előtte, hogy neki nincsenek igényei sem Angliával, sem Franciaországgal szemben, annál kevésbé, mert mindkét ország túlnépesült, s neki Kelet-Európában kell élettér. Hitler már ekkor elkerülhetetlennek ítélte a Németország és a SZU közötti összecsapást, és ezért nyugaton baráti kapcsolatot akart kialakítani Angliával, hiszen, mint fejtegette, közös érdekük a kommunizmus megsemmisítése. Angliával elkerülhető a viszály, mivel hatalmi érdekeik, érdekszféráik különböznek. *Mosley* : i. m. 182—184. l. — Hitler azonban közvetlenül a háború előtti években nem Mosleyval és a BU-val igyekezett erősíteni a német—angol barátságát, hanem konzervatív vezetési angol—német baráti társaságok létesítését szorgalmazta. Erre a célra alakult a Himmler és más náci vezetők barátja, Sir Barry Domville admirális által vezetett „Link” és A. H. M. Ramsay konzervatív képviselő által vezetett „Right Club”. Domville-t és Ramsay-t 1940 májusában, illetve júliusában letartóztatták, 1943—44-ben szabadultak. A. K. Chestertonnak is akkor tett berlini propagandabeosztásra javaslatot a német kormány, amikor lemondott BU tisztségéről. *Cross* : i. m. 183—185, 194, 196, 198. l.

Ennek a folyamatnak célja eredményeiben, az árak fenntartásában, a kapitalista érdekek konszolidációjában, a nagytőke és a kormány közötti kapcsolat szorosabbá fonódásában, a parlamentben az üzleti érdekeltségek megerősödött hangjában hamarosan megmutatkozott. A konzervatív kormány által bevezetett protekcionizmus a külföldi versenytársak kiszorításával így nemcsak a nagyiparnak kedvezett, hanem erősítette a konzervatív kormányt is. S a hatalmat biztosan markoló konzervatív kormány sokkal kedvezőbb feltételeket ígért a fináncióknak és nagyiparnak, mint a fasiszta módszerek bevezetésének bármilyen kísérlete.

Ennek a folyamatnak társadalmi hatása abban mutatkozott, hogy bár a hagyományos export-iparágak területén (ún. Depressed Areas) állandósult a rendkívül magas százaléku munkanélküliség, amely ugyan 1932—1934 és 1936-ban a kommunista párt és a Labour-párt egyes csoportjai által jogosan szervezett „Éhség Menetekben” bizonyos kellemetlenségeket okozott a kormánynak, de a nyomor és munkanélküliség nem volt elég széleskörű és általános ahhoz, hogy forradalmat, vagy országos forradalmi mozgalmat váltson ki. A munkanélküliek kivételével az általános életszínvonal viszont emelkedett. 1934-től gazdasági újjáéledés köszöntött be, a fogyasztóerő növekedett, a könnyűiparágak teljes kapacitásban működtek. 1929 és 1933 között a reálbérek 10%-kal, 1924 és 1939 között 15%-kal emelkedtek. Mindez az országos statisztikák tükrében nem mutatkozik meg, minthogy azok szerint a munkások 22—23%-a volt munkanélküli, s a teljes munkásság vásárlóereje változatlan maradt. A munkanélküliség százalékaránya nagy helyi kilengéseket mutatott: az export iparágak területén pl. 67% volt, míg más iparágakban csupán 3—4%. Ebből az következik, hogy a munkanélküliség intenzív és helyhez kötött volt, míg a munkában levőknek valóban nem volt okuk a panaszra. A fasiszálódás szempontjából ebből a helyzetből az szűrhető le, hogy míg a munkanélküliek körében az angol kommunista párt tömegbázisa (1932-ben az angol KP tagoknak 60%-a munkanélküli volt) miatt nem volt talaja Mosleynak, addig a munkában levőknek életszínvonalra oly mértékben javult, hogy anyagi érdekeiknél nem foghatta meg őket a fasiszta szervezkedés. A növekvő életszínvonalat jelezte a szétosztó, szolgáltató- és építőipari munkásság növekedése a termelő, gyáripari munkásság növekedésének lemaradása, s a bányászok számának csökkenése, azaz 1939-ben már az összes dolgozók 49%-a nem termelő munkát végzett, szemben az 51% termelő osztállyal, viszont ez utóbbi kategóriába sorolták a közlekedési dolgozókat s a termelő iparágak területén dolgozó tisztviselőket és más beosztottakat is. Egy bizonyos fokú fordított ipari forradalom játszódott le társadalmilag Angliában a 30-as években, s ha Napoleon Angliát a kereskedők nemzetének nevezte, 1939-ben a pincérek, kereskedősegédek és hivatalnokok, némi túlzással mondhatni: részben a kispolgárság országa lett. S bár ezekben az években lehetünk szemtanúi a liberális párt felbomlásának, a liberalizmus, mint szellemi hagyaték átöröklődött és hatott az angol nép nagy részében, nem a nagyburzsoázia és nem a szervezett munkásság, hanem főleg a kispolgárság körében. A dolgozóknak a kispolgáriassodás irányába való differenciálódását és a kispolgárságnak bizonyos fokú anyagi jólétét jelölte a 30-as évek közepére eluralkodott bihetetlenül meggyorsult házipitési láz (évente mintegy 360 000 ház épült, vásárlói a jobban fizetett munkásság felső és a középosztály alsó rétegei), amelyet 1935-ben mintegy 1000 építővállalat finanszírozott, s amelyet „safeguards against revolution”-nak jellemeztek. Ez a liberális beállítottságú angol kispolgárság általában tipikusan inkább saját otthona megteremtésével, mint Mosley hatalmi vágyainak támogatásával volt elfoglalva.

Mindez a vázlatosan rögzített, kiegészítésre és finomításra szoruló gazdasági-társadalmi képlet árulkodik arról, hogy miért nem volt tömegbázisa a Brit Fasiszták Mozgalmának. Ehhez még hozzá kell tenni, hogy az 1937-től megszavazott nagyméretű újrafegyverkezési politika és a német hadiipar angol anyaggal történő felszerelése nagymértékben megoldotta az export-iparágak és a munkanélküliség kérdéseit is.

Az angol fasizmussal szemben érvényre jutó, igen hatékony angol kommunista párt politikájára, valamint a Labour-párt e kérdésben megosztó politikájára e helyen nem térhetünk ki, minthogy ezek külön részletes és mélyreható elemzést igényelnek s mivel elsősorban az angol fasiszta mozgalom ismertetésére és sikertelenségének a hatalmon levő kormányzat gazdasági és politikai tevékenységében rejlő okainak felvázolására törekedtünk. Annnyit azonban összegezésül el kell mondanunk, hogy mind a munkanélküliek érdekében folytatott harcban, mind az angol fasiszták elleni küzdelemben az angol kommunisták vették ki a legkövetkezetesebben és legeredményesebben a részüket. Az angol KP tömegmunkájának 1932-től bekövetkezett új szakaszában a szakszervezetek osztályharcosabbá alakításával, a Labour-párt baloldalának megnyerésével egységszereket kívánt létrehozni a munkanélküliség kérdésében indifferens kormánnyal valamint a fasiszmussal szemben. Az egységszere megalkotásában elért sikerei egyben sikert jelentettek

a Labour-párt reformista vezetői felett is. A Mosley-gyűlésekkel szemben alkalmanként százezerfőnyi tömeg mozgósítása, a fővárosi és vidéki gyárakban és szakszervezetekben a Mosley-ellenes antifasiszta csoportok életrehívása³⁵ pedig reflektorfénybe állította az angol vezető osztályoknak a fasizmussal kapcsolatos álláspontját: vonakodását a teljes és időbeni felszámolására,³⁶ amelyet a Komintern VII. Kongresszusán H. Pollitt így öntött szavakba: „A brit uralkodó osztály Mosleyt tartaléknak tartogatja mindaddig, amíg a Nemzeti Kormány előkészítő munkáját végbe nem viszi, s ugyanakkor a Mosley-féle fasizmus iránt megnyilvánuló tömeggyűlöletet a maga javára fordítva saját politikáját úgy állítja be, mint a brit demokrácia hagyományainak hordozóját.”³⁷

³⁵ Die Kommunistische Internationale vor dem VII. Weltkongress. Materialien. Moskau—Leningrad, 1935. 204, 210, 218—219. l.

³⁶ Az angol kormány, s azon belül a Home Office elnöző politikájára a fasisztákkal szemben a két világháború között és a jelenben kitűnő adalékokat nyújt: *D. N. Pritt*: Fascism shall not pass c. cikkében. Labour Monthly, 1962, okt. 459—469. l.

³⁷ *Pollitt*: i. m. l. köt. 157—158. l.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ И СООБЩЕНИЯ

- Дь. Ранки*: Данные относительно общественного базиса контрреволюционного режима в начале 1920-ых годов 353
- А. Сабо*: Коммунистическая партия Венгрии об общественных отношениях контрреволюционного режима (1919—1933 гг.) 370
- П. Ж. Пах*: Оформление контрреволюционной исторической концепции в «Трех поколениях» Дюлы Секфю 387
- Ш. Балог*: Консолидация Бетлена и венгерский «неонационализм» 426
- М. Лауко*: Данные относительно общественного базиса правых движений в Венгрии в 1930-ых годах 449
- И. Пинтер*: Вредное влияние «политики качелей» правительства Қаллаи на антифашистское движение 470

ОБЗОР

- Т. Самуели*: О предпосылках и идеологии фашизма в Германии I. 497
- Дь. Ранки*: Путь итальянского фашизма 529
- Я. Емниц*: О характере испанского фашизма 536
- Л. Керекеш*: К проблематике австрийского клерикально-фашистского движения 545
- Д. Чатари*: Особенности румынского фашизма 551
- К. Соколаи*: О некоторых чертах польской диктатуры санации (1926—1935 гг.) 560
- Л. Кёваго*: Югославские историки о югославском фашизме между двумя мировыми войнами 569
- Л. Маркуш*: О характере французских фашистских направлений между двумя мировыми войнами 575
- Е. Х. Хараст*: Фашистские течения в Англии 587

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN, BEITRÄGE

<i>Gy. Ránki</i> : Gedanken über die gesellschaftliche Basis des gegenrevolutionären Systems zu Beginn der 1920-er Jahre	353
<i>Á. Szabó</i> : Die Ungarländische Partei der Kommunisten über die sozialen Verhältnisse des gegenrevolutionären Systems (1919—1933)	370
<i>Zs. P. Pach</i> : Die Herausbildung der gegenrevolutionären Geschichtsanschauung in Gyula Szekfűs »Három nemzedék« (Drei Generationen)	387
<i>S. Balogh</i> : Die Bethlensche Konsolidation und der ungarische »Neonationalismus«	426
<i>M. Lackó</i> : Skizze des gesellschaftlichen Hintergrundes der rechtsextremen Bewegungen in Ungarn in den 1930-er Jahren	440
<i>I. Pintér</i> : Die »Schaukelpolitik« der Regierung Kállay und die antifaschistische Widerstandsbewegung, ...	470

RUNDSCHAU

<i>T. Szamuely</i> : Über die Vorgeschichte und die Ideologie des deutschländischen Faschismus I.	497
<i>Gy. Ránki</i> : Der Weg des italienischen Faschismus	529
<i>J. Jemnitz</i> : Über den Charakter des spanischen Faschismus	536
<i>L. Kerekes</i> : Zum Problem des österreichischen Kleriko-Faschismus	545
<i>D. Csátrai</i> : Über die Eigenheiten des rumänischen Faschismus	551
<i>K. Szokolay</i> : Über einige Züge der polnischen Sanations-Diktatur (1926—1935)	560
<i>L. Kővágó</i> : Jugoslawische Historiker über den jugoslawischen Faschismus zwischen den zwei Weltkriegen	569
<i>L. Márkus</i> : Über den Charakter der französischen faschistischen Richtungen zwischen den zwei Weltkriegen	575
<i>É. H. Haraszi</i> : Faschistische Richtungen in England	587

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES, COMMUNICATIONS

<i>Gy. Ránki</i> : Reflexions concernant la base sociale du régime contre-révolutionnaire au début des années 1920	353
<i>A. Szabó</i> : Le Parti des Communistes de Hongrie et les conditions sociales du régime contre-révolutionnaire (1919—1933)	370
<i>Zs. P. Pach</i> : La formation de la conception d'histoire du régime contre-révolutionnaire dans l'étude de Gy. Szekfű intitulé «Trois générations»	387
<i>S. Balogh</i> : La consolidation pendant le gouvernement de Bethlen et le «néo-nationalisme» hongrois	426
<i>M. Laczkó</i> : Contributions relatives à l'arrière-plan social des mouvements de l'extrême droite en Hongrie au cours des années 1930	449
<i>I. Pintér</i> : La «politique de bascule» pratiquée par le gouvernement de Kállay et le mouvement de résistance antifasciste	470

REVUE

<i>T. Szamuely</i> : Les antécédents et l'idéologie du régime fasciste d'Allemagne I. ...	497
<i>Gy. Ránki</i> : La voie du fascisme italien	529
<i>J. Jemnitz</i> : Du caractère du fascisme espagnol	536
<i>L. Kerekes</i> : Documents portant sur le problème du clérico-fascisme autrichien	545
<i>D. Csatári</i> : Des particularités du fascisme roumain.....	551
<i>K. Szokolay</i> : De quelques caractéristiques de la dictature polonaise d'assainissement (1926—1935)	560
<i>L. Kőrágó</i> : Les historiens yougoslaves sur le fascisme yougoslave de l'entre-deux-guerre.....	569
<i>L. Márkus</i> : Particularités des tendances fascistes en France pendant la période des deux guerres mondiales	575
<i>H. É. Haraszti</i> : Tendances fascistes en Angleterre	587

CONTENTS

ARTICLES

- G. Ránki*: Thoughts on the Social Structure of the Counterrevolutionary Regime in the early 1920's 353
- A. Szabó*: The Hungarian Communist Party on the Social Situation of the Counterrevolutionary Régime 370
- P. Zs. Pach*: The Counterrevolutionary Historical Viewpoint in J. Szekfű's "Three Generations" 387
- S. Balogh*: Consolidation under Bethlen and the Hungarian "Neo-nacionalism" 426
- M. Lackó*: Data on the Social Background of the Hungarian Ultraright Movements in the Years of 1930 440
- L. Pintér*: The "Swing-policy" of the Kállay-Government and the Antifascist Opposition Movement 470

REVIEW

- T. Szamuely*: The Origins and Ideology of German Fascism I. 497
- Gy. Ránki*: The Road of Italian Fascism 529
- J. Jemnitz*: On the Characteristics of Spanish Fascism 536
- L. Kerekes*: On the Problem of Austrian Clerico-Fascism 545
- D. Csatáry*: On the Special Aspects of Roumanian Fascism 551
- K. Szokolay*: On some Aspects of the Polish Dictatorship (1926—1935) 560
- L. Kővágyó*: Yugoslav Historians on Yugoslav Fascism in the Interwar Years 569
- L. Márkus*: On the Characteristics of French Fascist Movements between the two Wars. 575
- É. H. Haraszti*: Fascist Movements in Britain 587

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V. Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46

Csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111—46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V. Váci u. 22.

Telefon: 185—612

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, Budapest V. József nádor tér 1.

Telefon: 180—850

Csekkszámla: egyéni 61,257, közületi 61,066

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is)

Ára: 24,- Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,- Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST